

อริยสัจจากพระโอษฐ์ ภาคปลาย

กองตำราคณะธรรมทาน
แปลและร้อยกรอง

ธรรมทานมูลนิธิ จัดพิมพ์ด้วยดอกผลทูลพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์
เป็นหนังสืออันดับที่สอง ในหนังสือชุด "ลัดพลีธรรมประคัลภ์อนุสรณ์"
เป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ของหนังสือนี้

จำนวน ๓,๐๐๐ ฉบับ

(ลิขสิทธิ์ไม่สงวนสำหรับการพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน, สงวนเฉพาะการพิมพ์จำหน่าย)

คำปรารภ

ข้าพเจ้าขอถือโอกาสนี้ ปรารภต่อท่านทั้งหลาย ผู้ได้รับประโยชน์จาก
การจัดพิมพ์หนังสือชุด "ลัทธิธรรมประติภาคนิพนธ์" นี้ขึ้น, โดยทั่วกัน.

หนังสือชุดนี้ มีชื่อฉบับนี้ "เพราะจัดพิมพ์ขึ้นมาได้ ด้วยเงินดอก
ผลแห่งทุน "พระชาลิตพลีธรรมประติภาคนิพนธ์" ในรูปหนังสือธรรมะระ
ชาด ซึ่งพิมพ์มาที่กันทั่วไปในต่างประเทศ จนถึงขณะนี้หนังสือชุด มีเลข
หมยอันนับ เป็นลำดับไป เพื่อความสะดวก; ฉะนั้นการพิมพ์ ใต้ธรรมพจน
านุกรมนี้ ไซ้, เพราะเหตุนี้ ชื่อธรรมประติภาคนิพนธ์ ไม่สามารถจัดพิมพ์ขึ้นมาได้,
เพราะไม่อยู่ในความต้องทราบของสมาชิกผู้เป็นเจ้าของหนังสือชุด เป็นอัน
สิ้น หรือสูญ เกินไปบ้าง มีความมุ่งหมายในทางอื่นบ้าง เกินไปบ้าง; เช่น
ออกเป็น ๓ ประเภท คือ ประเภทพระไตรปิฎกแปลออกมาโดยตรง, ประเภท
คำอธิบายบาลีสังเขป, และประเภทหนังสือต่างประเภท ที่ท่านผู้สนใจ
ไปแล้วได้ขอรับให้ช่วยกันแปลออกมา ทั้งหมดนี้ ล้วนแต่เพื่อ
ส่งเสริม หรือเพื่อการศึกษา แก่การปฏิบัติธรรม ตามที่ควรส่งเสริม หรือ
ควรปฏิบัติ แล้วแต่กรณี.

"คุณพระชาลิตพลีธรรมประติภาคนิพนธ์" นี้ ได้จัดพิมพ์ขึ้นใน
กรมของท่านผู้สนใจ ซึ่งมีความหมายอันหนึ่งว่า "... ให้แจ้งในมรดก
อันล้ำค่าที่ท่านได้ทิ้งไว้แก่ลูกหลานของท่านแล้ว แต่ผู้รับมรดก
ละทิ้งมรดกอันล้ำค่านี้ทิ้งไปเสีย ไม่ให้สืบทอด แต่ให้หมกมุ่นในทาง
แพร่พระพุทธรูปต่าง ๆ ให้ทั่วทุกหนทุกแห่ง ให้ท่านผู้ปฏิบัติธรรม
ได้รู้ถึงคุณค่าอันล้ำค่านี้ของท่านผู้ปฏิบัติธรรม... "ดัง
นี้. ในที่สุด คุณพระชาลิตพลีธรรมประติภาคนิพนธ์ ได้ถูกส่งคืน
"คุณพระชาลิตพลีธรรมประติภาคนิพนธ์" นี้ได้ ในธรรมพจนานุกรมนี้ ไซ้. ข้าพเจ้า
ได้พิจารณาจากหลักธรรม, แห่งพระพุทธรูปแพร่พระพุทธรูปต่าง ๆ
ซึ่งใน
ลักษณะที่ชี้แจงไว้แล้ว เป็นที่พอใจ ของท่านผู้สนใจไปแล้ว อย่างมากที่
ท่านได้ทำได้.

ข้าพเจ้าขอกล่าวไว้ในตอนนี้เป็นอันขาดว่า ข้าพเจ้าถือว่า พระชาลิต
พลีธรรมประติภาคนิพนธ์ เป็นสมบัติของมหาชน นานาชาติ เป็นบุ
คคลแรก ที่มีความเข้าใจ และพอใจ ในกิจการของสันนิบาตพุทธธรรม และ
คณะธรรมทูตไทย ที่ตั้งขึ้นเมื่อเดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ และทรงจัด

ออกหนังสือพิมพ์พจนานุกรมภาษาบาลี ในปีที่ถัดมา, ภายใต้นามที่ขอประ-
 ณาบัตรเพื่อรับใช้ทุกประการ จนถึงกับแม่จะให้ลาออกจากกรมการในเวลานั้น มา
 ช่วยกันทำหนังสือพิมพ์พจนานุกรม บาลีฉบับนี้ ตั้งปรารถนาอยู่ในลวดหน้าฉบับหนึ่งให้
 สดไป. ดับที่นั้นตนเองรวมทุนหนังสือทำเป็น "สหภาพบาลีโรงเรียน" ทั้ง
 ใหญ่ทุกเวลา และโดยนำหนักแก่ความเปลี่ยนแปลง. มีดมีดใช้จนแล้ว ที่พิมพ์ได้
 ละตัวฉบับใช้หนังสือที่ ตกลงที่ระบไว้ ในฉบับนี้การรวมนี้ขึ้นยัง คงส่งสมุดความสา-
 หารา(เช่นเล่มเดียวกัน) เพื่อมีจะอยู่เป็นอนุสรณ์ในเมื่อเวลาผ่านไปหมดแล้ว.

ท่านทั้งหลายย่อมทราบโดยอยู่เองแล้ว ว่าวัดพุทธระสังข์ ในฉะเชิงเทรา
 นั้น ตรงเมื่อนั้นได้เปิดกันก็วัดพุทธระสังข์ ของกรมการมูลนิธิ ก่อตั้งคือ พระเทพแพรว
 ชาโรเทศ ในเวลาเมื่อเป็นกรมการร่วมกับกรมการปฏิรูปธรรม เพื่อความดับทุกข์โดยตรงแต่
 อย่างไม่ได้, วันเมื่อที่ในได้เกิดกรมการนั้นขึ้น แต่กรมการปฏิรูปธรรม, มูลนิธิเป็นปฏิรูปธรรมที่เพื่อ
 หรือเพื่อความเป็นนิกายธรรมที่เพื่อแล้วแต่ตามตัวหนังสือ, เสียไปโดยเด็ดขาด. ดับ
 นั้น ย่อมเป็นกรมการชื่อได้ว่า ซึ่งเป็นกรมการแพรวธรรมในพระพุทธศาสนา ที่ตรงตาม
 ความประสงค์(และ)คือชาติวัย ของท่านผู้ล่วงลับไปแล้วเป็นที่สุด อย่างแน่นอน.

หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ ด้วยทุนนี้ อย่างน้อยครั้งละ ๑,๐๐๐ฉบับ, ครั้ง
 หนังสือฉบับนั้นนั้น ละได้แจก หรือถวาย ไปตามบุคคลหรือสถานที่สมควร
 โดยนิทานเช่นหนังสือของกรมการระสังข์ทุกแห่ง หรือของศาลทุกแห่งวัด,
 ปลอดจากจากสถานที่ที่มีความสัมพันธ์กันอยู่กับกรมการมูลนิธิ ตามมติของคณะ
 กรรมการที่จะได้ตั้งขึ้นเพื่อเรื่องนี้โดยนิทาน. ส่วนข้อประมาณครั้งหนึ่งนั้น ละได้จัด
 คำพิมพ์ด้วยภาคที่ "มีเหตุผลสำหรับพุทธบริษัทนี้เป็นนิกายปฏิรูปธรรม" ในลัทธิ
 ธรรมที่เป็นนิทานธรรมแท้, มีใช้สำหรับ, และถวายได้ส่วนนี้สมทบทุนนี้สืบ
 ต่อไป เพื่อเป็นกรมการ "รักกัน-สมทบกัน" พร้อมกันไปในตัว.

ในที่สุดที่พิมพ์แล้วออกเล่มนี้ ขอรับท่านทั้งหลาย โปรดช่วยใช้ หนังสือ
 เล่มนี้ ให้ครบตามความหวังของท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว; ระลึกถึงด้วยความชอบคุณ
 แล้วยังสละกุศลให้ ทุกคราวที่พิมพ์หนังสือนี้ให้เสร็จ, แล้วยังความสำนึก
 ในใจ ที่ได้มีส่วนช่วยให้นิทานธรรมแท้ แพรวธรรมกับท่านผู้ล่วงลับไปแล้วทุกท่าน.

นิทานพจนานุกรม, โดย
 ๒๖ มกราคม ๒๕๓๓.

พุทธธรรม อินท...

การร้อยกรองและจัดทำหนังสือเล่มนี้

อุทิศ

เป็นถามพลีบูชาแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า
เพื่อความดำรงมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา

และ

เพื่อสันติสุขแห่งบุคคลและสันติภาพของสังคมมนุษย์

ใจความสำคัญ

เป็นการรวบรวมเรื่องอริยสัจ๔ที่ใคร่เอง ไว้อย่างครบถ้วนที่สุด
เพียงพอที่จะศึกษาเรื่องอริยสัจอย่างชัดเจน ให้สมกับข้อที่ว่า
อริยสัจเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวบรวมแห่งพระพุทธร-
วณะทั้งปวง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้ช่วยกันเผยแผ่ เพื่อ
ประโยชน์แก่อุภกุลแก่มหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์.

ผู้รวบรวม

มีตัวอย่างหลักธรรมล้าลึก ๑๐๐ ข้อ,
มีวิธีใช้ให้เป็นประโยชน์ ๑๑๔ วิธี,
มีปทานุกรมคำสำคัญ ๖,๓๔๗ คำ,
และลำดับหมวดธรรม ๖๙๔ หมวด
อยู่ท้ายเล่ม.

อริยสัจจากพระโอรสผู้
ภาคปลาย

อักษรย่อ

(เพื่อความสะดวกแก่ผู้ที่ยังไม่เข้าใจเรื่องอักษรย่อที่ใช้หมายแทนชื่อคัมภีร์ ซึ่งมีอยู่โดยมาก)

มหาวิ. วิ.	มหาวิภังค์	วินัยปิฎก	จก.ก. อ.	ฉก.ก.นิบาต	อังกุตตรนิกาย
ภิกขุณี. วิ.	ภิกขุณีวิภังค์	"	สตุต.ก. อ.	สตุตก.นิบาต	"
มหา. วิ.	มหาวัคค์	"	อฏฐก. อ.	อฏฐก.นิบาต	"
จุลล. วิ.	จุลลวัคค์	"	นวก. อ.	นวก.นิบาต	"
ปริวาร. วิ.	ปริวารวัคค์	"	ทสก. อ.	ทสก.นิบาต	"
สี. ที.	สีลขันธวัคค์	ทีฆนิกาย	เอกาทสก. อ.	เอกาทสก.นิบาต	"
มหา. ที.	มหาวัคค์	"	ช. ช.	ชุตทกปาฐะ	ชุตทก.นิกาย
ปา. ที.	ปาฎิกวัคค์	"	ธ. ช.	ธัมมบท	"
มู. ม.	มูลป้อนณาสก์	มัชฌิมนิกาย	อ. ช.	อุทาน	"
ม. ม.	มัชฌิมป้อนณาสก์	"	อิติว. ช.	อิติวุตตกะ	"
อุปริ. ม.	อุปริษณณาสก์	"	สุ. ช.	สุตต.นิบาต	"
สกา. ส.	สกาถวัคค์	สังยุตต.นิกาย	วิมาน. ช.	วิมานวัตถุ	"
นิทาน. ส.	นิทานวัคค์	"	เปต. ช.	เปตวัตถุ	"
ชนธ. ส.	ชนธวารวัคค์	"	เถร. ช.	เถรคาถา	"
สพา. ส.	สพายตนวัคค์	"	เถรี. ช.	เถรีคาถา	"
มหาวาร. ส.	มหาวารวัคค์	"	ชา. ช.	ชาดก	"
เอก. อ.	เอก.นิบาต	อังกุตตร.นิกาย	มหานิ. ช.	มหานิทเทศ	"
ทุก. อ.	ทุก.นิบาต	"	จูพ.นิ. ช.	จูพ.นิตเทศ	"
ติก. อ.	ติก.นิบาต	"	ปฏิสม. ช.	ปฏิสม.ภิกขุทศกัมมัฏ	"
จตุกก. อ.	จตุกก.นิบาต	"	อปท. ช.	อปทาน	"
ปญจก. อ.	ปญจก.นิบาต	"	พทุฐว. ช.	พทุฐวงส์	"
			จริยา. ช.	จริยาปิฎก	"

ตัวอย่างคำย่อ : ๑๔/๑๗๑/๒๔๕ ให้อ่านว่า ไทโรปิฎก เล่มที่ ๑๔ หน้า ๑๗๑ ข้อที่ ๒๔๕
 ไทโรปิฎก = ไทโรปิฎกฉบับบาลีสยามรัฐ ฉบับอนุสรณ์รัชกาลที่ ๗ ชุดพิมพ์ครั้งแรก
 วิ. อภ. = วิภังค์ อภิธรรมปิฎก สมง. ภ. = สมังควลิตานี ภาค
 พุ. โอ. = พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ ช. โอ. = ชุมทรรพจากพระโอษฐ์
 อริย. โอ. = อริยสังจากพระโอษฐ์ ปฏิจ. โอ. = ปฏิจสมุปาบทจากพระโอษฐ์
 อิทป. = อิทปปัจจยา น. = หน้า ท. = ทั้งหมด

อริยสังจากพระโอรสผู้ เล่มปลายนี้ มีภาคมคคอริยสัง
ภาคสรุปอริยสังทั้งหมด และภาคผนวกท้ายเล่ม ซึ่งรวมทั้ง
ปทานุกรม และลำดับหมวดธรรมด้วย.

ส่วน คำปรารภในการพิมพ์ แลลงการณ์คณะผู้จัดทำ
คํานำในการพิมพ์ สารบัญย่อ สารบัญขยายความ และสารบัญ
ละเอียด อันควรแก่การสนใจนั้น มีอยู่ในตอนต้น ๆ ของเล่ม
ต้นแล้ว ผู้สนใจจะทราบในเรื่องเหล่านี้หาอ่านดูได้จากที่นั้น ๆ.

[๘]

อริยสัจจากพระอินทร์

คำขวัญวิงวอน

ภิกษุ ท. ! โสคกรรม อันเธอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
“นทุกข์ นเหตุให้เกิดทุกข์ นความคับสันหนแห่งทุกข์
นทางให้ถึงความคับสันหนแห่งทุกข์.”

เทสิต์ ไว มยา นิพพาน เทสิต์ ไท นิพพานคามิมกุโก
นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! ที่คำสาคูอันคุณ แสงหาประโยชน์แก่คุณ
อาศัยความเอ็นคุณแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
ภิกษุ ท. ! เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเสากิเลส, อย่าได้ประมาณ,
อย่าเป็นผู้ที่ตองร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อัย ไว อมหากั อนุศาสนี
นี่แหละ วาจาเครื่องพร้าสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มหาวาร. ต. - สพา. ต.)

ภาค ๔

ว่าด้วย

มัจฉกฤษฎีสัง ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

ภาค ๔

มีเรื่อง :-	นิทเทศ ๑๓ ว่าด้วย ข้อความนำมรรค	๒๔ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๔ ว่าด้วย สัมมาทิฏฐิ	๗๗ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๕ ว่าด้วย สัมมาสังกัปปะ	๑๔ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๖ ว่าด้วย สัมมาวาจา	๑๓ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๗ ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ	๘ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๘ ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ	๑๖ เรื่อง
	นิทเทศ ๑๙ ว่าด้วย สัมมาวายามะ	๒๖ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๐ ว่าด้วย สัมมาสติ	๔๑ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๑ ว่าด้วย สัมมาสมาธิ	๕๑ เรื่อง
	นิทเทศ ๒๒ ว่าด้วย ข้อความสรุปมรรค	๗๕ เรื่อง

อริยสัจจากพระโอบอ้อม

ภาค ๔

ว่าด้วย

มัจจุคอริยสัจ

ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

(มี ๑๐ นิทเทศ)

อุทเทศแห่งมัจจุคอริยสัจ

ภิกษุ ท. ! ความจริงอันประเสริฐ ก่อทางดำเนินให้ถึงความดับ
ไม่เหลือของทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปดประการนั้นนั่นเอง ได้แก่ ความเห็นถูกต้อง ความดำริถูกต้อง การพูด
จาถูกต้อง การทำกิจการงานถูกต้อง การดำรงชีพถูกต้อง ความพากเพียรถูกต้อง
ความระลึกรู้ถูกต้อง ความตั้งใจมั่นลงถูกต้อง; นี้เรียกว่า ความจริงอันประเสริฐ
ก่อดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์.

— ตก. อ. ๒๐/๒๒๘/๕๐๑.

นิทเทศแห่งมกคอริยสัจ

นิทเทศ ๑๓ ว่าด้วยข้อความนำเรื่องมรรค

(มี ๒๔ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วยอุทเทศ — นิทเทศของมรรค

อุทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ภิกษุ ท. ! ความจริงอันประเสริฐ คือทางดำเนินให้ถึงความดับ
ไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปดประการนั่นเอง, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ
การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การดำรงชีพชอบ ความพยายามชอบ
ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; อันนี้เราเรียกว่า ความจริงอันประเสริฐ
คือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

— กถ. อ. ๒๐/๒๒๘/๕๐๑.

นิทเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ภิกษุ ท. ! กอริยสัจ คือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือ
แห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ หนทางอันประกอบด้วยองค์แปด อัน
ประเสริฐนี้เอง, องค์แปดคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การ
งานชอบ อาชีวะชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุ ท. ! ความเห็นชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! ความรู้
ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ใน ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์
ความรู้ในหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ อันใด, นี้เรา
เรียกว่า ความเห็นชอบ.

ภิกษุ ท. ! ความดำริชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! ความดำริ
ในการ ออก (จากกาม) ความดำริในการ ไม่พยายาม ความดำริในการ ไม่เบียด-
เบียน, นี้เราเรียกว่า ความดำริชอบ.

ภิกษุ ท. ! วาจาชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! การเว้นจาก
การ พูดเท็จ การเว้นจากการ พูดยุให้แตกกัน การเว้นจากการ พูดหยาบ การ
เว้นจากการ พูดเพื่อเจ้อ, นี้เราเรียกว่า วาจาชอบ.

ภิกษุ ท. ! การงานชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! การเว้น
จากกรรมฆ่าสัตว์ การเว้นจากการ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ การเว้นจาก
การ ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย, นี้เราเรียกว่า การงานชอบ.

ภิกษุ ท. ! อาชีวะชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! อริยสาวก
ในศาสนานี้ ละมิจฉาชีพเสีย สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยสัมมาชีพ, นี้เราเรียกว่า
อาชีวะชอบ.

ภิกษุ ท. ! ความเพียรชอบ เป็นอย่างไร ? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
ศาสนานี้ ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อม

๑. คำกล่าวนี้ เป็นคำกล่าวที่เป็นกลางๆ ทั่วไป. แต่ในบางกรณีซึ่งมีน้อยมากกล่าวว่า เว้น
จากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ ก็มี; เข้าใจว่าเป็นการกล่าวมุ่งหมายบรรพชิต. (มหาวาร.
ถ. ๑๘/๑๑/๓๗).

ประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม ท. อันตามก
 ที่ยังไม่บังเกิด; ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร
 ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อการละเสียซึ่งอกุศลธรรม ท. อันตามกที่บัง
 เกิดขึ้นแล้ว; ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อม
 ประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อการบังเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม ท. ที่ยังไม่บังเกิด;
 ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิต
 ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความยั่งยืน ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความ
 ไพบุลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งอกุศลธรรม ท. ที่บังเกิดขึ้นแล้ว.
 ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ความเพียรชอบ.

ภิกษุ ท.! ความระลึกรชอบ เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ภิกษุ
 ในศาสนานี้ เป็นผู้มึปรกติพิจารณาเห็นภายในกาย อยู่, มีความเพียรเครื่องเผา
 บาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออก
 เสียได้; เป็นผู้มึปรกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ท. อยู่, มีความเพียร
 เครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจ
 ในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มึปรกติพิจารณาเห็นจิตในจิต อยู่, มีความเพียร
 เครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจ
 ในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มึปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ท. อยู่, มีความ
 เพียรเครื่องเผาบาป มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความ
 ไม่พอใจในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัมมาสติ.

ภิกษุ ท.! ความตั้งใจมั่นชอบ เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ภิกษุ
 ในศาสนานี้ เพราะสังัดจากกาม ท. เพราะสังัดจากอกุศลธรรม ท., ย่อมเข้า
 ถึง ฉานที่หน่ง อันมึวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่. เพราะ

วิตกวิจารณ์ว่างับลง, เธอเข้าถึง ฌานที่สอง อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิแล้วแลอยู่. เพราะปีติจึงหายไป, เธอเป็นผู้เพ่งเจยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม และได้เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมเข้าถึง ฌานที่สาม อันเป็นฌานที่พระอรียเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุ ว่า “เป็นผู้เจยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม” แล้วแลอยู่. เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, เธอย่อมเข้าถึง ฌานที่สี่ อันไม่ทุกข์และไม่สุข มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า อริยสัจคือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

หมวด ข. ว่าด้วย อันตะ ๒ จากมรรค

ข้อสี่ของมัชฌิมาปฏิปทา (อภฺฐัจจกิมรรค)

ภิกษุ ท.! มีสิ่งที่เล่นดังไปสุดโต่ง (อนฺตา) อยู่ ๒ อย่าง ที่บรรพชิตไม่ควรข้องแวะด้วย. สิ่งทีเล่นดังไปสุดโต่งนั้นคืออะไร? คือ การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วยความใคร่ในกามทั้งหลาย (กามสุขัลลิกานุโยค) อันเป็นการกระทำที่ยังต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุรุษชน ไม่ใช่ของพระอรียเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, และ การประกอบความเพียรในการทรมานตนให้ลำบาก

(อัครกิลมถานุโยค) อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, สองอย่างนั้นแล.

ภิกษุ ท. ! ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่ตั้งไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท. ! ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ไม่ตั้งไปหาที่ สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนั้น คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดประการ นี้เอง. แปดประการคืออะไรเล่า? คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริที่ถูกต้อง) สัมมาวาจา (การพูดจาที่ถูกต้อง) สัมมากรรมันตะ (การทำงานที่ถูกต้อง) สัมมาอาชีวะ (การดำรงชีพที่ถูกต้อง) สัมมาวายามะ (ความพากเพียรที่ถูกต้อง) สัมมาสติ (ความรำลึกที่ถูกต้อง) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นคงที่ถูกต้อง).

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

— มหาวาร. ตี. ๑๙/๕๒๘/๑๖๖๔.

อีกนัยหนึ่ง (ตามบาลีอรรถวิภังคสูตรมัชฌิมนิกาย)

[ตอนอุทเทส]

บุคคลไม่พึงตามประกอบซึ่ง *กามสุข* อันเป็นสุขที่ต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุดูชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงตามประกอบซึ่ง *อัครกิลมถานุโยค* อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์.

ต่อไปนี้เป็น ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่ต้องไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ควรรู้จักการกระทำที่เป็นการเชิดชู (อสุสาทน) และการกระทำที่เป็นการขับไล่ไล่ส่ง (อปสาทน), ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงกระทำการแกล้างเชิดชู ไม่พึงกระทำการขับไล่ไล่ส่ง พึงแสดงแต่ที่เป็นธรรมเท่านั้น. ควรรู้จักวินิจฉัยในกรณีแห่งความสุข, ครั้นรู้แล้ว พึงตามประกอบซึ่งความสุขในภายใน. ไม่ควรกล่าววโรวาทะ (การกล่าวในที่ลับหลัง) ที่ไม่ควรกล่าว, ไม่ควรกล่าวอติชฌินวาท (การกล่าวใส่หน้า) ที่ไม่ควรกล่าว; ไม่ควรกล่าวอย่างรีบร้อนจนปากสั่นเสียงสั่น; ไม่พึงยึดถือภาษาพูดของชาวเมือง ไม่เพิกถอนโลกสมัญญา (ภาษาพูดของชาวโลก); ดังนี้.

นี่คือหัวข้อ (อุทฺเทส) แห่งอรณวิภังคะ (การแยกธรรมอันไม่เป็นชาติก ออกเสียจากธรรมที่เป็นชาติก).

[ตอนนิทเทส]

ธรรมใดซึ่งเป็นการตามประกอบซึ่งโสมนัส ของผู้มีสุขอันเนื่องเฉพาะอยู่ด้วยกาม เป็นการกระทำตำทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุดูชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น ประกอบด้วยทุกข์ ประกอบด้วยความคับแค้น ประกอบด้วยความแห่งผากในใจ ประกอบด้วยความเผาลน เป็นมิจฉาปฏิปทา (เป็นชาติกต่อมัชฌิมาปฏิปทา).

ธรรมใดไม่เป็นการตามประกอบ ซึ่งการตามประกอบด้วยโสมนัสของ ผู้มีสุขอันเนื่องเฉพาะอยู่ด้วยกาย อันเป็นการตามประกอบด้วยโสมนัสซึ่งตำทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุรุษชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วย ประโยชน์, ธรรมนั้น ไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ ประกอบด้วยความแห่งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาลน เป็นสัมมาปฏิบัติ (ไม่เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมาปฏิบัติ).

ธรรมใด เป็นการตามประกอบในการทำตนให้ลำบาก (อตุตถกิลม- ถานุโยค) อันเป็นการกระทำที่เป็นทุกข์ มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วย ประโยชน์, ธรรมนั้น ประกอบด้วยทุกข์ ประกอบด้วยความคับแค้น ประกอบด้วยความแห่งผากในใจ ประกอบด้วยความเผาลน เป็นมิจฉาปฏิบัติ (เป็นข้าศึกแก่มัชฌิมาปฏิบัติ).

ธรรมใด ไม่เป็นการตามประกอบ ซึ่งการตามประกอบในการทำตน ให้ลำบาก อันเป็นการตามประกอบที่เป็นทุกข์ มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบ ด้วยประโยชน์, ธรรมนั้น ไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ประกอบด้วยความแห่งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาลน เป็นสัมมาปฏิบัติ (ไม่เป็นข้าศึกต่อมัชฌิมาปฏิบัติ).

คำใด ที่เรากล่าวแล้วว่า “บุคคลไม่พึงตามประกอบซึ่งกามสุข อันเป็น สุขที่ตำทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุรุษชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงตามประกอบซึ่งอตุตถกิลมถานุโยค อันนำมา ซึ่งความทุกข์ มิใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์” ดังนี้, คำนั้น เราอาศัยเหตุผล (ดังกล่าวข้างบน) นี้ กล่าวแล้ว.

ก็คำที่เรากล่าวแล้วว่า “ต่อไปนี้เป็นข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่ดึงไปหาสิ่งสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตกาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน” ดังนั้น (คำว่ามัชฌิมาปฏิปทาในที่นี้) เรากล่าวแล้วหมายถึงอะไร? หมายถึง อริยอัฐยั้งคิกรมรรคนั้นนั่นเทียว กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! มัชฌิมาปฏิปทานี้ ไฉน อันเป็นข้อปฏิบัติที่ตกาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน; ธรรม (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้น เป็นธรรมไม่ประกอบด้วยทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความคับแค้น ไม่ประกอบด้วยความแห้งผากในใจ ไม่ประกอบด้วยความเผาผลาญ เป็นสัมมาปฏิปทา เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่า ธรรมไม่เป็นข้าศึก (อรณ).

-อุปริ. ม. ๑๔/๔๒๒-๔๒๔, ๔๓๑/๖๕๔-๖๕๖, ๖๖๕.

อีกนัยหนึ่ง (ตามบาลี ตก.อ.)

ภิกษุ ท. ! ปฏิปทา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่ สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ อากาฬปฏิปทา (ปฏิปทาเบียดแจะ), นิชฌามปฏิปทา (ปฏิปทาไหม้เกรียม), มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! อากาฬปฏิปทา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฐิอย่างนี้ ว่า “โทษในกามทั้งหลายไม่มี”

ดังนี้ เขาย่อมถึงความตกจมอยู่ในกามทั้งหลาย : นี้เรียกว่า อากาศหปฏิบัติปา
(มิใช่มัชฌิมาปฏิบัติปา).

ภิกษุ ท. ! นิชฌามปฏิบัติปา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! บุคคล
บางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ประพฤดิเปลือยกาย มีมรรยาทอันปล่อยทิ้งเสียแล้ว
เป็นผู้ประพฤดิเซ็ดอุจจาระของตนด้วยมือ ถือเป็นผู้ไม่รับอาหารที่เขาร้องเชิญว่า
ท่านผู้เจริญจงมา ไม่รับอาหารที่เขาร้องนิมนต์ ฯลฯ (รายละเอียดต่อไป
จากนี้ มีอีกมาก ญาติจากข้อความในหนังสือพุทธประวัติจากพระโสมฐ์ ที่หัวข้อว่า “ทรง
ประพฤดิอัททกิลมณนุโยก” ที่หน้า ๕๖-๕๘ จนถึงคำว่า เราประกอบตามซึ่งความเพียร
ในการลงสู่หน้าเวลาเย็นเป็นครั้งที่สามบ้าง, เราประกอบตามซึ่งความเพียรในการทำ (กิลตใน)
กายให้เหือกแห้ง ด้วยวิธีต่างๆ เช่นนี้ ด้วยอาการอย่างนี้อยู่). ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า
นิชฌามปฏิบัติปา (มิใช่มัชฌิมาปฏิบัติปา).

ภิกษุ ท. ! มัชฌิมาปฏิบัติปา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุ
ในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทวิจฺจิ ย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ ย่อมเจริญสัมมาวาจา
ย่อมเจริญสัมมากัมมันตะ ย่อมเจริญสัมมาอาชีวะ ย่อมเจริญสัมมาวายามะ ย่อม
เจริญสัมมาสติ ย่อมเจริญสัมมาสมาธิ : นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิบัติปา.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล ปฏิบัติปา ๓ อย่าง.

- ทิก. อ. ๒๐/๓๘๑ - ๓๘๒/๕๔๗.

(อากาศหปฏิบัติปาและนิชฌามปฏิบัติปา สองอย่างนี้ แม้มีชื่อต่างจากกามสุขัตถิกานุโยกและอัททกิลมณนุโยก ก็ต่างกันสักว่าชื่อ ส่วนใจความเป็นอย่างเดียวกัน. ทั้งสองอย่างนี้เป็นปฏิปักษ์ต่อมัชฌิมาปฏิบัติปา จึงนำมากล่าวไว้ในที่นี้ ในฐานะเป็นข้าศึกของมัชฌิมาปฏิบัติปา).

ลักษณะอีกปริยายหนึ่งแห่งกามสุขัลลิกานุโยค

พราหมณ์! ในกรณีนี้ ผู้ที่เรียกตนเองว่าสมณะหรือพราหมณ์บางคน ปฏิญาณตัวว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ เขาไม่เสพเมถุนกับมาตุคามก็จริงแล แต่ว่าเขายินดีการลูบคลำ การนวดพั้น การอวย การถูตัว ที่ได้รับจากมาตุคาม. เขาปลาบปล้มยินดีด้วยการบำเรอเช่นนั้นจากมาตุคาม. เรากล่าวว่า ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม และไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพั้น เป็นต้น จากมาตุคาม แต่เขายังพุดจาซิกข์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม. เขาปลาบปล้มยินดีด้วยการบำเรอเช่นนั้นจากมาตุคาม. เรากล่าวว่า ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการพุดจาซิกข์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม แต่เขายังสบตาต่อตากับมาตุคาม แล้วปลาบปล้มยินดีด้วยการทำเช่นนั้น. เรากล่าวว่า ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพั้น เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพุดจาซิกข์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม แต่เขายังชอบเสียงของมาตุคาม ที่หัวเราะอยู่ที่ดี พุดจาอยู่ที่ดี ขับร้องอยู่ที่ดี ร้องไห้อยู่ที่ดี ข้างนอกฝา

ก็ตาม นอกกำแพงก็ตาม แล้วปลานปล้มยัคด้วยการได้ฟังเสียงนั้น. เรากล่าวว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

....

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพัน เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพุดจาซิกซ์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม แต่เขาชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่า ที่เคยหัวเราะ เล้าโลม เล่นหัวกันกับมาตุคาม แล้วก็ปลานปล้มยัคด้วยการเฝ้าระลึกเช่นนั้น. เรากล่าวว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพัน เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพุดจาซิกซ์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม และทั้งไม่ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่าที่เคยหัวเราะเล้าโลมเล่นหัวกับมาตุคาม แต่เขาเห็นพวกคหบดีหรือบุตรคหบดีอัมเอบด้วยกามคุณ ได้รับการบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ก็ปลานปล้มยัคด้วยการได้เห็นการกระทำเช่นนั้น. เรากล่าวว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธ์ ยังประกอบกรเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

.... บางคน ไม่เสพเมถุนกับมาตุคาม ไม่ยินดีการลูบคลำ การนวดพัน เป็นต้น จากมาตุคาม ไม่ยินดีในการพุดจาซิกซ์เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคาม ไม่ยินดีในการสบตาต่อตากับมาตุคาม ไม่ยินดีในการฟังเสียงมาตุคาม ไม่ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่าที่เคยหัวเราะเล้าโลมเล่นหัวกับมาตุคาม และทั้งไม่ยินดีที่จะเห็นพวกคหบดี หรือบุตรคหบดีที่อัมเอบด้วยกามคุณ แล้วตนพลอยนึก

ปลื้มใจด้วยก็ตาม แต่เขาประพฤติพรหมจรรย์ โดยตั้งความปรารถนาเพื่อ ไม่เป็น
 เทพดาพวกใดพวกหนึ่ง ด้วยอธิษฐานว่า “ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยตบะ หรือ
 ด้วยพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทวดาองค์ใดองค์หนึ่ง” ดังนี้. เรากล่าวว่า
 ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบการเกี่ยวพันด้วยเมถุน.

- สกทก. อ. ๒๓/๕๖-๕๗/๔๗.

(การปฏิบัติ ๗ ประการนี้ เรียกโดยทั่วไปว่า เมถุนสังโยค แต่เพราะมีลักษณะ
 เป็นกามสุขัตถิกานุโยค จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้.)

๕.๕ สังทเรียกว่ากามคุณและกามสุข

อานนท์! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ทำอย่างไรอย่างไรเล่า?
 ทำอย่างไรคือ รูปอันพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เสียงอันพึงรู้แจ้งด้วยโสตะ กลิ่น
 อันพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ รสอันพึงรู้แจ้งด้วยชิวหา โผฏฐัพพะอันพึง
 รู้แจ้งด้วยกาย อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะ
 น่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด : เหล่านี้
 แล ชื่อว่า กามคุณ ๕.

อานนท์! สุขโสมนัสอันใด อาศัยกามคุณ ๕ เหล่านี้ เกิดขึ้น; สุข-
 โสมนัสอันนั้น เรียกว่า กามสุข.

- ม. ม. ๑๓/๕๖/๑๐๐.

(ความชุ่มอยู่ในกามสุข เรียวกวากามสุขัตถิกะ, การประกอบตนอยู่ในกามสุขัต-
 ถิกะ เรียวกวากามสุขัตถิกานุโยค; จัดเป็นอันตะฝ่ายหนึ่ง ซึ่งเป็นข้าศึกแก่มัชฌิมาปฏิปทา).

สุขัลลิกานุโยค ๒ แบบ

ก. สุขัลลิกานุโยคของมิจฉาทิฏฐิ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นทั้งหลาย กล่าวกะพวกเธออย่างนี้ ว่า “พวกสมณศากยปุตฺตีย์ อยู่กันอย่างตามประกอบด้วยสุขัลลิกานุโยค (ประกอบตนให้ชุ่มอยู่ด้วยความสุข)” ดังนี้. จุนทะ! เมื่อปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นกล่าวอยู่อย่างนี้ พวกเธอพึงกล่าวกะเขาว่า “อาวุโส! สุขัลลิกานุโยคชนิดไหนกัน? ก็สุขัลลิกานุโยคมีอยู่มาก หลายอย่างหลายประการ” ดังนี้.

จุนทะ! สุขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้ เป็นการกระทำที่ต่ำทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุดูชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับความสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. สืออย่าง ใดอย่างใดเล่า? สืออย่างคือ คนบางคนในกรณีนี้ เป็นคนพาล *ฆ่าสัตว์มีชีวิตแล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคข้อที่ ๑. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในโลกนี้ *ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยค ข้อที่ ๒. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในกรณีนี้ *กล่าวเท็จแล้ว เลี้ยงตัวเองให้เป็นสุขให้อิ่มหนำ* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยคข้อที่ ๓. จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : คนบางคนในกรณีนี้ *อ้อมเอิบเพียบพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า ให้เขาบำเรออยู่* : นี้เป็นสุขัลลิกานุโยค ข้อที่ ๔.

ข. สุขลักษณะโยคของฌมหาทิกฺขุ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธิอื่นทั้งหลาย กล่าวกะพวกเธออย่างนี้ว่า “พวกสมณศากยปุตฺตีย์ อยู่กันอย่างตามประกอบด้วยสุขลักษณะโยค ๔ อย่างเหล่านั้น (เป็นแน่)” ดังนี้; พวกเธอฟังกล่าวกะเขาว่า หาใช่อย่างนั้นไม่. ปริพพาชกเหล่านั้น ไม่ได้กล่าวแก่พวกเธอโดยชอบ แต่กล่าวตู่พวกเธอด้วยคำไม่จริงไม่แท้.

จุนทะ! สุขลักษณะโยค ๔ อย่าง เหล่านี้ เป็นไปเพื่อความหน่าย ความคลายกำหนัด เป็นไปเพื่อความดับ ความเข้าไปสงบรำงับ เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน, โดยส่วนเดียว.

สี่อย่างเหล่าไหนเล่า? จุนทะ! สี่อย่างคือ ภิกษุในภวณินี้ เพราะสังตจากกามและอกุศลธรรม ท. จึง บรรลุฌานที่ ๑ อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขลักษณะโยคที่หนึ่ง; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้ จึง บรรลุฌานที่ ๒ เป็นเครื่องส่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขลักษณะโยคที่สอง; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ จึงอยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ และยอมเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุฌานที่ ๓ อันเป็นฌานที่พระอรียเจ้ากล่าวหาว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข, แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขลักษณะโยคที่สาม; จุนทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัส ท. ในกาลก่อน จึง บรรลุฌานที่ ๔ อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์

เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ : นี้เป็นสุขขัลลิกานุโยคที่สี่. จุนทะ!
 สุขขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความหน่าย ความคลายกำหนัด
 ฯลฯ.... เพื่อนิพพาน, . โดยส่วนเดียว.

จุนทะ! นั้นแหละ คือฐานะที่มีอยู่ คือฐานะที่ปริพพาชกผู้เป็น
 ลัทธินั้น ท. จะกล่าวอย่างนี้ ว่า “พวกสมณศากยปุตตีย์ อยู่กันอย่างประกอบด้วย
 สุขขัลลิกานุโยค ๔ อย่างเหล่านี้” ดังนี้. พวกเธอฟังกล่าวกะเขาว่า อย่างนั้นถูกแล้ว.
 ปริพพาชกเหล่านี้กล่าวกะพวกเธออยู่อย่างถูกต้อง; จะกล่าวตู่พวกเธอด้วย
 คำไม่จริง ไม่แท้ ก็หามิได้.

ผลแห่งสุขขัลลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ

จุนทะ! อาจจะมีปริพพาชกผู้เป็นลัทธินั้นทั้งหลาย กล่าวกะพวก
 เธออย่างนี้ ว่า “อาวุโส! เมื่อท่านทั้งหลาย ตามประกอบอยู่ซึ่งสุขขัลลิกานุโยค ๔ อย่าง
 เหล่านี้ ท่านหวังผลอะไร หวังอันสิ่งอะไร?”. เมื่อพวกเขากล่าวอย่างนี้ เธอจึง
 กล่าวตอบเขาว่า “อาวุโส! พวกเราตามประกอบอยู่ซึ่งสุขขัลลิกานุโยค ๔ อย่าง
 เหล่านี้ หวังผล ๔ อย่าง หวังอันสิ่ง ๔ อย่าง. สี่อย่าง อย่างไม่ไรเล่า?
 สี่อย่างในกรณีนี้ คือ ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็น โสคาบัน
 มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้อง
 หน้า : นี้เป็น ผลที่หนึ่ง เป็นอันสิ่งหนึ่งที่หนึ่ง. อาวุโส! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ
 เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม และเพราะความที่ระคะโทสะโมหะเป็น
 ธรรมชาติเบาบาง เป็น สกทาคามี มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว แล้วกระทำที่สุด
 แห่งทุกข์ได้ : นี้เป็น ผลที่สอง เป็นอันสิ่งที่สอง. อาวุโส! ข้ออื่นยังมีอีก :
 ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ในเบื้องต่ำทั้งห้าอย่าง เป็น โอปปาทิเก

(อนาคามี) มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา :
 นี้เป็น ผลที่สาม เป็นอนานิสงส์ที่สาม. อ้าวโส! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ กระทำ
 ให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่ง
 อาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ : นี้
 เป็น ผลที่สี่ เป็นอนานิสงส์ที่สี่. อ้าวโส! เราทั้งหลายตามประกอบซึ่งสุขัลลิกานุ
 โยค ๔ อย่างเหล่านี้อยู่ เพราะหวังผล ๔ อย่างเหล่านี้” ดังนี้.

— ปา. ที. ๑๑/๑๔๓ - ๑๔๕/๑๑๔ - ๑๑๖.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า “กามสุขัลลิกานุโยค” กับคำว่า “สุขัลลิกานุ
 โยค” มิใช่คำคำเดียวกัน และมีความหมายกว้างแวกกว่ากัน คือกามสุขัลลิกานุโยคนั้น มุ่ง
 ความสุขเกิดแต่กามอย่างเดียว ส่วนสุขัลลิกานุโยคนั้น รวมเอาความสุขของคนบาปก็ได้ ของคน
 บริโศกกามก็ได้ ของคนมีความสุขเกิดจากฌานหรือสมาธิก็ได้. กล่าวได้ว่า มีความหมาย
 กว้างกว่ากามสุขัลลิกานุโยคสามเท่าตัวเป็นอย่างน้อย).

คโปธิคุจฉัตต

เปรียบเทียบอาการบ่นสนทนากลมบัวมน้ำ

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติการรูดอนซึ่งโอมะ
 โดยข้อปฏิบัติซึ่งประกอบด้วยธรรม ๒ อย่าง คือ ด้วยศีลวิสุทธิ และด้วยคโปธิคุจฉะ (การ
 เกียจกันบาปด้วยตะบะ). ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 อย่างไร ?”

สาฬหะเอ๋ย! เรากล่าวศีลวิสุทธิว่าเป็นองค์แห่งสามัญญปฏิบัติองค์ใด
 องค์หนึ่ง. ส่วนสมณพราหมณ์พวกที่เป็นคโปธิคุจฉะวาท (การสอนเกียจกันบาป

กัณฑ์) มิตโปชิจจะจะเป็นสาระ เกลือกกลั้วพัวพันอยู่ในตโปชิจจะ เป็นพวกที่ไม่สมควรที่จะรื้อถอนซึ่งโอฆะ ; ถึงแม้สมณพราหมณ์พวกที่มีกายสมาจารไม่บริสุทธ์ มีวิสมาจารไม่บริสุทธ์ มีมโนสมาจารไม่บริสุทธ์ มีอาชีวะไม่บริสุทธ์ พวกนั้นก็สมควรแก่ญาณทัสสนะ และแก่ความรู้พร้อมอันไม่มีอะไรยิ่งกว่า (อนุตตรสมโพธ).

สาฬหะ! เปรียบเหมือนบุรุษต้องการจะข้ามแม่น้ำ ถือขวานกุฎฐาริเข้าไปสู่ป่า เห็นต้นสาละใหญ่ ลำต้นตรง ยงหนุ่ม ไม่มีส่วนน่ารังเกียจ เขาตัดต้นไม้ในที่โคน แล้วตัดที่ปลาย ริดกิ่งและใบออกหมดจด แล้วถากด้วยขวานกุฎฐาริ แล้วถากด้วยมีด ขูดด้วยเครื่องขูด ขัดให้เกลี้ยงด้วยก้อนหินกลม แล้วปล่อยลงน้ำ. สาฬหะ! เธอจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : บุรุษนั้นอาจจะข้ามแม่น้ำไปได้หรือหนอ? “ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!” ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะก่อนไม้สาละนั้น ทำบริกรรมถูกต้องแต่ภายนอก ภายในไม่ถูกต้อง (สำหรับความที่จะเป็นเรือ) เลย สิ่งที่บุรุษนั้นจะหวังได้คือ ก่อนไม้สาละนั้นจักจมลง บุรุษนั้นจักถึงความพินาศ พระเจ้าข้า!”

สาฬหะ! ข้อนักฉันทัน : สมณพราหมณ์พวกที่เป็นตโปชิจจวาทก็ไม่อาจที่จะถอนซึ่งโอฆะ แม้พวกที่มีสมาจารไม่บริสุทธ์ ก็ไม่ควรแก่ญาณทัสสนะ และแก่อนุตตรสมโพธ ฉันทันเหมือนกัน.

(ต่อไปได้ครุสข้อความอันเป็นปฏิบัตกขนัย ฝ่ายตรงข้าม ซึ่งผู้อ่านอาจจะเปรียบเทียบได้เองจนตลอดเรื่อง).

หมวด ก. ว่าด้วย ลักษณะของมรรค

อภฺรฺร้งคคกมรรคในฐานะเบ็ญทางแห่งอมตะ

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า ‘อมตะ อมตะ (ความไม่ตาย)’
 ดังนี้ อมตะ เป็นอย่างไรเล่า พระเจ้าข้า? และหนทางให้ถึงซึ่งอมตะ (อมตคามิมกฺก)
 คืออะไร พระเจ้าข้า?”

ภคคฺช ท.: ความสันแห่งราคะ ความสันแห่งโทสะ ความสันแห่ง
 โมหะ : นี้เรียกว่า อมตะ. อรียอภฺรฺร้งคคกมรรคณันนัแห่งละ คือหนทางให้ถึง
 ซึ่งอมตะ; ได้แก่ สัมมาทภฺรฺรฐฐฐ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
 สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

— มทวาร. ต. ๑๔/๑๐/๓๒.

อภฺรฺร้งคคกมรรคมีกระแสไหลไปสู่นิพพาน

ภคคฺช ท.: มทานทีไร ๆ เหล่านี้ คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุณา แม่น้ำ
 น้ำจิวรุตี แม่น้ำสรภฺฐฐ แม่น้ำมที; แม่น้ำทั้งหมดนั้น ลาดไปทางปราจันทศ
 (ทิศตะวันออก) เอียงไปทางปราจันทศ เจ็อมไปทางปราจันทศ ฉันใด; ภคคฺช ท.:
 ภคคฺช เจริญุกระทำไ้มากซึ่งอรียมรรคมีองค์แปดอยู่ ย่อมเป็นผู้มีความลาดไป
 ทางนิพพาน เอียงไปทางนิพพาน เจ็อมไปทางนิพพาน ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภคคฺช ท.: ภคคฺชเจริญุกระทำไ้มากซึ่งอรียมรรคมีองค์แปดอยู่ อย่าง
 ไรเล่า จึงเป็นผู้มีความลาดไปทางนิพพาน เอียงไปทางนิพพาน เจ็อมไปทาง
 นิพพาน? ภคคฺช ท.: ภคคฺชในกรณีนี้ ย่อมเจริญุสัมมาทภฺรฺรฐฐฐ สัมมาสัง-

กัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-
 วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ
 อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละลง. ภิกษุ ท.! ภิกษุเจริญญะทำให้มาก
 ซึ่งอริยมรรคมีองค์แปดอยู่ อย่างนี้แล จึงเป็นผู้มีความลาดไปทางนิพพาน เอียง
 ไปทางนิพพาน เจื่อมไปทางนิพพาน.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๔๔/๑๘๔-๑๘๐.

(คำที่ว่า เจริญญะทำให้มากซึ่งองค์มรรค ชนิดที่อาศัยวิเวกอาศัยวิราคะ เป็นต้น
 กังที่กล่าวข้างบนนั้น ในบางสูตรตรัสว่า เจริญญะทำให้มากซึ่งองค์มรรคชนิดที่มีการนำออกซึ่ง
 ราคะ-โทสะ-โมหะ เป็นปริโยสาน กังนี้ก็มี -๑๔/๕๒/๒๐๕; ในบางสูตรตรัสว่า ชนิดที่
 มีการทอ้งล่อลุ่มคะ มีอมคะเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีอมคะเป็นปริโยสาน กังนี้ก็มี -๑๔/๕๕/
 ๒๒๐; และในบางสูตรตรัสว่า ชนิดที่ลาคไปสู่้นิพพาน เอียงไปสู่้นิพพาน เจื่อมไปสู่้นิพพาน
 กังนี้ก็มี -๑๔/๕๘/๒๓๖.

คำที่ว่า ลาค เอียง เจื่อม ไปทางปรารังนิกิถันนั้น ในบางสูตรทรงใช้คำว่า ลาค เอียง
 เจื่อม ไปสู่้นุมุท กังนี้ -๑๔/๕๐, ๕๔, ๕๗, ๖๐/๑๔๗, ๒๑๒, ๒๒๗, ๒๔๓).

อฏฐังคิกมรรคในฐานะหนทางให้ถึงจุดหมาย

ภิกษุ ท.! ถ้าพวกปริพพาชกเดียรถีย์อื่น จะพึงถามเธอทั้งหลาย
 อย่างนี้ว่า “อาวุโส ท.! ท่านทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดม เพื่อ
 ประโยชน์อะไรกัน?” ดังนี้. ภิกษุ ท.! เมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว พวกเธอพึง
 พยากรณ์แก่เขาว่า “อาวุโส ท.! เราอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค
 เพื่อประโยชน์แก่การ สำรอกซึ่งราคะ (ราควิราคตฤ). [และยังมีในสูตรอื่นที่ทรัส
 ติ :-

เพื่อประโยชน์แก่การ ละสังโยชน์ (สมญฺเฐนูปหานตฤ) กังนี้ก็มี;

เพื่อประโยชน์แก่การ อนอนุสสัย (อนุสยสมุคฺคาตฺตํ) กัณหิกมฺ;

เพื่อประโยชน์แก่การ กำหนดรู้ความที่สัตว์ ต้องเดินทางไกลด้วย
อวิชา (อทฺธานปริณฺยตฺตํ) กัณหิกมฺ;

เพื่อประโยชน์แก่ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (อาสวานํ ขยตฺตํ)
กัณหิกมฺ;

เพื่อประโยชน์แก่การทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชาและวิมุตติ (วิชชาวิมุตติ-
ผลสัจฉิกิริยตฺตํ) กัณหิกมฺ;

เพื่อประโยชน์แก่การรู้การเห็น (ญาณทสฺสนตฺตํ) กัณหิกมฺ;

เพื่อประโยชน์แก่การ คับเย็นในทิวฏฐธรรมเพราะไม่ยึดมั่น (อนุปาทา-
ปรีนิพฺพานตฺตํ) กัณหิกมฺ].

ภิกษุ ท. ! ถ้าพวกปริพพาชกเดี๋ยวลี้^๕อื่น จะพินิจถามพวกเธออย่างนี้
ว่า “อาวุโส ท. ! มรรคมีหรือ ปฏิปทามีหรือ เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ ?” ภิกษุ ท. !
เมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว พวกเธอพึงพยากรณ์แก่เขาว่า มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่
เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ.

ภิกษุ ท. ! มรรคนั้นเป็นอย่างไร ปฏิปทานั้นเป็นอย่างไร เพื่อการ
สำรอกซึ่งราคะ ? อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นเอง, ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมา-
สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ : ภิกษุ ท. ! นี้แลมรรค นี้แลปฏิบัติ เพื่อการสำรอกซึ่งราคะ.

(ข้อความสองย่อหน้าข้างบนนี้ มีค้อย่าหวั่นกลัวที่^๕เป็นจุดหมายของพรหมจรรย์
ตามรายนามที่กล่าวไว้ข้างบนทุก ๆ ข้อ เช่นข้อว่า “เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์” เป็นต้น
ผู้ศึกษาพึงกำหนดเอาเอง).

อฏฐังคิกมรรคทำหน้าที่ เสมือนหนึ่งเสวียนรอกันหม้อ

ภิกษุ ท.! หม้อ ที่ไม่มีเสวียนรอกรับ ย่อมหมุ่นกลงไปได้ง่าย, หม้อที่มีเสวียนรอกรับ ย่อมหมุ่นกลงไปได้ยาก, ข้อนั้นฉันใด; ภิกษุ ท.! จิตที่ไม่มีเชิงรอกรับ ย่อมหมุ่นไปได้ง่าย, จิตที่มีเชิงรอกรับ ย่อมหมุ่นไปได้ยาก, ฉะนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นเชิงรอกรับของจิต? อริยอฏฐังคิกมรรคนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมััตตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. นี้คือ เชิงรอกรับของจิต.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๒๕/๗๘-๗๙.

อฏฐังคิกมรรค เป็นยอดแห่งสังขตธรรมทั้งปวง

ภิกษุ ท.! สังขตธรรมทั้งหลาย มีประมาณเท่าใด, อริยอฏฐังคิกมรรค เรากล่าวว่า เป็นธรรมเลิศกว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.

ภิกษุ ท.! ชนเหล่าใด เลื่อมใสแล้ว ในอริยอฏฐังคิกมรรค, ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เลื่อมใสแล้วในธรรมอันเลิศ. วิบากที่เลิศ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ แล.

— จตุกก. อ. ๒๑/๔๔/๓๔.

อฏฐังคิกมรรค คือหนทางเก่าที่ทรงพบใหม่

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษเที่ยวไปในป่าทึบ เกิดพบรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. บุรุษนั้นจึงเดินตาม

ทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบซากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ
อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน
สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีซากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่า
รื่นรมย์. ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น บุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวแก่พระราช
หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชว่า “ขอท้าวพระกรุณาจงทรงทราบเถิด :
ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าที่พบ ได้เห็นรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์
แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. ข้าพระเจ้าได้เดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทาง
นั้นอยู่ ได้พบซากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ ท. แต่กาลก่อนเคยอยู่
อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระ
โบกขรณี มีซากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ขอพระองค์จงปรับปรุง
สถานที่นั้นให้เป็นนครเถิด พระเจ้าข้า!” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น พระราชาหรืออำมาตย์ของพระราชานั้น จึง
ปรับปรุงสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้นได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่ง
และรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เคลื่อนก่อกันด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญ
ไพบุลย์, หนักนใด; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉนั้น : เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า
ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนิน
แล้ว.

ภิกษุ ท.! ก็รอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธ-
เจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ
อริยอฏฐังคิกมรรค นั้นนั้เกี่ยว ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! นี้แล รอยทางเก่าที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย
 ในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เรานั้น ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น.
 เมื่อดำเนินไปตามซึ่งหนทางนั้นอยู่, เราได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชรามรณะ, ซึ่ง
 เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติ
 เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ;

(ข้อความต่อไปนี้ ได้คัดสรรถึง ชาติ-ภพ-อุปาทาน-กัณหะ-เวทนา-ผัสสะ-
 สฬายณะ-นามรูป-วิญญาน-สุกฺกเพียง-สังขาร (แต่ละอย่าง) โภจอาหารทั้งสี่ กังที่โคตรัส
 ในกรณีแห่งชรามรณะ เหมือนกันทุกตัวอักษร เว้นแต่ชื่อของทวิปฏิจสมุปันธรมันๆเท่านั้น).

ภิกษุ ท. ! เรานั้น, ครนรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น, ได้บอก
 แล้วแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ททั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! พรหมจรรย์นี้ ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหม-
 จรรย์ตั้งมั่น และรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก
 เป็นปีกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้
 ด้วยดีแล้ว, ดังนี้.

-นิทาน. ตี. ๑๖/๑๒๘/๒๕๓.

อภฺฐัจฉกักรมรรค

ในฐานะเป็นหนทางแห่งการกำหนดรู้ทุกข์

ภิกษุ ท. ! ถ้าปริพพาชกเดียรถียอื่นถามเธออย่างนี้ ว่า "มรรคมีไหม
 ปฏิปทามีไหม เพื่อกำหนดรู้ซึ่งทุกข์?"; เมื่อถูกถามอย่างนี้ พวกเธอพึงตอบแก่
 ปริพพาชกเดียรถียอื่นเหล่านั้น ว่า มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ เพื่อกำหนดรู้ซึ่ง
 ทุกข์นั้น.

ภิกษุ ท. ! มรรคเป็นอย่างไร ปฏิบัติเป็นอย่างไร เพื่อกำหนดรู้
 ช่งทุกขนั้น ? มรรคมืองค์แปดอันประเสริฐนี้, กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมา-
 สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
 สัมมาสมาธิ, มีอยู่. ภิกษุ ท. ! นี้แลมรรค นี้แลปฏิบัติ เพื่อกำหนดรู้
 ช่งทุกขนั้น.

ภิกษุ ท. ! เมื่อเธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว ฟังพยากรณ์แก้ปริพพาชก
 เดียรถีย่อนเหล่านนี้ อย่างนี้.

—มหาวาร. ตี. ๑๔/๘ - ๔/๒๗ - ๒๘.

มัชฌิมาปฏิบัติ ในฐานะเหตุให้เกิดจักษุและญาณเพื่อนิพพาน

ภิกษุ ท. ! ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิบัติ) อันเป็นข้อ
 ปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ เป็นข้อปฏิบัติ
 ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม
 เพื่อนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลางนั้น คือ ข้อปฏิบัติเป็นหนทาง
 อันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดประการนี้เอง; ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ
 สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมา-
 สติ สัมมาสมาธิ : ภิกษุ ท. ! นี้แล คือ ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ตถาคต

ได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

— มหาวาร. ตี. ๑๔/๕๒๔/๑๖๖๔.

มัชฌิมาปฏิปทา ๓ ลำดับ

ก. มัชฌิมาปฏิปทา (พื้นฐานทั่วไป)

ภิกษุ ท. ! มีสิ่งที่แล่นดังไปสุดโต่งอยู่สองอย่าง ที่บรรพชิตไม่ควรข้องแวะด้วย. สิ่งทีแล่นดังไปสุดโต่งนั้น คืออะไร? คือ การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วยความใคร่ในกามทั้งหลาย (กามสุขัลลิกานุโยค) อันเป็นการกระทำที่ยังต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นบุรุษน ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์; และ การประกอบความเพียรในการทรมานตนให้ลำบาก (อตฺตกิลมณานุโยค) อันนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์.

ภิกษุ ท. ! มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง) ทีไม่ดังไปหาสุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตลาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท. ! มัชฌิมาปฏิปทานั้น เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! มัชฌิมาปฏิปทานั้น คือข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางอันประเสริฐ ประกอบอยู่ด้วยองค์แปดประการ นี้แล; กล่าวคือ ความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) ความดำริ

ที่ถูกต้อง (สัมมาสังกัปป) การพุดจาที่ถูกต้อง (สัมมาวาจา) การทำกรงานที่ถูก
ถูกต้อง (สัมมากัมมันโต) การอาชีพที่ถูกต้อง (สัมมาอาชีโว) ความพากเพียรที่
ถูกต้อง (สัมมาวายาโม) ความรำลึกที่ถูกต้อง (สัมมาสติ) ความตั้งใจมั่นคงที่ถูก
ต้อง (สัมมาสมาธิ).

ภิกษุ ท.! นี้แล มัชฌิมาปฏิปทานั้น.

—มหาวาร. ตี. ๑๔/๕๒๘/๑๖๖๔.

ข. มัชฌิมาปฏิปทา (ในความหมายอันกว้าง)

.... ภิกษุ ท.! มัชฌิมาปฏิปทา เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้มีปกติ ตามเห็นกายในกาย อยู่
เป็นประจำ มีปกติ ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ
มีปกติ ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีปกติ ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำความพอใจ
และความไม่พอใจในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อม
พยายาม ปราวรภาความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมอันเป็น
บาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น; เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิด
ขึ้นแล้ว; เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น; เพื่อความ
ตั้งอยู่ ความไม่ละเอื้อน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความ
เต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ เป็นประธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยวิริยะ เป็นประธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยจิตตะ เป็นประธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยขมังงสาเป็นประธานกิจ; (กิจในที่นี้คือ กิจเกี่ยวกับการระวัง การละ การทำให้เกิดมี และการรักษา).

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัทธินทรีย์ ย่อมเจริญวิริยอินทรีย์ ย่อมเจริญสติินทรีย์ ย่อมเจริญสมาธิินทรีย์ ย่อมเจริญปัญญาินทรีย์.

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัทธาพละ ย่อมเจริญวิริยพละ ย่อมเจริญสติพละ ย่อมเจริญสมาธิพละ ย่อมเจริญปัญญาพละ.

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญมัชฌิมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญอุเบกขา-สัมโพชฌงค์.

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ ย่อมเจริญสัมมา-
สังกัปปะ ย่อมเจริญสัมมาวาจา ย่อมเจริญสัมมากัมมันตะ ย่อมเจริญสัมมา-
อาชีวะ ย่อมเจริญสัมมาวาขามะ ย่อมเจริญสัมมาสติ ย่อมเจริญสัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

— ทิก. อ. ๒๐/๓๘๐ - ๓๘๒/๕๕๖ - ๕๕๗.

(มัชฌิมาปฏิปทาตามที่ทรงแสดงไว้ในสูตรนี้ เห็นได้ว่า ทรงแสดงส่วนสุดสองข้างไว้ด้วยอาคาพหปฏิปทา คือความตกไปในกาม และนิชฌามปฏิปทา คือวัฏกปฏิบัติของอเจลกะ ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า อตกกิลมถานโยค หรือกบัสสสัตว์ร ซึ่งมีรายละเอียดหาคุ้ได้ในหนังสือ พ. โอ. ที่หน้า ๕๖ - ๕๗. ในที่นี้จะเห็นได้ว่า โพรบักขยธรรมทั้งสามสิบเจ็ดข้อ นั้นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา; หรือถึงกับจะกล่าวได้ว่า ข้อปฏิบัติที่ปฏิบัติชอบทั้งหมดในพระ-
พุทธศาสนา ซึ่งรวมกันแล้วเรียกได้ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรือพรหมจรรย์ทั้งสิ้น, นั้นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา).

ค. มัชฌิมาปฏิปทา (ในความหมายชั้นเล็ก)

(หลักเกณฑ์นี้ อาศัยพระบาลีที่ตรัสโต้ตอบแก่บุคคลผู้มาทูลถาม ซึ่งส่วนมากเป็นพราหมณ์ ใ้ทูลถามเรื่องสิ่งตรงกันข้ามที่แยกกันเป็นคู่ๆ; เช่นว่า สิ่งทั้งปวงมี หรือไม่มี; สิ่งทั้งปวงเหมือนกัน หรือต่างกัน; ตนเองหรือผู้อื่นเป็นผู้กระทำหรือเสวยผล; การกล่าวล่วงไปว่า สิ่งนั้นๆ เป็นอย่างนั้นโดยส่วนเดียว หรือว่าเป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนั้นโดยส่วนเดียว; ดังนี้ เป็นต้น. พระองค์ ตรัสตอบโดยสายกลาง (มชฺฌเณน) ไม่ยอมรับคำใดคำหนึ่ง, โดยพระบาลีว่า "เอเต เต พุราหุณฺณ อูโห อนฺเต อนฺปกมฺม มชฺฌเณน ตถาคโธ ธมฺมํ เทเสตี วตฺวา" :-)

พราหมณ์ ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง (มชฺฌเณน) ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า :-

“เพราะมีวิชาเป็นบัจจย	จึงมีสังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขารเป็นบัจจย	จึงมีวิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณเป็นบัจจย	จึงมีนามรูป;
เพราะมีนามรูปเป็นบัจจย	จึงมีสฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะเป็นบัจจย	จึงมีผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นบัจจย	จึงมีเวทนา;
เพราะมีเวทนาเป็นบัจจย	จึงมีตัณหา;
เพราะมีตัณหาเป็นบัจจย	จึงมีอุปาทาน;
เพราะมีอุปาทานเป็นบัจจย	จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นบัจจย	จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นบัจจย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
 สะอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่
 นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งวิชชานั้นนั่นเทียว,
 จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับแห่งสังขาร	จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;
เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ	จึงมีความดับแห่งนามรูป;
เพราะมีความดับแห่งนามรูป	จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ	จึงมีความดับแห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับแห่งผัสสะ	จึงมีความดับแห่งเวทนา;
เพราะมีความดับแห่งเวทนา	จึงมีความดับแห่งตัณหา;
เพราะมีความดับแห่งตัณหา	จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
 เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;
 เพราะมีความดับแห่งชาติในตัวเอง, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสสะอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้.

— นิตาน. ส. ๑๖/๔๑, ๔๒, ๔๐, ๒๗, ๒๔, ๗๒ - ๗๔/๑๗๓, ๑๗๖, ๑๗๐, ๕๕, ๕๐, ๑๒๕ - ๑๓๒.

(คำว่า มชฺฌเณ โดยพระบาลีข้างบนนี้ ก็คือคำว่า มัชฌิมาปฏิบัติ นั้นเอง, มัชฌิมาปฏิบัติทางใจได้แก่กระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังที่กล่าวไว้ในสูตรนี้ ซึ่งทำให้ไม่อาจกล่าวถึงใดๆ โดยความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียว ที่เรียกว่าส่วนสุดท้ายหนึ่งๆ. รายละเอียดเกี่ยวกับสูตรโค่งเป็นคู่ๆ นี้ หาได้จากหนังสือ พุ. โอ. ตั้งแต่หน้า ๒๔๗ ถึงหน้า ๒๕๒.

อยากจะแนะว่า ในการศึกษาเรื่องมัชฌิมาปฏิปทานั้น ควรจะศึกษามัชฌิมาปฏิบัติ
 ชั้นพื้นฐานทั่วไปคืออัฐธังคิกมรรค เป็นลำดับแรก, แล้วศึกษามัชฌิมาปฏิบัติในความหมาย
 ชั้นกว้างคือโพธิปักขิยธรรมทั้งหมด เป็นลำดับที่สอง, แล้วจึงศึกษามัชฌิมาปฏิบัติในความ
 หมายถึงชั้นลึกคือปฏิจจสมุปบาท เป็นลำดับสุดท้าย; มิฉะนั้นจะลำบาก).

ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด

ทางมืองค์แปด เป็นทางอันประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย. บท
 แห่งอรียสัจสี่ ประเสริฐกว่าบททั้งหลาย. วัราครธรรม ประเสริฐกว่า
 ธรรมทั้งหลาย. ผู้มีพุทธจักขุ ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าทั้งหลาย.
 หน้แหละทางเพื่อความหมดจดแห่งที่สัสสะ ทางอนมิได้มี.

เธอทั้งหลาย จงเดินตามทางนั้น อันเป็นที่หลงแห่งมาร; เธอ
 ทั้งหลาย เดินตามทางนั้นแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

ทางเรบอกแล้วแก่เธอทั้งหลาย เพื่อการรู้จักการถอนซึ่ง
 ถูกตร; ความเพียรเป็นกิจอันเธอทั้งหลายพึงกระทำ งดเว้น
 หงหลายเป็นเพียงผู้บอก (วิธีแห่งการกระทำ). ผู้มุ่งปฏิบัติแล้ว
 ย่อมพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง
 ไม่เที่ยง”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบือนหน้าในสิ่งที่เบ็นทุกข : นั้นแหละ
 เป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง
 เบ็นทุกข”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบือนหน้าในสิ่งที่เบ็นทุกข : นั้นแหละ
 เป็นทางแห่งความหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เบ็น
 อนัตตา”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบือนหน้าในสิ่งที่เบ็นทุกข : นั้นแหละ
 เป็นทางแห่งความหมดจด.

—ธ. ข. ๒๔/๕๑/๓๐.

ลำดับการปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล

ภิกษุ ท.! เราย่อมไม่กล่าวการประสบความสำเร็จในอรหัตตผล ด้วย
 การกระทำอันดับแรกเพียงอันดับเดียว. ภิกษุ ท.! ก็แต่ว่า การประสบความสำเร็จ
 ในอรหัตตผล ย่อมมีได้เพราะการศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดย
 ลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับ.

ภิกษุ ท. ! ก็การประสพความพอใจในอรรถัตถผล ย่อมมิได้เพราะ
การศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดยลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับ
นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! บุรุษบุคคลในกรณีนี้ :

เป็นผู้มีสังขารเกิดขึ้นแล้ว

ย่อม เข้าไปหา(สัพบุรุษ) ;

เมื่อเข้าไปหา

ย่อม เข้าไปนั่งใกล้ ;

เมื่อเข้าไปนั่งใกล้

ย่อม เจยโสตกลงสดับ ;

ผู้เจยโสตกลงสดับ

ย่อม ได้ฟังธรรม ;

ครั้นฟังแล้ว

ย่อม ทรงจำธรรมไว้, ย่อม

ใคร่ครวญพิจารณาซึ่งเนื้อความแห่งธรรมทั้งหลายที่ตนทรงจำไว้ ;

เมื่อเขาใคร่ครวญพิจารณา

ซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นอยู่,

ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อการเพ่งพิสูจน์ ;

เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิสูจน์มีอยู่

ฉันทะ (ความพอใจ) ย่อมเกิด ;

ผู้เกิดฉันทะแล้ว

ย่อม มีอุตสาหะ ;

ครั้นมีอุตสาหะแล้ว

ย่อม ใช้ดุลยพินิจ (เพื่อหาความ

จริง) ;

ครั้นใช้ดุลยพินิจ (พบ) แล้ว

ย่อม ตั้งตนไว้ในธรรมนั้น ;

ผู้มีตนสงบไปแล้วในธรรมนั้นอยู่

ย่อม กระทำให้แจ้ง ซึ่งบรมสัจ

ด้วยนามกาย ด้วย, ย่อม เห็นแจ้งแห่งตลอด ซึ่งบรมสัจนั้นด้วยปัญญา ด้วย.

หมวด ง. ว่าด้วย เหตุปัจจัยของมรรค

ธรรมเป็นรุ่งอรุณแห่งอภิญ्ञังคิกมรรค

ภิกษุ ท. ! เมื่อดวงอาทิตย์กำลังขึ้น สิ่งที่มาก่อน เป็นนิมิตให้เห็นก่อน คือการขึ้นมาแห่งอรุณ ฉะนั้น; ภิกษุ ท. ! เมื่อมีการเกิดขึ้นแห่งอริยอภิญ्ञังคิกมรรคของภิกษุ สิ่งที่มาก่อน เป็นนิมิตให้เห็นก่อน คือ กัลยณมิตตตา (ความเป็นผู้มีกัลยณมิตร) ฉะนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท. ! นี้คือความหวังของภิกษุผู้มีกัลยณมิตร คือเธอจักเจริญอริยอภิญ्ञังคิกมรรคได้ จักกระทำให้มากซึ่งอริยอภิญ्ञังคิกมรรคได้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้มีกัลยณมิตร ย่อมเจริญอริยอภิญ्ञังคิกมรรค ย่อมกระทำให้มากซึ่งอริยอภิญ्ञังคิกมรรคได้ ชนิดไหนกันเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ชนิดที่ อาศัขวิเวก อาศัขวิราคะ อาศัขนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง. ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้มีกัลยณมิตร ย่อมเจริญอริยอภิญ्ञังคิกมรรค ย่อมกระทำให้มากซึ่งอริยอภิญ्ञังคิกมรรคได้ อย่างนี้แล.

- มหาวาร. ตี. ๑๔/๓๖-๓๘/๑๒๔-๑๔๖.

[ในตำแหน่งแห่ง กัลยณมิตตตา ในฐานะเป็นรุ่งอรุณแห่งอภิญ्ञังคิกมรรคนั้น ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วยธรรมะชื่ออื่นอีกหลายชื่อ คือ:-

ศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) เป็นรุ่งอรุณ

ฉันทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ-ความพอใจ) เป็นรุ่งอรุณ

อัครสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความเหมาะสมแห่งตน) เป็นรุ่งอรุณ

ทิฏฐีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิฏฐิที่เป็นสัมมาทิฏฐิ) เป็นรุ่งอรุณ

อัปปมาทสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) เป็นรุ่งอรุณ

โยนิโสมนสการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย)

เป็นรุ่งอรุณ (รวมเป็นเจ็ดอย่างทั้งกัลยาณมิตตตา) และท้อทายด้วยคำว่าผู้มีกัลยาณมิตตเป็นต้น
ย่อมเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรคชนิกอาศัยวิเวกอาศัยวิวิธาคะเป็นต้น ด้วยกันทั้งนั้น.

ในสูตรอื่น ผู้มีกัลยาณมิตตเป็นต้น นอกจากจะเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรค
ชนิกที่อาศัยวิเวก อาศัยวิวิธาคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง ได้แล้ว, ยัง
สามารถเจริญองค์มรรค ชนิกที่มีการนำออกซึ่งระกะ-โทสะ-โมหะ เป็นปรีโยสถาน ได้, ก็นั้นก็มี.

สำหรับคำว่า ธรรมที่เป็นรุ่งอรุณแห่งการเกิดขึ้นของอัญจกิมมรรค เจ็ดประการ
ข้างบนนั้น ในสูตรอื่นๆ ไม่เรียกว่า รุ่งอรุณ แต่เรียกว่า เป็น ธรรมที่มีอุปการะมาก (หุฏการ-
ธมม) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งอัญจกิมมรรค (๑๔/๔๐-๔๒/๑๔๗-๑๖๔) ก็มี; และในสูตรอื่นๆ
เรียกว่า เป็น ธรรมะที่ทำอัญจกิมมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทำอัญจกิมมรรคที่เกิดอยู่แล้วให้ถึง
ความเจริญบริบูรณ์ (๑๔/๔๔-๔๗/๑๖๕-๑๘๒) ก็มี; และตอนท้ายสูตร ก็มีท้อทายด้วยคำว่า
ผู้มีกัลยาณมิตตเป็นต้น ย่อมเจริญกระทำให้มากซึ่งองค์แห่งมรรค ชนิกอาศัยวิเวกเป็นต้น และ
ชนิกที่มีการนำออกซึ่ง ระกะ-โทสะ-โมหะ เป็นปรีโยสถาน ด้วยกันทั้งนั้น.]

อัญจกิมมรรคสำเร็จได้ด้วยอัปปมาทยกแห่งกุศลธรรม

ภิกษุ ท.! สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า มีเท้ามาก
ก็ดี, มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็หามิได้ไม่มีสัญญาก็หามิได้
ก็ดี, มีประมาณเท่าใด; ตลาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ย่อมปรากฏว่า เลิศ
กว่าบรรดาสัตว์เหล่านั้น. ภิกษุ ท.! กุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งบรรดามี

กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น มีความไม่ประมาทเป็นมูล มีความไม่ประมาทเป็นที่ประชุมลง. ความไม่ประมาท ย่อมปรากฏว่าเป็นเลิศกว่าบรรดากุศลธรรมเหล่านั้น; ฉะนั้นได้ก็ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! ข้อนี้เป็นสิ่งที่ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังได้ คือ เธอจักเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฐังคิกมรรค.^๑

[การที่ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ในสูตรนี้ทรงอุปมาด้วยพระ-
กถาคคเป็นสัตว์เลิศกว่าสัตว์ทั้งปวง. ส่วนในสูตรอื่นอีกมากแห่ง :-

ทรงอุปมาด้วย รอยเท้าช้าง เลิศคือใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย ยอดเรือน เลิศคืออยู่เหนือไม้ โครงเรือนทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย รากไม้โคจรฐานสวริชะ (กลัมพัก?) เลิศกว่ารากไม้หอม
ทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย แก่นจันทร์แดง เลิศกว่าไม้แก่นหอมทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย ดอกวัสสิกะ (มะลิ?) เลิศกว่าดอกไม้หอมทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย ราชจักรพรรดิ เลิศกว่าพระราชามือเมืองขึ้นเมืองออก
ทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย แสงจันทร์ เลิศคือรุ่งเรืองกว่าแสงดาวทั้งหลาย ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย แสงอาทิตย์ ภายหลังฝนไม่มีเมฆในฤดูสารท แจ่มใสกว่า
ความแจ่มใสทั้งปวงในอากาศ ก็นั้นก็มี;

ทรงอุปมาด้วย ตัวกาสี เลิศกว่าบรรดาผ้าทอดด้วยเส้นด้ายทั้งหลาย ก็นั้นก็มี].

- มหาวาร. ตี. ๑๔/๖๒-๖๗/๒๔๕-๒๖๓.

๑. อริยอัฐังคิกมรรคมี ๔ รูปแบบ คือ ชนิดที่อาศัยวิเวก - วิราคะ - นิโรธ - และเป็นไวสสัคค-
ปริณามิ ๑; ชนิดที่มีการนำออกซึ่งวิราคะ - โทสะ - โมหะเป็นปริโยสาน ๑; ชนิดที่มีการ
หยั่งลงสู่สมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นปริโยสาน ๑; และชนิดที่ลาคเอียง
เงื่อมไปสู่निพพาน ๑.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ของมรรค

อภิญ्ञกัมมรค เป็นปฏิปทาเพื่อความเป็นอริชบุคคล

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุทั้งหลาย ย่อมประพาศิพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุเพื่อจะช่วยให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนา (อันเป็นอิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ) เหล่านั้น เสียละกรรมัง ?”

มหาเถร! ภิกษุทั้งหลาย ย่อมประพาศิพรหมจรรย์ในเรา เพราะเหตุเพื่อจะช่วยให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็หามิได้; แต่ธรรมะเหล่านั้นที่ ยิ่งกว่า ประณีตกว่า กว่าสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็มีอยู่; และภิกษุทั้งหลาย พวกกันประพาศิพรหมจรรย์ในเรา เพราะเหตุเพื่อจะช่วยให้แจ้ง ซึ่งธรรมทั้งหลาย อันยิ่งกว่าประณีตกว่าเหล่านั้น.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย อันยิ่งกว่าประณีตกว่าเหล่านั้น เป็นอย่างไรเล่า?”

มหาเถร! ภิกษุในกรณีนี้ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็นโศคาบัน เป็นผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า. มหาเถร! นี้แล ธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาเถร! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม และเพราะความที่ระคะโทสะโมหะก็เบาบาง เป็น สกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว แล้วย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. มหาเถร! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาสิ! ข้ออื่นยังมีอีก : กิษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ เบื้องต่ำทั้งห้า เป็นโอปปาติกะ (อนาคามี) มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียน กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา. มหาสิ! แม้สิแล ก็เป็นธรรมที่ยิ่งกว่า ประณีตกว่า.

มหาสิ! ข้ออื่นยังมีอีก : กิษุกระทำให้แจ้งซึ่ง เจโตวิมุตติบัญญัติ วิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยบัญญัติอัน ยิงเอง ในทฤษฎีธรรมเทียว เข้าถึงแล้วแลอยู่. มหาสิ! แม้สิแล ก็เป็น ธรรมที่ยิ่งกว่าประณีตกว่า.

มหาสิ! ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแล เป็นธรรมยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ กิษุทั้งหลายพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อกระทำให้แจ้ง.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มรรคมีอยู่หรือ ปฏิปทามีอยู่หรือ เพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมเหล่านั้น?”

มหาสิ! มรรคมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านี้นั้น.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มรรคเป็นอย่างไร ปฏิปทาเป็นอย่างไร เพื่อกระทำ ให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น?”

อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นแหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. มหาสิ! นี้แลมรรค นี้แลปฏิปทา เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งธรรมเหล่านั้น.

อภฺฐัจฉิกมรรค ในฐานะธรรมเครื่องข้ามฝั่ง

ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้
 มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อการไปจากทมิฬฝั่ง (วิภูตสงสาร) สู่อันเป็นฝั่ง (นิพพาน).
 แปลประการ อย่างไรเล่า? แปลประการคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
 สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.
 ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว
 ย่อม เป็นไปเพื่อการไปจากทมิฬฝั่ง (วิภูตสงสาร) สู่อันเป็นฝั่ง (นิพพาน).

(คาถาสนวท่ายพระสูตร)

ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ผู้ถึงฝั่งแห่งพระนิพพานมีน้อยนัก
 หมู่มนุษย์อื่นก่อนนั้น ย่อมวังเวงอยู่ตามฝั่งโน้นเอง.

ก็ชนเหล่าใดประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ในธรรมที่
 ตรัสไว้ชอบแล้ว ชนเหล่านั้นจักถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน ข้ามพ้น
 บ่วงแห่งมัจจุที่ข้ามได้ยากนัก.

จงเป็นบัณฑิตละธรรมดำเสีย แล้วเจริญธรรมขาว จงมา
 ถึงที่ไม่มัวหมองจากที่มัวหมอง จงทะกามเสีย เป็นผู้ไม่มีความกังวล จง
 ยินดีเฉพาะต่อพระนิพพานอันเป็นที่สงัด ซึ่งสัตว์อื่นคิดได้โดยยาก.

บัณฑิตพึงชำระตนให้หมดจด จากกิเลสแห่งจิต เหมือน
 จิตของพวกเขาที่อบรมดีแล้วโดยชอบ ในองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้
 พร้อมทั้งหลาย.

ชนเหล่าใด ไม่ยึดมั่นแล้ว ยินดีในความสลัดคืนซึ่งความ
ยึดมั่น ไม่นี้อาสวะ มีความรุ่งเรืองด้วยปัญญา, ชนเหล่านั้น
เป็นผู้คับแค้น (ปรีนิพพุตา) ในโลก.

- มทวาร. ตี. ๑๔/๒๔/๕๗ - ๕๘.

อภฺฐัจฉกิกมรรค ในฐานะพรหมจรรย

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง พรหมจรรย และ ผลแห่งพรหมจรรย.
เชอทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุ ท.! พรหมจรรย เป็นอย่างไรเล่า? คือ อริยอภฺฐัจฉกิกมรรค
นั้นนั่นเอง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า
พรหมจรรย.

ภิกษุ ท.! ผลแห่งพรหมจรรย เป็นอย่างไรเล่า? คือ โสตาปัตติผล
สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล. ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า ผลแห่ง
พรหมจรรย.

- มทวาร. ตี. ๑๔/๓๑ - ๓๒/๑๑๑ - ๑๑๓.

อริยอภฺฐัจฉกิกมรรค เป็นกรรมที่ต้นกรรม

ภิกษุ ท.! กรรม ๔ อย่างเหล่านี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง
เองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่วกัน.

กรรม ๔ อย่าง อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! กรรมดำ มีวิบากดำ
 ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! กรรมขาว มีวิบากขาว ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! กรรมทั้งดำ
 ทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ก็มีอยู่. ภิกษุ ท.! กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบาก
 ไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! กรรมดำ มีวิบากดำ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคล
 บางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุ้งแต่ง กายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน,
 ย่อมปรุ้งแต่ง วจีสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อมปรุ้งแต่ง มโน-
 สังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุ้งแต่งสังขาร (ทั้งสาม)
 ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; ผัสสะทั้งหลาย
 อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาซึ่งเป็นผู้เข้าถึงโลกอันเป็นไป
 กับด้วยความเบียดเบียน; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนถูกต้อง
 แล้ว ย่อมเสวยเวทนาที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน อัน เป็นทุกข์โดยส่วน
 เดียว, ดังเช่นพวกสัตว์นรก. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมดำ มีวิบากดำ.

ภิกษุ ท.! กรรมขาว มีวิบากขาว เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
 บุคคลบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุ้งแต่ง กายสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียด-
 เบียด, ย่อมปรุ้งแต่ง วจีสังขาร อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน, ย่อม
 ปรุ้งแต่ง มโนสังขาร อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน. ครั้นเขาปรุ้งแต่ง
 สังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก อันไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน;
 ผัสสะทั้งหลาย ที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกอัน
 ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน; เขาอันผัสสะที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียด
 เบียดถูกต้องแล้ว ย่อมเสวยเวทนาที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน อัน

เป็นสุขโดยส่วนเดียว, ดังเช่นพวกเทพสุภิกขุ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า
กรรมขาว มีวิบากขาว.

ภิกษุ ท.! กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว เป็นอย่างไรเล่า?
ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ย่อมปรุ่แต่ง กายสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ
เบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง, ย่อมปรุ่แต่ง วจีสังขาร
อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง,
ย่อมปรุ่แต่ง มโนสังขาร อันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความ
ความเบียดเบียนบ้าง. ครั้นเขาปรุ่แต่งสังขาร (ทั้งสาม) ดังนี้แล้ว ย่อมเข้าถึง
โลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง;
ผัสสะทั้งหลาย ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียด
เบียนบ้าง ย่อมถูกต้องเขาผู้เข้าถึงโลกอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่
เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง; เขาอันผัสสะที่เป็นไปกับด้วยความเบียด
เบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ถูกต้องแล้ว ย่อม เสวยเวทนา
ที่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียนบ้าง อัน
เป็นเวทนาที่เป็นสุขและทุกข์เจือกัน, ดังเช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางพวก
พวกวินิบาตบางพวก. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำ
ทั้งขาว.

ภิกษุ ท.! กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความ
สิ้นกรรม นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.!
นี้เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล กรรม ๔ อย่าง ที่เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้รู้ทั่วกัน.

— จกุกก. อ. ๒๑/๓๒๐ — ๓๒๑/๒๓๗.

(ในสูตรนี้ ทรงแสดงกรรมไม่คำไม่ชาว เป็นที่สิ้นกรรมไว้ด้วยอริยมรรคมีองค์แปด; ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วย โหษณงค์เจ็ด ก็มี — ๒๑/๓๒๒/๒๓๘, แสดงไว้ด้วย เจดนาเป็นเครื่องละกรรมค้ำกรรมชาวและกรรมทั้งค้ำทั้งชาว ก็มี — ๒๑/๓๑๘/๒๓๔.)

อานิสงส์พิเศษแห่งอภฺฐัจฉิกมรรค

(ทำให้รู้จักพระศาสดาอย่างถูกต้อง)

กัสสป! ข้ออื่น ที่เราจะต้องพูดกันอีก มีอยู่; คือวิญญูชนทั้งหลาย จงลองหยิบขึ้นมาแยกแยะ จงลองสอบสวน จงลองซักซ้อม เปรียบเทียบกัน ระหว่างศาสดากับศาสดา ระหว่างสาวกกับสาวก ว่า ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ ท่านผู้เจริญทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ยอมรับตรงกัน ว่า เป็นกุศล นับเนื่องในกุศล, เป็นธรรมไม่มีโทษ นับเนื่องในธรรมไม่มีโทษ, เป็นธรรมควรเสพ นับเนื่องในธรรมที่ควรเสพ, เป็นธรรมควรแก้อริยะ นับเนื่องในธรรมควรแก้อริยะ, เป็นธรรมฝ่ายขาว นับเนื่องในธรรมฝ่ายขาว ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ทั้งหมดนั้น คนพวกไหนสมาทานประพฤติธรรมเหล่านั้นได้ครบถ้วนไม่มีเหลือ ก็จะเป็นพวกสาวกของพระสมณโคตม หรือจะเป็นพวกสาวกของคณาจารย์ผู้เจริญเหล่าอื่นเล่า?

กัสสป! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้, คือเมื่อวิญญูชนทั้งหลาย ลองหยิบขึ้นมาแยกแยะ ลองสอบสวน ลองซักซ้อมดู ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ว่าจะ เป็นพวกไหนที่ประพฤติได้หมดจดไม่มีส่วนเหลือ ดังนี้แล้ว วิญญูชนเหล่านั้น

ก็จะพากันสรรเสริญพวกเราเป็นส่วนมาก ในขั้นนั้น ; เพราะว่าหนทางมีอยู่ ปฏิปทา^{๕๕}มีอยู่ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามแล้ว จักรู้ได้เองเห็นได้เอง ว่า “พระสมณโคตมเป็นผู้มีปรกติกกล่าวตามกาล (กาลวาที) กล่าวถูกต้องตามที่เป็นจริง (ภูตวาที) กล่าวโดยอรรถ (อตุตวาที) กล่าวโดยธรรม (ชมฺมวาที) กล่าวโดยวินัย (วินยวาที)” ดังนี้.

กัสสป! หนทางนั้นเป็นอย่างไร? ปฏิปทานั้นเป็นอย่างไร เล่า? หนทางนั้นคือ หนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดประการ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

กัสสป! นี้แลเป็นหนทาง เป็นปฏิปทา ซึ่งผู้ปฏิบัติตามนั้นแล้ว จักรู้ได้เอง จักเห็นได้เองทีเดียว ว่าพระสมณโคตมเป็นผู้มีปรกติกกล่าวตามกาล กล่าวถูกต้องตามที่เป็นจริง กล่าวโดยอรรถ กล่าวโดยธรรม กล่าวโดยวินัย ดังนี้.

- ส. ท. ๔/๒๐๔/๒๖๕.

หมวด ๑. ว่าด้วย ปกิณณกะ

อภฺฐัจจกัณมรรคกับนิพพาน

“พระโคตมผู้เจริญ! ธรรมเท่าไรหนอ ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว มีนิพพานเป็นที่ไป มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุคจบ?”

นั่นทึยะ! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้
 มากแล้ว เป็นธรรมมีนิพพานเป็นที่ไป (นิพพานคม) มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า
 (นิพพานปรายน) มีนิพพานเป็นที่สุดจบ (นิพพานปริโยสาน). แปรประการ
 อย่างไรเล่า? แปรประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
 สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. นั่นทึยะ!
 ธรรมแปดประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว มีนิพพานเป็น
 ที่ไป มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุดจบ.

มหาวาร. ต. ๑๔/๑๔/๔๕.

โพชฌงค์ในฐานะเป็นมรรค

ภิกษุ ท.! มรรคใด ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งตัณหา
 พวกเธอจงเจริญซึ่งมรรคนั้นปฏิบัติทานั้น.

ภิกษุ ท.! มรรคนั้น ปฏิปทานั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ
 โพชฌงค์เจ็ด; กล่าวคือ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพช-
 ฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขา-
 สัมโพชฌงค์.

(ประโยชน์แห่งมรรคและปฏิบัติในสูตรนี้ ทรงแสดงเป็น ความสิ้นแห่งตัณหา;
 ในสูตรอื่นทรงแสดงเป็น ความดับแห่งตัณหา ก็มี).

เมื่อตรัสดังนี้แล้ว ท่านพระอุทายทุลถามว่า เจริญโพชฌงค์เจ็ดนั้น ด้วยวิธีอย่างไร?
 ครัสว่า :-

อุทาย! ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัม-
 โพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตสัมโพชฌงค์

.... สมาริสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ชนิดที่ อาศัยวิเวก อาศัย
 วิจารณ์โรธ เป็นโพชฌงค์อันไพบุลย์ ถึงซึ่งคุณอันใหญ่ หาประมาณ
 มิได้ ไม่มีความลำบาก. เมื่อเจริญสติสัมโพชฌงค์ (เป็นต้น) อย่างชนิดนี้อยู่,
 คณหาย่อมละไป. เพราะคณหาละไป กรรมก็ละไป; เพราะกรรมละไป
 ทุกข์ก็ละไป. อุทายิ! ด้วยอาการอย่างนี้แล ความสิ้นกรรมย่อมมีเพราะความ
 สิ้นคณา ความสิ้นทุกข์ย่อมมีเพราะความสิ้นกรรม แล.

(นอกจากจะทรงแสดงโพชฌงค์เจ็ดในฐานะเป็นมรรคปฏิบัติเพื่อความสิ้นคณา
 เพื่อความดับทุกข์ ทั้งนี้แล้ว ยังทรงแสดงไว้โดยนัยอื่นอีก คือ :-)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงมรรคอันเป็นส่วนเจาะแทงกิเลส (นิพเพช-
 ภาคิย); เธอทั้งหลายจงฟังให้ดี. มรรคอันมีส่วนเจาะแทงกิเลส นั้นเป็น
 อย่างไรเล่า? คือ สัมโพชฌงค์เจ็ด. เจ็ดคืออะไรเล่า? เจ็ดคือ สติสัม-
 โพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตธิ-
 สัมโพชฌงค์ สมาริสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ครั้นดังนั้นแล้ว ท่านพระอุทายิได้ทูลถามว่า “การเจริญทำให้มากซึ่งโพชฌงค์เจ็ด อันมี
 ส่วนแห่งการเจาะแทงกิเลส นั้นเจริญอย่างชนิดไหนกันเล่า พระเจ้าข้า?” ครั้นว่า :-

อุทายิ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจย-
 สัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตธิสัมโพชฌงค์
 สมาริสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ชนิดที่ อาศัยวิเวก อาศัย
 วิจารณ์โรธ เป็นโพชฌงค์อันไพบุลย์ ถึงซึ่งคุณอันใหญ่ หาประมาณ
 มิได้ ไม่มีความลำบาก. ภิกษุ นั้น ด้วยจิตมีสติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจย-
 สัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตธิสัม-

โพชฌงค์สมาธิสัมโพชฌงค์อุเบกขาสัมโพชฌงค์อันเจริญแล้ว ย่อม
 เจาะแทง ย่อมทำลาย ชึ่งกองแห่งโรคะ อันยังไม่เคยเจาะแทงอันยังไม่เคยทำลาย ;
 ย่อมเจาะแทง ย่อมทำลาย ชึ่งกองแห่งโทสะ อันยังไม่เคยเจาะแทงอันยังไม่เคย
 ทำลาย ; ย่อมเจาะแทง ย่อมทำลาย ชึ่งกองแห่งโมหะ อันยังไม่เคยเจาะแทง
 อันยังไม่เคยทำลาย.

อุทฺทมิ! โพชฌงค์เจ็ด เจริญอย่างนี้แล ทำให้มากอย่างนี้แล ย่อม
 เป็นไปเพื่อการเจาะแทงกิเลส แล.

—มหาวาร. ส. ๑๘/๑๒๓-๑๒๔/๔๔๘-๔๕๔.

ปรารภโพชฌงค์แล้ว มรรคก็เป็นอันปรารภด้วย

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ อันบุคคลใด ใครก็ตาม ปรารภ
 ผิดแล้ว, อริยมรรค อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคล
 เหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภผิดด้วย. ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ อัน
 บุคคลใด ใครก็ตาม ปรารภถูกต้องแล้ว, อริยมรรคอันเป็นทางให้ถึงความ
 สิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภถูกต้องแล้วด้วย.

โพชฌงค์เจ็ดประการ อย่างไรเล่า? เจ็ดประการ คือ สติสัมโพช-
 ฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ บัณฑิตวิจยสัม-
 โพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ เหล่านี้ อันบุคคลใด ใครก็ตาม
 ปรารภผิดแล้ว, อริยมรรค อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคล
 เหล่านั้น ก็เป็นอันปรารภผิดแล้วด้วย. ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ ๗ ประการ

เหล่านี้ อันบุคคลใด ใครก็ตาม ปรารถนาคือแล้ว, อริยมรรคอันเป็นทาง ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ของบุคคลเหล่านี้ ก็เป็นอันปรารถนาคือแล้วด้วย.

ภิกษุ ท.! โขชฌงค์ ๗ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้ มากแล้ว เป็นธรรมเครื่องนำออกอันประเสริฐ ย่อมนำบุคคลผู้ประพฤติโชนฌงค์ นั้นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ.

ภิกษุ ท.! โชนฌงค์ ๗ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำ ให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปโดยส่วนเดียว เพื่อความเบื่อน่าย ความคลายกำหนด ความดับ ความเข้าไปประจักษ์ ความรู้ยิ่ง ความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

- มหาวาร. ส. ๑๕/๑๑๗ - ๑๑๘/๔๓๑ - ๔๓๔.

ปรารถนาคือแล้ว มรรคเป็นอันปรารถนาคือด้วย

ภิกษุ ท.! สติบัญญัติ ๔ อย่าง อันบุคคลใดใครก็ตาม ปรารถ นาคือแล้ว, อริยอัฐรังคิกมรรคอันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคล เหล่านี้ ก็เป็นอันปรารถนาคือด้วย. ภิกษุ ท.! สติบัญญัติ ๔ อย่าง อันบุคคล ใดใครก็ตาม ปรารถนาคือแล้ว, อริยอัฐรังคิกมรรคอันเป็นทางให้ถึงความสิ้น ทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านี้ ก็เป็นอันปรารถนาคือแล้วด้วย.

สติบัญญัติ ๔ อย่าง อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้มีปกติ ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ.... มีปกติ ตามเห็นเวทนาใน เวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.... มีปกติ ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ.... มีปกติ ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มี สัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลก.

ภิกษุ ท. ! สติปัฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ อันบุคคลใดใครก็ตาม ประราภ
 ผลิตแล้ว, อริยอัฏฐังคิกมรรค อันเป็นทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคล
 เหล่านี้ ก็เป็นอัน ประราภผลิตแล้วด้วย. ภิกษุ ท. ! สติปัฏฐาน ๔ อย่าง
 เหล่านี้ อันบุคคลใดใครก็ตาม ประราภถูกต้องแล้ว, อริยอัฏฐังคิกมรรค อันเป็น
 ทางให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบของบุคคลเหล่านี้ ก็เป็นอัน ประราภถูกต้องแล้ว
 ด้วย.

— มหาวาร. ตี. ๑๔/๒๕๐/๘๐๑.

นิทเทศ ๑๓

ว่าด้วย ข้อความนำเรื่องมรรค

จบ

อุทเทสและนิทเทสแห่งอฏฐังคิกมรรคแต่ละองค์

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง จักจำแนก ซึ่งอริยอฏฐังคิกมรรค แก่เธอทั้งหลาย. เธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เราจักกล่าว.

ภิกษุ ท.! อริยอฏฐังคิกมรรค เป็นอย่างไรเล่า? อริยอฏฐังคิกมรรค ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ความรู้อันใด เป็นความรู้ในทุกข์ เป็นความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ในความดับแห่งทุกข์ เป็นความรู้ในทางดำเนินให้ถึงความดับแห่งทุกข์. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่มุ่งร้าย ความดำริในการไม่เบียดเบียน. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดไม่จริง เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดหยาบ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวาจา.

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า ? เจตนาเป็นเครื่อง
เว้นจากการฆ่า เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว
เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์.^๑ ภิกษุ ท. ! อันนี้
เรากล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

ภิกษุ ท. ! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. ! สวาก
ของพระอรียเจ้า ในกรณีนี้ ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย ย่อมสำเร็จความเป็นอยู่
ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท. ! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาอาชีวะ.

ภิกษุ ท. ! สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร ประคอง
ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรม อันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ; ย่อมทำ
ความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะ
ละอกุศลธรรม อันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว ; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น
ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น ; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร
ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความ
ไพบุลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท. !
อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวายามะ.

ภิกษุ ท. ! สัมมาสติ เป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผา

๑. ในที่บางแห่ง (มากแห่ง) ท่านใช้คำว่า "เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย".

กิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้; ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้. ภิคุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสติ.

ภิคุ ท.! สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิคุ ท.! ภิคุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; เพราะความที่วิตกวิจารณ์ทั้งสองระงับลง เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกัคคตมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้หนึ่งว่า “เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปรกติสุข” ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสอง ในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิคุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสมาธิ.

นิเทศ ๑๔ ว่าด้วย สัมมาทิฐิ

(มี ๗๗ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทส-วิภาค ของสัมมาทิฐิ

อุทเทสแห่งสัมมาทิฐิ

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ความรู้
อันใด เป็นความรู้ใน ทุกข์ เป็นความรู้ใน เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ใน
ความดับแห่งทุกข์ เป็นความรู้ใน ทางดำเนินให้ถึงความดับแห่งทุกข์. ภิกษุ
ท.! อันนี้เรากล่าวว่าสัมมาทิฐิ.

-มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

สัมมาทิฐิโดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ - โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว
แม้สัมมาทิฐิว่ามีอยู่โดยส่วนสอง คือ สัมมาทิฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ
(สาสว)^๑ เป็นส่วนแห่งบุญ (บุญญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกุ) ก็มีอยู่,
สัมมาทิฐิ อันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตตร)
เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคจฺจ) ก็มีอยู่.

๑. คำแปลของคำบัญญัติอันลึกซึ้ง เช่นคำว่า สาสว เป็นตัน เหล่านี้ ในที่นี้แปลไว้อย่างย่อๆ
ตามที่เคยแปลกัน บางทีก็แปลอย่างขยายความให้แจ่มแจ้งชัดเจนก็มี ผู้สนใจหาดูได้จาก
คำแปลของคำเหล่านี้ อันมีอยู่ในหัวข้อว่า "การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริวารเจ็ด"
แห่งหมวดสัมมาสมาธิ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๒๕๗ บรรทัดที่แปด ไป.

ภิกษุ ท. ! สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือสัมมาทิฏฐิที่ว่า “ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำ ให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง และประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มีอยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! นี้คือ สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท. ! สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือสัมมาทิฏฐิที่ได้แก่ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฃงค์ และสัมมาทิฏฐิที่เป็นองค์แห่งมรรค ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท. ! นี้คือ สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

-อุปฺริ. ม. ๑๔/๑๘๑/๒๕๖-๒๕๘.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สัมมาทิฏฐิ ๆ ถ้าเดียวกันนี้ แยกออกไปได้อย่างตรงกันข้าม คือพวกหนึ่งมีอาสวะ เป็นไปเพื่ออาสวะ มีส่วนแห่งบุญอันเป็นอุปธิ มีลักษณะเป็นตัวตน หรือเนื่องด้วยตัวตน ส่วนสัมมาทิฏฐิอีกชนิดหนึ่งนั้นตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง ไม่มีลักษณะแห่งตัวตน ไม่เกี่ยวข้องกับบุญ แดมยังนำไปสู่โลกุตระด้วย จึงแบ่งแยกเป็นโลกียสัมมาทิฏฐิและโลกุตรสัมมาทิฏฐิ ไม่พียงนำไปปนกัน หรือใช้แทนกันอย่างที่ทุกคนอย่างสะเพร่าหรือหลวมจนเข้าใจธรรมะในพระพุทธศาสนาไม่ได้ ขอให้ช่วยกันระวังให้มากที่สุด).

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ—อุปมา—ไวพจน์ ของสัมมาทิฐิ

ลักษณะของสัมมาทิฐิ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเห็นจักขุอันไม่เที่ยงนั้นแล ว่าไม่เที่ยง ความเห็นเช่นนั้น เป็นสัมมาทิฐิ (การเห็นอยู่โดยถูกต้อง) ของภิกษุนั้น.

เมื่อเห็นอยู่โดยชอบ ย่อมเบื่อหน่าย;

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ;

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งนันทิ;

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ กล่าวได้ว่า “จิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ คือ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโน และในกรณีแห่งอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัทพะ ธรรมารมณ์ ก็ควรตัวอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักขุ ทุกประการ).

- สฬา. ตี. ๑๘/๑๗๙/๒๔๕-๒๔๖.

ลักษณะของสัมมาทิฐิ (อีกปริยายหนึ่ง)

(ระดับสูงสุด)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! คำที่กล่าวกันว่า ‘สัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิ’ ดังนี้; สัมมาทิฐิ ย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระเจ้าข้า?”

ภิกษุจนะ! สัตว์โลกนี้ อาศัยแล้วซึ่งส่วนสุดทั้งสอง โดยมาก คือ ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงมี (อตฺถิตา) และ ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี (นตฺถิตา).

กัจจานะ! เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่แท้จริง ซึ่งธรรม
เป็นแดนเกิดขึ้นแห่งโลก (โลกสมุทฺถ) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีในโลก
ย่อมไม่มี.

กัจจานะ! เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่แท้จริง ซึ่ง
ความดับไม่เหลือแห่งโลก (โลกนิโรธ) อยู่, ทิฏฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีในโลก ย่อม
ไม่มี.

กัจจานะ! สัตว์โลกนี้โดยมาก มีอุปายะ อุปาทานะ และอภินิเวส
เป็นเครื่องผูกพัน^๑; ส่วน สัมมาทิฏฐินี้ ย่อมไม่เข้าไปหา ย่อมไม่ยึดมั่น ย่อม
ไม่ตั้งทับ ซึ่งอุปายะและอุปาทานทั้งสองนั้น ในฐานะเป็นที่ตั้งทับเป็นที่ตามนอน
แห่งอภินิเวส ของจิต ว่า "อัตตาของเรา" ดังนี้. "ทุกขนั้นแหละ เมื่อเกิด
ย่อมเกิด ทุกขนั้นแหละ เมื่อดับย่อมดับ" ดังนี้ เป็นสัจจะที่ผู้มัวสัมมาทิฏฐิ
ไม่สงสัย ไม่ลังเล. ญาณดังนี้นั้น ย่อมมีแก่เขา ในกรณีนี้ โดยไม่มีผู้อื่นเป็น
ปัจจัยเพื่อความเชื่อ.

กัจจานะ! สัมมาทิฏฐิ ย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล.

(สัมมาทิฏฐิชนิดนี้ เป็นสัมมาทิฏฐิระดับโลกุตตระ คือเป็นไปเพื่อโลกุตตระ ไม่
เป็นไปเพื่ออาสวะ ไม่มีส่วนแห่งบุญ ไม่ค่อยผ่านสายตา ไม่ค่อยผ่านหูของผู้ศึกษาทั่วไป).

— นิตาน. ส. ๑๖/๒๐ - ๒๑/๔๒ - ๔๓.

๑. คำนี้เป็นบาลีว่า อุปายูปาทานาภินิเวสวินิพฺนโร : อุปาย คือค้นหาเครื่องนำเข้าไป,
อุปาทาน คืออุปาทานเครื่องยึดมั่น, อภินิเวส คืออนุสัยเป็นเครื่องนอนอนตาม.

สัมมาทิฏฐิโลกุตตระ นานาแบบ

(ตามคำพระสารีบุตร)

(แม้จะเป็นสารีบุตรเถรภิกษุ แต่ก็นำมาใส่ไว้ในที่นี้
ด้วย เพื่อความสมบูรณ์แห่งการศึกษาเรื่องสัมมาทิฏฐิ)

ก. หมวดเนองด้วยกุศล - อกุศล

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวก มารู้ชัดซึ่งอกุศลและ
อกุศลมูลด้วย มารู้ชัดซึ่งกุศลและกุศลมูลด้วย; แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น
อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบ
แล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! สิ่งทีเรียกว่าอกุศลนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ท่าน
ผู้มีอายุ ท. ! การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง เป็นอกุศล; การถือเอาสิ่งของที่เจ้า
ของมิได้ให้ เป็นอกุศล; การประพฤติดิในกาม เป็นอกุศล; การกล่าวเท็จ
เป็นอกุศล; วาจา سوءเสียด เป็นอกุศล; วาจาหยาบ เป็นอกุศล; การ
กล่าวคำเพื่อเจ้อ เป็นอกุศล; อภิขมา เป็นอกุศล; พยาบาท เป็นอกุศล;
มิจฉาทิฏฐิ เป็นอกุศล. ท่านผู้มีอายุ ท. ! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นอกุศล.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! สิ่งทีเรียกว่า อกุศลมูลนั้น เป็นอย่างไรเล่า?
โลภะ เป็นอกุศลมูล; โทสะ เป็นอกุศลมูล; โมหะ เป็นอกุศลมูล. ท่าน
ผู้มีอายุ ท. ! เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นอกุศลมูล.

“ท่านผู้มีอายุ ท.! สิ่งทีเรียกว่า กุศล นั้น เป็นอย่างไรเล่า? ท่านผู้มีอายุ ท.! เจตนาเว้นจากปาณาติบาต เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากอกุทินาทาน เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากกาเมสุมิจจาร เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากมุสาวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากปิสุณาวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากผรุสวาท เป็นกุศล; เจตนาเว้นจากสัมผัปลาปวาท เป็นกุศล; อนภิขมา เป็นกุศล; อัพยาบาท เป็นกุศล; สัมมาทิฏฐิ เป็นกุศล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าววว่า เป็นกุศล.

“ท่านผู้มีอายุ ท.! สิ่งทีเรียกว่า กุศลมูล นั้น เป็นอย่างไรเล่า? อโลภะ เป็นกุศลมูล; อโทสะ เป็นกุศลมูล; อโมหะ เป็นกุศลมูล. ท่านผู้มีอายุ ท.! เหล่านี้ท่านกล่าววว่า เป็นกุศลมูล.

“ท่านผู้มีอายุ ท.! ในกาลใดแล อริยสาวกมาวุธซึ่งอกุศลอย่างนี้, วุธซึ่งอกุศลมูลอย่างนี้, วุธซึ่งกุศลอย่างนี้, วุธซึ่งกุศลมูลอย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐุธรรมนั้นนั้เทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! แม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล อริยสาวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้สัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขา ดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

ข. หมวดเนื่องด้วยอาหารสี่

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ทีจะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาหาร
ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ซึ่งข้อปฏิบัติ
ให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณ
เท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขา
ประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่าน
ผู้มีอายุ ท.! อาหาร เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร เป็น
อย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึง
ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร เป็นอย่างไรเล่า?

ท่านผู้มีอายุ ท.! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรง
อยู่ของภุคส์สัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีทั้งหลาย. อาหาร
๔ อย่าง อย่างไรเล่า? สีอย่างคือ กพพีการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง
(เป็นที่หนึ่ง), ผัสสาหาร เป็นที่สอง, มโนสัญเจตนาหาร เป็นที่สาม,
วิญญาณาหาร เป็นที่สี่.

ความก่อกันพร้อมแห่งอาหาร ย่อมมีเพราะความก่อกันพร้อมแห่ง
ตัณหา.

ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่งตัณหา.

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐขึ้นนั้นเอง เป็น ข้อ
ปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็น
ชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำ کارงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ
ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะ ว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐุธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม่เพียงเท่านั้นแล อริยสาวกนั้น ชั่วว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขา ดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

ค. หมวกเบื้องค้ำยอริยสัจ

“ท่านผู้มีอายุ ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้ มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน ?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งทุกข์ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม่มีประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น ชั่วว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! ทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? แม้ความเกิด ก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ ก็เป็นทุกข์, แม้ความตาย ก็เป็นทุกข์, แม้ความโศก

ความรำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ ก็เป็นทุกข์, ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์; กล่าวโดยย่อ อุปาทานขันธทั้งห้า เป็นทุกข์. ท่านผู้มีอายุ ท. ! นี้ เรียกว่า ทุกข์.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ตัณหานี้ใด อันเป็นเครื่องทำให้มีภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอภิมันนั้น ๆ, ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ท่านผู้มีอายุ ท. ! นี้ เรียกว่า เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเอง เป็นความสลัดทิ้ง เป็นความสลัดคืน เป็นความปล่อย เป็นความทำให้ไม่มีที่อาศัย ซึ่งตัณหานั้น อันใด; ท่านผู้มีอายุ ท. ! อันนี้ เรียกว่า ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ นั้นนั่นเอง, ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ. ท่านผู้มีอายุ ท. ! นี้ เรียกว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งทุกข์ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์

อย่างนี้, วัชชซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ อย่างนี้. อริย-
สาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะว่า
เรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอ
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐุธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วย
เหตุแม้เพียงเท่านั้นแล อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขา
ดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่
พระสัทธรรมนี้.”

๖. หมวดเนื่องด้วยปัจจุสมุปันนธรรมคามหลักแห่งปัจจุสมุปบาท

๖. ๑. เกี่ยวกับชรามรณะ

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้
มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว
ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชรา-
มรณะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชรามรณะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ
ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วย
เหตุแม้มีประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขา
ดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระ-
สัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดน
เกิดแห่งชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ เป็น
อย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า?
(ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชรามรณะ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ.

ที่หน้า ๕๓๓ ทั้งแต่คำว่า ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้ เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.”

จ. ๒ เกี่ยวกับชาติ

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปรียายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชาติ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ชาติเป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชาติ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่

พึงดูได้จากหนังสือปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๓ ตั้งแต่คำว่า การเกิด การกำเนิด การกำวลง
.... ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

จ. ๓. เกี้ยวกับภพ

“ท่านผู้มีอายุ ท.! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งภพ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งภพ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านั้น, อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน. ท่านผู้มีอายุ ท.! ภพ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับภพ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดู

ได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๔๓๓-๔๓๔ ตั้งแต่คำว่า ภาพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งภาพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งภาพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภาพ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภาพ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในทอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรม.”

จ. ๔ เกี่ยวกับอุปาทาน

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอุปาทาน ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท. ! อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไร-

เล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับอุปาทาน โขณนัยแห่งอริยสัจสี่ ฟังได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๔ ตั้งแต่คำว่า อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในกอนทัยแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

จ. ๕ เกี่ยวกับตัณหา

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปรียายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งตัณหา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา เป็นอย่างไร

ไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับคัมภีร์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิภาณ. โอ. ที่หน้า ๕๓๔ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา อย่างนี้, อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ‘ไม่หวั่นไหวในธรรม’ มาสู่พระสัทธรรม.”

ง. ๖ เกี่ยวกับเวทนา

“ท่านผู้มีอายุ ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรม?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งเวทนา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่าน

ผู้มีอายุ ท. ! เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับเวทนา โดยนัยแห่งอริสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ตั้งแต่คำว่า หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้ เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่วุ่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนั.”

จ. ๗ เกี่ยวกับผัสสะ

“ท่านผู้มีอายุ ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเต็มใจไม่วุ่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนั?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งผัสสะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบ

แล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ
ท. ! ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า?
ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือ
แห่งผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับผัสสะ โดยนัยแห่ง
อรียสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ทั้งแต่คำว่า หมู่มแห่งผัสสะทั้งหลาย
๖ หมู่มเหล่านี้คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งผัสสะ อย่างนี้,
รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งผัสสะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ
อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ อย่างนี้. อริย-
สาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความ
ในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัท-
ธรรมนี้.”

จ. ๔ เกี่ยวกับสพายนะ

“ท่านผู้มีอายุ ! ก็ปรียายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็น
ผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว
ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่ง
สพายนะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสพายนะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพาย-
นนะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ. ท่านผู้มีอายุ ท. !
ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของ

เขาคำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนั้น. ท่านผู้มีอายุ ท.! สหายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งสหายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งสหายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสหายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับสหายตนะ โภชนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๕ ตั้งแต่คำว่า จักขุวตนะ โสตายตนะ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสหายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสหายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสหายตนะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสหายตนะ อย่างนี้, อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนั้น.”

ง. ๘ เกี่ยวกับนามรูป

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนั้น?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งนามรูป ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มี

ประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น เชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับนามรูป โดยนัยแห่งอรียสัจสี่ หิงคุได้จากหนังสือ ปฏิจจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๖ ตั้งแต่คำว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.”

จ. ๑๐ เกื้อกับวิญญาณ

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท.! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งวิญญาณ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ซึ่งข้อ

ปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้. ท่านผู้มีอายุ ท.! วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับวิญญาณ โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. หน้า ๕๓๖ ทั้งแต่คำว่า หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้ เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้.”

จ. ๑๑ เกี่ยวกับสังขาร

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสังขาร ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ^๕ ซื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน^๕. ท่านผู้มีอายุ ท. ! สังขาร เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับสังขาร โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ พึงดูได้จากหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๕๓๗ ตั้งแต่คำว่าสังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้คือ ถึงคำว่า ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ).

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในตอนท้ายแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน^๕.”

ง. ๑๒ เกี่ยวกับอวิชชา

“ท่านผู้มีอายุ! ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน^๕?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่ง
 อวิชชา ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอวิชชา ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ซึ่ง
 ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุ
 แม้มีประมาณเท่านั้น อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขาดำเนิน
 ไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรม
 น. ท่านผู้มีอายุ ท. ! อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่ง
 อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา เป็นอย่างไรเล่า?
 ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา เป็นอย่างไรเล่า?

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! อวิชชาคือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุ
 เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในข้อ
 ปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ท่านผู้มีอายุ ท. ! นี้ เรียกว่า อวิชชา.

ความก่อกวนพร้อมแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะ ความก่อกวนพร้อมแห่ง
 อาสวะ.

ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะ ความดับไม่เหลือแห่ง
 อาสวะ.

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนี้นั่นเอง เป็น ข้อปฏิบัติ
 ให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ
 ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำการทำงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ
 พากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอวิชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอวิชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชา อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชา อย่างนี้. อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในกอนทักขแห่งหมวด ก. จนกระทั่งถึงคำว่า) ไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน.”

จ. ๑๓ เกษวกัฏฐอาสวะ

“ท่านผู้มีอายุ, ก็ปริยายแม้อย่างอื่น ยังมีอยู่หรือ ที่จะทำให้อริยสาวกเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของท่านดำเนินไปตรง ท่านประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน?”

“มีอยู่ ท่านผู้มีอายุ ท. ! คือในกาลใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาสวะ ซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ. ท่านผู้มีอายุ ท. ! ด้วยเหตุแม้มีประมาณเท่านี้ อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ ทิฐิของเขาดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมน. ท่านผู้มีอายุ ท. ! อาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? เหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า? ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ เป็นอย่างไรเล่า?

“ท่านผู้มีอายุ ท. ! อาสวะ ๓ อย่างนี้ มีอยู่ คือ กามาสวะ ภवासวะ อวิชาสวะ.

ความก่อชนพร้อมแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะ ความก่อชนพร้อมแห่ง
อวิชชา.

ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะ ความดับไม่เหลือแห่ง
อวิชชา.

มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั้นนั่นเอง เป็นข้อปฏิบัติ
ให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ
ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ
พากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

“ท่านผู้มีอายุ ท.! เมื่อใดแล อริยสาวกมารู้ชัดซึ่งอาสวะ อย่างนี้,
รู้ชัดซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาสวะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งความดับไม่เหลือแห่ง
อาสวะ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ อย่างนี้.
อริยสาวกนั้น ละราคานุสัย บรรเทาภิกขานุสัย ถอนอนุสัยแห่งทิฏฐิและมานะ
ว่าเรามีเราเป็น ได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาแล้ว ทำวิชชาให้เกิดขึ้น เธอ
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ในทิฏฐุธรรมนี้ นั่นเทียว. ท่านผู้มีอายุ ท.! ด้วยเหตุ
แม้เพียงเท่านั้นแล อริยสาวกนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ ทิฏฐิของเขา
ดำเนินไปตรง เขาประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่
พระสัทธรรมน.”

สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม

ภิกษุ ท.! เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นมา, นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า กล่าวคือ รุ่งอรุณ. ภิกษุ ท.! ข้อนั้นกัณนั้น : นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย สิ่งนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ. ภิกษุ ท.!

สัมมาสังกัปปะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ;
สัมมาวาจา	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ;
สัมมากัมมันตะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวาจา;
สัมมาอาชีวะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ;
สัมมาวายามะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ;
สัมมาสติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวายามะ;
สัมมาสมาธิ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสติ;
สัมมาญาณะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสมาธิ;
สัมมาวิมุตติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาญาณะ.

— ทสก. อ. ๒๔/๒๕๔/๑๒๑.

สัมมาทิฏฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งการรู้อริยสัจ

ภิกษุ ท.! เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นมา, นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า กล่าวคือ รุ่งอรุณ. ภิกษุ ท.! ข้อนั้นกัณนั้น : นั่นเป็นสิ่งที่มาก่อน นั่นเป็นนิมิตล่วงหน้า เพื่อการรู้อริยสัจอย่างถูกต้องตามที่เป็นจริงซึ่งอริยสัจทั้งสี่ของภิกษุ สิ่งนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ. ภิกษุ ท.! สิ่งที่ยังหวังได้สำหรับภิกษุผู้มีสัมมาทิฏฐินั้น คือเธอจักรู้อริยสัจตามความเป็นจริง ว่า “นั่น ทุกข์”

รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “^๕ เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “^๕ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “^๕ ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุ^๕นั้น ในเรื่อง^๕นี้ เธอพึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้^๕รู้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่าง^๕นี้, เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่าง^๕นี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เป็นอย่าง^๕นี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่าง^๕นี้” ดังนี้.

—มหาวาร. ตี. ๑๔/๕๕๒/๑๗๒๐.

สัมมาทิฏฐิควรจะไปถึงการสำนักบาท

“โพรเระนัถ พระเจ้าข้า! โพรเระนัถ พระเจ้าข้า! เปรียบเหมือนการหงายของทีคั่ว การเปิดของทีปิด การชี้ทางแก่คนหลงทาง หรือการตามประทีปไว้ในที่มืด เพื่อคนมีตาบังจะได้เห็นรูป, ฉันทไค; ธรรมปริยายเป็นอันมาก ที่พระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว ก็ฉันทนั้น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอลงพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึง รวมทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์. ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสกผู้ถือเอาพระรัตนตรัยเป็นสรณะ จนตลอดชีวิต จำเดิมแต่วันนี้ไป. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โทษได้ท่วมทับข้าพระองค์แล้ว ตามที่เป็นคนพาล ตามที่เป็นคนหลง ตามที่มีจิตเป็นอกุศล คือข้อที่ข้าพระองค์ได้ปลงพระชนม์พระบิดาผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นธรรมราชา เสียจากชีวิต เพราะเหตุแห่งความต้องการเป็นใหญ่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับซึ่งโทษโดยความเป็นโทษของข้าพระองค์ เพื่อความสำรวมระวังต่อไปเถิด พระเจ้าข้า!”

เออละ มหาราช! โทษได้ท่วมทับมหาบพิตร ตามที่เป็นคนพาล ตามที่เป็นคนหลง ตามที่มีจิตเป็นอกุศล จนถึงกับปลงพระชนม์บิดาผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นธรรมราชา เสียจากชีวิต เพราะเหตุแห่งความต้องการเป็นใหญ่. มหาราช! แต่เพราะเหตุที่มหาบพิตรเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำกินตามธรรม พวกเรายอมรับโทษนั้นของมหาบพิตร. มหาราช! ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำกินตามธรรม ถึงความสำรวมต่อไป; ข้อนั้นเป็นความเจริญในอริยวินัย ของผู้นั้น.

— ส. ท. ๔/๑๑๒/๑๓๕.

อริยสัจญาณ เป็นญาณประเภทยิ่งเร็ว

ภิกษุ ท.! * นักรบอาชีพที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ ย่อมเป็นผู้ควรแก่พระราชา เป็นผู้ที่พระราชาคควรใช้สอย ถึงการนับว่าเป็นองค์อวัยวะของพระราชา. องค์สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ นักรบอาชีพในกรณีนี้ เป็นผู้ฉลาดในฐานะที่ตั้ง เป็นผู้ยิงได้ไกล เป็นผู้ยิงได้เร็ว และเป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ๆ ได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน คือ เป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิณเนยยบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า. ธรรมสี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ฉลาดในฐานะที่ตั้ง เป็นผู้ยิงได้ไกล เป็นผู้ยิงได้เร็ว และเป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่เป็นผู้ฉลาดในฐานะที่ตั้ง เป็นอย่างไรเล่า? คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มึนศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยมรรยาท และโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. นี้แล ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะที่ตั้ง.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่เป็นผู้ยังได้ไกล เป็นอย่างไรเล่า? คือภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นตามที่เป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ ซึ่งรูปใด ๆ อันเป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน ที่เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีในที่ไกลหรือในที่ไกล อย่างนี้ว่า “รูปทั้งปวงนั้นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา” ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน). นี้แล ภิกษุผู้ยังได้ไกล.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่เป็นผู้ยังได้เร็ว เป็นอย่างไรเล่า? คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า “หนทุกข์ หนเหตุให้เกิดชนแห่งทุกข์ หนความคับไม่เหลือแห่งทุกข์ หนทางดำเนินให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งทุกข์” ดังนี้. นี้แล ภิกษุผู้ยังได้เร็ว.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่เป็นผู้ทำลายกองทัพอหิญญได้ เป็นอย่างไรเล่า? คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้. นี้แล ภิกษุผู้ทำลายกองทัพอหิญญได้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรมสี่ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นอาหุเนยบุคคล ปาหุเนยบุคคล ทักขิณียบุคคล อัญชลิกรณีบุคคล เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า.

(การรู้อริยสัจทั้งสี่ ท่านจัดเป็นสัมมาทิฐิ แต่เป็นสัมมาทิฐิที่รวดเร็วกว่าสัมมาทิฐิ
อื่น ๆ ในการทำลายกิเลส บรรลุนิพพาน ทั้งนี้จึงเรียกในที่นี้ว่า ญาณประเภทยิงเร็ว.)

๕ หงเสียนนแหละกลับจะเป็นประโยชน์

ภิกษุ ท.! สิ่งใด ไม่ใช่ของเธอ, สิ่งนั้น จงละมันเสีย; สิ่งนั้น
อันเธอละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ. ภิกษุ ท. !
อะไรเล่า ที่ไม่ใช่ของเธอ?

ภิกษุ ท.! จักขุไม่ใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย; จักขุนั้นอันเธอ
ละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ.

(ในกรณีแห่ง โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน ก็ได้ครัดต้อไปด้วยข้อความ
อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน อะไรๆ ในแคว้นนี้ ที่เป็นหญ้าเป็นไม้
เป็นกิ่งไม้ เป็นใบไม้ ที่คนเขาชนไปทิ้ง หรือเผาเสีย หรือทำตามบัจจัย; พวก
เธอรูสึกอย่างนี้บ้างหรือไม่ว่า คนเขาชนเราไป หรือเผาเรา หรือทำแก่เราตาม
บัจจัยของเขา? “ไม่รู้สึกอย่างนั้นเลย พระเจ้าข้า!” เพราะเหตุไรเล่า? “ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่า ความรู้สึกทั่วทุกคน (อตุตา) ของตน (อตุตตินยา) ของ
ข้าพระองค์ไม่มีในสิ่งเหล่านั้น พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ท.! ฉันทกัจฉินั้น : จักขุ โสตะ ฆานะ
ชิวหา กายะ มโน ไม่ใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย สิ่งเหล่านั้น
อันเธอละเสียแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ แล.

[สำหรับสิ่งที่เรียกว่า “ไม่ใช่ของเธอ” นั้น ในสูตรอื่น (๑๘/๑๖๒/๒๒๐) ทรงแสดงด้วยอาสนะภายนอกหก คือ รูปะ สัทตะ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ฐัมมารัมมณะ กังหนัก็มี; ในสูตรอื่นอีก (๑๒/๒๗๕/๒๘๗; ๑๗/๔๒/๗๑-๗๒.) ทรงแสดงด้วยเบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ กังหนัก็มี; ในสูตรอื่นอีก (๑๘/๑๐๐/๑๔๕) ทรงแสดงด้วยอาสนะกัณฐรรณห้าหมวด คืออายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก เวทนาหก, รวมเป็นสามสิบ กังหนัก็มี].

มักิเลสอ้อมาคน

ท่านทั้งหลาย จงตัดป่าเถิด อย่าตัดต้นไม้เลย; เพราะ ว่ากษัย่อมเกิดจากป่าต่างหาก. ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย จงตัด ป่าและความรกแห่งป่าเสีย แล้วเป็นคนไม่มีป่าเถิด.

เพราะว่า ตลอดเวลาที่กิเลสเพียงดังความรกของป่า ยัง ไม่ถูกตัดขาด เหลืออยู่แก่ระแม้สักว่าอณูเดียว ในนารทั้งหลาย; ณะนั้น จักมีจิตปฏิพัทธ์ในนารนั้น ตลอดกาลเพียงนั้น เหมือน ลูกวัวที่ยังกินนมแม่ ดินพันแม่วัวอยู่ ฉนั้นใดก็ฉนั้น.

ท่านจงถอนเยื่อใยแห่งจิตใจของตนเสีย เหมือนเขาถอน บัวสายในฤดูสารทด้วยมือ จงพอกพูนทางแห่งสันติเถิด เพราะ ว่า นิพพานเป็นสิ่งทีพระสฤคแสดงไว้แล้ว.

วิชาเป็นตัวชักนำมาซึ่งองค์แปดแห่งสัมมามรรค

ภิกษุ ท.! วิชา เป็นสิ่งที่มาล่วงหน้า เพื่อความถึงพร้อมแห่ง
กุศลธรรมทั้งหลาย อันติดตามมาด้วยหิริและโอตตปปะ. ภิกษุ ท.!

สัมมาทิฏฐิ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้ถึงซึ่งวิชา มีความเห็นแจ้ง;
สัมมาสังกัปปะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ;
สัมมาวาจา	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ;
สัมมากัมมันตะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวาจา;
สัมมาอาชีวะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ;
สัมมาวายามะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ;
สัมมาสติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาวายามะ;
สัมมาสมาธิ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสติ;

(เป็นอันว่า องค์แปดแห่งสัมมามรรคหรือสัมมัตตะ ย่อมมีครบบริบูรณ์. ในสูตร
อื่น (๒๔/๒๒๘/๑๐๕) ได้ทรงแสดงขยายออกไปอีก ๒ ข้อ คือ :-)

สัมมาญาณะ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาสมาธิ;
สัมมาวิมุตติ	ย่อมมีอย่างเต็มที่	แก่ผู้มีสัมมาญาณะ.

- มทวาร. ส. ๑๔/๑/๓.

ธรรมเป็นส่วนแห่งวิชา

ภิกษุ ท.! ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ เป็นส่วนแห่งวิชา มีอยู่
สองอย่าง อะไรเล่า? สองอย่างคือ สมณะและวิปัสสนา.

ภิกษุ ท. ! สมณะ เมื่ออบรมแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? อบรมแล้ว จิตจะเจริญ. จิต เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้วจะ ณะระกาะได้.

ภิกษุ ท. ! วิบัสสนาเล่า เมื่อเจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้ว ปัญญาจะเจริญ. ปัญญา เจริญแล้ว จะได้ประโยชน์อะไร ? เจริญแล้วจะ ณะววิชาได้ แล.

- ทก. อ. ๒๐/๗๗/๒๗๕.

หมวด ก. ว่าด้วย อุปกรณ์ - เหตุปัจจัย ของสัมมาทิฐิ

ความกลัวเป็นเหตุแห่งสัมมาทิฐิ (ชนิกโลกิยะ)

ภิกษุ ท. ! ความกลัว ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สืออย่าง ้อย่างไรเล่า? สืออย่างคือ ความกลัวต่อการตีเตียนตนด้วยตน ความกลัวต่อการตีเตียนจากผู้อื่น ความกลัวต่ออาชญา ความกลัวต่อทุกคติ.

ภิกษุ ท. ! ความกลัวต่อการตีเตียนตนด้วยตน เป็นอย่างไรเล่า?
 ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า "ถ้าเรา ประพฤติกายทุจริต วิจิตทุจริต มโนทุจริต, เราจะไม่พึงตีเตียนเราโดยศีลได้ ้อย่างไรกันเล่า?" ดังนี้. เขากลับต่อภัยจากการตีเตียนตนด้วยตนแล้วจึงละกาย- ทุจริต เจริญกายสุจริต, ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต, ละมโนทุจริต เจริญ มโนสุจริต, บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า ความกลัว ต่อการตีเตียนตนด้วยตน.

ภิกษุ ท.! ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น เป็นอย่างไรเล่า?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า “ถ้าเรา
 ประพฤติกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต, คนเหล่านี้จะไม่ฟังติเตียนเรา
 โดยศีลได้อย่างไรกันเล่า” ดังนี้. เขากลับต้อภัยจากการติเตียนจากผู้อื่นแล้ว
 จึงละกายทุจริต เจริญกายสุจริต, ละวิจิทุจริต เจริญวิจิสุจริต, ละมโนทุจริต
 เจริญมโนสุจริต, บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ความ
 กลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น.

ภิกษุ ท.! ความกลัวต่ออาชญา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
 ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เห็นพระราชเจ้าจับโจรผู้ประพฤติชั่วร้ายมากระทำการ
 ลงโทษโดยวิธีต่างๆ คือ โขยด้วยแส้บ้าง เขียนด้วยหวายบ้าง หวดด้วยเชือกหนัง
 บ้าง ทบด้วยท่อนไม้บ้าง ตัดมือเสียบ้าง ตัดเท้าเสียบ้าง ตัดเสียทั้งมือและเท้า
 บ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดเสียทั้งหูและจมูกบ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ
 “หม้อเคี้ยวน้ำส้ม” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “ขอดสังข์” บ้าง ย่อมกระทำ
 กรรมกรณชื่อ “ปากราหู” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “มัลลยไฟ” บ้าง ย่อม
 กระทำความกรรมกรณชื่อ “มือคบเพลิง” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “รวสาย”
 บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “นุ่งเปลือกไม้” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ
 “ยื่นกว้าง” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “เกี่ยวเหยื่อเบ็ด” บ้าง ย่อมกระทำ
 กรรมกรณชื่อ “เทรียอุกษาปณ” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “ทาเกลือ” บ้าง
 ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “แปรงเสป” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “เวียน-
 หลัก” บ้าง ย่อมกระทำความกรรมกรณชื่อ “ตั้งฟาง” บ้าง ย่อมรดด้วยน้ำมัน
 ร้อนๆ บ้าง ย่อมปล่อยให้สุนัขขี้ทั้งบ้าง ย่อมให้นอนหงายบนหลาวท่งเป็นๆ บ้าง

ย่อมตัดศรัทธาด้วยดาบบัง^๑ เขาก็มานึกขึ้นได้ว่า “เพราะเหตุแห่งการทำความ
อันลามกเช่นนั้น พระราชาจึงจับโจรอันชั่วร้ายมากระทำการลงโทษโดยวิธีต่าง ๆ
เช่น โขมด้วยแส้บ้าง ฯลฯ ตัดศรัทธาด้วยดาบบัง. ถ้าเราจะพึงกระทำ
กรรมอันลามกเช่นนั้น พระราชาก็จะจับแม่เราไปกระทำการลงโทษโดยวิธีต่าง ๆ
เช่นนั้นเหมือนกัน คือ โขมด้วยแส้บ้าง ฯลฯ ตัดศรัทธาด้วยดาบบัง”
ดังนี้. เขากลัวต่อภัยจากอาชญาแล้ว จึงไม่ประพฤติกกรรมชกชิงทรัพย์ของผู้อื่นอยู่.
ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ความกลัวต่ออาชญา.

ภิกษุ ท.! ความกลัวต่อทุกคติ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า “วิบากของกายทุจริต
อันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า, วิบากของวจีทุจริตอันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า, วิบาก
ของมโนทุจริตอันชั่วร้าย จักมีข้างหน้า. ถ้าเราประพฤติกุศลด้วยกาย
ประพฤติกุศลด้วยวาจา ประพฤติกุศลด้วยใจ แล้วจะต้องสงสัยอะไรกันอีกเล่า
ในข้อที่เราจะพึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ภายหลังแต่การตายเพราะการ
ทำลายแห่งกาย”. เขากลัวต่อภัยแห่งทุกคติดังนี้แล้ว จึงละกายทุจริต เจริญ
กายสุจริต, ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต, ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต,
บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ความกลัวต่อทุกคติ.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ ความกลัว ๔ อย่าง.

— จตุกก. อ. ๒๐/๑๖๒ - ๑๖๔/๑๒๑.

(ความรู้ที่ทำให้รู้จักกลัวต่อสิ่งที่ควรกลัว จัดเป็นสัมมาทิฐิในชั้นต้น ๆ ไปได้ จึงนำ
มาใส่ไว้ในที่นี้).

๑. คุุรายละเอียดของการกระทำความกรรมกรณเหล่านี้ ที่เชิงอรธแห่งหน้า ๔๓๗ - ๔๓๘ แห่งหนังสือ
เล่มนี้ ที่หัวข้อว่า “อัสสาทะ—อาทีนวะ—นิสสรณะ ของกาม”.

อรียสัจดี เป็นอารมณ์แห่งนิพเพทิกปัญญา

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำที่กล่าวกันอยู่ว่า ‘เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรม เป็นพหูสูตผู้ทรงธรรม’ ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?”

“ดีจริง ดีจริง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเจียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า เป็นพหูสูต ทรงธรรม กันได้ ด้วยเหตุเท่าไร ดังนี้หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ! เราแสดงธรรมแล้ว มากมายครบถ้วนขบวนความ เป็น สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาทา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดกอะ อัทถกัมม เวทัลละ. ภิกษุ! ผู้รื้อรลัทธิธรรมแห่งคาถาแม่เพียงสับท แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ ธรรม นั้นแหละควรจะเรียกว่า เป็น พหูสูตผู้ทรงธรรม. “สาธุ พระเจ้าข้า!”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำที่กล่าวกันอยู่ว่า ‘ผู้มีการศึกษาปัญญาคือเครื่องเจาะ แทงกิเลส ผู้มีการศึกษาปัญญาคือเครื่องเจาะแทงกิเลส’ ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?”

“ดีจริง ดีจริง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเจียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า ผู้มีการศึกษาปัญญาคือเครื่องเจาะแทง กิเลส (นิพเพทิกปัญญา) เป็นกันได้ด้วยเหตุเท่าไร ดังนี้หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ! ในกรณีนี้ ภิกษุ มีการศึกษาอยู่ว่า “อย่างนี้ เป็นความ ทุกข์” ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนื้อความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ ก็ดี; มีการศึกษาอยู่ว่า “อย่างนี้ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์” ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่ง

เนือความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ กิด; มีการศึกษาอยู่ว่า “อย่างนั้น เป็นความคับไม่เหลือแห่งทุกข” ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนือความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วยปัญญาอยู่ กิด; มีการศึกษาอยู่ว่า “อย่างนั้น เป็นหนทางให้ถึงความ คับไม่เหลือแห่งทุกข” ดังนี้ แล้วแทงตลอดซึ่งเนือความแห่งสัจจะนั้น เห็นด้วย ปัญญาอยู่ กิด. ภิกษุ! อย่างนั้นแล ชื่อว่า ผู้มีการศึกษา มีปัญญาเครื่อง เจาะแทงกิเลส.” “สาธุ พระเจ้าข้า!”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันอยู่ว่า ‘ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ผู้ เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก’ ดังนี้ นั้นเป็นได้ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า!”

ดีจรง ดีจรง ภิกษุ! ปัญญาของเธอเจียบแหลม ปฏิภาณงดงาม คำถามสวยสลวย. ภิกษุ! เธอถามเราว่า ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก เป็น กันได้ด้วยเหตุเท่าไร ดังนี้หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ! ในกรณีนี้ ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ย่อมไม่คิดไปใน ทางทำตนเองให้ลำบากเลย ไม่คิดไปในทางทำผู้อื่นให้ลำบาก ไม่คิดไปในทางทำ ทั้งสองฝ่ายให้ลำบาก; เมื่อจะคิด ย่อมคิดอย่างเป็นประโยชน์เกือกุศลแก่ตนเอง เป็นประโยชน์เกือกุศลแก่ผู้อื่น เป็นประโยชน์เกือกุศลแก่ทั้งสองฝ่าย ก็เป็น ประโยชน์เกือกุศลแก่โลกทั้งปวงนั่นเอง. ภิกษุ! อย่างนั้นแล ชื่อว่า ผู้เป็น บัณฑิตมีปัญญามาก.

- จตุกก. อ. ๒๑/๒๔๑/๑๘๖.

(นิพเพธกปัญญา ในที่นี้ เป็นคำแทนชื่อของ สัมมาทิฐิ จึงนำมาใส่ไว้ในที่นี้).

ธรรมเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญา ฯลฯ

ภิกษุ ท. ! ธรรมทั้งหลาย ๔ ประการ เหล่านี้ เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา (ปัญญาวิมุติ). ธรรม ๔ ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :—

- การคบหากับสัปบุรุษ (สัปปริสฺสํเสว);
- การฟังพระสัทธรรม (สัทธมฺมสฺสวณ);
- การทำในใจโดยแบบคาย (โยนิโสมนสิการ);
- การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ธมฺมานุธมฺมปฏิบัติ).

ภิกษุ ท. ! ธรรม ๔ ประการ เหล่านี้แล เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา.

—จตุกก. อ. ๒๑/๓๓๒/๒๔๘.

[ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ นอกจากจะเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญาแล้ว ยังได้กระทำไว้ในบาลีแห่งอื่นอีก ดังนี้ว่า :—

- เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่มนุษย์ (มนุสฺสสฺสยฺยพหุการ) (๒๑/๓๓๒/๒๔๘);
- เป็นองค์คุณเครื่องให้ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน (โสภาปัตติยฺก) (๑๘/๔๓๔/๑๔๒๕);
- เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งโสภาปัตติผล (โสภาปัตติผลสฺสัจฉิกิริยา) (๑๘/๕๑๖/๑๖๓๔);
- เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งสกทาคามิผล (สกทาคามิผลสฺสัจฉิกิริยา) (๑๘/๕๑๗/๑๖๓๕);
- เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผล (อนาคามิผลสฺสัจฉิกิริยา) (๑๘/๕๑๗/๑๖๓๖);
- เป็นเครื่องทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล (อรหัตตผลสฺสัจฉิกิริยา) (๑๘/๕๑๗/๑๖๓๗);
- เป็นเครื่องให้ได้เฉพาะซึ่งปัญญา (ปัญฺญาปฏิลาภ) (๑๘/๕๑๗/๑๖๓๘);
- เป็นเครื่องให้มีความไพบูลย์แห่งปัญญา (ปัญฺญาเวปฺปุลล) (๑๘/๕๑๗/๑๖๔๐);

เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันใหญ่หลวง	(มหาปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๑);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันหนาแน่น	(ปฏฺฐปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๒);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันไพบุลย์	(วิปฺฐปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๓);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันลึกซึ้ง	(คมฺภีรปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๔);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาอันหาประมาณมิได้	(อปรฺมตฺตปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๕);
เป็นเครื่องให้มีปัญญาเสมือนแผ่นดิน	(ภฺฐีปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๖);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มากด้วยปัญญา	(ปณฺญาพาหุสฺส)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๗);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาฉับพลัน	(สีฆปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๘);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาไว	(ลหุปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๙);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาอันร่าเริง	(หาสปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๐);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาเล่น	(ชวณปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๑);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาคมกล้า	(ตฺกขปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๒);
เป็นเครื่องให้เป็นผู้มปัญญาเครื่องเจาะแทง	(นิพฺเพธิกปณฺญาตา)	(๑๙/๕๑๘/๑๖๕๓).]

เหตุที่ทำให้แสงทานิพพาน

ภิกษุ ท. ! การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่ สี่อย่าง
อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ :—

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็น
ธรรมดา อยู่ ใกรู้ชัดซึ่งโทษในความแก่เป็นธรรมดา นั้น แล้วแสวงทานิพพาน
อันเป็นธรรมไม่มีความแก่ อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอันยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา อยู่ ใกรู้ชัดซึ่ง
โทษในความเจ็บไข้เป็นธรรมดา นั้น แล้วแสวงทานิพพานอันเป็นธรรมไม่มีความ
เจ็บไข้ อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอันยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา อยู่ ภาวะซึ่งโทษในความตายเป็นธรรมดา นั้น แล้วแสวงทานิพพาน อันเป็นธรรมไม่มีความตาย อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอันยิ่งกว่า;

บุคคลบางคน ตนเองเป็นผู้มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา อยู่ ภาวะซึ่งโทษในความเศร้าหมองเป็นธรรมดา นั้น แล้วแสวงทานิพพาน อันเป็นธรรมไม่มีความเศร้าหมอง อันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีอันยิ่งกว่า.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล การแสวงหาอย่างประเสริฐ ๔ อย่าง.

— จกุกก. อี. ๒๑/๓๓๔/๒๕๕.

ฌาน (ที่มีสัญญา) ใช้เป็นฐานแห่งวิปัสสนาได้ในตัวเอง

ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง; เพราะอาศัยทุติยฌานบ้าง; เพราะอาศัยตติยฌานบ้าง; เพราะอาศัยจตุตถฌานบ้าง; เพราะอาศัยอากาสาณัญจายตนะบ้าง; เพราะอาศัยวิญญาณัญจายตนะบ้าง; เพราะอาศัยอากิญจัญญายตนะบ้าง; เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนะบ้าง^๑.

ภิกษุ ท.! คำที่เรากล่าวแล้วว่า “ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัย ปฐมฌาน บ้าง” คำนั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุสังคจากามสังคจากอกุศลธรรม เข้าถึง ปฐมฌาน

๑. บาลีฉบับมอญ กล่าวเลยลงไปถึงว่า “เพราะอาศัยสัญญาเวทิกนิโรธบ้าง” ฉบับไทยเรา หยุดเสียเพียงแค่เนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น.

อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ในปฐมฌานนั้น มีธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่); เธอเห็น ความเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังพุ่ม (ให้ขมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน. เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธทั้งห้า) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึงน้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า “นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืน ซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน” ดังนี้. เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น ย่อมถึง ความสิ้นไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น โอปปาทิกะ อนาคามีผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มี ในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่ง รัชมรรคา ระมมณันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ นั้นเอง.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนนายขมังธนูหรือลูกมือของเขา ประกอบ การฝึกอยู่กะรูปหุ่นคนที่ทำด้วยหญ้าบ้าง กะรูปหุ่นดินบ้าง; สมัยต่อมา เขาก็ เป็นนายขมังธนูผู้ยิ่งไกล ยิ่งเร็ว ทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้. ภิกษุ ท.! ฉันทได้ ก็ฉันทนั้น ที่ภิกษุสงัดจากกามสังัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่ (เธอนั้นกำหนดเบญจขันธ์โดยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น แล้วน้อมจิตไปสู่อมตธาตุคือนิพพาน ถึงความสิ้นอาสวะเมื่อ ดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นอนาคามี เพราะมีรัชมรรคา-ระมมณันทิในนิพพานนั้น) ดังนี้. ภิกษุ ท.! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า “ภิกษุ ท.!

เรากล่าวความสั้นอาสวะ เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง” ดังนั้น เราอาศัยความ
สั้นกล่าวแล้ว.

(ในกรณีแห่งการสั้นอาสวะ เพราะอาศัยทุกฺขฌานบ้าง เพราะอาศัยตฺถิฌานบ้าง
เพราะอาศัยจตุตฺถฌานบ้าง ก็มีคำอธิบายที่ตรัสไว้โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งปฐมฌาน
ข้างบนนี้ ทุกตัวอักษรทั้งในส่วนอุปไมยและส่วนอุปมา ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌานเท่านั้น ผู้ศึกษา
อาจจะกำหนดรู้ได้เอง โดยอาศัยข้อความที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ จะนำมาใส่ไว้เต็มตามข้อความนั้น
ก็ยิ่งยาวเกินไป จึงเว้นเสียสำหรับทุกฺขฌาน ตฺถิฌาน และจตุตฺถฌาน; จะข้ามไปกล่าวถึง
อรุพฌานในลำดับต่อไป :-)

ภิกษุ ท.! คำที่เรากล่าวแล้วว่า “ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสั้น
อาสวะ เพราะอาศัย อากาสาณูจายตนะบ้าง” ดังนั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า?
ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะกล่าววงรูปสัจฺญาเสียได้โดยประการทั้งปวง
เพราะความดับไปแห่งปฏิขณสัจฺญา เพราะการไม่ใส่ใจซึ่งนานัตตสัจฺญา จึงเข้า
ถึง อากาสาณูจายตนะ อันมีการทำงานในใจว่า “อากาศไม่มีที่สุด” ดังนี้ แล้วแลอยู่.
ในอากาสาณูจายตนะนั้น มีธรรมคือ เวทนา สัจฺญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลัง
ทำหน้าที่อยู่)^๑; เธอเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง
โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็น
อาหาร เป็นดังผู้อน (ให้ขมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของ
ไม่ใช่ตน. เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธเพียงสี่) เหล่านี้ (อันประกอบด้วยลักษณะ
๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึงน้อมจิตไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วย
การกำหนดว่า “นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับ

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในพวก รุปฌาน มีขันธครบห้า; ส่วนใน อรุพฌาน มีขันธเพียงสี่
คือขารุพขันธไป.

แห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน” ดังนี้. เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาศาณัญญาเจตนะเป็นบาทนั้น ย่อมถึง ความสิ้นไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น โอปปาทิกะ อนาคตามีผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีในเบื้องต้นห้าประการ และเพราะอำนาจแห่ง *ธัมมราคะ* *ธัมมมัทธา* (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตราชู) นั้น ๆ นั้นเอง.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของเขา ประกอบการฝึกอยู่กะรูปหุ่นคนที่ทำด้วยหญ้าบ้าง กะรูปหุ่นดินบ้าง; สมัยต่อมา เขาก็เป็นนายขมังธนูผู้ยิงไกล ยิ่งเร็ว ทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้. ภิกษุ ท.! ฉันทก็ฉันทนั้น ที่ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งรูปสัญญาเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสมสัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงเข้าถึงอากาศาณัญญาเจตนะ อันมีการทำในใจว่า “อากาศไม่มีที่สุด” ดังนี้ แล้วแลอยู่. (เธอนั้นกำหนดขันธเพียงสี่^๒ ว่าขันธแต่ละขันธประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น แล้วอมจิกไปสู่อมตราชูก่อนนิพพาน ถึงความสิ้นอาสวะเมื่อดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาศาณัญญาเจตนะเป็นบาทนั้น หรือมิฉะนั้นก็เป็นอนาคตามี เพราะมีธัมมราคะ ธัมมมัทธาในนิพพานนั้น) ดังนี้. ภิกษุ ท.! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า “ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยอากาศาณัญญาเจตนะบ้าง” ดังนี้ นั้น เราอาศัยความข้อนี้กล่าวแล้ว.

๒. เพียงสี่ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ประกอบอยู่ในอากาศาณัญญาเจตนะ.

(ในกรณีแห่งการสิ้นอาสวะ เพราะอาศัยวิญญาณัญญาสนะบ้าง เพราะอาศัย อากิญจัญญาสนะ บ้าง ก็มีคำอธิบายที่ตรัสไว้โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งอากาสนัญญาสนะข้างบนนี้ ทุกตัวอักษรทั้งในส่วนอุปไมยและส่วนอุปมา ผิดกันแต่ชื่อแห่งฉานเท่านั้น ผู้ศึกษาอาจจะกำหนดรู้ได้เอง โดยข้อความที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ จะนำมาใส่ไว้เต็มตามข้อความ นั้นก็ยิ่งยาวเกินไป จึงเว้นเสียสำหรับวิญญาณัญญาสนะและอากิญจัญญาสนะ จนกระทั่งถึงคำว่า เราอาศัยความซึ้งนี้กล่าวแล้ว อันเป็นคำสุดท้ายของข้อความในกรณีแห่งอากิญจัญญาสนะ. ครั้นตรัสข้อความในกรณีแห่งอากิญจัญญาสนะจบแล้ว ได้ตรัสข้อความนี้ ต่อไป ว่า :-)

ภิกษุ ท. ! ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล เป็นอันกล่าวได้ว่า สัญญาสมาบัติ มีประมาณเท่าใด อัญญาปฏิเวธ (การแทงตลอดหัตถ์ผล)^๑ ก็มีประมาณเท่านี้.

ภิกษุ ท. ! ส่วนว่า อยาตนะอีก ๒ ประการ กล่าวคือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ และ สัญญาเวทียตนิโรธ ซึ่งอาศัยสัญญาสมาบัติ (๗ ประการ) เหล่านี้^๒ นั้นเรากล่าวว่า เป็นสิ่งที่ฌายภิกษุผู้ฉลาดในการเข้า

๑. ข้อนี้หมายความว่า สัญญาสมาบัติเจ็ด คือ รูปฌานสี่ อรูปฌานสามข้างกัน รวมเป็นเจ็ด เรียกว่า สัญญาสมาบัติ เพราะเป็นสมาบัติที่ยังมีสัญญา. เมื่อสัญญาสมาบัติ มีเจ็ด อัญญาปฏิเวธก็มีเจ็ดเท่านั้น คือการแทงตลอดหัตถ์ผลในกรณีของรูปฌานสี่ อรูปฌานสาม นั้นเอง จึงตรัสว่า “สัญญาสมาบัติมีประมาณเท่าใด อัญญาปฏิเวธก็มีประมาณเท่านี้”.

๒. ข้อนี้หมายความว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ประการ เกิดก่อนแล้ว ตั้งอยู่แล้ว จึงอาจจะเกิดสมาบัติที่ไม่มีสัญญาสองประการนี้ กล่าวคือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติและสัญญาเวทียตนิโรธ ทั้งนี้จึงตรัสว่า “อยาตนะสองอย่าง อาศัยสัญญาสมาบัติ ๗ อย่าง”.

สมาบัติ จลาตในการออกจากสมาบัติ จะพึงเข้าสมาบัติ ออกจากสมาบัติ แล้ว
กล่าวว่าเป็นอะไรได้เองโดยชอบ^๓ ดังนี้.

- นวก. อ. ๒๓/๔๓๘ - ๔๔๔/๒๔๐.

(สำหรับหัวข้อเรื่องที่ว่า “ฌานที่มีสติปัญญานั้น ใช้เป็นฐานแห่งวิปัสสนาได้ในตัวเอง”
ดังนี้ นั้น หมายความว่า ในฌานที่ยังมีสติปัญญาอยู่นั้น มีทางที่จะกำหนดคณันท์ตามที่ปรากฏอยู่
ในฌานนั้น ว่ามีลักษณะ เช่นอนิจจลักษณะ เป็นต้น ซึ่งเมื่อกำหนดเข้าแล้ว ก็ย่อมเกิด
วิปัสสนา. ส่วนฌานที่ไร้สติปัญญาคือเนวสติญานาสติญาตนะ และสติญาเวทยิทธิโรธนั้น ไม่มี
ทางที่จะกำหนดคณันท์โดยลักษณะใดๆ เพราะความไม่มีสติปัญญานั้นเอง แต่อาจจะรู้จักผลสุดท้าย
แห่งฌานนั้นๆ ได้ ว่ามีอาสวะเหลืออยู่หรือหาไม่).

เหตุให้เกิดและเจริญ แห่งอาทิพรหมจรรย์ปัญญา

ภิกษุ ท.! เหตุ ๘ ประการ บัณฑิต ๘ ประการ เหล่านี้ มีอยู่
เพื่อการได้เฉพาะซึ่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจรรย์กา (ปัญญาที่ต้องมีในเมืองกันแห่ง
พรหมจรรย์) ที่ยังไม่เคยได้, เป็นไปพร้อมเพื่อความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูรณ์
ความทำให้เจริญ ความเต็มรอบ แห่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจรรย์กาที่ได้แล้ว.
แปดประการ อย่างไรเล่า? แปดประการคือ :-

๓. ฉายีภิกษุ คือภิกษุผู้บำเพ็ญฌานอยู่ ครั้นเขาเข้าหรือออกจากเนวสติญานาสติญาตนะสมาบัติ
และสติญาเวทยิทธิโรธแล้ว ก็จะมีความรู้ประจักษ์แก่ตนเอง ว่าเมื่ออาศัยสมาบัติทั้งสองนี้
แล้ว จะมีการสิ้นอาสวะหรือไม่. ถ้าเป็นสมาบัติทั้งเจ็ดข้างต้น ทรงยืนยันว่ามีความสิ้น
อาสวะ ส่วนในสมาบัติสุดท้ายทั้งสองนี้ ทรงปล่อยไว้ให้ผู้ที่ได้เข้าแล้ว ออกแล้ว เป็นผู้
กล่าวเอง ว่ามีการสิ้นอาสวะหรือไม่ เพื่อให้ได้ใช้ความเป็นปัจเจกของธรรมะให้ถึงที่สุด
เป็นคำครุสที่แยบยลเหลือประมาณ ควรแก่การสังเกตอย่างยิ่ง.

๑. ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัยซึ่งพระศาสดา หรือ
 เพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพ รูปใดรูปหนึ่ง อันเป็นที่ซึ่งหิริและ
 โอตตัปปะ ความรักและความเคารพ ของภิกษุนั้นจะตั้งอยู่อย่างแรงกล้า :
 ภิกษุ ท. ! นี้ เป็น เหตุปัจจัยประการที่หนึ่ง.

๒. ภิกษุนั้น ครั้นเข้าไปอาศัยซึ่งพระศาสดา หรือเพื่อนสพรหมจารี
 ผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพ รูปใดรูปหนึ่ง จนกระทั่งหิริและโอตตัปปะ ความรัก
 และความเคารพของภิกษุนั้น ตั้งอยู่อย่างแรงกล้าแล้ว เธอนั้น ก็เข้าไปชักใช้
 สอบถามปัญหา ตามกาละอันควรว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ! ข้อนี้ เป็นอย่างไร?
 ความหมายแห่งข้อนี้ เป็นอย่างไร?” ดังนี้. ท่านผู้มีอายุเหล่านั้น ย่อมเปิด
 เผยสิ่งที่ยังไม่เปิดเผย ย่อมทำให้เห็นสิ่งที่ยังไม่ได้ทำให้เห็น ย่อมบรรเทาความสงสัย
 ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอย่างต่าง ๆ แก่ภิกษุนั้น : ภิกษุ ท. ! นี้
 เป็น เหตุปัจจัยประการที่สอง.

๓. ภิกษุนั้น ครั้นฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมทำตนให้ถึงพร้อมด้วยการ
 หลีกออก ๒ อย่าง คือการหลีกออกทางกาย และการหลีกออกทางจิต : ภิกษุ
 ท. ! นี้ เป็น เหตุปัจจัยประการที่สาม.

๔. ภิกษุนั้น เป็นผู้มศีล ดำรงด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วย
 มรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้ที่ถือกันว่าเป็นโทษเล็ก
 น้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย : ภิกษุ ท. ! นี้ เป็น เหตุปัจจัย
 ประการที่สี่.

๕. ภิกษุ^๕นั้น เป็นพหูสูตร ทรงจำธรรมที่ฟังแล้ว สังสมธรรมที่ฟังแล้ว : ธรรมเหล่าใด มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด แสดงพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง, ธรรมเหล่านั้น อันเรอนั้นได้ฟังมามากแล้ว จำได้ ว่าได้ คล่องแคล่วด้วยวาจา มองเห็นตามด้วยใจ เจาะแทงตลอดอย่างดีด้วยความเห็น : ภิกษุ ท. ! ^๕ นี้ เป็นเหตุ^๕ปัจจัยประการที่ห้า.

๖. ภิกษุ^๕นั้น เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นผู้กำลัง (จิต) มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ : ภิกษุ ท. ! ^๕ นี้ เป็นเหตุ^๕ปัจจัยประการที่หก.

๗. ภิกษุ^๕นั้น ไปสู่หมู่สงฆ์แล้ว ไม่พูดเรื่องนอกเรื่อง ไม่กล่าว ตีร้ายนานกตา กล่าวธรรมเองบ้าง เชอเชิญผู้อื่นให้กล่าวบ้าง ไม่ดูหมิ่นความหนึ่ง อย่างพระอริยเจ้า^๖ : ภิกษุ ท. ! ^๕ นี้ เป็นเหตุ^๕ปัจจัยประการที่เจ็ด.

๘. ภิกษุ^๕นั้น มีปกติตามเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ใน อุปาทานขันธทั้งห้า อยู่ว่า “รูป เป็นอย่าง^๕, เหตุให้เกิดรูป เป็นอย่าง^๕, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป เป็นอย่าง^๕; เวทนา เป็นอย่าง^๕, เหตุให้เกิด เวทนา เป็นอย่าง^๕, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งเวทนา เป็นอย่าง^๕; สัญญา เป็นอย่าง^๕, เหตุให้เกิดสัญญา เป็นอย่าง^๕, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสัญญา เป็นอย่าง^๕; สังขาร เป็นอย่าง^๕, เหตุให้เกิดสังขาร เป็นอย่าง^๕, ความ

๑. ก็พร้อมที่จะนิ่ง ยินดีที่จะนิ่ง ไม่จริงพูดล้ามเหมือนคนทั่วไปโดยเห็นว่าเป็นเกียรติ.

ตั้งอยู่ไม่ได้แห่งสังขาร เป็นอย่างนี้; วิญญาณ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิด
 ญาณ เป็นอย่างนี้, ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งวิญญาณ เป็นอย่างนี้” ดังนี้ :
 ภิกษุ ท.! นี้ เป็น เหตุปัจจัยประการที่แปด.

.... ภิกษุ ท.! เหตุ ๘ ประการ ปัจจัย ๘ ประการ เหล่านี้แล
 มีอยู่ เพื่อการได้เฉพาะซึ่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกา (ปัญญาที่ต้องมีในเบื้องต้น
 แห่งพรหมจรรย์) ที่ยังไม่เคยได้, เป็นไปพร้อมเพื่อความงอกงามยิ่งขึ้น ความ
 ไพบุลย์ ความทำให้เจริญ ความเต็มรอบ แห่งปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกาที่
 ได้แล้ว.

— อฏฺฐก. อ. ๒๓/๑๕๒ - ๑๕๖/๕๒.

ขันตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของปัญญาขั้น

ภิกษุ ท.! ภิกษุ นั้นหนอ ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง มี
 ความประพฤติเข้ากันไม่ได้ ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญอภิสมาจาริก-
 ธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญ
 อภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรม (ธรรมที่ควรศึกษาสูงขึ้นไป)
 ให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญเสขธรรม

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อภิสมาจาริกธรรม กล่าวคือ การปฏิบัติวัตรหรือมรรยาทที่สาธุชน
 ทั่วไป จะพึงปฏิบัติในบ้านเรือน เพื่อนพ้อง และสังคมทั่วไป นี้ไม่ใช่เรื่องเล็กน้อยในการ
 ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพานในขั้นสูง; กล่าวสรุปสั้น ๆ ก็ว่า ไม่กระทำให้เกิดความเหมาะ-
 สมในการที่จะเป็นนักศึกษา. ขอให้ทุกคนทำการชำระสะสางอภิสมาจาริกธรรมของตน ๆ
 ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ เป็นเรื่องแรกเสียก่อน.

ให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นไม่บำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญปัญญาขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุ นั้นหนอ มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเข้ากันได้ ในเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญ อภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้; ครั้นบำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญปัญญาขันธให้บริบูรณ์ได้ ดังนั้น นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้.

—ปยจก. อ. ๒๒/๑๖/๒๒.

สิ่งสงเคราะห์สัมมาทิฏฐิ ให้ออกผล

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ อันองค์ธรรม ๕ ประการอนุเคราะห์แล้ว ย่อมมีใจไว้มุคตเป็นผล เป็นอนิสังส และมีปัญญาไว้มุคตเป็นผล เป็นอนิสังส.

ห้าประการเหล่านี้เหล่า? ห้าประการ คือ ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ :

๑. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน สัตถ์ อนุเคราะห์แล้ว;

๒. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน สุตร^๑ อนุเคราะห์แล้ว;
๓. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน สากัจฉา^๒ อนุเคราะห์แล้ว;
๔. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน สมณะ อนุเคราะห์แล้ว;
๕. สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมอัน วิบัสสนา อนุเคราะห์แล้ว.

ภิกษุ ท. ! สัมมาทิฏฐิ อณรงค์ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล อนุเคราะห์แล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติเป็นผล เป็นอานิสงส์.

— ปรุจก. อ. ๒๒/๒๒/๒๕.

เหตุปัจจัยแห่งวิปัสณาและวิมุตติ

ภิกษุ ท. ! การคบสัปปุรุษเป็นไปบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการฟัง สัทธรรมให้บริบูรณ์;

การฟังสัทธรรม บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสัทธาให้บริบูรณ์;

สัทธา บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์;

โยนิโสมนสิการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้ บริบูรณ์;

ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวมอินทรีย ให้บริบูรณ์;

๑. สูตร มาจากบาลีว่า สุกต หมายถึงแนวธรรม หรือหลักธรรมที่จัดเป็นระบบหนึ่ง ๆ.

๒. สากัจฉา ก็คือการสนทนาธรรมเพื่อตีความหมายแห่งธรรมให้ชัดเจนแจ่มแจ้ง.

การสำรวมอินทรีย์ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์ ;
 สุจริต ๓ ประการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้
 บริบูรณ์ ;

สติปัฏฐาน ๔ ประการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ประการ
 ให้บริบูรณ์ ;

โพชฌงค์ ๗ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุक्तिให้บริบูรณ์.

ภิกษุ ท. ! อาหารแห่งวิชาและวิมุक्ति ย่อมมี ใ้ ด้วยอาการ
 อย่างนี้ และ บริบูรณ์แล้ว ด้วยอาการอย่างนี้.

(ต่อจากนี้ตรัสอุปมาด้วยฝนตกลงในที่สูงแล้วไหลลงมาในที่ต่ำ ย่อมทำให้เต็ม
 บริบูรณ์ต่อกันลงมาตามลำดับ จนกระทั่งถึงทะเล).

- ทสก. อ. ๒๔/๑๒๓/๖๑.

สัญญาเกิดก่อนญาณ

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, หรือว่าญาณ
 เกิดก่อน สัญญาเกิดทีหลัง, หรือว่าสัญญาและญาณ เกิดไม่ก่อนไม่หลังกัน (พร้อมกัน) ?”

ไปฏฐปาทะ ! สัญญาแล เกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง, เพราะมีการ
 เกิดแห่งสัญญา จึงมีการเกิดแห่งญาณ ดังที่เขานั้น (แต่ละคนๆ) รู้สึกได้ อย่างนี้ ว่า
 “เพราะ (สัญญา) นี้เป็นปัจจัย ญาณจึงเกิดขึ้นแก่เรา” ดังนี้. ไปฏฐปาทะ !
 เธอพึงทราบความข้อนี้ โดยนัยนี้ว่า “สัญญาเกิดก่อน ญาณเกิดทีหลัง อย่างไร,
 เพราะมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญา จึงมีการเกิดขึ้นแห่งญาณ อย่างนั้น” ดังนี้.

- ส. ท. ๔/๒๓๐/๒๘๘.

(โดยหลักจิตวิทยาตามธรรมชาติทั่วไป แห่งจิตวิทยาสมัยปัจจุบัน ทุกคนพอจะมองเห็นได้เองว่า **สัญญา (PERCEPTION) จะต้องเกิดก่อนความรู้ (KNOWLEDGE) หรือญาณ (WISDOM) เสมอ**; ก็เมื่อเรารู้จักหรือรู้สึกต่อสิ่งใดอย่างทั่วถึงแล้ว เราก็จะเกิดความรู้ว่าสิ่งนั้นมีเรื่องราว มีลักษณะ มีเหตุผล ฯลฯ เป็นอย่างไร, นี่สรุปว่า เมื่อเรารู้จักสิ่งนั้นแล้ว เราจึงจะมีความรู้เรื่องสิ่งนั้นโดยครบถ้วน. นี่คือ อากาโรที่สัญญาเกิดก่อนญาณ. ส่วนในทางธรรมะนั้น ต้องทำสัญญา (การกำหนด) ในสิ่งที่นำมาเป็นอารมณ์ของสมาธิหรือวิปัสสนานั้นเสียก่อนอย่างทั่วถึง แล้วก็จะเกิดความรู้เกี่ยวกับสิ่งนั้น เช่นรู้ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างไร เป็นต้น ต่อภายหลัง ซึ่งเรียกว่าญาณ; มีสัญญาและญาณเป็นคู่ ๆ กันนี้ เป็นลำดับ ๆ ขึ้นไปจนกระทั่งถึงสัญญาและญาณคู่สุดท้าย เช่น สัญญาในความหลุดพ้น ก็เกิดญาณว่าหลุดพ้นแล้ว ทั้งนี้ ซึ่งเป็นญาณสุดท้ายในทางธรรม).

การทำสมาธิ มีเคล็ดคล้ายเหมือนแม่โคเป็นภูเขาลาดชัน

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนโคหากินตามภูเขา ไร่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ. มันได้คิดว่า “จะเที่ยวไปสู่ทิศทางที่ไม่เคยไป จะกินหญ้าที่ไม่เคยกิน จะดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม” ดังนั้นมันวางเท้าหน้าอย่างไม่ถูกต้อง เมื่อยกเท้าหลัง (จึงพลาดล้ม) มันก็ไม่อาจไปถึงทิศทางที่ไม่เคยไป ไม่ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกิน ไม่ได้ดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม และก็ไม่อาจกลับมาสู่ที่ที่มันเคยยืนคิดที่แรกโดยสวัสดิด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า โคตัวนั้นซึ่งหากินตามภูเขา เป็นโคไร่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขาอันขรุขระ, นี่ฉันใด;

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ภิกษุบางรูป ในกรณีนี้เป็นพาล ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะส่งจิตจากกามส่งจิตจาก

อภุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่ เธอ ไม่เสพอย่างทั่วถึง ไม่ทำให้เจริญ ไม่กระทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้น ไม่ตั้งทับซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตนตั้งไว้ด้วยดี, เธอคิดว่า “ถ้ากระไร เพราะความเข้าไปสงบสว่างวิตกและวิจารณ์ เราพึงเข้าถึงทุติยฌาน อันเป็นเครื่อง ผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ แต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้; แต่เธอก็ไม่สามารถ จะสงบระงับวิตกและวิจารณ์ เข้าถึงทุติยฌาน แล้วแลอยู่ได้. เธอคิดต่อไป ว่า “ถ้ากระไร เราจะ (ย้อนกลับ) เข้าสู่ปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวก เพราะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม แล้วแลอยู่เกิด” ดังนี้ แต่เธอก็ไม่สามารถจะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน แล้วแลอยู่ได้. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า พังแล้วทั้งสองด้าน เสื่อมแล้ว ทั้งสองฝ่าย เช่นเดียวกับโคญูเขา อันโง่เขลา ไม่มีไหวพริบ ไม่รอบรู้ทิศทาง ไม่ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขานันชรุชระ ตวันัน.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนโคญูเขา ที่ฉลาดเฉลียว มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขานันชรุชระ. มันได้คิดว่า “จะเที่ยว ไปสู่ทิศทางที่ไม่เคยไป จะกินหญ้าที่ไม่เคยกิน จะดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม” ดังนี้ มันวางทำหน้าที่อย่างถูกต้อง แล้วจึงค่อยยกเท้าหลัง มันก็สามารถไปสู่ทิศทาง ที่ไม่เคยไป ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกิน ดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม และทั้งสามารถ กลับมาสู่ที่ที่มันเคยยืนคิดที่แรกโดยสวัสดิ์ได้ด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า โคญูเขาตวันันเป็นโคฉลาดเฉลียว มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะเที่ยวไปตามภูเขานันชรุชระ, นั้นันใด;

ภิกษุ ท. ! ภิกษุบางรูป ในกรณีนี้ ก็ฉันทัน : เธอเป็นบัณฑิต มีไหวพริบ รอบรู้ทิศทาง ฉลาดเพื่อจะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่ เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ชงนimitถน ตงทับชงนimitถนให้เป็นนimitถนตงไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะความเข้าไปสงบระงับวิตกและวิจารณ์เสียได้ เราพึงเข้าถึงทุกขฌาน อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณมีชน ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิแล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอฉันทัน เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะทุกขฌาน ก็เข้าถึงทุกขฌาน อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณมีชน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ เพราะความเข้าไปสงบระงับวิตกและวิจารณ์เสียได้ แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ชงนimitถน ตงทับชงนimitถนให้เป็นนimitถนตงไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เราพึงเป็นผู้ที่อยู่เบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และพึงเสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌานอันเป็นฌานที่พระอรียเจ้ากล่าวว่ “ผู้ได้ฉันทันนี้เป็นผู้ที่อยู่เบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอฉันทัน เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะตติยฌาน ก็เป็นผู้ที่อยู่เบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และพึงเสวยความสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌาน อันเป็นฌานที่พระอรียเจ้ากล่าวว่ “ผู้ได้ฉันทันนี้เป็นผู้ที่อยู่เบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ชงนimitถน ตงทับชงนimitถนให้เป็นนimitถนตงไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เราพึงเข้าถึงจุดตถมานอันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอ นั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะจุดตถมาน ก็เข้าถึง จุดตถมาน อันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ช่งนิมิตนั้น ตั้งทับช่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง เพราะความดับแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา เราพึงเข้าถึงอากาธานัญจายตนะ อันมีการกระทำในใจว่า ‘อากาศไม่มีที่สุด’ ดังนี้ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอ นั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะอากาธานัญจายตนะ ก็เข้าถึง อากาธานัญจายตนะ อันมีการกระทำในใจว่า “อากาศไม่มีที่สุด” ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งนานัตตสัญญา แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ช่งนิมิตนั้น ตั้งทับช่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอันตั้งไว้ด้วยดี.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาธานัญจายตนะ โดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอันมีการทำในใจว่า ‘วิญญาณไม่มีที่สุด’ ดังนี้ แล้วแลอยู่เกิด” ดังนี้. เธอ นั้น เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะวิญญาณัญจายตนะ ก็เข้าถึง วิญญาณัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า ‘วิญญาณไม่มีที่สุด’

ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาศาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ช่งนimitถนั ๕ ตงกับช่งนimitถนั ๕ ให้เป็นนimitถนัตังไว้ด้วยค้.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงอากิญจัญญาตนะอันมีการทำในใจว่า ‘อะไร ๆ ไม่มี’ ดังนี้ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอئن ๕ เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะอากิญจัญญาตนะ ก็เข้าถึง อากิญจัญญาตนะ ๕ อันมีการทำในใจว่า “อะไร ๆ ไม่มี” ดังนี้ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ช่งนimitถนั ๕ ตงกับช่งนimitถนั ๕ ให้เป็นนimitถนัตังไว้ด้วยค้.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอئن ๕ เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะเนวสัญญานาสัญญาตนะ ก็เข้าถึง เนวสัญญานาสัญญาตนะ ๕ เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง แล้วแลอยู่; เธอเสพออย่างทั่วถึง ทำให้เจริญ ทำให้มาก ช่งนimitถนั ๕ ตงกับช่งนimitถนั ๕ ให้เป็นนimitถนัตังไว้ด้วยค้.

เธอคิดต่อไปว่า “ถ้ากระไร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เราพึงเข้าถึงสัจญาเวทยิตนิโรธ แล้วแลอยู่ เกิด” ดังนี้. เธอئن ๕ เมื่อไม่ข้องขัดอยู่กะสัจญาเวทยิตนิโรธ ก็เข้าถึง สัจญา-

เวทณินโร เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งแนวสัญญา นาสัญญา ตนะโดยประการทั้งปวงแล้วแลอยู่.

— นวก. อ. ๒๓/๔๓๓ - ๔๓๗/๒๓๔.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า โกฎเขาที่ฉลาคย่อ มรู้จักรกเท้าหน้าลงในที่อันมั่นคงเสียก่อนแล้วจึงค่อยยกเท้าหลัง จึงจะไม่พลากตกลงมา; เช่นเดียวกับภิกษุ ต้องมีความตั้งอยู่อย่างมั่นคงในฉานที่ถึงทับที่แรกเสียก่อน จึงค่อย “ยกเท้าหลัง” เพื่อก้าวไปสู่ฉานอันสูงขึ้นไป. อุปมาเช่นนี้เป็นอุปมาที่แยกคายแปลกกว่าที่เคยได้ยินได้ฟัง เป็นที่น่าสนใจอยู่ มีลักษณะแห่งสัมมาทิฐิเต็มบริบูรณ์ จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวก เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุ หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควร
โดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง **อนิจจสัญญา** ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่มีจำกัด
ขอบเขต. หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? หกประการคือ :-

สังขารทั้งปวง จักปรากฏโดยความเป็นของตั้งอยู่อย่างไม่มีมั่นคง ;
ใจของเรา จักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง ;
ใจของเรา จักออกจากโลกทั้งปวง ;
ใจของเรา จักเป็นใจน้อมไปในนิพพาน ;
สังโยชน์ทั้งหลายของเรา จักถึงซึ่งการละขาด ; และ
เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยสามัญญคุณอันยอดเยี่ยม.

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่านี้แล ย่อม
สมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนิจจสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัด
ขอบเขต.

— จกก. อ. ๒๒/๔๙๒/๓๗๓.

ทุกขสัญญาเป็นไป โขสละคว เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควร
โดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งทุกขสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต.
หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? หกประการ คือ :-

นิพพิทาสัญญา^๑ (สัญญาในความนำเมื่อหน่าย) ของเรา ในสังขาร
ทั้งปวง จักปรากฏเหมือนมีเพชรฆาตเงือกคาบอยู่ค่อน้ำเรา;

ใจของเรา จักออกจากโลกทั้งปวง;

เราจักเป็นผู้เห็นสันติ (ความสงบระงับ) ในนิพพานอยู่เป็นประจำ;

อนุสัยทั้งหลายของเรา จักถึงซึ่งการอุกถอนขึ้นจนหมดสิ้น;

เราจักเป็นผู้กระทำกิจ (ในการทำที่สุกทุกข์) อยู่เป็นประจำ; และ

พระศาสดาจักเป็นผู้ที่เราบำเรอแล้ว ด้วยวัตรอันประกอบด้วยเมตตา

(ความรักอันประกอบด้วยธรรม).

๑. นิพพิทาสัญญา คำนี้ บาลีพระไตรปิฎกฉบับไทยเป็น นิพพานสัญญา เห็นว่าไม่เข้าเค้าของ
เรื่องจึงถือเอาตามบาลีฉบับมอญที่ว่า นิพพิทาสัญญา.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ เหล่านี้แล ย่อม
สมควรถวายแก่ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งทุกขสัญญา ในสังขารทั้งปวงอย่างไม่จำกัด
ขอบเขต.

— จกก. อ. ๒๒/๔๗๒/๓๗๔.

อนัตตสัญญาเป็นไป โดยสะดวก เมื่อผู้เจริญมุ่งอานิสงส์หกประการ

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการ ย่อมสมควรถวายแก่
เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง อนัตตสัญญา ในธรรมทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต.

หวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่าไหนเล่า? หกประการคือ :-

เราจักเป็นอตัมมโย^๑ ในโลกทั้งปวง;

อหังการ^๒ ทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ;

มมังการ^๓ ทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ;

เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (อันไม่ทั่วไปแก่ปุถุชน);

๑. อตัมมโย คือผู้ไม่สำเร็จมาแต่ปัจจุบันนี้ ๆ กล่าวคือ ปัจจุบันนี้ ๆ ไม่อาจปรุ่งแต่งได้
หมายถึงผู้หลุดพ้นนั่นเอง.

๒. อหังการ คือการกระทำในใจด้วยความยึดถือว่าเรา ว่าตน.

๓. มมังการ คือ การกระทำในใจด้วยความยึดถือว่าของเรา ว่าของตน. ทั้งอหังการและ
มมังการ เป็นความรู้สึกที่มีอยู่ในสันดานของคนเรา เป็นกิเลสประเภทอนุสัย ทำงานร่วมกัน
ทั้งสองอย่าง เรียกว่า อหังการะมมังการะมานานุสัย; ผู้ใดถอนเสียได้ก็เกิดชาก ผู้นั้น
เป็นพระอรหันต์.

ธรรมอันเป็นเหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี; และ
 ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุหวังอยู่ซึ่งอานิสงส์ ๖ ประการเหล่านี้แล ย่อม
 สมควรโดยแท้ เพื่อจะเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนัตตสัญญา ในธรรมทั้งปวงอย่างไม่จำกัด
 ขอบเขต.

- จกก. อ๋. ๒๒/๔๙๒/๓๗๕.

สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้จัก เพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุ ท.! เมื่อไม่รู้ยัง ไม่รอบรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละขาด ซึ่ง
 สิ่งทั้งปวง ก็เป็นผู้ไม่ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์. ภิกษุ ท.! สิ่งทั้งปวงนั้น
 คืออะไรเล่า? ภิกษุ ท.! สิ่งทั้งปวงคือ :-

(อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖;
 ทรงจำแนกทีละหมวด และแยกอย่างในหมวดนั้นๆ ในที่นี้ยกมากล่าวคร่าวเดียวกัน เพราะ
 เห็นว่าเป็นที่รู้จักกันดีแล้ว).

(ต่อจากนี้ ไท่ตรัสข้อความที่เป็นปฏิบัติภณีย คือเมื่อรู้สิ่งทั้งปวงก็ควรแก่ความสิ้นไป
 แห่งทุกข์ อันผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้ด้วยตนเอง.)

- สพา. ต๋. ๑๘/๒๑/๒๗ - ๒๘.

[ในสูตรถัดไป ทรงแสดงสิ่งทั้งปวงด้วยวิญญาตัพพรหมทางจักขุ โสกะ ฆานะ
 วิวหา กายะ และมนะ (๑๘/๒๒ - ๒๓/๒๙ - ๓๐).

อีกสูตรหนึ่ง ทรงแสดงสิ่งทั้งปวงด้วยขันธห้า (๑๗/๓๓/๕๖ - ๕๗)].

ต้นเหตุแห่งมิจจาทิฎฐิ - สัมมาทิฎฐิ

ก. แห่งมิจจาทิฎฐิ

ภิกษุ ท. ! บัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจจาทิฎฐิ.
สองอย่างเหล่านี้ชื่อว่า สองอย่าง คือ :-

การโฆษณาของคนเหล่านี้ (ปรโต โฆโส).

การกระทำในใจโดยไม่แยบคาย (อโยนิโส มนสิกาโร).

ภิกษุ ท. ! บัจจัยสองอย่างเหล่านี้แล เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมิจจาทิฎฐิ.

ข. แห่งสัมมาทิฎฐิ

ภิกษุ ท. ! บัจจัย ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฎฐิ.
สองอย่างเหล่านี้ชื่อว่า สองอย่าง คือ :-

การโฆษณาของคนเหล่านี้ (ปรโต โฆโส).

การกระทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโส มนสิกาโร).

ภิกษุ ท. ! บัจจัยสองอย่างเหล่านี้แล เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฎฐิ.

- ทก. ปี. ๒๐/๑๐๕ - ๑๑๐/๓๗๐ - ๓๗๑.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาทิฎฐิ

รู้เวทนาเพื่อดับเสียได้ ตักวารู้เพื่อเป็นบัจจัยแก้ตัวหา

ภิกษุ ท. ! สมณพราหมณ์เหล่าใด เป็นปุพฺพันตกัปปีกวาท^๑
(บัญญัติทิฎฐิปรารภขันธที่มีแล้วในกาลก่อน) ก็ดี เป็นอปฺรันตกัปปีกวาท (บัญญัติทิฎฐิ

๑. สมณพราหมณ์พวกปุพฺพันตกัปปีกวาทเป็นต้น คุรยตฺถะเยยฺกได้จากหนังสือ ปฏิจ. โข. ตอน
ว่าด้วยเรื่องทิฎฐิ ๖๒ ในหมวดที่ ๑๑.

ปรารถนาขันธุ์ที่มีในกาลเบื้องหน้า) กดี เป็นปุพฺพพันตาปรันตกัปปีกวาท (บัญญัติทิฏฐิปรารถนาขันธุ์ที่เป็นปุพฺพพันตะและอปรันตะ) กดี ล้วนแต่เป็นผู้มีปุพฺพพันตาปรันตานุทิฏฐิ (มีทิฏฐิไปตามขันธุ์ที่มีในกาลก่อนและในกาลเบื้องหน้า) เขาปรารถนาขันธุ์ที่เป็นปุพฺพพันตะและอปรันตะแล้ว กล่าวอธิมุตติบท (ทางแห่งความน้อมใจเชื่อของสัตว์) มีอย่างต่างๆ กัน เป็นอนเนก ด้วยวัตถุ (ที่ทั้งแห่งทิฏฐิ) ๖๒ ประการ; สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด รู้สึกเสวยเวทนาตามทิฏฐิเฉพาะอย่างๆ ของตนๆ ตามที่ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งอารมณ์) ด้วยผัสสาชยตนะหกประการ. เพราะเวทนา (อันเกิดจากสัมผัสนั้น) ของสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะปริเวทนะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย (แก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น).

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล ภิกษุยอมรู้ชัดตามที่เป็นอย่างจริง ซึ่งความเกิดขึ้น (สมุทัย) ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อสังคมา) ซึ่งรสอร่อย (อัสสาหะ) ซึ่งโทษอันต่ำทราม (อาทีนวะ) ซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น (นิสสรณะ) แห่งผัสสาชยตนะ ๖ ประการ; ภิกษุนี้ ชื่อว่ายอมรู้ชัด (ซึ่งเรื่องอันเกี่ยวกับผัสสาชยตนะหกประการนั้น) ยิ่งกว่าสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมดคนนั้นเทียว.

- ส. ที. ๔/๕๗/๔๐.

อัสสาหะ - อาทีนวะ - นิสสรณะ ของกาม

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม : วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ)

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นอัสสาหะ (รสอร่อย) ของกามทั้งหลาย?
ภิกษุ ท.! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ทำอย่างไร ไรเล่า? ทำอย่างไร

คือ รูป อันจะพึงรู้แจ้งด้วยตา เสียงอันจะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่นอันจะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสอันจะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะอันจะพึงรู้แจ้งด้วยผิวหนัง (แต่ละอย่างๆ) อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด มีอยู่. ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แลชื่อว่า กามคุณ (คุณค่าสำหรับกาม) ห้าอย่าง. ภิกษุ ท. ! สุขโสมนัสสิด อาศัยกามคุณห้าเหล่านี้แล้วเกิดขึ้น, นี้เป็นอัสสาทะของกามทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! อะไร เป็นอาทินวะ (โทษอันต่ำทราม) ของกามทั้งหลาย?

(ก) ภิกษุ ท. ! กุลบุตรในโลกนี้ สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยความพากเพียรในศีลปะ คือ ด้วยศีลปะแห่งการใช้สัญญาด้วยมือ ศีลปะแห่งการคำนวณ ศีลปะแห่งการนับ ด้วยกสิกรรม ด้วยวาณิชกรรม ด้วยโครัคขกรรม ด้วยศีลปะแห่งการใช้ศัตรา ด้วยการเป็นราชบุรุษ หรือด้วยศีลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง, ต้องเผชิญกับความหนาว เผชิญกับความร้อน ต้องลำบากอยู่ด้วยสัมผัสอันเกิดจากเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย อ่อนแรงอยู่ด้วยความวิหระหายเพราะการไม่ได้บริโภคตามเวลา. ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเป็นโทษแห่งกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

(ข) ภิกษุ ท. ! แม้เมื่อกุลบุตรนั้นพากเพียรอยู่อย่างนั้น สืบต่อพยายามอยู่อย่างนั้น โภคะก็ยังไม่สำเร็จแก่เขา; เขาย่อมเสรำโส ก่อมลำบากใจ รำไรรำพัน ตีอกรำให้ ถึงความคลั่งเพ้อว่า "ความพากเพียรของเราเป็นโมฆะเสียแล้วหนอ ความพยายามของเราไม่มีผลหนอ" ดังนี้ เป็นต้น. ภิกษุ ท. ! แม้ข้อนั้น ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง

ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

(ค) ภิกษุ ท.! ถึงแม้ว่าเมื่อกุลบุตรนั้น พากเพียรอยู่อย่างนั้น สืบต่อพยายามอยู่อย่างนั้น โภคะเกิดสำเร็จผลแก่เขาขึ้นมา. เขาก็ยังเสวยทุกข์-โทมนัสเพราะการอารักขาโภคะเหล่านั้น โดยวิตกอยู่ว่า “ทำอย่างไรพระราชจึงจะไม่ริบทรัพย์ของเราไป โจรจะไม่ปล้นทรัพย์ของเราไป ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่พัดพาเอาไป ทายาทอันไม่เป็นที่รักจะไม่ข้อยแย้งเอาไป” ดังนี้ เป็นต้น. เมื่อเขาอารักขาคุ้มครองอยู่อย่างนี้ พระราชาริบทรัพย์ของเขาไปบ้าง โจรปล้นเอาไปบ้าง ไฟไหม้เสียบ้าง น้ำพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทไม่เป็นที่รักข้อยแย้งไปเสียบ้าง, เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมลำบากใจ ร่ำไรร่ำพัน ตีอกร่ำไห้ ถึงความคลั่งเพื่อว่า “สิ่งที่เคยมีแก่เรา ฉิบหายไปหมดแล้วหนอ” ดังนี้ เป็นต้น. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ก็เช่นโทษแห่งกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

(ง) ภิกษุ ท.! โทษอันยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเอง; คือ ข้อที่ราชาวิวาทกับราชาบ้าง กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์บ้าง พราหมณ์วิวาทกับพราหมณ์บ้าง คหบดีวิวาทกับคหบดีบ้าง มารดาวิวาทแม่กับบุตร บุตรวิวาทแม่กับมารดา บิดาวิวาทแม่กับบุตร บุตรวิวาทแม่กับบิดา พี่น้องชายกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงกับพี่น้องหญิง แม้สหายกับสหายก็ยังวิวาทกัน, เขาเหล่านั้น ถึงการทะเลาะแก่งแย่งวิวาทกัน ในที่นั้น ๆ, ทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยก้อนไม้บ้าง ด้วยศาสตราบ้าง ถึงความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง

ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

(จ) ภิกษุ ท.! โทษอันยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลาย ถีบดาบและโล่หนัง ผูกสอดธนูและแล่งศร แล่นเข้าไปสู่สงครามอันตั้งขึ้นเป็น กองทัพสองฝ่าย ยิงศรอยู่บ้าง ชัดดอกอยู่บ้าง กวาดแกว่งดาบอยู่บ้าง, คน เหล่านั้น ถูกศรแทงบ้าง ถูกหอกแทงบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะบ้าง ก็ถึงความตาย บ้าง ได้รับทุกข์เข็ญตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษ ของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็น ต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

(ฉ) ภิกษุ ท.! โทษอันยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลาย ถีบดาบและโล่หนัง ผูกสอดธนูและแล่งศร แล่นเข้าประชิดเชิงเทินอันกระทำขึ้น ด้วยกรรมวิธีที่เรียกว่าอุฎฎาวเลปนา^๑. เมื่อมีการยิงลูกศรอยู่บ้าง ชัดดอกอยู่ บ้าง กวาดแกว่งดาบอยู่บ้าง คนเหล่านั้นก็ ถูกลูกศรแทงบ้าง ถูกหอกแทงบ้าง ถูกรูดอยู่ด้วยเถาถ่านโคมัยอันร้อนบ้าง ปล่อยของหนักให้ตกลงทับที่เดียวตายทั้ง หมู่มบ้าง ถูกตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง ถึงความตายบ้าง ได้รับทุกข์เข็ญตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! แม้ข้อนี้ ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับ ให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

๑. ดินกำแพงที่ทำให้รักรระไว้วัดภัยของมิกม ยากแก่การที่ซำคิกจะเข้าไป หรือเป็นกำแพงได้.

(ข) ภิกษุ ท. ! โทษอันยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้น
 เค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง ; คือ ข้อที่คน
 บางพวก ย่อมตัดช่อง ย่องเบา ปลิ้นสะดมในเรือนหลังเดียว คอยดักทำร้าย
 ในที่เปลี่ยว และล่องภรรยาผู้อื่น. พระราชาจับคนเหล่านั้นมาแล้ว ให้กระทำ
 กรรมกรรมวิธการลงโทษหลายวิธีด้วยกัน เช่น เขียนด้วยหวายบ้าง หวดด้วย
 เชือกหนังบ้าง ทูบด้วยท่อนไม้บ้าง ตัดมือเสียบ้าง ตัดเท้าเสียบ้าง ตัดเสียทั้งมือ
 และเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดเสียทั้งหูและจมูกบ้าง ย่อมกระทำความกรรม
 ชื่อ “หม้อเคียวน้ำส้ม”^๑ บ้าง ย่อมกระทำความกรรมชื่อ “ขอดสังข์”^๒ บ้าง ย่อม
 กระทำความกรรมชื่อ “ปากราหู”^๓ บ้าง ย่อมกระทำความกรรมชื่อ “มาลัยไฟ”^๔
 บ้าง ย่อมกระทำความกรรมชื่อ “มือคบเพลิง”^๕ บ้าง ย่อมกระทำความกรรมชื่อ
 “ริวสาย”^๖ บ้าง ย่อมกระทำความกรรมชื่อ “นุ่งเปลือกไม้”^๗ บ้าง ย่อมกระทำ

๑. “หม้อเคียวน้ำส้ม” คือต๋อยหัวของแยกออก แล้วใช้คีมคีบก้อนเหล็กที่ลูกแดงใส่ลงไป
 ให้มันสมองเคียดพลุ่งขึ้นเหมือนน้ำส้มเคียดกลิ่นหม้อ.
๒. “ขอดสังข์” คือตัดคันทิ้งกั้วไปให้รอบจนหูทั้งสองข้าง และหลุมคอ แล้วรวบรวมทั้งหมด
 ขมวกไว้ ใช้ไม้สอดคหมุนยกขึ้น ให้หนังหลุดคคขึ้นมาพร้อมกัมผมแล้วใช้ทรายหยาบซัก
 กระโหลกศีรษะล้างให้ขาว กังสังข์.
๓. “ปากราหู” คือใช้ขอเหล็กง้างปากให้อ้าแล้วจุกไฟในปาก. อีกอย่างหนึ่ง ใช้ส้วตอก
 เจาะคั้งแก่จอหนูเข้าไปจนถึงปาก ให้โลหิตไหลออกมาเติมปาก จุกปากอ้า กังปากราหู.
๔. “มาลัยไฟ” คือใช้ผ้าชุบน้ำมันพันจนทั่วตัวแล้วจุกไฟ.
๕. “มือคบเพลิง” คือใช้ผ้าชุบน้ำมันพันมือทั้งสองข้างจนทั่ว แล้วจุกไฟ.
๖. “ริวสาย” คือเชือกหนังลอกออกเป็นริ้วๆ ทั้งแต่ใต้คอไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูก
 จุกคว่ำไป นักโทษเคินเหยียบริ้วหนังของตัวล้มลุกคลุกกลานไปกว่าจะตาย.
๗. “นุ่งเปลือกไม้” คือเชือกหนังเป็นริ้วๆ อย่างบทก่อน แต่ทำเป็นสองคอน ทั้งแต่ใต้คอ
 จนถึงเอวคอนหนึ่ง ทั้งแต่เอวจนถึงข้อเท้าคอนหนึ่ง ริ้วหนังคอนบนห้อยคลุมลงมาบีคกาย
 คอนล่าง จุกนุ่งเปลือกไม้.

กรรมกรณชื่อ "อินทวง"๘ บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณชื่อ "เกี่ยวเหยื่อเบ็ด"๙
 บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณชื่อ "เหรียญกษาปณ์"๑๐ บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณ
 ชื่อ "ทาเกลือ" บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณชื่อ "แปรงแสบ"๑๑ บ้าง ย่อมกระทำ
 กรรมกรณชื่อ "เวียนหลัก"๑๒ บ้าง ย่อมกระทำกรรมกรณชื่อ "ตั้งฟาง"๑๓ บ้าง
 ย่อมราดด้วยน้ำมันร้อน ๆ บ้าง ย่อมปล่อยให้สุนัขขัง๑๔ บ้าง ย่อมให้นอนหงาย
 บนหลาวท่งเป็น ๆ บ้าง ย่อมตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง; เขาเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่ง
 ความตายบ้าง ได้รับทุกข์เจียนตายบ้าง อยู่ในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! แม้ข้อ
 ก็เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ
 มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

-
๘. "อินทวง" คือใช้ห้วงเหล็กกรัดคอกทั้งสอง และเข้าทั้งสอง ตรึงคอกไว้กับหลักเหล็กสี่หลัก
 บนพื้นดิน กุ้งกวางถูกตรึง แล้วก่อไฟล้อมจนไปกว่าจะตาย.
๙. "เกี่ยวเหยื่อเบ็ด" คือใช้เบ็ดมีเงี่ยงสองข้าง เกี่ยวตัวถึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด.
๑๐. "เหรียญกษาปณ์" คือใช้มีดคมเชือดเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญจนกว่าจะตาย.
๑๑. "แปรงแสบ" คือฟันสับเสียให้ยับทั่วกาย แล้วใช้แปรงชุบน้ำแสบ (มีน้ำเกลือเป็นต้น)
 ดูกรูตีสี่ไปมาให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก.
๑๒. "เวียนหลัก" คือให้นอนตะแคง แล้วใช้หลาวเหล็กคอกเข้าช่องหูให้ทะลุ ลงไปตรึงแน่น
 อยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียน.
๑๓. "ตั้งฟาง" คือใช้ลูกหินบดทับตัว บดให้กระดูกแตกละเอียด แต่ไม่ให้หนังขาด แล้วจับ
 ผมรวบขึ้นเขย่า ๆ ให้เนื้อรวมเข้าเป็นกอง แล้วใช้ผมนั้นแตะพื้นคละอมวางไว้ เหมือนกั
 ที่ทำคัวยฟางสำหรับเช็ดเท้า.
๑๔. "ขังสุนัขขัง" คือขังฝูงสุนัขให้อดทิวโศหลายวัน แล้วปล่อยให้ออกมาวิ่งทั้ง พักเดียว
 เหลือแต่กระดูก.

(ญ) ภิกษุ ท. ! โทษอันยังมีอีก ที่มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั่นเอง; คือ ข้อที่คนทั้งหลาย ประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ, ครั้น ประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ แล้ว, เขาเหล่านั้น ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เบื้องหน้าแต่การตาย เพราะการแตกสลายแห่งกาย. ภิกษุ ท. ! แม้ข้อนี้ ก็ เป็นโทษของกาม เป็นกองแห่งทุกข์ อันบุคคลเห็นได้เอง ว่ามีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็นเครื่องบังคับให้กระทำ มีเหตุมาแต่กามนั้นเทียว.

ภิกษุ ท. ! อะไร เป็นนิสสรณะ (อุปายเครื่องออก) จากกามทั้งหลาย? ภิกษุ ท. ! การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่งฉันทราคะ ในกามทั้งหลาย อันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะจากกามทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งกามทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นนะหรือ จักรอวิชชุกัมมทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่า จักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งกามเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนั้น : นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท. ! ส่วน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะแห่งกามทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือ

พราหมณ์เหล่านั้นนั่นแหละ จักรพรรดิซึ่งกามทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่าจักรักรัชนผู้นั้น
ให้หรือบุรุษซึ่งกามเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนั้น : นั่นเป็นฐานะที่มีได้.

- ม. น. ๑๒/๑๖๘ - ๑๗๓/๑๔๗ - ๒๐๐.

(ความรู้ดังกล่าวนี้สงเคราะห์ลงในสัมมาทิฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้.)

อัสสาทะ - อาทีนวะ - นิสสรณะ ของรูปกาย

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป : วัตถุแห่งสัมมาทิฐิ)

ภิกษุ ท.! อะไรวะ เป็นอัสสาทะ (รสอร่อย) ของรูป? ภิกษุ ท.!
เหมือนอย่างว่านางสาวน้อยแห่งกษัตริย์กิติ์ นางสาวน้อยแห่งพราหมณ์กิติ์ หรือ
นางสาวน้อยแห่งคหบดีกิติ์ ที่แสดงลักษณะว่ามีอายุสิบห้าปีกิติ์ หรือสิบหกปีกิติ์
ซึ่งมีทรวดทรงไม่สูงนัก ไม่ตํานัก ไม่พอมนัก ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก.
ภิกษุ ท.! ในสมัยนั้น สีสรรวรรณะแห่งหญิงนั้น ย่อมงดงามอย่างยิ่ง มิใช่
หรือ? "อย่างนั้น พระเจ้าข้า!" ภิกษุ ท.! สุขโสมนัสที่อาศัยีสรรวรรณะ
อันงดงามแล้วบังเกิดขึ้น อันใด, อันนั้น เป็นอัสสาทะของรูป.

ภิกษุ ท.! อะไรวะ เป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ของรูป?

(ก) ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคล จะได้เห็นน้องสาว (ของตนเอง)
นั่นแหละ โดยกาลต่อมา มีอายุได้ ๕๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ชราทรุดโทรม
แล้ว มีหลังงอเหมือนโคปานสีแห่งหลังคา^๑ มีกายคดไปคดมา มีไม้เท้ายื่นไป

๑. คำนี้เคยแปลกันว่า กลอนหรือจันทน์ แต่ไม่สมเหตุสมผลก็อมันไม่ได้ไฉน. รูปเรือนโบราณ
ที่ปรากฏอยู่ในศิลปะของโบราณ เห็นโค้งอยู่แต่ส่วนที่เรียกว่าบันลม โค้งงอเป็นรูปคอกบัว
พอจะเปรียบกับหลังโกงได้. หรือมีจะนั้น ก็ต้องเป็นเรือนที่มีหลังคาเป็นรูปประทุนเรือ
จันทน์หรือกลอนจึงจะโค้งงอได้. ทำให้ไม่แน่ใจว่าจะแปลคำคำนี้ว่าอะไรดี จึงไม่แปลและ
คงไว้ตามเดิมว่า โคปานสี.

ในเบื้องหน้า เดินตัวสั้นเต็ม กระสับกระส่าย ผ่านวัยอันแข็งแกร่งไปแล้ว มี
 พันหักแล้ว มีผมหงอกแล้ว มีผมตัดสั้นอย่างลวกๆ มีผิวหนังห่อขนาน
 และมีตัวเต็มไปด้วยจุด. ภิกษุ ท.! พวกเขาจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร :
 สีสรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว
 มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! นั่นคือ อาที่นะของรูป.

(ข) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นนางสาว
 (ของตนเอง) นั้นแหละ อาพาธลง ได้รับทุกข์ทรมาน เป็นไข้หนัก นอนกลิ้ง
 เกือกอกอยู่ในมูตรและคูลของตนเอง อันบุคคลต้องช่วยพยุงให้ลุกและให้นอน.
 ภิกษุ ท.! พวกเขาจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร : สีสรวรรณะอันงดงามที่มี
 แต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? “อย่างนั้น
 พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! แม้ นั้น ก็คืออาที่นะของรูป.

(ค) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นนางสาว
 (ของตนเอง) นั้นแหละ บัดนี้เป็นสรีระว่างอันเข้างแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ
 ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง ตายแล้วสองวันบ้าง ตายแล้วสามวันบ้าง กำลังขึ้นพอง
 บ้าง มีสีเขียวบ้าง มีหนองไหลบ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเขาจะเข้าใจความ
 ข้อนั้นว่าอย่างไร : สีสรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธานไปแล้ว, โทษ
 ปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! แม้ นั้น ก็คือ
 อาที่นะของรูป.

(ง) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นนางสาว
 (ของตนเอง) นั้นแหละ บัดนี้เป็นสรีระว่างอันเข้างแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ

อัน ผุ่กาจิกกินอยู่บ้าง อัน ผุ่แรงจิกกินอยู่บ้าง อัน ผุ่ตะกรมจิกกินอยู่บ้าง
 อัน ผุ่สุนัขกัดกินอยู่บ้าง อัน ผุ่สุนัขจิ้งจอกกัดกินอยู่บ้าง และอัน หมู่หนอน
 ต่างชนิดบ่อนกินอยู่บ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเขาจะเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร :
 สีสรรวรรณะอ้งดงามที่มีแต่เดิม อันตราหนไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่
 หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! แม้นั้น ก็คืออาที่นวะของรูป.

(จ) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว
 (ของตนเอง) นั้นแหละ บัดนี้ เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ
 เป็นร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด และยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัดอยู่บ้าง เป็น
 ร่างกระดูกที่ปราศจากเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนอยู่ และยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัดไว้
 บ้าง เป็นร่างกระดูกที่ปราศจากเนื้อและเลือด แต่ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัดไว้ บ้าง
 เป็นท่อนกระดูกที่ปราศจากเอ็นเป็นเครื่องรัด กระจัดกระจายไปคนละทิศ
 ละทาง คือกระดูกมือไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งไปทางหนึ่ง
 กระดูกขาไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวไปทางหนึ่ง กระดูกข้อสันหลังไปทางหนึ่ง
 กระดูกซี่ข้างไปทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกไปทางหนึ่ง กระดูกแขนไปทางหนึ่ง
 กระดูกไหล่ไปทางหนึ่ง กระดูกคอไปทางหนึ่ง กระดูกคางไปทางหนึ่ง ฟันไปทาง
 หนึ่ง กระโหลกศีรษะไปทางหนึ่งบ้าง. ภิกษุ ท.! พวกเขาจะเข้าใจความข้อนี้
 ว่าอย่างไร : สีสรรวรรณะอ้งดงามที่มีแต่เดิม อันตราหนไปแล้ว, โทษ
 ปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! แม้นั้นก็คือ
 อาที่นวะของรูป.

(ฉ) ภิกษุ ท.! โทษอย่างอื่นยังมีอีก : บุคคล จะได้เห็นน้องสาว
 (ของตนเอง) นั้นแหละ บัดนี้ เป็นสรีระร่างอันเขาทิ้งแล้ว ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ

เป็นชั้นกระดูก มีสีขาวดั่งสังข์บ้าง เป็นชั้นกระดูก กอเรียรายอยู่นานเกินกว่า
 บ้างหนึ่งไปแล้ว บ้าง เป็นกระดูกเปื่อยพังละเอียดไปแล้ว บ้าง. ภิกษุ ท.! พวก
 เธอจะเข้าใจความข้อนั้นอย่างไร : สีสรรวรรณะอันงดงามที่มีแต่เดิม อันตรธาน
 ไปแล้ว, โทษปรากฏชัดแล้ว มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า” ภิกษุ ท.!
 แม้นั้น ก็คืออาทีนวะของรูป.

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นนิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากรูป?

ภิกษุ ท.! การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่งฉันทราคะ ในรูป
 อันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะของรูป.

ภิกษุ ท.! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่ง
 อัสสาทะแห่งรูปโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย
 ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่านั้นหรือ จักรอวิชฺฐังรูปด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้
 รบวิชฺฐังรูปเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดังนั้น : นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท.! ส่วน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้จักตามเป็นจริง ซึ่ง
 อัสสาทะแห่งรูปโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทีนวะโดยความเป็นอาทีนวะด้วย ซึ่ง
 นิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่; สมณะหรือพราหมณ์
 เหล่านั้น จักรอวิชฺฐังรูปด้วยตนเอง หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รบวิชฺฐังรูปเหมือนผู้ที่
 เคยปฏิบัติแล้ว ดังนั้น : นั้นเป็นฐานะที่มีได้.

- ม. ม. ๑๒/๑๗๓ - ๑๗๕/๒๐๑ - ๒๐๔.

(ความรู้ทั้งกล่าวนี้สงเคราะห์ลงในสัมมาทิฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้.)

อัสสาหะ - อาทีนวะ - นิสสรณะ ของเวทนา

(ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา : วัตถุแห่งสัมมาทิฐิ)

ภิกษุ ท. ! อะไร เป็นอัสสาหะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ?

(ก) ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสังัดจากกามและสังัดจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลาย ย่อมบรรลุนานที่หนึ่ง ซึ่งมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก
แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะสังัดจากกามและสังัดจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลาย ย่อมบรรลุนานที่หนึ่ง นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอ
ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทาง
ที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือด-
ร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนา อันไม่ทำ
ความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย. ภิกษุ ท. ! เรากล่าว อัสสาหะ (รสอร่อย)
ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ข) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสีย
ได้ ย่อมบรรลุนานที่สอง อันเป็นเครื่องผ่อนคลายในภายใน นำให้เกิดสมาธิมี
อารมณ์อันเดียวแห่งใจ ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแล
อยู่. ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้ ย่อมบรรลุนาน
ที่สอง นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิด
ความเดือดร้อนแก่ตนเอง ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น,
และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย.
ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวยเวทนา อันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย.

ภิกษุ ท. ! เรากล่าว อัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำ ความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ค) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไป แห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมบรรลุนิพพานที่สาม อันเป็นนิพพานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า “ผู้ได้รับบรรลุนิพพานนี้ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมบรรลุนิพพานที่สาม นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอ ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เธอย่อมเสวย เวทนาอันไม่ทำความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย. ภิกษุ ท. ! เรากล่าวอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนาทั้งหลาย ว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

(ง) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน ย่อมบรรลุนิพพานที่สี่ อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน ย่อมบรรลุนิพพานที่สี่ นั้นแล้วแลอยู่. ในสมัยนั้น เธอย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง, ย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, และย่อมไม่คิดแม้ในทางที่จะให้เกิดความเดือดร้อนแก่

ตนเองและผู้อื่นทั้งสองฝ่าย. ในสมัยนั้น เรื่อย่อมเสวยเวทนา อันไม่ทำ
ความเดือดร้อนแต่อย่างใดเลย. ภิกษุ ท.! เรากล่าว อัสสาทะ (รสอร่อย)
ของเวทนาทั้งหลายว่า มีการไม่ทำความเดือดร้อนแก่ผู้ใดเป็นอย่างยิ่ง.

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นอาทินวะ (โทษอันดำทรม) ของเวทนา
ทั้งหลาย? ภิกษุ ท.! เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
อันใด, อันนั้น เป็นอาทินวะของเวทนาทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! อะไร เป็นนิสสรณะ (อุบายเครื่องออก) จากเวทนา
ทั้งหลาย? ภิกษุ ท.! การนำออกเสียได้ซึ่งฉันทราคะ การละเสียได้ซึ่ง
ฉันทราคะ ในเวทนาทั้งหลาย อันใด, อันนั้น เป็นนิสสรณะจากเวทนาทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่ง
อัสสาทะแห่งเวทนาทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทินวะโดยความเป็น
อาทินวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นนั้นหรือ จักรอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายด้วยตนเอง
หรือว่าจักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดัง
นั้น : นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้.

ภิกษุ ท.! ส่วน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดตามเป็นจริง ซึ่ง
อัสสาทะแห่งเวทนาทั้งหลายโดยความเป็นอัสสาทะด้วย ซึ่งอาทินวะโดยความเป็น
อาทินวะด้วย ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะด้วย โดยอาการอย่างนี้ อยู่;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นนั้นแหละ จักรอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายด้วยตนเอง หรือว่า
จักชักชวนผู้อื่นให้รอบรู้ซึ่งเวทนาทั้งหลายเหมือนผู้ที่เคยปฏิบัติแล้ว ดัง
นั้น : นั้น
เป็นฐานะที่มีได้.

การทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิเมื่อมีบุญหาระหว่างลัทธิ

(นัตถิก - อตถิกวาท, อกริย - กิริยวาท, อเหตุก - เหตุกวาท, อรูปปวาท, ภวนิโรธวาท)

(พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาเลยยกะ ไต่ถามเสียงเล่าลือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นพระอรหันต์ รู้แจ้งโลกทั้งปวง แสดงธรรมมงคลามบริบูรณ์ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์ ก็พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เสด็จมาถึงหมู่บ้านนี้แล้ว จนถึงที่ประทับ. บางพวกแสดงความเคารพ บางพวกไม่แสดงความเคารพ นั่งอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ครัสแก่ชาวบ้านสาเลยยกะเหล่านั้น ว่า :-)

คหบดี ท.! มีอยู่ใหม่ ศาสดาไร ๆ ซึ่งเป็นที่พอใจของท่าน จนถึงกับท่านปลงสัทธาลงไปแล้วยังมีเหตุผล?

“ยังไม่มี พระเจ้าข้า!”

คหบดี ท.! สำหรับพวกท่านที่ยังไม่มีศาสดาอันเป็นที่พอใจ ธรรมะอันผิดไม่ได้ (อัมถณกรรม) นี้ มีอยู่ สำหรับพวกท่านสมาทานแล้วปฏิบัติ. คหบดี ท.! ธรรมะอันผิดไม่ได้นั้น เมื่อท่านสมาทานเต็มเปี่ยมแล้ว จักเป็นไปเพื่อहितสุขแก่พวกท่านตลอดกาลนาน. คหบดี ท.! ธรรมะอันผิดไม่ได้นั้น เป็นอย่างไรเล่า?

คหบดี ท.! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทามิติฏฐิอย่างนี้ว่า “ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี” ดังนี้.

คหบดี ท. ! ยังมีสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาตะเป็นข้าศึก โดยตรงต่อสมณพราหมณ์เหล่านั้น กล่าวอยู่อย่างนั้นว่า “ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะ- สัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และ โลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี” ดังนี้. คหบดี ท. ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : สมณพราหมณ์สองพวกนี้ เป็นผู้มิวาทะ เป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันและกัน มิใช่หรือ?

“อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

คหบดี ท. ! ในบรรดาสมณพราหมณ์ทั้งสองพวกนั้น สมณพราหมณ์ พวกใดมิวาทะมีทิวฐิว่า “ทานที่ให้แล้ว ไม่มี, ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี, ... ฯลฯ ... ผู้ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยังเองแล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี” ดังนี้ นั้น พวกเขาพึงหวังได้ในข้อนี้ คือเลิกละกุศลธรรมสามประการนี้ กล่าวคือ กายสุจริต วิชสุจริต มโนสุจริต เสีย แล้วสมาทานประพตติกุศลธรรมสาม ประการ กล่าวคือกายทุจริต วิชทุจริต มโนทุจริต เป็นแน่นอน. ข้อนี้ เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ไม่มองเห็นโทษ อันต่ำทรามเศร้าหมองของอกุศลธรรม และไม่มองเห็นอานิสงส์ในเนกขัมมะ อันเป็นธรรมชาวผ่องแผ้วกุศลธรรมทั้งหลาย เสียเลย. ทิวฐิของเขา ต่อโลก อื่นซึ่งมีอยู่แท้ ๆ กลับไปเห็นเสียว่าโลกอื่นไม่มี ทิวฐิเ็นของเขาจึงเป็นมิจฉาทิวฐิ. โลกอื่นซึ่งมีอยู่แท้ ๆ เขาดำริไปว่า โลกอื่นไม่มี ความดำรินของเขา จึงเป็นมิจฉาสังกับปะ. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่แท้ ๆ ว่าโลกอื่นไม่มี วาจา นั้นของเขา จึงเป็นมิจฉาวาจา. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่แท้ ๆ ว่าโลก

อื่นไม่มี เช่นนี้ชื่อว่าเขาทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ทั้งหลายผู้แจ้งโลกอื่น. โลกอื่นมีอยู่แท้ ๆ เขาทำให้ผู้อื่นสำคัญว่าโลกอื่นไม่มี การกระทำของเขานั้น จึงเป็นอสังฆัมมสังยุตต์ (ทำให้ผู้อื่นหมายมั่นในอสังฆกรรม) และด้วยอสังฆัมมสังยุตต์ ของเขานั้นเอง เขายกตนข่มผู้อื่น. ด้วยการกระทำอย่างนี้ ชื่อว่าเขาละปกติภาวะอันดีงามในกาลก่อนของเขาเสีย มาตั้งอยู่ในปกติภาวะอันเลวทราม คือ มิจนาทิกุฐิ มิจนาสังกัปปะ มิจนาวาจา ความเป็นข้าศึกต่อพระอรียเจ้า อสังฆัมมสังยุตต์ การยกตน และการข่มผู้อื่น. ด้วยอาการอย่างนี้ อกุศลธรรมอันลามกเป็นอเนกเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่เขา เพราะมีมิจนาทิกุฐิเป็นปัจจัย.

คหบดี ท.: ในบรรดาทิกุฐิต่างสองอย่างนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าโลกอื่นไม่มี บุรุษผู้เจริญ (ผู้ถืออยู่ว่าโลกอื่นไม่มี) นี้ หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักทำความสวัสดิให้แก่นั่นได้ เพราะเหตุนี้ ก็จริงอยู่; แต่ถ้าวโลกอื่นมี บุรุษผู้เจริญนี้, หลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักเข้าถึงอบายทุกคติวินิบาตนรก เพราะเหตุนี้ เป็นแน่แท้. เขาละ เป็นอันว่าโลกอื่นก็อย่ามี คำจริงของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ก็ไม่ต้องเอามากล่าวอ้าง; ถึงกระนั้น บุรุษผู้เจริญนี้ ก็ยังจะถูกวิญญูชนติเตียนในทิกุฐุธรรมนี้แหละ ว่าเป็นคนทุศีล เป็นมิจนาทิกุฐิ เป็นนคคิกวาท ดังนี้ อยู่นั่นเอง. ถ้าวโลกอื่นเกิดมีขึ้นมาจริงๆ แล้ว การได้รับกระติ ทั้งสองฝ่าย ย่อมมีแก่บุรุษผู้เจริญนี้ กล่าวคือ ในทิกุฐุธรรมนี้ถูกวิญญูชนติเตียน และหลังจากการตายเพราะการทำลายแห่งกาย ก็เข้าถึงอบายทุกคติวินิบาตนรก.

๑. คำว่า กระติ (ในบทว่า กลคฺคฺคาโ) เป็นคำที่แปลเป็นภาษาไทยได้ยาก หมายถึงความชั่วร้าย ที่มาจากผัสชนิกหนึ่ง ในที่นี้ จึงแปลทับศัพท์ว่า "กระติ" ซึ่งแม้จะแปลว่า ความชั่ว ความเลว ความพ่ายแพ้ ฯลฯ ก็ไม่มีความหมายเต็มตามความหมายเดิมของคำคำนี้.

นี้แหละ คือบ่อนอกกรรม (กรรมอันผิดไม่ได้) นี้ ที่บุคคลนั้นถือเอาผิดโดยสิ้นเชิง ย่อมแผ่ไปโดยเท่าเดียว ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งกุศล.

คหบดี ท.: ในบรรดาสมณพราหมณ์ทั้งสองพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า “ทานที่ให้แล้ว มี(ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี(ผล), ฯลฯ.... ผู้ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งใหญ่แล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี” ดังนั้น พวกเขาพึงหวังได้ในข้อนี้ คือพึงเลิกละอกุศลธรรมสามประการ กล่าวคือกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เสีย แล้วสมาทานประพฤติกุศลธรรมสามประการ กล่าวคือ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เป็นแน่นอน. ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่าสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น มองเห็นโทษอันดำทราวมเศร้าหมอง ของอกุศลธรรม และมองเห็นอานิสงส์ในเนกขัมมะ อันเป็นธรรมชาวผ่องแผ้วกุศลธรรมทั้งหลาย. ทิวฏฐิของเขา ต่อโลกอื่นซึ่งมีอยู่นั้นเทียว ก็เป็นทิวฏฐิที่เห็นว่าโลกอื่นมีอยู่ ทิวฏฐินั้นของเขา จึงเป็นสัมมาทิวฏฐิ. โลกอื่นซึ่งมีอยู่นั้นเทียว เขาก็ดำริว่าโลกอื่นมีอยู่ ความดำรินั้นของเขา จึงเป็นสัมมาสังกัปปะ. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่นั้นเทียว ว่าโลกอื่นมีอยู่ วาจานั้นของเขา จึงเป็นสัมมาวาจา. เขากล่าวซึ่งโลกอื่นอันมีอยู่นั้นเทียว ว่าโลกอื่นมีอยู่ เช่นนี้ชื่อว่าเขาไม่ทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ทั้งหลายผู้รู้แจ้งโลกอื่น. โลกอื่นมีอยู่นั้นเทียว เขาทำให้ผู้อื่นสำคัญว่าโลกอื่นมีอยู่ การกระทำของเขานั้น จึงเป็นสัทธัมมสังญัตติ (ทำให้ผู้อื่นหมายมั่นในสัทธรรม) และด้วยสัทธัมมสังญัตติของตนเอง เขาย่อมไม่ยกตนข่มผู้อื่น. ด้วยการกระทำอย่างนี้ ชื่อว่าเขาละปกติภาวะอันเลวทรามในกาลก่อนของเขาเสีย มาตั้งอยู่ในปกติภาวะอันดีงาม คือสัมมาทิวฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ความไม่เป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า สัทธัมมสังญัตติ การไม่ยกตัว และการไม่ข่มผู้อื่น. ด้วย

อาการอย่างนั้น กุศลธรรมเป็นอนันต์เหล่านั้น ย่อมเกิดแก่เขาเพราะมีสัมมาทิฐิ เป็นปัจจัย.

คหบดี ท. ! ในบรรดาทิฐิต่างสองอย่างนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าโลกอื่นมีอยู่ บุรุษผู้เจริญนี้ หลังจากการตายเพราะการทำลายร่างกาย จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะเหตุนี้. เขาละ เป็นอันว่าโลกอื่นก็อย่ามีกันเลย คำจริงของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ก็ไม่ต้องเอามากล่าวอ้าง; ถึงกระนั้น บุรุษผู้เจริญนั้น ก็ยังจะเป็นผู้อันวิญญูชนสรรเสริญในทิฐุธรรมนี้แหละ ว่าเป็นคนมีศีล เป็นสัมมาทิฐิ เป็นอัครคิกวาท ดังนี้ อยู่นั่นเอง. ถ้าว่าโลกอื่นเกิดมีขึ้นมาจริงๆ แล้ว การถือเอาซึ่งความสำเร็จทั้งสองฝ่าย ย่อมมีแก่บุรุษผู้เจริญนั้น กล่าวคือ ในทิฐุธรรมนี้ ก็เป็นผู้อันวิญญูชนสรรเสริญ และหลังจากการตายเพราะการทำลายร่างกาย ก็เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. นี้แหละคืออปฺปนฺนกรรม (กรรมอันผิดไม่ได้) นี้ ที่บุคคลนั้นถือเอาถูกโดยสิ้นเชิง ย่อมแผ่ไปโดยส่วนทั้งสอง ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งอกุศล.

— ม. ม. ๑๓/๑๐๑ - ๑๐๔/๑๐๔ - ๑๐๕.

(สัมมาทิฐิแห่งพระบาลีนี้ ยังเป็นประเภท โลกิยสัมมาทิฐิ ก็ยังมีอาสวะ มีความยึดมั่นว่าสัตว์ว่าบุคคล มีความดีความชั่ว มีนรกสวรรค์ เป็นกัน ซึ่งแบ่งได้เป็นสองฝ่าย.

เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ในลักษณะที่เป็นทิฐิ ก็เป็นเพียงความเห็น ไม่มีประกษ์พยานที่เป็นวัตถุสิ่งของมาแสดงให้เห็นชัดได้ ก็มีความจำเป็นอย่างหนึ่ง ที่จะต้องสร้างทิฐิขึ้นมา ในลักษณะที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขโดยส่วนเดียว. ตัวอย่างปัญหาเกิดขึ้นมาว่า *โลกอื่นมี หรือไม่มี* เราจะต้องถือเอาข้างฝ่ายทิฐิที่ทำให้เกิดประโยชน์โดยส่วนเดียว ซึ่งในที่นี้ได้แก่ทิฐิที่ถือว่า *โลกอื่นมี* ซึ่งเป็นเหตุให้ชวนชวนบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นไปเพื่อโลกอื่น และได้รับประโยชน์

สุขในโลกอื่น; ถ้าเพอญโลกอื่นไม่มี ตนก็ไม่เสียประโยชน์อะไร การกระทำเพื่อประโยชน์โลกอื่นก็ไม่เสียเปล่า คือเป็นความดีที่ได้รับการสรรเสริญจากวิญญูชนในโลกนี้ และได้รับประโยชน์สุขในโลกนี้อย่างเต็มที่. ทั้งนี้จึงสรุปความว่า การมีทิฏฐิว่าโลกอื่นมี ย่อมถือเอาได้ซึ่งประโยชน์โคธสอง คือแม้โลกอื่นจะไม่มีก็ยังไม่ได้รับประโยชน์ ยิ่งโลกอื่นมีก็ยังไม่ได้รับประโยชน์ จึงเรียกทิฏฐิชนิดนี้เป็นอัมมถกกรรม คือธรรมที่คิดไม่ได้ทั้งสองฝ่าย เป็นสัมมาทิฏฐิที่ตัดปัญหาออกไปเสียได้โดยประการทั้งปวง ในเมื่อเกิดปัญหาที่แย้งกันอย่างตรงข้ามเป็นสองฝ่าย ดังที่กล่าวไว้ในพระบาลีนี้. เราจึงถือว่า สัมมาทิฏฐิชนิดนี้ระบับผลร้ายเสียได้ในเมื่อเกิดการขัดแย้งในระหว่างลัทธิ.

ในความขัดแย้งระหว่างทิฏฐิคู่อื่น ๆ เช่นทิฏฐิว่า การกระทำไม่ชื่อว่าเป็นอันกระทำ หรือการกระทำชื่อว่าเป็นอันกระทำ (ทำบุญทำบาปไม่ชื่อว่าเป็นอันกระทำ หรือทำบุญทำบาปชื่อว่าเป็นอันกระทำ) เกิดเป็นปัญหาขัดแย้งกันขึ้นมาแล้ว พึงเลือกถือเอาทิฏฐิข้างฝ่ายที่จะผิดไม่ได้อีกอย่างเดียวกัน คือทิฏฐิที่ว่า การกระทำชื่อว่าเป็นอันกระทำ และเลือกกระทำแต่ฝ่ายข้างดี; แม้สมมติว่าการกระทำนั้นจะไม่เป็นการกระทำ เขาก็ยังได้รับผลของการกระทำ ก็เป็นที่สรรเสริญแห่งวิญญูชน และผู้นั้นก็ได้รับประโยชน์สุขอยู่นั่นเอง. นี้เป็น สัมมาทิฏฐิที่ควรมี หรือถือเป็นหลักในเมื่อเกิดการขัดแย้งกันเกี่ยวกับลัทธิที่ต่างกันชนิดหนึ่ง. — ม. ม. ๑๓/๑๐๕ - ๑๑๐/๑๑๐ - ๑๑๔.

สำหรับทิฏฐิที่ว่ามีเหตุหรือไม่มีเหตุแห่งความเศร้าหมองหรือความบริสุทธิ์ของสัตว์ นั้นก็มีหลักเกณฑ์ทำนองเดียวกัน คือถ้าถือว่า มีเหตุ ก็จะเป็นความปลอดภัยกว่าการถือว่าไม่มีเหตุ. ผู้ที่ถือว่ามีเหตุ ย่อมกระทำการกระทำที่เป็นการสร้างเหตุทุกวันเหตุชั่ว; สมมติว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุขึ้นมา การกระทำของเขาก็ยังเป็นความดีทั้งสองสถาน คือวิญญูชนสรรเสริญ และเขาก็ได้รับผลดีแห่งการกระทำของเขา ก็เป็นสุขทั้งโลกนี้และโลกอื่น. แม้นี้ก็ถือ สัมมาทิฏฐิที่ควรสร้างขึ้นเมื่อมีการขัดแย้งระหว่างลัทธิ คุ้มเหมือนกัน. — ม. ม. ๑๓/๑๑๑ - ๑๑๕/๑๑๕ - ๑๑๘.

สำหรับทิฏฐิที่ว่า อารูปปรกรรม (คุณสมบัติที่เป็นสภาวะไม่มีรูป) เป็นสิ่งที่มิอยู่หรือไม่ได้มิอยู่นั้น วิญญูชนจะเลือกถือเอาข้างที่ว่ามีอยู่ และปฏิบัติเพื่อให้ได้ซึ่งคุณธรรมประเภทที่

ไม่มีรูปนั้น เขาก็จะได้รับประโยชน์ทั้งสองฝ่าย; ก็อสมมติว่าถ้าารูปปรธรรมเป็นสิ่งที่มีได้มีอยู่ เขาก็ยังได้รับประโยชน์ที่รองลงมา คือ รูปปรธรรม (คุณสมบัติหรือคุณค่าที่มีรูป), ถ้าหากว่า ารูปปรธรรมมีจริง เขาก็จะได้รับคุณค่าหรือประโยชน์ชั้นที่เป็นารูปปรธรรมนั้นตามความมุ่งหมาย. ทั้งนี้ การที่ดีที่ว่า ารูปปรธรรมเป็นสิ่งที่มีอยู่นั้น จัดเป็นสัมมาทิฐิที่ไม่อาจจะคิดได้ในเมื่อเกิดการขัดแย้งกันขึ้นในระหว่างลัทธิ. อนึ่ง ถ้าอธิบายตามแบบเก่า ๆ อย่างในอรธกถาก็คือให้ถือว่า อรูปพรหมมีอยู่ แล้วปฏิบัติเพื่ออรูปพรหมนั้น ถ้าสมมติว่าอรูปพรหมไม่มี ก็ยังได้รับผลเป็นรูปพรหมที่รองลงมา แต่ถ้าอรูปพรหมมีก็จะได้รับผลเต็มตามความหมายของอรูปพรหม จึงดีว่าเป็นทิฐิที่ถูกต้อง. อีกอย่างหนึ่ง ถ้ากล่าวสำหรับผู้มีการศึกษาแห่งยุคปัจจุบัน ก็ต้องกล่าวว่า คุณค่าหรือคุณสมบัติชนิดที่ไม่ต้องมีสถานะเป็นรูปปรธรรม (คือไม่เป็นวัตถุนิยม) นั้นก็มีอยู่ และมีผลเป็นความสะทกกว่าสบายกว่า เป็นสุขสงบกว่า ประเสริฐกว่า เพราะไม่ต้องมีการกระทบกระทั่งฝ่ายรูปปรธรรม เช่นการทะเลาะวิวาทหรือบ่วยไขทางร่างกายเป็นต้น. — ม. ม. ๑๓/๑๑๔/๑๒๐.

สำหรับทิฐิว่า ความคับแค้นแห่งภพโดยประการทั้งปวง เป็นสิ่งที่มีอยู่หรือไม่มีนั้น วิญญาณจะถือเอาข้างฝ่ายที่ดีว่า มีความคับแค้นแห่งภพ แล้วก็ปฏิบัติเพื่อความคับแค้นแห่งภพ เขาก็จะได้รับผลเป็นปรินิพพานในทิฐุธรรมนี้; ส่วนพวกที่ดีว่า ความคับแค้นแห่งภพโดยประการทั้งปวงไม่มีนั้น เขาก็จะไปติดกันตายด้านอยู่เพียงแค่อรูปภพอันเป็นภพสูงสุด. ทั้งนี้ การที่ดีว่า ความคับแค้นแห่งภพโดยประการทั้งปวงมีอยู่ นั้นเป็นสัมมาทิฐิที่ไม่มีทางจะคิดได้ในเมื่อมีการทู่เถียงขัดแย้งกันระหว่างลัทธิ. — ม. ม. ๑๓/๑๑๗/๑๒๑.

สรุปความว่า ปัญหาทางลัทธินั้น คือปัญหาเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่อาจจะมองเห็นทั่ว หรือได้ยินเสียงโดยตรง จนถึงกับเรากล่าวว่ามันเป็นอย่างไร ๆ ได้ ทั้งนี้ จึงต้องตั้งขึ้นเป็นลัทธิชนิดที่เป็นสัมมาทิฐิ คือทำให้ได้รับประโยชน์โดยส่วนเดียวเกี่ยวกับสิ่งที่เขามองไม่เห็นทั่วหรือฟังเสียงโดยตรงไม่ได้นั้น ๆ เราจึงต้องจำกัดการทำหรือต้องมีอย่างถูกต้องชนิดที่ผิดไม่ได้ ถึงที่กล่าวไว้ในหัวข้อธรรมะเหล่านี้.)

การเห็นกายและเวทนาในระดับแห่งผู้หลุพัน

อัคริเวสสนะ! กาย^๕ มีรูป ประกอบด้วยมหาภูตสี่ มีมารดาบิดา เป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและขนมสด ทงที่มีการขัดสีนวดพันอยู่ก็ยังมี การแตกสลายกระจายเพราะความไม่เที่ยงนั้เองเป็นธรรมดา อันบุคคล ควรตามเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข^๕ เป็นโรค เป็นหวัฬ^๕ เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาหาร เป็นดังผู้น^๕ (ให้มมา) เป็นของ แตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่น^๕. เมื่อบุคคลนั้น ตามเห็นอยู่ช่งกาย^๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข^๕ เป็นโรค เป็นหวัฬ^๕ เป็นลูกศร เป็น ความยากลำบาก เป็นอาหาร เป็นคังผู้น^๕ (ให้มมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่น^๕, ความพอใจในกาย ความสันทนาในกาย ความตกอยู่ในอำนาจของ กาย ที่มีอยู่ในกาย เขาย่อมละเสียได้.

อัคริเวสสนะ! เวทนาสามอย่างเหล่านี้ มีอยู่ คือสุขเวทนา ทุกข-
เวทนา อทุกขมสุขเวทนา. อัคริเวสสนะ! สมัยใด บุคคลเสวยสุขเวทนา,
สมัยนั้นไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวย
แต่สุขเวทนาเท่านั้น. อัคริเวสสนะ! สมัยใด บุคคลเสวยทุกขเวทนา, สมัย
นั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวยแต่ทุกข-
เวทนาเท่านั้น. อัคริเวสสนะ! สมัยใด บุคคลเสวยอทุกขมสุขเวทนา,
สมัยนั้นไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา, สมัยนั้นคงเสวยแต่
อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น.

อัคริเวสสนะ! สุขเวทนา เป็นของไม่เที่ยง (อนิจจา) เป็นของ
ปรุรงแตง (สงขตา) เป็นของอาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจัสสมุปปันนา) มีความสิ้นไป

เป็นธรรมดา (ขยธมฺมา) มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา (วยธมฺมา) มีความจาง
 คลายไปเป็นธรรมดา (วิราคธมฺมา) มีความดับไปเป็นธรรมดา (นิโรธธมฺมา).
 อัคคิเวสสนะ! แม้ทุกขเวทนา ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นของ
 อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความ
 จางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา. อัคคิเวสสนะ! แม้
 อทุกขมสุขเวทนา ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นของอาศัยกันเกิดขึ้น
 มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็น
 ธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

อัคคิเวสสนะ! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อ
 หน่ายแม้ในสุขเวทนา แม้ในทุกขเวทนา แม้ในอทุกขมสุขเวทนา; เมื่อเบื่อ
 หน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น
 แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติ
 สิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอย่างอื่นที่จะ
 ต้องทำเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก” ดังนี้.

อัคคิเวสสนะ! ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ย่อมไม่กล่าวคำประจบ
 ใครๆ ย่อมไม่กล่าวคำขัดแย้งใครๆ และโวหารใดที่เขากล่าวกันอยู่ในโลก เธอ
 ก็กล่าวโดยโวหารนั้น ไม่ยึดมั่นความหมายใดๆ อยู่.

(เมื่อจบพระพุทธคำรัสนี้ พระสารีบุตรผู้ถวายงานพักอยู่เบื้องหลัง ได้บรรลุพระอรหันต์.)

— ม. ม. ๑๓/๒๖๖ - ๒๖๗/๒๗๒ - ๒๗๓.

สัมมาทิฏฐิ ในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า?
 สามอย่าง คือ รากะ โทสะ โมหะ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท. ! เพื่อละเสียซึ่งกรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งกรรม
๓ อย่าง. กรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :-

เจริญ อสุภะ เพื่อละเสียซึ่ง รากะ ;
เจริญ เมตตา เพื่อละเสียซึ่ง โทสะ ;
เจริญ บัณฑิต เพื่อละเสียซึ่ง โมหะ.

ภิกษุ ท. ! กรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสีย
ซึ่งกรรมสามอย่างเหล่านี้แล.

- จกก. อ. ๒๒/๔๔๕/๓๗๘.

สัมมาทิฐิในการเจริญกรรมสาม เพื่อละกรรมสาม (อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! กรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไร
เล่า? สามอย่าง คือ กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา. ภิกษุ ท. !
เหล่านี้แล กรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท. ! เพื่อละเสียซึ่งกรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งกรรม
๓ อย่าง. กรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :-

เจริญ เนกขัมมสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง กามสัญญา ;
เจริญ อพยาบาทสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง พยาบาทสัญญา ;
เจริญ อวิหิงสาสัญญา เพื่อละเสียซึ่ง วิหิงสาสัญญา.

ภิกษุ ท. ! กรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสีย
ซึ่งกรรมสามอย่างเหล่านี้แล.

- จกก. อ. ๒๒/๔๔๖/๓๘๑.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่ สามอย่าง อย่างไร
เล่า? สามอย่าง คือ กามวิตก พยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก. ภิกษุ ท.!
เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญธรรม
๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :-
เจริญ เนกขัมมวิตก เพื่อละเสียซึ่ง กามวิตก ;
เจริญ อภัยปาทวิตก เพื่อละเสียซึ่ง พยาปาทวิตก ;
เจริญ อวิหิงสาวิตก เพื่อละเสียซึ่ง วิหิงสาวิตก.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสีย
ซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้แล.

- จกก. อ. ๒๒/๕๔๕/๓๘๐.

สัมมาทิฏฐิในการเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม
(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่ สามอย่าง อย่างไร
เล่า? สามอย่าง คือ กามธาตุ พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ. ภิกษุ ท.!
เหล่านี้แล ธรรม ๓ อย่างนั้น.

ภิกษุ ท.! เพื่อละเสียซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้ ควรเจริญซึ่งธรรม
๓ อย่าง. ธรรมสามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ :-

เจริญ เนกขัมมธาตุ เพื่อละเสียซึ่ง กามธาตุ ;

เจริญ อภัยปาปธาตุ เพื่อละเสียซึ่ง พยาปาปธาตุ ;

เจริญ อวิหิงสาธาตุ เพื่อละเสียซึ่ง วิหิงสาธาตุ .

ภิกษุ ท. ! ธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้ อันบุคคลควรเจริญเพื่อละเสีย
ซึ่งธรรมสามอย่างเหล่านี้แล.

- ฉกก. อ. ๒๒/๔๙๖/๓๘๒.

ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุห้า

ราหุล ! รูป อย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นภายใน เจเพาะตน เป็น
ของหยาบ มีลักษณะแข็งแข็ง อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอา
แล้ว, ตัวอย่างเช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก
ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อูจจาระ ;
หรือจะยังมีรูปเหมือน อันเป็นภายใน เจเพาะตน เป็นของหยาบ มีลักษณะ
แข็งแข็ง อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอาแล้ว อย่างเดียวกันนี้.

ราหุล ! นี้ เรียกว่า ปฐวีธาตุ อันเป็นภายใน. ปฐวีธาตุอันเป็นภายในด้วย
ปฐวีธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั่นก็เป็น สักว่าปฐวีธาตุ เสมอกัน. ใคร ๆ
พึงเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา
นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ; ครั้นเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญา
อันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อปฐวีธาตุ ย่อมคลาย
กำหนดจากปฐวีธาตุ .

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน (ปรฐวี) เกิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน อยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่ก่กรรมจิตตั้งอยู่. ราหุล! เปรียบเหมือนเมื่อคนเขาค้างของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง ทั้งคุดบ้าง มูตรบ้าง ทั้งน้ำลายบ้าง หนองบ้าง โลหิตบ้าง ลงบนแผ่นดิน แผ่นดินก็ไม่รู้สึกอึดอัดระอารังเกียจ ด้วยสิ่งเหล่านั้น, ฉะนั้นใด; ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดินเกิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดินอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่ก่กรรมจิตตั้งอยู่ ฉะนั้นเหมือนกัน.

ราหุล! อาโปธาตุ เป็นอย่างไรเล่า? อาโปธาตุมีทั้งที่เป็นภายใน และเป็นภายนอก. ราหุล! อาโปธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? อาโปธาตุใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเหลว อันอุปาทาน (ของคนหรือสัตว์) เข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น น้ำดี เสดล หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อซ้อ น้ำมูตร นกิด; หรือจะยังมี อาโปธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเหลว อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อันนอกไปจากนี้ อันใดกิด. ราหุล! อาโปธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่า อาโปธาตุ อันเป็นภายใน. อาโปธาตุอันเป็นภายในด้วย อาโปธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นี้ก็เป็นสักว่าอาโปธาตุเท่านั้น. ใคร ๆ พึงเห็นอาโปธาตุนี้ด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; ครั้นเห็นอาโปธาตุนี้ด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบือนหน้าต่ออาโปธาตุ ย่อมคลายกำหนดจากอาโปธาตุ.

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำ (อาโป) เกิด. เมื่อเธอ
 อบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันเกิดขึ้น
 แล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. [ข้อความต่อไปจากนี้ ครั้นถึงการที่น้ำไม่อีกอัคระอาค่อสัง
 ปฏิกูลและไม่ปฏิกูลนานาชนิด (ถึงที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่เขาล้างลงไปในน้ำ,
 อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยน้ำ ฉนั้นใดก็ฉนั้นนั้น].

ราหุล! เตโชธาตุ เป็นอย่างไรเล่า? เตโชธาตุมีทั้งที่เป็นภายใน
 และเป็นภายนอก. ราหุล! เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? เตโช-
 ธาตุอันใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของเผ่าผลาญ อันอุปาทานเข้าไป
 ถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม
 ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผาอาหารอันกินแล้ว ดิมแล้ว เคี้ยว
 แล้ว ล้มแล้ว ให้แปรไปโดยชอบ นี้ก็ดี; หรือจะยังมีเตโชธาตุ อันเป็น
 ภายใน เฉพาะตน เป็นของเผ่าผลาญ อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อัน
 นอกไปจากนี้ อันใด ก็ดี. ราหุล! เตโชธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าเตโช-
 ธาตุอันเป็นภายใน. เตโชธาตุอันเป็นภายในด้วย เตโชธาตุอันเป็นภายนอกด้วย
 นั้นก็เป็น สักว่าเตโชธาตุเท่านั้น. ใคร ๆ พึงเห็นเตโชธาตุนั้น ด้วยปัญญาอัน
 ชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตน
 ของเรา; ครั้นเห็นเตโชธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว
 จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อเตโชธาตุ ย่อมคลายกำหนดจากเตโชธาตุ.

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยไฟ (เตโช) เกิด. เมื่อเธอ
 อบรมจิตเสมอด้วยไฟอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันเกิดขึ้น
 แล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. [ข้อความต่อไปจากนี้ ครั้นถึงการที่ไฟไม่อีกอัคระอาค่อสัง

ปฏิภุสและไมปฏิภุส นานาชนิด (คงที่กล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่เขาทิ้งลงไปให้มันไหม้, อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยไฟ ฉนโคกัจฉนนั้น].

ราหุล! วาโยธาตุ เป็นอย่างไรเล่า? วาโยธาตุมีทั้งที่เป็นภายใน และเป็นภายนอก. ราหุล! เตโชธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? วาโยธาตุอันใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของพัดไปมา อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมเล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก นี้ก็ดี; หรือจะยังมีวาโยธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของพัดไปมา อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ อันใด ก็ดี. ราหุล! วาโยธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าวาโยธาตุอันเป็นภายใน. วาโยธาตุอันเป็นภายในด้วย วาโยธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั่นก็เป็น สักว่าวาโยธาตุเท่านั้น. ใคร ๆ พึงเห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนั้นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; ครั้นเห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่อวาโยธาตุ ย่อมคลายกำหนดจากวาโยธาตุ.

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยลม (วาโย) เติบ. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยลมอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่ก่กรรมจิตตั้งอยู่. [ข้อความต่อไปจากนี้ ครั้นถึงการที่ลมไม่อีกอัครหา ต่อสิ่งปฏิภุสและไมปฏิภุส นานาชนิด (คงที่กล่าวแล้วในตอนที่ว่าด้วยธาตุดิน) ที่ลมพัดผ่านเข้าไป, อันเป็นอุปมาของจิตที่อบรมแล้วเสมอด้วยลม ฉนโคกัจฉนนั้น].

ราหุล! อากาศธาตุ เป็นอย่างไรเล่า? อากาศธาตุมีทั้งที่เป็นภายในและเป็นภายนอก. ราหุล! อากาศธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไรเล่า? อากาศธาตุอันใด อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของแสดงลักษณะแห่งความว่าง อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว, ตัวอย่างเช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ที่ว่างที่อาหารอันกินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว ล้มแล้ว ผ่านไป ที่ว่างที่อาหารอันกินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว ล้มแล้ว ตงอยู่ ช่องที่อาหารอันกินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว ล้มแล้ว ออกสู่เบื้องล่าง นี้ก็ดี; หรือจะยังมีอากาศธาตุ อันเป็นภายใน เฉพาะตน เป็นของแสดงลักษณะแห่งความว่าง ไร ๆ อื่นนอกไปจากนี้ ซึ่งไม่ต้น มีลักษณะไม่ต้น เป็นของเปิด มีลักษณะเปิด อันเนื้อและเลือดไม่เข้าไปบรรจุอยู่ อันเป็นภายใน อันอุปาทานเข้าไปถือเอาแล้ว อันใดก็ดี. ราหุล! อากาศธาตุทั้งสองประเภทนี้ เรียกว่าอากาศธาตุอันเป็นภายใน. อากาศธาตุอันเป็นภายในด้วย อากาศธาตุอันเป็นภายนอกด้วย นั่นก็เป็น สักว่าอากาศธาตุเท่านั้น. ใคร ๆ พึงเห็นอากาศธาตุนี้ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนั้นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; ครั้นเห็นอากาศธาตุนี้ ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้แล้ว จิตย่อมเบื่อหน่ายต่ออากาศธาตุ ย่อมคลายกำหนดจากอากาศธาตุ.

ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาศเกิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยอากาศอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่ที่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่. ราหุล! เปรียบเหมือนอากาศ เป็นสิ่งมิได้ตั้งอยู่ เฉพาะในที่ไร ๆ, นี้ฉันใด; ราหุล! เธอจงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาศเกิด. เมื่อเธออบรมจิตให้เสมอด้วยอากาศอยู่, ผัสสะทั้งหลายที่น่าพอใจและไม่ที่น่าพอใจอันเกิดขึ้นแล้ว จักไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่, ฉะนั้นเหมือนกัน.

สัมมาทิฐิ ในอานนุชตปพายปฏิบัติ

ข้อที่หนึ่ง

ภิกษุ ท. ! ในข้อที่กามเป็นอันตรายแก่อริยสาวกผู้ศึกษาอยู่ในธรรมวินัยนั้น อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า “กามและกามสัญญาอันเป็นไปในทิฏฐธรรม (ภพนี้) และเป็นไปในสัมปรายะ (ภพอื่น) ทั้งสองอย่างนั้นเป็นบ่วงมาร เป็นวิสัยแห่งมาร เป็นเหยื่อแห่งมาร เป็นที่เที่ยวแห่งมาร. ในบ่วงแห่งมารนี้ บำปอกุศลทางใจเหล่านั้น เป็นอภิขณาบ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นสารัมภะ (ความแข่งดี) บ้าง ย่อมเป็นไป; บำปอกุศลเหล่านั้น ย่อมมีเพื่อเป็นอันตรายแก่อริยสาวกผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรมวินัย. ถ้าอย่างไร เราพึงมีจิตเป็นมหัคคตะอันไพบูลย์ อริชฐานจิตครอบงำโลก อยู่เกิด; เมื่อเรามีจิตเป็นมหัคคตะอันไพบูลย์ อริชฐานจิตครอบงำโลกอยู่, บำปอกุศลทางใจเป็นอภิขณาบ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นสารัมภะบ้าง เหล่านั้น จักไม่มี; เพราะละบำปอกุศลเหล่านั้นเสียได้ จิตของเราจักเป็นจิตมีคุณไม่เล็กน้อย เป็นจิตไม่มีประมาณ เป็นจิตอันอบรมดีแล้ว” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ^๑ เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบุรณ์ เขาก็จะเข้าถึง

๑. คำว่า อายตนะ ในที่นี้ ไม่หมายถึงนิพพาน อันเป็นอายตนะสูงสุด ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไป แต่หมายถึงอายตนะคือภาวะแห่งอรุปฌานทั้งสิ้น คือ อากาสาัญญาตนะ วสว เนาสัญญานาสัญญาตนะ โดยเฉพาะ เพราะไม่มีรูปหรือสัญญาในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งความทวนไขว, แต่บางมคิหมายค่าลงมาถึงจุดตถฌานอันเป็นอานนุชระในขั้นริเริ่ม ซึ่งยังไม่สมบุรณ์เพราะยังอาศัยสิ่งซึ่งมีรูปหรือรูปสัญญาอยู่. เพราะข้อปฏิบัติดังกล่าวแล้วข้างต้น ทำให้ง่ายและสะดวกแก่การลุถึงภพประเภทนี้ จึงได้ชื่อว่า อานนุชตปพายปฏิบัติ. ข้อปฏิบัติเหล่านี้เป็นฝ่ายสมถะ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่เจโตวิมุกตภิโดยตรง แต่ก็ยังเป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาได้ด้วย ดังนั้นท่านจึงกล่าวอานิสงส์ของท่านว่า เพื่อเข้าถึงอานนุชระ หรือน้อมไปเพื่อปัญญาก็ได้.

อานนชฺช (สมามัตถิ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็น วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอานนชฺช.

ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า เป็น อานนชฺชสัปปายปฏิบัติทาข้อที่หนึ่ง.

ข้อที่สอง

ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นโดย ประจักษ์ ดังนี้ว่า “กามและกามสัญญาอันเป็นไปในทิวฏฐธรรมและเป็นไปใน สัมปรายะ อันเป็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนั้นเป็นเพียงสักว่ารูป คือเป็น เพียงมหาภูตรูปสี่ และรูปอาศัยมหาภูตรูปสี่นั้นอยู่ เท่านั้น” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อยู่, จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ เขาก็จะเข้าถึง อานนชฺช (สมามัตถิ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็น วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอานนชฺช.

ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า เป็น อานนชฺชสัปปายปฏิบัติทาข้อที่สอง.

ข้อที่สาม

ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า “กามและกามสัญญา อันเป็นไปในทิวฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็คือ รูปและรูปสัญญา อันเป็นไปในทิวฏฐธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ ก็คือ ทั้ง

สองอย่างนั้น เป็นอนิจจัง สิ่งใดเป็นอนิจจัง สิ่งนั้นไม่ควรเพื่อจะเพ็ดเพลิน
พรั้าสรรเสริญ สยบมัวเมา” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้
อยู่. จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึง
อานัญช (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตาย
เพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็น
วิญญาณที่เข้าถึงซึ่งภพในระดับอานัญชชะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น อานัญชสัปปายปฏิบัติพาข้อที่สาม.

— อุปริ. ม. ๑๔/๗๔ - ๗๕/๘๒ - ๘๔.

สัมมาทิฏฐิ ในอากิญจัญญายคนสัปปายปฏิบัติพา

ข้อที่หนึ่ง

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์
ดังนี้ว่า “กามและกามสังขญา อันเป็นไปในทิฏฐุธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ
กัฏฐิ รูปและรูปสังขญา อันเป็นไปในทิฏฐุธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ กัฏฐิ
อานัญชสังขญา กัฏฐิ สังขญาทั้งหมดนั้น ดับไม่มีส่วนเหลือในธรรมใด ธรรมนั้น
สงบ ธรรมนั้นประณีต กล่าวคืออากิญจัญญายตนะ” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้
อยู่. จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึง
อากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลัง

แต่การตายเพราะการทำลายร่างกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็
จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า เป็น อากิญจัญญายตนะสัปปายปฏิบัติทา
ข้อที่หนึ่ง.

ข้อที่สอง

ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้
ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า “อายตนะนี้
ว่างจากอดีต ว่างจากอัตตนิยา” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้
อยู่, จิตย่อมเสื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเสื่อมใสสมบูรณ์ เขาก็จะเข้าถึง
อากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลัง
แต่การตายเพราะการทำลายร่างกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็
จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า เป็น อากิญจัญญายตนะสัปปายปฏิบัติทา
ข้อที่สอง.

ข้อที่สาม

ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้
ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ว่า “ไม่มีอะไรที่เป็น
ตัวเรา, ความกังวลต่อสิ่งใด หรือในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวเราก็ไม่มี; และไม่มี
อะไรที่เป็นของเรา, ความกังวลในสิ่งใด ๆ ว่าเป็นของเราก็ไม่มี” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อยู่ จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบุรณ์ เขาก็จะเข้าถึง อากิญจัญญายตนะ (สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลัง แต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ.

ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า เป็น อากิญจัญญายตนะสัพปาขปฏิบัติทาข้อ ที่สาม.

-อุปริ. ม. ๑๔/๗๖-๗๗/๘๕-๘๗.

[คำว่า อากิญจัญญายตนะ คำนี้ เป็นคำแปลกและกำกวม เคยใช้ให้มีความหมาย เป็นนิพพาน มาแต่ก่อนพุทธศาสนา หรือนอกพุทธศาสนา เช่นในสำนักของพาวรีพราหมณ์ (ที่เป็นต้นเหตุให้เกิดโสฬสปัญหา) นั้นเขาถือว่าเป็นนิพพาน จึงมาทูลขอให้พระองค์ทรงแสดง อากิญจัญญายตนะ ตามแบบของพระองค์ ในฐานะที่เป็นนิพพาน กังนั้นในสูตรนี้ จึงมีบท พิจารณาทำนองเดียวกับนิพพาน เช่นคำว่า นั้นว่างจากอัตตาวางจากอตคณียา หรือว่านั่นสงบ นั่นประณีต กังนี้เป็นต้น ผู้ศึกษาจะต้องมีความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง อย่าให้ปะปนกันเสีย จะมีความเข้าใจผิดอย่างใหญ่หลวง].

สัมมาทิฐิ ในแนวสัจญาณาสัจญายตนะสัพปาขปฏิบัติทา

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ว่า “กามและกามสัจญา อันเป็นไปในทิฏฐุธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ กิฉิ รูปและรูปสัจญา อันเป็นไปในทิฏฐุธรรมและเป็นไปในสัมปรายะ กิฉิ อาเนญชสัจญา กิฉิ อากิญจัญญายตนะสัจญา กิฉิ สัจญาทั้งหมดนั้น คับไม่มี

ส่วนเหลือ ในธรรมใด ธรรมนั้นสงบ ธรรมนั้นประณีต กล่าวคือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ”.

เมื่ออริยสาวกนั้น ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ เป็นผู้มากด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อยู่. จิตย่อมเลื่อมใสในอายตนะ. เมื่อมีจิตเลื่อมใสสมบุรณ์ เขาก็จะเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ(สมาบัติ) ในกาลนั้น หรือน้อมไปเพื่อปัญญา. ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ฐานะที่พึงมีได้ก็คือ วิญญาณที่เป็นไป ก็จะเป็นวิญญาณที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ.

ภิกษุ ท. ! นี้เรากล่าวว่า เป็น เนวสัญญานาสัญญายตนะสัพพายปฏิบัติทา.

—อุปริ. ม. ๑๔/๗๗/๘๘.

สัมมาทิฏฐิต่อโสมนิตถระ

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ปฏิบัติ (ในปฏิบัติอันเป็นที่สบาย (สัพพายปฏิบัติทา) แก่อาเนญชามาตามลำดับๆ) อย่างนี้แล้ว ย่อมได้เฉพาะซึ่งอุเบกขา (ความเข้าไปเพ่งอยู่) ว่า “ถ้า (บัจฉัย) ไม่เคยมี (ผล) ก็ต้องไม่มีอยู่แก่เรา; ถ้า (บัจฉัยเพื่ออนาคต) จักไม่มีอยู่ (ผลในอนาคต) ก็ต้องไม่มีแก่เรา. สิ่งใดมีอยู่ สิ่งใดเป็นแล้ว เราย่อมละได้ซึ่งสิ่งนั้น” ดังนี้. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลिन ไม่พรั่สรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งอุเบกขานั้น ดังรงอยู่. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลिन ไม่พรั่สรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งอุเบกขานั้น ดำรงอยู่. วิญญาณนั้นเป็นวิญญาณอันค้นหาไม่อาศัยแล้ว นั่นคือภาวะไม่มีอุปาทาน. อานนท์! ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปรินิพพาน (ดับเห็น).

“นำอัครรรยั พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ!
ได้ทราบมาว่า พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยแล้ว ทรงอาศัยแล้ว (ซึ่งปฏิปทาอันทรงแสดงมาแล้ว
ตามลำดับ) ครั้นบอกซึ่งโสมนิตถรณะ (การถอนตนขึ้นจากโสมะ) แก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย
แล้ว”.

— อุปริ. ม. ๑๔/๗๙/๑๑.

(คำว่า โสมนิตถรณะ ในที่นี้ คือ การถอนตนขึ้นจากโสมะ (ความตกจมอยู่ใน
กิเลสและความทุกข์ ด้วยกาม-ทิฏฐิ-ภพ-อวิชชา) เป็นสิ่งที่มิได้ในภพปัจจุบัน กล่าวคือไม่
ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นทั้งหลาย อันมีเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็น
สูงสุดสำหรับการยึดมั่นถือมั่น และไม่ยึดมั่นแม้แต่ในการบรรลุนิพพานของตน; เมื่อไม่ยึดมั่น
ถือมั่นก็ดับเย็น เป็นปรินิพพาน นี้เรียกว่า โสมนิตถรณะ หรือ อริยวิโมกข์ ก็เรียก (ดูได้ในหัวข้อ
หรือเรื่องถัดไป) เป็นสิ่งที่มิได้ในภพปัจจุบัน).

อริยวิโมกข์ หรือโสมนิตถรณะ

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! อริยวิโมกข์ (ความพ้นพิเศษอันประเสริฐ) เป็น
อย่างไรเล่า?”

อานนท์! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นโทษโดย
ประจักษ์ดังนี้ว่า “กามทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, กาม
ทั้งหลายที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, กามสัญญาที่เป็นไปในภพ
ปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, กามสัญญาที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย,
รูปทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใดด้วย, รูปทั้งหลายที่เป็นไปในภพ
เบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, รูปสัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในภพปัจจุบันนี้ เหล่าใด

ด้วย, รูปสัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในภพเบื้องหน้า เหล่าใดด้วย, อาเนญช-
สัญญา เหล่าใดด้วย, อากิญจัญญายตนสัญญา เหล่าใดด้วย, เนวสัญญานา-
สัญญายตนสัญญา เหล่าใดด้วย, นั้นล้วนแต่เป็นสักกายะ เป็นแต่เพียงสักกายะ
(เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือด้วยอุปาทาน); ส่วนอมตธรรมนั้น ได้แก่วิโมกข์แห่ง
จิต เพราะไม่มีอุปาทานในสักกายะนั้น ๆ นี้เอง.

อานนท์! ด้วยเหตุนี้แหละ เป็นอันว่า อาเนญชสัปปายปฏิบัติ
เราได้แสดงแล้ว, อากิญจัญญายตนสัปปายปฏิบัติ เราก็ตได้แสดงแล้ว,
เนวสัญญานาสัญญายตนสัปปายปฏิบัติ เราก็ตได้แสดงแล้ว, การอาศัยปฏิบัติ
นั้น ๆ ตามลำดับ ๆ แล้วข้ามโอฆะเสียได้ เราได้แสดงแล้ว, นั้นแหละคืออริย-
วิโมกข์.

อานนท์! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์แก่มวล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย, กิจอันนั้นเราได้ทำแล้วแก่พวก
เธอทั้งหลาย.

อานนท์! นั้น โคนไม้ทั้งหลาย, นั้น เรือนว่างทั้งหลาย.

อานนท์! พวกเธอทั้งหลายจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท.
พวกเธอทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย.

นี้แหละ เป็นวาจาเครื่องพร่ำสอนแก่พวกเธอทั้งหลายของเรา.

วิจารณ์ เพื่อ “หมกบัพญา” เกี่ยวกับอาหาร

ภิกษุ ท. ! กพพิการอาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร ?

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนภรรยาสามีสองคน ถือเอาสะเบียงสำหรับเดินทางเล็กน้อย เดินไปสู่หนทางอันกันดาร. สองภรรยาสามีนั้น มีบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักนำเอ็นดูอยู่คนหนึ่ง. เมื่อขณะเขาทั้งสองกำลังเดินไปตามทางอันกันดารอยู่นั้น สะเบียงสำหรับเดินทางที่เขามีอยู่เพียงเล็กน้อยนั้น ได้หมดสิ้นไป หนทางอันกันดารนั้นยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองนั้นยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนั้นไปได้. ครั้นนั้นแล สองภรรยาสามีนั้นได้มาคิดกันว่า “สะเบียงสำหรับเดินทางของเราทั้งสองที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ ได้หมดสิ้นลงแล้ว หนทางอันกันดารนั้นยังเหลืออยู่ ทั้งเราก็กยังไม่เดินข้ามหนทางอันกันดารนี้ไปได้; อย่างกระนั้นเลย เราทั้งสองคนพึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักนำเอ็นดูนี้เสีย แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนี้แหละ เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่กันเถิด เพราะถ้าไม่ทำเช่นนี้ พวกเราทั้งสองคนจะต้องพากันพินาศหมดแน่” ดังนี้. ครั้นนั้นแล ภรรยาสามีทั้งสองนั้น จึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักนำเอ็นดูนั้น แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนั้นเที่ยวเดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นั้น. สองภรรยาสามีนั้น บริโภคเนื้อบุตรไปพลางพร้อมๆกับช้อนออกไปพลาง ว่ากันว่า “บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย” ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! เธอจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานบ้าง เพื่อความมัวเมาบ้าง เพื่อความประดับประดาบ้าง หรือเพื่อตบแต่ง (ร่างกาย) บ้าง, หรือ

หนอ? “ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าข้า!” ถ้าอย่างนั้น สองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโภคเนอบุตรเป็นอาหาร เพียงเพื่อ (อาศัย) เดินข้ามหนทางอันกันดาร เท่านั้น ไช้ไหม? “ไช้ พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; เรา กล่าวว่าการพิจารณาอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนเนอบุตร) ฉะนั้น. ภิกษุ ท.! เมื่อพิจารณาอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว; ราคะ (ความกำหนัด) ที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย. เมื่อ ราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้ว, สังโยชน์ ชนิดที่อริยสาวกประกอบเข้าแล้ว จะพึงเป็นเหตุให้มาสู่โลกนี้ได้อีก ย่อมไม่มี.

ภิกษุ ท.! ผัสสาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม : ถ้าแม่โคมนั้นเพียงยืนพึงผาอยู่ ไช้, มันก็จะพึงถูกพวกตัวสัตว์ที่อาศัยผาเจาะกิน; ถ้าแม่โคมนั้นเพียงยืนพึง ตันไม้อยู่ ไช้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ชนิดอาศัยตันไม้ไชกิน; ถ้าหากแม่ โคมนั้นเพียงลงไปแช่น้ำอยู่ ไช้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยน้ำตอดกันกิน; ถ้าหากแม่โคมนั้นจะเพียงยืนอาศัยอยู่ในที่โล่งแจ้ง ไช้, มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่ อาศัยอยู่ในอากาศเกาะกัดจิกกิน. ภิกษุ ท.! แม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม จะพึงไปอาศัยอยู่สถานที่ใด ๆ ก็ตาม มันก็จะพึงถูกจำพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่ นั้น ๆ กัดกินอยู่รำไป, ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราข่อมกล่าวว่า ผัสสาหาร อริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อ หุ้ม) ฉะนั้น. ภิกษุ ท.! เมื่อผัสสาหารอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว เวทนาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย, เมื่อเวทนา ทั้งสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว เราข่อมกล่าวว่า “สิ่งไร ๆ ที่ควร กระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! มโนสังฺฆเจตนาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร?

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง ลึกเกินกว่าชั้วบุรุษหนึ่ง เต็มด้วย ถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลวและปราศจากควัน มีอยู่. ครั้นนั้น บุรุษผู้หนึ่งผู้ต้องการเป็นอยู่ ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ มาสู่ที่นั้น. และมีบุรุษที่มีกำลังกล้าแข็งอีกสองคน จับบุรุษนั้นที่แขนแต่ละข้าง แล้วจุดคร่าไปยังหลุมถ่านเพลิงนั้น. ภิกษุ ท.! ครั้นนั้นแล บุรุษนั้นมีความคิด ความปรารถนา ความตั้งใจ ที่จะให้ห่างไกลหลุมถ่านเพลิงนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่าบุรุษนั้นย่อมรู้ว่า “ถ้าเราจะตกลงไปยังหลุมถ่านเพลิงนี้ไซ้เรื่ เราถึงถึงความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนี้เป็นเหตุ” ดังนี้, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า มโนสังฺฆเจตนาหารอันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง) ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! เมื่อมโนสังฺฆเจตนาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, คัมมหาทังสาม ย่อมเป็นสิ่งทอริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อคัมมหาทังสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า “สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! วิญญาณาหาร เป็นสิ่งที่บุคคลควรเห็นอย่างไร? ภิกษุ

ท.! เปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่จับโจรผู้ประพฤติหยาบช้าได้แล้ว แสดงแก่พระราชาวา “ข้าแต่สมมติเทพ! บุรุษนี้เป็นโจรประพฤติหยาบช้าต่อได้ฝ่าพระบาท ขอได้ฝ่าพระบาทจงโปรดให้ลงโทษโจรผู้นี้ตามประสงค์เถิด พระเจ้าข้า!”. พระราชามีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเช้า”. เจ้าหน้าที่เหล่านั้นจึงประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเช้า. ต่อมา ในเวลาเที่ยงวัน

พระราชาทรงซักถามพวกเจ้าหน้าที่นั้นว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! บุรุษนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?” พวกเขากราบทูลว่า “ข้าแต่สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ พระเจ้าข้า!” พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอย่างนั้นว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเที่ยง”. พวกเจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเที่ยง. ต่อมา ในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอีกว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! บุรุษนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?”. พวกเขากราบทูลว่า “ยังมีชีวิตอยู่ พระเจ้าข้า!”. พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอีกว่า “ท่านทั้งหลาย! พวกท่านจงไปประหารบุรุษนั้น ด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น” ดังนี้. พวกเจ้าหน้าที่นั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น.

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร : บุรุษนักโทษนั้นถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารอยู่ด้วยหอกสามร้อยเล่ม ตลอดทั้งวัน เขาจะพึงเสวยแต่ทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ มิใช่หรือ? ภิกษุ ท.! บุรุษนักโทษนั้น ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกเพียงเล่มเดียว ก็พึงเสวยทุกขโทมนัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ (มากอยู่แล้ว) ก็จะกล่าวไปไยถึงการที่บุรุษนักโทษนั้นถูกประหารด้วยหอกสามร้อยเล่มเล่า, ข้อนั้นมีอุปมาฉันใด; ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าวว่า วิญญาณาหารอันอริยสาวกควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนนักโทษถูกประหารนั้น) ฉะนั้น. ภิกษุ ท.! เมื่อวิญญาณาหารอันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, นามรูปย่อมเป็นสิ่งท้อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อนามรูปเป็นสิ่งท้อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า “สิ่งไร ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านั้น) ย่อมไม่แก่อริยสาวกนั้น”, ดังนี้แล.

(คำขั้ว เรียกว่าอาหาร เพราะหล่อเลี้ยงร่างกาย; ศัสสะ เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดเวทนา; มโนสัจเจตนา เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดกรรม; วิญญาณ เรียกว่าอาหาร เพราะทำให้เกิดนามรูป. ถ้าบุคคลพิจารณาเห็นโทษแห่งอาหารแต่ละอย่าง ๆ กังที่ ครัสไว้โดยอุปมาในข้อความข้างบนนี้แล้ว ก็จะสามารถควบคุมสิ่งที่เรียกว่าอาหาร ไม่ให้เป็นอาหารโดยความหมายนั้น ๆ ได้, จะคับทุกข์ได้จนถึงขั้นเป็นพระอรหันต์).

วิชิพิจารณาธรรมในภายใน เพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุ ท. ! เธอทั้งหลายพิจารณากันบ้างหรือไม่ ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน ?

ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า “ข้าพระองค์ย่อมพิจารณา ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายใน อยู่ พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ! เธอ ย่อมพิจารณา ชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในอยู่ อย่างไรเล่า ?

(ภิกษุนั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว ก็ไม่ทรงพอพระทัย พระอานนท์จึงทูลขอร้อง ให้พระองค์ทรงแสดง ภิกษุได้ฟังแล้วจกทรงจำไว้. ครัสให้ภิกษุทั้งหลายตั้งใจฟัง แล้วครัสว่า:-)

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในว่า “ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ไตแล; ทุกข์นี้หนอ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี ?” ดังนี้. ภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า “ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อยนานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามรณะ ไตแล; ทุกข์นี้หนอ มีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด มีอุปธิเป็นเครื่องก่อให้เกิด มี

อุปธิเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด; เพราะอุปธิมี ชรามรณะจึงมี; เพราะอุปธิไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี;" ดังนี้. ภิกษุหนึ่ง ย่อมรู้ชัด ซึ่งชรามรณะด้วย ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะด้วย และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ โดยประการทั้งปวง.

ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในว่า "ก็อุปธินี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมีอุปธิจึงมี เพราะอะไรไม่มีอุปธิจึงไม่มี?" ดังนี้. ภิกษุหนึ่ง พิจารณาอยู่ ย่อมรู้ อย่างนี้ว่า "อุปธินี้ มีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด; เมื่อต้นเหตุมีอุปธิจึงมี เมื่อต้นเหตุไม่มีอุปธิจึงไม่มี;" ดังนี้. ภิกษุหนึ่ง ย่อมรู้ชัด ซึ่งอุปธิด้วย ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปธิด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ กล่าวคือเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ โดยประการทั้งปวง.

ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาชนิดที่เป็นการพิจารณาในภายในว่า "ก็ต้นเหตุนี้ เมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้น ณ ที่ไหน?

เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน?" ดังนี้. ภิกษุชั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า สิ่งใดมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) ในโลก; ตณฺหาณ เมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้น ในสิ่งนั้น, เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในสิ่งนั้น. ก็สิ่งใดเล่า มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก? จักขุ มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก. ตณฺหาณ เมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในธรรมมีภาวะน่ารักน่ายินดีเหล่านั้น, เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในธรรมมีภาวะน่ารักน่ายินดีเหล่านั้น.

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสถึงบุคคลบางพวกในอดีต อนาคต และปัจจุบัน เห็นปิยรูปสาตรูปโดยความเป็นของเที่ยง ของสุขเป็นต้น แล้วทำทัฬหาให้เจริญ ทำอุปริให้เจริญ เท่ากับทำทุกข์ให้เจริญ ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้; และได้ตรัสฝ่ายตรงกันข้ามโดยปฏิบัติกันไว้เป็นคู่กัน.

สำหรับปิยรูปสาตรูปนั้น ในที่อื่นกล่าวไว้เป็นทกหมวก ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร รวมกันเป็น ๖๐ อย่าง; ในที่นี้กล่าวไว้เพียง ๖ อย่าง ตามจำนวนแห่งอายตนะภายใน, แม้กระนั้นก็จะขยายออกไปได้เป็น ๖๐ อย่าง เช่นเดียวกัน; ผู้สนใจพึงหาอ่านดูได้จากมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น เองเถิด).

— นิตาน. ส. ๑๖/๑๓๐ - ๑๓๔/๒๕๔ - ๒๖๒.

การพิจารณาเพื่อความสิ้นแห่งแดนเกิดของทุกขสมุทัย

ภิกษุ ท.! ภิกษุพึงพิจารณาไคร่ครวญ โดยประการที่เมื่อพิจารณาไคร่ครวญอยู่ วิตถุณฺณ (จิต) ของเธอ อันเป็นวิตถุณฺณซึ่งไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไป

ในภายนอก และไปตั้งสยบอยู่ในภายใน แล้ว ก็จะไม่สะดุ้งเพราะไม่มีกรรม เป็นที่ยึดมั่น.

ภิกษุ ท. ! เมื่อวิญญาณไม่พุ่งไป ไม่ซ่านไปในภายนอก และไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน เป็นวิญญาณไม่สะดุ้งเพราะไม่มีกรรมเป็นที่ยึดมั่นอยู่ ดังนี้แล้ว, ธรรมเป็นแดนเกิดคนแห่งทุกข์กล่าวคือชาติชรามรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป.

(ครั้นตรัสแต่โดยย่อทั้งนี้แล้ว เสด็จเข้าไปในวิหาร ภิกษุไม่เข้าใจเห็นความนั้น โดยพิศการ ได้เข้าไปขอคำอธิบายจากพระมหาภิกษุจายณะ. ท่านได้อธิบายในข้อที่ว่า วิญญาณพุ่งไปในภายนอกก็อย่างไร สยบอยู่ในภายในก็อย่างไร สะดุ้งนั้นก็อย่างไร ทั้งนี้เป็นกัน; หากุรยละเอียดได้จากหนังสือ ปฏิจ. โธ. หน้า ๒๔๔-๓๐๕)

-อุปริ. ม. ๑๔/๔๑๑-๔๒๒/๖๓๕-๖๕๒.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสสของสัมมาทิฐิ

การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทิฎฐิ ได้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อบุคคลรู้้อยู่อย่างไร เห็น้อยู่อย่างไร มิจฉาทิฎฐิ ย่อมละไป พระเจ้าข้า?”

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็น้อยู่ ซึ่ง จักขุ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฎฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็น้อยู่ ซึ่ง รูป ท. โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฎฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็น้อยู่ ซึ่ง จักขุวิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฎฐิย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็น้อยู่ ซึ่ง จักขุ-

สัมผัส โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐีย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ ซึ่งเวทนาอันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิจฉาทิฏฐีย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิภรรมอีก ๕ หมวดถัดไป ก็คือ หอมกโสคะ นานะ ชีวหา กายะ และ นนะ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนิจจัง ทั้งหมด ๓๐ อย่าง.

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้แล มิจฉาทิฏฐีย่อมละไป.

— สพา. ส. ๑๘/๑๘๔/๒๕๔.

การเห็นชนิดที่ละสักกายทิฏฐิได้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อบุคคลรู้้อย่างไร เห็น้อย่างไร สักกายทิฏฐิย่อมละไป พระเจ้าข้า?”

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักขุ โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐีย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง รูป ท. โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐีย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักขุวิญญาณ โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐีย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง จักขุสัมผัส โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐีย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้้อยู่เห็นอยู่ ซึ่ง เวทนาอันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นทุกข์ สักกายทิฏฐีย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิกรรรมอีก ๕ หมวดถัดไป คือ หมวดโสคะ มานะ นีวทา กาสะ และ มนะ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นทุกขัง ทั้งหมด ๓๐ อย่าง).

ภิกษุ! เมื่อบุคคล **รู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้แล** **อตตานุทิฏฐิ** ย่อมละไป.

-สพ. ต. ๑๘/๑๘๔/๒๕๕.

การเห็นชนิดที่ละอตตานุทิฏฐิ ได้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อบุคคลรู้อย่างไร เห็นอย่างไร อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป พระเจ้าข้า?”

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ **ซึ่งจักขุ** โดยความเป็นอนัตตา อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ **ซึ่งรูปท**. โดยความเป็นอนัตตา อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ **ซึ่งจักขุวิญญูณ** โดยความเป็นอนัตตา อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ **ซึ่งจักขุสัมผัส** โดยความเป็นอนัตตา อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป. เมื่อบุคคลรู้อยู่เห็นอยู่ **ซึ่งเวทนา** อันเป็นสุขก็ตาม อันเป็นทุกข์ก็ตาม อันเป็นอทุกขมสุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นอนัตตา อตตานุทิฏฐิ ย่อมละไป.

(ในกรณีแห่ง อายตนิกรรรมอีก ๕ หมวดถัดไป คือ หมวดโสคะ มานะ นีวทา กาสะ และ มนะ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับข้างบนนี้ ต่างแต่ชื่อธรรมที่ต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น; รวมเป็นธรรมที่ถูกรู้เห็นโดยความเป็นอนัตตา ทั้งหมด ๓๐ อย่าง).

ภิกษุ! เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็น้อย่างนี้แล อตฺตทานุทฺติยํมละไป.

—สพ. ตี. ๑๘/๑๘๖/๒๕๖.

(การพิจารณาเห็นอายตนิกรรรม โดยลักษณะทั้งสาม ก็อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทังกล่าวมาใน ๓ หัวข้อข้างบนนี้ ก็จัดเป็นสัมมาทฺติฐิแบบหนึ่ง จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

การเห็นชนิดที่ละมิจฉาทฺติฐิที่ปรารภอตฺตาและโลก

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! บรรดาทฺติฐิที่ประกอบด้วยวาทะว่า ตน หรือประกอบด้วยวาทะว่า โลก เกิดขึ้นในโลก มีอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุ จะตั้งคําทักทฺในใจอย่างไร จึงจะละทฺติฐิเหล่านั้นได้ จึงจะสลัดคําทฺติฐิเหล่านั้นได้ พระเจ้าข้า?”

จุนทะ! บรรดาทฺติฐิที่ประกอบด้วยวาทะว่าตน หรือประกอบด้วยวาทะว่าโลก เกิดขึ้นในโลก มีอยู่ มันเกิดขึ้นในอารมณ์ใด นอนตามอยู่ในอารมณ์ใด เรียกร้องอยู่ในอารมณ์ใด, เมื่อภิกษุเห็นอยู่ด้วยปัญญาโดยชอบตามที่แท้จริง ซึ่งอารมณ์เหล่านั้นอย่างนั้นว่า “นั่นมิใช่ของเรา นั่นมิใช่เรา นั่นมิใช่อัตตาของเรา” ดังนี้, การละซึ่งทฺติฐิเหล่านั้น การสลัดคําทฺติฐิเหล่านั้น ที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมมี.

—ม. ม. ๑๒/๗๒/๑๐๐-๑๐๑.

การเห็นไตรลักษณ์ เป็นทางแห่งความหลุดพ้น

ก. ตามนัยแห่งอนัตตลักษณะสูตร

ภิกษุ ท.! รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน มีในภายในหรือภายนอก

ก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือใกล้ก็ตาม; รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้นทั้งหมด บุคคลพึงเห็นด้วยตาภูตสัมมปปัญญา อย่างนี้ว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, นั่นไม่ใช่เป็นเรา, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายทั้งในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ; เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้อีกว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ไม่มีได้อีก” ดังนี้.

— ขนธ. ตี. ๑๗/๘๒ - ๘๔/๑๒๗ - ๑๓๐.

ข. ความนัยแห่งบาลีอนิจจวรรคสฬายคนสังยุตต์

(พระบาลีนี้ แทนที่จะแสดงวัตถุแห่งการพิจารณา โดยนัยแห่งขันธห้า แต่แสดงโดยอาศัยคณะภายในหก อาศัยคณะภายนอกหก มีหลักแห่งวิधिพิจารณาอย่างเดียวกับนัยบาลีอนัตตลักขณสูตรข้างบน. — สฬา. ตี. ๑๘/๑ - ๓/๑ - ๖).

ค. ความนัยแห่งอัมมปทบาลี

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่เบ่งทุกขที่ตนหลง : นั่นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “สังขารทั้งปวง เป็น ทุกข์”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่是一切ทุกข์ที่ตนหลง : นั้นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า “ธรรมทั้งปวง เป็น อนัตตา”; เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในสิ่งที่是一切ธรรมที่ตนหลง : นั้นแหละเป็นทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด.

-ธ. ขุ. ๒๔/๕๑/๓๐.

ความสะทกสบายแก่การดับของกิเลส (นิพพาน)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง ปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน แก่ พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.! ปฏิบัติ เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่งจักษุว่า ไม่เที่ยง; ย่อม เห็นซึ่งรูปทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งจักขุวิญญาณว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งจักษุสัมผัสว่า ไม่เที่ยง; ย่อมเห็นซึ่งเวทนา อันเป็นสุข เป็น ทุกข์ หรือเป็นอทุกขมสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัยว่า ไม่เที่ยง.

(ในกรณีแห่ง โสตะ มานะ ชีวหา กาสะ และมณะ ก็ได้กระทำต่อไปด้วยข้อความ อย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

-สพ. ตี. ๑๘/๑๖๗/๒๓๒.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! เราจักแสดง ปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน แก่พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท. ! ปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่งจักษุว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่งรูปทั้งหลายว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่งจักษุวิญญาณว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่งจักษุสัมผัสว่า เป็นทุกข์; ย่อมเห็นซึ่งเวทนา อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอกุศลสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักษุสัมผัสเป็นปัจจัยว่า เป็นทุกข์.

(ในกรณีแห่ง โสคะ มานะ ชิวหา กายะ และ มนะ ก็ได้กระทำต่อไปด้วยข้อความอย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท. ! นี้แล คือปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

— สพา. ส. ๑๘/๑๖๘/๒๓๓.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! เราจักแสดง ปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน แก่พวกเธอ. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท. ! ปฏิบัติที่เป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นซึ่งจักษุว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่งรูปทั้งหลายว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่งจักษุวิญญาณว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่งจักษุสัมผัสว่า เป็นอนัตตา; ย่อมเห็นซึ่งเวทนา

อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอทุกข์มสุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
ว่า เป็นอนัตตา.

(ในกรณีแห่ง โสตะ นามะ ชิวหา กายะ และมนะ ก็ได้ตรัสต่อไปด้วยข้อความ
อย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิบัติเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

— สพา. ส. ๑๘/๑๖๘/๒๓๔.

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง ปฏิบัติเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน แก่
เธอทั้งหลาย. พวกเธอจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. ภิกษุ ท.!
ปฏิบัติเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพานนั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั้น เป็น
อย่างนี้ คือ :-

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : จักขุ เทียงหรือ
ไม่เทียง? “ไม่เทียง พระเจ้าข้า” สิ่งใดไม่เทียง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข
เล่า? “เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” สิ่งใดไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไป
เป็นธรรมดา, ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา, นั่นเป็น
เรา, นั่นเป็นอัตตาของเรา” ดังนี้? “ไม่ควรตามเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

(ต่อไปได้ตรัสตามและภิกษุทูลทอเบเกี่ยวกับ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส
.... จักขุสัมผัสสชาเวทนา, ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักขุนี้ทุกประการ
ต่างกันแต่ชื่อเท่านั้น.

เมื่อตรัสข้อความในกรณีแห่งอายตนิกรรรมหวมกจักขุ จบลงดังนี้แล้ว ได้ตรัสข้อ
ความในกรณีแห่งอายตนิกรรรมหวมกโสตะ หวมกนามะ หวมกชิวหา หวมกกายะ และหวมกมนะ

ต่อไปอีก, ซึ่งมีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนิภรณ์รวมหกจักขุนี้ทุกประการ ต่างกันแต่เพียงชื่อเท่านั้น, ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงไต่เอง).

ภิกษุ ท.! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน รูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน จักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน จักขุสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน เวทนา อันเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอนุทุกขมสุข ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; (ในกรณีแห่งอายตนิภรณ์รวมหกโสตะ - มานะ - ชิวหา - กายะ - มนะ ก็ได้ตรัสต่อไปอีก โดยนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนิภรณ์รวมหกจักขุนี้); เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก".

ภิกษุ ท.! นี้แล คือปฏิบัติเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน นั้น.

- สทพ. ตี. ๑๘/๑๖๔/๒๓๕.

การรู้จักแสวงหาของมนุษย์

ก. การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ

ภิกษุ ท.! การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ (อนริยปริยเยสนา) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองมีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยัง มัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง. ตนเอง

มีความแก่เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา
 อยู่นั่นเอง, ตนเองมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่ง
 ที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเองมีความตายเป็นธรรมดาอยู่แล้ว
 ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง, ตนเองมีความโศก
 เป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความโศกเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง,
 ตนเองมีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหา
 สิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง.

ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา?

ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง
 โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเกิดเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความเกิดเป็น
 ธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก (อุปธิ); บุคคลในโลกนี้ พวกกันจมติดอยู่
 พวกกันมัวเมาอยู่ พวกกันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความ
 ความเกิดเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา
 อยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความแก่เป็นธรรมดา?

ภิกษุ ท.! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง
 โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความแก่เป็นธรรมดา. ภิกษุ ท.! สิ่งที่มีความแก่เป็น
 ธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พวกกันจมติดอยู่ พวกกัน
 มัวเมาอยู่ พวกกันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความแก่
 เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาอยู่
 นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา?

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา. ภิกษุ ท. ! สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความตายเป็นธรรมดา?

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความตายเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท. ! สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความตายเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความโสกเป็นธรรมดา?

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะแกะ ไก่สุกร ช้าง โคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความโสกเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท. ! สิ่งที่มีความโสกเป็นธรรมดาเหล่านั้น เป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความโสกเป็นธรรมดาอยู่เองแล้ว ก็ยังมีหวังแสวงหาสิ่งที่มีความโสกเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งอะไรเล่า ว่ามีความเศร้าหมองโดยรอบด้าน เป็นธรรมดา? ภิกษุ ท. ! ควรจะกล่าวซึ่งบุตรภรรยา ทาสหญิงทาสชาย แพะ แกะ ไก่ลูกกร ช้างโคม้าลา ทองเงิน ว่ามีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา. ภิกษุ ท. ! สิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาเหล่านั้นเป็นของหนัก; บุคคลในโลกนี้ พากันจมติดอยู่ พากันมัวเมาอยู่ พากันสยบอยู่ ในของหนักเหล่านั้น จึงทำให้ตนทั้งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านอยู่เองแล้ว ก็ยังมัวหลงแสวงหาสิ่งที่มีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดาอยู่นั่นเอง อีก.

ภิกษุ ท. ! นั่นคือ การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ.

ข. การแสวงหาที่ประเสริฐ

ภิกษุ ท. ! การแสวงหาที่ประเสริฐ (อริยปริยเสนา) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองมีความเกิดเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่เกิด (อชาต) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความแก่เป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่แก่ (อชร) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่เจ็บไข้ (อพฺยาธิ) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความตายเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่ตาย (อมต) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความโสกเป็นธรรมดา ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีความโสกเป็นธรรมดา แล้วแสวงหานิพพานอันเป็นธรรมไม่โสก (อโสก) เป็นธรรมเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า, ตนเองมีความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา

ก็รู้จักโทษในสิ่งที่มีค่าหรือความเศร้าหมองโดยรอบด้านเป็นธรรมดา แล้วแสวงหา
นิพพานอันเป็นธรรมไม่เศร้าหมองโดยรอบด้าน (อสังกิเลส) เป็นธรรมเกษมจาก
โยคะไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า.

ภิกษุ ท. ! นี้คือ การแสวงหาที่ประเสริฐ.

- ม. ม. ๑๒/๓๑๖/๓๑๕.

อุบายเครื่องสันตคณาโดยสังเขป

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ว่าโดยสังเขป, ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่าใด ภิกษุ
จึงเป็นผู้พ้นวิเศษแล้วเพราะความสิ้นไปแห่งกตณา มีความสำเร็จถึงที่สุดยิ่ง เกษมจากโยคะ
ถึงที่สุดยิ่ง มีพรหมจรรย์ถึงที่สุดยิ่ง จบกิจถึงที่สุดยิ่ง เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพและมนุษย์
ทั้งหลาย ?”

ท่านผู้จอมเทพ ! หลักธรรมอันภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้สดับแล้ว
ย่อมมีอยู่ว่า “สิ่งทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น (ว่าเป็นตัวเรา - ของ
เรา)” ดังนี้. เมื่อเธอได้สดับดังนี้แล้ว ย่อมรู้อย่างซึ้งซึ้งธรรมทั้งปวง, ครั้นรู้อย่าง
แล้ว ก็รอบรู้อย่างซึ้งซึ้งธรรมทั้งปวง, ครั้นรอบรู้อย่างแล้ว ได้รู้สึกความรู้สึกอันใดอัน
หนึ่ง จะเป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุขก็ตาม เธอย่อมมองเห็นความไม่
เที่ยงแท้ ในความรู้สึก (เวทนา) ทั้งหลายเหล่านั้น มองเห็นความคลายกำหนด
มองเห็นความดับไม่เหลือ มองเห็นความสลัดคืน อยู่. เมื่อเธอมองเห็นความ
ไม่เที่ยงแท้ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น มองเห็น (คือรู้สึก) ความคลายกำหนด
มองเห็นความดับไม่เหลือ มองเห็นความสลัดคืน (ของตน) อยู่เนืองนิจ ก็ไม่
ยึดถือด้วยใจ ซึ่งอะไร ๆ ในโลก, เมื่อไม่ยึดถือก็ไม่สะดุ้งใจ, เมื่อไม่สะดุ้งใจ

ชื่อว่าดับสนิทรอบในภายใน นั้นเทียว, เธอย่อมรู้สึกตนชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มีอีก” ดังนี้.

ท่านผู้จอมเทพ! ว่าโดยสังเขป, ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้นแล ภิกษุชื่อว่า พันวิเศษแล้วเพราะความสันตัตถา มีความสำเร็จถึงที่สุดยิ่ง เกษมจากโยคะถึงที่สุดยิ่ง มีพรหมจรรย์ถึงที่สุดยิ่ง จบกิจถึงที่สุดยิ่ง เป็นผู้ประเสริฐกว่าเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

— ม. ม. ๑๒/๔๖๔/๔๓๔.

ความถูกต้องเกี่ยวกับความรู้สึกว่าปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ

ภิกษุ ท.! ๑. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิบัติ ในสิ่งไม่ปฏิบัติ ตามกาลอันควรอยู่ เป็นความถูกต้อง. ๒. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิบัติ ในสิ่งปฏิบัติ ตามกาลอันควรอยู่ เป็นความถูกต้อง. ๓. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิบัติ ทั้งในสิ่งไม่ปฏิบัติและสิ่งปฏิบัติ ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง. ๔. ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาว่าไม่ปฏิบัติ ทั้งในสิ่งปฏิบัติและสิ่งไม่ปฏิบัติ ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง. ๕. ภิกษุ เว้นขาดจากความรู้สึกว่า สิ่งไม่ปฏิบัติและสิ่งปฏิบัติเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ ตามกาลอันควรอยู่ ก็เป็นความถูกต้อง.

๑. ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเป็นผู้มีสัญญาว่าปฏิบัติในสิ่งไม่ปฏิบัติอยู่? ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์

ข้อนี้ว่า “ราคะอย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ” ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าปฏิกุศลในสิ่งไม่ปฏิกุศลอยู่.

๒. ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าไม่ปฏิกุศลในสิ่งปฏิกุศลอยู่? ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า “โทสะอย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ” ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าไม่ปฏิกุศลในสิ่งปฏิกุศลอยู่.

๓. ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าปฏิกุศลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกุศลและสิ่งปฏิกุศลอยู่? ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า “ราคะอย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ. โทสะก็อย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ” ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าปฏิกุศลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกุศลและสิ่งปฏิกุศลอยู่.

๔. ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าไม่ปฏิกุศลทั้งในสิ่งปฏิกุศลและสิ่งไม่ปฏิกุศลอยู่? ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า “โทสะอย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ. ราคะก็อย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ” ดังนี้ ภิกษุจึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าไม่ปฏิกุศลทั้งในสิ่งปฏิกุศลและสิ่งไม่ปฏิกุศลอยู่.

๕. ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า ภิกษุจึงเว้นขาดจากความมัวรู้ที่กล่าวสิ่งไม่ปฏิกุศลและสิ่งปฏิกุศลเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขามีสติสัมปชัญญะ อยู่? ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้ว่า

“ราคะอย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งราคะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ใด ๆ ชนิดใด ๆ. โทสะก็อย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ใด ๆ ชนิดใด ๆ. โมหะก็อย่างบังเกิดขึ้นแก่เรา ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ ในส่วนไหน ๆ ในที่ใด ๆ ชนิดใด ๆ” ดังนี้ ภิกษุจึงเว้นขาดจากความรู้สึกว่าสิ่งไม่ปฏิญญและสิ่งปฏิญญเสียทั้งสองอย่าง เป็นผู้อยู่อุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่. ดังนี้แล.

— ปรุจาก. อ. ๒๒/๑๘๘/๑๔๔.

ภิกษุมิ ได้เจริญภาวนาเพื่อไครูปทิพย์เสียงทิพย์

(เมื่อพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสตอบคำซักไซ้ไล่เลียง ของมหาลิจฉวิบุตร เกี่ยวกับสมาธิภาวนาเพื่อการเห็นรูปทิพย์และการฟังเสียงทิพย์ จนเป็นที่เข้าใจแจ่มแจ้ง ทุกแง่ทุกมุมแล้ว, มหาลิจฉวิบุตร ได้กราบทูลถามว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ประพฤติพรหมจรรย์กัน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้นหรือ, ได้ตรัสตอบว่า :-)

มหาลิจ! ภิกษุทั้งหลาย จะประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำให้แจ้งซึ่งสมาธิภาวนาเหล่านั้น ก็หามิได้. มหาลิจ! ธรรมเหล่านั้น อันยิ่งกว่าอันประการใดก็ตาม ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้งธรรมเหล่านั้น ก็มีอยู่.

“ธรรมเหล่านั้นนั้น เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า!”

มหาลิจ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เป็นโสดกัมมัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อพระนิพพาน มีการตรัสรู้

พร้อมในเบื้องหน้า. มหาล! นี้แล ธรรมอันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากัน
ประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาล! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม
และเพราะความที่ระคะโทสะโมหะเบาบาง เป็น **สกทาคามี** มาสู่โลกนี้เพียง
ครั้งเดียว แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้. มหาล! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมอัน
ยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาล! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์
เบื้องต่ำทั้งห้า เป็น **โอบปาติกะ (อนาคามี)** มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่เวียน
กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา. มหาล! แม้นี้แล ก็เป็นธรรมอันยิ่งกว่าประณีต
กว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำให้แจ้ง.

มหาล! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ กระทำให้แจ้งซึ่ง **เจโตวิมุคคิบัญญัติ**
วิมุคคิ อันทาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอัสวะทั้งหลาย ด้วยบัญญัติ
อันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่. มหาล! แม้นี้แล ก็เป็นธรรม
อันยิ่งกว่าประณีตกว่า ที่ภิกษุพากันประพฤติพรหมจรรย์ในเรา เพื่อการทำ
ให้แจ้ง.

มหาล! เหล่านี้แล ธรรมทั้งหลายอันยิ่งกว่าอันประณีตกว่า ที่ภิกษุ
พากันประพฤติพรหมจรรย์ในเราเพื่อการทำให้แจ้ง.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในสัมมาทิฐิ ย่อมไม่ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อสมารถภาวนาอันนำมาซึ่งการได้เห็นรูปทิพย์ หังเสียงทิพย์ จึงเป็นสาวกอันแท้จริงของพระผู้มีพระภาคเจ้า).

การเห็นความปฏิญญาแห่งยศ - อาหาร - ความรัก - อสุภ - ตัตตะ - อุปาทาน

นาคิตะ! เราอย่าต้องเกี่ยวข้องกับยศเลย; ยศก็อย่ามาเกี่ยวข้องกับเราเลย. นาคิตะ! ผู้ใด เป็นผู้ไม่ได้ตามปรารถนา ไม่ได้โดยง่าย ไม่ได้โดยสะดวก ซึ่งเนกขัมมสุข ปวีเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข เหมือนอย่างที่เราได้อยู่ตามปรารถนา ได้โดยง่าย ได้โดยสะดวก แล้ว เขาผู้นั้นก็จะพึงยินดี อยู่กะ *มิหฺหฺสุข*^๑ *มิทฺทสุข*^๒ และ *สุขอันเกิดจากลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ*.

นาคิตะ! อูจจาระบัสสวาระ เป็นผลของสิ่งที่บุคคลกินแล้ว ดื่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว; นั่นแหละ คือผลไหลออกของสิ่งนั้น.

นาคิตะ! โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุปายาสะ ย่อมเกิดขึ้นจากความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นของสิ่งอันเป็นที่รัก : นั่นแหละผลไหลออกของสิ่งนั้น.

๑. คือ สุขอาศัยที่บัสสวาระ.

๒. คือ สุขของคนนอนสบายบนสิ่งอสุภปฏิญญา.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิภูล^๑ ในนิมิตอันสวयงาม ย่อมปรากฏ
ขึ้น แก่บุคคลผู้ตามประกอบซึ่ง ความเพียรในอสุภนิมิต : นั้นแหละผลไหลออก
แห่งการกระทำเช่นนั้น.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิภูลในผัสสะ ย่อมปรากฏขึ้น แก่บุคคล
ผู้ตามเห็นอยู่ซึ่ง ความไม่เที่ยงในผัสสาชยตนะหก : นั้นแหละเป็นผลแห่งการ
กระทำเช่นนั้น.

นาคิตะ! ความเป็นของปฏิภูลในอุปาทาน ย่อมปรากฏขึ้น แก่
บุคคลผู้ตามเห็นอยู่ซึ่ง ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธทั้งห้าอยู่ :
นั้นแหละเป็นผลไหลออกแห่งการกระทำเช่นนั้น.

- ปญจก. อ. ๒๒/๓๒/๓๐.

โลกุตตรผลมีได้จากการตั้งจิตไว้ถูก

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนเคื่อยเมล็ดข้าวสาลี หรือเคื่อยเมล็ดข้าววยะ
ที่มันตั้งอยู่ในลักษณะผิดปกติ ถูกย่ำด้วยมือหรือเท้าแล้ว จักตำมือหรือเท้าที่ย่ำ
ลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห่อขึ้นมาได้ นี้ไม่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไร
เล่า? เพราะเหตุว่าเคื่อยแห่งเมล็ดข้าวสาลีนั้นตั้งอยู่ผิดลักษณะ. ภิกษุ ท.!
ฉันใดก็ฉันนั้น : ภิกษุมีจิตตั้งไว้ผิด จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น
หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้งได้ นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า?
เพราะความที่จิตตั้งไว้ผิด แล.

๑. คำว่า ปฏิภูล ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นภาษาธรรม หมายถึงภาวะแห่งความนำเกิดผดบังซึ่ง ที่จะ
ต้องคู่ด้วยสติปัญญา ไม่ใช่คู่ด้วยตาอย่างภาวะปฏิภูลในภาษาคน.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนเตื่อยเมล็ดข้าวสาลี หรือเตื่อยเมล็ดข้าววาระ
 ที่มันตั้งอยู่ถูกลักษณะ ถูกย่ำด้วยมือหรือเท้าแล้ว จักตำมือหรือเท้าที่ย่ำลงไป
 หรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้นมาได้ นี่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า? เพราะ
 เหตุว่าเตื่อยแห่งเมล็ดข้าวสาลีนั้นตั้งอยู่ถูกลักษณะ. ภิกษุ ท. ! ฉันทใดกัฉันทัน
 : ภิกษุผู้มีจิตตั้งไว้ถูก จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำ
 นิพพานให้แจ้งได้ นี่เป็นฐานะที่มีได้. เพราะเหตุไรเล่า? เพราะความที่
 จิตตั้งไว้ถูก แล.

- เอก. อ. ๒๐/๔/๔๒ - ๔๓.

ความเข้าใจหลังจากการปฏิบัติ เป็นเครื่องตัดสินความผิด - ถูก

(นายบ้านชื่อปาฏลิตะ แห่งโกพินนิคม ชื่อ อุตตระ มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า
 กราบทูลเรื่องที่เขาได้ฟังสมณพราหมณ์ศาสนาต่างๆ ๔ จำพวก : จำพวกที่ ๑ แสดงทิวฏฐิว่า
 การให้ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล กรรมดีกรรมชั่วไม่มีผล โลกนี้โลกอื่นไม่มี บิคา มารคาไม่มี
 โอปปาติกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติชอบ รู้แจ้งโลกนี้โลกอื่นแล้วประกาศก็ไม่มี;
 สมณพราหมณ์ศาสนาพวกที่ ๒ แสดงทิวฏฐิอย่างตรงกันข้าม ว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่มี; สมณ-
 พราหมณ์ศาสนาพวกที่ ๓ แสดงทิวฏฐิว่า การกระทำทั้งหลายไม่เป็นอันกระทำ แม้จะกระทำบาป
 เช่น ฆ่าสัตว์มีเนื้อกองเต็มแผ่นดิน ก็ไม่มีบาป ทำบุญเต็มฝั่งแม่น้ำคงคา ก็ไม่มีบุญ; ส่วนสมณ-
 พราหมณ์ศาสนาพวกที่ ๔ แสดงทิวฏฐิอย่างตรงกันข้ามจากพวกที่สาม คือแสดงว่าการกระทำเป็น
 อันกระทำ คือทำบาปมีผลบาป ทำบุญมีผลบุญ; แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าท้อไปว่า :-)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! กังขาและวิจิกิจฉาได้เกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ว่า ใน
 บรรดาสมณพราหมณ์ศาสนาเหล่านั้น สมณพราหมณ์พวกไหนพุกุจจริง พวกไหนพุกุมุสา”.

คามณี! ควรแล้วที่ท่านจะมีกัณหาจะมีวิจิกิจฉา วิจิกิจฉาได้เกิดขึ้นแล้วในฐานะที่ควรกัณหา.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์เสื่อมใสแล้วในพระผู้มีพระภาคอย่างนั้นว่า พระผู้มีพระภาคสามารถที่จะแสดงธรรม เพื่อข้าพระองค์จะละธรรมเป็นที่กัณหาเสียได้”.

คามณี! อัมมตมาธิ มีอยู่. ถ้าท่านได้จิตตสมาธิในธัมมสมาธิชั้นแล้ว ท่านก็จะละธรรมเป็นที่กัณหาเสียได้. คามณี! ธัมมสมาธิชั้น เป็นอย่างไรเล่า?

คามณี! อัมมตมาธิ ในกรณีนี้คือ อริยสาวก ละขาดเวทนาจาก ปาณาติบาต ละขาดเวทนาจากอกินนทาน ละขาดเวทนาจากกาเมสุมิถาจาร ละขาดเวทนาจากมุสาวาท ละขาดเวทนาจากปิสุณวาท ละขาดเวทนาจาก ผรุสวาท ละขาดเวทนาจากสัมผัปปลาปวาท ละอภิขมาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอภิขมา ละโทษคือพยาบาทแล้ว เป็นผู้มิจิตไม่พยาบาท ละมิจฉาทิฎฐิแล้ว เป็นผู้มิสัมมาทิฎฐิ.

คามณี! อริยสาวกนั้น ปราศจากอภิขมา ปราศจากพยาบาท เป็นผู้ไม่ลิ้มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติ อย่างนี้แล้ว มีจิตสหระคตด้วยเมตตา แผ่ไปสู่ทิศที่หนึ่ง แล้วแลอยู่. ในทิศที่สองก็อย่างเดียวกัน. ในทิศที่สามก็อย่างเดียวกัน. ในทิศที่สี่ก็อย่างเดียวกัน; คือมีจิตสหระคตด้วยเมตตา เป็นจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตจิต ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปแล้วสู่โลกมีที่สูงสุดในทิศทั้งปวง เพราะการแผ่ไปสู่ที่ทั้งปวงในทิศทั้งปวง ทั้งโดยเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง แล้วแลอยู่. (ในตอนที่กำลังถึงการแผ่จิตอันสหระคตด้วย กรุณา

มฤตา และอุเบกขา ในตอนต่อไป ก็ได้ตรัสโดยข้อความทำนองเดียวกันนี้). อริยสาวก นั้นย่อมใคร่ครวญเห็นอยู่ ว่า “แม้จะมีศาสดาผู้มีวาตะมีทิวฐิ ว่า ‘ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบาก แห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้ว โดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี’ ดังนี้ผู้นั้นก็ตาม; แม้คำของศาสนานี้ เป็นคำจริง ความผิดก็ มิได้มีแก่เรา (ผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้) ผู้มิได้เบียดเบียนใคร ๆ ทั้งที่เป็นสัตว์สะดุ้งหว่นไหวและสัตว์ที่มันคงไม่สะดุ้งหว่นไหว และเราเป็นผู้ถือเอาได้ซึ่งความสำเร็จ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ในกรณีนี้คือ เป็นผู้สාරวมแล้วด้วยกายด้วยวาจาด้วยใจ ด้วย และจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เบื้องหน้าแต่การตายเพราะการทำลายแห่ง กาย ด้วย” ดังนี้. (ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว) ความปราโมทย์ย่อมเกิดแก่ อริยสาวกนั้น ปีติย่อมเกิดแก่ผู้ปราโมทย์แล้ว กายของผู้มี ใจปีติแล้วย่อมสว่างับ ผู้มีกายสงบสว่างับแล้วย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตงมั่น. ความฉะเอิบ! นี้แหละ คือ ธรรมสมาธิ ละ. ถ้าท่านได้จิตตสมาธิในธรรมสมาธินั้นแล้ว ท่านก็จะละเสีย ได้ซึ่งธรรมเป็นที่กัษานัน.

(ต่อไปนี้ ได้ตรัสปรารภทิวฐิของสมณพราหมณ์ ศาสดาจำพวกที่สอง ซึ่งกล่าว อตติกทิวฐิ, และปรารภ ศาสดาจำพวกที่สาม ซึ่งกล่าว อภิรียทิวฐิ, แล้วตรัสปรารภ ศาสดา จำพวกที่สี่ ซึ่งกล่าว กิริยทิวฐิ, โดยข้อความทำนองเดียวกันทั้งสี่พวก; หมายความว่า ศาสดานี้ ๆ จะกล่าวอย่างไรก็ตามใจ อริยสาวกนี้ยังคงมีธรรมสมาธิ ไม่มีความผิดใดๆ เกี่ยวกับทิวฐิเหล่านั้น แต่มยังได้รับความสำเร็จประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ทั้งในโลกนี้และในโลกอื่น ทั้งที่กล่าวแล้วข้างต้น. นี้แสดงว่า อริยสาวกนั้น รู้ความผิด-ถูกของทิวฐินั้น ๆ ได้ด้วยตนเอง หลังจากที่ได้ปฏิบัติธรรมสมาธิ จนได้รับผลปรากฏแก่ใจของตน; เราจึงถือว่า ความแนใจหลัง

จากการได้รับผลแห่งการปฏิบัติ เป็นเครื่องตัดสินความผิด - ถูกของธรรมอันเป็นเครื่องกัษา
ทั้งปวงได้.

ต่อจากนี้ ก็ได้ตรัสข้อความที่ปรารภ การแต่จิต อันสทรคคด้วยกรรมา ด้วยมุทิตา
ด้วยอุเบกขา โดยทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งเมตตา จนครบถ้วนทั้งสี่พรหมวิหารธรรม.
ในที่สุดแห่งเทศนา นายบ้านชื่อปาฎลียะ ได้สรรเสริญพระธรรมเทศนา และประกาศตนเป็น
อุบาสกในพระพุทธศาสนา).

- สพว. ตี. ๑๘/๔๒๗ - ๔๒๘/๖๖๔ - ๖๗๓.

(สัมมาทิฏฐิแห่งพระบาลีนี้ เป็นสัมมาทิฏฐิชนิดที่เป็นสันทิฏฐิ ก็คือเห็นได้ด้วยตนเอง
เป็นอย่างยิ่ง จึงทำให้ตัดสินความผิด - ถูกได้ด้วยตนเอง).

สรุปอานิสงส์ของสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท.! เราไม่มองเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้
กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วยอมเป็นไปเพื่อความ
เจริญไพบูลย์โดยยิ่ง, เหมือน สัมมาทิฏฐินี้. ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลมีสัมมาทิฏฐิ
แล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้ว ก็เป็นไปเพื่อ
ความเจริญ ไพบูลย์ โดยยิ่ง.

- เอก. อี. ๒๐/๔๐/๑๘๒.

(ในสูตรอื่นแสดงอานิสงส์แห่งสัมมาทิฏฐิ ว่าทำให้ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่เกิดขึ้น
อกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วเสื่อมลงไป. - ๒๐/๔๑/๑๘๔.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นเหตุทำให้ผู้ที่สมาทานประพฤติกิวัณณัม มีกาชกรรม
วจีกรรม มโนกรรม เจตนา บัณฑิตา ปณิธิ และสังฆาร ที่ล้วนแต่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
และความสุขที่นำปรารภณารักใคร่พอใจ. - ๒๐/๔๓/๑๘๐.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง. - ๒๑/๖๘/๔๕.)

หมวด ฉ. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาทิฐิ

โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฐิในการพูด

โลหิจจะ! ผู้ใดกล่าวว่า “โลหิจพราหมณ์ปกครองบ้านสาลาวตีกคาม ผลประโยชน์ใดเกิดขึ้นทวีขึ้นในบ้านสาลาวตีกคาม โลหิจพราหมณ์ผู้เดียวพึงบริโภคมผลประโยชน์นั้น ไม่พึงให้แก่ชนเหล่าอื่นเลย” ดังนี้. ผู้กล่าวอยู่อย่างนั้นนั้น ชื่อว่าเป็นผู้กระทำอันตราย แก่หมู่ชนที่อาศัยโลหิจพราหมณ์นั้นเป็นอยู่ (คือทำลายสิทธิอันชอบธรรมที่ประชาชนเหล่านั้นจะพึงได้รับ); เมื่อเป็นผู้กระทำอันตรายอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล; เมื่อไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าเข้าไปต่งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก; เมื่อเข้าไปต่งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก ชื่อว่าเป็นผู้มิจฉาทิฐิ; นี้ ฉันใด;

โลหิจจะ! ข้อนี้เป็นฉันนั้น คือ ผู้ใดกล่าวว่า “สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ ถึงทัฬหซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ครั้นถึงทัฬหซึ่งธรรมอันเป็นกุศลแล้ว ไม่พึงบอกแก่ผู้อื่น เพราะใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้, เปรียบเหมือนบุรุษตัดเครื่องจองจำอันเก่าแล้ว ไม่พึงกระทำเครื่องจองจำอันขึ้นมาใหม่. ข้าพเจ้ากล่าวสัมปทาอย่างนั้น นี้ ว่าเป็นกรรมอันลามก คือสิ่งที่กระทำด้วยความโลภ, เพราะใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้” ดังนี้. (ข้อนี้ผู้กล่าวหมายความว่า เป็นการเสือกไปกระทำสิ่งนอกหน้าที่ด้วยความโลภ แล้วทำความผูกพันใหม่ให้แก่ตน). บุคคลผู้กล่าวอยู่อย่างนั้นนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ทำอันตราย แก่บรรดาบุคคลบุตรผู้อาศัยธรรมวินัยอันตถาคตประกาศไว้แล้วถึงทัฬหซึ่งคุณวิเศษอันโอฬารมีอย่างนี้เป็นรูป, คือกระทำให้แจ้งซึ่งโศดาปัตติผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งสภากามิผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งอนาคามิผลบ้าง กระทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผลบ้าง รวมกระทั่งถึงคนจำพวกที่สะสม

กรรมเพื่อกรรมก่อนเป็นทิพย์ เพื่อบังเกิดในภพอันเป็นทิพย์ทั้งหลายเข้าไปด้วยกัน. เมื่อเป็นผู้กระทำอนัตตรายอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล; เมื่อไม่เอ็นดูด้วยประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก; เมื่อเข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตอันเป็นข้าศึก ชื่อว่าเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ.

โลทิจจะเอ่ย! เรากล่าววาทะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาคติสองอย่าง กือ นรค หรือ คำเนคเครัจฉาน ว่าเป็นคติสำหรับบุคคลผู้มีมิจฉาทิฏฐินั้น.^๑

- ส. ท. ๔/๒๘๔/๓๕๘.

ทฤษฎีซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท

(สามจำพวก)

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ข้าพเจ้ามีวาทะมีความเห็นอย่างหนึ่งว่า **สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า**”.

อัคริเวสสนะ! (ถ้าอย่างนั้น) ความเห็นของท่านเองที่ว่า **“สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า”** ดังนี้ นั่นก็ต้องไม่ควรแก่ท่าน (ด้วยเหมือนกัน).

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความเห็นแม้โน้นของข้าพเจ้า **ก็ต้องควรแก่ข้าพเจ้า** ว่าความเห็นของข้าพเจ้านั้นเป็นเช่นนั้นทีเดียว, ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง) ดังนี้”.

๑. ข้อนี้หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าสามารถทำประโยชน์ให้แก่บุคคลอื่น จนได้บรรลุมรรคผลหรือเข้าสู่โลกอันเป็นทิพย์ได้ ทำไมจึงมีมิจฉาทิฏฐิกล่าวว่า ใครอื่นจักทำอะไรให้แก่ใครได้; ผู้กล่าวเช่นนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้ทำอนัตตรายต่อบุคคลอื่น จึงจัดว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ ควรแก่กตಿಯ่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคติทั้งสอง, นี้เรียกว่า โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิในการพูด.

อัคริเวสสนะเอ๋ย! มันมีมากกว่ามาก กว่านั้นนัก ในโลกนี้ คือพวก ที่กล่าวอยู่ว่า “ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็น เช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง)” แล้วเขาไม่ละความเห็นนั้นเสีย แต่ไปทำความเห็น อื่นให้เกิดขึ้นอีก. อัคริเวสสนะเอ๋ย! มันมีน้อยกว่าน้อย กว่านั้นนักในโลกนี้ คือ พวกที่กล่าวอยู่ว่า “ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว ความเห็นของข้าพเจ้านั้น เป็นเช่นนั้นทีเดียว (คือถูกต้อง)” แล้วเขาละความเห็นนั้นเสียได้ และไม่ทำความเห็น อื่นให้เกิดขึ้นอีก.

อัคริเวสสนะ! มีสมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทีมีความเห็น อย่างนี้ว่า “สิ่งทั้งปวง ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้ก็มี. มีสมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทีมีความเห็นอย่างนี้ว่า “สิ่งทั้งปวง ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้ก็มี. มี สมณพราหมณ์ พวกหนึ่ง มีวาทีมีความเห็นอย่างนี้ว่า “สิ่งบางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า สิ่งบางสิ่งไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้ก็มี.

อัคริเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฎฐิของ สมณพราหมณ์พวกที่มีวาทีมีความเห็นว่าเป็น “สิ่งทั้งปวง ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้นั้น เป็นทิฎฐิที่กระเด็ดไปในทางมีความกำหนัดย้อมใจ กระเด็ดไปในทางประกอบ ตน (อยู่ในภพ) กระเด็ดไปในทางเพลิดเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิด) กระเด็ดไปในทางสยบมัวเมา และกระเด็ดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น.

อัคริเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฎฐิของ สมณพราหมณ์พวกที่มีวาทีมีความเห็นว่าเป็น “สิ่งทั้งปวง ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้นั้น เป็นทิฎฐิที่กระเด็ดไปในทางไม่มีความกำหนัดย้อมใจ กระเด็ดไปในทางไม่

ประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเด็ดไปในทางไม่ผลิตเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเด็ดไปในทางไม่สยบมัวเมา และกระเด็ดไปในทางไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่น.

พอพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้เท่านั้น ที่มุนะปริพาชกได้ร้องขึ้นเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า “พระโคตมสนับสนุนความเห็นของข้าพเจ้า. พระโคตมเชิดชูความเห็นของข้าพเจ้า.”

อัคริเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น ทิฏฐิของสมณพราหมณ์พวกที่มีวาหะมีความเห็นว่า “บางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า บางสิ่งไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ดังนี้ ทิฏฐิใดที่ว่า บางอย่างควรแก่เขาเหล่านั้น ทิฏฐินั้น กระเด็ดไปในทางมีความกำหนัดย้อมใจ กระเด็ดไปในทางประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเด็ดไปในทางผลิตเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเด็ดไปในทางสยบมัวเมา และกระเด็ดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น. ทิฏฐิใดที่ว่า บางอย่างไม่ควรแก่เขาเหล่านั้น ทิฏฐินั้น ก็กระเด็ดไปในทางไม่มีความกำหนัดย้อมใจ กระเด็ดไปในทางไม่ประกอบตน (อยู่ในภพ) กระเด็ดไปในทางไม่ผลิตเพลิน (ต่อสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเพลิน) กระเด็ดไปในทางไม่สยบมัวเมา และกระเด็ดไปในทางไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่น.

อัคริเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาหะมีความเห็นว่า ‘สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา’ ดังนี้ มีอยู่. ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทิฏฐิของพวกที่ถือว่า ‘สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา’ ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรง ว่า ‘นั่นเท่านั้นจริง อันเปล่า’ ดังนี้ ไซ้ การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาหะมีความเห็นว่า ‘สิ่งทั้งปวง

‘ไม่ควรแก่เรา’ และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า ‘บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา’. การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่านี้ ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้น เห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย้งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็ละทิฐิฐนั้นเสีย และไม่ถือเอาทิฐิฐอื่นขึ้นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทิฐิฐเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อัคริเวสสนะ ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีความเห็นว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา’ ดังนี้ มีอยู่. ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษวิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทิฐิฐของพวกที่ถือว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา’ ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรงว่า ‘นั่นเท่านั้นจริง อันเปล่า’ ดังนี้ไซ้ การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า ‘สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา’ และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า ‘บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา’. การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่านี้ ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้น เห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย้งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็ละทิฐิฐนั้นเสีย และไม่ถือเอาทิฐิฐอื่นขึ้นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทิฐิฐเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อัคริเวสสนะ! ในบรรดาสมณพราหมณ์สามพวกนั้น สมณพราหมณ์พวกใด มีวาทะมีความเห็นว่า 'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา' ดังนี้ มีอยู่ในสมณพราหมณ์พวกนั้น บุรุษผู้วิญญูชน ย่อมใคร่ครวญเห็นอย่างนี้ว่า ถ้าเราถือเอาทฤษฎีของพวกที่ถือว่า 'บางสิ่งควรแก่เรา บางสิ่งไม่ควรแก่เรา' ดังนี้ มากล่าวยืนยันอยู่อย่างแข็งแรง ว่า 'นั่นเท่านั้นจริง อันเปล่า' ดังนี้ ไซ้ไร การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์อีกสองพวก ก็จะมีแก่เรา คือขัดแย้งกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า 'สิ่งทั้งปวงควรแก่เรา' และกับพวกที่มีวาทะมีความเห็นว่า 'สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่เรา.' การถือเอาอย่างขัดแย้งกันต่อสมณพราหมณ์สองพวกเหล่านี้ ก็มีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้. เมื่อการถือเอาอย่างขัดแย้งกันมีอยู่ การวิวาทกันก็ย่อมมี, เมื่อการวิวาทกันมี การพิฆาตกันก็ย่อมมี, เมื่อการพิฆาตกันมี การเบียดเบียนกันก็ต้องมี, ด้วยอาการอย่างนี้. บุรุษวิญญูชนนั้น เห็นอยู่ซึ่งการถือเอาอย่างขัดแย้งกัน การวิวาทกัน การพิฆาตกัน และการเบียดเบียนกัน อันจะเกิดขึ้นในตน อยู่ดังนี้ เขาก็จะทฤษฎีนั้นเสีย และไม่ถือเอาทฤษฎีอันอื่นมาอีก. การละเสีย การสลัดคืนเสียซึ่งทฤษฎีเหล่านั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

- ม. ม. ๑๓/๒๖๓ - ๒๖๖/๒๖๔ - ๒๗๑.

มิจจาทฤษฎีที่ว่าวิญญูญาณเป็นผู้ท่องเที่ยว

สาตี! จริงหรือ ตามที่ได้ยินว่า เธอมีทฤษฎีอันลามกเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ว่า "เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วว่า วิญญูญาณนั้นแหละ ย่อมแล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป, หาใช้สิ่งอื่นไม่" ดังนี้?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วเช่นนั้นว่า ‘วิญญาณนั้นแหละ ย่อมแล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป, หาใช้สิ่งอื่นไม่’ ดังนี้”

สาติ! วิญญาณนั้น เป็นอย่างไร?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นั่นคือสภาพที่เป็นผู้พูด ผู้รู้สึก (ต่อเวทนา) ซึ่งเสวยวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่ว ท. ในภพนั้นๆ”

โมฆบุรุษ! เธอรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ เมื่อแสดงแก่ใครเล่า. โมฆบุรุษ! เรากล่าววิญญาณ ว่าเป็นปฏิจกสมบุปฺบันธรรม (สิ่งที่อาศัยปัจจัยแล้วเกิดขึ้น) โดยปริยายเป็นอันมาก; ถ้าเว้นจากปัจจัยแล้ว ความเกิดแห่งวิญญาณ มิได้มี ดังนี้มิใช่หรือ. โมฆบุรุษ! เมื่อเป็นอย่างนั้น เธอชื่อว่า ย่อมกล่าวตู่เราด้วยถ้อยคำที่ตนเองถือเอาผิดด้วย ย่อมชดุดตนเองด้วย ย่อมประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย; โมฆบุรุษ! ช้อนั้นแหละ จักเป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เกือกกุลแก่เธอตลอดกาลนาน ดังนี้.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุ ท. แล้วตรัสว่า :-

ภิกษุ ท.! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : ภิกษุสาติเกวัฏฏบุตรนี้ ยังจะพอนับว่าเป็นพระเป็นสงฆ์ ในธรรมวินัยนี้ได้บ้างไหม?

“จะเป็นได้อย่างไร พระเจ้าข้า! ห้ามได้เลย พระเจ้าข้า!”

เมื่อภิกษุ ท. ทูลอย่างนี้แล้ว ภิกษุสาติเกวัฏฏบุตร ก็เงิบเสียง เก้อเงิน คอตก ก้มหน้า ขบเขา ไม่มีปฏิภาณ นิ่งอยู่. พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นดังนั้นแล้ว ใ้ตรัสว่า :-

โมฆบุรุษ! เธอจักปรากฏด้วยทิวฐิอันลามกนั้นของตนเองแล; เราจักสอบถามภิกษุ ท. ในที่นี้. (แล้วทรงสอบถามภิกษุ ท. จนเป็นที่ปรากฏว่า พระองค์

มิได้ทรงแสดงธรรมทั้งที่สาทิภิกษุกล่าว แล้วทรงแสดง การเกิดขึ้นแห่งวิญญาน โดยอาการแห่ง ปฏิจาสุมปบาท กระทบทั้ง ๖ อายกณะ).

— ม. น. ๑๒/๔๗๕ - ๔๗๗/๔๔๒ - ๔๔๔.

โทษแห่งอันตคาทิกทิกฏฐิสืบ

ว่าจะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “โลกเที่ยง” ดังนี้ นั้น เป็นการจับผิดด้วย ทิฏฐิ (ทิฏฐิคนหน้) เป็นความลำบากด้วยทิฏฐิ (ทิฏฐิกนุคาร) เป็นข้าศึกด้วยทิฏฐิ (ทิฏฐิสูก) เป็นความโยกโคลงด้วยทิฏฐิ (ทิฏฐิวิปุณทิต) เป็นความรังรัดด้วย ทิฏฐิ (ทิฏฐิสวญเชน) เป็นไปกับด้วยทุกข์ (สทุกข์) เป็นไปกับด้วยความยาก ลำบาก (สวิชาต) เป็นไปกับด้วยความคับแค้น (สอุปายาส) เป็นไปกับด้วยความเร่าร้อน (สปริพาห) ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบรำงับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เอาเสียเลย.

(ในกรณีแห่งทิฏฐิที่เหลือนอกจากนี้ ก็ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กล่าวคือ :-

- ว่าจะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “โลกไม่เที่ยง” ๗๑๑
 จะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “โลกมีที่สุด” ๗๑๑
 จะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “โลกไม่มีที่สุด” ๗๑๑
 จะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ชั่วยกอนัน สรรค์กอนัน” ๗๑๑
 จะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ชั่วยกอนัน สรรค์กอนัน” ๗๑๑
 จะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีก”

๗๑๑

วัจจะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมไม่มีอีก”

.... ฯลฯ

วัจจะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็มี ไม่มีอีกก็มี” ฯลฯ

วัจจะ! ทิฏฐิที่มีอยู่ว่า “ตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็หาไม่ได้ ไม่มีอีกก็หาไม่ได้” ดังนี้ นั้น เป็นการจับยึดด้วยทิฏฐิ เป็นความลำบากด้วยทิฏฐิ เป็นข้าศึกด้วยทิฏฐิ เป็นความโยกโคลงด้วยทิฏฐิ เป็นความรังรัดด้วยทิฏฐิ เป็นไปกับด้วยทุกข์ เป็นไปกับด้วยความยากลำบาก เป็นไปกับด้วยความคับแค้น เป็นไปกับด้วยความเร่าร้อน ไม่เป็นไปเพื่อความเบอหน่าย ความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบราบรื่น ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เอาเสียเลย.

วัจจะ! เราเห็นอยู่ซึ่งโทษนี้ แล จึงไม่เข้าถึงทิฏฐิที่มีอยู่เหล่านี้ โดยประการหนึ่งประการ.

- ม. ม. ๑๓/๒๔๓/๒๔๗.

อวิชชาเป็นตัวชักนำมาซึ่งองค์แปดแห่งมิจฉามรรค

ภิกษุ ท.! อวิชชา เป็นสิ่งที่มาล่วงหน้า เพื่อความถึงพร้อมแห่ง อกุศลธรรมทั้งหลาย อันติดตามมาด้วยอหิริกะและอโนตตปปะ. ภิกษุ ท.! :-

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้ถึงซึ่งอวิชชา ไม่มีความเห็นแจ้ง;

มิจฉาสังกัปปะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ;

มิจฉาวาจา ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจฉาสังกัปปะ;

มิจจกัมมันตะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจาวาจา ;
 มิจจอาชีวะะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจกัมมันตะ ;
 มิจจาวายามะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจอาชีวะะ ;
 มิจจาสติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจาวายามะ ;
 มิจจาสมาธิ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจาสติ .

(เป็นอันว่า องค์แปดแห่งมิจจามรรคหรือมิจจัตตะ ย่อมมีครบบริบูรณ์. ในสูตรอื่น (๒๔/๒๒๘/๑๐๕) ได้ทรงขยายออกไปอีก ๒ ข้อ คือ :-)

มิจจาญาณะ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจาสมาธิ ;
 มิจจาวิมุตติ ย่อมมีอย่างเต็มที่ แก่ผู้มีมิจจาญาณะ .

- มหาวาร. ส. ๑๔/๑/๒.

หมวด ข. ว่าด้วย ปกิณณกะ

สัสสตทิกฺขุญฺญิโก ยากอญฺญํ อจฺเจททิกฺขุญฺญิโก ยากไป
 สัมมาทิกฺขุญฺญิโก ยากคັบ

ภิกษุ ท. ! เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย อันทิกฺขุญฺญิสองอย่างห่อหุ้มแล้ว บางพวก ทรุดลงอยู่ตรงนั้น บางพวก แล่นเตลิดไป ส่วน พวกที่มีจักขุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นอย่างจริง).

ภิกษุ ท. ! เทวดาและมนุษย์พวกที่ทรุดลงอยู่ที่ตรงนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! คือเทวดาและมนุษย์ พวกที่มีภพเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในภพ เพลิดเพลินในภพ, เมื่อบุคคลแสดงธรรมเพื่อความดับไม่เหลือแห่งภพ

แก่เทวดาและมนุษย์พวกนั้นอยู่, จิตของเขาก็ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. ภิกษุ ท.! อย่างนี้เรียกว่า พวกที่ทรุดลงอยู่ที่ตรงนั้น.

ภิกษุ ท.! เทวดาและมนุษย์พวกที่แล่นเตลิดไป เป็นอย่างไรเล่า? คือพวกที่ติดอตัอยู่ เอื่อมระอาอยู่ เกลียดอยู่ ด้วยภพ (แต่)เพลิดเพลินอย่างยิ่ง อยู่กะวิภพ (ภาวะปราศจากภพ) ด้วยคิดว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย! ได้ยินว่า อุตตานี้ ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ มิได้มีอยู่ภายหลังจากการตาย : นั้นแหละ เป็นภาวะสงบระงับ นั้นแหละ เป็นภาวะประณีต นั้นแหละ เป็นภาวะแน่นอนตายตัว” ดังนี้. ภิกษุ ท.! อย่างนี้ เรียกว่า พวกที่แล่นเตลิดไป.

ภิกษุ ท.! ส่วน พวกที่มีจักขุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นอย่างจริง) เป็นอย่างไรเล่า? คือภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว โดยความเป็นสิ่งที่เกิดแล้วเป็นแล้ว; ครั้นเห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว โดยความเป็นสิ่งที่เกิดแล้วเป็นแล้ว แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับไม่เหลือ แห่งธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า พวกที่มีจักขุ ย่อมเห็น (ตามที่เป็นอย่างจริง).

— อิติวุ. ชุ. ๒๕/๒๖๓/๒๒๗.

(โดยพระบาลีนี้ ทำให้เกิดความเข้าใจว่า พวกที่ทรุดลงอยู่ตรงนั้น คือพวก สัสสะก-
ทิกฺขุ. พวกที่แล่นเตลิดเลยไปนั้น คือพวก อุดเจทิกฺขุ. ส่วนพวกที่เห็นตามที่เป็นจริง คือ
พวก สัมมาทิกฺขุ; ต่างกันอยู่ดังนี้เป็นสามพวก ทั้งที่มีมูลมาจากเหตุอย่างเดียวกัน คือมีทิกฺขุ
สองอย่างห่อหุ้มแล้วด้วยกัน).

คนรวยก็มีธรรมะได้

(จิตนิยมและวัตถุนิยมก็อยู่ด้วยกันได้)

ภิกษุ ท. ! อริยสาวก เจริญอยู่ด้วยความเจริญ ๑๐ อย่าง ชื่อว่า
 ย่อมเจริญด้วยความเจริญของพระอริยเจ้า ด้วย และเป็นผู้ถือเอาแก่นสารและ
 ความประเสริฐทางฝ่ายกาย (วัตถุ) ได้ด้วย. สิบอย่าง อย่างไรเล่า? สิบอย่าง
 คือ :-

- ย่อมเจริญด้วยนาและสวน,
- ย่อมเจริญด้วยทรัพย์และข้าวเปลือก,
- ย่อมเจริญด้วยบุตรและภรรยา,
- ย่อมเจริญด้วยทาสและกรรมกรที่เต็มขนาดแห่งบุรุษ,
- ย่อมเจริญด้วยสัตว์สี่เท้า,
- ย่อมเจริญด้วยสัตว์,
- ย่อมเจริญด้วยศีล,
- ย่อมเจริญด้วยสุตะ,
- ย่อมเจริญด้วยจาคะ,
- ย่อมเจริญด้วยปัญญา.

ภิกษุ ท. ! อริยสาวก เจริญอยู่ด้วยความเจริญ ๑๐ อย่างเหล่านี้แล
 ชื่อว่าย่อมเจริญด้วยความเจริญของพระอริยเจ้าด้วย และเป็นผู้ถือเอาแก่นสารและ
 ความประเสริฐทางฝ่ายกายได้ด้วย.

(คาถาสนทนากษัตริย์พระสุต)

บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก
 บุตร ภรรยา และสัตว์สี่เท้า, บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้มีโชค
 มียศ เป็นที่บูชาของญาติมิตรและแม่ของพระราชา.

บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยสัทธา ศีล บัญญา จากะ
 สุตะ อันเป็นความเจริญทั้งสองฝ่าย, บุคคลเช่นนั้น เป็น
 สัตบุรุษ มีปัญญาเห็นโดยประจักษ์ ย่อมเจริญด้วยความเจริญ
 ทั้งสองฝ่าย ในทิฏฐุธรรมนี้, ดังนี้แล.

— ทสก. อ. ๒๔/๑๔๖/๗๔.

(พระบาลีนี้แสดงให้เห็นว่า คนเราสามารถเจริญพร้อมกันไปได้ทั้งฝ่ายโลกและฝ่าย
 ธรรม ไม่ควรถูกล้อว่าขมบึ้งแผ่นเดียวทาเนยทั้งสองหน้า ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดของบุคคลผู้รู้จัก
 ชีวิตแต่เพียงด้านเดียว จนกระทั่งพากันว่าตัวรวยแล้วเป็นท้องโกง ไม่อาจจะมีธรรมะได้ หรือ
 ถ้ามีธรรมะแล้วจะรวยไม่ได้. พระบาลีนี้แสดงให้เห็นว่า ความเจริญ ๕ อย่างข้างต้น เป็นความ
 เจริญทางโลกหรือทางวัตถุ ความเจริญ ๕ อย่างตอนหลังเป็นความเจริญทางธรรม ทางจิต ทาง
 วิญญาณ ซึ่งมีทางที่จะสูงขึ้นไปได้ จนถึงการบรรลุมรรคผล หรืออย่างน้อยก็เป็นอริยบุคคลซึ่ง
 เทียบเท่าต่อการบรรลุมรรคผล).

การใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์แก่บุรุษ

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรเล่า สตรี บุรุษ คฤหัสถ์
 หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาให้เห็นชัดอยู่เนือง ๆ ว่า “เรามีความแก่เป็น
 ธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้” ดังนี้?

ภิกษุ ท.! ความมัวเมาในความหนุ่ม มีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลาย อัน
 เป็นเหตุให้ประพฤติกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต, เมื่อเขามองเห็นชัด
 ในข้อนี้อยู่เนือง ๆ เขาย่อมละความมัวเมาในความหนุ่มโดยประการทั้งปวง หรือ
 ว่าบรรเทาลงได้. เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์ข้อนี้แล สตรี บุรุษ คฤหัสถ์

หรือบรรพชิต จึงควรพิจารณาเห็นชัดในข้อนี้อยู่เนือง ๆ ว่า “เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งความ มัวเมาในความไม่มีโรค ก็นั้น มัวเมาในชีวิต ก็นั้น ความ มีฉันทราคะในสิ่งเป็นที่รัก ก็นั้น ความที่ ไม่รู้ว่ามีการมเป็นของตัว ก็นั้น แล้วประกอบทุจริตโดยทวารทั้งสาม ก็ไต่ตรัสไว้โดยข้อความที่มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน. ข้อความนี้แสดงว่า พิจารณาทุกข์โดยประจักษ์แล้ว สัตว์เหล่านั้นย่อมละทุจริตเหล่านั้นเสียได้ จึงกล่าวว่า เป็นการใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์แก่บุรุษ.

สำหรับอริยสาวกนั้น เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว มรรคย่อมเกิด, เขาเสพเจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นแล้ว ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยก็สิ้นไป).

- ปลูกจาก. อ. ๒๒/๘๒/๕๗.

ตรัสว่า ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง เอร่าร่างกายเป็นตัวตนดีกว่าจิต

ภิกษุ ท. ! บุรุษผู้ไม่ได้มีการสดับ จะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง พึงคลายกำหนดได้บ้าง พึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อขึ้นกต การสลายลงกต การถูกยึดครองกต การทอดทิ้งซากไว้กต แห่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนี้ บุรุษผู้ไม่ได้มีการสดับ จึงเบื่อหน่ายได้บ้าง จึงคลายกำหนดได้บ้าง จึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายนั้น. ภิกษุ ท. ! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า “จิต” กตติ ว่า “มโน” กตติ ว่า “วิญญาน” กตติ บุรุษผู้ไม่ได้มีการสดับ ไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งจิตนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนี้ เป็นสิ่งที่บุรุษผู้ไม่ได้มีการสดับ ได้ถึงทับแล้วด้วยตัณหา ได้ยึดถือแล้วด้วยทวิภูติ โดยความเป็นตัวตน มาตลอดกาล

ข้าพเจ้าว่า “นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา” ดังนี้; เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้ไม่ได้มีการสติ จึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนั้น.

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่ได้มีการสติ จะพึงเข้าไปยึดถือเอากายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ โดยความเป็นตัวตน ยึดดีกว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตัวตน ไม่ได้เลย. ข้อนี้เพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อนี้เพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ ดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปราภฏอยู่. ภิกษุ ท. ! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า “จิต” กิติ ว่า “มโน” กิติ ว่า “วิญญาน” กิติ นั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือน วานร เมื่อเที่ยวไปอยู่ในป่าใหญ่ ย่อมจับกิ่งไม้ : ปล่อยกิ่งนั้น จับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่จับเดิม เห็นกิ่งอื่น เช่นนี้เรื่อยๆ ไป, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท. ! สิ่งที่เรียกกันว่า “จิต” กิติ ว่า “มโน” กิติ ว่า “วิญญาน” กิติ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

- นิตาน. ส. ๑๖/๑๑๔ - ๑๑๕/๒๓๐ - ๒๓๒.

(ความรู้จักพิจารณาว่า ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง เอากายเป็นตัวตนดีกว่าเอาจิตเป็นตัวตน เป็นสัมมาทิฐิในข้อที่ว่ารู้จักเลือก, แต่ในที่นี้มีได้หมายความว่า กายนั้นเป็นตัวตนอันแท้จริงแก่ประการใด เป็นเพียงสัมมาทิฐิในการรู้จักแยกแยะและเลือกเท่านั้น).

การทำความรู้จักกับกาย ซึ่งมี ไข้ของเราหรือของใครอื่น

ภิกษุ ท. ! กายนี้ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย และทั้งไม่ใช่ของบุคคล
 เหล่าอื่น. ภิกษุ ท. ! กรรมเก่า (กาย) นี้ อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นว่า
 เป็นสิ่งที่บ้จจยปรุ่แต่งขึ้น (อภิสงขต), เป็นสิ่งที่บ้จจยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น
 (อภิสมเจตยิต), เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนีย).

ภิกษุ ท. ! ในกรณีของกายนี้ อริยสาวกผู้ได้สติแล้ว ย่อมทำได้
 ในใจโดยแยกกายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจสมุปบาทนั้นเทียว ดังนี้ว่า “ด้วยอาการ
 อย่างนี้ : เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้
 จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้,
 สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีอวิชชาเป็นบ้จจย จึงมีสังขาร
 ทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นบ้จจย จึงมีวิญญาณ; ฯลฯ.... ฯลฯ....
 ฯลฯ.... เพราะมีชาติเป็นบ้จจย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะ-
 อุกุยาสาทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสนน
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นเทียว, จึง
 มีความดับแห่งสังขาร, เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;
 ฯลฯ.... ฯลฯ.... ฯลฯ.... เพราะมีความดับแห่งชาติอันนั้นแล ชรามรณะ
 โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะอุกุยาสาทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกอง
 ทุกข์ทั้งสนน ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

อุปมาแห่งการคำนวณความเป็นอนิจจัง

ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง (อนิจ); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน (อธฺว); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ (อนสฺสาสิก). ภิกษุ ท. ! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท. ! ขุนเขาสีเนรุ โดยยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์ โดยกว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นจากผิวพื้นสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ :-

ภิกษุ ท. ! มีสมัยซึ่งล่วงไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี ที่ฝนไม่ตกเลย. เมื่อฝนไม่ตก (ตลอดเวลาเท่านั้น), ป่าใหญ่ๆ อันประกอบด้วยพืชคามกุตคามไม้หูกยาและหญ้าทั้งหลาย ย่อมเฉา ย่อมเหี่ยวแห้ง มีอยู่ไม่ได้ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น. ภิกษุ ท. ! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท. ! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่วงไปแห่งกาลนานไกล อาทิตยดวงที่สอง ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตยดวงที่สองปรากฏ, แม่น้ำน้อย หนอง บึง ทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น. ภิกษุ ท. !

เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือนหน้าในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท. ! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่องไปแห่ง กาลนานไกล อาทิตยดวงที่สาม ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตยดวงที่สามปรากฏ, แม่น้ำสายใหญ่ ๆ เช่นแม่น้ำคงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ ทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น. ภิกษุ ท. ! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือนหน้าในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท. ! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่องไปแห่ง กาลนานไกล อาทิตยดวงที่สี่ ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตยดวงที่สี่ปรากฏ, มหาสระทั้งหลาย อันเป็นที่เกิดแห่งแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่นแม่น้ำคงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ มหาสระเหล่านั้นทั้งหมดก็งวดแห้งไป ไม่มีอยู่ (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท. ! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น. ภิกษุ ท. ! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือนหน้าในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท. ! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่องไปแห่ง กาลนานไกล อาทิตยดวงที่ห้า ย่อมปรากฏ. เมื่อดวงอาทิตยดวงที่ห้าปรากฏ, น้ำในมหาสมุทรอันลึกกร้อยโยชน์ กังวลลง น้ำในมหาสมุทรอันลึก สอง - สาม - สี่

- ห้า - หก - เจ็ดร้อยโยชน์ถึงวกลง เหลืออยู่เพียงเจ็ดชั้วต้นตาล ก็มี เหลืออยู่
เพียง หก - ห้า - สี่ - สาม - สอง กระทั่งหนงชั้วต้นตาลก็มี งวกลงเหลืออยู่
เพียงเจ็ดชั้วบุรุษก็มี เหลืออยู่เพียง หก - ห้า - สี่ - สาม - สอง - หนง กระทั่ง
ครึ่งชั้วบุรุษก็มี งวกลงเหลืออยู่เพียงแค่สะเอว เพียงแค่เข่า เพียงแค่ข้อเท้า
กระทั่งเหลืออยู่เล็กน้อยในรอยเท้าโคในที่นั้น ๆ เช่นเดียวกับน้ำในรอยเท้าโค
เมื่อฝนเม็ดใหญ่เริ่มตกในฤดูสารท ลงมาในที่นั้น ๆ. ภิกษุ ท.! เพราะการ
ปรากฏแห่งอาทิตย์ดวงที่ห้า น้ำในมหาสมุทรไม่มีอยู่แม้สักว่าองคุลีเดียว. (นี้
ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย
ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น.
ภิกษุ ท.! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือนายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะ
คลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่องไปแห่ง
กาลนานไกล อาทิตย์ดวงที่หก ย่อมปรากฏ. เพราะความปรากฏแห่งอาทิตย์
ดวงที่หก, มหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุ ก็มีควันชน มีควันชน ยิงชนและ
ยิงชน เปรียบเหมือนเตาเผาหม้อ อันนายช่างหม้อสุ่มไฟแล้ว ย่อมมีควันชน
โขมก ยิงชนและยิงชน ฉะนั้น (นี้ฉันใด); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย
ไม่เที่ยง ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย
เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้ ฉะนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือน
นายในสังขารทั้งปวง พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! มีสมัยซึ่งในกาลบางครั้งบางคราว โดยการล่องไปแห่ง
กาลนานไกล ดวงอาทิตย์ดวงที่เจ็ด ย่อมปรากฏ. เพราะความปรากฏแห่ง

อาทิตย์ดวงที่เจ็ด, มหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุ ย่อมมีไฟลุก โพลงๆ มีเปลว
เป็นอันเดียวกัน. เมื่อมหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุ อันไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่
อย่างนี้ เปลวไฟถูกลมพัดขึ้นไป จนถึงพรหมโลก. ภิกษุ ท.! เมื่อขุนเขา
สิเนรุถูกไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่ วินาศอยู่ อันกองไฟท่วมทับแล้ว, ยอดทั้งหลาย
อันสูงร้อยโยชน์บ้าง สอง-สาม-สี่-ห้าร้อยโยชน์บ้าง ก็พังทำลายไป. ภิกษุ
ท.! เมื่อมหาปฐพีและขุนเขาสิเนรุอันไฟเผาอยู่ ไหม้อยู่, ขี้เถาและเขม่า
ย่อมไม่ปรากฏ เหมือนเมื่อเนยใส หรือน้ำมันถูกเผา ขี้เถาและเขม่าย่อมไม่
ปรากฏ ฉะนั้น (นี้ฉันใจ); ภิกษุ ท.! สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ฉะนั้น,
สังขารทั้งหลาย ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น, สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่หวังอะไรไม่ได้
ฉะนั้น. ภิกษุ ท.! เพียงเท่านั้นก็พอแล้วเพื่อจะเบือนหายในสังขารทั้งปวง
พอแล้วเพื่อจะคลายกำหนด พอแล้วเพื่อจะปล่อยวาง.

ภิกษุ ท.! ในข้อความนั้น ใครจะคิด ใครจะเชื่อ ว่า “ปฐพี
และขุนเขาสิเนรุ จักถูกไหม้ จักวินาศ จักสูญสิ้นไปได้” นอกเสียจาก พวก
มหันต์เห็นแล้ว.

- สกทก. ปี. ๒๓/๑๐๒ - ๑๐๕/๖๓.

รู้จักเลือก : “สังฆทานดีกว่า!”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ทานประจำสกุลวงศ์ข้าพระองค์ยังให้อยู่ แต่ว่าท
นั้นข้าพระองค์ให้เฉพาะหมู่ภิกษุผู้เป็นอรหันต์ หรือผู้ปฏิบัติอหังการที่อยู่มาก ที่ถือ
บิณฑบาต ที่ถือผ้าบังสุกุล เป็นวัตร.”

คหบดี! ข้อที่จจะรู้ว่าคนเหล่านี้เป็นพระอรหันต์หรือปฏิบัติอรหัตต-
มรรคนั้น เป็นสิ่งที่รู้ได้ยากสำหรับท่านผู้เป็นคฤหัสถ์ผู้บริโศกคาม ผู้ยังมีการนอน
เบียดบุตร บริโศกใช้สอยกระแจะจันทร์และผ้าจากเมืองกาสี ทัดทรงมาลาและ
เครื่องกลืนและเครื่องพัดทา ยินดีอยู่ด้วยทองและเงิน.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าเป็นผู้ ฟุ้งซ่าน ถอดตัว
กลับกลอก พุดมาก มีวาจาไม่แน่นอน มีสติล้มหลง ปราศจากสัมปชัญญะ ไม่มี
สมาธิ มีจิตหมุนไปผิด มีอินทรีย์อ่อนปล่อยแล้ว : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้น
ควรถูกติเตียนด้วยของดังนี้ ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าเป็นผู้ ไม่ฟุ้งซ่าน
ไม่ถอดตัว ไม่กลับกลอก ไม่พุดมาก มีวาจาแน่นอน มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ
มีสมาธิ มีเอกัคคตาจิต สำรวมอินทรีย์ : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้นอันใคร ๆ
ควรสรรเสริญด้วยของดังนี้ ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้อยู่ใกล้บ้าน กัตติ บิณฑบาตเป็น
วัตร กัตติ ฉนฺในทณฺมณฺต กัตติ ถือผ้าบังสกุลเป็นวัตร กัตติ ฆุงหํ
คหบดีจิวร กัตติ ถ้าเป็นผู้ ฟุ้งซ่าน ถอดตัว กลับกลอก พุดมาก มีวาจาไม่แน่นอน
มีสติล้มหลง ปราศจากสัมปชัญญะ ไม่มีสมาธิ มีจิตหมุนไปผิด มีอินทรีย์อ่อน
ปล่อยแล้ว : ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุนั้น ควรถูกติเตียนด้วยของดังนี้ ๆ.

คหบดี! ถึงแม้ภิกษุจะเป็นผู้ อยู่ใกล้บ้าน กัตติ บิณฑบาตเป็นวัตร
กัตติ ฉนฺในทณฺมณฺต กัตติ ถือผ้าบังสกุลเป็นวัตร กัตติ ฆุงหํ

คหบดีจิวร กิติ ถ้าเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่กตัญญู ไม่พุดมาก มีวาจา
แน่นอน มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีสมาธิ มีเอกัคคตาจิต สारวมอันทรีย์ :
ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชั้นอนันโคร ๆ ควรสรรเสริญด้วยองค์นั้น ๆ.

เอาละ, คหบดี! ท่านจงถวายทานในสงฆ์เถิด. เมื่อท่านถวายทาน
ในสงฆ์อยู่, จิตจักเลื่อมใส; ท่านเป็นผู้มีจิตอันเลื่อมใสแล้ว ภายหลังแต่การ
ตายเพราะการทำลายแห่งกาย จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! จำเดิมแต่วันนั้นไป ข้าพระองค์จะถวายทานในสงฆ์”.

— ฉก. อ. ๒๒/๔๓๖ - ๔๓๘/๓๓๐.

(ข้อความทั้งหมดนี้แสดงว่า พระองค์ทรงแนะนำให้ถวายทานด้วยตั้งใจว่า ถวายแก่
สงฆ์ คือถวายเป็น “สังฆทาน” อย่าไปเห็นว่าถวายแก่พระบ้านหรือพระป่า พระบิณฑบาตฉัน
หรือพระฉันในที่นิมนต์ พระจิวรคำ หรือพระจิวรเหลือง; และไม่อยู่ในวิสัยที่ภฤหัสถ์สามารถ
คัดสินเอาว่า องค์ไหนเป็นพระอรหันต์ องค์ไหนไม่เป็น; ดังนั้น จึงทรงแนะนำให้ทำในใจว่า
“ถวายแก่สงฆ์” เป็นสังฆทาน ก็กว่า).

อาการที่อวิชชาทำให้มีการเกิดดับแห่งสังขาร

ภิกษุ ท.! เมื่อกาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) มีอยู่, สุข
และทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัญญาเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย)
เป็นเหตุ; ภิกษุ ท.! หรือว่า เมื่อวาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) มีอยู่,
สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวจีสัญญาเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทาง
วาจา) เป็นเหตุ; ภิกษุ ท.! หรือว่า เมื่อมโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา)
มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัญญาเจตนา (ความจงใจ
ที่เป็นไปทางใจ) เป็นเหตุ.

ภิกษุ ท. ! อนึ่ง เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย นั้นแหละ บุคคลย่อม
 ประดูแต่ง กายสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการประดูแต่งทางกาย) อันเป็นปัจจัยให้สุขและ
 ทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่น
 เป็นเหตุให้บุคคลประดูแต่งกายสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิด
 ขึ้นแก่เขา ก็มี; หรือว่า บุคคล รู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่
 ย่อมประดูแต่งกายสังขาร อันเป็น ปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน
 อยู่ก็มี; หรือว่า บุคคล ไม่มีความรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่
 ย่อมประดูแต่งกายสังขาร อันเป็น ปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน
 อยู่ก็มี.

ภิกษุ ท. ! หรือว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย นั้นแหละ บุคคลย่อม
 ประดูแต่ง วจิตสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการประดูแต่งทางวาจา) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
 ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่น เป็น
 เหตุให้บุคคลประดูแต่งวจีสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่
 เขา ก็มี; หรือว่า บุคคล รู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อม
 ประดูแต่งวจีสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี;
 หรือว่า บุคคล ไม่มีความรู้เรื่อง (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ย่อมประดูแต่ง
 วจีสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี.

ภิกษุ ท. ! หรือว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย นั้นแหละ บุคคลย่อม
 ประดูแต่ง มโนสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการประดูแต่งทางใจ) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
 ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง ก็มี; หรือว่า เหตุปัจจัยอะไรอื่น
 เป็นเหตุให้บุคคลประดูแต่งมโนสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายใน

เกิดขึ้นแก่เขา ก็มี; หรือว่า บุคคล รู้อะไร (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ข้อม
ปรุ่ดแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี;
หรือว่า บุคคล ไม่มีความรู้อะไร (เกี่ยวกับบุญบาป ดีชั่ว) นั้น ๆ อยู่ ข้อม
ปรุ่ดแต่งมโนสังขาร อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน อยู่ก็มี.

ภิกษุ ท. ! อวิชชา เป็นตัวการที่แทรกนงอยู่ ในธรรมทั้งหลาย
(ทั้งสิบสองประการ) เหล่านี้. (คือหมวดกายสังขารสี่ หมวดวจีสังขารสี่ และหมวด
มโนสังขารสี่ ดังที่กล่าวแล้ว).

ภิกษุ ท. ! เพราะความจางคลายดับไป โดยไม่เหลือแห่งอวิชชา นั้น
นั้นเทียว กาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุข
และทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; วาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา)
นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; มโน
(มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อัน
เป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; เขตต์ (กรรมที่เปรียบเทียบเหมือนเนือนาสำหรับงอก) ก็ไม่มีเพื่อ
ความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; วัตถุ (พืชเพื่อการงอก)
ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา; ายตนะ
(การสัมผัสเพื่อให้เกิดการงอก) ก็ไม่มีเพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายใน
เกิดขึ้นแก่เขา; อธิภระ (กรรมเป็นเครื่องกระทำให้เกิดการงอก) ก็ไม่มีเพื่อความ
เป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นแก่เขา.

รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องกรรม

ภิกษุ ท.! กรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, เวมัตตตา (ความมีประมาณต่าง ๆ) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, วิบาก (ผลสุกพิเศษ) แห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธ (ความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งกรรม) เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ. คำที่เรากล่าวแล้วดังนั้นนี้ เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า?

ภิกษุ ท.! เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็นกรรม เพราะว่าบุคคลเจตนาแล้ว ย่อมกระทำซึ่งกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ภิกษุ ท.! นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย คือผัสสะ.

ภิกษุ ท.! เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ

ท.! กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในนรก มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในกำเนิดเดรัจฉาน มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในมนุษย์โลก มีอยู่, กรรมที่ทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเทวโลก มีอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่ เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!

เรากล่าววิบากแห่งกรรมทั้งหลายว่ามีอยู่ ๓ อย่าง คือ วิบากในทิฏฐธรรม (คือทันควัน) หรือว่าวิบากในอุปัชชชะ (คือในเวลาต่อมา) หรือว่าวิบากในอปรปรียายชะ (คือในเวลาต่อมาอีก). ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่ วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! กัมมนิโรธ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ความดับแห่งกรรม ย่อมมีเพราะความดับแห่งผัสสะ^๑.

อริยอัฏฐังคิกมรรค นั้นนั่นเอง เป็นกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา; ได้แก่ สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! เมื่อใด อริยสาวก ย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งนิทานสัมภาวะแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งเวมัตตตาแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งวิบากแห่งกรรม อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธ อย่างนี้, รู้ชัดซึ่งกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา อย่างนี้; อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์^๕ ว่าเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นที่ดับไม่เหลือแห่งกรรม.

ภิกษุ ท. ! ข้อที่เรากล่าวแล้วว่า “กรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, นิทานสัมภาวะแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, เวมัตตตาแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, วิบากแห่งกรรม เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธ

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญที่สุด ในตอนนี ที่ตรัสว่า แทนเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ แทนดับแห่งกรรม ก็คือผัสสะ ซึ่งแสดงว่า กรรมเกิดและดับ ในอภิปภาณี อยู่อย่างซ้ำๆ ซากๆ; ดังนั้น วิบากแห่งกรรม จึงมีได้ในอภิปภาณี อย่างซ้ำๆ ซากๆ ไม่ว่าจะป็นชนิดกัญฐธรรมหรืออุปปะบัสสะ หรืออุปปริยายะ ซึ่งมักจะเข้าใจกันไปว่า สองชนิดหลังนั้น จะมีต่อท้ายเข้าใจไปแล้วเท่านั้น, ความถูกต้องในเรื่องนี้ จะเป็นอย่างไร ขอจงพิจารณา กูเถิก.

เป็นสิ่งที่บุคคลควรทราบ, กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่บุคคลควร
ทราบ” ดังนั้น เราอาศัยความซื่อซื่อแล้ว.

— จกท. อ. ๒๒/๔๕๘, ๔๖๓ - ๔๖๔/๓๓๔.

(ความรู้เรื่องกรรม มีลักษณะเป็นสัมมาทิฐิ ดังนั้นจึงนำมารวมไว้ในที่นี้).

เห็นศิกจากธรรมชาติ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งมรรคผล

ภิกษุ ท. ! ภิกษุนั้นหนอ เมื่อ ตามเห็นสังขารใดๆ โดยความเป็นของ
เที่ยง อยู่ จักเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ (ความสมควรแก่อนุโลมิกญาณ)
ดังนั้น : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ ;

ผู้ไม่ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ จักยังลงสู่สัมมัตตนิยาม
(ระเบียบแห่งความถูกต้อง) ดังนั้น : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ ;

เมื่อไม่ยังลงสู่สัมมัตตนิยามอยู่ จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล
หรือสกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล ดังนั้น : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้.

(ปฏิบัติกัมมัฏฐาน - ฝ่ายตรงกันข้าม)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุนั้นหนอ เมื่อ ตามเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็น
ของไม่เที่ยง อยู่ จักเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ ดังนั้น : นั้นเป็น
ฐานะที่จะมีได้ ;

ผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุโลมิกขันติ จักยังลงสู่สัมมัตตนิยาม ดัง
นั้น : นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ ;

เมื่อหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามอยู่ จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล หรือ
สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล ดังนี้ : นั่นเป็นฐานะที่จะมีได้.

- ฉก. ย. ๒๒/๔๕๐/๓๖๕.

(ในกรณีแห่ง การเห็นสังขารเป็นสุข - เป็นทุกข์ เห็นธรรมเป็นอัตตา - เป็นอนัตตา
ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ในสูตรต่างๆ ไป โดยนัยอย่างเดียวกัน.

การเห็นสังขารเป็นของเที่ยงเป็นของสุข เห็นธรรมเป็นอัตตา นั้นเรียกว่า เห็นผิด
จากธรรมชาติ, ส่วนการเห็นโดยนัยตรงกันข้ามเรียกว่า เห็นถูกต้องตามธรรมชาติ. ความสมควร
ก่อนโดยมิถุนา คือความสมควรแก่การที่จะเห็นแจ้งอริยสัจสี่ ตามที่เป็นจริง. ระเบียบแห่ง
ความถูกต้อง คือความถูกต้องตามสัมมัตตะ ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบแห่งการบรรลุ
มรรคผล).

นิทเทศ ๑๔

ว่าด้วยสัมมาทิฐิ

จบ

นิทเทศ ๑๕ ว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ

(มี ๑๕ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุตเทศ-วิภาค ของสัมมาสังกัปปะ

อุตเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ความดำริในการ
ออกจากกาม ความดำริในการไม่มุ่งร้าย ความดำริในการไม่เบียดเบียน.
ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

- มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

สัมมาสังกัปปะ โดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ - โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรา
กล่าวแม้สัมมาสังกัปปะว่ามีอยู่โดยส่วนสอง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับ
ด้วยอาสวะ (สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (บุญญภาคิย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกุก)
ก็มีอยู่, สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ
(โลกุตฺตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มคฺคกุก) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่ง
บุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ เนกขัมมสังกัปปะ อภัยปาท-
สังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับ
ด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ ตักกะ^๑ วิตักกะ สังกัปปะ อัปปนา พยัปปนา เจตโสภินิโรปนา และวีสังขาร^๒ ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้มีอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๒/๓๖๑ - ๒๖๓.

วิตกโดยปริยายสองอย่าง

(เพื่อนิพพาน - ไม่นิพพาน)

ภิกษุ ท.! อกุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้ เป็นเครื่องกระทำให้มีติดบอด ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความคับแค้นแห่งบัญญัติ เป็นฝักฝายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ กามวิตก พยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก. ภิกษุ ท.! อกุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้แล เป็นเครื่องกระทำให้มีติดบอด ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักษุ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่งความคับแค้นแห่งบัญญัติ เป็นฝักฝายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

๑-๑. คำเหล่านี้ทุกคำ มีความหมายเป็นความแน่วแน่แห่งจิตในอารมณ์ที่จิตกำหนดในรูปแห่งความคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง และทำหน้าที่ปรุงแต่งการพูดด้วย คือ ตักกะ = ทวิตริก, วิตักกะ = วิตก, สังกัปปะ = คำริ, อัปปนา = แน่วแน่, พยัปปนา = แน่วแน่อย่างวิเศษ, เจตโสภินิโรปนา = กองงามแห่งความคิดถึงที่สุดของจิต, วีสังขาร = สิ่งปรุงแต่งการพูด.

ภิกษุ ท.! กุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้ ไม่เป็นเครื่องกระทำให้มีดี บอด เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักขุ เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำซึ่ง ความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน. สามอย่าง อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ เนกขัมมวิตก อภัยปาทวิตก อวิหิงสาวิตก. ภิกษุ ท.! กุศลวิตก ๓ อย่าง เหล่านี้แล ไม่เป็นเครื่องกระทำให้มีดี บอด เป็นเครื่องกระทำให้เกิดจักขุ เป็นเครื่องกระทำให้เกิดญาณ กระทำ ซึ่งความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน.

(คาถาสนวาท้ายพระสูตร)

พึงวิตกกุศลวิตก ๓ ประการ ไม่พึงทำอกุศลวิตก ๓ ประการให้เกิดขันธ์, ท่านระงับวิตกอันแผ่ซ่านเสียได้ เหมือนฝน ระงับฝุ่นอันฟุ้งขันธ์. ท่านมีจิตอันสงบจากวิตก ถึงที่บริสุทธิ์ใน โลกนทีเดียว.

— อธิวิ. ชุ. ๒๕/๒๕๓ - ๒๕๔/๒๖๖ - ๒๖๗.

บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ ๔ ประเภท

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่จำพวก อย่างไรเล่า? สี่จำพวก คือ กายออกแต่จิตไม่ออก กายไม่ออกแต่จิต ออก กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก กายก็ออกจิตก็ออก.

ภิกษุ ท.! บุคคลที่ชื่อว่า กายออกแต่จิตไม่ออก เป็นอย่างไรเล่า?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าที่บ.

ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งกามวิตกบ้าง ซึ่งพหยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งวิหิงสาวิตกบ้าง.
ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายออกแต่จิตยังไม่ออก.

ภิกษุ ท.! บุคคลที่ชื่อว่า กายไม่ออกแต่จิตออก เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ไม่ได้เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่า
ที่บ, ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งเนกขัมมวิตกบ้าง ซึ่งอพหยาปาทวิตกบ้าง ซึ่ง
อวิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายไม่ออกแต่จิตออก.

ภิกษุ ท.! บุคคลที่ชื่อว่า กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ไม่ได้เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่า
และป่าที่บ, ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งกามวิตกบ้าง ซึ่งพหยาปาทวิตกบ้าง ซึ่ง
วิหิงสาวิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก.

ภิกษุ ท.! บุคคลที่ชื่อว่า กายก็ออกจิตก็ออก เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าที่บ,
ในที่นั้น ๆ เขาวิตกซึ่งเนกขัมมวิตกบ้าง ซึ่งอพหยาปาทวิตกบ้าง ซึ่งอวิหิงสา-
วิตกบ้าง. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล บุคคลที่กายก็ออกจิตก็ออก.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

— จตุกก. อ. ๒๑/๑๘๕/๑๓๘.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะของสัมมาสังกัปปะ

อริยสัจจวิตก

ในฐานะสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย อย่าวิตกถึงอกุศลวิตกทั้งหลายอันเป็นบาป

กล่าวคือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า วิตกเหล่านี้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ ความสงบรังับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย เมื่อจะวิตก พึงกระทำวิตกต่อสัจจะที่ว่า “นี่ คือ ทุกข์, นี่ คือ เหตุให้เกิดทุกข์, นี่ คือ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี่ คือ ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์” ดังนี้. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า วิตกเหล่านี้ ประกอบด้วยประโยชน์ วิตกเหล่านี้ เป็นอาทิพรหมจรรย์ วิตกเหล่านี้ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนด เพื่อความดับ ความสงบรังับ เพื่อความรู้อย่าง ความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย พึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้” ดังนี้.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๕๒๓/๑๖๖๐.

อรียสัจจินตนา

ในฐานะสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย อย่ากระทำจินตนาซึ่งความคิดอันเป็นบาป ออกศลว่าโลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง, ว่าโลกมีที่สุด หรือว่าโลกไม่มีที่สุด,

ว่าชัระก็อันนั้น สวีระก็อันนั้น หรือว่าชัระก็อันอื่น สวีระก็อันอื่น, ว่าตถาคต
 ภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีก หรือว่าตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมไม่มีอีก,
 ว่าตถาคตภายหลังแต่การตาย ย่อมมีอีกก็มีไม่มีอีกก็มี หรือว่าตถาคตภายหลังแต่
 การตาย ย่อมมีอีกก็หาไม่ได้ไม่มีอีกก็หาไม่ได้, ดังนี้. ข้อนี้เพราะเหตุไรเล่า?
 ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า จินดาเหล่านี้ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นอาทิ-
 พรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความดับ
 ความสงบรังับ ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง ความรู้พร้อม ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย เมื่อจะทำจินตนา พึงกระทำจินตนาต่อ
 สัจจะที่ว่า "นี้ คือ ทุกข์, นี้ คือ เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ คือ ความดับไม่
 เหลือแห่งทุกข์, นี้ คือ ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์" ดังนี้. ข้อนี้
 เพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะเหตุว่า จินดาเหล่านี้ ประกอบด้วย
 ประโยชน์ จินดาเหล่านี้ เป็นอาทิพรหมจรรย์ จินดาเหล่านี้ เป็นไปเพื่อความ
 หน่าย ความคลายกำหนด เพื่อความดับ ความสงบรังับ เพื่อความรู้ยิ่ง ความ
 รู้พร้อม เป็นไปเพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย พึงประกอบโยค-
 กรรมอันเป็นเครื่องกระทำให้รู้ว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็น
 อย่างนี้, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทางดำเนินให้ถึงความดับ
 ไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้" ดังนี้.

หมวด ก. ว่าด้วย อุปกรณ์ของสัมมาสังกัปปะ

สังควรทราบเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ

ดูก่อนถปติ! อกุศลสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? กามสังกัปปะ พยาบาทสังกัปปะ วิหิงสาสังกัปปะ : เหล่านี้ เรากล่าวว่า อกุศลสังกัปปะ.

ถปติ! อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ มีอะไรเป็นสมุฏฐาน (ที่สำหรับทั้งชั้น)? สมุฏฐานแห่งอกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว; เป็นสิ่งที่ควรจะกล่าวว่า มีสัญญาเป็นสมุฏฐาน.

สัญญา เป็นอย่างไรเล่า? แม้สัญญา ก็มีมาก มิใช่ออย่างเดียว มีนานาประการ. อกุศลสังกัปปะทั้งหลาย มีสมุฏฐานมาจากกามสัญญา จากพยาบาทสัญญา จากวิหิงสาสัญญา.

ถปติ! อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ จะดับไปไม่มีส่วนเหลือ ในที่ไหน? ความดับแห่งอกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว. ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ สงัดจากกามสังัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌานอันมีวิตกและวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ ข่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือ ในปฐมฌานนั้น.

ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างไร ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอกุศลสังกัปปะทั้งหลาย? ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุข่มทำความพอใจให้เกิดขึ้น ข่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว

เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่ละอะเลื้อน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบุลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว. ฤๅติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่งอกุศลสังกัปทั้งหลาย.

- ม. ม. ๑๓/๓๔๙/๓๖๔.

สังควรทราบเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ

ดูก่อนฤๅติ! กุศลสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? เนกขัมมสังกัปปะ อภฺยชาติสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ : เหล่านี้เรากล่าวว่า กุศลสังกัปปะ.

ฤๅติ! กุศลสังกัปปะเหล่านี้ มีอะไรเป็นสมุฏฐาน (ที่สำหรับตั้งขึ้น) ? สมุฏฐานแห่งกุศลสังกัปปะเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว; เป็นสิ่งที่ควรจะกล่าวว่า มีสัญญาเป็นสมุฏฐาน.

สัญญา เป็นอย่างไรเล่า? แม้สัญญา ก็มีมาก มิใช้อย่างเดียว มีนานาประการ. กุศลสังกัปปะทั้งหลาย มีสมุฏฐานมาจากเนกขัมมสัญญา อภฺยชาติสัญญา อวิหิงสาสัญญา.

ฤๅติ! กุศลสังกัปปะเหล่านี้ จะดับไปไม่มีส่วนเหลือ ในที่ไหน? ความดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เขากล่าวกันไว้แล้ว. ฤๅติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะความเข้าไปสงบรำงับแห่งวิตกและวิจารณ์เสียได้ เข้าถึงทุติยฌาน เป็นเครื่องพ่องไสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. กุศลสังกัปปะเหล่านี้ บ่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในทุติยฌานนั้น.

ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างไร ซื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่เหลือแห่ง
 กุศลสังกัปปะทั้งหลาย? ถปติ! ในกรณีนี้ ภิกษุ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น
 ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรม
 อันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
 เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน
 ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบุลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่
 เกิดขึ้นแล้ว. ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ แล ซื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับไม่
 เหลือแห่งกุศลสังกัปปะทั้งหลาย.

— ม. ม. ๑๓/๓๕๐/๓๖๕.

เนกขัมมะแท้ มีได้

เพราะได้รู้รสของสิ่งที่ประเสริฐกว่ากามรส

มหานาม! กามทั้งหลาย ให้เกิดความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความ
 คับแค้นมาก, โทษในเพราะกามนั้นมีเป็นอย่างยิ่ง; แม้ข้อนี้จะเป็นสิ่ง
 ที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นอย่างจริงก็ตาม, แต่เขายังไม่
 (เคย) ถึงทัฬหีและสุขอันเว้นจากกาม อันเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือ
 ไม่ถึงทัฬหีความสุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากามนั้นแล้ว เขาจะเป็นผู้ไม่เวียนกลับ
 ไปสู่กามทั้งหลายนั้น ยังเป็นไปไม่ได้.

มหานาม! ถ้าเมื่อใด อริยสาวกเห็นด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามที่
 เป็นจริง ในข้อนั้น ว่ากามทั้งหลาย ให้เกิดความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความ
 คับแค้นมาก โทษในเพราะกามนั้นมีเป็นอย่างยิ่ง ดังนี้ด้วย, และเธอก็ (ได้) ถึง

ทั้บ่คิดและสุขอันเว้นจากกาม อันเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือถึงทั้บ่ความสุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากามนั้น ด้วย; เมื่อนั้น เชนั้น ก็จะไม่เวียนกลับ ไปสู่กามทั้งหลายอีก.

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสเล่าถึงเหตุการณ์ทำนองนี้ ที่ได้เกิดแก่พระองค์ในระย่ก่อนการ ตรัสรู้ เป็นการยืนยันอีกครั้หนึ่ง).

- ม. ม. ๑๒/๑๘๐/๒๑๑.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสังกัปปะ

วิชิการณาเพื่อเกิดสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! ครั้ก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็น โพรสิตตัวอยู่, ได้เกิดความรู้สึกอันนั้นชนว่า เราพึงทำวิตกทั้งหลายให้เป็นสอง ส่วนเกิด. ภิกษุ ท.! เราได้ทำ กามวิตก พยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก สาม อย่างนี้ ให้เป็นส่วนหนึ่ง, ได้ทำ เนกขัมมวิตก อพฺยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก สามอย่างนี้ ให้เป็นอีกส่วนหนึ่งแล้ว.

ก. โทษแห่งมิจดาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ กามวิตกเกิดขึ้น เรารู้ชัดอย่างนี้ว่า กามวิตกเกิดแก่เราแล้ว, กามวิตกนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย (คือทั้งตนและผู้อื่น) บ้าง, เป็นไปเพื่อความดับแห่งปัญญา เป็นฝักฝ่ายแห่งความ คับแค้น ไม่เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน. ภิกษุ ท.! เมื่อเราพิจารณาเห็นอยู่

.... ฯลฯ^๑ อย่างนี้ กามวิตกย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้. ภิกษุ ท.! เรา
ได้ละและบรรเทา กามวิตกอันบังเกิดขึ้นแล้วและบังเกิดแล้ว กระทำให้สิ้นสุดได้
แล้ว. (ในกรณีแห่ง พหยาปาทวิตก และ วิหิงสาวิตก ก็มีแนวทางการพิจารณาอย่างเดียวกัน
กับในกรณีแห่ง กามวิตก ไปจนกระทั่งถึงคำว่า กระทำให้สิ้นสุดได้แล้ว.).

ภิกษุ ท.! ภิกษุตรีกตามตรองตามถึงอารมณ์ใด ๆ มาก จิตย่อม
น้อมไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ : ถ้าภิกษุตรีกตามตรองตามถึง กามวิตก มาก ก็
เป็นอันว่าละเนกขัมมวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งกามวิตก; จิตของเธอ
นั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรีกในกาม (กามวิตก). ถ้าภิกษุตรีกตามตรองตามถึง
พหยาปาทวิตก มาก ก็เป็นอันว่า ละอหฺพยาปาทวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่ง
พหยาปาทวิตก; จิตของเธอ นั้นย่อมน้อมไปเพื่อความตรีกในการพยาบาล (พหยา-
ปาทวิตก). ถ้าภิกษุตรีกตามตรองตามถึง วิหิงสาวิตก มาก ก็เป็นอันว่าละ
อวิหิงสาวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งวิหิงสาวิตก; จิตของเธอ นั้นย่อมน้อม
ไปเพื่อความตรีกในการทำสัตว์ให้ลำบาก (วิหิงสาวิตก).

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนในคราวฤดูสารท คือเดือนสุดท้ายแห่ง
ฤดูฝน คนเลี้ยงโคต้องเลี้ยงฝูงโคในที่แคบเพราะเต็มไปด้วยข้าวกล้า เขาต้องตี
ต้อนห้ามกันฝูงโคจากข้าวกล้านั้นด้วยท่อนไม้ เพราะเขาเห็นโทษคือการถูกประหาร
การถูกจับกุม การถูกปรับไหม การตีเตียน เพราะมีข้าวกล้านั้นเป็นเหตุ. ข้อนี้
ฉันใด; ภิกษุ ท.! ถึงเราก็จันนั้น ได้เห็นแล้วซึ่งโทษความเลวทราม
เศร้าหมองแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย, เห็นอันนิสงส์ในการออกจากกาม ความ
เป็นฝักฝายของความพองแผ้วแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

๑. เห็นอย่างนี้ คือเห็นอย่างว่ามาแล้ว เช่นมีการเบียดเบียนคนเป็นต้น.

ข. คุณแห่งสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท.! เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียร มีตนส่งไปอยู่อย่างนี้ เนกขัมมวิตก ย่อมเกิดขึ้น^๑ อภัยปาทวิตก ย่อมเกิดขึ้น อวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้น. เราย่อมรู้แจ้งชัดว่า อวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นแก่เราแล้ว, ก็อวิหิงสาวิตกนั้น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย, แต่เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปพร้อมเพื่อนิพพาน. แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้นตลอดคืน ก็มองไม่เห็นภยันที่จะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ. แม้เราจะตรึกตามตรองตามถึงอวิหิงสาวิตกนั้น ตลอดวัน, หรือตลอดทั้งกลางคืน กลางวัน ก็มองไม่เห็นภยันจะเกิดขึ้นเพราะอวิหิงสาวิตกนั้นเป็นเหตุ.

ภิกษุ ท.! ก็แต่ว่า เมื่อเราตรึกตามตรองตามนานเกินไหนัก กายก็เมื่อยล้า, เมื่อกายเมื่อยล้า จิตก็อ่อนเพลีย, เมื่อจิตอ่อนเพลีย จิตก็ห่างจากสมาธิ, เพราะเหตุนี้ เราจึงดำรงจิตให้หยุดอยู่ในภายใน กระทำให้มีอารมณ์อันเดียวตมมันไว้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเราประสงค้อยู่ว่า จิตของเราอย่าฟุ้งซนเลย ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุตรึกตามตรองตามถึงอารมณ์ใด ๆ มาก จิตย่อมโน้มไปโดยอาการอย่างนั้น ๆ : ถ้าภิกษุตรึกตามตรองตามถึง เนกขัมมวิตก มาก ก็เป็นอันว่าละกามวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากซึ่งเนกขัมมวิตก; จิตของ

๑. ที่ละด้วยจุดนี้ หมายความว่าตรัสทีละวิตก แต่คำตรัสเหมือนกันหมด ผิดแต่ชื่อเท่านั้น, ทุก ๆ วิตกมีเนื้อความอย่างเดียวกัน, จะใส่เต็มเฉพาะอวิหิงสาวิตก ซึ่งเป็นวิตกข้อสุดท้ายเท่านั้น, สำหรับสองวิตกข้างต้น ก็มีแนวทางการพิจารณาและรู้สึกลักษณะเดียวกันกับในกรณีแห่งอวิหิงสาวิตก.

เธอนั้นยอมอ่อนน้อมไปเพื่อความตริกในการออกจากกาม (เนกขัมมวิตก). ถ้าภิกษุ
ตริกตามตรงตามถึง อภัยปาทวิตก มาก ก็เป็นอันว่าจะพญาปาทวิตกเสีย กระ-
ทำแล้วอย่างมากในอภัยปาทวิตก; จิตของเธอนั้นยอมอ่อนน้อมไปเพื่อความตริก
ในการไม่พยาบาท (อภัยปาทวิตก) ถ้าภิกษุตริกตามตรงตามถึง อวิหิงสวิตก
มาก ก็เป็นอันว่าจะวิหิงสวิตกเสีย กระทำแล้วอย่างมากในอวิหิงสวิตก; จิต
ของเธอนั้นยอมอ่อนน้อมไปเพื่อความตริกในการไม่ยั้งสัตว์ให้ลำบาก (อวิหิงสวิตก)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนในเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อน ชาวกล้า
ทั้งหมด เขาขนนำไปในบ้านเสร็จแล้ว คนเลี้ยงโคพึงเลี้ยงโคได้. เมื่อเขาไป
พักได้ร่มไม้ หรือไปกลางทุ่งแจ่มๆ พึงทำแต่ความกำหนดว่า นั้นฝูงโคตั้งนี้ (ก็
พอแล้ว) ฉันทใด; ภิกษุ ท.! ถึงภิกษุก็เพียงแต่ทำความระลึกว่า นั้นธรรม
ทั้งหลายตั้งนี้ (ก็พอแล้ว) ฉันทนั้นเหมือนกัน.

— ม. ม. ๑๒/๒๓๒ - ๒๓๖/๒๕๒.

อาการเกิดแห่งเนกขัมมสังกัปปะ

ตถาคตนั้น แสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง
ไพเราะในที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถะ
พร้อมทั้งพยัญชนะ.

คฤหบดี หรือว่าคฤหบดีบุตร หรือบุคคลผู้เกิดแล้วในตระกูลใดตระกูล
หนึ่ง ในภายหลัง ย่อมได้ฟังซึ่งธรรมนั้น. บุคคลนั้น ๆ ครั้นได้ฟังแล้วย่อมได้
ซึ่งสัทธาใน ตถาคต, มาตามพร้อมแล้วด้วยการได้สัทธาในตถาคตแล้ว ย่อม

พิจารณาเห็นอย่างนั้นว่า “ขรवासค์บับแคบ เป็นทางมาแห่งรู้ดี, บรรพชาเป็นโอกาสว่าง; มิใช่เป็นการง่าย ที่จะอยู่ครองเรือนแล้วประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์โดยส่วนเดียวคงสังขันธ์อันขจัดดีแล้ว, ถ้ากระไร เราจะพึงปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะแล้ว ออกจากเรือนบวชสู่ความไม่มีเรือนเถิด” ดังนี้. บุคคลนั้น ครั้นถึงสมัยอัน ละโภคะน้อยใหญ่ ตะวงศัญญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะแล้ว ออกบวชจากเรือนสู่ความไม่มีเรือน.

ภิกษุหนึ่ง ผู้บวชแล้วอย่างนี้ สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในปัติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร, มีปรกติเห็นเป็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย สมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย, มาตามพร้อมแล้วด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล, มีอาชีพะบริสุทธิ์, ถึงพร้อมด้วยศีล, มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย, ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ, มีความสันโดษ.

- ส. ที. ๙/๘๒/๑๐๒.

วิพิจารณาเพื่อกำจัดอกุศลวิตกตามลำดับ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้ประกอบฝึกฝนเพื่อบรรลุอรหัตตผล พึงกระทำในใจถึง นิมิต ๔ ประการ ตามเวลาอันสมควร. ทำประการ อย่างไม่ไรเล่า? ทำประการ คือ :-

ประการที่ ๑

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุในกรณีนี้ อาศัยนิมิตใด กระทำในใจซึ่งนิมิตใดอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโทสะ

บ้าง ประกอบอยู่ด้วยโมหะบ้าง ได้บังเกิดขึ้น, ภิกษุหนึ่ง พึง ละนิมิตนั้นเสีย
 กระทำในใจซึ่งนิมิตอันอื่นประกอบอยู่ด้วยกุศล. เมื่อภิกษุหนึ่งกระทำในใจ
 ถึงนิมิตอันนอกไปจากนิมิตนั้น อันประกอบอยู่ด้วยกุศลอยู่, อกุศลวิตกอันเป็น
 บาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโทสะบ้าง ประกอบอยู่ด้วย
 โมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้
 ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างอยู่ด้วยดี เป็นธรรม
 เอกัคคิมีชน เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนช่างทำแผ่นไม้กระดาน หรือลูกมือของ
 เขา ผู้ฉลาด ตอก โยก ถอนลิ้มอันใหญ่ออกเสียได้ ด้วยลิ้มอันเล็ก นั้นนิจ;
 ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุหนึ่งอาศัยนิมิตแห่งกุศล เพื่อละเสียซึ่งนิมิต
 แห่งอกุศล ทำจิตให้เป็นสมาธิได้).

ประการที่ ๒

ภิกษุ ท. ! ถ้าแม้ภิกษุหนึ่ง ละนิมิตนั้นแล้ว กระทำในใจซึ่งนิมิต
 อันอื่นประกอบด้วยกุศลอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง
 ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุหนึ่งอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซ้,
 ภิกษุหนึ่ง พึงเข้าไปใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้น ว่า "วิตกเหล่านี้
 เป็นอกุศล" ดังนี้บ้าง "วิตกเหล่านี้ ประกอบไปด้วยโทษ" ดังนี้บ้าง "วิตก
 เหล่านี้ มีทุกข์เป็นวิบาก" ดังนี้บ้าง. เมื่อภิกษุหนึ่งใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศล-
 วิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วย
 โทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้.
 เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างอยู่
 ด้วยดี เป็นธรรมเอกัคคิมีชน เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนหญิงสาวหรือชายหนุ่ม ชอบการประดับตกแต่ง เมื่อถูกเขาเอาซากงู ซากสุนัข หรือซากคน มาแขวนเข้าที่คอ ก็จะรู้สึกอึดอัด ระอา ขยะแขยง นีฉันไค; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็นั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้นอึดอัด ระอา ขยะแขยง ต่อโทษของอกุศลวิตกอยู่).

ประการที่ ๓

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้ภิกษุนั้น ใคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้น อยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซ้, ภิกษุนั้น อย่าพึงระลึกถึง อย่าพึงกระทำไว้ในใจซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น. เมื่อภิกษุนั้น ไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น อยู่. อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษมีตา แต่ไม่ต้องการจะเห็นรูปอันมาสู่คลองแห่งจักขุ เขาก็จะหลับตาเสีย หรือจะเหลียวมองไปทางอื่นเสีย นีฉันไค; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ ก็ฉันทะนั้นเหมือนกัน (ที่ภิกษุนั้นจะไม่ทำการระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจถึงอกุศลวิตกเหล่านั้น).

ประการที่ ๔

ภิกษุ ท. ! ถ้าแม้ภิกษุหนึ่ง ไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจซึ่งอกุศล-
 วิตกเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาป ซึ่งประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง
 ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้นแก่ภิกษุหนึ่งอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซ้,
 ภิกษุหนึ่ง พึง กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตก ของ
 อกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้น. เมื่อภิกษุหนึ่ง กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐาน
 แห่งการปรุงแต่งแห่งวิตก ของอกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้นอยู่. อกุศลวิตกอัน
 เป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น
 ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น
 จิตของเธอถึงตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบังอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกพุดมีขึ้น เป็นสมาธิ
 อยู่ ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนบุรุษเดินเร็ว ๆ แล้วนึกคิดว่า เราจะเดิน
 เร็ว ๆ ไปทำไม เดินค่อย ๆ ดีกว่า เขาก็เดินค่อย ๆ แล้วก็นึกคิดว่า จะเดินค่อย ๆ
 ไปทำไม ยืนเสียดีกว่า เขาก็ยืน แล้วนึกคิดว่า จะยืนไปทำไม นั่งลงเสียดีกว่า
 เขาก็นั่งลง แล้วนึกคิดว่า จะนั่งอยู่ทำไม นอนเสียดีกว่า เขาก็นอน : ภิกษุ ท. !
 อย่างนี้แหละที่บุรุษนั้นเปลี่ยนอิริยาบถหายาบ ๆ มาเป็นอิริยาบถละเอียด ๆ นี้
 ฉันทะ; ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันทะเหมือนกัน (ที่ภิกษุหนึ่ง พิจารณารูปพรรณสัณฐาน
 แห่งการปรุงแต่งแห่งวิตกไปตามลำดับ ๆ).

ประการที่ ๕

ภิกษุ ท. ! ถ้าแม้ภิกษุหนึ่ง กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่ง
 การปรุงแต่งแห่งวิตก ของอกุศลวิตกทั้งหลายเหล่านั้นอยู่อย่างนี้ อกุศลวิตกอัน

เป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง ก็ยังเกิดขึ้น แก่ภิกษุหนึ่งอยู่นั่นเอง ดังนี้แล้วไซ้ไร, ภิกษุหนึ่ง พึง ขบพันด้วยพัน จรดเพดาน ด้วยลน ช่มชืดด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เผาจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่ง. เมื่อภิกษุหนึ่งกระทำอยู่ดังนี้ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านี้ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านี้ จิตของเธอที่ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบอยู่ ด้วยดี เป็นธรรมเอกมุคมีชน เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษแข็งแรง จับบุรุษอ่อนแอที่ศีรษะ ที่คอ หรือที่ลำตัว แล้วช่มชืด บีบคั้น ทำให้เร่วร้อนเป็นอย่างยิ่ง นี้ ฉันทะ; ภิกษุ ท.! ช้อน ก็ฉันทะเหมือนกัน (ที่ภิกษุหนึ่ง ช่มชืดด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เผาจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่ง).

ผลสำเร็จแห่งการกำจัดอกุศลวิตก

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล เมื่อภิกษุอาศัยนิมิตใด กระทำในใจซึ่ง นิมิตใดอยู่ อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ประกอบอยู่ด้วย โทสะบ้าง ประกอบอยู่ด้วยโมหะบ้าง ได้บังเกิดขึ้น. เมื่อภิกษุหนึ่งละนิมิตนั้น กระทำในใจซึ่งนิมิตอื่นอันประกอบด้วยกุศลอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านี้ ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านี้ จิตของเธอ ก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบอยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกมุคมีชน เป็นสมาธิอยู่ ในภายใน นั้นเทียว.

เมื่อภิกษุหนึ่ง ไคร่ครวญซึ่งโทษแห่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบ้อยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกัคคมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

เมื่อภิกษุหนึ่ง ไม่ระลึกถึง ไม่กระทำไว้ในใจ ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบ้อยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกัคคมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

เมื่อภิกษุหนึ่ง กระทำในใจซึ่งรูปพรรณสัณฐานแห่งการปรุงแต่งแห่งวิตกของอกุศลวิตกเหล่านั้นอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบ้อยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกัคคมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

เมื่อภิกษุหนึ่ง ขบพันด้วยพัน จรดเพดานด้วยลิ้น ชมซึ่งจิตด้วยจิต บีบบังคับจิตด้วยจิต เฝ้าจิตด้วยจิต ให้เป็นอย่างยิ่งอยู่, อกุศลวิตกอันเป็นบาปที่ประกอบอยู่ด้วยฉันทะบ้าง ด้วยโทสะบ้าง ด้วยโมหะบ้าง เหล่านั้น ย่อมละไป ย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้. เพราะละเสียได้ซึ่งอกุศลวิตกเหล่านั้น จิตของเธอ ก็ตั้งอยู่ด้วยดี สงบสว่างบ้อยู่ด้วยดี เป็นธรรมเอกัคคมีขึ้น เป็นสมาธิอยู่ ในภายในนั้นเทียว.

ภิกษุ ท.! ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้มั่งอำนาจในคลองแห่งชนิด
ต่างๆของวิตก : เธอประสงค์จะตริกถึงวิตกใด ก็ตริกถึงวิตกนั้นได้ ไม่ประสงค์
จะตริกถึงวิตกใด ก็ไม่ตริกถึงวิตกนั้นได้ เธอ นั้น ได้ตัดตัณหาขาดแล้ว ร้อถอน
สังโยชน์แล้ว ได้กระทำที่สุดแห่งทุกข์แล้วเพราะรู้เฉพาะซึ่งมานะโดยชอบ แล.

- มุ. ม. ๑๒/๒๔๑ - ๒๔๖/๒๕๗ - ๒๖๒.

บทที่ ๔๔ พึงปฏิบัติต่อ "กาม"

(เพื่อกำจัดกามวิตก)

ภิกษุ ท.! การเข้าถึงซึ่งกาม ๓ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่ สามอย่าง
อย่างไรเล่า? สามอย่างคือ ผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ ผู้ยินดีในกามอันตน
นิรมิตเอง ผู้ใช้อำนาจให้เป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล
เป็นการเข้าถึงกาม ๓ อย่าง.

(คาถาตบวงท้าวพระสูตร)

พวกชนผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ เทพดาผู้ใช้อำนาจ
ให้เป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้ เทพดาผู้ยินดีในกามอันตน
นิรมิตเอง และผู้บริโภคมกเหล่าอื่นก็ดี ล้วนแต่ตั้งอยู่แล้ว
ในการบริโภคมก ทั้งชนิดนี้และชนิดอื่น.

บุคคลพึงเว้นซึ่งกามทั้งปวงเสีย ทั้งที่เป็นของทิพย์และ
ของมนุษย์ พึงตัดซึ่งกระแสแห่งกามอันหยั่งลงในบิขรูปและ
สาตรูป อันเป็นกระแสที่ก้าวล่วงได้ยาก แล้วย่อมปรินิพพานไม่มี

ส่วนเหลือ ก้าวล่วงทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบัณฑิต เห็นธรรม-
อันประเสริฐ ถึงเวทด้วยปัญญาอันชอบ, ไม่ถึงซึ่งความมีภพใหม่
เพราะรู้งซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติ.

— อิติว. ขุ. ๒๕/๓๐๒/๒๗๕.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยกามโยคะ และประกอบด้วยภวโยคะ
ย่อมเป็น อากามิ คือผู้มาสู่ความเป็นอย่างนี้ (ความเป็นมนุษย์ผู้บริโภกคาม).

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ปราศจากกามโยคะ แต่ยังประกอบด้วยภวโยคะ
ย่อมเป็น อนาคามิ คือผู้ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ปราศจากกามโยคะ และ ปราศจากภวโยคะ
ย่อมเป็น อรหันตสันอาสาสะ, ดังนี้.

(คาถาสนวท่ายพระสูตร)

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยกามโยคะและภวโยคะทั้งสอง
อย่าง ย่อม ไปสู่สังสาระ อันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่งชาติและมรณะ.

ส่วนสัตว์ผู้ละกามแล้ว แต่ยังไม่ถึงความสิ้นอาสาสะ ยัง
ประกอบอยู่ด้วยภวโยคะ นี้เรียกว่า อนาคามิ.

ส่วนพวกที่ตัดความสงสัยได้แล้ว สันมานะและภพใหม่
ก็ถึงซึ่งนอกแห่งโลก ก็ถึงความสิ้นอาสาสะ.

— อิติว. ขุ. ๒๕/๓๐๓/๒๗๖.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสังกัปปะ

การหลีกเลี่ยงกามเป็นบุรพภาคของพรหมจรรย์

ราชกุมาร! อุปมาข้อสาม ที่เป็นอัจจรรย์อันเราไม่เคยได้ยินมาแล้ว มาแจ่มแจ้งแก่เรา, ราชกุมาร! อุปมาว่าไม้แห้งสนิท ทั้งวางไว้บนบก ไกลจากน้ำ, หากบุรุษตั้งใจว่าเราจักนำไม้สีไฟอันบนมาสีกับไม้นั้น ให้ไฟเกิดปรากฏขึ้น ดังนี้, ราชกุมาร! ท่านจะเข้าใจว่าอย่างไร บุรุษนั้นจักนำไม้สีไฟอันบนมาสีกับไม้นั้นให้ไฟเกิดปรากฏขึ้นได้หรือไม่? “พระองค์ผู้เจริญ! ได้โดยแท้, เพราะเหตุว่าไม้เป็นไม้แห้งเพราะ ตั้งอยู่บนบกไกลจากน้ำด้วย”. ราชกุมาร! ฉันทใดกัฉันทนั้น : สมณะหรือพราหมณ์พวกใด มีกายละจากวัตถุกามแล้ว ทั้งใจก็ไม่ระคนอยู่ด้วยกิเลสกาม อันทำความพอใจ ความเยื่อใย ความเมาหมก ความกระหาย ความรุ่มร้อน ในวัตถุกามทั้งหลาย, เขาเป็นผู้ละได้ ระวังได้ซึ่งกิเลสกามอันเป็นภายใน เหล่านั้น. สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะได้เสวยทุกขเวทนอันกล้าแข็งเผ็ดร้อนเพราะทำความเพียรที่ดี หรือไม่ได้เสวยที่ดี ย่อมควรเพื่อเกิดปัญญาให้เห็นอันไม่มีปัญญาอันยิ่งไปกว่า ได้. ราชกุมาร! นี่เป็นอุปมาที่สาม ที่เป็นอัจจรรย์อันเราไม่เคยได้ยินมาแล้วแต่ก่อน ได้มาแจ่มแจ้งกะเราแล้ว.

— ม. ม. ๑๒/๔๔๔/๔๑๖.

(สำหรับอุปมาที่หนึ่ง และอุปมาที่สอง ที่กล่าวถึงความไม่ประสบความสำเร็จในพรหมจรรย์เพราะจมติดอยู่ในกาม โดยกายบ้าง โดยใจบ้าง, หาอ่านได้จากหนังสือพุทธประวัติจากพระโสมฐ์ ที่หัวข้อว่า “อุปมาปรากฏแจ่มแจ้ง” ที่หน้า ๖๑).

อาการเกิดแห่งกุศลวิตก หรือสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท. ! เนกขัมมวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด (นิทาน) ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. อภัยปาทวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. อวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด.

ก. กรณีเนกขัมมวิตก

ภิกษุ ท. ! เนกขัมมวิตก [ความตริตรึกในเนกขัมมะ(ออกจากกาม)] ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยเนกขัมมธาตุ จึงเกิดเนกขัมมสังกัปปะ ;
 เพราะอาศัยเนกขัมมสังกัปปะ ; จึงเกิดเนกขัมมฉันทะ ;
 เพราะอาศัยเนกขัมมฉันทะ ; จึงเกิดเนกขัมมปริพาหะ -

(ความเร่าร้อนเพื่อจะไถ่เนกขัมมะ) ;

เพราะอาศัยเนกขัมมปริพาหะ ; จึงเกิดเนกขัมมปริเยสนา.

ภิกษุ ท. ! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหา เนกขัมมะ ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ข. กรณีอภัยปาทวิตก

ภิกษุ ท. ! อภัยปาทวิตก (ความตริตรึกในอภัยบาท) ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอภัยปาทธาตุ จึงเกิดอภัยปาทสังกัปปะ ;
 เพราะอาศัยอภัยปาทสังกัปปะ ; จึงเกิดอภัยปาทฉันทะ ;

เพราะอาศัยอภัยปาทสังกัปปะ

จึงเกิดอภัยปาทฉันทะ ;

เพราะอาศัยอภัยปาทฉันทะ

จึงเกิดอภัยปาทปริพาหะ-

(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้อภัยบาท) ;

เพราะอาศัยอภัยปาทปริพาหะ

จึงเกิดอภัยปาทปริเยสนา.

ภิกษุ ท. ! อริยสาวกผู้มีการสดับ

เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหา

อภัยบาท ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ค. กรณีอวิหิงสาวัตถ

ภิกษุ ท. ! อวิหิงสาวัตถ (ความกริทรักในอวิหิงสา) ย่อมเกิดอย่างมี

เหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยอวิหิงสาธาตุ

จึงเกิดอวิหิงสาสัญญา ;

เพราะอาศัยอวิหิงสาสัญญา

จึงเกิดอวิหิงสาสังกัปปะ ;

เพราะอาศัยอวิหิงสาสังกัปปะ

จึงเกิดอวิหิงสาฉันทะ ;

เพราะอาศัยอวิหิงสาฉันทะ

จึงเกิดอวิหิงสาปริพาหะ-

(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้อวิหิงสา) ;

เพราะอาศัยอวิหิงสาปริพาหะ

จึงเกิดอวิหิงสาปริเยสนา.

ภิกษุ ท. ! อริยสาวกผู้มีการสดับ

เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหา

อวิหิงสา ย่อมปฏิบัติถูกโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

- นิตาน. ส. ๑๖/๑๘๒ - ๑๘๓/๓๕๘ - ๓๕๙.

สัมมาสังกัปปะทำให้เกิดสังฆสามัคคี

ภิกษุ ท. ! ในทิศใด พวกภิกษุ มีความพร้อมเพรียงกัน มีความ
 บันเทิงต่อกันและกัน ไม่ทะเลาะวิวาทกัน เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำนมกับน้ำ

มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่งความรัก อยู่; ภิกษุ ท.! ทิศนั้น เป็นที่ผาสุกแก่เรา แม้ต้องเดินไป (อย่างเหน็ดเหนื่อย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงการที่เพียงแต่นึกถึง. ในกรณีนี้ เราเชื่อแน่ว่า เป็นเพราะภิกษุเหล่านั้น ได้ทิ้งธรรมสามอย่างเสียแล้ว และพากันมาถือกระทำให้มากในธรรมสามอย่าง. ธรรมสามอย่างอะไรบ้างเล่าที่เธอละทิ้งเสียแล้ว? สามอย่างคือ :-

๑. กามวิตก ความตรึกในทางกาม
 ๒. พหยาบาทวิตก ความตรึกในทางมุ่งร้าย
 ๓. วิหิงสาวิตก ความตรึกที่ก่อให้เกิดความลำบากทั้งแก่ตนและผู้อื่น.
- ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แล ที่พวกภิกษุเหล่านั้นละทิ้งเสียแล้ว.

ก็ธรรมสามอย่างอย่างไรเล่า ที่พวกภิกษุเหล่านั้นพากันมาถือ กระทำเพิ่มพูนให้มาก? สามอย่างคือ :-

๑. เนกขัมมวิตก ความตรึกในการหลีกเลี่ยงออกจากความพัวพันในกาม
 ๒. อัพยาบาทวิตก ความตรึกในการไม่ทำความมุ่งร้าย
 ๓. อวิหิงสาวิตก ความตรึกในการไม่ทำตนและผู้อื่นให้ลำบาก.
- ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แล ที่พวกภิกษุเหล่านั้นพากันมาถือ ทำเพิ่มพูนให้มาก.

ภิกษุ ท.! ในทิศใด พวกภิกษุ มีความพร้อมเพรียงกัน มีความบันเทิงต่อกันและกัน ไม่ทะเลาะวิวาทกัน เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่งความรัก อยู่; ภิกษุ ท.! ทิศนั้น เป็นที่ผาสุกแก่เรา แม้ต้องเดินไป (อย่างเหน็ดเหนื่อย) จะป่วยกล่าวไปไยถึงการที่เพียงแต่นึกถึง. ในกรณีนี้ เราเชื่อแน่ว่า เป็นเพราะพวกภิกษุ

เหล่านั้น ได้ละทิ้งธรรมสามอย่างเหล่านี้เสียแล้ว และพากันมาถือ กระทำ ให้มากในธรรมสามอย่างเหล่านี้แทน.

- ทัก. อ. ๒๐/๓๕๕/๕๖๔.

(นี่เป็นเครื่องแสดงว่า สังฆสามัคคีนั้นเป็นพระพุทฺธประสงค์และเป็นทีสภพระ-
อริยาคัย).

หมวด ๑. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสังกัปปะ

อาการเกิดแห่งอกุศลวิตกหรือมิจฉาสังกัปปะ

ภิกษุ ท. ! กามวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด (นิทาน) ไม่ใช่
เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด. พยาบาทวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิด
อย่างไม่มีเหตุให้เกิด. วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่าง
ไม่มีเหตุให้เกิด.

๑. กรณีกามวิตก

ภิกษุ ท. ! กามวิตก (ความตริตรึกในกาม) ย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้เกิด
ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. !	เพราะอาศัยกามธาตุ	จึงเกิดกามสัญญา;
	เพราะอาศัยกามสัญญา	จึงเกิดกามสังกัปปะ;
	เพราะอาศัยกามสังกัปปะ	จึงเกิดกามฉันทะ;
	เพราะอาศัยกามฉันทะ	จึงเกิดกามปริพาหะ (ความเร่าร้อน

เพื่อจะได้กาม);

เพราะอาศัยกามปริพาหะ จึงเกิดกามปริเยสนา (การแสวงหา
กาม)

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหากาม
ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

บ. กรณีพยาบาทวิคก

ภิกษุ ท. ! พยาบาทวิคก [ความกริทรักในพยาบาท (มุ่งร้าย)] ย่อมเกิด
อย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! เพราะอาศัยพยาบาทธาตุ	จึงเกิดพยาบาทสัญญา;
เพราะอาศัยพยาบาทสัญญา	จึงเกิดพยาบาทสังกัปปะ;
เพราะอาศัยพยาบาทสังกัปปะ	จึงเกิดพยาบาทฉันทะ;
เพราะอาศัยพยาบาทฉันทะ	จึงเกิดพยาบาทปริพาหะ-

(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้ทำการพยาบาท);

เพราะอาศัยพยาบาทปริพาหะ จึงเกิดพยาบาทปริเยสนา.

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหา
พยาบาท ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

ค. กรณีวิหิงสาวิคก

ภิกษุ ท. ! วิหิงสาวิคก [ความกริทรักในวิหิงสา (เบียดเบียน)] ย่อมเกิด
อย่างมีเหตุให้เกิด ไม่ใช่เกิดอย่างไม่มีเหตุให้เกิด; นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.!	เพราะอาศัยวิหิงสาธาตุ	จึงเกิดวิหิงสาสัญญา;
	เพราะอาศัยวิหิงสาสัญญา	จึงเกิดวิหิงสาสังกัปปะ;
	เพราะอาศัยวิหิงสาสังกัปปะ	จึงเกิดวิหิงสานันทะ;
	เพราะอาศัยวิหิงสานันทะ	จึงเกิดวิหิงสาปริพาหะ-

(ความเร่าร้อนเพื่อจะได้ทำการเบียดเบียน);

เพราะอาศัยวิหิงสาปริพาหะ	จึงเกิดวิหิงสาปริเยสนา.
--------------------------	-------------------------

ภิกษุ ท.!

บุรุษผู้ไม่มีการสดับ	เมื่อแสวงหาอยู่อย่างแสวงหา
วิหิงสา	ย่อมปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม คือโดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

- นิตาน. ส. ๑๖/๑๘๑/๓๕๕ - ๓๕๖.

หมวด ข. ว่าด้วย ปกิณณกะ

ธรรมชาติของกามแห่งกามวิตก

ภิกษุ ท.!

ถูกแล้ว ๆ ที่พวกเธอทั้งหลายเข้าใจธรรมที่เราแสดงแล้ว
 อย่างนั้น. ภิกษุ ท.!

ธรรมที่ทำอันตรายทั้งหลาย เราได้กล่าวไว้แล้วโดย
 อเนกปริยาย แก่พวกเธอ และธรรมเหล่านั้นก็สามารถที่จะทำอันตรายแก่ผู้สั่ง-
 เสพได้จริง. กามทั้งหลาย เรากล่าวแล้วว่า มีรสอร่อยน้อย มีทุกข์มาก มี
 ความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย ท่อนกระดูก มีทุกข์มาก มี
 ความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย ชันเนื้อ มีทุกข์มาก มีความ
 คับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย คบเพลิงทำด้วยหญ้า มีทุกข์
มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย หลุมถ่านเพลิง มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย ของในความฝัน มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย ของขี้มเขามา มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย ผลไม้ที่ฆ่าต้น มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย เขียงรองสับเนื้อ มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย หอกและหลาว มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก.

เรากล่าวกามทั้งหลาย ว่าควรเปรียบด้วย หัวงู มีทุกข์มาก มีความ
คับแค้นมาก โทษในกามนั้นยิ่งนัก

ภิกษุ ท.! โมฆบุรุษนั้นหนอ จักเสพกามโดยเว้นจาก กาม(กิเลส)
เว้นจาก กามสังขยา เว้นจาก กามวิตก ดังนั้น มิใช่ฐานะที่จะมีได้.

— ม. ม. ๑๒/๒๖๗/๒๗๗.

ความไม่มีเนกขัมมวิตกในจิตของสามัญสัตว์

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำจรวัดนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กายิน
ดื่มได้. ครั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหา

ฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้น แต่เขาผูกมัดตนอย่าง
เหนียวแน่นด้วยเชือกอันมันคง ให้มีแขนไหล่หลังอยู่ที่ริมฝั่ง. วาเสฏฐะ!
ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : บุรุษนั้น จะไปจากฝั่งนี้สู่ฝั่งโน้นแห่ง
แม่น้ำอจิรวดี ได้หรือหนอ? “ไม่ได้แน่ ท่านพระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ข้อนี้ก็นั้นเหมือนกัน : กามคุณ ๕ อย่าง เหล่านี้
เรียกกันในอริยวินัยว่า “ข้อคา” บ้าง ว่า “เครื่องจองจำ” บ้าง. ทำอย่าง
อย่างไรเล่า? ทำอย่างคือ รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยหู
.... กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยจมูก รสที่พึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่พึง
รู้แจ้งด้วยกาย (แต่ละอย่างๆ) อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ
มีลักษณะนารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด
ย้อมใจ. วาเสฏฐะ! กามคุณ ๕ อย่าง เหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า
“ข้อคา” บ้าง ว่า “เครื่องจองจำ” บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ใดรเพททั้งหลาย หยั่งลงอยู่ สยบอยู่ เมามก
อยู่ ไม่มองเห็นโทษต่ำทราม ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคอยู่ ซึ่งกามคุณ
ทั้งห้าเหล่านี้. วาเสฏฐะ! พราหมณ์ใดรเพทเหล่านี้ ละธรรมะที่ทำความเป็น
พราหมณ์เสีย สมทานธรรมะที่ไม่ทำความเป็นพราหมณ์ ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่
บริโภคกามคุณทั้งห้าอย่างจมลึกอยู่ สยบอยู่ เมามกอยู่ ไม่มองเห็นโทษต่ำทราม
ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก มีกามฉันทะผูกมัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหาย
แห่งพรหม ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ดังนี้ : นั้นไม่ใช่
ฐานะที่จะเป็นไปได้.

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดี มีน้ำเต็มเปี่ยม กายันต์ม
ได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสงหาฝั่ง
โน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู่ฝั่งโน้น แต่เขานอนคลุมศีรษะของ
คนอยู่ที่ริมฝั่งนี้. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : บุรุษนั้น
จะไปจากฝั่งนี้สู่ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำอจิรวดี ได้หรือหนอ? “ไม่ได้แน่ท่านพระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ข้อนีก็ฉนั้นเหมือนกัน : นีวรณ ๕ อย่าง เหล่านี้
เรียกกันในอริยวินัยว่า “เครื่องปิด” บ้าง ว่า “เครื่องกั้น” บ้าง ว่า “เครื่องคลุม”
บ้าง ว่า “เครื่องร้อยรัด” บ้าง. ทำอย่างไรเล่า? ทำอย่างไรคือ กามฉันท-
นีวรณ พยาปาหนีวรณ ถินมิทชนีวรณ อุทัจจกุกกุจจนีวรณ วิจิกจฉานีวรณ.
วาเสฏฐะ! นีวรณ ๕ อย่างเหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า “เครื่องปิด”
บ้าง ว่า “เครื่องกั้น” บ้าง ว่า “เครื่องคลุม” บ้าง ว่า “เครื่องร้อยรัด” บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ถูกนีวรณ ๕ อย่าง เหล่านี้
ปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว. วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพท
เหล่านี้ ละธรรมะที่ทำความเป็นพราหมณ์เสีย สมาทานธรรมะที่ไม่ทำความเป็น
พราหมณ์ ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่ อันนีวรณทั้ง ๕ อย่างปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุม
แล้ว ร้อยรัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม ภายหลังแต่การตาย
เพราะภรทำลายแห่งกาย ดังนั้น : นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้.

- ส. ท. ๔/๓๐๔ - ๓๐๗/๓๗๗ - ๓๗๘.

นิเทศ ๑๔

ว่าด้วย สัมมาสังกัปปะ

จบ

นิทเทศ ๑๖ ว่าด้วย สัมมาวาจา

(มี ๑๓ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุตเทศ—วิภาค ของสัมมาวาจา

อุตเทศแห่งสัมมาวาจา

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดไม่จริง เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดอวดเสียด เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดหยาบ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการพูดจาเพื่อเจ้อ. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาวาจา.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

หลักวิธีการพูดจาที่เป็น อริยะและอนริยะ

ภิกษุ ท.! อนริยโวหาร (โวหารพูดที่มีไร้อริยะ แต่เป็นของคนพาล) ๘ ประการ เหล่านี้ มีอยู่. แปลประการ ใดอย่างไรเล่า? แปลประการ คือ :-

ความมักกล่าวว่	ได้เห็นในสิ่งที่มิได้เห็น;
ความมักกล่าวว่	ได้ฟังในสิ่งที่มิได้ฟัง;
ความมักกล่าวว่	ได้รู้สึกในสิ่งที่มิได้รู้สึก;
ความมักกล่าวว่	ได้รู้แจ้งในสิ่งที่มิได้รู้แจ้ง;
ความมักกล่าวว่	มิได้เห็นในสิ่งที่ได้เห็น;
ความมักกล่าวว่	มิได้ฟังในสิ่งที่ได้ฟัง;

ความมักกล่าวว่่า มิได้รู้สึกลงในสิ่งทีได้รู้สึกลง ;
 ความมักกล่าวว่่า มิได้รู้แ่จ้งในสิ่งทีได้รู้แ่จ้ง.

ภิกษุ ท. ! อนรียโวหาร ๘ ประการ เหล่านี้ แล.

ภิกษุ ท. ! อรียโวหาร (โวหารพูดทีเป็นอรียะ มิใช่ของคนพาล) ๘ ประการ
 เหล่านี้ มีอยู่. แปรดประการ อย่างไรเล่า? แปรดประการ คือ :—

ความมักกล่าวว่่า มิได้เห็นในสิ่งทีมิได้เห็น ;
 ความมักกล่าวว่่า มิได้ฟังในสิ่งทีมิได้ฟัง ;
 ความมักกล่าวว่่า มิได้รู้สึกลงในสิ่งทีมิได้รู้สึกลง ;
 ความมักกล่าวว่่า มิได้รู้แ่จ้งในสิ่งทีมิได้รู้แ่จ้ง ;
 ความมักกล่าวว่่า ได้เห็นในสิ่งทีได้เห็น ;
 ความมักกล่าวว่่า ได้ฟังในสิ่งทีได้ฟัง ;
 ความมักกล่าวว่่า ได้รู้สึกลงในสิ่งทีได้รู้สึกลง ;
 ความมักกล่าวว่่า ได้รู้แ่จ้งในสิ่งทีได้รู้แ่จ้ง.

ภิกษุ ท. ! อรียโวหาร ๘ ประการ เหล่านี้ แล.

— อฏฐก. ยี. ๒๓/๓๑๖/๑๖๔ - ๑๖๕.

สัมมาวาจา โคธปริชาตตองอ่าง

(โลกิยะ - โลกุตตระ)

ภิกษุ ท. ! สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! เรากล่าวแม้
 สัมมาวาจาว่ามีโดยส่วนสอง คือ สัมมาวาจาทียังเป็นไปกับด้วยอาสาวะ (สาสวา)

เป็นส่วนแห่งบุญ (บุญกิริยา) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกุฏ) ก็มีอยู่; สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุฏฺท) เป็นองค์แห่งมรรค (มกุฏก) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจายังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาท (คำเท็จ) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปิสฺสูณวาท (คำส่อเสียด) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมรฺสุวาท (คำหยาบ) เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากสัมผัปปลาปวาท (คำเพ้อเจ้อ).

ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาวาจายังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ การงด (ฮารติ) การเว้น (วิริติ) การเว้นขาด (ปฏิวริติ) และเจตนาเป็นเครื่องเว้น (เวรมณิ) จากวจิตฺตทั้งสี่ (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

— อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๓-๑๘๔/๒๖๖-๒๖๘.

หลักวินจณยวจกรรม ๓ สถาน

หมวดที่ ๑ : เมื่อจะกระทำ

ราหุล! เธอใคร่จะทำกรรมใดด้วยวาจา พึงพิจารณากรรมนั้นเสียก่อนว่า “วจกรรมที่เราใคร่จะกระทำนั้น เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง

เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวัจกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์
เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้, ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา
รู้สึกอยู่ดั่งนั้นไซ้, เธอไม่พึงกระทำวัจกรรมชนิดนั้นโดยถ่ายเดียว.

ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดั่งนี้ว่า “วัจกรรมที่เราใคร่จะ
กระทำนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง
ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวัจกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็น
กำไร มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ ไซ้, ราชูล! เธอพึงกระทำวัจกรรมชนิดนั้น.

หมวดที่ ๒ : เมื่อกระทำอยู่

ราชูล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยวาจาอยู่ พึงพิจารณากรรมนั้น
ว่า “วัจกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียน
ผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวัจกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร
มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้, ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่
ดั่งนั้นไซ้, เธอพึงเลิกละวัจกรรมชนิดนั้นเสีย.

ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดั่งนี้ว่า “วัจกรรมที่เรากำลังกระทำ
อยู่นี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง
ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวัจกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร
มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ ไซ้, ราชูล! เธอพึงเร่งเพิ่มการกระทำวัจกรรม
ชนิดนั้น.

หมวดที่ ๓ : เมื่อกระทำแล้ว

ราหุล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยวาจาแล้ว พึงพิจารณากรรมนั้นว่า “วิกรรมที่เรากระทำแล้วนั้น เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวิกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้, ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซ้, เธอพึงแสดง พึงเปิดเผย พึงกระทำให้เป็นของหงาย ช่างวิกรรมนั้น ในพระศาสนา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย, ครั้นแสดง ครั้นเปิดเผย ครั้นกระทำให้เป็นของหงายแล้ว พึงถึงซึ่งความระว่าง สวรรคต่อไป.

ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า “วิกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นวิกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ ไซ้, ราหุล! เธอพึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์ ตามศักรา ในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ทั้งกลางวันและกลางคืนเถิด.

- ม. ม. ๑๓/๑๒๔/๑๓๐.

ข้อควรสรรเสริญหรือควรติเตียนเกี่ยวกับสัมมาวาจา

ไปตลियะ! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านั้น มีอยู่ หาได้อยู่ในโลก. สี่จำพวก เหล่าไหนเล่า? สี่จำพวก คือ :-

ไปตลियะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ กล่าวติเตียน บุคคลที่ควรติเตียน ตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร แต่ไม่กล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

ไปตลियะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ กล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร แต่ไม่กล่าวติเตียน บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

ไปตลियะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่กล่าวติเตียน บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และไม่กล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามเป็นจริง โดยกาลอันควร.

ไปตลियะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ กล่าวติเตียน บุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และกล่าวสรรเสริญ บุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร.

ไปตลियะ! บุคคลสี่จำพวกเหล่านี้ แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. ไปตลियะเอ๋ย! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านี้ บุคคลจำพวกไหนเล่า ควรจะเป็นบุคคลที่งดงามกว่า ประณีตกว่า สำหรับท่าน.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น บุคคลจำพวกที่ไม่กล่าวติเตียนบุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และไม่กล่าวสรรเสริญบุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร, บุคคลจำพวกนี้ แล ควรจะเป็นบุคคลที่งดงามกว่า ประณีตกว่า สำหรับข้าพระองค์. ช้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า นั้นงดงามยิ่งด้วยอุเบกขา”.

ไปตลियะ! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น บุคคลจำพวกใด กล่าวติเตียนบุคคลที่ควรติเตียนตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร และกล่าวสรรเสริญบุคคลที่ควรสรรเสริญตามที่เป็นจริง โดยกาลอันควร; บุคคลจำพวกนี้ เป็น

บุคคลพวกทั้งดงามกว่า ประณีตกว่า ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น. ชั้นนี้ เพราะเหตุไรเล่า? โปรดลึะ! นั้นดงามเพราะความเป็นผู้รู้กาละในกรณีนั้น ๆ.

— จกุกก. อ. ๒๑/๑๓๑/๑๐๐.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ ของสัมมาวาจา

คำไขความของสัมมาวาจา

(อมุสาวาท) เธอชั้น ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท พุดแต่ความจริง รักษาความสัตย์ มั่งคองในคำพุด มีคำพุดควรเชื่อถือได้ ไม่แกลังกล่าวให้ผิด ต่อโลก.

(อภิสุมวาท) เธอชั้น ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ได้ฟังจาก ฝ่ายนี้แล้ว ไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้; หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้น แล้ว ไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น; แต่จะสมานคนที่แตกกัน แล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกัน ยิ่งขึ้น; เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีในการพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน.

(อมรสาวาท) เธอชั้น ละการกล่าวคำหยาบเสียด เว้นขาดจากการกล่าว คำหยาบ กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสด ให้เกิดความรัก เป็นคำพุดใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพุดกัน เป็นที่ใครที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่วาจา เช่นนั้นอยู่.

(อสังคัมป์ปลาปวาท) เรอนั้น ละคำพูดเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำพูดเพื่อเจ้อ กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่่วาจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา.

— ส. ท. ๔/๘๓/๑๐๓.

สุภาษิตวาจา ในฐานะสัมมวาจา

ภิกษุ ท. ! วจา อันประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน. องค์ห้าประการ อย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ :-

กล่าวแล้วควรแก่เวลา	(กาเสน ภาสิตา โทติ),
กล่าวแล้วตามสัจจจริง	(สจฺจา ภาสิตา โทติ),
กล่าวแล้วอย่างอ่อนหวาน	(สณฺหา ภาสิตา โทติ),
กล่าวแล้วอย่างประกอบด้วยประโยชน์	(อทุกตสฺสฺสฺหิตา ภาสิตา โทติ),
กล่าวแล้วด้วยเมตตาจิต	(เมตฺตจฺจิตฺตฺเทน ภาสิตา โทติ).

ภิกษุ ท. ! วจา อันประกอบด้วยองค์ ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน.

— ปญฺจก. อ. ๒๒/๒๗๑/๑๔๘.

สุภาษิตวาจา ในฐานะสัมมวาจา

(อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! วจาอันประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ เป็นวาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน. องค์สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการ คือ :-

กล่าวเป็นสุภาษิตเท่านั้น ไม่กล่าวเป็นทฤษฏี;
 กล่าวเป็นธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวเป็นอธรรม;
 กล่าววาจาน่ารัก (แก่ผู้ฟัง) เท่านั้น ไม่กล่าววาจาไม่น่ารัก
 (แก่ผู้ฟัง);

กล่าววาจาสำเร็จเท่านั้น ไม่กล่าววาจาเหลวไหล.

ภิกษุ ท.! วาจา อันประกอบด้วยองค์ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็น
 วาจาสุภาษิต ไม่เป็นวาจาทุพภาษิต เป็นวาจาไม่มีโทษและวิญญูชนไม่ติเตียน.

- สุตก. ข. ๒๕/๔๑๑/๓๕๖.

วาจาของอัสถบุรุษและอสถบุรุษ

๑. วาจาของอัสถบุรุษ

ภิกษุ ท.! บุคคลประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นที่รู้จักว่าเป็น
 อัสถบุรุษ. สี่ประการ อย่าวไรเล่า? สี่ประการ คือ :-

ภิกษุ ท.! อัสถบุรุษในกรณีนี้ แม้ไม่มีใครถามถึงความไม่ดีของ
 บุคคลอื่น ก็นำมาเปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อถูกใครถาม; ก็เมื่อ
 ถูกใครถามถึงความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่มีทางหลีกเลี่ยง
 ลดหย่อน แล้วกล่าวความไม่ดีของผู้อื่นอย่างเต็มที่โดยพิสดาร. ภิกษุ ท. !
 ข้อนี้พึงรู้จักเกิดว่า คนคนนี้เป็น อัสถบุรุษ.

ภิกษุ ท.! อัสถบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ถูกใครถามอยู่ถึงความ
 ไม่ดีของบุคคลอื่น ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม;

ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ลัดช้อย่นไขว้เขว แล้วกล่าวความดีของผู้อื่นอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนั้น เป็น อสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ถูกใครถามถึงความไม่ดีของตน ก็ปกปิดไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ไม่ต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความไม่ดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ลัดช้อย่นไขว้เขว แล้วกล่าวความไม่ดีของตนอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนั้น เป็น อสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่มีใครถามถึงความดีของตน ก็นำมาโอ้อวดเปิดเผย จะต้องกล่าวทำไมถึงเมื่อถูกใครถาม; ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่ลัดช้อย่นหลักเดียว กล่าวความดีของตนอย่างเต็มที่โดยพิสดาร. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า คนคนนั้น เป็น อสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ แล เป็นที่รู้กันว่า เป็น อสัตบุรุษ.

๒. วาจาของสัตบุรุษ

ภิกษุ ท.! บุคคลประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นที่รู้กันว่าเป็น สัตบุรุษ. สัตบุรุษอย่างไรเล่า? สัตบุรุษ คือ :-

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษในกรณีนี้ แม้มีใครถามถึงความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ จะกล่าวทำไมถึงเมื่อไม่ถูกใครถาม; ก็เมื่อถูก

ใครถามถึงความไม่ดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้หลักเดียวลดหย่อนลง
กล่าวความไม่ดีของผู้อื่นอย่างไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า
คนคนนั้น เป็น สัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่ถูกใครถามถึง ความดี
ของบุคคลอื่น ก็ยังนำมาเปิดเผยให้ปรากฏ จะต้องกล่าวทำไมถึงเมื่อถูกใครถาม;
ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของบุคคลอื่น ก็นำเอาปัญหาไปทำให้ไม่หลักเดียว
ลดหย่อน กล่าวความดีของผู้อื่นโดยพิสดารบริบูรณ์. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กัน
เถิดว่า คนคนนั้น เป็น สัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้ไม่มีใครถามถึง ความ
ไม่ดีของตน ก็ยังนำมาเปิดเผยทำให้ปรากฏ ทำไมจะต้องกล่าวถึงเมื่อถูกถามเล่า;
ก็เมื่อถูกใครถามถึงความไม่ดีของตน ก็ไม่นำเอาปัญหาไปหาทางทำให้ลดหย่อน
บิณฑุ แต่กล่าวความไม่ดีของตนโดยพิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กัน
เถิดว่า คนคนนั้น เป็น สัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษอย่างอื่นยังมีอีก คือ แม้มีใครถามถึง ความดี
ของตน ก็ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ ทำไมจะต้องกล่าวถึงเมื่อไม่ถูกใครถามเล่า;
ก็เมื่อถูกใครถามถึงความดีของตน ก็นำเอาปัญหาไปกระทำให้ลดหย่อนหลักเดียว
เสีย กล่าวความดีของตนโดยไม่พิสดารเต็มที่. ภิกษุ ท.! ข้อนี้พึงรู้กันเถิดว่า
คนคนนั้น เป็น สัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ แล เป็น
ที่รู้กันว่าเป็น สัตบุรุษ.

๓. วาจาของสะไกใหม่-สะไกเก่า

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนหญิงสะไกใหม่ อันเขาเพียงนำมาชั้วคืน
ชั้ววัน ตลอดเวลาเท่านั้นก็ยังมีความละเอียดและความกลัวที่ดำรงไว้ได้อย่าง
เข้มแข็ง ในแม่ผัวบ้าง ในพ่อผัวบ้าง ในสามีบ้าง แม้ที่สุดแต่ในทาสกรรมกร
คนใช้.

ครั้นล่วงไปโดยสมัยอื่น เพราะอาศัยความคุ้นเคยกัน หญิงสะไกนั้น
ก็ตวาดแม่ผัวบ้าง พ่อผัวบ้าง แม้แต่กะสามี ว่า 'หลีกไปๆ พวกแกจะรู้อะไร'
ดังนี้, นั้นันใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉนั้นนั้น : ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ออกบวช
จากเรือน เป็นผู้ไม่เมิเรือนได้ชั้วคืนชั้ววัน ตลอดเวลาเพียงเท่านั้น หิริและ
โอตตปปะของเธอนั้นยังดำรงอยู่อย่างเข้มแข็ง ในภิกษุ ในภิกษุณี ในอุบาสก
ในอุบาสิกา แม้ที่สุดแต่ในคนวัดและสามเณร.

ครั้นล่วงไปโดยสมัยอื่น เพราะอาศัยความคุ้นเคยกัน เธอก็กล่าว
ตวาดอาจารย์บ้าง อุปัชฌาย์บ้าง ว่า 'หลีกไปๆ พวกท่านจะรู้อะไร' ดังนี้.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ เธอทั้งหลายพึงทำการศึกษา
สำเหนียก อย่างนี้ว่า "เราก็ออยู่อย่างมีจิตเสมอกันกับหญิงสะไกใหม่ผู้มาแล้ว
ไม่นาน" ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย พึงทำการศึกษาสำเหนียก
อย่างนี้ แล.

หลักเกณฑ์แห่งสัมมาวาจาขั้นสูงสุด

ราชกุมาร! ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม เลือกให้เหมาะสมกาล เพื่อกล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ก็เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อม ไม่กล่าววาจานั้น.

ตถาคตรู้ชัดซึ่ง วาจาใด อันจริง อันแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และ เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น ตถาคตย่อมเป็นผู้รู้จักกาลที่เหมาะสม เพื่อกล่าววาจานั้น.

— ม. ม. ๑๓/๕๑/๕๔.

สัมมาวาจาขั้นสูงสุด (ระดับพระพุทธเจ้า)

ทัณฑปาณิสัทกะได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “พระสมณะมีภัยคำอย่างไร มี การกล่าวอย่างไร อยู่เป็นประจำ?”

เพื่อนเอ๋ย! คนเรามีการกล่าวอย่างไรแล้ว ไม่เกิดการทะเลาะวิวาท กับใคร ๆ ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง

สมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์อยู่ กิติ, อีกอย่างหนึ่ง คนเรามี
ปกติกว่าอย่างไรแล้ว สัญญา (เรื่องราวก่อน ๆ) ไม่มาติดตามอยู่ในใจผู้หนึ่ง ซึ่ง
(บัดนี้) เป็นผู้หมดบาป ไม่ประกอบตนอยู่ด้วยกาม ไม่ต้องกล่าวด้วยความสงสัยว่า
อะไรเป็นอย่างใ้อีกต่อไป มีความรำคาญทางกายและทางใจอันตนตัดขาดแล้ว
ปราศจากค้นหาในภพไหน ๆ อยู่ กิติ; เพื่อนเอ๋ย! เรามีถ้อยคำอย่างนี้ มีการ
กล่าวอย่างนี้ อยู่เป็นประจำ, ดังนี้.

- ม. ม. ๑๒/๒๒๐/๒๔๓.

หมวด ก. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาวาจา

ตัวอย่างแห่งสัมปปลापวาทะกับครูบาอาจารย์

ตัวอย่างประการที่ ๑.

“พระโคตมผู้เจริญ! ในเรื่องทางหรือมิใช่ทางนั้น, แม้พราหมณ์ทั้งหลาย
จะบัญญัติไว้ต่าง ๆ กัน ก็พอพวกอถริยพราหมณ์กับบัญญัติ พวกคิตติยพราหมณ์กับบัญญัติ
พวกฉันทิกพราหมณ์กับบัญญัติ พวกพัทธิธาพราหมณ์กับบัญญัติ แต่ทางทั้งหมดนั้นก็ล้วนแต่
เป็นทางนำออก สามารถนำผู้ปฏิบัติตามทางนั้นไปสู่ความเป็นสหายแห่งพรหมได้ เปรียบ
เสมือนทางต่าง ๆ มีเป็นอันมากใกล้บ้านใกล้เมือง ก็ล้วนแต่ไปประชุมกันที่บ้านแห่งหนึ่งทุก ๆ
ทาง ฉันทิกฉันทันั้น.”

วาเสฏฐะ! ในบรรดาพราหมณ์ไตรเพททั้งหลายเหล่านั้น มี
พราหมณ์สักคนหนึ่งไหม ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

“ขอหน้ Һามีไม่ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ถ้าอย่างนั้น มีอาจารย์สักคนหนึ่งไหม ของพราหมณ์
ไตรเพทเหล่านั้น ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

“ซื่อนั้น ทามีไม้ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ถ้าอย่างนั้น มีประธานอาจารย์แห่งอาจารย์สักคนหนึ่งของพรหมณ์ไตรเพทเหล่านั้นใหม่ ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

“ซื่อนั้น ทามีไม้ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! มีอาจารย์ที่สืบกันมาถึงเจ็ดชั่ว ของพรหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น สักคนหนึ่งใหม่ ที่ได้เห็นพรหมโดยประจักษ์?

“ซื่อนั้น ทามีไม้ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ในบรรดาฤๅษีเก่าแก่ทั้งหลาย คือ ฤๅษีอัญฐกะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตตะ ฤๅษีมตคคิ ฤๅษีอังคิระสะ ฤๅษีภารทวาชะ ฤๅษีวาเสฏฐะ ฤๅษีกัสสปะ ฤๅษีภคฺ ผู้ได้ประกอบมนต์ขึ้น บอกกล่าวแก่พรหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ให้ขับตาม ให้กล่าวตาม ให้สวดตาม ให้บอกตาม กันสืบๆ มาจนกระทั่งกาลนี้ เหล่านี้ มีฤๅษีสักคนหนึ่งใหม่ในบรรดาฤๅษีเหล่านั้น ที่กล่าวยืนยันอยู่ว่า เรารู้เราเห็น ว่าพรหมอยู่ที่ไหน ด้วยอาการอย่างไร ณ ที่ใด ดังนี้?

“ซื่อนั้น ทามีไม้ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! เมื่อไม่มีพรหมณ์ อาจารย์ของพรหมณ์ หรือฤๅษีผู้บอกมนต์แก่พรหมณ์ แม้สักคนหนึ่งที่เคยเห็นพรหมโดยประจักษ์ แล้วมาแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายแห่งพรหม อยู่ดังนี้ ท่านจะสำคัญความซื่อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของพรหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์^๑ (อุปปาฏิหาริครัต) มิใช่หรือ?

๑. ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ คือไม่มีเหตุผลที่แสดงให้ผู้ฟังเห็นได้ว่าเป็นจริงตามที่เขากล่าว จนกระทั่งยอมเชื่อ.

“แน่แล้ว พระโคตม ! เมื่อเป็นเช่นนั้น คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้นย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์”.

ถูกแล้ว, วาเสฏฐะ! ข้อที่พราหมณ์ทั้งหลายไม่รู้ไม่เห็นพรหม จะมากล่าวแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหายกับพรหม ดังนั้น นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแถวคนตาบอดเกาะหลังกัน คนต้นแถวก็ไม่เห็นอะไร คนกลางแถวก็ไม่เห็นอะไร คนปลายแถวก็ไม่เห็นอะไร นี่ฉันใด; วาเสฏฐะ! คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนแถวแถวคนตาบอด ฉะนั้นแหละ คือผู้กล่าวพวกแรกก็ไม่เห็นพรหม ผู้กล่าวพวกต่อมาก็ไม่เห็นพรหม ผู้กล่าวพวกสุดท้ายก็ไม่เห็นพรหม; ดังนั้นคำกล่าวของเขาก็ถึงซึ่งความเป็นคำกล่าวที่น่าหัว (หস্যสก) คำกล่าวที่ต่ำต้อย (นามก) คำกล่าวเปล่าๆ ปลื้ๆ (ริตตก) คำกล่าวเหลวไหล (ตัจจนก).

(นี่เป็นตัวอย่างแห่งสัมพัปลาปวาทะคัมภีร์ของชนิกที่หนึ่ง)

ตัวอย่างประการที่ ๒

วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ก็มองเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ ชนเหล่านี้เป็นอันมาก ก็มองเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่, ว่าดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ขึ้นมาจากทิศไหน ตกกลงไปทางทิศไหน พวกกันอันนอนอยู่ ชมเชยอยู่ ประนมมือนมัสการเดินเวียนรอบๆ อยู่ ด้วยกันทั้งสองพวก มิใช่หรือ?

“อย่างนี้แหละ พระโคตม !”

วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : เมื่อพวกพราหมณ์ไตรเพทก็เห็น พวกชนเหล่านี้เป็นอันมากก็เห็น ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ด้วย

กันทั้งสองพวก อยู่ตั้งนี้ พวกพราหมณ์ไตรเพทสามารถแสดงหนทางไปสู่ความเป็นอันเดียวกันกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่หรือ ?

“ซื่อนั้น หามิได้ พระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ก็เมื่อพวกพราหมณ์ไตรเพท และชนเป็นอันมากเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ โดยประจักษ์ ก็ยังไม่สามารถแสดงหนทางไปสู่ความเป็นอันเดียวกันกับดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ ตั้งนี้แล้ว พวกพราหมณ์ พวกอาจารย์ของพราหมณ์ และพวกฤษีผู้บอกมนต์แก่พราหมณ์ ซึ่งล้วนแต่ไม่เคยเห็นพรหมโดยประจักษ์เลย แล้วจะมาแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหทัยกับพรหมตั้งนั้นนี้ ท่านจะสำคัญความซื่อนี้ว่าอย่างไร : คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ ?

“แน่แล้ว, พระโคตม! เมื่อเป็นเช่นนั้น คำกล่าวของพราหมณ์ไตรเพทเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์”

ถูกแล้ว, วาเสฏฐะ! ข้อที่พราหมณ์ทั้งหลายไม่รู้ไม่เห็นพรหม จะมากล่าวแสดงหนทางไปสู่ความเป็นสหทัยกับพรหม ตั้งนั้นนี้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ตัวอย่างประการที่ ๓

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือน มีบุรุษกล่าวอยู่ว่า ‘ข้าพเจ้าปรารถนาใคร่จะได้นางชนบทกัลยาณีในชนบทนี้’ ตั้งนี้ คนทั้งหลายถามเขาว่า ‘บุรุษผู้เจริญ! ท่านรู้จักนางชนบทกัลยาณีที่ท่านปรารถนานั้นไหม’ ว่าเป็นนางกษัตริย์หรือนางพราหมณ์ หรือเป็นนางในวรรณะแพศย์ หรือนางในวรรณะศูทร? เขาตอบว่า ‘ไม่รู้จัก’. คน

เหล่านั้นถามอีกว่า ‘นางชนบทกัลยาณีที่ท่านประสงค์จะได้นั้น มีชื่ออะไร มีโคตรอะไร สูงหรือต่ำ หรือปานกลาง ผิวดำ หรือผิวคล้ำ หรือผิวสีทอง อยู่ในหมู่บ้านไหน อยู่ในนิคม หรือในนครเล่า?’ เขาตอบว่า ‘ไม่ทราบเลย ท่าน!’ คนเหล่านั้นถามอีกว่า ‘บุรุษผู้เจริญ! ท่านปรารถนาใครจะได้ผู้ที่ท่านไม่เคยรู้จัก ไม่เคยเห็น กระนั้นหรือ?’ เขาตอบว่า ‘ถูกแล้ว ท่าน!’ วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : คำกล่าวของบุรุษนี้ ย่อมถึงความ เป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ?

“แน่แล้ว, พระโคตม!”

ตัวอย่างประการที่ ๔

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือน บุรุษทำบันไดสำหรับจะพาดขึ้นสู่ปราสาท นำมาที่ถนนใหญ่สี่แพร่ง. คนทั้งหลายถามเขาว่า ‘บุรุษผู้เจริญ! ท่านทำบันไดมา เพื่อจะพาดขึ้นสู่ปราสาท ท่านรู้จักปราสาทนั้นไหม ว่าอยู่ทางทิศตะวันออกหรือทิศใต้ ทาง ทิศตะวันตกหรือทิศเหนือ สูงหรือต่ำ หรือขนาดกลาง?’ บุรุษนั้นตอบว่า ‘ไม่รู้จักเลย ท่าน!’ คนเหล่านั้นถามต่อไปว่า ‘บุรุษผู้เจริญ! ท่านทำบันไดมาเพื่อจะพาดขึ้นสู่ ปราสาทที่ท่านไม่เคยรู้จัก ไม่เคยเห็น กระนั้นหรือ?’ เขาตอบว่า ‘ถูกแล้ว ท่าน!’ วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : คำกล่าวของบุรุษนี้ ย่อมถึงความ เป็นคำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ มิใช่หรือ?

“แน่แล้ว, พระโคตม!”

ตัวอย่างประการที่ ๕

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือน แม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กายัน ดิมได้. ครั้งนั้น มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้ เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสวงหา ฝั่งโน้น มีการไปสู่ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปฝั่งโน้น เขายืนอยู่ที่ฝั่งนี้ร้องเรียก

ฝั่งโน้น ว่า 'ฝั่งโน้นจงมา ฝั่งโน้นจงมา' ดังนี้. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญ
ความข้อนั้นว่าอย่างไร : ฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำอจิรวดี จะมาสู่ฝั่งนี้ เพราะเหตุแห่ง
การร้องเรียก เพราะเหตุแห่งการขอ เพราะเหตุแห่งความปรารถนา หรือเพราะ
เหตุแห่งความพอใจ ของบุรุษนั้น ได้หรือหนอ?

“พระโคกมัญเญริญ! ข้อนั้นเป็นไปไม่ได้เลย”.

— ส. ที. ๔/๒๕๗ - ๓๐๔/๓๖๘ - ๓๗๖.

(คำพูดที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ และไร้ความหมาย เช่นคำพูดในกตัวอย่างเหล่านี้
เป็น ตัวอย่างแห่งสัมปตปโลปวาหระคัมภรณาจารย์).

วิบากแห่งมิจฉาวาจา

ภิกษุ ท.! มุสาวาท ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิบาก
แห่งมุสาวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ การ
ถูกกล่าวคู่ด้วยคำไม่จริง.

ภิกษุ ท.! บีสุฉาวาท (คำขุยงให้แตกกัน) ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อ
เปรตวิสัย. วิบากแห่งบีสุฉาวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบาก
ที่เป็นไปเพื่อ การแตกจากมิตร.

ภิกษุ ท.! ผรุสวาท (คำหยาบ) ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้
มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย.

วิบากแห่งผลสุวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ
การได้ฟังเสียงที่ไม่น่าพอใจ.

ภิกษุ ท. ! สัมผัสปลาปวาท (คำเพื่อเจ้า) ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อ
เปรตวิสัย. วิบากแห่งผลสุวาทของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิบากทั้งปวง คือวิบาก
ที่เป็นไปเพื่อ วาจาที่ไม่มีใครเชื่อถือ.

- อฏฐก. อ. ๒๓/๒๕๒/๑๓๐.

นิทเทศ ๑๖

ว่าด้วย สัมมวาจา

จบ

อริยสัจจากพระโศภิต์

นิเทศ ๑๑ ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ

(มี ๘ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุตเทศ—วิภาค ของสัมมากัมมันตะ

อุตเทศแห่งสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? เจตนาเป็นเครื่อง
เว้นจากการฆ่า เจตนาเป็นเครื่อง เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้แล้ว
เจตนาเป็นเครื่อง เว้นจากการประพฤตินอกในกามทั้งหลาย. ภิกษุ ท. ! อันนี้
เรากล่าวว่า สัมมากัมมันตะ.

—มหา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

(บาลีแห่งอื่น มีข้อความแตกต่างออกไปว่า :-)

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! การเว้น
จากการฆ่าสัตว์ การเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ การเว้นจาก
กรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ : นี้เราเรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

—มหาวาร. ส. ๑๕/๑๑/๓๗.

(บาลีสูทรบนแสดงด้วย กามเมสุมิจจาร บาลีสุทรล่างแสดงด้วย อพรหมจริธา
เข้าใจว่าสุทรบนแสดงสำหรับบรรพชาส สุทรล่างแสดงสำหรับบรรพชิต; โดยทั่วไปแสดงอย่าง
สุทรบน เพราะแสดงอย่างสุทรล่างนี้มีน้อยมาก).

หลักวินิจัยกายกรรม ๓ สถาน

หมวดที่ ๑ : เมื่อจะกระทำ

ราहुล! เธอใคร่จะทำกรรมใดด้วยกาย พึงพิจารณากรรมนั้นเสีย ก่อนว่า “กายกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้. ราहुล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซ้, เธอไม่พึงกระทำกายกรรมชนิดนั้นโดยถ่ายเดียว.

ราहुล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า “กายกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ไซ้, ราहुล! เธอพึงกระทำกายกรรมชนิดนั้น.

หมวดที่ ๒ : เมื่อกระทำอยู่

ราहुล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยกายอยู่ พึงพิจารณากรรมนั้นว่า “กายกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้, ราहुล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนั้นไซ้, เธอพึงเลิกละกายกรรมชนิดนั้นเสีย.

ราहुล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า “กายกรรมที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็น

กำไร มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ ไชว์, ราชูล! เธอ พังเร่งเพิ่มการกระทำ กายกรรมชนิดนั้น.

หมวดที่ ๓ : เมื่อกระทำแล้ว

ราชูล! เมื่อเธอกระทำกรรมใดด้วยกายแล้ว พังพิจารณากรรมนั้น ว่า “กายกรรมที่เรากระทำแล้วนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียน ผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้, ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ ดังนี้ ไชว์, เธอ พังแสดง พังเปิดเผย พังกระทำให้เป็นของหงาย ซึ่งกายกรรมนั้น ในพระศาสดา หรือในเพื่อนสหธรรมิกผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย, ครนแสดง ครนเปิดเผย ครนกระทำให้เป็นของหงายแล้ว พังถึงซึ่งความระวัง สวรรต่อไป.

ราชูล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดังนี้ว่า “กายกรรมที่เรากระทำ แล้วนี้ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมอันเป็นกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก” ดังนี้ ไชว์, ราชูล! เธอ พังอยู่ด้วยบัตติและปราโมทย์ ตาม ศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ทั้งกลางวันและกลางคืนเถิด.

— ม. ม. ๑๓/๑๒๖/๑๒๙.

สัมมากัมมันตะโคยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ - โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว แม้สัมมากัมมันตะว่ามีโดยส่วนสอง คือ สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ

(สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (บุญภาคีย) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปธิเวปกก) ก็มีอยู่; สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตร) เป็นองค์แห่งมรรค (มกฺกญฺค) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากการประพฤติดิในกามทั้งหลาย มีอยู่. ภิกษุ ท.! ^{๕๕}นี่คือ สัมมากัมมันตะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท.! สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเครื่องเว้น จากกายทุจริตทั้งสาม (กามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท.! ^{๕๖}นี่คือ สัมมากัมมันตะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปฺริ. ม. ๑๔/๑๘๔/๒๗๑ - ๒๗๓.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ ของสัมมากัมมันตะ

คำไขความของสัมมากัมมันตะ

(ปาณาติปาตา เวรมณี) เชนั้น ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศัสตราเสียแล้ว มีความละอายเป็นถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์ เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย อยู่.

(อทินนาทานา เวรมณี) เธอ^{นี้} ละอทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน ถือเอาแต่ของที่เขาให้แล้ว หวังอยู่แต่ของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมย มีตนเป็นคนสะอาดเป็นอยู่.

(กาเมสุ มิจจาจารา เวรมณี - สำหรับฆราวาส) เธอ^{นี้} ละการประพฤตินิโคตม เว้นขาดจากการประพฤตินิโคตม (คือเว้นขาดจากการประพฤตินิโคตม) ในหญิงซึ่งมารดารักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติ รักษา อันธรรมรักษา เป็นหญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สุดแม้หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการคล้องพวงมาลัย) ไม่เป็นผู้ประพฤตินิโคตมจาริตในรูปแบบเหล่านั้น.

(อพพรหมจริยา เวรมณี - สำหรับบรรพชิต) เธอ^{นี้} ละกรรมอันไม่ใช่พรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติ ประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากการเสพเมถุน อันเป็นของชาวบ้าน.

- ส. ท. ๙/๘๓/๑๐๓.

- ที่มาเฉพาะข้อความ : - ทสก. อ. ๒๔/๒๘๗ - ๒๘๘/๑๖๕.

ลักษณะและวิบาก แห่งสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท. ! อริยสาวก ในกรณี^{นี้} ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต. ภิกษุ ท. ! อริยสาวก เว้นขาดจากปาณาติบาตแล้ว ย่อมชื่อว่าให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบัพชนทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ ; ครั้นให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบัพชนทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อัน

ไม่มีประมาณ. ภิกษุ ท.! นี้ เป็น (อกัธ) หานชั้นปฐม เป็นมหาทาน รู้จัก
กันว่าเป็นของเลิศ เป็นของมีมานาน เป็นของประพาศิสิกกันมาแต่โบราณ
ไม่ถูกทอดทิ้งเลย ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ในปัจจุบัน และ
จักไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต อันสมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน. ภิกษุ ท.! ข้อนี
เป็นทอธารแห่งบุญ (อันดับที่สี่) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล นำมาซึ่งสุข เป็นไป
เพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

ภิกษุ ท.! ข้อนียังมีอีก : อริยสาวก ละอกตินาทาน เว้นขาด
จากอกตินาทาน. ภิกษุ ท.! อริยสาวกเว้นขาดจากอกตินาทานแล้ว ย่อมชื่อว่า
ให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบัพชนทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ;
ครั้นให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบัพชนทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มีประมาณ
แล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน อัน
ไม่มีประมาณ. ภิกษุ ท.! นี้ เป็น (อกัธ) หานอันดับที่สอง เป็นมหาทาน
รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ เป็นของมีมานาน เป็นของประพาศิสิกกันมาแต่โบราณ
ไม่ถูกทอดทิ้งเลย ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ในปัจจุบัน และจัก
ไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต อันสมณพราหมณ์ผู้รู้ไม่คัดค้าน. ภิกษุ ท.! ข้อนี
เป็นทอธารแห่งบุญ (อันดับที่ห้า) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล นำมาซึ่งสุข เป็นไป
เพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

ภิกษุ ท.! ข้อนียังมีอีก : อริยสาวก ละกาเมสุมิถาจาร เว้น
ขาดจากกาเมสุมิถาจาร. ภิกษุ ท.! อริยสาวกเว้นขาดจากกาเมสุมิถาจารแล้ว

ย่อมชื่อว่า ให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบิณฑทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมากไม่มี
ประมาณ; ครั้นให้อภัยทาน อเวรทาน อภัยบิณฑทาน แก่สัตว์ทั้งหลายมาก
ไม่มีประมาณแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ไม่มีเวร ไม่มีความ
เบียดเบียน อันไม่มีประมาณ. ภิกษุ ท.! นี้ เป็น (อภัย) ทานอันคัมภีร์ตาม
เป็นมหารทาน รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ เป็นของมีมานาน เป็นของประพฤติ
สืบกันมาแต่โบราณ ไม่ถูกทอดทิ้งเลย ไม่เคยถูกทอดทิ้งในอดีต ไม่ถูกทอดทิ้ง
อยู่ในปัจจุบัน และจักไม่ถูกทอดทิ้งในอนาคต อันสมณพราหมณผู้รู้ไม่คัดค้าน.
ภิกษุ ท.! ข้อนี้ เป็นทอธารแห่งบุญ (อันคัมภีร์หก) เป็นที่ไหลออกแห่งกุศล
นำมาซึ่งสุข เป็นไปเพื่อยอดสุดอันดี มีสุขเป็นวิบาก เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็น
ไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขอันพึงปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ.

— อฏฐก. อ. ๒๓/๒๕๐/๑๒๕.

หมวด ก. ว่าด้วย โทษและอนิสต์ ของสัมมาภิมันตะ

วิบากของมิจฉากัมมันตะ

ภิกษุ ท.! ปาณาติบาต ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิบาก
แห่งปาณาติบาตของผู้เป็นมนุษย์ที่เบาว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ
มีอายุสั้น.

ภิกษุ ท.! อทินนาทาน ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อนรก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิบาก
แห่งอทินนาทานของผู้เป็นมนุษย์ที่เบาว่าวิบากทั้งปวง คือวิบากที่เป็นไปเพื่อ
ความเสื่อมแห่งโภคะ.

ภิกษุ ท.! กามะสมุจจาจาร ที่เสพทั่วแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อนรัก เป็นไปเพื่อกำเนิดดิรัจฉาน เป็นไปเพื่อเปรตวิสัย. วิชาแห่งกามะสมุจจาจารของผู้เป็นมนุษย์ที่เบากว่าวิชาทั้งปวง คือวิชาที่เป็นไปเพื่อ ก่อเวรด้วยศัตรู.

— อฏฐก. อ. ๒๓/๒๕๑/๑๓๐.

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความกระเสือกกระสน

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงธรรมปริยาย อันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังให้ดี. ธรรมปริยายอันแสดงความกระเสือกกระสนไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มั่งมั่งเป็นของคน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำกรรมใดไว้คิดก็ตาม ชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.

ภิกษุ ท.! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มั่งมั่งปกติทำปาณาติบาต หนายาข้ำ มีฝ่ามือเปื้อนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต. เขากระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) กาย กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) วาจา กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) ใจ; กายกรรมของเขาคด วิจกรรมของเขาคด มโนกรรมของเขาคด; คติของเขาคด อุปบัติของเขาคด. ภิกษุ ท.! สำหรับผู้มีคติดัด มีอุปบัติคดนั้น เรากล่าวคติดังใด

อย่างหนึ่งในบรรดาคติสองอย่าง แก่เขา คือ เหล่าสัตว์นรกผู้มีทุกข์โดยส่วนเดียว, หรือว่า สัตว์เดรัจฉานผู้กำเนิดกระเสือกกระสน ได้แก่ ภู แมลงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้า หรือสัตว์เดรัจฉานเหล่าอื่น ที่เห็นมนุษย์แล้ว กระเสือกกระสน. ภิกษุ ท. ! ภูตสัตว์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คือ อุปบัต (การเข้าถึงภพ) ย่อมมีแก่ภูตสัตว์, เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น, ผัสสะทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์นั้นผู้อุปบัติแล้ว. ภิกษุ ท. ! เรากล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นทนายาแห่งกรรม ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้.

— ทสก. อ. ๒๔/๓๐๔/๑๘๓.

(ในกรณีแห่งบุคคลผู้กระทำอนินาทาน กาเมสุมิถจาร ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีของผู้กระทำปาณาติบาตดังกล่าวมาแล้วข้างบนทุกประการ; และยังได้ตรัสเลยไปถึงวิหุจริคิ มโนหุจริคิ ด้วยข้อความอย่างเดียวกันอีกด้วย.

ต่อไปนี้ ได้ตรัสข้อความฝ่ายกุศล :-)

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความไม่กระเสือกกระสน

ภิกษุ ท. ! สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มกรรมเป็นของตน เป็นทนายาแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กระทำกรรมใดไว้คิดก็ตามชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลแห่งกรรมนั้น.

ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางก่อนไม้ วางศัสตรา มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณาแก่ภูตสัตว์ทั้งหลาย. เขาไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) กาย ไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) วาจา ไม่กระเสือกกระสนด้วย (กรรมทาง) ใจ; กาย-

กรรมของเขาตรง วิจิตรกรรมของเขาตรง มโนกรรมของเขาตรง; คติของเขาตรง
 อุปบัติของเขาตรง. ภิกษุ ท.! สำหรับผู้มีคติตรง มีอุปบัติตรงนั้น เรากล่าวคติ
 อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาคติสองอย่าง แก่เขา คือเหล่าสัตว์ผู้มีสุขโดยส่วน
 เดียว^๑ หรือว่าตระกูลอันสูง ตระกูลขัตติยมหาศาล ตระกูลพราหมณ์มหาศาล
 หรือตระกูลคหบดีมหาศาลอันมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีทองและเงินมาก
 มีอุปกรณ์แห่งทรัพย์มาก. ภิกษุ ท.! ภูตสัตว์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ คืออุปบัติ
 (การเข้าถึงภพ) ย่อมมีแก่ภูตสัตว์, เขาทำกรรมได้ไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรม
 นั้น, ผู้สละทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์นั้นผู้อุปบัติแล้ว. ภิกษุ ท.! เรา
 กล่าวว่า สัตว์ทั้งหลาย เป็นทายาทแห่งกรรม ด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบุคคลผู้ไม่กระทำอนินทาน ไม่กระทำกามเมธมัจฉาจาร ก็ได้ทำไว้
 ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีของผู้ไม่กระทำปาณาติบาต ก็กล่าวมาแล้วข้างบนทุก
 ประการ; และยังได้ทำเสียไปถึง วิสัจจวิตสี มโนสุจริตสาม ด้วยข้อความอย่างเดียวกันอีกด้วย).

ภิกษุ ท.! นี้แล คือ ธรรมปริยาย อันแสดงความกระเสือกกระสน
 ไปตามกรรม (ของหมู่สัตว์)

— ทสก. อ. ๒๔/๓๑๑/๑๙๓.

นิเทศ ๑๗

ว่าด้วย สัมมากัมมันตะ

จบ

๑. คำนี้พระบาลีฉบับมอญและฉบับยุโรป ว่า สวรรค์อันมีสุขโดยส่วนเดียว.

นิทเทศ ๑๘ ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ

(มี ๑๖ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ—วิภาค ของสัมมาอาชีวะ

อุทเทศแห่งสัมมาอาชีวะ

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สวาก
ของพระอริยเจ้า ในกรณีนี้ ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย ย่อมสำเร็จความเป็นอยู่
ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท.! อันนั้นเราเรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

— มทา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

สัมมาอาชีวะโดยปริยายสองอย่าง

(โลกิยะ - โลกุตตระ)

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว
แม้สัมมาอาชีวะ ว่ามีโดยส่วนสอง คือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ
(ตาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (ปญฺญภาติก) มีอุปธิเป็นวิบาก (อุปฺธิเวปกก) ก็มีอยู่
สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ (อริย) ไม่มีอาสวะ (อนาสว) เป็นโลกุตตระ (โลกุตฺตร);
เป็นองค์แห่งมรรค (มกฺก) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ
มีอุปธิเป็นวิบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ อริยสาวกละเสีย

ซึ่งการเลี้ยงชีวิตที่ผิด สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยการเลี้ยงชีวิตที่ชอบ. ภิกษุ ท. !
นั่นคือ สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีอุปธิเป็นวิบาก.

ภิกษุ ท. ! สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ
เป็นองค์แห่งมรรค นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ การงด การเว้น การงดเว้น
เจตนาเป็นเครื่องเว้น จากการเลี้ยงชีวิตที่ผิด (มิจจาอาชีวะ)^๑ ของผู้มีอริยจิต ของ
ผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. ภิกษุ ท. !
นั่นคือ สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค.

—อุปปริ. ม. ๑๔/๑๘๖/๒๗๖ - ๒๗๘.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ—อุปมา ของสัมมาอาชีวะ

การดำรงชีพชอบ กินความไปถึงความสันโดษ

มหาราช! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้สันโดษ (ยนิคิคามที่มีอยู่) ด้วย
จิวรเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง; ภิกษุ
นั้น จะหลีกไปโดยทิศใด ๆ ย่อมถือเอาบาตรและจิวรนั้นหลีกไปได้, โดยทิศ
นั้น ๆ.

มหาราช! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใด ๆ มีปีกอย่าง
เดียวเป็นภาระบินไป ฉันทใด; ภิกษุ ก็ฉันทนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจิวรเป็น

๑. มิจจาอาชีวะในกรณีของภิกษุ มีตรัสไว้โดยละเอียด ในบาลีสามัญญผลสูตร (ส. ท. ๔/
๘๙ - ๙๒/๑๑๔ - ๑๒๐) เป็นต้น มีอยู่หลายหมวดด้วยกัน ผู้ศึกษาพึงหาจากพระบาลีนั้น
หรือจากหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า "ประมวลพระมหจรรย์คถาสาย" ที่ภาคผนวก; หรือ
จากหนังสือมทรพีย์จากพระโอษฐ์.

เครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดย
ทิศใด ๆ ได้.

มหาราช! ภิกษุเป็นผู้สันโดษ อย่างนี้แล.

- ตี. ที. ๔/๔๔/๑๒๔.

(เมื่อขยายความหมายของคำว่าอาชีวะกว้างออกไปเป็นการดำรงชีพชอบ ความ
สันโดษในบัจจัยเครื่องอาศัยของชีวิต ก็มีลักษณะแห่งการดำรงชีพชอบด้วยเหมือนกัน, ผู้รวบรวม
เรื่องนี้ จึงนำเรื่องความสันโดษมาใส่ไว้ในหมวดนี้ด้วย).

แม่อยู่ป่า ก็ยังต่างกันหลายความหมาย

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้ถือ การอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่.
ห้าจำพวก อย่างไรเล่า? ห้าจำพวกคือ อยู่ป่าเพราะความโง่ เพราะความหลง ๑
อยู่ป่าเพราะเป็นผู้ปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาครอบงำ ๑ อยู่ป่าเพราะจิต
ฟุ้งซ่านจนหลงไหล ๑ อยู่ป่าเพราะคิดว่า พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธ-
เจ้าสรรเสริญ ๑ เป็นผู้อยู่ป่าเพราะอาศัยความปรารถนาลมโดยตรง เพราะอาศัย
ความสันโดษโดยตรง เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลสโดยตรง เพราะอาศัยปวิเวก
โดยตรง เพราะอาศัยความต้องการเช่นนั้นโดยตรง ๑. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล
ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวก.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาภิกษุผู้ถือการอยู่ป่า ๕ จำพวกเหล่านี้ พวกที่
อยู่ป่าเพราะอาศัยความปรารถนาลมโดยตรง เพราะอาศัยความสันโดษโดยตรง เพราะ
อาศัยความขัดเกลากิเลสโดยตรง เพราะอาศัยปวิเวกโดยตรง เพราะอาศัยความต้องการ
เช่นนั้นโดยตรง นี้เป็นพวกที่เลิศ ประเสริฐ เด่น สูงสุด ประเสริฐกว่าทั้งหมด แห่งภิกษุ

ผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกเหล่านั้น. เปรียบเหมือนนมสดได้มาจากแม่โค นมส้มได้มาจากนมสด เนยข้นได้มาจากนมส้ม เนยใสได้มาจากเนยข้น หัวเนยใสได้มาจากเนยใส. ในบรรดาสกเกิดแต่แม่โคทั้งหลายเหล่านั้น หัวเนยใสปรากฏว่าเป็นของเลิศ, ฉนั้นใดก็ฉนั้นนั้น.

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสถึงรุกขกวัตรข้ออื่นๆ เช่น การถือค้ำบังสกุล อยู่โคนไม้; อยู่ป่าช้า อยู่กลางแจ้ง ไม่นอน อยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้ ฉันทนเดโช ไม้ฉันทนอาหารที่นำมาฉาตเมื่อลงมือฉันแล้ว และการบิณฑบาตเป็นวัตร ว่ามีทั้งชนกิงมงาย หลอกหลวง และบริสุทธ์ ครบทั้งห้าจำพวกด้วยกันทั้งนั้น; ผู้ที่นับถือบูชาแก่ภิกษุผู้ถือรุกขกวัตรพึงสังวรไว้ โภชนันนี้).

— ปรุจก. อ. ๒๒/๒๔๕ - ๒๔๗/๑๘๑ - ๑๙๐.

การคำร้องขีพหอบโดยที่ศก ของมรวาต

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในอริยวินัย มีการนอบน้อมที่ศกทั้งหกกันอย่างไร พระเจ้าข้า! ขอพระองค์จงทรงแสดงธรรมที่เป็นการนอบน้อมที่ศกทั้งหกในอริยวินัยเถิด”

คหบดีบุตร! เมื่อใด อริยสาวกจะเสียได้ซึ่งกรรมกิเลส ๔ ประการ ไม่กระทำความอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ และ ไม่เสพทางเสื่อม (อบายมุข) แห่ง โภคะ ๖ ทาง, เมื่อนั้น เขาชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากกรรมอันเป็นบาปรวม ๑๔ อย่าง เป็นผู้ปลดกนที่ศกทั้งหกโดยเฉพาะแล้ว; ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า เขาปฏิบัติแล้วเพื่อชนะโลกทั้งสอง, ทั้งโลกนี้และโลกอื่น เป็นอันเขาปรารภกระทำครบถ้วนแล้ว (อรทฺโธ), เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย, ฉนั้น.

กรรมกิเลส ๔ ประการอันอริยสาวกนั้น ละเสียได้แล้ว เป็นอย่างไร
 เถ่า? คหบดีบุตร! *ปาณาติบาต* เป็นกรรมกิเลส, *อทินนาทาน* เป็นกรรม-
 กิเลส, *กาเมสุมิฉฉาจาร* เป็นกรรมกิเลส, *มุสาวาท* เป็นกรรมกิเลส.
 กรรมกิเลส ๔ ประการเหล่านี้ เป็นกรรมอันอริยสาวกนั้นละขาดแล้ว.

อริยสาวกไม่กระทำความผิดเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ เป็นอย่างไรเถ้า?
 ผู้ถึงซึ่ง *ฉันทาคติ* ชื่อว่ากระทำความผิดเป็นบาป, ผู้ถึงซึ่ง *โทสาคติ* ชื่อว่ากระทำ
 กรรมอันเป็นบาป, ผู้ถึงซึ่ง *โมหาคติ* ชื่อว่ากระทำความผิดเป็นบาป, ผู้ถึง
 ซึ่ง *ภยาคติ* ชื่อว่ากระทำความผิดเป็นบาป. คหบดีบุตร! เมื่อใด อริยสาวก
 ไม่ถึงซึ่งฉันทาคติ ไม่ถึงซึ่งโทสาคติ ไม่ถึงซึ่งโมหาคติ ไม่ถึงซึ่งภยาคติ; เมื่อ
 นั้น ชื่อว่า ไม่กระทำความผิดเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่เหล่านี้, ดังนี้.

อริยสาวก ไม่เสพทางเสื่อมแห่งโภคะ ๖ ทาง เป็นอย่างไรเถ้า?
 คหบดีบุตร! *การตามประกอบในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเนื่องด้วยของเมา*
คือสุราและเมรัย เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในการเที่ยวความ*
ตรอกชอกในเวลาวิกาล เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การเที่ยวไปในที่ขุมนุมนแห่ง*
ความเมา (สมุขชาภอณ) เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในธรรมเป็นที่*
ที่ตั้งแห่งความประมาทคือการพนัน เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบ*
ในบาปมิตร เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ, *การตามประกอบในความเกียจคร้าน*
 เป็นทางเสื่อมแห่งโภคะ.

(ต่อไปนี้ ได้กักรัต โทษแห่งอบาสมุขทั้งหก และลักษณะแห่งมิตรแท้มิตรเทียม
 โดยรายละเอียด, ผู้ประสงค์พึงหาอ่านดูได้จากหนังสือนวโกวาท หลักสุครนักรธรรมชั้นตรี ซึ่ง
 มีอยู่ทุกวัดวาอาราม).

คหบดีบุตร! อรียสาวก เป็นผู้บดกนทิสทั้งหกโดยเฉพาะแล้ว เป็นอย่างไรเล่า? คหบดีบุตร! ฟังทราบว่า ทิสทั้งหกเหล่านี้ มีอยู่ คือฟังทราบว่า มารดาบิดา เป็นปรตถิมทิส (ทิสเบื้องหน้า), ฟังทราบว่า อาจารย์ เป็นทักขิมทิส (ทิสเบื้องขวา), ฟังทราบว่า บุตรภรรยา เป็นบัจฉิมทิส (ทิสเบื้องหลัง), ฟังทราบว่า มิตรสหาย เป็นอุตตรทิส (ทิสเบื้องซ้าย), ฟังทราบว่า ทาษกรรมกร เป็นเหตุฐิมทิส (ทิสเบื้องต่ำ), ฟังทราบว่า สมณพราหมณ์ เป็นอุปริมทิส (ทิสเบื้องบน).

(หน้าที่ที่ฟังปฏิบัติคือทิสเบื้องหน้า)

คหบดีบุตร! ทิสเบื้องหน้า คือ มารดาบิดา อันบุตรฟังปฏิบัติต่อ โดยฐานะ ๕ ประการ ดังนี้ว่า ท่านเลี้ยงเราแล้ว เราจักเลี้ยงท่าน ๑ เราจักทำกิจของท่าน ๑ เราจักดำรงวงศ์สกุล ๑ เราจักปฏิบัติตนเป็นทายาท ๑ เมื่อท่านทำกาลละล่วงลับไปแล้ว เราจักกระทำทักษิณาทิสท่าน ๑.

คหบดีบุตร! ทิสเบื้องหน้าคือมารดาบิดา อันบุตรปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ห้ามเสียจากบาป ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ ให้ศึกษาศิลปะ ๑ ให้มีคู่ครองที่สมควร ๑ มอบมรดกให้ตามเวลา ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิสเบื้องหน้านั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกั้นแล้ว เป็นทิสเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ที่ฟังปฏิบัติคือทิสเบื้องขวา)

คหบดีบุตร! ทิสเบื้องขวา คือ อาจารย์ อันศิษย์ฟังปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยการลุกขึ้นนรับ ๑ ด้วยการเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๑

ด้วยการเชื่อฟังอย่างยิ่ง ๑ ด้วยการปรนนิบัติ ๑ ด้วยการศึกษาศิลปวิทยาโดย
เคารพ ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ อันศิษย์ปฏิบัติต่อโดยฐานะ
๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์โดยฐานะ ๕ ประการ คือ แนะนำดี ๑
ให้ศึกษาดี ๑ บอกลิลปวิทยาสิ้นเชิง ๑ ทำให้เป็นที่รู้จักในมิตรสหาย ๑ ทำการ
คุ้มครองให้ในทิศทั้งปวง ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องขวานั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกันแล้ว เป็น
ทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหลัง)

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องหลัง คือ ภรรยา อันสามีพึงปฏิบัติต่อโดย
ฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยการยกย่อง ๑ ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๑ ด้วยการไม่
ประพฤตินอกใจ ๑ ด้วยการมอบความเป็นใหญ่ในหน้าที่ให้ ๑ ด้วยการให้เครื่อง
ประดับ ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีปฏิบัติต่อโดยฐานะ
๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีโดยฐานะ ๕ ประการ คือ จัดแจงการ
งานดี ๑ สงเคราะห์คนข้างเคียงดี ๑ ไม่ประพฤตินอกใจ ๑ ตามรักษาทรัพย์ที่มี
อยู่ ๑ ขยันขันแข็งในการทำงานทั้งปวง ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องหลังนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกันแล้ว
เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่พึงปฏิบัติต่อทศเบื้องซ้าย)

คหบดีบุตร! ทศเบื้องซ้าย คือ มิตรสหาย อัญกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยการให้ปัน ๑ ด้วยการพุดจาไพเราะ ๑ ด้วยการประพฤติประโยชน์ ๑ ด้วยการวางตนเสมอกัน ๑ ด้วยการไม่กล่าวคำอันเป็นเครื่องให้แตกกัน ๑.

คหบดีบุตร! ทศเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย อัญกุลบุตรปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรโดยฐานะ ๕ ประการ คือ รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว ๑ เป็นที่พึ่งแก่มิตรเมื่อมีภัย ๑ ไม่ทอดทิ้งในยามมีอันตราย ๑ นับถือสมาชิกในวงศ์ของมิตร ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทศเบื้องซ้ายนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกันแล้ว เป็นทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่พึงปฏิบัติต่อทศเบื้องต่ำ)

คหบดีบุตร! ทศเบื้องต่ำ คือ ทาษกรรมกร อन्नายพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยให้ทำการงานตามกำลัง ๑ ด้วยการให้อาหารและรางวัล ๑ ด้วยการรักษาพยาบาลยามเจ็บไข้ ๑ ด้วยการแบ่งของมีรสประหลาดให้ ๑ ด้วยการปล่อยให้อิสระตามสมัย ๑.

คหบดีบุตร! ทศเบื้องต่ำคือทาษกรรมกร อन्नายปฏิบัติต่อโดยฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์นายโดยฐานะ ๕ ประการ คือ เป็นผู้ลุกขึ้นทำงานก่อนนาย ๑ เลิกงานทีหลังนาย ๑ ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๑ กระทำการทำงานให้ดีที่สุด ๑ นำเกียรติคุณของนายไปรำลือ ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องตานั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกันแล้ว เป็น
ทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(หน้าที่ฟังปฏิบัติคือทิศเบื้องบน)

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องบน คือ สมณพราหมณ์ อัญกุลบุตรฟังปฏิบัติ
ต่อโดยฐานะ ๕ ประการ คือ ด้วยเมตตาทายกรรม ๑ ด้วยเมตตาวจีกรรม ๑
ด้วยเมตตานิกรรม ๑ ด้วยการไม่ปิดประตู (คือยินดีต้อนรับ) ๑ ด้วยการคอยถวาย
อามิสทาน ๑.

คหบดีบุตร! ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ อัญกุลบุตรปฏิบัติต่อโดย
ฐานะ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรโดยฐานะ ๖ ประการ คือ
ห้ามเสียจากบาป ๑ ให้ตั้งอยู่ในความดี ๑ อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๑ ให้ฟังสิ่ง
ที่ยังไม่เคยฟัง ๑ ทำสิ่งที่ได้ฟังแล้วให้แจ่มแจ้งถึงที่สุด ๑ บอกทางสวรรค์ให้ ๑.

เมื่อเป็นดังนี้ ทิศเบื้องบนนั้น เป็นอันว่ากุลบุตรนั้นปิดกันแล้ว เป็น
ทิศเกษม ไม่มีภัยเกิดขึ้น.

(คาถาสรูปความ)

มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า
บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง
ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ
คฤหัสถ์ผู้สามารถในการครองเรือน

ครูบาอาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา
มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย
สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน
ฟังนอบน้อมทิศ ท. เหล่านี้.

บัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยศีล
มีความประพฤติดีเยี่ยมตัว ไม่กระด้าง

มีวาจาละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ
เช่นนั้นแล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

ผู้ขยันลุกขึ้น ไม่เกียจคร้าน
ประพฤติตนไม่มีช่องโหว่ มีปัญญา

ไม่หวั่นไหวในอันตรายใด ๆ
เช่นนั้นแล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

ผู้ชอบสงเคราะห์ สร้างสรรค์มิตรภาพ
เป็นผู้นำ - นำวิเศษ - นำไม่ขาดสาย

รู้ความหมายแห่งถ้อยคำ ไม่ตระหนี่
เช่นนั้นแล้ว ย่อมได้รับการบูชา.

การให้ทาน, การพูดจาไพเราะ, การประพฤติประโยชน์ใด ๆ เมื่อควร
ประพฤติ, ความวางตนเสมอกันในกิจกรรม ท. ตามสมควรในกรณีนั้น ๆ,
ตัวอย่างนี้ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวโลก ดุจหมุดสลักยึดโยงรถที่กำลังแล่นอยู่.

ถ้าไม่มีเครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้แล้ว
จะเป็นการนับถือ หรือการบูชาก็ตาม

มารคาก็จะไม่ได้รับอะไรจากบุตร
บิดาก็จะไม่ได้รับอะไรจากบุตร.

เพราะเหตุที่เครื่องยึดเหนี่ยวเหล่านี้
ดังนั้น เขาจึงถึงซึ่งคุณอันใหญ่

เป็นสิ่งที่มีบัณฑิตมุ่งกระทำ
มีความสรรเสริญ ท. เกิดขึ้นแก่เขา.

- ปา. ที. ๑๑/๑๔๕ - ๒๐๖/๑๗๔ - ๒๐๕.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ความหมายของคำว่า สัมมาอาชีวะ ซึ่งเคยแปลกัน
แต่เพียงว่า เลี้ยงชีวิตชอบ นั้น ที่แท้แล้วอาจจะขยายความออกไปได้ถึงคำว่า "การดำรงชีพชอบ"
ซึ่งมีความหมายทั้งแก่ต่ำสุด ซึ่งเป็นเรื่องของฆราวาส สูงขึ้นไปตามลำดับ ๆ จนถึงการดำรงอยู่
เพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพานทีเดียว; ดังนั้นคำอธิบายในหมวดนี้ จึงมีตั้งแต่ขั้นต่ำสุด เช่น
การปฏิบัติบิณฑกัมมที่ทั้งหก ซึ่งเป็นเรื่องของฆราวาส กัมมที่โดยกลมาใส่ไว้ในที่นี้ อยู่ในหมวด
เดียวกันกับการปฏิบัติขั้นสูงอันมีผลถึงความสันติอาสวะที่เรียกว่า "โฆหารสมุจเฉโท" เป็นขั้นที่เดียว.
ในบางกรณีก็มีการคาบเกี่ยวกันไปถึงความหมายของคำว่า สัมมาวาจา - วาจาชอบ สัมมาภิ-
มันโต - การงานชอบ เพราะหลักกรรมเหล่านี้คาบเกี่ยวกันอยู่ โยงถึงกันอยู่เป็นธรรมชาติ).

การดำรงชีพชั้นเลิศ ของมรวาส

คหบดี! ในบรรดากามโภคีเหล่านั้น กามโภคีผู้ใด แสวงหาโภค-
ทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เกรียดครัด (เกินไปจนทรมาณตน) ด้วย, ครั้นแสวงหา
โภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เกรียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำด้วย,
แบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญด้วย, ไม่กำหนด ไม่มัวเมา ไม่ลุ่มหลง มีปกติ
เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้นอยู่ด้วย;

คหบดี! กามโภคีผู้^๕ ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่ คือ ควรสรรเสริญ
โดยฐานะที่หนึ่ง ในข้อที่เขาแสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เกรียดครัด,
ควรสรรเสริญโดยฐานะที่สอง ในข้อที่เขาทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, ควร
สรรเสริญโดยฐานะที่สาม ในข้อที่เขาแบ่งปันโภคทรัพย์บำเพ็ญบุญ, ควร
สรรเสริญโดยฐานะที่สี่ ในข้อที่เขาไม่กำหนด ไม่มัวเมา ไม่ลุ่มหลง มีปกติ
เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภคโภคทรัพย์เหล่านั้น. คหบดี!
กามโภคีผู้^๕ ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่เหล่านี้.

คหบดี! กามโภคีจำพวกนี้ เป็นกามโภคีชั้นเลิศ ชั้นประเสริฐ ชั้น
หัวหน้า ชั้นสูงสุด ชั้นบวร กว่ากามโภคีทั้งหลาย, เปรียบเหมือนนมสดเกิด
จากแม่โค นมส้มเกิดจากนมสด เนยข้นเกิดจากนมส้ม เนยใสเกิดจากเนยข้น
หัวเนยใสเกิดจากเนยใส; หัวเนยใสปรากฏว่าเลิศกว่าบรรดาสอนเกิดจากโค
ทั้งหลายเหล่านั้น, ข้อนี้ฉันใด; กามโภคีจำพวกนี้ ก็ปรากฏว่าเลิศกว่าบรรดา
กามโภคีทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้นแล.

การดำรงชีพที่รับรองเลิศ ของมรวาต

คหบดี! ในบรรดากามภคิเหล่านั้น กามภคิผู้ใด แสวงหาภคิ-
 ทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด, ครั้นแสวงหาภคิทรัพย์โดยธรรมโดยไม่
 เครียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, แบ่งปันภคิทรัพย์บำเพ็ญบุญ;
 แต่เขา กำหนด มัวเมา ลุ่มหลง ไม่มีปกติเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก
 บริโภคภคิทรัพย์เหล่านั้น;

คหบดี! กามภคิผู้^๕ ควรสรรเสริญโดยฐานะสาม ควรคดี^๕โดยน
 โดยฐานะหนึ่ง; คือ ควรสรรเสริญโดยฐานะที่หนึ่ง ในข้อที่เขา แสวงหาภคิ-
 ทรัพย์โดยธรรมโดยไม่เครียดครัด, ควรสรรเสริญโดยฐานะที่สอง ในข้อที่เขา
 ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ, ควรสรรเสริญโดยฐานะที่สาม ในข้อที่เขา
 แบ่งปันภคิทรัพย์บำเพ็ญบุญ; แต่ควรคดี^๕โดยฐานะหนึ่ง ในข้อที่เขา
 กำหนด มัวเมา ลุ่มหลง ไม่มีปกติเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก บริโภค-
 ภคิทรัพย์เหล่านั้น. คหบดี! กามภคิผู้^๕ ควรสรรเสริญโดยฐานะสามเหล่านี้
 ควรคดี^๕โดยฐานะหนึ่งนี้.

— ทสก. ย. ๒๔/๑๙๓/๔๑.

การดำรงชีพที่ธรรมดา ของมรวาต

คหบดี! ในบรรดากามภคิเหล่านั้น กามภคิผู้ใด แสวงหาภคิ-
 ทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เครียดครัด, ครั้นแสวงหาภคิทรัพย์โดยธรรมโดยไม่
 เครียดครัดแล้ว ทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ แต่ไม่แบ่งปันภคิทรัพย์ ไม่
 บำเพ็ญบุญ;

คหบดี! กามโลกิผู้^๕ ครอบสรเสริญโดยฐานะสอง *ควรวดีเตียนโดยฐานะหนึ่ง*; คือ ครอบสรเสริญโดยฐานะที่หนึ่ง ในข้อที่เขาแสวงหาโภคทรัพย์โดยธรรม โดยไม่เกรียบครัด, ครอบสรเสริญโดยฐานะที่สอง ในข้อที่เขาทำตนให้เป็นสุข ให้อิ่มหนำ; แต่ *ควรวดีเตียน* โดยฐานะหนึ่ง ในข้อที่เขาไม่แบ่งบันโภคทรัพย์ *ไม่บำเพ็ญบุญ*. คหบดี! กามโลกิผู้^๕ ครอบสรเสริญโดยฐานะสองเหล่านี้ *ควรวดีเตียนโดยฐานะหนึ่ง*.

— ทสก. อ. ๒๔/๑๕๓/๔๑.

หลักการดำรงชีพ เพื่อผลพร้อมกันทั้งสองโลก

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พวกข้าพระองค์เป็นกฤหัสถ์ บริโภคกาม แอียดอยู่ด้วยบุตร ครอบเรือน ใช้สอยจันท์จากแคว้นกาสิ ทักทรงพวงดอกไม้ของหอมเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงินอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ทั้งในภิกขุธรรมและในสัมปรายะ แก่พวกข้าพระองค์ผู้อยู่ในสถานะเช่นนี้เถิด พระเจ้าข้า!”

(หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในภิกขุธรรม)

พัยคัมปัชชะ! ธรรม ๔ ประการ เหล่านี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่กุลบุตร ในภิกขุธรรม. สีประการ อย่างไรเล่า? สีประการ คือ อุดหนุนสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความขยัน) อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา) ภัตฺยามมิตตตา (ความมีมิตต) สมชีวิตา (ความเลี้ยงชีพอย่างสม่ำเสมอ).

พัยคัมบัชชะ! อุฏฐานสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พัยคัมบัชชะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้ สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยการลุกขึ้นกระทำการงาน คือด้วยกสิกรรม
 หรือวานิชกรรม โครักษกรรม อาชีพผู้ถืออาวุธ อาชีพพรานบุรุษ หรือด้วยศิลปะ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง. ในอาชีพนั้น ๆ เขาเป็นผู้เชี่ยวชาญ ไม่เกียจคร้าน ประกอบ
 ด้วยการสอดส่องในอุบายนั้น ๆ สามารถกระทำ สามารถจัดให้กระทำ. พัยคัม-
 บัชชะ! นี้ เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความชอบ).

พัยคัมบัชชะ! อารักษสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พัยคัมบัชชะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้, โภคะอันกุลบุตรหาได้มาด้วยความเพียรเป็นเครื่องลุกขึ้น
 รวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์ประกอบด้วยธรรม
 ได้มาโดยธรรม, เขารักษาคุ้มครองอย่างเต็มที่ ด้วยหวังว่า “อย่างไรเสีย
 พระราชาจะไม่ริบทรัพย์ของเราไป โจรจะไม่ปล้นเอาไป ไฟจะไม่ไหม้ น้ำจะไม่
 พัดพาไป ทายาทอันไม่รักใคร่เรา จะไม่แย่งเอาไป” ดังนี้. พัยคัมบัชชะ!
 นี้ เรียกว่า อารักษสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา).

พัยคัมบัชชะ! กถียาณมิตตคา เป็นอย่างไรเล่า? พัยคัมบัชชะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้ อยู่อาศัยในบ้านหรือนิคมใด, ถ้ามีบุคคลใด ๆ ในบ้านหรือ
 นิคมนั้น เป็นคนหัดหรือบุตรคนหัดก็ดี เป็นคนหนุ่มที่เจริญด้วยศีล หรือเป็น
 คนแก่ที่เจริญด้วยศีลก็ดี ล้วนแต่ถึงพร้อมด้วยสัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อม
 ด้วยจาคะ ถึงพร้อมด้วยปัญญา อยู่แล้วไซ้, กุลบุตรนั้นก็ดำรงตนร่วม พุดจา
 ร่วม สากัจฉาร่วม กับชนเหล่านั้น เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยสัทธา
 โดยอนรูปรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยสัทธา เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยศีล
 โดยอนรูปรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยจาคะ

โดยอนรูปรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ เขาติดตามศึกษาความถึงพร้อมด้วยปัญญา โดยอนรูปรูปแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา อยู่ในทีนั้นๆ. พยัคฆบัพพะ! นี้ เรียกว่า กัลยาณเมตตตา (ความมีเมตตา).

พยัคฆบัพพะ! สมชีวิตา เป็นอย่างไรเล่า? พยัคฆบัพพะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้ รู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ผิดเคืองนัก โดยมีหลักว่า “รายได้ของเราจกท่อมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจกไม่ท่อมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้” ดังนี้. พยัคฆบัพพะ! เปรียบเหมือนคนถือดาซัง หรือลูกมือของเขา ยกดาซังขึ้นแล้ว ก็รู้ว่า “ยังขาดอยู่เท่านี้ หรือเกินไปแล้วเท่านี้” ดังนี้ จันใด; กุลบุตรนี้ ก็จันนั้น : เขารู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ผิดเคืองนัก โดยมีหลักว่า “รายได้ของเราจกท่อมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจกไม่ท่อมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้” ดังนี้. พยัคฆบัพพะ! ถ้ากุลบุตรนี้ เป็นผู้มียาไรได้น้อย แต่สำเร็จการเป็นอยู่อย่างฟุ่มเฟือยแล้วไซริ ก็จะมีผู้กล่าวว่า กุลบุตรนี้ ใช้จ่ายโภคทรัพย์ (อย่างสรุ่ยสรุ่ย) เหมือนคนกินผลมะเดื่อ จันใดก็จันนั้น. พยัคฆบัพพะ! แต่ถ้ากุลบุตร เป็นผู้มียาไรได้มหาศาล แต่สำเร็จการเป็นอยู่อย่างแร้นแค้นแล้วไซริ ก็จะมีผู้กล่าวว่า กุลบุตรนี้ จกตายอดตายอยากอย่างคนอนาธา. พยัคฆบัพพะ! เมื่อใด กุลบุตรนี้ รู้จักความได้มาแห่งโภคทรัพย์ รู้จักความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์ แล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างสม่ำเสมอ ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ผิดเคืองนัก โดยมีหลักว่า “รายได้ของเราจกท่อมรายจ่าย และรายจ่ายของเราจกไม่ท่อมรายรับ ด้วยอาการอย่างนี้” ดังนี้; พยัคฆบัพพะ! นี้ เรียกว่า สมชีวิตา (ความเลี้ยงชีวิตอย่างสม่ำเสมอ).

(อปาสมุขและอาสมุขที่เกี่ยวกับประโยชน์ในกฏธรรม)

พัยคัมบัชชะ! ปากทางแห่งความเสื่อม ๔ ประการ ของโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ มีอยู่ คือ ความเป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงเลวทราม. พัยคัมบัชชะ! เปรียบเหมือนทางน้ำเข้า ๔ ทาง ทางน้ำออก ๔ ทาง ของบึงใหญ่ มีอยู่. บุรุษปิดทางน้ำเข้า เหล่านี้เสีย และเปิดทางน้ำออกเหล่านี้ด้วย ทั้งฝนก็ไม่ตกลงมาตามสมควร. พัยคัมบัชชะ! เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเหือดแห้งเท่านั้นที่หวังได้สำหรับบึงใหญ่นั้น ความเต็มเปี่ยมไม่มีทางที่จะหวังได้ นี้ฉันใด; พัยคัมบัชชะ! ผลที่จะเกิดขึ้นกับคนนั้น สำหรับโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ ที่มีปากทางแห่งความเสื่อม ๔ ประการ คือ ความเป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงเลวทราม.

พัยคัมบัชชะ! ปากทางแห่งความเจริญ ๔ ประการ ของโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ มีอยู่ คือ ความไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงที่ดีงาม. พัยคัมบัชชะ! เปรียบเหมือนทางน้ำเข้า ๔ ทาง ทางน้ำออก ๔ ทาง ของบึงใหญ่ มีอยู่. บุรุษเปิดทางน้ำเข้าเหล่านี้ด้วย ปิดทางน้ำออกเหล่านี้เสีย ทั้งฝนก็ตกลงมาตามสมควรด้วย. พัยคัมบัชชะ! เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเต็มเปี่ยมเท่านั้นที่หวังได้สำหรับบึงใหญ่นั้น ความเหือดแห้งเป็นอันไม่ต้องหวัง นี้ฉันใด; พัยคัมบัชชะ! ผลที่จะเกิดขึ้นกับคนนั้น สำหรับโภคะที่เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ ที่มีปากทางแห่งความเจริญ ๔ ประการ คือ ความไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน และมีมิตรสหายเพื่อนฝูงที่ดีงาม.

พญาคัมภีชชะ! ธรรม ๔ ประการ (ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อันเว้นเสียจากอภัยมุขี และประกอบด้วยอายุมุขี) เหล่านี้แล เป็นธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ของกุกุบุตร ในทิวฏฐธรรม.

(หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขในสัมปราชะ)

พญาคัมภีชชะ! ธรรมอีก ๔ ประการเหล่านี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ของกุกุบุตร ในสัมปราชะ. สี่ประการ อย่างไรเล่า? สี่ประการคือ สัทธาสัมปทา สีสัมปทา จาคสัมปทา บัญญาสัมปทา.

พญาคัมภีชชะ! สัทธาสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พญาคัมภีชชะ! กุกุบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้มัทธา เชื่อในการตรัสรู้ของตถาคตว่า "เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอน ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์" ดังนี้. พญาคัมภีชชะ! นี้ เรียกว่า สัทธาสัมปทา.

พญาคัมภีชชะ! สีสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พญาคัมภีชชะ! กุกุบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต เป็นผู้เว้นขาดจากอกินนาทาน เป็นผู้เว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร เป็นผู้เว้นขาดจากมธุสวาท เป็นผู้เว้นขาดจากสุราเมรยมัชฌมาทภูฏาน. พญาคัมภีชชะ! นี้ เรียกว่า สีสัมปทา.

พัยคัมบัชชะ! จากสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พัยคัมบัชชะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มี
 จาคะอันปล่อยอยู่เป็นประจำ มีฝ่ามืออันชุ่มเป็นปกติ ยินดีแล้วในการสละ ควร
 แก่การขอ ยินดีแล้วในการจำแนกทาน. พัยคัมบัชชะ! นี้ เรียกว่า จาค-
 สัมปทา.

พัยคัมบัชชะ! บัญญาสัมปทา เป็นอย่างไรเล่า? พัยคัมบัชชะ!
 กุลบุตรในกรณีนี้ เป็นผู้มปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเครื่องให้ถึงสัจจะแห่งการ
 เกิดดับ เป็นเครื่องไปจากชาติก เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นเครื่องถึงซึ่งความ
 สิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ. พัยคัมบัชชะ! นี้ เรียกว่า บัญญาสัมปทา.

พัยคัมบัชชะ! ธรรม ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นธรรมเป็นไปเพื่อ
 ประโยชน์แก่อกุศลเพื่อความสุขของกุลบุตร ในสัมปรายะ.

— อฎฐก. อ. ๒๓/๒๘๘ - ๒๘๓/๑๔๔.

การดำรงชีพชอบ ตามหลักอริยวงศ์

ภิกษุ ท.! อริยวงศ์ (ธรรมที่เป็นเชื้อสายของพระอริยเจ้า) ส้อย่าง เหล่านี้
 ปรากฏว่า เป็นธรรมอันเลิศ ยิ่งยง เป็นแบบแผนมาแต่ก่อน ไม่ถูกทอดทิ้งแล้ว
 ไม่เคยถูกทอดทิ้งเลย ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ จักไม่ถูกทอดทิ้ง เป็นธรรมอันสมณ-
 พราหมณ์ทั้งหลายที่เบญจบุรุษไม่คัดค้านแล้ว. อริยวงศ์ส้อย่าง อะไรบ้างเล่า?
 ส้อย่าง คือ :-

(๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้ และเป็นผู้สรรเสริญความสันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะจิวรเป็นเหตุ, ไม่ได้จิวรก็ไม่ทรมทุราย, ได้จิวรแล้วก็ไม่มียินดีเมามกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์, มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, นุ่งห่มจิวรนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยจิวรตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๒) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ และเป็นผู้สรรเสริญความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ, ไม่ได้บิณฑบาตก็ไม่ทรมทุราย, ได้บิณฑบาตแล้วก็ไม่มียินดีเมามกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์, มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, บริโภคบิณฑบาตนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๓) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ และเป็นผู้สรรเสริญความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้, ไม่ทำอเนสนา (การแสวงหาไม่สมควร) เพราะเสนาสนะเป็นเหตุ, ไม่ได้เสนาสนะก็ไม่ทรมทุราย, ได้เสนาสนะแล้วก็ไม่มียินดีเมามกพัวพัน, เห็นส่วนที่เป็นโทษแห่งสังสารวัฏฏ์,

มีปัญญาในอุบายที่จะถอนตัวออกอยู่เสมอ, ใช้สอยเสนาสนะนั้น. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้นั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้นั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

(๔) อีกอย่างหนึ่ง, ภิกษุ เป็นผู้มีโยนิค์ในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญ ยินดีแล้วในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญ, เป็นผู้มีโยนิค์ในการละสิ่งที่ควรละ ยินดีแล้วในการละสิ่งที่ควรละ. อนึ่ง ไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น. ก็ภิกษุใดเป็นผู้ฉลาด ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในการบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญและการละสิ่งที่ควรละนั้น เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้สถิตอยู่ในอริยวงศ์ อันปรากฏว่าเป็นธรรมเลิศมาแต่เก่าก่อน.

ภิกษุ ท.! อริยวงศ์สี่อย่างเหล่านี้แล ปรากฏว่า เป็นธรรมเลิศยั่งยืน เป็นแบบแผนมาแต่เก่าก่อน ไม่ถูกทอดทิ้งแล้ว ไม่เคยถูกทอดทิ้งเลย ไม่ถูกทอดทิ้งอยู่ จักไม่ถูกทอดทิ้ง เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่เป็นผู้รู้ ไม่คัดค้านแล้ว.

ภิกษุ ท.! ก็แลภิกษุผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยอริยวงศ์สี่อย่างเหล่านี้ แม้หากอยู่ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ เรื่อยอมย้ายความไม่ยินดีเสียได้ข้างเดียว ความไม่ยินดีห้าย้ายเธอได้ไม่. ที่เป็นเช่นนั้น เพราะอะไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุผู้มีปัญญา ย่อมเป็นผู้ย้ายเสียได้ ทั้งความไม่ยินดีและความยินดี, ดังนี้.

(อานิสันแห่งการดำรงชีพชอบ โศกหลักแห่งมหาปริสวิตกนปค)

๑. อนรุทธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกขังมหาปริสวิตกทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้, เมื่อนั้น เธอจักหวังได้ ซึ่งความเป็นผู้สังัดแล้วจากกาม สังัดแล้วจาก อกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงซึ่ง ปฐมฌาน อันประกอบด้วยวิตกวิจาร์ มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกแล้วแลอยู่ ตามที่เธอหวัง.

๒. อนรุทธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกขังมหาปริสวิตกทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้, เมื่อนั้น เธอจักหวังได้ ซึ่งความเป็นผู้เข้าถึงซึ่ง ตติยฌาน อันเป็น เครื่องผ่อนใสแห่งใจในภายใน เป็นธรรมอันเอกคุณมีชั้น มีปีติและสุขอันเกิดจาก สมาริ ไม่ประกอบด้วยวิตก ไม่ประกอบด้วยวิจาร์ เพราะความว่างไปแห่งวิตก และวิจาร์ทั้งหลาย แล้วแลอยู่ ตามที่เธอหวัง.

๓. อนรุทธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกขังมหาปริสวิตกทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้, เมื่อนั้น เธอจักหวังได้ ซึ่งความเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ และสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะความจางคลายแห่งปีติ เข้าถึง ตติยฌาน อันเป็นฌาน ที่พระอรียเจ้ากล่าวว่ “ผู้ใดมานนี้เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่ ตามที่เธอหวัง.

๔. อนรุทธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกขังมหาปริสวิตกทั้ง ๘ ประการ เหล่านี้, เมื่อนั้น เธอจักหวังได้ ซึ่งความเป็นผู้เข้าถึงซึ่ง จตุตถฌาน อันไม่มี ความทุกข์และความสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เพราะละเสียได้ซึ่งสุขและเพราะละเสียได้ซึ่งทุกข์ เพราะความดับไปแห่งโสมนัส และโทมนัสในกาลก่อน แล้วแลอยู่ ตามที่เธอหวัง.

ฉาบขึ้นฉาบลงดีแล้ว ลมผ่านไม่ได้ มีลิมสลักแน่นหนา มีหน้าต่างปิดได้สนิท (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันทิดก็ฉันทันนี้.

๔. อนุรุธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการ เหล่านี้ ด้วย และ จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไมยาก ได้โดยไมลำบาก ซึ่ง ฌาน อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุธะ! เมื่อนั้น ทนงทนอนอันทำด้วยหญ้าจักปรากฏ แก่เธอ ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหาร อันก้าวลงสู่นิพพาน เหมือนกับบัลลังก์ ของคหบดีหรือคหบดีบุตร อันลาดด้วย ผ้าโกเชาว์ขนยาว ลาดด้วยขนแกะสีขาว ลาดด้วยผ้าสังฐานเป็นช่อดอกไม้ มี เครื่องลาดอย่างดีอันทำด้วยหนังชะมด มีเพดานข้างบน มีหมอนข้างแดงสองข้าง (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันทิดก็ฉันทันนี้.

๕. อนุรุธะ! เมื่อใด เธอจักตรึกซึ่งมหาปุริสวิตกทั้งแปดประการ เหล่านี้ ด้วย และ จักเป็นผู้ได้ตามปรารถนาได้โดยไมยาก ได้โดยไมลำบาก ซึ่ง ฌาน อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม ประกอบด้วยจิตอันยิ่ง ทั้งสี่เหล่านี้ ด้วย ดังนี้แล้ว; อนุรุธะ! เมื่อนั้น ปุติมุตตภสัช (ยากองด้วยน้ำมันูรหน้า) จักปรากฏแก่เธอ ผู้สันโดษ เป็นอยู่ด้วยความยินดี ด้วยความไม่สะดุ้ง ด้วยผาสุกวิหารอันก้าวลงสู่นิพพาน เหมือนกับภสัชนานาชนิด ของคหบดีหรือคหบดีบุตร อันได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง), ฉันทิดก็ ฉันทันนี้.

การดำรงชีพชอบ คือการลงทุนเพื่อนิพพาน

(พระผู้มีพระภาคเสด็จการวิมลชบาตในย่านตลาดแห่งอังกุศุตราปนิคม แล้วเสด็จเข้าไปประทับเพื่อทิวาวิหาร ในพนาสณฑ์ใกล้นิคมนั้น ประทับนั่งอยู่ ณ โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง. กฤตหกตคนหนึ่งชื่อไปตลียะผู้อาศัยอยู่ในนิคมนั้น ซึ่งได้จัดตัวเองไว้ในฐานะเป็นผู้สำเร็จกิจแห่งชีวิต พ้นจากข้อผูกพันของภรรยาต ยกทรัพย์สมบัติให้ลูกหลานหมดแล้ว ดำรงชีวิตอย่างคนหลุดพ้น ตามที่เขาสมมติกัน นั่งหม่อมอย่างคนที่ถือกันว่าหลุดพ้นแล้ว มีร่ม มีรองเท้า เดินเที่ยวหาความพักผ่อนตามราวป่า ได้เข้าไปสู่พนาสณฑ์ที่พระองค์กำลังประทับอยู่ ทักทายให้เกิดความคุ้นเคยกันแล้ว ยืนอยู่ ณ ที่ข้างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแก่ไปตลียะกฤตหกตผู้ยืนอยู่อย่างนั้นว่า :-)

ท่านกฤตหกตดี! ที่นั่งนี้ก็มิใช่ เชิญท่านนั่งตามประสงค์.

(ไปตลียะกฤตหกต โกรธ ไม่พอใจ ในข้อที่พระพุทธองค์ตรัสเรียกเขาว่าเป็นกฤตหกต ในเมื่อเขาจัดตัวเองว่าเป็นผู้พ้นจากความเป็นผู้ประกอบกิจอย่างภรรยาต ซึ่งเป็นเสมือนหนึ่งการกุหมินเขาอย่างมาก เขาก็ยืนเฉยเสียไม่นั่งลง; แม้พระผู้มีพระภาคจะตรัสเชื้อเชิญเขาเป็นครั้งที่สอง ด้วยถ้อยคำอย่างเดียวกัน เขาก็โกรธไม่พอใจ ยืนเฉยเสีย ไม่นั่งลง; ครั้นพระองค์ตรัสเชื้อเชิญเขาให้นั่งลงเป็นครั้งที่สาม ด้วยถ้อยคำอย่างเดียวกันอีก, เขาก็กล่าวตอบด้วยความโกรธไม่พอใจว่า :-)

“ท่านโคดมเอ๋ย! นั้นไม่ถูก นั้นไม่สมควร ในการที่ท่านจะมาเรียกข้าพเจ้าว่า กฤตหกต”.

ท่านกฤตหกตดีเอ๋ย! ก็กิริยาอาการ ลักษณะ ท่าทางของท่าน แสดงว่าเป็นกฤตหกตนี่.

“ท่านโคดม! การงานต่างๆ ข้าพเจ้าเลิกหมดแล้ว; ไหวหาร (การลงทุนเพื่อผลกำไร) ต่างๆ ข้าพเจ้าตัดขาดแล้ว”.

ท่านคฤหบดี! ท่านเลิกการงานต่าง ๆ ตัดขาดการลงทุนต่าง ๆ
หมดสิ้นแล้วอย่างไรกันเล่า?”

“ท่านโคทม! ในเรื่องนั้นะหรือ; ทรัพย์ใด ๆ มีอยู่, ข้าวเปลือก เงิน
ทอง มีอยู่; ทั้งหมดนั้นข้าพเจ้าได้มอบให้บุตรทั้งหลายไปหมดสิ้นแล้ว. ข้าพเจ้าไม่สงสัย
บ่นว่าใครอีกต่อไป ในที่นี้ ๆ, ต้องการเพียงข้าวกินและเสื้อผ้าบังเป็นอย่งยั้ง อยู่ดังนี้.
ท่านโคทมเอ๋ย! นี่แหละคือการทำงานต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าเลิกหมดแล้ว; การลงทุนต่าง ๆ ข้าพเจ้า
ตัดขาดแล้ว”.

ท่านคฤหบดี! การเลิกละโวหาร (การลงทุน) ตามที่ท่านกล่าวนั้น
มันเป็นอย่างหนึ่ง; การเลิกละโวหาร (การลงทุน) ในอริยวินัยนั้น มันเป็นอย่าง
อื่น.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! การเลิกละโวหาร (การลงทุน) ในอริยวินัย นั้น
เป็นอย่างไรเล่า? ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงแสดงธรรมเรื่องการเลิก
ละโวหาร (การลงทุน) ในอริยวินัยเถิด”.

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

คฤหบดี! ธรรมทั้งหลาย ๔ ประการ เหล่านี้ เป็นไปเพื่อการตัดขาด
ซึ่งโวหาร (การลงทุนเพื่อผลกำไรอย่างใดอย่างหนึ่ง) ในอริยวินัย. แปรประการ
อย่างไรเล่า? แปรประการ คือ :-

๑. ฟังสังเกตว่า ต่อจากนี้ไป เขาเปลี่ยนคำพูดที่ไม่แสดงความเคารพ มาเป็นคำพูดแสดงความ
เคารพ ก็แทนที่จะใช้คำว่า “พระโคทม!” ซึ่งไม่เป็นการแสดงความเคารพ ก็เปลี่ยนมา
เป็นใช้คำว่า “พระผู้มีพระภาค” หรือ “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ!” ดังนี้ ซึ่งเป็นการแสดง
ความเคารพ.

๑. อาศักรรณันไม่เป็นปามาติบาต ละเสยชงกรรณันเป็นปามาติบาต
๒. อาศักรถือเอาแต่สงที่เขาให้ ละเสยชงการถือเอาสงชงเขาไม่ได้ให้
๓. อาศัวาจาสงจ้ง ละเสยชงมุสาวาท
๔. อาศัขอปีสูณวาจา ละเสยชงปีสูณวาจา
๕. อาศัความไมโลกดว้ความกำหนัด ละเสยชงความโลกดว้ความกำหนัด
๖. อาศัความไมมีโทสะเพราะถุณินทา ละเสยชงโทสะเพราะถุณินทา
๗. อาศัความไมค้บแค้นเพราะความโกรธ ละเสยชงความค้บแค้นเพราะความโกรธ
๘. อาศัความไมคูหมั่นท่าน ละเสยชงความคูหมั่นท่าน.

คฤหบดี! ธรรม ๘ ประการ เหล่านี้แล อันเรากล่าวแล้วโดยย่อ ไม่ได้จำแนกโดยพิสดาร แต่ก็เป็นไปเพื่อการตัดขาดโหวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรม ๘ ประการที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแต่โดยย่อ มิได้จำแนกแล้วโดยพิสดาร ก็ยังเป็นไปเพื่อการตัดขาดโหวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย นั้น, ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงจำแนกธรรม ๘ ประการเหล่านี้ โดยพิสดาร เพราะอาศัความเอนดูแก่ข้าพระองค์เถิด”.

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

คฤหบดี! ข้อที่เรากล่าวว่า “อาศักรรณันไม่เป็นปามาติบาต ละเสยชงกรรณันเป็นปามาติบาต” ดังนี้ นั้น เรากล่าวเพราะอาศัเหตุผลดังนี้

ว่า อริยสาวกในกรณีนี้ ย่อมไม่ใคร่ครวญเห็นตังนี้ว่า เราปฏิบัติแล้วตังนี้เพื่อละเสีย เพื่อตัดขาดเสีย ซึ่งสังโยชน์อันเป็นเหตุให้เรากระทำปาณาติบาต. อนึ่ง เมื่อเราประกอบกรรมอันเป็นปาณาติบาตอยู่ แม้เราเองก็ตำหนิตนเองได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย, วิญญูชนใคร่ครวญแล้วก็ติเตียนเราได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย, ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายแห่งกาย ทุกคติก็หวังได้เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย. ปาณาติบาตนั้นแหละ เป็นสังโยชน์ ปาณาติบาตนั้นแหละ เป็นนิรวณ. อนึ่ง อาสวะเหล่าใดอันเป็นเครื่องกระทำความคับแค้น และเราร้อน เกิดขึ้นเพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย; ครั้นเว้นขาดจากปาณาติบาตเสียแล้ว อาสวะอันเป็นเครื่องกระทำความคับแค้นและเราร้อนเช่นนั้นเหล่านั้น ย่อมไม่มี. ตังนี้ พึงอาศัยกรรมอันไม่เป็นปาณาติบาต ละกรรมอันเป็นปาณาติบาตเสีย, ตังนี้.

(สำหรับหัวข้อธรรมที่ว่า อาศัยการถือเอาคำสั่งที่เขาให้ ละอหินนาทานเสีย ก็คือ อาศัยสังฆวาจา ละมธุสวาทเสีย ก็คือ อาศัยขบิสุตวาจา ละขบิสุตวาจาเสีย ก็คือ อาศัยคหิโธโลกะ คหิโธโลกะเสีย ก็คือ อาศัยอนินทาโทษ ละนินทาโทษเสีย ก็คือ อาศัยขอลโกฐปาชาส ละโกฐปาชาสเสีย ก็คือ อาศัยอนคิมานะ ละอคิมานะเสีย ก็คือ ซึ่งมีคำแปลและความหมายคั่งที่กล่าวแล้วข้างต้น ก็ได้ทรงอธิบายด้วยข้อความทำนองเดียวกันกับคำอธิบายของหัวข้อธรรมที่ว่า "อาศัยขอปาณาติบาต ละปาณาติบาตเสีย" ดังที่กล่าวแล้วข้างบนนี้; คือ อริยสาวกพิจารณาเห็นว่า มีสังโยชน์เป็นเหตุให้กระทำ ครั้นทำแล้วตนเองก็ตำหนิตนเองได้ ผู้รู้ใคร่ครวญก็ติเตียนได้ คายแล้วไปสู่ทุกกิจึงจัดการกระทำนั้น ๆ ว่า เป็นสังโยชน์ เป็นนิรวณ ครั้นละการกระทำนั้น ๆ เสียก็ไม่มีอาสวะอันเป็นเครื่องคับแค้นเดือดร้อน (ระดับนั้น) อีกต่อไป; แล้วได้ตรัสข้อความนี้สืบต่อไป ว่า :-)

คฤหบดี! ธรรมทั้งหลาย ๘ ประการ เหล่านี้ (อันเรากล่าวแล้วแต่อย่างนี้ ก็ยังเป็นการ) กล่าวแล้วโดยสังเขป ไม่ได้จำแนกโดยพิสดาร (แม้จะ) เป็นไป

เพื่อการตัดขาดโหวหาร (การลงทุนเพื่อกำไร) ในอริยวินัย ก็จริง แต่ยังไม่ได้เป็นการตัดขาดซึ่งโหวหารกรรมนั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวงในอริยวินัยนี้ ก่อน.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงแสดงซึ่งธรรมอันเป็นการตัดขาดซึ่งโหวหารกรรมนั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวงในอริยวินัย แก่ข้าพระองค์เถิด”.

คฤหบดี! ถ้าอย่างนั้นท่านจงฟัง จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว.

(ต่อจากนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึง กามและโทษอันเลวร้ายของกาม ซึ่งเปรียบกัวย ท่อนกระดูกไม่สามารถทนของความทิวของสุนัขทิว ชันเนื้อในปากนกมึนก่อนแข็ง จุกคปลเพลิง ดิลทวนลม หลุมด่านเพลิงอันน่ากลัว ของในต้นซึ่งคั่นแล้วก็หายไป ของฮิมซึ่งคองคั่นเจ้าของ และเปรียบกัวยผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมฆ่าคั่นของมันเอง (มีรายละเอียดหาตุได้ที่หน้า ๓๐๐ แห่งหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า “กามเปรียบกัวยท่อนกระดูก” เป็นต้นไป) อันอริยสาวกใคร่กรวย เห็นโทษทุกข้ออุปายาสอันยิ่ง คัวยบัญญัติอันชอบคามาที่เป็นจริง แล้วละอุเบกขามีอารมณ์ต่าง ๆ เสียได้ แล้วเจริญอุเบกขามีอารมณ์เดียวอันเป็นที่คัวยอุปายาทานในโลคามิสโดยไม่มีส่วนเหลือ.

อริยสาวกนั้น อาศัยสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขามีอารมณ์เดียวอันไม่มีอื่นยิ่งกว่านี้ แล้ว ระลึกได้ซึ่งปฐเพนิวาสนุสสติญาณมีอย่างเบื่อนอก และมีจักขุทัพยเห็นสัตว์จุกคปลไปตามกรรมของตน และในที่สุด ได้กระทำไห้แจ้ง ซึ่งเจโตวิมุคคิบัญญัติอันไม่มีอาสวะ ในกัฏฐธรรม คัวยบัญญัติอันยิ่งเอง แล้วแลอยู่; แล้วได้ตรัสต่อไปว่า :-)

คฤหบดี! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามี การตัดขาดโหวหารกรรม (การลงทุนเพื่อกำไร) นั้น ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยประการทั้งปวง ในอริยวินัยนี้.
คฤหบดี! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : ท่านได้มองเห็นการตัดขาดซึ่งโหวหารกรรมอย่างนี้เหล่านี้ ว่ามีอยู่ในท่านบ้างไหม?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! จะมีอะไรกันเล่าสำหรับข้าพระองค์ ข้าพระองค์ยัง
อยู่ห่างไกลจากการตัดขาดโหวารกรรมอย่างนี้ เหล่านี้ ในอริยวินัยนั้น.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในกาลก่อน ข้าพระองค์ได้สำคัญพวกปริพพาชก
เดียรฉัตรเหล่านี้ ซึ่งไม่ใช่ผู้รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้รู้ทั่วถึง ได้คบพวกปริพพาชกเดียรฉัตรเหล่านี้
ผู้ไม่รู้ทั่วถึง ในฐานะเป็นการคบผู้รู้ทั่วถึง ได้ตั้งผู้ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้รู้ทั่วถึง. ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ได้สำคัญภิกษุทั้งหลายผู้ไม่รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้ไม่รู้ทั่วถึง ได้คบภิกษุ
ผู้ไม่รู้ทั่วถึง ในฐานะเป็นการคบผู้ไม่รู้ทั่วถึง ได้ตั้งผู้ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้ไม่รู้ทั่วถึง.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! บัดนี้ ข้าพระองค์จกรู้พวกปริพพาชกเดียรฉัตรเหล่านี้
ซึ่งมิใช่ผู้รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้ไม่รู้ทั่วถึง จักคบผู้ไม่รู้ทั่วถึงในฐานะเป็นการคบผู้ไม่รู้ทั่วถึง
จักตั้งผู้ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้ไม่รู้ทั่วถึง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์จกรู้จัก
ภิกษุทั้งหลายผู้ไม่รู้ทั่วถึง ว่าเป็นผู้ไม่รู้ทั่วถึง จักคบผู้ไม่รู้ทั่วถึงในฐานะเป็นการคบผู้ไม่รู้ทั่วถึง จักตั้งผู้
ไม่รู้ทั่วถึงไว้ในฐานะแห่งผู้ไม่รู้ทั่วถึง.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาคได้ทรงยังความรักสมณะของข้าพระ-
องค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ ยังความเลื่อมใสสมณะของข้าพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ ยัง
ความเคารพสมณะของข้าพระองค์ให้เกิดขึ้นในหมู่สมณะ แล้ว.

ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! ไพเราะนัก พระเจ้าข้า! เปรียบเหมือนการทงาย
ของทีคว่า เบ็ดของทีปิด บอทางแก่คนหลงทาง หรือตั้งประทีปน้ำมันไว้ในที่มืด เพื่อว่า
คนมืดตาจะได้เห็นรูป ดังนี้” (ต่อจากนี้ไป เขาได้แสดงตนเป็นอุบาสก).

(คำว่า “โวรหาร” ในที่นี้ คงจะเป็นคำแปลกประหลาดสำหรับผู้อ่านที่ไม่เคยทราบ ว่า คำคำนี้แปลได้หลายอย่าง คือแปลว่า คำพูด ก็ได้ สำนวน วิธีพูด ก็ได้ อรรถคดีในโรงศาล ก็ได้ การซื้อขาย ก็ได้ การลงทุนหากำไร ก็ได้ และความหมายอื่นๆ อีก. ในพระบาลีนี้ หมายถึงการเป็นอยู่อย่างฆราวาสที่ทำหน้าที่ของตนจนถึงระดับสุดท้าย ซึ่งถือว่าเป็นผู้เสร็จกิจในหน้าที่ของมนุษย์คนหนึ่งๆ. ดังนั้น อาจจะถือได้ว่า การดำรงชีวิตของตนให้ดีขึ้นกระทั่งบรรลุพระนิพพานนั้น ก็เป็น “โวรหาร” ได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน. แม้จะกล่าวตามธรรมชาติล้วนๆ ชีวิตทุกชีวิต ย่อมเป็นการลงทุนอยู่ในตัวมันเอง เพื่อผลอย่างหนึ่ง คือจุดหมายปลายทางของชีวิต. พุทธบริษัททั่วไป ควรจะสนใจข้อความแห่งพระบาลีสถูตรนี้เป็นอย่างยิ่ง เพื่อจะได้จัดให้ชีวิตของตน เป็นการลงทุนที่ประเสริฐที่สุด ได้ผลดีที่สุด ไม่เสียทีที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์และพบพระพุทธรศาสนา.

การดำรงชีพชอบเพื่อบรรลุนิพพานนี้ มีความหมายแห่งสัมมาอาชีโว แม้จะเป็นสัมมาอาชีโวที่สูงเกินไป ก็ยังจัดได้ว่าเป็นสัมมาอาชีโวอยู่นั่นเอง จึงนำข้อความนี้ มารวมไว้ในหมวดนี้แห่งหนังสือ).

หมวด ก. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาอาชีวะ

หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับบัจฉยสี่

ก. เกี่ยวกับจิวร

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุพิจารณาโดยแยกกายแล้ว จึงนุ่งห่มจิวร เพียงเพื่อบำบัดความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสทั้งหลาย อันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย เพียงเพื่อปกป้องอวัยวะ ที่ให้ความละเอียดกำเริบ.

ข. เกี่ยวกับนิมิต

ภิกษุ ท. ! เราย่อมฉนโภชนะแต่ในที่นี้แห่งเดียว (คือฉนหนเคียว
ลุกขึ้นแล้วไม่ฉนอีกในวันนั้น). ภิกษุ ท. ! เมื่อเราฉนโภชนะแต่ในที่นี้แห่งเดียว
อยู่ ย่อมรู้สึกว่าเป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีความเบากาย กระปรี้
กระเปร่า มีกำลัง และมีความสุขด้วย.

ภิกษุ ท. ! มาเถิด แม่พวกเธอทั้งหลาย ก็จงฉนโภชนะแต่ในที่
นี้แห่งเดียว. ภิกษุ ท. ! พวกเธอทั้งหลาย เมื่อฉนอยู่ซึ่งโภชนะแต่ในที่นี้
แห่งเดียว จักรู้สึกความที่เป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีความเบากาย กระปรี้
กระเปร่า มีกำลัง และมีความสุขด้วย.

— ม. ม. ๑๓/๑๖๓/๑๖๐.

เธอพิจารณาโดยแยกคายแล้ว จึงบริโภคนิมิตบาท ไม่ใช่เพื่อเล่น
ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง, แต่บริโภคเพียงเพื่อ
ให้กายนี้ตั้งอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตเป็นไป เพื่อป้องกันความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์
พรหมจรรย์, ด้วยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่า (คือหิว) เสียได้ ไม่ทำเวทนา
ใหม่ (คืออัมจนอิตถัก) ให้เกิดขึ้น, ความที่อายุดำเนินไปได้ ความไม่มีโทษเพราะ
อาหาร และความอยู่สบายสำราญ จักมีแก่เรา.

ค. เกี่ยวกับเสนาสนะ

เธอพิจารณาโดยแยกคายแล้ว จึงใช้สอยเสนาสนะ เพียงเพื่อบำบัด
ความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสทั้งหลายอันเกิดจากเหลือบ ยุง
ลม แดด สัตว์สี่อกลานทั้งหลาย เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายอันเกิดแต่ฤดู และ
เพื่อความเป็นผู้ยินดีในการหลีกเร้นอยู่.

จ. เกี่ยวกับภิกษานภัส

เธอพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึง บริโภคเภสัชซึ่งเป็นปัจจัยเกตุ
แก่คนไข้ เพียงเพื่อบำบัดทุกข์เวทนาอันเกิดจากอาหารต่างๆ และเพียงเพื่อความ
เป็นผู้ไม่ต้องทนทุกข์เป็นอย่างยิ่ง.

-ฉก. อ. ๒๒/๔๓๔/๓๒๘.

(ข้อความนี้ ทรสสำหรับบรรพชิต แต่หลักเกณฑ์นี้ภคฤหัสถ์ก็นำไปปฏิบัติได้ตาม
ควร).

หมวด ง. ว่าด้วย อานิสส ของสัมมาอาชีวะ.

ผลสืบต่อของสัมมาอาชีวะ

มหาราช! สัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมทำตนให้เป็นสุข
อิมหนา ทำมารดาบิดาให้เป็นสุข อิมหนา ทำบุตรภรรยาให้เป็นสุข อิมหนา
ทำทาสกรรมกรให้เป็นสุข อิมหนา ทำมิตรอำมาตย์ให้เป็นสุข อิมหนา; ย่อม
ตั้งไว้ซึ่งทักษิณาอันอุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นทักษิณาทานมีผลเลิศใน
เบ็องบน เป็นฝักฝ้ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. เมื่อ
เขาบริโภคโภคะเหล่านั้นโดยชอบอยู่อย่างนี้ พระราชาก็ไม่ริบโภคะเหล่านั้นไปได้
โจรก็ไม่นำไปได้ ไฟก็ไม่ไหม้ได้ น้ำก็ไม่พัดไปได้ ทายาทอันไม่เป็นที่รักก็ไม่ยื้อ
แย่งไปได้. มหาราช! โภคะเหล่านั้น อันเขาบริโภคอยู่โดยชอบอยู่อย่างนี้ ย่อม
ถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย, ไม่สูญเปล่า.

มหาราช! เปรียบเหมือนในที่ที่ไม่ไกลจากบ้านหรือนิคม มีสระโบก-
ขรณีน่าน้ำใส เย็น น้ำดีมี สะอาด มีท่าขนลงดี น้ำรินรมย์. คนเขานหาน้ำนั้นไป

บ้าง ดิมบ้าง อาบบ้าง ทำตามต้องการบ้าง. มหาราช! นานันอันเขาบริโภค
 ใช้สอยอยู่โดยชอบอย่างนี้ ย่อมถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย ไม่สูญเปล่า, นั้นนินใด;
 มหาราช! สัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมทำตนให้เป็นสุข อิมหน้า
 ทำมารดาบิดาให้เป็นสุข อิมหน้า ทำบุตรภรรยาให้เป็นสุข อิมหน้า ทำทาส
 กรรมกรให้เป็นสุข อิมหน้า ทำมิตรอำมาตย์ให้เป็นสุข อิมหน้า; ย่อมตั้งไว้ซึ่ง
 ทักษิณานันอุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน
 เป็นฝักฝ่ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. เมื่อเขาบริโภค
 โภคะเหล่านั้น โดยชอบอยู่อย่างนี้ พระราชาก็ไม่บริโภคะเหล่านั้นไปได้ โจรก็
 ไม่นำไปได้ ไฟก็ไม่ไหม้ได้ น้ำก็ไม่พัดไปได้ ทายาทอันไม่เป็นที่รักก็ไม่
 ยื้อแย่งไปได้. มหาราช! โภคะเหล่านั้นอันเขาบริโภคอยู่โดยชอบอย่างนี้
 ย่อมถึงซึ่งการได้บริโภคใช้สอย ไม่สูญเปล่า, ฉะนั้นเหมือนกัน.

—ศก. ส. ๑๕/๑๓๑/๓๘๘.

สัมมาอาชีพะสมบุรณ์แบบสำหรับคฤหัสถ์

คหบดี! อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์ที่ตนหาได้มาด้วยความเพียร
 เป็นเครื่องลุกขึ้น รวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์
 ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม เพื่อกระทำการในหน้าที่ ๔ ประการ. สี่
 ประการอย่างไรเล่า? คหบดี! สี่ประการในกรณีนี้คือ :-

๑. อริยสาวกนั้น ใช้โภคทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่
 กล่าวมาแล้วข้างต้น) ในการ เลี้ยงตน ให้เป็นสุข อิมหน้า บริหารตนให้อยู่
 เป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ เลี้ยงนรคาและบิดา ให้เป็นสุข อิมหน้า บริหาร

ท่านทั้งสองให้อยู่เป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ **เลี้ยงบุตร ภรรยา หาดและกรรมกร** **ชายหญิง** ให้อยู่เป็นสุข อิมหน่า บริหารให้อยู่กันอย่างเป็นสุขโดยถูกต้อง, ในการ **เลี้ยงมิตรอำมาตย์** ให้อยู่เป็นสุข อิมหน่า บริหารให้อยู่เป็นสุขโดยถูกต้อง. นี่เป็นการบริโศกทรัพย์ **ฐานที่ ๑** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโศกแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล (อายตนะ). คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๒. อริยสาวกนั้น ใช้โศกทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **ปีคณันตราย** ทั้งหลาย **ทำตนให้สวัสดิ์จากอันตราย** ทั้งหลาย ที่เกิดจากไฟ จากน้ำ จากพระราชา จากโจร หรือจากทายาทที่ไม่เป็นที่รัก นั้น ๆ. นี่เป็นการบริโศกทรัพย์ **ฐานที่ ๒** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโศกแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล. คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๓. อริยสาวกนั้น ใช้โศกทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **กระทำพลีกรรม ๔ ประการ** คือ ญาติพลี (สงเคราะห์ญาติ) อดิตีพลี (สงเคราะห์แขก) ปุพพเปตพลี (สงเคราะห์ผู้ล่วงลับไปแล้ว) ราชพลี (ช่วยชาติ) เทเวตตพลี (บูชาเทวดา). นี่เป็นการบริโศกทรัพย์ **ฐานที่ ๓** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโศกแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล. คหบดี! ข้ออื่นยังมีอีก :

๔. อริยสาวกนั้น ใช้โศกทรัพย์อันตนหาได้มาโดยชอบธรรม (ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น) ในการ **ตั้งไว้ซึ่งทักษิณา** อุทิศแก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้งดเว้นแล้วจากความประมาทมัวเมา ผู้ตั้งมั่นอยู่ในขันติและโสรจจะ ผู้ฝึกฝน ทำความสงบ ทำความดับเย็น แก่ตนเอง อันเป็นทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน เป็นฝ่ายดี มีสุขเป็นผลตอบแทน เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์. นี่เป็นการบริโศกทรัพย์ **ฐานที่ ๔** อันอริยสาวกนั้นถึงแล้ว บรรลุแล้ว บริโศกแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.

คหบดี! อริยสาวกนั้น ย่อมใช้ โภคทรัพย์ที่ตนหาได้มาด้วยความเพียรเป็นเครื่องลุกขึ้น รวบรวมมาด้วยกำลังแขน มีตัวชุ่มด้วยเหงื่อ เป็นโภคทรัพย์ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม เพื่อกระทำการมในหน้าที่ ๔ ประการเหล่านี้.

คหบดี! โภคทรัพย์ทั้งหลายของบุคคลใด ถึงความหมดสิ้นไป โดยเว้นจากกรรมในหน้าที่ ๔ ประการ ดังกล่าวแล้วนี้ โภคทรัพย์เหล่านั้น เรากล่าวว่าเป็น โภคะอันบุคคลนั้นไม่ถึงแล้วโดยฐานะ ไม่บรรลุแล้ว ไม่บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.

คหบดี! โภคทรัพย์ทั้งหลายของบุคคลใด ถึงความหมดสิ้นไป โดยกรรมในหน้าที่ ๔ ประการ ดังกล่าวแล้วนี้ โภคทรัพย์เหล่านั้น เรากล่าวว่าเป็น โภคะอันบุคคลนั้นถึงแล้วโดยฐานะ บรรลุแล้ว บริโภคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล.

— จตุกก. อ. ๒๑/๘๘ - ๘๙/๖๑.

หมวด จ. ว่าด้วย ปกิณณกะ

การดำรงชีพสุจริต มิได้มีเฉพาะเรื่องบังจยส์

ภิกษุ ท.! ภิกษุบางรูป ในกรณีนี้ เป็นผู้สงบเสงี่ยมเต็มที่อยู่ได้ อ่อนน้อมถ่อมตนเต็มที่อยู่ได้ เยือกเย็นเต็มที่อยู่ได้ เพียงชั่วเวลาที่ถ้อยคำอันไม่น่าพอใจยังไม่มากกระทบเท่านั้น. ก็เมื่อใด ถ้อยคำอันไม่น่าพอใจมากกระทบอยู่ ก็ยังสงบเสงี่ยมอยู่ได้ นั่นแหละจึงเป็นที่รู้กันได้ว่าสงบเสงี่ยมจริง, ยังอ่อนน้อม

ถ่อมตนอยู่ได้ จึงจะว่าอ่อนน้อมถ่อมตนจริง, ยังเขือกเขินอยู่ได้ จึงจะว่าเขือกเขินจริง.

ภิกษุ ท.! ภิกษุใด เป็นผู้ว่าง่าย หรือถึงความเป็นผู้ว่าง่าย เพราะเหตุเพื่อจะได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช เราไม่กล่าวภิกษุนั้นว่า เป็นผู้ว่าง่ายเลย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนั้น เมื่อไม่ได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช อยู่ ก็จะไม่เป็นผู้ว่าง่าย ไม่ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย.

ภิกษุ ท.! ส่วน ภิกษุใด สักการะธรรมะอยู่ เคารพธรรมะอยู่ นอบน้อมธรรมะอยู่ เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย อยู่ : นั้นแหละเราถือว่า ผู้ว่าง่ายแท้จริง. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ เธอทั้งหลาย พึงทำการศึกษาสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเป็นผู้สักการะธรรมะอยู่ เคารพธรรมะอยู่ นอบน้อมธรรมะอยู่ เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความเป็นผู้ว่าง่าย” ดังนี้.

- ม. ม. ๑๒/๒๕๔/๒๖๖.

นิทเทส ๑๔

ว่าด้วย สัมมาอาชีวะ

จบ

นิทเทศ ๑๕ ว่าด้วย สัมมาวายามะ

(มี ๒๖ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุทเทศ-วิภาค ของสัมมาวายามะ

อุทเทศแห่งสัมมาวายามะ

ภิกษุ ท.! สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต
ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น; ย่อมทำ
ความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้
เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น
ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมที่ยัง
ไม่เกิด ให้เกิดขึ้น; ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความ
เพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่ละเอ็ดเลือน ความงอกงาม
ยิ่งขึ้น ความไม่พินาศ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.
ภิกษุ ท.! อันนั้นเรากล่าวว่า สัมมาวายามะ.

—มทา. ที. ๑๐/๓๔๘/๒๕๕.

ปธานสี่ ในฐานะแห่งสัมมาวายามะ

ภิกษุ ท.! ปธาน ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า?
สี่อย่างคือ สัจจปธาน ปหานปธาน ภวานาปธาน อนุรักษนาปธาน.

ภิกษุ ท. ! สัจ্বরปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น. ภิกษุ
ท. ! นี้เรียกว่า สัจ্বরปธาน.

ภิกษุ ท. ! ปหานปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะอภัยกุศลธรรมอันเป็นบาปที่บังเกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท. ! นี้
เรียกว่า ปหานปธาน.

ภิกษุ ท. ! ภาวนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุใน
กรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิต ตั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น. ภิกษุ ท. ! นี้
เรียกว่า ภาวนาปธาน.

ภิกษุ ท. ! อนุรักษนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุ
ในกรณีนี้ ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น
ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นแล้ว.
ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า อนุรักษนาปธาน.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล ปธาน ๔ อย่าง.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ - ไวยากรณ์ - อุปมา ของสัมมาวายามะ

ลักษณะของผู้มีความเพียรสัทธิยาบด

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุ **เดินอยู่** ถ้าเกิดมีกามวิตก หรือ พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ^{ขึ้นมา} และภิกษุนั้นก็ ^{ไม่}รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ้ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้เดินอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภ ความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุ **ยืนอยู่** ถ้าเกิดมีกามวิตก หรือ พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ^{ขึ้นมา} และภิกษุนั้นก็ ^{ไม่}รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ้ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้ยืนอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภ ความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุ **นั่งอยู่** ถ้าเกิดมีกามวิตก หรือ พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ^{ขึ้นมา} และภิกษุนั้นก็ ^{ไม่}รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละทิ้งไป ถ้ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้ นั่งอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก) เป็นผู้ปรารภ ความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุ **นอนคั่นอยู่** ถ้าเกิดมีกามวิตก หรือ พยาบาท- วิตก หรือ วิหิงสาวิตก ^{ขึ้นมา} และภิกษุนั้นก็ ^{ไม่}รับเอาวิตกเหล่านั้นไว้ แต่สละ

ทั้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดลงไปจนไม่มีเหลือ. ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้
นอนต้นอยู่ ก็เรียกว่า เป็นผู้ทำความเพียรเผากิเลส รู้สึกกลัว (ต่อสิ่งลามก)
เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร อุทิศตนในการเผากิเลส อยู่เนื่องนิจ.

- จกุกก. อ. ๒๑/๑๗/๑๑.

ลักษณะของผู้มีความเพียรสัทธิยาบด (อภินันท์)

ภิกษุ ท. ! เมื่อเธอทั้งหลายมีศีลถึงพร้อมแล้ว มีปาติโมกข์ถึงพร้อม
แล้ว สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมารยาทและโคจร มีปรกติ
เห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท
ทั้งหลาย อยู่ดังนี้แล้ว ยังมีกิจอะไรที่เธอทั้งหลายต้องทำให้ยิ่งขึ้นไปอีกเล่า ?

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุ แม้ **เดินอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิขมา, ปราศจาก
พหยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกจะ วิจิกิจจา ก็เป็นนิเวรณที่เธอละขาดแล้ว,
ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารถแล้วไม่ย่อหย่อน, สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไป
ตั้งไว้แล้วไม่ลืมหง, กายสงบราบเรียบแล้วไม่กระวนกระวาย, จิตตั้งมั่นแล้วเป็น
อารมณ์เดียว. ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้ **เดินอยู่** ก็เรียกว่า ผู้ทำความ
เพียรเผากิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นทาสของกิเลส) เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร
อุทิศตนในการเผากิเลสอยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุ แม้ **ยืนอยู่** เป็นผู้ปราศจากอภิขมา, ปราศจาก
พหยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกจะ วิจิกิจจา ก็เป็นนิเวรณที่เธอละขาดแล้ว,

ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารถแล้วไม่ย่อหย่อน, สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง, กายสงบสว่างแล้วไม่กระวนกระวาย, จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้นั่งอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเพื่อกิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นโทษของกิเลส) เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร อุทิศตนในการเพื่อกิเลสอยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้นั่งอยู่ เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา, ปราศจาก พหยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิเวศน์ที่เธอละขาดแล้ว, ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารถแล้วไม่ย่อหย่อน สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง กายสงบสว่างแล้วไม่กระวนกระวาย จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้นั่งอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเพื่อกิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นโทษของกิเลส) เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร อุทิศตนในการเพื่อกิเลสอยู่เนื่องนิจ.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุ แม้นอนคั่นอยู่ เป็นผู้ปราศจากอภิชฌา ปราศจาก พหยาบาท, ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็เป็นนิเวศน์ที่เธอละขาดแล้ว, ความเพียรเป็นธรรมที่เธอปรารถแล้วไม่ย่อหย่อน สติเป็นธรรมอันเธอเข้าไปตั้งไว้แล้วไม่ลืมหลง กายสงบสว่างแล้วไม่กระวนกระวาย จิตตั้งมั่นแล้วเป็นอารมณ์เดียว. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เป็นเช่นนั้น แม้นอนคั่นอยู่ ก็เรียกว่า ผู้ทำความเพียรเพื่อกิเลส ผู้กลัว (ต่อความเป็นโทษของกิเลส) เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร อุทิศตนในการเพื่อกิเลสอยู่เนื่องนิจ.

ไวพจน์ของสัมมาวาชามะ คือสัมมปธาน

ภิกษุ ท. ! สัมมปธาน ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สืออย่าง อย่างไม่ไรเล่า? สืออย่างคือ ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ :-

๑. ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อจะยังอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น.
๒. ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อ ละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่บังเกิดขึ้นแล้ว.
๓. ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น.
๔. ย่อมทำความพอใจให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งจิตไว้ เพื่อ ความตั้งอยู่ ความไม่เลอะเลือน ความงอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรม ท. ที่บังเกิดขึ้นแล้ว.

- จตุกก. อ. ๒๑/๑๔/๑๓.

ปธานสี่ ในฐานะสัมมปธาน

ภิกษุ ท. ! ปธาน ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สืออย่าง อย่างไม่ไรเล่า? สืออย่างคือ สัจจปธาน ปธานปธาน ภวานาปธาน อนุรักษนาปธาน.

ภิกษุ ท. ! สัจจปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็น

ส่วน ๆ; อุกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตา ใจ, เขื่อย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น, ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา. (ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และอินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ไต่ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน). ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า สัจวรปธาน.

ภิกษุ ท.! ปธานปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไม่รับเอาไว้ สละทิ้งไป ถ่ายถอนออก ทำให้สิ้นสุดเสีย ทำให้ถึงความไม่มี ซึ่งกามวิตก ที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งพหยาบาทวิตก ที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งวิหิงสาวิตก ที่เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งอุกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นแล้ว ๆ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ปธานปธาน.

ภิกษุ ท.! ภวานาปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญซึ่งสติสัมโพชฌงค์ ซึ่งชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ซึ่งวิริยสัมโพชฌงค์ ซึ่งปิตีสัมโพชฌงค์ ซึ่งปัสสัทธสัมโพชฌงค์ ซึ่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ซึ่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อัน (แต่ละอย่าง ๆ) อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ภวานาปธาน.

ภิกษุ ท.! อนุรักษนาปธาน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมตามรักษาซึ่งสมาธินิมิตตอันเจริญ ที่เกิดขึ้นแล้ว (คือรักษาความสำคัญรู้ในภาวะของซากศพต่าง ๆ กัน ๖ ชนิด) คือ อัญญิกัตถัญญา ปุพฺพกัตถัญญา วินีลกัตถัญญา

วิบุพพกสัตตัญญา วิจฉิททกสัตตัญญา อุตฺตมาตกสัตตัญญา^๑. ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า
อนุรักษนาปธาน.

ภิกษุ ท. ! ปธาน ๔ อย่าง เหล่านี้ แล.

— จกุกก. อ. ๒๑/๒๐/๑๔.

การทำความเพียรของผู้บำรุงรักษาป่า

ภิกษุ ท. ! เธอทั้งหลาย จงละอกุศลเสีย จงทำการประกอบความ
เพียรอย่างทั่วถึงในกุศลธรรมทั้งหลาย. ด้วยการกระทำอย่างนี้ เธอทั้งหลาย
จักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูรณ์ ในธรรมวินัยนี้.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนที่ไม่ไกลจากบ้านหรือนิคม มีป่าสาละใหญ่,
ภูมิภาคปกคลุมไปด้วยต้นเอลันตะ. เกิดมีบุรุษคนใดคนหนึ่ง หวังประโยชน์
เกื้อกูล ความปลอดภัย แก่ป่าสาละนั้น, เขาได้ตัดต้นสาละเล็กๆ คดๆ งอๆ
ที่คอยแย่งอาหารออกไปทิ้งเสียภายนอก ขำระบริเวณภายในให้ราบเรียบ บำรุง
รักษาต้นสาละเล็กๆ ที่ตรง ที่งอกงามดี เป็นอย่างดี. ภิกษุ ท. ! ด้วยอาการ
อย่างนี้ โดยสมัยอื่น ป่าสาละนั้น ก็ถึงซึ่งความเจริญงอกงาม ไพบูรณ์, ข้อนั้น
ฉันใด; ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นก็ฉันนั้น : เธอทั้งหลาย จงละอกุศลเสีย จงทำ
การประกอบความเพียรอย่างทั่วถึงในกุศลธรรมทั้งหลาย. ด้วยการกระทำอย่างนี้
เธอทั้งหลายจักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูรณ์ ในธรรมวินัยนี้.

— ม. ม. ๑๒/๒๔๒/๒๖๕.

๑. อัญฐิก คือศพมีแต่กระดูก, ปุพวก คือศพมีแต่หนอน, วินิลก คือศพชิ้นเขียว,
วิบุพพก คือศพมีหนองไหล, วิจฉิททก คือศพขาดเป็นชิ้นเป็นท่อน, อุตฺตมาตก คือ
ศพชิ้นพอง.

หมวด ค. ว่าด้วย อุปกรณ์ - เหตุปัจจัย ของสัมมาวายามะ

ความสังเวชเป็นเหตุให้ปรารถนาความเพียร

ภิกษุ ท. ! บรูชอาชาไนยผู้เจริญ ๔ จำพวก เหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ในโลก. สี่จำพวก เหล่าไหนเล่า? สี่จำพวก คือ :-

๑. ภิกษุ ท. ! บรูชอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ได้ยินว่า “ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา” ดังนี้แล้ว เขาก็สังเวช ถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น; ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท. ! เรากล่าวบรูชอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่พอเห็นเงาของปฏิภักก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๒. ภิกษุ ท. ! จำพวกอื่นยังมีอีก : บรูชอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา, แต่เขาได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยาค้วยตนเอง เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนั้น; ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท. ! เรากล่าวบรูชอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกเขาแทงด้วยปฏิภักที่ขุมขนแล้ว ก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๓. ภิกษุ ท.! จำพวกอื่นยังมีอีก : บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา ทั้งเขาไม่ได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา ด้วยตนเอง, แต่ญาติหรือสาโลหิตของเขาเป็นผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนี้; ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียร โดยแยกกาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกเขาแทงด้วยปฏักที่หนึ่ง ก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

๔. ภิกษุ ท.! จำพวกอื่นยังมีอีก : บุรุษอาชาไนยผู้เจริญบางคน ในกรณีนี้ ไม่ได้ยินว่า ในบ้านหรือนิคมโน้น มีหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา และเขาไม่ได้เห็นหญิงหรือชายผู้ถึงความทุกข์ หรือทำกาลกิริยา ด้วยตนเอง ทั้งญาติหรือสาโลหิตของเขาก็ไม่เป็นผู้ถึงความทุกข์หรือทำกาลกิริยา, แต่ว่าตัวเขาเองถูกคองแล้วด้วยทุกขเวทนาที่เป็นไปในสรีระ ซึ่งกล้าแข็ง แสบเผ็ด ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แทบจะนำชีวิตไปเสีย เขาก็สังเวชถึงความสลดใจเพราะเหตุนี้; ครั้นสลดใจแล้ว ก็เริ่มตั้งความเพียรโดยแยกกาย มีตนส่งไปในแนวธรรมะ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะด้วยนามกาย และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! เรากล่าวบุรุษอาชาไนยผู้เจริญชนิดนี้ ว่ามีอุปมาเหมือนม้าอาชาไนยตัวเจริญที่ถูกแทงด้วยปฏักถึงกระดูก ก็สังเวชถึงความสลดใจ ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๔ จำพวก ซึ่งมีอุปมาหาได้ อยู่ในโลภ.

(ข้อความข้างบนนี้แสดงให้เห็นว่า ยังมีความสลกสังเวชในเหตุการณ์ที่เป็นที่กึ่งแห่งความสลกสังเวช มากเท่าไร ก็ยังมีกำลังใจเพื่อจะทำความเพียรมากขึ้นเท่านั้น).

บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุไม่เป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น ไชว์, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกว่า “เราก็คือเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน” ดังนี้เถิด.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว ที่ชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตน ที่แว่นส่องหน้า หรือที่ภาชนะน้ำอันบริสุทธิ์หมดจดใสสะอาด ถ้าเห็นรูปหรือต่อมที่หน้า ก็พยายามนำรูปหรือต่อมนั้นออกเสีย ถ้าไม่เห็นรูปหรือต่อม ก็ยินดีพอใจว่า เป็นลาภหนอ บริสุทธิ์ดีแล้วหนอ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! การพิจารณาของภิกษุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือจะมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อเธอพิจารณาว่า :-

“เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมือภิกขณา หรือไม่มีมือภิกขณา;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีจิตพยายาม หรือไม่มีจิตพยายาม;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีถีนมิทระกลุ่มรุ่มอยู่ หรือปราศจาก

ถีนมิทระ;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีความฟุ้งซ่าน หรือไม่ฟุ้งซ่าน;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีวิจิกิจฉา หรือหมดวิจิกิจฉา;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยเป็นผู้มักโกรธ หรือไม่มักโกรธ ;
 เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีจิตเศร้าหมอง หรือไม่มีจิตเศร้าหมอง ;
 เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีกายอันเคียดครัด ในการปฏิบัติธรรม
 หรือมีกายไม่เคียดครัด ;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยเป็นผู้เกียจคร้าน หรือเป็นผู้ปรารถนา
 เพียร ;

เรามีชีวิตอยู่โดยมาก โดยมีจิตตั้งมั่น หรือไม่มีจิตตั้งมั่น” ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เราอยู่โดยมาก โดยความ
 เป็นผู้มากด้วยอภิชฌา มีจิตพยาบาท ถีนมิตถะกัณฺฐมฺรุม พฺงฺชาน มิวิจจิจฺฉา
 มักโกรธ มีจิตเศร้าหมอง มีกายเคียดครัด เกียจคร้าน มีจิตไม่ตั้งมั่น” ดังนี้แล้ว,
 ภิกษุนั้น พึงกระทำจันตนะ วายามะ อุตสาหะ อุตโสฬหี อปฺปฎิวานี สติ
 และสัมปชัญญะ อย่างแรงกล้า เพื่อละเสียซึ่งกรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น
 เช่นเดียวกับบุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศีรษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำจันตนะ
 วายามะ อุตสาหะ อุตโสฬหี อปฺปฎิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า
 เพื่อจะดับไฟที่เสื้อผ้าหรือที่ศีรษะนั้นเสีย, ฉนฺใดกัฉนฺนิน.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เราอยู่โดยมาก โดยความ
 เป็นผู้ไม่มีอภิชฌา มีจิตไม่พยาบาท ปราศจากถีนมิตถะ ไม่พฺงฺชาน หมดวิจิจฺฉา
 ไม่มักโกรธ มีจิตไม่เศร้าหมอง มีกายไม่เคียดครัด ปรารถนาความเพียร มีจิต

ตั้งมั่น” ดังนั้นแล้ว, ภิกษุหนึ่ง ฟังตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ แล้วประกอบโยคกรรม^๑ เพื่อความสันอาสาสะทั้งหลายให้ยิ่งขึ้นไป.

— ทสก. อ. ๒๔/๔๗/๕๑.

บุพพภาคแห่งการทำคามเพียรเพื่อความสันอาสาสะ (อภินัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุไม่เป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น ไซ้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกว่า “เราก็คือเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน” ดังนี้เถิด.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน เป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว ที่ชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตน ที่แว่นส่องหน้า หรือที่ภาชนะน้ำอันบริสุทธิ์หมดจดใสสะอาด ถ้าเห็นรูปหรือต่อมที่หน้า ก็พยายามนำรูปหรือต่อมนั้นออกเสีย ถ้าไม่เห็นรูปหรือต่อม ก็ยินดีพอใจว่า เป็นลาภหนอ บริสุทธิ์ดีแล้วหนอ, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท. ! การพิจารณาของภิกษุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือจะมีอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อเธอพิจารณาว่า :-

๑. โยคกรรม คือ การกระทำความเพียรอย่างมีระบบ อย่างแข็งขันเต็มที่ ในรูปแบบหนึ่งๆ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ตามความมุ่งหมาย เรียกกันง่ายๆ ว่า โสคะ; เป็นคำกลางใช้กันได้ ในระหว่างศาสนาทุกศาสนา.

“เราเป็นผู้ได้เจโตสมณะในภายใน” หรือหนอ ;

หรือว่า ไม่ได้เจโตสมณะในภายใน.

เราเป็นผู้ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา^๑ หรือหนอ ;

หรือว่า ไม่ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา.” ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เราเป็นผู้ได้เจโตสมณะในภายใน แต่ยังไม่ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา” ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น พึงตั้งอยู่ในเจโตสมณะในภายใน แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อการได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา. ภิกษุนั้น ครั้นสมัยอื่น ก็เป็นผู้ได้เจโตสมณะในภายในด้วย ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนาด้วย.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เราเป็นผู้ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายใน” ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น พึงตั้งอยู่ในอริยบญญารัมมวิปัสสนา แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อการได้เจโตสมณะในภายใน. ภิกษุนั้น ครั้นสมัยอื่น ก็เป็นผู้ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนาด้วย ได้เจโตสมณะในภายในด้วย.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เรายังไม่ได้เจโตสมณะในภายใน ยังไม่ได้อริยบญญารัมมวิปัสสนา” ดังนี้แล้ว, ภิกษุนั้น พึงกระทำ

๑. คำนี้ หมายถึงความสงบแห่งจิตด้วยอำนาจของสมาธิ ที่เป็นไปถึงที่สุดแห่งชั้นตอนที่อาจใช้เป็นรากฐานแห่งวิปัสสนาได้ เพราะเป็นเรื่องของจิตจึงเรียกว่า เป็นไปในภายใน.

๒. การเห็นแจ้งในธรรมด้วยอำนาจปัญญาอันยิ่ง ถึงขนาดเห็นความจริงในชั้นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งสิ่งนั้น ๆ.

ซึ่งฉันทะ วายามะ อุตสาหะ อุตโสฬหี อปฺปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อย่าง
 แรงกล้า เพื่อได้เฉพาะซึ่งกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น นั่นเทียว เช่นเดียวกับ
 บุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศิระษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำฉันทะ วายามะ อุตสาหะ
 อุตโสฬหี อปฺปฏิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า เพื่อจะดับไฟที่เสื้อผ้า
 หรือที่ศิระษะนั้น, ฉันทะก็ฉันทะนั้น, ภิกษุ นั้น ครั้นสมัยอื่นอีก ก็เป็นผู้ได้
 เจโตสมณะในภายในด้วย ได้อธิบัญญัติธรรมวิบัติสสนาด้วย.

ภิกษุ ท.! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า “เราเป็นผู้ได้เจโตสมณะ
 ในภายใน ได้อธิบัญญัติธรรมวิบัติสสนา” ดังนี้แล้ว, ภิกษุ นั้น พึงตั้งอยู่ใน
 กุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ แล้วประกอบโยคกรรมเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย
 ให้ยิ่งขึ้นไป.

- ทสก. อ. ๒๔/๑๐๔/๕๔.

อินทริยสังวรเป็นอุปกรณแก่สัมมาวายามะ

(ส่วนที่เป็นการหากเพียรปิดกั้นการเกิดอกุศล)

มหาราช! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาใน
 ลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะ
 ที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและ
 โทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่ง อินทริยอันเป็นต้นเหตุคือตา ใจ
 เราย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทริยนั้น ย่อมรักษามินทริยคือตา ย่อมถึงการ
 สำรวมในอินทริยคือตา.

(ในกรณีแห่ง อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือตา อินทรีย์คือกาย และอินทรีย์ คือใจ ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

— ส. ที. ๙/๙๓/๑๒๒.

เวทนาสามเกี่ยวกับความเพียรละอกุศลและเจริญกุศล

ท่านผู้จอมเทพ! เรากล่าวโสมนส์ว่ามีสอง อย่างคือ โสมนส์ที่ควรเสพ และ โสมนส์ที่ไม่ควรเสพ. กล่าวโทมนส์ว่ามีสอง อย่างคือ โทมนส์ที่ควรเสพ และ โทมนส์ที่ไม่ควรเสพ. กล่าวอุเบกขามีสอง อย่างคือ อุเบกขาที่ควรเสพ และ อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ.

บุคคลรู้โสมนส์ได้ว่าเมื่อเสพอยู่ อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ดังนี้แล้ว โสมนส์อย่างนี้ไม่ควรเสพ. บุคคลรู้โสมนส์ได้ว่าเมื่อเสพอยู่ อกุศลเสื่อม กุศลเจริญ ดังนี้แล้ว โสมนส์อย่างนี้ควรเสพ. ในบรรดาโสมนส์ที่ควรเสพนั้น มีทั้งโสมนส์ที่มีวิตกมีวิจารณ์ และโสมนส์ที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์; โสมนส์ที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นโสมนส์ที่ประณีตกว่า. ท่านผู้จอมเทพ! เรากล่าวโสมนส์ว่ามีสองอย่างคือ ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี ดังนี้.

(ในกรณีแห่ง โทมนส์ และอุเบกขา ก็มีหลักเกณฑ์ที่ตรัสไว้อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งโสมนส์. ที่กล่าวว่า 'ไม่ควรเสพเพราะทำให้อกุศลเจริญ' นั้น หมายถึงเวทนาที่เกิดจากการครองเรือน. ที่กล่าวว่า 'ควรเสพเพราะทำให้อกุศลเจริญ' นั้น หมายถึง เวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ ไม่เกี่ยวข้องกับเรือน. ที่กล่าวว่า 'มีวิตกวิจารณ์' นั้น หมายถึงเวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับตั้งแต่ปฐมฌานลงมา. ที่กล่าวว่า 'ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์' นั้น หมายถึง เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัตินับตั้งแต่ทุติยฌานขึ้นไป. ถ้าบุคคลเกี่ยวข้องกับเวทนาทั้งสามนี้อย่างถูกต้อง การทำความเพียรเพื่อละอกุศล และเจริญกุศล จักเป็นไปโดยง่าย).

— มหา. ที. ๑๐/๓๑๒/๒๕๗.

การเสพที่เป็นอุปกรณและไม่เป็นอุปกรณ แก่ความเพียรละอกุศลและเจริญกุศล

๑. การเสพกายสมาจาร

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ซึ่งกายสมาจาร (การประพฤติประจำทางกาย) ชนิดใด อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, กายสมาจารชนิดนั้นบุคคลไม่ควรเสพ. สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ซึ่งกายสมาจารชนิดใด อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, กายสมาจารชนิดนั้นบุคคลควรเสพ.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง กายสมาจาร ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้เป็นผู้มี *ปาณาติบาต* เป็นพราน มีมือเปื้อนเลือด วุ่นอยู่แต่การประหัตประหาร ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต, และเป็นผู้ *ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้* ถือเอาทรัพย์และอุปกรณแห่งทรัพย์อันเจ้าของไม่ได้ให้ ในบ้านกิติ ในป่ากิติ ด้วยอาการแห่งขโมย, และเป็นผู้ *ประพฤตผิดในกามทั้งหลาย* คือประพฤตผิดในหญิงทั้งหลาย ที่มีมารดา รักษา บิดารักษา มารดาและบิดารักษา พี่น้องชายรักษา พี่น้องหญิงรักษา ญาติรักษา หญิงมีสามี หญิงมีสินไหม แม้ที่สุดแต่หญิงที่มีผู้สวมมาลาหมั้นไว้. สารีบุตร! เมื่อเสพกายสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง กายสมาจาร ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้เป็นผู้ *ละปาณาติบาต* เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และศาสตราเสียแล้ว

มีความละเอียด ถึงความเอ็นดูกรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูลในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย, และเป็นผู้ละอกินนาทาน เว้นขาดจากอกินนาทาน ไม่ถือเอาทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์ อันเจ้าของไม่ได้ให้ ในบ้านก็ดี ในป่าก็ดี ด้วยอาการแห่งขโมย, และเป็นผู้ละกามสมุจฉาจาร เว้นขาดจากกามสมุจฉาจาร คือไม่ประพฤตินิโคตในหญิงทั้งหลายที่มีมารดาภิเษก บิดารักษา มารดาและบิดารักษา พี่น้องชายรักษา พี่น้องหญิงรักษา ญาติรักษา หญิงมีสามี หญิงมีสินไหม แม้ที่สุดแต่หญิงที่มีผู้สวมมาลาหมั้นไว้. สารีบุตร! เมื่อเสพกายสมาจารชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๒. การเสพจิตสมาจาร

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **วิจิตสมาจาร** (การประพฤติกิจประจำทางวาจา) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ **มีปกติกล่าวเท็จ** ไปในสภากิติ ไปในที่ประชุมกิติ ไปในหมู่ญาติกิติ ไปในท่ามกลางคนหมู่มากกิติ ไปในท่ามกลางราชสกุลกิติ เขานำไปเป็นพยาน ถาว่า "ท่านผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ว่าไปอย่างนั้น" บุรุษนั้นเมื่อไม่รู้ก็บอกว่ารู้ เมื่อรู้ก็บอกว่าไม่รู้ ไม่เห็นก็บอกว่าเห็น เห็นก็บอกว่าไม่เห็น ดังนี้ กล่าวเท็จทั้งรู้ที่อยู่ เพราะเหตุแห่งตนบ้าง เพราะเหตุแห่งผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุเห็นแก่อำภิสสินจ้างบ้าง, และเป็นผู้ **กล่าวคำส่อเสียด** ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้ว ก็ไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว ก็ไปบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น ทำคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้แตกจากกัน อุดหนุนส่งเสริมคนที่แตกกันอยู่แล้วให้แตกจากกันยิ่งขึ้น เป็นคนชอบในการเป็นพวก ยินดีในการเป็นพวก เป็นคนพอใจในการเป็นพวก กล่าวแต่วาจาที่ทำให้เป็นพวก, และเป็นผู้ **กล่าววาจาหยาบ** เป็นวาจาที่มแถง กักขฬะ เผ็ด

ร้อน ชัดใจผู้อื่น กลัดกลุ้มอยู่ด้วยความโกรธ ไม่เป็นไปด้วยสมาธิ, และเป็น
ผู้กล่าววาจาเพื่อเจื้อ ไม่กล่าวตามกาลอันควร ไม่กล่าวตามเป็นจริง ไม่กล่าวโดย
อรรถ ไม่กล่าวโดยธรรม ไม่กล่าวโดยวินัย กล่าววาจาไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่ถูกกาละ
ไม่ถูกเทศะ ไม่มีที่จับ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์. สารีบุตร! เมื่อเสพอัจฉมาจาร
ชนิคนแล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคล
ผู้เสพออยู่ซึ่ง วัจฉมาจาร ชนิคไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็น
ผู้ละมูสาวาท เว้นขาดจากมูสาวาท ไปในสภากัตติ ไปในที่ประชุมกัตติ ไปในหมู่
ญาติกัตติ ไปในท่ามกลางคนหมู่มากกัตติ ไปในท่ามกลางราชสกุลกัตติ เขานำไปเป็น
พยาน ถามว่า “ท่านผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ว่าไปอย่างนั้น” เขานั้นเมื่อรู
ก็บอกว่ารู เมื่อไม่รู้ก็บอกว่าไม่รู้ เห็นก็บอกว่าเห็น ไม่เห็นก็บอกว่าไม่เห็น ดัง
ไม่กล่าวเท็จทั้งรูอยู่ เพราะเหตุแห่งตนบ้าง เพราะเหตุแห่งผู้อื่นบ้าง เพราะเหตุ
เห็นแก่อำิสสินจ้างบ้าง, และเป็นผู้ละบิสุณวาจา เว้นขาดจากบิสุณวาจา ได้ฟัง
จากฝ่ายนี้แล้ว ไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้น
แล้ว ไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้ว
ให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น
เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง ยินดีในการพร้อมเพรียง พอใจในการพร้อม
เพรียง กล่าวแต่วาจาที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน, และเป็นผู้ละมรุสาวาจา เว้นขาด
จากมรุสาวาจา กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสิต ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ
เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใคร่ที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่วาจา
เช่นนั้นอยู่, และเป็นผู้ละสัมผัปลาปวาท เว้นขาดจากสัมผัปลาปวาท
กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย

กล่าวแต่ว่าจามีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์สมควรแก่เวลา. สารีบุตร! เมื่อเสพอัจฉมาจารชนิคนั้น แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๓. การเสพนโสมมาจาร

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอัจฉมาจาร (การประพฤติกิจประจำทางใจ) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มากด้วยอกิฆมา เพ่งต่อทรัพย์และอุปการณแห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า “ทรัพย์ใดของใคร จงมาเป็นของเรา” ดังนี้, และเป็นผู้มีจิตพยายาม มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย ว่า “ขอสัตว์เหล่านั้น จงถูกฆ่า จงถูกทำลาย จงขาดสูญ จงวินาศ อย่าได้มีอยู่” ดังนี้. สารีบุตร! เมื่อเสพนโสมมาจารชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอัจฉมาจาร ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ไม่มากด้วยอกิฆมา ไม่เพ่งต่อทรัพย์และอุปการณแห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า “ทรัพย์ใดของใคร จงมาเป็นของเรา” ดังนี้, และเป็นผู้ไม่มีจิตพยายาม ไม่มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย โดยมีความรู้สึกอยู่ว่า “ขอสัตว์ทั้งหลาย เหล่านี้ จงไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความลำบาก จงมีสุข บริหารตนอยู่เถิด” ดังนี้. สารีบุตร! เมื่อเสพนโสมมาจารชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๔. การเสพจิตตูปบาท

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ซึ่ง **จิตตูปบาท** (ความมักเกิดขึ้นแห่งจิต) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ **มากด้วยอภิขมา** มีจิตสหระคตด้วยอภิขมาอยู่, เป็นผู้ **มีพยาบาท** มีจิตสหระคตด้วยพยาบาทอยู่, เป็นผู้ **มีวิหิงสา** มีจิตสหระคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! เมื่อเสพจิตตูปบาทชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **จิตตูปบาท** ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้ **มากด้วยอภิขมา** มีจิตไม่สหระคตด้วยอภิขมาอยู่, เป็นผู้ **ไม่มีพยาบาท** มีจิตไม่สหระคตด้วยพยาบาทอยู่, เป็นผู้ **ไม่มีวิหิงสา** มีจิตไม่สหระคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! เมื่อเสพจิตตูปบาทชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๕. การเสพสัญญาปฏิลาภ

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **สัญญาปฏิลาภ** (การได้ความหมายมั่นเฉพาะเรื่อง) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ **มากด้วยอภิขมา** อยู่ด้วยสัญญาอันสหระคตด้วยอภิขมา, เป็นผู้ **มีพยาบาท** อยู่ด้วยสัญญาอันสหระคตด้วยพยาบาท, เป็นผู้ **มีวิหิงสา** อยู่ด้วยสัญญาอันสหระคตด้วยวิหิงสา. สารีบุตร! เมื่อเสพสัญญาปฏิลาภชนิดนี้ แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **สัญญาปฏิลาภ** ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้มากด้วยอภิขมา มีสัญญาไม่สหระคตด้วยอภิขมาอยู่, เป็นผู้ไม่มีพยาบาล มีสัญญาไม่สหระคตด้วยพยาบาลอยู่, เป็นผู้ไม่มีวิหิงสา มีสัญญาไม่สหระคตด้วยวิหิงสาอยู่. สารีบุตร! เมื่อเสพสัญญาปฏิลาภชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๖. การเสพทิฏฐิปฏิลาภ

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **ทิฏฐิปฏิลาภ** (การได้ทิฏฐิเฉพาะเรื่อง) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ม้ทิฏฐิอย่างนี้ ว่า “ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี” ดังนี้. สารีบุตร! เมื่อเสพทิฏฐิปฏิลาภชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้เสพอยู่ ซึ่ง **ทิฏฐิปฏิลาภ** ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ม้ทิฏฐิอย่างนี้ ว่า “ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้ว

ปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบ
เอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ กัม” ดังนี้. สารีบุตร! เมื่อเสพทิฏฐิปฏิลาภ
ชนิดนี้แล อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๗. การเสพอรรถภาพปฏิลาภ

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม แก่บุคคล
ผู้เสพอยู่ ซึ่งอรรถภาพปฏิลาภ (การได้อรรถภาพเฉพาะชนิด) ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร!
เมื่อบุคคลเกิดด้วยการได้อรรถภาพที่ยังประกอบด้วยทุกข์ เพราะภพของเขายังไม่
สิ้นไป อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม.

สารีบุตร! อกุศลธรรมย่อมเสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้
เสพอยู่ ซึ่งอรรถภาพปฏิลาภ ชนิดไหนเล่า? สารีบุตร! เมื่อบุคคลเกิดด้วย
การได้อรรถภาพที่ไม่ประกอบด้วยทุกข์ เพราะภพของเขาสิ้นไป อกุศลธรรมย่อม
เสื่อม กุศลธรรมย่อมเจริญ.

๘. การเสพอารมณ์หก

สารีบุตร! เมื่อบุคคล เสพอยู่ ซึ่งรูป ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุชนิดใด
อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม, รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุชนิดนี้ เป็นรูป
อันบุคคลไม่ควรเสพ.

สารีบุตร! เมื่อบุคคล เสพอยู่ ซึ่งรูป ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุชนิดใด
อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ, รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุชนิดนี้ เป็นรูป
อันบุคคล ควรเสพ.

อริยสัจจากพระโศภฐ์

(ในกรณีแห่งอารมณ์ห้าที่เหลือ คือ เสียง ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยหู กลิ่น ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก รส ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น โสภฐ์พะ ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยผิวกาย และธรรมารมณ์ ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ ก็มีหลักเกณฑ์ที่ไต่ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุข้างบนนี้).

๙. การเสพบังจัญสาม

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง จีวร ชนิดใด อกุศลธรรมเจริณุกุศลธรรมเสื่อม, จีวรชนิดนี้ เป็นจีวรอันบุคคลไม่ควรเสพ.

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง จีวร ชนิดใด อกุศลธรรมเสื่อมกุศลธรรมเจริณุกุศลธรรมเสื่อม, จีวรชนิดนี้ เป็นจีวรอันบุคคลควรเสพ.

(ในกรณีแห่งบังจัญ คือ บิณฑบาต และเสนาสนะ ก็มีหลักเกณฑ์ที่ไต่ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง จีวร ข้างบนนี้).

๑๐.-๑๑. การเสพคาม-นิคม-นคร-ชนบท

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง คาม (หมู่บ้าน) ชนิดใด อกุศลธรรมเจริณุกุศลธรรมเสื่อม, คามชนิดนี้ เป็นคามอันบุคคลไม่ควรเสพ.

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง คาม ชนิดใด อกุศลธรรมเสื่อมกุศลธรรมเจริณุกุศลธรรมเสื่อม, คามชนิดนี้ เป็นคามอันบุคคลควรเสพ.

(ในกรณีแห่งนิคม-นคร-ชนบท ก็มีหลักเกณฑ์ที่ไต่ตรัสไว้ทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่ง คาม ข้างบนนี้).

๑๒. การเสพบุคคล

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่ง บุคคล ชนิดใด อกุศลธรรมเจริณุกุศลธรรมเสื่อม, บุคคลชนิดนี้ เป็นบุคคลอันบุคคลไม่ควรเสพ.

สารีบุตร! เมื่อบุคคลเสพอยู่ ซึ่งบุคคลชนิดใด อกุศลธรรมเสื่อม
กุศลธรรมเจริญ, บุคคลชนิดนี้ เป็นบุคคลอันบุคคล ควรเสพ.

- อุปร. ม. ๑๔/๑๕๕, ๑๕๗ - ๑๕๘, ๑๖๐ - ๑๖๑, ๑๖๓ - ๑๖๔/๒๒๑, ๒๒๔ - ๒๒๖, ๒๒๙, ๒๓๒.

ชาคริยานุโยคคือส่วนประกอบของความเพียร

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ตามประกอบในธรรมเป็นเครื่องต้น เป็น
อย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมชำระจิตให้หมดจดสิ้นเชิงจาก
อวารณียธรรม (กิเลสที่กั้นจิต) ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวันยังคำ
ไปจนสิ้นยามแรกแห่งราตรี, ครั้นยามกลางแห่งราตรี นอนอย่างราชสีห์ (คือ)
ตะแคงข้างขวา เท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะในการลุกขึ้น, ครั้นยามสุดท้าย
แห่งราตรี ลุกขึ้นแล้ว ชำระจิตให้หมดจดสิ้นเชิงจากอวารณียธรรม ด้วยการ
เดินจงกรมและการนั่ง อีก.

ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุเป็นผู้ตามประกอบในธรรมเป็น
เครื่องต้น.

- สพ. ตี. ๑๘/๒๒๑/๓๑๙.

ศิลปะแห่งการปลุกเร้าความเพียร

ภิกษุ ท.! อารัพภวัตถุ (ที่กั้นแห่งการปรารภความเพียร) ๘ อย่าง เหล่านี้
มีอยู่. แปลดอย่าง ใดอย่างหนึ่งเล่า? แปลดอย่างคือ :-

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ การงานอันภิกษุจะต้องทำมีอยู่. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “การงานเป็นสิ่งที่เราจักต้องกระทำ แต่เมื่อกระทำการงานอยู่ มันไม่เป็นการง่าย ที่จะกระทำในใจ ซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้น จึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารพภวัตถุข้อที่ ๑.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : การงานอันภิกษุกระทำเสร็จแล้ว มีอยู่. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราได้กระทำการงานแล้ว ก็เมื่อเราทำการงานอยู่นั้น เราไม่สามารถกระทำในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้น จึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารพภวัตถุข้อที่ ๒.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : หนทางอันภิกษุต้องเดิน มีอยู่. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “หนทางเป็นสิ่งที่เราจักต้องเดิน แต่เมื่อเราเดินทางอยู่ มันไม่เป็นการง่าย ที่จะกระทำในใจ ซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้น จึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงที่ซึ่งยังไม่ถึงที่ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารพภวัตถุข้อที่ ๓.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : หนทางอันภิกษุเดินแล้ว มีอยู่. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราได้เดินทางแล้ว ก็เมื่อเราเดินทางอยู่ เราไม่สามารถกระทำในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อดึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อดึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารัพภัตถุข้อที่ ๔.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเที่ยววิณฑชบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เมื่อเราเที่ยววิณฑชบาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ แต่กายของเรากลับเป็นกายที่เบา ควรแก่การงาน. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักอาศัยกายที่เบาควรแก่การประกอบกรงานนั้น ๆ รีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อดึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อดึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารัพภัตถุข้อที่ ๕.

๖. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเที่ยววิณฑชบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เมื่อเราเที่ยววิณฑชบาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ แต่กายของเราก็ยังเป็นกายที่เบาควรแก่การงานอยู่. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักอาศัยกายที่เบาควรแก่การประกอบกรงานนั้น ๆ รีบปรารภความ

เพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้ง
 สิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๕นั้นจึงปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่
 ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง.
 ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารัพภวัตตุน้อยที่ ๖.

๗. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : อาพาธเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแล้วแก่
 ภิกษุ มีอยู่. ภิกษุ^๖นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “อาพาธเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรา
 แต่มันอาจเป็นไปได้ว่า อาพาธนั้นจักถูกลาม. เอาเถิด ถ้ากระไรเราจักรีบ
 ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อ
 กระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๖นั้นจึงปรารภความเพียร
 เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยัง
 ไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารัพภวัตตุน้อยที่ ๗.

๘. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้หายจากความเจ็บไข้แล้ว
 ไม่นาน มีอยู่. ภิกษุ^๗นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราหายจากความเจ็บไข้แล้ว
 ไม่นาน แต่มันอาจเป็นไปได้ว่า อาพาธนั้นจักหวนกลับมาอีก. เอาเถิด ถ้า
 กระไรเราจักรีบปรารภความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยัง
 ไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง” ดังนี้. เธอ^๗นั้นจึงปรารภ
 ความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำ
 ให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น อารัพภวัตตุน้อยที่ ๘.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล อารัพภวัตตุน้อย (ที่ตั้งแห่งการปรารภความเพียร)
 แปดอย่าง.

ผู้มีลักษณะควรประกอบความเพียร

ภิกษุ ท. ! ปธานียังคะ (องค์แห่งผู้สมควรประกอบความเพียร) ๕ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. ทำอย่างไร อย่างไรเล่า? ทำอย่างไรคือ ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ :-

๑. เป็นผู้ มีศรัทธา ย่อมเชื่อความตรัสรู้ของตถาคต ว่า “แม้เพราะเหตุนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึก อย่างไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรม ออกสอนสัตว์” ดังนี้.

๒. เป็นผู้ มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารที่ ย่อยได้สม่ำเสมอ ปานกลาง ไม่ร้อนเกิน ไม่เย็นเกิน พอควรแก่การบำเพ็ญเพียร.

๓. เป็นผู้ ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา เป็นผู้เปิดเผยตนเองตามที่เป็นจริง ในพระศาสนา, หรือในเพื่อนสหพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย ก็ตาม.

๔. เป็นผู้ ปรรากความเพียร เพื่อการละสิ่งอันเป็นอกุศล เพื่อถึงพร้อมด้วยสิ่งอันเป็นกุศล มีกำลัง มีความบากบั่น หนักแน่น ไม่ทอดทิ้งธุระ ในสิ่งทั้งหลายอันเป็นกุศล.

๕. เป็นผู้ มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาซึ่งสามารถกำหนดความเกิดขึ้นและความดับหายไป เป็นปัญญาอันประเสริฐ เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส เป็นเครื่องให้ถึงความสันตทุกข์โดยชอบ.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล ปธานียังคะ ๕ อย่าง.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมวาายามะ

เพียรระอกุศลแข่งกับความตาย

ภิกษุ ท. ! มรณสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ เป็นธรรมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยสาน.

ภิกษุ ท. ! มรณสติ (อันบุคคลเจริญเห็นปานนั้น) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ผ่านกลางวันมาถึงกลางคืนแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า “ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมาก คืองูจกเรา แมลงบึ้ง^๑ ต่อยเรา หรือตะขาบ^๒ กัดเรา, หรือว่าเราเดินพลาดล้มลง อาหารไม่ย่อย ดิกำเร็บ เสมหะกำเร็บ หรือลมสัดถกवादกำเร็บ, หรือว่าพวกมนุษย์หรือ อมนุษย์ทำร้ายเรา, ความตายก็จะมีแก่เรา : นั้นเป็นอันตรายของเรา” ดังนี้. ภิกษุนั้น พึงพิจารณาสืบไปว่า “มีอยู่หรือไม่หนอ บาปอกุศลธรรมที่เราจะยังไม่ได้ แล้วเป็นอันตรายแก่เรา ผู้กระทำกาละลงไปในคืนนี้” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้สึกว่า บาปอกุศลธรรมอย่างนั้นมีอยู่, ภิกษุนั้น พึงกระทำซึ่งฉันทะ วายามะ อุตสาหะ อุตโสฬหิ อปฺปฎิวานี สติ และสัมปชัญญะ อย่างแรงกล้า เพื่อละเสียซึ่งบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น (โดยค้วน) เช่นเดียวกับ บุคคลผู้มีเสื้อผ้าหรือศิระษะอันไฟลุกโพลงแล้ว จะพึงกระทำฉันทะ วายามะ อุตสาหะ อุตโสฬหิ อปฺปฎิวานี สติ และสัมปชัญญะ อันแรงกล้า เพื่อจะดับ ไฟที่เสื้อผ้าหรือที่ศิระษะนั้นเสีย, ฉันทะก็ฉันทะนั้น. ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุพิจารณา

๑. ศัพท์ว่า วิจจิกา เคยแปลกันว่าแมลงบึ้ง ศัพท์ว่า สตปที เคยแปลกันว่าตะขาบ จะเป็น ปัจจัยแห่งความตายได้อย่างไรนั้น ผู้ศึกษาพึงพิจารณาตนเอง.

อยู่ รู้สึกว่า บาปอกุศลธรรมอย่างนั้นไม่มีอยู่, ภิกษุ นั้น พึงอยู่ด้วยปกติ
ปราโมทย์นั้นนั่นแหละ ตามคัมภีร่าอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ในกุศลธรรม
ทั้งหลาย.

(ในกรณีแห่งภิกษุผู้ ผ่านกลางคืนมาถึงกลางวัน ก็มีข้อความที่ควรสัไว้ให้ปฏิบัติอย่าง
เดียวกัน, ผิดกันแต่เวลาเท่านั้น).

ภิกษุ ท.! มรณสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อม
มีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ เป็นธรรมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยसान.

— อฎฐก. อ. ๒๓/๓๓๗/๑๖๑.

(ธรรมที่มีอมโตกระเป็นอานิสงส์นั้น ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วย สัจจะสมาธิ ก็มี :-)

ภิกษุ ท.! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้
มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยसान.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ อสุภสัญญา (ความสำคัญรู้
ในความไม่งาม) มรณสัญญา (ความสำคัญรู้ในความตาย) อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความ
สำคัญรู้ในปฏิภูลแห่งอาหาร) สัพพะโลเกอนภิวตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่ยินดี
ในโลกทั้งปวง) อนิจจสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่เที่ยง) อนิจเจตทุกขสัญญา (ความ
สำคัญรู้ในความเป็นทุกข์แห่งความไม่เที่ยง) ทุกเขอนัตตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความเป็น
อนัตตาในทุกข์) ปหานสัญญา (ความสำคัญรู้ในการละเสีย) วิราคสัญญา (ความสำคัญรู้
ในความกลายกำหนด) นิโรธสัญญา (ความสำคัญรู้ในความดับไม่เหลือ).

ภิกษุ ท.! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำ
ให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยसान.

— ทสก. อ. ๒๔/๑๑๒/๕๖.

(สัญญาสิบ อภิปรายหนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำ
ให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยสาน.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ อนิจจสัญญา อนัตต-
สัญญา มรณสัญญา อาหารเปฏุกูลสัญญา สัพพโลเกอนภิตตสัญญา อัญญิกสัญญา
(ความสำคัญรู้ในศพนมีแก่กระดูก) ปุพฺพกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพนมีแก่หนอช) วินิลก-
สัญญา (ความสำคัญรู้ในศพนชั้นเขี้ยว) วิจจิตทกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพนเป็นชั้น ๆ
ก่อน ๆ) อุทฺธมาตกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพนชั้นพอง).

ภิกษุ ท. ! สัญญา ๑๐ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำ
ให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นปรีโยสาน.

- ทสก. อ. ๒๔/๑๑๒ - ๑๑๓/๕๗.

การทำความเพียรแข่งกับอนาคคภย

ภิกษุ ท. ! ภยในอนาคคเหล่านี้ มีอยู่ ๕ ประการ ซึ่งภิกษุผู้มองเห็น
อยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำ
เช่นนั้น อยู่ตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อ
ทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว. ภยในอนาคค ๕ ประการนั้น คือ
อะไรบ้างเล่า? ห้าประการคือ :-

๑. ภิกษุในกรณีนี้ พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า "บัดนี้ เรายังหนุ่ม ยัง
เยาว์วัย ยังรุ่งคนอง มีผมยังดำสนิท ตั้งอยู่ในวัยกำลังเจริญ คือปฐมวัย;

แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ความแก่ จะมาถึงร่างกายนี้, ก็คนแก่ถูกความชราครอบงำแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้อยู่หลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเยี่ยมสงัด ซึ่งเป็นป่าชฎ ก็ไม่ทำได้ง่ายๆเลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือความแก่) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว แม้จะแก่เฒ่า ก็จักอยู่เป็นผาสุก” ดังนี้.

๒. ภิกษุ ท. ! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้เรามีอาพาธน้อย มีโรคน้อย มีไฟธาตุให้ความอบอุ่นสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก พอปานกลาง ควรแก่การทำ ความเพียร; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ความเจ็บไข้ จะมาถึงร่างกายนี้, ก็คนที่เจ็บไข้ถูกพยาธิครอบงำแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้รู้อยู่หลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเยี่ยมสงัด ซึ่งเป็นป่าชฎก็ไม่ทำได้ง่ายๆเลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ (คือความเจ็บไข้) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว แม้จะเจ็บไข้ ก็จักอยู่เป็นผาสุก” ดังนี้.

๓. ภิกษุ ท. ! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้ข้าวกำลังมดี บิณฑชะ (ก้อนข้าว) หาได้ง่าย เป็นการสะดวกที่จะยังชีวิตให้เป็นไปด้วยความพยายามแสวงหาบิณฑชะ; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ภิกษาหายาก ข้าวกลับเสียหาย บิณฑชะหาได้ยาก ไม่เป็นการสะดวกที่จะยังชีวิตให้เป็นไปด้วยความพยายามแสวงหาบิณฑชะ, เมื่อภิกษาหายาก ที่ใดภิกษาหาง่าย คน

ทั้งหลายก็อพยพกันไป ที่นั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความอยู่คลุกคลีปะปนกัน ในหมู่คนก็จะมีขึ้น เมื่อมีการคลุกคลีปะปนกัน ในหมู่คน จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้ทรงหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเจียบสงัด ซึ่งเป็นป่าชฎักไม่ทำได้ง่าย ๆ เลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ (คือภิกษาหายาก) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุก แม้ในคราวที่เกิดทุกข์ภัย” ดังนี้.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้ คนทั้งหลายสมัครสมานขึ้นบานต่อกัน ไม่วิวาทกัน เข้ากันได้จุดดั่งนมผสมกับน้ำ มองแลกันด้วยสายตาแห่งคนที่รักใคร่กัน เป็นอยู่; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ภัย คือ โจรป่ากำเริบ ชาวชนบทผู้ชุมนุมอยู่ในอาณาจักรแตกกระจัดกระจายแยกย้ายกันไป, เมื่อมีภัยเช่นนั้น ที่ใดปลอดภัย คนทั้งหลายก็อพยพกันไป ที่นั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความอยู่คลุกคลีปะปนกัน ในหมู่คนก็จะมีขึ้น เมื่อมีการอยู่คลุกคลีปะปนกัน ในหมู่คน จะมนสิการถึงคำสอนของท่านผู้ทรงหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ (คือโจรภัย) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุก แม้ในคราวที่เกิดโจรภัย” ดังนี้.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้ สงฆ์สามัคคีปรองดองกัน ไม่วิวาทกัน มีอุเทศเดียวกัน อยู่เป็นผาสุก; แต่จะมีสักคราวหนึ่งที่ สงฆ์แตกกัน, เมื่อสงฆ์แตกกันแล้ว จะมนสิการถึงคำสอนของ

ท่านผู้ทรงหลายนั้น ไม่ทำได้สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเจียมสังัดซึ่งเป็นป่าช้า ก็ไม่ทำได้ง่ายๆเลย. ก่อนแต่สิ่งอันไม่เป็นที่ต้องการ ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ (คือสงฆ์แตกกัน) นั้นจะมาถึงเรา เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้ว จักอยู่เป็นผาสุก แม้ในคราวเมื่อสงฆ์แตกกัน” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคต ๕ ประการเหล่านี้แล ซึ่งภิกษุผู้มองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้น่าประมาท มีเพียรเพากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้น อยู่ตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว.

- ปญจก. อ. ๒๒/๑๑๗/๗๘.

การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย (อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคตเหล่านี้ มีอยู่ ๕ ประการ ซึ่งภิกษุผู้อยู่บำมมองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้น่าประมาท มีเพียรเพากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้นอยู่ตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว. ภัยในอนาคต ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้างเล่า? ทำประการคือ :-

๑. ภิกษุผู้อยู่ป่าในกรณีนี้ พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ภูเขา หรือแมลงป่อง หรือตะขาบ จะพึงขบกัดเราผู้อยู่ผู้เดียว ในป่า,

กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนี้, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เรา
จะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลूसິงที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้
แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย” ดังนี้.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้ง
ว่า “บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า เราจะพึงพลาดตกหล่ม
บ้าง อาหารที่เราบริโภคแล้ว จะพึงเกิดเป็นพิษบ้าง น้ำดื่มของเรากำเริบบ้าง
เสมหะของเรากำเริบบ้าง ลมสัตถกวางตของเรากำเริบบ้าง, กาลกิริยาของเราจะ
พึงมีได้เพราะเหตุนี้, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร
เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลूसິงที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้ง
เสีย” ดังนี้.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้ง
ว่า “บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า จะพึงมาร่วมทางกันด้วย
สัตว์ทั้งหลาย มีสิงห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หรือเสือดาว, สัตว์ร้ายเหล่านั้น
จะพึงปลิดชีพเราเสีย, กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนี้, อันตราย
อันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุ
สิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย” ดังนี้.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้ง
ว่า “บัดนี้ เราอยู่ผู้เดียวในป่า ก็เมื่อเราอยู่ผู้เดียวในป่า จะพึงมาร่วมทางกัน
ด้วยพวกคนร้าย ซึ่งทำโจรกรรมมาแล้วหรือยังไม่ได้ทำ (แต่เตรียมการจะไปทำ)
ก็ตาม, พวกคนร้ายเหล่านั้นจะพึงปลิดชีพเราเสีย, กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้

เพราะเหตุนี้, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียร เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลूसິงที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย” ดังนี้.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุผู้อยู่ป่า พิจารณาเห็นชัดแจ้งว่า “บัดนี้ เราอยู่คนเดียวในป่า พวกมนุษย์ร้ายก็มีอยู่ในป่า พวกมันจะพึงปลิดชีพเราเสีย, กาลกิริยาของเราจะพึงมีได้เพราะเหตุนี้, อันตรายอันนั้นจะพึงมีแก่เรา, เราจะรีบทำความเพียรเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลूसິงที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสีย” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ภัยในอนาคต ๕ ประการเหล่านี้ แล ซึ่งภิกษุผู้อยู่ป่ามองเห็นอยู่ ควรแท้ที่จะเป็นผู้ไม่ประมาท มีเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในการทำเช่นนั้นตลอดไป, เพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลूसິงที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่ทำให้แจ้งเสียโดยเร็ว.

— ปญจก. อ. ๒๒/๑๑๔/๗๗.

บทอธิษฐานจิตเพื่อทำความเพียร

ภิกษุ ท.! เรายังรู้สึกได้อยู่ซึ่งธรรม ๒ อย่าง คือ ความไม่รู้จักอิมจักพอ (สันโดษ) ในกุศลธรรมทั้งหลาย และ ความเป็นผู้ไม่ถอยกลับ (อัปปฏิวานี) ในการทำความเพียร.

ภิกษุ ท.! เราย่อมตั้งไว้ซึ่งความเพียรอันไม่ถอยกลับ (ด้วยการอธิษฐานจิต) ว่า “จงเหลืออยู่แต่หนึ่ง เอ็น กระดูกเท่านั้น, เนื้อและเลือด

ในสรีระจงเหือดแห้งไป; ประโยชน์ใด อันบุคคลจะบรรลุได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ด้วยความบากบั่น ของบุรุษ, ยังไม่บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี” ดังนี้. ภิกษุ ท.! การตรัสรู้เป็นสิ่งที่เราถึงทัณฑ์แล้วด้วยความไม่ประมาท อนุตตรโยคักเขมธรรม ก็เป็นสิ่งที่เราถึงทัณฑ์แล้วด้วยความไม่ประมาท.

ภิกษุ ท.! ถ้าแม้พวกเขา ฟังตั้งไว้ซึ่งความเพียรอันไม่ถอยกลับ (ด้วยการอธิษฐานจิต) ว่า “จงเหลืออยู่แต่หนึ่ง เอ็น กระดูกเท่านั้น, เนื้อ และเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไป; ประโยชน์ใด อันบุคคลจะบรรลุได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ด้วยความบากบั่น ของบุรุษ, ยังไม่บรรลุประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี” ดังนี้ แล้วไซ้; ภิกษุ ท.! พวกเขา ก็จักกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันไม่มีอะไรอื่นยิ่งกว่า อันเป็นประโยชน์ที่ต้องการของกุลบุตรผู้ออกบวชจากเรือนเป็นผู้ไม่มีเรือนโดยชอบ, ใต้ตอกาลไม่นานในทิฏฐุธรรม เข้าถึงแล้วแลอยู่ เป็นแน่นอน.

—ทุก. ย. ๒๐/๖๔/๒๕๑.

หมวด จ. ว่าด้วย ปกิณณกะ

อุปสรรคของการประกอบสัมมาวาชามะ

ภิกษุ ท.! ภิกษุใด ยังละเครื่องตรึงจิตทำอย่างไม่ได้ ยังตัดเครื่องผูกพันจิตทำอย่างไม่ได้; ภิกษุนั้นหนอ จักถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้ : นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ก. เครื่องตรึงจิต ๕ อย่าง

เครื่องตรึงจิตที่ภิกษุณัณยังละไม่ได้ ๕ อย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระศาสดา. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุณัณ ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เครื่องตรึงจิตอย่าง ที่หนึ่ง ที่เรอนัณยังละไม่ได้.

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระธรรม. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุณัณ ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เครื่องตรึงจิตอย่างที่สอง ที่เรอนัณยังละไม่ได้.

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน พระสงฆ์. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุณัณ ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เครื่องตรึงจิตอย่างที่สาม ที่เรอนัณยังละไม่ได้.

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ใน สิกขา. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนี้ จิตของภิกษุณัณ ย่อมไม่น้อมไป เพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำ

อย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เครื่องตรึงจิต
อย่างต่ำ ที่เรอนั้นยังละไม่ได้.

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ยังเป็นผู้ โกรธกรุ่นอยู่ในเพื่อน
สหธรรมการี ไม่ชอบใจ มีจิตอันโทสะกระทบแล้ว มีเครื่องตรึงจิตเกิดแล้ว.
ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของภิกษุนั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผา
กิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อ
สัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เครื่องตรึงจิตอย่างต่ำ ที่เรอนั้นยังละไม่ได้.

เครื่องตรึงจิตทำอย่างเหล่านี้แล ของภิกษุนั้น อันเขายังละไม่ได้.

ข. เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง

เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง ที่ภิกษุยังตัดให้ขาดไม่ได้ เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจาก
ฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน
ไม่ปราศจากตัณหา ในกาม. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของภิกษุนั้น ย่อม
ไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่าง
ติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็น เครื่องผูกพันจิต
อย่างต่ำหนึ่ง ที่เรอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท.! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ เป็นผู้ไม่ปราศจากราคะ ไม่
ปราศจากฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจาก
ความเร่าร้อน ไม่ปราศจากตัณหา ในกาย. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของ

ภิกษุ นั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็นเครื่องผูกพันจิตอย่างที่สอง ที่เรอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท. ! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ เป็นผู้ไม่ปราศจากราคะ ไม่ปราศจากฉันทะ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหาย ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากตัณหา ในรูป. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของภิกษุ นั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็นเครื่องผูกพันจิตอย่างที่สาม ที่เรอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท. ! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ฉันทอาหารอิ่มท้องแล้ว ตามประกอบความสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในการชบเซา อยู่. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของภิกษุ นั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็นเครื่องผูกพันจิตอย่างที่สุด ที่เรอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท. ! อย่างอื่นยังมีอีก : ภิกษุ ประพฤติพรหมจรรย์ โดยหวังเข้าสู่เทพนิภาส พวกใดพวกหนึ่ง ว่า “ด้วยศีลนี้ วัตรนี้ ตบะนี้ พรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพเจ้า หรือเป็นเทพยดาอย่างใดอย่างหนึ่ง” ดังนี้. ภิกษุใด เป็นดังกล่าวนั้น จิตของภิกษุ นั้น ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียรเครื่องเผากิเลส เครื่องตามประกอบ เครื่องกระทำอย่างติดต่อไม่ขาดสาย (คือไม่เป็นไปเพื่อสัมมาวายามะ) : อย่างนี้แล เป็นเครื่องผูกพันจิตอย่างสุดท้าย ที่เรอนั้นยังตัดให้ขาดไม่ได้.

เครื่องผูกพันจิต ๕ อย่าง เหล่านี้แล ของภิกษุชั้น อันธเวทย์ตัดให้ขาดไม่ได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุใด ยังละเครื่องตรึงจิตห้าอย่างเหล่านี้ไม่ได้ ยังตัดเครื่องผูกพันจิตห้าอย่างเหล่านี้ไม่ได้, แล้ว; ภิกษุนั้นหนอ จักถึงความเจริญงอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัยนี้ : นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

(ยังมีการตรัสโดยปฏิบัติขณัตถ์สาธตรงกันข้าม ซึ่งเป็นการส่งเสริมการประกอบความเพียร ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้ด้วยตนเอง ไม่จำเป็นต้องนำมาใส่ไว้ในที่นี้.)

— ม. ม. ๑๒/๒๐๔ - ๒๑๐/๒๒๗ - ๒๓๒.

ข้อแก้ตัวของคนขเกยจ

ภิกษุ ท.! กุสัต์วัตถุ (ที่ทั้งแห่งความเกยจกร้าน) ๘ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่แปดอย่าง อย่างไรเล่า? แปดอย่างคือ :-

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ การงานอันภิกษุจะต้องทำมีอยู่. ภิกษุชั้นนี้มีความคิดอย่างนี้ว่า "การงานเป็นสิ่งที่เราจักต้องกระทำ แต่เมื่อกระทำการงานอยู่ ภายจักเหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เธอชั้นก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็นกุสัต์วัตถุข้อที่ ๑.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : การงานอันภิกษุกระทำเสร็จแล้วมีอยู่. ภิกษุชั้นนี้มีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้กระทำการงานแล้ว ก็เมื่อเรากระทำการงานอยู่นั้น ภายก็เหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย"

ดังนี้; เรอนันกันนอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กะทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตวัตถุ ข้อที่ ๒.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : หนทางอันภิกษุต้องเดิน มีอยู่. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "หนทางเป็นสิ่งที่เราจักต้องเดิน แต่เมื่อเราเดินทาง อยู่ ภายจักเหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เรอนันกันนอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กะทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตวัตถุ ข้อที่ ๓.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : หนทางอันภิกษุเดินแล้ว มีอยู่. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เราได้เดินทางแล้ว ก็เมื่อเราเดินทางอยู่ ภายก็เหน็ดเหนื่อย เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เรอนันกันนอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กะทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตวัตถุ ข้อที่ ๔.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ เทียววิณฑฆาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ. ภิกษุ นั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเทียววิณฑฆาตในบ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ ภายของเราจักเหน็ดเหนื่อย ทำอะไรไม่ได้ เอาเถิด ถ้ากระไรเราจะนอนเสีย" ดังนี้; เรอนันกันนอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทับสิ่งที่ยังไม่ถึงทับ เพื่อกะทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กะทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตวัตถุ ข้อที่ ๕.

๖. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุที่เข้ามณฑาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เมื่อเราเข้ามณฑาตในบ้านหรือนิคม ได้โภชนะเลวหรือประณีตเต็มตามที่ต้องการ กายของเราก็เป็นกายหนัก เหมือนเม็ดถั่วถูกแช่น้ำพอง ทำอะไรไม่ได้ เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย” ดังนี้; เขอนั่นก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตถัตถุ ข้อที่ ๖.

๗. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : อาพาธเล็กน้อยที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุ มีอยู่. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “อาพาธเล็กน้อยนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มีข้ออ้างเพื่อจะนอน มีเหตุผลควรที่จะนอน เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย” ดังนี้; เขอนั่นก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตถัตถุ ข้อที่ ๗.

๘. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้หายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน มีอยู่. ภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราหายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน กายของเรายังอ่อนเพลีย ยังไม่ควรจะทำอะไร เอาเถิดถ้ากระไรเราจะนอนเสีย” ดังนี้; เขอนั่นก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อบรรลุสิ่งที่ยังไม่บรรลุ เพื่อถึงทัฬหะที่ยังไม่ถึงทัฬหะ เพื่อกระทำให้แจ้งสิ่งที่ยังไม่กระทำให้แจ้ง. ภิกษุ ท.! นี้เป็น กุสัตถัตถุ ข้อที่ ๘.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล กุสัตถัตถุ (ที่ทั้งแห่งความเกียจคร้าน) แปลดอย่าง.

สมัตที่ไม่เหมาะสมสำหรับการทำความเพียร

ภิกษุ ท. ! สมัตที่ไม่สมควรแก่การกระทำความเพียร ๕ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่
ห่าอย่าง อย่างไรเล่า? ห่าอย่างคือ :-

๑. ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ชรา ถูกความชราครอบงำ
แล้ว. ภิกษุ ท. ! นี้เป็น สมัตที่ ๑ ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๒. ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้เจ็บไข้ ถูกความเจ็บ
ไข้ครอบงำแล้ว. ภิกษุ ท. ! นี้เป็น สมัตที่ ๒ ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๓. ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัตทุพภิกขภัย ข้าวกล้า
เสียหาย บิณฑชะ (ก้อนข้าว) หาได้ยาก ไม่เป็นการสะดวกที่จะเป็นอยู่ตามสบาย.
ภิกษุ ท. ! นี้เป็น สมัตที่ ๓ ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

๔. ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัตที่มีภัย มีการกำริบใน
ป่าดง ประชาชนขึ้นล้อเลื่อนหนีไป. ภิกษุ ท. ! นี้เป็น สมัตที่ ๔ ที่ไม่
สมควรกระทำความเพียร.

๕. ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัตที่สงฆ์แตกกัน เมื่อสงฆ์
แตกกันก็มีการด่ากันและกัน บริภาษกันและกัน ใส่ความกันและกัน ทอดทิ้ง
กันและกัน. ในที่นั้น ๆ ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส ผู้ที่เคยเลื่อมใสก็เปลี่ยน
ไปโดยประการอื่น. ภิกษุ ท. ! นี้เป็น สมัตที่ ๕ ที่ไม่สมควรกระทำความเพียร.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล เป็นสมัตที่ไม่สมควรกระทำความเพียร ๕ อย่าง.

ภิกษุ ท. ! สมัตที่สมควรกระทำความเพียร ๕ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่
ห่าอย่าง อย่างไรเล่า? ห่าอย่างคือ :-

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้หนุ่มแน่นกำยำ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความหนุ่มอันเจริญแห่งปฐมวัย. ภิกษุ ท.! นี้เป็น สมัยที่หนึ่ง ที่สมควรกระทำความเพียร.

๒. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้มีอาหารน้อย มีโรค น้อย มีไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารที่ย่อยได้สม่ำเสมอ ปานกลาง ไม่ร้อนเกิน ไม่เย็นเกิน พอดีแก่การบำเพ็ญเพียร. ภิกษุ ท.! นี้เป็น สมัยที่สอง ที่สมควรกระทำความเพียร.

๓. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : เป็นสมัยที่ภิกษาหาง่าย ข้าวกล้า ไม่เสียหาย บิณฑชะ (ก้อนข้าว) หาได้ง่าย เป็นการสะดวกที่จะเป็นอยู่ตามสบาย. ภิกษุ ท.! นี้เป็น สมัยที่สาม ที่สมควรกระทำความเพียร.

๔. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : มนุษย์ทั้งหลายสมัครสมานชันบาน ต่อกัน ไม่วิวาทกัน เข้ากันได้ดุจดั่งนมผสมกับน้ำ มองดูกันและกันด้วยสายตา แห่งคนที่รักใคร่กัน เป็นอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เป็น สมัยที่สี่ ที่สมควรกระทำความเพียร.

๕. ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : สงฆ์สามัคคี ประองคองกัน ไม่วิวาทกัน มีอุเทศเดียวกัน อยู่เป็นผาสุก; เมื่อสงฆ์สามัคคีกันก็ไม่มีการด่ากัน และกัน ไม่มีบริภาษกันและกัน ไม่ใส่ความกันและกัน ไม่ทอดทิ้งกันและกัน. ในที่นั้น ๆ ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสก็เลื่อมใส ผู้ที่เคยเลื่อมใสก็มีความเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นไป. ภิกษุ ท.! นี้เป็น สมัยที่ห้า ที่สมควรกระทำความเพียร.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สมัยที่สมควรกระทำความเพียรห้าอย่าง.

ผู้อยู่อย่างคนมีทุกข์ทำกุศลธรรมให้เต็มเปี่ยมได้

ภิกษุ ท.! ภิกษุ พิจารณาเห็นอยู่ ดังนี้ว่า “เมื่อเราอยู่ตามสบาย อกุศลธรรมยิ่งเจริญ กุศลธรรมเสื่อมไป; เมื่อเราดำรงตนอยู่ในความลำบาก อกุศลธรรมย่อมเสื่อมไป กุศลธรรมย่อมเจริญยิ่ง; ถ้ากระไรเราดำรงตนอยู่ในความลำบากเถิด”. ภิกษุนั้น ดำรงตนอยู่ในความลำบาก; เมื่อดำรงตนอยู่ในความลำบาก อยู่, อกุศลธรรม ก็เสื่อมไป กุศลธรรมก็เจริญยิ่ง. สมัยต่อมา ภิกษุนั้น ไม่ต้องดำรงตนอยู่ในความลำบากอีก เพราะเหตุว่าประโยชน์ที่เธอจำนงหวังนั้นสำเร็จแล้วตามที่เธอประสงค์. เปรียบเสมือนลูกศรที่ข้างศรลนและตัดจนตรงใช้การได้แล้ว ไม่ต้องมีความลำบากด้วยการลนและตัดอีกต่อไปจะนั้น.

ภิกษุ ท.! ความบากบั่น ความพากเพียร จะมีผลขึ้นมาได้ แม้ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

—อุปริ. ม. ๑๔/๑๖/๑๕.

ในการละกิเลสแม้ชั้นสูง ก็ยังมีการอยู่เป็นสุข

ไปฏฐปาทะ! เราย่อมแสดงธรรม เพื่อละการได้ซึ่ง อตฺตาแม้ชนิดหยาบ ซึ่งเมื่อท่านทั้งหลายปฏิบัติตามธรรมนั้นแล้ว สังกิเลสกิเลสทั้งหลายจักละไป โวทานิยธรรมทั้งหลายจักเจริญโดยยิ่ง จักกระทำให้แจ้งซึ่งความบริบูรณ์ไพบุลย์แห่งปัญญา ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่.

ไปฏฐปาทะ! ความคิดอาจเกิดขึ้นแก่ท่าน อย่างนี้ว่า “การที่สังกิเลสกิเลสทั้งหลายจักละไป โวทานิยธรรมทั้งหลายจักเจริญโดยยิ่ง จักกระทำ

ให้แจ้งซึ่งความบริบูรณ์ไฟบุลย์แห่งปัญญาได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิวรรณ
นี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่นั้น แต่การอยู่นั้นจักเป็นทุกข์ลำบาก” ดังนี้ ก็ได้. ไปฏฐ-
ปาพะเออ! ข้อนั้นท่านอย่าเห็นอย่างนั้นเลย : สังกิเลสกรรมทั้งหลายก็จักละ
ได้ด้วย โวทานิยธรรมทั้งหลายก็จักเจริญโดยยิ่งด้วย จักกระทำให้แจ้งซึ่งความ
บริบูรณ์ไฟบุลย์แห่งปัญญาได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิวรรณนี้ เข้าถึงแล้ว
แลอยู่ด้วย ปราโมทย์ บิติ บีสัทธา สติ สัมปชัญญะ ก็จักมี และการอยู่นั้น
ก็เป็นสุขด้วย.

(ต่อไปนี้ได้ทรงแสดงธรรมเพื่อการละเสียซึ่งการได้อัตถอันเป็นมโนหะ และ
อัตถอันเป็นอรุปี และทรงยืนยันว่าการปฏิบัติเพื่อการละนั้น ไม่เป็นการอยู่ที่เป็นที่
การอยู่ที่เป็นที่สุขเช่นเดียวกัน. พวกเราในบัดนี้มักจะเข้าใจไปว่า การปฏิบัติธรรมจะต้องเกิดเป็น
ความทุกข์ลำบากเสมอ).

- ส. ท. ๔/๒๔๑-๒๔๓/๓๐๓-๓๐๕.

เพียงแต่รู้ข้ออริยสัจ สัมมาวาชามะยังไม้ไผ่ถึงที่สุด

ภิกษุ ท.! บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สาม
จำพวก เหล่าไหนเล่า? สามจำพวกคือ คนมีจิตเหมือนแมลงกัดหนอง คนมี
จิตเหมือนฟ้าแลบ คนมีจิตเหมือนเพชร.

๑. ภิกษุ ท.! คนมีจิตเหมือนแมลงกัดหนอง เป็นอย่างไรเล่า?
ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคนเป็นผู้มักโกรธ มากด้วยความคับแค้น ถูก
เขาร่ำว่ากล่าวเพียงเล็กน้อยก็ขัดใจมาก ก็โกรธ พยาบาท ซึ่งเคียด กระทำความ
โกรธความขัดเคืองให้ปรากฏมากกว่าเหตุ เปรียบเหมือนแมลงกัดหนอง ถูก

กระทบด้วยชนไม้หรือเศษกระเบื้อง ย่อมมีหนองไหลออกเกินประมาณ ฉันทใด
ก็ฉันทนั้น. ภิกษุ ท.! นัลล บุคคลผู้มีจิตเหมือนแผลกัลลันทอง.

๒. ภิกษุ ท.! คนมีจิตเหมือนฟ้าแลบ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ
ท.! ในกรณีนี้ บุคคลบางคน ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า “นี้ ทุกข์, นี้ ทุกข-
สมุทัย, นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ดังนี้ ชั่วขณะ เหมือน
บุรุษมีตาตามปกติ เห็นรูปทั้งหลายชั่วขณะฟ้าแลบในราตรีอันมืดมิด ฉันทใดก็
ฉันทนั้น. ภิกษุ ท.! นัลล บุคคลผู้มีจิตเหมือนฟ้าแลบ.

๓. ภิกษุ ท.! คนมีจิตเหมือนเพชร เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. !
ในกรณีนี้ บุคคลบางคน กระทำให้แจ้งได้ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหา
อาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ใน
ทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ (อาสวะใดๆ เหล่าไหน ที่วิมุตติของท่านจะพึง
ทำลายไม่ได้นั้นไม่มี) เปรียบเหมือนแก้วมณีหรือหินใรๆ ที่เพชรจะพึงทำลาย
ไม่ได้นั้น ไม่มี ฉันทใดก็ฉันทนั้น. ภิกษุ ท.! นัลล บุคคลผู้มีจิตเหมือนเพชร.

ภิกษุ ท.! เหล่านัลล บุคคล ๓ จำพวก ที่มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

—ติก. อ. ๒๐/๑๕๕/๔๖๔.

นิทเทศ ๑๙

ว่าด้วย สัมมาวายามะ

จบ

นิพพานให้แจ้ง; หนทางนี้คือ สติสัมปชัญญะ สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุ
ท. ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

๑. เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพิกกิเลส
มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๒. เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความ
เพียรเพิกกิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๓. เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพิกกิเลส มี
สัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

๔. เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียร
เพิกกิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้.

- มห. ที. ๑๐/๓๒๕/๒๗๓.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ - อุปมา ของสัมมาสติ

ลักษณะแห่งความมีสติสัมปชัญญะของภิกษุ

มหาราช! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?

มหาราช! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบใน
การก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้
การเหยียด, การทรงสังฆาภิบาตรจีวร, การฉน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม,
การถ่ายอุจจาระ บัสนสวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไปการหยุด,
การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

มหาราช! อย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ.

- ส. ที. ๔/๔๔/๑๒๓.

ลักษณะสัมปชัญญะระดับสูงสุด

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า ?

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ (อาการที่) เวทนาเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิตก) แก่ภิกษุ, (อาการที่) เวทนาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) เวทนาดับลงก็แจ่มแจ้ง.

(อาการที่) วิตกเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ, (อาการที่) วิตกเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) วิตกดับลงก็แจ่มแจ้ง.

(อาการที่) สัญญาเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ, (อาการที่) สัญญาเข้าไปตั้งอยู่ก็แจ่มแจ้ง, (อาการที่) สัญญาดับลงก็แจ่มแจ้ง.

ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ.

— มหาวาร. ตี. ๑๔/๒๔๒/๘๐๔.

(สัมปชัญญะในบาลีต่างๆ ไป เป็นระดับธรรมดา ซึ่งหมายถึงการรู้สึกตัวอยู่ในการเปลี่ยนแปลงอริยาบทหนึ่งๆ ทั้งข้อความที่กล่าวไว้ในหน้า ๗๘๘ แห่งหนังสือเล่มนี้. ส่วนสัมปชัญญะในกรณีนี้ เป็นระดับสูงสุด คือรู้สึกอย่างแจ่มแจ้งในเมื่อ เวทนา สัญญา และวิตกเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป; มีผลในทางให้เกิดความสันอาสาสะได้มากกว่า).

สัมมาสติ ในฐานะเครื่องทำตนให้เป็นทิพย์

อานนท์ ! เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่ป มีตนเป็นสรณะ
ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ : มีธรรมเป็นที่ป มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็น
สรณะ อยู่เถิด.

อานนท์! อย่างไรเล่า เรียกว่าภิกษุผู้มีตนเป็นประทีป มีตนเป็น
 สรรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรรณะ ไม่มีสิ่ง
 อื่นเป็นสรรณะ เป็นอยู่?

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ตามเห็นซึ่งภายในกาย อยู่เป็น
 ประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและ
 โทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นซึ่งเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มี
 ความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและโทมนัส
 ในโลก; เป็นผู้ตามเห็นซึ่งจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มี
 สัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็น
 ซึ่งธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ
 มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและโทมนัสในโลก.

อานนท์! อย่างนี้แล ภิกษุ ชื่อว่ามีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรรณะ
 ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรรณะ : มีธรรมเป็นประทีป มีธรรมเป็นสรรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็น
 สรรณะ เป็นอยู่.

อานนท์! ในกาลนี้แล ในกาลล่วงไปแล้วแห่งเราก็คิ ใครก็ตาม
 จักเป็นผู้มีตนเป็นประทีป มีตนเป็นสรรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรรณะ : มีธรรมเป็น
 ประทีป มีธรรมเป็นสรรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรรณะ เป็นอยู่. คนเหล่านั้น จัก
 เป็นภิกษุผู้อยู่ในสถานะอันเลิศที่สุด; ได้แก่พวกที่มีความใคร่ในสิกขา.

สติปัฏฐานสี่ เป็นโคจรสำหรับสมณะ

ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย จงเที่ยวไปในที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็น
 วิสัยแห่งบิดาคนเถิด. เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็นวิสัยแห่ง
 บิดาคน, มารจักไม่ได้ช่องทาง และไม่ได้โอกาสที่จะทำตามอำเภอใจของมัน.
 ภิกษุ ท.! ที่ที่ควรเที่ยวไปซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน ก็อะไรเล่า? คือ
 สติปัฏฐานสี่. สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

๑. เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส
 มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๒. เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความ
 เพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๓. เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส
 มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๔. เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียร
 เผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! นั่นแล ที่ที่ควรเที่ยวไป ซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน.

-มหาวาร. ส. ๑๔/๑๔๘/๗๐๐.

สติปัฏฐานสี่ที่ส่งผลถึงวิปัสณาและวิมุตติ

คุณทูลิยะ! สติปัฏฐานสี่ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว
 อย่างไรเล่า จึงทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์?

กุณฑลียะ! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้ตามเห็นภายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขมาและโหมนัสในโลก; (ในกรณีแห่งเวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

กุณฑลียะ! สติปฏิฐานสี่ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์.

กุณฑลียะ! โพชฌงค์เจ็ด อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างไรเล่า จึงทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?

กุณฑลียะ! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมเจริญ สติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง; (ในกรณีแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ มิตินิมิตตสัมโพชฌงค์ บัณฑิตธรรมสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

กุณฑลียะ! โพชฌงค์เจ็ด อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์.

— มหาวาร. ส. ๑๕/๑๐๗ - ๑๐๘/๓๕๘ - ๓๕๙.

แบบการเจริญอานาปานสติที่ผลมาก

ภิกษุ ท.! ธรรมอันเอก อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่. ธรรมอันเอกนั้น คืออะไรเล่า? คืออานาปานสติ.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้วอย่างไร กระทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่?

(แบบที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุไปแล้วสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่าง
ก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ (นั่งชัศมารี) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า.
เรอนั้น มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก :

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจเข้ายาว, หรือเมื่อ
หายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจออกยาว;

หรือว่า เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจเข้าสั้น, หรือ
เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าเราหายใจออกสั้น;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จัก
หายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง
จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ ทำกายสังขารให้ว่างบอญุ่ จักหายใจ
เข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้ว่างบอญุ่ จักหายใจ
ออก ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปิตติ จักหายใจเข้า
ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปิตติ จักหายใจออก
ดังนี้;

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจเข้า
ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจออก
ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จักหายใจ
เข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จัก
หายใจออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้ว่างบ้อย จักหายใจ
เข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้ว่างบ้อย จักหาย
ใจออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจเข้า
ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจออก
ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยังอยู่ จักหายใจ
เข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยังอยู่ จักหายใจ
ออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจเข้า
ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจเข้า
ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็น
ประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความ
ไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ยอมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลายอยู่เป็น
ประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความ
จางคลายอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมหาในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็น
ประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมมหาในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความ
ดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;

ย่อมหาในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็น
ประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมมหาในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความ
สลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
อย่างนั้นแล ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๓๔๔/๑๓๐๕ - ๑๓๐๖.

(แบบที่สอง)

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ ย่อมเจริญ สติสัมโพชฌงค์ อันสหระค
ด้วยอานาปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ
น้อมไปเพื่อไวสสัคคะ (ความสลัดลง); ย่อมเจริญ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันสหระค
ด้วยอานาปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ
น้อมไปเพื่อไวสสัคคะ; ย่อมเจริญ วิริยสัมโพชฌงค์ อันสหระคด้วยอานา-
ปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไป
เพื่อไวสสัคคะ; ย่อมเจริญ ปุติสัมโพชฌงค์ อันสหระคด้วยอานาปานสติ
อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อไวสสัคคะ;
ย่อมเจริญ ปุสสัทธสัมโพชฌงค์ อันสหระคด้วยอานาปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์
ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อไวสสัคคะ; ย่อมเจริญ
สมาธิสัมโพชฌงค์ อันสหระคด้วยอานาปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก

อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อโอสสัคคะ ; ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์
อันสทรคตด้วยอานาปานสติ อันเป็นสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย
นิโรธ น้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ภิกษุ ท. ! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

— มทวาร. ตี. ๑๔/๓๔๕/๑๓๐๘.

การเจริญสติปัฏฐานของคนฉลาด

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุบางรูป เป็นคนเขลา ไม่เฉียบแหลม
ไม่ฉลาด เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ
นำออกซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลกอยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นกายในกายอยู่
(เพราะความเขลาแห่งตน) ก็ทำจิตให้ตั้งมั่นไม่ได้ ทำอุปกิเลสให้ละไปไม่ได้
กำหนดนิมิตนั้นไม่ได้. (ในกรณีแห่งเวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อความที่ตรัสอย่าง
เดียวกัน).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุซึ่งเป็นคนเขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่ฉลาด นั้น จึงเป็น
ผู้ไม่ได้สุขวิหารในทิฏฐธรรมเลย ไม่ได้สติสัมปชัญญะ. ข้อนั้นเพราะเหตุไร
เล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนั้นเป็นคนเขลา ไม่เฉียบแหลม
ไม่ฉลาด กำหนดนิมิตแห่งจิตของตนไม่ได้.

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุบางรูป เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ฉลาด
เป็นผู้ตามเห็นกายในกาย มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออก

ซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลก อยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นภายในกาย อยู่ (เพราะความฉลาดของตน) ก็ทำจิตให้ตั้งมั่นได้ ทำอุปกิเลสให้ละไปได้ กำหนดนิมิตนั้นได้. (ในกรณีแห่งเวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุซึ่งเป็นบัณฑิต เจียมแหลม ฉลาด นั้น จึงเป็นผู้ได้สุขวิหารในทิวรรวมเที่ยว ได้สติสัมปชัญญะ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ภิกษุนั้นเป็นบัณฑิต เจียมแหลม ฉลาด กำหนดนิมิตแห่งจิตของตนได้.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๒๐๑, ๒๐๒/๗๐๕, ๗๐๗.

หมวด ก. ว่าด้วย อุปกรณ์ — เหตุปัจจัยโดยอัตโนมัติ ของสัมมาสติ

ธรรมเป็นทตงแห่งการเจริญสติ

ภิกษุ ท. ! ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนรูปแก่ตน ในฐานะ ๔ อย่าง. สี้อย่าง อย่างไรเล่า? สี้อย่างคือ :-

๑. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนรูปแก่ตน ว่า “จิตของเราอย่ากำหนดแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดทั้งหลาย” ดังนี้.

๒. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนรูปแก่ตน ว่า “จิตของเราอย่าขัดเคืองแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคืองทั้งหลาย” ดังนี้.

๓. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก้ตน ว่า “จิตของเราอย่าหลงแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย” ดังนี้.

๔. ความไม่ประมาทอันเป็นธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ อันบุคคลพึงกระทำโดยอนุรูปแก้ตน ว่า “จิตของเราอย่ามัวเมาแล้ว ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมาทั้งหลาย” ดังนี้.

ภิกษุ ท.! ในกาลใดแล จิตของภิกษุไม่กำหนดในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดทั้งหลาย เพราะปราศจากราคะ, จิตไม่ขัดเคืองในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคืองทั้งหลาย เพราะปราศจากโทสะ, จิตไม่หลงในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย เพราะปราศจากโมหะ, จิตไม่มัวเมาในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมาทั้งหลาย เพราะปราศจากความมัวเมา, ดังนี้แล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่หวาดเสียว ไม่หวั่นไหว ไม่หวาดหวั่น ไม่ถึงความสะดุ้ง และก็มีใช้ถึงธรรมนี้แม้เพราะเหตุแห่งคำของสมณะ (แต่เป็นเพราะการตามรักษาจิตอย่างถูกต้อง ในฐานะทั้งสี่).

- จตุกก. อ. ๒๑/๑๖๑/๑๑๗.

ธรรมเป็นอุปการะเฉพาะ แก่อาณาปานสติภาวนา (นัยที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มุ่งประพฤติกกระทำอาณาปานสติ ซึ่งประกอบด้วย ธรรม ๕ ประการ ย่อมแทงตลอดคอกุปปรกรรม (สมุจเจทวิมุกติ) ได้ต่อกาลไม่นาน เทียว. ห้าประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ห้าประการคือ ในกรณีนี้ ภิกษุ :

เป็นผู้มีความต้องการน้อย มีกิณน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริกขาร
แห่งชีวิต ๑ ;

เป็นผู้มีอาหารน้อย ประกอบตนอยู่ในความเป็นผู้มีท้องอันพร่อง ๑ ;

เป็นผู้ไม่มีความมีนชา ประกอบตนอยู่ในความตื่น ๑ ;

เป็นผู้มีสุขะมาก ทรงสุตะ สัมสมสุตะ คือ ธรรมเหล่าใดอันงดงาม
ในเบื้องต้น งดงามในท่ามกลาง งดงามในที่สุด แสดงอยู่ซึ่งพรหมจรรย์อัน
บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถะและพยัญชนะ ธรรมมีลักษณะเห็นปาน
นั้น เป็นธรรมที่เธอสดับแล้วมาก ทรงจำไว้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดด้วย
จิตด้วยทวิปฏิ ๑ ;

พิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ) อย่างไร ๑.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้มุ่งประพฤติกิระทำอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วย
ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล ย่อมแทงตลอดอกุปปรกรรมได้ต่อกาลไม่นานเทียว.

— ปรุจก. อ. ๒๒/๑๓๔/๔๖.

(ญัตที่สอง)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วยธรรม ๕
ประการ ย่อมแทงตลอดอกุปปรกรรม (สมุจเฉทวิมุตติ) ได้ต่อกาลไม่นานเทียว.
ห้าประการ อย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. ! ห้าประการ คือ ในกรณีนี้ ภิกษุ :

เป็นผู้มีความต้องการน้อย มีกิณน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริกขาร
แห่งชีวิต ๑ ;

เป็นผู้มีอาหารน้อย ประกอบตนอยู่ในความเป็นผู้มีท้องอันพร่อง ๑ ;

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้กระทำใ้มากซึ่งอานาปานสติ ซึ่งประกอบด้วย
ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล ย่อมแห่งตลอดอกุปปิธรรม ได้ต่อกาลไม่นานเทียว.

— ปรณจก. อ. ๒๒/๑๓๖/๔๘.

ฐานที่ตั้งแห่งความมีสัมปชัญญะ ๑๙ ฐาน

อานนท์ ! อย่างไรเล่า ชื่อว่าภิกษุกระทำจิตในภายในนั้นแหละ ให้
เป็นจิตตั้งอยู่อย่างสม่ำเสมอ ให้เป็นจิตหยุดพัก ให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ให้เป็น
จิตตั้งมั่น ? อานนท์ ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรม
จึงเข้าถึงปฐมฌาน ทุคฺยฌาน ตุคฺยฌาน จตุตถฌาน แล้วแลอยู่.
อานนท์ ! อย่างนี้แล ชื่อว่าภิกษุกระทำจิตในภายในนั้นแหละ ให้เป็นจิตตั้งอยู่
อย่างสม่ำเสมอ ให้เป็นจิตหยุดพัก ให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ให้เป็นจิตตั้งมั่น.
ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายใน.

เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายในอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อ
สุญญตาอันเป็นภายใน ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์ ! เมื่อเป็น
อย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็น
ภายในอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็นภายใน ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่
ไม่น้อมไป” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อม
(สมบุชาน) ในกรณีที่จิตไม่แล่นไปสู่สุญญตาอันเป็นภายในนั้น. (นี้เป็นฐานที่
ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่หนึ่ง).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอก. เมื่อเธอ
กระทำในใจซึ่งสุญญตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสุญญตาอันเป็น

ภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุ
 นั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิต
 ไม่แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป” ดังนี้ :
 ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่
 สัญญาตาอันเป็นภายนอกนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่สอง).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก.
 เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไป
 เพื่อสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป.
 อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจ
 ซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นทั้ง
 ภายในและภายนอก ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้
 นี้ ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้รู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตไม่น้อมไปสู่สัญญาตาอันเป็น
 ทั้งภายในและภายนอกนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่สาม).

ภิกษุนั้น ย่อมกระทำในใจซึ่ง อานัญชะ. เมื่อเธอกระทำในใจซึ่ง
 อานัญชะอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่ออานัญชะ ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป.
 อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่ง
 อานัญชะอยู่, จิตไม่แล่นไปเพื่ออานัญชะ ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไป”
 ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณี
 ที่จิตไม่น้อมไปสู่ อานัญชะนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่สี่).

อานนท์! ภิกษุนั้น พึงกระทำจิตในภายในนั้นแหละให้ตั้งมั่นอยู่
 อย่างสม่ำเสมอ ในสมาธินิมิตที่เคยมีแล้วในกาลก่อน (คือในรูปฌานสี่ทุกแล้ว

ข้างต้น) นั้น นั้นเกี่ยว พึงให้เป็นจิตหยุดพัก พึงให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว พึงให้เป็นจิตตั้งมั่น.

ภิกษุ นั้น กระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายใน (ในรูปฌานทั้งสี่). เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายในอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นภายใน ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุ นั้นย่อมรู้ตัวอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายในอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นภายใน ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุ นั้นชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตอันเข้าไปสู่สัญญาตาอันเป็นภายในนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่ห้า).

ภิกษุ นั้น กระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายนอก. เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุ นั้นย่อมรู้ตัวอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุ นั้นชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีที่จิตอันเข้าไปสู่สัญญาตาอันเป็นภายนอกนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่หก).

ภิกษุ นั้น กระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไป

เพื่อสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุหนึ่งย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่อสัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอก ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุหนึ่งชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกทั่วพร้อมในกรณีจิตน้อมไปสู่สัญญาตาอันเป็นทั้งภายในและภายนอกนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่เจ็ด).

ภิกษุหนึ่ง กระทำในใจซึ่งอานัญชะ. เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอานัญชะอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่ออานัญชะ ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น. อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุหนึ่งย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า “เมื่อเรากระทำในใจซึ่งอานัญชะอยู่, จิตก็แล่นไปเพื่ออานัญชะ ย่อมเลื่อมใส ย่อมตั้งอยู่ ย่อมหลุดพ้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุหนึ่งชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกทั่วพร้อมในกรณีจิตน้อมไปสู่อานัญชะนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่แปด).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุหนึ่งอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ การเดิน; เธอก็เดินด้วยการตั้งจิตว่า “บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือภิชณา และโทมนัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้เดินอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนี้ นี้ ภิกษุหนึ่งชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกทั่วพร้อมในกรณีแห่งการเดินนั้น. (นี้เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่เก้า).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุหนึ่งอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตน้อมไปเพื่อ การยืน; เธอก็ยืนด้วยการตั้งใจว่า “บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือภิชณา

และโทมัส จักไม่ไหลไปตามเราผู้^๕นี้ อยู่ ด้วยอาการอย่าง^๕นี้” ดังนี้ : ในกรณี
อย่าง^๕นี้ ^๕ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่า^๕เป็นผู้^๕มีความ^๕รู้สึก^๕ตัว^๕ทั่ว^๕พร้อม^๕ใน^๕กรณี^๕แห่ง^๕การ^๕ย่น^๕นี้.
(^๕นี้เป็น^๕ฐาน^๕ที่^๕ตั้ง^๕แห่ง^๕สัมปชัญญะ^๕ ฐาน^๕ที่^๕สิบ).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุ^๕นี้^๕อยู่^๕ด้วย^๕วิหการ^๕ธรรม^๕นี้^๕ จิต^๕น้อม^๕ไป^๕เพื่อ^๕การ^๕
นัง; ^๕เธอก็^๕นัง^๕ด้วย^๕การ^๕ตั้ง^๕ใจ^๕ว่า^๕ “^๕บาป^๕อกุศล^๕ธรรม^๕ทั้ง^๕หลาย^๕ กล่าว^๕คือ^๕อภิชมา
และ^๕โทมัส^๕ จัก^๕ไม่^๕ไหล^๕ไป^๕ตาม^๕เรา^๕ผู้^๕นี้^๕อยู่^๕ ด้วย^๕อาการ^๕อย่าง^๕นี้” ดังนี้ : ในกรณี
อย่าง^๕นี้ ^๕ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่า^๕เป็นผู้^๕มีความ^๕รู้สึก^๕ตัว^๕ทั่ว^๕พร้อม^๕ใน^๕กรณี^๕แห่ง^๕การ^๕นัง^๕นี้.
(^๕นี้เป็น^๕ฐาน^๕ที่^๕ตั้ง^๕แห่ง^๕สัมปชัญญะ^๕ ฐาน^๕ที่^๕สิบ^๕เอ็ด).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุ^๕นี้^๕อยู่^๕ด้วย^๕วิหการ^๕ธรรม^๕นี้^๕ จิต^๕น้อม^๕ไป^๕เพื่อ^๕การ^๕
นอน; ^๕เธอก็^๕นอน^๕ด้วย^๕การ^๕ตั้ง^๕ใจ^๕ว่า^๕ “^๕บาป^๕อกุศล^๕ธรรม^๕ทั้ง^๕หลาย^๕ กล่าว^๕คือ^๕อภิชมา
และ^๕โทมัส^๕ จัก^๕ไม่^๕ไหล^๕ไป^๕ตาม^๕เรา^๕ผู้^๕นอน^๕อยู่^๕ ด้วย^๕อาการ^๕อย่าง^๕นี้” ดังนี้ : ในกรณี
อย่าง^๕นี้ ^๕ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่า^๕เป็นผู้^๕มีความ^๕รู้สึก^๕ตัว^๕ทั่ว^๕พร้อม^๕ใน^๕กรณี^๕แห่ง^๕การ^๕นอน^๕นี้.
(^๕นี้เป็น^๕ฐาน^๕ที่^๕ตั้ง^๕แห่ง^๕สัมปชัญญะ^๕ ฐาน^๕ที่^๕สิบ^๕สอง).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุ^๕นี้^๕อยู่^๕ด้วย^๕วิหการ^๕ธรรม^๕นี้^๕ จิต^๕น้อม^๕ไป^๕ใน^๕การ^๕
พูด; ^๕เธอก็^๕ตั้ง^๕จิต^๕ว่า^๕ “^๕เรา^๕จัก^๕ไม่^๕พูด^๕เรื่อง^๕เลว^๕ทราม^๕ เรื่อง^๕ของ^๕ชาว^๕บ้าน^๕ เรื่อง^๕
ของ^๕บุดูชน^๕ ไม่ใช่^๕เรื่อง^๕ของ^๕พระ^๕อริย^๕เจ้า^๕ ไม่ใช่^๕เรื่อง^๕ประ^๕กอบ^๕ด้วย^๕ประ^๕โยชน^๕ ไม่
เป็น^๕ไป^๕เพื่อ^๕เบื้อ^๕หน้า^๕ย^๕ คลาย^๕กำหนด^๕ เพื่อดับ^๕ ไม่^๕เป็น^๕ไป^๕เพื่อ^๕สง^๕บระ^๕งับ^๕ เพื่อรู^๕ยง
รู้^๕พร้อม^๕ เพื่อนิ^๕พพาน^๕ เห็น^๕ปาน^๕นี้^๕; เช่น^๕เรื่อง^๕พระ^๕ราชา^๕ เรื่อง^๕โจ^๕ร เรื่อง^๕
มหา^๕อำ^๕มา^๕ตย์^๕ เรื่อง^๕กอง^๕ทัพ^๕ เรื่อง^๕ของ^๕น้า^๕กลั^๕ว เรื่อง^๕การ^๕รบ^๕พุง^๕ เรื่อง^๕ข้าว^๕ น้ำ^๕ ผ้า
ที่^๕นอน^๕ ระเบียบ^๕ดอก^๕ไม้^๕ ของ^๕หอม^๕ ญาติ^๕ ยาน^๕พา^๕หนะ^๕ หมู่^๕บ้าน^๕ จังหวัด^๕ เมือง^๕หลวง

บ้านนอก เรื่องหญิงชาย เรื่องคนกล้า เรื่องตรอกทางเดิน เรื่องทำน้ำ เรื่องคนที่ตายไปแล้ว เรื่องต่าง ๆ นานา เรื่องโลก เรื่องมหาสมุทร เรื่องความรุ่งเรือง เรื่องความทรุดโทรม” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนั้น นี้ ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวที่พร้อมในกรณีแห่งเรื่องไม่ควรพูดนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่สิบสาม).

แต่ถ้ากถาใด เป็นเรื่องชุดเกลากิเลสอย่างยิ่ง เป็นที่สบายแก่การพิจารณาญาณแห่งจิต เป็นไปเพื่อเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อยู้ง เพื่อยู้งพร้อม เพื่อนิพพาน, กล่าวคือ อปัจฉกถา สันตจุฎฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วิริยารัมภกถา สีลกถา สมาริกถา บัญญา-กถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา ดังนี้; เธอ^๕ตั้งจิตคิดว่า “เราจักกล่าวกถาเห็นปานนั้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนั้น นี้ ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวที่พร้อมในกรณีแห่งกถาที่ควรพูดนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่สิบสี่).

อานนท์! ถ้าเมื่อภิกษุ^๕นั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิต^๕น้อมไปใน การตรึก; เธอ^๕ก็ตั้งจิตว่า “วิตกเหล่านี้ใด ซึ่งเลวทราม เป็นของชาวบ้าน ของบุद्धชน ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อยู้ง เพื่อยู้งพร้อม เพื่อนิพพาน, กล่าวคือกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก; เราจักไม่ตรึกในวิตกเห็นปานนั้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนั้น นี้ ภิกษุ^๕นั้น ^๕ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวที่พร้อมในกรณีแห่งวิตกอันไม่ควรตรึกนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะฐานที่สิบห้า).

แต่ถ้าวิตกเหล่าใด ซึ่งเป็นของพระอริยเจ้า เป็นเครื่องนำออก ย่อม
นำออกเพื่อความพ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้กระทำตามวิตกนั้น, กล่าวคือ เนก-
ขัมมวิตก อภัยปาทวิตก อวิหิงสาวิตก; เธอตั้งจิตคิดว่า “เราจักตรีกในวิตก
เห็นปานนั้น” ดังนี้ : ในกรณีอย่างนั้น นี้ ภิกษุ^๕นั้น^๕ ซื่อ^๕ว่าเป็น^๕ผู้^๕มีความ^๕รู้สึก^๕ตัว^๕
ทั่ว^๕พร้อม^๕ใน^๕กรณี^๕แห่ง^๕วิตก^๕อัน^๕ควร^๕ตรก^๕นั้น. (นี้เป็น^๕ฐาน^๕ที่ตั้ง^๕แห่ง^๕สัมปชัญญะ^๕ ฐาน^๕
ที่^๕สับ^๕หก).

อานนท์! กามคุณ ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ทำอย่างไร ไรเล่า?
ทำอย่างไรคือ รูป ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เสียง ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วย
โสตตะ กลิ่น ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยฆานะ รส ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วย
ชีวหา โสภณรูปพะ ท. อันจะพึงรู้แจ้งด้วยกายะ อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่
เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด : เหล่านี้แล คือ กามคุณ ๕ อย่าง; ซึ่งในกามคุณ
เหล่านี้ภิกษุพึงพิจารณาจิตของตนอยู่เนืองๆว่า “มีอยู่แก่เราหรือไม่หนอ ที่
ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ หรือว่าในอายตนะอย่างใดอย่าง
หนึ่ง” ดังนี้. อานนท์! ถ้าภิกษุเมื่อพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ชัดอย่างนั้นว่า “มีอยู่
แก่เราแล ที่ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ หรือว่าในอายตนะ
อย่างใดอย่างหนึ่ง” ดังนี้; อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนั้น ภิกษุ^๕นั้น^๕ ย่อม^๕รู้^๕ชัด^๕
อย่าง^๕นั้น^๕ว่า “ฉันทราคะในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ เรายังละไม่ได้” ดังนี้ : ในกรณี
อย่าง^๕นั้น^๕ นี้^๕ ภิกษุ^๕นั้น^๕ ซื่อ^๕ว่าเป็น^๕ผู้^๕มีความ^๕รู้สึก^๕ตัว^๕ทั่ว^๕พร้อม^๕ใน^๕กรณี^๕แห่ง^๕ฉันทราคะ^๕ใน^๕
กามคุณ^๕ที่^๕ตน^๕ยัง^๕ละ^๕มัน^๕ไม่^๕ได้^๕นั้น. (นี้เป็น^๕ฐาน^๕ที่ตั้ง^๕แห่ง^๕สัมปชัญญะ^๕ ฐาน^๕ที่^๕สับ^๕เจ็ด).

อานนท์! แต่ถ้าว่าภิกษุ เมื่อพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ชัดอย่างนั้นว่า
“ไม่มีอยู่แก่เราเลย ที่ความกำเริบแห่งจิตเกิดขึ้นในกามคุณทั้งห้า หรือว่าใน

อายตนะอย่างใดอย่างหนึ่ง” ดังนี้; อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุ^๕นั้นย่อม
 รู้ชัดอย่างนี้ว่า “ฉันทราคะในกามคุณทั้งห้าเหล่านี้ เราจะได้แล้ว” ดังนี้ : ใน
 กรณีอย่างนี้^๕นี้ ภิกษุ^๕นั้น^๕ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันทราคะ
 ในกามคุณห้าที่ตนจะได้แล้วนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่
 สิบแปด).

อานนท์! อุปาทาน^๕ขั้น ๕ เหล่านี้แล มีอยู่; ซึ่งในอุปาทาน-
 ขั้นห้าเหล่านี้^๕นี้ ภิกษุ^๕พึงเป็นผู้มีปกติตามเห็นซึ่งความ^๕ตงซนและความ^๕เสื่อมไปอยู่
 ดังนี้ว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่าง^๕นี้,
 ความเกิดขึ้นแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่าง^๕นี้,
 ความดับแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่าง^๕นี้,”
 ดังนี้. เมื่อภิกษุ^๕นั้นมีปกติตามเห็นซึ่งความ^๕ตงซนและความ^๕เสื่อมไปในอุปาทาน-
 ขั้นห้าเหล่านี้^๕อยู่, อัสสมิมานะในอุปาทาน^๕ขั้นห้า^๕นี้ อั้นเราย่อมละได้.
 อานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้^๕ ภิกษุ^๕นั้นย่อม^๕รู้ชัดอย่าง^๕นี้ว่า “อัสสมิมานะของเราใน
 อุปาทาน^๕ขั้นห้า^๕นี้, อั้นเราได้แล้ว” ดังนี้ : ในกรณีอย่าง^๕นี้^๕นี้ ภิกษุ^๕นั้น^๕
 ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งอัสสมิมานะในบัญญัติอุปาทาน^๕ขั้นห้า^๕นี้
 ละได้แล้วนั้น. (นี่เป็นฐานที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ฐานที่สิบเก้า).

อานนท์! ธรรม^๕ทั้งหลาย (อันเป็นที่ตั้งแห่งสัมปชัญญะ ๑๙ อย่าง)
 เหล่านี้แล เป็นไปเพื่อกุศลโดยส่วนเดียว เป็นของพระอริยเจ้า เป็นโลกุตระ
 อันมารผู้มีบาปยังลงไม่ได้.

(ที่ทั้งแห่งสัมปชัญญะ มีจำนวนนับได้ถึง ๑๔ อย่างเช่นนี้ โดยถือเอาตามหลักเกณฑ์ในบาลีฉบับมอญและยุโรป; ถ้าถือเอาตามที่ปรากฏอยู่ในบาลีฉบับไทย จะได้เพียง ๑๔ อย่างเท่านั้น. ทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงลักษณะแห่งผู้มีสัมปชัญญะอย่างลึกซึ้งที่สุดละเอียดลออกว่าที่แสดงไว้ในบาลีแห่งอื่น เท่าที่ผู้รวบรวมเคยพบมา. ยังมีข้อความบางอย่างที่ควรศึกษาแปลกออกไปอีกบางประการ ที่หัวข้อว่า "จิตยังลงสู่อมตะเมื่อประกอบด้วยสติญาณอันเหมาะสม" ที่หน้า ๗๖๖ แห่งหนังสือเล่มนี้; และพึงดูที่หัวข้อว่า "ลักษณะสัมปชัญญะระดับสูงสุด" ที่หน้า ๑๑๗๔ กว่ย).

สติปัญญาอันสืบบริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์

ภิกษุ ท.! ก็อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่า จึงทำสติปัญญาทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์ได้?

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง
ว่า เราหายใจเข้ายาว; หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเราหายใจ
ออกยาว ดังนี้คิด; (๒) เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเราหายใจเข้า
สั้น; หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเราหายใจออกสั้น ดัง
นี้คิด; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จัก
หายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้คิด; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้
ทำกายสังขารให้ว่างบอญุ่ จักหายใจเข้า, จักหายใจออก ดังนี้คิด; ภิกษุ ท.!
สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ เป็นผู้มีความ
เพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นังอภิขณาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.
ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าววลมหายใจเข้า และลมหายใจออก ว่าเป็นกายอย่างหนึ่งๆ
ในบรรดากายทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อม
ชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า การกำหนดลมหายใจทั้ง ๔ ชั้นนั้น ชื่อว่าการกำหนดกายในกาย เพราะพระองค์ทรงเรียกลมหายใจว่ากาย เมื่อกำหนดและพิจารณาลมหายใจอยู่ ก็ชื่อว่า กำหนดและพิจารณากายอยู่ ในบรรดากายทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า กายานุบัติสแนสคิบัญญัติ จักเป็นสติบัญญัติที่หนึ่ง).

ภิกษุ ท. ! สมัยใด ภิกษุ (๕) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ รุพร้อมเฉพาะซึ่งปิติ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๖) ย่อมทำใน บทศึกษาว่า เราเป็นผู้รุพร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ ก็ดี; (๗) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รุพร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จัก หายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๘) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ ทำจิตตสังขารให้ว่างบออยู่ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท. ! สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เป็นผู้มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขมาและโทมนัสในโลก ออกเสียได้. ภิกษุ ท. ! เราຍ่อมกล่าววว่า การทำในใจเป็นอย่างดี ถึงลมหายใจ เข้า และลมหายใจออก ว่านั่นเป็นเวทนาอย่างหนึ่งๆในบรรดาเวทนาทั้งหลาย. ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุนี้ในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นเวทนา ในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ความรู้สึกในใจต่างๆ ที่เกิดขึ้นมาจากการกำหนดลมหายใจ นั้นแหละเรียกว่าเวทนา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสไว้ ฉะนั้นการกำหนดต่อความรู้สึกเหล่านั้น ได้ชื่อว่าเป็นการกำหนดเวทนา และเรียกโดยบาลีว่า เวทนานุบัติสแนสคิบัญญัติ จักเป็นสติ- บัญญัติที่สอง).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๙) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้
พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๐) ย่อมทำใน
บทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยังอยู่ จักหายใจเข้า จักหายใจออก
ดังนี้ก็ดี; (๑๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจ
เข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิต
ให้ปล่อยอยู่ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุ
นั้นชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลส
มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขมาและโหมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท.!
เราไม่กล่าวว่าอานาปานสติเป็นสิ่งที่มิได้ แก่บุคคลผู้มีสติอันลึกลงแล้ว ผู้ไม่มี
สัมปชัญญะ. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุฉะนั้นในกรณีนี้ ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้
ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ผู้มีสติลึกลงหรือไม่มีสัมปชัญญะ ชื่อว่าไม่มีจิต ย่อมไม่สามารถ
กำหนดอานาปานสติ ซึ่งเป็นกรกำหนดด้วยสติหรือจิต ซึ่งเรียกเป็นบาลีว่า จิตตานุปัสสนาสติ-
บัญญัติ จักเป็นสติบัญญัติที่สาม.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้
ตามเห็นความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี;
(๑๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นความจางคลาอยู่เป็นประจำ
จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; (๑๕) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็น
ผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้
ก็ดี; (๑๖) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็น
ประจำ จักหายใจเข้า จักหายใจออก ดังนี้ก็ดี; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุนั้น

ชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เป็นผู้มีความเพียรเพียร
กิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ภิกษุ ท. !
ภิกษุ นั้น เป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาเป็นอย่างดีแล้ว เพราะเธอเห็นการละอภิชฌา
และโทมนัสทั้งหลายของเธอนั้นด้วยปัญญา. ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุนี้ในกรณีนี้
ภิกษุ นั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ความจางกลาย ความดับไม่เหลือ
และความสลัดคืนก็ ลักษณะแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือสูญญตาก็ ตลอดจนลักษณะแห่ง
ความหลุดพ้นจากกิเลส อันเป็นผลสุดท้ายที่เนื่องมาจากการเห็นลักษณะทั้งหลายข้างต้นก็ ล้วน
แต่เรียกว่าธรรมในกรณีนี้ด้วยกันทั้งนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเล็งถึงผลแห่งการปฏิบัติ
หมวดนี้ว่าเป็นธรรม จึงได้ทรงแสดงการละอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ ว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุ นั้นตามเห็น
อยู่ในกรณีนี้ และทรงบัญญัติว่านั่นเป็นการเห็นธรรมในบรรดาธรรมทั้งหลาย ซึ่งเรียกโดย
บาลีว่า ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน จัดเป็นสติปัฏฐานที่สี่.)

ภิกษุ ท. ! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล ย่อมทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์.

— อูปริ. ม. ๑๔/๑๔๕ - ๑๔๗/๒๘๕.

ทั้งหมดนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ในอานาปานสติทั้ง ๑๖ วัตตุนั้น มีสติปัฏฐาน ๔ รวมอยู่ด้วย
ในตัว หรือว่าเป็นสติปัฏฐาน ๔ อยู่ในตัวพร้อมกันไปในคราวเดียวกันโดยลักษณะอย่างไร. ต่อไป เป็น
พระพุทธานุญาตแสดงว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้น จะกระทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้อย่างไรสืบไป : -

สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท. ! ก็ สติปัฏฐานทั้ง ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่า จึงทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้ ?

ภิกษุ ท. ! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ
 กัตติ; เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่เป็นประจำกัตติ; เป็นผู้ตาม
 เห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำกัตติ; เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็น
 ประจำกัตติ; มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขมาและโทมนัส
 ในโลกออกเสียได้; สมัยนั้น สติที่ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้ว ก็เป็นธรรมชาติไม่
 ลืมหลง. ภิกษุ ท. ! สมัยใด สติที่ภิกษุเข้าไปตั้งไว้แล้ว เป็นธรรมชาติไม่ลืม-
 หลง สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น
 ภิกษุชื่อว่า ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น
 ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ; ภิกษุนั้น เมื่อเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่
 ชื่อว่าย่อมทำการเลือก ย่อมทำการเพิน ย่อมทำการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้น
 ด้วยปัญญา.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการตามเห็นกาย ตามเห็นเวทนา ตามเห็นจิต ตามเห็นธรรม
 อยู่ โดยนัยแห่งทุกกะทั้ง ๔ แล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดสติในสิ่งเหล่านั้นอยู่ สติที่เป็นกรกำหนด
 นั้นเอง ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ในที่นี้. สรุปความสั้น ๆ ว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖
 อยู่ ก็ย่อมมีสติสัมโพชฌงค์หรือเป็นสติสัมโพชฌงค์อยู่ในตัว. ถ้าการเจริญอานาปานสติถึงที่สุด
 การเจริญสติสัมโพชฌงค์ ก็เป็นอันว่าถึงที่สุดด้วย น้อย่างหนึ่ง; อีกอย่างหนึ่ง เมื่อมีสติสัมโพชฌงค์
 อยู่ด้วยอาการเช่นนั้น ย่อมชื่อว่า มีการเลือกเพินใคร่ครวญซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา ก็จะเห็นได้
 ชัดในการพิจารณาองค์ฌานชั้นปีติและสุขเป็นต้น หรือพิจารณาในฐานะที่เป็นเวทณาก็ตาม โดย
 ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ดี โดยที่เวทณานั้น มีเหตุปัจจัยอะไรปรุงแต่งกัตติ หรือโดยที่
 เวทณานั้นปรุงแต่งสิ่งอื่นสืบไปกัตติ หรือแม้ที่สุดแต่การสโมธานมาซึ่งธรรม การรู้โคจรแห่งธรรม
 นั้น ๆ และการแทงตลอดสมัตถะแห่งธรรมนั้น ๆ กัตติ มีรายละเอียดทั้งที่กล่าวแล้วในอานาปานสติ
 ชั้นที่ ๔; (ดูหนังสืออานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป)
 นั้นแหละ คือการเลือกเพิน ใคร่ครวญธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยสมบูรณ์แล้ว ในการเจริญ
 อานาปานสติ หรือในขณะทีเรียกว่ามีสติสัมโพชฌงค์ ดังที่กล่าวแล้ว. สรุปความว่า เมื่อมีสติ-

สัมโพชฌงค์โดยอาการของอานาปานสติ ก็ย่อมมีการใคร่ครวญธรรม เพราะสติที่สมบูรณ์ย่อมทำการกำหนดในเบื้องต้น แล้วทำการพิจารณาในฐานะเป็นอนุปัสสนาญาณในลำดับถัดมา อย่างที่เรียกว่าเนื่องกันไปในตัว. การกำหนดชื่อว่าสติ การพิจารณาชื่อว่าการเลือกเพื่อนใคร่ครวญในที่นี้. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่ ย่อมทำการเลือก ย่อมทำการเพื่อน ย่อมทำการใคร่ครวญอยู่ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา” ดังที่กล่าวแล้ว).

ภิกษุ ท. ! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสติเช่นนั้นอยู่ ทำการเลือกเพื่อน ทำการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นอยู่ด้วยปัญญา สมัยนั้น **ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่าย่อมเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้นชื่อว่าจะถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อเลือกเพื่อน ใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญาอยู่ ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน ก็ชื่อว่าเป็นธรรมอันภิกษุนั้นปรารภแล้ว.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ อยู่ โดยลักษณะที่เป็นสติสัมโพชฌงค์ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น ก็ย่อมเห็นได้ว่าเป็นสิ่งที่ต้องกระทำอย่างขยันขันแข็ง ด้วยความบากบั่นเต็มที่เพียรไร. ข้อนี้ย่อมคำนวณได้จากความเพียรที่ใช้ไปในการเจริญอานาปานสติทั้ง ๑๖ วัตถุ ดังที่วินิจฉัยกันมาแล้วข้างต้น. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเลือกเพื่อนใคร่ครวญซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญาอยู่ ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน ชื่อว่าเป็นธรรมอันภิกษุนั้นปรารภแล้ว” ดังนี้.)

ภิกษุ ท. ! สมัยใด ความเพียรอันไม่ย่อหย่อน อันภิกษุผู้เลือกเพื่อนใคร่ครวญธรรมด้วยปัญญา ได้ปรารภแล้ว; สมัยนั้น **วิริยสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้นก็เต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อมีความเพียรอันปรารภแล้วเช่นนั้น ปีติอันเป็นนิรามิสก็เกิดขึ้น.

(ข้อนี้อธิบายว่า ในการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ที่เป็นไปด้วยคตินั้น ย่อมมีสติ—ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อยู่ในตัว โดยนัยคั้งที่กล่าวแล้ว จากวิจยสัมโพชฌงค์นั้นเอง บิทย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจธรรมฉันทะ ธรรมนั้นที กล่าวคือความพอใจในการกระทำของตน หรือในการประสบความสำเร็จแห่งการปฏิบัติธรรมชั้นหนึ่งๆ โดยอาการคั้งที่กล่าวในตอนที่ว่าด้วยภวการเกิดของบิทย ในอานาปานสติ ชั้นที่ ๕ เป็นต้น. (ดูหนังสืออานาปานสติภาวนา ชุคธรรมโพชฌงค์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป) บิทยในที่นี้ชื่อว่าเป็นนิรามิส หมายความว่าไม่เจือด้วยอามิสกล่าวคือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส แต่เป็นบิทยที่ประกอบด้วยเนกขัมมะ คือการเว้นจากกามโดยสิ้นเชิง และเป็นบิทยอาศัยธรรม หรือความเป็นธรรมเกิดขึ้น เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุนี้ เมื่อมีความเพียรอันปรารภแล้ว บิทยอันเป็นนิรามิสก็เกิดขึ้น” คั้งนี้.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด บิทยอันเป็นนิรามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มี ความเพียรอันปรารภแล้ว; สมัยนั้น บิทยสัมโพชฌงค์ ก็เป็นอันว่าภิกษุนี้ปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนี้ชื่อว่าย่อมเจริญบิทยสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น บิทยสัมโพชฌงค์ของภิกษุนี้ ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนี้เมื่อมีใจประกอบด้วยบิทย แม้กายก็ร่างบิทย แม้จิตก็ร่างบิทย.

(ข้อนี้อธิบายว่า การเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ เป็นโพชฌงค์อยู่ในตัว เป็นล้ากับมาคั้งแต่สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิจยสัมโพชฌงค์ และบิทยสัมโพชฌงค์. โดยนัยคั้งที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจของบิทยนั้นเอง ย่อมเกิด ความสงบร่างบิทย คั้งที่กล่าวแล้วในอานาปานสติ ชั้นที่ ๔ โดยนัยว่าบิทยเกิดขึ้น ลมหายใจยังละเอียดลง ซึ่งหมายถึงอาการแห่งการร่างบิทย โดยลักษณะแห่งสมณะอย่างหนึ่ง และเมื่อมีการพิจารณาธรรม จนความเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาปรากฏขึ้นแล้วบิทยก็เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ ทำลมหายใจให้ละเอียดยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นอาการแห่งความร่างบิทยนั่นเอง แต่เป็นความร่างบิทยตามนัยแห่งวิปัสสนา. เมื่อรวมเข้าด้วยกัน ทั้งความร่างบิทย โดยนัยแห่งสมณะและความร่างบิทยโดยนัยแห่งวิปัสสนา ย่อมชื่อว่าความร่างบิทยถึงที่สุด และเป็นความร่างบิทยที่เกิดมาจากบิทยโดยตรง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุนี้ เมื่อมีใจประกอบด้วยบิทย แม้กายก็ร่างบิทย แม้จิตก็ร่างบิทย” คั้งนี้.)

ภิกษุ ท.! สมัยใด ทังกายและทังจิตของภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยปีติ ย่อมรำงับ; สมัยนั้น **บัตถัทธิตัมโปชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าเจริญบัตถัทธิตัมโปชฌงค์; สมัยนั้น บัตถัทธิตัมโปชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น เมื่อมีกายอันรำงับแล้ว มีความสุขอยู่ จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ.

(ข้อนี้อธิบายว่า ในการเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ ย่อมประกอบอยู่ด้วยความ เป็นสัมโพชฌงค์ต่าง ๆ โดยนัยดังที่กล่าวแล้วข้างต้น จนกระทั่งถึงบัตถัทธิตัมโปชฌงค์ กล่าวคือ ความรำงับทั้งกายและจิต สิ่งที่เรียกว่าความสุขมีรวมอยู่ด้วย ในความรำงับนั้น ไม่จำเป็นจะต้อง แยกออกมาเป็นโพชฌงค์อีกต่างหาก. เมื่อกายรำงับ ก็สุขกาย เมื่อใจรำงับ ก็สุขใจ ฉะนั้น ความสุขจึงถูกนับรวมอยู่ด้วย ในความรำงับ; ครั้นมีความรำงับแล้ว จิตย่อมมีความตั้งมั่น ซึ่งเรียกว่าสมาธิ. ความรำงับที่เป็นองค์ฌาน หมายถึงปีติและสุข ทำให้จิตตั้งมั่นอย่างสมณะ, ความรำงับที่เกิดมาจากความเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมทำให้จิตตั้งมั่น โดยนัยแห่ง วิปัสสนา; เมื่อรวมกันทั้งความตั้งมั่น โดยนัยแห่งสมณะ และโดยนัยแห่งวิปัสสนา ย่อมเป็น ความตั้งมั่นที่สมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่าความตั้งมั่นในที่นี้. อานาปานสติขั้นที่หนึ่งถึงที่สี่ มีความ ตั้งมั่นโดยนัยแห่งสมณะ อานาปานสติขั้นที่ ๕ ขึ้นไป (ดูหนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุค ธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๔๐ ไป) มีความตั้งมั่นโดยนัยแห่งวิปัสสนา เพราะทุกขั้น ทำให้เกิดความรำงับ เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “ภิกษุนั้น เมื่อมีกายอันรำงับ แล้ว มีความสุขอยู่ จิตย่อมตั้งมั่น” ดังนี้).

ภิกษุ ท.! สมัยใด จิตของภิกษุผู้มีกายอันรำงับแล้ว มีความสุขอยู่ ย่อมเป็นจิตตั้งมั่น; สมัยนั้น **สมาธิสัมโพชฌงค์** ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นปรารภ แล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ. ภิกษุนั้น ย่อมเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพา ซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้อธิบายว่า อานาปานสติมีวัตถุประสงค์ ๑๖ ย่อมทำให้เกิดสัมโพชฌงค์ต่างๆ กระทั่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ก็คือความที่จิตตั้งมั่นทั้งโดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา. ความตั้งมั่นโดยนัยแห่งสมถะเป็นความสงบรำงับ ทำให้มีกำลังหนุนเนื่องอยู่ตลอดไป; ส่วนความตั้งมั่นโดยนัยแห่งวิปัสสนา นั้นเป็นความตั้งมั่นในการเห็นธรรม ทำให้กิเลสสร้างบัลลังก์ ยัวอำนาจความรู้แจ้งเห็นแจ้ง ซึ่งมีความตั้งมั่นด้วยดีเหมือนกัน. การเพ่งต่อความตั้งมั่นทั้ง ๒ อย่างนี้ มีขั้นต่อเมื่อมีความตั้งมั่นแล้วจริงๆ แล้วคุมความตั้งมั่นให้แน่นเอน้อยู่ตลอดเวลา จนกว่าจะมีการบรรลุดรหกรรมในเมืองสูง. การคุมความตั้งมั่นไว้นั้นเอง เรียกว่า การเข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้ว โดยอุปมาที่ได้อธิบายแล้วหลายครั้งหลายหนว่าเหมือนนายสารถีที่เพียงแต่คุมบังเหียนเฉยๆ ในเมื่อม้าและรถ และสิ่งต่างๆ ได้เป็นไปอย่างเรียบร้อยแล้ว ในอานาปานสติขั้นที่ ๕ และอานาปานสติขั้นที่ ๑๑ และขั้นอื่นๆ อีกโดยปริยาย, (ดูหนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส หน้า ๒๔๐ ไป และหน้า ๓๔๐ ไป). เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วโดยนัยทั้ง ๒ ก็ทั้งโดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติมีหน้าที่แต่เพียงคุมความตั้งมั่นนั้น ให้เป็นไปอย่างนั้นอยู่ตลอดเวลา เป็นการเฝ้าสนทนากิเลสอยู่ในตัวเรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นสุด. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุนี้ ย่อมเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้นเป็นอย่างดี” ดังนี้).

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะ ซึ่งจิตอันตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น เป็นอย่างดี; สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นอันว่า ภิกษุนั้นปรารภแล้ว; สมัยนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์; สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุนั้น ชื่อว่าถึงความเต็มรอบแห่งการเจริญ.

(ข้อนี้อธิบายว่า อานาปานสติมีวัตถุประสงค์ ๑๖ สมบูรณ์แล้ว เมื่อมีการเข้าไปเพ่งซึ่งจิตอันเป็นขึ้นมาแล้ว ในร่องรอยแห่งสมถะและวิปัสสนา แล้วควบคุมความเป็นอย่างนั้นอยู่ตลอดเวลา เราเรียกว่าความเพ่งในที่นี้ หรือเรียกโดยบาลีว่า อุเบกขา ซึ่งแปลว่า เข้าไปเพ่ง หรือเข้าไปกู่อยู่ตลอดเวลา ที่ความตั้งมั่นนั้นเฝ้าสนทนากิเลส และขณะที่กิเลสสูญสิ้นไปแล้ว ในที่สุดก็เพ่งความที่กิเลสสิ้นไปนั่นเอง เป็นอารมณ์ของสติ ซึ่งมีในอานาปานสติทุกภะที่ ๔ ขึ้นท้ายๆ ก็ขั้นที่ ๑๔-๑๕-๑๖ อันเป็นขั้นที่สัมโพชฌงค์ทั้งหลาย ได้เป็นไปสมบูรณ์ถึงที่สุดจริงๆ. (ดู

หนังสือ อานาปานสติภาวนา ชุทธธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาส หน้า ๓๙๒-๔๒๐). เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเพียงการเต็มรอบ ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ในฐานะที่เป็นการปฏิบัติขั้นสุดท้าย).

ภิกษุ ท.! สติปัฏฐานทั้ง ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล ย่อมทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์ได้.

(ข้อนี้อธิบายว่า เมื่อมีการเจริญอานาปานสติมีวัตถุประสงค์ ๑๖ อย่างเต็มที่ ก็ชื่อว่ามี การเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างเต็มที่ เมื่อมีการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างเต็มที่ ก็เป็นการเจริญโพชฌงค์ทั้ง ๗ อย่างเต็มที่ เป็นอันว่าในสิ่งทั้ง ๓ นี้ โดยพหุคินัย เมื่อกล่าวถึงสิ่งใด ก็เป็นอันกล่าวถึงสิ่งที่กล่าวแล้วทั้ง ๒ ที่เหลือด้วย โดยไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงได้).

-อุปปริ. ม. ๑๔/๑๙๗ - ๒๐๑/๒๕๐.

เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นการง่าย ที่จะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์; หากแต่ว่า การเจริญโพชฌงค์นั้น จักต้องเป็นไปโดยอุทวิธอย่างยิ่ง ซึ่งท่านจำกัความไว้ว่า โพชฌงค์ที่เจริญ นั้น ต้องอาศัยวิเวก อาศัยวิวิธระ อาศัยนิโรธ ซึ่งทั้ง ๓ อย่างนั้น น้อมไปเพื่อไวสสัคคะ กล่าวคือ การสละหรือการสลัด สิ่งซึ่งเคยยึดถือไว้ด้วยอุปาทานโดยประการทั้งปวงเท่านั้น. อานาปานสติขั้นที่ ๑๖ เป็นไปเพื่อสิ่งเหล่านี้โดยตรง เพราะฉะนั้นโพชฌงค์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยการเจริญอานาปานสติ จึงเป็นโพชฌงค์ที่ตรงตามวัตถุประสงค์ ในการที่จะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ดังที่พระพุทธภาษิตตรัสไว้สับไปว่า :-

โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงจะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญ สติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิวิธระ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อไวสสัคคะ;

ย่อมเจริญ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิวิธระ อันอาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อไวสสัคคะ.

ย่อมเจริญ วิริยสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อัน
อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ย่อมเจริญ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัย
นิโรธ อันน้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ย่อมเจริญ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อัน
อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ย่อมเจริญ สมาริสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อันอาศัย
นิโรธ อันน้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ย่อมเจริญ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อันอาศัยวิราคะ อัน
อาศัยนิโรธ อันน้อมไปเพื่อโอสสัคคะ.

ภิกษุ ท.! โพชฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ได้ ดังนี้.

—อุปร. ม. ๑๔/๒๐๑/๒๕๑.

หมวด ๖. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสติ

การทำสติในรูปแห่งกายานุสัสสนา

๑. คามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) เม่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง
ว่าเราหายใจเข้ายาว ดังนี้, หรือว่า เม่อหายใจออกยาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเรา
หายใจออกยาว ดังนี้ก็ดี; (๒) เม่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง ว่าเรา

หายใจเข้าสั้น^๕ ดังนี้, หรือว่า เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้สึกตัวทั่วถึง^๕ ว่าเราหายใจออกสั้น^๕ ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจเข้า^๕ ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจออก^๕ ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้ว่างบ้อย^๕ จักหายใจเข้า^๕ ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้ว่างบ้อย^๕ จักหายใจออก^๕ ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นกายในกาย^๖ อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขณาและโหมนัสในโลก ออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! เราย่อมกล่าววมหายใจเข้าและลมหายใจออก^๕ ว่าเป็นกายอันหนึ่งๆ ในกายทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุ^๕ นั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขณาและโหมนัสในโลก ออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. คามนัยแห่งมหาสติบัญญัติฐานสูตร

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่^๕ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ก. ทมวคลมหายใจเข้า-ออก (คือกาย)

๑. เห็นกายในกาย หมายถึงเห็นความจริงของกาย ที่กายนั่นเอง, และเห็นทุกๆ ส่วนของกาย ที่เป็นกายส่วนย่อยในกายส่วนรวมคือทั้งหมด. ลมหายใจ ก็คือกายอย่างหนึ่ง และปรุงแต่งร่างกายทั้งหมด ทั้งนี้เป็นต้น, จนกระทั่งความสุข ทางนามกาย ในขณะแห่งฌานเป็นต้น; เห็นโดยความเป็นของปรุงแต่งอยู่ ทั้งนี้.

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุไปแล้วสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่างก็ตาม, ย่อมนั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ (ซัตสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอผู้มีสตินั้นเที่ยว หายใจเข้า มีสติหายใจออก (๑) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้ายาว, หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกยาว; หรือว่า (๒) เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้าสั้น, หรือเมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกสั้น; (๓) เธอย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจเข้า, เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง จักหายใจออก; (๔) เธอย่อมทำในบทศึกษาว่า เราทำกายสังขาร (คือลมหายใจเข้าออก) ให้ว่างบออยู่ จักหายใจเข้า, เราทำกายสังขารให้ว่างบออยู่ จักหายใจออก; เช่นเดียวกับนายช่างกลึงหรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อเขาชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่าเขาชักเชือกกลึงยาว, เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่าเขาชักเชือกกลึงสั้น, ฉะนั้นใดก็ฉะนั้น.

ด้วยอาการอย่าง (กล่าวมา) นี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นภายในกายอันเป็นภายใน (คือของตน) อยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง, ในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, ก็แหละ สติ (คือความระลึก) ว่า “กายมีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้อย่างเดียว เพียงเพื่ออาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทิวฏฐิตายไม่ได้

๑. เพียงเพื่อความรู้ ก็ระลึกรู้เอากายขึ้นเป็นอารมณ์สำหรับพิจารณาหาความรู้, ไม่ได้เข้าใจ หรือยึดมั่นว่า กายเป็นธรรมชาติที่มีตัวตนอันจะเข้ายึดถือเป็นของตนได้. แม้ในเวทนา จิต ธรรม ก็เหมือนกัน.

และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ข. ทมหกอธิบาย (ถือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ (๑) เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเดินอยู่”, (๒) เมื่อยืน ย่อมรู้ชัดว่า “เรายืนอยู่”, (๓) เมื่อนั่ง ย่อมรู้ชัดว่า “เรานั่งอยู่”, (๔) เมื่อนอน ย่อมรู้ชัดว่า “เรานอนอยู่”; เธอตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ย่อมรู้ทั่วถึงกายนั้น ด้วยอาการอย่างนั้น ๆ.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกาย ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของทมหก ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า—ออก ตั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้”).

ค. ทมหกสัมปชัญญะ (ในกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : (๑) ภิกษุย่อมเป็นผู้มีปกติ^๒ ทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการก้าวไปข้างหน้า ในการถอยกลับข้างหลัง. (๒) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการแลดู ในการเหลียวดู. (๓) เป็น

๑. รู้ว่าเดินด้วยอนัตตานุสติสมาฐานโดยปรมาตม์ คือประชุมแห่งนามรูปเคลื่อนไหวไปอยู่ หาใช่สัตว์เดิน บุคคลเดิน เหมือนเสียงที่กล่าวกันไม่, นั่ง นอน ยืน ก็อย่างเดียวกัน.
๒. คำว่ามีปกติ คือมีการทำอย่างนั้น ๆ เป็นประจำไม่มีขาดระยะ ได้แก่ทำเสมอ, กำหนัด ทำนุ หมายความว่าหนักยิ่งกว่าคำว่าทำจนชิน ทำชินแล้วอาจไม่ทำก็ได้ ส่วนกำหนัดเป็นการทำเรื่อยอย่างที่เราเรียกว่าติดสันดานจนถึงดับลมหายใจ.

ผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการคู้ ในการเหยียด (อวัยวะ). (๔) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการทรงสังฆาฏี บาตร จีวร^๑. (๕) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการกิน การดื่ม การเคี้ยว การล้^๒. (๖) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ. (๗) เป็นผู้มีปกติทำความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ในการไป การหยุด การนั่ง การนอน การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกาย ในกาย อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนคอนท่ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.")

ง. ทวคณนถการในสังปฏิภูล (คือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้แล จากพื้นเท้าขึ้นไปสู่เบื้องบน จากปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ อันมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า : ในกายนี้มีผม ท. ขน ท. เล็บ ท. ฟัน ท. หนัง เนื้อ เอ็น ท. กระดูก ท. เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อุจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต

๑. ถ้าผู้ศึกษาเป็นภคฤหัสถ์ เปลี่ยนเป็นการนุ่งห่มผ้าห่ม และใช้สอยภาชนะอันใดก็ได้ ในข้ออื่น ก็พึงรู้ความหมายอย่างเดียวกัน.

๒. กินคือกินอาหารมื้อประจำวัน เคี้ยวคือกินของกินเล่นจิบ ก็มักบดล้มนัยเดียวกัน.

เหงอ มัน น้าตา น้าเหลือง น้าลาย น้าเมือก น้าล้นหล่อซ้อ น้ามูตร^๑ ดังนี้; เช่นเดียวกับไส้^๒ มีปากสองข้าง เต็มไปด้วยธัญญชาติมีอย่างต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วราชมาส งา ข้าวสาร. บุรุษผู้มีตาดำ (ไม่บอก) แก่ไถ่นั้นออกแล้ว พิจารณาเห็นได้ว่า พวกนี้ข้าวสาลี พวกนี้ข้าวเปลือก พวกนี้ถั่วเขียว พวกนี้ถั่วราชมาส พวกนี้งา พวกนี้ข้าวสาร, ฉันทักก็ฉันทัน.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นภายในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ทั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นภายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.”).

จ. หมวดมนสิการในธาตุ (ซึ่งเป็นภายใน)

ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ตามปกตินี้แล โดยความเป็นธาตุ ว่า “ในกายนี้ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ” ดังนี้; เช่นเดียวกับคนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วนั่งแบ่งออกเป็นส่วนๆ ที่หนทางสี่แยก, ฉันทักก็ฉันทัน.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นภายในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ

๑. จำนวนที่เราถือกันว่า ๓๒ อย่างนั้น เป็นการนับทำนองอรรถกถา หรือปรกณ์รุ่นหลัง โดยท่านแยกให้มีเยื่อสมองกระดูก (มันสมอง) ต่อท้ายเข้าอีกอันหนึ่ง จึงเป็น ๓๒. ส่วนในบาลี นับเยื่อในสมองนี้รวมเข้าในเยื่อในกระดูกเสีย จึงมีเพียง ๓๑.
๒. ลูกชนิดที่มีปากรูปไค้สองข้าง ไม่มีนิยมน่าข้างไหนเป็นกันเป็นปาก.

(คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

จ. หมวดควสวัตถิกา (คือกาย)

ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : (๑) ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ ตายแล้ววันหนึ่งบ้าง ตายแล้วสองวันบ้าง ตายแล้วสามวันบ้าง กำลังขึ้นพอง มีสีเขียวหน้าเกลียด มีหนองไหลหน้าเกลียด ฉันไค, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันไคว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกาย ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๒) ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ อันฝูงกาบ้าง เจาะกินอยู่, อันฝูงนกตะกรุมบ้าง จิกกินอยู่, อันฝูงแร้งบ้าง เจาะกินอยู่, อันฝูงสุนัขบ้าง กัดกินอยู่, อันฝูงสุนัขจิ้งจอกบ้าง กัดกินอยู่, อันหมู่หนอนต่างชนิดบ้าง บ่อนกินอยู่ ฉันไค, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันไคว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้" ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกาย ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.").

(๓) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเลือด ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัดกันใจ, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉะนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้” ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มี**ปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.”).

(๔) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อ แต่ยังมีน้ำเลือดเปื้อนอยู่ ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัดกันใจ, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉะนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้” ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มี**ปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ตั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.”).

(๕) ภิกษุ ท. ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพ ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและเลือด แต่ยังมีเอ็นรัดกันใจ, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉะนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้”

ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกคิหารณาเห็นภายในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ก่อนนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ทั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก(คือของผู้อื่น)อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นภายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.")

(๖) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ทิ้งศพ เป็นร่างกระดูกไม่มีเอ็นรึงรัด กระจัดกระจายไปในทิศต่างๆ กระดูกมือไปทาง กระดูกเท้าไปทาง กระดูกแข้งไปทาง กระดูกขาไปทาง กระดูกสะเอวไปทาง กระดูกหลังไปทาง^๑ กระดูกข้อสันหลังไปทาง^๑ กระดูกซี่โครงไปทาง กระดูกหน้าอกไปทาง กระดูกไหล่ไปทาง กระดูกแขนไปทาง^๒ กระดูกคอไปทาง กระดูกคางไปทาง กระดูกฟันไปทาง กระโหลกศีรษะไปทาง ฉันทใด, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันทนั้นว่า "แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้"

ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกคิหารณาเห็นภายในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ก่อนนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ทั้งแต่คำว่า "ในกายอันเป็นภายนอก(คือของผู้อื่น)อยู่ บ้าง," ไปจนถึงคำว่า "เห็นภายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.")

๑. นี่เป็นการแยกคงไว้ตามฉบับพระไตรปิฎก, ส่วนสวคมนต์ฉบับหลวง และฉบับหลักสูตรนักรธรรมเอก รวมเป็นศัพท์เดียวกัน แปลว่ากระดูกสันหลังเลย.

๒. ฉบับสวคมนต์ยกเอากระดูกแขนไปไว้หน้ากระดูกไหล่.

(๗) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ตั้งศพ เป็นชนกระดุกทั้งหลาย มีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์ ฉันได, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้” ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มี**ปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ทั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.”).

(๘) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ตั้งศพ เป็นชนกระดุกทั้งหลาย เป็นกองๆ เรี่ยรายอยู่นานเกินกว่าปีหนึ่ง ฉันได, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้” ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มี**ปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยลมหายใจเข้า-ออก ทั้งแต่คำว่า “ในกายอันเป็นภายนอก (คือของผู้อื่น) อยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “เห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.”).

(๙) ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุพึงเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นที่ตั้งศพ เป็นกระดูกทั้งหลาย เปื่อยเป็นผงละเอียด ฉันได, เธอพึงน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ ฉันนั้นว่า “แม้กายนี้แล ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นอย่างนี้ไปได้” ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มี**ปรกติพิจารณาเห็นกาย** ในกายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง,

ในกายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในกายอันเป็นภายในและภวณอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งกาย) ในกาย (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า “กายมีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอตำรงไว้เพียงเพื่อความรู้อย่างเดียวเพื่ออาศัยระลึก. ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทวิปฏิภาณอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

— นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๔๕/๒๘๘.

— นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๒๕ - ๓๓๒/๒๗๔ - ๒๘๗.

การทำสติ ในรูปแห่งเวทนานุปัสสนา

๑. คามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปิติ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งปิติ จักหายใจออก ดังนี้; (๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้ร่างับอยู่ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตตสังขารให้ร่างับอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.!

สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า ๕ เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนา^๖ทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพิกกิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท. ! เราย่อมกล่าวการทำในใจเป็นนัยอย่างใดต่อลมหายใจเข้าและลมหายใจออกทั้งหลาย ว่าเป็นเวทนาอันหนึ่ง ๆ ในเวทนาทั้งหลาย. ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ภิกษุ นั้น ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพิกกิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ความนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ท. อยู่
นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ : (๑) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยเวทนาอันเป็นสุข”. (๒) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์.” (๓) เมื่อเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข.” (๔) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขเป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาเป็นไปกับด้วยอามิส.” (๕) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นสุขปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาอันปราศจากอามิส.” (๖) เมื่อเสวย

๑. เห็นโดยวิธีเดียวกับการเห็นกายในกาย ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากแต่ในที่นี้ เห็นเวทนาจึงบีคิและสุข.

เวทนาอันเป็นทุกข์เป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์เวทนา เป็นไปกับด้วยอามิส.” (๗) เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์เวทนาอันปราศจากอามิส.” (๘) เมื่อเสวยเวทนาอัน ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข อันเป็นไปกับด้วยอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์ขม- สุขเวทนาเป็นไปกับด้วยอามิส.” (๙) เมื่อเสวยเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข อันปราศจากอามิสก็ตาม ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์ขมสุขเวทนาปราศจากอามิส.”

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นเวทนาใน เวทนา ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในเวทนา ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในเวทนา ท. ทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็น ธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรม เป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมอัน เป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งเวทนา) ในเวทนา ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละ สติ (คือความระลึก) ว่า “เวทนา ท. มีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรง ไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก. ที่แท้ เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทวิฏฐิ อาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มี ปรกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

— นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๕๖/๒๘๕.

— นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๒/๒๘๕.

การทำสติ ในรูปแห่งจิตตานุปัสสนา

๑. ตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด - ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้รู้

พร้อมเฉพาะซึ่งจิต จักหายใจออก ดังนี้; (๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยังอยู่ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปราโมทย์ยังอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เขาเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ทำจิตให้ปล่อยอยู่ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิต^๑ อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโหมนัสในโลกออกเสียได้.

ภิกษุ ท.! เราไม่กล่าวอานาปานสติ ว่าเป็นสิ่งที่มิได้แก่บุคคลผู้มีสติอันล้มลงแล้ว ไม่มีสัมปชัญญะ. ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ภิกษุ^๕ นั้นย่อมชื่อว่าเป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิขฌาและโหมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ปรกคิพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ (๑) รู้ชัดซึ่งจิตอันมีราคะ ว่า "จิตมีราคะ", (๒) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากราคะ ว่า "จิตปราศจากราคะ", (๓)

๑. เห็นโดยวิธีเกี่ยวกับการเห็นภายในกาย ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากแต่ในที่นี้ เห็นจิต.

รู้ชัดซึ่งจิตอันมีโทษะ ว่า “จิตมีโทษะ”, (๔) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากโทษะ ว่า “จิตปราศจากโทษะ”, (๕) รู้ชัดซึ่งจิตอันมีโมหะ ว่า “จิตมีโมหะ”, (๖) รู้ชัดซึ่งจิตอันปราศจากโมหะ ว่า “จิตปราศจากโมหะ”, (๗) รู้ชัดซึ่งจิตอันหดหู่ ว่า “จิตหดหู่”, (๘) รู้ชัดซึ่งจิตอันฟุ้งซ่าน ว่า “จิตฟุ้งซ่าน”, (๙) รู้ชัดซึ่งจิตอันถึงความเป็นจิตใหญ่ ว่า “จิตถึงแล้วซึ่งความเป็นจิตใหญ่”, (๑๐) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่ ว่า “จิตไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่”, (๑๑) รู้ชัดซึ่งจิตอันยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า ว่า “จิตยังมีจิตอื่นยิ่งกว่า”, (๑๒) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า”, (๑๓) รู้ชัดซึ่งจิตอันตั้งมั่น ว่า “จิตตั้งมั่น”, (๑๔) รู้ชัดซึ่งจิตอันไม่ตั้งมั่น ว่า “จิตไม่ตั้งมั่น”, (๑๕) รู้ชัดซึ่งจิตอันหลุดพ้นแล้ว ว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว”, (๑๖) รู้ชัดซึ่งจิตอันยังไม่หลุดพ้น ว่า “จิตยังไม่หลุดพ้น”.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกตพิจารณาเห็นจิต ในจิตอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในจิตอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในจิตทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกตพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งจิต) ในจิต (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า “จิตมีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อความอาศัยระลึก. ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทิวินิจิ

๑. จิตถึงความเป็นจิตใหญ่คือ จิตทั้งอยู่ในรูปผานและอรูปผาน. ที่ไม่ถึงความเป็นจิตใหญ่ได้แก่จิตอันยังอยู่ในกาม.

อาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้
มีปรกติตามเห็นจิตในจิตอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

— นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๕๖/๒๘๘.

— นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๔/๒๘๘.

การทำสติในรูปแห่งชัมมานุบัสสนา

๑. คามนัยแห่งอานาปานสติสูตร

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ (๑) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้
ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยง อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบท
ศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้;
(๒) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลาย อยู่เป็นประจำ
จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความจาง
คลายอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; (๓) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เรา
เป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลือ อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อม
ทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ จักหายใจ
ออก ดังนี้; (๔) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืน
อยู่เป็นประจำ จักหายใจเข้า ดังนี้, ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็น
ซึ่งความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้; ภิกษุ ท.! สมัยนั้น
ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรม^๑ ทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผา
กิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๑. เห็นความจริงของธรรม ในธรรมทั้งหลาย จนไม่ยึดมั่นธรรมใดๆ, ตั้งแต่ต่ำที่สุด จนถึง
สูงสุด มีนิพพานเป็นต้น.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุนั้น เป็นผู้เข้าไปฟังเฉพาะเป็นองค์แล้ว เพราะ
 เธอเห็นการละอกิขณาและโทมนัสทั้งหลายของเธอนั้นด้วยปัญญา. ภิกษุ ท. !
 เพราะเหตุ^{นี้}ใน^{เรื่อง}นี้ ภิกษุนั้นยอม^{เชื่อ}ว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
 อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอกิขณาและ
 โทมนัสในโลกออกเสียได้ ในสมัยนั้น.

๒. ตามนัสแห่งมหาดคิบัญญัติฐานสูตร

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ เป็นผู้มื่ปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ท. อยู่
 นั้นเป็นอย่างไรเล่า ?

ก. ทมวนิวรรณ์ (คือธรรม)

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุเป็นผู้มื่ปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 ทั้งหมด คือนิวรรณ์ ๕ อย่าง อยู่. ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้มื่ปรกติพิจารณาเห็น
 ธรรมในธรรมทั้งหลายคือนิวรรณ์ห้าอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ? ภิกษุ ท. !
 ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

รูชัตซึ่ง กามฉันทะ อันมีอยู่ในภายใน	ว่า มีอยู่;
รูชัตซึ่งกามฉันทะอันไม่มีอยู่ในภายใน	ว่า ไม่มีอยู่;
รูชัตซึ่งการเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น	ว่า เกิดขึ้นอย่างไร;
รูชัตซึ่งการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว	ว่า ละไปแล้วอย่างไร;
รูชัตซึ่งการไม่เกิดขึ้นอีกแห่งกามฉันทะที่ละแล้ว	ว่า ไม่เกิดขึ้นอีกอย่างไร.

(ในกรณีแห่งนิวรรณ์คือ พยาบาท ดินมิทธะ อุทัจจกุกกัจจะ และวิจิจฉา ก็มี
 ข้อความที่ตรัสว่า ภิกษุรูชัตทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งกามฉันทะนิวรรณ์ข้างบนนี้).

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
 ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในธรรม
 ท. อันเป็นทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็น
 ธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็น
 เหตุเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุ
 เกิดขึ้นและเสื่อมไป (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ
 (คือความระลึก) ว่า “ธรรม ท. มีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้
 เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่ออาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทวิฏฐิอาศัย
 ไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่นอะไรๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าผู้มีปรกติ
 พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือนิर्वรณห้อย่าง แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ข. ทมวคชนันท์ (คือธรรม)

ภิกษุ ท.! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม
 ในธรรมทั้งหลาย คืออุปาทานชนันท์ ๕ อย่าง อยู่. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มี
 ปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคืออุปาทานชนันท์ห้อย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไร
 เล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็น ว่า “รูปเป็นอย่างนี้,
 เหตุให้เกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งรูปเป็นอย่างนี้. เวทนาเป็น
 อย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้.
 สัญญาเป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งสัญญา
 เป็นอย่างนี้. สังขาร ท. เป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิดแห่งสังขาร ท. เป็นอย่างนี้,
 ความสลายแห่งสังขาร ท. เป็นอย่างนี้. วิญญาณเป็นอย่างนี้, เหตุให้เกิด
 แห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้, ความสลายแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้,” ดังนี้.

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม ในธรรม
 ทั้งหลายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง,
 ฯลฯ (คำที่ละไว้ต่อไปนี้ เหมือนตอนท้ายของหมวด ก. อันว่าด้วยนิรณันท์ ตั้งแต่
 คำว่า “ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง,” ไปจนถึงคำว่า “ไม่มีคัมภีร์อะไรๆ ในโลก
 นี้.”). ภิกษุ ท. ! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
 คืออุปาทานขันธห้าอย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

ค. หมวดอายตนะ (คือธรรม)

ภิกษุ ท. ! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม
 ในธรรมทั้งหลาย คืออายตนะภายในและภายนอก ๖ อย่าง อยู่. ภิกษุ ท. !
 ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออายตนะภายในและ
 ภายนอกหกอย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

รู้ชัดซึ่ง จักขุ;

รู้ชัดซึ่งรูปทั้งหลาย;

รู้ชัดซึ่งสัญญาโยชน์ (คือกเลสเป็นเครื่องผูก) อันอาศัยจักขุและรูปทั้งสองอย่าง
 แล้วเกิดขึ้น;

รู้ชัดซึ่งการเกิดขึ้นแห่งสัญญาโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ว่า เกิดขึ้นอย่างไร;

รู้ชัดซึ่งการละสัญญาโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว ว่า ละไปแล้วอย่างไร;

รู้ชัดซึ่งการไม่เกิดขึ้นอีกแห่งสัญญาโยชน์ที่ละแล้ว ว่า ไม่เกิดขึ้นอีกอย่างไร.

(ในกรณีแห่งอายตนะหมวด โสตะ มานะ ชิวหา กายะ และมนะ ก็มีข้อความที่
 ครบถ้วนว่า ภิกษุรู้ชัดทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนะหมวดจักขุ ข้างบนนี้).

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกติพิจารณาเห็นธรรม ในธรรม
 ทั้งหลายอันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง,

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้มีปรัตติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือโพชฌงค์เจ็ดอย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนั้น.

จ. ทมวคอรียสัจ (คอรธรรม)

ภิกษุ ท. ! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุเป็นผู้มีปรัตติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คืออริยสัจ ๔ อย่าง อยู่. ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้มีปรัตติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคืออริยสัจสี่อย่างอยู่ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “นี่คือทุกข์”, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “นี่คือเหตุให้เกิดทุกข์”, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “นี่คือความคับแค้นแห่งทุกข์”, ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “นี่คือหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความคับแค้นแห่งทุกข์”.

จ. - ๑ : ทุกขอริยสัจ

ภิกษุ ท. ! ก็ อริยสัจคือทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ความเกิดก็เป็นทุกข์, ความแก่ก็เป็นทุกข์, ความตายก็เป็นทุกข์, ความโศก ความว่าไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์, ความระคนด้วยสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์, ความที่ตนปรารถนาแล้วไม่ได้สิ่งนั้นสมหวัง ก็เป็นทุกข์, กล่าวโดยย่อ ชันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทั้ง ๕ เป็นทุกข์.

ภิกษุ ท. ! ความเกิด เป็นอย่างไรเล่า? ฯลฯ [ข้อความพิศการต่อไปนี้ กุที่หน้า ๑๒๖ ถึงหน้า ๑๒๘ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า “อริยสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิศการ (นัยที่หนึ่ง)”].

จ. — ๒ : ทุกขสมุททยอรียสัจ

ภิกษุ ท. ! ก้อรียสัจ ก้อเหตุให้เกิดทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ตัณหานี้ใด ทำความเกิดใหม่เป็นปรกติ เป็นไปกับด้วยความกำหนดเพราะความเพลิน มักเพลินยิ่งในอารมณฺ์นั้น ๆ, นี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

ภิกษุ ท. ! ก้อตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในที่ไหน? เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในที่ไหน? สิ่งใดในโลกมีภาวะเป็นที่รักมีภาวะเป็นที่ยินดี; ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดย่อมเกิดในสิ่งนั้น, ฯลฯ
[ข้อความพิศดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า ๑๒๙ ถึงหน้า ๑๓๒ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อรียสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิศดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

จ. — ๓ : ทุกขนิโรธอรียสัจ

ภิกษุ ท. ! ก้อรียสัจก้อความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือความคลายคืนโดยไม่มีเหลือและความดับไม่เหลือ ความละวาง ความสลัดคืน ความผ่านพ้น ความไม่อาลัย ซึ่งตัณหานั้น นั้นเทียว.

ภิกษุ ท. ! ก้อตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละได้ ย่อมละได้ในที่ไหน? เมื่อจะดับ ย่อมดับได้ในที่ไหน? สิ่งใดมีภาวะเป็นที่รัก มีภาวะเป็นที่ยินดีในโลก; ตัณหานั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละได้ในสิ่งนั้น, ฯลฯ
[ข้อความพิศดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า ๑๓๒ ถึงหน้า ๑๓๔ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า "อรียสัจสี่ที่ทรงแสดงโดยพิศดาร (นัยที่หนึ่ง)"].

จ. — ๔ : ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัจ

ภิกษุ ท. ! ก้อรียสัจก้อหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? คือ หนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปด

นี้เอง, องค์แปดคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ
อาชีวะชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ภิกษุ ท.! ความเห็นชอบ เป็นอย่างไร? ภิกษุ ท.! ความรู้ใน
ทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ฯลฯ [ข้อความพิสดารต่อไปนี้ดูได้ที่หน้า
๑๓๕ ถึงหน้า ๑๓๗ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า “อริยสัจที่ทรงแสดงโดยพิสดาร (นัยที่
หนึ่ง)”].

ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่ภิกษุเป็นผู้มีปรกตพิจารณาเห็นธรรม ในธรรม
ท. อันเป็นภายในอยู่ บ้าง, ในธรรม ท. อันเป็นภายนอกอยู่ บ้าง, ในธรรม ท.
ทั้งภายในและภายนอกอยู่ บ้าง; และเป็นผู้มีปรกตพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุ
เกิดขึ้น (แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นธรรมเป็นเหตุเสื่อมไป
(แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง, เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นและเสื่อมไป
(แห่งธรรม) ในธรรม ท. (นี้) อยู่ บ้าง. ก็แหละสติ (คือความระลึก) ว่า “ธรรม
ท. มีอยู่” ดังนี้ของเธอนั้น เป็นสติที่เธอดำรงไว้เพียงเพื่อความรู้ เพียงเพื่อ
อาศัยระลึก, ที่แท้เธอเป็นผู้ที่ค้นหาและทวิฏฐิอาศัยไม่ได้ และเธอไม่ยึดมั่น
อะไร ๆ ในโลกนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีปรกตพิจารณาเห็นธรรม
ในธรรมทั้งหลายคืออริยสัจสี่อย่างอยู่ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

- นัยแห่งอานาปานสติสูตร : ๑๔/๑๕๗/๒๕๕.

- นัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร : ๑๐/๓๓๕ - ๓๔๘/๒๕๐ - ๒๕๕.

อุบายแห่งการดำรงจิตในสติปัฏฐาน

อานนท์! ข้อนั้นเป็นอย่างไรที่เธอกล่าว. อานนท์! ข้อนั้นเป็น
อย่างไรที่เธอกล่าว. อานนท์! ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด มีจิตตั้งมั่นแล้วในสติ-

ปฏิฐานทั้งสี่ อยู่, ข้อที่ภิกษุหรือภิกษุณีนั้น จะพึงหวังได้ก็คือ จักบรรลุคุณ-
วิเศษอันโอฬารยิ่งกว่าที่บรรลุอยู่ก่อน. สติปฏิฐานสี่อย่าง ใดอย่างหนึ่ง? สี่อย่าง
คือ :-

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้ปรกตตามเห็นภายในกาย มี
ความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลก
อยู่. เมื่อเธอนั้นตามเห็นภายในกายอยู่. ความเร่าร้อนมีอารมณ์ทางกาย
เกิดขึ้นในกายก็ดี ความหดหู่แห่งจิตเกิดขึ้นก็ดี จิตพุ่งไปในภายนอกก็ดี อานนท์!
ภิกษุณีนั้น พึงตั้งจิตไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอย่างใดอย่างหนึ่ง.
เมื่อเธอนั้นตั้งจิตไว้ในนิมิต อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่.
ปราโมทย์ย่อมเกิด; ปีติย่อมเกิดแก่ผู้มีจิตปราโมทย์; กายของผู้มีใจปีติ ย่อม
ระงับ; ผู้มีกายระงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น.

ภิกษุณีนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนั้นว่า “เราตังไว้ซึ่งจิตเพื่อประโยชน์
ใด ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้วแก่เรา, ถ้ากระไร บัดนี้เราจะเพิกถอน (ซึ่งจิต
อันตังไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส)” ดังนี้. ภิกษุณีนั้น จึงเพิกถอน
คือไม่กระทำซึ่งวิตก ไม่กระทำซึ่งวิจารณ์ รู้ชัดว่า “บัดนี้ เราเป็นผู้ไม่มีวิตก ไม่มี
วิจารณ์ มีสติเป็นสุขอยู่ในภายใน” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนามกัถิ จิตกัถิ และธรรมกัถิ ก็มีข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน).

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า ภาวนาย่อมมีด้วยการดำรงจิตไว้.

ข้อควรระวัง ในการเจริญสติปัฏฐานสี่

อัคริเวสสนะ! ครั้นภิกษุประกอบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะแล้ว ตถาคคยอมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า “มาเถิดภิกษุ! เธอจงเสพเสนาสนะอันสังค คือป่าละเมาะ โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง หรือลอมฟาง เถิด” ดังนี้. ภิกษุนั้นยอมเสพเสนาสนะอันสังค, ครั้นก้าวกลับจากบิณฑบาต ในกาลเป็นปัจฉิมภัต นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอย่อม ละอภิชฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา คอยชำระจิตจากอภิชฌาอยู่, ละ พยาบาท มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณา มีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทอยู่, ละถีนมิทระ มีจิตปราศจากถีนมิทระ มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีสติสัมปชัญญะ คอยชำระจิตจากถีนมิทระอยู่, ละอุทธัจจกุกกุกจะ ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน คอยชำระจิตจากอุทธัจจกุกกุกจะอยู่, ละวิจิกิจฉา ชำมลงวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวถามว่า “นี่อะไร นี้อย่างไร” ในกุศลธรรมทั้งหลาย คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉาอยู่.

ภิกษุนั้น ครั้นละนิเวศน์ ๕ ประการ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ทำปัญญาให้ถอยกำลังเหล่านี้ได้แล้ว, เธอ เป็นผู้มีปรกติตามเห็นกาย ในกาย อยู่ มีปรกติ ตามเห็นเวทนา ในเวทนา ท. อยู่ มีปรกติ ตามเห็นจิต ในจิตอยู่ มีปรกติ ตามเห็นธรรม ในธรรม ท. อยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีสติสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก.

ตถาคค ย่อมแนะนำเธอขึ้นให้ยิ่งขึ้นไปว่า :-

“มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในภายใน อยู่ แต่อย่าตรึงข้งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับภายในเลย (มา จ กายุปสสมุหิตัง วิตกัม วิตกเกส);

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา ท. อยู่ แต่อย่าตรึงข้งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับเวทนาเลย ;

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นจิตในจิต อยู่ แต่อย่าตรึงข้งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับจิตเลย ;

มาเถิด ภิกษุ! เธอจงเป็นผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรม ท. อยู่ แต่อย่าตรึงข้งวิตกอันเข้าไปประกอบอยู่กับธรรมเลย” ดังนี้.

ภิกษุนั้น เพราะเข้าไปสงบระงับเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารณ์ จึงเข้าถึงทุกขนิทาน อันเป็นเครื่องผ่อนคลายใจภายใน นำให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดผิขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปัสสัและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. (...แล้วได้ตรัสถึง คตนิทาน จตุคตนิทาน ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ อรูปฌาน อาสวักขณญาณ จนกระทั่ง วิมุคตนิทาน ตามหลักที่มีกล่าวอยู่ในบาลีทั่วไปที่กล่าวถึงเรื่องนี้).

— อุปปริ. ม. ๑๔/๒๖๘ - ๒๗๐/๓๕๖ - ๔๐๑.

(ที่ว่า มีข้อที่ควรระวังในการเจริญสติปัฏฐานสี่ ก็คือ อย่าเอาอารมณ์แห่งสติปัฏฐานสี่ เช่นกายเป็นต้น มาทำให้เป็นอารมณ์ของวิตกอันเป็นองค์ฌานที่หนึ่งแห่งองค์ฌานทั้งห้า เพราะว่าจะต้องละสิ่งที่เรียกว่าวิตก จึงจะเลื่อนจากปฐมฌานเป็นทุกขนิทาน หรือฌานที่สูงขึ้นไป อันไม่มีวิตก ได้; ถ้าเอากายเป็นต้นมาเป็นอารมณ์แห่งวิตก มันก็จะเลื่อนลำดับแห่งฌานไม่ได้; เพราะกายเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาอยู่ตลอดไป จึงควรพิจารณาภายในฐานะเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาอย่าเอามาเป็นอารมณ์แห่งวิตก การเจริญภาวนาจึงจะเป็นไปได้ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีนี้ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเจริญสติปัฏฐานสี่โดยตรง).

กายคตาสติ เป็นอุปการณแก่นันทริยสังวร

ก. โทษของการไม่มีกายคตาสติ

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์หกชนิด อันมีที่อยู่อาศัยต่างกัน มีที่เกี่ยวหากินต่างกัน มาผูกรวมกันด้วยเชือกอันมั่นคง; คือเขาจับมามาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง, จับจระเข้, จับนก, จับสุนัขบ้าน, จับสุนัขจิ้งจอก, จับลิง, มาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่งๆ แล้วผูกรวมเข้าด้วยกันเป็นปมเดียวในท่ามกลาง ปล่อยแล้ว. ภิกษุ ท.! ครั้นนั้น สัตว์เหล่านั้นทั้งหกชนิด มีที่อาศัยและที่เกี่ยวต่างๆ กัน ก็ขยี้แย่งจุดติงกัน เพื่อจะไปสู่ที่อาศัยที่เกี่ยวของตนๆ : งูจะเข้าจอมปลวก, จระเข้จะลงน้ำ, นกจะบินขึ้นไปในอากาศ, สุนัขจะเข้าบ้าน, สุนัขจิ้งจอกจะไปป่าช้า, ลิงก็จะไปป่า. ครั้นเหนื่อยล้ากันทั้งหกสัตว์แล้ว สัตว์ใดมีกำลังกว่า สัตว์นอกนั้นก็ต้องถูกลากติดตามไปตามอำนาจของสัตว์นั้น. ข้อนั้นฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุใดไม่อบรมทำให้มากในกายคตาสติแล้ว ตา ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหารูปที่น่าพอใจ, รูปที่ไม่น่าพอใจก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; หู ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหาเสียงที่น่าฟัง, เสียงที่ไม่น่าฟังก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; จมูก ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหากลิ่นที่น่าสูดดม, กลิ่นที่ไม่น่าสูดดมก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; ลิ้น ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหารสที่ขบใจ, รสที่ไม่ขบใจก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; กาย ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหาสัมผัสที่ยั่ววนใจ, สัมผัสที่ไม่ยั่ววนใจก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; และ ใจ ก็จะหลุดเอาภิกษุนั้นไปหาธรรมารมณ์ที่ถูกใจ, ธรรมารมณ์ที่ไม่ถูกใจก็กลายเป็นสิ่งที่เรารู้สึกอึดอัดขยะแขยง; ข้อนั้นฉันนั้นเหมือนกัน.

ข. คุณสมบัติของกายคตาสติ

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์หกชนิด อันมีที่อยู่อาศัยต่าง-
กัน มีที่ที่เกี่ยวหากินต่างกัน มาผูกรวมกันด้วยเชือกอันมั่นคง คือ เขาจับงูมาผูก
ด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง, จับจระเข้, จับนก, จับสุนัขบ้าน, จับสุนัขจิ้งจอก,
และจับลิง, มาผูกด้วยเชือกเหนียวเส้นหนึ่ง ๆ ครั้นแล้ว นำไปผูกไว้กับเสาเขื่อน
หรือเสาหลักอีกต่อหนึ่ง. ภิกษุ ท.! ครั้นนั้น สัตว์ทั้งหกชนิดเหล่านั้น มีที่
อาศัยและที่ที่เกี่ยวต่าง ๆ กัน ก็ยอแย้งจุดดิ่งกัน เพื่อจะไปสู่ที่อาศัยและที่ที่เกี่ยวของ
ตน ๆ : งูจะเข้าจอมปลวก, จระเข้จะลงน้ำ, นกจะบินขึ้นไปในอากาศ, สุนัข
จะเข้าบ้าน, สุนัขจิ้งจอกจะไปป่าช้า, และลิงก็จะไปป่า. ภิกษุ ท.! ในกาลใด
แล ความเป็นไปภายในของสัตว์ทั้งหกชนิดเหล่านั้น มีแต่ความเมื่อยล้าแล้ว;
ในกาลนั้น มันทั้งหลายก็จะพึงเข้าไปยืนเจ่า นั่งเจ่า นอนเจ่า อยู่ข้างเสาเขื่อน
หรือเสาหลักนั่นเอง. ข้อนี้ฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุรูปใดได้อบรมกระทำให้มากในกายคตาสติแล้ว ตา
ก็จะไม่จุดเอาภิกษุนั้นไปหารูปที่น่าพอใจ, รูปที่ไม่น่าพอใจ ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอ
รู้สึกอึดอัดขยะแขยง; หู ก็จะไมจุดเอาภิกษุนั้นไปหาเสียงที่น่าฟัง, เสียงที่ไม่
น่าฟัง ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; จมูก ก็จะไมจุดเอาภิกษุนั้นไป
หากลิ่นที่น่าสุดดม, กลิ่นที่ไม่น่าสุดดม ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง;
ลิ้น ก็จะไมจุดเอาภิกษุนั้นไปหารสที่ชบชอบใจ, รสที่ไม่ชบชอบใจ ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอ
รู้สึกอึดอัดขยะแขยง; กาย ก็จะไมจุดเอาภิกษุนั้นไปหาสัมผัสที่ยั่วชวนใจ,
สัมผัสที่ไม่ยั่วชวนใจ ก็ไม่เป็นสิ่งที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; และ ใจ ก็จะไม
จุดเอาภิกษุนั้นไปหาธรรมารมณ์ที่ถูกต้อง, ธรรมารมณ์ที่ไม่ถูกต้อง ก็ไม่เป็นสิ่ง
ที่เธอรู้สึกอึดอัดขยะแขยง; ข้อนี้ฉันนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท. ! คำว่า “เสาเขื่อน หรือเสาหลัก” นี้เป็นคำเรียกแทนข้อ
แห่ง กายคตาสติ.

ภิกษุ ท. ! เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียก
ใจไว้ว่า “กายคตาสติของเราทั้งหลาย จักเป็นสิ่งที่เราอบรม กระทำให้มาก
กระทำให้เป็นยานเครื่องนำไป กระทำให้เป็นของที่อาศัยได้ เพียรตั้งไว้เนื่อง ๆ
เพียรเสริมสร้างโดยรอบคอบ เพียรปรารภสมาสมาด้วยดี” ดังนี้. ภิกษุ ท. !
พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกใจไว้ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

— สพา. ส. ๑๘/๒๔๖, ๒๔๘/๓๔๘, ๓๕๐.

หลักสำคัญสำหรับผู้หลีกออกเจริญสติปัญญาอยู่ผู้เดียว

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรง
แสดงธรรมนั้นโดยย่อ อันเป็นธรรมที่เมื่อข้าพระองค์ฟังแล้ว จะเป็นผู้เดียวหลีกออกไปสู่ที่สงบ
เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเฝ้ากเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องบน แล้วแลอยู่เกิด
พระเจ้าข้า !”

ก็เรื่องอย่างเดียวกันนี้แหละ โมฆบุรุษบางพวกขอร้องให้เรากล่าว
ธรรมอย่างที่เธอถาม ครั้นเรากล่าวธรรมนั้นแล้ว เขาก็ยังสำคัญแต่ในอันที่จะติด
ตามเราเท่านั้น (ไม่สนใจที่จะหลีกออกอยู่ปฏิบัติผู้เดียว).

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่
ข้าพระองค์ ขอพระสุคตจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ในลักษณะที่ข้าพระองค์

ภิกษุ นั้น ยืนค้ำพระพุทธรูปชาติ ลุกจากอาสนะ ฉวยอภิวาท กระทำประทักษิณหลีกไปแล้ว เป็นผู้เคียวหลักออกไปสู่ที่สังัด ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีคนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องสูงอยู่ ไม่นานนักก็กระทำให้งังได้ ซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันไม่มีอะไรยิ่งกว่า ในทฤษฎีธรรมนี้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าใจแล้วแลอยู่ อันเป็นประโยชน์ที่พึงประสงค์ของกุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ ไม่มีเรือน คั้งนั้นแล.

- มหาวาร. ตี. ๑๔/๑๔๒ - ๑๔๓/๖๘๖ - ๖๙๐.

ครัสให้มัสติคู่กันไปกับสัมปชัญญะ

ภิกษุ ท.! ภิกษุ พึงเป็นผู้มัสติอยู่ อย่างมีสัมปชัญญะ : นี้เป็นอนุสาสนีของเราแก่พวกเธอทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มัสติ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลก. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุเป็นผู้มัสติ.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้รู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิ บาตร จีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิม, การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, การไป

การหยุด การนั่ง การนอน การหลับ การตื่น การพูด การนิ่ง. ภิกษุ ท.!
อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุเป็นผู้มีสัมปชัญญะ.

ภิกษุ ท.! ภิกษุ พึงเป็นผู้มีสติอยู่ อย่างมีสัมปชัญญะ : นี้เป็น
อนุสาสนีของเราแก่พวกเธอทั้งหลาย.

- มหา. ที. ๑๐/๑๑๒/๕๐.

การฝึกเพื่อความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ

ภิกษุ ท.! สมาริภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป
เพื่อสติสัมปชัญญะ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เวทนา
เกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; สัญญาเกิดขึ้น
(หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; วิตกเกิดขึ้น (หรือ)
ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาริภาวนา
อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.

- จตุกก. อ. ๒๑/๕๘/๔๑.

การฝึกเพื่อมีสติสัมปชัญญะโดยอ้อมและโดยตรง

อานนท์! ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ มีเท่าไร?

“มีห้าอย่าง พระเจ้าข้า!”

ห้าอย่าง อย่างไรเล่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุในภพนี้ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน เข้าถึง ทุตยฌาน เข้าถึง ตติยฌานแล้วแลอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ กระทำไว้ในใจ ซึ่งอโลกสัญญา อธิฐานทิวาสัญญา ว่า กลางวันฉันใด กลางคืนฉันนั้น, กลางคืนฉันใด กลางวันฉันนั้น, เธอมีจิตอันเปิดแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีอะไรท้อหุ้ม ยังจิตที่มีแสงสว่างทั่วพร้อมให้เจริญอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ ย่อม พิจารณาเห็น กายนี้ จากพันเท่าขึ้นไปสู่เบื้องบน จากปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ อันมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยขงไม้สะอ่าคมีประการต่างๆ ว่า : ในกายนี้มี ผม ท. ขน ท. เล็บ ท. ฟัน ท. หนัง เนื้อ เอ็น ท. กระดูก ท. เยื่อในกระดูก ใต้หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้สุด อาหารในกระเพาะ อจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำล้นหล่อซ้อ น้ำมูตร ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อการระชงกามราคะ.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ พึงเห็นซากศพ ที่ เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทิ้งศพ ตายแล้ววันหนึ่ง บ้าง ตายแล้วสองวัน บ้าง ตายแล้ว

สามวันบ้าง กำลังขุ่นพอง มีสีเข้เข้หน้าเกลียด มีหนองไหลหน้าเกลียด จันได,
 เรอนัน ก็ฟังน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ จันไดเห็นว่า แม้กายนี ก็มีธรรมดาเป็น
 อย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้; หรือว่า
 ภิกษุ ฟังเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่ทงศพ อันฝูงกาบ้าง จิกกินอยู่ อัน
 ฝูงนกกตะกรุมบ้าง จิกกินอยู่ อันฝูงแร้งบ้าง เจาะกินอยู่ อันฝูงสุนัขบ้าง กัดกินอยู่
 อันฝูงสุนัขจิ้งจอกบ้าง กัดกินอยู่ อันหมูหนอนต่างชนิดบ้าง บ่อนกินอยู่ จันได,
 เรอนัน ก็ฟังน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ จันไดเห็นว่า แม้กายนี ก็มีธรรมดา
 เป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้; หรือ
 ว่า ภิกษุ ฟังเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นทงศพ เป็นร่างกระดูกมีเนื้อ
 และเลือด ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัด, เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อ แต่ยังมี
 หนำเลือดเปื้อนอยู่ ยังมีเอ็นเป็นเครื่องรัด, เป็นร่างกระดูกปราศจากเนื้อและ
 เลือด แต่ยังมีเอ็นรัด, เป็นท่อนกระดูกทั้งหลาย ไม่มีเอ็นรัด กระจัด
 กระจายไปในทิศต่างๆ กระดูกมือไปทาง กระดูกเท้าไปทาง กระดูกแข้งไปทาง
 กระดูกขาไปทาง กระดูกสะเอวไปทาง กระดูกสันหลังไปทาง กระโหลกศีรษะ
 ไปทาง, จันได, เรอนันก็ฟังน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ จันไดเห็นว่า แม้กายนี
 ก็มีธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้
 ดังนี้; หรือว่า ภิกษุ ฟังเห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นทงศพ เป็น
 ชั้นกระดูกทั้งหลาย มีสีขาวเปรียบด้วยสีสังข์, เป็น ชั้นกระดูกทั้งหลาย เป็น
 กองๆ เรียงรายอยู่นานเกินกว่าปีหนึ่ง เป็น กระดูกทั้งหลาย เปื้อนเป็นผงละเอียด,
 จันได, เรอนันก็ฟังน้อมเข้าไปเปรียบกับกายนี้ จันไดเห็นว่า แม้กายนี ก็มี
 ธรรมดาเป็นอย่างนี้ มีภาวะเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ ดังนี้.
 ภิกษุ ท. ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว
 ย่อมเป็นไปเพื่อถอนชนชงอัสมีมานะ.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึงจุดตถนิมิต ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อการแทงตลอดขงชาติเป็นอนิก.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เหล่านี้แล ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ๕ อย่าง."

ติละ ติละ อานนท์! อานนท์! ถ้าอย่างนั้น เธอจงทรงจำฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติทั้งห้าไว้ คือ ภิกษุในกรณีนี้ มีสติก้าวไป มีสติถอยกลับ มีสติยืนอยู่ มีสตินั่งอยู่ มีสติสำเร็จการนอนอยู่ มีสติอธิษฐานการงาน. อานนท์! นี้เป็นฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.

- ฉกก. อ. ๒๒/๓๖๐ - ๓๖๒/๓๐๐.

(ฐานะแห่งอนุสสติ ๕ ข้อ ข้างต้น เป็นสติสัมปชัญญะโดยอ้อม แม้จะเป็นสาวกภายิก แต่ก็เป็นคำกล่าวแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า จนพระองค์ทรงรับรอง ถือว่ามีน้ำหนักเท่ากับพระพุทธานุสสติ จึงนำมาใส่ไว้ในที่นี้. ส่วนสติสัมปชัญญะโดยตรงนั้น ได้แก่ อนุสสติฐานะที่หก มีความหมายชัดแจ้งอยู่ในพุทธานุสสติด้านนั้นแล้ว).

โอวาทแห่งการทำสติ เมื่อถูกติหรือถูกข่ม

ก. ฝ่ายถูกติ

ภิกษุ ท.! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนี้ เธอทั้งหลายไม่พึงทำความอาฆาต เกลียดชัง เจ็บใจในชนเหล่านั้น.

ภิกษุ ท. ! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม
 ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น ถ้าเธอทั้งหลายจักโกรธ ไม่พอใจ ในชน
 เหล่านั้นแล้วไซ้ อันตรายจะมีแก่เธอเพราะเหตุนี้.

ภิกษุ ท. ! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม
 ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น ถ้าเธอทั้งหลายจักโกรธ ไม่พอใจ ในชน
 เหล่านั้นแล้วไซ้ เธอจะรู้ได้ไหมว่า คำกล่าวของเขานั้นเป็นสุภาสิตหรือทุพ-
 ภาสิต? “ไม่มีทางที่จะรู้ได้โดย พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ท. ! จะพึงมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม
 ติเตียนสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงแถลงให้เห็นเรื่องไม่จริง โดยความเป็น
 เรื่องไม่จริง ว่า “นี่ไม่จริงเพราะเหตุนี้ ๆ นี่ไม่ใช่อย่างนั้นเพราะเหตุนี้ ๆ สิ่ง
 อย่างนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งชนิดนั้นหาไม่ได้ในพวกเรา” ดังนี้.

ข. ฝ่ายอุกฤษ

ภิกษุ ท. ! หรือว่า จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญ
 ธรรม สรรเสริญสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น เธอทั้งหลายไม่พึงกระทำความเพลิด-
 เพลิน ยินดี ไม่พึงกระทำความคั่นตั้นแห่งใจ ในคำกล่าวสรรเสริญนั้น.

ภิกษุ ท. ! จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญธรรม
 สรรเสริญสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น ถ้าเธอทั้งหลายจักทำความเพลิดเพลิน ยินดี
 มีความคั่นตั้นแห่งใจ แล้วไซ้ อันตรายจะมีแก่เธอเพราะเหตุนี้.

ภิกษุ ท. ! จะมีฝ่ายตรงข้ามกล่าวสรรเสริญเรา สรรเสริญธรรม สรรเสริญสงฆ์, ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงกระทำให้เขาทราบเรื่องจริงโดยความเป็นเรื่องจริง ว่า “นี่จริงเพราะเหตุนี้ ๆ นี่เป็นอย่างนั้นเพราะเหตุนี้ ๆ สิ่งอย่างนี้มีอยู่ในพวกเรา สิ่งชนิดนั้นหาได้ในพวกเรา” ดังนี้.

— ส. ที. ๙/๓/๑.

ความมีสติเมื่อถูกประทุษร้าย

ผู้คฤณะ ! ถ้ามีใครกล่าวติเตียนเธอต่อหน้า; ผู้คฤณะ ! ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงละฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเสีย. ผู้คฤณะ ! ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ว่า “จิตของเราจักไม่วิปริต เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และเรายังคงเป็นผู้มีความเอ็นดูเกื้อกูล มีเมตตาจิต ไม่มีโทษอยู่ในภายใน” ดังนี้. ผู้คฤณะ ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้.

ผู้คฤณะ ! ถ้ามีใครประหารเธอด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนหิน ด้วยท่อนไม้ หรือด้วยศาสตรา; ผู้คฤณะ ! ในกรณีแม้เช่นนั้น เธอก็พึงละฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเสีย. ผู้คฤณะ ! ในกรณีเช่นนั้น เธอพึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ว่า “จิตของเราจักไม่วิปริต เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และเรายังคงเป็นผู้มีความเอ็นดูเกื้อกูล มีเมตตาจิต ไม่มีโทษอยู่ในภายใน” ดังนี้. ผู้คฤณะ ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ แล.

— มุ. ม. ๑๒/๒๕๐/๒๖๔.

(ฉันทะและวิตกที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้านเมื่อถูกประทุษร้ายนั้น คือพอใจที่จะแก้แค้น คิดที่จะแก้แค้น; ส่วนที่เป็นวิสัยแห่งบรรพชิตนั้น กลับทำอย่างที่ควรสไว้ในพระบาลีนี้ ซึ่งจัดว่าเป็นความมีสติคล้ายเหมือนกัน).

ลาภ ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ความเสื่อมลาภ ก็ครอบงำจิตของ
เขาตั้งอยู่;

ยศ ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ความเสื่อมยศ ก็ครอบงำจิตของ
เขาตั้งอยู่;

นินทา ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; สรรเสริญ ก็ครอบงำจิตของเขา
ตั้งอยู่;

สุข ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ทุกข์ ก็ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่.

บุญชนนั้น ย่อมยินดีในลาภ ย่อมยินร้ายใน ความเสื่อมลาภ อันเกิด
ขึ้นแล้ว;

ย่อมยินดีใน ยศ ย่อมยินร้ายใน ความเสื่อมยศ อันเกิดขึ้นแล้ว;

ย่อมยินดีใน สรรเสริญ ย่อมยินร้ายใน นินทา อันเกิดขึ้นแล้ว;

ย่อมยินดีใน สุข ย่อมยินร้ายใน ทุกข์ อันเกิดขึ้นแล้ว.

เขาถึงพร้อมด้วยความยินดียินร้าย อยู่ดังนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลาย. เรากล่าวว่า "เขาไม่
หลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ลาภเกิดขึ้นแก่อริยสาวกผู้มีการสดับ เขาพิจารณาเห็นโดย
ประจักษ์ จึงรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า "ลาภเกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้. (ในกรณีแห่งความเสื่อมลาภ ยศ
ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ ก็มีข้อความที่ควรสวโจ้อย่างเดียวกัน).

ลาภก็ ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ความเสื่อมลาภ ก็ไม่ครอบงำจิต
ของเขาตั้งอยู่;

ยศ ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ความเสื่อมยศ ก็ไม่ครอบงำจิต
ของเขาตั้งอยู่;

นินทา ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; สรรเสริญ ก็ไม่ครอบงำจิตของ
เขาตั้งอยู่;

สุข ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่; ทุกข์ ก็ไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่.

อริยสาวกนั้น ย่อมไม่ยินดีในลาภ ย่อมไม่ยินร้ายใน ความเสื่อมลาภ
อันเกิดขึ้นแล้ว;

ย่อมไม่ยินดีใน ยศ ย่อมไม่ยินร้ายใน ความเสื่อมยศ อันเกิดขึ้นแล้ว;

ย่อมไม่ยินดีในสรรเสริญ ย่อมไม่ยินร้ายใน นินทา อันเกิดขึ้นแล้ว;

ย่อมไม่ยินดีใน สุข ย่อมไม่ยินร้ายใน ทุกข์ อันเกิดขึ้นแล้ว.

เขามีความยินดีและยินร้ายอันจะได้แล้ว อยู่ดังนี้ ย่อมหลุดพ้นจาก
ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลาย, เรา
กล่าวว่า "เขาหลุดพ้นได้จากทุกข์" ดังนี้.

(คาถาศนวนกทัสพระสูตร)

มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข
และทุกข์ แปรคอย่างนี้ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงในหมู่มนุษย์ ไม่ยั่งยืน
มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา.

ผู้มีปัญญา มีสติ รู้ความข้อนแล้ว ย่อมเพ่งอยู่ในความ
แปรปรวนเป็นธรรมดาของโลกธรรมน.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสติ

อานิสงส์ตามปกติ แห่งอานาปานสติ

ก. อานิสงส์อย่างสังเขปที่สุด ๒ ประการ

(เมื่อได้ทรมานการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ชั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑ ถึง ๑๑๘๔ บรรทัดที่แปด แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” กันนี้แล้ว ได้ทรมานอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :-)

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้วอยู่อย่างนี้ ผลอานิสงส์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาผล ๒ ประการ เป็นสิ่งที่หวังได้; คือ อรหัตตผลในทิวฏฐธรรมเทียว หรือว่าถ้ายังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็จักเป็น อนาคามี.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๓๕๖ - ๓๕๗/๑๓๑๑ - ๑๓๑๓.

ข. อานิสงส์ตามปกติ ๗ ประการ

(เมื่อได้ทรมานการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ชั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๘๑-๔ แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” กันนี้แล้ว ได้ทรมานอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :-)

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอยู่อย่างนี้ ผลอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่หวังได้. ผลอานิสงส์ ๗ ประการ เป็นอย่างไรเล่า? ผลอานิสงส์ ๗ ประการ คือ :-

๑. การบรรลุ อรหัตตผลทันที ในทิวฏฐธรรมนี้.

๒. ถ้าไม่เช่นนั้น ย่อมบรรลุ อรหัตตผล ในกาลแห่งมรณะ.

๓. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัญญาญาณ ๕ ย่อมเป็น

อันตราปรินิพพาย.

๔. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัจญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น
อุพหัจจปรินิพพายี.

๕. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัจญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น
อสังขารปรินิพพายี.

๖. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัจญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น
สสังขารปรินิพพายี.

๗. ถ้าไม่เช่นนั้น เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสัจญโญชน์ ๕ ย่อมเป็น
อุทฺธงฺโกโตอกนิฏฺฐคามี.

ภิกษุ ท. ! อานาปานสติ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล ผลอานิสงส์ ๗ ประการเหล่านี้ ย่อมหวังไว้ ดังนี้.

— มหาวาร. ตี. ๑๙/๓๔๗/๑๓๑๔ - ๑๓๑๖.

ค. ทำสติปัฏฐานสี่ - โพชฌงค์เจ็ด - วิชชาและวิมุตติ ให้บริบูรณ์

ภิกษุ ท. ! ธรรมอันเอ่อนั้นมีอยู่ ซึ่งเมื่อบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์; ครั้นธรรมทั้ง ๔ นั้น อันบุคคลเจริญ
แล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์; ครั้นธรรมทั้ง ๗ นั้น
อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำธรรมทั้ง ๒ ให้บริบูรณ์ได้.

ภิกษุ ท. ! อานาปานสติสมาธินี้แล เป็นธรรมอันเอกซึ่งเมื่อบุคคล
เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้บริบูรณ์; สติปัฏฐาน ๔
อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้ง ๗ ให้บริบูรณ์; โพช-
ฌงค์ทั้ง ๗ อันบุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์

ได้. (เนื้อเรื่องต่อไปนี้ดูรายละเอียดที่หน้า ๑๑๙๘ ถึงหน้า ๑๒๐๘ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า “สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์”, “สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์”, “โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”).

—มหาวาร. ส. ๑๘/๔๒๔/๑๔๐๒-๑๔๐๓.

ง. อานิสงส์คามที่เคยปรากฏแก่พระองค์เอง

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ชั้น ถึงที่กล่าวไว้ที่หน้า ๑๑๙๑-๔ แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” ครั้นแล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ว่า :-)

ภิกษุ ท.! แม้เราเอง เมื่อยังไม่ตรัสรู้ ก่อนการตรัสรู้ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ ย่อมอยู่ด้วยวิหαρกรรม^๕เป็นอันมาก. ภิกษุ ท.! เมื่อเรายู่ด้วยวิหαρกรรม^๕เป็นอันมาก กายก็ไม่ลำบาก ตาก็ไม่ลำบาก และจิตของเราทั้งหลาย จจากอสวะ^๕ทั้งหลาย เพราะไม่ถ่อมมันด้วยอุปาทาน.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุ^๕นั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “กายของเราไม่พึงลำบาก ตาของเราไม่พึงลำบาก และจิตของเราทั้งหลาย จจากอสวะ^๕ทั้งหลาย เพราะไม่ถ่อมมันด้วยอุปาทาน” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธิ^๕นี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า การปฏิบัติอานาปานสติไม่ทำร่างกายให้ลำบากเหมือนกัมมัฏฐานอื่นบางอย่าง เช่นไม่มีความรบกวนทางตา ไม่ต้องใช้สายตาเหมือนการเพ่งกถิน เป็นต้น; แล้วยังสามารถทำจิตให้หลุดพ้นได้ด้วย).

จ. ละความคำวิอันอาศัยเรือน

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุ^๕นั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “ความระลึกและคำวิอันอาศัยเรือนเหล่าใดของเรามีอยู่ ความระลึกและความคำวิเหล่านั้น

ฟังกันไป” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุ นั้นฟังทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติบ่งกั้นการดำริที่น้อมไปในทางกาม มีแต่ที่จะให้น้อมไปในทางเนกขัมมะ).

๑. สามารถควบคุมความรู้สึกเกี่ยวกับความปฏิกุศล

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “เราพึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่าปฏิกุศลในสิ่งที่ไม่เป็นปฏิกุศลอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุ นั้นฟังทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า การเจริญอานาปานสติช่วยให้พิจารณาเห็นสังขารที่ไม่เป็นปฏิกุศลโดยสีและกสินเป็นต้น แต่มีความเป็นปฏิกุศลโดยความเป็นมายา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และปรุงแต่งให้เกิดทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “เราพึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่า ไม่ปฏิกุศลในสิ่งที่ปฏิกุศลอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุ นั้นฟังทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจถูกต้องว่าการปฏิกุศลนั้นที่แท้ไม่ใช่ปฏิกุศลเพราะกสินและสีน่าเกลียด หากแต่ว่าเป็นปฏิกุศลตรงที่เป็นมายา และทำให้เกิดทุกข์ ฉะนั้น สิ่งที่มีสีและกสินอันน่าเกลียด ถ้ามิได้เป็นเหตุให้เกิดกิเลสหรือเกิดทุกข์แล้ว ก็หาไรสิ่งทีปฏิกุศลไม่).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “เราพึงเป็นผู้มีสติปัญญาว่า ปฏิกุศลทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกุศล และทั้งในสิ่งที่ปฏิกุศลอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุ นั้นฟังทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า สติและญาณ ในอานาปานสติสามารถทำให้เห็นความน่าชยะแยง เพราะทำให้เกิดความทุกข์ทรมาน ว่ามีอยู่ทั้งในสิ่งที่ตามธรรมดาถือกันว่าปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็ได้ว่า ไม่ควรถือเป็นตัวคนหรือของตน ทั้งในสิ่งที่ปฏิบัติและในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติ).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เราพึงเป็นผู้มีสติญาณว่า ไม่ปฏิบัติทั้งในสิ่งที่ปฏิบัติและในสิ่งที่ไม่ปฏิบัติอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า สติและญาณในอานาปานสติขั้นสูง ที่สามารถทำให้เห็นสุญญตา ย่อมสามารถทำให้วางเฉยได้ทั้งในสิ่งที่ปฏิบัติ และสิ่งที่ไม่ปฏิบัติอยู่โดยเสมอกัน).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เราพึงเป็นผู้เว้นขาดจากความรู้สึกว่าปฏิบัติ และความรู้สึกว่าไม่เป็นปฏิบัติทั้ง ๒ อย่างเสียโดยเด็ดขาดแล้ว เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ในขั้นที่มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ และอยู่ด้วยอุเบกขาจริงๆ นั้น ย่อมไม่มีความรู้สึกว่าเป็นปฏิบัติและไม่ปฏิบัติทั้ง ๒ อย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผลของอานาปานสติขั้นสูง กล่าวคือจตุกกะที่ ๔ ที่ทำให้เห็นความว่างจากตัวตน หรือว่างจากความหมายอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ โดยประการทั้งปวงจริงๆ แล้ว).

ข. เป็นเหตุให้ไ้รูปฌานทั้งสี่

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เราพึงเป็นผู้สังัดจากกามทั้งหลาย สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกแล้วแลอยู่เกิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินั้นแหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถช่วยให้เกิดปฐมฌานได้สมตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป เราพึงเข้าถึง ตถัตถิยาน อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งจิตในภายใน เพราะธรรมอันเอก คือสมาธิสุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดทุติยฌานได้ตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เราพึงเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้ากล่าวว่ามีเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ มีการอยู่เป็นสุข, เข้าถึง ตถัตถิยาน แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดตติยฌานได้ตามความปรารถนา).

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เราพึงเข้าถึง จตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติ สามารถอำนวยให้เกิดทุกคุณตามได้ตามความปรารถนา).

ญ. เป็นเหตุให้ได้อรูปฌานทั้งสี่

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญาทั้งหลาย เพราะการไม่กระทำในใจ ซึ่งนานัตตสัญญามีประการต่างๆ เราพึงเข้าถึง อากาสนัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่าอากาศไม่มีที่สุด ดังนี้แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า อานาปานสติสมาธิ สามารถอำนวยให้เกิดอากาสนัญจายตนะได้ โดยเมื่อทำรูปฌานให้เกิดขึ้นแล้ว กำหนดนิมิตคือลมหายใจ โดยประจักษ์แล้ว ทำการเพิกถอนลมหายใจออกไปเสียจากนิมิตเหลือความว่างอยู่แทน และความว่างนั้น ทั้งอยู่ในฐานะเป็นอารมณ์รูปฌานขั้นที่หนึ่งในที่นี้ แม้ทำอย่างนี้ ก็กล่าวได้ว่าอากาสนัญจายตนะนั้น สืบเนื่องมาจากอานาปานสติโดยตรง. ถ้าจำเป็นจะต้องสงเคราะห์รูปฌานเข้าในอานาปานสติอันมีวัฏฏ์ ๑๖ แล้ว พึงสงเคราะห์เข้าในอานาปานสติขั้นที่ ๔ คือการทำกายสังขารให้ว่างับ. เท่าที่กล่าวมาแล้วข้างต้น (ในหนังสืออานาปานสติสูตรรวมโฆษณของพุทธทาส) ไม่มีการกล่าวถึงรูปฌาน ก็เพราะไม่เป็นที่มุ่งหมายโดยตรงของการทำอานาปานสติที่เป็นไปเพื่อความสันนิเวศโดยเฉพาะ.)

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เราพึงก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงเข้าถึง วิญญาณัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ต้องมีการทำอากาศาณญายตนะ กังที่กล่าวแล้วในข้อบนให้เกิดขึ้นอย่างมั่นคงเสียก่อน แล้วจึงเพิกถอนการกำหนดอากาศากำหนดกวิญญาณแทน หมายถึง วิญญาณธาตุที่ไม่มีรูปร่างซึ่งจัดเป็นนามธาตุหรือนามธรรม; เนื่องจากทำสืบท่อมมาจากอานาปานสติ จึงกล่าวว่สำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุ^๕นั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “เราพึงก้าวล่วงวิญญาณญายตนะเสียโดยประการทั้งปวง เข้าถึง อากิญจัญญายตนะ อันมีการทำในใจว่าไม่มีอะไร แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า เมื่อทำวิญญาณญายตนะให้เกิดขึ้นอย่างมั่นคงแล้ว เพิกถอนการกำหนดอารมณ์ว่าวิญญาณไม่มีที่สุดเสีย มากำหนดความไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์. เนื่องจากมีอานาปานสติเป็นมูล จึงกล่าวว่สำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุ^๕นั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารธนาว่า “เราพึงก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะเสียโดยประการทั้งปวง เข้าถึง เนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินี้แหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า ได้มีการทำอากิญจัญญายตนะให้เกิดขึ้นแล้วอย่างมั่นคง แล้วเพิกถอนการกำหนดความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์นั้นเสีย หน่วงเอาความรำบที่ประณีตยิ่งขึ้นไปคือ ความไม่ทำความรู้สึกอะไรเลย แต่ก็ไม่ใช่สลบหรือตาย จึงเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งหมายความว่า จะว่ามีสติอยู่ก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีสติเลยก็ไม่ใช่. เพราะมีอานาปานสติเป็นมูล ในชั้นกันก้วยกันทั้ง ๔ ชั้น จึงเรียกว่าสำเร็จมาแต่อานาปานสติ อีกอย่างหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า ในขณะที่แห่งรูปฌานแม้ไม่มีการหายใจอยู่โดยตรง ก็คงถือว่า มีการหายใจอยู่โดยอ้อมคือไม่รู้สึก

ฉะนั้นเป็นอันกล่าวสืบไปว่า เพราะมีความชำนาญ หรือมีความเคยชินในการกำหนดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออกมาแล้วแต่ในชั้นก่อน ในชั้นนี้ ย่อมมีการกำหนดอารมณ์แห่งอรุปฌาน และความสงบอันเกิดจากอรุปฌาน ตลอดจนการพิจารณาหรือปัจเจกชนในอาการทั้งหลายแห่ง ออรุปฌาน อยู่ทุกลมหายใจเข้า-ออก ทั้งโดยมีความรู้สึกตัวและไม่มีความรู้สึกตัว ก็ทั้งโดย ตรงและโดยอ้อมอีกนั่นเอง.)

๓. เป็นเหตุให้ไค้สัญญาเวทิตนโรธ

ภิกษุ ท. ! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุปรารถนาว่า “เราพึงก้าวล่วงซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง เข้าถึง สัญญาเวทิตนโรธ แล้วแลอยู่เถิด” ดังนี้แล้วไซ้; อานาปานสติสมาธินั้นแหละ อันภิกษุนั้นพึงทำไว้ในใจให้เป็นอย่างดี.

(ข้อนี้หมายความว่า มีการทำเนวสัญญานาสัญญาตนะให้เกิดขึ้นได้อย่างมั่นคง แล้วละความรู้สึกที่เป็นเนวสัญญานาสัญญาตนะนั้นเสีย น้อมจิตไปสู่ความว่างบีบ ที่ยิ่งไปกว่านั้นอีก ก็คือการดับสัญญาและเวทนาเสีย ด้วยการทำให้เจตสิกชื่อสัญญาและเจตสิกชื่อเวทนาได้ทำหน้าที่ของตนตามปกติแก่ประการใดเลย. ความรู้สึกที่เป็นสัญญาและเวทนาตามปกติธรรมดาจึงไม่ปรากฏ. เรียกว่าเป็นสัญญาเวทิตนโรธ ก็คือความดับไปแห่งสัญญาและเวทนา ตลอดเวลาเหล่านั้น ซึ่งเรียกกันสั้น ๆ ว่า เข้าสู่โรธสมาบัติ หรือเรียกสั้นจนถึงกับว่าเข้านิโรธเฉยๆ. การกระทำอันนี้ตั้งกันขึ้นด้วยอานาปานสติสมาธิ ดังนั้นจึงกล่าวว่าสำเร็จมาจากอานาปานสติ.)

ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงว่า อานาปานสติภาวนานั้น นอกจากจะใช้เป็นเครื่องมือสำหรับปฏิบัติเพื่อทำอาสวะให้สิ้นโดยตรงแล้ว ยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือ เพื่อการปฏิบัติที่ดำเนินไปในทางฝ่ายจิต หรือฝ่ายสมณะโดยส่วนเดียว จนกระทั่งถึงสัญญาเวทิตนโรธได้ด้วยอาการอย่างนี้ และพร้อมกันนั้นซึ่งไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าเป็นไปในทางไหน แต่เป็นประโยชน์ทั่วไปสำหรับการปฏิบัติทุกแนวก็คือ การอยู่ด้วยอานาปานสตินั้นไม่ลำบากกาย และไม่ลำบากตา

ซึ่งนับว่าเป็นการพักผ่อนอยู่ในตัวเองเป็นอย่างดีอยู่แล้ว นับว่าเป็นอันสงฆ์พิเศษส่วนหนึ่งของ
อานาปานสติ.

—มหาวาร. ส. ๑๙/๔๐๐ - ๔๐๔/๑๓๒๗ - ๑๓๔๕.

ฎ. สามารถกำจัดบาปอกุศลทุกทิศทาง

อานนท์! เปรียบเหมือนกองฝุ่นใหญ่มีอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง
ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศตะวันออก ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถ
มาจากทางทิศตะวันตก ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศเหนือ
ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น ถ้าเกวียนหรือรถมาจากทางทิศใต้ ก็บดขยี้กองฝุ่นนั้น,
นั่นฉันใด; อานนท์! เมื่อบุคคลมีปกติ ตามเห็นกายในกาย อยู่เป็นประจำ ย่อม
กำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยแท้, เมื่อบุคคลมีปกติ ตามเห็นเวทนาในเวทนา
ทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ ย่อมกำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยแท้, เมื่อบุคคล
มีปกติ ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ ย่อมกำจัดบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย โดย
แท้, เมื่อบุคคลมีปกติ ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ ย่อมกำจัด
บาปอกุศลธรรมทั้งหลายโดยแท้, ฉะนั้นนั่นเหมือนกัน.

—มหาวาร. ส. ๑๙/๔๑๑/๑๓๖๒.

อานิสงฆ์พิเศษ แห่งอานาปานสติ

ก. กายไม่โยกโคลง

(ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหากัปปินะ ผู้มีกายไม่โยก
โคลง แล้วได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า :-)

ภิกษุ ท.! พวกเขาเห็นความหวั่นไหว หรือความโยกโคลงแห่งกาย
ของมหากัปปินะบ้างหรือไม่?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! เวลาใดที่ข้าพระองค์ทั้งหลาย เห็นท่านผู้มีอายุหนึ่งในที่ท่ามกลางสงฆ์ก็ดี นั่งในที่ลับคนเดียวก็ดี ในเวลานั้น ๆ ข้าพระองค์ทั้งหลายไม่ได้เห็นความหวั่นไหว หรือความโยกโคลงแห่งกายของท่านผู้มีอายุรูปนั้นเลย พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม มีขึ้นไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิใด ; ภิกษุ มหากัปปีนั้น เป็นผู้ได้ตามปรารถนา ได้ไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ซึ่งสมาธินั้น.

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม มีขึ้นไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งสมาธิเหล่าไหนเล่า?

ภิกษุ ท. ! ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม ย่อมมีไม่ได้เพราะการเจริญทำให้มากซึ่งอานาปานสติสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิตก็ตาม จึงไม่มี ?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น ; ภิกษุนั้นมีสติอยู่นั้นเทียว หายใจเข้า มีสติอยู่ หายใจออก : เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้สึกตัวทั่วถึงว่าหายใจเข้ายาว, ฯลฯ (ตรัสอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖ กิ่งที่มีปรากฏที่หน้า ๑๑๘๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” กิ่งแก่หน้า ๑๑๘๒ ถึงหน้า ๑๑๘๔) ...เห็นความสลัดคือนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออกดังนี้.

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว
อย่างนั้นแล ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งกายก็ตาม ความหวั่นไหวโยกโคลงแห่งจิต
ก็ตาม ย่อมมีไม่ได้ ดังนี้.

— มหาวาร. ตี. ๑๔/๓๔๔ - ๔๐๐/๑๓๒๒ - ๑๓๒๖.

ข. รู้ต่อเวทนาทุกประการ

ภิกษุ ท. ! เมื่ออานาปานสติสมาธิ อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้วอยู่อย่างนี้ ;

ถ้าภิกษุนั้นเสวยเวทนาอันเป็นสุข เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง
เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อัน
เราไม่เพลิดเพลिनเฉพาแล้ว ดังนี้.

ถ้าภิกษุนั้นเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนานั้นไม่
เที่ยง เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น
อันเราไม่เพลิดเพลिनเฉพาแล้ว ดังนี้.

ถ้าภิกษุนั้นเสวยเวทนาอันเป็นอกุทกขมสุข เธอย่อมรู้ตัวว่า เวทนา
นั้นไม่เที่ยง เธอย่อมรู้ตัวว่าเวทนานั้น อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว ย่อมรู้ตัวว่า
เวทนานั้น อันเราไม่เพลิดเพลिनเฉพาแล้ว ดังนี้.

ภิกษุนั้น ถ้าเสวยเวทนาอันเป็นสุข ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวย
เวทนานั้น ; ถ้าเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวยเวทนา

น^๕ ; ถ้าเสวย เวทนาอันเป็นอทุกข์ขมสุข ก็เป็นผู้ไม่ติดใจพัวพันเสวยเวทนา
น^๕ .

ภิกษุ^๕ นั้น เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย เธอย่อมรู้ตัวว่า
เราเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย ดังนี้. เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุด
รอบแห่งชีวิต เธอย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนา อันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต ดังนี้ ;
จนกระทั่งการทำลายแห่งกาย ในที่สุดแห่งการถือเอารอบซึ่งชีวิต เธอย่อมรู้ตัวว่า
เวทนาทั้งปวง อันเราไม่ผลิตผลิตเฉพาะแล้ว จักเป็นของดับเย็นในที่นั้นนั่นเทียว
ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ประทีปน้ำมันลุกอยู่ได้เพราะอาศัยน้ำมันด้วย เพราะ
อาศัยไส้ด้วย เมื่อหมดน้ำมันหมดไส้ ก็เป็นประทีปที่หมดเชื้อดับไป, ข้อนี้
ฉันใด ; ภิกษุ^๕ นั้น ก็ฉันนั้น กล่าวคือเมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย
ย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนาอันเป็นที่สุดรอบแห่งกาย ; เมื่อเสวยเวทนาอันเป็นที่สุด
รอบแห่งชีวิต ย่อมรู้ตัวว่าเราเสวยเวทนา อันเป็นที่สุดรอบแห่งชีวิต ; จน
กระทั่งการทำลายแห่งกาย ในที่สุดแห่งการถือเอารอบซึ่งชีวิต เธอย่อมรู้ตัวว่า
เวทนาทั้งปวง อันเราไม่ผลิตผลิตเฉพาะแล้ว จักเป็นของดับเย็นในที่นั้นนั่นเทียว
ดังนี้.

— มหาวาร. ตี. ๑๙/๔๐๔/๑๓๔๖ - ๑๓๔๗.

ค. มีสุขวิหารอันสงบเย็น

ภิกษุ ท. ! อานาปานสติสมาธิ^๕ นี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมเป็นของรำงับ เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุขวิหาร และ

ย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก อันเกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป
ให้ร่วงไป โดยควรแก่ฐานะ.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนฝุ่นธุลีฟุ้งขึ้นแห่งเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน
ฝนหนักที่พัดฤดูตกลงมา ย่อมทำฝุ่นธุลีเหล่านั้นให้อันตรธานไป ให้ร่วงไปได้
โดยควรแก่ฐานะ, ข้อนั้นฉันใด; ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิอันบุคคล
เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ก็เป็นของร่วงไป เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุข-
วิหาร และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก ที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้วให้
อันตรธานไป โดยควรแก่ฐานะได้ ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! ก็อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่า? ที่เป็นของร่วงไป เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุขวิหาร
และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป
โดยควรแก่ฐานะได้.

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม
ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น.
ภิกษุนั้น ฯลฯ (ตรัสอานาปานสติ อันมีวัตถุ ๑๖ ครั้งที่มีปรากฏที่หน้า ๑๑๘๑
แห่งหนังสือเล่มนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” ตั้งแต่หน้า ๑๑๘๒ ถึงหน้า
๑๑๘๔) เห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเป็นของร่วงไป เป็นของประณีต เป็นของเย็น เป็นสุข-

วิหาร และย่อมยังอกุศลธรรมอันลามก ที่เกิดขึ้นแล้ว และเกิดขึ้นแล้ว ให้
อันตรธานไป โดยควรแก่ฐานะ ดังนี้ แล.

(ข้อนี้สรุปความว่า อานาปานสติ เป็นเครื่องทำให้เกิดความเย็นใจหรือสุขวิหาร
สำหรับบุคคลผู้มีความกระวนกระวาย หรือความฟุ้งซ่านรำคาญ ไม่พอใจในการเป็นอยู่หรือชีวิต
ประจำวันของตน อันเกิดมาแต่ความเบื่อบรรยากาศต่างๆ หรือความไม่ประสบความสำเร็จในสิ่งที่
ตนกระทำ เป็นต้น).

— มหาวาร. ตี. ๑๙/๔๐๗/๑๓๕๒ - ๑๓๕๔.

จ. เห็นสุขแล้วดำเนินไปในตัวเอง จนสิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! ถ้าพวกปริพพาชกเดิยรติย์ลัทธิอื่นถามพวกเธอว่า สมณ-
โคตมอยู่ตลอดพรรษากาลเป็นอันมาก ด้วยวิหารธรรมอย่างไร ดังนี้แล้ว
พวกเธอพึงตอบว่า “ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอยู่ตลอดพรรษากาล
เป็นอันมาก ด้วยอานาปานสติสมาธิ.”

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เราเป็นผู้มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก :
เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว; หรือเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่าหายใจ
ออกยาว ฯลฯ

(ไตรปิฎก อานาปานสติ อัมมวัตถุ ๑๖ กัณฑ์มีปรากฏที่หน้า ๑๑๑๑ แห่งหนังสือเล่มนี้
หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก” ตั้งแต่หน้า ๑๑๑๒ ถึงหน้า ๑๑๑๔)

ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ
จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! เมื่อใครผู้ใด จะกล่าวสิ่งใดให้ถูกต้องชอบธรรม ว่าเป็น อริยวิหารกัฏฐิ ว่าเป็นพรหมวิหารกัฏฐิ ว่าเป็นตถาคตวิหารกัฏฐิ เขาพึงกล่าวอานาปานสติสมาธินี้แหละ ว่าเป็นอริยวิหาร ว่าเป็นพรหมวิหาร ว่าเป็นตถาคตวิหาร.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเหล่าใดยังเป็นเสาะ ยังไม่ถึงถึงธรรมที่ต้องประสงค์ แห่งใจ ปรารถนาอยู่ซึ่งโยคเขมธรรมอันไม่มีอะไรยิ่งกว่า; ภิกษุเหล่านั้น เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอานาปานสติสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อความสันไป แห่งอัสวะทั้งหลาย.

ส่วนภิกษุทั้งหลายเหล่าใด เป็น อรหันต์ สิ้นอัสวะแล้ว มีพรหมจรรย์ อยู่จบแล้ว มีสิ่งที่ต้องทำอันตนทำเสร็จแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์ ตนอันลุล่วงแล้ว มีสัญญาชนในภพทั้งหลายสิ้นรอบแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ; ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว ซึ่งอานาปานสติสมาธิ ย่อมเป็นสุขวิหารในทักขณธรรมนี้ด้วย เพื่อความสมบูรณ์แห่ง สติสัมปชัญญะ ด้วย.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๔๑๒/๑๓๖๔ - ๑๓๖๗.

จ. ควรแก้นามว่า อริยวิหาร - พรหมวิหาร - ตถาคตวิหาร

ภิกษุ ท. ! ฉะนั้น เมื่อใครจะกล่าวสิ่งใดให้ถูกต้องชอบธรรม ว่าเป็นอริยวิหาร กัฏฐิ ว่าเป็นพรหมวิหาร กัฏฐิ ว่าเป็นตถาคตวิหาร กัฏฐิ เขาพึง กล่าว อานาปานสติสมาธิ นี้แหละ ว่าเป็น อริยวิหาร ว่าเป็น พรหมวิหาร ว่าเป็น ตถาคตวิหาร ดังนี้.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๔๑๓/๑๓๖๘.

๑. ทำสังโยชน์ให้สิ้น - กำจัดอนุสัย - รู้ทางไกล - สิ้นอาสวะ

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
เป็นไปเพื่อการละ **สังโยชน์** ททั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่า จึงเป็นไปเพื่อการละ **สังโยชน์** ททั้งหลาย?

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม ไปแล้วสู่โคนไม้ก็ตาม
ไปแล้วสู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น;
ภิกษุนั้นมีสติอยู่นั้นเทียว หายใจเข้า มีสติอยู่นั้นเทียว หายใจออก
(มีรายละเอียดแห่งอานาปานสติ ๑๖ ชั้น กิ่งที่แยกกล่าวให้รู้เนื้อความเต็มแล้วในข้อ ก. เป็นกัน
จนกระทั่งถึงคำว่า) ย่อมทำในบทศึกษาว่า เราเป็นผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคืน
อยู่เป็นประจำ จักหายใจออก ดังนี้.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อการละ **สังโยชน์** ททั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อการ **กำจัดเสียซึ่งอนุสัย** (มีใจความเต็มเหมือนข้อ **สังโยชน์**).

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อความ **รอบรู้ซึ่งทางไกล (อวิชชา)**. (มีใจความเต็มเหมือนข้อ
สังโยชน์).

ภิกษุ ท.! อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อความ **สิ้นไปแห่งอาสวะ** ททั้งหลาย. (มีใจความเต็มเหมือนข้อ
สังโยชน์).

(ข้อความทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นโดยสรุปว่า อานาปานสติ มีผลทำให้ละสัญญาณฺ์
ได้, ทำให้กำจัดอนุสัยได้, ทำให้รอบรู้ทางไกลคืออวิชชา เหตุให้เกิดอวิชชา ความคับ
ไม่เหลือแห่งอวิชชา และทางปฏิบัติให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งอวิชชา, ในที่สุดย่อมทำอาสวะ
ให้สิ้นไป; ซึ่งโดยใจความแล้ว ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน คือการคับกิเลสสิ้นเชิงนั่นเอง.
ทั้งนี้เพราะอานาปานสติภาวนา ทำสติปัฏฐาน ๔ ให้สมบูรณ์; สติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์แล้ว
ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้สมบูรณ์; โพชฌงค์ ๗ สมบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุกติให้สมบูรณ์;
ยังมีพุทธภาษิตครัสไว้ ซึ่งนำมาใส่ไว้ในหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า “อานิสงส์ตามปกติแห่ง
อานาปานสติ” ข้อก. ที่หน้า ๑๒๔๘, และหัวข้อว่า “สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ เมื่ออานาปานสติ
บริบูรณ์”, “สติปัฏฐานสี่บริบูรณ์ ย่อมทำโพชฌงค์ให้บริบูรณ์”, “โพชฌงค์บริบูรณ์ ย่อม
ทำวิชชาและวิมุกติให้บริบูรณ์” ที่หน้า ๑๑๘๘ ถึงหน้า ๑๒๐๘).

— มหาวาร. ส. ๑๘/๔๒๕ - ๔๒๖/๑๔๐๖ - ๑๔๑๐.

ข. รู้จักลมหายใจอันจักมีเป็นครั้งสุดท้ายแล้วคับจิต

(เมื่อได้ตรัสการกระทำอานาปานสติตามลำดับครบ ๑๖ ชั้น ดังที่กล่าวไว้ที่หน้า
๑๑๘๑ ถึง ๑๑๘๔ บรรทัดที่แปด แห่งหนังสือนี้ หัวข้อว่า “แบบการเจริญอานาปานสติที่มีผลมาก”
ดังนี้แล้ว ได้ตรัสอานิสงส์แห่งอานาปานสตินี้ ว่า :-)

ราหุล! เมื่อบุคคลเจริญกระทำให้มากซึ่งอานาปานสติอย่างนี้แล้ว
ลมอัสสาสะบัสสาสะอันจะมีเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อจะคับจิตนั้น จะเป็นสิ่งที่เขารู้แจ้ง
แล้วคับไป หาใช่เป็นสิ่งที่เขาไม่รู้แจ้งไม่ ดังนี้. (รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ คุฎจาก
หนังสืออานาปานสติ (ชุดธรรมโฆษณของพุทธทาส) หน้า ๕๑๕).

— ม. ม. ๑๓/๑๔๐ - ๑๔๒/๑๔๖.

๑. เหตุปัจจัยที่พระศาสนาจะคงอยู่นานภายหลังพุทธปรินิพพาน

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระสังฆธรรมจะไม่คงอยู่นาน? ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว พระสังฆธรรมจะคงอยู่นาน พระเจ้าข้า?”

พราหมณ์! เพราะไม่มีการทำให้เจริญ เพราะไม่มีการกระทำให้หมัก ซึ่งสติปัญญาทั้งสี่ ในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว สังฆธรรมย่อมไม่คงอยู่นาน.

แต่พราหมณ์เอ๋ย! เพราะมีการกระทำให้เจริญ เพราะมีการกระทำให้หมัก ซึ่งสติปัญญาทั้งสี่ ในเมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว สังฆธรรมย่อมคงอยู่นาน. สติปัญญาสี่อย่างไรเล่า? พราหมณ์! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มกติดตามเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ (ข้อความต่อจากนี้ไป ก็เหมือนกับข้อความที่ตรัสไว้ในที่อื่น ๆ).

— มหาวาร. ตี. ๑๙/๒๓๒/๗๗๘-๗๗๙.

อานิสงส์ แห่งความไม่ประมาทคือสติ

ภิกษุ ท.! เราไม่มองเห็นธรรมอันแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรืออกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้วเสื่อมสิ้นไป, เหมือน ความไม่ประมาทนี้. ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลไม่ประมาทแล้ว, กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดอยู่แล้ว ก็เสื่อมสิ้นไป.

— เอกก. อี. ๒๐/๑๓/๖๐.

(ในสูตรอื่นทรงแสดงอานิสงส์แห่งความไม่ประมาท ว่าทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง (มโหโต อุกุทาย สวักกที). — ๒๐/๑๘/๘๔.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นสิ่งที่เป็นไปเพื่อความตั้งอยู่ความไม่เลอะเลือนความไม่
สูญหายแห่งพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺส ฐิกฺขิยา อสฺมฺโมสย อนนฺตรธานาย สํวคฺคติ). — ๒๐/
๒๓/๑๑๖.

ในสูตรอื่นทรงแสดงว่า เป็นเหตุให้เกิดประโยชน์อันใหญ่หลวงชนิดที่เป็นไปใน
ภายใน. — ๒๐/๒๑/๑๐๐).

สติปัฏฐานสี่เป็นเครื่องละอุปพันตอปรัณตสหคตทวิฏฐินิสสัย

จุนทะ! สติปัฏฐาน ๔ ประการ เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วอย่างนี้
เพื่อละเสีย เพื่อก้าวล่วงเสีย ซึ่งทวิฏฐินิสสัยทั้งหลาย ทั้งประเภทที่สหคตด้วย
อุปพันตขันธ์ และประเภทที่สหคตด้วยอปรัณตขันธ์^๑ เหล่านั้น.

สติปัฏฐาน ๔ ประการ เหล่าไหนเล่า? จุนทะ! สี่ประการคือ
ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้มีปรกติตามเห็นภายในภายใน อยู่ มีความเพียรเพากิเลส มี
สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ
ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย อยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ ตามเห็นจิตในจิต
อยู่ มีความเพียรเพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิขฌาและโทมนัสในโลก
ออกเสียได้; เป็นผู้มีปรกติ ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่ มีความเพียร
เพากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิขฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้.

๑. คำว่า “ทวิฏฐินิสสัยที่สหคตด้วยอุปพันตขันธ์” และ “ทวิฏฐินิสสัยที่สหคตด้วยอปรัณตขันธ์”
ดูรายละเอียดในข้อความตอนที่ว่า [หมวด ๑ อุปพันตกัปปีกาวท ๑๘ ประการ] และข้อความ
ตอนที่ว่า [หมวด ๒ อปรันตกัปปีกาวท ๔๔ ประการ] ในหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า
๗๓๒-๗๔๗ และที่หน้า ๗๕๐-๗๖๕.

จนทะ! สติปัญญา ๔ ประการเหล่านี้แล อันเราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว เพื่อละเสีย เพื่อก้าวล่วงเสีย ซึ่งทฤษฎีนิสสัยทั้งหลาย ทงประเภทที่สหระคตด้วยอุปพันตขันธ์ และประเภทที่สหระคตด้วยอปันตขันธ์ เหล่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้.

-ปา. ที. ๑๑/๑๕๕/๑๒๘.

(ภิกษุผู้มีสติปัญญาทั้งสี่อยู่ ย่อมไม่มีความรู้สึกว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา; ดังนั้น จึงไม่มีทางที่จะเกิดความเห็นว่า อตฺตาและโลกเป็นของเที่ยง ทั้งนี้เป็นกัน ซึ่งทำให้เกิดทฤษฎีว่าอัตตามีในภพก่อน อัตตามีในภพหลัง).

การเจริญสติปัญญา เป็นการอารักขาทางตนเองและผู้อื่น

ภิกษุ ท.! เรื่องเคยมีมาแล้วในกาลก่อน : บัรุษจันฑาลวังสิกะ^๑ ยกไม้จันฑาลวังสะตงขึ้นแล้ว ร้องส่งผู้ช่วยซึ่งทำหน้าที่ถือถาดน้ำมันของเขา ด้วยคำว่า "เพื่อนถาดน้ำมัน! จงมา, จงขึ้นไปสู่ไม้จันฑาลวังสะ แล้วทรงตัวอยู่ในเบ้องบนแห่งลำตัวของเรา" ดังนี้. ภิกษุ ท.! บัรุษเมทกถาลิกะผู้ช่วยของเขารับคำว่า "ขอรับอาจารย์" แล้วขึ้นไปสู่ไม้จันฑาลวังสะ ดำรงตัวอยู่เบ้องบนแห่งลำตัวของอาจารย์.

ภิกษุ ท.! ลำดับนั้น จันฑาลวังสิกะบัรุษผู้เป็นอาจารย์ ได้กล่าวแก่เมทกถาลิกะบัรุษซึ่งเป็นผู้ช่วยของเขาว่า "สหายเมทกถาลิกะเอ๋ย! ท่านจงรักษาซึ่งเรา เราก็จักรักษาซึ่งท่าน; เราคุ้มครองรักษาซึ่งกันและกันอยู่อย่างนี้ จักได้แสดงซึ่งศิลปะด้วย จักได้ลาภด้วย และจักลงจากไม้จันฑาลวังสะได้โดยสวัสดิด้วย."

๑. นักแสดงกายกรรมด้วยการยกไม้ไผ่ชูทั้งขึ้น โคนไม้จคอยู่ที่ศีรษะหรืออกตามที่ตนต้องการแสดง แล้วมีบัรุษถือถาดน้ำมันขึ้นไปทรงตัวอยู่บนปลายไม้; เป็นศิลปะหาเลี้ยงชีพของคนนอกวรรณะหรือวรรณะต่ำ ซึ่งเรียกกันว่าพวกจันฑาล.

ภิกษุ ท. ! เมตทกถาลิกบรูษซึ่งเป็นผู้ช่วยได้ฟังดังนั้นแล้ว ได้กล่าว
 กะฉันทาลวงสิกบรูษผู้เป็นหัวหน้าของเขาว่า “ทำอย่างนั้นไม่ได้ดอก ท่านอาจารย์!
 ท่านอาจารย์จงรักษาตัวเอง ผมก็จักรักษาตัวผม; เมื่อเราต่างฝ่ายต่างคุ้มครอง
 รักษาตนของตนอยู่อย่างนี้ จึงจักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้ลาภด้วย จักลงจากไม้
 ฉันทาลวงสะได้โดยสวัสดิ์ด้วย.”

นี่คือ เล็ดล่อนเป็นใจความสำคัญของเรื่องที่เราจักต้องเข้าใจ. คือพระผู้มีพระภาคได้
 กล่าวเช่นเดียวกับที่เมตทกถาลิกบรูษซึ่งเป็นผู้ช่วยได้กล่าวกะอาจารย์ของเขา; คือได้ครัสว่า :-

ภิกษุ ท. ! เธอพึงเจริญสติปัญญาด้วยคิดว่า ‘เราจักรักษาขังตน;’
 เธอพึงเจริญสติปัญญาด้วยคิดว่า ‘เราจักรักษาขังผู้อื่น.’ ภิกษุ ท. ! เมอรักษา
 ตนก็คอรักษาผู้อื่น : เมอรักษาผู้อื่นก็คอรักษาตน^๑.

ภิกษุ ท. ! เมอรักษาตนก็คอรักษาผู้อื่น นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ข้อนี
 หมายความว่า รักษาตนด้วยการเสพรธรรมะ ด้วยการเจริญธรรมะ ด้วยการ
 ทำให้มากซึ่งธรรมะ. นี้แหละคือ เมอรักษาตนอยู่ จะมีผลเป็นการรักษาผู้อื่น.

ภิกษุ ท. ! เมอรักษาผู้อื่นก็คอรักษาตน นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ข้อนี
 หมายความว่า รักษาผู้อื่นด้วยการอดทน ด้วยการไม่เบียดเบียน ด้วยเมตตาจิต
 ด้วยความรักใคร่เอ็นดู. นี้แหละคือ เมอรักษาผู้อื่นอยู่ จะมีผลเป็นการรักษาตน
 ด้วย.

ภิกษุ ท. ! เมื่อคิดว่าเราจักรักษาตน ก็จึงเจริญสติปัญญาเกิด, เมื่อ
 คิดว่าเราจักรักษาผู้อื่น ก็จึงเจริญสติปัญญาเกิด; เพราะว่าเมื่อเจริญสติปัญญา

๑. คำนี้หมายความว่า เมื่อเจริญสติปัญญาเพื่อประโยชน์แก่ตน ก็จักมีประโยชน์ถึงผู้อื่นเนื่อง
 กันไปในตัวด้วย เหมือนกับที่บรูษผู้รักษาโคนไม้กับบรูษผู้อยู่บนปลายไม้ ต่างฝ่ายต่างมุ่ง
 รักษาตนดีแล้วก็จะเป็นการรักษาซึ่งกันและกันให้ไม่พลาทพลั้งลงไป, ฉนโคกัจฉนนั้น.

เพื่อรักษาดน ก็เป็นการรักษาผู้อื่น : เมื่อเจริญสติปัฏฐานเพื่อรักษาผู้อื่นก็เป็น
การรักษาดนด้วย; อย่างนี้แล. (ข้อนี้หมายความว่า การทำให้เกิดสติปัฏฐานชื่อว่า
รักษาดน. ในสติปัฏฐานนั้นมีการระลึกด้วยพรหมวิหาร จึงถือว่ามีการรักษาผู้อื่นด้วย.)

-มหาวาร. ตี. ๑๙/๒๒๔ - ๒๒๕/๒๕๘ - ๒๖๒.

หมวด ๓. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสติ

จิตที่ปราศจากสติ ย่อมปรารถนาลาภได้ทั้งที่ชบชวยอยู่ป่า

ภิกษุ ท.! บุคคล ๘ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. แปร
จำพวก อย่างไรเล่า? แปรจำพวก คือ :-

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวม
อย่างติดต่อกัน ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอหมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลาก
ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้ลาภเธอก็เศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ดื่อก ร่ำไห้
หลงไหล. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ หมั่นเพียรพยายามเพื่อ
ลาภอยู่ ไม่ได้ลาภ เศร้าโศก คร่ำครวญ และเคลื่อนจากสังฆกรรม.

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่าง
ติดต่อกัน ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอหมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลากก็
เกิดขึ้น เพราะได้ลาภ เธอก็มีแว่มา ประมาท ถึงความประมาทเต็มที่. ภิกษุ ท.!
นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ได้ลาภ มีแว่มา
ประมาท และเคลื่อนจากสังฆกรรม (ด้วยเหมือนกัน).

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อกับ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ลาภไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้ลาภ เธอก็เศร้าโศก ลำบากใจ คร่ำครวญ ดื่อก รับประทานอาหารให้หลงไหล. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ ไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ ไม่ได้ลาภ เศร้าโศก คร่ำครวญ และเคลื่อนจากสัทธรรม (ด้วยเหมือนกัน).

ภิกษุ ท.! อนึ่ง เมื่อภิกษุอยู่อย่างผู้สงัด แต่ไม่ประพฤติสำรวมอย่างติดต่อกับ ความปรารถนาลาภก็เกิดขึ้น เธอไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ แต่ลาภก็เกิดขึ้น เพราะได้ลาภเธอก็มัวเมา ประมาท ถึงความประมาทเต็มที่. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า ภิกษุผู้ปรารถนาลาภ ไม่หมั่นเพียรพยายามเพื่อลาภอยู่ แต่มีลาภ มัวเมา ประมาท และเคลื่อนจากสัทธรรม (ด้วยเหมือนกัน).

(ต่อไปได้ตรัสถึง ภิกษุ ๔ จำพวก โดยปฏิบัติขณีย์ เป็นผู้อยู่ในที่สงัด ปรารถนาลาภ ได้ลาภหรือไม่ได้ลาภ ก็ไม่ประมาทมัวเมา หรือไม่โศกเศร้าคร่ำครวญเป็นทุกข์ และไม่เคลื่อนจากสัทธรรม ทั้ง ๔ จำพวก).

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล บุคคล ๘ จำพวก ที่มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก (แม้อยู่ในที่สงัดก็ยังปรารถนาลาภ).

— อฏฐก. อ. ๒๓/๓๐๒-๓๐๔/๑๕๑.

หมวด ข. ว่าด้วย ปกิณณกะ

ลักษณะของผู้อาจและไม่อาจเจริญสติปัฏฐานสี่

ภิกษุ ท.! บุคคลไม่อาจเพื่อเป็นผู้ มีปกติตามเห็นภายในกาย อยู่ เพราะเขาไม่ละธรรม ๖ อย่าง. ทกอย่าง ใดอย่างหนึ่ง? ทกอย่างคือ ความเป็นผู้ยินดีในการทำงาน ความเป็นผู้ยินดีในการคู้พุง ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ

ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่ ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย^๕ ทั้งหลาย ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค. ภิกษุ ท.! เพราะไม่ละธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้แล บุคคลจึงเป็นผู้ไม่อาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในกายอยู่.

(ในกรณีที่ไม่อาจเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในภายใน - ในภายนอก - ในภายในและภายนอก และเป็นผู้ไม่อาจเป็นผู้มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา - ตามเห็นจิตในจิต - ตามเห็นธรรมในธรรม กติ ล้วนแต่มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! บุคคลอาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในภายใน อยู่ เพราะเขาละธรรม ๖ อย่าง. ทกอย่าง อย่างไรเล่า? ทกอย่างคือ ความเป็นผู้ยินดีในการงาน ความเป็นผู้ยินดีในการค้ำชู ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่ ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย^๕ ทั้งหลาย ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค. ภิกษุ ท.! เพราะละธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้แล บุคคลจึงเป็นผู้ไม่อาจเพื่อเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในภายใน อยู่.

(ในกรณีที่อาจเป็นผู้มีปกติตามเห็นภายในภายใน - ในภายนอก - ในภายในและภายนอก และเป็นผู้ไม่อาจเป็นผู้มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา - ตามเห็นจิตในจิต - ตามเห็นธรรมในธรรม กติ ล้วนแต่มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

- มหาวาร. ตี. ๑๙/๔๙๙ - ๕๐๐/๓๘๘ - ๓๙๔.

๕ ทงนวกะ - เสขะ - อเสขะ กิฬิงเจริญฐตติบัญญัติฐาน

(ก. พวกนวกะ)

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหม่บวชแล้วไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้, ภิกษุเหล่านั้นอันเธอทั้งหลายพึงชักชวน พึงให้เข้าอยู่ พึงให้ตั้งมั่นในการเจริญซึ่งสติบัญญัติฐานสี่. สี่อย่างไรเล่า? (พึงชักชวนว่า :-)

มาเถิดท่านผู้มีอายุ ท. ! จงเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่เถิด
เป็นผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น
มีจิตผ่องใส มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว เพื่อบรรลุธรรม ;
(ในกรณีแห่ง เวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อความที่ตรงอย่างเดียวกัน).

(ข. สำหรับพระเสขะ)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ มีความประสงค์แห่งใจอันยัง
ไม่บรรลุลแล้ว ปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเกษมจากโยคะไม่มีธรรมอันยิ่งกว่า อยู่ ;
ถึงแม้ภิกษุเหล่านั้น ก็ยังจะเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่ เป็นผู้มีความ
เพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีจิตผ่องใส
มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว เพื่อบรรลุธรรม ; (ในกรณีแห่ง เวทนา จิต
และธรรม ก็มีข้อความที่ตรงอย่างเดียวกัน).

(ค. สำหรับพระอเสขะ)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเหล่าใด เป็นอรหัตตปัจฉิมชาติ อยู่จบพรหมจรรย์
มีกิจที่ควรทำกระทำเสร็จแล้ว มีภาระปลงลงแล้ว มีประโยชน์แห่งตนอันตามบรรลุล
แล้ว มีสัญญาในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ; ถึงแม้
ภิกษุเหล่านั้น ก็ยังจะเป็นผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย อยู่ เป็นผู้อยู่อย่างมีความ
เพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ ให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น มีจิตผ่องใส
มีจิตตั้งมั่น เป็นจิตมีอารมณ์เดียว (เพื่อความ เป็น) ผู้ไม่เกี่ยวข้องอยู่ด้วยกาย ;
(ในกรณีแห่ง เวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อความที่ตรงอย่างเดียวกัน).

(พุทธบริษัทพึงทราบถึงหลักการพิเศษที่มีอยู่ว่า แม้เป็นพระอรหันต์แล้วก็ยังปฏิบัติธรรมที่ทำให้ความเป็นพระอรหันต์ ที่ตนเคยปฏิบัติอยู่เพื่อความเป็นพระอรหันต์ ก่อนการบรรลุความเป็นพระอรหันต์; การทำเช่นนั้นก็เพื่อเป็นตัวอย่าง หรือกำลังใจ แก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์บ้าง เพื่อความอยู่เป็นสุขของตนเองบ้าง. ส่วนในกรณีแห่งสูตรนี้ เพื่อมีชีวิตอยู่อย่างแยกตัวห่างจากสิ่งซึ่งเคยเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่น หรือแห่งอภิฉมาและโทมนัส กังหันแล้วนับประสาอะไรกับผู้ที่ยังไม่บรรลุความเป็นพระอรหันต์ จะไม่พึงชมกัชมั่นในการปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์ด้วยเล่า. และพึงมองเห็นความน่าอัศจรรย์แห่งพระธรรมที่มีลักษณะอย่างนี้.)

สติปัญญานี่เหมาะสมทั้งแกอเสขะ-เสขะ-และคฤหัสถ์

กัณฑระ! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้นจริง. กัณฑระ! ข้อนั้นเป็นอย่างนั้นจริง. พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้มีแล้วในอดีตกาลนานไกล; พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ทรงยังภิกษุสงฆ์ให้ดำเนินไปชอบอย่างยิ่งเพียงเท่านั้น เหมือนภิกษุสงฆ์ที่เราให้ดำเนินไปชอบในบัดนี้. กัณฑระ! พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย จักมีอยู่ในอนาคตกาลนานไกล; พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็จักทรงยังภิกษุสงฆ์ให้ดำเนินไปชอบอย่างยิ่งเพียงเท่านั้น เหมือนภิกษุสงฆ์ที่เราให้ดำเนินไปชอบในบัดนี้.

กัณฑระ! ในภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่ง มีภิกษุที่เป็นอรหันต์ขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำอันกระทำแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์แห่งตนอันตามถึงแล้ว มีสัญโญชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ. กัณฑระ! อนึ่ง ในภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่ง มีภิกษุผู้เป็นเสขะ (กำลังปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอรหันต์) มีศีลไม่ขาดสาย มีความประพฤติไม่ขาดสาย มีปัญญาเครื่อง

รักษาดน มีความประพฤติเป็นไปด้วยปัญญาเครื่องรักษาดน. ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้^๑ เป็นผู้จัดตั้งไว้เฉพาะด้วยดีในสติบัญญัติทั้งสี่ อยู่. สี่อย่างไรเล่า? สี่คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ที่มีปรกติตามเห็นภายในกาย.... มีปรกติตามเห็น เวทนาในเวทนาทั้งหลาย.... มีปรกติตามเห็นจิตในจิต.... มีปรกติตามเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำ ออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและโทมนัสในโลกอยู่.

(เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายเปตสหัตถาโรบุตร กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า :-)

“นาคัจจรัย พระเจ้าข้า! ไม่เคยมี พระเจ้าข้า! คือข้อที่สติบัญญัติสี่ เหล่านี้พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว เพื่อความหมกจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วง โสกะปริเวทะ เพื่อความดับแห่งทุกข์โทมนัส เพื่อถึงทัฬหซึ่งญาธรรมชาติ เพื่อการกระทำให้แจ้ง ซึ่งนิพพาน. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีพวกข้าพเจ้าทั้งหลายผู้เป็นคฤหัสถ์หนุ่มสาว ก็มีจิต ทั้งไว้ดีแล้วในสติบัญญัติทั้งสี่เหล่านี้ ตลอดจนกาลอันควรอยู่; คือข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นผู้มี ปรกติตามเห็นภายในกาย.... มีปรกติตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย.... มีปรกติตาม เห็นจิตในจิต.... มีปรกติตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มี สัมปชัญญะ มีสติ นำออกเสียได้ซึ่งอภิขณาและโทมนัสในโลกอยู่. นาคัจจรัย พระเจ้าข้า! ไม่เคยมี พระเจ้าข้า! คือข้อที่เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์ไม่เบิกเผย เมื่อมนุษย์เป็นสัตว์เดนากก เมื่อมนุษย์เห็นสัตว์โอ้อวด เป็นไปอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงทราบสิ่งอันเป็นประโยชน์และไม่

๑. นี้นัยหมายความว่า ภิกษุทั้งหมดทั้งที่เป็นพระอรหันต์และยังเป็นเสขะ ล้วนแต่เจริญสติบัญญัติสี่. คำถามอาจจะจะมีว่า เป็นพระอรหันต์แล้ว เจริญสติบัญญัติไปทำไมกัน? คำตอบคือ เพื่อ ความอยู่เป็นผาสุกของท่าน เช่นนั่นเอง.

เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (ทุกจำพวก). ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! สัตว์โลกกลับคือพวก
มนุษย์ สัตว์เบ็ดเตล็ด คือพวกปลุสสัตว์.”

— ม. น. ๑๓/๒ - ๓/๒ - ๓.

(ข้อนี้เป็นหลักการที่ยอมรับได้ว่า แม้ฆราวาสก็สมควรเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ดังที่
บรรพบุรุษชาวไทยได้เคยกระทำกันมาแต่ก่อน).

กองอกุศลและกองกุศลชนิดแท้จริง

ภิกษุ ท.! ผู้ที่กล่าวอยู่ว่านิเวศน์ทั้งห้า คืออกุศลราสี (กองอกุศล)
นั้นแหละคือผู้ที่กล่าวอยู่โดยถูกต้อง. ภิกษุ ท.! อกุศลราสีทั้งกองนี้ ได้แก่แก่นิ
เวศน์ทั้งห้า. ทำอย่างไรกันเล่า? ทำคือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ
อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา.

ภิกษุ ท.! ผู้ที่กล่าวอยู่ว่าสติปัฏฐานทั้งสี่ คือกุศลราสี (กองกุศล)
นั้นแหละคือผู้ที่กล่าวอยู่โดยถูกต้อง. ภิกษุ ท.! กุศลราสีทั้งกองนี้ ได้แก่สติ-
ปัฏฐานทั้งสี่. สี่อย่างไรกันเล่า? สี่ ในกรณีนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีปกติตามเห็น
ภายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำ
ออกซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลก อยู่. (ในกรณีแห่งเวทนา จิต และธรรม ก็มีข้อ
ความที่ตรงอย่างเดียวกัน).

— มหาวาร. ส. ๑๔/๑๔๖/๖๔๖ - ๖๔๗.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อกล่าวถึงกองอกุศล คนทั่วไปก็ถึงถึงการฆ่าสัตว์
ตัดชีวิต ฉ้อโกง เป็นต้นต่าง ๆ นานา; และเมื่อกล่าวถึงกองกุศล คนทั่วไปก็พากันเล็งไปยัง
การทำบุญสุนทรทาน ทอดกฐินผ้าป่า เป็นต้นต่าง ๆ นานา. ส่วนในกรณีนี้ ธรรมะบุให้เห็นว่า
นิเวศน์ที่รบกวนอยู่ในจิตใจของแต่ละคนแต่ละวันนั้นแหละเป็นกองอกุศล; และว่าการเจริญสติ-
ปัฏฐานสี่เป็นกองกุศล. และที่น่าสนใจในข้อที่ว่ากองกุศลชนิดนี้ ไม่ต้องใช้เบียดหยมเงินทอง
แม้แต่สักเบียดเดียว, ขอให้ช่วยกันพิจารณาด้วย).

สัมมตสงเคราะห์ทุกคนควรกระทำ

ภิกษุ ท. ! เมื่อเธอคิดจะสงเคราะห์ชนเหล่าใด ซึ่งเป็นผู้สำคัญเธอ
 ว่าเป็นผู้ที่เขาควรเชื่อฟัง จะเป็นมิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต ก็ตาม ภิกษุ ท. !
 เธอพึงสงเคราะห์ชนเหล่านั้นด้วยการชักชวน ให้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะ ในการเจริญ
 สติปัฏฐานทั้งสี่ เกิด. สี่อย่างไรเล่า? สี่ ในกรณีนี้ คือ เป็นผู้ตาม
 เห็นภายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ
 นำออกซึ่งอภิขมาและโหมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
 อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่ง
 อภิขมาและโหมนัสในโลก; เป็นผู้ตามเห็นจิตในจิต อยู่เป็นประจำ มีความ
 เพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิขมาและโหมนัสในโลก;
 เป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส
 มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิขมาและโหมนัสในโลก.

ภิกษุ ท. ! นี้แหละคือข้อที่ ถ้าเธอคิดจะสงเคราะห์ชนเหล่าใด ซึ่งเป็น
 ผู้สำคัญเธอว่าเป็นผู้ที่เขาควรเชื่อฟัง จะเป็นมิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต
 ก็ตาม เธอพึงสงเคราะห์ชนเหล่านั้น ด้วยการชักชวนให้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะ
 ในการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ดังนี้.

— มหาวาร. ส. ๑๔/๒๕๑/๘๓๔.

(โดยทั่วไป เราคิดจะสงเคราะห์กันแต่ด้วยวัตถุสิ่งของเงินทอง ญาติมิตรสหายของ
 เราจึงยังคงจมอยู่ในกองทุกข์. ถ้าอย่างไร เราจะคิดสงเคราะห์กันด้วยธรรมสงเคราะห์อย่างนี้
 บ้าง โลกนี้ก็จะมีความสุขยิ่งขึ้น).

นิเทศ ๒๐

ว่าด้วย สัมมาสติ

จบ

นิเทศ ๒๑ ว่าด้วย สัมมาสมาธิ

(มี ๕๑ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย อุตเทศ—วิภาค ของสัมมาสมาธิ

อุตเทศแห่งสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท.! สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึง
ปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่;
เพราะความที่วิตกวิจารณ์ทั้งสองระงับลง เข้าถึงตติยฌาน เป็นเครื่องฝังใจ
ในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณ มีไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อม
เป็นผู้ย่อยอกเบา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมแสวงความสุขด้วยนามกาย
ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้หนึ่งว่า “เป็นผู้ย่อยอกเบา มี
สติ อยู่เป็นปรกติสุข” ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสีย
ได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสอง
ในกาลก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติ
บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! อันนี้เรากล่าวว่า สัมมาสมาธิ.

—มทา. ที. ๑๐/๓๔๔/๒๔๔.

สมาธิภาวนา มีประเภทสี่

ภิกษุ ท.! สมาธิภาวนา ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่งไร
เล่า? สี่อย่างคือ ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว

ยอมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม (ทิฏฐมมสุขวิหาร). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ (ญาณทสฺสนปฏิลาภ). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ (สตีสมฺปชญญ). ภิกษุ ท.! มีสมาธิภาวนา อันบุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งอาสวะ (อาสวกฺข).

ภิกษุ ท.! สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม; นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ สงัดแล้วจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; เพราะความที่วิตกวิจารณ์ทั้งสองระงับลง เข้าถึง ตติยฌาน เป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจ ในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่; อนึ่ง เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้หนึ่งว่า “เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ เข้าถึง ตติยฌาน แล้วแลอยู่; เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึง จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้คือ สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

ภิกษุ ท.! สมาธิภาวนา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุ

ในกรณีนี้ กระทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา อธิษฐานทิวาสัญญา ว่า กลางวัน
 ฉนั้นใด กลางคืนฉนั้นนั้น, กลางคืนฉนั้นใด กลางวันฉนั้นนั้น, เขามีจิตอันเปิด
 แล้วด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีอะไรห่อหุ้ม ยังจิตที่มีแสงสว่างทั่วพร้อมให้เจริญอยู่.
 ภิกษุ ท.! นี้คือ สมภาวณา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการ
 ได้เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ.

ภิกษุ ท.! สมภาวณา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป
 เพื่อสติสัมปชัญญะ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ เวทนา
 เกิดขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; สัญญาเกิด
 ขึ้น (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ; วิตกเกิดขึ้น
 (หรือ) ตั้งอยู่ (หรือ) ดับไป ก็เป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ. ภิกษุ ท.! นี้คือ
 สมภาวณา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ.

ภิกษุ ท.! สมภาวณา อันเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป
 เพื่อความสิ้นแห่งอาสวะ; นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้
 มีปกติตามเห็นความตั้งขึ้นและเสื่อมไป ในอุปาทานขั้นนี้ทั้งห้า ว่า “รูป เป็น
 อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป เป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งรูป เป็นอย่างนี้;
 เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งเวทนา
 เป็นอย่างนี้; สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับ
 ไปแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้; สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งสังขารเป็น
 อย่างนี้ ความดับไปแห่งสังขารเป็นอย่างนี้; วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้น
 แห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับไปแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้” ดังนี้. ภิกษุ ท.!

นั่นคือ สมภาวิภาวณา อันเจริญฤทธิ์ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นแห่ง
อาสวะ.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ สมภาวิภาวณา ๔ อย่าง.

— จตุกก. อ. ๒๑/๕๗/๔๑.

หมวด ข. ว่าด้วย ลักษณะ-อุปมา ของสัมมาสมาธิ

ลักษณะแห่งสัมมาสมาธิชั้นเลิศ ๕ ประการ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงการเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า
อันเป็นอริยะ. ภิกษุ ท.! การเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็น
อริยะ นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

๑. ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสงัดจากกามและสงัดจาก
อกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุดมถานที่หนึ่ง ซึ่งมีวิตกวิจารณ์ ปิบัติและสุขอันเกิดแต่
วิเวก แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วย
ปิบัติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปิบัติและ
สุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน นายช่างอาบ กัด หรือลูกมือของเขากัด
เป็นคนฉลาด ไรยผงที่ใช้สำหรับถูตัวในเวลาอาบน้ำลงในขันสำริด แล้วพรม
น้ำหมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก็อันผงออกวางเข้ากัน ชิมทั่วกันแล้ว จับกันทั้ง
ภายในภายนอก ไม่ไหลหยด ฉะนั้น; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำ
ให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปิบัติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใดส่วนหนึ่ง

ของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉะนั้น
เหมือนกัน. ภิกษุ ท.! ^{นี้คือ} การเจริญสัมมาสมาธิ ที่ประกอบด้วยองค์ห้า
อันเป็นอริยะ ประการที่หนึ่ง.

๒. ภิกษุ ท.! ^{ข้อนี้ยังมีอีก} : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้
จึงบรรลุ **ฌานที่สอง** อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิ
มีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่.
เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วย **ปีติและสุขอันเกิดแต่**
สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ
ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน **ห้วงน้ำอันลึก** มีน้ำพลุ่งขึ้น ไม่มีปากทาง
น้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ แห่งห้วงน้ำนั้น และ
ฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล แต่ขณะนั้นท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ไหลทับ
ไหลท่วม แผ่ทั่วเต็มไปหมดซึ่งห้วงน้ำนั้นเอง ด้วยน้ำอันเย็น, ส่วนไหน ๆ
ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ข้อนี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุ
ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ,
ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี,
ฉะนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! ^{นี้คือ} การเจริญสัมมาสมาธิ ที่ประกอบด้วยองค์
ห้า อันเป็นอริยะ ประการที่สอง.

๓. ภิกษุ ท.! ^{ข้อนี้ยังมีอีก} : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ
เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุ **ฌานที่สาม**

อันเป็นฉนวนที่พระอรียเจ้ากล่าวว่ “ผู้ได้บรรลุฉนวนนี้ เป็นผู้ยู่เบกข มีสติ ยู่เป็นสุข” ดังนี้ แล้วแลลยู่. เธอ ประพรมกายนทำให้ชุ่มท่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหปฏิบัติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอท่วท้งตัว ที่สุขหปฏิบัติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนโน หนองบัวอุบล หนองบัวปทุม หนองบัวภูณทริก มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกภูณทริก บางเหล่าที่เกิดยู่ในน้ำ เจริญยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมยู่ภายใต้อน้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่าฉนั้น ถูกน้ำเย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยุดตลอดดราก, ส่วนไหน ๆ ของดอกบัวเหล่าฉนั้น ท่วท้งดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อฉนั้นเป็นฉนั้นใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ประพรมกายนทำให้ชุ่มท่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหปฏิบัติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขหปฏิบัติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉนั้นฉนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! ฉนั้นคือ การเจริญสัมมตสมาธิ ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอรียะประการที่สาม.

๔. ภิกษุ ท.! ข้อฉนั้นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไประห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุฉนวนที่ฉนั้น อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขแล้วแลลยู่. เธอฉนั้น นั่งแผ่ไปตลอดกายน ด้วยใจอันบริสุทธิ์ต้องใจ, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอท่วท้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ต้องใจ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน ชายคนหนึ่ง นั่งคลุมตัวด้วยผ้าขาวตลอดศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอท่วท้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว)

มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันทะ; ภิกษุ ท.! ภิกษุหนึ่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปตลอด
 กายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้อง
 แล้ว มิได้มี, ฉะนั้นเหมือนกัน. ภิกษุ ท.! นี้คือ การเจริญสัมมาสมาธิ
 ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ ประการที่สี่.

๕. ภิกษุ ท.! ข้อนี้ยังมีอีก : บัจจเวกขณนิมิต เป็นสิ่งที่ภิกษุ
 นั้นถือเอาแล้วด้วยดี กระทำในใจแล้วด้วยดี เข้าไปทรงไว้ดีแล้ว ทางตลอดดีแล้ว
 ด้วยปัญญา (ชัดเจน) เปรียบเหมือน คนคนหนึ่งเห็นคนอีกคนหนึ่ง หรือว่า
 เหมือน คนยื่นเห็นคนนั่ง หรือว่าเหมือน คนนั่งเห็นคนนอน, ฉันทะก็ฉันทะ
 ที่บัจจเวกขณนิมิต เป็นสิ่งที่ภิกษุ นั้นถือเอาแล้วด้วยดี กระทำในใจแล้วด้วยดี
 เข้าไปทรงไว้ดีแล้ว ทางตลอดดีแล้ว ด้วยปัญญา. ภิกษุ ท.! นี้คือ การเจริญ
 สัมมาสมาธิ ที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ ประการที่ห้า.

ภิกษุ ท.! เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ
 อันภิกษุเจริญกระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุยอมหม่อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้ง
 ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใดๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรม
 อันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้นๆ นั้นแหละ เรอนั้นยอมลงสู่ซึ่งความ
 สามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ๆ. ภิกษุ ท.! เปรียบ-
 เหมือน หมอน้ำมีหูจับ ตั้งอยู่บนเชิงรอง เต็มด้วยน้ำเสมอขอบปากกาต้มได้ บุรุษ
 มีกำลังจับหมอน้ำนั้นหมุนไปทางใดๆ น้ำย่อมกระฉอกไปทางนั้นๆ มิใช่หรือ?
 “อย่างนั้น พระเจ้าข้า” ภิกษุ ท.! ฉันทะก็ฉันทะ ที่เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบ
 ด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุเจริญกระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุยอม
 หม่อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใดๆ ที่ควรกระทำให้แจ้ง

ด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ นั้นแหละ เธอ^๕นั้นย่อมนลุดถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

ภิกษุ ท. ! หรือเปรียบเหมือน สระโบกขรณี สีเหลืองม ^๕กันไว้ด้วย ขอบคัน เต็มด้วยน้ำเสมอขอบปากกาดื่มได้ มีบุรุษผู้มีกำลังมาเจาะขอบคันที่ใด ๆ น้ำย่อมไหลออกมาโดยที่นั้น ๆ มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า” ภิกษุ ท. ! ฉันทได้กัฉน^๕นั้น ที่เมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุ เจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วย ปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ นั้นแหละ เธอ^๕นั้นย่อมนลุดถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

ภิกษุ ท. ! หรือเปรียบเหมือน รถเทียมด้วยม้าอาชาไนยที่ฝึกดีแล้ว ผูกเครื่องผูกครบถ้วนแล้ว เป็นรถที่จอดอยู่ที่หนทางสี่แพร่ง มีภุมิภาคอันดี สารถีผู้เชี่ยวชาญในการฝึกม้า เป็นชั้นอาจารย์ ขยันขันแข็ง ขึ้นสู่รถนั้นแล้ว จับเชือกด้วยมือซ้าย จับปฏิักด้วยมือขวา เพียงแต่ยกปฏิักขึ้นเป็นสัญญาณ ก็ สามารถให้ม้าพารถไปข้างหน้า หรือให้ถอยกลับไปข้างหลัง ได้ตามที่ตนปรารถนา, นี้ฉันทได้; ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉน^๕นั้นเหมือนกัน คือเมื่อสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า อันเป็นอริยะ อันภิกษุ เจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้ ภิกษุ ย่อมน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งอยู่ ในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้น ๆ

นั่นแหละ เธอเหนื่อยล้าถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในเมื่อ
อายุตนะยังมีอยู่ ๆ.

— ปรุจก. อ. ๒๒/๒๖ - ๓๐/๒๘.

อริยสัมมาสมาธิมีบริวารเจ็ด

ภิกษุ ท. ! เราจักแสดง อริยสัมมาสมาธิ^{๑๔๔๕} ทม^{๑๔๔๕}บริวาร^{๑๔๔๕}.
เธอจงฟังซึ่งธรรมนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เราจักกล่าว.

ภิกษุ ท. ! อริยสัมมาสมาธิ^{๑๔๔๕} ทม^{๑๔๔๕}บริวาร^{๑๔๔๕} เป็นอย่างไร
เล่า? ภิกษุ ท. ! องค์แห่งมรรคเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมา-
วาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เหล่าใด อันเป็น
องค์ ๗ ประการ ที่เวดล้อมเอกัคคตาจิตอยู่; เอกัคคตาจิตชนิดนี้ เราเรียกว่า
เป็นอริยสัมมาสมาธิ^{๑๔๔๕} ทม^{๑๔๔๕}บริวาร^{๑๔๔๕} ดังนี้บ้าง ทม^{๑๔๔๕}บริวาร^{๑๔๔๕} ดังนี้บ้าง.

— อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๐/๒๕๒ - ๒๕๓.

การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริวารเจ็ด

๑. กลุ่มสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธิ^{๑๔๔๕} นั้น สัมมาทิฏฐิ
เป็นธรรมนำหน้า. นำหน้าอย่างไรเล่า? คือ เขารู้มิจฉาทิฏฐิ^{๑๔๔๕} ว่าเป็นมิจฉา-
ทิฏฐิ, รู้สัมมาทิฏฐิ^{๑๔๔๕} ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ; ความรู้ของเขานั้น เป็น สัมมาทิฏฐิ^{๑๔๔๕}.

ภิกษุ ท. ! มิจฉาทิฏฐิ^{๑๔๔๕} นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือทิฏฐิที่เห็นว่า
“ทานที่ให้แล้ว ไม่มี(ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี(ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว

ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี, โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มีอยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท.! นั่นคือ มัจฉาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว แม้สัมมาทิฏฐิว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ (สาสว) เป็นส่วนแห่งบุญ (บุญญภาคิย) มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก (อุปธิเวปกุก) ก็มีอยู่; สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ (อริย) ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ (อนาสว) นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก (โลกุตตร) เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน (มคฺคจฺจ) ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาทิฏฐิ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือสัมมาทิฏฐิที่ว่า “ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มีอยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท. ! สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพือนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือสัมมาทิฏฐิที่ได้แก่ บัญญา บัญญินทรีย์ บัญญาพละ ฐัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิที่เป็นองค์แห่งมรรค ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ไตแล; ภิกษุ ท. ! นั่นคือ สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพือนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสี่ยซึ่งมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้ถึงพร้อม; การกระทำของเขานั้นเป็น สัมมาวายามะ. เขามีสติละเสี่ยซึ่งมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้นเป็น สัมมาสติ.

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า ธรรม ๓ อย่าง นั้น ย่อม ทิคตาม แวคล้อมซึ่งสัมมาทิฏฐิ^๑; สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๒. กลุ่มสัมมาสังกัปปะ

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมานินั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมนำหน้า. นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉา-

๑. คำกล่าวที่ว่า ธรรม ๓ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิรวมอยู่ด้วย ทิคตามแวคล้อมสัมมาทิฏฐิ นั้น หมายความว่า มีสัมมาทิฏฐิพื้นฐานเป็นการเริ่มต้น ช่วยให้เกิดสัมมาทิฏฐิสมบูรณ์แบบ เต็มตามความหมายของคำคำนั้น.

สังกัปปะ, รู้สัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ; ความรู้ของเขานั้น
เป็น สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท.! มิจฉาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? กามสังกัปปะ
พยาปาทสังกัปปะ วิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! นั่นคือ มิจฉาสังกัปปะ.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรา
กล่าวแม้สัมมาสังกัปปะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมาสังกัปปะ ที่ยังเป็นไปด้วย
อาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; สัมมาสังกัปปะ
อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบ
แห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่ง
บุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ เนกขัมมสังกัปปะ
อัพยาปาทสังกัปปะ อวิหิงสาสังกัปปะ. ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาสังกัปปะ ที่
ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ
นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน นั้นเป็น
อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมคือ ความตริก (ตฤก) ความตรอง (วิตฤก)
ความดำริ (สงฺกปฺป) ความคิดแน่วแน่ (อปฺปนา) ความคิดแน่วแน่ถึงที่สุด
(พฺยปฺปนา) การรอกงามแห่งความคิดถึงที่สุดของจิต (เจตโส อภินิโรปนา) และ
เจตสิกธรรมเครื่องปรุงแต่งการพุดจา (วจีสงฺขาโร) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสว-

จิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ไฉไล; ภิกษุ ท.!
 นั่นคือ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือ
 โลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพือนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาสังกัปปะ เพื่อทำสัมมา-
 สังกัปปะให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น สัมมาวายามะ.
 เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาสังกัปปะ มีสติทำสัมมาสังกัปปะให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่;
 สติของเขานั้นเป็น สัมมาสติ.

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า ธรรม ๓ อย่างนั้น ย่อม คัดตาม
 แวดล้อมซึ่งสัมมาสังกัปปะ; สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ
 สัมมาสติ.

๑. กลุ่มสัมมาวาจา

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น สัมมาทิฏฐิ
 เป็นธรรมนำหน้า. นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจฉาวาจา เป็นมิจฉาวาจา,
 รู้สัมมาวาจา เป็นสัมมาวาจา; ความรู้ของเขานั้น เป็น สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท.! มิจฉาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? มุสาวาท ปิสุณวาท
 ผรุสวาท สัมผัสปลापวาท. ภิกษุ ท.! นั่นคือ มิจฉาวาจา.

ภิกษุ ท.! สัมมาวาจา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว
 แม้สัมมาวาจาว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมาวาจาที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วน
 แห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ ไม่เป็น
 ไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพือนิพพาน
 ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท. ! สัมมาวาจา ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมธุสวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปิณฑุสวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากผรุสวาท เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากสัมผัปปลาปวาท. ภิกษุ ท. ! นั่นคือ สัมมาวาจา ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท. ! สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ธรรมคือ การงด (อารติ) การเว้น (วิริติ) การเว้นขาด (ปฏิวิริติ) และเจตนาเป็นเครื่องเว้น (เวรมณี) จากวจีทุจริตทั้งสี่ (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ไฉไล; ภิกษุ ท. ! นั่นคือ สัมมาวาจา อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาวจา เพื่อทำสัมมาวาจาให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น สัมมาวาสาณะ. เขามีสติละเสียซึ่งมิจฉาวจา มีสติทำสัมมาวาจาให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของเขานั้น เป็น สัมมาสติ.

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า ธรรม ๓ อย่าง นั้น ย่อม คัดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา; สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ.

๔. กลุ่มสัมมากัมมันตะ

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมาธินั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นธรรมนำหน้า. นำหน้าอย่างไร? คือเขารู้มิจจากัมมันตะ ว่าเป็นมิจจากัมมันตะ, รู้สัมมากัมมันตะ ว่าเป็นสัมมากัมมันตะ; ความรู้ของเขานั้น เป็น สัมมาทิฏฐิ.

ภิกษุ ท. ! มิจจากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉจาร. ภิกษุ ท. ! นั่นคือ มิจจากัมมันตะ.

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! เรากล่าว แม้สัมมากัมมันตะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากอทินนาทาน เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกาเมสุมิฉจาร. ภิกษุ ท. ! นั่นคือ สัมมากัมมันตะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท. ! สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน นั้นเป็น

อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ธรรมคือ การงด การเว้น การเว้นขาด และเจตนา เป็นเครื่องเว้น จากกายทุจริตทั้งสาม (ตามที่กล่าวแล้วข้างบน) ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมังคี ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ใจแล; ภิกษุ ท.! นคือ สัมมากัมมันตะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพือนิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจจกัมมันตะ เพื่อทำสัมมากัมมันตะให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น สัมมาวาชามะ. เขามีสติละเสียซึ่งมิจจกัมมันตะ มีสติทำสัมมากัมมันตะให้ถึงพร้อม แล้วปล่อย; สติของเขานี้เป็น สัมมาสติ.

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า ธรรม ๓ อย่าง นั้น ย่อม ศีคตามเวดล้อม ซึ่งสัมมากัมมันตะ; สามอย่างนั้นได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ.

๕. กลุ่มสัมมาอาชีวะ

ภิกษุ ท.! ในบรรดาองค์เจ็ดแห่งอริยสัมมาสมานนั้น สัมมาทิฎฐิ เป็นธรรมนำหน้า. นำหน้าอย่างไร? คือ เขารู้มิจจอาชีวะ ว่าเป็นมิจจอาชีวะ, รู้สัมมาอาชีวะ ว่าเป็นสัมมาอาชีวะ; ความรู้ของเขานี้ เป็นสัมมาทิฎฐิ.

ภิกษุ ท.! มิจจอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? การพูดโกหก (กุหนา) การพูดหลอกลวง (ลปนา) การพูดหว่านล้อม (เนमितตกตา) การพูดทำให้เจ็บใจ จนต้องยอมตกลง (นิปเปสิกตา) การล่อลวงด้วยลาภ (ลาเภนลาภชิคีสันตา).
ภิกษุ ท.! นคือ มิจจอาชีวะ.

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เรากล่าว
แม้สัมมาอาชีวะว่ามีอยู่ ๒ ชนิด คือ สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็น
ส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก ก็มีอยู่; สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ ไม่
เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นไปสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อ
นิพพาน ก็มีอยู่.

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ
มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! อริยสาวกในภพนี้
ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเป็นอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ. ภิกษุ ท.! นั่นคือ
สัมมาอาชีวะ ที่ยังเป็นไปด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก.

ภิกษุ ท.! สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นไป
สู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน นั้นเป็นอย่างไรเล่า?
ภิกษุ ท.! ธรรมคือ การงด การเว้น การเว้นขาด และเจตนาเป็นเครื่องเว้น
จากมิจฉาอาชีวะ ของผู้มีอริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็นอริยมัคคสมัคคี
ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค ไฉไล; ภิกษุ ท.! นั่นคือ สัมมาอาชีวะ อันเป็นอริยะ
ไม่เป็นไปด้วยอาสวะ นำขึ้นไปสู่ระดับเหนือโลก เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อ
นิพพาน.

เขานั้น เพียรพยายามเพื่อละเสียซึ่งมิจฉาอาชีวะ เพื่อทำสัมมาอาชีวะ
ให้ถึงพร้อม; ความเพียรพยายามของเขานั้น เป็น สัมมาวาธามะ. เขามีสติ
ละเสียซึ่งมิจฉาอาชีวะ มีสติทำสัมมาอาชีวะให้ถึงพร้อม แล้วแลอยู่; สติของ
เขานั้น เป็น สัมมาสติ.

ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันว่า **ธรรม ๓ อย่าง** นั้น **ย่อมติดตาม**
แวดล้อมซึ่งสมาธิ ; สามอย่างนั้นได้แก่ **สมาธิปฏิวิ** **สมาธิวิ**
สมาธิ.

— อปริ. ม. ๑๔/๑๘๑-๑๘๖/๒๕๔-๒๗๘.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อน ว่าองค์มรรคเจ็ดองค์ข้าง
 กัน ถูกจัดให้เป็นบริวารขององค์สุดท้ายคือสมาธิ แล้วทำให้สมาธินั้นไถ่ถามสูงขึ้นไป
 ว่าวิริยสมาธิ. องค์ห้าองค์ข้างกันคือ สมาธิปฏิวิ สมาธิสังกัปะ สมาธิวิ สมาธิวิ
 สมาธิวิ ถูกจัดให้แวดล้อมด้วย สมาธิปฏิวิ สมาธิวิ สมาธิวิ. โดยเหตุที่สมาธิ
 วิและสมาธิวิไปทำหน้าที่แวดล้อมองค์ห้าองค์ข้างกันเสีย จึงไม่ถูกยกขึ้นมาจัดเป็นกลุ่ม
 เฉพาะของตน จึงไม่มีกลุ่มที่หกที่เจ็ด. ส่วนสมาธิปฏิวินั้น มีความสำคัญจนจัดเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่ม
 หนึ่งของตัวเอง แล้วยังไปทำหน้าที่เป็นผู้แวดล้อมในกลุ่มทั้งห้าอีกด้วยทุกกลุ่ม. ส่วนสมาธิ
 วิและสมาธิวิก็ ไม่มีกลุ่มของตน เพราะเข้าไปแทรกทำหน้าที่อยู่ในกลุ่มนั้น ๆ ทุกกลุ่ม
 เพื่อให้หน้าที่ในกลุ่มนั้น ๆ สมบูรณ์ ราวกะว่าซ่อนตัวอยู่อย่างลึกลับ แต่ก็มีไต่หายไปไหน.
 สมาธิปฏิวิได้ชื่อว่าเป็นผู้นำหน้าของทุกกลุ่ม เพราะเข้าไปรู้ลักษณะขององค์ธรรมอันเป็นชื่อประจำ
 กลุ่มนั้น ๆ ซึ่งได้ทรงจำแนกไว้ทั้งสองประเภท คือประเภทเป็นไปกับด้วยอาสวะ และประเภท
 ที่ไม่เป็นไปกับด้วยอาสวะ และยังรู้ถึงฝ่ายตรงกันข้าม คือเป็นฝ่าย “มิจฉา” หรือฝ่ายผิด อย่าง
 ครบถ้วนอีกด้วย จึงทำให้สมาธิวิและสมาธิวิแห่งกลุ่มนั้น ๆ ดำเนินไปโดยถูกต้อง ทั้งนั้น
 จึงได้ชื่อว่าเป็น “ผู้นำหน้า”.

ผู้ศึกษาพึงสังเกตจนเข้าใจความสัมพันธ์กันดังกล่าวนี้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว จะเป็นเหตุ
 ให้ท่านทราบว่ กิจแห่งองค์มรรคทั้งหลาย สัมพันธ์กันด้วยคืออะไร มรรคจึงจะเป็นไปถึงขนาด
 ที่กับทุกข์ได้โดยไม่เหลือ).

สมาธิปฏิวิเป็นผู้นำในการละมัจฉัตตะ

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาองค์แห่งมรรคเหล่านั้น สมาธิปฏิวิเป็นองค์
 นำหน้า. นำหน้าอย่างไร? ภิกษุ ท. !

สัมมาสังกัปปะ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ;
สัมมาวาจา	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ ;
สัมมากัมมันตะ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาวาจา ;
สัมมาอาชีวะ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมากัมมันตะ ;
สัมมาวายามะ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ ;
สัมมาสติ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาวายามะ ;
สัมมาสมาธิ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาสติ ;
สัมมาญาณะ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาสมาธิ ;
สัมมาวิมุตติ	ย่อมมีเพียงพอ	แก่ผู้มีสัมมาญาณะ .

ภิกษุ ท. ! ด้วยอาการอย่างนี้แล พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์แปด
ย่อมเป็นพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์สิบ .

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาองค์แห่งมรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิเป็นองค์
นำหน้า. นำหน้าอย่างไร ?

ภิกษุ ท. ! มัจฉาทิฏฐิ ของผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ ;
และ บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมัจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ของ
ผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย ; และ กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนก ที่มี
สัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็จะได้ซึ่งความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย .

(ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา
วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ก็ตรัสไว้ด้วยข้อความทำนองเดียวกัน จนกระทั่งถึง :-)

ภิกษุ ท. ! มิจลาญาณะ ของผู้มีสัมมาญาณะ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ ; และ บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจลาญาณะเป็นปัจจัย ของผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย ; และ กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนก ที่มีสัมมาญาณะเป็นปัจจัย ก็จะต้องถึงความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย.

ภิกษุ ท. ! มิจลาวิมุตติ ของผู้มีสัมมาวิมุตติ ย่อมสลายไปไม่มีเหลือ ; และ บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนก ที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจลาวิมุตติเป็นปัจจัย ของผู้นั้น ก็พลอยสลายไปไม่มีเหลือด้วย ; และ กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนก ที่มีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็จะต้องถึงความเต็มรอบแห่งการงอกงามขึ้นมาด้วย.

ภิกษุ ท. ! ด้วยอาการอย่างนี้แล ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งกุศล มีปริมาณเยี่สิบ ธรรมเป็นฝักฝ่ายแห่งอกุศล มีปริมาณเยี่สิบ : ธรรมปริยายมีปริมาณสี่สิบ อันกว้างขวาง เป็นธรรมปริยายอันเราให้หมุนไปแล้ว, อันสมณะหรือพรหมณ์ หรือเทพ หรือมาร หรือพรหม หรือใครๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้.
— อุปริ. ม. ๑๔/๑๘๗/๒๗๘ - ๒๘๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อัญฐังกิกมรรคมีองค์แปด ครั้นเดิมเข้าอีกสององค์คือ สัมมาญาณะ แล สัมมาวิมุตติ กลายเป็นสัมมัตตะมีองค์สิบ, ตลอดทั้งสายนี้ มีสัมมาทิฏฐิเป็นองค์นำหน้า. องค์ที่เป็น “มิจลา” ใดๆก็ตาม จะกลายเป็น “สัมมา” ขึ้นมาได้ ก็ล้วนแต่ต้องอาศัยสัมมาทิฏฐิเป็นธรรมนำหน้าด้วยกันทั้งนั้น. องค์แปดเป็นธรรมสำหรับพระเสาะ องค์สิบเป็นธรรมสำหรับพระอรหันต์ เป็นหลักที่ผู้ศึกษาควรกำหนดไว้ให้ถี่).

สัมมาสมาธิชนิดที่พรหมวิหารเป็นอารมณ์

วาเสฏฐะ! เมื่อภิกษุ^๑นั้นมองเห็นนิเวศน์ทั้งหลายที่ตนละได้แล้ว อยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; ภายของผู้มีใจปีติ ย่อมสงบสว่าง; ผู้มีกายสงบสว่าง ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมเป็นสมาธิ. เธอ^๒นั้น ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยเมตตา ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอดโลกทั้งหมดทั้งสิ้นในที่^๓ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยเมตตา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวง ไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่. วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนคนเป่าสังข์ผู้มีกำลัง ย่อมเป่าสังข์ให้ได้ยินได้ทั้งสี่ทิศโดยไม่ยาก ฉะนั้น; ในเมตตาเจโตวิมุक्ति^๑ ที่เจริญแล้วอย่าง (ข้างบน) นี้ กรรมชนิดที่ทำอย่างมีขีดจำกัด^๒ ย่อมไม่มีเหลืออยู่ ไม่ต้องอยู่ใน (เมตตาเจโตวิมุक्तिอันเป็นกรรมที่ไม่มีขีดจำกัด) นั้น, ก็ฉันทัน. วาเสฏฐะ! นี้ เป็นทางเพื่อความ^๓เป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหมทั้งหลาย.

(ต่อไปนี้ ทรงแสดงข้อกรุณา, มุทิตา, อุเบกขา, อีก โดยเนื้อความอย่างเดียวกัน. ทุกๆ ข้อเป็นหนทางเหมือนกัน โดยพระบาลีว่า แม้^๓นี้ก็เป็นหนทางเพื่อความอยู่ร่วมกับพรหมทั้งหลาย).

— ส. ที. ๔/๓๑๐/๓๘๓ - ๓๘๔.

๑. เมตตาเจโตวิมุक्ति คือ อปฺปนาสมาธิ ที่ประกอบด้วยเมตตา.

๒. ที่มีขีดจำกัด หมายถึง เมตตาที่จำกัดที่, และยังเป็นกามาวจรกุศล, ยังไม่เป็นรูปาวจรกุศลเหมือนที่กล่าวมา. ศุภง. ๑/๔๖๓.

วิโมกข์ แปล

ภิกษุ ท. ! วิโมกข์แปลเหล่านี้ มีอยู่. แปลเหล่านี้เล่า? แปลเหล่านี้คือ :-

(๑) ผู้มีรูป (ซึ่งเป็นอารมณ์ของสมาธิ) ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย (อันเป็นสมาธินิमितเหล่านี้) : นี้คือ วิโมกข์ที่หนึ่ง.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย).

(๒) ผู้ไม่มีสัญญาในรูปซึ่งเป็นภายใน (เพื่อเป็นอารมณ์ของสมาธิ) ย่อมเห็นรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก (เพื่อเป็นอารมณ์ของสมาธิ) : นี้คือ วิโมกข์ที่สอง.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย).

(๓) เป็นผู้น้อมใจ (ไปในรูปนิमितแห่งสมาธิ) ด้วยความรู้สึกว่า "งาม" เท่านั้น : นี้คือ วิโมกข์ที่สาม.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของนิวรณ์ทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการรบกวนของความรู้สึกว่าเป็นปฏิคุณในสิ่งที่เป็นปฏิคุณ).

(๔) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญาทั้งหลาย เพราะไม่ใส่ใจนัตตสัญญาทั้งหลาย เป็นผู้เข้าถึงอากาสนัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า "อากาศไม่มีที่สุด" ดังนี้แล้วแลอยู่ : นี้คือ วิโมกข์ที่สี่.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของรูปสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปทั้งหลาย อันให้เกิดการกระทบกระทั่งกับสิ่งที่เป็นรูปนั่นเอง).

(๕) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากาศานัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ อันมีการทำในใจว่า “วิญญาณไม่มีที่สุด” ดังนี้ แล้วแลอยู่ : นี้คือ วิโมกข์ที่ห้า.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของอากาศานัญญาตนะสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปประเภทแรกคืออากาศานัญญาตนะนั้นเอง).

(๖) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงอากิญจัญญาตนะ อันมีการทำในใจว่า “อะไรๆไม่มี” ดังนี้ แล้วแลอยู่ : นี้คือ วิโมกข์ที่หก.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของวิญญาณัญญาตนะสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปประเภทที่สองคือวิญญาณัญญาตนะนั้นเอง).

(๗) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งอากิญจัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะ แล้วแลอยู่ : นี้คือ วิโมกข์ที่เจ็ด.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของอากิญจัญญาตนะสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปประเภทที่สามคืออากิญจัญญาตนะนั้นเอง).

(๘) เพราะก้าวล่วงเสียได้ซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ แล้วแลอยู่ : นี้คือ วิโมกข์ที่แปด.

(ย่อมมีวิโมกข์ คือพ้นจากอิทธิพลของเนวสัญญานาสัญญาตนะสัญญา ซึ่งทำความผูกพันอยู่ในรูปประเภทที่สี่คือเนวสัญญานาสัญญาตนะนั้นเอง).

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล วิโมกข์แปดนั้น.

— อฏฐก. อ. ๒๓/๓๑๕/๑๖๓.

รูปฌานและอรุฌาน ยังมีใช้ธรรมบทที่เป็นเครื่องบุคคล

จุนทะ ! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะสังัดแล้วจากกามทั้งหลาย สังัดแล้วจากธรรมที่เป็นอกุศลทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน

ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ^๕นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องชุกเถลา” ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือปฐมฌาน^๕ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องชุกเถลา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทักขิณธรรม ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะความที่วิตกวิจารณ์ทั้งสองระงับลง เข้าถึงตทิมาน เป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจ ในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ^๕นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องชุกเถลา” ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือตทิมาน^๕ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องชุกเถลา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทักขิณธรรม ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้ย่อยอกเบา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้^๕นั้นว่า “เป็นผู้ย่อยอกเบา มีสติ อยู่เป็นปกติสุข” ดังนี้ เข้าถึงตทิมาน แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ^๕นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องชุกเถลา” ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือตทิมาน^๕ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นธรรมเครื่องชุกเถลา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทักขิณธรรม ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะละสุขเสียได้ และเพราะละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและ

โทมนัสทั้งสองในกาลก่อน เข้าถึง **จตุตถฌาน** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติ เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยกรรมเครื่องขุดเกลตา” ดังนี้. จุนทะ! แต่กรรมคือ **จตุตถฌาน** นี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นกรรมเครื่องขุดเกลตา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นกรรม **เครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม** ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง, เพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิสม-สัญญา, เพราะไม่ได้ทำในใจซึ่งความกำหนดหมายในภาวะต่าง ๆ, พึงบรรลु **อากาศานัญญาตนะ** อันมีการทำในใจว่า “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยกรรมเครื่องขุดเกลตา” ดังนี้. จุนทะ! แต่กรรมคือ **อากาศานัญญาตนะ** นี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นกรรมเครื่องขุดเกลตา ในอริย-วินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นกรรม **เครื่องอยู่สงบ** ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นอากาศานัญญาตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลु **วิญญา-ณัญญาตนะ** อันมีการทำในใจว่า “วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด” แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ นั้น อย่างนี้ว่า “เราอยู่ด้วยกรรมเครื่องขุดเกลตา” ดังนี้. จุนทะ! แต่กรรมคือ **วิญญาณัญญาตนะ** นี้ เรายังไม่กล่าวว่าเป็นกรรมเครื่องขุดเกลตา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นกรรม **เครื่องอยู่สงบ** ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณีนี้ เพราะผ่านพ้นวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลु **อาภิญญ-**

ญายคนะ อันมีการทำในใจว่า “อะไร ๆ ไม่มี” แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมี
แก่เธอ^{นี้} อย่าง^{นี้}ว่า “เราอยู่ด้วยธรรมเครื่องชูดเกลา” ดังนี้. จุนทะ! แต่
ธรรมคือ อากิญจัญญายคนะ^{นี้} เรายังไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องชูดเกลา ในอริยวินัย
ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่า เป็นธรรม เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย.

จุนทะ! อนึ่ง ข้อ^{นี้}เป็นฐานะที่มีได้ คือ ภิกษุบางรูปในกรณี^{นี้}
เพราะผ่านพ้นอากิญจัญญายคนะโดยประการทั้งปวงเสียแล้ว พึงบรรลุเนวส์ัญญา-
นาส์ัญญายคนะ แล้วแลอยู่. ความคิดอาจจะมีแก่เธอ^{นี้} อย่าง^{นี้}ว่า “เราอยู่
ด้วยธรรมเครื่องชูดเกลา” ดังนี้. จุนทะ! แต่ธรรมคือ เนวส์ัญญานาส์ัญญายคนะ^{นี้}
เรายังไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องชูดเกลา ในอริยวินัย ก่อน; กล่าวแต่เพียงว่าเป็น
ธรรม เครื่องอยู่สงบ ในอริยวินัย.

— ม. ม. ๑๒/๗๒ - ๗๔/๑๐๒ - ๑๐๓.

อุปมาแห่งจิตที่ปราศจากนิรวณห์หำ

มหาราช! เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง กู้^{นี้}เขาไปทำการงานสำเร็จ
ผล ใช้นั้นต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป; เขาคง
คะนึงถึงโซคลากว่า “เมื่อก่อนเรากู้^{นี้}เขาไปทำการงานสำเร็จผล ใช้นั้นต้นทุน
เดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้ถมไป” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์
บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อ^{นี้}เป็นเหตุ จันใด, (นี้อย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง ป่วยไข้หนัก ทนทุกข์
อาหารไม่ตก กำลังน้อย. ครนเวลาอันเขาหายจากไข้^{นี้} อาหารก็ตั้ง กำลัง

ก็มี; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าว่า “เมื่อก่อน เราป่วยไข้หนัก ทนทุกข์ อาหาร ก็ไม่ตก กำลังน้อยลง บัดนี้เราหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลังก็มา” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี่ก็อย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง คิดเรือนจำ ครั้นเวลาอัน เขาหลุดจากเรือนจำโดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อน เราติดเรือนจำ บัดนี้ เราหลุดมาได้โดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี่ก็อย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง เป็นทาสเขา ฟังตัวเอง ไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจไม่ได้. ครั้นถึงสมัยอัน เขาพ้นจากการเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจได้; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อนเราเป็นทาส ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจไม่ได้ ครั้นถึงสมัยอัน เราพ้นจากการเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจได้” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัส เพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี่ก็อย่างหนึ่ง),

มหาราช! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง นำทรัพย์เดินทางไกล อัน กันดาร ภิกษาหายาก ประกอบด้วยภัย ครั้นสมัยอัน พ้นทางกันดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย (ไม่ต้องเสียโภคทรัพย์). เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อน เรานำทรัพย์เดินทางไกลอันกันดาร ภิกษา

หายาก ประกอบด้วยภัย ครนบัดนี้ เราพ้นทางกัณดารได้โดยสะดวก ลุถึง หมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะ ชื่อนั้นเป็นเหตุ ฉันทใด, (นี้อีกอย่างหนึ่ง);

มหาราช! ภิกษุพิจารณาเห็นนิรวณ ๕ ประการ ที่ตนยังละไม่ได้ว่า เป็นเช่นกับการกัณห์ เช่นกับการเป็นโรค เช่นกับการติดเรื้อนจำ เช่นกับการเป็น ทาส และการนำทรัพย์ข้ามทางกัณดาร. และเธอพิจารณาเห็นนิรวณ ๕ ประการ ที่ละเสียได้แล้วในตนเอง เป็นเช่นกับการหมดหนี้ การหมดโรค การหลุดจาก เรื้อนจำ การพ้นจากทาส การบรรลุดังที่พ้นภัย ฉันทนั้นเหมือนกันแล.

- ส. ที. ๔/๔๖ - ๔๗/๑๒๖.

การบรรลุปฐมฌานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! เมื่อภิกษุนั้น มองเห็นนิรวณทั้งห้าเหล่านั้น ที่ตนละได้ แล้ว อยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; กายของผู้มี ใจปีติ ย่อมสงบรำงับ; ผู้มีกายสงบรำงับ ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น. ภิกษุนั้น เพราะสังต์จากกามและสังต์จากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึง บรรลุฌานที่หนึ่ง ซึ่งมีวิตกวิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้อง แล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน นายช่างอาบ กัด หรือ ลูกมือของเขา กัด เป็นคนฉลาด ไรยผงที่ใช้สำหรับถูตัวในเวลาอาบน้ำลงในขันสำริด แล้ว

พรหมน้ำหมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก้อนผงออกยางเข้ากัน ชิมทั่วกันแล้ว จับ
กันทั้งภายในภายนอก ไม่ไหลหยด ฉันทะ; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกาย
นี้ ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใด
ส่วนหนึ่งของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี,
ฉันทะเหมือนกัน.

- ส. ท. ๔/๔๘/๑๒๗.

การบรรลุตถียณพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้ จึง
บรรลุตถียณที่สอง อันเป็นเครื่องส่องใสแห่งใจภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์
อันเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. เธอ
ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ,
ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว
มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน ห้วงน้ำอันลึก มีน้ำอันพลุ่ง ไม่มีปากทาง
น้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ และฝั่งก็ไม่ตก^๑ เพิ่ม
น้ำให้แก่ห้วงน้ำนั้น ตลอดกาลโดยกาล, ท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำ ประ-
พรมทำให้ชุ่มถูกต้องห้วงน้ำนั้นเอง, ส่วนไหน ๆ ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่

๑. บาลีกำหนดว่า อนุปปเวเจเจยฺย (อนุปปเวเจเจยฺย กัมมิตฺติ - ม. ม. ๑๒ น. ๕๐๖); โดยอาศัย
หลักบาลีแห่งอื่นที่มีข้อความอย่างเดียวกัน ซึ่งใช้คำว่า นานุปปเวเจเจยฺย เป็นหลัก จึงแปลว่า
ไม่ตก (- ปรุจก. อ. ๒๒/๒๗/๒๘).

ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้ฉันใด; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉะนั้นเหมือนกัน.

— ส. ท. ๔/๔๔/๑๒๘.

การบรรลุคตินานพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้อนี้ยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุคตินานอันเป็นคตินานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า “ผู้ได้บรรลุคตินานนี้ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติอยู่เป็นสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือนในหนองบัวอุบล หนองบัวปทุม หนองบัวคุณทริก มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกคุณทริก บางเหล่าที่เกิดอยู่ในน้ำ เจริญอยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมอยู่ภายใต้้นน้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่านั้นถูกน้ำเย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยอดตลอดราก, ส่วนไหน ๆ ของดอกบัวเหล่านั้นทั่วทั้งดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันใด; มหาราช! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขหาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขหาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉะนั้นเหมือนกัน.

— ส. ท. ๔/๔๔/๑๒๙.

การบรรลุคุณความพร้อมทั้งอุปมา

มหาราช! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึง บรรลุความที่อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. เรอนั้น นั่งแผ่ไปตลอดกายนี้ ด้วยใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มหาราช! เปรียบเหมือน ชายคนหนึ่ง นั่งคลุมตัวด้วยผ้าขาวตลอดศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว) มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันทะ; มหาราช! ภิกษุ นั่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไปตลอดกายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉะนั้นเหมือนกัน.

- ส. ท. ๔/๑๐๐/๑๓๐.

อาการที่อยู่ในฌาน เรียกว่าตถาคตไสยา

ภิกษุ ท.! การนอน ๔ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่าง อย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ เปตไสยา กามโลกิไสยา สหไสยา ตถาคตไสยา.

ภิกษุ ท.! เปตไสยา (นอนอย่างเปรต) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! โดยมาก พวกเปรต ย่อมนอนหงาย. นี้เรียกว่า เปตไสยา.

ภิกษุ ท.! กามโลกิไสยา (นอนอย่างคนบริโศกคาม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! โดยมาก คนบริโศกคาม ย่อมนอนตะแคงโดยข้างเบื้องซ้าย. นี้เรียกว่า กามโลกิไสยา.

ภิกษุ ท. ! สัทธาไสยา (นอนอย่างสัทธา) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ
ท. ! สัทธาเป็นพญาสัตว์ ย่อมสำเร็จการนอนโดยข้างเบื้องขวา ทำเหลี่ยมเท้า
สอดหางไว้ที่ระหว่างเหง้าขา. สัทธานครันตันชัน ย่อมชะงัดกายตอนหน้าชัน
สังเกตกายตอนท้าย ถ้าเห็นความดันเคลื่อนที่ของกาย (ในขณะหลับ) ย่อมมี
ความเสียใจเพราะช้อนั้น. ถ้าไม่เห็น ย่อมมีความดีใจ. นี้เรียกว่า สัทธาไสยา.

ภิกษุ ท. ! ตถาคตไสยา (นอนอย่างตถาคต) เป็นอย่างไรเล่า?
ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
เข้าถึง ฌานที่ ๑ ซึ่งมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกแล้วแลอยู่. เพราะ
วิตกวิจารณ์ว่างไป เธอเข้าถึง ฌานที่ ๒ อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน
สามารถให้สมาธิผุดขึ้นเป็นธรรมเอก ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่
สมาธิแล้วแลอยู่. เพราะปีติจางหายไป เธอเป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ได้ มีสติ มีความ
รู้สึกตัวทั่วพร้อม และได้เสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึง ฌานที่ ๓ อันเป็นฌานที่
พระอรียเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า “เป็นผู้เฉยอยู่ได้ มีสติอยู่
เป็นสุข” แล้วแลอยู่. เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับหายไป
แห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เธอเข้าถึง ฌานที่ ๔ อันไม่ทุกข์และไม่สุข
มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. นี้เรียกว่า ตถาคตไสยา.

ภิกษุ ท. ! เหล่านี้ แล การนอน ๔ อย่าง.

— จตุกก. อ. ๒๑/๓๓๑/๒๔๖.

(ผู้ที่ศึกษาพึงสังเกตความคิดแยกแวกต่างกันอย่างมาก ระหว่างการนอนทั้งสี่อย่างนี้
ก็จะเข้าใจได้ว่าวิญญาณหรือหัวใจของธรรมะมุ่งหมายอย่างไร สูงกว่าธรรมชาติเพียงใด จน
กระทั่งว่า การอยู่ในฌานก็เรียกว่าการนอนอย่างหนึ่งด้วย เป็นการนอนทางวิญญาณ แม้กำลังอยู่

ในอริยยามอื่นซึ่งมิใช่อริยยามนอน ดังที่กล่าวอยู่ในหัวข้อว่า “ที่นั่ง-นอน-ยืน-เดิน อันเป็นทิพย์” ที่หน้า ๑๓๔๕ แห่งหนังสือเล่มนี้).

หมวด ก. ว่าด้วย อุปกรณ์-เหตุปัจจัย ของสัมมาสมาธิ

ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต

ภิกษุ ท. ! จิตนี้ เป็นธรรมชาติประภัสสร แต่จิต(ที่มีธรรมชาติประภัสสร) นั้นแล เข้าถึงความเศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสอันเป็นอาคັນตุกะจรมา. เรากล่าวว่า บุคคลผู้ไม่มีการสดับ ย่อมไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งความจริงข้อนี้ เพราะเหตุนี้ จิตตภาวนา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีการสดับ ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! จิตนี้ เป็นธรรมชาติประภัสสร แต่จิต(ที่มีธรรมชาติประภัสสร) นั้นแล เป็นจิตพ้นวิเศษจากอุปกิเลสอันเป็นอาคັນตุกะจรมานั้นได้. เรากล่าวว่า อริยสาวกผู้มีการสดับ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งความจริงข้อนี้ เพราะเหตุนี้ จิตตภาวนา ย่อมมีแก่อริยสาวกผู้มีการสดับ ดังนี้.

-เอก. อ. ๒๐/๑๑-๑๒/๕๒-๕๓.

(พระพุทธภาษิตนี้ มีความหมายลึกอยู่บางประการ จนทำให้ผู้เข้าใจผิดไปว่า ถ้าจิตมีความเป็นประภัสสรตามธรรมชาติแล้ว ทำไมจึงเศร้าหมองได้เพราะอุปกิเลส; และว่า ถ้าจิตพ้นจากอุปกิเลสกลับไปสู่ความเป็นจิตประภัสสรอย่างเดิมแล้ว มันก็จะกลับเป็นจิตเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสได้อีกในภายหลัง สลับกันไปไม่รู้สิ้นสุด ดังนี้. แต่ความจริงมีอยู่ว่า ประภัสสรตามธรรมชาตินั้น ถูกครอบงำด้วยอุปกิเลสได้ จึงต้องทำการภาวนา คืออบรมจิตให้เปลี่ยนสภาพเป็นประภัสสรสมุจเฉท ซึ่งอุปกิเลสจะครอบงำไม่ได้อีกต่อไป. เพราะเหตุนี้จึงตรัสว่า ผู้รู้ความจริงเรื่องนี้เท่านั้น จึงประสงค์การเจริญภาวนาอบรมจิต และอบรมจิตได้ตามประสงค์).

บริหารเจ็ดของอริยสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท. ! สมารบริหาร ๗ ประการเหล่านี้ มีอยู่. เจ็ดประการ
อย่างไรเล่า? เจ็ดประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมา-
กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ.

ภิกษุ ท. ! เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์เจ็ดประการเหล่านี้ เรา
เรียกว่า อริยสัมมาสมาธิ ที่มีทตังอาศัยบ้าง ที่มีบริหารบ้าง ดังนี้.

- สกตก. อ. ๒๓/๔๒/๔๒.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การที่พระองค์ทรงจัดให้องค์มรรคทั้งเจ็ดข้างกัน ตั้งอยู่
ในฐานะเป็นบริหารขององค์สุดท้ายคือสัมมาสมาธิ นี้มีความหมายลึกซึ้ง เป็นเกดัลดับของการ
ปฏิบัติธรรมอย่างยิ่ง; ผู้ศึกษาพึงศึกษาจากหัวข้อว่า "อริยสัมมาสมาธิมีบริหารเจ็ด",
"การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริหารเจ็ด" ที่หน้า ๑๒๘๖ - ๑๒๘๘ แห่งหนังสือเล่มนี้เป็นเครื่อง
ประกอบด้วย).

ธรรมเครื่องทำความเต็มเปี่ยมแห่งกำลังของสมาธิ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการแล้ว เป็นผู้ไม่ควร
เพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ. ทกประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ทก
ประการในกรณีนี้ คือ :-

๑. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;
๒. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;
๓. ภิกษุ ไม่เป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ;
๔. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ;
๕. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อก;
๖. ภิกษุ ไม่เป็นผู้มีปกติกระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย (แก่สมาธิ).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการแล้ว เป็นผู้ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ. หกประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! หกประการในกรณีนี้ คือ :-

๑. ภิกษุ เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;
๒. ภิกษุ เป็นผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;
๓. ภิกษุ เป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ;
๔. ภิกษุ เป็นผู้มั่งปัดกิระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ;
๕. ภิกษุ เป็นผู้มั่งปัดกิระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อก;
๖. ภิกษุ เป็นผู้มั่งปัดกิระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย (แก่สมาธิ).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ควรเพื่อจะถึงความมีกำลังในสมาธิ.

- จก. อ. ๒๒/๔๗๗/๓๔๓.

สมาธิจากการเดิน (จงกรม) ย่อมตั้งอยู่นาน

ภิกษุ ท. ! อานิสงส์ในการเดิน (จงกรม) ๕ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่. ทำอย่างไรเล่า? ทำอย่างไร คือ เป็นผู้อดทนต่อการเดินทางไกล ๑, เป็นผู้อดทนต่อการกระทำความเพียร ๑, เป็นผู้มั่งอาพาธน้อย ๑, สิ่งทีกินแล้ว ดิ่มแล้ว เคี้ยวแล้ว ลิ้มแล้ว ย่อมถึงการย่อยด้วยดี ๑, สมาธิที่ได้ในขณะที่แห่ง การเดิน ย่อมตั้งอยู่ได้นาน ๑.

ภิกษุ ท. ! อานิสงส์ในการเดิน ทำอย่างเหล่านี้ แล

— ปญจก. อ. ๒๒/๓๑/๒๔.

ลักษณะของผู้จ่ายต่อการเข้าอยู่ในสมาธิ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่. ทำประการ อยางไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ทำประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ไม่อดทนต่อรูปทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อเสียงทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อกลิ่นทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อรสทั้งหลาย ๑, ไม่อดทนต่อโผฏฐัพพะทั้งหลาย ๑. ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ไม่ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่. ทำประการ อยางไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ทำประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้อดทนต่อรูปทั้งหลาย ๑, อดทนต่อเสียงทั้งหลาย ๑, อดทนต่อกลิ่นทั้งหลาย ๑, อดทนต่อรสทั้งหลาย ๑, อดทนต่อโผฏฐัพพะทั้งหลาย ๑. ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้ควรเพื่อเข้าถึงสัมมาสมาธิ แล้วแลอยู่.

— ปญจก. อ. ๒๒/๑๕๕/๑๑๓.

หมวด ง. ว่าด้วย หลักการปฏิบัติ ของสัมมาสมาธิ

บุพพภาคแห่งการเจริญสมาธิ ห้าชั้น

มหาราช ! ภิกษุนั้น (๑) ประกอบแล้วด้วย ศีลขั้นอันเป็นอริยะ นี้ ด้วย (๒) ประกอบแล้วด้วย อินทรีย์สังวรอันเป็นอริยะ นี้ด้วย (๓) ประกอบแล้ว

ด้วย สติสัมปชัญญะอันเป็นอริยะ นี้ด้วย (๔) ประกอบแล้วด้วย สันโดษอันเป็น
 อริยะ นี้ด้วย (๕) เสพเสนาสนะอันสงัด คือป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกห้วย ท้องถ้ำ
 ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟาง. เธอ นั้น ในเวลาภายหลังอาหาร กลับจาก
 บิณฑบาตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ (ชกสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอจะ
 อภิชฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา คอยชำระจิตจากอภิชฌา อยู่; ละ
 พยาบาทเครื่องประทุษร้าย มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณา มีจิตหวังความเกื้อ
 กูลในสัตว์ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทเครื่องประทุษร้ายอยู่; ละ ถีนมิถาระ
 มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิถาระ มีสติสัมปชัญญะรู้สึกตัว
 คอยชำระจิตจากถีนมิถาระ อยู่; ละ อุกุฏัจจกุกกัจจะ ไม่พุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่
 ในภายใน คอยชำระจิตจากอุกุฏัจจกุกกัจจะ อยู่; ละ วิจิกิจฉา ข้ามล่วงวิจิ-
 กิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่าเป็นอะไรนี่ยังไร ในกุศลธรรมทั้งหลาย (เพราะ
 ความสงสัย) คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉา อยู่.

- ส. ท. ๙/๙๕/๑๒๕.

ขันตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของสัมมาสมาธิ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ นั้นหนอ ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่
 ประพฤติความเสมอกัน ในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลายแล้ว จักทำอาภิสมาจาริก-
 ธรรมให้บริบูรณ์ ดังนี้ : นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้^๑

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อาภิสมาจาริกธรรม กล่าวคือการปฏิบัติวัตรหรือมรรยาทที่สาธุชน
 ทั่วไป จะพึงปฏิบัติในบ้านเรือน เพื่อนพ้อง และสังคมทั่วไป นี้ไม่ใช่สิ่งเล็กน้อยในการ
 ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมในขั้นสูง; กล่าวสรุปสั้น ๆ ก็ว่า ไม่กระทำให้เกิดความเหมาะสม
 ในการที่จะเป็นนักศึกษา. ขอให้ทุกคนทำการชำระสะสางอาภิสมาจาริกธรรมของตน ๆ
 ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้เป็นเรื่องแรกเสียก่อน.

ครั้นไม่ทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำเสขธรรม (ธรรม
ที่ควรศึกษาสูงขึ้นไป) ให้บริบูรณ์ ดังนี้ : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ ;

ครั้นไม่ทำเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ ;

ครั้นไม่ทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ ;

ครั้นไม่ทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นไม่เป็นที่ฐานะที่จะมีได้ .

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ นั้นหนอ มีความเคารพ มีความขำเกรง ประพฤติก
ความเสมอกัน ในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลายแล้ว จักทำอาภิสมาจาริกธรรมให้
บริบูรณ์ ดังนี้ : นั้นเป็นที่ฐานะที่มีได้ ;

ครั้นทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำเสขธรรมให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นเป็นที่ฐานะที่มีได้ .

ครั้นทำเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ ดังนี้
นั้น : นั้นเป็นที่ฐานะที่มีได้ ;

ครั้นทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นเป็นที่ฐานะที่มีได้ ;

ครั้นทำสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์แล้ว จักทำสัมมาสมาธิให้บริบูรณ์
ดังนี้ : นั้นเป็นที่ฐานะที่มีได้ .

การกระทำที่ถูกต้องตามภาวะ

สำหรับสมาธินิมิต - บัคคาหนิมิต - อุเบกขานิมิต

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ ผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงทำในใจซึ่งนิมิตทั้งสาม โดยกาลอันควร คือ :-

พึงทำในใจซึ่ง สมาธินิมิต โดยกาลอันควร
 พึงทำในใจซึ่ง บัคคาหนิมิต โดยกาลอันควร
 พึงทำในใจซึ่ง อุเบกขานิมิต โดยกาลอันควร.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงสมาธินิมิตโดยส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้, ฐานะเช่นนั้น จะทำให้เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงบัคคาหนิมิตโดยส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้, ฐานะเช่นนั้น จะทำจิตให้เป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน.

ภิกษุ ท. ! ถ้าภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต พึงกระทำในใจแต่เพียงอุเบกขานิมิตโดยส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้, ฐานะเช่นนั้น จะไม่ทำจิตให้ตั้งมั่น โดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! ในกาลใดแล ภิกษุผู้ตามประกอบในอธิจิต กระทำในใจซึ่งสมาธินิมิต โดยกาลอันควร, กระทำในใจซึ่งบัคคาหนิมิต โดยกาลอันควร, กระทำในใจซึ่งอุเบกขานิมิต โดยกาลอันควร; ในกาลนั้น จิตนั้น ย่อมเป็น

จิตอ่อนโยน ควรแก่การงาน เป็นจิตประภัสสร ไม่รวนเร ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง ประกอบตัว เบ้าแล้วฉาบปากเบ้า แล้วจับแท่งทองด้วยคีม วางที่ปากเบ้า แล้วสุบลมโดยกาลอันควร พรมน้ำโดยกาลอันควร ตรวจดูโดยกาลอันควร. ภิกษุ ท. ! ถ้าช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง จะพึงสุบลมตะพีดไปโดยส่วนเดียว กะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็จะทำทองให้ไหม้ (สุกเกิน); ถ้าพรมน้ำตะพีดไปกะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็จะทำทองนั้นให้เย็น^๑ (อยู่เช่นเค็ม); ถ้าตรวจดูตะพีดโดยส่วนเดียว กะทองนั้น ฐานะเช่นนั้น ก็จะทำให้ทองนั้นไม่ถึงซึ่งความสุกอย่างพอดี. ภิกษุ ท. ! ในกาลใด ช่างทองหรือลูกมือของช่างทอง สุบลมโดยกาลอันควรกะทองนั้น, พรมน้ำโดยกาลอันควรกะทองนั้น, ตรวจดูโดยกาลอันควรกะทองนั้น; ในกาลนั้น ทองนั้น ย่อมเป็นทองมีเนื้ออ่อน ควรแก่การงานของช่างทอง มีรัศมีเนื้อไม่รวน และเหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. ถ้าใครปรารถนาจะกระทำเครื่องประดับต่างๆ เช่น ตาบ ตุ่มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ก็สำเร็จประโยชน์แก่เขา^๑, นั้นนใด;

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้ตามประกอบในอริจิต พึงทำในใจซึ่งนิमितทั้งสาม โดยกาลอันควร คือ พึงทำในใจซึ่งสมาธินิमित โดยกาลอันควร พึงทำในใจซึ่งปัจเจกนิमित โดยกาลอันควร พึงทำในใจซึ่งอุเบกขานิमित โดยกาลอันควร, ฉะนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ถ้าภิกษุน้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วย

๑. คำว่าเย็นคำนี้ คำบาลีว่า นิพพาน (ชาครูป นิพพาเปยฺย) ขอผู้ที่ไม่ทราบว่าเป็นนิพพานแปลว่า เย็น พึงทราบเสียในที่นี้ด้วย. — ตกก. อ. ๒๐/๓๓๐/๔๔๒.

บัญญัติอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยบัญญัติอันยิ่ง ไฉน? เธอย่อมลู่ถึงซึ่งความสามารถทำได้จนเป็นสักขีพยาน ในธรรมนั้น ๆ นั้นเทียว ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่ ๆ.

- กถ. อ. ๒๐/๓๒๕-๓๓๑/๕๔๒.

สิ่งต้องยว่นละ ๓ ทน ในวงการสมาธิ

ภิกษุ ท.! ชาวบ้านตลาดที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อจะได้ผลกำไรที่ยังไม่ได้ หรือเพื่อทำผลกำไรที่ได้รับอยู่แล้วให้งอกงามออกไป. สามประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สามประการ คือ ชาวบ้านตลาด ในกรณีนี้ ย่อมจัดยอมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลาเช้า; ย่อมจัดยอมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลากลางวัน; ย่อมจัดยอมทำกิจการงานอย่างดีที่สุด ในเวลาเย็น. ภิกษุ ท.! ชาวบ้านตลาดที่ประกอบด้วยองค์ ๓ ประการเหล่านี้แลเป็นผู้ควรเพื่อจะได้ผลกำไรที่ยังไม่ได้ หรือเพื่อทำผลกำไรที่ได้รับอยู่แล้วให้งอกงามออกไป. นั้นนใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็จันนั้นเหมือนกัน : ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อจะบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่บรรลุ หรือเพื่อทำกุศลธรรมที่บรรลุแล้วให้งอกงามยิ่งขึ้นไป. สามประการ อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! สามประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมกำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลาเช้า; ย่อมกำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลากลางวัน; ย่อมกำหนดสมาธินิมิตโดยเอื้อเฟื้อ ในเวลาเย็น. ภิกษุ ท.! ภิกษุที่ประกอบด้วยธรรม ๓

ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นผู้ควรที่จะบรรลุคุณธรรมที่ยังไม่บรรลุ หรือเพื่อ
ทำคุณธรรมที่บรรลุแล้วให้่องงามยิ่งขึ้นไป.

- กถ. อ. ๒๐/๑๔๕/๔๕๘.

อนุสสติภาวนา เป็นสิ่งที่เจริญได้ในทุกอิริยาบถ

มหานาม! เธอ พึงตามระลึกถึงตถาคตว่า “แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นสุวิไลอย่างแจ่มแจ้ง
เป็นผู้สามารถฝึกบวชที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอน ของ
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้พูด ผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความ
จำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์” ดังนี้.

มหานาม! สมัยใด อริยสาวกตามระลึกถึงตถาคตอยู่; สมัยนั้น
จิตของอริยสาวกนั้น ไม่มีราคะกัณฺฐมฺม ไม่มีโทสะกัณฺฐมฺม ไม่มีโมหะกัณฺฐมฺม,
สมัยนั้นจิตของเธอนั้น เป็นจิตดำเนินไปตรงทีเดียว. มหานาม! อริยสาวก
ผู้มีจิตดำเนินไปตรงเพราะปรารถนาคต ย่อมได้ความรู้สึกต่ออรต (อศุทเวท)
ย่อมได้ความรู้สึกต่อธรรม (ธมฺมเวท) ย่อมได้ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม.
เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด; เมื่อใจมีปีติ กายย่อมว่างับ; ผู้มีกายว่างับ
ย่อมเสวยสุข; เมื่อมีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ.

มหานาม! เธอ พึงเจริญพุทธานุสสตินี้ แม้เมื่อเดินอยู่ พึงเจริญ
แม้เมื่อยืนอยู่ พึงเจริญแม้เมื่อนั่งอยู่ พึงเจริญแม้เมื่อนอนอยู่ พึงเจริญแม้เมื่อ
กำลังทำงานอยู่ พึงเจริญแม้เมื่อนอนเบียดบุตรอยู่บนที่นอน.

- เอกาทสก. อ. ๒๔/๓๖๑/๒๑๘.

(ในกรณีแห่งการเจริญธัมมานุสสติ สังขานุสสติ สีลानุสสติ จาคานุสสติ และ เทวทานุสสติ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน ผู้ปรารภนาโดยรายละเอียด ฟังดูจากที่มาแห่งกรณีนั้น ๆ.

สิ่งซึ่งอาจจะเป็นที่ประหลาดใจแก่พวกเรา ในที่นี้ ก็คือข้อที่ว่า อนุสสติภาวนานั้น เป็นสิ่งที่อาจเจริญได้ในทุกอิริยาบถ แม้ในขณะที่ผู้ที่เป็นพ่อแม่นอนกกลูกอยู่).

สมาธิภาวนาแต่ละอย่าง ๆ อาจทำได้ถึง ๗ ระดับ

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรง แสดงธรรมนั้นโดยย่อ อันเป็นธรรมที่เมื่อข้าพระองค์ฟังแล้ว จะเป็นผู้ผู้เดียวหลีกออกไปสู่ที่ สงัด เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมเบื้องสูง แล้วแลอยู่ เด็ด พระเจ้าข้า!”

ก็เรื่องอย่างเดียวกันนี้แหละ โมฆบุรุษบางพวกขอร้องให้เรากล่าว ธรรมอย่างที่เขาถาม ครั้นเรากล่าวธรรมนั้นแล้ว เขาก็ยังสำคัญแต่ในอันที่จะติดตามเราเท่านั้น (ไม่สนใจที่จะหลีกออกไปปฏิบัติผู้เดียว).

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ขอพระสัทคตจงทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ ในลักษณะที่ข้าพระองค์จะเข้าใจ เนื้อความแห่งภาสิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า จะเป็นทายาท (ผู้รับมรดกธรรม) แห่งภาสิตของ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเถิด พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้
ว่า :-

(๑. ทมวดตระเตรียม)

“จิตของเรา จักเป็นจิตตั้งอยู่ ดำรงอยู่ด้วยดี ในภายใน; และ
 บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย จักไม่เกิดขึ้นครอบงำจิตตั้งอยู่” ดังนี้. ภิกษุ! เธอ
 พึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

(๒. ทมวดพรหมวิหาร)

ภิกษุ! ในกาลใดแล จิตของเธอ เป็นจิตตั้งอยู่ ดำรงอยู่ด้วยดี
 ในภายใน, และบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่เกิดขึ้นครอบงำจิตตั้งอยู่; ใน
 กาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเจริญ เมตตาเจโตมุคฺติ จัก
 กระทำให้มาก ทำให้เป็นดูจยาน ทำให้มีที่ตั้งอาศัย ไม่ให้หยุดชะงัก ให้สั่งสม
 รอบแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้วด้วยดี” ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาริณี เป็นธรรมอันเธอเจริญ กระทำให้
 มากแล้ว อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงเจริญซึ่งสมาริณี :-

๑. ให้เป็นธรรมมีวัดกัมมวิจารณ์ บ้าง;
๒. พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวัดก มีแต่เพียงวิจารณ์ บ้าง;
๓. พึงเจริญให้เป็นธรรม ไม่มีวัดก ไม่มีวิจารณ์ บ้าง;
๔. พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;
๕. พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;
๖. พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยความยินดี บ้าง;
๗. พึงเจริญให้เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา บ้าง.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาริณี เป็นธรรมอันเธอเจริญ เจริญด้วย
 ดีแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเจริญ

กรุณาเจโตวิมุตติ จักกระทำให้มาก ทำให้เป็นดูจายน ทำให้มีที่ตั้งอาศัย ไม่ให้หยุดชะงัก ให้สั่งสมรอบแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้วด้วยดี” ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมารินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงเจริญซึ่งสมารินี้ :-

ให้เป็นธรรมมีวัดกมวาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวัดก มีแต่เพียงวาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวัดกไม่มีวาร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสทรกตด้วยความยินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสทรกตด้วยอุเบกขา บ้าง.

(ในกรณีแห่ง มุทิตาเจโตวิมุตติ และอุเบกขาเจโตวิมุตติ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้มีลำดับ ๗ อย่าง อย่างเดียวกันกับข้างบนนี้).

(๓. ทมวตสติปัญฐาน)

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมารินี้ (ในพรหมวิหารทั้งสี่ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้) อันเธอเจริญ เจริญแล้วด้วยดีอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเป็นผู้มีปกติ ตามเห็นภายในกาย อยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิขณาและโทมนัสในโลกอยู่” ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้ว
อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอ พึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :-

ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหระคตด้วยความยินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหระคตด้วยอุเบกขา บ้าง.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ เจริญด้วยดีแล้ว
อย่างนี้; ในกาลนั้นเธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักเป็นผู้มีปกติตาม
เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีสัมป-
ชัญญะ มีสติ นำออกซึ่งอภิขมาและโทมนัสในโลก อยู่” ดังนี้. ภิกษุ! เธอพึง
ทำการสำเหนียกอย่างนี้ แล.

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมาธินี้ อันเธอเจริญ กระทำให้มากแล้ว
อย่างนี้; ในกาลนั้น เธอ พึงเจริญซึ่งสมาธินี้ :-

ให้เป็นธรรมมีวิตกมีวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตก มีแต่เพียงวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีวิตกไม่มีวชิร บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมเป็นไปกับด้วยปีติ บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมไม่มีปีติ บ้าง;

อริยสัจจากพระโอรุ์

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหุรคด้วยความยินดี บ้าง;

พึงเจริญให้เป็นธรรมสหุรคด้วยอุเบกขา บ้าง.

(ในกรณีแห่ง จิตตานุบัสสนาสติบัญญัติ และ อหฺมานุบัสสนาสติบัญญัติ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ มีลําคับ ๗ อย่าง อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งกายา-เวทนานุบัสสนาสติบัญญัติ).

(หมวดอนิสฺ)

ภิกษุ! ในกาลใดแล สมารินี้ อันเธอเจริญ เจริญด้วยดีแล้วอย่างนี้; ในกาลนั้น เธอจักไปโดยทิสภาคใด ๆ ก็จักไปเป็นผาสุก; จักยืนในที่ใด ๆ ก็จักยืนเป็นผาสุก; จักนั่งในที่ใด ๆ ก็จักนั่งเป็นผาสุก; จักสำเร็จการนอนในที่ใด ๆ ก็จักสำเร็จการนอนเป็นผาสุก แล.

- อฎฐก. ปี. ๒๓/๓๐๘ - ๓๑๐/๑๖๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สมาริภาวนาอย่างหนึ่ง ๆ สามารถเจริญให้สมบูรณออกไปได้ถึง ๗ ระดับ ดังที่แสดงไว้ในสูตรนี้ เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง พึงสังเกตให้เห็นว่า สมาริที่มีนิมิตเป็นนามธรรม เช่นการเจริญเมตตา กิติ และที่มีลักษณะเป็นวิบัสสนาเช่นกายานุบัสสนาสติบัญญัติ กิติ สามารถนำมาเจริญในรูปแบบของสมาริที่มีลักษณะแบ่งได้เป็น ๗ ระดับ อย่างในสูตรนี้; ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ทั้งันเจริญภาวนาในรูปแบบของวิบัสสนา แล้วอาจจะย้าให้แน่นลงไปโดยอาการแห่งสมณะ ๗ ระดับนี้; อาจจะเรียกได้ว่า มีวิบัสสนานำหน้าสมณะได้กระมัง).

ญาณ เกิดจากสมาธิของผู้ที่มีสติบัญญัติรักษาคตน

ภิกษุ ท.! พวกเขาจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มีบัญญัติรักษาคตน มีสติเฉพาะหน้า อยู่เถิด. เมื่อเธอเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มี

ประมาณ เป็นผู้มีปัญญารักษาคัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่, ญาณ ๕ ประการ
ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว. ห้าประการอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ :—

ญาณ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว ดังนี้ว่า “สมาธินี้ ให้เกิดสุขใน
ปัจจุบันด้วย มีสุขเป็นวิบากต่อไปด้วย”;

ญาณ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว ดังนี้ว่า “สมาธินี้ เป็นธรรมอัน
ประเสริฐ ปราศจากอามิส”;

ญาณ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว ดังนี้ว่า “สมาธินี้ คนชั่วคน
ถ้อยเสพไม่ได้”;

ญาณ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว ดังนี้ว่า “สมาธินี้ รับ
ประณีต ได้แล้วด้วยปฏิบัติสัทธา ถึงทัฬหแล้วด้วยเอโกทิกาวะ (ความที่จิตมีธรรมอัน
เอก) ไม่ใช่บรรลุได้เพราะการข่มขืนและการห้ามด้วยสังฆารธรรม (เครื่องปรุ้งแต่ง);

ญาณ ย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนนั้นเทียว ดังนี้ว่า “เรามีสติเข้าถึงสมาธินี้
มีสติออกจากสมาธินี้”.

ภิกษุ ท. ! พวกเธอจงเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็นผู้มี
ปัญญารักษาคัว มีสติเฉพาะหน้า. เมื่อเธอเจริญสมาธิมีคุณอันไม่มีประมาณ เป็น
ผู้มีปัญญารักษาคัว มีสติเฉพาะหน้าอยู่, ญาณ ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้น
เฉพาะตนนั้นเทียว อย่างนั้นแล.

การดำรงสมาธิจิต เมื่อถูกเบียดเบียนทั้งทางวาจาและทางกาย

ภิกษุ ท. ! ทางแห่งถ้อยคำที่บุคคลอื่นจะพึงกล่าวหาเธอ ๕ อย่าง เหล่านี้ มีอยู่ คือ ๑. กล่าวโดยกาลหรือโดยมิใช่กาล ๒. กล่าวโดยเรื่องจริงหรือโดยเรื่องไม่จริง ๓. กล่าวโดยอ่อนหวานหรือโดยหยาบคาย ๔. กล่าวด้วยเรื่องมีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ ๕. กล่าวด้วยมีจิตเมตตาหรือมีโทสะในภายใน.

ภิกษุ ท. ! เมื่อเขากล่าวอยู่อย่างนั้น ในกรณีนั้น ๆ เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหระคตด้วยเมตตาแม้ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหระคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบูล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แม้ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้.

(๑. อุปมาที่หนึ่ง)

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนบุรุษถือจอบและกะทอ (สมัยนี้คือบุงก์) มา แล้วกล่าวว่า “เราจักกระทำแผ่นดินใหญ่นี้ ให้ไม่เป็นแผ่นดิน” ดังนี้; เขาขุดในที่นั้น ๆ เรี่ยรายดินในที่นั้น ๆ ขากดอยู่ในที่นั้น ๆ กระตืบเท้าอยู่ในที่นั้น ๆ ปากพูดอยู่ว่า “มึงไม่ต้องเป็นแผ่นดินอีกต่อไป มึงไม่ต้องเป็นแผ่นดินอีกต่อไป” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร : บุรุษนั้น จะทำแผ่นดินใหญ่นี้ ให้ไม่เป็นแผ่นดิน ได้แลหรือ? “ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า” เพราะเหตุ

ไรเล่า? “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แผ่นดินใหญ่^๕ลึกลงประมาณมิได้ ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะทำให้ไม่เป็นแผ่นดิน รังแต่บุรุษ^๕นั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากกับแค้นเสียเปล่า พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ท.! ข้อนี้^๕ก็ฉนั้น^๕เหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ สำหรับการกล่าวหาทำประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ ด้วยทางแห่งถ้อยคำ ประการใดประการหนึ่งอยู่ เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้นอย่างนั้นว่า “จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหระคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหระคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบุลใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทางมีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่” ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนแผ่นดินใหญ่อันใคร ๆ จะกระทบกระทั่งให้เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ฉนั้นก็ฉนั้นนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนั้นแล.

(๒. อุปมาที่สอง)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน บุรุษถือเอาสี มา เป็นสีครึ่งบ้าง สีเหลืองบ้าง สีเขียวบ้าง สีแสดบ้าง กล่าวอยู่ว่า “เราจักเขียนรูปต่างๆ ในอากาศนี้ ทำให้มีรูปปรากฏอยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร : บุรุษนั้นจะเขียนรูปต่างๆ ในอากาศนี้ ทำให้มีรูปปรากฏอยู่ ได้แลหรือ? “ข้อนี้^๕นั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!” เพราะเหตุไรเล่า? “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุว่าอากาศ^๕นั้น เป็นสิ่งที่ไม่มีรูปไม่ได้ แสดงออกซึ่งรูปไม่ได้. ในอากาศนั้น ไม่เป็นการง่ายที่ใคร ๆ จะเขียนรูป ทำให้มีรูปปรากฏอยู่ได้ รังแต่บุรุษ^๕นั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากกับแค้นเสียเปล่า พระเจ้าข้า!”

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ
 สำหรับการกล่าวหาหาประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ ด้วยทางแห่งถ้อยคำ
 ประการใดประการหนึ่งอยู่ เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนั้นว่า “จิต
 ของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิต
 เอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิต
 สหระตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหระตด้วยเมตตา อันเป็น
 จิตไพบุล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่
 สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่” ดังนี้. (คือมีจิตเหมือน
 อากาศ อันใครๆ จะเขียนให้เป็นรูปปรากฏไม่ได้ ฉะนั้นก็ฉันนั้น). ภิกษุ ท. ! เธอพึง
 ทำการสำเหนียก อย่างนี้แล.

(๓. อุปมาที่สาม)

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือน บุรุษถือคบหญ้าที่กำลังลุกโพลงมา กล่าว
 อยู่ว่า “เราจักเผาแม่น้ำคงคาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่าน ด้วยคบหญ้าอันลุกโพลง
 นี้” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร : บุรุษนั้นจะเผา
 แม่น้ำคงคาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่าน ด้วยคบหญ้าอันลุกโพลง ได้แลหรือ?
 “ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!” เพราะเหตุไรเล่า? “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เพราะเหตุ
 ว่า แม่น้ำคงคาลึกหาประมาณมิได้ ไม่เป็นการง่ายที่ใครๆ จะเผาให้ร้อนจัด ให้เดือดพล่าน
 ด้วยคบหญ้าอันลุกโพลง รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากกับแก่นเสียเปล่า ดังนี้.”

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ
 สำหรับการกล่าวหาหาประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ ด้วยทางแห่งถ้อยคำ
 ประการใดประการหนึ่งอยู่ เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนั้นว่า “จิตของ

เราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดู
 เกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสรวลครดด้วย
 เมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสรวลครดด้วยเมตตา อันเป็นจิตใญ่
 ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง
 มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่” ดังนี้. (คือมีจิตเหมือนแม่น้ำคงคา อันใคร ๆ
 จะเผาให้ร้อนเคือกด้วยคบหญ้าไม้ไผ่ ฉันทก็ฉันทนั้น). ภิกษุ ท.! เธอพึงทำการ
 สำเนียง อย่างนี้แล.

(๔. อุปมาที่สี่)

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน แผ่นหนังแมวป่าขนฟู^๑ ฟอกนวดแล้ว
 นวดทุบอย่างดี นวดทุบอย่างทั่วถึง อ่อนนิ่ม เหมือนปุยขน ไม่ส่งเสียง ไม่ส่ง
 กังวานเสียง. ลำดับนั้น มีบุรุษถือท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่งมา พลองพูดว่า “เรา
 จักทำให้หนังแมวป่าขนฟูแผ่นนี้ ส่งเสียง มีเสียงพริ้ม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้
 หัวโหม่ง” ดังนี้. ภิกษุ ท.! เธอจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร : บุรุษนั้น
 จะทำหนังแมวป่าขนฟูแผ่นนั้นให้ส่งเสียงพริ้ม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่งนั้น
 ได้แลหรือ? “ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!” เพราะเหตุไรเล่า? “ข้าแต่พระองค์ผู้
 เจริญ! เพราะเหตุว่า หนังแมวป่าขนฟูแผ่นนั้น เป็นของฟอกนวดแล้ว นวดทุบอย่างดี นวด
 ทุบอย่างทั่วถึง อ่อนนิ่ม เหมือนปุยขน ไม่ส่งเสียง ไม่ส่งกังวานเสียง ไม่เป็นการง่ายที่
 ใคร ๆ จะทำให้มันส่งเสียงดังพริ้ม ๆ ด้วยท่อนไม้หรือไม้หัวโหม่ง รังแต่บุรุษนั้นจะเป็นผู้มี
 ส่วนแห่งความลำบากกับแก่นเสียเปล่า ดังนี้.”

๑. คำนี้ยังเป็นที่ยังสงสัยอยู่ว่า จะเป็นแผ่นหนังฟอกใช้หมกตุ่มเล่น หรือแผ่นหนังที่ทำเป็นถุง
 สำหรับใส่เสื้อผ้า ยังเป็นที่ยังสงสัยอยู่, ขอให้ถือเอาแต่ใจความว่า มันเป็นสิ่งที่ส่งเสียงไม่ได้
 ก็แล้วกัน.

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : ในบรรดาทางแห่งถ้อยคำ
 สำหรับการกล่าวหาหาประการนั้น เมื่อเขากล่าวหาเธอ ด้วยทางแห่งถ้อยคำ
 ประการใดประการหนึ่งอยู่ เธอพึงทำการสำเหนียกในกรณีนั้น อย่างนี้ว่า
 “จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้
 มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิต
 สหระคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้น อยู่ และจักมีจิตสหระคตด้วยเมตตา อันเป็น
 จิตไพบุล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึง
 ที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแลอยู่” ดังนี้. (คือมีจิตเหมือน
 แผ่นหนังแมวฆ่าชนฟูที่ฟอกก็แล้วเห็นปานนั้น อันใคร ๆ จะทำให้มันส่งเสียงคังพริ้ม ๆ ไม่ได้
 ฉันทก็ฉันทนั้น). ภิกษุ ท. ! เธอพึงทำการสำเหนียก อย่างนี้แล.

(๕. อุปมาที่ห้า)

ภิกษุ ท. ! ถ้า โจรผู้คอยหาช่อง พึ่งเลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ของใคร
 ด้วยเลื่อยมีด้ามสองข้าง; ผู้ใดมีใจประทุษร้ายในโจรนั้น ผู้นั้นชื่อว่าไม่ทำตาม
 คำสอนของเรา เพราะเหตุที่มีใจประทุษร้ายต่อโจรนั้น. ภิกษุ ท. ! ในกรณีนั้น
 เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้ว่า “จิตของเราจักไม่แปรปรวน, เราจักไม่กล่าว
 วาจาอันเป็นบาป, เราจักเป็นผู้มีจิตเอ็นดูเกื้อกูล มีจิตประกอบด้วยเมตตา
 ไม่มีโทสะในภายใน อยู่, จักมีจิตสหระคตด้วยเมตตาแผ่ไปยังบุคคลนั้นอยู่ และ
 จักมีจิตสหระคตด้วยเมตตา อันเป็นจิตไพบุล ใหญ่หลวง ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร
 ไม่มีพยาบาท แผ่ไปสู่โลกถึงที่สุดทุกทิศทาง มีบุคคลนั้นเป็นอารมณ์ แล้วแล
 อยู่” ดังนี้. ภิกษุ ท. ! เธอพึงทำการสำเหนียกอย่างนี้แล.

ภิกษุ ท. ! เธอพึงกระทำในใจถึงโอวาทอันเปรียบด้วยเลื่อยนี้ อยู่
 เนื่อง ๆ เกิด. ภิกษุ ท. ! เมื่อเธอทำในใจถึงโอวาทนั้นอยู่ เธอจะได้เห็นทาง

แห่งการกล่าวหาเล็กหรือใหญ่ที่เธออดกลั้นไม่ได้ อยู่อีกหรือ? “ซอหนนหามีได้พระเจ้าข้า!” ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายจงกระทำในใจถึงโอวาทอันเปรียบด้วยเลื่อยนี้ อยู่เป็นประจำเถิด : นั่นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เธอทั้งหลาย ตลอดกาลนาน.

- ม. ม. ๑๒/๒๔๕ - ๒๖๐/๒๖๗ - ๒๗๓.

สัญญาในสิ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือก็มอยู่ (โลกุตตรสมาธิ)

“มีอยู่หรือหนอ พระเจ้าข้า! การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่มีปฐวีสัญญาในดิน ไม่มีอาโปสัญญาในน้ำ ไม่มีเตโชสัญญาในไฟ ไม่มีวาโยสัญญาในลม ไม่มีอากาศสัญญาในอากาศ ไม่มีวิญญาณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งอากาศ ไม่มีวิญญาณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งวิญญาณ ไม่มีอาภิกขัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งความไม่มีอะไร ไม่มีเนวตัญญาณสัญญาตนสัญญาในความมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีอิธโลกสัญญาในโลกนี้ ไม่มีปรโลกสัญญาในโลกอื่น ไม่มีสัญญาแม้ในสิ่งที่เห็นแล้ว สิ่งที่ได้ยินแล้ว สิ่งที่รู้สึกแล้ว สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว สิ่งที่บรรลุแล้ว สิ่งที่แสวงหาแล้ว สิ่งที่ใจคิดตามแล้ว นั้นๆ เลย; แต่ก็ยังเป็นผู้มีสัญญาอยู่?”

อานนท์! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดที่เธอถามนั้น มีอยู่.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดนั้น เป็นอย่างไร พระเจ้าข้า!”

อานนท์! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้มีสัญญาอย่างนั้นว่า “นั่น สงบระงับ นั่น ประณต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่

สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน”^๑ ดังนี้.

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่มี
ปฐมวิสัญญาในดิน ไม่มีอาโปสัญญาในน้ำ ไม่มีเตโชสัญญาในไฟ ไม่มีวาโยสัญญา
ในลม ไม่มีอากาศาณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งอากาศ ไม่มีวิญญา-
ณัญจายตนสัญญาในความไม่มีที่สุดแห่งวิญญาณ ไม่มีอากิญจัญญายตนสัญญาใน
ความไม่มีที่สุดแห่งความไม่มีอะไร ไม่มีเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญาในความมี
สัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีอิธโลกสัญญาในโลกนี้ ไม่มีปรโลกสัญญา
ในโลกอื่น ไม่มีสัญญณาแม้ในสิ่งที่เห็นแล้ว สิ่งที่ไต่ยินแล้ว สิ่งที่รู้รู้สึกแล้ว สิ่งที่
รู้แจ้งแล้ว สิ่งที่บรรลุลแล้ว สิ่งที่แสวงหาแล้ว สิ่งที่ใจติดตามแล้ว นั้น ๆ เลย;
แต่ก็ยังเป็นผู้มีสัญญาอยู่.

— เอกาทสก. อ. ๒๔/๓๔๓/๒๑๔.

[ต่อไปนี้เป็นคำตอบของพระสารีบุตรต่อคำถามของพระอานนท์ ซึ่งถามอย่างเดียวก
กันกับที่ทูลถามพระพุทธเจ้า พระสารีบุตรก็ได้ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระพุทธเจ้าทรงตอบ จน
กระทั่งพระอานนท์สรรเสริญว่า พระศาสดาและสาวกมีคำกล่าวตรงกัน ทั้งโดยอรรถและโดย
พยัญชนะ เป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก.

แต่ในที่อื่นในคราวอื่น (ทสก. อ. ๒๔/๑๐/๗) พระสารีบุตรได้ตอบคำถามของพระ-
อานนท์ซึ่งถามเรื่องเดียวกันนี้ คือเรื่องสมาธิที่ไม่มีสัญญาในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ หากแต่
ถามเว้นอารมณ์จำพวกสุดท้าย คือ สิ่งที่ไต่เห็น สิ่งที่ไต่ฟัง สิ่งที่ไต่รู้สึก สิ่งที่ไต่รู้แจ้ง สิ่งที่ไต่

๑. บาลีว่า “เอตํ สนคํ เอตํ ปณิตํ ยทิตํ สหุพสงฺขารสมโถ สหุพฺพุธิปฏิณฺหิตสฺสโก ฅนฺทกฺขโย
วिरาโค นิโรโธ นิพพาน”.

บรรลु สิ่งที่ได้แสวงหา สิ่งที่ได้ติดตาม เสียเท่านั้น, ซึ่งโดยหลักเกณฑ์นี้แล้ว ท่านควรจะตอบด้วยคำตอบเดียวกัน คือตอบว่าการได้สมาธิที่มีสัญญาในนิพพานคงบอกว่า นั้นสงบระงับ นั้นประณีต ทั้งนี้เป็นต้น, แต่ท่านกลับไปตอบว่าได้แก่ การได้สมาธิที่มีสัญญาว่า การดับไม่เหลือแห่งภพคือนิพพาน (ภวนิโรธ นิพพาน) ซึ่งเป็นสัญญาที่เคยเกิดแก่ท่านซ้ำ ๆ กันไปไม่ขาดสายเหมือนเปลวไฟที่เกิดขึ้นทยอยกันฉันนั้น อันเป็นการได้สมาธิที่ได้เมื่อท่านอาศัยอยู่ที่ป่าอันธวัช ใกล้เมืองสาวัตถี.

ขอให้ผู้ศึกษาสังเกตให้เห็นว่า คำตอบอย่างแรกนั้น บรรยายลักษณะของนิพพานในหลายแห่งหลายมุม. ส่วนคำตอบในสูตรนี้ ระบุแต่เพียงแง่เดียวประเด็นเดียว ว่าได้แก่การดับไม่เหลือแห่งภพ. และขอให้เห็นลึกลงไปถึงว่า นิพพาน ไม่ได้เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ แต่ก็เป็นอารมณ์แห่งสัญญาได้เหมือนกัน สัญญาจึงเป็นสิ่งที่มิได้ทั้งในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ และในสิ่งที่มิได้เป็นอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ กล่าวคือ ในพระนิพพานนั่นเอง. สรุปความว่า สัญญามีได้ทั้งในสิ่งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ โดยลักษณะที่ตรงกันข้ามทีเดียว].

สมาธิที่เป็นอสังขตมโนการ

“มีอยู่หรือหนอ พระเจ้าข้า! การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่กระทำในใจซึ่งจักขุ (และ) รูป ซึ่งโสตตะ (และ) เสียง ซึ่งฆานะ (และ) กลิ่น ซึ่งชีวกา (และ) รส ซึ่งกาย (และ) โผฏฐัพพะ ไม่กระทำในใจซึ่งคิน ซึ่งน้ำ ซึ่งไฟ ซึ่งลม ไม่กระทำในใจซึ่งอากาศอันัญจายตนะ ซึ่งวิญญาณัญจายตนะ ซึ่งอากิญจัญญายตนะ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่กระทำในใจซึ่งโลกนี้ ซึ่งโลกอื่น ไม่กระทำในใจแม้สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน ได้รู้สึก ได้รู้แจ้ง ได้บรรลุ ได้แสวงหา ได้ติดตามด้วยใจ นั้นๆ แม้กระนั้นก็ยังกระทำในใจอยู่?”

อานนท์! การที่ภิกษุได้สมาธิชนิดที่เธอถามนั้น มีอยู่.

“มีอยู่อย่างไร พระเจ้าข้า!”

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมกระทำในใจอย่างนี้ว่า “นั่นสงบ-
ระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่
สลัดकिनซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ
เป็นนิพพาน”^๑ ดังนี้.

อานนท์! อย่างนั้นแล ชื่อว่า การที่ภิกษุได้เฉพาะซึ่งสมาธิชนิดที่ไม่
กระทำในใจ ซึ่งจักขุ (และ) รูป ซึ่งโสตตะ (และ) เสียง ซึ่งฆานะ (และ) กลิ่น
ซึ่งชีวกหา (และ) รส ซึ่งกาย (และ) โสภณูปพะ ไม่กระทำในใจซึ่งดิน ซึ่งน้ำ
ซึ่งไฟ ซึ่งลม ไม่กระทำในใจซึ่งอากาศอันญายตนะ ซึ่งวิญญาณญายตนะ ซึ่ง
อากิญจัญญายตนะ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่กระทำในใจซึ่งโลกนี้ ซึ่ง
โลกอื่น ไม่กระทำในใจแม้สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน ได้รู้สึก ได้รู้แจ้ง ได้บรรลุ ได้แสวง
หา ได้ติดตามด้วยใจ นั้น ๆ เลย; แต่ก็ยังมีกระทำในใจอยู่.

— เอกาทสก. อ. ๒๔/๓๔๖/๒๑๕.

(ข้อความนี้ มีลักษณะแห่ง การเจริญสมาธิที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ อาจจะใช้เป็นคำ
อธิบายแห่งคำว่า “อุปสุมานุสสติ” แห่งอนุสสติสิบ ทัศึ ที่กว่าที่อธิบายกันอยู่อย่างคลุมเครือ.
ยิ่งกว่านั้นยังมีความพิเศษตรงที่ว่า งานสำหรับทุกคนที่จะแยกจิตออกมาเสียจากสิ่งทั้งปวง มา
กำหนดอยู่เฉพาะสิ่งที่เป็นอนสังขตนะเพียงสิ่งเดียว ทำให้แสวงหาความสุขหรือความเย็นจากพระ-
นิพพานได้ง่ายขึ้น).

๑. บาลีว่า “เอทัง สนุกัง เอทัง ปณีตัง ยทิตัง สพพสงขารสมโธ สพพูปธิปฏินิสสุคโธ ทณฺหกฺขโย
วिरาโถ นิโรโธ นิพพานัง”.

จากรูปมานไปสู่อัสวักขญาณโดยตรง

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, เวลาเช้า เธอครองจีวร ถือบาตร เข้าไปสู่หมู่บ้านหรือนิคมนั้นเพื่อบิณฑบาต. ด้วยการรักษากาย, รักษาวาจา, รักษาจิต, ตั้งสติไว้มั่น, และด้วยการสำรวมอินทรีย์ทั้งหลาย, เธอได้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบรวมถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัสจะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาใด เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และอินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

ภิกษุ นั้น ภายหลังจากอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว ย่อมเสพเสนาสนะอันสงัด คือป่า โคนไม้ ภูเขา ชอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎี ที่แจ้ง ลอมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง). เธออยู่ป่า หรืออยู่โคนไม้ หรืออยู่เรือนว่าง ย่อมนั่งคู้ขา เข้าเป็นบัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า, เธอละ อภิชฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา ขำระจิตจากอภิชฌา อยู่; ละ พยาบาท อันเป็นเครื่องประทุษร้าย มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งปวง ขำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย อยู่; ละ ถีนมิทระ มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิทระ มีสติสัมปชัญญะรู้สึกตัว ขำระจิตจากถีนมิทระ อยู่; ละ อูทธัจจกุกกัจจะ ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายใน ขำระจิตจากอูทธัจจกุกกัจจะ อยู่; ละ วิจิกิจฉา ข้ามล่องวิจิกิจฉาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่ “นี่อะไร นี้อย่างไร” ในกุศลธรรมทั้งหลาย คอยขำระจิตจากวิจิกิจฉาอยู่.

ภิกษุ^๕นั้น ครันละนิรวณ^๕ห้าประการอันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต และ
ทำปัญญาให้ถอยกำลังเหล่านี้ได้แล้ว, เพราะสังตจากกาม สังตจากอกุศลธรรม
เธอเข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่
เข้าถึงทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. (ดูรายละเอียด
เกี่ยวกับรูปฌานทั้งสี่นี้ได้จากเรื่องที่มีรูปฌานทั้งสี่ เช่นที่หน้า ๑๒๘๘ แห่งหนังสือเล่มนี้).

เธอ^๕นั้น ครันจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส
เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่ได้ ถึงความไม่หวั่นไหว เช่นนี้
แล้ว ก็น้อมจิตไปเฉพาะต่ออาสวักขณญาณ. เธอ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นอย่างจริงว่า
ทุกข์, นี้เหตุให้เกิดทุกข์, นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี้ข้อปฏิบัติให้ถึง
ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; และย่อมรู้ชัดตามที่เป็นอย่างจริงว่า เหล่า^๕อาสวะ,
นี้เหตุให้เกิดอาสวะ, นี้ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ, นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความ
ดับไปเหลือแห่งอาสวะ. เมื่อรู้^๕อยู่อย่างนี้ เห็น^๕อยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นทั้งจาก
กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ; ครันจิตหลุดพ้นแล้วก็เกิดญาณว่า
หลุดพ้นแล้ว. เธอ^๕ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควร
ทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก” ดังนี้.

- ปรุจก. อ. ๒๒/๑๑๓-๑๑๔/๗๖.

หมวด จ. ว่าด้วย อานิสงส์ ของสัมมาสมาธิ

ประโยชน์ของการเจริญสมาธิ

นัยที่หนึ่ง : เห็นความไม่เที่ยงของอายตณนิคธรรม

ภิกษุ^๕ ท. ! เธอ^๕ทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด. ภิกษุ^๕ ท. ! เมื่อภิกษุ^๕
มีจิตเป็นสมาธิแล้ว (ธรรมลักษณะ) ย่อมปรากฏตามที่เป็นอย่างจริง. ภิกษุ^๕ ท. ! อะไร
เล่า จะปรากฏตามที่เป็นอย่างจริง?

จักขุ จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ดังนี้ ;
รูปทั้งหลาย จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ดังนี้ ;
จักขุวิญญาณ จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ดังนี้ ;
จักขุสัมผัส จะปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ดังนี้ ;
เวทนา อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์
 ก็ดี เป็นอทุกข์ขมสุขก็ดี ย่อมปรากฏตามที่เป็นจริงว่า เป็น อนิจจัง ดังนี้ .

(ในกรณีแห่งหมวด โสตะ มานะ ชิวหา กายะ และ มนะ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้
 อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด. **เมื่อภิกษุผู้มีจิตเป็น**
สมาธิแล้ว (ธรรมลักษณะ) ย่อมปรากฏตามที่เป็นจริง.

- สพา. ส. ๑๘/๑๘๑/๒๔๕.

นัยที่สอง : เห็นความเกิดขึ้นของเบญจขันธ์

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลาย จงเจริญสมาธิเถิด. **ภิกษุ ท.!** **ภิกษุผู้มี**
จิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง. ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง
ซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไป
แห่งรูป แห่งเวทนา แห่งสัญญา แห่งสังขาร แห่งวิญญาณ.

ภิกษุ ท.! **การเกิดขึ้นแห่งรูป แห่งเวทนา แห่งสัญญา**
.... แห่งสังขาร แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! **ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพร่ำสรรเสริญ**
ย่อมเมามกอยู่. ภิกษุนั้น ย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อมเมามก
อยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ นั้น ย่อมเพติดเพลิน ย่อมพร่ำสรรเสริญ ย่อม
 เมามกอยู่ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุ นั้น เพติดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่ง
 รูป, นันทิ (ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลิน
 นั้นคืออุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุ นั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมี
 ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
 ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(ในกรณีของ การเกิดขึ้นแห่งเวทนา แห่งสัญญา แห่งสังขาร แห่งวิญญาณ ก็มี
 ข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่ชื่อขันธ์เท่านั้น).

ภิกษุ ท. ! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูปแห่งเวทนาแห่ง
 สัญญาแห่งสังขารแห่งวิญญาณ.

ภิกษุ ท. ! ความดับแห่งรูปแห่งเวทนาแห่งสัญญา
แห่งสังขารแห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ ในกรณีนี้ ย่อมไม่เพติดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรร-
 เสริญ ย่อมไม่เมามกอยู่. ภิกษุ นั้นย่อมไม่เพติดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ นั้น ย่อมไม่เพติดเพลิน ย่อมไม่พร่ำสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุ นั้น ไม่เพติดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่
 เมามกอยู่ ซึ่งรูป, นันทิ (ความเพลิน) ใด ในรูป, นันทินั้นย่อมดับไป.
 เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุ นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมี

ความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ขรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโหม่นสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสนน
ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

(ในกรณีของการดับแห่งเวทนา แห่งสัญญา แห่งสังขาร และแห่งวิญญาณ ก็มี
ข้อความที่ตรัสอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่ชื่อขันธ์เท่านั้น).

ภิกษุ ท.! ^{๕๕}นี่คือ ความดับแห่งรูป แห่งเวทนา แห่งสัญญา
.... แห่งสังขาร แห่งวิญญาณ, แล.

- ขนธ. ตี. ๑๗/๑๘ - ๑๙/๒๗ - ๒๘.

อานภาพแห่งสมาธิ

ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด. ภิกษุ ท.! ภิกษุผู้มีจิต
^{๕๖}ตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตามเป็นจริง. ^{๕๗}รู้ได้ตามเป็นจริงซึ่งอะไรเล่า?
^{๕๘}รู้ได้ตามเป็นจริงซึ่งความจริงอันประเสริฐ ว่า “^{๕๙}นี่เป็นทุกข์, ^{๖๐}นี่เป็นเหตุให้
เกิดทุกข์, ^{๖๑}นี่เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, และนี่เป็นทางดำเนินให้ถึงความ
ดับไม่เหลือแห่งทุกข์.” ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด. ภิกษุ
ท.! ^{๖๒}ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตามเป็นจริง.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุ^{๖๓}นั้น ในกรณี^{๖๔}นี้ พวกเธอพึง กระทำความเพียร
เพื่อให้^{๖๕}รู้ว่า “^{๖๖}นี่ เป็นทุกข์, ^{๖๗}นี่ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, ^{๖๘}นี่ เป็นความดับไม่เหลือ
แห่งทุกข์, ^{๖๙}นี่ เป็นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์.” ดังนี้เถิด.

- มหาวาร. ตี. ๑๙/๕๒๐/๑๖๕๔.

(ในสูตรอื่นทรงแสดงอานุภาพแห่งสมาธิ ด้วยการรู้ชัดความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขันธห้า ก็มี. -๑๗/๑๘/๒๗. (ดูรายละเอียดของความเกิดและความดับแห่งขันธห้า ในหนังสือ ปฏิจ. โอ. หน้า ๑๒๗-๑๓๑ และที่หน้า ๓๓๘-๓๔๑)

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการรู้ชัดอายตนิภธรรม ๖ หมวดๆ ละ ๕ อย่างคือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นจากจักขุสัมผัส ฯลฯ รวมเป็นรู้ชัดอายตนิภธรรม ๓๐ อย่าง ว่าเป็นอนิจจัง ก็มี. -๑๘/๔๔/๑๔๗. อีกสูตรหนึ่ง แสดงไว้ด้วยการปรากฏของอายตนิภธรรมทั้ง ๖ หมวดนั้น โดยความเป็นอนิจจัง ก็มี. -๑๘/๑๘๐/๒๔๕).

อานิสต์ของการหลีกเร้น

ภิกษุ ท.! เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความหลีกเร้น (ปฏิสฺสลาณ) เป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในความหลีกเร้น จงเป็นผู้ตามประกอบเจโตสมณะในภายใน มีฉานอันตนไม่ละเลย ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนความยินดีในสุญญาคารอยู่เถิด. ภิกษุ ท.! เมื่อประพฤติกะทำเช่นนั้นอยู่, ผลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาผลทั้งสอง เป็นอันเธอหวังได้ คือ อรหัตตผลในทิวรรณ หรือว่าเมื่อเชื้อ (อุปาทิ) เหลืออยู่ ก็มีความเป็นอนาคามี.

-อติว. ช. ๒๕/๒๕๔/๒๒๓.

(ในสูตรอื่นแสดงอานิสต์แห่งการหลีกเร้นไว้ด้วยการ รู้ชัดความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขันธห้า ก็มี. -๑๗/๒๐/๓๐. (ดูรายละเอียดของความเกิดและความดับของขันธห้า ในหนังสือปฏิจ. โอ. หน้า ๒๕๕-๒๖๒ และที่หน้า ๓๓๘-๓๔๑.)

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการรู้ชัดอริยสัจสี่ ก็มี ดังที่ได้ยกมาไว้ในภาคนำแห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๗๕.

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการรู้ชัดอายตนิภธรรม ๖ หมวดๆ ละ ๕ อย่างคือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัส ฯลฯ รวมเป็นรู้ชัดอายตนิภธรรม ๓๐ อย่าง ว่าเป็นอนิจจัง ก็มี. -๑๘/๑๐๐/๑๔๘.

ในสูตรอื่นแสดงไว้ด้วยการปรากฏของอายตนิกรรรมทั้ง ๖ หมวดนั้น โดยความ เป็นอนิจจัง ก็มี. — ๑๘/๑๘๑/๒๕๐).

แม่เพียงปฐมฌาน ก็ชื่อว่า เป็นทลพบันภัยจากมาร

(พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสข้อความปรารภการสงครามระหว่างเทวคากับอสูร : ถ้าฝ่ายใดแพ้ถูกไล่ติดตาม ไปจนถึงภพเป็นที่อยู่แห่งตน ก็พ้นจากการถูกไล่ติดตาม ไม่ว่าจะ เป็นฝ่ายไหน. สรุปความว่า ภพแห่งตนเป็นที่พึ่งที่ต้านทานของตน สำหรับชนสามัญทั่วไป; ส่วนสำหรับภิกษุ นั้น ตรัสว่า :-)

ภิกษุ ท. ! ฉันทใดกัฉนัสนัน : ในสมัยใด ภิกษุ สงัดจากกามสังัด จากอกุศลธรรม เข้าถึง ปฐมฌาน อันมีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่; ภิกษุ ท. ! ในสมัยนั้น ภิกษุ ย่อมคิดอย่างนี้ว่า “ในกาลนี้ เรามีตนอันถึงแล้ว ซึ่งที่ต้านทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว อยู่ มารจะไม่ทำอะไรได้”. ภิกษุ ท. ! แม่มีมารผู้มีบาปก็คิดอย่างนี้ ว่า “ในกาลนี้ ภิกษุ มีตนอันถึงแล้วซึ่งที่ต้านทาน สำหรับสัตว์ผู้กลัว อยู่ เราจะทำอะไรไม่ได้”.

(ในกรณีแห่ง ทุคติฌาน ตติยฌาน และ จตุตถฌาน ก็ได้ตรัสข้อความทำนองเดียวกัน ผิดกันแต่ชื่อแห่งฌาน ไม่จำเป็นต้งนำมาใส่ไว้ในที่นี้ให้ยืดยาว จักข้ามไปยังข้อความ ที่กล่าวถึง อากาसानัญจายตนะ :-)

ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งรูปสัญญาเสียได้ โดยประการทั้งปวง เพราะการดับไปแห่งปฏิขมสัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่ง นานัตตสัญญา จึงเข้าถึง อากาसानัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า “อากาศ

ไม่มีที่สุด" ดังนี้ แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท. ! ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ได้กระทำมาให้ถึงที่สุด ให้ไม่มีทางไป ได้ถึงที่ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น.

(ในกรณีแห่งฉานที่ตัดไป คือวิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญจายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็ได้ตรัสข้อความทำนองเดียวกัน ผิดกันแต่ชื่อแห่งฉาน ไม่จำเป็นต้องนำมาใส่ไว้ในที่นี้ให้ยืดยาว. ส่วนในกรณีแห่ง สัญญาเวทยินโรห นั้น ได้ตรัสว่า :-)

ภิกษุ ท. ! ในสมัยใด ภิกษุ เพราะก้าวล่วงซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง สัญญาเวทยินโรห แล้วแลอยู่. อาสวะของเขาก็ดิ้นสุดไป เพราะเห็นแล้วด้วยปัญญา. ภิกษุ ท. ! ภิกษุนี้เรากล่าวว่า ได้กระทำมาให้ถึงที่สุด ให้ไม่มีทางไป ได้ถึงที่ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น, ข้ามได้แล้วซึ่งเครื่องขัง (คือตัณหา) ในโลก ดังนี้.

- นวก. อ. ๒๓/๔๕๐ - ๔๕๓/๒๔๓.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อจิตอยู่ในปฐมฉาน, เพียงเท่านั้นจิตก็พ้นจากการรบกวนทำร้ายของมาร คือนิรวรณ กิเลส และความรู้สึกอันเป็นทุกข์อื่น ๆ เพราะอำนาจของปฐมฉานมีมากพอที่จะระงับความรู้สึกอันเป็นทุกข์นั้นเสียได้ แม้ไม่ตลอดไปก็ต้องได้ในระยะหนึ่ง ๆ เพื่อเป็นโอกาสให้ได้ปฏิบัติสูงขึ้นไป จนถึงที่สุด. ดังนั้น เราควรมีศรัทธาอย่างน้อยที่สุด ในปฐมฉาน สำหรับเป็นที่หลบภัยจากมารเมื่อไรก็ได้ ดังกล่าวแล้ว).

แม้เพียงปฐมฉาน ก็บำบัดกิเลสอันเป็นเครื่องระคายใจได้

(ในคอนตันแห่งพระบาลีสสูตรนี้ ตรัสเล่าถึงช้างจำโจลงว่าคาญอยู่ด้วยการรบกวนของช้างพลาย ช้างพัง ช้างรุ่น และลูกช้าง ที่ติดตามห้อมล้อม โดยกินหญ้าอ่อนเสียก่อนบ้าง กินยอดไม้ที่หักลงมาได้เสียก่อนบ้าง ลงไปทำน้ำให้ชุ่มเสียก่อนบ้าง ถูกเดินเบียดเสียดเมื่อขึ้นมา

จากหน้าบ้าง จึงตัดสินใจหลักไปอยู่ผู้เดียว ไม่ต้องทนความรำคาญอีกต่อไป หักกิ่งไม้ฟาดคว่ำระยับ ความคันทั่วตัวอยู่อย่างสบาย เป็นอุปมาคั่งนี้แล้ว ได้ตรัสถึงภิกษุในกรณีนี้ ดังต่อไปนี้ :-)

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : ในสมัยใด ภิกษุ^๑ เป็นผู้เคลื่อนกล่นอยู่ด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กษัตริย์ มหาอำมาตย์ของราชา เดียรถีย์ทั้งหลาย; ภิกษุ ท. ! ในสมัยนั้น ภิกษุนั้นได้มีความคิดว่า “เดี๋ยวนี้เราเคลื่อนกล่นอยู่ด้วยภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กษัตริย์ มหาอำมาตย์ของราชา เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ ทั้งหลาย. ถ้าไฉน, เขาพึงหลีกเลี่ยงจากหมู่คณะ ไปอยู่ผู้เดียวเถิด” ดังนี้.

ภิกษุนั้น เสพเสนาเสนาอันสังัด คือป่าละเมาะ โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง. เรอนั้น ไปแล้วสู่ป่าก็ตาม สู่โคนไม้ก็ตาม สู่เรือนว่างก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบแล้ว ตั้งกายตรงดำรงสติเฉพาหน้า, เธอ ละอภิชฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิชฌา ชำระจิตจากอภิชฌาอยู่; ละพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย มีจิตปราศจากพยาบาท เป็นผู้กรุณามีจิตหวังความเกื้อกูลในสัตว์ทั้งปวง ชำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่องประทุษร้าย อยู่; ละถีนมิทระ มุ่งอยู่แต่ความสว่างในใจ มีจิตปราศจากถีนมิทระ มีสติสัมปชัญญะรู้สึกตัว ชำระจิตจากถีนมิทระ อยู่; ละอุทระจจะกุกกุงจะ ไม่พุงชาน มีจิตสงบอยู่ในภายใน ชำระจิตจากอุทระจจะกุกกุงจะ อยู่; ละวิจิกิจณา ข้ามลวงวิจิกิจณาเสียได้ ไม่ต้องกล่าวว่า “นี่อะไร นี้อย่างไร” ในกุศลธรรมทั้งหลาย ชำระจิตจากวิจิกิจณา อยู่.

๑. คำว่า “ภิกษุ” ในที่นี้ มีความหมายกว้าง รวมทั้งพระองค์เอง และผู้ปฏิบัติธรรมะอยู่เพราะความเห็นภัยในวัฏฏสงสารทุกท่าน. ในที่นี้แปลตามบาลี ซึ่งมีอยู่แต่เพียงคำว่า ภิกษุ คำเดียว.

ภิกษุ^๕นั้น ละนิวรณ์ทั้งห้าอย่างอันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทำบุญญา
ให้ถอยกำลังเหล่านี้ ได้แล้ว สัตว์จากกามสัตว์จากอกุศลธรรม เข้าถึง ปฐมฌาน
อันมีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ภิกษุ^๕นั้น บำบัด
กิเลสเป็นเครื่องระคายใจได้ อย่างเป็นที่พอใจของตน.

(ในกรณีแห่งการบรรลุตหุคิณาน คคิณาน จตุคคณาน อากาสนัญญาตนะ
กระทั่งถึง เนวสัญญานาสัญญาตนะ ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความทำนองเดียวกันกับในกรณีแห่งการ
บรรลุปฐมฌานข้างบนนี้ ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อฌาน. ส่วนในกรณีแห่งการบรรลุตหุคิณาน
เวทิตนโรธ^๕นั้น ตรัสว่า :-)

ภิกษุ^๕นั้น เพราะก้าวล่วง ซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะ เสียได้โดย
ประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ^๕ แล้วแลอยู่. เพราะเห็นด้วยบุญญา
อาสวะของเขอนั้น ก็สูญสิ้นไป. เขอนั้น บำบัดกิเลสเป็นเครื่องระคายใจได้ อย่าง
เป็นที่พอใจของตน แล.

- นวก. อ. ๒๓/๔๕๓-๔๕๖/๒๔๔.

เจโตสมาธิที่สามารถเพิ่มผัสสะทางกาย

อานนท์! สมัยใด ตถาคตเข้าถึงเจโตสมาธิอันไม่มีนิมิต เพราะไม่
กระทำในใจซึ่งนิมิตทั้งปวง และเพราะดับเสียซึ่งเวทนาบางพวก แล้วแลอยู่; สมัยนั้น
กายของตถาคต ก็เป็นกายที่ผัสสะกว่า.

อานนท์! เพราะเหตุ^๕นั้น เธอ^๕ทั้งหลาย จึงมีตนเป็นที่พึง มีตน
เป็นสรณะ มีธรรมเป็นที่พึง มีธรรมเป็นสรณะ อายามีสัจอันเป็นสรณะเลย.
(ต่อไปนี้ได้ตรัส การปฏิบัติสติปัฏฐาน^๕ ในฐานะเป็นการมีตนเป็นที่พึงมีตนเป็นสรณะ, แล้ว
ตรัสว่า :-)

อานนท์! ในกาลบัดนี้ก็ตาม ในกาลเป็นที่ล่วงไปแล้วแห่งเราก็ตาม
ภิกษุใด มีคนเป็นทพมิตนเป็นสรณะ มีธรรมเป็นทพมิตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่ง
อื่นเป็นสรณะ แล้ว, ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้เลิศที่สุด แห่งภิกษุผู้ใคร่ในสิกขา.

- มหา. ที. ๑๐/๑๑๘/๕๓.

๕๖ - นอน - ยืน - เดิน อันเป็นที่พำ

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ที่นั่งนอนสูงใหญ่อันเป็นที่พำ ซึ่งในบัดนี้ พระ-
โคตมผู้เจริญได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก นั้นเป็นอย่างไรเล่า?”

พราหมณ์! ในกรณีนี้ เราเข้าอาศัยบ้านหรือนิคมใดอยู่ เวลาเช้า
ครองจีวร เทียวไปบิณฑบาตในบ้านหรือนิคมนั้น. ครั้นเวลาหลังอาหารกลับ
จากบิณฑบาตแล้ว เทียวไปตามแนวป่า. เรานั้น, วัตถุใดมีอยู่ในที่นั้น ๆ จะเป็น
หญ้าหรือใบไม้ก็ตาม, ครวมาแล้ว (ทำเป็นที่รองนั่ง) นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง
ดำรงสติเฉพาะหน้า, เรานั้นสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมเข้าถึง
ฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่สติ
อันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่, พราหมณ์! เราขณะเมื่อเป็นอย่างนี้ ถ้า
เดินอยู่, ในสมัยนั้น สถานที่ตรงนั้น ก็ชื่อว่า ที่เดินอันเป็นที่พำ, ถ้ายืนอยู่
สถานที่ตรงนั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า ที่ยืนอันเป็นที่พำ, ถ้านั่งอยู่ สถานที่
ตรงนั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า อาสนะที่พำ, ถ้าสำเร็จการนอนอยู่ สถานที่ตรง
นั้น ในสมัยนั้น ก็ชื่อว่า ที่นอนอันเป็นที่พำ. พราหมณ์! นี้แล ที่นั่งนอน

๑. ที่ละไว้ด้วยจุด ถูกำเต็มเรื่องรูปฌานทั้งสี่ เช่นในหัวข้อว่า “อาการที่อยู่ในฌาน เรียกว่า
ตถากตโสภา” ที่หน้า ๑๓๐๕ แห่งหนังสือเล่มนี้.

สูงใหญ่อันเป็นทิพย์ ซึ่งในบัดนี้ เราได้ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบากเลย.

- ทก. อ. ๒๐/๒๓๔/๕๐๓.

๓. ๐. ๒. ๐. ๓. ๐. ๔. ๐. ๕. ๐. ๖. ๐. ๗. ๐. ๘. ๐. ๙. ๐. ๑๐. ๐. ๑๑. ๐. ๑๒. ๐. ๑๓. ๐. ๑๔. ๐. ๑๕. ๐. ๑๖. ๐. ๑๗. ๐. ๑๘. ๐. ๑๙. ๐. ๒๐. ๐. ๒๑. ๐. ๒๒. ๐. ๒๓. ๐. ๒๔. ๐. ๒๕. ๐. ๒๖. ๐. ๒๗. ๐. ๒๘. ๐. ๒๙. ๐. ๓๐. ๐. ๓๑. ๐. ๓๒. ๐. ๓๓. ๐. ๓๔. ๐. ๓๕. ๐. ๓๖. ๐. ๓๗. ๐. ๓๘. ๐. ๓๙. ๐. ๔๐. ๐. ๔๑. ๐. ๔๒. ๐. ๔๓. ๐. ๔๔. ๐. ๔๕. ๐. ๔๖. ๐. ๔๗. ๐. ๔๘. ๐. ๔๙. ๐. ๕๐. ๐. ๕๑. ๐. ๕๒. ๐. ๕๓. ๐. ๕๔. ๐. ๕๕. ๐. ๕๖. ๐. ๕๗. ๐. ๕๘. ๐. ๕๙. ๐. ๖๐. ๐. ๖๑. ๐. ๖๒. ๐. ๖๓. ๐. ๖๔. ๐. ๖๕. ๐. ๖๖. ๐. ๖๗. ๐. ๖๘. ๐. ๖๙. ๐. ๗๐. ๐. ๗๑. ๐. ๗๒. ๐. ๗๓. ๐. ๗๔. ๐. ๗๕. ๐. ๗๖. ๐. ๗๗. ๐. ๗๘. ๐. ๗๙. ๐. ๘๐. ๐. ๘๑. ๐. ๘๒. ๐. ๘๓. ๐. ๘๔. ๐. ๘๕. ๐. ๘๖. ๐. ๘๗. ๐. ๘๘. ๐. ๘๙. ๐. ๙๐. ๐. ๙๑. ๐. ๙๒. ๐. ๙๓. ๐. ๙๔. ๐. ๙๕. ๐. ๙๖. ๐. ๙๗. ๐. ๙๘. ๐. ๙๙. ๐. ๑๐๐. ๐.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ แล้ว ย่อม ทำจิตให้อยู่ในอำนาจ (ของตน) ได้ และภิกษุนั้นก็ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต. เจ็ดประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! เจ็ดประการ ในกรณีนี้ คือ :—

๑. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ;
๒. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ;
๓. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ;
๔. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ;
๕. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในความเหมาะสมแห่งสมาธิ;
๖. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธรรมเป็นโคจรแห่งสมาธิ;
๗. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในอุภินิหารแห่งสมาธิ.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบแล้วด้วยธรรมเจ็ดประการเหล่านี้แล ย่อม ทำจิตให้อยู่ในอำนาจ (ของตน) ได้ และภิกษุนั้นก็ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต.

- สกทก. อ. ๓๒/๓๕/๓๗.

(ในสูตรอื่น (ฉก. อ. ๒๒/๓๔๘/๒๕๖) ทวีติว่า การระลึกถึงตถาคต ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์ ถึงศีล ถึงจาคะ ถึงธรรมทำความเป็นเทวดา ๖ ประการนี้ ทำให้จิตไม่ถูกกัณฐกรรมด้วยวาระ - โทสะ - โมหะ เป็นจิตไปตรง ก้าวออก หลุดพ้น ออกจากกัณฐะซึ่งเป็น การเปลื้องจิตออกมาเสียจากการครอบงำของกิเลส ด้วยเหมือนกัน; ผู้สนใจฟังอำนาจจากที่มานั้น)

ฉานระงับความรัก - เกลียคที่มอยู่ตามธรรมชาติ

ภิกษุ ท.! ธรรมารมณฺหฺงหลายเหล่านี ย่อมเกิดอยู่เป็น ๔ ประการ. สีประการอย่างใดเล่า? สีประการ คือ ความรักเกิดจากรัก ความเกลียดเกิดจากรัก ความรักเกิดจากเกลียด ความเกลียดเกิดจากเกลียด.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า เรียกว่า ความรักเกิดจากรัก? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งเป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกะทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่น่าปรารถนาความรักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความพอใจขึ้นมาอย่างนี้ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกะทำต่อบุคคลที่เราปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่น่าปรารถนาความรักใคร่พอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นเชื่อว่าย่อมทำความรักให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความรักเกิดจากรัก.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากรัก? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งเป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกะทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่ความรักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความไม่พอใจขึ้นมาอย่างนี้ ว่า "บุคคลเหล่านั้นประพฤติกะทำต่อบุคคลที่เราปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่ความรักใคร่พอใจ" ดังนี้; บุคคลนั้นเชื่อว่า ย่อมทำความเกลียดให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากรัก.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า เรียกว่า ความรักเกิดจากความเกลียด?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความพอใจขึ้นมาอย่างนี้ว่า “บุคคลเหล่านั้นประพฤติกกระทำต่อบุคคลที่เราไม่ปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนาไม่น่ารักใคร่พอใจ” ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมทำความรักให้เกิดขึ้นในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความรักเกิดจากความเกลียด.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความเกลียด?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ มีบุคคลซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่พอใจของบุคคลคนหนึ่ง, มีบุคคลพวกอื่นมาประพฤติกกระทำต่อบุคคลนั้น ด้วยอาการที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ; บุคคลโน้นก็จะเกิดความไม่พอใจขึ้นมาอย่างนี้ ว่า “บุคคลเหล่านั้นประพฤติกกระทำต่อบุคคลที่เราไม่ปรารถนารักใคร่พอใจ ด้วยอาการที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ” ดังนี้; บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมทำความเกลียดให้เกิดในบุคคลเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล เรียกว่า ความเกลียดเกิดจากความเกลียด.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือธรรมารมณฺ์ ย่อมเกิดอยู่เป็น ๔ ประการ.

ภิกษุ ท.! สมัยใด ภิกษุ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่; สมัยนั้น ความรักใดที่เกิดจากความรัก ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความรัก ความเกลียดนั้นก็ไม่มี, ความรักใดที่เกิดจากความเกลียด ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความเกลียด ความเกลียดนั้นก็ไม่มี.

ภิกษุ ท. ! สมัยใด ภิกษุ เข้าถึงทุกข์นิมิต ตถนิมิต
 จตุตถนิมิต แล้วแลอยู่; สมัยนั้น ความรักใดที่เกิดจากความรัก ความรัก
 นั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความรัก ความเกลียดนั้นก็ไม่มี, ความ
 รักใดที่เกิดจากความเกลียด ความรักนั้นก็ไม่มี, ความเกลียดใดที่เกิดจากความ
 เกลียด ความเกลียดนั้นก็ไม่มี.

(ข้อความตอนต่อไปจากนี้ กล่าวถึงการบรรลุมุคต ซึ่งระงับความรักและความ
 เกลียดอย่างถอนราก ฟังดูรายละเอียดจากหัวข้อว่า "ผู้ถอนรากแห่งความรักและความเกลียด
 ไปได้แล้ว" ที่หน้า ๖๓๗ แห่งหนังสือนี้).

- จตฺก. อ. ๒๑/๒๕๐ - ๒๕๒/๒๐๐.

ญาณในตถาคตผลญาณ มีได้เฉพาะแก่ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาตถาคตผลญาณ ๖ ประการเหล่านั้น เรากล่าว
 ยถากุตญาณในสิ่งซึ่งเป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และในสิ่งซึ่งเป็นฐานะโดย
 ความเป็นฐานะ ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้
 มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถากุตญาณในสิ่งซึ่งเป็นวิบากโดยฐานะโดยเหตุ ของกัมม-
 สมทาน อันเป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็น
 สมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถากุตญาณในความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออก
 แห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็น
 สมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในการจตุตถะอภิวินัยของสัตว์ทั้งหลาย ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

เรากล่าว ยถาภูตญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ว่าญาณนั้น มีได้สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่สำหรับผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น.

ภิกษุ ท. ! ด้วยอาการอย่างนี้แล สมาธิ เป็นมรรค(แท้) อสมาธิ เป็นมรรคหลวง.

— จกก. อ. ๒๒/๔๖๔/๓๓๕.

ธรรมสัญญาในฐานะแห่งธรรมโอสถโดยธรรมปีติ

(การรักษาโรคด้วยอำนาจสมาธิ)

อานนท์ ! ถ้าเธอจะเข้าไปหาภิกษุภิรมานนท์ แล้วกล่าวสัญญา ๑๐ ประการ แก่เธอแล้ว ข้อนเป็นฐานะที่จะมีได้ คือภิกษุภิรมานนท์ฟังสัญญาสิบ ประการแล้ว อาพาธอันเป็นทุกข์หนักของเธอก็จะระงับไป โดยควรแก่ฐานะ. สัญญา ๑๐ ประการนั้นคือ อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา อสุภสัญญา อาทีนวสัญญา ปหานสัญญา วิราคสัญญา นิโรธสัญญา สัพพโลเกอนภิตรตสัญญา สัพพสังขารesuอนิจจสัญญา อานาปานสติ.

อานนท์ ! อนิจจสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์ ! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ ว่า

“รูป ไม่เที่ยง; เวทนา ไม่เที่ยง; สัญญา ไม่เที่ยง; สังขาร ไม่เที่ยง; วิญญาณ ไม่เที่ยง” ดังนี้ เป็นผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยง ในอุปาทานชั้นนี้ทั้งห้า เหล่านี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อนิจจสัญญา.

อานนท์! อนัตตสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุ ในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ ว่า “ตา เป็นอนัตตา รูป เป็นอนัตตา; หู เป็นอนัตตา เสียงเป็นอนัตตา; จมูกเป็นอนัตตา กลิ่นเป็นอนัตตา; ลิ้นเป็นอนัตตา รสเป็นอนัตตา; กาย เป็นอนัตตา โภจวิญญูเป็นอนัตตา; ใจเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์เป็นอนัตตา” ดังนี้ เป็นผู้ตามเห็นซึ่งความเป็นอนัตตา ในอายตนะทั้งภายในและภายนอกหก เหล่านี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อนัตตสัญญา.

อานนท์! อสุภสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุ ในกรณีนี้ เห็นโดยประจักษ์ซึ่งกายนี้แหละ แต่พ้นเท่าขึ้นไปถึงเบื้องบน แต่ปลาย ผมลงมาถึงเบื้องล่าง ว่ามีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของอสุภมีประการต่างๆ; คือในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ ลำไส้เล็ก อาหารในกระเพาะ อุจจาระ น้ำดี เสลด หนอง โลหิต เหงื่อ มัน น้ำตา น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำเมือก น้ำลื่นหล่อซ้อ น้ำมูตร; เป็นผู้ตามเห็นความไม่งาม ในกายนี้ อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อสุภสัญญา.

อานนท์! อาทิวาสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุ ในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์อย่างนี้ว่า

“กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก; คือในกายนี้มีอาหารต่างๆเกิดขึ้น, กล่าวคือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคที่ศีรษะ โรคที่หู โรคที่ปาก โรคที่ฟัน โรคโอ โรคหืด ไข้หวัด ไข้มีพิษร้อน ไข้เชื้องซึม โรคกระเพาะ โรคลมสลบ ลงแดง จุกเสียด เจ็บเสียว โรคเรื้อรัง โรคฝี โรคกลาก โรคมอกร่อ ลมบ้าหมู โรคหืดเบื้อย โรคหืดดั้น คุดทะราด โรคละออง โรคโลหิต โรคติชาน เบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง ริดสีดวงทวาร อาหารมีดีเป็นสมุฏฐาน อาหารมีเสมหะ เป็นสมุฏฐาน อาหารมีลมเป็นสมุฏฐาน ไข้สันนิบาต ไข้เพราะฤดูแปรปรวน ไข้เพราะบริหารกายไม่สม่ำเสมอ ไข้เพราะออกกำลังเกิน ไข้เพราะวิบากกรรม ความไม่สบายเพราะความหนาว ความร้อน ความหิว ความระหาย การถ่ายอุจจาระ การถ่ายปัสสาวะ” ดังนี้; เป็นผู้ตามเห็นโทษในกายนี้อยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้เรียกว่า อาทีนวสัจญา.

อานนท์! ปหานสัจญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง *กามวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง *หยาบาทวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง *วิหิงสาวิตก* ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป; ไม่ยอมรับไว้ซึ่ง *อกุศลธรรมทั้งหลาย* อันลามกที่เกิดขึ้นแล้วๆ ย่อมละ ย่อมบรรเทา กระทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป : นี้เรียกว่า ปหานสัจญา.

อานนท์! วิราคสัจญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์ อย่างนี้ว่า

“ธรรมชาตินั้น สงบ ธรรมชาตินั้น ประณีต : กล่าวคือ ธรรมชาตินั้นเป็นที่
ระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา
เป็นความ **จางคลาย** เป็นความดับเย็น” ดังนี้ : นี้เรียกว่า วิราคสัญญญา.

อานนท์! นิโรธสัญญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุใน
กรณีนี้ ไปสู่ป่า สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง พิจารณาอยู่โดยประจักษ์ อย่างนี้ว่า
“ธรรมชาตินั้น สงบ ธรรมชาตินั้น ประณีต : กล่าวคือ ธรรมชาตินั้นเป็นที่
ระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา
เป็น **ความดับ** เป็นความดับเย็น” ดังนี้ : นี้เรียกว่า นิโรธสัญญญา.

อานนท์! สัพพโลเกอนภิตตสัญญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์!
ภิกษุในกรณีนี้ อนุสัย (ความเคยชิน) ในการตั้งทับในการฝังตัวเข้าไปยึดมั่นแห่งจิต
ด้วยตัณหาอุปาทาน ใดๆ ในโลก มีอยู่, เธอจะอยู่ซึ่งอนุสัยนั้นๆ งดเว้น
ไม่เข้าไปยึดถืออยู่ : นี้เรียกว่า สัพพโลเกอนภิตตสัญญญา (ความสำคัญในโลกทั้งปวง
ว่าเป็นสิ่งไม่น่ายินดี).

อานนท์! สัพพสังขารesu นิจจสัญญญา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์!
ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมมีอดัด ย่อมระอา ย่อมเกลียดชัง ต่อสังขารทั้งหลายทั้งปวง
: นี้เรียกว่า สัพพสังขารesu นิจจสัญญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง).

(สัญญญาข้อที่เก้านี้ ควรจะมีชื่อว่า สัพพโลเกอนภิตตสัญญญา หรือมีฉะนั้นก็ควรจะมี
ชื่อว่า สัพพสังขารesu ทุกขสัญญญา จึงจะสมกับเนื้อความตามที่กล่าวอยู่, และสัญญญาข้อที่แปด
ข้างบนแห่งข้อนี้ ที่มีชื่อว่า สัพพโลเกอนภิตตสัญญญานั้น น่าจะมีชื่อว่า สัพพโลเกอนุปาทานสัญญญา
มากกว่า จึงจะมีความสมชื่อ, ภัยเหตุผลอย่างเดียวกัน).

อานนท์! อานาปานสติ เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุใน
กรณีนี้ ไปแล้วสู่วา สู่โคนไม้ หรือสู่เรือนว่าง ก็ตาม นั่งคู้ขาเข้ามาโดยรอบ
ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก.

เมื่อหายใจเข้า ยาว ก็รู้ว่าหายใจเข้า ยาว, เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้
ว่าหายใจออกยาว; เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น, เมื่อหายใจออก
สั้น ก็รู้ว่าหายใจออกสั้น; ทำการศึกษาว่า เรารู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวง
หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทั้งปวงหายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราทำ
กายสังขารให้ระงับอยู่ หายใจเข้า, ทำกายสังขารให้ระงับอยู่ หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เรารู้พร้อมเฉพาะซึ่งปีติ หายใจเข้า, รู้พร้อม
เฉพาะซึ่งปีติ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรารู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข หายใจ
เข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เรารู้พร้อมเฉพาะ
ซึ่งจิตตสังขาร หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร หายใจออก; ทำการ
ศึกษาว่า เราทำจิตตสังขารให้ระงับอยู่ หายใจเข้า, ทำจิตตสังขารให้ระงับอยู่
หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เรารู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต หายใจเข้า, รู้พร้อมเฉพาะ
ซึ่งจิต หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ หายใจเข้า,
ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่
หายใจเข้า, ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราทำจิต
ให้ปล่อยอยู่ หายใจเข้า, ทำจิตให้ปล่อยอยู่ หายใจออก.

ทำการศึกษาว่า เราตามเห็นความไม่เที่ยง หายใจเข้า, ตามเห็นความไม่เที่ยง หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราตามเห็นความจางคลาย หายใจเข้า, ตามเห็นความจางคลาย หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราตามเห็นความดับไม่เหลือ หายใจเข้า, ตามเห็นความดับไม่เหลือ หายใจออก; ทำการศึกษาว่า เราตามเห็นความสลัดคืน หายใจเข้า, ตามเห็นความสลัดคืน หายใจออก.

นี้เรียกว่า อานาปานสติ.

อานนท์! ถ้าเธอจะเข้าไปหาภิกษุศิริมานนท์ แล้วกล่าวสัญญาสิบประการเหล่านี้ แก่เธอแล้ว ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ คือภิกษุศิริมานนท์ฟังสัญญาสิบประการเหล่านี้แล้ว อาหารอันเป็นทุกข์หนักของเธอก็จะระงับไปโดยควรแก่ฐานะ.

ลำดับนั้นแล ท่านอานนท์จำเอาสัญญาสิบประการเหล่านี้ ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วเข้าไปทบทวนศิริมานนท์ แล้วกล่าวสัญญาสิบประการแก่ท่าน เมื่อท่านพระศิริมานนท์ฟังสัญญาสิบประการแล้ว อาหารก็ระงับไปโดยฐานะอันควร. ท่านพระศิริมานนท์หายแล้ว จากอาหาร และอาหารก็เป็นเสมือนละไปแล้วด้วย แล.

— ทสก. อ. ๒๔/๑๑๕ - ๑๒๐/๖๐.

(บาลีพระสูตรนี้ ได้ทำให้เกิดประเพณีสวดคติริมานนทสูตร ให้คนเจ็บฟัง เพื่อจะได้หายเจ็บไข้ เช่นเดียวกับโพชฌงคสูตร. บางคนอาจจะสงสัยว่า มิเป็นการฝึกหัดกรรมหรือเหตุบังจายไปหรือ ที่ความทุกข์ดับไปโดยไม่มีการดับเหตุแห่งทุกข์ ตามหลักแห่งจตุรวิยสัจ. ข้อนี้ขอให้เข้าใจว่า การฟังธรรมของพระศิริมานนท์ ทำให้มีธรรมบีทอย่างแรงกล้า อำนาจของธรรมบีทนั้นสามารถระงับเสียได้ซึ่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงระงับไป จุกตั้งว่าหายจากอาหาร; กล่าวได้ว่ามีเหตุบังจายเพื่อการดับแห่งทุกข์อริยสัจ; มิผิดไปจากกฎเกณฑ์แห่งกรรมหรือกฎเกณฑ์แห่งเหตุบังจายเลย; เป็นการดับทุกข์ได้วิธีหนึ่ง จึงนำข้อความนี้ มาใส่ไว้ในหมวดนี้).

หมวด ๑. ว่าด้วย โทษของการขาดสัมมาสมาธิ

นิ वर्ณ - ข้ำศึกแห่งสมาธิ

วาเสฏฐะ! เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดีนี้ มีน้ำเต็มเปี่ยม กายนี้ดื่มได้. ครั้นนี้ มีบุรุษคนหนึ่งมาถึงเข้า เขามีประโยชน์ที่ฝั่งโน้น แสงวหาฝั่งโน้น มีการไปสู່ฝั่งโน้น ประสงค์จะข้ามไปสู່ฝั่งโน้น แต่เขานอนคลุ่มศีรษะของตนอยู่ที่ริมฝั่งนี้. วาเสฏฐะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : บุรุษนั้นจะไปจากฝั่งในสู่งนอกแห่งแม่น้ำอจิรวดีได้หรือหนอ? “ไม่ได้แน่ ท่านพระโคตม!”

วาเสฏฐะ! ข้อนี้ฉันนั้นเหมือนกัน : นิ वर्ณ ๕ อย่าง เหล่านี้เรียกกันในอริยวินัย ว่า “เครื่องปิด” บ้าง ว่า “เครื่องกั้น” บ้าง ว่า “เครื่องคลุม” บ้าง ว่า “เครื่องร้อยรัด” บ้าง. ทำอย่าง อย่างไรเล่า? ทำอย่างคือ กามฉันทนิ वर्ณ พยาบาทนิ वर्ณ ถีนมิทนิ वर्ณ อุทธัจจกุกกัจจนิ वर्ณ วิจิกิจฉานิ वर्ณ. วาเสฏฐะ! นิ वर्ณ ๕ อย่าง เหล่านี้แล ซึ่งเรียกกันในอริยวินัยว่า “เครื่องปิด” บ้าง ว่า “เครื่องกั้น” บ้าง ว่า “เครื่องคลุม” บ้าง ว่า “เครื่องร้อยรัด” บ้าง.

วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพททั้งหลาย ถูกนิ वर्ณ ๕ อย่างเหล่านี้ ปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว. วาเสฏฐะ! พราหมณ์ไตรเพทเหล่านี้ ละธรรมะที่ทำให้ความเป็นพราหมณ์เสีย สมาทานธรรมะที่ไม่ทำให้ความเป็นพราหมณ์ดำรงชีวิตให้เป็นไปอยู่ อันนิ वर्ณทั้ง ๕ อย่างเปิดแล้ว กั้นแล้ว คลุมแล้ว ร้อยรัดแล้ว จักเป็นผู้เข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม ภายหลังแต่การตายเพราะการทำลายร่างกาย ดังฉันนี้ : นั่นไม่เป็นที่ฐานะที่จะเป็นไปได้.

นิวรรณ์เป็นเครื่องทำกระแสดิจิตไม่ไหวรวมกำลัง

ภิกษุ ท. ! นิวรรณ์เป็นเครื่องกางกั้น ๕ อย่างเหล่านี้ ท่วมทับจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง มีอยู่ ห้าอย่าง อย่างไรเล่า? ห้าอย่าง คือ :-

นิวรรณ์เครื่องกางกั้นคือ กามฉันทะ ครอบงำจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง;

นิวรรณ์เครื่องกางกั้นคือ พยาบาท ครอบงำจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง;

นิวรรณ์เครื่องกางกั้นคือ ถีนมิทระ ครอบงำจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง;

นิวรรณ์เครื่องกางกั้นคือ อุทธัจจกุกกัจจะ ครอบงำจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง;

นิวรรณ์เครื่องกางกั้นคือ วิจิกิจฉา ครอบงำจิตแล้ว ทำบัญญัติให้ถอยกำลัง.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุที่ไม่ละนิวรรณ์อันเป็นเครื่องกางกั้นจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล้ว จักรู้ซึ่งประโยชน์ตน หรือประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะอันวิเศษอันควรแก่ความเป็นอริยะ ยิ่งกว่าธรรมดาแห่งมนุษย์ ด้วยบัญญัติอันทุพพลภาพ ไร้กำลัง ดังนี้ นั่นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขา ไหลไปสู่ที่ไกล มีกระแสเชี่ยว พัดพาสิ่งต่างๆ ไปได้ มีบุรุษมาเปิดช่องทางหลายที่เขาขุดขึ้น ด้วยเครื่องไถทั้งสองฝั่งแม่น้ำนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น กระแสกลางแม่น้ำนั้น ก็ซัดสาย ไหลผิดทาง ไม่ไหลไปสู่ที่ไกล ไม่มีกระแสเชี่ยว ไม่พัดสิ่งต่างๆ ไปได้, นี่ฉันใด;

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็นั้นเหมือนกัน : ภิกษุ ที่ไม่ละนิวรณ์อันเป็นเครื่องทาง-
กันจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล้ว จักรู้ซึ่งประโยชน์ตน หรือประโยชน์ผู้อื่น หรือ
ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งญาณทัสสนะอันวิเศษอันควรแก่
ความเป็นอริยะ ยิ่งกว่าธรรมดาแห่งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันทุกุผลภาพ ไร้กำลัง
ดังนี้ นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้.

(ต่อไปนี้ ได้ตรัสโดยปฏิบัติภิกษุ คือ ภิกษุละนิวรณ์ แล้วทำญาณพิเศษให้แจ้งได้
ด้วยปัญญาอันมีกำลัง เหมือนแม่น้ำที่เขาอุตุรวัวทั้งสองฝั่งเสียแล้ว มีกระแสเชี่ยวแรงมาก ฉะนั้น).

— ปรุจก. อ. ๒๒/๗๒/๕๑.

จิตตระหนี่ เป็นสิ่งที่ตาเกินไป

สำหรับการบรรลุฌาน และทำให้แจ้งมรรคผล

ภิกษุ ท. ! เพราะไม่ละกรรม ๕ อย่าง บุคคลจึงไม่ควรเข้าอยู่ ซึ่ง
ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งโสดา-
ปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล. กรรม ๕ อย่าง อย่างไรเล่า?
ห่าอย่างคือ ความตระหนี่อวาส ความตระหนี่ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความ
ตระหนี่วรรณะ (ความดี) ความตระหนี่ธรรม (เครื่องให้บรรลุมรรคผล).

(ต่อจากนี้ ได้ตรัสโดยนัยตรงกันข้ามถึงการละกรรม ๕ อย่างนั้นแล้ว ควรเพื่อเข้า
อยู่ในฌานและกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคผล).

— ปรุจก. อ. ๒๒/๓๐๒/๒๕๖-๓๕๗.

หมวด ข. ว่าด้วย ปกิณณกะ

สนิมจิต เทียบสนิมทอง

ภิกษุ ท.! สนิมแห่งทอง ๕ ประการเหล่านี้ มีอยู่ เป็นสนิมทำให้ทองเศร้าหมอง มีเนื้อไม่อ่อน ไม่ควรแก่การงานของช่างทอง ไม่ส่งรัศมี มีเนื้อร่วน และไม่เหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. สนิม ๕ ประการนั้นอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ เหล็ก โลหะ คืบก ตะกั่ว เงิน. ภิกษุ ท.! เมื่อใดทองปราศจากสนิม ๕ ประการ เหล่านี้แล้ว ทองนั้น ย่อมเป็นทองมีเนื้ออ่อน ควรแก่การงานของช่างทอง มีรัศมี เนื้อไม่ร่วน และเหมาะสมแก่การกระทำของช่างทอง. ถ้าใครปรารถนาจะกระทำเครื่องประดับต่างๆ เช่น แหวน ตุ่มหู สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ก็สำเร็จประโยชน์แก่เขา นั้น, นั้นใด;

ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน : สนิมแห่งจิต ๕ ประการเหล่านี้ มีอยู่ เป็นสนิมทำจิตให้เศร้าหมอง ไม่อ่อนโยน ไม่ควรแก่การงานของจิต ไม่ประภัสสร รวนเร และไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ. สนิมแห่งจิต ๕ ประการนั้นอย่างไรเล่า? ห้าประการคือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา. ภิกษุ ท.! เมื่อใด จิตปราศจากเครื่องเศร้าหมอง ๕ ประการเหล่านี้แล้ว จิตนั้นย่อมเป็นจิตอ่อนโยน ควรแก่การงานของจิต เป็นจิตประภัสสร ไม่รวนเร และตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ.

— ปฏจก. อ. ๒๒/๑๘/๒๓.

สิ่งที่เป็นเสี้ยนหนามต่อกันโดยธรรมชาติ

ภิกษุ ท.! ถูกแล้ว ถูกแล้ว ตามที่มหาสาวกเหล่านั้น เมื่อพยากรณ์ก็พยากรณ์โดยชอบ. ภิกษุ ท.! เรากล่าวมานานว่า มีเสี้ยนเป็นเสี้ยนหนาม จริง.

ภิกษุ ท. ! เสียหนาม ๑๐ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สิบอย่างอย่างไรเล่า? สิบ
อย่าง คือ :-

ความขินดีในการระคนด้วยหมุ่ เป็นเสียหนามแก่ผู้ขินดีในปวิเวก;
การตามประกอบในสุกนิมิต เป็นเสียหนามแก่ผู้ตามประกอบใน
อสุกนิมิต;

การดูการเล่น เป็นเสียหนามแก่ผู้คุมครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย;

การเกี่ยวข้องกับมาตุคาม เป็นเสียหนามแก่พรหมจรรย์;

เสียง เป็นเสียหนามแก่ปฐมฌาน;

วิตกวิจารณ์ เป็นเสียหนามแก่ทุติยฌาน;

บัตติ เป็นเสียหนามแก่ตติยฌาน;

อัสสาสะบัสสาสะ เป็นเสียหนามแก่จตุตถฌาน;

สัญญาและเวทนา เป็นเสียหนามแก่สัญญาเวทยัตนโรธสมาบัติ;

ราคะ เป็นเสียหนาม โทสะ เป็นเสียหนาม.

ภิกษุ ท. ! พวกเธอจงเป็นผู้ไม่มีเสียหนาม อยู่เถิด. ภิกษุ ท. !
พวกเธอจงเป็นผู้หมดเสียหนาม อยู่เถิด. ภิกษุ ท. ! พระอรหันต์ทั้งหลาย
เป็นผู้ไม่มีเสียหนาม หมดเสียหนาม แล.

- ทสก. อ. ๒๔/๑๔๕/๗๒.

(หนามที่สิบ คือราคะและโทสะเป็นหนาม แต่ไม่ระบุว่าเป็นหนามแก่สิ่งใดเหมือน
ข้อบน ๆ; เข้าใจว่าเป็นหนามแก่ธรรมทั่วไป. การที่ไม่ระบุโมหะว่าเป็นหนามด้วย เข้าใจว่า
เป็นเพราะโมหะไม่มีลักษณะเสียบแทงเหมือนหนาม หรือเหมือนกับราคะและโทสะ).

การอยู่ป่ากับการเจริญสมาธิสำหรับภิกษุบางรูป

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ มีความประสงค์จะเสพเสนาสนะอันสงัด
คือป่าหรือป่าเปลี่ยว”.

อุบาลี! เสนาสนะอันสงัด คือป่าหรือป่าเปลี่ยว อยู่ได้ยาก ปวิเวก
ทำได้ยาก ความอยู่คนเดียว เป็นสิ่งที่ยินดีได้ยาก ป่ามักจะนำไปเสีย ซึ่งใจของ
ภิกษุผู้ไม่ได้สมาธิอยู่. อุบาลี! ผู้ใด พู่ว่า “เราไม่ได้สมาธิ เราจักไปอยู่ในเสนา-
สนะอันสงัดคือป่าหรือป่าเปลี่ยว” ดังนี้ เขานั้น พึงหวังผลข้อนี้ คือ จิตจักจมลง
หรือจิตจักปลิวไป.

อุบาลี! เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ มีอยู่. ช้างพลายสูงเจ็ดรัตน์^๑
หรือเจ็ดรัตน์ครึ่ง มาสู่ที่นั้นแล้วคิดว่า “เราจะลงสู่ห้วงน้ำนี้ แล้วเล่นน้ำ ล้างหู
ล้าง เลื่อนน้ำ ล้างหลังบ้าง แล้วพึงอาบพึงดื่ม พึงขึ้นจากห้วงน้ำแล้วหลีกไปตาม
ปรารภณา” ดังนี้; ช้างนั้น กระทำได้ดังนี้, เพราะเหตุไร? อุบาลี!
เพราะเหตุว่า ช้างนั้นตัวใหญ่ จึงอาจหยั่งลงในห้วงน้ำลึกได้. ครั้นนั้น กระต่าย
หรือแมวป่า มาเห็นช้างนั้นแล้วคิดว่า “ช้างจะเป็นอะไรที่ไหนมา เราก็จะเป็น
อะไรที่ไหนไป ดังนี้ เราจะลงสู่ห้วงน้ำแล้วเล่นน้ำ ล้างหูล้าง เลื่อนน้ำ ล้าง
หลังบ้าง แล้วพึงอาบพึงดื่ม พึงขึ้นจากห้วงน้ำแล้วหลีกไปตามปรารภณา” ดังนี้;
กระต่าย หรือแมวป่า นั้น กระโจนลงสู่ห้วงน้ำนั้น โดยไม่พิจารณา ผลที่มัน
หวังได้ก็คือ จมดิ่งลงไป หรือลอยไปตามกระแสน้ำ. ข้อนี้เพราะเหตุไรเล่า?

๑. หนึ่งรัตน์ เท่ากับ ๒ วิหัตติ, เท่าที่ทดสอบกันในประเทศไทยแล้ว ปรากฏว่า หนึ่งวิหัตติ
ประมาณเท่ากับ ๑ ฟุต.

เพราะว่ากระต่ายหรือแมวบ้านตัวมันเล็ก จึงไม่อาจหยั่งลงในห้วงน้ำลึก, นั้น
ฉันใด; อุบาสิกา! ข้อนี้ก็นั้นนั้น กล่าวคือ ผู้ใด พู่ว่า “เราไม่ได้สมาธิ เราจัก
ไปอยู่ในเสนาสนะอันศักดิ์สิทธิ์ บ่า หรือบ่าเปลี่ยว” ดังนี้ เขานั้น พึงหวังผลข้อนี้คือ
จิตจักจมลง หรือจิตจักปลิวไป.

(เนื้อความข้อนี้แสดงว่า การออกไปอยู่ป่ามิได้เหมาะสำหรับทุกคน. ผู้ใดคิดว่า
จักบรรลุปฐมฌาน ทุคิฌาน กระทั่งถึงสัญญาเวทยิทธิโรธอันไม่มีอาสวะ ด้วยเหตุเพียงสักว่าอยู่
ป่าอย่างเดียวนั้น ไม่อาจจะสำเร็จได้ เพราะไม่ชื่อว่า เป็นผู้ตามถึงประโยชน์ตน (อนุบุทุกุสทกต)
ได้ ด้วยเหตุสักว่าการอยู่ป่า; ทั้งนี้พระองค์จึงทรงระงับภิกษุอุบาสิกา :-)

อุบาสิกา! เธอ จงอยู่ในหมู่สงฆ์เถิด ความผาสุกจักมีแก่เธอผู้อยู่ใน
หมู่สงฆ์, ดังนี้.

-ทสก. อ. ๒๔/๒๑๖/๔๔.

ลำดับพฤติจิตของผู้ที่จะเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

ภิกษุ ท.! บุคคลเป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นอย่างไร
เล่า?

ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลสำรวจมัจจขุณทรีย์อยู่ จิตย่อมไม่แกเลือกกลัว
ในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ; เมื่อเขามีจิตไม่แกเลือกกลัว ปราโมทย์ย่อม
เกิด; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปิทย่อมเกิด; เมื่อมีใจปีติ กายย่อมสงบ; ผู้มี
กายสงบ ย่อมอยู่เป็นสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น; เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว
ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ; เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ บุคคลนั้น ย่อมถึงซึ่ง
การนับว่า เป็นผู้ปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท โดยแท้.

(ในกรณีแห่ง โสตะ มานะ ขีวหา กาสะ และ มนะ ก็มีข้อความที่ตรัสไว้อย่างเดียวกัน).

ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล ชั่วว่าบุคคลเป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท.

(ในกรณีแห่งผู้มีปกติอยู่ด้วยความประมาท ก็ตรัสไว้โดยนัยตรงกันข้าม).

— สพา. ส. ๑๘/๔๘/๑๔๔.

สัจจสัญญาอันสุขุมยิ่งขึ้นไปตามลำดับในรูปฉานสี่

[กรณีของปฐมฉาน]

ไปฏฐปาทะ ! เมื่อภิกษุเห็นมองเห็นนิรณาทะแห่งห้าเหล่านี้ ที่ตนจะได้แล้ว อยู่ ปราโมทย์ย่อมเกิด; เมื่อปราโมทย์เกิด ปีติย่อมเกิด; กายของผู้มีใจปีติ ย่อมสงบสว่าง; ผู้มีกายสงบสว่าง ย่อมเสวยสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น. ภิกษุนี้ เพราะสังตจากกามสังตจากอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุฉานที่หนึ่ง อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่ สัญญาในกามอันมีในกาลก่อนของเธอ นั้น ย่อมดับไป; สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากวิเวก ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากวิเวก ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่งย่อมดับไป. แม่น ก็เป็นการศึกษา.

[กรณีของทุติยฉาน]

ไปฏฐปาทะ ! ข้ออันยังมีอีก : ภิกษุ เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้ จึงบรรลุฉานที่สอง อันเป็นเครื่องส่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิ

มีอารมณ์อันเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ แต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่ สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิ ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิ ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้ ก็เป็นการศึกษา.

[กรณีของตติยฌาน]

ไปฏฐปาทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุมานที่สาม อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า “ผู้ได้บรรลุมานนี้ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่. สัจจสัญญาอันละเอียดในปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; สัจจสัญญาอันละเอียดในอุpekhasukh ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอย่อมเป็นผู้มีสัจจสัญญาอันละเอียดในอุpekhasukh ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษาอย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้ ก็เป็นการศึกษา,

[กรณีของจตุตถฌาน]

ไปฏฐปาทะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุมานที่สี่ อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุpekhasukh แล้วแลอยู่. สัจจสัญญาอันละเอียดในอุpekhasukh ที่มีในกาลก่อน ของเธอนั้น ย่อมดับไป; สัจจสัญญาอันละเอียดในอุpekhasukh ย่อมมีขึ้นในสมัยนั้น, เธอ

ย่อมเป็นผู้มีสัจสัญญาอันละเอียดในอทุกขมสุข ในสมัยนั้น. เพราะการศึกษา
อย่างนี้ สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้น, สัญญาอย่างหนึ่ง ย่อมดับไป. แม้
ก็เป็นการศึกษา.

(ในกรณีแห่ง อากาสนัญจายคนะ วิญญาณัญจายคนะ และ อากิญจัญญายคนะ
ก็มีข้อความที่ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

— ส. ท. ๔/๒๒๖ - ๒๒๗/๒๗๔ - ๒๘๒.

เจโตวิมุตตยนิคตังมีอุปสรรค

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี่
จำพวกอย่างไรเล่า? สี่จำพวก คือ :-

๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ เข้าถึงเจโตวิมุตตอันสงบ อย่าง
ใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตนั้น) กระทำในใจซึ่ง
สักกายนิโรธ (ความดับแห่งสักกายะ), เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่,
จิตของเธอ (ก็ยังไม่) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในสักกาย-
นิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธไม่ได้.
เปรียบเหมือนบุรุษมือเบือนตั้งเหนียว จับกิ่งไม้, มือของเขาก็ข้องอยู่ จับอยู่
ติดอยู่ (ไม่เป็นอิสระ), นั่นนิต; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ที่เข้าถึงเจโตวิมุตตอันสงบ
อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ, เมื่อ
เธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, จิตของเธอ (ก็ยังไม่) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส
ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในสักกายนิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำ
ให้เธอหวังสักกายนิโรธไม่ได้, ฉะนั้นเหมือนกัน.

๒. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) กระทำในใจซึ่ง **สักกายนิโรธ**, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, จิตของเธอก็แล่นไป เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในสักกายนิโรธ, ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธได้. เปรียบเหมือนบุรุษมือสะอาด จับกิ่งไม้, มือของเขาก็ไม่ช้องอยู่ ไม่จับอยู่ ไม่ติดอยู่ (ยังเป็นอิสระ), นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธอยู่, จิตของเธอ ก็แล่นไป เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในสักกายนิโรธ. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังสักกายนิโรธได้, ฉะนั้นเหมือนกัน.

๓. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) กระทำในใจซึ่ง **อวิชชาปเภท** (การทำลายแห่งอวิชชา), เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, จิตของเธอ (ก็ยังไม่) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่น้อมไป ในอวิชชาปเภท. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุนั้น ทำให้เธอหวังอวิชชาปเภทไม่ได้. เปรียบเหมือนขัมพาลี^๑ อันสร้างมาแล้วหลายปี คนเขาปิดทางน้ำไหลเข้าของมันเสีย และเปิดทางน้ำไหลออกไว้ทั้งหมด ทั้งฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล เมื่อเป็นอย่างนี้ การที่จะมีน้ำไหลออกจากขอบคันแห่งตระพังนั้น ก็เป็นอันไม่มีหวัง, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท.! ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภท, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปเภทอยู่, จิตของเธอ (ก็ยังไม่) ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ดำรงอยู่ ไม่

๑. ตระพังใหญ่ที่กึ่งของโสโครกประจำเมือง มีชื่อบกกัน.

น้อมไป ในอวิชชาปภเว. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุ นั้น ทำให้เธอหวัง
อวิชชาปภเวไม่ได้, ฉะนั้นเหมือนกัน.

๔. ภิกษุ ท.! ภิกษุ ในกรณีนี้ เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ อย่าง
ใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อม (อาศัยเจโตวิมุตตินั้น) กระทำในใจซึ่ง
อวิชชาปภเว, เมื่อเธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปภเวอยู่, จิตของเธอ ก็แล่นไป
เลื่อมใส ดำรงอยู่ น้อมไป ในอวิชชาปภเว. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุ นั้น
ทำให้เธอหวังอวิชชาปภเวได้. เปรียบเหมือนขัมพาลี อันสร้างมาแล้วหลายปี
คนเขาเปิดทางน้ำไหลเข้าของมัน และปิดทางน้ำไหลออกไว้ทั้งหมด ทั้งฝนก็ตก
ตามฤดูกาล เมื่อเป็นอย่างนี้ การที่จะมีน้ำไหลออกจากขอบคันแห่งตระพังนั้น
ก็เป็นอันหวังได้, ฉะนั้นได้; ภิกษุ ท.! ภิกษุ ที่เข้าถึงเจโตวิมุตติอันสงบ
อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแลอยู่. เธอย่อมกระทำในใจซึ่งอวิชชาปภเว, เมื่อ
เธอกระทำในใจซึ่งอวิชชาปภเวอยู่, จิตของเธอ ก็แล่นไป เลื่อมใส ดำรงอยู่
น้อมไป ในอวิชชาปภเว. ความเป็นอย่างนี้ของภิกษุ นั้น ทำให้เธอหวัง
อวิชชาปภเวได้, ฉะนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวก เหล่านี้แล มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

— จกุกก. อ. ๒๑/๒๒๓ - ๒๒๔/๑๗๘.

นิทเทศ ๒๐

ว่าด้วย สัมมาสมาธิ

จบ

นิเทศ ๒๒ ว่าด้วย ข้อความสรุปเรื่องมรรค

(มี ๗๕ เรื่อง)

หมวด ก. ว่าด้วย ไวพจน์

อริยอฏฐังคิกมคคอชวณะ

(ไวพจน์แห่งอฏฐังคิกมรรค)

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง สามัญญะ ภิกษุ ท.! สามัญญะ นั้นเป็นอย่างไรเล่า? สามัญญะนั้นคือ อริยอฏฐังคิกมรรคนี้ นั่นเอง ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้ เราเรียกว่า สามัญญะ.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๓๐/๔๔ - ๑๐๐.

ในสูตรอื่น (๑๔/๓๐/๑๐๕)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	พรหมัญญะ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๓๑/๑๑๑)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	พรหมจรณะ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๒๐/๖๑)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	สัมมัตตะ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๒๐/๖๔)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	กุสลธัมม.
ในสูตรอื่น (๑๔/๒๐/๖๗)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	สัมมาปฏิบัติ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๒๐/๙๑)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	สัมมาปฏิบัติ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๕๒๘/๑๖๖๔)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	มัชฌิมาปฏิบัติ.
ในสูตรอื่น (๑๔/๕๒๔/๘๒๕)	ทวิตเรียกอฏฐังคิกมรรคว่า	สมณะและวิบัสสนา].

อฏฐังคิกมรรคในฐานะแห่งธัมมยานอันประเสริฐ

(พระอานนท์ได้เห็นชาตุสโสณีพรหมณ์ นั่งรถเข็นเทียมด้วยม้าขาว เครื่องประดับ ประกายทุกส่วนขาว ถือกัศวาลวีนีขาว จนกระทั่งประชาชนเห็นแล้วร้องว่า พรหมยาน ว่า ลักษณะแห่งพรหมยาน, กังนัแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า :-)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาค อาจะบัญญัติพรหมยานชั้น ใน
ธรรมวินัยนี้ ได้หรือไม่หนอ?”

อาจชิ อานนท์! คำว่า พรหมยาน นั้น เป็นอริวณะ (คำแทนชื่อ)
แห่งอริยอฏฐังคิกมรรค^๕เอง; เรียกว่า พรหมยาน บ้าง ธรรมยาน บ้าง
อนุตตรสังคามวิชัย บ้าง.

อานนท์! สัมมาทิฏฐิ อัมบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็น
ธรรมมีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน
มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน.

สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมา-
อาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ อัมบุคคลเจริญ
กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมมีการนำออกซึ่งราคะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่ง
โทสะเป็นปริโยสาน มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน.

อานนท์! ฟังทราบโดยปริยายนี้แล ว่าคำว่า พรหมยาน นั้น เป็น
อริวณะแห่งอริยอฏฐังคิกมรรค^๕เอง; เรียกว่า พรหมยาน บ้าง ธรรมยาน
บ้าง อนุตตรสังคามวิชัย บ้าง.

— มหาวาร. ตี. ๑๔/๖ - ๗/๑๓ - ๒๓.

(ผู้ศึกษาฟังทราบว่ คำว่า พรหมยาน เป็นคำสูงสุด^๖ในฝ่ายศาสนาพราหมณ์ พระ-
อานนท์อยากจะมีคำเช่นนั้น^๗ในพระพุทธศาสนานี้บ้าง จึงทูลถาม; แต่พระองค์ตรัสตอบอย่าง
ธัมมาธิษฐาน ระบุเอาอฏฐังคิกมรรคเป็นพรหมยาน. และแถมยังมีคำว่า ธรรมยาน และ
อนุตตรสังคามวิชัย อีกด้วย. เราเห็นว่า คำว่า ธรรมยาน สำคัญกว่า จึงยกเอามาเป็นชื่อ
แห่งหัวข้อนี้.

อนึ่ง อฏฐังคิกมรรคนี้ จำแนกความหมายได้หลายอย่าง เช่นจำแนกเป็น วิเวก-
 นิสิตกั วิเวกนิสิตกั นิโรธนิสิตกั ไวสสุคคปริณามิ ดังในหัวข้อ ที่จัก อฏฐังคิกมรรคเป็น
 กัถยาณมิตร เป็นต้น บ้าง, และในหัวข้อนี้ทรงจำแนกเป็น ราก-โทส-โมหวินยปริโยธาน
 บ้าง, ในหัวข้อว่า “อฏฐังคิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว ทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกันไปในตัว”
 เป็นต้น ซึ่งได้กล่าวไว้ในหมายเหตุท้ายหัวข้อนั้นๆ ที่หน้า ๑๔๑๔, ๑๔๒๑, ๑๔๕๕ แห่งหนังสือ
 นี้ ทรงจำแนกว่า อมโคธ อมคปรายน อมคปริโยธาน บ้าง, นิพพานินฺน นิพพานไปณ
 นิพพานปพุการ บ้าง).

อฏฐังคิกมรรค เป็นสัมมาปฏิบัติ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง มิจฉาปฏิบัติ และสัมมาปฏิบัติ แก่
 พวกเธอ. เธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งข้อความนี้.

ภิกษุ ท.! **มิจฉาปฏิบัติ** เป็นอย่างไรเล่า? มิจฉาปฏิปทานี้คือ
 มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉา-
 วายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ.

ภิกษุ ท.! **สัมมาปฏิบัติ** เป็นอย่างไรเล่า? สัมมาปฏิปทานี้คือ
 สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-
 วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๒๒/๖๕-๖๗.

[สูตรข้างบนนี้ ทรงแยกอฏฐังคิกมรรค ว่าสัมมาปฏิบัติ; ในสูตรอื่น (๑๔/
 ๒๔/๔๔-๔๑) ทรงแยกว่า สัมมาปฏิบัติ ก็มี.

อนึ่ง สูตรข้างบนนี้ทรงแยกอฏฐังคิกมรรค ว่า สัมมาปฏิบัติ ในสูตรบางแห่ง
 (นิทาน. ส. ๑๖/๕/๑๔-๒๑) ทรงแยก ปฏิจสมุบาทฝ่ายนิโรธวาร ว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ ก็มี

(ครั้นเรียกปฏิจาสุมุปาหนิโรธวาร ว่า ทุกขนิโรธอรียสัจ ก็มี - ทัก. อ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑).
เป็นอันว่า ทั้งอรียอฏฐังคิกมรรค และปฏิจาสุมุปาหนิโรธวาร ต่างก็เป็นสัมมาปฏิบัติท้าวกัน;
ควรที่นักศึกษาจะสนใจอย่างยิ่ง].

สัมมัตตะในนามว่า อรียมรรค

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งธรรมอันเป็นอรียมรรค และธรรมอัน
เป็นอนรียมรรค แก่พวกเธอ. เธอทั้งหลายจงฟัง.

ภิกษุ ท.! อนรียมรรค เป็นอย่างไรเล่า? คือ มิจฉาทิฎฐิ มิจฉา-
สังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ
มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อนรียมรรค.

ภิกษุ ท.! อรียมรรค เป็นอย่างไรเล่า? คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมา-
สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อรียมรรค.

- ทสก. อ. ๒๔/๒๖๒/๑๔๕ - ๑๔๖.

(ในพระบาลีข้างบนนี้ ทรงแสดง สัมมัตตะสย และ มิจฉัตตะสย ว่าเป็นอรียมรรค
และอนรียมรรค. ในบาลีแห่งอื่นๆ แสดงเป็นคู่ๆ แปรกออกไปอีก คือในสูตรอื่นๆ ทรงเรียก
ชื่อของธรรมหมวดนี้ว่า สุกกมรรค-กัณ्हมรรค ก็มี, เป็นสาธุธรรม-อสาธุธรรม, อรียธรรม
-อนรียธรรม, กุศลธรรม-อกุศลธรรม, ธรรมมีประโยชน์-ธรรมไม่มีประโยชน์, เป็น
ธรรม-เป็นอธรรม, ไม่เป็นไปเพื่ออาสวะ-เป็นไปเพื่ออาสวะ, เป็นธรรมไม่มีโทษ-เป็น
ธรรมมีโทษ, เป็นธรรมไม่แฉกเผา-เป็นธรรมแฉกเผา, ไม่เป็นเครื่องสังสมกิเลส-เป็น
เครื่องสังสมกิเลส, มีสุขเป็นกำไร-มีทุกข์เป็นกำไร, มีสุขเป็นผลตอบแทน-มีทุกข์เป็นผล
ตอบแทน, เป็นธรรมทำความสงบ-ไม่เป็นธรรมทำความสงบ, เป็นธรรมของสัตว์บุรุษ-

ไม่เป็นธรรมของสัตว์บุรุษ, ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น - ธรรมที่ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น, ธรรมที่ควรเสพ - ธรรมที่ไม่ควรเสพ, ธรรมที่ควรเจริญ - ธรรมที่ไม่ควรเจริญ, ธรรมที่ควรทำให้มาก - ธรรมที่ไม่ควรทำให้มาก, ธรรมที่ควรระลึกลง - ธรรมที่ไม่ควรระลึกลง, ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง - ธรรมที่ไม่ควรทำให้แจ้ง, กังนัก็มี. - ๒๔/๒๕๘ - ๒๖๕/๑๓๔ - ๑๕๕.)

ธรรมที่เป็นนิพพานคามิมัคคะ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งนิพพานคามิมรรค แก่เธอทั้งหลาย.
เธอทั้งหลายจงฟังความข้อนั้น.

ภิกษุ ท.! ก็นิพพานคามิมรรค เป็นอย่างไรเล่า? (ต่อไปนี้ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า นิพพานคามิมรรค โดยสูตรหลายสูตรเป็นลำดับไป ในที่นี้จะยกมาเฉพาะชื่อธรรมที่ทรงแสดงเท่านั้น :-)

กายคตาสติ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สมณะและวิปัสสนา : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สวัตถักกสวิจารสมาธิ อวัตถักกวิจารมัตตสมาธิ อวัตถักกอวิจารสมาธิ :
ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปป์นิหิตสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สติปัฏฐานสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

สัมมัปปธานสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

อิทธิบาทสี่ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

อินทรีย์ห้า : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

พละห้า : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

โพชนงค์เจ็ด : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

อรียอฏฐังคิกมรรค : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า นิพพานคามิมรรค.

ภิกษุ ท.! ด้วยอาการอย่างนี้ นิพพานคามิมรรค เป็นอันว่าเรา
แสดงแล้ว. ภิกษุ ท.! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์แก่อกุล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย, กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่
พวกเธอทั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นั้น โคนไม้ทั้งหลาย, นั้น เรือนว่างทั้งหลาย.
ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลายจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอ
ทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย. นี้แล เป็นวาจาเครื่อง
พร่ำสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.

— สพา. ส. ๑๘/๔๔๑-๔๔๒, ๔๕๐-๔๕๓/๖๗๔-๖๘๔, ๗๒๐-๗๕๑.

ทางโล่งอันแน่นอนไปสู่สัมมัตตนิยาม

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ แม้ฟังสัทธรรมอยู่ก็ไม่
อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม (บทสรุปอันแน่นอน) อันเป็นสัมมัตตะ (ภาวะแห่งความถูกต้อง)
ในกุศลธรรมทั้งหลาย. ๑ หกประการ อย่างไรเล่า? หกประการคือ เป็นผู้ :-

ประกอบด้วยกัมมวารณภาวะ (มีกรรมเป็นเครื่องกั้น);

ประกอบด้วยกิเลสวารณภาวะ (มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น);

๑. ภาวะแห่งความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงอฏฐังคิกมรรคมีองค์แปดประการ
หรือจะขยายออกไปถึงสัมมาญาณะและสัมมาวิมุक्ति อีก ๒ ประการ รวมเป็น ๑๐ ประการ
ด้วยก็ได้. กล่าวโดยย่อว่า ธรรม ๖ ประการแห่งสุตฺตนี้ เป็นทางโล่งเบิกตรงไปสู่หัวใจ
อฏฐังคิกมรรค.

ประกอบด้วยวิปากาวรรณภาวะ (มีวิปากเป็นเครื่องกัน);

ไม่ประกอบด้วยศรัทธา;

ไม่ประกอบด้วยฉันทะ; และ

เป็นผู้มีปัญญาทราม.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล แม้ฟัง
สัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่
ก็อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย. ทกประการ
อย่างไรเล่า? ทกประการคือ เป็นผู้ :-

ไม่ประกอบด้วยกัมมวารณภาวะ;

ไม่ประกอบด้วยกิเลสวารณภาวะ;

ไม่ประกอบด้วยวิปากาวรรณภาวะ;

ประกอบด้วยศรัทธา;

ประกอบด้วยฉันทะ; และ

เป็นผู้มีปัญญา.

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล แม้ฟัง
สัทธรรมอยู่ ก็อาจก้าวลงสู่นิยามธรรม อันเป็นสัมมัตตะ ในกุศลธรรมทั้งหลาย.

- จกก. อ. ๒๒/๔๘๕/๓๕๗.

(กัมมวารณภาวะ - มีกรรมเป็นเครื่องกัน หมายถึงวิปฏิสารแห่งจิต เพราะได้ทำ
กรรมชั่วไว้, กิเลสวารณภาวะ - มีกิเลสเป็นเครื่องกัน หมายถึงกิเลส โดยเฉพาะคือมิจฉาทิฎฐิ
ที่เป็นพื้นฐานแห่งจิต, วิปากาวรรณภาวะ - หมายถึง วิปากที่ทำให้มาเกิดเป็นสัตว์ที่ไม่อาจจะ
เข้าใจธรรมได้).

อริยมรรค ซึ่งมีใบ้หรืออัญญังคิกมรรค

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่งอริยมรรคและอนริยมรรค แก่พวกเธอ.
เธอทั้งหลายจงฟังความชื่อนั้น.

ภิกษุ ท.! อนริยมรรค เป็นอย่างไรเล่า? คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาท ผรุสวาท สัมผัสปลापวาท อภิซฉา พัยยาบาท มิฉฉาทิฏฐิ : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อนริยมรรค.

ภิกษุ ท.! อริยมรรค เป็นอย่างไรเล่า? เว้นจากปาณาติบาต เว้นจากอทินนาทาน เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร เว้นจากมุสาวาท เว้นจากปิสุณวาท เว้นจากผรุสวาท เว้นจากสัมผัสปลापวาท อนภิซฉา อภัยยาบาท สัมมาทิฏฐิ : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า อริยมรรค.

— ทสก. อ. ๒๔/๒๕๕/๑๗๘.

(กุศลกัมมบถสิม และ อกุศลกัมมบถสิม ซึ่งเรียกชื่อว่า อริยมรรค และอนริยมรรค ในที่นี้, ในสูตรอื่นเรียกว่า สุกกมรรค—กัณ्हมรรค ก็มี — ๒๔/๓๐๐/๑๗๘).

หมวด ข. ว่าด้วย การสงเคราะห์องค์มรรค

องค์แปดแห่งอริยมรรค สงเคราะห์ลงในสิกขาสาม

“ข้าแต่แม่เจ้า! อริยอัญญังคิกมรรค เป็นอย่างไรเล่า?”

“อาวุโสวิสาขะ! อริยอัญญังคิกมรรคนั้น ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.”

“ข้าแต่แม่เจ้า! อริยอัฐฐังคิกมรรค เป็นสังฆกรรม หรือสังฆกรรม?”

“อาวโสวิสาขะ! อริยอัฐฐังคิกมรรค เป็นสังฆกรรม.”

“ข้าแต่แม่เจ้า! ชั้นทั้งสาม (ศีล-สมาธิ-ปัญญาชั้น) สงเคราะห์ด้วยอริยอัฐฐังคิกมรรคหรือ, หรือว่าอริยอัฐฐังคิกมรรค สงเคราะห์ด้วยชั้นทั้งสาม?”

“อาวโสวิสาขะ! ชั้นทั้งสาม ไม่ได้สงเคราะห์ในอริยอัฐฐังคิกมรรค; แต่ อริยอัฐฐังคิกมรรค ต่างหาก สงเคราะห์ในชั้นทั้งสาม, คือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สามอย่างนี้ สงเคราะห์ใน ศีลชั้น; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สามอย่างนี้ สงเคราะห์ใน สมาธิชั้น; สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สองอย่างนี้ สงเคราะห์ใน ปัญญาชั้น. ฯลฯ ”

— ม. ม. ๑๒/๕๔๘, ๕๕๕/๕๐๘, ๕๑๓.

(ข้อความข้างบนนี้ เป็นคำของชัมมทินนาเดวี กล่าวตอบแก่วิสาขอุบาสก ครั้นอุบาสกนำข้อความนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “วิสาขะ! ชัมมทินนาภิกษุณีเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก; ถ้าเธอถามข้อความนั้นกะเรา เราก็จะพยากรณ์กะเธอเช่นเดียวกับที่ชัมมทินนาภิกษุณีพยากรณ์แล้วแก่เธอ เธอจงทรงจำเนื้อความนั้นไว้.” ดังนั้นเป็นอันว่า ข้อความของธรรมทินนาเดวีมีค่าเท่ากับ พระพุทธภาษิต จึงนำมาใส่ไว้ในหนังสือนี้ ในลักษณะเช่นนี้).

ลักษณะแห่งสิกขาสามโคยละเอียก

๑. ศีลชั้น โคยละเอียก

“ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยศีลชั้น นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคดม ทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชน ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?”

มาณพ! ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรรยา ดำเนินไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิฝักคนควรฝึก ไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้นทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ กับทั้งเทวดา มาร พรหม หมุสัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้น แสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง.

คหบดีหรือบุตรคหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูลหนึ่งในภายหลัง กิติ ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต. เขาผู้ประกอบด้วยศรัทธาย่อมพิจารณาเห็นว่า “ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโอกาส (คือที่โปร่งโล่ง) อันยิ่ง; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยส่วนเดียวเหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดยง่าย. ถ้ากระไรเราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยเรือนเถิด”, ดังนี้.

โดยสมัยอื่นต่อมา เขาจะกองสมบัติน้อยใหญ่ และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยเรือนแล้ว.

กุลบุตรนั้น ครั้นบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยการสำรวมในปาติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ประกอบด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีพะบริสุทธิ์ ถึงพร้อมด้วยศีล

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า? มาณพ!
ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และ
ศัสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์แก่กุลใน
บรรดาสัตว์ทั้งหลายอยู่ ฯลฯ (ข้อความต่อไปนี้ ญาติที่ภาคผนวกแห่งหนังสือ
เล่มนี้ ที่หน้า ๑๕๕๑ ทั้งแต่คำว่า เป็นผู้ละอกินนทาน เว้นขาดจากอกินนทาน...
ไปจนถึงคำว่า (จบอริยศีลขันธ์) ที่หน้า ๑๕๕๑).

๒. สมာธิขันธ์ โศภิต์

“ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยสมาธิขันธ์นั้น เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณ-
โคคมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?”

(บุพภาคแห่งการเจริญสมาธิ)

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้ทวารอังกุมครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็น
อย่างไรเล่า?

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาใน
ลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะ
ที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและ
โทมนัส จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาได้,
เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษามรรคาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการ
สำรวมในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และ
อินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ได้คร่ำไว้ทำนองเดียวกัน).

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้มทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาภิบาตรจีวร, การฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม, การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไป การหยุด, การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ เป็นอย่างไรเล่า? มาณพ! ภิกษุ

ในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) ด้วยจิวรเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ภิกษุนั้น จะหลีกไปโดยทิศใดๆ ย่อมถือเอาบาตรและจีวรนั้นหลีกไปได้ โดยทิศนั้นๆ.

มาณพ! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใดๆ มีปีกอย่างเดียวเป็นภาระบินไป ฉันทใด; ภิกษุก็ฉันทนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจิวรเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดยทิศใดๆได้.

.... มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

(การเจริญสมาธิ)

ภิกษุ^๕ นั้น ประกอบด้วยอริยศีลชั้น^๕ (คงที่กล่าวแล้วข้างต้น) นี้ด้วย ประกอบด้วยอริยอินทรีย์^๕นี้ด้วย ประกอบด้วยอริยสติสัมปชัญญะ^๕นี้ด้วย ประกอบด้วยอริยสันตูกุณ^๕นี้ด้วย แล้ว, เธอเสพเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง), ในเวลา ภายหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว เธอนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติ เฉพาะหน้า ฯลฯ (ข้อความตอนต่อจากนี้ ภูเก็ตภาคผนวกที่หน้า ๑๕๕๓ แห่งหนังสือเล่มนี้ ทั้งแต่คำว่า ละอภิชมาโลภะแล้ว มีจิตปราศจากอภิชมาอยู่ ไปถึง คำว่า (จบอริยสมาธิชั้น^๕) ที่หน้า ๑๕๕๔).

๑. บัญญาชั้น^๕ โคชละเอีศ

“ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยบัญญัติ^๕ นั้น เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณ-
โคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้คงไว้เฉพาะ?”

ภิกษุ^๕ นั้น ครันจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ ชักนำจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ. เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรา^๕ มีรูป ประกอบด้วยอัญมณีทุกสิ่ง มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและ ขนมสด ต้องห่อหุ้มนวดพันอยู่เนื่องนิจแต่ก็ยังมี การแตกทำลายสีกกร่อนเป็น ธรรมดา, แต่วิญญาณของเรา^๕ อาศัยอยู่ในกายนั้น^๕ เนิ่งอยู่ในกายนั้น^๕; (เธอรู้เห็นอย่างชัดเจน) เปรียบเหมือนมณีไพฑูรย์อันสวยงาม สมชาติแก้ว แปะ เหลี่ยม เจียรไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง, ในแก้ว นั้นมีด้ายร้อยอยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, บุรุษ

ผู้มีตาดี วางแก้วลงในมือแล้ว ก็เห็นโดยประจักษ์ว่า มณีไพฑูรย์นี้ เป็นของสวยงาม สมชาติแก้ว แปะเหลี่ยม เจียรระไนดีแล้ว สดใส ผ่องใส ถึงพร้อมด้วยคุณค่าทั้งปวง. ในแก้วนี้มีตัวยว้อยู่ สีเขียวบ้าง สีเหลืองบ้าง สีแดงบ้าง สีขาวบ้าง สีส้มบ้าง, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง. ฯลฯ (ข้อความตอนต่อจากนี้ไป คุุได้ที่ภาคผนวกแห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๕๕๕ ทั้งแต่คำว่า ภิกษุ^๕นั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อการนิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ. เธอถอดกายอื่นออกจากกายนี้ ไปจนถึงคำว่า (จบอรียบัญญัติ), ที่หน้า ๑๕๖๔).

— ส. ท. ๔/๒๕๒ - ๒๗๒/๓๑๘ - ๓๓๗.

สิกขาสาม เป็นสิ่งที่ส่งเสริมกันตามลำดับ

(เมื่อพระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่อุทยานอัมพลภฏฐิกา ในราชอาศรม ทรงกระทำธรรมีกถาเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้ว่า :-)

ศีล เป็นอย่างนี้, สมာธิ เป็นอย่างนี้, ปัญญา เป็นอย่างนี้. สมာธิ ที่ศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่มีอันสงส์ใหญ่; ปัญญา ที่สมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่มีอันสงส์ใหญ่; จิต ที่ปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบเทียว, คือพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ.

— มหา. ท. ๑๐/๔๖/๗๖.

อริยสัจสาม

ภิกษุ ท.! สิกขา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า?
สามอย่างคือ อริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา อริบัญญัติสิกขา.

ภิกษุ ท.! อริสัสสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ เป็นผู้มึนศีล สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาท
และโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายแม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมาทาน
ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อริสัสสิกขา.

ภิกษุ ท.! อริจิตตสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน
ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า
อริจิตตสิกขา.

ภิกษุ ท.! อริบัญญัติสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุ
ในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า “^๕นี้ทุกข์ ^๕นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ^๕นี้ความดับไม่
เหลือแห่งทุกข์ ^๕หนทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์” ดังนี้. ภิกษุ ท.! นี้เรา
กล่าวว่า อริบัญญัติสิกขา.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สิกขา ๓ อย่าง.

— ตก. อ. ๒๐/๓๐๓/๕๒๙.

อริยสัจสาม (อีกนัยหนึ่ง)

ภิกษุ ท.! สิกขา ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง อย่างไรเล่า?
สามอย่างคือ อริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา อริบัญญัติสิกขา.

ภิกษุ ท.! อธิศีลสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ เป็นผู้ศีล สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ฯลฯ สมาทาน
ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิศีลสิกขา.

ภิกษุ ท.! อธิจิตตสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุใน
กรณีนี้ สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน
ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรา
กล่าวว่า อธิจิตตสิกขา.

ภิกษุ ท.! อธิปัญญาสิกขา เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุ
ในกรณีนี้ กระทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความ
สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแล
อยู่. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า อธิปัญญาสิกขา.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สิกขา ๓ อย่าง.

(คาถาผนวกท้ายพระสูตร)

พึงเป็นผู้มีความเพียร มีกำลัง มีความตั้งมั่น มีความเพ่ง มีสติ
สำรวมอินทรีย์ ประพฤติอธิศีลอธิจิตและอธิปัญญาเถิด พึงแผ่จิตครอบ
งำทิศทั้งปวง ด้วยสมาธิอันหาประมาณมิได้ เช่นเดียวกันทั้งข้างหน้า
ข้างหลัง ทั้งข้างหลังข้างหน้า เช่นเดียวกันทั้งเบื้องตาเบื้องสูง ทั้ง
เบื้องสูงเบื้องตา เช่นเดียวกันทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งกลางคืนกลางวัน.
นั่นท่านกล่าวกันว่าเป็นเสขปฏิบัติ หรือการประพฤติธรรมหมดจด
ด้วยดี. นั่นท่านกล่าวกันว่าเป็นผู้พร้อมในโลก มีปัญญา ถึงที่สุด
แห่งการปฏิบัติ.

วิโมกข์แห่งจิต ย่อมมีแก่บุคคลนั้นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะสิ้น
ตัณหา เพราะความคับสนิทแห่งวิญญาณ เหมือนความคับสนิทแห่งไฟ
ละนิน.

- ทัก. อ. ๒๐/๓๐๓/๕๓๐.

ลักษณะความสมบูรณ์แห่งศีล

ดูก่อนจุนท์! ศีลทั้งหลายมีประมาณเท่าไร, ผู้รู้กล่าวกันว่า อริย-
กัณฑ์ศีล (ศีลเป็นที่ชอบใจของพระอริยเจ้า) เลิศกว่าศีลเหล่านั้น; กล่าวคือ ศีลที่
ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไทแก่ตัว วิญญาณสรรเสริญ ไม่ถูก
ตัณหาที่อุฎฐิอุบลคำ เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ.

จุนท์! บุคคลเหล่าใด กระทำให้บริบูรณ์ในอริยกัณฑ์ศีล, บุคคล
เหล่านั้น ชื่อว่ากระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ; ก็วิบากอันเลิศ ย่อมมีแก่ผู้
กระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ แล.

- ปญจก. อ. ๒๒/๓๘/๓๒.

เมื่อความคำบัญญัติผิด

แม่ทারণอนเบาะกัมมศีลโคยอัทโณมัตติ

(อุคคาหมานปริพพาชก ไต่กล่าวกระซางไม้ชื่อบัญญัติกันว่า “ถปติ! เราบัญญัติ
บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ว่าเป็นผู้มีกุกุศลสมบูรณ์ มีกุกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้
บรรลุดังการบรรลุดันุคม อันใคร ๆ ราบให้แพ้ไม่ได้. สืออย่างอย่างไรเล่า? สืออย่างคือ บุคคลใน
กรรมนี้ ย่อมไม่กระทำการมอันเป็นบาปด้วยกาย ๑ ย่อมไม่กล่าววาจาอันเป็นบาป ๑ ย่อมไม่ดำริ

ความดำริอันเป็นบาป ๑ ย่อมไม่เลียงชีวิตด้วยอาชีพอันเป็นบาป ๑.” ช่างไม่โยนทิ้งไม่คัดค้าน ถ้อยคำนั้น เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลข้อความนั้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าทุกประการ. ทรัสว่า :-)

ถปติ! ถ้าเป็นอย่างที่ปริพพาชกนั้นกล่าวแล้ว เด็กอ่อนนอนหงาย อยู่บนเบาะ ก็จะกลายเป็นผู้มุกุศลสมบุรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ไปเสีย. ถปติ! สำหรับเด็ก อ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า “กาย” ดังนี้ ก็ยังมี ได้มี แล้ว จักกระทำกรรมอันเป็นบาปด้วยกายได้แต่ที่ไหน อย่างมากก็เพียงกลิ้งไปกลิ้ง มาอยู่บนเบาะ. ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า “วาจา” ดังนี้ ก็ยังมี ได้มี แล้ว จักกล่าววาจาอันเป็นบาปได้แต่ที่ไหน อย่างมากก็เพียงส่งเสียงร้องไห้. ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะ นั้น แม้แต่ความรู้จักว่า “ดำริ” ดังนี้ ก็ยังมี ได้มี แล้ว จักดำริความดำริอันเป็น บาปได้แต่ที่ไหน อย่างมากก็เพียงแสดงอาการอึดอัด (ตามประสาทเด็ก). ถปติ! สำหรับเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะนั้น แม้แต่ความรู้จักว่า “อาชีพอันเป็นบาป” ดังนี้ ก็ยังมี ได้มี แล้ว จักเลียงชีวิตด้วยอาชีพอันเป็นบาปได้แต่ที่ไหน อย่างมากทำได้ก็ แต่เพียงกินนมแม่. ถปติ! เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว เด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะ จักเป็นผู้มุกุศลสมบุรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ดังคำกล่าวของอุคคาหมานปริพพาชกนั้นได้อย่างไร.

ถปติ! เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๔ อย่าง (ตามที่อุคคาหมานปริพพาชกกล่าวนั้น) ว่า ยังไม่ใช่ผู้มุกุศลสมบุรณ์ ยังไม่ใช่ผู้มุกุศลอย่างยิ่ง ยังไม่ใช่สมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดมอันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ อย่างมาก บุคคลนั้นเพียงแต่จะคิดว่าเด็กอ่อนนอนหงายอยู่บนเบาะบ้างเท่านั้น.

ธรรม - อธรรม - อรรด - อนรรด ที่ควรทราบ

ภิกษุ ท. ! อธรรม เป็นสิ่งที่ควรทราบ, อนรรด ก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. ธรรม เป็นสิ่งที่ควรทราบ, อรรด ก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. รู้แจ้งทั้งอธรรมและอนรรด, รู้แจ้งทั้งธรรมและอรรดแล้ว บุคคลพึงปฏิบัติตามที่ เป็นธรรมตามที่ เป็นอรรด.

ภิกษุ ท. ! อะไรเป็น อธรรม และเป็น อนรรด ? มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท. ! นี้เราเรียกว่า อธรรม เรียกว่า อนรรด.

ภิกษุ ท. ! อะไรเป็น ธรรม อะไรเป็น อรรด ? สัมมาทิฏฐิ สัมมา-สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท. ! นี้เราเรียกว่า ธรรม เรียก ว่า อรรด.

ภิกษุ ท. ! เราอาศัยเหตุผลดังกล่าวมานี้แล เราจึงกล่าวว่า “ภิกษุ ท. ! อธรรมเป็นสิ่งที่ควรทราบ, อนรรดก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. ธรรมเป็นสิ่งที่ควรทราบ, อรรดก็เป็นสิ่งที่ควรทราบ. รู้แจ้งทั้งอธรรมและอนรรด, รู้แจ้งทั้งธรรมและอรรดแล้ว บุคคลพึงปฏิบัติตามที่ เป็นธรรมตามที่ เป็นอรรด” ดังนี้.

(ในสูตรถัดไป (๒๔/๒๓๘/๑๑๔). ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อธรรม** ด้วยมิจิตตะ, ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **ธรรม** ด้วยสัมมัตตะ; ทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อนรรด** ด้วยบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่เกิดจากมิจิตตะแต่ละอย่าง ๆ เป็นปัจเจก, และทรงแสดงสิ่งที่เรียกว่า **อรรด** ด้วยกุศลธรรมต่าง ๆ ที่เกิดแต่สัมมัตตะแต่ละอย่าง ๆ เป็นปัจเจก.

ในสูตรอื่นอีก (๒๔/๒๗๓/๑๖๐) ทรงแสดง **อธรรม** และ **อนรรด** ด้วยอกุศลกัมมบถสิบ และทรงแสดง **ธรรม** และ **อรรด** ด้วยกุศลกัมมบถสิบ.

ในอีกสูตรหนึ่ง (๒๔/๒๘๑/๑๖๒) ทรงแสดง **อธรรม** ด้วยอกุศลกัมมบถ แสดง **ธรรม** ด้วยกุศลกัมมบถ แสดง **อนรรด** ด้วยวิบากแห่งอกุศลกัมมบถ และแสดง **อรรด** ด้วยวิบากแห่งกุศลกัมมบถ).

หมวด ค. ว่าด้วย คุณค่าของมรรค

อภิวัจฉิกมรรคในฐานะแห่งตัวพรหมจรรย์

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีคำกล่าวกันว่า ‘พรหมจรรย์ พรหมจรรย์’ ดังนี้ พรหมจรรย์ เป็นอย่างไรเล่า พระเจ้าข้า? และที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คืออะไร พระเจ้าข้า?”

ภิกษุ! อริยอภิวัจฉิกมรรคนั้นแล คือพรหมจรรย์; กล่าวคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ภิกษุ! ความสิ้นแห่งราคะ (ราคุกุชโย) ความสิ้นแห่งโทสะ (โทสกุชโย) ความสิ้นแห่งโมหะ (โมหกุชโย) : นั่นคือ ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ แล.

ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น ๒ แผนก

ภิกษุ ท.! เราไม่กล่าว สำหรับภิกษุทั้งปวงว่า ยังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่จะต้องทำด้วยความไม่ประมาท และเราก็ไม่กล่าว สำหรับภิกษุทั้งปวงว่า มีกิจอะไร ๆ ที่ไม่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท.

ก. สำหรับผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์แล้ว

ภิกษุ ท.! ภิกษุเหล่าใด เป็น อรหันต์ขัณหาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำอันกระทำแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์ตนอันตามถึงแล้ว มีสัญญาชนในภพสิ้นไปรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ; ภิกษุ ท.! สำหรับภิกษุเหล่านั้น เราไม่กล่าวว่า ยังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เธอต้องทำด้วยความไม่ประมาท. ช้อนนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า กิจที่ต้องทำด้วยความไม่ประมาท เธอทำเสร็จแล้ว และเธอเป็นผู้ไม่อาจที่จะเป็นผู้ประมาทได้อีกต่อไป.

ข. สำหรับผู้ยังไม่ถึงที่สุดแห่งทุกข์

ภิกษุ ท.! ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็น เสาะ มีความประสงค์แห่งใจอันยังไม่บรรลุลแล้ว ปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเกษมจากโยคะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าอยู่; ภิกษุ ท.! สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ายังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เธอต้องทำด้วยความไม่ประมาท. ช้อนนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ถ้าใจนทานผู้มีอายุนี้ จะเสพออยู่ซึ่งเสนาสนะอันสมควร จะคบอยู่ซึ่งกัลยาณมิตร จะบ่มอยู่ซึ่งอินทรีย์ทั้งหลาย ก็จะทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อันไม่มีอะไรยิ่งกว่าซึ่งเป็นประโยชน์ที่ต้องการของกุลบุตรผู้ออกบวชจากเรือน ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือน

โดยชอบ ได้ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! เรามองเห็นผลแห่งความไม่ประมาทขั้นนี้ สำหรับภิกษุผู้อยู่ จึงกล่าวว่ายังมีกิจอะไร ๆ (เหลืออยู่) ที่เรอนั้นต้องทำด้วยความไม่ประมาท ดังนี้.

— ม. ม. ๑๓/๒๒๘/๒๒๙.

จุดมุ่งหมายแท้จริงของพรหมจรรย์

ภิกษุ ท.! พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและเสียงเียนยอเป็นอันสงส์, พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยศีลเป็นอันสงส์, พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยสมาธิเป็นอันสงส์, พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีความถึงพร้อมด้วยญาณทัสสนะเป็นอันสงส์.

ภิกษุ ท.! ก็เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบอันใด มีอยู่, พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตตินั้นแหละเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมาย มีเจโตวิมุตตินั้นแหละเป็นแก่นสาร มีเจโตวิมุตตินั้นแหละเป็นผลสุดท้ายของพรหมจรรย์ แล.

— ม. ม. ๑๒/๓๗๓/๓๕๒.

อภิวัจฉิกมรรคเป็นพรหมจรรย์เป็นไปเพื่อนิพพาน

ปัญจสิขะ! พรหมจรรย์ ของเรานี้ เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่อภิกขุญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อนิพพาน.

ปัญจสีขะ! พรหมจรรย์ ที่เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อ
 วิวาละ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่อภิกขุญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อนิพพาน นั้น
 เป็นอย่างไรเล่า? พรหมจรรย์นั้น คือ อริยอฏฐังคิกมรรค^๕เอง ได้แก่สัมมาทิฏฐิ
 สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
 สัมมาสมาธิ.

ปัญจสีขะ! นี้แล คือพรหมจรรย์นั้น ที่เป็นไปเพื่อนิพพิทาโดย
 ส่วนเดียว เพื่อวิวาละ เพื่อนิโรธะ เพื่ออุปสมะ เพื่อภิกขุญา เพื่อสัมโพธะ เพื่อ
 นิพพาน.

ปัญจสีขะ! สวากเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดยครบ-
 ถ้วนแล้ว, สวากเหล่านั้น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อัน
 หาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง
 ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่.

สวากเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดยไม่ครบถ้วน, สวาก
 เหล่านั้น เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีส่วนในเบื้องต่ำห้าประการ ย่อมเป็น
 โอปปาทิกะ (อนาคามี) มีการปรินิพพานในภพนั้น ไม่กลับจากโลกนั้นเป็น
 ธรรมดา.

สวากเหล่าใด รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดยไม่ครบถ้วน,
 สวากเหล่านั้น บางพวก เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์สาม เพราะความเบา
 บางแห่ง รากะ โทสะ โมหะ ย่อมเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว ก็จัก
 กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้.

สาวกเหล่าใด ^๕รู้ทั่วถึงคำสั่งสอนของเราทั้งปวงโดยไม่ครบถ้วน, สาวกเหล่านั้น ^๕บางพวก เพราะความสนใจแห่งสังโยชน์สาม ย่อมเป็นโศคาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เทียงแท้(ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น.

ปัญจสิขะ! ด้วยอาการอย่างนี้แล การบรรพชา(ในธรรมวินัยนี้) ของ กุลบุตรเหล่านั้นทั้งหมดนั้นเทียว เป็นบรรพชาไม่เป็นหมัน ไม่มีโทษ แต่มีผลมี กำไร แล.

—มหา. ที. ๑๐/๒๘๕/๒๓๔.

(ผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ ^๕ชี้ให้ศึกษาเห็นว่า :-)

มรรคมองค์แปดรวมอยู่ในพรหมจรรย์ตลอดสาย

๑. สัมมาทิฏฐิ คือกุลบุตรพึงธรรม จนเกิดสัมมาทิฏฐิในอาสวักขย-
กรรมทั้งหลาย.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๔๐ บรรทัดที่ ๑๓ เป็นต้นไป).

๒. สัมมาสังกัปปो คือกุลบุตรอยากบวช แล้วออกบวช.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๔๐ บรรทัดที่ ๑๔ เป็นต้นไป).

๓. สัมมาวาจา คือกุลบุตรมีการพูดซึ่งเว้นจากวจีทุจริตและเดรัจฉาน-
กถาทั้งหลาย.

(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๔๑ บรรทัดที่ ๑๗ เป็นต้นไป).

๔. สัมมากัมมันโต คือกุลบุตรเว้นจากกรรมอันเป็นอกุศล.
(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๔๑ บรรทัดที่ ๑๐ เป็นต้นไป).
๕. สัมมาอาชีโว คือกุลบุตรเว้นจากการหาเลี้ยงชีพด้วยเดรัจฉานวิชา
และมีสันโดษเป็นต้น. (ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาค
ผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๔๒ บรรทัดที่ ๑๑ เป็นต้นไป).
๖. สัมมาวาจาโม คือกุลบุตรทำความเพียรอยู่ในที่ทุกสถานทั้งหลับ
และตื่น ตามหลักแห่งการทำ ความเพียรทั่วไป. (ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวล
พรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม ที่หน้า ๑๕๕๓ บรรทัดที่ ๕ เป็นต้นไป).
๗. สัมมาสติ คือกุลบุตรมีสติสัมปชัญญะ.
(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๕๑ บรรทัดที่ ๑๑ เป็นต้นไป).
๘. สัมมาสมาธิ คือกุลบุตรตั้งต้นเจริญสมาธิและได้รูปฌานสี่.
(ดูรายละเอียดที่หัวข้อว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่ภาคผนวกท้ายเล่ม
ที่หน้า ๑๕๕๓ บรรทัดที่ ๕ เป็นต้นไป).

อภิญ्ञักคิมัคคพรหมจรรย์ ให้ผลอย่างเครื่องจักร

ภุมิชะ! ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง จะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม
เป็นผู้ที่มีความเห็นถูกต้อง มีความมุ่งหมายถูกต้อง มีการพูดจาถูกต้อง มีการ
ทำงานถูกต้อง มีการดำรงชีพถูกต้อง มีความพยายามถูกต้อง มีความระลึกถูก
ต้อง มีความตั้งจิตมั่นไว้อย่างถูกต้อง; ชนเหล่านั้น ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์
โดยหวังผล ก็ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพฤติพรหมจรรย์ โดยไม่หวังผล ก็

ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพตติพรหมจรรย์ ทั้งโดยหวังผลและไม่หวังผล ก็ต้องได้รับผล; ถ้าแม้ประพตติพรหมจรรย์ โดยหวังผลก็มีไซ้ ไม่หวังผลก็มีไซ้ ก็ยังต้องได้รับผล. ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุแห่งการได้รับผลนั้น เป็นสิ่งที่เขาทั้งหลายเหล่านั้น ได้ทำแล้วโดยรากเหง้า (โยนิโส).

ภุมิชะ! เช่นเดียวกับบุรุษผู้ต้องการน้ำมัน เสาะหาน้ำมัน เทียวแสวงหาน้ำมัน อยู่, เขาเกลี้ยเยื่อเมล็ดงาลงในราง ประพรมด้วยน้ำแล้วคันเรื่อยไป; แม้บุรุษนั้น ทำความหวัง.... ทำความไม่หวัง.... ทั้งทำความหวังและความไม่หวัง.... ทั้งทำความหวังก็หามิได้ ความไม่หวังก็หามิได้ ก็ตาม, เมื่อเขาเกลี้ยเยื่อเมล็ดงาลงในราง ประพรมด้วยน้ำ แล้วคันอยู่เรื่อยไป บุรุษนั้นก็ต้องได้น้ำมันอยู่เอง. ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุแห่งการได้น้ำมันนั้น เป็นสิ่งที่บุรุษนั้นได้ทำแล้ว โดยลิกซิงแยบคาย ฉันทกัจฉันนั้น. (ทรงให้อุปมาทำนองนี้อีกสามข้อ คือ บุรุษผู้ต้องการน้ำมัน วิตน่านมาจากนมแม่โคลูกอ่อน, บุรุษผู้ต้องการเนย บันเนยจากนมที่หมักเป็นเยื่อแล้ว, บุรุษผู้ต้องการไฟ สีไฟจากไม้แห้ง, กีย่อมไถ่ผลตามที่ตนต้องการ. แม้จะทำความหวังหรือความไม่หวังก็ตาม ผลนั้นๆ กีย่อมมีให้เอง เพราะได้มีการกระทำที่ถูกต้องลงไปแล้ว).

—อุปริ. ม. ๑๔/๒๗๗/๔๑๔.

ความแตกต่างระหว่าง

คนเขลาและบัณฑิตในการประพตติพรหมจรรย์

ภิกษุ ท.! กายนี้อุบัติขึ้นแล้ว แก่คนเขลา ผู้ถูกอวิชชาใดห่อหุ้มแล้วด้วย ผู้พัวพันแล้วด้วยตัณหาใดด้วย, อวิชชานั้นแหละ ที่คนเขลาจะยังละไม่ได้ และตัณหาที่เกี่ยว ก็ยังไม่หมดสิ้นไป. ข้อนี้เพราะเหตุไร? ภิกษุ,

ท. ! เพราะว่าคนเขลาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสันตทุกข์โดยชอบ. เพราะเหตุนี้ คนเขลา จึงเป็นผู้เข้าถึงกาย (อื่น) เพราะการแตกสลายแห่งกาย (นี้). คนเขลานั้น เมื่อเข้าถึงกายอยู่ เรากล่าวว่า “เขาไม่หลุดพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และไม่หลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! กายนี้ เกิดมีขึ้นแล้ว แก่บั้นทิต ผู้ถูกอวิชาใดห่อหุ้ม แล้วด้วย ผู้พัวพันแล้วด้วยตัณหาใดด้วย, อวิชชานั้นแหละ อันบั้นทิตละได้แล้ว และตัณหานั้นเที่ยว ก็หมดสิ้นไปแล้ว. ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะว่า บั้นทิตได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสันตทุกข์โดยชอบ. เพราะเหตุนี้ บั้นทิตจึงเป็นผู้ไม่เข้าถึงกาย (อื่น) เพราะการแตกสลายแห่งกาย (นี้). บั้นทิต นั้นเมื่อไม่เข้าถึงกายอยู่ เรากล่าวว่า “เขาย่อมหลุดพ้นได้จากความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมหลุดพ้นได้จากทุกข์” ดังนี้แล.

- นิทาน. ตี. ๑๖/๒๙/๕๙.

อานุภาพแห่งอภิญ्ञัจฉิกมรรคในการทำให้เกิด :

ก. เกิดความปรากฏแห่งตถาคต

ภิกษุ ท. ! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มาก แล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏ แห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ. แปรประการ อย่างไรเล่า? แปรประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-

วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากอุปกิเลสแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ. แปรประการอย่างไรเล่า? แปรประการ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล บริสุทธิ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากอุปกิเลสแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่) ความปรากฏแห่งตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ.

บ. เกิดสุคตวินัย

ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุคตวินัย. แปรประการ อย่างไรเล่า? แปรประการ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล อันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุคตวินัย.

ภิกษุ ท. ! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ บริสุทธ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลส-
เพียงดั่งเนิน ปราศจากอุปกิเลส แล้ว ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น
ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุกตวินัย. แปรประการอย่างไรเล่า? แปร
ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมา-
อาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท. ! ธรรม ๘ ประการ
เหล่านี้แล บริสุทธ์ ขาวผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากอุปกิเลส แล้ว
ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น ไม่ยกเว้น (แม้แต่การเกิดแห่ง) สุกตวินัย.

— มหาวาร. ส. ๑๙/๑๘ - ๑๙/๕๒, ๕๔, ๕๓, ๕๕.

อัญ्ञักกมรรคเพื่อการรู้และการละซึ่งธรรมที่ควรรู้และควรละ

ภิกษุ ท. ! ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ อัญ्ञบุคคลพึงเจริญเพื่อการรู้
ยิ่ง เพื่อการรู้รอบ เพื่อการสิ้นไปรอบ เพื่อการละ เพื่อความ
สิ้นไป เพื่อความเสื่อมไป เพื่อความจางคลาย เพื่อความดับ
เพื่อความสลัดทิ้ง เพื่อความสลัดคืน ซึ่งราคะ ซึ่งโทสะ
ซึ่งโมหะ ซึ่งโกรธ อุปนาคะ มกฺขะ ปลาสะ อีสสา
.... มัจฉริยะ มายา สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ
.... อติมานะ มหะ ปมาทะ. แปรประการนั้น เป็นอย่างไรเล่า?
แปรประการคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมา-
อาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท. ! ธรรม ๘ ประการ
เหล่านี้แล อัญ्ञบุคคลพึงเจริญเพื่อการรู้ยิ่ง ฯลฯ ซึ่งราคะ ฯลฯ แล.

— อฏฐก. อ. ๒๓/๓๕๙, ๓๖๑/๒๐๑, ๒๐๔.

(ข้อความทั้งหมดนี้ ในบาลีประสงค์จะให้แยกเป็นสูตรๆ เป็นเรื่องๆ ตามความแตก
ต่าง แห่งกิริยาอาการ เช่นการรู้ยิ่ง ก็สูตรหนึ่ง; และแยกตามชื่อของกิเลสที่ต้องละ กิเลส

ชื่อหนึ่ง ก็สูตรหนึ่ง เช่นรู้อย่างซึ่งรากะเป็นต้น ก็สูตรหนึ่ง; รวมกันเป็น ๑๗๐ สูตร ก็คือมีกริยา
อาการสิบ มีชื่อกิลสที่ตองละสิบเจ็ทชื่อ คุณกันเข้าเป็น ๑๗๐ ในที่นี้นำมาทำเป็นสูตรเดี่ยว
เพื่อง่ายแก่การศึกษาและประหยัดเวลา).

อฏฐังคิกมรรคช่วยระงับภัยที่แม่ลูกก็ช่วยกันไม่ได้

ภิกษุ ท.! บุดูชนผู้ไม่มีการสดับ ย่อมกล่าวภัยที่มารดาและบุตรช่วย
กันไม่ได้ (อมาตาปุตติกภัย) ว่ามีอยู่ ๓ อย่าง. สามอย่างคือ มีสมัยที่ไฟไหม้
ใหญ่ตั้งขึ้น ไหม้หมู่บ้าน ไหม้นิคม ไหม้นคร. ในสมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร
(เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้).

ภิกษุ ท.! บุดูชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่าเป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่หนึ่ง.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก คือมีสมัยที่มหาเมฆตั้งขึ้น เกิดน้ำท่วม
ใหญ่ พัดพาไปทั้งหมู่บ้าน ทั้งนิคม ทั้งนคร. ในสมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร
(เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้).

ภิกษุ ท.! บุดูชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่าเป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่
สอง.

ภิกษุ ท.! ข้ออื่นยังมีอีก คือมีสมัยที่มีภัยคือการกำเริบ (กบฏ) มา
จากป่า ประชาชนขึ้นยานมีล้อ หนีกระจัดกระจายไป. เมื่อภัยอย่างนี้เกิดขึ้น
สมัยนั้น มารดาไม่ได้บุตร (เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้), บุตรก็ไม่ได้มารดา
(เป็นผู้ช่วยเหลืออะไรได้). ภิกษุ ท.! บุดูชนไม่มีการสดับ ย่อมเรียกภัยนี้ว่า
เป็นอมาตาปุตติกภัย อย่างที่สาม.

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่มีการสดับ ย่อมกล่าวภยันิพพานและบุตร
ช่วยกันไม่ได้ ว่ามีอยู่ ๓ อย่าง เหล่านี้.

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่มีการสดับ กล่าวสมตาทปุตติกภยันิพพาน (ภยันิพพาน
และบุตรช่วยกันได้) แท้ ๆ ๓ อย่างนี้ ว่าเป็น อมาตาทปุตติกภยันิพพาน (ภยันิพพานและบุตร
ช่วยกันไม่ได้) ไปเสีย. ภิกษุ ท. ! ภยันิพพาน ๓ อย่าง ที่นิพพานและบุตรช่วยกันได้
นั้น เป็นอย่างไรเล่า? สามอย่าง คือ สมัยที่ไฟไหม้ใหญ่ เป็นอย่างหนึ่ง,
สมัยที่น้ำท่วมใหญ่ เป็นอย่างที่สอง, สมัยที่หนีโจรขบถ เป็นอย่างที่สอง;
เหล่านี้บางครั้งนิพพานและบุตรก็ช่วยกันและกันได้ แต่บุคคลผู้ไม่มีการสดับ
มากล่าวว่าเป็นภยันิพพานและบุตรก็ช่วยกันไม่ได้ไปเสียทั้งหมด.

ภิกษุ ท. ! ภยันิพพานและบุตรช่วยกันไม่ได้ (โดยแท้จริง) ๓ อย่าง
เหล่านี้ มีอยู่. สามอย่าง คือ ภยันิพพานจากความแก่ (ชราภยันิพพาน), ภยันิพพานจาก
ความเจ็บไข้ (พฺยาธิภยันิพพาน), ภยันิพพานจากความตาย (มรณภยันิพพาน). ภิกษุ ท. !
นิพพานไม่ได้ตามปรารถนาจะบุตรผู้แก่อยู่ อย่างนี้ว่า เราแก่เองเกิด บุตรของเรา
อย่าแก่เลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนาจะนิพพานผู้แก่อยู่ อย่างนี้ว่า เรา
แก่เองเกิด นิพพานอย่าแก่เลย ดังนี้. นิพพานก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า เราเจ็บ
ไข้เองเกิด บุตรของเราอย่าเจ็บไข้เลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่าเรา
เจ็บไข้เองเกิด นิพพานของเราอย่าเจ็บไข้เลย ดังนี้. นิพพานก็ไม่ได้ตามปรารถนา
ว่า เราตายเองเกิด บุตรของเราอย่าตายเลย; หรือบุตรก็ไม่ได้ตามปรารถนา
ว่า เราตายเองเกิด นิพพานของเราอย่าตายเลย ดังนี้. ภิกษุ ท. ! เหล่านี้แล
เป็นภยันิพพานและบุตรช่วยกันไม่ได้ ๓ อย่าง.

ภิกษุ ท.! หนทางมีอยู่ ปฏิปทามีอยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อเลิกละ ก้าว
 ล่วงเสีย ซึ่งภัยทั้งที่เป็นสมมตปุถุคติกภัยและอมตปุถุคติกภัยอย่างละสาม ๆ เหล่า
 นั้น. ภิกษุ ท.! หนทางหรือปฏิปทานั้น เป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ อริย-
 อัฐรังคิกมรรคนั่นเอง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมา-
 กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.!
 นี้แหละหนทาง นี้แหละปฏิปทา เป็นไปเพื่อเลิกละ ก้าวล่วงเสีย ซึ่งภัยทั้งที่
 เป็นสมมตปุถุคติกภัยและอมตปุถุคติกภัยอย่างละสาม ๆ เหล่านั้น.

—ติก. ย. ๒๐/๒๒๘ - ๒๓๑/๕๐๒.

อัฐรังคิกมรรค ในฐานะเป็นกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงซึ่ง กรรมทั้งหลายทั้งใหม่และเก่า (นว-
 ปุราณกัมม) กัมมนิโรธ และกัมมนิโรธคามินีปฏิปทา.

ภิกษุ ท.! กรรมเก่า (ปุราณกัมม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
 จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มนะ อันธอ ท.
 ฟังเห็นว่าเป็นปุราณกัมม (กรรมเก่า) อภิสังขตะ (อันบังจายปรุงแต่งขึ้น) อภิสัญ-
 เจตยิตะ (อันบังจายทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น) เวทนียะ (มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้).
 ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า กรรมเก่า.

ภิกษุ ท.! กรรมใหม่ (นวกัมม) เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
 ข้อที่บุคคลกระทำกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในกาลบัดนี้ อันใด, อันนี้
 เรียกว่า กรรมใหม่.

ภิกษุ ท. ! กัมมนิโรธ (ความดับแห่งกรรม) เป็นอย่างไรเล่า ?
 ภิกษุ ท. ! ข้อที่บุคคลถูกตัดต้องวิมุตติ เพราะความดับแห่งกายกรรม วจีกรรม
 มโนกรรม อันใด, อันนี้เรียกว่า กัมมนิโรธ.

ภิกษุ ท. ! กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่ง
 กรรม) เป็นอย่างไรเล่า ? กัมมนิโรธคามินีปฏิปทานั้น คืออริยอัฏฐังคิกมรรคน
 นั้นเอง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมา-
 อาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่า กัมม-
 นิโรธคามินีปฏิปทา.

ภิกษุ ท. ! ด้วยประการดังนี้แล (เป็นอันว่า) กรรมเก่า เราได้แสดง
 แล้ว แก่เธอ ท., กรรมใหม่ เราก็แสดงแล้ว, กัมมนิโรธ เราก็แสดงแล้ว,
 กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา เราก็แสดงแล้ว. ภิกษุ ท. ! กิจอันใด ที่ศาสดา
 ผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวก
 ทั้งหลาย, กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย. ภิกษุ ท. ! นั้น
 โคนไม้ทั้งหลาย, นั้น เรือนว่างทั้งหลาย. ภิกษุ ท. ! พวกเธอทั้งหลาย
 จงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท. พวกเธอทั้งหลาย อย่าได้เป็นผู้ที่ต้อง
 ร้อนใจในภายหลังเลย. นี้แล เป็นวาจาเครื่องพราสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.

- สพท. ส. ๑๘/๑๖๖/๒๒๗ - ๒๓๑.

อัฏฐังคิกมรรคเป็นอิทธิบาททาวนาคามินีปฏิปทา

อานนท์ ! อิทธิบาท เป็นอย่างไรเล่า ? อานนท์ ! มรรคใด
 ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อการได้ซึ่งอิทธิ การได้เฉพาะซึ่งอิทธิ. อานนท์ ! นี้เรา
 เรียกว่า อิทธิบาท.

อานนท์! อิทธิบาทภาวนา เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ภิกษุ
 ในกรณีนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มี
 สมภาวิธียันตระเป็นประธานกิจ ๑; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วย
 ธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมภาวิธียวิริยะเป็นประธานกิจ ๑; ย่อมเจริญอิทธิบาท
 อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมภาวิธียจิตตะเป็นประธานกิจ ๑;
 ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมภาวิธีย
 วิมังสาเป็นประธานกิจ (กิจในที่นี้คือ กิจเกี่ยวกับ การระวัง, การละ, การทำให้เกิดมี และ
 การรักษา) ๑. อานนท์! นี้เราเรียกว่า อิทธิบาทภาวนา.

อานนท์! อิทธิบาทภาวนาคามินีปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความเจริญ
 แห่งอิทธิบาท) เป็นอย่างไรเล่า? อริยอัฐังคิกมรรคนี้ นั้นแหละ, กล่าวคือ
 สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา
 วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. อานนท์! นี้เราเรียกว่า อิทธิบาทภาวนา-
 คามินีปฏิบัติ.

— มหาวาร. ส. ๑๙/๓๖๗/๑๒๒๓ - ๑๒๒๕.

อัฐังคิกมรรคเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาที่มีความหลุดพ้น

สุภัททะ! อริยอัฐังคิกมรรค หาไม่ได้ในธรรมวินัย (ศาสนา) ใด;
 สมณะก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สองก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น
 สมณะที่สามก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สี่ก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น.

สุภัททะ! อริยอัฐฐังคิกมรรค หาได้ในธรรมวินัยใด; สมณะก็
หาได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สองก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สามก็หา
ได้ในธรรมวินัยนั้น สมณะที่สี่ก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น.

สุภัททะ! อริยอัฐฐังคิกมรรค หาได้ในธรรมวินัยนี้แล สมณะ
หาได้ในธรรมวินัยนี้ทีเดียว สมณะที่สอง หาได้ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่สาม
หาได้ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่สี่หาได้ในธรรมวินัยนี้. วาทะเครื่องสอนของ
พวกอื่นว่างจากสมณะของพวกอื่น (จากพวกนั้น).

สุภัททะ! ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ จะพึงอยู่โดยชอบไซ้ร้ โลกก็จะ
ไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย.

— มหา. ที. ๑๐/๑๗๕/๑๓๘.

องค์แห่งมรรค ใช้เป็นหลักจำแนกความเป็นสัตบุรุษ - อสัตบุรุษ

ภิกษุ ท.! เราจักแสดง ซึ่งอสัตบุรุษและอสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ;
จักแสดง ซึ่งสัตบุรุษและสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคน
ในกรณีนี้ เป็นผู้มิ มีจนาทิฎฐิ มีจนาสังกัปปะ มีจนาวาจา มีจนากรรมันตะ
มีจนาอาชีวะ มีจนาวายามะ มีจนาสติ มีจนาสมาธิ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า
อสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิตัว ชักชวนผู้อื่นให้เป็นมิจฉาทิฏฐิตัว (โดยนัยนี้เรื่อยไปจนถึง) ตนเองเป็นผู้มีมิจฉาสมาริตัว ชักชวนผู้อื่นให้มีมิจฉาสมาริตัว : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ที่มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาริ : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่าสัตบุรุษ.

ภิกษุ ท.! สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ตนเองเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิตัว ชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาทิฏฐิตัว ... (โดยนัยนี้เรื่อยไปจนถึง) ตนเองเป็นผู้มีสัมมาสมาริตัว ชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาสมาริตัว : ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ.

— จตุกก. อ. ๒๑/๓๐๒/๒๐๕.

(ในสูตรอื่น ขยายองค์ประกอบที่ทำบุคคลให้เป็นสัตบุรุษและอสัตบุรุษมากออกไป จากองค์แปดแห่งสัมมาบรรคหรือมิจจามรรค ออกไปเป็นสัมมัตตะสิบ หรือ มิจจัตตะสิบ โดยเนื้อความที่มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันจนครบทั้งสี่จำพวก ดังนี้ก็มี. — ๒๑/๓๐๓/๒๐๖.

ในสูตรอื่น แทนที่จะทรงจำแนกบุคคลเป็นอสัตบุรุษและสัตบุรุษ แต่ได้ทรงจำแนกบุคคลเป็นบาปชนและกัลยาณชน จัดเป็นคู่หนึ่ง ก็มี — ๒๑/๓๐๔ - ๓๐๕/๒๐๗ - ๒๐๘, และ

ทรงจำแนกเป็นชนผู้มีปาปกรรมและชนผู้มีกัลยาณธรรม เป็นอีกคู่หนึ่ง ก็มี - ๒๑/๓๐๖ - ๓๐๗/๒๐๙ - ๒๑๐; ทั้งนี้เป็นไปโดยหลักเกณฑ์อันเดียวกันกับที่ทรงจำแนก อัสถบุรุษและสัสถบุรุษจนครบทั้งสี่จำพวกเช่นเดียวกันอีก.

ในสูตรอื่น แทนที่จะใช้องค์แปดแห่งมรรคหรือสัมมัตตะสยิ หรือมัจฉัตตะสยิ เป็นเครื่องจำแนกบุคคลให้เป็นคู่ตรงกันข้ามกันเช่นข้างบนนี้ แต่ได้ทรงใช้หลักแห่งกุศลกรรมมตสยิ อกุศลกรรมมตสยิ เป็นต้น เป็นเครื่องจำแนก จนครบทั้งสี่จำพวก โดยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันก็มี. - ๒๑/๒๕๗ - ๓๐๑/๒๐๑ - ๒๐๔.)

อัญญัฏฐกัณมรรคชนิดที่แน่นอนว่าบ่งกั้นการแสวงหาผิด

ภิกษุ ท.! การแสวงหา (เอสนา) ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สามอย่างอย่างไรเล่า? สามอย่างคือ การแสวงหากาม (กามเอสนา) การแสวงหาภพ (ภเวเอสนา) การแสวงหาพรหมจรรย์ (พฺรหมจฺริเยเอสนา). ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล การแสวงหา ๓ อย่าง.

ภิกษุ ท.! เพื่อความรู้อยิ่ง (อภิณฺญา) ซึ่งการแสวงหา ๓ อย่างเหล่านี้ บุคคลควรเจริญอริยอัญญัฏฐกัณมรรค. อริยอัญญัฏฐกัณมรรค ชนิดไหนกันเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ชนิดที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง. ภิกษุ ท.! เพื่อความรู้อยิ่ง ซึ่งการแสวงหา ๓ อย่างเหล่านี้แล บุคคลควรเจริญอริยอัญญัฏฐกัณมรรค.

[คำว่า “เพ็ญรู้ยิ่ง” ในสูตรนี้ ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้ด้วยคำว่า “เพื่อความรอบรู้ (ปริญา)” ก็มี ด้วยคำว่า “เพื่อความสิ้นไปรอบ (ปริกษ)” ก็มี ด้วยคำว่า “เพื่อการละเสีย (ปทาน)” ก็มี.

สำหรับคำว่า เจริญอริยอภิสัมมรรคชนิกที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ เป็นต้นนั้น ในกรณีนี้ ในสูตรอื่นตรัสว่า เจริญอริยอภิสัมมรรคชนิกที่มีการนำออกซึ่ง รากะ-โทสะ-โมหะ เป็นปรีโยสาน ชนิดที่มีการหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นปรีโยสาน หรือชนิดที่มีการลาด-เอียง-เงอมไปสู่นิพพาน ทำนองเดียวกับหลายหัวข้อหลังจากหัวข้อนี้ไป ก็มี.

สำหรับคำว่า พรหมจรรย์ ในกรณีนี้แห่งการแสวงหา นั้น หมายถึงพรหมจรรย์ฝ่ายผิด ซึ่งเป็นสัลลัพท์ทัตตปรามาต เพราะมาในเครือเดียวกันกับกามและภพ.

สำหรับสิ่งที่ต้องกำหนดรู้แล้วละเสีย ซึ่งเรียกว่า **เฮสนา** (การแสวงหา) ในสูตรนี้ นั้น ในสูตรอื่นทรงแสดงไว้โดยชื่ออื่น สำหรับการกำหนดรู้แล้วละเสียเช่นเดียวกัน ได้แก่ :-

วิชา (ความรู้สึยก็คือที่ทำให้เกิดการเปรียบเทียบว่า เสกว่า เสมอกัน ก็กว่า)

๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

อาสวะ (คือกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

ภพ (คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

ทุกขตา (คือทุกข์เพราะทุกข์ ทุกข์เพราะปรุงแต่ง ทุกข์เพราะแปรปรวน) ๓ อย่าง
ดังนี้ก็มี;

ขี้ละ (ตะปุตรังจิต คือ รากะ โทสะ โมหะ) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

มลະ (มลทินของจิต คือรากะ โทสะ โมหะ) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

นิมมะ (สิ่งกระทบจิต คือรากะ โทสะ โมหะ) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

เวทนา (คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

คัมมहा (คือ กามคัมมहा ภวคัมมहा วิภวคัมมहा) ๓ อย่าง ดังนี้ก็มี;

โอหะ (กิเลสท่วมจิต คือกาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา) ๔ อย่าง ดังนี้ก็มี;

โยคะ (กิเลสตรึงจิต คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา) ๔ อย่าง ดังนี้ก็มี;

อุปาทาน (ความยึดมั่นด้วยกาม - ทิฏฐิ - สีสพรต - อัททวาท) ๔ อย่าง กังนัก็มี ;

คันถะ (สิ่งร้อยรศนามกาย คือ อภิขณา - พยาบาท - สีสพรต - สัจจะเฉพาะตน)

๔ อย่าง กังนัก็มี ;

อนุสัย (กิเลสเคยชินอยู่ในสันดาน คือ กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ ภวราคะ อวิชชา) ๗ อย่าง กังนัก็มี ;

กามคุณ (คือรูป - เสียง - กลิ่น - รส - โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด)

๕ อย่าง กังนัก็มี ;

นิรวณั (กิเลสปกกันจิต คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา) ๕ อย่าง กังนัก็มี ;

อุปาทานขันธ (ขันธคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอุปาทานยึดครอง) ๕ อย่าง กังนัก็มี ;

โอรัมภาคิยสังโยชนั (กิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้องต่ำ คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพัตกปรามาส กามฉันทะ พยาบาท) ๕ อย่าง กังนัก็มี ;

อุทธัมภาคิยสังโยชนั (กิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์เป็นไปในภพเบื้องบน คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา) ๕ อย่าง กังนัก็มี.]

- มหาวาร. ส. ๑๔/๘๑ - ๘๒/๒๔๘ - ๓๕๔.

มัชฌิมาปฏิปทาสำหรับธรรมกถิกแห่งยุค

(๑ พหุत्वังเพื่อตนและผู้อื่น)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัว ในการช่วยตนเอง พหุत्वังในการช่วยผู้อื่น. หกประการ อย่างไรเล่า? หกประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนืองความแห่งธรรมที่

ทรงจำไว้แล้ว ๑ รุอรธรุธรรมแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ มีคำพูดไพเราะ
 กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน
 อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถขจัดกึ่งองสพรมจารทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑.
 ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดำ
 ทงเพื่อตนเองและผู้อื่น.

(๒. พอดำทงเพื่อตนและผู้อื่น)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นผู้สามารถพอดำ
 ทงในการช่วยตนเอง พอดำทงในการช่วยผู้อื่น. ห้าประการ อย่างไรเล่า? ห้า
 ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่มี
 ธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่
 ทรงจำไว้แล้ว ๑ รุอรธรุธรรมแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ มีคำพูดไพเราะ
 กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน
 อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถขจัดกึ่งองสพรมจารทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑.
 ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดำ
 ทงเพื่อตนเองและผู้อื่น.

(๓. พอดำเพื่อตน แต่ไม่พอดำเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นผู้สามารถพอดำ
 ในการช่วยตัวเอง แต่ไม่พอดำทงในการช่วยผู้อื่น. สี่ประการ อย่างไรเล่า?
 สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มีธรรม-
 ชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรม
 ที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รุอรธรุธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ แต่เขาหา

เป็นผู้คำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง
อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่ และทั้งไม่สามารถข้แจง-
ช้กัจงสหพรหมจารีทั้งหลายให้อ้าหาญ ร่าเริง. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม
๔ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดัวเพื่อตนเอง แต่ไม่พอดัวเพื่อผู้อื่น.

(๔. พอดัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอดัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นผู้สามารถพอดัว
ต้วในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอดัวในการช่วยตนเอง. สี่ประการ อย่าวไรเล่า?
สี่ประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ มี
ธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว แต่เขาไม่มีปกติใคร่ครวญเนื้อความ
แห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้งไม่รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม
๑ มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมือง
อันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ สามารถข้แจงช้กัจง
สหพรหมจารีทั้งหลายให้อ้าหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม
๔ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอดัวเพื่อตนเอง.

(๕. พอดัวเพื่อตน แต่ไม่พอดัวเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้สามารถพอดัว
ต้วในการช่วยตนเอง แต่ไม่พอดัวในการช่วยผู้อื่น. สามประการ อย่าวไรเล่า?
สามประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย
แต่เขามีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑ มีปกติใคร่ครวญเนื้อ
ความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม
แต่เขาหาเป็นผู้คำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่ง

ชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่ และทั้งเขา
 ไม่สามารถขจัดขันธ์ของสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท. !
 ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดัวเพื่อตนเอง
 แต่ไม่พอดัวเพื่อผู้อื่น.

(๖. พอดัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอดัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เป็นผู้สามารถ พอ
 ดัวในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอดัวเพื่อช่วยตนเอง. สามประการ อย่าวไรเล่า ?
 สามประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย
 แต่เขามีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ๑. เขาไม่มีปกติไคร่ครวญ
 เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้งเขาไม่รู้อรุณรัฐธรรมแล้วปฏิบัติธรรม
 สมควรแก่ธรรม แต่เขามีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วย
 วาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑. สามารถ
 ขจัดขันธ์ของสพรหมจารีทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ๑. ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบ
 ด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอดัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอดัวเพื่อ
 ตนเอง.

(๗. พอดัวเพื่อตน แต่ไม่พอดัวเพื่อผู้อื่น)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้สามารถ พอ
 ดัวในการช่วยตนเอง แต่ไม่พอดัวในการช่วยผู้อื่น. สองประการ อย่าวไรเล่า ?
 สองประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย
 และไม่มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว แต่เขามีปกติไคร่ครวญ

เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว ๑ รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่เขาหาเป็นผู้มีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ไม่และทั้งเขาไม่สามารถขแข็งชกของสพรหมจารทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ด้วย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อตนเอง แต่ไม่พอตัวเพื่อผู้อื่น.

(๘. พอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตน)

ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้สามารถพอตัวในการช่วยผู้อื่น แต่ไม่พอตัวในการช่วยตนเอง. สองประการ อย่าวไรเล่า? สองประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ ไม่เป็นผู้จับฉวยได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย และไม่มีธรรมชาติแห่งความทรงจำธรรมที่ได้ฟังแล้ว ไม่มีปกติใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว และทั้งไม่รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แต่ว่าเขามีคำพูดไพเราะ กระทำการพูดให้ไพเราะ ประกอบด้วยวาจาแห่งชาวเมืองอันสละสลวย แจ่มใสชัดเจน อาจให้รู้เนื้อความได้ ๑ และทั้งเขาสามารถขแข็งชกของสพรหมจารทั้งหลายให้อาจหาญ ร่าเริง ด้วย ๑. ภิกษุ ท.! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๒ ประการเหล่านี้แล เป็นผู้สามารถพอตัวเพื่อผู้อื่น แต่ไม่พอตัวเพื่อตนเอง.

— อฏฐก. ย. ๒๓/๓๐๕ - ๓๐๘/๑๕๒ - ๑๕๔.

(องค์คุณทั้งหกประการนี้ จำเป็นแก่ผู้เป็นธรรมกถิกทุกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับธรรมกถิกแห่งยุคนี้ ขอให้โปรดพิจารณาปรับปรุงตนเองให้มีคุณธรรมเหล่านี้ครบถ้วนเถิด).

ธรรมอันเป็นที่สุขของสมณะปฏิบัติ

ถปติ! เราบัญญัติบุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ เหล่าไหนเล่า ว่าเป็นสมณะผู้มีกุศลถึงพร้อม มีกุศลอย่างยิ่ง ถึงธรรมที่ควรบรรลุนันอุดม ไม่แพ้ใคร? ถปติ! ภิกษุในกรณีนี้ :-

ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาวาจา	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาวายามะ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาสติ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาสมาธิ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาญาณ	อันเป็นอเสชะ ;
ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติ	อันเป็นอเสชะ .

ถปติ! เราบัญญัติบุรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ว่าเป็นสมณะผู้มีกุศลถึงพร้อม มีกุศลอย่างยิ่ง ถึงธรรมที่ควรบรรลุนันอุดม ไม่แพ้ใคร.

- ม. ม. ๑๓/๓๕๑/๓๖๖.

ปฏิปทาเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์กัคมรรค

อานนท์! มรรคใด ปฏิปทาใด เป็นไปเพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคิย-สังโยชน์ห้า มีอยู่; การที่บุคคลจะไม่อาศัย ซึ่งมรรคนั้น ซึ่งปฏิปทานั้น แล้ว

จากรู้จักเห็นหรือว่าจักละ ซึ่งโอรุภิกษุสงฆ์โยชน์ห้า นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้; เช่นเดียวกับการที่บุคคลไม่ลากเบือก ไม่ลากกระพี ของต้นไม้ใหญ่มีแก่นยืนต้นอยู่ เสียก่อน แล้วจักไปลากเอาแก่นนั้น : นั้นไม่เป็นฐานะที่จะมีได้, ฉันทใดก็ฉันทนั้น.

อานนท์! มรรค และ ปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรุภิกษุสงฆ์โยชน์ห้า นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ เพราะสงัดจากอุปธิ เพราะละเสียซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะความระงับเฉพาะแห่งความหยาบกระด้างทางกายโดยประการทั้งปวง ก็สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก แล้วแลอยู่. ในปฐมฌานนั้นมีธรรมคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่); เธอเห็นตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวฝี เป็นลูกศร เป็นความยากลำบาก เป็นอาหาร เป็นต้นผู้อน (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน. เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธทั้งห้า) เหล่านั้น (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึง น้อมจิตไปสู่่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต : นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้ เขาดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาทนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น โอปปาทิกะ อนาคามี ผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีการไม่เวียน

กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่งธัมมราคะ ธัมมฉันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ นั้นเอง.

อานนท์! แม้แต่แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิบัติ เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความเข้าไปสงบระงับเสียได้ซึ่งวิตกและวิจารณ์ จึงเข้าถึงตติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกคุณมีขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิ แล้วแลอยู่. ฯลฯ (ข้อความตรงที่ละเอียดไว้ มีเนื้อความเต็มเหมือนในตอนทีกล่าวถึงปฐมฌานข้างบนนั้น ทุกตัวอักษร แปลกแต่คำว่าปฐมฌานเป็นตติยฌานเท่านั้น แม้ข้อความที่ละเอียดไว้ในตอนตติยฌานและจตุตถฌาน ก็พึงทราบโดยนัยนี้ ผู้ศึกษาพึงเติมให้เต็มเอาเอง; จนกระทั่งถึงข้อความว่า) อานนท์! แม้แต่แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิบัติ เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติและสัมปชัญญะ และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกายชนิดที่พระอรียเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้ เข้าถึงตติยฌาน แล้วแลอยู่. ฯลฯ (มีเนื้อความเต็มๆ ในตอนปฐมฌาน) อานนท์! แม้แต่แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิบัติ เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขเสียได้ และ เพราะ
 ละทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งสอง ในกาลก่อน
 เข้าถึงจุดตถุณาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะ
 อุเบกขา แล้วแลอยู่. ฯลฯ (มีเนื้อความเต็มคจในทอนปฐมฌาน)
 อานนท์! แม้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรุภิกายสังโยชน์
 ห้า^๑.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้
 โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสมสัญญา เพราะการไม่ใส่ใจซึ่ง
 นานัตตสัญญา จึงเข้าถึงอากาสนัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า อากาศไม่มี
 ที่สุด ดังนี้ แล้วแลอยู่. ในอากาสนัญจายตนะนั้น มีธรรม คือเวทนา สัญญา
 สังขาร วิญญาณ (ที่กำลังทำหน้าที่อยู่)^๑; เธอ^๑ นั้น ตามเห็นซึ่งธรรมเหล่านั้น
 โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นหัวผี เป็นลูกศร
 เป็นความยากลำบาก เป็นอาพาธ เป็นดังผู้อื่น (ให้ยืมมา) เป็นของแตกสลาย
 เป็นของว่าง เป็นของไม่ใช่ตน เธอดำรงจิตด้วยธรรม (คือขันธเพียงสี่) เหล่า^๑ นั้น
 (อันประกอบด้วยลักษณะ ๑๑ ประการ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น) แล้วจึง น้อมจิต
 ไปสู่อมตธาตุ (คือนิพพาน) ด้วยการกำหนดว่า "นั่นสงบระงับ นั่นประณีต :
 นั่นคือธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง
 เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน" ดังนี้.
 เธอดำรงอยู่ในวิปัสสนาญาณมีอากาสนัญจายตนะเป็นบาทนั้น ย่อม ถึงความสิ้น
 ไปแห่งอาสวะ; ถ้าไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็เป็น โอปปาทิกะ อนาคามี

๑. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในพวกรูปฌานมีขันธครบห้า; ส่วนในอรุรูปฌานมีขันธเพียงสี่
 คือขารุปขันธไป.

ผู้บริษัพานในภพนั้น มีการไม่เวียนกลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะความ
สิ้นไปแห่งสังโยชน์ มีในเบื้องต่ำห้าประการ และเพราะอำนาจแห่งมัมมาราคะ
มัมนันทิ (อันเกิดจากการกำหนดจิตในอมตธาตุ) นั้น ๆ นั้นเอง. อานนท์!
แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะผ่านพ้นอากาศานัญจายตนะ
โดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ อันมีการทำในใจว่า
“วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด” แล้วแลอยู่. ฯลฯ.... (ข้อความทรงละเอียดไฉน
มีข้อความที่ตรัสไว้เหมือนในตอนที่ตรัสถึงเรื่องอากาศานัญจายตนะข้างบนนี้ ทุกตัวอักษร แปลก
แต่เปลี่ยนจากอากาศานัญจายตนะ มาเป็นวิญญาณัญจายตนะเท่านั้น แม้ในตอนอากิญจัญญายตนะ
ที่ละไว้ ก็พึงทราบโดยนัยนี้, จนกระทั่งถึงข้อความว่า).... อานนท์! แม้นี้แล ก็
เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสียซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

อานนท์! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เพราะผ่านพ้นวิญญาณัญจายตนะ
โดยประการทั้งปวงเสียแล้ว จึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะ อันมีการทำในใจว่า
“อะไร ๆ ไม่มี” ดังนี้ แล้วแลอยู่. ฯลฯ.... (มีเนื้อความเต็มคฺุในตอนอากาศานัญจายตนะ).... อานนท์! แม้นี้แล ก็เป็นมรรค เป็นปฏิปทา เพื่อละเสีย
ซึ่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้าอัน.

— ม. ม. ๑๓/๑๕๗ - ๑๖๑/๑๕๖ - ๑๕๘.

(สรุปความว่า มรรคหรือปฏิปทานี้ ละโอรัมภาคียสังโยชน์ได้ เพราะการเห็น
อนิจจตา กระทั่งถึง อนัตตตา รวมเป็น ๑๑ ลักษณะ ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
อันปรากฏอยู่ในขณะแห่งรูปผานทั้งสิ้น แต่ละผาน ๆ; และเห็นธรรม ๑๑ อย่างนั้นอย่างเดียวกัน
ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันปรากฏอยู่ในขณะแห่งอรุผานสามข้างต้น แต่ละผาน ๆ

เว้นแนวสัจญานาสัจญายกณะเสีย; นับว่าเป็นธรรมที่ละเอียดสุดซึ้งที่สุด. ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญให้เป็นอย่างถี่ถ้วนที่ว่า มีขันธห้า หรือ ขันธสี่ อยู่ที่จักในขณะที่มีฌาน กังนั).

การเป็นอยู่ที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว

(มัชฌิมาปฏิปทาโดยอัตถโนมิต)

ภิกษุ ท.! ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ เมื่อบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว (เอกนุตตนิพพิท) เพื่อความคลายกำหนด (วิราคะ) เพื่อความดับ (นิโรธ) เพื่อความสงบ (อุปสม) เพื่อความรู้ยิ่ง (อภิญญ) เพื่อความรู้พร้อม (สมโพธิ) เพื่อนิพพาน. ทำประการอย่างไรเล่า? ทำประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ :-

เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย อยู่;

เป็นผู้มีความสำคัญว่าปฏิภูลในอาหาร อยู่;

เป็นผู้มีความสำคัญว่าเป็นสิ่งไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง อยู่;

เป็นผู้มีปกติตามเห็นว่าไม่เที่ยง ในสังขารทั้งปวง อยู่; และ

มรณสัญญา เป็นสิ่งที่ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในกายใน อยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล เมื่อบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

- ปรุจก. อ. ๒๒/๔๔/๖๔.

(ข้อนี้หมายความว่า เมื่อมีการปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ผลย่อมเกิดขึ้นเป็นการน้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัวโดยไม่ต้องเจตนา เหมือนแม่ไก่ฟักไข้อย่างดีแล้ว ลูกไก่ย่อมออกมาเป็นตัวโดยที่แม่ไก่ไม่ต้องเจตนาให้ออกมา, ฉนั้นโคกัฉนั้น. ขอให้พิจารณาดูให้ดี จงทุกคนเถิด).

หมวด ง. ว่าด้วย การทำหน้าที่ของมรรค

**อภิญ्ञคิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว
ทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกันไป ในตัว**

ภิกษุ ท. ! เปรียบเหมือนเรือนรับรองแขก มีอยู่ ณ เรือนนั้น มีแขกมาจากทิศตะวันออก พักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศตะวันตกพักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศเหนือพักอาศัยอยู่บ้าง มาจากทิศใต้พักอาศัยอยู่บ้าง มีแขกวรรณะกษัตริย์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะพราหมณ์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะแพศย์มาพักอยู่ก็มี มีแขกวรรณะศูทรมาพักอยู่ก็มี (ในเรือนหลังเดียวพักกันอยู่ได้ถึงสี่วรรณะ จากสี่ทิศ ดังนี้), นี่ฉันใด;

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ ภิกษุเมื่อเจริญทำให้มากอยู่ ซึ่งอริยอภิญ्ञคิกมรรค :-

ย่อม กำหนดรู้ ซึ่งธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม ละ ซึ่งธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม ทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งได้;

ย่อม ทำให้เจริญ ซึ่งธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่งได้. (หมายความว่า ในการเจริญอริยมรรคเพียงอย่างเดียว นั้น ย่อมมี การกระทำ และ ผลแห่งการกระทำ รวมอยู่ถึงสี่อย่าง เช่นเดียวกับเรือนหลังเดียวมีคนพักรวมอยู่ ๔ พวก, ฉันใดก็ฉันนั้น).

ภิกษุ ท. ! ธรรมเหล่านี้แหละ เป็น ธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบพึงมีว่า บัญญัติาทานชั้นร้; กล่าวคือ ชั้นร้เป็นที่ยึดมั่นคือ

รูป, ชั้นที่เป็นที่ยึดมั่นคือ เวทนา, ชั้นที่เป็นที่ยึดมั่นคือ สัญญา, ชั้นที่เป็นที่ยึดมั่นคือ สังขาร, ชั้นที่เป็นที่ยึดมั่นคือ วิญญาณ.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น ธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบพึงมีว่า อวิชชา และ ภวตัณหา.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น ธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบพึงมีว่า วิชา และ วิมุคติ.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าไหนเล่า เป็น ธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง? คำตอบพึงมีว่า สมณะ และ วิปัสสนา.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุเจริญทำให้มากซึ่งอริยอฏฐังคิกมรรคอยู่ อย่างไรเล่า (จึงจะมีผล ๔ ประการนั้น)?

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ชนิดที่มีวิเวกอาศัยแล้ว มีวิระกษะอาศัยแล้ว มีนิโรธอาศัยแล้ว มีปกคิน้อมไปเพื่อการสลัดลง.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุเจริญทำให้มากซึ่งอริยอฏฐังคิกมรรคอยู่ อย่างไรเล่า (จึงจะมีผล ๔ ประการนั้น).

—มหาวาร. ตี. ๑๔/๗๗ - ๗๘/๒๕๐ - ๒๕๕.

(ธรรม ๔ อย่างในสูตรนี้ เรียงลำดับไว้เป็น ธรรมควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เจริญ ตรงกับหลักธรรมคาถาทั่วไป ของอริยสัจสี่; แต่มีสูตรอื่น (อุปริ. ม. ๑๔/๕๒๔/๘๒๕) เรียงลำดับไว้เป็นอย่างอื่นคือ ธรรมควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้เจริญ ควรทำให้แจ้ง. ทั้งนี้ก็มี; แต่ก็ยังคงเป็นอริยสัจสี่ได้อยู่นั่นเอง ไม่มีผลเป็นการขัดแย้งกันแต่ประการใด.

พระบาลีในสูตรนี้ แสดงลักษณะของอริยอัฐฐังกิกมรรคไว้เป็น วิเวกนิสฺสิต วิราคะ-
 นิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสุสฺสคปริณามิ; มีสูตรอื่นๆ แสดงลักษณะของอริยอัฐฐังกิกมรรคใน
 กรณีเช่นนี้ แปลกออกไปเป็น รากวินยปริโยสาน : มีการนำออกซึ่งรากะเป็นปริโยสาน,
 โทสวินยปริโยสาน : มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นปริโยสาน, โมหวินยปริโยสาน : มีการนำ
 ออกซึ่งโมหะเป็นปริโยสาน (๑๔/๖๔/๒๖๗); อมโตคธ : หยั่งลงสู่อมตะ, อมคปรารชน :
 มีเบื้องหน้าเป็นอมตะ, อมคปริโยสาน : มีอมตะเป็นปริโยสาน (๑๔/๖๔/๒๖๘); นิหุพพาน-
 นิหุ : เอียงไปสู่นิหุพพาน, นิหุพพานโปก : โน้มไปสู่นิหุพพาน นิหุพพานปฬการ : เงื่อมไป
 สู่นิหุพพาน (๑๔/๗๐/๒๗๑); ทังนํกัมมิ; แม้โดยพยัญชนะจะต่างกัน แต่ก็มุ่งไปยังความหมาย
 อย่างเดียวกัน.

ข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ วัตถุประสงค์ของอริยสัจในสูตรนี้ แสดงไว้ต่างจาก
 สูตรที่รู้จักกันอยู่ทั่วไป, คือสูตรต่างๆ วัตถุประสงค์การกำหนดครุ์ แสดงไว้ด้วยความทุกข์ทุกชนิด
 สูตรนี้แสดงไว้ด้วยบัญญัติปาทานขันธเท่านั้น; วัตถุประสงค์การละ สูตรต่างๆ ไปแสดงไว้ด้วยกัณฑ์
 สาม สูตรนี้แสดงไว้ด้วยอวิชชาและภวักัณฑ์; วัตถุประสงค์การทำให้แจ้ง สูตรต่างๆ ไปแสดงไว้
 ด้วยการดับแห่งกัณฑ์ สูตรนี้แสดงไว้ด้วยอวิชชาและวิมุตติ; วัตถุประสงค์การทำให้เจริญ สูตร
 ทั่วๆ ไปแสดงไว้ด้วยอริยอัฐฐังกิกมรรค ส่วนในสูตรนี้แสดงไว้ด้วยสมณะและวิปัสสนา. ถ้าผู้
 ศึกษาเข้าใจความหมายของคำที่แสดงไว้แต่ละฝ่ายอย่างทั่วถึงแล้ว ก็จะได้เห็นว่าไม่ขัดขวางอะไร
 กัน).

อัฐฐังกิกมรรคชนิดที่เจริญแล้ว ทำให้โศธิบักขิยธรรมสมบูรณ์ไปในตัว

ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือนลมชนิดต่าง ๆ ย่อมพัดไปในอากาศ;
 คือลมทางทิศตะวันออกพัดไปข้าง ลมทางทิศตะวันตกพัดไปข้าง ลมทางทิศเหนือ
 พัดไปข้าง ลมทางทิศใต้พัดไปข้าง ลมมีธุลีพัดไปข้าง ลมไม่มีธุลีพัดไปข้าง ลม
 หนาวพัดไปข้าง ลมร้อนพัดไปข้าง ลมอ่อนพัดไปข้าง ลมแรงพัดไปข้าง, นี้
 ฉันท;

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็นั่น, กล่าวคือ เมื่อภิกษุเจริญทำให้มากอยู่
ซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรค :

แม่ สติบัญญัติ	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana;	
แม่ สัมมัปปธาน	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana;	
แม่ อธิษาท	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana;	
แม่ อินทรีย์ห้า	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana;	
แม่ พละห้า	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana;	
แม่ โพชฌงค์เจ็ด	ก็ถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภavana.	(ธรรม

เหล่านี้ ครอบงำทั้ง ๖ ชนิด เช่นเดียวกับที่ในอากาศ มีลมพัดอยู่ ครอบงำทุกชนิด,
ฉันใดก็ฉันนั้น).

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่
อย่างไรเล่า (ธรรม ๖ ชนิดนั้น จึงถึงความบริบูรณ์แห่งภavana)?

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุยอมเจริญสมาธิปฏิภาณ 'สัมมาสังกัปปะ
.... สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ชนิดที่มีวิเวกอาศัยแล้ว มีวิราคะอาศัยแล้ว มีนิโรธ
อาศัยแล้ว มีปกติน้อมไปเพื่อการสลัดลง.

ภิกษุ ท. ! เมื่อภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยอัฏฐังคิกมรรคอยู่
อย่างนี้แล (ธรรม ๖ ชนิดนั้น จึงถึงความบริบูรณ์แห่งภavana).

(ในพระบาลีสสูตรอื่นๆ แสดงลักษณะแห่งสัมมาทิฐิ ราว อันเป็นองค์แห่งอัฐรัง-
กิมรรคในกรณีเช่นนี้ แปลกออกไปคือ ราคปริโยสาน : มีการนำออกซึ่งราคาเป็นปริโยสาน,
โทสวินยปริโยสาน : มีการนำออกซึ่งโทสเป็นปริโยสาน, โมทวินยปริโยสาน : มีการนำ
ออกซึ่งโมทเป็นปริโยสาน (๑๙/๖๙/๒๖๗); อมโตกธ : หั่งลงสู่อมตะ, อมทปรายน :
มีเบื้องหน้าเป็นอมตะ, อมทปริโยสาน : มีอมตะเป็นปริโยสาน (๑๙/๖๙/๒๖๙); นิพพาน-
นิพน : เอียงไปสู่นิพพาน, นิพพานปน : โน้มไปสู่นิพพาน, นิพพานปพการ :
เงอมไปสู่นิพพาน (๑๙/๖๙/๒๗๑); กังหนักมี).

การทำกิจของอินทรีย์ ในขณะบรรลุดรรม

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! สารีบุตร! อริยสาวกใด มีความ
เลื่อมใสอย่างข่งในตถาคตถึงที่สุดโดยส่วนเดียว, เขาย่อมไม่สงสัยหรือลังเลใน
ตถาคตหรือในคำสอนของตถาคต. สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีศัทธาแล้ว
พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า เขาก็เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย
เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นผู้กำลัง มีความบากบั่นมั่นคง
ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย. สารีบุตร! ความเพียรเช่นนั้นของอริยสาวก
นั้น ย่อมเป็น วิริยอินทรีย์ ของเขอนั้น.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีศัทธา เป็นผู้ปรารถนาความเพียรอยู่
แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า เขาก็เป็นผู้มีสติ ประกอบพร้อมด้วยสติเป็นเครื่อง
ระวังรักษาตนเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ระลึกได้ ตามระลึกได้ ซึ่งสิ่งที่ทำและคำที่พูด
แม่นยำได้. สารีบุตร! ความระลึกเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็น สติ-
อินทรีย์ ของเขอนั้น.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีศัทธา เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เป็น
ผู้มีสติเข้าไปตั้งไว้ แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า เขาก็เป็นผู้กระทำแล้วได้ซึ่ง

โอสถ์การมณั จักได้ชงความตงมั่นแห่งจิต กล่าวคือความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว. สารีบุตร! ความตงมั่นแห่งจิตเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็นสมาธิหรือ ของเธอ.

สารีบุตร! เมื่ออริยสาวกเป็นผู้มีสัทธา ปวารณาความเพียร มีสติเข้าไปตงไว้ มีจิตตงมั่นโดยชอบ แล้ว พึงหวังข้อนี้สืบไปว่า เขาก็เป็นผู้รู้ชัดอย่างนั้นว่า “สังสารวัฏฏี เป็นสิ่งที่มีที่สุดก่อนบุคคลรู้ไม่ได้, ที่สุดฝ่ายข้างตน ย่อมไม่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีคณหาเป็นเครื่องผูกกำลังแล่นไป ท่องเที่ยวไป. ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือแห่งวิชาอันเป็นกองแห่งความมิดนั้นเสียได้ มีอยู่ : นั้นเป็นบทที่สงบ นั้นเป็นบทที่ประณต กล่าวคือธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทงปวง เป็นที่สลัดคณขงอุปธิทงปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งคณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน”. สารีบุตร! ความรู้ชัดเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็นบัญญัติหรือ ของเธอ.

สารีบุตร! อริยสาวกนั้นนั้นแหละ ตงไว้แล้ว ตงไว้แล้ว (ซึ่งวิริยะ) ด้วยอาการอย่างนี้, ระลึกแล้ว ระลึกแล้ว (ด้วยสติ) ด้วยอาการอย่างนี้, ตงมั่นแล้ว ตงมั่นแล้ว (ด้วยสมาธิ) ด้วยอาการอย่างนี้, รู้ชัดแล้ว รู้ชัดแล้ว (ด้วยปัญญา) ด้วยอาการอย่างนี้, เขาย่อมเชื่ออย่างยัง อย่างนั้นว่า “ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมที่เราเคยฟังแล้วในกาลก่อน, ในบัดนี้ เราถูกต้องธรรมเหล่านั้นด้วยนามกายแล้วแลอยู่ ด้วย และแทงตลอดธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญาแล้วเห็นอยู่ ด้วย” ดังนี้.

สารีบุตร! ความเชื่อเช่นนั้นของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็นสัทธิหรือ ของเธอ, ดงนแล.

(ข้อควรสังเกตอย่างยิ่งในกรณีนี้ คือข้อที่สัทธาหรือศรัทธาทำกิจของตน เมื่ออินทรีย์ทั้งสี่ นอกนั้นทำกิจเสร็จแล้ว. ข้อนี้หมายความว่า สิ่งที่เรียกว่าสัทธาหรือความเชื่อนั้น จะถึงที่สุด ก็ต่อเมื่อทำกิจอันบุคคลนั้นจะต้องทำนั้น ๆ ประสพผลสำเร็จแล้ว. สัทธาที่เกิดขึ้นเป็นศรัทธาในเมืองกัน ดังที่แสดงอยู่ในหมวดธรรมต่าง ๆ นั้น ยังมีใช้สัทธาที่สมบุรณ์; ทำให้กล่าวได้ว่า สัทธาสมบุรณ์ปรากฏแก่จิตใจต่อเมื่อบรรลุผลแล้ว คือประกอบอยู่ในญาณที่เห็นความหลุดพ้นของตนแล้ว).

สัมมัตตะ เป็นธรรมเครื่องสันอาสาสะ

ภิกษุ ท.! ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้ มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสันอาสาสะทั้งหลาย.

สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการคือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ อันบุคคลเจริญ กระทำให้ มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสันอาสาสะทั้งหลาย.

— ทสก. อ. ๒๔/๒๕๔/๑๒๒.

หมวด จ. ว่าด้วย ธรรมชื่ออื่น (ความหมายเกี่ยวกับมรรค)

บทธรรมเก้าที่อยู่ในรูปขององค์มรรค

ภิกษุ ท.! ธรรมบท ๔ อย่างเหล่านี้ เป็นธรรมที่รับรู้กันว่าเลิศ รู้จักกันว่ามิมานาน รู้รู้ว่าสืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัด

กระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน อันสมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน. สืออย่าง อย่งไรเล่า? ภิกษุ ท.! สืออย่างคือ :-

อนภิชฌา เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน.

อัปยยาบาท เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน.

สัมมาสติ เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน.

สัมมาสมาธิ เป็นธรรมบทที่รับรู้กันว่าเลิศ มีมานาน สืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน สมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน.

ภิกษุ ท.! ธรรมบท ๔ อย่างเหล่านี้แล เป็นธรรมที่รับรู้กันว่าเลิศ รู้กันว่ามียานาน รู้ว่าสืบกันมาแต่โบราณ ไม่กระจัดกระจาย ไม่เคยกระจัดกระจาย ไม่ถูกเพิกถอน จักไม่ถูกเพิกถอน อันสมณพราหมณ์ผู้วิญญูชนไม่คัดค้าน แล.

- จตุกก. อ. ๒๑/๓๗/๒๕.

(การที่ทรงยืนยันว่า ธรรมบท ๔ อย่างเหล่านี้ มีมาแต่โบราณ ติดต่อกันมาไม่ขาดสาย โดยไม่มีใครคัดค้าน จนถึงทุกวันนี้ ย่อมเป็นการแสดงว่าต้องมีมารวมอยู่ในคำสอนของพระองค์ ในบัดนี้ : อนภิชฌา และอัปยยาบาท คือสัมมาสังกัปปะ รวมกันกับสัมมาสติและ

สัมมาสมาธิ เป็นสามองค์ในบรรดาองค์มรรคทั้งแปด จึงได้นำข้อความนี้มารวมไว้ในหมวดนี้ อันเป็นหมวดที่รวมแห่งมรรค).

ข้อปฏิบัติที่เป็นสัkkายนิโรธคามินีปฏิปทา

ภิกษุ ท. ! สัkkายนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสัkkายะ) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ อริยสาวกผู้มีการสดับ ได้เห็นพระอริยเจ้า ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ได้เห็นสัตบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ :-

ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูป หรือไม่ตามเห็นซึ่งรูปว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในรูป บ้าง;

ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนา หรือไม่ตามเห็นซึ่งเวทนามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในเวทนา บ้าง;

ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญา หรือไม่ตามเห็นซึ่งสัญญามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในสัญญา บ้าง;

ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสังขารโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขาร หรือไม่ตามเห็นซึ่งสังขารมีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในสังขาร บ้าง;

ย่อม ไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณโดยความเป็นตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตน
ว่ามีวิญญาณ หรือไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณว่ามีอยู่ในตน หรือไม่ตามเห็นซึ่งตนว่า
มีอยู่ในวิญญาณ บ้าง.

ภิกษุ ท. ! นี้เราเรียกว่า สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ข้อนี้อธิบายว่า ข้อ (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั้น เรียกว่า
การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินี สมมุ-
ปัสสนา)

— ขนธ. ส. ๑๗/๕๕/๕๐.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทุกขนิโรธคามินีสมมุปัสสนานั้นแหละ คือสักกาย-
นิโรธคามินีปฏิปทา (ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสักกายะ). คำว่า ปฏิปทา ใน
กรณีเช่นนี้ หมายถึงทางดำเนินแห่งจิต มิใช่การปฏิบัติด้วยเจตนา; ได้แก่ความเห็นไม่ผิด
เหล่านั้นนั่นเองเป็นทวิปฏิปทา.

ในบาลีแห่งอื่น (อุปรี. ม. ๑๔/๕๑๖/๘๒๑) แทนที่จะยกเอาเบญจขันธ์มาเป็นวัตถุ
แห่งการเห็น แต่ได้ถวีสยกเอาอายตนิกรรวม ๖ หมวด คือ อายตนะภายในหก อายตนะภายนอก
หก วิญญาณหก ผัสสะหก เวทนาหก ทัณหาหก มาเป็นวัตถุแห่งการตามเห็นเกี่ยวกับไม่มีตัวตน;
และทรงเรียกการตามเห็นนั้นว่า ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่งสักกายะ อย่างเดียวกับ
สูตรข้างบน).

อานิสงส์แห่งการปฏิบัติ โดยหลักพื้นฐาน (เช่นเดียวกับอานิสงส์แห่งมรรค)

ราหุล! เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด. เมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนา
อยู่, พยายาม จักละไป.

ราหุล! เธอจงเจริญกรุณาภาวนาเถิด. เมื่อเธอเจริญกรุณาภาวนา
อยู่, วิหิงสา (ความคิดเบียดเบียน) จักละไป.

ราหุล! เธอจงเจริญมุทิตาภาวนาเถิด. เมื่อเธอเจริญมุทิตาภาวนา
อยู่, อคติ (ความไม่ยินดีด้วยใคร ๆ) จักละไป.

ราหุล! เธอจงเจริญอุเบกขาเถิด. เมื่อเธอเจริญอุเบกขาอยู่,
ปฏิบัติ (ความหงุดหงิดแห่งจิต) จักละไป.

ราหุล! เธอจงเจริญอุสกะภาวนาอยู่, เมื่อเธอเจริญอุสกะภาวนา
อยู่, รากะ จักละไป.

ราหุล! เธอจงเจริญอนิจจสัญญาภาวนาเถิด. เมื่อเธอเจริญ
อนิจจสัญญาภาวนาอยู่, อัสมีมานะ (ความสำคัญว่าตัวตนและของตน) จักละไป.

— ม. ม. ๑๓/๑๔๐/๑๔๕.

ปฏิบัติเพื่อสิ้นอาสวะ ๔ แบบ

ภิกษุ ท.! ปฏิบัติ ๔ ประการเหล่านี้ มีอยู่; คือ ปฏิบัติลำบาก
รู้ได้ช้า ๑ ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว ๑ ปฏิบัติสบาย รู้ได้ช้า ๑ ปฏิบัติสบาย
รู้ได้เร็ว ๑.

ก. แบบปฏิบัติลำบาก ประสพผลช้า

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย
มีสัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาในโลกทั้งปวงโดยความเป็นของไม่น่ายินดี เป็นผู้มี
ปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง มรณสัญญาก็เป็นสิ่งที่เขาดังไว้แล้วใน

ภายใน. ภิกษุ^๕นั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้คือ
คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ วิริยพละ บัญญาพละ; แต่อินทรีย์ ๕
ประการเหล่านี้ของเขานั้น ปรากฏว่าอ่อน คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธินทรีย์ บัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้ยังอ่อน ภิกษุ^๕นั้น
จึงบรรลุนันตริยกิจ^๑ เพื่อความสิ้นอาสวะได้ช้า : ภิกษุ ท. ! นี้เรียกว่าปฏิบัติ
ลำบาก รู้ได้ช้า.

ข. แบบปฏิบัติลำบาก ประสพผลเร็ว

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เป็นผู้ที่มีปกติตามเห็นความไม่งามในอาม
มีสติปัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสติปัญญาในโลกทั้งปวงโดยความเป็นของไม่น่ายินดี เป็นผู้
มีปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง มรณสติปัญญาก็เป็นสิ่งที่เขาตั้งไว้ดีแล้วใน
ภายใน. ภิกษุ^๕นั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้คือ
คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ วิริยพละ บัญญาพละ; แต่อินทรีย์ ๕
ประการเหล่านี้ของเขานั้นปรากฏว่ามีประมาณยิ่ง (แก่กล้า) คือสัทธินทรีย์ วิริยิน-
ทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ บัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้
มีประมาณยิ่ง ภิกษุ^๕นั้นจึงบรรลุนันตริยกิจ เพื่อความสิ้นอาสวะได้เร็ว : ภิกษุ
ท. ! นี้เรียกว่าปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว.

ค. แบบปฏิบัติสบาย ประสพผลช้า

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสังัดจากกามและสังัดจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

๑. อนันตริยกิจ คือสมณะและวิปัสสนารวมกำลังกันทำหน้าที่ของอริยมรรค ตักกิลสบรรลุมรรค
ผลขึ้นไปตามลำดับจนถึงขั้นสูงสุด ไม่มีระยะว่างขั้น.

(มีรายละเอียดครั้งที่แสดงแล้วในทีทั่วไป) แล้วแลอยู่. ภิกษุ^๕นั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตปป์พละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเขานั้น ปรากฏว่าอ่อน คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้ยังอ่อน ภิกษุ^๕นั้นจึงบรรลุนันตริยกิจเพื่อความสิ้นอาสวะ ได้ช้า : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่าปฏิบัติสบาย รู้ได้ช้า.

ง. แบบปฏิบัติสบาย ประสพผลเร็ว

ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ เพราะสังคจากามและสังคจากอกุศล-ธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ^๕นั้นเข้าไปอาศัยธรรมเป็นกำลังของพระเสขะ ๕ ประการเหล่านี้อยู่ คือสัทธาพละ หิริพละ โอตตปป์พละ วิริยพละ ปัญญาพละ; แต่อินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ของเขานั้น ปรากฏว่ามีประมาณยิ่ง คือสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์. เพราะเหตุที่อินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้มีประมาณยิ่ง ภิกษุ^๕นั้นจึง บรรลุนันตริยกิจเพื่อความสิ้นอาสวะ ได้เร็ว : ภิกษุ ท.! นี้เรียกว่า ปฏิบัติสบาย รู้ได้เร็ว.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล ปฏิปทา ๔ ประการ.

- จตุกก. อ. ๒๑/๒๐๒/๑๖๓.

(บาลีนี้ แบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๒ จำพวก : พวกหนึ่งปฏิบัติลำบาก ยุ่งยาก อย่างที่เรียกว่าทุลลัทธุเล นำหว่าคเสียวปฏิกุล ไม่สะดวกสบาย ที่ระบุในสูตรนี้ว่าการตามเห็น ความไม่งามในกาย เป็นต้น; ส่วนอีกจำพวกหนึ่งนั้น เป็นการปฏิบัติที่เอือกเย็น เป็นสุขสบายไปแก่กันมือ ที่ระบุในสูตรนี้เรียกว่าเป็นการได้ฉานทั้งสี่; ต่างกันอยู่อย่างตรงกันข้าม.

คนบางพวกเหมาะสำหรับระบบปฏิบัติลำบาก บางพวกเหมาะสำหรับระบบปฏิบัติสบาย แต่จะ
ประสพผลเร็วหรือช้ามัน ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ทั้งห้าของเขา).

ปฏิบัติทาการอบรมอินทรีย์ ๓ ระดับ

ก. ลักษณะแห่งอินทรีย์ภาวนาขั้นเลิศ

อานนท์! อินทรีย์ภาวนาขั้นเลิศ (อนุตตรา อินทรีย์ภาวนา) ใน
อริยวินัย เป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ในกรณีนี้ อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ - ไม่เป็นที่ชอบใจ -
เป็นที่ชอบใจและไม่เป็นที่ชอบใจ เกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะเห็นรูปด้วยตา. ภิกษุ
นั้นรู้อัตถ์อย่างนี้ว่า "อารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรา นี้ เป็นสิ่งมีปัจจัยปรุงแต่ง (สังขต)
เป็นของหายาบ ๆ (โอฬาริก) เป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจุจ สมุပ္ปน);
แต่มีสิ่งโน้นซึ่งรำงับและประณีต, กล่าวคือ อุเบกขา" ดังนี้. (เมื่อรู้อัตถ์อย่างนี้)
อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ - ไม่เป็นที่ชอบใจ - เป็นที่ชอบใจและไม่เป็นที่ชอบใจ
อันบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ย่อมดับไป, อุเบกขายังคงดำรงอยู่.

อานนท์! อารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ - ไม่เป็นที่ชอบใจ - เป็นที่ชอบ
ใจและไม่เป็นที่ชอบใจ อันบังเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น ย่อมดับไปเร็วเหมือนการ
กะพริบตาของคน ส่วนอุเบกขายังคงเหลืออยู่.

อานนท์! นี้แล เราเรียกว่า อินทรีย์ภาวนาขั้นเลิศในอริยวินัย
ในกรณีแห่ง รูปที่รู้แจ้งด้วยจักขุ.

(ในกรณีแห่ง เสียงที่รู้แจ้งด้วยโสตะ กลิ่นที่รู้แจ้งด้วยฆานะ รสที่รู้แจ้งด้วยชิวหา
โผฏฐัพพะที่รู้แจ้งด้วยติวกาย และ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งด้วยใจ ก็ได้ครุสไว้โดยหลักเกณฑ์อย่าง

เดียวกัน; ต่างกันแต่อุปมาแห่งความเร็วในการดับแห่งอารมณ์นั้น ๆ, คือในกรณีแห่งเสียงเปรียบด้วยความเร็วแห่ง การคิดนิ้วมือ, ในกรณีแห่งกลิ่นเปรียบด้วยความเร็วแห่ง หดน้ำคอกจากใบบัว, ในกรณีแห่งรสเปรียบด้วยความเร็วแห่ง น้ำลายที่อมจากปลายลิ้นของคนแข็งแรง, ในกรณีแห่งโผฏฐัพพะเปรียบด้วยความเร็วแห่ง การเหยียดแขนพับแขนของคนแข็งแรง, ในกรณีแห่งธรรมารมณ์เปรียบด้วยความเร็วแห่ง การหึ่งของทอดน้ำที่หยดลงบนกระทะเหล็กที่ร้อนแดงอยู่ตลอดวัน, ฉันทก็ฉันทนั้น; แล้วทรงสรุปในสุดท้ายว่า นี่แต่เรียกว่าอินทรีย์ภาวนาชั้นเล็กในอริยวินัย).

— อปริ. ม. ๑๔/๕๔๒ - ๕๔๕/๘๕๖ - ๘๖๑.

(การที่เรียกว่า อินทรีย์ภาวนาชั้นเล็ก นั้น หมายถึงการดับไปอย่างรวดเร็วที่สุดของอารมณ์ และด้วยอำนาจความรู้ชัดว่าอารมณ์นั้น ๆ เป็นเพียงสังขระอันเป็นของหายาบ และเป็นเพียงสิ่งอาศัยกันเกิดขึ้นตามธรรมชาติ, และมีสังขระกันข้ามคืออุเบกขาอันเป็นของละเอียด ประณีต ร้างบ; ซึ่งทั้งหมดก็เป็นธรรมะชั้นเล็ก จึงจัดเป็นชั้นเล็กสุดของอินทรีย์ภาวนาในธรรมวินัยของพระองค์.)

ข. ลักษณะแห่งผู้เป็นเสขปาฏิพท

อานนท์! บุคคลผู้มีธรรมเครื่องดำเนินเฉพาะตนในระดับเสขะ (เสขปาฏิพท) เป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ในกรณีนี้ ความพอใจ - ความไม่พอใจ - ความพอใจและไม่พอใจ เกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ ฟังเสียงด้วยโสตะ ดมกลิ่นด้วยฆานะ ลิ้มรสด้วยชีวกา ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยผิวกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ. ภิกษุนั้น ย่อมรู้สึกอึดอัด กระทบกระถัง รังเกียจอยู่ด้วยความพอใจ - ความไม่พอใจ - ความพอใจและไม่พอใจนั้น.

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า บุคคลผู้มีธรรมเครื่องดำเนินเฉพาะตน
ในระดับเสาะ.

— อปริ. ม. ๑๔/๕๔๖/๘๖๒.

(พระอริยบุคคลระดับเสาะ ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ยังรู้สึกอคติกระทบกระทั่งต่อ
อารมณ์ที่มากกระทบ; แม้จะเป็นอภิวรรณณ์ฝ่ายกุศล เป็นที่ตั้งแห่งความยินดีพอใจ ก็อคติใน
ฐานะที่เป็นอารมณ์อันมากกระทบตน เพราะยังมีความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) บางส่วนที่เหลืออยู่;
กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ยังมีตัวตนเหลืออยู่สำหรับรับการกระทบกระทั่ง จึงไม่ว่าง ไม่เกลี้ยง
ไม่สงบเย็น).

ค. ลักษณะแห่งศูเจริญอินทรีย์บนอริยะ

อานนท์! บุคคลผู้มีอินทรีย์อันอบรมแล้ว ในชั้นอริยะ (อริย-
ภาวตินุทริย) เป็นอย่างไรเล่า?

อานนท์! ในกรณีนี้ ความพอใจ - ความไม่พอใจ - ความพอใจและไม่
พอใจ เกิดขึ้นแก่มิชอบเพราะเห็นรูปด้วยจักขุ ฟังเสียงด้วยโสตะ ดมกลิ่น
ด้วยฆานะ ลิ้มรสด้วยชีวกา ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยผิวกาย รู้แจ้ง
ธรรมารมณ์ด้วยใจ. มิชอบนั้น :-

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่ามีปฏิกุล ในสิ่งที่
เป็นปฏิกุล (คือไม่น่าพอใจ หรือเป็นที่ตั้งของโทสะ) ดังนี้ เธอก็อยู่อย่างผู้มีความ
รู้สึกว่ามีปฏิกุลในสิ่งที่ไม่มีปฏิกุลนั้นได้.

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่ามีปฏิกุล ในสิ่งที่ไม่มีปฏิกุล
(คือไม่เป็นที่ตั้งแห่งโทสะ รังแต่จะเป็นที่ตั้งแห่งราคะ) ดังนี้ เธอก็อยู่อย่างผู้
มีความรู้สึกว่ามีปฏิกุลในสิ่งที่ไม่มีปฏิกุลนั้นได้.

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าจะไม่ปฏิบัติ ทั้งในสิ่งที่ เป็นปฏิบัติและไม่เป็นปฏิบัติ ดังนี้ เธอก็อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าจะไม่ปฏิบัติทั้งในสิ่งที่ เป็นปฏิบัติและไม่ปฏิบัตินั้นได้.

ถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างมีความรู้สึกว่าจะปฏิบัติ ทั้งในสิ่งที่ ไม่ปฏิบัติและสิ่งที่ เป็นปฏิบัติ ดังนี้ เธอก็อยู่อย่างผู้มีความรู้สึกว่าจะปฏิบัติทั้งในสิ่งที่ ไม่ปฏิบัติและสิ่งที่ เป็นปฏิบัตินั้นได้.

และถ้าเธอหวังว่า จะเป็นผู้อยู่อย่างเว้นขาดจากความรู้สึกว่าจะปฏิบัติและ ไม่ปฏิบัติทั้งสองอย่างเสีย แล้วอยู่อย่างผู้อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ ดังนี้ เธอก็ อยู่อย่างผู้อุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่เป็นปฏิบัติและไม่ปฏิบัติทั้งสองอย่างนั้นได้.

อานนท์! อย่างนี้แล ชื่อว่า บุคคลผู้มีอินทรีย์อันเจริญแล้ว ในชั้น อริยะ.

(ข้อนี้หมายถึงผู้เจริญอินทรีย์จนบังคับจิตได้ ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความเป็นปฏิบัติ ความไม่ปฏิบัติ และความพ้นจากความหมายแห่งความเป็นปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ จึงสามารถบังคับ จิต ควบคุมจิตไม่ให้เกิดความยินดียินร้าย แต่อยู่ด้วยอุเบกขาได้ถึงที่สุด. เข้าใจว่า แม้ยังไม่ เป็นพระอรหันต์ก็สามารถกระทำได้.

อนึ่ง ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็น ความหมายของคำว่าเสขะ จากข้อความในเรื่องข้าง บน และ ความหมายของคำว่าอริยะ จากข้อความในเรื่องนี้, ว่าจะต่างกันอย่างไร).

อานนท์! ด้วยอาการอย่างนี้แล เป็นอันว่า อนุตตรอินทรีย์ภาวนา ในอริยวินัย เราแสดงแล้วแก่เธอ. เสขปาฏิบถ เราก็แสดงแล้วแก่เธอ. อริยภาวัตินทรีย์ะ เราก็แสดงแล้วแก่เธอ. อานนท์! กิจอันใด ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย ;

กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย. อานนท์! นั้น โคนไม้ทั้งหลาย
 นั้น เรือนว่างทั้งหลาย. อานนท์! พวกเธอจงเพียรเผากิเลส, อย่าได้ประมาท.
 พวกเธอทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้ที่ต้องร้อนใจ ในภายหลังเลย. นั่นแล เป็นวาจา
 เครื่องพราสอนพวกเธอทั้งหลายของเรา.

—อุปริ. ม. ๑๔/๕๔๖-๕๔๗/๘๖๓-๘๖๕.

ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตผลของคนเจ็บไข้

ภิกษุ ท.! ถ้ากรรมห้าประการ ไม่เว้นห่างไปเสียจากคนเจ็บไข้
 ทุพพลภาพคนใด ข้อนี้ก็เป็นสิ่งที่เขาผู้นั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักกระทำให้แจ้งได้
 ชงเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้ง
 หลาย ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ต่อกาลไม่นาน
 เทียว. ธรรมห้าประการนั้นเป็นอย่างใดเล่า? ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้ ภิกษุ :-

เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย อยู่;

เป็นผู้มีปกติสำคัญว่าปฏิภูลในอาหาร อยู่;

เป็นผู้มีปกติสำคัญว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง อยู่;

เป็นผู้มีปกติตามเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง อยู่;

มรณสัญญาอันเขาตั้งไว้ดีแล้วในภายใน อยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรมห้าประการเหล่านี้ ไม่เว้นห่างไปเสียจากคนเจ็บไข้
 ทุพพลภาพคนใด ข้อนี้ก็เป็นสิ่งที่เขาผู้นั้นพึงหวังได้ คือ เขาจักกระทำให้แจ้งได้ซึ่ง
 เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย
 ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในทิฏฐุธรรมนี้ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ต่อกาลไม่นานเทียว.

—ปญจก. อ. ๒๒/๑๖๐/๑๒๑.

[ธรรมทั้งห้าประการนี้ ในสูตรอื่น (ปญจก. อ. ๒๒/๔๔/๖๔) ทรัสไว้ไม่เฉพาะคนเจ็บไข้ แต่ทรัสไว้สำหรับคนทั่วไป ว่าเป็นธรรมที่เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว จะนำไปพร้อมเพื่อเบือน่าย กลายกำหนด กับสนิท สงบราบรื่น รู้ยิ่ง รู้พร้อม และนิพพาน โดยส่วนเดียว.

สูตรถัดไปอีก (๒๒/๔๔/๗๐) ทรัสว่า เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสันอาสวะทั้งหลาย.

อีกสูตรถัดไป (๒๒/๔๔/๗๑) ทรัสว่า เมื่อเจริญทำให้มากแล้ว มีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเป็นผลเป็นอนานิสงส์].

องค์สิบห้าเพื่อการทำลายกระเปาะของอวิชชา (มุ่งผลอย่างเดียวกับมัชฌิมาปฏิปทา)

(ภิกษุ ละตะปดครั้งจิตทั้งห้า ประการเสียได้ ก็ไม่สงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา มีจิตไม่ขัดแค้นในเพื่อนสหธรรมจารี; และ ดอนตั้งผูกพันจิตห้า ประการเสียได้ คือไม่กำหนดในกาม ไม่กำหนดในกาย ไม่กำหนดในรูป ไม่เห็นแก่นอน ไม่ประพฤติพรหมจรรย์เพราะปรารถนาความเป็นเทพ; รวมถึงประการ ได้แล้ว :-)

ภิกษุ นั้น เจริญอิทธิบาท (สี่ประการ) อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะ - วิริยะ - จิตตะ - วิมังสา เป็นประธานกิจ มีอุสุโสฬหี (ความเพียรมีประมาณโดยยิ่ง) เป็นที่ห้า.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ นั้น ประกอบพร้อมด้วยองค์สิบห้า รวมทั้งอุสุโสฬหี ครบแล้ว เป็นผู้ควรเพื่อเจาะแทงกิเลส เพื่อรู้พร้อม เพื่อถึงทัฬโยคักเขมธรรมอันไม่มีธรรมอันยิ่งกว่า.

ภิกษุ ท. ! เปรียบเสมือนฟองไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง ๑๒ ฟอง อันแม่ไก่นอนทับ กก พักด้วยดีแล้ว โดยที่แม่ไก่ไม่ต้องทำความปรารถนาว่า “ลูกไก่เหล่านี้จงทำลายกระเปาะฟอง ด้วยเล็บเท้า ด้วยจะงอยปาก แล้วออกมาโดยสวัสดิ์เถิด” ดังนี้ ลูกไก่เหล่านี้ก็สามารถทำลายกระเปาะด้วยเล็บเท้าจะงอยปาก ออกมาได้โดยสวัสดิ์, ฉันทใด; ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์สิบห้าพร้อมทั้งอุสโสฬสหรืออย่างนั้นแล้ว ก็สามารถเพื่อเจาะแทงกิเลส เพื่อรู้พร้อม เพื่อถึงทัฬหโยคกัมเมชฌมอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่าได้เอง, ฉันทันนั้นเหมือนกัน.

— ม. ม. ๑๒/๒๑๐/๒๓๓.

สุขโสมนัสที่เป็นไปเพื่อสันอาสาสะ

(มัชฌิมาปฏิปทาที่แสนสุข)

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัส ในทิฏฐุธรรมเทียว; และการกำเนิดของเธอนั้น จักเป็นการปรารถนาเพื่อความสันไปแห่งอาสาสะด้วย. ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท. ! ธรรมหกประการคือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

เป็น ชัมมาราโม (มีธรรมเป็นที่มายินดี);

เป็น ภาวนาราโม (มีการเจริญภาวนาเป็นที่มายินดี);

เป็น ปหานาราโม (มีการละกิเลสเป็นที่มายินดี);

เป็น ปวิเวการาโม (มีความสงัดจากโยคธรรมเป็นที่มายินดี);

เป็น อภัยบิณฑารโม (มีธรรมอันไม่เบียดเบียนเป็นที่มายินดี);

เป็น นิปปปัญจาราโม (มีธรรมอันไม่ทำความเนิ่นช้าเป็นที่มายินดี).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้แล ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัส ในทิฏฐธรรมเทียว; และการกำเนิดของเธอ นั้น จักเป็นการปรารภเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วย.

— จกก. อ. ๒๒/๔๘๐/๓๔๕.

ความเห็นที่ไม่มีอะไรเห็นยิ่งไปกว่า

ก. พวกที่ไม่ทำความเห็น

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า. ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า?

ภิกษุ ท. ! ธรรมหกประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม (น นิคฺคเหตุพฺพ);

ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (น ปคฺคเหตุพฺพ);

ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้ร่าเริง (น สมฺปหสิตพฺพ);

ไม่เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัยที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยิ่ง (น อชฺฌเปกฺขิตพฺพ);

เป็นผู้มีจิตน้อมไปในธรรมทรม (หีนาริมุตฺติโก); และ

เป็นผู้ยินดียิ่งใน สักกาสะ (สกุทายาภิรโต).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้แล้ว เป็นผู้ไม่ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเย็นอันไม่มีอื่นยิ่งกว่า.

ข. พวกที่ทำความเห็น

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ควรเพื่อกระทำ
ให้แจ้งซึ่งความเห็นอันไม่มอันยิ่งกว่า. ธรรม ๖ ประการ เหล่าไหนเล่า?

ภิกษุ ท. ! ธรรมหกประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :—

ข่มจิตในสมย์ที่ควรข่ม (นิคฺคเหตุพฺพ) ;

ประคองจิตในสมย์ที่ควรประคอง (ปกฺคเหตุพฺพ) ;

ทำจิตให้ร่าเริงในสมย์ที่ควรทำจิตให้ร่าเริง (สมฺปทฺสิตพฺพ) ;

เข้าไปเพ่งอย่างยั้งซึ่งจิตในสมย์ที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยั้ง (อชฺฌเปกฺขิ-
ตพฺพ) ;

เป็นผู้มีจิตน้อมไปในธรรมประณีต (ปณฺฑิตาริมนฺตติโก) ; และ

เป็นผู้ยินดียิ่งในนิพพาน (นิพฺพานาภิรโต).

ภิกษุ ท. ! ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้แล้ว เป็นผู้
ควรเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความเห็นอันไม่มอันยิ่งกว่า แล.

— จกฺก. อ. ๒๒/๔๘๔/๓๕๖.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ในที่นี้ทรงแสดง สกฺกาธะ ไว้ในฐานะเป็นสิ่งที่ตรงกัน
ข้ามจากนิพพาน, ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทั้งสองอย่างเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีได้โดยเท่ากัน แล้ว
แต่ว่าจะเป็นผู้ฝ้ายผัดหรือฝ้ายตุก).

ปฏิปทาการบรรลุอรหัตต์หรืออนาคามี ในภพปัจจุบัน

ภิกษุ ท. ! บุคคลใดบุคคลหนึ่ง จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม เจริญ
กระทำให้มาก ซึ่งธรรม ๕ ประการ ; ผู้นั้น พึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งได้

ในบรรดาผลทั้งหลายสองอย่าง กล่าวคือ อรหัตตผลในทิฏฐุธรรม (ภพปัจจุบัน) นั้นเทียว, หรือว่า อนาคามิผล เมื่อยังมีอุปาทิ (เชื้อ) เหลืออยู่.

ภิกษุ ท.! ธรรม ๕ ประการนั้น เป็นอย่างไรเล่า? ห้าประการ คือ ภิกษุในกรณีนี้ :-

มีสติอันตนเข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในภพในนั้นเทียว เพื่อเกิดปัญญา ความเกิดขึ้นและดับไปแห่งธรรมทั้งหลาย ๑ ;

มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย ๑ ;

มีความสำคัญว่าปฏิภูลในอาหาร ๑ ;

มีความสำคัญว่าในโลกทั้งปวงไม่มีอะไรที่น่ายินดี ๑ ;

มีปกติเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง ๑.

ภิกษุ ท.! บุคคลใดบุคคลหนึ่ง จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม เจริญ กระทำให้มาก ซึ่งธรรม ๕ ประการเหล่านี้; ผู้นั้น พึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้ ในบรรดาผลทั้งหลายสองอย่าง กล่าวคือ อรหัตตผลในทิฏฐุธรรม (ภพปัจจุบัน) นั้นเทียว, หรือว่า อนาคามิผล เมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ แล.

- ปรุจก. อ. ๒๒/๑๖๑/๑๒๒.

หมวด ๑. ว่าด้วย อุปมาธรรมของมรรค

ระวังมคคภาวนา : มทั้งศีลและอุ

(ฝ่ายศีล)

ภิกษุ ท.! เด็ยแห่งเมล็ดข้าวสาลี หรือเด็ยแห่งเมล็ดข้าววะ ที่วางไว้ไม่ถูกทำ จักดำมือ หรือดำเท้าที่เหยียบตกลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห้อ ขึ้นมา ได้นั้น : นั้นไม่เป็นฐานะที่มีได้. ข้อนี้ เพราะเหตุไรเล่า? เพราะ

เหตุว่า เตื่อยแห่งเมล็ดข้าวเหล่านั้น วางไว้ไม่ถูกต้อง (สำหรับที่จะดำ), ข้อนั้น
 ฉนั้นได้; ภิกษุ ท.! เมื่อทัญฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด มัคคภาวนาเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด
 แล้ว ภิกษุนั้น จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำ
 นิพพานให้แจ้ง ได้ นั้น : นั้น ไม่เป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า?
 เพราะเหตุว่า ทัญฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ผิด, ฉนั้นนั้นเหมือนกัน.

(ตายถุก)

ภิกษุ ท.! เตื่อยแห่งเมล็ดข้าวสาลี หรือเตื่อยแห่งเมล็ดข้าวยวะ
 ที่วางอยู่ถูกต้อง จักดำมือ หรือดำเท้าที่เหยียบกดลงไป หรือจักทำโลหิตให้ห้อขึ้น
 มา ได้ นั้น : นั้นเป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า
 เตื่อยแห่งเมล็ดข้าวเหล่านั้น วางอยู่ถูกต้อง (สำหรับที่จะดำ), ข้อนั้นฉนั้นได้;
 ภิกษุ ท.! เมื่อทัญฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูกต้อง มัคคภาวนาเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูกต้อง แล้ว ภิกษุ
 นั้น จักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำนิพพานให้แจ้ง
 ได้ นั้น : นั้น เป็นฐานะที่มีได้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? เพราะเหตุว่า
 ทัญฐิเป็นสิ่งที่ตั้งไว้ถูกต้อง, ฉนั้นนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท.! อย่างไรเล่า ที่เรียกว่า เมื่อทัญฐิตั้งไว้ถูกต้อง มัคคภาวนา
 ตั้งไว้ถูกต้อง แล้ว ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้เกิดขึ้น หรือจักกระทำ
 นิพพานให้แจ้ง ได้? ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสมาทานทัญฐิ อันอาศัย
 วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ์); เจริญ
 สมาสังกัปปะ; เจริญสมาวาจา; เจริญสมาภัมมันตะ;
 เจริญสมาอาชีวะ; เจริญสมาวายามะ; เจริญสมาสติ;
 เจริญสมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการ

สลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ). ภิกษุ ท.! อย่างนี้แล คือข้อที่กล่าวว่า เมื่อทฎฐิ
ตั้งไว้ถูก มัคคภาวนาตั้งไว้ถูก แล้ว ภิกษุ นั้นจักทำลายอวิชชา จักทำวิชชาให้
เกิดขึ้น หรือจักกระทำให้พพานให้แจ้ง ได้.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๑๓/๔๒-๔๔.

ภาวะแห่งความผูก - ผิด

ภิกษุ ท.! เราจักแสดงภาวะแห่งความผิด (มิจฺจตุตฺต) และ ภาวะ
แห่งความผูก (สัมมตุตฺต). พวกเธอจงฟัง.

ภิกษุ ท.! ภาวะแห่งความผิด เป็นอย่างไรเล่า? ได้แก่สิ่งเหล่านี้
คือ มิจฺจาทฎฐิ มิจฺจาสังกัปปะ มิจฺจาวาจา มิจฺจากัมมันตะ มิจฺจอาชีวะ มิจฺจา-
วายามะ มิจฺจาสติ มิจฺจาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ภาวะแห่งความผิด.

ภิกษุ ท.! ภาวะแห่งความผูก เป็นอย่างไรเล่า? ได้แก่สิ่งเหล่านี้
คือ สัมมาทฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-
วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท.! นี้เรากล่าวว่า ภาวะแห่งความผูก.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๒๒/๕๔-๖๑.

[ภาวะแห่งความผิดและภาวะแห่งความผูก ฝ่ายละแปดประการนี้ ในที่อื่นเรียก
ว่า อกุศลธรรมและกุศลธรรม ก็มี (๑๔/๒๒/๖๒-๖๔); ในที่อื่นเรียกว่า มิจฺจาปฏิบัติ
และสัมมาปฏิบัติ ก็มี (๑๔/๒๒-๒๓/๖๕-๖๗); และในที่อื่นอีกเรียกว่า มิจฺจาปฏิบัติและ
สัมมาปฏิบัติ ก็มี (๑๔/๒๔/๘๔-๘๖).

สำหรับสิ่งที่เรียกว่า มิจฺจัตตะและสัมมัตตะ ในที่นั้นนั้น แสดงไว้ด้วยองค์แปด;
ในที่อื่นแสดงไว้ด้วยองค์สิบ ก็มี คือเพิ่ม มิจฺจาญาณะ-รู้ผิด มิจฺจาวิมุตติ-หลุดพ้นผิด เข้า
กับมิจฺจัตตะแปด เป็นมิจฺจัตตะสิบ ก็มี (ทสก. อ. ๒๔/๒๕๗/๑๓๒), และเพิ่มสัมมาญาณะ-

รู้ถูก สัมมาวิมุตติ—หลุดพ้นถูก เข้ากับสัมมัตตะแปด เป็นสัมมัตตะสิบ ก็มี (ทสก.อ.๒๔/๒๕๗/๑๓๓), คงมีข้อความตรัสไว้ในหัวข้อข้างล่างนี้ :-].

ภาวะแห่งความเป็นผิด - ถูก

ภิกษุ ท.! มิจฉัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นผิด) ๑๐ ประการเหล่านี้ มีอยู่. สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการคือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล มิจฉัตตะสิบ.

ภิกษุ ท.! สัมมัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นถูก) ๑๐ ประการเหล่านี้ มีอยู่. สิบประการอย่างไรเล่า? สิบประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล สัมมัตตะสิบ.

- ทสก. อ. ๒๔/๒๕๗/๑๓๒-๑๓๓.

อเสขธรรมสิบ ในฐานะพิธีเครื่องขำระบาป

ภิกษุ ท.! ในบรรดาชนบททางทิศใต้ มีพิธีกรรม ชื่อโรวณะ. ในพิธีกรรมนั้น มีข้าว มีน้ำ มีของเคี้ยว ของบริโภค มีของควรถ่ม ของควรถ่ม มีการพ้อน การขับ และการประโคม. ภิกษุ ท.! พิธีกรรมชื่อโรวณะนั้น มีอยู่ มิใช่เรากล่าวว่าไม่มี แต่ว่าพิธีกรรมชื่อโรวณะนั้น เป็นของต่ำ เป็นของชาวบ้าน ควรแก่บุดูชน ไม่ใช่ของอารยชน ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็น

ไปพร้อมเพื่อความหน่ายทุกข์ เพื่อความคลายกำหนด ความดับ ความว่างับ
ความรู้อย่าง ความรู้พร้อม และนิพพาน.

ภิกษุ ท. ! เราจักแสดง โขณะอันประเสริฐ ที่เป็นไปพร้อมเพื่อ
ความหน่ายทุกข์โดยส่วนเดียว เพื่อความคลายกำหนด ความดับ ความว่างับ
ความรู้อย่าง ความรู้พร้อม และนิพพาน เป็นโฆณะที่เมื่อสัตว์ผู้มีความเกิดเป็น
ธรรมดาได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความเกิด, ผู้มีความแก่เป็นธรรมดาได้
อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความแก่, ผู้มีความตายเป็นธรรมดาได้อาศัยแล้ว
ย่อมหลุดพ้นจากความตาย, ผู้มีความโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย
ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจได้อาศัยแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากความโศก ความ
ร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ. พวกเธอจงฟังคำ
นั้น จงทำในใจให้ดี เราจักกล่าว. (ต่อจากนั้น ทรงแสดงอเสขธรรม ๑๐ ประการ คือ
สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมัตตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาชามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ).

— ทสก. อ. ๒๔/๒๓๑/๑๐๗

อภฺฐัจฉิกมรรค

มีความหมายแห่งความเป็นกัลยาณมิตร

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ธรรมนี้ เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์, กล่าวคือ
ความเป็นผู้มีมิตรดี ความเป็นผู้สหายดี ความเป็นผู้ผูกพ้องดี”.

อานนท์ ! อย่างกล่าวอย่างนั้น ; อานนท์ ! อย่างกล่าวอย่างนั้น.
อานนท์ ! ธรรมนี้ เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว, กล่าวคือ ความเป็นผู้มี
มิตรดี ความเป็นผู้สหายดี ความเป็นผู้ผูกพ้องดี.

อานนท์! สำหรับภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี นั้น
 ข้อนี้เป็นสิ่งที่พึงหวังได้ คือ จักทำอริยอฏฐังคิกมรรคให้เจริญได้ จักกระทำอริย-
 อฏฐังคิกมรรคให้มากได้. ข้อนั้น เป็นอย่างไรเล่า? อานนท์! ข้อนั้นคือ
 ภิกษุในกรณีนี้ เจริญสมาธิปฏิฐานอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อม
 ไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ), เจริญสมาสังกัปปะ เจริญสมาสมาจา
 เจริญสมาสมาถัมมันตะ เจริญสมาสมาอาชีวะ เจริญสมาสมาวายามะ
 เจริญสมาสมาสติ เจริญสมาสมาสมาธิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ
 น้อมไปเพื่อการสลัดลง (ซึ่งอุปาทานขันธ). อานนท์! อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่ามี
 มิตรดี (กลุยาณมิตรดี) มีสหายดี (กลุยาณสหาย) มีพวกพ้องดี (กลุยาณสมบุวง) ก
 ทำอริยอฏฐังคิกมรรคให้เจริญได้ กระทำอริยอฏฐังคิกมรรคให้มากได้.

อานนท์! ข้อที่ว่าความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี เป็น
 พรหมจรรย์ทั้งสันทีเดียว นั้น อันใคร ๆ พึงทราบโดยปริยายแท้ : อานนท์!
 เพราะอาศัยเราแล เป็นกัลยาณมิตร สัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้น
 จากความเกิด สัตว์ที่มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากความแก่ สัตว์ที่มี
 ความตายเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากความตาย สัตว์ที่มีโสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสสะอุปายาสเป็นธรรมดา ย่อมหลุดพ้นจากโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสสะ-
 อุปายาส. อานนท์! โดยปริยายนี้แล อันใคร ๆ พึงทราบว่า ความเป็นผู้มี
 มิตรดี ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีพวกพ้องดี นี้เป็นพรหมจรรย์ทั้งสัน
 ทีเดียว ดังนี้.

(คำตรัสแก่พระสารีบุตร :-)

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! ความเป็นผู้มีมิตริดี ความเป็นผู้มี
สหายดี ความเป็นผู้มพวกพ้องดี ความเป็นพรหมจรรย์ทางสัน.

สารีบุตร! สำหรับภิกษุผู้มีมิตริดี มีสหายดี มีพวกพ้องดี นั้น
ข้อนี้เป็นสิ่งที่พึงหวังได้ คือ จักทำอริยอัฐรังคิกมรรคให้เจริญได้ จักกระทำ
อริยอัฐรังคิกมรรคให้มากได้. (ต่อจากนั้นทรงแจกองค์แห่งอัฐรังคิกมรรคที่อาศัยวิเวก
อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสลัดลง แล้วตรัสความที่สัตว์อาศัยพระองค์เป็น
กัลยาณมิตรแล้ว พ้นจากชาติชรามรณะและทุกข์ทั้งปวงได้ เช่นเดียวกับข้อความที่กล่าวแล้ว
ข้างต้น).

- มหาวาร. ตี. ๑๔/๓ - ๔/๘ - ๑๑.

นาบุญหรือนาบาป เนื่องอยู่กับองค์แห่งมรรค

ก. นาบาป

ภิกษุ ท.! พืชที่หว่านลงในนาที่ประกอบด้วยลักษณะ ๔ อย่าง ย่อม
ไม่ให้ผลมาก ไม่ให้ความพอใจมาก ไม่ให้กำไรมาก. ประกอบด้วยลักษณะ
๔ อย่าง อย่างไรเล่า? แปลดอย่าง คือ นานาในกรณีนี้ พื้นทีลุ่ม ๆ ดอน ๆ
เต็มไปด้วยก้อนหินและกรวด ดินเค็ม ไถให้ลึกไม่ได้ ไม่มีทางน้ำเข้า ไม่มีทาง
น้ำออก ไม่มีเหมือง ไม่มีหัวคันนา, ใช้น้ำดี; ภิกษุ ท.! ข้อนี้ก็ฉนั้น
เหมือนกัน : ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างเหล่านี้
เป็นทานไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มี ความรุ่งเรืองมาก ไม่แผ่ไพศาลมาก.
ที่ว่าประกอบด้วยองค์แปดอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? แปลดอย่าง คือ สมณ-
พราหมณ์ในกรณีนี้ เป็นผู้มิจจาทฎฐิ มิจจาสังกัปะ มิจจาวาจา มิจจา-

กัมมันตะ มีมิจณาอาชีวะ มีมิจनावายามะ มีมิจณาสติ มีมิจณาสมาธิ. ภิกษุ ท. !
 ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างอย่างนี้ เป็นทาน
 ไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ไม่มีควมรุ่งเรืองมาก ไม่แผ่ไพศาลมาก.

ข. นานบุญ

ภิกษุ ท. ! พืชที่หว่านลงในนาที่ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่าง ย่อม
 ให้ผลมาก ให้ความพอใจมาก ให้กำไรมาก. ประกอบด้วยลักษณะ ๘ อย่าง
 อย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ นานในกรณีนี้ พื้นที่ไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เต็มไปด้วย
 ด้วยก้อนหินและกรวด ดินไม่เค็ม ไถให้ลึกได้ มีทางน้ำเข้า มีทางน้ำออก มี
 เหมือง มีหัวคันนา, นี้ฉันใด; ภิกษุ ท. ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน :
 ทานที่บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างเหล่านี้ เป็นทานมี
 ผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แผ่ไพศาลมาก. ที่ว่าประกอบ
 ด้วยองค์แปดอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า? แปดอย่าง คือ สมณพราหมณ์ใน
 กรณีนี้ เป็นผู้ที่มีสัมมาทิฐิ มีสัมมาสังกัปปะ มีสัมมาวาจา มีสัมมากัมมันตะ มี
 สัมมาอาชีวะ มีสัมมาวายามะ มีสัมมาสติ มีสัมมาสมาธิ. ภิกษุ ท. ! ทานที่
 บุคคลให้ในสมณพราหมณ์ที่ประกอบด้วยองค์แปดอย่างอย่างนี้ เป็นทานมีผลมาก
 มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แผ่ไพศาลมาก แล.

— อฏฺจก. อ. ๒๓/๒๔๑/๑๒๔.

พิธีปลงบาปด้วยสัมมัตตปฏิปทา

พราหมณ์! อะไรกันหนอ ท่านจึงสระเกล้าในวันอุโบสถ นุ่งห่ม
 ผ้าไหมพัศตร์คู่ใหม่ กำพู่กัศุสะสด มายืนอยู่ ณ ที่นี้? วันนี้เป็นวันอะไรของ
 พวกสกุลพราหมณ์?

“พระโคตมผู้เจริญ! วันนี้เป็นวันบัจโจโรหณี (ปลงบาป) ของพวกสกุลพราหมณ์”.

พราหมณ์! พิธีบัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ เป็นอย่างไรกันเล่า?

“พระโคตมผู้เจริญ! ในกรณีนี้ พราหมณ์ทั้งหลายสระเกล้าในวันอุโบสถ นุ่งห่มผ้าไหมพัศตร์คู่ใหม่ ฉาบแผ่นดินด้วยโคลมัยสค ปูลาดด้วยหญ้าทุกเสสค แล้วสำเร็จการ นอนระหว่างกองกุนท์และเรือนไฟ ลุกขึ้นประกองอัญชติต่อไฟนั้นสามครั้ง ในราตรีนั้น กล่าวอยู่ว่า “ข้าพเจ้าปลงบาปกะท่านผู้เจริญ, ข้าพเจ้าปลงบาปกะท่านผู้เจริญ” ตั้งนั้น หล่อเลี้ยงไฟไว้ด้วยเนยใส น้ำมัน เนยขัน อันเพียงพอ; ล่วงราตรีนั้นแล้ว เลี้ยงกุพราหมณ์ ทั้งหลายให้อิ่มหนา ด้วยขาทนียโภชนียะอันประณีต. พระโคตมผู้เจริญ! พิธีบัจโจโรหณี ของพวกพราหมณ์ เป็นอย่างนั้นแล”.

พราหมณ์! พิธีบัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ เป็นอย่างหนึ่ง. ส่วน พิธีบัจโจโรหณีในอริยวินัย เป็นอย่างอื่น; กล่าวคือ พราหมณ์! อริย-สาวกในกรณีนี้ พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ว่า “วิปากแห่งมิจฉาทิฎฐินี้แล เป็น ธรรมลามกทั้งในทิฎฐุธรรม (ขณะนี้) และอกิสัมปรายะ (ขณะอื่น)”. ครั้น พิจารณาเห็นดังนั้นแล้ว ก็ ละเสียซึ่งมิจฉาทิฎฐิ ปลงลงเสียซึ่งมิจฉาทิฎฐิ. (ในกรณีแห่งมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายมะ มิจฉาสกิ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ ก็ได้ตรัสไว้ด้วยข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่ง มิจฉาทิฎฐิ). พราหมณ์! บัจโจโรหณีในอริยวินัย เป็นอย่างนี้ แล.

“พระโคตมผู้เจริญ! บัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์เป็นอย่างหนึ่ง ในอริยวินัย เป็นอย่างอื่น. บัจโจโรหณีของพวกพราหมณ์ มีค่าไม่เข้าถึงส่วนเสี้ยวที่สิบหกของ บัจโจโรหณีในอริยวินัย”.

[ในสูตรนี้ทวัตรเรียกพิธีกรรมนี้ว่า “บัจโจโรหณีในอริยวินัย” : ส่วนในสูตรอื่น ๆ (๒๔/๒๕๓, ๒๖๔/๑๒๐, ๑๕๗) ทวัตรเรียกว่า “บัจโจโรหณีอันเป็นอริยะ” ก็มี.

ในสูตรอื่นทรงยกเอากุศลกรรมบถสิบ มาเป็นธรรมเครื่องปลงบาปแทนสัมมัตตะสิบ :
ก็มี (๒๔/๒๖๗ - ๒๖๘/๑๕๖)].

หมวด ข. ว่าด้วย อุปกรณ์การปฏิบัติมรรค

รายชื่อแห่งธรรมเป็นตงแห่งการขุดกลา

จุนทะ! สัลเลขธรรม (ความขุดกลา) เป็นสิ่งที่เชอทั้งหลายพึงกระทำ
ในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ กล่าวคือ :-

ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้นเป็นผู้เบียดเบียน	เราจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียน ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น กระทำปาณาติบาต	เราจัก เว้นขาดจากปาณาติบาต ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น กระทำอทินนาทาน	เราจัก เว้นขาดจากอทินนาทาน ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น ไม่ประพฤติพรหมจรรย์	เราจักเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น พุดเท็จ	เราจัก เว้นขาดจากการพุดเท็จ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น พุดส่อเสียด	เราจัก เว้นขาดจากการพุดส่อเสียด ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น พุดคำหยาบ	เราจัก เว้นขาดจากการพุดคำหยาบ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น พุดเพื่อเจ้อ	เราจัก เว้นขาดจากการพุดเพื่อเจ้อ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น มากด้วยอภิชฌา	เราจักเป็นผู้ ไม่มากด้วยอภิชฌา ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น มีจิตพยาบาท	เราจักเป็นผู้ ไม่มีจิตพยาบาท ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาทิฏฐิ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาทิฏฐิ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาสังกัปปะ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาสังกัปปะ ;
ทำสัลเลขะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาวาจา	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาวาจา ;

ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉากัมมันตะ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมากัมมันตะ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาอาชีวะ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาอาชีวะ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาวายามะ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาวายามะ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาสติ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาสติ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาสมาธิ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาสมาธิ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาญาณะ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาญาณะ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีมัจฉาวิมุตติ	เราจักเป็นผู้ มีสัมมาวิมุตติ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีถิ่นมัทธะกลุมรัม	เราจักเป็นผู้ ปราศจากถิ่นมัทธะ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ พุงช่าน	เราจักเป็นผู้ ไม่พุงช่าน ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น มีวจิกิจฉา	เราจักเป็นผู้ ข้ามพ้นวจิกิจฉา ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ มักโกรธ	เราจักเป็นผู้ ไม่มักโกรธ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ผูกโกรธ	เราจักเป็นผู้ ไม่ผูกโกรธ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ลบลหตุคุณ	เราจักเป็นผู้ ไม่ลบลหตุคุณ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ แข่งดี	เราจักเป็นผู้ ไม่แข่งดี ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ รัชยา	เราจักเป็นผู้ ไม่รัชยา ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ตระหนี่	เราจักเป็นผู้ ไม่ตระหนี่ ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ โอ้อวด	เราจักเป็นผู้ ไม่โอ้อวด ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ มมารยา	เราจักเป็นผู้ ไม่มีมารยา ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ กระจ้าง	เราจักเป็นผู้ ไม่กระจ้าง ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ตูหมิ่นท่าน	เราจักเป็นผู้ ไม่ตู่หมิ่นท่าน ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ว่ายาก	เราจักเป็นผู้ ว่าง่าย ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ มมิตรชว	เราจักเป็นผู้ มมิตรดี ;
ทำสลเลชะว่า	เมื่อผู้น เป็นผู้ ประมาท	เราจักเป็นผู้ ไม่ประมาท ;

ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้ไม่มีสัทธา เราจักเป็นผู้มีสัทธา;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้ไม่มีหิริ เราจักเป็นผู้มีหิริ;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้ไม่มีโอตตปัประ เราจักเป็นผู้มีโอตตปัประ;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้มีสุตตะน้อย เราจักเป็นผู้มีสุตตะมาก;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้ขเกยจ เราจักเป็นผู้ปรารภความเพียร;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้มีสติหลงลืม เราจักเป็นผู้มีสติตั้งมั่น;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้มีปัญญาทรม เราจักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา;
 ทำสัลเลาะว่า เมื่อผู้นเป็นผู้ลุ่มคล้ำด้วยทิกฺขุของตฺน (สนทิกฺขุปรามาส) เป็น
 ผู้ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อาธานคาคห) และเป็นผู้ยากที่จะสลัดคินชงอุปาทน
 (ทุปฺปฏินิสฺสคฺค) เราจักเป็นผู้ไม่ลุ่มคล้ำด้วยทิกฺขุของตฺน (อสทิกฺขุปรามาส)
 เป็นผู้ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อนาธานคาคห) และเป็นผู้ง่ายที่จะสลัดคินชง
 อุปาทน (สุปฺปฏินิสฺสคฺค).

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ธรรมที่ทรงแสดงไว้ในบาลีเกี่ยวกับการชุกเกลานี้ มีอยู่ ๔๔ กุ เป็นคู่แห่งความตรงกันข้าม คือฝ่ายหนึ่งเป็นอกุศลไม่ควรกระทำ ฝ่ายหนึ่งเป็นกุศลที่ควรกระทำ ดังนั้นจึงเป็นการชุกเกลากันอยู่ในตัว เพราะความเป็นของตรงกันข้าม เรียกว่าธรรมเป็นเครื่องชุกเกลานี้ ๔๔ อย่าง กับธรรมที่ควรชุกชุกเกลานี้ ๔๔ อย่างเป็นคู่กันไป. โดยอาศัยหลักที่มีอยู่ ๔๔ คู่นี้ พระองค์ได้ตรัสถึงธรรมปริยายอื่น ๆ ต่อไปอีกคือ :-)

ก. จิตอุปาทนปริยาย

การทำจิตให้เกิดขึ้นโดยนัยะ ๔๔ กุ เป็นต้นว่า “เมื่อผู้นเป็นผู้เบียดเบียน เราจักเป็นผู้ไม่เบียดเบียน” เรื่อยไปจนกระทั่งถึงคู่สุดท้ายว่า “เมื่อผู้นเป็นผู้ลุ่มคล้ำด้วยทิกฺขุของตฺน (สนทิกฺขุปรามาส) เป็นผู้ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อาธานคาคห) และเป็นผู้ยากที่จะสลัดคินชงอุปาทน (ทุปฺปฏินิสฺสคฺค) เราจักเป็นผู้ไม่ลุ่มคล้ำ

ด้วยทิวฐิของตน (อสทิวฐิปรามาตี) เป็นผู้ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น (อนาธาน-
กาหิ) และเป็นผู้ง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน (สุปปฏินิสฺสคฺคิ)” ดังนั้น ยังได้
ตรัสอีกว่า เพียงแต่ตั้งจิตอุบาทว์ไว้ดังนี้ ก็เป็นการทำที่มีอุปการะมากเสียแล้ว ไม่ต้องกล่าวถึง
การที่ได้ทำสำเร็จลงไปตามนั้นด้วยกายและด้วยวาจา. การเอชธรรม ๔๔ คู่ นั้นมาทำไว้ในความคิด
เรียกว่า จิตอุบาทว์หมัมปริยาย.

ข. ปริกกมนปริยาย

การทำจิตให้หลีกออกมาเสียจากธรรมฝ่ายอกุศล มาอยู่ในธรรมฝ่ายกุศล เช่นคน
หลีกทางผิดมาเดินอยู่ในทางถูก ดังนี้เรียกว่า ปริกกมนา. ธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้าง
ต้นนั่นเอง ฝ่ายแรกเป็นฝ่ายผิด ฝ่ายหลังเป็นฝ่ายถูก จึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรกว่า “ความ
ไม่เบียดเบียน เป็นการหลีกออกจากทางผิดของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน” เรื่อยไป
จนถึงคู่สุดท้ายที่ว่า “ความเป็นผู้ไม่ลุ่มคล้ำด้วยทิวฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น
และง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน เป็นการหลีกออกจากทางผิดของบุคคลผู้ลุ่มคล้ำ
ด้วยทิวฐิของตน ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน”.
การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่ เรียกว่า ปริกกมนหมัมปริยาย.

ค. อุปริภาวักมณปริยาย

ในธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ฝ่ายแรกหรือฝ่ายผิด เป็น อโรภาวักม-
ณียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายต่ำ) ฝ่ายหลังหรือฝ่ายถูก เป็น อุปริภาวักมณียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายสูง)
จึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรกว่า “ความไม่เบียดเบียน เป็นธรรมนำไปสู่ภาวะฝ่ายสูง
ของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน” ทั้งนี้เรื่อยไปจนถึงคู่สุดท้ายว่า “ความเป็นผู้ไม่ลุ่มคล้ำ
ด้วยทิวฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และง่ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน
เป็นธรรมนำไปสู่ภาวะฝ่ายสูงของบุคคลผู้ลุ่มคล้ำด้วยทิวฐิของตน ยึดถืออย่าง

เหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน”
เรียกว่า อุปริภาวังกมณธัมมปริยาย.

การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่

จ. ปรีนิพพานปริยาย

ธรรม ๔๔ คู่ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ฝ่ายแรกหรือฝ่ายผิดเป็นฝ่ายไม่ดับเย็น ฝ่ายหลังหรือฝ่ายถูกเป็นฝ่ายดับเย็น. (ปรีนิพพาน) ดังนั้นจึงมีพระบาลีวางไว้เป็นคู่แรก ว่า “ความไม่เบียดเบียน เป็นไปเพื่อความดับเย็นของบุคคลผู้มีการเบียดเบียน” ทั้งนี้เรื่อยไปจนถึงคู่สุดท้าย ว่า “ความเป็นผู้ไม่ลุ่มคล้ำด้วยทิวฐิของตน ไม่ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน เป็นไปเพื่อความดับเย็นของบุคคลผู้ลุ่มคล้ำด้วยทิวฐิของตน ยึดถืออย่างเหนียวแน่น และยากที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน”. การกระทำอย่างนี้ทั้ง ๔๔ คู่ เรียกว่า ปรีนิพพานธัมมปริยาย. ข้อความตอนนี้มีตรัสไว้พิเศษ ว่า ผู้ไม่ดับเย็นจะช่วยผู้อื่นให้ดับเย็นนั้นเป็นไปไม่ได้ เช่นเดียวกับผู้ติดหล่มจะยกผู้อื่นขึ้นจากหล่มไม่ได้ ฉะนั้นก็ฉนั้น.

- ม. ม. ๑๒/๒๕ - ๘๓/๑๐๔ - ๑๐๘

(รายชื่อแห่งธรรมเป็นเครื่องชุกเกล้า ๔๔ คู่นี้ ไม่ได้ใช้เพื่ออธิบายเกี่ยวกับการชุกเกล้าอย่างเดียว แต่ใช้เพื่ออธิบายในการประพฤติกกระทำอย่างอื่นด้วย ดังที่ได้แยกไว้เป็น ข้อ ก. ข. ก. ง. ในตอนท้าย; ผู้ที่ตั้งใจจะศึกษาจริงๆ พึงกำหนดให้ชัดเจนว่ามีลำดับอย่างไร เป็นฝ่ายผิดหรือฝ่ายถูกอย่างไร ก็จะสามารถเข้าใจข้อความที่ละเอียด โดยไม่นำมาใส่ไว้ให้เต็ม เช่น อ่างถึงแต่ข้อต้น และ ข้อสุดท้าย เป็นต้น, ก็จะสำเร็จประโยชน์ได้ตามปรารถนา).

องค์คุณที่ทำให้เจริญงอกงามไพบูลย์ในพรหมจรรย์

(อุปกรณ์แห่งการปฏิบัติมรรค)

ภิกษุ ท.! คนเลี้ยงโค ที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๑๑ อย่างแล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะเลี้ยงโค ทำให้เพิ่มกำไรได้. องค์คุณ ๑๑ อย่าง อะไรบ้างเล่า?

สืบเอ็ดอย่างคือ คนเลี้ยงโคในกรณีนี้ เป็นผู้รู้จักเรื่องร่างกายของโค, เป็นผู้ฉลาดในลักษณะของโค, เป็นผู้เขยไ้ข้าง, เป็นผู้บดแผล, เป็นผู้สูมควัน, เป็นผู้รู้จักท่าที่ควรนำโคไป, เป็นผู้รู้จักนำที่โคควรตม, เป็นผู้รู้จักทางที่โคควรเดิน, เป็นผู้ฉลาดในทที่โคควรไป, เป็นผู้รู้จักรัตนมโคใหม่เหลือไว้บ้าง, เป็นผู้ให้เกียรติแก่โคอุสก อันเป็นโคพ่อฝูง เป็นโคนำฝูง ด้วยการเอาใจใส่เป็นพิเศษ. ภิกษุ ท.! คนเลี้ยงโคที่ประกอบด้วยของคุณ ๑๑ อย่างนี้แล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะเลี้ยงโค ทำให้เพิ่มกำไรได้. ข้อนั้นฉันใด;

ภิกษุ ท.! ภิกษุ ที่ประกอบด้วยของคุณ ๑๑ ประการแล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัย (พรหมจรรย์) นี้ได้ ฉะนั้น. องคุณ ๑๑ ประการ อย่างไรบ้างเล่า? สืบเอ็ดประการคือ ภิกษุ ในกรณีนี้ เป็นผู้รู้จักรูป, เป็นผู้ฉลาดในลักษณะ, เป็นผู้คอยเขยไ้ข้าง, เป็นผู้บดแผล, เป็นผู้สูมควัน, เป็นผู้รู้จักท่าที่ควรไป, เป็นผู้รู้จักนำที่ควรตม, เป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน, เป็นผู้ฉลาดในทที่ควรไป, เป็นผู้รู้จักรัตนมโค” ใหม่ส่วนเหลือไว้บ้าง, เป็นผู้บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลาย ผู้เถระ มีพรรษาอายุกาล บวชนาน เป็นบิดาสงฆ์ เป็นผู้นำสงฆ์ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ.

พวกรู้จักรูป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูป เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้จักตามที่จริงว่า “รูปชนิดใดก็ตาม ทั้งหมดนั้น ชื่อว่ารูป คือ มหาภูตรูปมี ๔ และอุปาทายรูปคือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งสี่” ดังนี้. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูป เป็นอย่างไรแล.

พวกฉลาดในลักษณะ

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในลักษณะ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ
 ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นอย่างจริงว่า “คนพาล มีกรรม (การกระทำ)
 เป็นเครื่องหมาย, บัณฑิต ก็มีกรรม (การกระทำ) เป็นเครื่องหมาย” ดังนี้
 เป็นต้น. ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในลักษณะ เป็นอย่างนั้นแล.

พวกคอยเชื้อไขข้าง

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้คอยเชื้อไขข้าง เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. !
 ภิกษุในกรณีนี้ อุดกสันได้ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้หมดสิ้น ซึ่งความ
 ตริกเกี่ยวกับกาม, ความตริกเกี่ยวกับความมั่งร่ำรวย, ความตริกเกี่ยวกับการ
 ทำความลำบากให้แก่ตนเองและผู้อื่นแม้โดยไม่เจตนา ที่เกิดขึ้นแล้ว; และ
 อุดกสันได้ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้หมดสิ้น ซึ่งสิ่งอันเป็นอกุศลลามก
 ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้คอยเชื้อไขข้าง เป็นอย่างนี้
 แล.

พวกปิดแผล

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้ปิดแผล เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. !
 ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตา, ฟังเสียงด้วยหู, ดมกลิ่นด้วยจมูก, ลิ้มรส
 ด้วยลิ้น, สัมผัสสโผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ, แล้วก็ไม่มีจิต
 ยึดถือเอาทั้งโดยลักษณะที่เป็นการรวบรวมถือทั้งหมด และการถือเอาโดยการแยก
 เป็นส่วนๆ, สิ่งที่เป็นอกุศลลามกคืออภิชฌาและโทมนัส จะพึงไหลไปตามผู้ที่
 ไม่สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะการไม่สำรวมอินทรีย์ใดเป็นเหตุ, เธอ

ก็ปฏิบัติ เพื่อปิดกั้นอินทรีย์นั้นไว้, เธอรักษาและถึงการสำรวม ตา หู จมูก
 ล้น ภายใจ. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ปิดแผล เป็นอย่างนั้นแล.

พวกสุขุมควัน

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้สุขุมควัน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
 ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้แสดงธรรม ตามที่ได้ฟัง ได้เล่าเรียนมาแล้ว แก่ผู้อื่น
 โดยพิสดาร. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้สุขุมควัน เป็นอย่างนั้นแล.

พวกรู้จักทำที่ควรไป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทำที่ควรไป เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ
 ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เมื่อเข้าไปหาพวกภิกษุผู้เป็นพหูสูต คล่องแคล่วในหลัก
 พระพุทธรวจนะ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัตถกา (แม่บท), ก็ได้ถาม ไล่เรียง
 โดยทำนองนี้ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! พระพุทธรวจนะนี้ เป็นอย่างไร?
 ความหมายแห่งพระพุทธรวจนะนี้มีอย่างไร?” ดังนี้ เป็นต้น ตามเวลาอันสมควร;
 ท่านพหูสูตเหล่านั้น จึงทำข้อความที่ยังลึกลับให้เปิดเผย ทำข้อความอันลึกซึ้ง
 ให้ตื้น และบรรเทา ถ่ายถอน ความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความ
 สงสัยนานาประการให้แก่ภิกษุนั้นได้. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทำที่ควรไป
 เป็นอย่างนั้นแล.

พวกที่รู้จักนาคควรตม

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักนาคควรตม เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ
 ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เมื่อธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้ว อันผู้ใดผู้หนึ่งแสดง

อยู่ เธอก็ได้ความรู้อรุณ ได้ความรู้ธรรม และได้ความปราโมทย์อันอาศัยธรรม.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักหน้าที่ควรตม เป็นอย่างนี้แล.

พวกรู้จักทางที่ควรเดิน

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ

ท.! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดแจ้งตามที่เป็นจริง ซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘.

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักทางที่ควรเดิน เป็นอย่างนี้แล.

พวกฉลาดในที่ที่ควรไป

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในที่ที่ควรไป เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ

ท.! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดแจ้งตามที่เป็นจริง ซึ่งสติปัฏฐาน ๔. ภิกษุ ท.!

ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในที่ที่ควรไป เป็นอย่างนี้แล.

พวกรัก "นมโค" ให้มีส่วนเหลือ

ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรัก "นมโค" ให้มีส่วนเหลือไว้บ้าง เป็น

อย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! พวกคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธา ย่อมปวารณาไม่มีขีดชั้น

แก่ภิกษุในกรณีนี้ ด้วยจิวร ภัณฑชาติ เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริก-

ขาร. ในการที่เขาปวารณาเช่นนั้น, ภิกษุ เป็นผู้รู้จักประมาณในการรับ

ปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้นเหล่านั้น. ภิกษุ ท.! ภิกษุเป็นผู้รู้จักรัก "นมโค" ให้

มีส่วนเหลือไว้บ้าง เป็นอย่างนี้แล.

พวกบูชาตัวเดมา

ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ฯลฯ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งการกระทำทางกาย การกระทำทางวาจา และการกระทำทางใจ อันประกอบด้วยเมตตา ในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ มีพรราชากาล บวชนาน เป็นบิดาสงฆ์ เป็นผู้นำสงฆ์ ทั้งในที่แจ้งและทั้งในที่ลับ. ภิกษุ ท. ! ภิกษุเป็นผู้บูชาอย่างยิ่งในภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ฯลฯ ด้วยการบูชาเป็นพิเศษ เป็นอย่างนั้นแล.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุ ที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๑๑ ประการเหล่านั้นแล้ว ย่อมเหมาะสมที่จะถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมวินัย (พรหมจรรย์) นี้ได้แท้.

— ม. ม. ๑๒/๔๑๓ - ๔๑๔/๓๘๖ - ๓๘๗.

อภฺฐังคิกมคคปฏิบัติ ต้องอาศัยที่ตงคยศีล

ภิกษุ ท. ! การงานใดๆ ที่ต้องกระทำด้วยกำลัง, การงานเหล่านั้นทั้งหมดที่ต้องกระทำด้วยกำลัง กระทำได้เมื่ออาศัยซึ่งแผ่นดิน ยืนอยู่บนแผ่นดิน, ขอนี้ฉันใด; ภิกษุ ท. ! ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอภฺฐังคิกมรรค, ฉะนั้นเหมือนกัน.

ภิกษุ ท. ! อย่างไรเล่า เรียกว่า ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอภฺฐังคิกมรรค?

ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฐิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดคืน (ซึ่งอุปาทานขันธ); เจริญสัมมาสังกัปปะ เจริญสัมมาวาจา เจริญสัมมากัมมันตะ เจริญสัมมาอาชีวะ เจริญสัมมาวายามะ เจริญสัมมาสติ เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อการสลัดคืน (ซึ่งอุปาทานขันธ).

ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล เรียกว่า ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีล ย่อมเจริญ กระทำให้มากได้ ซึ่งอริยอฏฐังคิกมรรค.

— มทวาร. ส. ๑๙/๖๘/๒๖๔ - ๒๖๕.

[ศีลอันเป็นที่ตั้งพื้นฐานในที่นี้ มิได้หมายถึงศีลที่มีรวมอยู่แล้วในอฏฐังคิกมรรค, หากแต่เป็นศีลพื้นฐาน เช่นศีลห้า อุโบสถศีล อันยังมีได้ปรารภวิเวก - วิราคะ - นิโรธ - ไวสัถยะ.

ลักษณะแห่งการเจริญอริยมรรคนั้น กล่าวไว้หลายวิธี : ในที่อื่น กล่าวว่า เจริญองค์แห่งมรรคแต่ละองค์ ๆ อย่างที่มีการนำออกซึ่งราคะเป็นที่สุครอบ (รากวินยปริโยสาน) มีการนำออกซึ่งโทสะเป็นที่สุครอบ (โทสวินยปริโยสาน) มีการนำออกซึ่งโมหะเป็นที่สุครอบ (โมหวินยปริโยสาน) (๑๙/๖๘ - ๖๙/๒๖๖ - ๒๖๗); ในที่อื่นว่า เจริญองค์แห่งอริยมรรค อย่างที่มีมอมคะเป็นที่หยั่งลง (อมโทกร) มีมอมคะเป็นที่ไปในเบื้องหน้า (อมทปรายน) มีมอมคะเป็นที่สุครอบ (อมทปริโยสาน) (๑๙/๖๙/๒๖๘ - ๒๖๙); ในที่อื่นแสดงลักษณะแห่งองค์อริยมรรคว่า เอียงไปสู่निพพาน (นิพพานนินฺน) น้อมไปสู่นิพพาน (นิพพานโปณ) ลากลุ่มไปสู่นิพพาน (นิพพานปพฺภการ) (๑๙/๖๙ - ๗๐/๒๗๐ - ๒๗๑); ต่างกันอยู่เป็นสิริรูปแบบดังนี้ ล้วนแต่เป็นที่น่าสนใจนำไปพิจารณา.

กิริยาที่ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยศีลเป็นที่ตั้ง มีอุปมาเหมือนการทำงานต้องอาศัยเหยียบแผ่นดินเป็นที่ตั้ง นั้น ยังอุปมาแปลกออกไป เหมือนการที่พฤษชาติทั้งหลายต้องอาศัยแผ่นดินเป็นที่งอกงาม ก็มี (๑๙/๗๐/๒๗๒ - ๒๗๓) และเหมือนพวกนกอาศัยชอกเขาทิมพานต์เป็นที่เกิดเป็นที่เจริญ ก็มี (๑๙/๗๑/๒๗๔ - ๒๗๕); ล้วนแต่มีความหมายอย่างเดียวกัน ว่าต้องมีที่ตั้งที่อาศัย].

หลักเกณฑ์การเลือกสถานที่และบุคคลที่ควรเสพไม่ควรเสพ
(อันเป็นอุปกรณแห่งมรรค)

การเลือกที่อยู่ในป่า (วนบัตถ์)

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัยวนบัตถ์ (ป่าที่) แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, สติที่ยังตั้งมั่นไม่ได้ ก็ไม่ตั้งมั่นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็ไม่ถึงความสิ้น, และอนุตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลาก็ไม่บรรลุ, ทงจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชชบริวาร อันบรรพชิตพึงแสวงหามาเพื่อเป็นบริวารของชีวิต ก็หามาได้โดยยาก. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนั้นแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืน พึงหลักไปเสียจากวนบัตถ์นั้น, อย่าอยู่เลย.

ภิกษุ ท.! อนึ่ง ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัยวนบัตถ์ แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, สติที่ยังตั้งมั่นไม่ได้ ก็ไม่ตั้งมั่นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็ไม่ถึงความสิ้น, และอนุตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลอก็ไม่บรรลุ; แต่ว่า จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชชบริวาร อันบรรพชิตพึงแสวงหามาเพื่อเป็นบริวารของชีวิต หามาได้โดยไม่ยาก. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนั้นแล้ว คิดว่า “เราเป็นผู้ออกจากเรือนบวช เพราะเหตุแห่งจิวรก็หามาได้ เพราะเหตุแห่งบิณฑบาตก็หามาได้ เพราะเหตุแห่งเสนาสนะก็หามาได้ เพราะเหตุแห่งคิลานปัจฉยเภสัชชบริวารก็หามาได้”; ครั้นพิจารณาเห็นดังนั้นแล้ว ภิกษุนั้น พึงหลักไปจากวนบัตถ์นั้น, อย่าอยู่เลย.

ภิกษุ ท.! ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัยวนบัตถ์ แห่งใดแห่งหนึ่งอยู่, สติที่ยังตั้งมั่นไม่ได้ก็ตั้งมั่นได้, จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ตั้งมั่น, อาสวะที่ยังไม่สิ้น

ก็ถึงความสิ้น, และอนุตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็บรรลุ; แต่ จีวร
 บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชชบิหาร อันบรรพชิตพึงแสวงหาเพื่อเป็น
 บริหารของชีวิตนั้น หามาได้โดยยาก. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็น
 โดยประจักษ์ดังนั้นแล้ว คิดว่า “เรามีได้ออกจากเรือนบวช เพราะเหตุแห่งจีวร
 เพราะเหตุแห่งบิณฑบาต เพราะเหตุแห่งเสนาสนะ เพราะเหตุแห่งคิลานปัจฉย-
 เภสัชชบิหาร”; ครั้นพิจารณาเห็นดังนั้นแล้ว ภิกษุนั้น **พึงอยู่ในวนบัตถ์นั้น.**
อย่าหลีกไปเสียเลย.

ภิกษุ ท.! อนึ่ง ภิกษุในกรณีนี้ เข้าไปอาศัย วนบัตถ์แห่งใดแห่ง
 หนึ่งอยู่, สัตย์ยังตั้งขนไม่ได้ก็ตั้งขนได้, จิตยังไม่ต้องมันก็ตั้งมัน, อาสวะที่ยัง
 ไม่สิ้นก็ถึงความสิ้น, และอนุตรโยคักเขมธรรมที่ยังไม่บรรลุก็บรรลุ, ทั้งจีวร
 บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชชบิหาร อันบรรพชิตจะแสวงหาเพื่อเป็น
 บริหารของชีวิตนั้น ก็หาได้โดยไม่ง่าย. ภิกษุ ท.! ภิกษุนั้น พิจารณาเห็น
 โดยประจักษ์ดังนั้นแล้ว **พึงอยู่ในวนบัตถ์นั้น จนตลอดชีวิต,** อย่าหลีกไปเสียเลย.

(ในกรณีแห่ง การเลือกหมู่บ้าน นิคม นคร ชนบท และบุคคล ที่ควรเสพหรือไม่ควร
 เสพ ก็ได้ตรัสไว้โดยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน.)

— ม. ม. ๑๒/๒๑๒ - ๒๑๘/๒๓๕ - ๒๔๒.

(ในสูตรอื่น ถิ่นเอาการเกิดแห่งกุศลและการไม่เกิดแห่งกุศล เป็นหลักเกณฑ์สำหรับ
 การเลือก ว่าควรเสพหรือไม่ควรเสพ : ถ้าได้ผลเป็นกุศลถือว่าควรเสพ, ถ้าได้ผลเป็นอกุศล
 ถือว่าไม่ควรเสพ. และถิ่นเอาหลักเกณฑ์นี้สำหรับการเลือกสิ่งเหล่านี้คือ กายสมาจาร วชิรสมาจาร
 มโนสมาจาร จิตคุปบาท สัมมุฎาปฏิลาภ ทิฏฐิปฏิลาภ อหัตถาวปฏิลาภ อารมณณ์แต่ละอารมณณ์ทาง
 อาสวะทั้งหก จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คาม นิคม นคร ชนบท และ บุคคล. ผู้ปรารถนา
 รายละเอียดพึงดูจากที่มานั้น ๆ : อุปวิ. ม. ๑๔/๑๔๔ - ๑๖๔/๑๘๘ - ๒๓๒; หรือดูที่หัวข้อว่า

“การเสพที่เป็นอุปกรรมและไม่เป็นอุปกรรม แก่ความเพียรระอุกุศลและเจริญกุศล” ที่หน้า ๑๑๔๓ แห่งหนังสือนี้).

อาการที่เรียกว่า อภิวัจฉิกมรรคบริบูรณ์ได้โดยวิเศษ

ภิกษุ ท.!	เมื่อ ^๕ ร ^๕ อ ^๕ ย ^๕ เห ^๕ น ^๕ อ ^๕ ย ^๕	ช ^๕ ง ^๕ จ ^๕ ก ^๕ ข ^๕ ุ ^๕ ต ^๕ า ^๕ ม ^๕ ที่ ^๕ เ ^๕ ี ^๕ น ^๕ จ ^๕ ร ^๕ ิ ^๕ ง ^๕ ;
	เมื่อ ^๕ ร ^๕ อ ^๕ ย ^๕ เห ^๕ น ^๕ อ ^๕ ย ^๕	ช ^๕ ง ^๕ ร ^๕ ู ^๕ บ ^๕ ท. ต ^๕ า ^๕ ม ^๕ ที่ ^๕ เ ^๕ ี ^๕ น ^๕ จ ^๕ ร ^๕ ิ ^๕ ง ^๕ ;
	เมื่อ ^๕ ร ^๕ อ ^๕ ย ^๕ เห ^๕ น ^๕ อ ^๕ ย ^๕	ช ^๕ ง ^๕ จ ^๕ ก ^๕ ข ^๕ ุ ^๕ ว ^๕ ิ ^๕ ญ ^๕ ญ ^๕ า ^๕ ม ^๕ ต ^๕ า ^๕ ม ^๕ ที่ ^๕ เ ^๕ ี ^๕ น ^๕ จ ^๕ ร ^๕ ิ ^๕ ง ^๕ ;
	เมื่อ ^๕ ร ^๕ อ ^๕ ย ^๕ เห ^๕ น ^๕ อ ^๕ ย ^๕	ช ^๕ ง ^๕ จ ^๕ ก ^๕ ข ^๕ ุ ^๕ ส ^๕ ัม ^๕ พ ^๕ ัส ^๕ ต ^๕ า ^๕ ม ^๕ ที่ ^๕ เ ^๕ ี ^๕ น ^๕ จ ^๕ ร ^๕ ิ ^๕ ง ^๕ ;
	เมื่อ ^๕ ร ^๕ อ ^๕ ย ^๕ เห ^๕ น ^๕ อ ^๕ ย ^๕	ช ^๕ ง ^๕ เว ^๕ ท ^๕ น ^๕ า ^๕ อ ^๕ ัน ^๕ เ ^๕ ก ^๕ ิ ^๕ ต ^๕ ข ^๕ ิ ^๕ น ^๕ เ ^๕ ร ^๕ า ^๕ ะ ^๕ จ ^๕ ก ^๕ ข ^๕ ุ ^๕ ส ^๕ ัม ^๕ พ ^๕ ัส ^๕

เป็นปัจจัย สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม อทุกขมสุขก็ตาม, ตามที่เป็นจริง; บุคคล
 ย่อมไม่กำหนดยินดีในจักขุ ย่อมไม่กำหนดยินดี ในรูป ท. ย่อมไม่กำหนดยินดี
 ในจักขุวิญญาณ ย่อมไม่กำหนดยินดี ในจักขุสัมผัส ย่อมไม่กำหนดยินดี ใน
 เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม อทุกขมสุขก็ตาม.

เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนดยินดีแล้ว ไม่ประกอบพร้อมแล้ว ไม่หลงใหล
 แล้ว มีปกติเห็นโทษ อยู่; **ปัญจบาทานันท์** ย่อมถึงซึ่งความไม่ก่อขึ้นอีกต่อไป
 และ **คันหา** อันเป็นเครื่องนำมาซึ่งภพใหม่ ประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วย
 อำนาจแห่งความเพลิน ทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ของบุคคลนั้น ย่อม
 ละไป. **ความกระวนกระวาย** ทางกายและทางจิต ก็ละไป; **ความแตกเผา** ทาง
 กายและทางจิต ก็ละไป; **ความเร่าร้อน** ทางกายและทางจิต ก็ละไป. บุคคล
 นั้นย่อมเสวยความสุขทั้งทางกายและทางจิต.

ท^๕ิ^๕ฎ^๕ิ^๕ฐ^๕ิ^๕ของ^๕ค^๕ุ^๕ร^๕ุ^๕ม^๕เห^๕น^๕อ^๕ย^๕เช^๕น^๕น^๕ เป็น สัมมาทิฎฐิ, ความดำริของค^๕ุ^๕ร^๕ุ^๕ม^๕
 เห^๕น^๕อ^๕ย^๕เช^๕น^๕น^๕ เป็น สัมมาสังกัปปะ, ความเพียรของค^๕ุ^๕ร^๕ุ^๕ม^๕เห^๕น^๕อ^๕ย^๕เช^๕น^๕น^๕ เป็น

สัมมาวาชามะ, สติของผู้อยู่เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น สัมมาสติ, สมาธิของผู้อยู่เห็นอยู่เช่นนั้น เป็น สัมมาสมาธิ. ส่วน กายกรรม วาจากรรม และอาชีวะของเขา บริสุทธิ์แล้วมาแต่เดิม; (ตังนั้นเป็นอันว่า สัมมาสัมมัณฑะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ มีอยู่แล้วอย่างเต็มที่ ในบุคคลผู้อยู่เห็นอยู่เช่นนั้น). ด้วยอาการอย่างนั้น เป็นอันว่า อริยอัญญัญจิกมรรคแห่งบุคคลผู้อยู่เห็นอยู่อย่างนั้น ย่อมถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวณา ด้วยอาการอย่างนั้น.

—อุปริ. ม. ๑๔/๕๒๓ - ๕๒๕/๘๒๘ - ๘๓๐.

(ผู้ยติการปฏิบัติอริยอัญญัญจิกมรรคเป็นหลัก พึงมองให้เห็นความสำคัญที่สุดแห่งพระบาลีนี้ ที่แสดงให้เห็นว่า ถ้าปฏิบัติในชั้นลึกคือการรู้เห็นอย่างถูกต้องเกี่ยวกับอายตนะอันเป็นที่ตั้งแห่งกัณหอุปาทานแล้ว ย่อมเป็นเกตุกลับในการปฏิบัติอัญญัญจิกมรรคอย่างครบถ้วนขึ้นมาโดยอัตโนมัติ ไม่เสียเวลามากเหมือนผู้ปฏิบัติชนิกแจกแจกเป็นองค์ ๆ และองค์ละหลาย ๆ อย่าง ซึ่งโดยมากปฏิบัติจนทลายหรือเกือบทลายก็ไม่เคยประสบความสำเร็จ จึงขอเน้นความสำคัญอย่างยิ่งแห่งพระบาลีนี้ แก่ผู้ปฏิบัติทุกคน.

ข้อความที่ยกมานี้ ยกมาแต่ข้อความที่แสดงด้วยเรื่องของจักขุ ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงเอาเองออกไปถึงเรื่องของ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน. แต่ละอย่าง ๆ แยกออกเป็นห้าประเด็น เหมือนอย่างทีแสดงไว้ในกรณีแห่งจักขุข้างต้นนั้น, ก็จะได้อายตนิกรกรรม ๖ หมวด ๆ ละ ๕ อย่าง; รวมเป็น ๓๐ อย่าง โดยบริบูรณ์).

วิธีการสืบต่อความไม่ประมาทของอริยสาวก

นันทิยะ! อริยสาวก เป็นผู้มึ่ปกคิอยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นอย่างไรเล่า?

นันทิยะ! ในกรณีนี้คือ อริยสาวก เป็นผู้ประกอบด้วย ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่วั้นไหว (พุทธอเวจจปัสสาทะ) ดังนี้ว่า “แม้เพราะ

เหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ปรุพุดต้นผู้เบิกบานด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญจำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์” ดังนี้. อริยสาวกนั้น ไม่มีความพอใจหยุดอยู่เพียงแค่ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่หวั่นไหว แต่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป คือเพื่อความวิเวกในกลางวัน เพื่อความหลีกเร้นในกลางคืน.

เมื่ออริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่อย่างนี้, ปราโมทย์ (ความบันเทิงใจ) ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อมีใจปีติ กายก็สงบระงับ; ผู้มีกายสงบระงับ ย่อมรู้สึกเป็นสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ); เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรม (ที่ยังไม่เคยปรากฏ) ย่อมปรากฏ; เพราะความปรากฏแห่งธรรม อริยสาวกนั้น ย่อมถึงซึ่งการนับได้ว่า เป็นผู้ไม่ปกตติอยู่ด้วยความไม่ประมาท โดยแท้.

(ในกรณีแห่งโสคาบัตติยัคคะที่สอง คือความเลื่อมใสในพระธรรมอย่างไม่หวั่นไหว กิติ ที่สามคือ ความเลื่อมใสในพระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว กิติ ที่สี่คือ ความมีศีลที่พระอริยเจ้าพอใจ (อริยกันตศีล) กิติ ก็ได้ตรัสไว้มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความข้างบนที่กล่าวถึงความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า)

นั่นทียะ! อย่างนี้แล อริยสาวกชื่อว่า เป็นผู้ไม่ปกตติอยู่ด้วยความไม่ประมาท.

(ขอให้สังเกตเห็นใจความสำคัญที่ว่า แม้จะเป็น **เตรียมพระโศคานัน** (คือธัมมานุสาริ และสัทธานุสาริกก็ตาม) หรือเป็นพระโศคานันแล้วก็ตาม ยังมีกิจคือความไม่ประมาทที่จะต้องกระทำสืบต่อยิ่งขึ้นไป ตามข้อความในพระสูตรนี้ ให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทอยู่เสมอ. ข้อปฏิบัติเหล่านั้นมีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า กลางวันมีวิเวก คือสงัดจากความรบกวนภายนอก กลางคืนมีปฏิสังขลภาวะ คือจิตไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่มากำหนดอยู่ที่ธรรมอันควรกำหนดอยู่ตลอดเวลา จนเกิดผลตามลำดับ นับตั้งแต่ความปราโมทย์ ไปจนถึงความปรากฏแห่งธรรมที่ยังไม่เคยปรากฏ. อริยสาวกชั้นที่สูงขึ้นไปก็มีหลักปฏิบัติทำนองนี้ คือกลางวันมีวิเวก กลางคืนมีปฏิสังขลภาวะ เพื่อบรรลุธรรมชั้นที่สูงขึ้นไปกว่าที่บรรลุอยู่ จนกระทั่งถึงขั้นพระอรหันต์. แม้ชั้นพระอรหันต์ซึ่งเป็นชั้นที่ถึงที่สุดแห่งความไม่ประมาทแล้ว ก็ยังมีวิเวกในกลางวัน มีปฏิสังขลภาวะในกลางคืน เพื่อความอยู่เป็นผาสุกของบุคคลผู้ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์.

ขอให้ทุกคนเห็นความสำคัญของการอยู่อย่างมีวิเวกและปฏิสังขลภาวะ ว่าเป็นฐานรากในการสืบต่อความไม่ประมาทให้ยิ่งขึ้นไปในตัวเอง โดยไม่ต้องลำบากมากมายนัก).

พึงทำความสมควรของสมณะและวิปัสสนา

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก. สี จำพวก อย่างไรเล่า? สีคือ บุคคลบางคน ได้เจโตสมณะในภายใน แต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติญา; บุคคลบางคน ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติญา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายใน; บุคคลบางคน ไม่ได้ทั้งเจโตสมณะในภายในและไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติญา; บุคคลบางคน ได้ทั้งเจโตสมณะในภายในด้วย และได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติญาด้วย.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาบุคคล ๔ จำพวกนั้น ๑. บุคคลผู้ได้เจโตสมณะในภายใน แต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติยานั้น บุคคลนั้น ควรดำรงตนอยู่ในเจโตสมณะในภายใน แล้วประกอบความเพียรในธัมมวิปัสสนาด้วยอธิปัตติญา

เถิด. สมัยต่อมาเขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และได้อธิปไตยธรรมวิบัติสสนาด้วย.

๒. ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ได้ทั้งอธิปไตยธรรมวิบัติสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายในนั้น บุคคลนั้น ควรดำรงตนอยู่ในอธิปไตยธรรมวิบัติสสนา แล้วประกอบความเพียรในเจโตสมณะในภายใน. สมัยต่อมา เขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งอธิปไตยธรรมวิบัติสสนา และได้เจโตสมณะในภายในด้วย.

๓. ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และไม่ได้อธิปไตยธรรมวิบัติสสนานั้น บุคคลนั้น เพื่อให้ได้ซึ่งกุศลธรรมทั้งสองนั้น พึงกระทำโดยประมาณอันยิ่งซึ่งฉันทะ (ความพอใจ) วายามะ (ความพยายาม) อุตสาหะ อุตสาหะ (ความระมัดระวัง) อปฺปภาวนี (ความไม่ถอยหลัง) สติ และสัมปชัญญะ ให้เหมือนกับคนมีไฟลูกโพล่งที่เสื่อผ้าหรือที่ศิระชะ พึงกระทำซึ่งฉันทะ วายามะ อุตสาหะ อุตสาหะ อปฺปภาวนี สติ และสัมปชัญญะ โดยประมาณอันยิ่ง เพื่อจะดับไฟอันลูกโพล่งที่เสื่อผ้าหรือที่ศิระชะนั้นเสีย, ฉันทะก็ฉันทะนั้น. สมัยต่อมา เขาก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และได้อธิปไตยธรรมวิบัติสสนาด้วย.

๔. ภิกษุ ท.! ส่วน บุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายในด้วย และได้อธิปไตยธรรมวิบัติสสนาด้วยนั้น บุคคลนั้น ควรดำรงตนอยู่ในกุศลธรรมทั้งสองนั้น แล้วประกอบความเพียร เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ให้ยิ่งขึ้นไป.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้แล มีอยู่ หาได้ อยู่ในโลก.

— จกุกก. อ. ๒๑/๑๒๑/๕๓.

(ในพระบาลีบางแห่ง (๑๔/๕๒๔/๕๒๔) ทวีตระบุมรรคหรืออริยสัจที่สี่ว่าได้แก่สมณะและวิบัติสสนา. ข้อความข้างบนนี้เกี่ยวกับสมณะและวิบัติสสนา จึงนำมาใส่ไว้ในหมวดนี้).

การปฏิบัติเพื่อความสมคฤยแห่งสมณะและวิบัสสนา

ภิกษุ ท. ! ในบรรดาบุคคลสี่จำพวกนั้น ๑. บุคคลผู้ได้เจโตสมณะในภายใน แต่ไม่ได้อธิบัญญัติมัวิบัสสนานั้น บุคคลนั้น พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิบัญญัติมัวิบัสสนา แล้วถามว่า “ท่านผู้มีอายุ ! เราควรเห็นสังขารกันอย่างไร ? ควรพิจารณาสังขารกันอย่างไร ? ควรเห็นแจ้งสังขารกันอย่างไร ?” ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้น จะพยากรณ์ตามที่ตนเห็นแล้ว แจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า “ท่านผู้มีอายุ ! สังขารควรเห็นกันอย่างนี้ ๆ, สังขารควรพิจารณากันอย่างนี้ ๆ, สังขารควรเห็นแจ้งกันอย่างนี้ ๆ” ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้น ก็จะเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และอธิบัญญัติมัวิบัสสนา.

๒. ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ได้อธิบัญญัติมัวิบัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายในนั้น บุคคลนั้น พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้เจโตสมณะในภายในแล้วถามว่า “ท่านผู้มีอายุ ! จิต เป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้ (สณฺฐเปตพฺพ) อย่างไร ? ควรถูกชักนำไป (สนฺนิยาเทตพฺพ) อย่างไร ? ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว (เอโกทิกตพฺพ) อย่างไร ? ควรทำให้ตั้งมั่น (สมาททาตพฺพ) อย่างไร ?” ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้นจะพยากรณ์ ตามที่ตนเห็นแล้ว แจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า “ท่านผู้มีอายุ ! จิต เป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้ ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรถูกชักนำไป ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้ตั้งมั่น ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ” ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้น ก็จะเป็นผู้ได้ทั้งอธิบัญญัติมัวิบัสสนาและเจโตสมณะในภายใน.

๓. ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และอธิบัญญัติมัวิบัสสนานั้น บุคคลนั้น พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายในและ

อธิปไตยธรรมวิปัสสนา แล้วถามว่า “ท่านผู้มีอายุ! จิตเป็นสิ่งที่ควรดำรงไว้
อย่างไร? ควรถูกชักนำไปอย่างไร? ควรทำให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียวอย่างไร?
ควรทำให้ตั้งมั่นอย่างไร? สังขารเป็นสิ่งที่ควรเห็นอย่างไร? ควรพิจารณา
อย่างไร? ควรเห็นแจ้งอย่างไร?” ดังนี้. ผู้ถูกถามนั้นจะพยากรณ์ ตามที่ตน
เห็นแล้วแจ่มแจ้งแล้วอย่างไร แก่บุคคลนั้น ว่า “ท่านผู้มีอายุ! จิตเป็นสิ่งที่ควร
ดำรงไว้ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรถูกชักนำไป ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำ
ให้เป็นจิตมีอารมณ์เดียว ด้วยอาการอย่างนี้ ๆ, ควรทำให้ตั้งมั่น ด้วยอาการ
อย่างนี้ ๆ; สังขารเป็นสิ่งที่ควรเห็นกันอย่างนี้ ๆ, ควรพิจารณากันอย่างนี้ ๆ,
ควรเห็นแจ้งกันอย่างนี้ ๆ” ดังนี้. สมัยต่อมา บุคคลนั้น ก็จะเป็นผู้ได้
ทั้งเจโตสมณะในภายในและอธิปไตยธรรมวิปัสสนา.

๔. ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน และอธิปไตย
ธรรมวิปัสสนานั้น บุคคลนั้น พึงดำรงตนไว้ในธรรมทั้งสองนั้น แล้วประกอบ
ความเพียรเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ให้ยิ่งขึ้นไป.

ภิกษุ ท.! บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่ หาได้อยู่ ในโลก.

— จกุกก. อ. ๒๑/๑๒๒ - ๑๒๔/๔๔.

ความสมประสงค์สูงสุด มีได้เพราะสัมมัตตะ

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยสัมมัตตะ อารธนา (ความสำเร็จสูงสุดชนิดเป็นที่
พอใจของพระอริยเจ้า) ย่อมมี มิใช่มีวิราธนา (ความไม่ประสพความสำเร็จ). ข้อนั้น
เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!

สำหรับผู้มีสัมมาทิฏฐิ	สัมมาสังกัปปะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสังกัปปะ	สัมมาวาจาย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาวาจา	สัมมากัมมันตะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมากัมมันตะ	สัมมาอาชีวะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาอาชีวะ	สัมมาวายามะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาวายามะ	สัมมาสติย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสติ	สัมมาสมาธิย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาสมาธิ	สัมมาญาณะย่อมมีเพียงพอ ;
สำหรับผู้มีสัมมาญาณะ	สัมมาวิมุตติย่อมมีเพียงพอ.

ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล เรียกว่า เพราะอาศัยสัมมัตตะ จึงมีอาราธนา
มิใช่มีวิราธนา.

— ทสก. อ. ๒๔/๒๒๖/๑๐๔, ๑๐๓.

(ความไม่สมประสงค์ (วิราธนา) มีได้เพราะอาศัยมัจฉัตตะ ทรสไว้โดยนัยตรงกัน
ข้าม ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้เอง. คำขยายความที่กว้างขวางออกไป มีอยู่ในข้อความต่อไป
จากข้อความตอนนี้).

การให้ผลของมัจฉัตตะและสัมมัตตะ

ภิกษุ ท. ! เมื่อบุคคลมีมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา
.... ฯลฯ มิจฉาญาณะ มิจฉาวิมุตติ เสียแล้ว, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม
ที่เขากระทำเต็มตามที่ตามทิฏฐินั้น ไต ๆ กัตติ เจตนา กัตติ ความปรารถนา กัตติ ปณิธาน
กัตติ สังขาร (การปรุงแต่ง) ไต ๆ กัตติ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดของบุคคลนั้น ย่อม
เป็นไปเพื่อความทุกข์อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่เป็นประโยชน์

เกือกุล. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ภิกษุ ท.! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ทิฏฐินั้น เป็นทิฏฐิชั่ว (ปาปิก). ภิกษุ ท.! เปรียบเหมือน พรรณไม้สะเดา พรรณไม้ บวบขม พรรณไม้หน้าเต้าขม ที่เขาปลูกลงไปในดินเปียก; พืชนั้นเข้าไปจับเอา รสแห่งดินและรสแห่งน้ำได้ๆ รสแห่งดินและรสแห่งน้ำทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไป เพื่อความเป็นของขม ของเผ็ดร้อน ของไม่ร่อย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่าพืชนั้นเป็นพืชชั่ว, ฉะนั้นก็ฉะนั้น.

ภิกษุ ท.! เมื่อบุคคลมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา ฯลฯ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติ แล้ว, กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ที่เขากระทำเต็มตามที่ตามทิฏฐินั้น ได้ๆ กดี เจตนา กดี ความปรารถนา กดี ปณิธาน กดี สังขาร ได้ๆ กดี ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดของบุคคลนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความ สุขอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นประโยชน์เกือกุล. ข้อนั้นเพราะเหตุไร เล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ทิฏฐินั้นเป็นทิฏฐิดี (ภทฺทิก). ภิกษุ ท.! เปรียบ- เหมือน พืชพรรณอ้อย พืชพรรณข้าวสาลี พืชพรรณองุ่น (มฺทฺทิก) ที่เขาปลูกลงไปในดินเปียก; พืชนั้นเข้าไปจับเอารสแห่งดินและรสแห่งน้ำได้ๆ รสแห่ง ดินและรสแห่งน้ำทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นรสที่น่ายินดี รสหวาน รสชุ่มฉ่ำ. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า พืชนั้นเป็นพืชดี, ฉะนั้นก็ฉะนั้น.

— ทสก. ย. ๒๔/๒๒๖ - ๒๒๘/๑๐๔.

ริบปฏิบัติให้สุดเหวี่ยงแต่ไม่ต้องร้อนใจว่าจงสำเร็จ

(นั่นแหละคือมัชฌิมาปฏิปทา)

ภิกษุ ท.! กิจของคฤหบดีชาวนาที่เขาจะต้องริบทำมีสามอย่างเหล่านี้. สามอย่างอะไรบ้างเล่า? สามอย่างคือ คฤหบดีชาวนา ริบๆ ไถ คราด พันที่นา

ให้ตีเสียก่อน, ครั้นแล้ว ก็รีบ ๆ ปลูกพืช, ครั้นแล้ว ก็รีบ ๆ ไขน้ำเข้าบ้าง ไขน้ำออกบ้าง. ภิกษุ ท.! กิจของคฤหบดีชาวนาที่เขาจะต้องรีบทำมีสามอย่าง เหล่านี้แล; แต่ว่า คฤหบดีชาวนานั้น ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า “ข้าวของเรางอกในวันนี้, ดังท้องฟุ้งนี้, สุกมะรณนี้” ดังนี้ได้เลย, ที่ ถูก ย่อมมีเวลาที่ข้าวนี้ เปลี่ยนแปรสภาพไปตามฤดูกาล ย่อมจะงอกบ้าง ดัง ท้องบ้าง สุกบ้าง;

ภิกษุ ท.! ฉันทักฉันทันั้น : กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำมีสาม อย่างเหล่านี้. สามอย่างอะไรบ้างเล่า? สามอย่างคือ การสมาทานการปฏิบัติ ในศีลอันยิ่ง, การสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และการสมาทานการปฏิบัติ ในปัญญาอันยิ่ง. ภิกษุ ท.! กิจของภิกษุที่เธอจะต้องรีบทำมีสามอย่างเหล่านี้ แล; แต่ว่า ภิกษุนั้น ก็ไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า “จิตของเรางอกหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีอุปาทานในวันนี้ หรือฟุ้งนี้ หรือมะรณนี้” ดังนี้ได้เลย, ที่ถูก ย่อมมีเวลาที่เหมาะสม ซึ่งเมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติไปแม้ในศีล อันยิ่ง, ปฏิบัติไปแม้ในจิตอันยิ่ง และปฏิบัติไปแม้ในปัญญาอันยิ่ง จิตก็จะ หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่มีอุปาทาน ได้เอง.

ภิกษุ ท.! เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียก ใจไว้ว่า “ความพอใจของเราจักต้องเข้มงวดพอ ในการสมาทานการปฏิบัติในศีล อันยิ่ง, ในการสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และในการสมาทานการปฏิบัติ ในปัญญาอันยิ่ง” ดังนี้. ภิกษุ ท.! พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกใจไว้ อย่างนี้แล.

ภาวะบริสุทธิ์แห่งการประพฤติกบะพรหมจรรย์

โดย ๑๖ ประการ

(ก. ภาวะไม่บริสุทธิ์สำหรับเปรียบเทียบ)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อการเกียดกันกิเลสด้วยคบะบริบูรณ์อย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคยังจะกล่าวถึงอุปกิเลสมีอย่างต่างๆ แห่งการบำเพ็ญคบะนั้นอย่างไรอีกเล่า?”

๑. นิโครธ! ในกรณีนี้ คือ ผู้บำเพ็ญคบะ สมาทานคบะอยู่ เขาเป็นผู้พอใจด้วยคบะนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์ (เป็นผู้ประพฤติกบะพรหมจรรย์เพื่อตัวกู, มิใช่เพื่อธรรมะ). นิโครธ! ข้อที่เขาพอใจด้วยคบะว่า บริบูรณ์แล้วตามประสงค์นั้น แม้ข้อนี้ก็ยังเป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของผู้บำเพ็ญคบะ.

๒. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญคบะ สมาทานคบะอยู่ เขายกตนข่มผู้อื่นด้วยคบะนั้น. นิโครธ! ข้อที่เขา ยกตนข่มผู้อื่นด้วยคบะนั้น แม้ข้อนี้ก็ยังเป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญคบะ.

๓. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญคบะ สมาทานคบะอยู่ เขาเมาคบะ หลงคบะ ถึงความมัวเมาด้วยคบะนั้น. นิโครธ! ข้อที่เขาเมาคบะ หลงคบะ ถึงความมัวเมาด้วยคบะนั้น แม้ข้อนี้ก็ยังเป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญคบะ.

๔. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญคบะ สมาทานคบะอยู่ เขาทำลามกสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยคบะนั้น เขาพอใจด้วยลามกสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์. นิโครธ! ข้อที่

เขา พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์นั้น
แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๕. นิโครธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่
เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขายกตนข่มผู้อื่น
ด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโครธ! ข้อที่เขายกตนข่มผู้อื่น
ด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๖. นิโครธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่
เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาเมาลาภ หลงลาภ
ถึงความมัวเมาด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโครธ! ข้อที่เขา
เมาลาภ หลงลาภ ถึงความมัวเมาด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น แม้
ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

๗. นิโครธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่
เขา ถึงการแบ่งแยกในโทษะทั้งหลายว่า “นี้ควรแก่เรา นี้ไม่ควรแก่เรา” ดังนี้.
เขาไม่ชอบสิ่งใด เขาสะบัดหน้าไม่สนใจ ละมันไปเสีย; เขาชอบสิ่งใด เขา
ก็จกดอ้มัวเมา หามยมันซึ่งสิ่งนั้น ไม่มองเห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออก
(จากอัสสาทะแห่งสิ่งนั้น) กินเอาๆ. นิโครธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของผู้
บำเพ็ญตบะ.

๘. นิโครธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่
ด้วยคิดว่า พระราชา มหาอำมาตย์ กษัตริย์ พรานหมณฺ์ คหบดี เศรษฐี ทั้งหลาย

๑๑. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ชอบนั่งแสดงตัวตามทางที่คนผ่าน (เพื่ออวดคน). นิโครัธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของ ผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๒. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เปิดเพศตน (ตามที่เป็นจริง) เทียวไปในตระกูลทั้งหลาย ประกาศอยู่ว่า "อย่างนี้ ๆ เป็นตบะ ของฉัน, มีในตบะของฉัน" ดังนี้ เป็นต้น. นิโครัธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของ ผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๓. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ มีปกตินิสัยทำสิ่ง ไร ๆ ให้เป็นของปกปิด เมื่อถูกถามอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก่ท่านใหม่ ก็กล่าวสิ่งที่ไม่ควรว่าควร กล่าวสิ่งที่ควรว่าไม่ควร เป็นผู้กล่าวมุสาทั้งที่รู้อยู่แก่ใจ ดังนี้. นิโครัธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของ ผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๔. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ, เมื่อตถาคต หรือสาวกของตถาคตแสดงธรรมอยู่, เขาไม่ยอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ต่อปริยาย ที่ควรยอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) แม้มีอยู่แท้. นิโครัธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลส ของ ผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๕. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เป็นคน ขี้โกรธ มักผูกโกรธ. นิโครัธ! แม้ข้อนี้ก็เป็นอุปกิเลสของ ผู้บำเพ็ญตบะ.

๑๖. นิโครัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เป็นคน ลบหลู่ คุณท่าน ต่ตนเสมอท่าน เป็นคน ริษยา ตระหนี่ เป็นคน โอ้อวด มีมายา เป็น

คน หัวข้อ ดูหมิ่นท่าน เป็นคน ปราบปรามมาก ตกอยู่ในอำนาจแห่งความ
 ปราบปรามมาก เป็นมัจฉาทิฎฐิ ประกอบอยู่ด้วยอันตคาหิกาทิฎฐิ เป็นคนลุ่มคล้ำ
 สิ่งต่างๆ ตามทิฎฐิของตน ยึดถือไว้เหนียวแน่น สลัดคืนได้ยาก. นิโค็รธ!
 แม้ข้อนี้ก็ใช่นูปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

นิโค็รธ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : การเกียดกันกิเลส
 ด้วยตบะในรูปแบบอย่างที่ว่ามานี้ (ทุกข้อ) เป็นนูปกิเลส หรือไม่เป็นนูปกิเลส
 เล่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! การเกียดกันกิเลสด้วยตบะเหล่านี้ เป็นนูปกิเลส
 แน่แท้ ไม่ใช่นูปกิเลส หามิได้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีอยู่ คือผู้
 บำเพ็ญตบะบางคนในกรณีนี้ ประกอบด้วยนูปกิเลสเหล่านั้นครบทุกอย่างแล้ว ทำไม่จะไม่
 ประกอบด้วยนูปกิเลสแต่ละอย่างๆเล่า”.

(ข. ภาวะบริสุทธสำหรับฉือเป็นหลัก)

๑. นิโค็รธ! ในกรณีนี้ ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่
 เป็นผู้พอใจไม่รู้สึกรับวิรูปุณแล้วตามประสงค์ด้วยตบะนั้น (ไม่ได้บำเพ็ญตบะเพื่อความ
 พอใจแห่งตัวกู). นิโค็รธ! ข้อที่เขาไม่ได้บำเพ็ญตบะเพื่อความพอใจแห่งตน
 นั้น นั่นแหละเขาเป็นผู้บริสุทธในฐานะนั้น.

๒. นิโค็รธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่
 เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยตบะนั้น. นิโค็รธ! ข้อที่เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่น
 ด้วยตบะนั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธในฐานะนั้น.

๓. นิโควัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่เมาตบะ ไม่หลงตบะ ไม่ถึงความมัวเมาด้วยตบะนั้น. นิโควัธ! ข้อที่เขาไม่เมาตบะ ไม่หลงตบะ ไม่ถึงความมัวเมาด้วยตบะนั้น ด้วยเหตุนี้แหละ เขาเป็นผู้บริสุทธ์ในฐานะนั้น.

๔. นิโควัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาไม่เป็นผู้พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์. นิโควัธ! ข้อที่เขาไม่เป็นผู้พอใจด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ ว่าบริบูรณ์แล้วตามประสงค์นั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธ์ในฐานะนั้น.

๕. นิโควัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโควัธ! ข้อที่เขาไม่ยกตนไม่ข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธ์ในฐานะนั้น.

๖. นิโควัธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาทำลาภสักการะและเสียงสรรเสริญให้เกิดขึ้น เขาไม่เมาลาภ ไม่หลงลาภ ไม่ถึงความมัวเมาลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น. นิโควัธ! ข้อที่เขาไม่เมาลาภไม่หลงลาภไม่ถึงความมัวเมาลาภสักการะและเสียงสรรเสริญนั้น ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธ์ในฐานะนั้น.

๗. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่ถึงการแบ่งแยกในโภชนะทั้งหลาย ว่า “นี่ควรแก่เรา นี่ไม่ควรแก่เรา” ดังนี้ เขาไม่ชอบสิ่งใด เขาไม่ได้สะบัดหน้าแสดงความไม่สนใจ ละมันไปเสีย เขาชอบสิ่งใด เขาก็ไม่จจ้อ ไม่มัวเมา ไม่หมายมันสิ่งนั้น มองเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องออก (จากอัสสาทะแห่งสิ่งนั้น) บริโภคอยู่. ด้วยเหตุนี้แหละ เขาเป็นผู้บริสุทธฺ์ในฐานะนั้น.

๘. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ สมาทานตบะอยู่ เขาไม่คิดอย่างนั้นว่า พระราชา มหาอำมาตย์ กษัตริย์ พราหมณ์ กหบดี เศรษฐีทั้งหลาย จักสักการะเรา เพราะเหตุแห่งความใคร่จะได้สักการะและเสวยสรรเสริญ. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธฺ์ในฐานะนั้น.

๙. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นผู้เที่ยวรุกราน สมณะหรือพราหมณ์ใดๆ ว่า “อะไรกันนะ ท่านผู้มีอาชีพ (การรับ) ส่ำสอน กินเสียหมดทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็พืชเกิดจากราก พืชเกิดจากข้อ พืชเกิดจากผล พืชเกิดจากยอด และพืชเกิดจากลำต้นเป็นที่ห้า” ดังนี้ ด้วยวาทะย่ำสมณะ-ราวกะว่ามีคมแห่งพินดงสายฟ้า. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธฺ์ในฐานะนั้น.

๑๐. นิโคร์ธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ เห็นสมณะหรือพราหมณ์ใดๆ ที่คนเขาพากันสักการะอยู่ เคารพอยู่ นับถืออยู่ บูชาอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย เขาไม่มีความคิดอย่างนั้นว่า “คนทั้งหลายพากันสักการะเคารพ นับถือบูชาซึ่งสมณะพราหมณ์ผู้มีอาชีพจะสำสอนอยู่ ในตระกูลทั้งหลาย แต่กลับไม่สักการะเคารพนับถือบูชาเราผู้ดำรงชีพอยู่อย่างมีลูขปฏิบัติ อยู่นั้น”

ทั้งหลาย” ดังนี้ เขาไม่เกิดมีความริษยาและตระหนั ในตระกูลทั้งหลายขึ้นมา
อย่างนี้. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๑. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่ชอบนั่งแสดง
ตนตามทางที่คนผ่าน (เพื่ออวดคน). ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะ
นั้น.

๑๒. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ จะไม่เปิดเผยตน
(ตามที่แท้จริง) เทียวไปในตระกูลทั้งหลายก็หาไม่ได้ (เขาเป็นคนจริงและเปิดเผย)
ประกาศอยู่ว่า “อย่างนี้ๆ เป็นตบะของฉัน, มีในตบะของฉัน” ดังนี้
เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๓. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่มีปกคินิสัยทำ
สิ่งใดๆ ให้เป็นของปกปิด เมื่อถูกถามอยู่ว่า สิ่งนี้ควรแก้ท่านใหม่ ก็กล่าวสิ่งที่
ไม่ควรว่าไม่ควร กล่าวสิ่งที่ควรว่าควร ไม่เป็นผู้กล่าวมุสาทั้งที่อยู่แกลใจ ดังนี้.
ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๔. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ, เมื่อตถาคตหรือ
สาวกของตถาคตแสดงธรรมอยู่, เขาขอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ต่อปริยายที่ควร
ขอมรับ (ว่าถูกว่าจริง) ซ้ำมีอยู่แท้. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะ
นั้น.

๑๕. นิโครธ! ข้ออื่นยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นคนขี้โกรธ
ไม่ผูกโกรธ. นิโครธ! ข้อที่เขาเป็นคนไม่ขี้โกรธ ไม่ผูกโกรธนั้น ด้วยเหตุนี้
แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

๑๖. นิโคร์ธ! ข้อนี้ยังมีอีก : ผู้บำเพ็ญตบะ ไม่เป็นคนลบล้างคุณท่าน ไม่ได้ตนเสมอท่าน ไม่เป็นคนริษยา ไม่ตระหนี่ ไม่เป็นคนโอ้อวด ไม่มีมายา ไม่เป็นคนหัวดี ไม่ดูหมิ่นท่าน ไม่เป็นคนปรารถนาลาภ ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งความปรารถนาลาภ ไม่เป็นมิถิณาภิทธิ ไม่ประกอบบอยู่ด้วยอันตคาทิกภิทธิ ไม่เป็นคนลบล้างสิ่งต่าง ๆ ตามภิทธิของตน ไม่ยึดถือไว้เหนียวแน่น สลัดคนได้ง่าย. ด้วยเหตุนี้แหละเขาเป็นผู้บริสุทธิ์ในฐานะนั้น.

นิโคร์ธ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร : เมื่อเป็นอย่างนี้ มันเป็นการเกียดกันกิเลสด้วยตบะที่บริสุทธิ์ หรือไม่บริสุทธิ์เล่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อเป็นอย่างนี้ มันเป็นการเกียดกันกิเลสด้วยตบะที่บริสุทธิ์โดยแท้ หาใช่ไม่บริสุทธิ์ไม่ ทั้งยังเป็นการบรรลุดังยอดถึงแก่นอีกด้วย พระเจ้าข้า!”

นิโคร์ธเอ๋ย! การเกียดกันกิเลสด้วยตบะเพียงเท่านั้น ยังไม่ถึงยอดถึงแก่น เป็นเพียงถึงเปลือกแห้ง ๆ เท่านั้น.

— ปา. ที. ๑๑/๔๔ - ๕๕/๒๔ - ๒๘.

การต่อสู้ของผู้เกลียดกลัวความทุกข์โดยละเอียด

ถ้าผัสสุกขรรณใด ๆ มีอยู่ สำหรับผู้เกลียดต่อทุกข์ ผู้เสพที่นั่งนอนอันสงัด ใครจะตรัสรู้ธรรมตามที่แท้จริง แล้วไซ้ เราจักบอกผัสสุกขรรณนั้น ๆ แก่เธอ ตามที่เรารู้.

ภิกษุผู้ฉลาด พึงเป็นผู้มีสติ ประพฤติธรรมถึงที่สุดรอบด้าน ไม่พึงเกรงต่อภัย ๕ อย่าง คือภัยจากเห็บ ภัยจากสัตว์กัดต่อย สัตว์สี่เท้า ภัยจากนรกของมนุษย์ และสัตว์สี่เท้า.

ภิกษุหนึ่ง ไม่ฟังครันครัน ต่อชนเหล่าอื่นผู้ธรรมเป็นปรบักษ
แม้เห็นความน่ากลัวเป็นอันมากจากชนเหล่านั้น หรืออันตรายอย่างอื่น ๆ
ก็แสวงหาซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ครอบงำความกลัวเหล่านั้นเสียได้.

ถูกระทบแล้วด้วยผัสสะแห่งโรค ความหิว ความหนาว
ความร้อน ก้อนคกฉันได้. ผัสสะเหล่านั้นถูกระทบแล้ว มากมายเท่าไร
ก็ยังไม่มีกิเลสท่วมทับใจ ยังคงบากบั่นกระทำความเพียรอยู่อย่างมั่นคง.

ไม่ฟังกระทำการขโมย ไม่ฟังกล่าวเท็จ ฟังถูกต้องสัจด้วย
ยังสะคั่งและมั่นคง ด้วยเมตตา. ฟังรู้สัจความขุ่นมัวแห่งใจ แล้ว
บรรเทาเสียด้วยคิดว่า นั่นเป็นธรรมฝ่ายดำ.

ไม่ฟังไปสู่อำนาจแห่งความโกรธ และจองหอง ฟังขุคราก
แห่งกิเลสเหล่านั้น ดำรงตนอยู่ เป็นผู้ครอบงำเสียซึ่งอำนาจของสิ่งอัน
เป็นที่รักและไม่เป็นที่รักโดยตรง.

ฟังเป็นผู้มีกัลยาณปัตติ มุ่งปัญญาเป็นเบื้องหน้า ครอบงำเสียซึ่ง
อันตรายเหล่านั้น ฟังข่มขี้ความไม่ยินดีในที่อยู่นั้นสังคิ ข่มขี้ธรรมเป็น
ที่ตั้งแห่งปริเทวะทั้งสี่อย่างเสีย คือปริเทวะว่า เราจักกินอะไร, จักได้
กินที่ไหน, เมื่อคินนอนเป็นทุกข์, คินนจักนอนที่ไหน. วิตกอัน
เป็นที่ตั้งแห่งปริเทวะเหล่านั้น เธอฟังนำออกเสีย เป็นเสขะไม่มีที่อยู่
ที่อาศัยเที่ยวไปเด็ด.

เมื่อได้อาหารและที่อยู่ในกาลอันสมควรแล้ว ฟังเป็นผู้
ประมาณ เพื่อความเป็นผู้สันโดษในธรรมวินัย เป็นผู้คุ้มครอง
ตนในบัจฉัยเหล่านั้น เป็นผู้สำรวจเที่ยวไปในหมู่บ้าน แม้ถูกคำก็ไม่
กล่าวคำหยาบ.

พึงเป็นผู้ทอดสายตาต่ำ ไม่หลุกหลิกด้วยเท้า ตามประกอบ
อยู่ในอาณา เป็นผู้มากด้วยความคั่นอยู่ มีคนส่งไปในสมาธิ ปรารถ
อุเบกขา คัดเสียดซึ่งเหตุแห่งวิตกและธรรมเครื่องส่งเสริมทุกกุกจะ.

เมื่อถูกกล่าวตักเตือน ก็เป็นผู้มีสติยินดีรับคำตักเตือน พึง
ทำลายข้อขัดแย้ง (ขัด) ในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย กล่าววาจาที่เป็น
กุศล ไม่เกินขอบเขต ไม่ตรีตรักไปในทางที่จะว่ากล่าวผู้อื่น; ต่อ
แต่นั้น พึงเป็นผู้มีสติศึกษาเพื่อนำออกเสียดซึ่งธุลี ๕ อย่างในโลก คือ
ขมขซึ่งระคะ ในรูป ในเสียง ในรส ในกลิ่น ในผัสสะ ทั้งหลาย.

พึงนำออกซึ่งความพอใจในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น เป็น
ภิกษุ มีสติ มีจิตหลุดพ้นด้วยดี ใคร่ครวญอยู่ ซึ่งสัมมาธรรมะ
โดยกาลอันควร เป็นผู้มั่งง้วนอันเอก กำจัดความมืดเสียดได้ แล.

— สุกต. ขุ. ๒๔/๕๒๑/๔๒๓.

(ข้อปฏิบัติตามอัฐฐังกิมรรค อาจจะแยกแยะออกไปเป็นรายละเอียด ใค้อย่าง
มากมาย ด้วยพระพุทธรภาษิตที่ตรัสแก่พระสารีบุตรในที่นี้ กล่าวได้ว่า เป็นคำขยายความของ
อริยมรรคมีองค์แปดรวมกันได้เป็นอย่างดี จึงได้นำข้อความนี้มาใส่ไว้ในหมวดนี้).

หมวด ข. ว่าด้วย มรรคกับอาหุเนยยบุคคล

สักว่าดำเนินอยู่ในอัฐฐังกิมรรค
ก็เป็นอาหุเนยยบุคคลฯ แล้ว

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล้ว ย่อม
เป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิณียบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล

เป็นนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า. แปรประการ อยางไรเล่า? แปร
ประการ คือ ภิภษในกรณีนี้ :-

๑. เป็นผู้มีศัล สํารวมดว้ยการสํารวมในปาดิโมภั ถึงพรอมดว้ย
มรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทงหลายแมมีประมาณเล็กนอย
สมาทานศีกษา ในสิกขาบททงหลาย อยุ.

๒. เขาถวยาภษนะใด ๆ แกะเธอ เศรวัหมอง หรือประณีต ก็ตาม
เธอฉันภษนะนั้น ๆ โดยเคารพเออเฟอ ไม่เดือดร้อนกระวนกระวาย.

๓. เป็นผู้เกลียดต่อกายทุจริต วจิทุจริต มโนทุจริต เกลียดต่อการ
ถึงพรอมดว้ยอกุศลธรรมอันลามกทงหลาย.

๔. เป็นผู้มีขันดีในความสงฆ มีการอยุ่รวมกันเป็นสุข ไม่ทำภิภษ
เหล้าอื่นให้หวาดกลัว.

๕. เป็นผู้เป็ดเผยความโอ้อวด ความโกง ความพยศ ความคด
ของเธอ ในพระศาสนา หรือในเพื่อนสพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชน ตามเป็นจริง
พระศาสนาหรือเพื่อนสพรหมจารีผู้วิญญูชนเหล่านัน ย่อมพยายามเพื่อกำจัดโทษ
เหล่านันของเธอเสีย.

๖. เป็นผู้มีศีกษา ตั้งจิตว่า “ภิภษเหล้าอื่นจะศีกษาหรือไม่ศีกษา
ก็ตามใจ เราจักศีกษาในบทแห่งการศีกษานั้น ๆ” ดังนี้.

๗. เมื่อเธอไปก็ไปตรง; นึคือ ทางตรงในกรณีนี้ คือ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาสังกัปปะ; สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ; สัมมา
วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

๘. เป็นผู้มีความเพียรอันปรารถแล้วอยู่ ว่า “หนั่ง เอ็น กระตุก จง เหลืออยู่ เนื้อและโลหิตในสรีระจงเหือดแห้งไป ก็ตามที ประโยชน์ได้อันบุคคล จะพึงลู่ถึงได้ด้วยกำลัง ด้วยความเพียร ความบากบั่น ของบุรุษ ถ้ายังไม่บรรลู่ ประโยชน์นั้นแล้ว จักหยุดความเพียรเสีย เป็นไม่มี” ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ ประการเหล่านี้แล ย่อม เป็นอาหุเนยยบุคคล ปาหุเนยยบุคคล ทักขิณเนยยบุคคล อัญชลิกรณียบุคคล เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า.

— อฏฐก. อ. ๒๓/๑๔๓/๑๐๓.

องค์แห่งมรรคที่เป็นเสขะของเสขบุคคล

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! มีคากล่าวกันอยู่ว่า ‘เสขะ (บุคคล) เสขะ (บุคคล)’
ดังนี้ ; บุคคลเป็นเสขะ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรเล่า พระเจ้าข้า ?”

ภิกษุ ! บุคคลในกรณีนี้ :-

เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาสังกัปปะ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาวาจา	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมากัมมัත්ตะ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาอาชีวะ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาวายามะ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาสติ	อันเป็นเสขะ
เป็นผู้ประกอบด้วย สัมมาสมาธิ	อันเป็นเสขะ.

ภิกษุ ! ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นแล บุคคลชื่อว่าเป็นเสขะ.

-มหาวาร. ส. ๑๔/๑๘/๕๑.

(ผู้ศึกษาพึงคำนวณตนเองโดยปฏิบัติขณินว่า จักต้องมืองค์แห่งมรรคที่เป็นอเสขะ
ที่เป็นองค์มรรคของพระอรหันต์.)

ประโยชน์อันสูงสุดของสัมมัตตะสิบ

ถปติ ! เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ว่า เป็นผู้
มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างข้ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอันอุดม อันใคร ๆ
รบให้แพ้ไม่ได้. สิบประการ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่บุคคลประกอบพร้อมแล้ว
เราบัญญัติว่าเขาเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างข้ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการ
บรรลุอันอุดม อันใคร ๆ รบให้แพ้ไม่ได้ ? ถปติ ! ภิกษุในกรณีนี้ :—

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวาจาอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมากัมมันตะอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวายามะอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสติอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสมาธิอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาญาณอันเป็นอเสขะ

เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติอันเป็นอเสขะ.

ถปติ! บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๑๐ ประการ เหล่านี้แล เรา
บัญญัติว่าเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่ง เป็นสมณะผู้บรรลุถึงการบรรลุอัน
อุดม อันใคร ๆ ปรบให้แพ้ไม่ได้.

— ม. น. ๑๓/๓๔๖, ๓๕๑/๓๖๑, ๓๖๖.

หมวด ๓. ว่าด้วย มรรคกับพระพุทธรูป

อธิษฐานตั้งกัมมมรรค คือมัชฌิมาปฏิปทาที่ตรัสรู้เอง

ภิกษุ ท.! มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง) ที่ไม่ตั้ง
ไปหาที่สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อ
ปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อ
ความรู้อันยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน.

ภิกษุ ท.! มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง) ที่ไม่
ตั้งไปหาที่สุดโต่งสองอย่างนั้น เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท.! ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนั้น คือ ข้อปฏิบัติอันเป็น
หนทางอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์แปดประการ นี้เอง. แปดประการ
คืออะไรเล่า? คือความเห็นที่ถูกต้อง ความดำริที่ถูกต้อง การพูดจาที่ถูกต้อง
การทำการงานที่ถูกต้อง การดำรงชีพที่ถูกต้อง ความพากเพียรที่ถูกต้อง ความ
รำลึกที่ถูกต้อง ความตั้งใจมั่นคงที่ถูกต้อง.

ภิกษุ ท. ! นแล กือข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง ที่ตกลงได้
 ตรัสรู้เฉพาะแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักษุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความ
 สงบ เพื่อความรู้อันยิ่ง เพื่อความครุธรรมพร้อม เพื่อนิพพาน.

-มหาวาร. ต. ๑๔/๕๒๘/๑๖๖๔.

ทรงกำชับเรื่องการทำลายอหังการมมังการ

สารีบุตร ! เราจะแสดงธรรมโดยย่อก็ได้ เราจะแสดงธรรมโดย
 พิสดารก็ได้ เราจะแสดงธรรมทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร ก็ได้ แต่ว่าผู้รู้ทั่วถึง
 ธรรมหายาก.

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ! ถึงเวลาแล้ว ข้าแต่พระสุคต ! ถึงเวลาแล้ว ที่พระ-
 ผู้มีพระภาค จะพึงแสดงธรรมโดยย่อบ้าง จะพึงแสดงธรรมโดยพิสดารบ้าง จะพึงแสดง
 ธรรมทั้งโดยย่อและโดยพิสดารบ้าง ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี”.

สารีบุตร ! ถ้าอย่างนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงทำการศึกษานี้ว่า
 “(ธรรมที่เราแสดงนั้น จะมีดังนี้ :-) อหังการมมังการมานานุสัยทั้งหลาย ต้องไม่มี
 ในกายอันประกอบอยู่ด้วยวิญญาณนี้ (นัยอย่างหนึ่ง); อหังการมมังการมานานุสัย
 ทั้งหลาย ต้องไม่มีในนิมิตทั้งหลายทั้งปวงในภายนอก (นัยอย่างหนึ่ง); เราจักเข้า
 ถึงแล้วแลอยู่ ซึ่งเจโตวิมุตติบัญญัติวิมุตติอันเข้าถึงแล้วแลอยู่ แล้ว อหังการ-
 มมังการมานานุสัยทั้งหลาย ย่อมไม่มี ดังนี้ (นัยอีกอย่างหนึ่ง).”

สารีบุตร ! เมื่อใด อหังการมมังการมานานุสัยของภิกษุ ไม่มีใน
 กายอันประกอบด้วยวิญญาณนี้ ก็ดี, อหังการมมังการมานานุสัยของภิกษุ ไม่มี

ในนิมิตทั้งหลายทั้งปวงในภายนอก กัด, ภิกษุเข้าถึงแล้วแลอยู่ ซึ่งเจโตวิมุตติ-
บัญญัติวิมุตติอันเข้าถึงแล้วแลอยู่ แล้ว อหังการมมังการมานานุสัย ย่อมไม่มี กัด;
สารูปคร! เมื่อนั้น ภิกษุนี้ เรากล่าวว่า ได้ตัดขาดแล้วซึ่งคันหา รอดอนแล้ว
ซึ่งสังโยชน์ กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะรู้งามานะโดยชอบ.

— ตก. อ. ๒๐/๑๗๐/๔๗๒.

(ตรัสว่า ทรงแสดงธรรมโดย ๓ ลักษณะ คือ ย่อ พิศการ ทั้งย่อและพิศการ
แล้วก็ทรงแสดงลักษณะแห่งการปฏิบัติไว้ ๓ ลักษณะ คือ ทำให้ไม่มีอหังการมมังการ ในกายนี้;
ไม่มีอหังการมมังการ ในนิมิตภายนอกทั้งปวง; และการเข้าอยู่ในเจโตวิมุตติบัญญัติวิมุตติที่
ไม่มีอหังการมมังการ. นี้พอจะเห็นได้ว่า โดยย่อก็คือ ไม่ให้มีอหังการมมังการในกายนี้,
โดยพิศการก็คือ ไม่ให้มีอหังการมมังการในนิมิตภายนอกทั่วไป, ที่ทั้งโดยย่อและพิศการก็คือ
เข้าอยู่ในวิมุตติที่ไม่มีอหังการมมังการ. รวมความว่า จะโดยย่อหรือโดยพิศการหรือทั้งโดยย่อ
และพิศการ ก็มุ่งไปสู่ความไม่มีแห่งอหังการมมังการด้วยกันทั้งนั้น. นี้พอที่จะถือเป็นหลักได้ว่า
ข้อปฏิบัติอย่างไรและเท่าไร ระคับไหน ก็ล้วนแต่มุ่งหมายทำลายอหังการมมังการมานานุสัย
(ความสำคัญว่าตัวกู - ของกู) ด้วยกันทั้งนั้น. ในที่นี้ถือว่า อัญรังคิกมรรค จะในระคับไหน
ก็ตาม ล้วนแต่มุ่งหมายทำลายเสียซึ่งอหังการมมังการ เป็นหลักสำคัญ จึงนำข้อความนี้มาใส่ไว้
ในหมวดนี้).

อริยมรรครวมอยู่ในพรหมจรรย์ที่ทรงฝากไว้กับพวกเรา

(โพธิปักขิยธรรม ๓๗)

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง; ธรรม
เหล่านั้น พวกเธอพึงเรียนเอาให้ดี พึงเสพให้ทั่ว พึงเจริญ ทำให้มาก โดย
อาการที่พรหมจรรย์ (คือศาสนา) นี้ จักมั่นคง ตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน. ชื่อนั้น
จักเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ลูกหลาน เพื่อความสุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์

โลก, เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย.

ภิกษุ ท.! ธรรมเหล่านี้แหละ ที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง
ซึ่งพวกเขาควรเรียนเอาให้ดี ฯลฯ เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์
ทั้งหลาย? ธรรมเหล่านั้น คือ สติบัญญัติ สัมมัตถิยธรรม อธิปไตย
อินทรีย์ห้า พละห้า โภชนกัจเจก อริยมรรคมีองค์แปด.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ ธรรมที่เราแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง
อันพวกเขาควรเรียนเอาให้ดี ฟังเสพให้ทั่ว ฟังเจริญ ทำให้มาก โดยอาการที่
พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จักมั่นคง ตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน; และข้อนี้
จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน เพื่อความสุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์
โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

-มหา. ที. ๑๐/๑๔๐/๑๐๗.

อภิญ्ञังคิกมรรคในฐานกัลยาณมิตรที่ทรงฝากไว้

อานนท์! ก็กัลยาณวัตรอันเราตั้งไว้ในกาลนี้ นี้ เป็นไปเพื่อความ
เบื่อน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อรู้
ยิ่ง เพื่อรู้พร้อม เพื่อนิพพาน. อานนท์! กัลยาณวัตรนี้ เป็นอย่างไรเล่า?
นี่คือ อริยอภิญ्ञังคิกมรรค, กล่าวคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ; สัมมา
วาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

อานนท์! เกี่ยวกับกัลยาณวัตรนั้น เราขอกล่าวกะเธอ โดยประการที่เธอทั้งหลายจะพากันประพฤติตามกัลยาณวัตรที่เราตั้งไว้แล้วนี้ : เธอทั้งหลายอย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายของเราเลย. อานนท์! ความขาดสูญแห่งกัลยาณวัตรนี้ มีในยุคนั้นบุรุษใด; บุรุษนั้นชื่อว่าบุรุษคนสุดท้ายแห่งบุรุษทั้งหลาย. อานนท์! เกี่ยวกับกัลยาณวัตรนั้น เราขอกล่าว (ยา) กะเธอ โดยประการที่เธอทั้งหลายจะพากันประพฤติตามกัลยาณวัตรที่เราตั้งไว้แล้วนี้ : เธอทั้งหลายอย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายของเราเลย.

— ม. ม. ๑๓/๔๒๗/๔๖๓.

(ก่อนแต่จะตรัสเรื่องนี้ ได้ตรัสถึงการที่พระองค์ได้เป็นราชาธิราชในกาลก่อน กล่าวสอนวัตรปฏิบัติที่เป็นไปเพียงเพื่อพรหมโลก ไม่ถึงนิพพาน ก็ยังมีผู้พากันปฏิบัติตาม. ส่วนกัลยาณวัตรนี้เป็นไปเพื่อนิพพาน จึงควรที่คนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติตาม. อีกข้อหนึ่ง ที่พวกเราควรจะให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่งนั้น คือข้อที่พวกเราอย่าเป็นพวกสุดท้ายแห่งการประพฤติ กัลยาณวัตรนี้ ตามพระพุทธประสงค์).

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดมี

ภิกษุ ท.! อริยสัจมีสี่อย่างเหล่านี้. สี่อย่างเหล่าไหนเล่า? สี่อย่างคือ :- ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุททยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ. ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล คือ อริยสัจสี่อย่าง.

ภิกษุ ท.! ในบรรดาอริยสัจสี่อย่างเหล่านี้, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรรอบรู้ มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรละ มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้แจ้ง มีอยู่, อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้เกิดมี มีอยู่. ภิกษุ ท.! อริยสัจที่ใคร ๆ

ควรรอบรู้นั้น ได้แก่ อริยสัจ คือ ทุกข์; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรละนั้น ได้แก่
 อริยสัจ คือ เหตุให้เกิดทุกข์; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้แจ้งนั้น ได้แก่
 อริยสัจ คือ ความดับไม่เหลือของทุกข์; อริยสัจที่ใคร ๆ ควรทำให้เกิดมีนั้น
 ได้แก่ อริยสัจ คือ ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์.

ภิกษุ ท.! เพราะฉะนั้น ในกรณีนี้, พวกเธอทั้งหลาย พึงทำ
 ความเพียรเพื่อให้รู้ตามที่เป็นอย่างจริง ว่า “ทุกข์ เป็นเช่นนั้นๆ,” ดังนี้; ว่า
 “เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นเช่นนั้นๆ,” ดังนี้; ว่า “ความดับไม่เหลือของทุกข์
 เป็นเช่นนั้นๆ,” ดังนี้; ว่า “ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์
 เป็นเช่นนั้นๆ;” ดังนี้เถิด.

— มหาวาร. ต. ๑๔/๕๔๖/๑๗๐๕.

นิเทศ ๒๒

ว่าด้วย ข้อความสรุปเรื่องมรรค

จบ

ภาค ๔

ว่าด้วยมัคคอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐคือมรรค

จบ

คำขวัญวิงวอน

ภิกษุ ท. ! โยคกรรม อันเธอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
“^๕นทุกข์ ^๕นี้เหตุให้เกิดทุกข์ ^๕นี้ความดับสนิทแห่งทุกข์
^๕นี้ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์.”

เทศน์ ไว มยา นิพพาน์ เทสโต นิพพานคามิมกุโ
นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

ภิกษุ ท. ! ที่ศาสดาผู้เฒ่าคุณ แสงหาประโยชน์แก่คุณ
อาศัยความเฒ่าคุณแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
ภิกษุ ท. ! เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเสากิเลส, อย่าได้ประมาท,
อย่าเป็นผู้ที่ต้อร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อัย ไว อมฺหากํ อุนฺสาสนี
นั่นแหละ วาจาเครื่องพร้าสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มทาวาร. ส. — สพ. ส.)

ภาคสรุป

ว่าด้วย

ข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยส์จ

ภาคสรุป

มีเรื่อง ๒๓ หัวข้อ :-

๑. ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ
๒. โอกาสแห่งโยคกรรมในการเห็นอริยสัจ บัดนี้ถึงพร้อมแล้ว
๓. การเรียนปริยัติ มิใช่การรู้อริยสัจ
๔. เห็นพระรัตนตรัยแท้จริง ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ และหลุดพ้นจากอาสวะแล้ว
๕. ปฏิบัติเพื่อรู้อริยสัจ ต้องเป็นธัมมาธิปไตย
๖. การแทงตลอดอริยสัจ เป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงตลอดขนทราย
๗. การปฏิบัติอริยสัจ ไม่มีทางที่จะชกต่อหลักกาลามสูตร
๘. บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ
๙. เมื่ออริยสัจสี่ ถูกแยกออกเป็นสองซีก
๑๐. หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ ใช้ได้กับหลักทั่วไป
๑๑. อริยสัจสี่ เป็นที่ตั้งแห่งการแสวงหาคำของปัญญาตรีย
๑๒. อริยสัจสี่ เป็นวัตถุประสงค์ของปัญญาตรีย
๑๓. เบญจพิรพทที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ
๑๔. การทำบุคลิกให้รู้อริยสัจ จัดเป็นอนุศาสน์ปาฏิหาริย์
๑๕. อริยสัจ ทรงบัญญัติไว้ในกายที่ยังมีสัญญาและใจ
๑๖. อริยสัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจมีเวทนา
๑๗. เวทนา โดยปัจจัยสี่สืบเสียดหนัก
๑๘. ผู้รู้อริยสัจ ไม่จำเป็นต้องแตกงานอภิธรรมและรวายลาภ
๑๙. จงกระทำเหตุทั้งภายในและภายนอก
๒๐. อัญมณีภิกษุวรรค ในฐานะเพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา
๒๑. พระคุณของผู้ที่ทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่
๒๒. ประมวลปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง
๒๓. การจบกิจแห่งอริยสัจ กำหนดด้วยความสมบูรณ์แห่งญาณสาม

อริยสัจจากพระโอบอ้อม

ภาคสรุป

ว่าด้วย

ข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยสัจ

(มี ๒๓ หัวข้อ)

ความรู้อะไรให้สนอาสวะ

ภิกษุ ท.! เรากล่าวความสนอาสวะ ว่ามีได้สำหรับบุคคลผู้รู้เห็นอยู่ (ซานโต ปสฺสโต), ไม่ใช่สำหรับผู้ไม่รู้เห็นอยู่.

ภิกษุ ท.! รู้เห็นอยู่ซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุ ท.! ความสนอาสวะ ย่อมมีแก่ผู้รู้เห็นอยู่ ว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ดังนี้. ภิกษุ ท.! ความสนอาสวะ ย่อมมีแก่ผู้รู้เห็นอยู่อย่างนั้นแล.

— อภิวิ. ข. ๒๕/๓๐๘/๒๘๒.

โอกาสแห่งโยคกรรมในการเห็นอริยสัจ บัดนี้ถึงพร้อมแล้ว

ภิกษุ ท.! ถ้าสมมติว่า มหาปฐพีอันใหญ่หลวงนี้ มีน้ำท่วมถึงเป็นอันเดียวกันทั้งหมด; บุรุษคนหนึ่ง ทิ้งแอก (ไม้ไผ่?) ซึ่งมีรูเจาะได้เพียงรูเดียว ลงไปในน้ำนั้น; ลมตะวันตกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันตก, ลมตะวันตกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันออก, ลมทิศเหนือพัดให้ลอยไปทางทิศใต้, ลมทิศใต้พัดให้ลอยไปทางทิศเหนือ, อยู่ดังนี้. ในน้ำนั้นมีเต่าตัวหนึ่ง ตาบอด ล่องไปเรื่อย ๆ ปี มันจะผุดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ๆ. ภิกษุ ท.! เธอ ท. จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร : จะเป็นไปได้ไหม ที่เต่าตาบอด ร้อยปีจึงจะผุดขึ้นสักครั้งหนึ่ง จะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้น ?

“ข้อนั้น ยากที่จะเป็นไปได้ พระเจ้าข้า! ที่เต่าตาบอดนั้น ร้อยปีผุดขึ้นเพียงครั้งเดียว จะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้น”.

ภิกษุ ท.! ยากที่จะเป็นไปได้ ฉะนั้นด้วยกัน ที่ใคร ๆ จะพึงได้ความเป็นมนุษย์; ยากที่จะเป็นไปได้ ฉะนั้นด้วยกัน ที่ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ จะเกิดขึ้นในโลก; ยากที่จะเป็นไปได้ ฉะนั้นด้วยกัน ที่ธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วจะรุ่งเรืองไปทั่วโลก. ภิกษุ ท.! แต่ว่าบัดนี้ ความเป็นมนุษย์ก็ได้แล้ว; ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะก็บังเกิดขึ้นในโลกแล้ว; และธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้ว ก็รุ่งเรืองไปทั่วโลกแล้ว.

ภิกษุ ท.! เพราะเหตุนี้ ในกรณีนี้ พวกเธอพึงกระทำโยคกรรม เพื่อให้รู้ว่า “นี่ ทุกข์; นี่ เหตุให้เกิดทุกข์; นี่ ความดับแห่งทุกข์; นี่ หนทางให้ถึงความดับแห่งทุกข์” ดังนี้เถิด.

การเรียนปริยัติ มิใช่การรู้วิสัย

ภิกษุ ท. ! บุคคลเปรียบด้วยเมฆฝน ๔ จำพวกเหล่านั้น มีอยู่ หาได้
อยู่ ในโลก. สี่ อย่างไรเล่า? สี่ คือ บุคคลเปรียบเหมือนเมฆฝนที่คำราม
แล้วไม่ตก ๑ ที่ตกแต่ไม่คำราม ๑ ทั้งไม่คำรามและไม่ตก ๑ ทั้งคำรามทั้งตก ๑.

ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ได้เรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ
เวैयाकरण คาลา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตรัมมะ เวทัลละ แต่เขาไม่รู้
ตามที่เป็นอย่างนี้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกข-
นิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้ :
ภิกษุ ท. ! เราเรียกบุคคลนั้นว่า เปรียบด้วยเมฆฝนที่คำรามแล้วไม่ตก.

ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่ได้ได้เรียนธรรม คือ สุตตะ
เคยยะ เวैयाकरण คาลา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตรัมมะ เวทัลละ
แต่เขารู้ชัดตามเป็นอย่างนี้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้,
ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้ :
ภิกษุ ท. ! เราเรียกบุคคลนั้นว่า เปรียบด้วยเมฆฝนที่ตกแต่ไม่คำราม.

ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ไม่ได้ได้เรียนธรรม คือ สุตตะ
เคยยะ เวैयाकरण คาลา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตรัมมะ เวทัลละ
และไม่รู้ชัดตามเป็นอย่างนี้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้,
ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้ :
ภิกษุ ท. ! เราเรียกบุคคลนั้นว่า เปรียบด้วยเมฆฝนที่ทั้งไม่คำรามและไม่ตก.

ภิกษุ ท. ! บุคคลบางคนในภวณีนี เล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธัมมะ เวทลละ ด้วย; และเขารูู้ชัดตามเป็นจริงว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้ ๆ, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้ ๆ” ดังนี้ด้วย : ภิกษุ ท. ! เราเรียกบุคคลนี้ว่า เปรียบด้วยเมฆฝนที่ทงค้ำรามทงตก.

—จทุกก. อ. ๒๑/๑๓๖/๑๐๒.

(ในสุตฺรอื่น (๒๑/๑๓๘/๑๐๓) ทว้สเปรียบลักษณะอาการสืออย่างแห่งข้อความข้างบน นี้ ด้วย หม้อสี่ชนิด คือหม้อเปล่า-บีก เปรียบด้วยภิกษุไม่รู้ริยสัจแต่มีสมณศารูป; หม้อเต็ม-บีก คือรู้ริยสัจแต่ไม่มีสมณศารูป; หม้อเปล่า-บีก คือไม่รู้ริยสัจและไม่มีสมณศารูป; หม้อเต็ม-บีก คือรู้ริยสัจและมีสมณศารูป.

ในสุตฺรอื่น (๒๑/๑๔๐/๑๐๔) ทว้สเปรียบด้วย ห้วงน้ำสี่ชนิด คือห้วงน้ำคั้น เวงลิก = ไม่รู้ริยสัจแต่มีสมณศารูป; ห้วงน้ำลึก เวงคั้น = รู้ริยสัจ แต่ไม่มีสมณศารูป; ห้วงน้ำคั้น เวงคั้น = ไม่รู้ริยสัจ และไม่มีสมณศารูป; ห้วงน้ำลึก เวงลิก = รู้ริยสัจและมีสมณศารูป.

ในสุตฺรอื่น (๒๑/๑๔๒/๑๐๕) ทว้สเปรียบด้วย มะม่วงสี่ชนิด คือมะม่วงคิบ สีเหมือนนสูก ใต้แก่ ไม่ได้รู้ริยสัจ แต่มีสมณศารูป; มะม่วงนสูก สีเหมือนคิบ ใต้แก่ รู้ริยสัจ แต่ไม่มีสมณศารูป; มะม่วงคิบ สีเหมือนคิบ ใต้แก่ ไม่ได้รู้ริยสัจและไม่มีสมณศารูป; มะม่วงนสูก สีเหมือนนสูก ใต้แก่ รู้ริยสัจและมีสมณศารูป.

ผู้สนใจในส่วนรายละเอียด กูได้จากที่มานั้น ๆ).

เห็นพระรัตนตรัยแท้จริง

ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ และหลุดพ้นจากอภัสวะแล้ว

(ข้อปฏิบัติของกุลบุตรผู้บวชแล้ว ดำเนินมาตั้งแต่ ถึงพร้อมด้วยศีล สันโดษ อินทริยสังวร สติสัมปชัญญะ เสพเสนาสนะสงัด ละนิวรณ์ห้า บรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน น้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสานุสสติญาณ เพื่อจตุปปาตญาณ :—)

ภิกษุ^๕นั้น ครันจิตต^๕มัน บริสุท^๕ษ์ฟ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยนควรแก่การงาน ถึงความไม่หวั่นไหว ตั้งอยู่เช่น^๕นี้แล้ว น้อมจิตไปเพื่อ ญาณเป็นเครื่องสัน^๕ไปแห่งอาสวะ^๕ทั้งหลาย. เธอย่อม รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า “^๕นี้ ทุกข์, ^๕นี้ เหตุให้เกิดทุกข์, ^๕นี้ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, ^๕นี้ หนทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; เหล่า^๕นี้ อาสวะ, ^๕นี้ เหตุให้เกิดอาสวะ, ^๕นี้ ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ, ^๕นี้ หนทางเข้าถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ” ดังนี้ : พราหมณ์! แม่ (อัสวกัชฌญาณ) ^๕นี้ เราก็เรียกว่า “รอยเท้าแห่งตถาคต” บ้าง, ว่า “รอยสัตว์แห่งตถาคต” บ้าง, ว่า “รอยแชะงาแห่งตถาคต”^๑ บ้าง; แต่อริยสาวก^๕นั้น ก็ยังไม่ถึงซึ่งความแน่ใจก่อนอยู่นั่นเอง แต่กำลังจะถึงความแน่ใจว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ, พระธรรม เป็นสัจจกถาตะ, สาวกสงฆ์ของพระผู้มีพระภาค เป็นสุปฏิปันนะ” ดังนี้.

เมื่ออริยสาวก^๕นั้น รู้อย่าง^๕นี้ เห็นอย่าง^๕นี้ จิตก็หลุดพ้น^๕แม้อจาก กามาสวะ แม้อจากวาสวะ แม้อจากอวิชชาสวะ; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณรู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” ดังนี้; ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำให้สำเร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องกระทำเพื่อความเป็นอย่าง^๕นี้ มิได้มีอีก” ดังนี้. พราหมณ์! แม่ (ความหลุดพ้น) ^๕นี้ เราก็เรียกว่า “รอยเท้าแห่งตถาคต” บ้าง, ว่า “รอยสัตว์แห่งตถาคต” บ้าง, ว่า “รอยแชะ

๑. ตูครันที่รัสเปรียบพระองค์เองด้วยช้างมหนานาคในป่า ซึ่งมีผู้ติดตามหาตามล่าด้วย การปฏิบัติธรรมะมาตามล่าด้วย บรรลุธรรมตามล่าด้วย จนบรรลุอัสวกัชฌญาณ ซึ่งเปรียบด้วยการเห็นรอยเท้าที่พื้นดิน เห็นรอยสัตว์ที่คันไม้ เห็นรอยแชะงาที่กิ่งไม้; และจะได้พบตัวช้างคือพระองค์ ในอันคัมภ์มีการหลุดพ้นจากอาสวะแล้วเท่านั้น.

จาแห่งตลาคต” บ้าง. พราหมณ์! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อริยสาวกนั้น
 ย่อมเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความแน่ใจว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธะ,
 พระธรรม เป็นสัจจาทตะ, สาวกสงฆ์ของพระผู้มีพระภาค เป็นสุปฏิปันนะ”
 ดังนี้.

— ม. ม. ๑๒/๓๔๗/๓๓๘.

ปฏิบัติเพื่ออริยสัจ ต้องเป็นธัมมาธิปไตย

ภิกษุ ท. ! ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) เป็นอย่างไรเล่า?

ภิกษุ ท. ! ในกรณีนี้ ภิกษุไปสู้บ้างก็ตาม โคนไม้ก็ตาม หรือเรือน
 ว่างก็ตาม พิจารณาเห็นอยู่ว่า “เราออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะ
 เหตุจะได้จิวรก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้บิณฑบาตก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้
 เสนาสนะก็หามิได้ เพราะเหตุจะได้เป็นอย่างนั้นจะได้เป็นอย่างนี้ก็หามิได้; แต่
 เราบวชแล้วโดยพิจารณาเห็นว่า เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ
 โทมนัส อุปายาส หยั่งเอาแล้ว เป็นผู้มืทุกข์หยั่งลงแล้ว มีทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว,
 ทำใ้ใจการทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสนัน จะพึงปรากฏแก่เรา ดังนี้. อนึ่ง
 พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึง
 เห็นได้ด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้และให้ผลได้ไม่จำกัดกาล เป็นสิ่งที่ควรกล่าว
 กะผู้อื่นว่าท่านจงมาดูเถิด เป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้ามาใส่ตน เป็นสิ่งที่ผู้รู้ผู้เห็น
 คน : สพรหมจารีผู้รอบรู้เห็นอยู่ซึ่งธรรมนั้น ว่าเป็นอย่างนี้ก็มีอยู่. ก็เราบวช
 แล้วในธรรมวินัยอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้ จะเป็นผู้เกียจคร้าน
 ประมาทอยู่ : ข้อนั้นไม่สมควรแก่เรา” ดังนี้. ภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ว่า “ความ
 เพียรที่เราปรารภแล้วจักเป็นความเพียรไม่ย่อหย่อน, สติที่เข้าไปตั้งไว้แล้วจักไม่

หลงลืม, ภายอันวังบับแล้ว ไม่กำเริบ, จิตตั้งมั่นแล้ว มีอารมณ์อันเดียว,”
 ดังนี้. ภิกษุณั้น กระทำพระธรรมให้เป็นใหญ่ ละอกุศลเจริณุกุศล ละกรรมที่
 มีโทษเจริณุกุศลที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์อยู่.

ภิกษุ ท.! นี้เราเรียกว่า รัชมารธิปไตย.

— กิก. อ. ๒๐/๑๘๘/๔๗๙.

(อธิปไตยอย่างอื่นก็มีอยู่ คือปรารภประโยชน์คนแล้วประพฤติกไม่ย่อหย่อน เรียกว่า
 ว่าอัทธาธิปไตย; และปรารภการดีของคนอื่นแล้วประพฤติกไม่ย่อหย่อน เรียกว่าโลกาธิปไตย.
 ทั้งสองอย่างนี้ ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่ควรถือเอาเป็นเครื่องเกื้อหนุนการปฏิบัติ; แต่ให้ถือเอา
 รัชมารธิปไตยทั้งที่กล่าวแล้วข้างบน เป็นเครื่องเกื้อหนุนการปฏิบัติ จึงจะถูกตองตามหลักของการ
 ทำที่สุกทุกขในพระพุทธศาสนา หรือตรงตามพระพุทธประสงค์).

การแทงตลอดอริยัจ

เป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงทะลุขนทรายด้วยขนทราย

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อเช้า ข้าพระองค์ ครองจีวรถือบาตรเข้าไป
 บิณฑบาต ในเมืองเวสาลี ได้เห็นพวกลิจฉวิกุมารเป็นอันมาก ทำการฝึกยิงศรอยู่ที่สวนราชการ
 ยิงลูกศรรอดช่องดालที่เจาะไว้แต่พอดีจากที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย; ครั้นเห็นแล้ว
 ข้าพระองค์คิดว่า ลิจฉวิกุมารเหล่านี้ ฝึกแล้ว ฝึกดีแล้วหนอ คือข้อที่สามารถยิงลูกศรรอด
 ช่องดालที่เจาะไว้แต่พอดีจากที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย”.

อานนท์! เธอจะสำคัญความข้อนี ว่าอย่างไร : อย่างไหนทำได้
 ยากหรือมีได้ยากกว่ากัน คือข้อที่คนยิงลูกศรรอดช่องดालที่เจาะไว้แต่พอดีจาก
 ที่ไกล ลูกไหนลูกนั้นไม่มีผิดเลย กับคนที่แทงทะลุปลายขนทรายด้วยปลาย
 ขนทรายที่ฝ่าแล้วเจ็ดแล่ง?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้ทำได้ยากกว่า มีได้ยากกว่า ก็ข้อที่คนแห่ง
ทะเลปลายนทราลัยด้วยปลายชนทราลัยที่ฆ่าแล้วเจ็ดแล่ง”

อานนท์! ยังมีคนผู้แห่งตลอด ซึ่งการแห่งตลอดอันยากไปกว่า,
คือบรรดาคนที่แห่งตลอด ซึ่งอริยสัจตามที่เป็นอย่างจริง ว่า “นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิด
ทุกข์ นี้ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นี้ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.”
อานนท์! เพราะเหตุฉะนั้น ในเรื่องนี้ เธอพึงประกอบโยคกรรมอันเป็นเครื่อง
กระทำให้รู้ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ
เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้.

—มหาวาร. ส. ๑๙/๕๖๕/๑๗๓๘.

การปฏิบัติอริยสัจ ไม่มีทางที่จะขัดต่อหลักกาลามสูตร

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มาสู่เกสสปุตตนิคมนี้
แสดงวาทะอันเป็นลัทธิแห่งตน กล่าวบริภาษข่มขี้ครอบงำย้ายวาทะอันเป็นลัทธิอันเป็นของ
สมณพราหมณ์เหล่าอื่น แม้สมณพราหมณ์พวกอื่นมาอีก ก็ยกย่องลัทธิของตน ข่มขี้ลัทธิ
ของสมณพราหมณ์เหล่าอื่นเช่นเดียวกันอีก. พวกข้าพระองค์มีความข้องใจ มีความสงสัย
ว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้น พวกไหนพูดจริง พวกไหนพูดเท็จ พระเจ้าข้า!”

กาลามเอ๋ย! ควรแล้วที่ท่านจะข้องใจ ควรแล้วที่ท่านจะสงสัย,
ความสงสัยของท่านเกิดแล้ว ในฐานะที่ควรข้องใจ.

(ก. ฝ่ายอกุศล)

กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เกิด ท่านทั้งหลาย :-

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าต่อกันอยู่ (อิตฺติกร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปืฏุก (ปืฏุกสมฺปทาน);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางตรรกศาสตร์
(ตกฺกเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางนยะสนันนิฏฐาน
(นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริ-
วิตก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฐินิ-
ฆานกฺขนติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังคุน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมณ
โน คุร).

กาลาม ท.! เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า “ธรรมเหล่านี้
เป็นอกุศล, ธรรมเหล่านี้ มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญฺชนติเตียน, ธรรม
เหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์
เกอูกูล,” ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่าน ฟังละธรรมเหล่านั้นเสีย.

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : ความโลภเกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? “เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นโลภแล้ว ความโลภครอบงำแล้ว ความโลภกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : โทสะเกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? “เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นมีโทสะแล้ว โทสะครอบงำแล้ว โทสะกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : โมหะเกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูลหรือมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล? “เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นมีโมหะแล้ว โมหะครอบงำแล้ว โมหะกลุ้มรุมจิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ย่อมลักทรัพย์บ้าง ย่อมล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พุดเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้นบ้าง ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ ไม่เกื้อกูลตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : ธรรมทั้งหลาย (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้ เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล? “เป็นอกุศล พระเจ้าข้า!”

มีโทษหรือไม่มีโทษ? “มีโทษ พระเจ้าข้า!” วิญญูชนติเตียน หรือวิญญูชน
 สรรเสริญ? “วิญญูชนติเตียน พระเจ้าข้า!” เมื่อประพฤติกกระทำเต็มตามมาตรฐาน
 ของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือไม่? หรือว่า
 ในเรื่องนี้ท่านมีความเห็นอย่างไร? “เมื่อประพฤติกกระทำเต็มตามมาตรฐานของมันแล้ว
 เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ในเรื่องนี้พวกข้าพระองค์มีความเห็นอย่างนี้
 พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.: เรา (อาศัยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างบนทั้งหมดนั้น)
 จึงกล่าวข้อความที่กล่าวว่า “กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา(พูดกัน)เถิด ท่าน
 ๕
 ททั้งหลาย :-

- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิตฺทิกิร);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฎกสมฺปทาน);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางตรรก (ตกฺกเหตุ);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางนัยะ (นยเหตุ);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริ-
 วิตกฺก);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิวฐิ (ทิวฐินิข-
 ฌานกฺขนฺติ);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปตา);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ
 โน ครู).

กาลาม ท. ! เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า 'ธรรมเหล่านี้ เป็นอกุศล, ธรรมเหล่านี้ มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนติเตียน, ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์ เกอกุล' ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงละธรรมเหล่านั้นเสีย" ดังนี้ ซึ่งเรากล่าวแล้วเพราะอาศัยเหตุผลข้างต้นนั้น.

(ข. ศ้ายกุศล)

กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เกิด ท่านทั้งหลาย :-

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิตฺทฺท);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปฎัก (ปฎักสมฺปทาน);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางตรรกาคาคะเน

(ตกฺกเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่า การใช้เหตุผลทางนัยะสันนิฏฐาน

(นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ (อาการปริ-

วิตก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิฏฐิ (ทิฏฐินิ-

ฉานกฺขนติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังคุน่าเชื่อ (ภพฺพรุปรต);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมโณ

โน กร).

กาลาม ท.! เมื่อใดที่ท่านทั้งหลาย^๕ รั้วด้วยตนเองว่า “ธรรมเหล่านี้^๕ เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้^๕ ไม่มีโทษ, ธรรมเหล่านี้^๕ วิญญูชนสรรเสริญ, ธรรมเหล่านี้^๕ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์^๕ เกื้อกูล,” ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงเข้าถึงธรรมเหล่านี้^๕ แล้วแลอยู่เถิด.

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : **ความไม่โลภ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์^๕ เกื้อกูล? “เพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นไม่โลภแล้ว ความโลภไม่ครอบงำแล้ว ความโลภไม่กลุ้มรมุจิดแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความ^๕ สุข เป็นประโยชน์^๕ เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : **อโทสะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์^๕ เกื้อกูล? “เพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นไม่มีโทสะแล้ว โทสะไม่ครอบงำแล้ว โทสะไม่กลุ้มรมุจิดแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความ^๕ สุข เป็นประโยชน์^๕ เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : **อโมหะ** เกิดขึ้นในบุคคลแล้ว เกิดเพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล หรือมิใช่ประโยชน์^๕ เกื้อกูล? “เพื่อประโยชน์^๕ เกื้อกูล พระเจ้าข้า!” บุคคลนั้นไม่มีโมหะแล้ว โมหะไม่ครอบงำแล้ว

โมหะไม่คลุ้มรุมจิตแล้ว เขาย่อมไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ล่วงเกินภรรยาผู้อื่น ไม่พูดเท็จ ชักชวนผู้อื่นในการกระทำเช่นนั้น ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อความทุกข์ เป็นประโยชน์เกื้อกูล ตลอดกาลนาน มิใช่หรือ? “อย่างนั้น พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร : ธรรมทั้งหลาย (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้ เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล? “เป็นกุศล พระเจ้าข้า!” มีโทษหรือไม่มีโทษ? “ไม่มีโทษ พระเจ้าข้า!” วิญญูชนดิเตยฺย หรือวิญญูชน สรรเสริญ? “วิญญูชนสรรเสริญ พระเจ้าข้า!” เมื่อประพฤติกกระทำเต็มตาม มาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือไม่? หรือว่า ในเรื่องนี้ท่านมีความเห็นอย่างไร? “เมื่อประพฤติกกระทำเต็มตามมาตรฐาน ของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความทุกข์ เป็นประโยชน์เกื้อกูล ในเรื่องนี้พวกข้าพระองค์มีความเห็น อย่างนี้ พระเจ้าข้า!”

กาลาม ท.! เรา (อาศัยเหตุผลดังกล่าวมาแล้วข้างบนทั้งหมดนั้น) จึงกล่าวข้อความที่กล่าวว่า “กาลามทั้งหลายเอ๋ย! มา (พูดกัน) เกิด ท่าน ๕ ทงหลาย :-

- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา (อนุสฺสว);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา (ปรมฺปร);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่ (อิตฺทิกิร);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปิฎก (ปิฎกสมฺปทาน);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางตรรก (ตกฺกเหตุ);
- อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการใช้เหตุผลทางนัยะ (นยเหตุ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าการตรึงตามอาการ (อาการปริ-
วิตกก);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่งแห่งทิวฐิ (ทิวฐิ-
นิชฌานกฺขนฺติ);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าฟังดูน่าเชื่อ (ภพฺพรูปฺตา);

อย่าถือเอาว่าจริง เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็นครูของตน (สมเณ
โน ครู).

กาลาม ท.! เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า 'ธรรมเหล่านี้
เป็นกุศล, ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ, ธรรมเหล่านี้ วิญญูชนสรรเสริญ,
ธรรมเหล่านี้ กระทำถึงมาตรฐานของมันแล้ว เป็นไปเพื่อความสุข เป็นประโยชน์
เกื้อกูล' ดังนี้แล้ว; เมื่อนั้น ท่านพึงเข้าถึงธรรมเหล่านั้น แล้วแลอยู่เถิด"
ดังนี้ ซึ่งเรากล่าวแล้วเพราะอาศัยเหตุผลข้างต้นนั้น.

กาลาม ท.! อริยสาวกนั้น ปราศจากอกิฆมาอย่างนี้ ปราศจาก
พยาบาทอย่างนี้ ไม่มีโมหะ มีสัมปชัญญะ มีสติเฉพาะหน้า มีจิตศรัทธาค้วเมตตา
แผ่ไปสู่ทิศ (ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอ
แผ่ไปตลอดโลกทั้งสี่ ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิต
อันเป็นไปกับด้วยเมตตา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วย
คุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; มีจิตศรัทธาค้วกรุณา แผ่ไปสู่ทิศ
(ที่) หนึ่ง และทิศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผ่ไปตลอด
โลกทั้งสี่ ในที่ทั้งปวง ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำและเบื้องขวาง ด้วยจิตอันเป็นไป
กับด้วยกรุณา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว้างขวาง ประกอบด้วยคุณอัน

ใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; **มิจฉาทรรคคด้วยมุกตา** แผลไปสู่วิส (ที่) หนึ่ง และทศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผลไปตลอดโลกทั้งสน ในที่ทงปวง ทงเบองบนเบองตำและเบองขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยมุกตา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว่างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่; **มิจฉาทรรคคด้วยอุเบกขา** แผลไปสู่วิส (ที่) หนึ่ง และทศที่สอง ที่สาม ที่สี่ ก็เหมือนอย่างนั้น, เธอแผลไปตลอดโลกทั้งสน ในที่ทงปวง ทงเบองบนเบองตำและเบองขวาง ด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยอุเบกขา เป็นจิตไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท กว่างขวาง ประกอบด้วยคุณอันใหญ่หลวงไม่มีขีดจำกัด แล้วแลอยู่.

กาลาม ท.! อริยสาวกนั้ มัจฉไม่มีเวรอย่างนี้ มัจฉไม่มีพยาบาทอย่างนี้ มัจฉไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มัจฉหมดจดวิเศษอย่างนี้ แล้ว ความเบาใจ ๔ ประการ ย่อมเกิดมีแก่อริยสาวกนั้ ในทฎฐธรรมเทียว ว่า "๑. ถ้าปรโลกมีผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วมี, ฐานะที่จะมีได้ก็คือ เราจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ภายหลังกแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย เพราะเหตุนี้ ดั่งนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่หนึ่ง ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้. ๒. ถ้าปรโลกไม่มีผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี, เรา ที่นี้ ในทฎฐธรรมนี้แหละ ก็บริหารตนอยู่เป็นสุข ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไม่มีทุกข์ ดั่งนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สอง ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้. ๓. ถ้าบาปเป็นอันกระทำสำหรับผู้กระทำ, ส่วนเราไม่ได้คิดจะทำบาปไร ๆ ทุกข์จักถูกต้องเราผู้มิได้ทำบาปอยู่ แต่ที่ไหน ดั่งนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สาม ที่เกิดมีแก่อริยสาวกนั้. ๔. ถ้าบาปไม่เป็นอันกระทำสำหรับผู้กระทำ อยู่แล้วไซ้, ที่นี้ เราก็มองเห็นตนว่าบริสุทธิ์หมดจดอยู่ โดยโลกทั้งสอง ดั่งนี้ : นี้เป็นความเบาใจประการที่สี่ ที่

เกิดมีแก่อริยสาวกนั้น. กาลาม ท.! อริยสาวกนั้น มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่พยาบาทอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตหมดจดพิเศษอย่างนี้ แล้ว ความเบาใจ ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเกิดมีแก่อริยสาวกนั้น ในทิวฏฐธรรมเทียว.

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค! ชื่อนั้นเป็นอย่างนั้น. ข้าแต่พระสุคต! ชื่อนั้น เป็นอย่างนั้น....” (ชาวกาลามเหล่านั้น รับสนองพระพุทธคำรลกล่าวขำข้อความนี้ครั้งหนึ่ง ด้วยตนเอง, แล้วทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสก).

— ทิก. อ. ๒๐/๒๔๒ - ๒๔๘/๕๐๕.

(ผู้ศึกษาอาจจะสังเกตเห็นได้เองว่า การศึกษาและปฏิบัติตามหลักอริยสัจสี่ประการ นั้น จะไม่เป็นการกระทำที่ขัดต่อหลักกาลามสูตรทั้งสิบประการแต่อย่างใด เพราะมีเหตุผลที่แสดง ชัดอยู่ในตัวเองว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับทุกข์เป็นอย่างไร มรรค อาจะกับทุกข์ได้แท้จริงอย่างไร โดยไม่ต้องเชื่อคำบอกตาม ๆ กันมา ไม่ต้องดูการประพฤติกาม ๆ กันมา หรือเชื่อตามคำเล่าลือ หรืออ้างว่ามีอยู่ในตำรา หรือใช้เหตุผลตามทางครวก หรือตาม ทางนัยะคือปรัชญา หรือครีกตามสามัญสำนัก หรือเพราะเข้ากันได้กับเหตุผลของตน หรือผู้พูด อยู่ในฐานะน่าเชื่อ หรือผู้พูดเป็นครูของตน ซึ่งพระองค์เองก็ได้ตรัสยืนยันชื่อนั้นอยู่เสมอ. เป็นอัน กล่าวได้ว่า ความรู้และการปฏิบัติในอริยสัจทั้งสี่นี้ ไม่มีทางที่จะเป็นเรื่องมงาย หรือสัสพัพต-ปรัมมาส อันขัดต่อหลักกาลามสูตร แต่อย่างใด).

บริษัทเกี่ยวกับอริยสัจ

ภิกษุ ท.! บริษัท ๒ จำพวกเหล่านี้ มีอยู่. สองจำพวก อย่างไร เล่า? สองจำพวกคือ บริษัทไม่ประเสริฐ (อนริย) บริษัทประเสริฐ (อริย).

ภิกษุ ท.! บริษัทไม่ประเสริฐ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.!
ภิกษุในบริษัทใด ในกรณีนี้ ล้วนแต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า “นี้ ทุกข์, นี้ ทุกข-
สมุทัย, นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ดังนี้; บริษัทนี้ เรา
กล่าวว่า บริษัทไม่ประเสริฐ.

ภิกษุ ท.! บริษัทประเสริฐ เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! ภิกษุ
ในบริษัทใด ในกรณีนี้ ล้วนแต่รู้ตามเป็นจริงว่า “นี้ ทุกข์, นี้ ทุกขสมุทัย,
นี้ ทุกขนิโรธ, นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ดังนี้; บริษัทนี้ เรากล่าวว่า
บริษัทประเสริฐ.

ภิกษุ ท.! บริษัทมี ๒ จำพวกเหล่านี้แล. บริษัทที่เลิศในบรรดา
บริษัททั้งสองนี้ คือบริษัทประเสริฐ (อริยปริส).

- ทก. อ. ๒๐/๔๐/๒๕๐.

เมื่ออริยสัจถูกแยกออกเป็นสองขั้ว

ภิกษุ ท.! ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลเหล่าใด ซึ่งเป็นอริยะ เป็น
เครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ถึงความตรัสรู้พร้อม มีอยู่. ภิกษุ
ท.! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถาม จะพึงถามพวกเขาอย่างนี้ว่า “วิธีการเพื่อให้ได้รับ
ประโยชน์ถึงที่สุด (อุปนิสา^๑) ในการฟังซึ่งธรรมอันเป็นกุศล ซึ่งเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออก

๑. อุปนิสา คำนี้ ในที่บางแห่ง (ปฏิจาสมุปบาทจากพระโฆษฏ์ หน้า ๕๔๔ บรรทัดที่ ๗)
ได้แปลว่า “ประโยชน์” นั้นไม่ถูก, ที่ถูกต้องแปลว่า “วิธีที่จะเข้าถึงประโยชน์”;
ขอให้เข้าใจตามนี้ด้วย.

จากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ถึงความตรัสรู้พร้อม เหล่านั้น มีอยู่อย่างไรเล่า? ดังนี้ไซ้ร, พึงตอบแก่เขาอย่างนี้ว่า วิธิการณ์นั้นก็คือ (การฟัง) เพื่อให้รู้ตามเป็นจริงซึ่ง ธรรมเหล่านั้น อันจะพึงแบ่งออกได้เพียงสองหมวด. สองหมวดอย่างไรกันเล่า? สองหมวดคือ การแยกฟังให้รู้ว่า “นี่คือทุกข์ นี่คือทุกขสมุทัย” ดังนี้ : นี่เป็น อนุปัสสนา(การตามเห็น) หมวดที่หนึ่ง; และ “นี่คือทุกขนิโรธ นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาหมวดที่สอง.

ภิกษุ ท.! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรม อันจะพึงแบ่งออกได้เป็น สองหมวดโดยชอบ อย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไป แล้วในธรรม อยู่; ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาผลสองอย่าง คือการ บรรลุอรหัตผลในภิกษุธรรม นั้นเทียว, หรือว่าถ้าอุปาทิ (เรือ) ยังเหลือ อยู่ ก็ย่อม เป็นอนาคามี.

— สุกก. ข. ๒๕/๔๗๓/๓๗๐.

หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ ใช้ได้กับหลักทั่วไป

ตัวอย่าง ก. เกี่ยวกับอกุศลศีล

ถปติ! อกุศลศีลเหล่านั้น : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! อกุศลศีลมีสิ่ง ๆ เป็นสมุฏฐาน : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! อกุศลศีลดับไปไม่มีเหลือ ในทันที : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งอกุศลศีล : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

อวยสัจจากพระโอรส

ตัวอย่าง ข. เกี่ยวกับกุศลศีล

ถปติ! กุศลศีลเหล่านี้ : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! กุศลศีลมีสิ่ง ๆ เป็นสมุฏฐาน : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่
ควรรู้.

ถปติ! กุศลศีลดับไม่เหลือ ในทันที : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่
ควรรู้.

ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งกุศลศีล : นั้น
เรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ตัวอย่าง ค. เกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ

ถปติ! อกุศลสังกัปปะเหล่านี้ : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! อกุศลสังกัปปะมีสิ่ง ๆ เป็นสมุฏฐาน : นั้นเรากล่าวว่าเป็น
สิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! อกุศลสังกัปปะดับไปไม่มีเหลือ ในทันที : นั้นเรากล่าวว่า
เป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งอกุศลสังกัปปะ :
นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ตัวอย่าง ง. เกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ

ถปติ! กุศลสังกัปปะเหล่านี้ : นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! กุศลสังกัปปะมีสิ่ง ๆ เป็นสมุฏฐาน : นั้นเรากล่าวว่าเป็น
สิ่งที่ควรรู้.

ถปติ! กุศลสังกัปปะดับไม่เหลือ ในทันที : นั้นเรากล่าวว่าเป็น
สิ่งที่ควรรู้.

อุปติ! ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ ปฏิบัติเพื่อดับไม่เหลือแห่งกุศลสังกัปปะ
นั้นเรากล่าวว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้.

— ม. ม. ๑๓/๓๔๖/๓๖๑.

(ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นได้เองว่า หลักการศึกษาตามแบบของอริยสังขีซึ่งแยกออกไป
ได้ ว่า คืออะไร? จากอะไร? เพื่ออะไร? โคธวิธีใด? กังนั้นนั้น ไซ้เป็นหลักศึกษาธรรมะ
อะไรก็ได้ กังในคัวอย่างเหล่านี้).

อริยสังขีเป็นทตงแห่งการนแสดงคัวของบัญญัติทริย

ภิกษุ ท.! อินทริย ๕ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. ทำ้อย่างเหล่าไหนเล่า?
ทำ้อย่างคือ สัททินทริย วิจารณ์ทริย สตินทริย สมานินทริย และบัญญัติทริย.

ภิกษุ ท.! สัททินทริย จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? สัททินทริย เห็น
ได้ใน โสตาปัตตยังกะส.

ภิกษุ ท.! วิจารณ์ทริย จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? วิจารณ์ทริย เห็น
ได้ใน สัมมปปธานส.

ภิกษุ ท.! สตินทริย จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? สตินทริย เห็น
ได้ใน สติบัญญัติ.

ภิกษุ ท.! สมานินทริย จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? สมานินทริย
เห็นได้ใน ฌานส.

ภิกษุ ท.! บัญญัติทริย จะเห็นได้ในที่ไหนเล่า? บัญญัติทริย
เห็นได้ใน อริยสังขี.

ภิกษุ ท.! เหล่านี้แล อินทริย ๕ อย่าง.

— มทวาร. ส. ๑๙/๒๕๙/๘๕๒ - ๘๕๗.

อริยสัจสี่เป็นวัตถุแห่งกิจของปัญญาตรีย

ภิกษุ ท.! ปัญญาตรีย เป็นอย่างไรเล่า? ในกรณีนี้คือ อริยสาวก เป็นผู้มปัญญา ประกอบพร้อมแล้วด้วยปัญญาเครื่องให้ถึงซึ่งสัจจะแห่งการเกิดดับ อันเป็นอริยะ เป็นเครื่องฆ่าแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ. อริยสาวกนั้น รู้ชัดตามที่เป็นอย่างจริงว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนั้น, เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอย่างนั้น, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้น, ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้น” ดังนี้. ภิกษุ ท.! การรู้นี้ เรากล่าวว่า ปัญญาตรีย.^๑

—มหาวาร. ส. ๑๔/๒๖๓/๘๖๔.

[ในสูตรอื่น ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งปัญญาตรียไว้ว่า :-]

สารีบุตร! อริยสาวกจักเป็นผู้รู้ชัดอย่างนี้ว่า “สังสารวัฏฏ์ เป็นสิ่งมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่ไม่ได้ เบื้องต้นที่สุดย่อมไม่ปรากฏ แก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก กำลังเล่นไป ท่องเที่ยวไป. ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือแห่งอวิชชาอันเป็นกองแห่ง ความมืดมนนั้น มีอยู่; นั้น เป็นบทที่สงบ นั้น เป็นบทที่ประณีต, กล่าวคือ เป็นที่สงบแห่งสังขารทงปวง เป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทงปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ เป็นนิพพาน”. สารีบุตร! ความรู้ชัดเช่น นั้น ของอริยสาวกนั้น ย่อมเป็นปัญญาตรียของเธอ.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๓๐๐/๑๐๒๐.

เบญจพิศนรที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ (ไม่เกี่ยวกับคณาเหมือนจคพิศนรของชาวบ้าน)

ภิกษุ ท.! เมื่อพวกเขาเที่ยวไปในโคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน ก็

๑. ในสูตรอื่น (๒๒/๑๒/๑๕) แทนที่จะเรียกว่าปัญญาตรีย ตรัสเรียกว่าปัญญาพละกัมมิ ซึ่งมีใจ ความอย่างเดียวกัน.

จักเจริญแม้ด้วยอายุ แม้ด้วยวรรณะ แม้ด้วยสุขะ แม้ด้วยโภคะ แม้ด้วยพละ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า อายุ สำหรับภิกษุ?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุยอมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรม
 เครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัยฉันทะเป็นประธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาท อัน
 ประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัย วิริยะ เป็นประธานกิจ; ย่อม
 เจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง มีสมาธิอาศัย จิตตะ
 เป็นประธานกิจ; ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบพร้อมด้วยธรรมเครื่องปรุง-
 แต่ง มีสมาธิอาศัย วิมังสา เป็นประธานกิจ. (กิจในที่นี้ คือ กิจเกี่ยวกับ การระวัง, การ
 ละ, การทำให้เกิดมี และการรักษา). ภิกษุนั้น, เพราะเจริญกระทำให้มาก ซึ่ง
 อิทธิบาท ๔ ประการเหล่านี้, เมื่อหวังอยู่ ก็จะพึงดำรงอยู่ได้ตลอดเวลากว่าปีหนึ่ง
 หรือเกินกว่าปี. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า อายุ สำหรับ
 ภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า วรรณะ สำหรับภิกษุ?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อม
 แล้วด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้เป็นโทษเล็ก
 น้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความ-
 หมายในคำว่า วรรณะ สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า สุข สำหรับภิกษุ?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ เข้าถึงปฐมฌาน ทุคฺคิฌาน ตคฺคิฌาน
 จตุตถฌาน แล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า สุข
 สำหรับภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า โภคะ สำหรับภิกษุ?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ มีจิตอันประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา, แผ่ไปยังทิศที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่ ทิศเบื้องบน เบื้องต่ำ และด้าน ขวาง แผ่ไปยังโลกทั้งสี่ ในที่ทั้งปวง ด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา, กรุณา, มุทิตา, อุเบกขา, ชนิดที่ไพบุลย์ ถึงความเป็นจิตใหญ่ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท อยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า โภคะ สำหรับ ภิกษุ.

ภิกษุ ท.! อะไรเล่า เป็นความหมายในคำว่า พละ สำหรับภิกษุ?
 ภิกษุ ท.! ในกรณีนี้คือ ภิกษุ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติบัญญัติวิมุตติ อันหา อาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ด้วยบัญญัติอันยิ่งเอง ใน ทิฏฐธรรม เข้าถึงแล้วแลอยู่. ภิกษุ ท.! นี้แล เป็นความหมายในคำว่า พละ สำหรับภิกษุ.

-ปา. ที. ๑๑/๘๕/๕๐.

การทำบุคคลให้รู้ริยสัจ จัดเป็นอนุศาสน์ปาฏิหาริย์

แก้วกฐะ! นี้ปาฏิหาริย์สามอย่าง ที่เราได้ทำให้แจ้งด้วยบัญญัติอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้. สามอย่างอะไรเล่า? สามอย่างคือ อิทธิ-ปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์.

(๑) แก้วกฐะ! อิทธิปาฏิหาริย์นั้นเป็นอย่างไรเล่า? แก้วกฐะ!
 ภิกษุในกรณีนี้ กระทำอิทธิวิธีมีอย่างต่างๆ : ผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน,

หลายคนเป็นคนเดียว, ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง, ไป
ได้ไม่ขัดข้อง ผ่านทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ดุจไปในอากาศว่างๆ, ผุด
ขึ้นและดำรงอยู่ในแผ่นดินได้เหมือนในน้ำ, เดินไปได้เหนือน้ำ เหมือนเดินบน
แผ่นดิน, ไปได้ในอากาศเหมือนนกมีปีก ทั้งที่ยังนั่งสมาธิคุ้ยปลั่งก็. ลูบลำ
ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์อันภาพมาก ได้ด้วยฝ่ามือ. และแสดงอำนาจ
ทางกายเป็นไปตลอดถึงพรหมโลกได้. เกวัญภูชะ! กุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสได้
เห็นการแสดงนั้นแล้ว เขาบอกเล่าแก่กุลบุตรอื่นบางคน ที่ไม่ศรัทธาเลื่อมใส
ว่าน่าอัศจรรย์นัก. กุลบุตรผู้ไม่มีศรัทธาเลื่อมใส นั้น ก็จะฟังตอบว่า *วิชา* ชื่อ
คันธารี^๑ มีอยู่ ภิกษุชั้นแสดงอิทธิวิธด้วยวิชานั้นเท่านั้น (หาใช่มีปาฏิหาริย์ไม่),
เกวัญภูชะ! ท่านจะเข้าใจอย่างไร : ก็คนไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใส ย่อมกล่าวตอบ
ผู้เชื่อผู้เลื่อมใสได้อย่างนั้น มิใช่หรือ?

“ฟังตอบได้, พระองค์!”

เกวัญภูชะ! เราเห็นโทษในการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ดังนี้แล จึงอดอด
ขยะเขยง เกลียดชัง ต่ออิทธิปาฏิหาริย์.

(๒) เกวัญภูชะ! อาเทศนาปาฏิหาริย์นั้น เป็นอย่างไรเล่า? เกวัญภูชะ!
ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมทายจิต ทายความรู้สึกของจิต ทายความตริก ทายความตรอง
ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นได้ ว่า ใจของท่านเช่นนี้ ใจของท่านมี
ประการนี้ ใจของท่านมีด้วยอาการอย่างนี้. ฯลฯ กุลบุตรผู้ไม่เชื่อ
ไม่เลื่อมใส ย่อมค้ำกุลบุตรผู้เชื่อผู้เลื่อมใส ว่า *วิชา* ชื่อ *มณิกา* มีอยู่ ภิกษุชั้น
กล่าวทายใจได้เช่นนั้น ๆ ก็ด้วยวิชานั้น (หาใช่มีปาฏิหาริย์ไม่), เกวัญภูชะ! ท่าน

๑. คันธารี ชื่อมนต์ แต่งโดยฤษีมีนามคันธาระ. อีกอย่างหนึ่งว่าในแคว้นคันธาระ.

จะเข้าใจว่าอย่างไร : ก็คนไม่เชื่อไม่เลื่อมใส ย่อมกล่าวตอบผู้เชื่อผู้เลื่อมใสได้
อย่างนั้น มิใช่หรือ?

“ฟังตอบได้, พระองค์!”

แก้วกฐะ! เราเห็นโทษในการแสดงอาเทศนาปาฏิหาริย์ดังนั้นแล จึง
อึดอัด ขยะแขยง เกลียดขัง ต่ออาเทศนาปาฏิหาริย์.

(๓) แก้วกฐะ! อนุศาสน์ปาฏิหาริย์นั้น เป็นอย่างไรเล่า? แก้วกฐะ!
ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมสั่งสอนว่า “ท่านจงตรีกอย่างนี้ ๆ อย่าตรีกอย่างนั้น ๆ, จง
ทำไว้ในใจอย่างนี้ ๆ อย่าทำไว้ในใจอย่างนั้น ๆ, จงละสิ่งนี้ ๆ เสีย, จงเข้าถึง
สิ่งนี้ ๆ แล้วแลอยู่” ดังนี้. แก้วกฐะ! นี้เราเรียกว่า อนุศาสน์ปาฏิหาริย์.

แก้วกฐะ! ข้ออื่นยังมีอีก : ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้ เป็นพระ-
อรหันต์ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรรยา ดำเนินไปได้ รั้งแจ้งโลก เป็น
สารีพิกคนควรฝึกไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบาน
แล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้น ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ กับทั้งเทวดา
มาร พรหม หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญา
อันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้นแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น
ต้น - ท่ามกลาง - ที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรณะและพยัญชนะ
บริสุทธบริบูรณ์สิ้นเชิง. คหบดีหรือบุตรคหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูล
หนึ่งในภายหลังก็ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต. เขาผู้ประกอบ
ด้วยศรัทธา ย่อมพิจารณาเห็นว่า “ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี,
บรรพชาเป็นโอกาสว่าง; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ให้
บริสุทธบริบูรณ์โดยส่วนเดียวเหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดยง่าย. ถ้า

อะไร เราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยเรือนเถิด” ดังนี้. โดยสมัยอื่นต่อมา เขาจะกองสมบัติน้อยใหญ่ และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยเรือนแล้ว. ภิกษุหนึ่ง ผู้บวชแล้วอย่างนี้ สාරวมแล้วด้วยความสාරวมใน ปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร, มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้ว่าเป็นโทษเล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย, ประกอบแล้ว ด้วยกายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล, มีอาชีพะบริสุทธิ์, ถึงพร้อมด้วยศีล, มี ทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย, ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ, มีความ สันโดษ.

แก้วกฐะ! ภิกษุถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า? แก้วกฐะ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ละการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เป็นผู้เว้นขาดจาก ปาณาติบาต วางท่อนไม้และศาสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงอยู่. แก้วกฐะ! นี้เราเรียกว่า อนุศาสนีปาฏิหารีย์.

(ต่อไปนี้ ทรงแสดงด้วยจตุศีล - มัชฌิมศีล - มหาศีล - อินทรีย์สังวร - สติสัมปชัญญะ - การสันโดษด้วยปัจจัยสี่ - การชำระจิตจากนิรวณในที่สงบแล้วได้ปฐมฌาน - ทุคฺยฌาน - ทคฺยฌาน - จตุคฺยฌาน - ญาณทัตตสนะ - มโนมยิทธิ - อิทธิวิธิ - ทิพพโสท - เจโคปปริยญาณ - ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ - จุตูปปาตญาณ และควรตีความความสำเร็จในการสอนแต่ละชั้นว่า อนุศาสนีปาฏิหารีย์ อย่างหนึ่ง ๆ จนกระทั่งถึงอาสาชกขญาณซึ่งมีข้อความว่า :-)

แก้วกฐะ! ภิกษุหนึ่ง ครั้นจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยนควรแก่การงาน ตั้งอยู่ได้อย่างไม่หวั่น-

ไหว เช่นนี้แล้ว, เธอก็น้อมจิตไปเฉพาะต่ออาสาชกขญาณ. เธอย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า “นทุกข์, นเหตุให้เกิดขันธ์แห่งทุกข์, นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์”; และรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า “เหล่านอาสาช, นเหตุเกิดขันธ์แห่งอาสาช, นความดับไม่เหลือแห่งอาสาช, นทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสาช”. เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนี้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็พ้นจากกามาสาช ภาวสาช อวิชชาสาช. ครั้นจิตหลุดพ้นแล้วก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่า “จิตพ้นแล้ว”. เธอรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก” ดังนี้. เกวัญภูช! เปรียบเหมือนห้วงน้ำใสที่ไหลเขาไม่ขุ่นมัว, คนมีจักษุติยืนอยู่บนฝั่งในที่นั้น, เขาเห็นหอยต่าง ๆ บ้าง กรวด และหินบ้าง ผุงปลาบ้าง อันหยุดอยู่และว่ายน้ำไปในห้วงน้ำนั้น, เขาจะสำเหนียกใจอย่างนี้ว่า “ห้วงน้ำนี้ใส ไม่ขุ่นเลย หอย ก้อนกรวด ปลาทั้งหลายเหล่านี้หยุดอยู่บ้าง ว่ายน้ำบ้าง ในห้วงน้ำนั้น” ดังนี้; ฉนั้นใดก็ฉนั้น. เกวัญภูช! นี้เราเรียกว่า อนุศาสนิปาฏิหาริย.

เกวัญภูช! เหล่านี้แล ปาฏิหาริย ๓ อย่าง ที่เราได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตามด้วย.

- ส. ท. ๔/๒๗๓ - ๒๗๖/๓๓๔ - ๒๔๒.

อริยสัจ (หรือโลกสัจ)

ทรงบัญญัติไว้ ในกายที่ยังมีสัญญาและใจ

ภิกษุ ท.! เราได้กล่าวกะโรหิตัสสเทวบุตรนั้นว่า “แน่เธอ! ที่สุดโลกแห่งใด อันสัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ, เราไม่กล่าว

การรู้ การเห็น การถึงที่สุดโลกนั้น เพราะการไป. แน่ะเธอ! เมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว เราย่อมไม่กล่าวซึ่งการกระทำที่สุดแห่งทุกข์. แน่ะเธอ! ในกายที่ยาวาหนั่ง ซึ่งประกอบด้วยสัญญาและใจนี้เอง เราได้บัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับไม่เหลือของโลก และทางให้ถึงความดับไม่เหลือของโลกไว้” ดังนี้.

— จตุกก. อ. ๒๑/๖๔/๔๖.

อริยัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจมีเวทนา

ภิกษุ ท.! เพราะอาศัยซึ่งธาตุ ๖ ประการ การกำวลงสู่ครุรรภ ย่อมมี; เมื่อการกำวลงสู่ครุรรภ มีอยู่. นามรูป ย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ; เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ภิกษุ ท.! เราย่อมบัญญัติว่า “นี่ เป็นความทุกข์” ดังนี้; ว่า “นี่ เป็นเหตุเกิดของความทุกข์” ดังนี้; ว่า “นี่ เป็นความดับไม่เหลือของความทุกข์” ดังนี้; ว่า “นี่ เป็นทางให้ถึงความดับไม่เหลือของความทุกข์” ดังนี้; แก่สัตว์ผู้สามารถแล้วเวทนา.

(ต่อไปได้ทรวรายละเอียด ของอริยัจทั้งสี่ หากุได้ในภากหน้า แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า “อริยัจสี่ ที่ทรงแสดงโดยพิศการ (นัยที่สอง)” หน้า ๑๓๘.

— ตก. อ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

(ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงอันนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง กล่าวคือ ต้องมีการเสวยเวทนาจริง ๆ จึงจะเห็นทุกขอริยัจที่เกิดจากคณหาอันเกิดจากเวทนานั้น และความที่ทุกข์ดับไปในขณะที่คณหาดับไปในเวทนานั้น ในเมื่อจิตประกอบอยู่ด้วยธัมมสังคิแห่งอวัฐฐ-

ภิกษุ มรวรค โดยอัทธโนคติ; ทั้งนี้ ถ้าปราศจากเวทนาเสียเพียงอย่างเดียวแล้ว อริยสัจสี่ก็ยังมีได้เป็นสิ่งที่มียุ่จริง; ภัยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า “อริยสัจ ทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่อาจเสวยเวทนา” ทั้งนี้ โดยนัยคั้งที่พระพุทธองค์ตรัสแล้วข้างบน).

เวทนาโดยปัจจัยสี่สิบเอ็ดชนิด

ภิกษุ ท. ! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศแห่งวิหารธรรม อย่างเดียวกัน กับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ. เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :-

“เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาทิฏฐิ บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบง้างับ แห่งมิจฉาทิฏฐิ บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาทิฏฐิ บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งสัมมาทิฏฐิ บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาสังกัปปะ บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งมิจฉาสังกัปปะ บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาสังกัปปะ บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งสัมมาสังกัปปะ บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาวาจา บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งมิจฉาวาจา บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาวาจา บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งสัมมาวาจา บ้าง ;	
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉากัมมันตะ บ้าง ;	— ความเข้าไป
	สงบร้างับ แห่งมิจฉากัมมันตะ บ้าง ;	

เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมากัมมันตะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัมมากัมมันตะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาอาชีวะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งมิจฉาอาชีวะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาอาชีวะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัมมาอาชีวะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาวายามะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งมิจฉาวายามะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาวายามะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัมมาวายามะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาสติ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งมิจฉาสติบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาสติ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัมมาสติบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ มิจฉาสมาธิ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งมิจฉาสมาธิบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัมมาสมาธิ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัมมาสมาธิบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ ฉันทะ บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งฉันทะบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ วิตก บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งวิตกบ้าง ;	— ความเข้าไป
เวทนาย่อมมี	เพราะปัจจัยคือ สัจญา บ้าง ;
สงบร้างับ แห่งสัจญาบ้าง ;	— ความเข้าไป

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ ฉันทะ วิตก และสติญาที่ยังไม่เข้าไป
สงบรำงับ บ้าง ;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ ฉันทะ วิตก และสติญา ที่เข้าไป
สงบรำงับแล้ว บ้าง ;

เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือ การ บรรลุถึง ฐานะ ที่ได้พยายามเพื่อจะ
บรรลุถึง บ้าง” ดังนี้.

- มหาวาร. ส. ๑๘/๑๗/๕๐.

คู่อริยสัจ

ไม่จำเป็นต้องแตกฉานอภิธรรมและรววยลาภ

ภิกษุ ท. ! เราจักแสดงมัจฉา^๑ ๓ ชนิด และบุรุษพริก^๒ ๓ ชนิด.

ภิกษุ ท. ! มัจฉา ๓ ชนิด เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. !

มัจฉาบางตัวในกรณีนี้ มีความเร็ว ไม่มีสีสวย ไม่มีรูปร่างขึงขัง; บางตัวมี
ความเร็ว มีสีสวย แต่ไม่มีรูปร่างขึงขัง; บางตัวมีความเร็ว มีสีสวย มีรูปร่าง
ขึงขัง. ภิกษุ ท. ! นี้แหละ มัจฉา ๓ ชนิด.

๑. คำนี้บาลีว่า อุตฺตขลฺลุกฺก เคยแปลกันมาว่า มัจฉากระจอก แต่เห็นว่าไม่สมกับเค้าเรื่อง เพราะ
มัจฉากระจอกเขาเขยวงไม่ได้เร็ว และจะมีความสง่าผ่าเผยขึงขังไม่ได้ จึงไม่แปลว่า มัจฉากระจอก
แต่แปลว่า มัจฉา ๓ ชนิด คือ มัจฉาพันธุ์เล็ก รองจาก มัจฉาพันธุ์สินธพ.

๒. คำนี้บาลีว่า ปุริสขลฺลุกฺก ก็เคยแปลกันมาว่า บุรุษกระจอก ซึ่งไม่เข้ากับเรื่องราวที่แสดง
เพราะคนกระจอกงอแงจะมีลักษณะอย่างนั้นไม่ได้ เชื่อว่าหมายถึงคนร่างเล็กพันธุ์หนึ่ง
ซึ่งมีสมรรถนะสูง ในที่นี้จึงแปลว่า คนพริก โดยโวหารในภาษาไทยว่า “ถึงเล็กก็เล็กพริก”
ดังนี้.

ภิกษุ ท. ! บรูษพริก ๓ ชนิด เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! บรูษพริกบางคน มีความเร็ว (ขสมุปนฺน) แต่ไม่มีผิวพรรณ (น วณฺณสมุปนฺน) ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย (น อาโรหปรีณาตสมุปนฺน); บางคนมีความเร็ว มีผิวพรรณ แต่ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย; บางคนมีความเร็วด้วย มีผิวพรรณด้วย มีท่าทางสง่าผ่าเผยด้วย.

ภิกษุ ท. ! บรูษพริก มีความเร็ว แต่ไม่มีผิวพรรณ ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้ : นี้เป็นความเร็วของเธอ; แต่เมื่อถูกถามปัญหาในอภิธรรมในอภิวินัย ก็นิ่ง ตอบไม่ได้ : นี้เป็นความไม่มีผิวพรรณของเธอ; และเป็นผู้ไม่รวยลากด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบrikขารทั้งหลาย : นี้เป็นความไม่สง่าผ่าเผยของเธอ. ภิกษุ ท. ! อย่างนี้แล เรียกว่า บรูษพริก ที่มีความเร็ว แต่ไม่มีผิวพรรณ ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย.

ภิกษุ ท. ! บรูษพริก มีความเร็ว มีผิวพรรณ แต่ไม่มีท่าทางสง่าผ่าเผย นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท. ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้, ทุกขสมุทัย เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธ เป็นอย่างนี้, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอย่างนี้” ดังนี้ : นี้เป็นความเร็วของเธอ; และเมื่อถูกถามปัญหาในอภิธรรมในอภิวินัย ก็ตอบได้ ไม่นิ่ง : นี้เป็นความมีผิวพรรณของเธอ; แต่เป็นผู้ไม่รวยลากด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบrikขารทั้งหลาย : นี้เป็นความไม่สง่าผ่าเผยของเธอ.

ซึ่งเมื่อ กระทำให้เป็นองค์ธรรมในภายใน แล้ว จะมีอุปการะมาก เหมือนอย่าง โยนิ โสมนสิการ นี้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุกระทำโยนิโสมนสิการอยู่ ย่อมละอกุศล และทำ กุศลให้เจริญ.

โยนิโสมนสิการธรรม มีอยู่สำหรับภิกษุผู้เสขะ, ไม่มีธรรม อันมีอุปการะมากเหมือนอย่างนั้น สำหรับการบรรลุประโยชน์อันสูงสุด. ภิกษุตั้งจิตไว้โดยแนบคาย พึงบรรลุความสิ้นไปแห่งทุกข์.

ข. เหตุภายนอก

ภิกษุ ท. ! สำหรับภิกษุเสขะผู้มีความปรารถนาแห่งใจอันยังไม่บรรลุ ยังปรารถนาอนุตตรโยคักขेमธรรมอยู่นั้น เราไม่มองเห็นองค์ธรรมอื่นแม้หนึ่ง ซึ่งเมื่อ กระทำให้เป็นองค์ธรรมในภายนอกแล้ว จะมีอุปการะมาก เหมือนอย่าง กลฺยาณมิตตตา นี้.

ภิกษุ ท. ! ภิกษุผู้มีกลฺยาณมิตร ย่อมละอกุศล และทำกุศล ให้เจริญ.

ภิกษุใด มีกลฺยาณมิตรเป็นที่พึ่งเป็นที่เคารพ กระทำตามคำ ของมิตรอยู่ อย่างรู้สึกตัว อย่างมีสติ, ภิกษุนั้น พึงบรรลุความสิ้น ไปแห่งสังโยชน์ทั้งปวง โดยลำดับ.

อภิญ्ञังคิกมรรค

ในฐานะเพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา

ปหาราหะ! มหาสมุทฺร มีรตนะเป็นอันมาก มีรตนะเป็นอเนก
 ในมหาสมุทฺรนั้น มีรตนะเหล่านี้คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์
 แก้วศิลา แก้วประพาพ เงิน ทอง โกเมน (โลหิตงุก) แก้วสาย (มสารคตุล)
 ฉน์ไค; ปหาราหะ! ธรรมวินัยนี้กฉน์นั้น มีรตนะเป็นอันมาก มีรตนะ
 เป็นอเนก; ในธรรมวินัยนี้ มีรตนะเหล่านี้คือ สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่
 อธิบายาสสี่ อินทรีย์ห้า พละห้า โพชนงค์เจ็ด อริยมรรคมีองค์แปด.

ปหาราหะ! ข้อที่ธรรมวินัยนี้มีรตนะเป็นอันมาก มีรตนะเป็นอเนก
 ธรรมวินัยนี้จึงเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ ไม่เป็นสิ่งที่ธรรมดา เมื่อภิกษุทั้งหลายเห็นแล้ว
 ย่อมยินดีอย่างยิ่งในธรรมวินัยนี้.

- อฏฺฐก. อ. ๒๓/๒๐๖/๑๐๘.

พระคุณของผู้ทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่

อานนท! บุคคลอาศัยบุคคลใดแล้ว หมดความสงสยในทุกข์
 หมดความสงสยในทุกขสมุทฺทัย หมดความสงสยในทุกขนิโรธ หมดความสงสย
 ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา; การที่จะทำปฏิการคุณแก่บุคคลนั้น ด้วยการ
 อภิภาท ด้วยการลุกรับ ด้วยการทำอัญชลี ด้วยการทำสามิจกรรม ด้วยการให้
 จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบริขาร นั้น เราไม่กล่าวว่
 เป็นการกระทำปฏิการคุณที่สมก้น (สุปฏิการ).

(เพราะว่าการทำให้รู้แจ้งอริยสัจสี่นั้น เป็นการให้ทางฝ่ายจิตฝ่ายวิญญาณ. ส่วน การตอบแทนด้วยกิริยาอาการและวัตถุสิ่งของนี้ เป็นการให้ฝ่ายวัตถุ จึงไม่เป็นการตอบแทนที่ สมควรแก่กัน. มีทางที่จะตอบแทนให้สมควรแก่กันก็คือ การช่วยเหลือผู้อื่นรู้อริยสัจเช่นนั้นต่อ ๆ กันไปอีก).

— อปวิ. ม. ๑๔/๔๕๘/๗๐๕.

ประมวลปัญหาอันจะพึงตอบเกี่ยวกับธรรมทั้งปวง

(เกี่ยวกับใจความของอริยสัจโดยทั่วไป)

ภิกษุ ท. ! ถ้าปริพพาชกเดีรยธีย์เหล่าอื่น พึงถามอย่างนี้ว่า “อาวุโส ! ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นมูลราก ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นแดนเกิด ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นสมุทัย ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นที่ประชุมลง (สโมสรม) ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นประมุข ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นอธิบดี (อธิปไตย) ? ธรรมทั้งปวง มีอะไรเป็นอันดับสูงสุด (อุคฺตฺร) ? มีอะไรเป็นแก่น (สาร) ? มีอะไรเป็นที่ยังลง (โศค) ? มีอะไรเป็นที่สัจจบ (ปริโยสาน) ?” ดังนี้แล้วไซ้ ;

ภิกษุ ท. ! พวกเธอถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพพาชก-
เดีรยธีย์เหล่าอื่นเหล่านั้น อย่างนี้ว่า “อาวุโส ท. !

ธรรมทั้งปวง มีฉันทะ (ความพอใจหรือสนใจ) เป็น มูลราก.

ธรรมทั้งปวง มีมนสิการ (การเอามากระทำไว้ในใจ) เป็น แดนเกิด.

ธรรมทั้งปวง มีผัสสะ (การกระทบแห่งอายตนะ) เป็น สมุทัย (เครื่องก่อให้เกิดขึ้น).

ธรรมทั้งปวง มีเวทนา เป็น ที่ประชุมลง (แห่งผล).

ธรรมทั้งปวง มีสมาธิ เป็น ประมุข (หัวหน้า).

ธรรมทั้งปวง มี สติ เป็น อธิบดี (ตามสายงาน).
 ธรรมทั้งปวง มี ปัญญา เป็น อันค้ำสูงสุด (แห่งความรู้).
 ธรรมทั้งปวง มี วิมุตติ เป็น แก่น (แห่งผลที่ได้รับ).
 ธรรมทั้งปวง มี อมตะ (ความไม่ตาย) เป็น ที่หยั่งลง (แห่งวัตถุประสงค์).
 ธรรมทั้งปวง มี นิพพาน เป็น ที่สุดจบ (แห่งพรหมจรรย์)".

ภิกษุ ท.! พวกเธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพาชก
อัญญุเคียรถีย์เหล่านั้น อย่างนั้นแล.

— ทสก. อ. ๒๔/๑๑๓/๕๕.

การจบกิจแห่งอริยสัจ

กำหนดด้วยความสมบูรณ์แห่ง ญาณสาม

๑. ภิกษุ ท.! ดวงตา ญาณ ปัญญา วิชชา และแสงสว่างของเรา
ได้เกิดขึ้นแล้ว ในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. นั้นเป็นความ
จริงอันประเสริฐคือ **ทุกข์** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **สังจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประ-
เสริฐคือ **ทุกข์**นี้ **ควรกำหนดครอบรู้** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความ
จริงอันประเสริฐคือ **ทุกข์**นี้ เราได้ **กำหนดครอบรู้แล้ว** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

๒. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้ว
ในธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. นั้นเป็นความจริงอันประเสริฐ
คือ **เหตุให้เกิดทุกข์** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **สังจญาณ**), ว่า ๒. ความจริงอันประเสริฐ
คือ **เหตุให้เกิดทุกข์**นี้ **ควรละเสีย** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กิจจญาณ**), ว่า ๓. ความจริง
อันประเสริฐคือ **เหตุให้เกิดทุกข์**นี้ เราได้ **ละเสียแล้ว** (นี้ ท่านเรียกกันว่า **กตญาณ**).

๓. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้ว ใน
ธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. นี้เป็นความจริงอันประเสริฐ
คือ ความคับไม่เหลือของทุกข์ (นี้ท่านเรียกกันว่า สัจจญาณ), ว่า ๒. ความจริงอัน
ประเสริฐคือ ความคับไม่เหลือของทุกข์นี้ ควรทำให้แจ้ง (นี้ท่านเรียกกันว่า กิจจญาณ),
ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ ความคับไม่เหลือของทุกข์นี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
(นี้ ท่านเรียกกันว่า กตญาณ).

๔. ภิกษุ ท.! ดวงตา ฯลฯ แสงสว่างของเรา ได้เกิดขึ้นแล้วใน
ธรรมที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน ว่า ๑. นี้เป็นความจริงอันประเสริฐคือ
ทางดำเนินให้ถึงความคับไม่เหลือของทุกข์ (นี้ ท่านเรียกกันว่า สัจจญาณ), ว่า ๒.
ความจริงอันประเสริฐคือ ทางดำเนินให้ถึงความคับไม่เหลือของทุกข์นี้ ควรทำให้
เจริญ (นี้ท่านเรียกกันว่า กิจจญาณ), ว่า ๓. ความจริงอันประเสริฐคือ ทางดำเนิน
ให้ถึงความคับไม่เหลือของทุกข์นี้ เราได้ทำให้เจริญแล้ว (นี้ท่านเรียกกันว่า กตญาณ).

ภิกษุ ท.! บัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นอย่างจริง อัน มีรอบ (ปรัวัญญ์)
สาม มีอาการสืบสอง เช่นนั้น ในอริยสัจทั้งสี่เหล่านี้ ยังไม่เป็นของบริสุทธิ์
หมดจดด้วยดีแก่เรา อยู่เพียงใด; ตลอดกาลเพียงนั้น เรายังไม่ปฏิญาณว่าได้
ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก
มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและ
มนุษย์.

ภิกษุ ท.! เมื่อใด บัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นอย่างจริง อัน มีรอบ
สาม มีอาการสืบสอง เช่นนั้น ในอริยสัจทั้งสี่เหล่านี้ เป็นของบริสุทธิ์หมดจด

ด้วยดีแก่เรา; เมื่อนั้น เราปฎิญาว่าได้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วซึ่งอนุตรสัมมา-
สัมโพธิญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง
สมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ก็แหละ ญาณและทัสนะได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ว่า “ความหลุดพ้น
ของเราไม่กลับกำเริบ, ความเกิดนี้ เป็นความเกิดครั้งสุดท้าย, บัดนี้ ความ
เกิดอีกอย่างไม่มี” ดังนี้.

—มหาวาร. ส. ๑๔/๕๒๔ - ๕๓๐/๑๖๖๖ - ๑๖๗๐.

ภาคสรุป

ว่าด้วยข้อความสรุปท้ายเกี่ยวกับจตุราริยสัจ

จบ

คำชี้แจงเพิ่มเติม

เกี่ยวกับอรรถาและอักขรวิธี ฯลฯ ในหนังสือเล่มนี้

๑. หัวข้อว่า “อริยสัจสี่ เป็นสิ่งคงที่ไม่รู้จักเปลี่ยนแปลง” ที่หน้า ๑๑ แห่งหนังสือเล่มนี้นั้น แทนที่จะไปเรียงไว้ในภาคสรุป หรือในภาคตอนที่กล่าวถึงลักษณะของอริยสัจ แต่ได้นำมาใส่ไว้ในภาคตอนที่กล่าวถึงสัตว์โลกกับจตุราริยสัจ ต่อท้ายหัวข้อว่า “ความมีขอบเขตของสัตว์ มีตลอดเวลาที่พระตถาคตไม่เกิดขึ้น” เช่นนี้ มีจุดประสงค์เพื่อให้ขยายความบอกความหมายของข้อความในหัวข้อติดกันข้างต้น อันกล่าวถึงอริยสัจที่ทรงนำมาเปิดเผยประกาศ, ว่าเป็นตถา คือคงที่อย่างนั้น เป็นอวิตถา—ไม่เปลี่ยนไปจากความเป็นอย่างนั้น และเป็นอนัญญตถา—ไม่มีความเป็นอย่างอื่น นอกจากเป็นแต่อย่างนั้น คืออย่างที่ตรัสประกาศนั้นเท่านั้น, เพื่อเป็นการให้ศึกษาคู่กันไปเลย จึงไม่แยกไปใส่ไว้ในภาคอื่นดังกล่าว.

๒. รายละเอียดเกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน ตติยนิพพาน กระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งกล่าวย่อไว้ที่หน้า ๓๓ แห่งหนังสือเล่มนี้นั้น หากดูได้ในหนังสือนี้หัวข้อว่า “รูปนิพพานและอรุณนิพพาน ยังมีใช้ธรรมชั้นที่เป็นเครื่องขุดเกล้า” ที่หน้า ๑๓๐๐, หรือค้นจากพจนานุกรมท้ายเล่มหนังสือนี้ ที่คำว่า นิพพานที่ ๒ นิพพานที่ ๓ เป็นต้น.

๓. ข้อความว่าด้วยเรื่องการศึกษาหาความตรัสรู้ ที่ละไว้ด้วยจุด(....) ที่หน้า ๕๒—๕๓ แห่งหนังสือเล่มนี้ ดูเนื้อความเต็มได้จากหนังสือ พุ.โอ. ที่หน้า ๕๑ ถึงหน้า ๕๖.

๔. เรื่องอาหารแห่งภวัตัณฑหา ที่ละไว้ด้วยเปยยาลใหญ่ (... ฯลฯ ...) ที่หน้า ๓๑๔ บรรทัดที่ ๖ (จากบรรทัดเลขหน้า) แห่งหนังสือชิ้นนี้ ดูเนื้อความเต็มได้อีกในหนังสือ ปฏิจ.โอ. ที่หน้า ๖๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๐ (จากบรรทัดเลขหน้า) เป็นต้นไป จนจบหน้า ๖๒๔, เป็นข้อความ ๒๗ บรรทัด. และเรื่องอาหารแห่งอวิชา ที่ละไว้ด้วยเปยยาลใหญ่ ที่หน้า ๓๓๔ บรรทัดที่ ๘ (จากบรรทัดเลขหน้า) แห่งหนังสือชิ้นนี้ ดูข้อความเต็มได้อีก ในหนังสือ ปฏิจ.โอ. ที่หน้า ๖๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๓ (จากบรรทัดเลขหน้า) เป็นต้นไปจนจบหน้า ๖๒๔, เป็นข้อความ ๒๔ บรรทัด.

๕. คำว่า “เป็นผู้ปฏิบัติ (ในปฏิปทาอันเป็นที่สบายแก่แนวสัญญาณา-สัญญาตนะ) อย่างนั้นแล้ว” ที่หน้า ๔๗๗ และหน้า ๕๐๗ แห่งหนังสือชิ้นนี้ มีรายละเอียดของการปฏิบัติระบบนี้ ที่หน้า ๔๖๗ ภายใต้หัวข้อว่า “สัมมาทิฐฐิ ในแนวสัญญาณาสัญญาตนะสัปปายปฏิปทา” แห่งหนังสือเล่มนี้.

๖. สำหรับคำว่า “อานนุชสัปปายปฏิปทา ฯลฯ นั้นแหละคืออริยวิโมกข์” ที่หน้า ๕๐๔ แห่งหนังสือเล่มนี้ มีคำอธิบายโดยละเอียดอยู่ที่หน้า ๔๖๓—๔๗๐ โดยหัวข้อว่า “สัมมาทิฐฐิในอานนุชสัปปายปฏิปทา” เป็นต้น แห่งหนังสือเล่มนี้.

๗. ข้อความโดยย่อเกี่ยวกับเรื่องผู้อบด้วยเครื่องอาบ ในวงเล็บ ๒ บรรทัดใต้หัวข้อที่หน้า ๖๓๕ แห่งหนังสือชิ้นนี้ ดูเนื้อความโดยละเอียดได้ในหนังสือ ขุ.โอ. ที่หน้า ๓๒๒—๓๒๗ โดยหัวข้อว่า “ผู้หมดราติ”.

๘. คำว่า “มีใจความอย่างเดียวกันกับสันทิฐฐิกนิพพานข้างต้น” ที่หน้า ๖๗๔ แห่งหนังสือชิ้นนี้ คือนิพพานและปรินิพพานตามคำของพระอานนท์

ก็มีเนื้อเรื่องอย่างเดียวกันกับหัวข้อว่า “นิพพานที่เห็นได้เอง (สันตนิภฏิกนิพพาน) ตามคำของพระอานนท์” ที่หน้า ๔๘๒ แห่งหนังสือเล่มนี้.

๙. คำว่า “สัญญาชนิยธรรม” ที่หน้า ๗๗๑ แห่งหนังสือนี้ นั่นคือธรรมอะไรบ้าง หาได้ในปทานุกรมท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ ทุก ๆ เลขหน้าที่บอกไว้ท้ายคำ.

๑๐. คำว่า “โวหารสมุจเฉโต” ที่หน้า ๑๐๙๙ แห่งหนังสือนี้ นั้นหาตุคำอธิบายละเอียดได้ในหนังสือนี้ที่หัวข้อเรื่องว่า “การดำรงชีพชอบ คือการลงทุนเพื่อนิพพาน” ที่หน้า ๑๑๑๔ จนตลอดทั้งเรื่อง.

๑๑. คำว่า “เลิศกว่าบรรดากามภคิทั้งหลายเหล่านั้น” ที่หน้า ๑๑๐๐ แห่งหนังสือเล่มนี้ นั้น หมายความว่า มีกามภคิบุคคลอยู่ ๑๐ จำพวก กามภคิที่กล่าวถึงในหัวข้อนี้ เป็นจำพวกที่สิบ ซึ่งเลิศประเสริฐกว่า ๙ จำพวกข้างต้น. กามภคิที่สิบจำพวกนั้น หาตุรายละเอียดได้จากหนังสือที่บัพัจจยตา ชุคธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ที่หน้า ๒๗๙ ฯลฯ.

๑๒. คำว่า “ตั้งที่วิจฉัยกันมาแล้วข้างต้น” ที่หน้า ๑๒๐๓ บรรทัดที่แปดจากล่างแห่งหนังสือเล่มนี้ นี้ เพื่อความรู้ชัดเจนพิสดารเกี่ยวกับข้อนี้ อีกควรดูหนังสืออานาปานสติ ชุคธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส ตอนที่กล่าวถึงเรื่องความเพียรเนื่องในการเจริญอานาปานสติทั้ง ๑๖ ชั้น ซึ่งได้กล่าวไว้หลายตอนประกอบ เช่นที่หน้า ๑๗๔ ฯลฯ.

๑๓. ลักษณะแห่งการบรรลุดัตถิยามาน จตุตถยามาน ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวัคชญาณ กระทั่งวิมุตติญาณ ซึ่งกล่าวย่อไว้ที่หน้า ๑๒๓๓ แห่งหนังสือนี้ นอกจากจะดูรายละเอียดได้จากพระบาลีตามที่

บอกที่มาไว้ท้ายเรื่องนั้นเป็นต้นแล้ว ยังอาจหาเหตุได้จากปทานุกรมท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ (เฉพาะกถียฉาน จตุกถฉาน ดูที่คำว่า ฉานที่ ๓ ฉานที่ ๔); หรือดูได้จากหนังสือ พุ.โอ. ที่หน้า ๑๑๕—๑๑๗, หนังสือ ขุ.โอ. ที่หน้า ๓๙๐—๓๙๔, ซึ่งมีความอย่างเดียวกัน.

๑๔. รายละเอียดของการรอบรู้ทางไกลคืออวิชา โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ซึ่งกล่าวไว้ในหนังสือนี้ที่หน้า ๑๒๖๕ นั้น ดูรายละเอียดได้ในนิเทศแห่งสัมมาทิฎฐิ หน้า ๘๙๔ แห่งหนังสือเล่มนี้ ที่หัวข้อว่า “สัมมาทิฎฐิโลกุตตระนานาแบบ ข้อ ง. ๑๒”.

๑๕. เมื่อตรัสข้อความแห่งหัวข้อว่า “รูปฉานและอรูปฉาน ยังมีใช้ธรรมชั้นที่เป็นเครื่องขุดเกล้า” ที่หน้า ๑๓๐๐ แห่งหนังสือนี้ จบแล้ว ต่อไปได้ตรัสถึงธรรมเครื่องขุดเกล้าเป็นต้น ดังมีข้อความที่ตรัสนำมาใส่ไว้ในหัวข้อเรื่องว่า “รายชื่อแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการขุดเกล้า” ที่หน้า ๑๔๔๘ แห่งหนังสือนี้.

๑๖. คำว่า “ศีลขันธอันเป็นอริยะ” “อินทริยสังวรอันเป็นอริยะ” “สติสัมปชัญญะอันเป็นอริยะ” และ “สันโดษอันเป็นอริยะ” ที่หน้า ๑๓๑๓—๔ แห่งหนังสือนี้ ดูเนื้อความเต็มของคำทั้งสี่นี้ได้ จากหัวข้อเรื่องในหนังสือเล่มนี้ที่ว่า “ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย” ที่หน้า ๑๕๕๑ บรรทัดที่เก้าจากบรรทัดเลขหน้าลงไปตามลำดับ จนถึงจบหน้า ๑๕๕๒.

๑๗. ข้อความที่ละเอียดใหญ่ (... ฯลฯ ...) ไว้ที่หน้า ๑๓๑๗ บรรทัดที่ ๓ จากล่าง คือตรงที่คำว่า “ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ฯลฯ” แห่งหนังสือนี้ มีความเต็มเหมือนที่หน้า ๑๓๑๖ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๙ (จากบรรทัดเลขหน้า) ลงมา จบที่หน้า ๑๓๑๗ บรรทัดที่ ๓ (จากบรรทัดเลขหน้า).

๑๘. เพื่อความเข้าใจอันดีว่า คำที่ตรัสระบุว่า ภิภุ เฉยๆ ในบางกรณีถึงถึงพระองค์เองด้วยก็มี ดังกล่าวไว้ในเชิงอรรถที่หน้า ๑๓๔๓ แห่งหนังสือ^๕ นั้น วรรคหนังสือ พุ.โอ. หน้า ๑๖๓ หัวข้อว่า “ทรงยืนยันให้ทดสอบความเป็นสัมมาสัมพุทธะของพระองค์” ตลอดทั้งข้อประกอบด้วย จะได้รับความรู้ที่ชัดและแปลก ซึ่งไม่ค่อยเคยทราบกัน.

๑๙. คำว่า “ถึงพร้อมด้วยศีล สันโดษ อินทรีย์สังสร ฯลฯ” จดอุปาทญาณ ที่หน้า ๑๔๙๘ แห่งหนังสือ^๕ ซึ่งกล่าวไว้แต่โดยชื่อนั้น หาบรรยายละเอียดได้จากภาคผนวกท้ายเล่มแห่งหนังสือ^๕ ที่หัวข้อว่า “ประมวลพระมหจรรย์ตลอดสาย” ที่หน้า ๑๕๔๑ เป็นต้นไป.

๒๐. หัวข้อว่า “หลักวิธีการศึกษาวิจัยสัจใช้ได้กับหลักทั่วไป” ตอนที่ว่า “ตัวอย่าง ค. เกี่ยวกับบุคคลสังกัปะ” และว่า “ตัวอย่าง ง. เกี่ยวกับบุคคลสังกัปะ” ที่หน้า ๑๕๑๔ แห่งหนังสือ^๕ นั้น ดูรายละเอียดได้ที่หน้า ๑๐๓๕ — ๑๐๓๖ แห่งหนังสือ^๕.

๒๑. คำว่า “โคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน” ที่หน้า ๑๕๑๖ แห่งหนังสือ^๕ นี้ ได้แก่วรรณคือสติบัญญัติ; ดูหัวข้อว่า “สติบัญญัติ เป็นโคจรสำหรับสมณะ” ที่หน้า ๑๑๘๐ ประกอบ.

๒๒. ข้อความเกี่ยวกับ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล ฯลฯ จดอุปาทญาณที่หน้า ๑๕๒๑ ในหนังสือเล่มนี้ กล่าวไว้แต่โดยชื่อนั้น หาบรรยายละเอียดได้ที่หน้า ๑๕๔๑ ภายใต้หัวข้อว่า “ประมวลพระมหจรรย์ตลอดสาย”.

คำขวัญวิงวอน

ภิกษุ ท. ! โสภกรรม อันเชอพึงกระทำ เพื่อให้รู้ว่า
“นทุกข์ นเหตุให้เกิดทุกข์ นความคับสันนิทแห่งทุกข์
นทางให้ถึงความคับสันนิทแห่งทุกข์.”

เทสสิ์ ไว มยา นิพพานัน เทสิโต นิพพานคามิมกุโ
นิพพาน เราได้แสดงแล้ว,
ทางให้ถึงนิพพาน เราก็ได้แสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลาย.

กัจจโค ที่ศาสดาผู้เอ็นดู แสงหาประโยชน์เกื้อกูล
อาศัยความเอ็นดูแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย,
กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ.

นั่น โคนไม้; นั่น เรือนว่าง.
พวกเธอจงเพียรเตาภิเลศ, อย่าได้ประมาท,
อย่าเป็นผู้ทศองร้อนใจ ในภายหลังเลย.

อัย ไว อมหากิ อนุสาสนิ
นแลละ วาจาเครื่องพราสอนของเรา แก่เธอทั้งหลาย.

(มหาวาร. ต. - สพา. ต.)

ภาคผนวก

ว่าด้วย

เรื่องนำมาผนวกเพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง
สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำๆ บ่อยๆ

ภาคผนวก

มีเรื่อง ๒ หัวข้อ :-

๑. ประมวลพรหมจรรย์กตอกสาย
๒. ลักษณะความสะอาด - ไม่สะอาดในอริยวินัย

อริยสัจจากพระโศภนุ์

ภาคผนวก

ว่าด้วย

เรื่องนำมาผนวก เพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง
สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำ ๆ บ่อย ๆ

(มี ๒ หัวข้อ)

ประมวลพระมหจรรย์ตลอดสาย (ที่แสดงไว้โดยขันธสาม)

(ข้อความต่อไปนี้ เป็นคำของพระอานนท์ แต่ก็ตรงเป็นอันเดียวกับพระพุทธ-
ภาษิต ดังที่ทรงแสดงไว้ในสามัญญผลสูตร อัมพฐสูตร โสณทัณฑสูตร เป็นต้น จึงถือว่ามีความ
เท่ากับพระพุทธภาษิต และนำมารวมไว้ในเรื่องจากพระโศภนุ์; หากแต่ด้วยคำของพระอานนท์
เรียบเรียงไว้อย่างสะดวกง่ายดายแก่การอ้างอิงยิ่งกว่า จึงยกเอาสำนวนนี้มาใช้ในการอ้างอิง :-)

๑. ศีลขันธ

“ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยศีลขันธ นั้นเป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณโคตม
ทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชน ให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?”

ตถาคตเกิดขึ้นในโลกแสดงธรรม

มาณพ! ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ ดำเนินไปได้ รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกคนควรฝึก ไม่มีใครยิ่งไปกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้เบิกบานแล้ว จำแนกธรรมออกสอนสัตว์. ตถาคตนั้น ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ กับทั้งเทวดา มาร พรหม หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาพร้อมทั้งมนุษย์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม. ตถาคตนั้น แสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง.

กлубตรพงธรรม ออกบวช

กหบดีหรือบุตรกหบดี หรือผู้เกิดในตระกูลใดตระกูลหนึ่งในภายหลัง กิติ ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว เกิดศรัทธาในตถาคต. เขาผู้ประกอบด้วยศรัทธา ย่อมพิจารณาเห็นว่า “ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโอกาส (คือที่โปร่งโล่ง) อันยิ่ง; การที่คนอยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ให้ บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยส่วนเดียว เหมือนสังข์ที่เขาขัดแล้วนั้น ไม่ทำได้โดยง่าย. ถ้ากระไร เราจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่ เกี่ยวข้องด้วยเรือนเกิด”, ดังนี้.

โดยสมัยอันต่อมา เขาละกองสมบัติน้อยใหญ่ และวงศ์ญาติน้อยใหญ่ ปลงผมและหนวด ออกจากเรือนบวช เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยเรือนแล้ว.

แนวปฏิบัติสำหรับค้วบวใหม่

กุลบุตรนั้น ครั้นบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยการสำรวม
ในป่าติโมกข์อยู่ ถึงพร้อมด้วยมรรยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภยในโทษ
ทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ประกอบด้วย
กายกรรมวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ ถึงพร้อมด้วยศีล มีทวารอันคุ้ม
ครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้สันโดษ.

ก. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ชั้นจตุศีล)

มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นอย่างไรเล่า? มาณพ!
ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางท่อนไม้และ
ศัสตราเสียแล้ว มีความละอาย ถึงความเอ็นดูกรุณา หวังประโยชน์เกื้อกูลใน
บรรดาสัตว์ทั้งหลายอยู่; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละ
อทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน ถือเอาแต่ของที่เขาให้แล้ว หวังอยู่แต่
ของที่เขาให้ เป็นคนสะอาด ไม่เป็นขโมยอยู่; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอ
ประการหนึ่ง. เป็นผู้ละกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ ประพฤติพรหมจรรย์โดยปกติ
ประพฤติห่างไกล เว้นขาดจากการเสพเมถุนอันเป็นของชาวบ้าน; แม้นี้ ก็เป็น
ศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท พูดแต่ความ
จริง รักษาความสัตย์ มั่นคงในคำพูดควรเชื่อถือได้ ไม่แกลังกล่าวให้ผิดต่อโลก;
แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำ
ส่อเสียด ได้ฟังจากฝ่ายนี้แล้วไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อให้ฝ่ายนี้แตกร้างกัน
หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว ไม่นำมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อให้ฝ่ายโน้นแตกร้างกัน
แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียง
กันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีใน

การพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่่ว่าจากที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละการกล่าวคำหยาบเสีย เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่่ว่าจากที่ไม่มีโทษ เสนาะโสด ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใครที่พอใจของมหาชน; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. เป็นผู้ละคำพูดที่ไปรยประโยชน์ทั้งเสีย เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่ว่าจากมีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา; แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง ๆ.

ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการล้างผลาญพืชคามและภุตคาม. เป็นผู้ฉันอาหารวันหนึ่งเพียงหนเดียว เว้นจากการฉันในราตรีและวิกาล. เป็นผู้เว้นขาดจากการพ้อนรำ การขับร้อง การประโคม และการดูการเล่นชนิดเป็นข้าศึกแก่กุศล. เป็นผู้เว้นขาดจากการประดับประดา คือตัดทรงตกแต่งด้วยมาลา และของหอมและเครื่องลูบทา. เป็นผู้เว้นขาดจากการนอนบนที่นอนสูงใหญ่. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับเงินและทอง. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับข้าวเปลือก. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับเนอดิบ. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับหญิงและเด็กหญิง. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับทาสหญิงและทาสชาย. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับแพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา หงส์และเมียบ. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับที่นา ที่สวน. เป็นผู้เว้นขาดจากการรับใช้เป็นทาส ไปในที่ต่าง ๆ (ให้คฤหัสถ์). เป็นผู้เว้นขาดจากการซื้อและการขาย. เป็นผู้เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง การลวงด้วยของปลอมและการฉ้อด้วยเครื่องนับ (เครื่องทวงและเครื่องวัด). เป็นผู้เว้นขาดจากการโกง ด้วยการรับสินบนและล่อลวง. เป็นผู้เว้นขาดจาก การตัด การ

ฆ่า การจำจอง การข่มขู่ทำร้าย การปล้น และการกรรโชก. แม้น ก็เป็น
ศีลของเธอประการหนึ่ง ๆ. (จบจุลศีล)

ข. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ขันมัยฉิมศีล)

(หมวดพิชคามภุคคาม)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ตายกลวายเป็น
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังทำพิชคามและภุคคามให้กำเริบ กล่าวคือพิชที่
เกิดแต่ราก พิชที่เกิดแต่ต้น พิชที่เกิดแต่ผล พิชที่เกิดแต่ยอด และพิชที่เกิดแต่
เมล็ดเป็นที่ห้า. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการทำพิชคามและ
ภุคคามเห็นปานนั้นให้กำเริบแล้ว. แม้น ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการบริโภคะสสม)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ตายกลวายเป็น
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้บริโภคะสสมอยู่ กล่าวคือสสมข้าว
สสมน้ำ สสมผ้า สสมยานพาหนะ สสมเครื่องนอน สสมเครื่องหอม
สสมอามิส. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการบริโภคะสสมเห็นปาน
นั้นเสีย. แม้น ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการเล่น)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ตายกลวายเป็น
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ประกอบการดูสิ่งแสดง อันเป็นข้าศึกต่อ
กุศลอยู่ กล่าวคือการเล่น การขับ การประโคม ไม้ล้อย การเล่านิยาย การ
ปรบมือ ตีฆ้อง ตีกลอง ประดับบ้านเมือง กายกรรมฉันทาล เล่นหน้าศพ

ชนข้าง ชนม้า ชนกระบือ ชนโค ชนแพะ ชนแกะ ชนไก่ ชนนกกระทา
เพลงกระบอง มวยหมัด การรบ การตรวจพล การยกพล กองทัพ. ส่วน
ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการดูสิ่งแสดงอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเห็นปานนั้น
เสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการพนัน)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ท่ายกลววย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบกรกระทำในการพนัน อัน
เป็นที่ตั้งแห่งความประมาทกันอยู่ กล่าวคือหมากรุก ๘ ตา หมากรุก ๑๐ ตา
หมากเก็บ ชิงนาง หมากไหว โยนห่วง ไม้หึ่ง ฟาดให้เป็นรูปต่างๆ สะกา
เป่าใบไม้ โถน้อยๆ หกคะเมน กังหัน ดวงทราย รถน้อย ธนูน้อย เขียนทายกัน
ทายใจ ล้อคนพิการ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการกระทำใน
การพนัน อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีล
ของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดที่นั่งนอนสูงใหญ่)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ท่ายกลววย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบกรนั่งนอนบนที่นั่งนอนสูง
ใหญ่กันอยู่ กล่าวคือเตียงเท้าสูง เตียงเท้าคู่ เครื่องลาดขนยาว เครื่องลาดลาย
วิจิตร เครื่องลาดพื้นขาว เครื่องลาดลายดอกไม้ เครื่องลาดบุ๋น เครื่องลาดมี
รูปสัตว์ พรหมขนตง พรหมขนเอน เครื่องลาดไหมแกมทอง เครื่องลาดไหมล้วน
เครื่องลาดใหญ่สำหรับพื่อน เครื่องลาดหลังข้าง เครื่องลาดหลังม้า เครื่องลาด

บนรถ เครื่องลาดหนังอูชิระ เครื่องลาดหนังชะมด เครื่องลาดใต้เพดาน เครื่องลาดมีหมอนแดงสองข้าง. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากที่นั่งนอนสูงใหญ่เห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดประดับตกแต่งกาย)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโภชนะที่ท่ายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบการประดับตกแต่งร่างกายกันอยู่ กล่าวคือการอบ การนวด การอาบน้ำ การคลึง การส่องกระจก การหยอดตา พวงมาลา เครื่องกลิ้ง เครื่องลูบทา ผัดหน้า ทาปาก กำไลมือ เขี้ยวผม ไม้ถือเล่น ห้อยกลักกล่อง ห้อยดาบ ห้อยพระขรรค์ ร่มสวย รองเท้าวิจิตร กรอบหน้า แก้วมณี พัดขนสัตว์ ผ้าขาวชายเพื่อย. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการประดับตกแต่งร่างกายเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดไตรัจฉานกถา)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโภชนะที่ท่ายกถวายด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบไตรัจฉานกถา (เรื่องขวางหนทางธรรมสำหรับบรรพชิต) กันอยู่ กล่าวคือเรื่องเจ้า เรื่องนาย เรื่องโจร เรื่องมหากษัตริย์ เรื่องเสนา เรื่องของนากลัว เรื่องการรบ เรื่องข่าว เรื่องนา เรื่องผ้า เรื่องที่นอน เรื่องมาลา เรื่องเครื่องกลิ้ง เรื่องญาติ เรื่องยาน เรื่องบ้าน เรื่องนิคม เรื่องนคร เรื่องชนบท เรื่องหญิง เรื่องชาย เรื่องคนกล้า เรื่องตรอก เรื่องชุมนุมหญิงตักน้ำตามบ่อสาธารณะ เรื่องคนตายแล้ว เรื่องแปลกประหลาด เรื่องสนุกของชาวโลก เรื่องของนักท่องสมุทร เรื่องความเจริญและความเสื่อม. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการประกอบไตรัจฉานกถาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

อริยสัจจากพระโสมง์

(หมวดการขบทำความขัดแย้ง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโฆษณะที่ตายกลวยด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบถ้อยคำเครื่องขัดแย้งกันอยู่ กล่าวคือขัดแย้งกันว่า ท่านไม่รู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้ ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้ ท่านจะรู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้อย่างไรได้ ท่านปฏิบัติผิด ข้าพเจ้าปฏิบัติถูก ถ้อยคำของข้าพเจ้าเป็นประโยชน์ ถ้อยคำของท่านไม่เป็นประโยชน์ เรื่องควรพูดก่อน ท่านเอามาพูดทีหลัง เรื่องควรพูดทีหลังท่านเอามาพูดก่อน ข้อที่ท่านเคยเชื่อวาชาณุนั้นเปลี่ยนเป็นพินสมัยไปแล้ว วาหะของท่านถูกเพิกถอนแล้วถูกข่มขี่แล้ว จึงเปลื้องวาหะของท่านเสียใหม่ หรือถ้าสามารถก็จงแยกแยะให้เห็น. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากถ้อยคำเครื่องขัดแย้งเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ก็เป็นที่ลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดการรับใช้เบ็ดทุก)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโฆษณะที่ตายกลวยด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้ตามประกอบในการไป เพราะถูกส่งไปเพื่อความเบ็ดทุกกันอยู่ กล่าวคือรับใช้พระราชารับใช้มาตย์ของพระราชารับใช้กษัตริย์ รับใช้พราหมณ์ รับใช้คหบดี รับใช้เด็กๆ ที่ส่งไปด้วยคำว่า "ท่านจงไปที่นี้ ท่านจงไปที่โน้น ท่านจงนำสิ่งนี้ไปที่โน้น ท่านจงนำสิ่งนี้มา" ดังนี้ เป็นต้น. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการตามประกอบในการไป เพราะถูกส่งไปเพื่อความเบ็ดทุกเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ก็เป็นที่ลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดโกทกทดลองเพื่อลาภ)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโฆษณะที่ตายกลวยด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังเป็นคนโกทก ใช้คำพิรพีไร การพูดล่อด้วย

เลิศต่างๆ การพูดให้หายกเกิดมานะมุทะลุในการให้ และการใช้ของ (มีค่าน้อย) ต่อเอาของ (มีค่ามาก). ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการโกหก หลอกลวงเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. (จบบัณฑิต)

ค. อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ชั้นมหาศีล)

(หมวดการทำพิธีทอง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโชนะที่หายกถวาย ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน-วิชา กันอยู่ กล่าวคือหายอวัยวะ หายนิมิต หายของตก ทำนายฝัน หายลักษณะ การถูกหนูกัด โหมเพลิง เบิกแวน ชัดแกลบ ชัดปลายข้าว ชัดข้าวสาร บูชา ด้วยเปรียง บูชาด้วยน้ำมัน เจิมหน้า เช่นด้วยโลหิต วิชาดูอวัยวะ ดูที่สวน ดูที่นา วิชาสะเดาะเคราะห์ วิชาขับผี วิชาดูพื้นที่ หมอจุม หมอดับพิษ หมอสัตว์กัดต่อย วิชาว่าด้วยหนู วิชาว่าด้วยนก วิชาว่าด้วยกา คำนวณอายุ กันลูกศร ดูรอยสัตว์. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน-วิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทายลักษณะ)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโชนะที่หายกถวาย ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน-วิชา กันอยู่ กล่าวคือทายลักษณะแก้วมณี ลักษณะผ้า ลักษณะไม้เท้า ลักษณะ ศาสตรา ลักษณะดาบ ลักษณะลูกศร ลักษณะธนู ลักษณะอาวุธ ลักษณะหญิง ลักษณะชาย ลักษณะเด็กชาย ลักษณะเด็กหญิง ลักษณะทาส ลักษณะทาสี ลักษณะช้าง ลักษณะม้า ลักษณะกระบือ ลักษณะโคอุสภ ลักษณะโค ลักษณะ

แพะ ลักษณะแกะ ลักษณะไก่ ลักษณะนกกกระทา ลักษณะเหยี่ยว ลักษณะตุ่น
ลักษณะเต่า ลักษณะเนื้อ. ส่วนภิกษุในภรณ์นี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยง
ชีวิตด้วยมิจจาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ก็เป็นศีลของ
เธอประการหนึ่ง.

(หมวดทนายฤกษ์การบพ่ง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโฆษณะที่ทายกถวาย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพ เพราะ
เดรัจฉานวิชาอันอยู่ กล่าวคือการทำฤกษ์ว่า พระราชาควรยกออก พระราชาไม่
ควรยกออก, พระราชาภายในจักรุก พระราชาภายนอกจักรถอย, พระราชา
ภายนอกจักรุก พระราชาภายในจักรถอย, พระราชาภายในจักรชนะ พระราชา
ภายนอกจักรแพ้, พระราชาภายนอกจักรชนะ พระราชาภายในจักรแพ้, องค์
จักรชนะ องค์จักรแพ้. ส่วนภิกษุในภรณ์นี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิต
ด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอ
ประการหนึ่ง.

(หมวดทนายโคจรแห่งนักษัตร)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโฆษณะที่ทายกถวาย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน-
วิชาอันอยู่ กล่าวคือทำนายว่า จักมีจันทร์คราส จักมีสุริยคราส จักมีนักษัตรคราส
ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักเดินในทาง ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์จักเดินนอกทาง ดาว
นักษัตรจักเดินในทาง ดาวนักษัตรจักเดินนอกทาง จักมีอุกกาบาต จักมีฮูมเพลิง
จักมีแผ่นดินไหว จักมีฟ้าร้อง จักมีการช่น การตก การเศร้าหมอง การผ่องแผ้ว

ของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์และดาวนักษัตร, จันทรคราส จักมีผลอย่างนี้ สุริย-
คราสจักมีผลอย่างนี้ นักขัตตคราส จักมีผลอย่างนี้ การเดินในทางของดวงจันทร์
ดวงอาทิตย์จักมีผลอย่างนี้ การเดินนอกทางของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ จักมีผล
อย่างนี้ การเดินในทางของดาวนักษัตรจักมีผลอย่างนี้ การเดินนอกทางของดาว
นักษัตร จักมีผลอย่างนี้ อุกกาบาตจักมีผลอย่างนี้ ฮุมเพลิงจักมีผลอย่างนี้ แผ่น
ดินไหวจักมีผลอย่างนี้ พายุร้องจักมีผลอย่างนี้ การขึ้นการตกการเศร้าหมองการ
ผ่องแผ้วของดวงจันทร์ดวงอาทิตย์และนักษัตร จักมีผลอย่างนี้. ส่วนภิกษุใน
กรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็น
ปานนั้นเสีย. แม้น ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดทำนายข่าวยากหมากแพง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ทายกถวาย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน
วิชากันอยู่ กล่าวคือทำนายว่า จักมีฝนดี จักมีฝนแล้ง อาหารหาง่าย อาหารหายาก
จักมีความเกษมสำราญ จักมีภัยอันตราย จักมีโรค จักไม่มีโรค โดยการคิดคำนวณ
จากคัมภีร์สังขยะ กาเวยยะ โลกายตะ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาด
จากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้น ก็
เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดตฤกษ์ยามและเข้าทรง)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก จันโภชนะที่ทายกถวาย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรั-
จฉานวิชากันอยู่ กล่าวคือกำหนดฤกษ์อวาระ กำหนดฤกษ์วิวาหะ กำหนดฤกษ์

ประสานมิตร ฤกษ์แตกร้าวแห่งมิตร ฤกษ์รวมทรัพย์ ฤกษ์ทว่านทรัพย์ พิธีกระทำ
ให้เป็นคนเลี้ยงง่าย พิธีกระทำให้เป็นคนเลี้ยงยาก การกระทำให้ครรภ์พิรุณ
ทำให้พุดไม้ได้ ทำให้คางแข็ง ทำให้มือติด ทำให้หูหนวก ทรงผีกระจกเงา
ทรงผีด้วยเด็กหญิง ทรงผีตามเทพเจ้า บวงสรวงดวงอาทิตย์ บวงสรวงมหาพรหม
ร่ายมนต์พ่นไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ. ส่วนภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการ
เลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็นปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีล
ของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดหม่อมหม่อมยา)

อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางพวก ฉันทโชนะที่ท่ายกลววย
ด้วยศรัทธาแล้ว ท่านเหล่านั้นยังสำเร็จการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉาน
วิชากันอยู่ กล่าวคือพิธีกรรมเพื่อสันติสุข พิธีกรรมเพื่อความมั่นคง พิธีกรรม
เกี่ยวกับแผ่นดิน พิธีกรรมเพื่อการขยายออกไป พิธีกรรมเพื่อความเป็นชายของ
กะเทย พิธีกรรมเพื่อความเป็นกะเทยของชาย พิธีกรรมพื้นที่ การประพรมพื้นที่
การพรมน้ำมัน การอาบน้ำมนต์ การประกอบยาให้อ่อน การประกอบยาให้
อาเจียน การประกอบยาถ่าย ยาถ่ายโทษเบื้องบน ยาถ่ายโทษเบื้องต่ำ ยาถ่าย
โทษในศิโรษะ น้ำมันหยอดหู ยาหยอดตา ยานัตถ์ ยาหยอด ยาหยอดเฉพาะ
ยาแก้โรคตา การผ่าตัด หมอกุมาร การพอกยา การแก้ยาออก. ส่วนภิกษุ
ในกรณีนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากการเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาเห็น
ปานนั้นเสีย. แม้นี้ ก็เป็นศีลของเธอประการหนึ่ง. (จบมหาศีล)

มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ด้วยอาการอย่างนี้แล.

มาณพ! นั้แล อริยศีลขันธนั้นที่พระผู้มพระภาคพระองค์นี้ทรง
สรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ.
(จบอริยศีลขันธ)

๒. สมาธิขันธ

“ท่านอานนท์ผู้เจริญ! อริยสมาธิขันธนั้น เป็นอย่างไรเล่า ที่พระสมณ-
โคคมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?”

(หมวดอินทรีย์สังวร)

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้มทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย
นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาใน
ลักษณะที่เป็นการรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว) ไม่เป็นผู้ถือเอาในลักษณะ
ที่เป็นการถือเอาโดยแยกเป็นส่วน ๆ; อกุศลธรรมอันลามกคืออภิชฌาและโทมนัส
จะพึงไหลไปตามบุคคลผู้ไม่สำรวมอยู่ซึ่งอินทรีย์อันเป็นต้นเหตุคือตาได้, เธอ
ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมซึ่งอินทรีย์นั้น ย่อมรักษาอินทรีย์คือตา ย่อมถึงการสำรวม
ในอินทรีย์คือตา.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย และ
อินทรีย์คือใจ ก็มีข้อความที่ได้ตรัสไว้ทำนองเดียวกัน).

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้มทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย
ด้วยอาการอย่างนั้นแล.

(หมวดสติสัมปชัญญะ)

มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นอย่างไรเล่า?

มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับไปข้างหลัง, การแลดู การเหลียวดู, การคู้ การเหยียด, การทรงสังฆาฏิบาตรจีวร, การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิม, การถ่ายอุจจาระ บัสนิสาวะ, เป็นผู้กระทำความรู้ตัวรอบคอบในการไปการหยุด, การนั่ง การนอน, การหลับ การตื่น, การพูด การนิ่ง.

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

(หมวดสันโดษ)

มาณพ! ภิกษุ เป็นผู้สันโดษ เป็นอย่างไรเล่า? มาณพ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้สันโดษ (ยินดีตามที่มีอยู่) ด้วยจิรวเป็นเครื่องบริหารกาย สันโดษด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ภิกษุนั้น จะหลีกไปโดยทิศใด ๆ ย่อมถือเอาบาตรและจิรวนั้นหลีกไปได้ โดยทิศนั้น ๆ.

มาณพ! เปรียบเสมือนนกมีปีก จะบินไปโดยทิศใด ๆ มีปีกอย่างเดียวเป็นภาระบินไป ฉันทใด; ภิกษุก็ฉันทนั้น : เป็นผู้สันโดษด้วยจิรวเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง ถือเอาแล้วหลีกไปโดยทิศใด ๆ ได้.

.... มาณพ! ภิกษุเป็นผู้สันโดษ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

(หมวดเสนาสนะสังค-ละนิวรรณ์)

ภิกษุ^๕นั้น ประกอบด้วย อริยสี่ขันธ์^๕นี้ด้วย ประกอบด้วย อริยอินทรีย์-
สังวร^๕นี้ด้วย ประกอบด้วย อริยสติสัมปชัญญะ^๕นี้ด้วย ประกอบด้วย อริยสัมมุตถุ^๕
นี้ด้วย แล้ว, เธอเสนาสนะอันสังค คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกห้วย ท้องถ้ำ
ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟาง (อย่างใดอย่างหนึ่ง), ในเวลาภายหลังอาหาร กลับ
จากบิณฑบาตแล้ว เรอนั่ง^๕คู้บัลลังก์^๕ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ละอภิขณา-
โลกะ^๕แล้ว มีจิตปราศจากอภิขณาอยู่ คอยชำระจิตจากอภิขณา; ละพยาบาท
อันเป็นเครื่องประทุษร้ายแล้ว มีจิตปราศจากพยาบาทอยู่ เป็นผู้กรุณา
หวังประโยชน์^๕เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย คอยชำระจิตจากพยาบาทอันเป็นเครื่อง
ประทุษร้าย; ละถีนมิทระ^๕แล้ว มีจิตปราศจากถีนมิทระอยู่ เป็นผู้มุ่งอยู่แต่
ความสว่างในใจ มีสติรู้สึกตัว^๕พร้อม คอยชำระจิตจากถีนมิทระ; ละอุทธัจจ-
กุกกุงจะ^๕แล้ว ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ในภายในอยู่ คอยชำระจิตจากอุทธัจจ-
กุกกุงจะ, ละวิจิกิจฉา^๕แล้ว ก้าวล่วงวิจิกิจฉาเสียได้^๕อยู่ ไม่ต้องกล่าวว่านี่อะไร
นี่อย่างไร ในกุศลธรรมทั้งหลาย (เพราะความสงบ) คอยชำระจิตจากวิจิกิจฉา.

มาณพ! เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง กู้^๕หนี้เขาไปทำการงานสำเร็จผล
ใช้หนี้ต้นทุนเดิมหมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้^๕ถมไป; เขาคงคะนึง
ถึงโซคลาว่า “เมื่อก่อนเรากู้^๕หนี้เขาไปทำการงานสำเร็จผล ใช้หนี้ต้นทุนเดิม
หมดแล้ว กำไรยังเหลือพอเลี้ยงภรรยาได้^๕ถมไป” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์
บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉนั้นใด, (นี่อย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง บัวย^๕ไข่หนัก ทนทุกข
อาหารไม่ตก กำลังน้อย. ครั้นเวลาอันเขาหายจากไข่นั้น อาหารก็^๕กำลัง

ก็มี; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าว่า “เมื่อก่อน เราป่วยไข้หนัก ทนทุกข์ อาหารก็ไม่ตก กำลังน้อยลง บัดนี้เราหายจากไข้นั้น อาหารก็ตั้ง กำลังก็มีมา” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง คิดเรือนจำ ครั้นเวลาอื่นเขาหลุดจากเรือนจำโดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อน เราคิดเรือนจำ บัดนี้ เราหลุดมาได้โดยสะดวก ไม่มีภัย ไม่เสียทรัพย์” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง เป็นทาสเขา ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจไม่ได้, ครั้นถึงสมัยอื่น เขาพ้นจากการเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจได้; เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อนเราเป็นทาส ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจไม่ได้ ครั้นถึงสมัยอื่น เราพ้นจากการเป็นทาส ฟังตัวเองได้ ไม่ต้องฟังผู้อื่น เทียบตามอำเภอใจได้” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจโสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ฉันท, (นี้อีกอย่างหนึ่ง),

มาณพ! เปรียบเหมือนชายอีกผู้หนึ่ง นำทรัพย์เดินทางไกล อันกัณดาร ภิกษาหายาก ประกอบด้วยภัย ครั้นสมัยอื่น พ้นทางกัณดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอันเกษม ไม่มีภัย (ไม่ต้องเสียโภคทรัพย์). เขาต้องนึกถึงกาลเก่าอย่างนี้ว่า “เมื่อก่อน เรานำทรัพย์เดินทางไกลอันกัณดาร ภิกษาหายาก

ประกอบด้วยภย ๕ ครั้นบัดนี้ เราพ้นทางกัณดารได้โดยสะดวก ลุถึงหมู่บ้านอัน
เกษม ไม่มีภย” ดังนี้, เขาย่อมปราโมทย์บันเทิงใจสมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ
ฉันท, (นี้อีกอย่างหนึ่ง);

มาณพ! ภิกษุ พิจารณาเห็นนิเวรณ ๕ ประการ ที่ตนยังละไม่ได้ว่า
เป็นเช่นกับการกัณห์ เช่นกับการเป็นโรค เช่นกับการติดเรื้อนจำ เช่นกับการ
เป็นทาส และการนำทรัพย์ข้ามทางกัณดาร, และเธอพิจารณาเห็นนิเวรณ ๕
ประการ ที่ละเสียได้แล้วในตนเอง เป็นเช่นกับการหมดหนี้ การหมดโรค การ
หลุดจากเรื้อนจำ การพ้นจากทาส การบรรลุถึงที่พ้นภย ฉะนั้นเหมือนกันแล.

(หมายเหตุ)

เมื่อภิกษุนั้นมองเห็นนิเวรณทั้งห้าเหล่านั้นที่ละได้แล้วในตนอยู่, ปรา-
โมทย์ ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อปราโมทย์แล้ว ปิตีย่อมเกิดขึ้น; ภายของผู้มีใจปิตี
ย่อมสงบ; ผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมสวาสสุข; จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่นเป็น
สมาธิ. เธอนั้น เพราะสังัดจากกามและสังัดจากอกุศลธรรม จึง บรรลุฉาน
ที่หนึ่ง ซึ่งมีวิตกวิจารณ์ มีปิตีและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. เธอประพรม
กายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปิตีและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น, ส่วนใด
ส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปิตีและสุขอันเกิดแต่วิเวกนั้น ไม่ถูกต้องแล้ว
มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนนายช่างอาบกัณ หรือลูกมือของเขากัณ เป็น
คนฉลาด ไรยผงที่ใช้สำหรับถูตัวในเวลาอาบนำลงในขันสำริด แล้วพรมนำ
หมักไว้, ครั้นเวลาเย็น ก้อนผงออกย่างเข้ากัน ชิมทั่วกันแล้ว จับกันทั้งภายใน

ภายนอก ไม่ไหลหยด จันใด; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอ ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, จันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ก็^๕เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมดทุกขัตถม)

มาณพ! ข้ออันยังมีอีก : เพราะสงบวิตกวิจารณ์เสียได้ ภิกษุจึง บรรลุฌานที่สอง อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน นำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์ อันเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนห้วงน้ำอันลึก มีน้ำอันพลุ่ง ไม่มีปากทาง น้ำเข้าทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ และฝนก็ไม่ตกเพิ่มน้ำให้ แก่ห้วงน้ำนั้น ตลอดกาลโดยกาล, ท่อน้ำเย็นพลุ่งขึ้นจากห้วงน้ำ ประพรมทำ ให้ชุ่มถูกต้องห้วงน้ำนั้นเอง, ส่วนไหน ๆ ของห้วงน้ำนั้นที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้จันใด; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่ปีติ และสุขอันเกิดแต่สมาธิ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, จันนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ก็^๕เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมายเหตุ)

มาณพ! ข้อนี้ยังมีอีก : ภิกษุ เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุมานที่สาม อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวว่า “ผู้ได้บรรลุมานนี้ เป็นผู้อยู่เบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” ดังนี้ แล้วแลอยู่. เธอ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขาปีติมิได้, ส่วนใดส่วนหนึ่งของกายเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนในหนองบัวอุบล หนองบัวปทุม หนองบัว บุกุณฑริก มีดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุกุณฑริก บางเหล่าที่เกิดอยู่ในน้ำ เจริญ อยู่ในน้ำ ยังขึ้นไม่พ้นน้ำ จมอยู่ภายใต้ใต้น้ำเลี้ยงไว้, ดอกบัวเหล่านั้นถูกน้ำ เย็นแช่ชุ่ม ถูกต้องตั้งแต่ยอดตลอดราก, ส่วนไหน ๆ ของดอกบัวเหล่านั้นทั่วทั้ง ดอก ที่น้ำเย็นไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี. ข้อนี้เป็นฉันทะ; มาณพ! ภิกษุ ประพรมกายนี้ทำให้ชุ่มทั่ว ชุ่มรอบ เต็มรอบ ด้วยสุขาปีติมิได้, ส่วนใด ส่วนหนึ่งในกายเธอ ที่สุขาปีติมิได้ ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉันทะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

(หมายเหตุ)

มาณพ! ข้อนี้ยังมีอีก : ภิกษุ เพราะละสุขและละทุกข์เสียได้, เพราะความดับหายไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึง บรรลุมานที่สี่ อันไม่ทุกข์ไม่สุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่. เธอ นั้น นั่งแผ่ไปตลอดกายนี้ ด้วยใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส, ส่วนใดส่วนหนึ่งของ กายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี.

มาณพ! เปรียบเหมือนชายคนหนึ่ง นั่งคลุมตัวด้วยผ้าขาวตลอด ศีรษะ, ส่วนไหน ๆ ในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ผ้าขาวไม่ถูกต้องแล้ว (คือไม่คลุมแล้ว) มิได้มี. ข้อนั้นเป็นจันใด; มาณพ! ภิกษุ นั่งแผ่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใสไป ตลอดกายนี้, ส่วนใดส่วนหนึ่งในกายเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ถูกต้องแล้ว มิได้มี, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้ นี้ ก็เป็นสมาธิของเธอประการหนึ่ง.

มาณพ ! นี้แล อริยสมาธิขั้นนั้น ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ. (จบอริยสมาธิขั้น)

๓. ปัญญาขั้น

“ท่านอานนทผู้เจริญ! อริยปัญญาขั้น นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ที่พระสมณะ-โคดมทรงสรรเสริญ และทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปตั้งอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ?”

(หมวดญาณทัสสนะ)

ภิกษุ นั้น ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่หวั่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ ชักนำจิตไปเพื่อ ญาณทัสสนะ. เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรา นี้ มีรูป ประกอบด้วยมหาภูตทั้งสี่ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เจริญขึ้นด้วยข้าวสุกและ ขนมสด ต้องห่อหุ้มนวดพันอยู่เนื่องนี้จึงแต่ก็ยังมี การแตกทำลายสีกักร่อนเป็น ธรรมดา, แต่วิญญาณของเรา นี้ อาศัยอยู่ในกายนั้น เนื่องอยู่ในกายนั้น; (เธอรู้เห็นอย่างชัดเจน) เปรียบเหมือนมณีไพฑูรย์อันสวยงาม สมชาติแก้ว แปร

(หมวดอริยวิ

ภิกษุ^๕นั้น ครนจิตตง^๕มัน บริสุ^๕ท^๕ร^๕ผ^๕อง^๕ใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ ชักนำจิตไปเพื่อ อริยวิ^๕ (คือวิธีเครื่องแสดงฤทธิ์). เธอยอมบร^๕ร^๕ลู^๕วิ^๕ร^๕ี^๕ร^๕อง^๕แสดง ฤทธิ์หลายประการ : ทำคนเดียวเป็นคนมากบ้าง ทำคนมากกลับเป็นคนเดียวบ้าง ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง ไปได้ไม่ขัดข้องทะเลสา^๕ ทะลุ กำแพง ทะลุภูเขา เหมือนไปในที่อากาศ, ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้เหมือน ในน้ำ ไปได้เหมือนน้ำเหมือนบนแผ่นดิน ลอยไปในอากาศได้ทั้งที่ยังนั่งคู้ขา เหมือนนกมีปีก, ลูบลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์อำนาจมากได้ด้วย ฝ่ามือ แสดงอำนาจด้วยกายเป็นไปตลอดถึงพรหมโลก. (ทำได้ด้วยความเชี่ยวชาญ) เปรียบเหมือนนายช่างหม้อ หรือลูกมือของนายช่างหม้อ ผู้เชี่ยวชาญ เมื่อ ขยำดินไว้ดีแล้วปรารภจะทำภาชนะดินชนิดต่าง ๆ กัน ก็พึงทำภาชนะดินชนิด ต่าง ๆ นั้นได้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนนายช่างงาหรือลูกมือของนาย ช่างงาผู้เชี่ยวชาญ เมื่อแต่งงาดีแล้ว ถ้าปรารภงาวัตถุชนิดต่าง ๆ ก็ทำวัตถุนั้น ให้สำเร็จได้, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนนายช่างทอง หรือลูกมือของนาย ช่างทอง ผู้เชี่ยวชาญ เมื่อแต่งเนื้อทองคำดีแล้ว ตนปรารภนาเครื่องทองชนิด ต่าง ๆ ก็ทำเครื่องทองรูปต่าง ๆ ให้สำเร็จได้, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้^๕นี้ ก็เป็น บัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดกททโส

ภิกษุ^๕นั้น ครนจิตตง^๕มัน บริสุ^๕ท^๕ร^๕ผ^๕อง^๕ใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ ชักนำจิตไปเพื่อ โสตรา^๕ค^๕อน^๕เป็น^๕ทิ^๕พ^๕. เธอมีโสตรา^๕ค^๕เป็น^๕ทิ^๕พ^๕ หมดจ^๕ด^๕วิ^๕เศ^๕ษ

ลวงเกินโสตธาตุของสามัญมนุษย์ ได้ยินเสียงทั้งสองชนิด คือทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งจากที่ไกลและใกล้ (ได้ชัดเจนว่าเป็นเสียงอะไร) เช่นเดียวกับชายเดินทางไกล เขาได้ยินเสียงกลองบ้าง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเป็งบ้าง (จากในเมือง) เขาย่อมสามารถกำหนดได้ว่า นั่นเสียงกลอง นั่นเสียงตะโพน นั่นเสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเป็งบ้าง, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดเจโตปริยญาณ)

ภิกษุหนึ่ง ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ ญาณเครื่องกำหนดรู้ใจผู้อื่น. เขาย่อมกำหนดรู้ใจสัตว์เหล่าอื่น บุคคลเหล่าอื่น ด้วยใจของตน : รู้จิตของผู้ที่มีราคะว่ามีราคะ ไม่มีราคะว่าไม่มีราคะ มีโทสะว่ามีโทสะ ไม่มีโทสะว่าไม่มีโทสะ มีโมหะว่ามีโมหะ ไม่มีโมหะว่าไม่มีโมหะ หดหู่ว่าหดหู่ พุ้งซ่านว่าพุ้งซ่าน มีจิตเป็นมรรคต (จิตใหญ่) ว่าเป็นมรรคต ไม่มีจิตเป็นมรรคตว่าไม่เป็นมรรคต มีจิตอื่นยิ่งกว่าว่ามีจิตอื่นยิ่งกว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า มีจิตตั้งมั่นว่ามีจิตตั้งมั่น ไม่มีจิตตั้งมั่นว่าไม่มีจิตตั้งมั่น มีจิตหลุดพ้นว่ามีจิตหลุดพ้น ไม่มีจิตหลุดพ้นว่าไม่มีจิตหลุดพ้น ; (แต่ละอย่าง รู้ได้ชัดเจน) เปรียบเหมือนชายหนุ่มหญิงสาว รักการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาแห่งหน้าของตนในกระจกเงาอันหมดจดผ่องใส หรือในน้ำอันใส ถ้ามีใฝ่ฝ้ายก็รู้ว่ามีใฝ่ฝ้าย ถ้าไม่มีใฝ่ฝ้ายก็รู้ว่าไม่มีใฝ่ฝ้าย, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดปฐเพนิวาสานุสสติญาณ)

ภิกษุหนึ่ง ครั้นจิตตั้งมั่น บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอันโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ ปฐเพนิวาสานุสสติญาณ. เธอย่อมระลึกถึงขั้นที่เคຍอยู่อาศัย ในภพก่อนได้หลายประการ คือระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติ สามชาติ สี่ชาติ ห้าชาติบ้าง, สิบชาติ ยี่สิบชาติ สามสิบชาติ สี่สิบชาติ ห้าสิบชาติบ้าง, ร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติบ้าง, ตลอดหลายสังวัฏฏกัปป์ หลายวิวัฏฏกัปป์ หลายสังวัฏฏกัปป์และวิวัฏฏกัปป์บ้าง, ว่าเมื่อเราอยู่ในภพโน้น มีชื่ออย่างนั้น มีโคตร มีวรรณะ มีอาหาร อย่างนั้น ๆ, เสวยสุขและทุกข์เช่นนั้น ๆ มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจิตจากภพนั้นแล้ว ได้เกิดในภพโน้น มีชื่อ โคตร วรรณะ อาหาร อย่างนั้น ๆ, ได้เสวยสุขและทุกข์เช่นนั้น ๆ มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจิตจากภพนั้น ๆ ๆ ๆ แล้ว มาเกิดในภพนี้. เรอนั้นระลึกถึงขั้นที่เคຍอยู่อาศัยในภพก่อน ได้หลายประการ พร้อมทั้งอาการและลักษณะ ดังนี้; (ระลึกได้ชัดเจน) เปรียบเหมือนชายผู้หนึ่ง ออกจากบ้านตนไปบ้านอื่น แล้วออกจากบ้านนั้น ไปสู่บ้านอื่นอีก แล้วออกจากบ้านนั้น ๆ กลับมาสู่บ้านของตน เขาจะระลึกได้ดังนี้ว่า เราออกจากบ้านตนไปสู่บ้านโน้น ที่บ้านโน้นนั้น เราได้ยืน ได้นั่ง ได้พูด ได้นิ่ง อย่างนี้ ๆ, ครั้นออกจากบ้านนั้นแล้ว ได้ไปสู่บ้านโน้นอีก, แม้ที่บ้านโน้นนั้น เราได้ยืน ได้นั่ง ได้พูด ได้นิ่ง อย่างนั้น ๆ, เราออกจากบ้านนั้นแล้ว กลับมาสู่บ้านของตนนั้นเทียว, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดจตุรปาตญาณ)

ภิกษุ^๕นั้น ครันจิตตัง^๕มัน^๕ บริสุทธ^๕ผองใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอชักนำจิตไปเพื่อ ญาณเครื่องรู้ซึ่งจุดและอุปปะปาตะของสัตว์ทั้งหลาย. เธอมีจักขุทิพย์ บริสุทธ^๕กว่าจักขุของสามัญมนุษย์, ย่อมแลเห็นสัตว์ทั้งหลายจุดอยู่ บังเกิดอยู่, เลว ทราม ประณีต, มีวรรณะดี มีวรรณะเลว, มีทุกข^๕ มีสุข. เธอรู้แจ้งชัด หมูสัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย! สัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายทุจริต วิจิตรทุจริต มโนทุจริต พุทธิเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นมิจฉาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ย่อมพากันเข้าสู่ อบายทุกตวินิบาตนรก. ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ส่วนสัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายสุจริต วิจิตรสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า, เป็นสัมมาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ย่อมพากันเข้าสู่ สุตติโลกสวรรค์.” เธอมีจักขุทิพย์ บริสุทธ^๕ล่องจักขุสามัญมนุษย์ เห็นเหล่า สัตว์ผู้จุดอยู่ บังเกิดอยู่ เลว ประณีต มีวรรณะดี วรรณะทราม มีทุกข^๕ มีสุข. เธอรู้ชัดหมูสัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมได้ ดังนี้; (เห็นชัดแจ้ง) เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุ ยืนอยู่บนปราสาทที่ทางสามแพร่งกลางนคร เขาจะเห็นมนุษย์เข้าไปในเรือนบ้าง ออกมาจากเรือนบ้าง เทียวไปตามถนนด้วยรถบ้าง นั่งอยู่กลางทางสามแพร่งบ้าง, เขาเห็นชัดเจนอย่างนี้ว่า มนุษย์พวกนี้เข้าไปในเรือน พวกนี้ออกจากเรือน พวกนี้เทียวไปตามถนนด้วยรถบ้าง พวกนี้^๕นั่งอยู่กลางทางสามแพร่ง ดังนี้ ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้^๕ ก็เป็นปัญญาของเธอประการหนึ่ง.

(หมวดอาสาวิภยญาณ)

ภิกษุ^๕นั้น ครันจิตตัง^๕มัน^๕ บริสุทธ^๕ผองใส ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นธรรมชาติอ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่อย่างไม่วุ่นไหวเช่นนี้แล้ว เธอ

ชักนำจิตไปเพื่อ อาสวกัขยญาณ. เธอย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์, นี่เหตุแห่งทุกข์, นี่ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, นี่ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์; และเหล่านี้เป็นอาสวะทั้งหลาย, นี่เหตุแห่งอาสวะทั้งหลาย, นี่ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะทั้งหลาย, นี่เป็นทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะทั้งหลาย.” เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็พ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ. ครั้นจิตพ้นวิเศษแล้วก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่า จิตพ้นแล้ว. เธอรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์จบแล้ว กิจที่ต้องทำได้ทำสำเร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก; (รัฐกัจจ) เปรียบเหมือนห้วงน้ำใสที่ไหลเขา ไสสะอาด ไม่ขุ่นมัว, คนมีจักษุยืนอยู่บนฝั่งในที่นั้น เขาจะเห็น หอยตัวกลมบ้าง ตัวแบนบ้าง ก้อนกรวดก้อนหินบ้าง ฟองปลาบ้าง อันหุคอยู่ และว่ายน้ำในห้วงน้ำนั้น, เขาจะเห็นชัดจนรู้สึกได้ว่า “ห้วงน้ำนี้ ไสไม่ขุ่นเลย หอย ก้อนกรวด ก้อนหิน ปลาทั้งหลาย เหล่านี้ หุคอยู่บ้าง เทียวไปบ้าง ในห้วงน้ำนั้น, ฉะนั้นเหมือนกัน. แม้นี้ ก็เป็นบัญญัติของเธอประการหนึ่ง.

มาณพ! นี่แล อริยบัญญัติขั้นนั้น ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงสรรเสริญและทรงชักชวนมหาชนให้สมาทาน ให้เข้าไปอยู่ ให้ตั้งไว้เฉพาะ. (จบอริยบัญญัติ).

- ส. ที. ๘/๒๕๒ - ๒๗๒/๓๑๘ - ๓๓๗.

ลักษณะความสะอาด - ไม่สะอาด ในอริยวินัย

ก. ความไม่สะอาด

จุนทะ! ความไม่สะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง ความไม่สะอาดทาง
วาจา มี ๔ อย่าง ความไม่สะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง.

จุนทะ! ความไม่สะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า?
จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มัวปอกดีทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง หยาบเข้า มีฝ่ามือเขือนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต ๑ เป็นผู้มัวปอกดีถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ คือวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของบุคคลอื่น ที่อยู่ในบ้านหรือในป่าก็ตาม เป็นผู้ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่ง ขโมย ๑ เป็นผู้มัวปอกดีประพฤตินอกงาม (คือประพฤตินิด) ในหญิง ซึ่งมารดา รักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติรักษา อันธรรมรักษา เป็น หญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สุดแม้หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการคล้อง พวงมาลัย) เป็นผู้ประพฤตินิดจารีตในรูปแบบเหล่านั้น ๑ : จุนทะ! อย่างนี้ แล เป็นความไม่สะอาดทางกาย ๓ อย่าง.

จุนทะ! ความไม่สะอาดทางวาจา มี ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า?
จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มัวปอกดีกล่าวเท็จ ไปสู่สภากิติ ไปสู่บริษัทกิติ ไปสู่ท่ามกลางหมู่ญาติกิติ ไปสู่ท่ามกลางศาลาประชาคมกิติ ไปสู่ท่ามกลางราชสกุล กิติ อันเขานำไปเป็นพยาน ถ้ามว่า “บุรุษผู้เจริญ! ท่านรู้อย่างไร ท่านจงกล่าว ไปอย่างนั้น” ดังนี้, บุรุษนั้น เมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่ารู้อ เมื่อรู้ก็กล่าวว่ามีไม่รู้ เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่ามีเห็น เมื่อเห็นก็กล่าวว่ามีไม่เห็น, เพราะเหตุตนเอง เพราะเหตุผู้อื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อำมิสไร ๆ ก็เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ๑ เป็นผู้มัววาจา- ส่อเสียด คือฟังจากฝ่ายนี้แล้วไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังจาก ฝ่ายโน้นแล้วมาบอกฝ่ายนี้เพื่อทำลายฝ่ายโน้น เป็นผู้ทำคนที่สามัคคีกันให้แตกกัน หรือทำคนที่แตกกันแล้วให้แตกกันยิ่งขึ้น พอใจ ยินดี เพลิดเพลินในการแตกกัน เป็นพวก เป็นผู้กล่าววาจาที่กระทำให้แตกกันเป็นพวก ๑ เป็นผู้มัววาจาหยาบ อันเป็นวาจาหยาบคาย กล่าวแข็ง แสบเผ็ด ต่อผู้อื่น กระทบกระเทียบผู้อื่น แวด-

ล้อมอยู่ด้วยความโกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เขาเป็นผู้กล่าววาทะที่มีรูปลักษณะเช่น
นั้น ๑ เป็นผู้มัววาทะเพื่อเจ้อ คือเป็นผู้กล่าวไม่ถูกกาล ไม่กล่าวตามจริง กล่าว
ไม่อิงอรรถไม่อิงธรรม ไม่อิงวินัย เป็นผู้กล่าววาทะไม่มีที่ตั้งที่อาศัย ไม่ถูกกาล-
เทศะ ไม่มีจุดจบ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ : จุนทะ! อย่างนี้แล เป็น
ความไม่สะอาดทางวาทะ ๔ อย่าง.

จุนทะ! ความไม่สะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า?
จุนทะ! คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มากด้วยอกิขณา (ความโลภเพ่งเล็ง) เป็นผู้
โลภเพ่งเล็งวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า “สิ่งใดเป็นของผู้อื่น สิ่งนั้นจง
เป็นของเรา” ดังนี้ ๑ เป็นผู้มัวจิตพยายาม มีความดำริในใจเป็นไปในทางประ-
ทุษร้าย ว่า “สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้จงเดือดร้อน จงแตกทำลาย จงขาดสูญ จง
พินาศ อย่าได้มีอยู่เลย” ดังนี้ เป็นต้น ๑ เป็นผู้มีความเห็นผิด มีทัสสนะ
วิปริตว่า “ทานที่ให้แล้ว ไม่มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), การบูชา
ที่บูชาแล้ว ไม่มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว ไม่มี, โลกนี้ ไม่มี,
โลกอื่น ไม่มี, มารดา ไม่มี, บิดา ไม่มี, โอปปาติกะสัตว์ ไม่มี, สมณพราหมณ์
ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญา
โดยชอบเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็ไม่มี” ดังนี้ ๑ : จุนทะ! อย่างนี้แล
เป็นความไม่สะอาดทางใจ ๓ อย่าง.

จุนทะ! เหล่านี้แล เรียกว่า อุกุศลกรรมบถสิบ.

จุนทะ! บุคคลประกอบด้วยอกุศลกรรมบถสิบเหล่านี้ ลุกจาก
ที่นอนตามเวลาแห่งตนแล้ว แม้จะลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้, แม้
จะไม่ลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาดไปไม่ได้; แม้จะจับโคมัยสด ก็เป็นคนสะอาด

จุนทะ! ความสะอาดทางกาย มี ๓ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละการทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง เว้นขาดจาก
 ปาณาติบาต วางท่อนไม้ วางศัสตรา มีความละเอียดถึงความเอ็นดูกรุณาแก่กูก
 แก่สัตว์ทั้งหลายอยู่; ละการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ เว้นขาดจากการถือ
 เอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ไม่ถือเอาทรัพย์และอุปกรณ์แห่งทรัพย์อันเจ้าของ
 ไม่ได้ให้ ในบ้านกิติ ในป่ากิติ ด้วยอาการแห่งขโมย; ละการประพฤตินิคม
 เว้นขาดจากการประพฤตินิคม, (คือเว้นจากการประพฤตินิคม) ในหญิงซึ่ง
 มารดารักษา บิดารักษา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง หรือญาติรักษา อันธรรมรักษา
 เป็นหญิงมีสามี หญิงอยู่ในสินไหม โดยที่สูดแม่หญิงอันเขาหมั้นไว้ (ด้วยการ
 คล้องพวงมาลัย) ไม่เป็นผู้ประพฤตินิคมจาริตในรูปแบบเหล่านั้น. จุนทะ!
 อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางกาย ๓ อย่าง.

จุนทะ! ความสะอาดทางวาจา มี ๔ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?

จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท ไปสู่สภา
 กิติ ไปสู่บริษัทกิติ ไปสู่ท่ามกลางหมู่ญาติกิติ ไปสู่ท่ามกลางศาลาประชาคมกิติ
 ไปสู่ท่ามกลางราชสกุลกิติ อันเขานำไปเป็นพยาน ถามว่า “บุรุษผู้เจริญ!
 ท่านรู้อย่างไร ท่านจงกล่าวไปอย่างนั้น” ดังนี้, บุรุษนั้น เมื่อไม่รู้ก็กล่าว
 ว่าไม่รู้ เมื่อรู้ก็กล่าวว่ารู้อย่างไร เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าไม่เห็น เมื่อเห็นก็กล่าวว่
 เห็น, เพราะเหตุตนเอง เพราะเหตุผู้อื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อำมิสโร ๆ
 ก็ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทงที่รู้อยู่; ละคำส่อเสียด เว้นขาดจากคำส่อเสียด ได้ฟังจาก
 ฝ่ายนี้แล้วไม่เก็บไปบอกฝ่ายโน้น เพื่อแตกจากฝ่ายนี้ หรือได้ฟังจากฝ่ายโน้นแล้ว
 ไม่เก็บมาบอกแก่ฝ่ายนี้ เพื่อแตกจากฝ่ายโน้น แต่จะสมานคนที่แตกกันแล้วให้
 กลับพร้อมเพรียงกัน อุดหนุนคนที่พร้อมเพรียงกันอยู่ให้พร้อมเพรียงกันยิ่งขึ้น

เป็นคนชอบในการพร้อมเพรียง เป็นคนยินดีในการพร้อมเพรียง เป็นคนพอใจในการพร้อมเพรียง กล่าวแต่ว่าจากที่ทำให้พร้อมเพรียงกัน; ละการกล่าวคำหยาบเสีย เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่ว่าจากที่ไม่มีโทษ เสนาะโสด ให้เกิดความรัก เป็นคำฟูใจ เป็นคำสุภาพที่ชาวเมืองเขาพูดกัน เป็นที่ใครที่พอใจของมหาชน กล่าวแต่ว่าจาเช่นนั้นอยู่; ละคำพูดเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากคำพูดเพื่อเจ้อ กล่าวแต่ในเวลาอันสมควร กล่าวแต่คำจริง เป็นประโยชน์ เป็นธรรม เป็นวินัย กล่าวแต่ว่าจากมีที่ตั้ง มีหลักฐานที่อ้างอิง มีเวลาจบ ประกอบด้วยประโยชน์ สมควรแก่เวลา. จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางวาจา ๔ อย่าง.

จุนทะ! ความสะอาดทางใจ มี ๓ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?
จุนทะ! บุคคลบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้ไม่มากด้วยอภิขมา คือเป็นผู้ไม่โลกแห่งเล็งวัตถุอุปกรณ์แห่งทรัพย์ของผู้อื่น ว่า “สิ่งใดเป็นของผู้อื่น สิ่งนั้นจงเป็นของเรา” ดังนี้; เป็นผู้ไม่มีจิตพยายาม มีความดำริแห่งใจอันไม่ประทุษร้ายว่า “สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุขบริหารตนอยู่เถิด” ดังนี้ เป็นต้น; เป็นผู้มีความเห็นถูกต้อง มีทัศนนะไม่วิปริต ว่า “ทานที่ให้แล้ว มี (ผล), ยัญที่บูชาแล้ว มี (ผล), การบูชาที่บูชาแล้ว มี (ผล), ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่ว มี, โลกนี้ มี, โลกอื่น มี, มารดา มี, บิดา มี, โอปปาติกะสัตว์ มี, สมณพราหมณ์ที่ไปแล้วปฏิบัติแล้วโดยชอบ ถึงกับกระทำให้แจ้งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาโดยชอบเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ ก็มี” ดังนี้. จุนทะ! อย่างนี้แล เป็นความสะอาดทางใจ ๓ อย่าง.

จุนทะ! เหล่านี้แล เรียกว่า กุศลกรรมบถสิบ.

จุนทะ! บุคคลประกอบด้วยกุศลกรรมบถสิบประการเหล่านี้ ลูก
จากที่นอนตามเวลาแห่งตนแล้ว แม้จะลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะไม่
ลูบแผ่นดิน ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะจับไค้มยัสต ก็เป็นคนสะอาด, แม้จะ
ไม่จับไค้มยัสต ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะจับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาด, แม้
จะไม่จับหญ้าเขียว ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะบ้ำเรือไฟ ก็เป็นคนสะอาด, แม้
จะไม่บ้ำเรือไฟ ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาด,
แม้จะไม่ไหว้ดวงอาทิตย์ ก็เป็นคนสะอาด; แม้จะลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่
สามก็เป็นคนสะอาด แม้จะไม่ลงน้ำในเวลาเย็นเป็นครั้งที่สาม ก็เป็นคนสะอาด.

ข้อนั้นเพราะเหตุไร? จุนทะ! เพราะเหตุว่า กุศลกรรมบถสิบ
ประการเหล่านี้ เป็นตัวความสะอาด และเป็นเครื่องกระทำความสะอาด. จุนทะ!
อนึ่ง เพราะมีการประกอบด้วยกุศลกรรมบถทั้งสิบประการเหล่านี้เป็นเหตุ พวก
เทพจึงปรากฏ พวกมนุษย์จึงปรากฏ หรือว่าสุคติใดๆ แม้อื่นอีก ย่อมมี.

—ทสก. อ. ๒๔/๒๘๓ - ๒๘๔/๑๖๕.

ผู้ไม่สะอาด เป็นผู้ที่เหมือนกับถูกนำไปเก็บไว้ในนรก

ภิกษุ ท.! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมเป็นเหมือน
บุคคลผู้ถูกนำไปเก็บไว้ในนรก. ธรรม ๑๐ ประการ อย่างไรเล่า? สิบ
ประการ คือ คนบางคนในกรณีนี้ เป็นผู้มัวปัดทำสัตว์มีปาณะให้ตกล่วง หยาบเข้า
มีฝ่ามือเบอนด้วยโลหิต มีแต่การฆ่าและการทุบตี ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต ๑;
(ต่อไปนี้ ได้ตรัสถึงบุคคลผู้กระทำอนินนาทาน กระทำกาณีสุมิจฉาจาร หุคเทจ หุคส่อเสียด
หุคค้ำทชาน หุคเหื้อเจ้อ มากคัวชอภิชณา มีพชานท เป็นมิจฉาทฎฐิ; ซึ่งแต่ละอย่างๆ มี
รายละเอียดหาได้จากหัวข้อว่า "ลักษณะความสะอาด-ไม่สะอาด ในอริยวินัย" เฉพาะฝ่ายชั่ว
หรือฝ่ายความไม่สะอาด ที่หน้า ๑๕๖๕-๖ แห่งหนังสือเล่มนี้; แล้วตรัสจบลงด้วยคำว่า :-)

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ย่อม
เป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในนรก.

- ทสก. อ. ๒๔/๓๐๕/๑๘๘.

ผู้ระอาค เป็นผู้ที่เหมือนกับถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ย่อมเป็นเหมือน
บุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์. ธรรม ๑๐ ประการอย่างไรเล่า? สิบ
ประการ คือ บุคคลบางคนในกรณีนี้ ละการทำสัตว์มีป้าณะให้ตกล่วง เว้นขาด
จากปาณาติบาต วางท่อนไม้ วางค้ำศตรา มีความระอาค ถึงความเอ็นดูกรุณา
เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่ ๑; (ต่อไปนี้ได้ตรัสถึงบุคคลผู้เว้นจากทินนาชาน เว้นจาก
กาเมศฺมิจจาจาร เว้นจากพุกเห็ง เว้นจากพุกค่อเสือก เว้นจากพุกคำพชาน เว้นจากพุกเพ้อเจ้อ
ไม่มากด้วยอภิขณา ไม่มีพชานาห เป็นสัมมาทิฏฐิ; ซึ่งแต่ละอย่างๆ มีรายละเอียดหาพิได้จาก
หัวข้อว่า "ลักษณะความระอาค-ไม่ระอาค ในอริยวินัย" เฉพาะฝ่ายคิ ที่หน้า ๑๕๖๘-๘
แห่งหนังสือเล่มนี้; แล้วควรตรัสลงด้วยคำว่า :-)

ภิกษุ ท. ! บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล ย่อม
เป็นเหมือนบุคคลผู้ถูกนำตัวไปเก็บไว้ในสวรรค์.

- ทสก. อ. ๒๔/๓๐๖/๑๘๘.

(ในสูตรอื่น แทนที่จะเรียกผู้เป็นเจ้าของกรณีว่า บุคคล แต่ไปทรงเรียกเสียว่า
มาตุคามก็มี อุปาสิกาก็มี. — ๒๔/๓๐๘/๑๘๐-๑๘๑.)

สูตรอื่น ๆ แทนที่จะนับจำนวนกรรมบถว่ามี สิบ ได้ทรงขยายออกไปเป็น ๒๐ คือ
ทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำอีกสิบ, และทรงขยายออกไปเป็น ๓๐ คือทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่น

ให้ทำสิบ ยินดีเมื่อเขาทำสิบ, และทรงขยายออกไปเป็น ๔๐ คือ ทำเองสิบ ชักชวนผู้อื่นให้
ทำสิบ ยินดีเมื่อเขาทำสิบ สรรเสริญผู้กระทำสิบ; จึงมีกรรมมถ สิบ ยีสิบ สามสิบ สี่สิบ.
— ๒๔/๓๔๒ - ๓๓๒/๑๔๘ - ๒๐๑.

ในสูตรอื่น แสดงผลแห่งการกระทำแปลกออกไป จากคำว่า เหมือนถูกนำไปเก็บไว้ในนรก
เป็นว่า “เป็นผู้ชุกครากตนเอง” ก็มี “ตายแล้วไปทุกกติ” ก็มี “เป็นพาส” ก็มี;
ส่วนผู้ที่เหมือนถูกนำไปเก็บไว้ในสวรรค์นั้น ทรงแสดงด้วยคำว่า “ผู้ไม่ชุกครากตนเอง” ก็มี
“ตายแล้วไปสุกคติ” ก็มี “เป็นบัณฑิต” ก็มี. — ๒๔/๓๓๒ - ๓๓๓/๒๐๒ - ๒๐๓.)

ภาคผนวก

ว่าด้วยเรื่องนำมาผนวกเพื่อความสะดวกแก่การอ้างอิง
สำหรับเรื่องที่ตรัสซ้ำๆ บ่อยๆ

จบ

อริยสัจจากพระโศภน

จบ

ตัวอย่างหลักธรรมลาลึก

ที่หาพบได้จากหนังสือเล่มนี้

คุณหนังสือ
ที่หน้า

- การปฏิบัติเพื่อรู้อย่างมีประโยชน์เรื่องต้องทุกข์ทรมานแต่มีความสุขพร้อมกันไปในตัว : ๙๙, ๑๑๗, ๓
- การรู้อย่างดีต้องทำกันที่คนเดียวนี้โดยสมบูรณ์ ไม่ใช่เรื่องของชีวิตหลังตายแล้ว : ๑๕๒, ๓
- การรู้อย่างดีเพียงระดับโสดาบัน ก็มีอันสงสัยเหลือที่จะกล่าวเสียแล้ว : ๒๒
- การปฏิบัติเพื่อรู้อย่างดีเป็นงานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแหงร้อยชนทราญด้วยชนทราญ : ๑๕๐, ๑
- การรู้อย่างดีเป็นงานรีบด่วนยิ่งกว่าการรีบดับไฟที่ไหม้อยู่บนศีรษะ : ๙๘
- นรกที่ยิ่งกว่านรกทั้งหลาย คือความทุกข์ที่เกิดมาจากการไม่รู้รู้อย่างดี : ๒๕
- การรู้อย่างดีเป็นสิ่งที่ควรแลกเอาแม่ด้วยการถูกแทงวันละ ๓๐๐ ครั้ง ๑๐๐ ปี : ๙๙
- จะไม่ตายเสียก่อนการบรรลุโสดาบันเป็นแน่ ถ้าแน่ใจในอนิจจังของสังขารธรรม : ๕๙๒
- สัญชาติญาณแห่งสามัญสัจจะย่อมรู้สัจจะตรงกันข้ามต่อหลักอริยสัจจะอยู่เป็นธรรมดา : ๑๒
- การฟังอริยสัจจะเรื่อง เป็นของง่ายสำหรับจิตที่ฟอกแล้วเท่านั้น : ๑๔
- ผู้ไม่รู้รู้อย่างดี ย่อมหลงสร้างเหตุให้แก่ตัวเองโดยไม่รู้สัจจะตัวอยู่ว่าไป : ๑๙
- พอสัจจะกว่ารู้อย่างดี ทุกข์เหลือน้อยเท่าขั้นผู้ปล่อยเลียบเทียบกับมหาปฐพี : ๒๒
- มีวิธีการบริโภคคามโดยไม่ต้องจมคาม เหมือนกินเหยื่อไม่ติดเบ็ดติดบ่วง : ๓๔
- ผู้ยึดหลักอริยสัจจะอยู่ในใจ ย่อมไม่สะดุ้งสะเทือนในการโต้ว่าทะเล : ๓๖
- แม้ธรรมที่เป็นกุศล ก็ถือเอาได้เพียงเป็นเครื่องมือ มิใช่ผลงาน : ๔๖
- จงรู้จักพระตถาคตทั้งหลาย ว่าเป็นเพียงผู้ชี้ทาง ให้เดินทางด้วยตนเอง : ๙๕๒, ๔๗๕, ๕๐

- เมื่อท่านพูดกะคนก็ต้องพูดภาษาคน แต่ไม่ยึดถือความหมายอย่างที่คุณเขายึดถือกัน : ๖๕
- ผู้มีพระคุณที่สุดกว่าผู้มีพระคุณชนิดใดๆ คือผู้มีพระคุณในการช่วยให้รู้อริยสัจ : ๗๐
- เมื่อดำเนินไปถูกทาง การปฏิบัติธรรมก็เคลื่อนไปอย่างเบาสบายเหมือนไม่ลดย่น้ำ : ๗๗
- เรื่องอริยสัจมีความประเสริฐถึงกับเป็นเรื่องควรแสดงโดยส่วนเดียวไม่มีทางเสียหาย : ๙๕
- เมื่อไม่มีความรู้เรื่องอริยสัจเป็นหลัก, ความรู้ของเขาจะกวัดแกว่งอยู่เรื่อยไป : ๑๐๐
- ต้องเป็นสัตว์วิบาต (เคี้ยวกินกันเองอยู่) นั่นเพราะไม่รู้เรื่องอริยสัจ : ๑๐๑
- คนสมัยนี้มีตาข้างเดียวเพื่อทำมาหากิน แต่ไม่มีตาอีกข้างหนึ่งเพื่อการรู้อริยสัจ : ๑๐๓
- อริยสัจทั้งสี่เป็นสิ่งที่เนื่องติดกันอยู่ จนไม่อาจแยกเห็นเพียงอย่างเดียวได้ : ๑๒๐
- บาดาลที่น้ำกลวอันแท้จริงมีอยู่ในคน คือทุกขเวทนาที่เกิดอยู่ทางอายตนะ : ๑๗๑
- มหาสมุทรที่แท้จริงมีอยู่ที่อายตนะในตัวคน มิใช่ทะเลอันกว้างใหญ่ : ๑๘๕
- สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ล้วนสรุปลงในคำว่าทุกข์ (เพราะอนิจจัง) : ๑๘๒
- รสอร่อยชั้นเลิศทางเวทนา คือรสเกิดแต่ฌาน มิใช่เกิดจากกามคุณ : ๑๘๔
- ที่โคจรแห่งจิตของสัตว์ มีอยู่ ๓๖ แห่ง ทั้งในเมืองและนอกเมือง : ๑๘๖
- สังขารธรรมทุกชนิดและทุกชื่อ นำมาแยกดูได้โดยหลักเกณฑ์แห่งอริยสัจสี่ : ๑๕๑๔+๑๐๓๕
- ขันธ อุปาทานขันธ วิสุทธิขันธ มิใช่สิ่งเดียวกัน พึงแยกแยะดูให้ดี : ๑๕๔, ๒๐๘
- อุปาทานกับอุปาทานขันธ มิใช่สิ่งเดียวกัน แต่ก็มีไข่อื่นจากกัน พึงสังเกตดูให้ดี : ๒๑๓
- เพราะมีเบญจขันธ จึงเกิดมีทั้งผู้ตายและผู้ทำให้ตาย : ๒๔๖
- การละสิ่งใดหมายถึงละฉันทราคะในสิ่งนั้น ไม่ต้องละตัวสิ่งนั้นก็ได้อีก : ๒๕๒, ๔๑๙, ๔๒๐
- ไม่มีทุกข์และผู้ทุกข์ มีเพียงกระแสการปรุงแต่งแห่งจิตตามปัจจัย : ๒๖๒
- เจ้าเหนือหัวอันแท้จริงของสัตว์โลกคือตัณหา หาไข้อย่างที่สัตว์โลกเข้าใจกันไม่ : ๒๘๒
- ขันธชื่อว่ากามแล้ว ไม่มีความเย็นจริง มีแต่ความเย็นหลอก : ๒๘๒, ๒๘๘
- เข้าไปหาความตาย โดยไม่รู้จักความตาย เพราะกามบีบบัง : ๒๘๕
- ความหลงแห่งกามดำตาเกินไป จนไม่มีใครมองเห็น : ๒๘๘ - ๓๐๖

- ภพของโพธิไม่มี มีแต่ของตัณหา จึงแม้แต่มโนคิดหนึ่งก็เป็นทุกข์ : ๓๑๙
- ทวารกตั้งต้นมีปัจจัยการแห่งทุกข์ เมื่อโตพอที่จะยินดียินร้ายต่ออารมณ์เท่านั้น : ๓๕๕
- พอมิตันหาในสิ่งใด ก็เกิดมีการแบกของหนักเพราะสิ่งนั้นในขณะนั้น : ๓๕๘
- มิจนาก็ปฏิฐินั้นแหละ คืออวนที่วงล้อมปลามนุษย์ให้คำผุดอยู่ภายใน : ๓๗๐
- มิจนาก็ปฏิฐิมี่ทั้งชนิดบวกและชนิดลบ แต่ก็ให้ทุกข์โทษเสมอกัน แม้ตรงกันข้าม : ๓๗๑
- ตั้งแต่ขี้ฝุ่นเม็ดหนึ่งขึ้นไปจนถึงนิพพานล้วนแต่อาจเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าตัวตน : ๓๗๘
- กิเลสทั้งหลาย เป็นได้ทั้งตัวอกุศลมูลและตัวอกุศลเสียเอง แต่คนไม่ค่อยสังเกตเห็น : ๓๘๔
- ทุกข์เวทนาอย่างเดียว ทำให้เกิดอนุสัยได้ทั้งสามชนิด ควรพิจารณาดูอย่างยิ่ง : ๓๘๔
- ไม่รู้สักก่อนนิพพานน้อยๆชนิดที่รู้สึกได้ด้วยตน เพราะมีอุปาทานในอารมณ์ที่มากระทบ : ๔๐๐
- การละนั้นทิวาระในสิ่งใด หมายถึงการดับแห่งสิ่งนั้น ไม่จำเป็นต้องดับตัวสิ่งนั้น : ๔๑๓, ๔๑๘
- นิพพานที่ใคร ๆ กำหนดความหมายเอาเอง เรียกว่านิพพานของคนตาบอด : ๔๗๕
- บุพเพนิวาสานุสสติญาณแท้แท้ ซึ่งไม่มีลักษณะแห่งสัสสตปฏิฐินั้นมีอยู่ในบาลีบางแห่ง : ๔๘๘
- บริษัทชั้นเลิศ คือบริษัทที่สนใจสุดต้นตะที่เกี่ยวกับสัญญาตาอันเป็นตถาคตภาษิต : ๕๐๖
- เมื่อไม่หมายมั่น โดยอาการสี่ ในชั้นธรรมาตถุยาตถะก็ปรินิพพานเฉพาะตน : ๕๑๒
- เมื่อเห็นโลกทั้งปวงเหมือนเศษหญ้าเศษไม้ไม่มีอะไรน่าเอา จิตก็น้อมไปหานิพพาน : ๕๔๒
- หมุนได้เพราะกลม หมตกลมหยุดหมุน นี่แหละหัวใจของเรื่องสังสารวัฏ : ๕๔๒
- จงรับรู้ไว้ว่า โลกุตตรธรรมเป็นทรัพย์ที่ทรงบัญญัติไว้สำหรับคนทั้งปวง : ๕๕๐
- พระอรหันต์คือผู้ไม่ถือตัว ไม่ตอบโต้ ไม่อวดควัน ไม่ลุ่มโหลง ไม่ใหม่เกียริยม : ๖๓๙
- ผู้พ้นทุกข์ ย่อมเกิดความรู้สึกรสชาติที่เยาะเย้ยมูลเหตุแห่งความทุกข์ : ๖๔๗
- วิชาที่นำไปสู่วิมุตติอันแท้จริง คือการรู้ขั้นนี้ทำโดยหลักเกณฑ์แห่งอริยสัจสี่ : ๖๘๑
- กายนกรของแต่ละคน ต้องประกอบด้วยสัทธรรม ๗ และฉาน ๔ จึงจะปลอดภัย : ๖๘๙
- คนเราจะต้องมีหนามยอกตำจิตใจอยู่เรื่อยไป จนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ : ๖๙๕
- ไม่อาลัยอดีต ไม่หวังอนาคต ไม่ติดในภาวะปัจจุบัน คือการอยู่วิเวกที่ทรงแนะนำให้ทำ : ๖๙๖

- สักกายนิโรธ สักกายนิโรธันตะ นี้เป็นไวพจน์ของทุกขนิโรธ มีความหมายเดียวกัน : ๗๔๔
- ทวิฐฐัมมปรินิพพาน มีได้ในขณะไม่มียึดมั่นซึ่งรชนียธรรมทั้งหลาย : ๗๔๙, ๗๕๐
- จะรอบรู้ในสิ่งใดได้ ก็ต่อเมื่อจัดการในกรณีที่เกี่ยวข้องกับสิ่งนั้นทุกอย่างถึงที่สุดแล้ว : ๗๖๐
- กฎอทิป. ย่อมบังคับเหตุให้เกิดผลอยู่ตามธรรมชาติโดยที่ผู้เกี่ยวข้องไม่ต้องเจตนา : ๗๘๐-๑
- ผู้ปฏิบัติธรรมพึงปฏิบัติอย่างม้าอาชาไนย อย่าปฏิบัติอย่างม้ากระจอก : ๗๘๒
- แม้เสวยทุกขเวทนาอยู่ก็มีทางปฏิบัติไม่ให้เกิดราคะนุสัย ปฏิฆานุสัย อวิชานุสัย : ๗๘๕-๖
- สุขัลลิกานุโยคมีความหมายกว้างกว่ากามสุขัลลิกานุโยค ระวางอย่าใช้ให้สับสน : ๘๓๔-๗
- โพชฌงค์กับอริยอัฐฐังกิมรรคมีเนื้อหาสาระอย่างเดียวกัน ถึงกับใช้แทนกันได้ : ๘๖๕-๘
- ผู้กล่าวว่า "วิญญูณนี้ไปเกิด" เป็นคนกล่าวดูพระพุทธรองค์และอยู่นอกพุทธศาสนา : ๑๐๐๗
- ฆราวาสอาจจะเจริญทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ พร้อมกันไปในคราวเดียวได้ : ๑๐๑๒
- อาการที่อวิชาปรุ่งแต่งให้เกิดสังขารอย่างชัดเจน ในต้นเงื่อนแห่งปฏิจจสมุปบาท : ๑๐๒๓
- การรู้หลักธรรมที่ถูกต้อง ต้องตรงกับสัจจะทั่วไปของธรรมชาติ : ๑๐๒๗
- เมื่อทำอริยอัฐฐังกิมรรคให้บริบูรณ์ โพรบักขิยธรรมทั้งหมดก็บริบูรณ์โดยอัตโนมัติ : ๗๙๑
- การถือว่ามิวิญญูณสำหรับท่องเที่ยวไปในภพนั้น มิใช่หลักพระพุทธศาสนา : ๑๐๐๗
- ชีวิตนี้ไม่อาจมีใครเป็นเจ้าของ เพราะเป็นเพียงกระแสแห่งอทิปปัจจยตาเท่านั้น : ๑๐๑๖
- กลายเป็น "สังฆทาน" ดีกว่า เพราะไม่อาจรู้ว่าผู้รับองค์ไหนเป็นอรหันต์หรือไม่เป็น : ๑๐๒๒
- ตรัสว่าจงตรัสรู้คิดกันแต่เรื่องอันเกี่ยวกับอริยสัจเกิด เว้นเรื่องนอกจากนั้นเสีย: ๓๘, ๑๐๓๓-๔
- ลำดับแห่งอุปายเครื่องกำจัดอกุศลวิตกที่มักเกิดในการปฏิบัติธรรม ห้าลำดับ : ๑๐๔๒-๑๐๔๘
- เมื่อยังอยู่ใต้อำนาจของกรรมชั่วหรือกรรมดีก็ตามก็ยังคงกระเสือกกระสนไปตามกรรม ๑๐๔๘
- การปฏิบัติตรงดี มีทั้งโดยเจตนาทุจจิตและสุจจิต มหาชนจึงต้องระวัง : ๑๐๕๒ และ ๑๒๗๐
- อากัปปริยาที่นำเลื่อมใส อาจจะมีเพียงชั่วเวลาที่วิสภาพารมณยังไม่มากระทบ : ๑๑๒๕
- ยังมีกามโภคีบางพวก อยู่ในฐานะที่ทรงสรรเสริญว่ามีความประเสริฐ : ๑๑๐๐
- บำรุงจิตใจของตนให้ครบถ้วน เหมือนผู้ปลูกป่ามีวิธีบำรุงป่า ฉันทก็ฉันทนั้น : ๑๑๓๔

- ความสลดใจในเหตุการณ์ ช่วยให้เกิดสำนึกเพื่อก้าวหน้าในหน้าที่ของตน : ๑๑๓๖
- จงดับไฟกิเลสที่ไหม้อยู่ในจิตก่อนกว่าดับไฟที่ไหม้อยู่ที่ศีรษะหรือที่เนื้อตัว : ๑๑๓๘
- มีเคล็ดแห่งการทำให้ไม่มีอุปสรรคใดๆ ในการทำความเพียรหรือหน้าที่ : ๑๑๔๒, ๑๑๔๘, ๑๑๖๑
- ดำรงชีวิตอย่างปอน ๆ ส่งเสริมการละอกุศลเจริญกุศลยิ่งกว่าชีวิตที่สำราญหรูหรา : ๑๑๗๓
- เมื่อถูกตำหนิติ โยียดบดไต่ด้วยกิเลสของชาวบ้าน แต่ด้วยสติปัญญาของชาววัด : ๑๒๔๔, ๑๓๒๖
- เมื่อโลกธรรมกระทบ จงเพ่งอยู่ที่ความไม่เที่ยงของโลกธรรมนั้น จะมีผลถึงวิมุตติ : ๑๒๔๖
- ความมีสติในหน้าที่ของตน สตินั้นจะคุ้มครองรักษาทั้งตนและผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง : ๑๒๖๕
- มีสติปฏิฐานสี่กัเพื่อวิสังยุตต์ คือพรากจิตจากความยึดมั่นในกาย-เวทนา-จิต-ธรรม : ๑๒๗๒
- อนุสสติกับมัญฐาน ท. เจริญได้ทุกอิริยาบถแม้ขณะกำลังนอนกกลูกหรือทำการงานอยู่ : ๑๓๑๕
- นิพพานมิใช่สำหรับยึดถือด้วยอุปาทาน แต่สำหรับทำในใจหรือกำหนดรู้ : ๔๕๖, ๑๓๓๑-๔
- การหลีกเร้นเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้กระทำเพราะมิใช่เป็นการหลีกเลี่ยงงาน : ๑๓๔๐
- ในกรณีที่มีการหลุดพ้นนั้น จิตเป็นสิ่งหลุดพ้น มิใช่บุคคลหรือตัวตนหลุดพ้น : ๑๓๘๑, ๑๓๙๑
- พระพุทธเจ้าตรัสว่าของรักให้เกิดความโศก แต่บุถุชนเห็นว่าของรักให้เกิดความสุข : ๑๓๙๑
- คำอธิบายที่ละเอียดและชัดเจนของอินทรีย์ทั้งห้า ที่เราไม่ค่อยรู้จักกัน นั้นมีอยู่ : ๑๔๒๑
- พรหมจรรย์ที่ผู้ปฏิบัติจับฉวยเอาไม่ดี จะกลายเป็นสิ่งที่ทำความวินาศให้ก็ได้ : ๑๔๗๑

ขอความทั้งหมด จำนวน ๑๐๐ ขอน เป็นตัวอย่างของหลักธรรมล้าโลก ที่จะหาพบได้ จากหนังสือเล่มนี้. หวังว่าท่านทั้งหลาย จะสามารถใช้ตัวอย่างเหล่านี้ เป็นเครื่องมือในการขุดค้นให้พบประโยชน์ในการทำงานอื่นอีกมากมายหลายร้อยข้อทีเดียว.

จบตัวอย่างหลักธรรมล้าโลก แห่งหนังสือเล่มนี้

คำชี้แจงวิธีการใช้หนังสือเล่มนี้

ให้เป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป

[สำหรับนักศึกษาทั่วไป ครูบาอาจารย์ ผู้ร้อยกรองคำรับคำรา และผู้ปฏิบัติธรรม]

๑. หนังสือเล่มนี้ ทำขึ้นอย่างสมบูรณ์ในลักษณะเช่นนี้ ก็เพื่อสนองพระพุทธประสงค์ : พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีพระประสงค์ให้เราเหล่าสาวกช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งมีหลักแห่งการดับทุกข์ในรูปแบบของอริยสัจสี่ หรืออริยมรรคมีองค์แปด เพื่อเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่มหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์ ตลอดกาลนาน (ดังข้อความที่หน้า ๑๔๘๗ แห่งหนังสือนี้). ขอท่านผู้ศึกษา ผู้อ่าน ผู้ใช้หนังสือเล่มนี้ จงใช้อย่างเป็นการร่วมมือกันสนองพระพุทธประสงค์นั้น.

๒. รูปโครงของเรื่องจตุราริยสัจ ในหนังสือเล่มนี้ : โครงเรื่องแห่งหนังสือเล่มนี้ แบ่งเป็น ๗ ภาค : ภาคนำมี ๖ ตอน ภาคทุกขอริยสัจมี ๓ นิทเทศ ภาคสมุทฺทยอริยสัจมี ๕ นิทเทศ ภาคนิโรธอริยสัจมี ๔ นิทเทศ ภาคมัคคอริยสัจมี ๑๐ นิทเทศ ภาคสรุปมี ๒๓ หัวข้อ และภาคผนวกท้ายเล่มมี ๒ เรื่อง รวมทั้งสิ้นมี ๙๖๒ หัวข้อสำหรับการศึกษา เป็นหน้าหนังสือจำนวน ๑,๕๗๒ หน้า มีคำปทานุกรมเพื่อความสะดวกในการค้นอีก ๖,๓๔๗ คำ และมีบรรพพรรณหรือหมวดธรรมสำหรับเป็นหลักแห่งการศึกษาอีก ๖๙๘ หมวด.

๓. คำว่า “บุคคล” ในหนังสือเล่มนี้ หมายถึงบุคคลในภาษาไทยธรรมดา : เช่นคำว่า “บุคคล” ที่หน้า ๑๐๒๓ แห่งหนังสือเล่มนี้ ฟังรู้

ว่าพูดอย่างภาษาคนธรรมดาทั่วไป ไม่ได้เล็งถึงบุคคลที่เป็นตัวตน หรืออัตตาถาวร
อย่างภาษาปรัชญาแห่งศาสนาฮินดู. คำอื่น ๆ เช่นคำว่า “บุรุษ” เป็นต้น ก็มี
ความหมายอย่างเดียวกัน.

**๔. วิชาอริยสัจที่สำเร็จประโยชน์ คือการนำเอาข้อความ
นั้น ๆ มาจับกันเข้ากับเหตุการณ์ในชีวิตจริงของตน :** ผู้ศึกษาอริยสัจที่ดี
เมื่อได้รู้เข้าใจในข้อความแห่งหัวข้อธรรมนั้น ๆ ดีแล้ว ควรน้อมนำเอาความหมาย
นั้น ๆ มาดูสภาพจริงในชีวิตประจำวันของตนเองด้วย การศึกษาอริยสัจธรรมจึง
จะถูกตามพระพุทธประสงค์แห่งการเผยแผ่ประกาศอริยสัจ ดังที่พระองค์ตรัสว่า
ได้ทรงบัญญัติอริยสัจขึ้นไว้สำหรับสัตว์ที่สามารถแสวงเวทนา และได้ทรงบัญญัติ
โลกอริยสัจไว้ในร่างกายที่ยาววาหนึ่งซึ่งยังมีสัญญาและใจ (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๘
และ ๑๒๔ แห่งหนังสือนี้); ถ้ามีฉะนั้นแล้วก็เป็นจุดทัฬหีไม่รู้วิธสแก กบหลง
เผือกอบัว “นักศึกษาคัมภีร์เปล่า” หรือเป็นเหมือนกับหนูเอาแต่ขุดรูแล้วไม่อยู่
พาร้องฝนไม่ตก เป็นต้น.

**๕. เรื่องอริยสัจเป็นเรื่องสำคัญจริงๆ จึงได้ตรัสคำชักชวน
ซ้ำๆ ซากๆ อย่างนำรำคาญ :** อริยสัจ เป็นธรรมที่ทรงชักชวนให้สนใจ
ทำโยคกรรม เพื่อรู้ชัดตามเป็นจริงอยู่เสมอ ดังที่ตรัสย้ำในตอนท้ายแทบทุกแห่ง
ที่เมื่อมีการตรัสเรื่องอริยสัจ ซึ่งได้ยกข้อความนั้นมาใส่ให้ดูในภาคหน้าแล้ว ซึ่งผู้
ศึกษาสังเกตดีก็จะได้เห็นและเห็นว่าทรงพร้าชักชวนเหลือประมาณ ผิดจากหลัก
ธรรมะเรื่องอื่นซึ่งไม่มีการชักชวนมากอย่างนี้. แต่ถ้าไม่เป็นนักสังเกตที่ดีก็จะนึก
รำคาญไปเสียว่า เอามาแปลใส่ทำไมซ้ำๆ ซากๆ ควรตัดทิ้งบ้าง.

**๖. หนังสือเล่มนี้ เพียงพอที่จะใช้เป็นคู่มือแต่งเรื่องอริยสัจ
โดยสมบูรณ์ :** หนังสือเล่มนี้รวมเรื่องอันเกี่ยวกับอริยสัจไว้อย่างครบถ้วน จน

ใคร ๆ สามารถนำไปใช้เป็นคู่มือแต่งหนังสืออริยสัจในส่วนนโฆหารธรรมดา ได้
อย่างเพียงพอ. กองตำราคณะธรรมทานก็ย้งหวังที่จะทำเช่นนั้น.

๑. พระไตรปิฎกทั้งหมด ล้วนแต่เป็นเรื่องอริยสัจ ไม่โดย-
ตรงก็โดยอ้อม : ผู้ศึกษาพึงทราบว้ พระไตรปิฎกทั้งหมดนั้น รวมกันแล้วก็คือ
เรื่องอริยสัจทั้งสิ้นนั่นเอง ไม่โดยตรง (คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก) ก็โดยอ้อม (คือ
อภิธัมมปิฎก). กล่าวได้ว่า อภิธัมมปิฎกนั้น เป็นอริยสัจโดยอ้อม เห็นได้จาก
พระพุทธภาษิตที่ตรัสว้ การรู้ริยสัจโดยไม่ต้องรู้ภีธรรมอภีวินัยด้วยนั้นก็มีได้
ดังข้อความที่ยกมาไว้ที่หน้า ๑๕๒๗ แห่งหนังสือนี้. © เรื่องอริยสัจเท่าที่รวบรวม
มาในหนังสือเล่มนี้ รวบรวมมาแต่ประเด็นสำคัญ ๆ คือโดยตรงเท่านั้น แม้จะ
คัดเลือกมาแล้วก็ย้งปรากฏเล่มหนาถึง ๑,๕๗๒ หน้า ซึ่งทั้งหมดนั้นนอกจากจะมี
ข้อความที่เป็นใจความของเรื่องอริยสัจ คือเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค
แล้ว ยังมีข้อความทั้งที่เป็นบุรพภาคอุปกรณ์ของการปฏิบัติและอื่น ๆ ด้วย ขอผู้
ศึกษาพึงเพินตรงที่เป็นหลักเพื่อนำมาปฏิบัติเอาเองอีกทีเถิด นอกนั้นอ่านศึกษา
ประกอบแนวปฏิบัติเป็นต้น ก็จะได้รับความรู้เกี่ยวกับเรื่องอริยสัจจากพระโอษฐ์
พอแก่การที่จะทำความดับทุกข์ให้แก่ตนเอง และสงเคราะห์ผู้อื่น ตามพระพุทธ-
ประสงค์.

๒. การสงเคราะห์สังคมอย่างสูงสุด ควรจะเป็นการสงเคราะห์
ให้รู้ริยสัจ : การสงเคราะห์สังคม ดังที่นิยมกระทำกันอยู่นั้น ถ้าได้หันมา
ทำการสงเคราะห์กัน ด้วยการชักชวนกัน ให้มาสนใจในการรู้แจ้งแทงตลอด
อริยสัจธรรม ก็จะเป็นการสงเคราะห์ที่สูงสุด และถูกพระพุทธประสงค์อีกด้วย
ดังข้อความที่ยกมาไว้ในหนังสือนี้ ที่หน้า ๔๘ โดยห้วข้อว้ “จงสงเคราะห์ผู้อื่น
ด้วยการให้รู้ริยสัจ”.

๘. การปฏิบัติและรู้อริยสัจ ไม่เป็นสิ่งเหลือวิสัยในชาติ
 บัจจุบันนี้, มีค่าสูงสุด และมีความสุขไปพลาง : การรู้อริยสัจตาม
 อริยสัจจรรู้ชัด ไม่ใช่เป็นเรื่องยากเหลือบำฝ่าแรง เป็นทุกข์ลำบาก ดังที่เข้าใจ
 กันอยู่โดยส่วนมาก หากแต่เป็นการรู้เห็นและถึงได้อย่างสะดวกสบาย มีความสุข
 และเป็นเรื่องที่ต้องมีอยู่ในชีวิตเป็น ๆ หรือถึงได้ในชีวิตเป็น ๆ ไม่ต้องรอต่อตาย
 แล้ว. (ดูหนังสือนี้ ที่หน้า ๑๑๗๓, ๑๑๗๔, ๑๔๓๖, และที่หน้า ๑๕๒๓).

๑๐. กำอธิบายพิเศษสำหรับสิ่งที่ชวนจนบางอย่าง มีอยู่ที่
 คำชี้แจงท้ายเล่ม : เมื่อผู้อ่านสะดุดหรือสงสัยในข้อความย่อ หรือแปลก หรือ
 การใช้สัญลักษณ์เครื่องหมายวรรคตอน หรือข้อความชนิดที่เป็นการสรุปอย่าง
 สั้น ๆ ฯลฯ เป็นต้น อาจจะไปหาคำตอบได้จาก คำชี้แจงเพิ่มเติม ๆ (ที่หน้า
 ๑๕๗๓ — ๑๕๗๗) ในตอนท้ายเล่มแห่งหนังสือนี้ เพราะได้ชี้แจงไว้ในที่นั้น
 และบอกที่มาอื่นที่ควรจะค้น.

๑๑. หนังสือเล่มนี้ ใช้เป็นอุปกรณ์การแต่งหนังสือหลักพระ-
 พุทธศาสนาแบบสากล ได้โดยสะดวก : ผู้ประสงคจะแต่งหนังสือหลัก
 พระพุทธศาสนา แบบที่นิยมแต่งกันอย่างสากล อาจจะใช้หนังสือชุดจากพระ-
 โฆษฐ์ ๔ เล่ม (ซึ่งรวมทั้งอริยสัจจากพระโฆษฐ์เล่มหนึ่งด้วย) เป็นเครื่องมือได้อย่าง
 เพียงพอ เพราะได้รวบรวมใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา ทั้งในแง่ของ
 ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ มาไว้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะที่เป็นหลักใจความ
 สำคัญที่ไม่ควรจะขาดเสีย.

๑๒. ในนิเทศแห่งมัคคอริยสัจ มีตรัสถึงศีลสิกขาน้อยมาก
 ข้นเป็นเพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องที่รู้และปฏิบัติกันอยู่แล้วเป็นพื้นฐาน
 ทั่วไป : ผู้ศึกษาที่ได้ดูสารบัญญ (หรือเนื้อเรื่องก็ตาม) ภาคที่กล่าวถึงมัคคอริยสัจ

ตอนนิตเทศแห่งศีลสิกขา (คือทอนสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) จะรู้สึกว่าได้ตรัสข้อความตอนนีไว้น้อยเหลือเกิน. ข้อนี้เป็นเพราะเหตุว่า ปกติธรรมดาของกัลยาณชนสามัญก็มีภาพฤติทางกาย—วาจา—อาชีวะ ดี—ชอบอยู่เป็นปรกติพื้นฐานในฐานะเป็นศีลธรรมสากลอยู่แล้ว พระองค์ตรัสบอกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ไม่กี่คำ ก็เป็นการเพียงพอ ไม่เหมือนกับเรื่องจิตตสิกขาและปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นของใหม่สำหรับคนเหล่านั้น.

๑๓. เรื่องอริยสัจ เป็นเรื่องความเป็นความตายของมนุษย์โลก : ข้อนี้ปรากฏตามพระพุทธรภาษิตต่างๆ ที่รวบรวมมากล่าวไว้. ในตอนที่ว่าด้วย “สัตว์โลกกับจตุราริยสัจ” (ที่หน้า ๓—๑๘ แห่งหนังสือนี้) และในตอนที่ว่าด้วย “ชีวิตมนุษย์กับจตุราริยสัจ” (ที่หน้า ๑๘—๔๘). นี่เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า เรื่องอริยสัจเป็นเรื่องสำหรับสัตว์โลกและชีวิตมนุษย์โดยแท้ แม้แห่งยุคปัจจุบัน.

๑๔. ทีแล้วมา เราศึกษาเรื่องอริยสัจก้นน้อยเกินไป : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทีแล้วมาเราศึกษาเรื่องอริยสัจก้นแต่แบบย่อ อย่างที่มีมาในบาลีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแห่งสังยุตตนิกายเป็นต้น จนกลายเป็นหลักทั่วไปว่ามีเพียงเท่านั้น. ส่วนแบบพิสดาร นั้น ยังมีในที่อื่น เช่นมหาสติปัฏฐานสูตรแห่งทีฆนิกาย ขยายความของทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธออกไปเป็นปิยรูปสาครูป (ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ที่หน้า ๑๒๘ + ๓๒๒ และที่หน้า ๑๓๒ + ๔๑๑); และในติกนิบาตแห่งอังคุตตรนิกาย ขยายความของทุกขสมุทัยและทุกขนิโรธโดยปฏิจ-สมุปปาตฝ่ายสมุทวารและนิโรธวารตามลำดับ (ดังปรากฏอยู่ที่หน้า ๑๓๘ และหน้า ๓๒๘ และที่หน้า ๑๓๘ กับหน้า ๘๑๔); ซึ่งไม่ค้อยผ่านสายตาของนักศึกษากว้ไป.

◎ และท่านจะสังเกตเห็นได้เองว่า คำอธิบายขยายความแห่งคำบัญญัติแต่ละคำ

และเนื้อหาของเรื่องแต่ละเรื่อง แห่งอริยสัจนั้น มีอยู่มากมาย ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ทั้งเล่ม; ขอให้นักศึกษาขยายความรู้เรื่องอริยสัจของท่านให้เต็มตามนี้เถิด จะได้ชื่อว่ามีความรู้เรื่องอริยสัจโดยสมบูรณ์ โดยอาศัยสารบาญทั้งหมด และเค้าโครงแห่งอริยสัจที่หน้า ๑๑๑ - ๑๔๐ เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการศึกษา.

๑๕. ประโยชน์อย่างสากลแห่งหนังสือเล่มนี้ : หนังสือเล่มนี้เหมาะที่จะใช้ เป็นคู่มือทั้งแก่นักเรียน นักปฏิบัติ นักเทศน์ และนักศึกษาค้นคว้าระดับสูง เป็นความรู้รอบตัวในลักษณะอย่างศาสตร์สากลทั่วไป กระทำโดยอาศัยปทานุกรมและลำดับหมวดธรรมท้ายเล่ม เป็นเครื่องอำนวยความสะดวก โดยไม่ยากเลย.

๑๖. หลักธรรมที่ตรัสเฉพาะคนบางคนหรือบางพวก ย่อมใช้ได้แก่คนทุกคนทุกคน ตามสมควรแก่กรณี : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นเป็นหลักทั่วไปว่า ข้อความในบาลีนั้น แม้จะตรัสในลักษณะที่ว่าเป็นข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุ หรือสมณพราหมณ์ หรือคฤหัสถ์ หรืออุบาสก อุบาสิกา กุลบุตร บุรุษ สตรี เด็ก ผู้ใหญ่ ก็ตาม แต่ในทางปฏิบัตินั้นย่อมนำมาใช้ปฏิบัติได้สำหรับผู้ปฏิบัติทุกชนิด ทุกเพศ ทุกวัย ตามสมควรแก่กรณี, ผู้อ่านอย่าถือเอาตามตัวอักษรอย่างเดียว; ผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้ จำเป็นต้องแปลไปตามบทบาท โดยไม่หมายความว่า เมื่อตรัสถึงภิกษุแล้วจะใช้ปฏิบัติได้เฉพาะแก่ภิกษุเท่านั้น. นี้เป็นหลักทั่วไปในทางพระคัมภีร์.

๑๗. สีสติกาทั้งหมดแห่งมคคอริยสัจ ตรัสไว้ด้วยถ้อยคำสั้น ๆ เพียง ๓ คำ : ผู้ศึกษาพึงทราบว่ ระบบสีสติกาแห่งมคคอริยสัจนั้น พระองค์ตรัสสรุปไว้ในคำเพียง ๓ คำว่า สัมมาวาจา สัมมาภังคะ สัมมาอาชีโว

ซึ่งกินความครอบคลุมถึงศีลทั้งหมดของคฤหัสถ์ และศีลของบรรพชิต. ศีลของบรรพชิตนั้น เราในบัดนี้รู้จักกันแต่ในนามของภิกขุปาติโมกข์ และเข้าใจกันว่า มีอยู่ ๒๒๗ สิกขาบท ซึ่งในครั้งพุทธกาลรู้จักกันแต่เพียง ๑๕๐ สิกขาบท (ดังข้อความที่หน้า ๕๖๑ แห่งหนังสือเล่มนี้). การจัดเป็นระบบปาติโมกข์นั้น เป็นของเพิ่งจัดในตอนหลัง เมื่อมีสิกขาบทพอที่จะจัดและต้องการให้นำมาสดทุกกึ่งเดือน. แต่ก่อนนี้ตรัสอยู่ในลักษณะระบบธรรมหรืออุปกณ์แห่งธรรม เรียกว่าจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล (ดังที่ปรากฏอยู่ที่หน้า ๑๕๔๑-๑๕๕๐) ซึ่งโดยใจความก็มุ่งหมายอย่างเดียวกันกับปาติโมกข์ แต่เป็นคำตรัสก่อนมีระบบปาติโมกข์ จึงต้องตรัสอย่างนั้น. ผู้ศึกษาอย่าได้เข้าใจว่า ข้อความแห่งมัคคอรียสัจจตอนศีลสิกขานั้น ทำไมจึงไม่พูดถึงปาติโมกข์ของภิกขุ หรืออุโบสถศีลของอุบาสกอุบาสิกาเป็นต้น เสียเลย. สรุปความว่า คำว่าสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว แห่งมัคคอรียสัจ ย่อมครอบคลุมภิกขุปาติโมกข์ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล อุโบสถศีล และศีลอื่น ๆ ไว้ทั้งหมด, ถ้ามี.

๑๘. เพราะมีเบญจขันธ์ จึงเกิดมีทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า :

เพราะมีเบญจขันธ์เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือของปฤชชน จึงเกิดกิเลสตัณหาอุปาทานขึ้นมา ทำให้สัตว์นั้นเป็นทุกข์. กิเลสหรือตัณหานั้นแหละเป็นฝ่ายผู้ฆ่าหรือผู้ทำให้ตาย จิตที่เป็นทุกข์นั้นแหละเป็นฝ่ายผู้ถูกฆ่าหรือผู้ตาย. กล่าวอย่างตรง ๆ ก็กล่าวได้ว่า เพราะมีเบญจขันธ์จึงมีสิ่งที่เป็นทุกข์และสิ่งที่ถูกกระทำให้เป็นทุกข์. สรุปความว่า เบญจขันธ์เป็นฐานที่ตั้งให้เกิดขึ้นทั้งฝ่ายกิเลสที่เป็นผู้ฆ่าและเกิดเวทนาที่เป็นทุกข์แก่จิตเสมือนผู้ถูกฆ่า. ถ้าปราศจากเบญจขันธ์แล้ว ก็ไม่อาจจะมีทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า. (ดูข้อความที่หน้า ๒๔๖ แห่งหนังสือเล่มนี้). นำหัวที่ว่า อุปาทานว่ามีตัวตนนั้นแหละ เป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า.

๑๙. ความหมายอันแท้จริงของคำว่า “สัตว์” : ความหมายของคนธรรมดาทั่วไป คำว่า “สัตว์” หมายถึงสิ่งที่เกิดมา หรือสัตว์บุคคลตัวตนในปรัชญาอินเดียโบราณสาขาหนึ่ง; แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น คำว่า “สัตว์” หมายถึงผู้ซึ่งติดอยู่ในสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการขังติด เพราะความมีปัญญาอ่อนหรือไม่มีปัญญา. สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความขังติดก็คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในความรู้สึกของคนคนนั้น. และความหมายของคำว่า “ขังติด” นี้ใช้ได้แม้แก่ระดับสัตว์เดรัจฉาน. ถ้าพูดว่าติดอยู่ในสังสารวัฏ ก็หมายถึงติดอยู่ในชั้นอันมีความเปลี่ยนแปลงนั่นเอง. (ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๒๔๙).

๒๐. จมองให้เห็นว่า “ทุกข์และผู้ทุกข์” เป็นเพียงกระแสการปรุงแต่งแห่งจิตตามปัจจัย : คำที่พูดกันอยู่ หรือข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวอยู่อย่างภาษาคน นั้นทำให้เกิดความรู้สึกเหมือนหนึ่งว่ามีความทุกข์ มีผู้ทุกข์ มีผู้แสวงหาความดับทุกข์. แท้จริงสิ่งเหล่านี้ เป็นเพียงกระแสแห่งความรู้สึกไปตามการปรุงแต่งของจิตตามปัจจัยเท่านั้น. (ดูข้อความที่หน้า ๒๖๒ แห่งหนังสือนี้).

๒๑. ภพทุกชนิด เป็นผลแห่งภวตัณหา : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ชั้นชื่อว่าภพแล้วย่อมเป็นผลของภวตัณหา ไม่ว่าจะเป็นกามภพ รูปภพ หรืออรุภพ แม้นิดหนึ่งก็เป็นทุกข์. (ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๓๑๙).

๒๒. ความทุกข์ของคนในโลก เป็นความทุกข์เด็กเล่น เมื่อเทียบกับความหมายของทุกข์ในภาษาธรรม : ผู้อ่านควรฝึกฝนการเปรียบเทียบความหมายระหว่างภาษาคนกับภาษาธรรม ซึ่งใช้คำพูดคำเดียวกัน จากข้อความที่หน้า ๒๗๐ — ๒๗๓ และที่หน้า ๓๕๘ — ๓๖๑ แห่งหนังสือเล่มนี้ ซึ่งถือเอาเป็นตัวอย่างได้อย่างดี, ให้พิจารณาดูโดยละเอียด.

๒๓. อวิชชาที่เป็นสิ่งที่มีปัจจัยและอาหาร : แม้ว่าเราจะไม่รู้ว่า อวิชชาเกิดขึ้นเมื่อไร นอกจากจะพูดได้แต่เพียงว่า ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามิได้ เพราะความมีอยู่แห่งอาสวะ แต่อวิชชาก็เป็นสิ่งที่มีเหตุปัจจัยและมีอาหาร หล่อเลี้ยง. อวิชชามีอาสวะเป็นปัจจัย ดังข้อความที่หน้า ๘๙๔, มินิวรรณ เป็นอาหารหล่อเลี้ยง ดังข้อความที่หน้า ๓๓๓, แห่งหนังสือ. เรื่องนี้เป็นสิ่งที่ไม่ค่อยจะทราบกัน และอาจจะสอนกันอยู่อย่างผิด ๆ.

๒๔. คำตรัสของพระองค์ ที่มีความหมายผิดจากที่เราเข้าใจกันอยู่บัดนี้ : ตัวอย่างเช่นคำว่า “บาดาล” ทรงหมายถึงทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นอยู่ทางอายตนะ ซึ่งสัตว์ตกจมกันอยู่; หาได้หมายถึงบาดาลที่อยู่ใต้โลกดังที่เราพูดกันไม่ (ดูข้อความที่หน้า ๑๗๑ แห่งหนังสือ). หรือคำว่า “สมุทร” ทรงหมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ธรรมารมณ์ที่กระทบอยู่ที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งมีนัยลึกซึ้งกว่ามหาสมุทรอย่างที่เรารู้จักกัน (ดูข้อความที่หน้า ๖๘๕).

๒๕. อาการเกิดแห่งความทุกข์ มีปริยายมากกว่าที่เราพูดหรือสอนกันอยู่ : ท่านที่เป็นครูบาอาจารย์สอนนักธรรม หรือนักเทศน์ก็ควรที่จะอ่านข้อความแห่งหนังสือนี้ จากหน้า ๓๓๕ — ๓๕๕ และที่หน้า ๓๖๘ ก็จะได้ทราบได้เองว่า อาการเกิดแห่งความทุกข์มีอยู่ไม่น้อยกว่า ๒๗ ปริยาย. สำหรับอาการดับแห่งความทุกข์พึงรู้โดยปฏิบัติขณัย หรือดูที่หน้า ๗๓๐ — ๗๔๕.

๒๖. ทารกตั้งต้นมีปัจจัยการแห่งกิเลสและความทุกข์ เมื่อโตพอที่จะยินดีขันธ์ต่ออารมณ์ : ส่วนมากเราเชื่อและสอนกันอยู่ว่าทารกมีกิเลสติดมาตั้งแต่อยู่ในท้องมารดา หรือถึงกับติดมาแต่ชาติก่อนก็ยังมิ; ขอให้ท่านอ่านข้อความที่เกี่ยวกับเรื่องนิตังแต่หน้า ๓๕๓ — ๓๕๕ ซึ่งเป็นพระพุทธานุญาตโดยตรง แล้ววินิจฉัยด้วยตนเองว่ากิเลสตั้งต้นเกิดขึ้นเมื่อไร.

๒๗. **ขันธ อุปาทานขันธ และวิสุทธิตันตฺร** สามอย่างนี้มีชื่อของ
อย่างเดียวกัน : **ขันธ** คือขันธที่เกิดอยู่ตามปกติ ยังไม่ถูกยึดถือด้วยอุปาทาน
 แต่อาจจะถูกยึดถือเมื่อไรก็ได้; **อุปาทานขันธ** คือขันธที่มีอุปาทานยึดครองอยู่
 เป็นของหนักและเป็นทุกข์; **วิสุทธิตันตฺร** คือขันธของพระอรหันต์ที่ไม่อาจจะ
 เกิดอุปาทานขึ้นยึดครองได้อีกต่อไป ไม่มีทางที่จะเป็นทุกข์. (เรื่องขันธอยู่ในหนังสือ
 ที่หน้า ๑๕๔ เรื่องอุปาทานขันธอยู่ที่หน้า ๒๐๘ ส่วนวิสุทธิตันตฺรฟังพิจารณาตนเองจากเรื่องของ
 ขันธและอุปาทานขันธ).

๒๘. **ผู้อยู่นั้นเดียวอย่างแท้จริง** : คือผู้ที่ไม่มิตัดหาในสิ่งใด ดู
 ข้อความที่หน้า ๓๖๐ แห่งหนังสือนี้ และดูข้อที่ ๒๒ แห่งคำชี้แจงนี้เป็นเครื่อง
 ประกอบ.

๒๙. **เหตุให้เกิดทุกข์เรารู้กันว่าได้แก้ตัดหา แต่ควรจะรอบรู้**
ถึงปัจจัยแวดล้อมแห่งตัดหาอีก ๑๑ อย่างด้วย : สิบเอ็ดอย่างนั้นได้แก่
 อุปธิ อวิชชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา(เอง) อุปาทาน อารัมภะ
 อาหาร อิณฺชิตะ; ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๓๖๘ แห่งหนังสือนี้. สำหรับฝ่าย
 ดับหรือดับตัดหา นั้น ฟังรู้โดยปฏิบัติขณฺย หรือดูที่หน้า ๗๓๗.

๓๐. **มิจจาทิฏฐิอันเป็นอันตรายร้ายแรงนั้น เกิดมาจากการ**
ไม่รู้หลักอริยสัจในขันธแต่ละขันธ : มิจจาทิฏฐิเป็นอันตรายร้ายแรงอย่างไร
 เป็นที่ทราบกันอยู่อย่างดีแล้ว ควรจะรู้ต่อไปว่ามันเกิดมาจากอะไร. โดยสรุป
 ก็กล่าวได้ว่า เกิดมาจากการที่คนเราไม่รู้ว่ามีจจาทิฏฐิคืออะไร, เกิดมาจากอะไร,
 เพื่อประโยชน์อะไร, สำเร็จได้โดยวิธีใด (โดยนัยแห่งอริยสัจสี่) ในสิ่งทั้งหลายที่
 เกี่ยวข้องอยู่กับตน ซึ่งรวมเรียกกันว่าขันธห้าแต่ละขันธ ๆ จึงเข้าใจผิดต่อสิ่งนั้น ๆ
 หรือที่เกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ อันเป็นเหตุให้ทำผิดจากที่ควรจะต้องคิดจะทำ. ความ

เข้าใจผิดเหล่านี้เรียกว่ามิจฉาทิฏฐิตังสน : ที่สร้างปัญหาให้มากที่สุดลึกซึ้งที่สุด เรียกว่าอันตคาหิกาทิฏฐิตังสน. (ดูข้อความที่หน้า ๓๗๕ แห่งหนังสือนี้).

๓๑. ปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับคำว่า สักกายทิฏฐิ และคำว่า

อัตตวาทุปาทาน : ความยึดถือขั้นห้าแต่ละอย่าง โดยความเป็นตน หรือว่า ตนมีขั้นห้า หรือว่าขั้นในตน หรือว่าตนในขั้นห้า (รวม ๒๐ อย่าง) ถ้าเป็นชนิด ยึดถืออย่างเข้มข้นด้วยความโง่เขลาของบุดูชน เรียกว่า **สักกายทิฏฐิ** อันจะละ เสียได้ด้วยโสตาปัตติมรรค; ส่วนชนิดที่ยังเหลืออยู่อย่างลึกซึ้งประณีตสุขุม แม้ แก่บุคคลในชั้นพระเสขะ อันจะต้องละอย่างเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค นั้น เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน**. (ดูข้อความที่หน้า ๓๗๒ และหน้า ๒๔๘ + ๒๗๘ แห่งหนังสือนี้).

ความยุ่งยากลำบากอยู่ที่ท่านกล่าวนิเทศแห่งสักกายทิฏฐิและอัตตวาทุปาทาน ด้วยข้อความเช่นเดียวกันเช่นนี้. © ความยุ่งยากลำบากต่อไปอีกก็คือ ในที่อื่น มีการจำแนกลักษณะแห่งความยึดถือเป็น ๓ อย่าง คือยึดถือว่า นั่นของเรา (เอท มม) นั่นเป็นเรา (เอโสหมสมฺมิ) นั่นเป็นตัวตนของเรา (เอโส เม อตฺตา) และ กล่าววัตถุที่ตั้งแห่งความยึดถือไว้เป็นอย่างอื่น นอกไปจากขั้นห้า คืออายตนะ ภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก เวทนาหก และตัณหาหก (แต่ละอย่างๆ) แต่ก็ยังเรียกความยึดถืออย่างนี้ว่า **สักกายะ** อยู่นั่นเอง. ถ้าจัดโดย นัยนี้ ก็จะได้สักกายทิฏฐิหมวดละสิบแปดอีกหลายหมวด (ดูหนังสือที่หน้า ๓๗๓ และในคำจ้แจงหมายเหตุท้ายเรื่องที่หน้า ๓๗๔) และคงจะแบ่งเป็นสองระดับด้วยเหตุผล เช่นเดียวกันกับข้างต้น คือถ้ายึดถืออย่างหยาบของบุดูชน ก็เรียกว่า **สักกายทิฏฐิ (กายของกู)**, ถ้ายึดถืออย่างละเอียดลึกซึ้ง ก็เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน (ความหมาย- มั่นว่าตัวตน)**; ต่างกันจนต้องละด้วยอริยมรรคที่ต่างกัน ดังกล่าวแล้วข้างต้น. © ผู้สอนนักธรรมหรือนักเทศน์ จะต้องพิจารณาเรื่องนี้กันอย่างรอบคอบ มิฉะนั้น จะเข้าใจผิด หรือสอนผิด หรือถึงกับสอนไม่ได้เอาเสียเลย.

๓๒. ทิฏฐิ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา ของแต่ละคน เกี่ยว-
 ข้องกันและกันอยู่อย่างลึกซึ้ง : ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนานั้นมีความ
 หมายอย่างไรคนก็จะเกิดทิฏฐิไปตามความหมายของเวทนานั้น กลายเป็นทิฏฐิ
 ประจำตัวของบุคคลนั้น ดังที่มีอยู่ในสารบบแห่งทิฏฐิทิ้งหลาย. ครั้นได้สัมผัส
 ใหม่ครั้งหลังอีก ก็เป็นการง่ายที่จะเกิดทิฏฐิอย่างนั้นซ้ำอีก แล้วก็เสวยเวทนานั้น
 ตามความหมายแห่งทิฏฐินั้น เป็นเหตุให้เกิดตัณหาอย่างอนุโลมกันได้กับเวทนา
 และทิฏฐินั้น ๆ ตัณหานั้นก็ให้เกิดอุปาทาน-ภพ-ชาติ จนเกิดทุกข์ โดย
 สมควรแก่ทิฏฐินั้น ๆ. นี่เป็นความลับซึ่งมีอยู่ในห้วงลึกแห่งสันดานของคนเรา
 แต่ละคน ๆ (ดูรายละเอียดที่หน้า ๓๑๖ แห่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งข้อความในเชิงอรรถแห่ง
 เรื่องนั้น). ผู้ศึกษาควรจะสังเกตให้เห็นความเนื่องกันของผัสสะ-เวทนา-ทิฏฐิ
 -ตัณหา-ความทุกข์ โดยนัยนี้ แล้วก็ตอบได้ด้วยตนเองว่า แม้ทิฏฐิจะมี
 มากมายหลายสิบอย่างก็ให้เกิดความทุกข์ได้อย่างเดียวกันทุกรูปแบบ ตามกฎเกณฑ์
 อันนี้.

๓๓. ยึดถือว่าตนไม่ได้ นับตั้งแต่ขุ่นนอนภาคหนึ่งขึ้นไปจน
 ถึงนิพพาน : พุทธศาสนาต่างจากลัทธิอื่น ตรงที่ไม่มีอะไรเหลืออยู่สำหรับ
 ยึดถือหรือบัญญัติว่าตนเช่นพรหมเป็นตัวตนอันสุดท้ายอันแท้จริงเป็นต้น. ©
 ลำดับชั้นต่าง ๆ ของศาสนาทั้งหลาย มีอยู่ว่า ละชั่ว-ทำดี-แล้วบางศาสนาก็
 บัญญัติเอาสภาพดีที่สุดหรือเหนือดี ๆ เป็นตัวตนอันสูงสุดเป็นการถาวร แล้วหยุด
 อยู่เพียงนั้น. ส่วนพุทธศาสนาก้าวเลยไปถึงว่า แม้สภาพอันเหนือดีนั้นก็ยังมิใช่
 ตัวตน คือไม่มีสิ่งที่ควรยึดถือว่าตัวตนเลยนั่นเอง; เอาความว่างจากตัวตนอย่าง
 ถาวรโดยสิ้นเชิงเป็นจุดสุดท้าย ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นกันที่ตรงนี้. © ในพระบาลี
 จำแนกสิ่งที่ไม่ควรยึดถือโดยความเป็นตัวตนไว้ ๒๔ อย่าง นับตั้งแต่ธาตุดิน ธาตุ
 น้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ฯลฯ ขึ้นไปจนถึง พรหม ฯลฯ จนถึง นิพพาน, ซึ่งแสดงว่า

ไม่มีสิ่งทีควรยึดถือว่าตนแต่ประการใดเลย แม้จะเป็นสิ่งสุดท้ายแล้วก็ตาม. หมาย
ความว่า สิ่งทียึดถือแล้วจะไม่เกิดความทุกข์แก่ผู้ยึดถือนั้นมันไม่มี. © ในบรรดา
สิ่งทีไม่ควรยึดถือ ๒๔ อย่างนั้น ย่อมรวบเอาสิ่งเป็นทีตั้งแห่งความยึดถือว่าตัวตน
ของลัทธิศาสนาอื่น ๆ เข้าไว้ทั้งหมด แม้กระทั่งนิพพานของพุทธศาสนาเองก็ถูก
รวมเข้าไว้ในสิ่งทีไม่ควรยึดถือว่าตัวตน. (ดูข้อความทีหน้า ๓๗๘ แห่งหนังสือ).

๓๔. การละกรรมชุกละ ๓ อย่าง ตามลำดับ ๕ ลำดับ เป็น
รายละเอียดทีน่าสนใจอย่างยิ่ง : เรายุู้กันแต่ว่า ละระคะ โทสะ โมหะ ได้ก็
ดับทุกข์ได้ โดยไม่ทราบว่ามีขั้นตอนแห่งการละอะไรก็อย่างช้ันอยู่ในสายแห่ง
การละนั้น. ทีจริงมีรายละเอียดทีลึกซึ้งน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง สำหรับผู้ที่ต้องการ
จะศึกษาอย่างแท้จริง ถึง ๙ ขั้นตอน ควรจะศึกษาเป็นอย่างยิ่ง. (ดูข้อความที
หน้า ๓๘๑ แห่งหนังสือ).

๓๕. จะศึกษาอะไรให้แจ่มแจ้งถึงที่สุด ต้องศึกษาให้ครบ
โดยหลัก ๖ ประการ : คือศึกษาตัวสิ่งนั้นตามชื่อของมัน แดนเกิดของมัน
ประเภทของมัน ผลเกิดจากมัน ความดับของมัน ทางให้ถึงความดับของมัน
(ดูข้อความทีหน้า ๓๘๖ แห่งหนังสือ). สิ่งทีควรศึกษาอย่างยิ่งตามหลัก ๖ ประการ
นี้คือ กาม—เวทนา—สัญญา—อาสวะ—กรรม—ทุกข์ ซึ่งแต่ละอย่างมีรายละเอียด
หาได้ทีในหนังสือดังนี้คือ กาม ดูทีหน้า ๓๐๗—๙ เวทนา ดูทีหน้า
๑๗๒—๔ สัญญา ดูทีหน้า ๑๕๕—๖ อาสวะ ดูทีหน้า ๓๙๖—๘ กรรม ดูทีหน้า
๑๐๒๕—๗ ทุกข์ ดูทีหน้า ๒๕๔—๕. © อีกนัยหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักสำคัญ
เช่นเดียวกัน คือจะศึกษาสิ่งใด ให้ศึกษาถึงลักษณะแห่งสิ่งนั้น การเกิดแห่งสิ่ง
นั้น ความดับแห่งสิ่งนั้น เสน่ห์อันหลอกลวงแห่งสิ่งนั้น โทษอันเลวทรามแห่ง
สิ่งนั้น และอุปายเป็นเครื่องออกจากอิทธิพลแห่งสิ่งนั้น รวมเป็น ๖ อย่างด้วยกัน.

(ดูข้อความที่หน้า ๓๗๑, ๔๒๗ ฯลฯ). © อีกนัยหนึ่ง ซึ่งสำคัญไม่น้อยกว่ากัน คือเมื่อจะศึกษาสิ่งใด ก็ศึกษาสิ่งนั้นโดยนัยะแห่งอริยสัจสี่ คือตั้งปัญหาขึ้นมาว่า ^{สี่}นี่คืออะไร ^{สี่}นี้มาจากอะไร ^{สี่}นี้เพื่อผลอย่างไร ^{สี่}นี้จะสำเร็จได้โดยวิธีใด รวมเป็น ๔ อย่าง แล้วดูให้ลึกลงไปอีก ๓ อย่างว่า เส้นที่อันหลอกลวงแห่งสิ่งนั้นมีอยู่อย่างไร โทษอันเลวทรามของสิ่งนั้นมีอยู่อย่างไร และอุปายเป็นเครื่องออกจากอิทธิพลแห่งสิ่งนั้นคืออะไร รวมเป็น ๗ อย่าง ดังนิกม. (ดูที่หน้า ๖๒๒).

๓๖. ส่วนนโวหารพิเศษที่ทรงใช้ในการบัญญัติธรรมะ ที่ควร

ทราบ : ในบาลีมีอยู่เป็นอันมากที่ทรงใช้ส่วนนโวหารชนิดนี้ เช่นประโยคว่า “ผู้โดยยอมเพลินโดยยั้ง ซึ่งปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ, ผู้ขึ้นชื้อว่ายอมเพลินโดยยั้งในทุกข์.....” (ดูข้อความที่หน้า ๑๕๙ แห่งหนังสือนี้) ซึ่งเราไม่เข้าใจได้ว่าใครจะไปผลิตเพลินในตัวธาตุตามธรรมชาติเช่นนั้นได้อย่างไร. ในกรณีเช่นนั้นพระองค์ทรงหมายความว่า ผลิตเพลินในรสอร่อยหรือสุขุโสมนัสที่ได้มาจากธาตุนั้น ๆ แต่ตรัสเพียงสั้น ๆ ว่าผลิตเพลินในธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม. เข้าใจว่าวิธีการกล่าวเช่นนั้นคงจะมีการใช้อยู่ หรือมีธรรมเนียมการใช้อยู่ในยุคนั้น จนเป็นที่รู้จักกัน. พวกเราในบัดนี้ไม่เคยชินกับส่วนนชนิดนี้ถึงงหรือถึงกับรู้สึกว่าคุณไม่เป็นภาษา. ขอให้ผู้ศึกษารับรู้ไว้เป็นการล่วงหน้าว่ามี ส่วนนโวหารที่ท่านใช้กันอย่างนี้ ก็จะไม่งงและถือเอาใจความได้. © หรือยังมีวิธีการกล่าวโดยส่วนนโวหารอย่างนี้ในความหมายอื่น เช่นว่า “การเกิดแห่งธาตุเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์” (ดูข้อความที่หน้า ๑๕๙) ซึ่งหมายความว่า เป็นการเกิดแห่งความพอใจในธาตุซึ่งเป็นการเกิดแห่งตัณหาในรสอร่อยอันมีธาตุนั้น ๆ เป็นมูล และตัณหานั้นก็นำไปสู่ทุกข์ แต่ท่านมาตรัสอย่างสั้น ๆ ว่า “การเกิดแห่งธาตุเป็นการเกิดแห่งทุกข์”. © ขอให้ผู้ศึกษารู้จักเทียบเคียงและจับหลักเกณฑ์อันนี้ให้ได้ เพราะยังมีอีกมากมายหลายสิบเรื่องที่พระองค์ตรัสโดยส่วนนโวหารประเภทนี้

เช่นความดับแห่งธาตุหมายถึงความดับแห่งความพอใจในรสอันเกิดจากธาตุ, ความไม่เพลिनในธาตุหมายถึงความไม่เพลिनในรสอร่อยอันเกิดจากธาตุ, ความยินดีในธาตุหมายถึงความยินดีในรสอร่อยอันเกิดจากธาตุ ดังนี้ เป็นต้น. ๐ ยิ่งไปกว่านั้นอีก ได้ตรัสถึงสิ่งอื่นซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีเป็นต้นนอกไปจากธาตุ แทนคำว่าธาตุก็มีอยู่มากอย่าง เช่นขันธ อายตนะ เป็นต้น โดยสำนวนโวหารอย่างเดียวกัน (ดูข้อความที่หน้า ๔๒๔-๕). ๐ ยังมีโวหารอีกสำนวนหนึ่ง คือมีหลักว่าการดับซึ่งสิ่งใดหมายถึงการละหรือการดับซึ่งนั่นทีระคะในสิ่งนั้น ไม่จำเป็นต้องดับตัวสิ่งนั้น (ดูข้อความที่หน้า ๔๑๓ และหน้า ๔๑๔); ซึ่งอาจจะกล่าวได้ถึงกับว่าการดับเสียซึ่งบุตรภรรยาหมายถึงการละเสียซึ่งนั่นทีระคะในบุตรภรรยา มิได้หมายถึงการฆ่าให้ตาย แล้วเอาไปชุดหลุมฝังเสีย ดังนี้ เป็นต้น.

๓๑. ปัญหาที่เรามีความขัดแย้งกันอยู่เกี่ยวกับนิพพาน : เดียวนี้เราถือกันเป็น **หลักทั่วไป** ว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ดับขันธแล้ว. ข้อนี้ไม่ตรงตาม **หลักพระบาลี** ซึ่งเป็นที่มาแห่งเรื่องนิพพานธาตุสอง (กยอภิกว. ข. ๒๔/๒๔๘ - ๒๔๙/๒๒๒). ปัญหาตั้งต้นขึ้นมาเพราะบาลีตอนต้นที่เป็นคำร้อยแก้ว นั้น แสดงว่า นิพพานทั้งสองนั้นเป็นของที่มีได้เมื่อพระอรหันต์ยังมีชีวิตอยู่ : **นิพพานอย่างแรก** หมายถึงความสิ้นกิเลสที่เวทนายังไม่เป็นของเย็น เพราะอินทริยยังไม่ถูกกำจัด, **นิพพานอย่างหลัง** หมายถึงความสิ้นกิเลสที่มีเวทนาเป็นของเย็นสนิทแล้ว; ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนอยู่แล้วว่า นิพพานทั้งสองชนิดเป็นความสิ้นกิเลสของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่. ครั้นมาถึงตอนข้อความที่เป็น **คาถาท้ายสูตร** นั้นเอง (ซึ่งมีลักษณะไม่แน่ใจว่าเป็นของเดิมหรือของแต่งผนวกเข้าใหม่ในชั้นหลัง) กล่าวไว้อย่างกำกวม แต่แสดงไปในทำนองว่าสอุปาทิเสสนิพพานเป็นของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ นิพพานอย่างหลังหรืออนุอุปาทิเสสนิพพานนั้นเป็นของ

พระอรหันต์ที่ดับขันธแล้ว; ครั้นมาถึงยุค คัมภีร์ที่แต่งกันในชั้นหลัง ร่วมพันปี เช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น ก็ได้เน้นชัดย่ำลงไปว่าเป็นอย่างนั้น โดยสำนวนที่ไม่กำกวม พวกเราในชั้นหลังถือเอาคำอธิบายในคัมภีร์ชั้นหลังเหล่านี้เป็นหลัก แล้วสอนกันอย่างนี้ ซึ่งไม่ตรงตามพระบาลีเดิม และชัดหลักแห่งเหตุผล; และนำหวั่นว่า เข้าถึงนิพพานต่อตายแล้ว ซึ่งจะมีประโยชน์อะไร. ผู้ที่หวังจะใช้หนังสือเล่มนี้ ให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของตน จงดูข้อความที่หน้า ๔๔๕ แห่งหนังสือนี้ และข้อความในหมายเหตุท้ายเรื่องนี้อย่างละเอียดเถิด. ©

ความเข้าใจผิดอีกอย่างหนึ่ง มีอยู่ว่า พระพุทธองค์บรรลุอนุปาติเสสนิพพานเมื่อวันดับขันธที่ป่าสาละ เมืองกุสินารานั่นเอง. ข้อนี้ผิดจากหลักกรรมตาและข้อความในพระบาลีที่แสดงอยู่ว่า ทรงดับขันธด้วยอำนาจอนุปาติเสสนิพพานธาตุที่พระองค์ได้ทรงบรรลุแล้วตั้งแต่วันตรัสรู้ ที่โคนต้นโพธิ์ เมื่อ ๔๕ ปีก่อนโน้น ไม่ใช่เพิ่งมาบรรลุอนุปาติเสสนิพพานธาตุในวันดับขันธในวันนี้ไม่ ทรงบรรลุอนุปาติเสสนิพพานธาตุตั้งแต่วันตรัสรู้ หรือหลังจากนั้นเพียงเล็กน้อย และมีเรื่อยมาจนกระทั่งถึงวันดับขันธ จึงมีคำกล่าวที่ถูกต้องที่สุดว่า ทรงดับขันธ ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ (ความสิ้นกิเลสที่ไม่มีเชื้อเหลือ) หาใช่บรรลุหรือเข้าสู่อนุปาติเสสนิพพานธาตุต่อในวันดับขันธนั้นไม่; คำว่า เข้าสู่ นั้น เป็นภาษาวัตถุหรือภาษาคนมากเกินไป. ข้อนี้จะยุติเป็นอย่างไร ขอผู้มีปัญญาจงพิจารณา ดูโดยเสรีเถิด สำหรับผู้รวบรวมมีความเห็นอย่างนี้. © คำที่เข้าใจจากอีกคำหนึ่ง คือคำว่า เวทนาเป็นของดับเย็นในอัตตภาพนี้ เพราะไม่เปล็ดเปล็น, ซึ่งควรจะหมายความว่า พระอรหันต์ประเภทที่สองนั้นยังไม่ดับขันธ. บาลีบางแห่งยังมีข้อความชัดเจนว่า เวทนาดับเย็นแล้วสรีระยังเหลืออยู่ ดังนี้ก็มี ซึ่งหมายความว่ายังไม่ตายเช่นเดียวกัน (ดูข้อความที่หน้า ๗๖๔ แห่งหนังสือนี้).

๑๖๐๐

๓๘. ความหมายอันกำกวมของคำว่า **วิราคะ** : เราเข้าใจและ
 สอนกันอยู่ว่า วิราคะเป็นอริยมรรค และเรียงลำดับไว้ว่า วิราคะ—วิสุทธิ—วิมุตติ
 —นิพพาน ซึ่งหมายความว่าวิราคะเป็นบุพพภาคของนิพพาน, แต่มีพระพุทธรักษา
 บางแห่งแสดงว่า วิราคะเป็นไวพจน์หรือเป็นสิ่งเดียวกับนิพพาน (ดูข้อความที่หน้า
 ๔๕๐ แห่งหนังสือนี้). หวังว่าผู้ศึกษาโดยเฉพาะครูผู้สอนนักธรรม จะได้พิจารณา
 เรื่องนี้กันเสียใหม่อย่างถี่ถ้วน. แม้บาลีที่มีอยู่ว่า เอตัง สนฺตํ เอตัง ปณฺธิตํ ฯลฯ
 วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ นี้ก็แสดงอยู่แล้วว่า วิราคะกับนิพพานเป็นไวพจน์แก่
 กันและกัน (ดูข้อความที่หน้า ๔๔๓). (ควรดูข้อความที่หน้า ๗๔๖—๗๔๘ ด้วย).

๓๙. การที่จะทราบหรือเข้าใจความหมายแห่งนิพพานอย่าง
สมบูรณ์ เป็นสิ่งที่ทำได้โดยเข้าใจความหมายของไวพจน์แห่งนิพพาน
ทุกๆ คำ : ไวพจน์ของนิพพานเท่าที่จะหามาได้ ได้นำมาใส่ไว้แล้วในหนังสือ
 เล่มนี้ ดูข้อความที่หน้า ๔๕๑—๔๖๓ จะเห็นได้ว่า มีความหมายของไวพจน์บาง
 คำที่เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน. © ยังมีพระพุทธรักษาตรัสไว้โดยชัดเจนว่า
 วิราคะคือ รากฺกฺขโย โทสฺกฺขโย โมหฺกฺขโย คือความสิ้นไปแห่งราคะ—โทสะ—
 โมหะ (ดูข้อความที่หน้า ๔๕๕).

๔๐. ความเข้าใจผิดอันใหญ่หลวงที่ว่า **เรา**ก้าวล่วง**ความเกิด**
แก่ เจ็บ ตาย ไปไม่ได้ : เราสวดบทพิจารณากันเพียงครั้งก่อนว่า เรามีความ
 เกิด—แก่—เจ็บ—ตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเกิด—แก่—เจ็บ—ตายไป
 ได้. ข้อนี้ผิดหลักพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า ตังโง้อาศัยเราเป็นกัลยาณมิตรแล้ว สัตว์
 ที่มีความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ เป็นธรรมดา จักพ้นจากความเกิด—แก่
 —เจ็บ—ตาย ฯลฯ ได้ (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๔๓—๕ แห่งหนังสือนี้). © บาลีอีก
 แห่งหนึ่งตรัสถึงยาถ่ายและยาสำรอกให้อาเจียนอันเป็นอริยะะ (หมายถึงสัมมัททะสย)

ซึ่งฝ่ายที่เป็นสัมมาสังขาริ จะลุ่มหรือส่ารอกฝ่ายที่เป็นมิจจาทังสิบได้หมด แล้ว สัตว์ทั้งหลายก็จะพ้นจากความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ (ดูข้อความที่หน้า ๔๖๔ และดูข้อความหมายเหตุท้ายเรื่องนั้นด้วย). © บาลีอีกแห่งหนึ่ง ตรัสถึงโรหณะพิธี ล้างกระดูกอันเป็นอริยะ (ซึ่งได้แก่สัมมัตตะสขิอีกนั่นเอง) ถ้าประกอบกระทำแล้ว สัตว์จะพ้นจากความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ (ดูข้อความที่หน้า ๔๖๖ ตอนหมายเหตุท้ายเรื่อง และที่หน้า ๑๔๔๒—๓). © นักศึกษาและผู้สอนพึงระมัดระวังและอย่าไปเข้าใจแล้วสอนว่า ความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย ฯลฯ เป็นสิ่งที่เราก้าวพ้นไม่ได้ ถึงกับบางคนสอนเตลิดไปว่าแม้พระอรหันต์พระพุทธเจ้าก็ยังคงตาย.

๔๑. เราพูดถึงกันแต่สมาธิชนิดที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา
ไม่รู้จักสมาธิของพระอรหันต์ : เราพูดเราเรียนเราสอนกันแต่สมาธิที่เป็น บาทฐานของวิปัสสนา สูงสุดเพียงอนันตริยสมาธิที่แผดอยู่กับวิปัสสนา แล้วถือ เสี่ยวว่าสมาธิเป็นเพียงอุบายสงบใจเพื่อเป็นบาทฐานของวิปัสสนาเท่านั้น. © ยังมีสมาธิอย่างอื่น คือสมาธิของพระอรหันต์เมื่อท่านต้องการจะอยู่ด้วยสุญญตาวิหาร ก็มี ได้แก่สมาธิที่เพ่งนิพพานเป็นอารมณ์ว่า เอตัง สนฺตัง เอตัง ปณฺธิตัง ฯลฯ มีจิตว่าง จากอหังการมมังการอยู่เป็นปรกติเป็นต้น ซึ่งมีพูดถึงในบาลีอยู่มากเหมือนกัน แต่เราไม่พูดถึงกันเลย เพราะถือกันเสี่ยวว่าสมาธิไปสุดจบเพียงแค่นี้เป็นบาทฐาน ของวิปัสสนา ไม่นึกฝันว่าพระอรหันต์ก็ยังมีสมาธิอยู่ (ดูข้อความที่หน้า ๔๖๔ และ ๑๓๓๑ และ ๑๓๓๔ แห่งหนังสือนี้). © น่าจะมีหลักแบ่งประเภทของสมาธิออกเป็น ๒ ประเภทคือ ๑. **สมาธิของผู้ที่ยังไม่หลุดพ้น** กระทำเพื่อให้เกิดการหลุด พ้น ๒. **สมาธิของผู้หลุดพ้นแล้ว** กระทำเพื่อความอยู่สุขในสุญญตาวิหาร; ซึ่ง จะเรียกกันว่า อโลกุตตรสมาธิและโลกุตตรสมาธิก็แล้วแต่.

๔๒. ข้อความอันเป็นที่ชวนฉงนแก่ผู้ศึกษา หรือแม้กระทั่ง
ครูผู้สอนนักธรรม : ได้แก่ข้อความที่หน้า ๔๗๑ และหน้า ๔๘๘ ว่า “นิพพาน

อันไม่เกิด — นิพพานอันไม่แก่ — นิพพานอันไม่มีความเจ็บไข้ — นิพพานอันไม่มีความตาย” เป็นต้นนั้น ย่อมจะชวนฉงนเพราะเหตุที่ว่า “ไม่รู้ว่านิพพานนั้นคืออะไร. เพื่อไม่ให้ฉงนควรจะทราบว่านิพพานคือธรรมชาติอันเป็นอสังขตะ ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง คือเป็นวิสังขารเหนือความเป็นรูปธรรมนามธรรม จึงเป็นธรรมชาติอันไม่มีการเกิด — การแก่ — การเจ็บไข้ — การตาย. © ฟังศึกษาฟังเสาะหาเรื่องอันเกี่ยวกับอสังขตะหรือวิสังขารมาศึกษาต่อไป จากข้อความเรื่องนิพพาน ที่นิเทศ ๑๐ อันว่าด้วยธรรมเป็นที่ดับแห่งตัณหา (คือที่หน้า ๔๓๘ — ๔๔๘ หรือที่หน้าอื่น ๆ แห่งหนังสือเล่มนี้ โดยอาศัยปกานุกรมท้ายเล่มเป็นเครื่องค้น) และที่มาอื่น ๆ นอกจากหนังสือเล่มนี้.

๔๓. นิพพานโดยปริยายและนิปปริยาย ที่เรายังไม่ค่อยทราบ

กัน : รูปฌานแต่ละอย่าง ๆ และอรุฌานแต่ละอย่าง ๆ เป็นนิพพาน — ปรินิพพาน — สันทิฎฐิกนิพพาน — ทิฎฐธัมมนิพพาน — ตทังคนิพพาน โดยปริยาย, เป็นนิพพานชนิดที่เห็นได้ว่าเชื่อมถึงกันได้ทั้งนี้และเดีวนี้ จะเรียกว่าเป็นนิพพานตัวอย่างหรือนิพพานชิมลองก็ได้. ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธชนิดที่สิ้นอาสวะเป็นนิพพาน — ปรินิพพาน — สันทิฎฐิกนิพพาน — ทิฎฐธัมมนิพพาน — ตทังคนิพพาน โดยนิปปริยาย. ทั้งหมดนี้เป็นคำของพระอนันท์ที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้. (ดูข้อความที่หน้า ๖๗๔, ๔๘๓, ๖๗๗ แห่งหนังสือนี้). ©

พวกเราสนใจกันแต่นิพพานที่เนื่องกับความตายและถึงได้ต่อตายแล้วเท่านั้น. © ข้อนี้เป็นสิ่งที่น่าพิจารณาอีกอย่างมาก. © แม้นิพพานที่อยู่ในรูปไวพจน์ของนิพพาน เช่นคำว่า เขมะ อมตะ อภยะ ปัสสัทธิ และนิโรธ ก็มีนัยแห่งความเป็นปริยายและนิปปริยายอย่างเดียวกัน (ดูข้อความที่หน้า ๖๗๔).

๔๔. นิพพานในพุทธศาสนา ต้องเป็นนิพพานที่เห็นได้หรือรู้สึกได้ด้วยความรู้สึกของตนเอง : นิพพานหรือข้อปฏิบัติเพื่อลถึงนิพพาน

ในพระพุทธศาสนานี้ ต้องมีลักษณะเป็นสันทิฏฐิ กัง อกาลิกัง เอหิปัสสิกัง โอปนยิกัง บัจจัตตังเวทิตัพพังวิญญูติ เสมอ; คือผู้นั้นจะรู้สึกเสวยรสของความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ อยู่ในใจของตนเองในขณะนั้น โดยไม่จำกัดเวลา และพอที่จะเรียกให้ผู้อื่นมาดูว่ามีอยู่จริง (ดูข้อความที่หน้า ๔๘๑ แห่งหนังสือนี้). © ส่วนนิพพานที่ติดอยู่กับความตายหรือต่อตายแล้วนั้น ไม่ใช่นิพพานในพุทธศาสนา เพราะไม่มีลักษณะแห่งสันทิฏฐิ กัง อกาลิกัง เอหิปัสสิกัง โอปนยิกัง บัจจัตตังเวทิตัพพังวิญญูติ; สรุปความว่า ไม่เป็นสวากขาตธรรมนั่นเอง; ดังนั้น จึงไม่ควรจัดเป็นนิพพานในพระพุทธศาสนา.

๔๕. ทำไมจึงตรัสเรียกความสิ้นราคะโทสะโมหะ ว่าปริญญา :

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกความสิ้นไปแห่งราคะ — โทสะ — โมหะว่าปริญญา (ดูข้อความที่หน้า ๔๘๗ แห่งหนังสือนี้) เพราะว่าเป็นบรรดาความรู้ทั้งหลาย ไม่มีความรู้ อะไรจะครบถ้วน — สูงสุด — ประเสริฐ — มีค่ามาก — เป็นอริยะ เท่ากับความรู้ว่า บัตถิกิเลสสิ้นแล้ว; ดังนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกความรู้ที่เกิดขึ้นในขณะแห่งความสิ้นกิเลส ว่าเป็นความรู้ชนิด ปริญญา. พวกเรารู้จักปริญญากันแต่ในแผ่นกระดาษ แล้วก็ไม่มีความรู้อะไรในความสิ้นไปแห่งกิเลสหรือความทุกข์.

๔๖. นิสสารณิธาตุที่มีอนุภาพในการละสังขารละในขั้นเด็ดขาด :

ภาวะที่ละสังขารละได้เด็ดขาด เรียกว่า นิสสารณิธาตุ; มีใจความสำคัญคือ เมื่อกำหนดจิตลงไปทีสังขารละจิตไม่รับเอา เมื่อกำหนดลงไปทีสังขารกันข้ามจิตรับเอา เป็นคู่ๆ ดังนี้คือ กามตรงกันข้ามต่อเนกขัมมะ พยาบาทตรงกันข้ามต่ออัพยาบาท วิหิงสาตรงกันข้ามต่ออวิหิงสา รูปตรงกันข้ามต่ออรูป สักกายะตรงกันข้ามต่อสักกายนิโรธ รวมเป็น ๕ คู่; ในที่สุดทีละสังขารละได้เด็ดขาด บรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุด (ดูข้อความที่หน้า ๔๙๒ แห่งหนังสือนี้). © ผู้ศึกษาหรือ

ครูผู้สอน พึงสังเกตให้เห็นเงื่อนงำหรือเคล็ดลับของการละ คือดูที่สิ่งนั้นจนเห็นความเลวร้ายไม่น่ารับเอา ครั้นดูที่สิ่งตรงกันข้าม จิตกลับยินดีรับเอา; ทำอย่างนี้เรื่อย ๆ ไปก็จะเป็นการละถึงขั้นเด็ดขาดในที่สุด. นี้เป็นวิธีที่ควรนำไปใช้อย่างยิ่งสำหรับผู้ปฏิบัติ. © สรุปความว่า ภาวะที่ละสิ่งควรละได้เด็ดขาด เรียกว่าธาตุที่ทำการละสิ่งควรละ หรือนิสสารณียธาตุ.

๔๗. เมื่อไม่ยึดมั่นในสักกายะ ย่อมบรรลุอมตะในทิวฏฐธรรม :
เมื่อได้ยินว่าอมตะ ๆ เรามักจะหมายถึงนิพพานซึ่งจะถึงกันต่อตายแล้ว แต่ในบาลีแห่งนี้ (ดูข้อความที่หน้า ๕๐๕ แห่งหนังสือนี้) แสดงให้เห็นว่า อมตะนั้นคือภาวะที่ไม่ยึดมั่นในสักกายะมีกามเป็นต้น มีแนวสัญญานาสัญญาตนสัญญาเป็นที่สุด; ความหลุดพ้นจากสักกายะเหล่านั้นเรียกว่าอมตะ ซึ่งไม่ต้องรอดต่อตายแล้ว. ผู้รวบรวมเข้าใจว่า อมตะที่สองสหาย (อุปทิสสะ โกลิตะ) ได้รับจากพระอัสสชิ ก็หมายถึงอมตะที่มีความหมายอย่างนี้, เป็นอมตะมีรสที่ผู้นั้นจะได้รับและเสวยเป็นระยะยาวนาน ก่อนแต่จะดับขันธ. ขอให้สนใจอมตะกันในลักษณะเช่นนี้เถิด อมตะจะไม่เป็นหมันเปล่า ดังที่กำลังเป็นกันอยู่.

๔๘. ความสัมพันธ์ของธรรมเก้า เท่าที่นักศึกษาควรทราบ :
ธรรมเก้าในที่นี้คือ รูปฌานสี่ อรูปฌานสี่ สัญญาเวทิตนโรธหนึ่ง รวมเป็นเก้า.
© ถ้ากล่าวโดยลำดับความสูงต่ำของกันและกัน สำหรับการเข้าอยู่ในฐานะเป็นวิหารธรรม ก็เรียกว่า **อนุปฺพวิหารเก้า**. © ถ้าเป็นการเข้าอยู่ในวิหารธรรมนั้นเพื่อเสวยสุขเป็นต้นในระยะยาว ก็เรียกว่า **อนุปฺพวิหารสมาบัติเก้า**. © ถ้าพิจารณาถึงการที่ว่าจะไรดับแล้วจึงจะเกิดวิหารธรรมข้อไหนขึ้นมา ก็กล่าวได้ว่า เมื่ออามิสฺสสัญญาดับก็ได้ปฐมฌาน เมื่อวิตกวิจารณ์ดับก็ได้ทุติยฌาน เมื่อปีติดับก็ได้ตติยฌาน เมื่ออัสสาสปัสสาสะดับก็ได้จตุตถฌาน เมื่อรูปสัญญาในรูปฌานดับ

ก็ได้้อากาสาณัญจายตนะ เมื่ออากาสาณัญจายตนะสัญญาตบก็ได้อัญญาณัญจายตนะ เมื่ออัญญาณัญจายตนะสัญญาตบก็ได้อากัญญาณัญจายตนะ เมื่ออากัญญาณัญจายตนะสัญญาตบก็ได้อเนวสัญญานาสัญญาตนะ เมื่อสัญญาและเวทนาตบก็ได้อัญญาเวทิตนโรธ; เมื่อเพ่งถึงอาการที่ทยอยกันดับแล้วมีสิ่งใหม่เกิดโดยลำดับอย่างนี้ ก็เรียกว่า **อนุปฺพทนิโรธเก้**. ๑ เมื่อตบต่อไปในขณะที่จะดับได้สนิทตามลำดับนั้น ถ้ามีอุปสรรคเกิดขึ้นขัดขวางการที่จะบรรลุธรรมที่สูงขึ้นไป เช่นกามสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุปฐมฌาน วิตักกสัญญาแห่งปฐมฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุทุติยฌาน ปิติสัญญาแห่งทุติยฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุตติยฌาน อุเบกขาสุขสัญญาแห่งตติยฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุจตุตถฌาน รูปสัญญาแห่งจตุตถฌานในอดีตขัดขวางการบรรลุอากาสาณัญจายตนะ อากาสาณัญจายตนะสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุอัญญาณัญจายตนะ อัญญาณัญจายตนะสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุอากัญญาณัญจายตนะ อากัญญาณัญจายตนะสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะสัญญาในอดีตขัดขวางการบรรลุสัญญาเวทิตนโรธชนิดยังไม่สิ้นอาสวะ แต่ไม่อาจขัดขวางสัญญาเวทิตนโรธชนิดที่สิ้นอาสวะ; เมื่อเพ่งดูที่อาการขัดขวางอยู่ตามลำดับทั้งเก้ลำดับเช่นนี้ ก็เรียกอาการนี้ว่า **อนุปฺพทวิหารอาหารเก้**. การที่ท่านใช้คำว่า **อาหาร** ซึ่งแปลว่าความเจ็บไข้ เพราะว่าการขัดขวางนั้นมีความหมายเหมือนอาการเจ็บไข้หรืออาหาร. ในภาษาบาลีท่านใช้คำอย่างนั้นได้ แต่ในภาษาไทยใช้ไม่ได้ จึงใช้คำว่า **ขัดขวาง** เช่นเราไม่อาจจะใช้คำว่ากามสัญญาเป็นอาหารแก่การบรรลุปฐมฌาน เราจึงต้องใช้คำว่า กามสัญญาขัดขวางการบรรลุปฐมฌาน ดังนี้ เป็นต้น. ๑ ผู้ศึกษาพึงสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันของลักษณะแห่งธรรมทั้งเก้น้อย่างชัดเจน ว่าถ้าหมายถึงลำดับแห่งการเกิดและแห่งธรรมเป็นเครื่องเข้าอยู่ ก็เรียกว่า **วิหาร**; ถ้าหมายถึงการเข้าอยู่เสวยสุขตลอดระยะยาว ก็เรียกว่า **วิหารสมาบัติ**; ถ้าหมายถึง

การที่จะอะไรจะต้องดับไปก่อนแล้วอะไรจึงจะเกิดขึ้นได้ ก็เรียกว่า *วิธานโรช*; ถ้าหมายถึงสิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางของการก้าวไปใหม่แต่ละขั้น ๆ ก็เรียกว่า *วิธานอาพาธ*; เป็น ๕ อย่างต่างกันอยู่ดังนี้ แต่ก็ยังมีการสัมพันธ์กัน. (ดูข้อความที่หน้า ๕๒๒ - ๕๔๑ แห่งหนังสือ).

๔๕. คนเกิดมาคำ (ตระกูลต่ำ) หรือเกิดมาขาว (ตระกูลสูง) มีหวังในนิพพานเท่ากัน : ข้อนี้เป็นการเพิกถอนวรรณะตามหลักแห่งพุทธศาสนา. วรรณะโดยกำเนิดวรรณะไหนก็ตาม เมื่อปฏิบัติผดย้อมไปบอขายทุกคติ, เมื่อปฏิบัติถูกย้อมไปสู่สุคติโลกสวรรค์, เมื่อปฏิบัติถึงที่สุดเหนือความผิดความถูก ย่อมบรรลุนิพพานโดยเสมอกัน; ดังนั้นวรรณะโดยกำเนิดย่อมไม่มี คือไม่มี ความหมาย มีแต่วรรณะโดยการทำงานหรือหน้าที่ที่ตนกระทำอยู่ คือเมื่อประพฤติ หน้าที่อย่างถูกต้องย้อมถึงที่สุดแห่งความทุกข์โดยเสมอกัน. (ดูข้อความที่หน้า ๕๔๒ แห่งหนังสือ). อายัดมั้นวรรณะโดยกำเนิดเพราะหลงไหลในมาตรฐานแห่งสังคมของตน ๆ หรือคณะนิกาย ก็นั่นแหละ.

๕๐. ไฟเกิดมาจากไม้อะไร ๆ ก็เป็นไฟเสมอกัน วิมุตติที่เป็นผลของวิริยะหรือปธานชนิดไหนก็เป็นวิมุตติเสมอกัน : ข้อนี้เป็นการชี้แนะหรือชี้ให้เห็นความจริงที่ว่า สามัญญผลในพุทธศาสนา มาจากข้อปฏิบัติที่ต่างกันตามสมควรแก่สถานการณ์ หรือสถานภาวะของผู้ปฏิบัติ เพราะเราไม่อาจจะปฏิบัติเหมือนกัน ๑๐๐% (ดูข้อความที่หน้า ๕๔๘ แห่งหนังสือ). แม้จะมีระบบปฏิบัติต่างกัน แต่ใจความของระบบนั้นก็เหมือนกัน คือปฏิบัติจนเห็นความไม่เที่ยงความเป็นอนัตตาของสิ่งนั้น ๆ แล้ว ก็ปล่อยวางด้วยกันทั้งนั้น; ดังนั้นที่สุดแห่งความทุกข์หรือนิพพาน จึงมีหนทางปฏิบัติที่จะเข้ามาได้ทุกด้านโดยรอบตัว ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำเบื้องขวาง เหมือนดวงไฟที่มีเส้นรัศมีรอบตัว ดังข้อความ

ในบาลีเกวัญสูตรแห่งทีฆนิกาย แสดงลักษณะของนิพพานว่า สัพพโตปกติ (มีทางปฏิบัติเข้ามาถึงได้โดยรอบคอบ) (ดูข้อความในหนังสือนี้ที่หน้า ๔๓๘), หรือมหาสมุทร มีทางลงสู่ได้โดยรอบมหาสมุทร ฉะนั้น (สมง. ภ. ๑ น. ๔๔๙).

๕๑. ความหมายพิเศษของคำว่า “อนันตริยะ” ที่พวกเราควร

ทราบ : อนันตริยะ แปลว่าไม่มีช่องว่างหรือระหว่างชั้น มีที่ใช้อย่างน้อยก็ ๓ ความหมาย ๑ คือคำว่า *อนันตริยสมาธิ* ได้แก่สมาธิที่ติดอยู่กับวิปัสสนา โดยไม่มีอะไรขึ้นกลาง; แม้ในขณะแห่งการบรรลุธรรมด้วยอำนาจวิปัสสนาที่มีอนันตริยสมาธิเป็นบาทฐานนี้ ก็เป็นการบรรลุรวดเดียวถึง ไม่มีการหยุดยั้งย่อเนื้อ เพราะมีสิ่งอื่นเข้ามาแทรกแซง; ท่านจึงจัดว่าเป็นสมาธิชนิดเลิศ ไม่มีสมาธิอะไรอื่นยิ่งกว่า และได้นามว่าอนันตริยสมาธิ หรือบางทีก็เรียกว่าอนันตริกสมาธิ ก็มี ดังที่มักกล่าวถึงอยู่ในรัตนสูตรขุททกนิกาย น้อย่างหนึ่ง. ๒ อีกคำหนึ่งคือคำว่า *อนันตริยกรรม* หมายถึงกรรมชั่วที่รุนแรง ให้ผลรวดเดียวถึงทุกดิอันสูงสุด ไม่มีอะไรขึ้น. กล่าวได้ว่า กรรมให้ผลรวดเดียวถึงที่สุด ไม่มีกรรมอื่นชั้นเรียกว่าอนันตริยกรรม ดังที่เราู้กันอยู่ดีแล้วว่าได้แก่อะไรบ้าง น้อย่างหนึ่ง. ๓ อีกอย่างหนึ่งคือคำว่า *อนันตริยกิจ* หมายถึงกิจในขณะแห่งวิปัสสนาชนิดที่ถึงขนาดแล้ว ที่จะตัดกิเลสบรรลุมรรคผล โดยไม่ต้องมีญาณอะไรอื่นมาขึ้นให้เป็นขั้นตอน เรียกว่า กิจแห่งการตัดกิเลสไม่มีขั้นตอนในระหว่าง หรืออนันตริยกิจ ซึ่งก็เป็นเรื่องที่มีความหมายคล้ายกับอนันตริยสมาธิอีกนั่นเอง (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๘ แห่งหนังสือนี้). ๔ สรุปความว่า อนันตริยะคำนี้ มีความหมายถึงการกระทำรวดเดียวถึงผลที่สุด ไม่มีอะไรขึ้น; มีได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ฝ่ายดีคืออนันตริยสมาธิ หรืออนันตริยกิจ ฝ่ายชั่วคือ อนันตริยกรรม. นี่เป็นเรื่องที่พวกเราควรทราบและใช้กันให้เป็นระเบียบตายตัว ไม่ยุ่งยากลำบากกันเสียที.

๕๒. ความหมายอันรวบรัดชัดเจนของคำว่า **เสขะ** และ **อเสขะ** ที่อาจใช้เป็นหลัก : เรารู้จักกันแต่เพียงว่า อเสขะคือพระอรหันต์ เสขะคือพระอริยบุคคลที่ต่ำลงมา. นี่เป็นความรู้ที่ยังไม่ชัดเจน และไม่ได้สรุปไว้อย่างกะทัดรัด. ในที่นี้มีคำที่สรุปไว้ว่า **พระอเสขะ** คือผู้รู้แจ้งแล้วไม่หมายมั่นไม่เพิลิตเพลิน ในดิน น้ำ ไฟ ลม และธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทุกอย่างโดยความเป็นตัวตน; และพระอเสขะนั้นคือผู้รู้แจ้งแล้ว ไม่หมายมั่นไม่เพิลิตเพลิน ในนิพพาน โดยความเป็นตัวตน. ส่วน **พระเสขะ** นั้น เป็นแต่เพียงผู้ที่กำลังจะเป็นเช่นนั้นเท่านั้น. นี่เป็นความหมายของคำสองคำนี้ อย่างเป็นหลักเกณฑ์และรวบรัดที่สุด แต่กว้างขวางครบถ้วนที่สุด ของคำว่าเสขะอเสขะ. ส่วน **ปุถุชน** นั้น คือผู้ไม่รู้ชัดแล้วมั่นหมายเพิลิตเพลินในสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือเหล่านั้นเป็นอย่างยิ่ง. (ดูข้อความที่หน้า ๕๕๑-๕๕๔ แห่งหนังสือนี้). ©

อีกนัยหนึ่ง **พระเสขะ** คือผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์แปด ยังไม่มีสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ เรียกแต่เพียงว่าสัมมัตตะแปด; ส่วน **พระอเสขะ** นั้นประกอบด้วยสัมมัตตะแปด แล้วยังประกอบด้วยสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ รวมเรียกว่าสัมมัตตะสิบ; (ดูข้อความที่หน้า ๕๕๖-๗). © อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า **พระอเสขะ** คือผู้ที่ประกอบด้วยศีลขันธ์ สมာธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ อันเป็นอเสขะ; โดยใจความก็คือมีสัมมัตตะแปดในนามของศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ครบถ้วน แล้วบรรลุสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติอีกสอง เป็นสัมมัตตะสิบ ซึ่งเรียกว่าศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์อันเป็นอเสขะนั้นเอง; ความหมายของอเสขะอยู่ที่สัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ; (ดูข้อความที่หน้า ๕๕๕). © ท่านมีวิธีกล่าวรวบรัดอีกอย่างหนึ่งว่า **พระอเสขะ** ประกอบด้วยศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์อันเป็นอเสขะ ซึ่งที่แท้ธรรมขันธ์ทั้งห้าอันคือสัมมัตตะสิบ นั้นเอง (ดูข้อความที่หน้า ๕๕๕). © รวมความอย่างรวบรัดก็ว่า

พระเสขะประกอบด้วยสัมมัตตะแปด พระอเสขะประกอบด้วยสัมมัตตะสิบ
เท่านั้นเอง. แม้จะใช้คำที่เป็นไวพจน์อย่างอื่น ก็ยังคงมีความหมายอย่างนี้.

๕๓. พระโสดาบันละได้เฉพาะราคะโทสะโมหะ ชนิดที่นำไป

สู่อบาย : พระโสดาบันละราคะ โทสะ โมหะ ได้เฉพาะชนิดที่หยาบจนถึงกับนำ
ไปสู่อบาย (อปายกมณิยะ) จึงได้ชื่อว่าผู้บัตประตุแห่งอบาย. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้
เห็นว่า ราคะ โทสะ โมหะมิได้มีเพียงชั้นเดียวหรือระดับเดียว ยังมีสูงต่ำกว่ากัน ๐
ที่เป็นชั้นหยาบชั้นเลวที่สุด ย่อมนำไปสู่อบาย, ที่ไม่หยาบไม่เลวไม่ต่ำถึงขนาดนั้น
ก็ไม่นำไปสู่อบาย เช่นรูปราคะ อรูปราคะ ซึ่งเป็นกลุ่มโลภะ ปฏิฆะซึ่งเป็นกลุ่ม
โทสะ และโมหะที่สูงกว่าสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ซึ่งพระโสดาบัน
ยังละไม่ได้ ซึ่งจะไปละได้ในชั้นอริยมรรคที่สูงขึ้นไปเช่นอนาคามิมรรคเป็นต้น;
ดังนั้น จึงเกิดแบ่งเป็นราคะ โทสะ โมหะ ชั้นที่นำขึ้นไปสู่อบาย ที่พระโสดาบันจะ
ต้องละเด็ดขาด (ดูข้อความที่หน้า ๕๖๕ แห่งหนังสือนี้), และราคะ โทสะ โมหะชนิด
ที่ไม่ถึงกับนำไปสู่อบาย ซึ่งพระโสดาบันยังละไม่ได้. ๐ ผู้ศึกษาอย่าได้เข้าใจว่า
เมื่อเรียกว่าราคะ โทสะ โมหะแล้ว จะมีน้ำหนักหรือความหมายเท่า ๆ กัน หมด;
ขอให้รู้จักแบ่งแยกกันเป็นสองระดับเช่นนี้เถิด.

๕๔. แม้ได้เห็นได้ยินได้ประสบได้สัมผัสธรรมวัตตุหรือธรรม-
นิมิตอย่างเดียวกัน แต่บรรลุธรรมต่างกัน : ข้อนี้เป็นของธรรมดาไม่แปลก
ประหลาด เพราะความที่มีอินทรีย์ต่างกันแห่งบุคคลนั้น ๆ บางคนไม่บรรลุละไ
เลย บางคนบรรลुได้เพียงโสดาปัตติผล บางคนบรรลुถึงอรหัตตผล ดังข้อความ
ในหนังสือนี้ที่หน้า ๕๕๐-๑, ๖๕๖-๗ และที่หน้า ๖๘๖-๗; บางคนเกิด
ธรรมจักขุ บางคนไม่เกิดธรรมจักขุ เช่นในข้อความแห่งธัมมจักกัปปวัตตนสูตร.
ในบางกรณีฟังแล้ว ภิกษุบางพวกอาเจียนโลหิตตาย บางพวกลาสิกขาออกไป บาง
พวกบรรลุอรหัตตผล ดังข้อความในอัคริขันธ์รูปมสูตร (ดูข้อความใน ขุ.โอ. หน้า ๑๑-

๒๓). © และเหตุบังเอิญอย่างอื่นยังมีอีก คือในการแสดงธรรมคราวเดียวกัน บางพวกฟังด้วยจิตใจได้ปัญญา, บางพวกฟังไม่ดี คือสนใจแต่คำพูด สนใจแต่ผู้พูด สนใจแต่ประโยชน์ของตนเอง จิตฟุ้งซ่าน ทำในใจไม่แยกกาย ดูถูกการฟังธรรม คอยจ้องจับข้อผิดพลาดของผู้แสดง ดังนี้แล้วไม่ได้ปัญญา หรือผลของการฟังธรรมเลย (ดูข้อความในหนังสือที่หน้า ๓๑๗ - ๘ และดูข้อความประกอบที่หน้า ๑๓๗๓), ดังนี้ก็มี. ผู้ศึกษาฟังสังเกตดูให้ดี แล้วไม่ต้องประหลาดใจในข้อนี้; ยิ่งเฉพาะในสมัยนี้ด้วยแล้วยังจะมีความเป็นอย่างนี้มากชน.

๕๕. หลักเกณฑ์การพยากรณ์ตนเอง ว่าบรรลุโสดาปัตติผล

หรือไม่ : หลักเกณฑ์นั้นคือ ผู้นั้นเว้นขาดจากภัยเวร ๕ ประการ (ศีลห้า) มีโสดาปัตติยงค์ ๔ ประการ (ดูที่ลำดับหมวดธรรม) และมีริยญาयธรรม (ความรู้โดยประจักษ์แห่งอภิปัจจยา) ก็เป็นอันว่าพยากรณ์ตนเองได้ว่าเป็นโสดาบัน (ดูข้อความที่หน้า ๕๗๗, ๕๘๐, และที่หน้า ๕๘๔ แห่งหนังสือ).

๕๖. ชื่อของญาณอีก ๒ ชื่อ ที่เราไม่คุ้นเคยกัน แต่ควรเป็น

ที่คุ้นเคย : ชื่อสองชื่อนั้นคือ ธรรมญาณ และ อำนวยญาณ. ความรู้ที่ประจักษ์แก่ตนในบัดนี้ด้วยญาณใด ญาณนั้นชื่อว่า ธรรมญาณ; การคำนวณออกไปถึงอดีตอนาคตว่าถ้ามีญาณอันเป็นสัจจะในเรื่องนี้ก็เป็นความรู้อย่างเดียวกับญาณที่รู้อยู่ในปัจจุบันนี้ นี้เรียกว่า อำนวยญาณ. (ดูข้อความที่หน้า ๕๘๗ แห่งหนังสือ). หวังว่าคำสองคำนี้ จะเป็นคำที่ใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายในหมู่พวกเรา สืบต่อไป. ผู้ประกอบพร้อมด้วยญาณทั้งสองนี้ ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วย ทัฏฐิทัสสนะ คือเป็นพระโสดาบัน (ดูที่หน้า ๕๘๘).

๕๗. ความหมายอันยุ่งยากของคำว่า “สุปาที” ซึ่งแปลว่า

“มีอุปาทิเหลือ” : ความยุ่งยากอยู่ตรงความหมายของคำว่า อุปาทิ ซึ่งเป็นที่

ยอมรับกันว่าแปลว่า “เชื่อ”. ครั้นถามว่าเชื่อนั้นหมายถึงอะไร คำตอบก็แตกต่างกันไปตามควรแก่กรณี. © เท่าที่ได้ประมวลสอบสวนดูแล้ว พอจะจับใจความได้ว่า ในกรณีแห่ง **สอุปาทิเสสนุคคลเก้า** คำว่าอุปาทิหมายถึง **กิเลสที่เหลืออยู่** บางส่วนที่ไม่ทำความเป็นพระอรหันต์ ยังคงเป็นเพียงอนาคามี สกทาคามี โสดาบัน ดังข้อความในหนังสือที่หน้า ๖๐๓ — ๖๐๗. © ในข้อความที่มี **การปฏิบัติธรรมสำหรับความเป็นพระอรหันต์ เช่นสติปัฏฐานสี่ แล้วไม่ประสบผล** ตามตามนั้น คงได้ผลเพียงเป็นอนาคามี เพราะอุปาทิเหลืออยู่ ดังบาลีที่ว่า สติวา อุปาทิเสเส อนาคามีตา คำว่าอุปาทิหรือเชื่อในกรณีนี้ ก็หมายถึง **กิเลสที่เหลืออยู่** เช่นเดียวกัน. © ส่วนในกรณีแห่ง **นิพพานธาตุ ๒ อย่าง** ในคัมภีร์อิติวุตตกะ ที่มีข้อความว่า เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว แต่เวทนายังไม่เป็นของเย็นสนิท นั้นเป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ซึ่งแสดงว่ากิเลสหรือไฟดับแล้วก็จริงแต่ความร้อนยังเหลืออยู่ ต้องรอจนกระทั่งเวทนาเย็นสนิทจึงจะจัดเป็นอนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เปรียบเหมือนกระเบื้องเผาแดงจัดเชื้อออกจากเตา แม้จะเปลี่ยนเป็นสีดำแล้ว แต่ยังร้อนจับไม่ได้ ระยะเวลาหนึ่ง ต่อมาเย็นสนิทจับได้ นี้ก็ระยะเวลาหนึ่ง. ระยะเวลาแรกเรียกว่า **สอุปาทิเสส** ระยะเวลาหลังเรียกว่า **อนุอุปาทิเสส**. คำว่าอุปาทิในกรณีอย่างนี้ หมายถึง **ความร้อนที่เหลืออยู่** แม้เมื่อไฟดับแล้วคือสิ้นกิเลสแล้ว แต่เวทนายังไม่เย็นสนิท ต่อมาเวทนาเย็นสนิทเรียกว่าดับสนิทไม่มีอุปาทิเหลือ ดังนี้. (ดูข้อความที่หน้า ๔๔๕ — ๗ และที่หน้า ๗๖๓ — ๕ แห่งหนังสือนี้). © ส่วน **คำอธิบายนิพพานธาตุทั้งสองที่กล่าวอธิบายกันในชั้นหลัง** อธิบายว่า พระอรหันต์ยังเป็น ๆ เรียกว่ามีสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือมีอุปาทิเหลือ ครั้นพระอรหันต์ตายหรือดับขันธลง ท่านเรียกกันว่ามีอนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือไม่มีอุปาทิเหลือ; โดยนัยนี้ คำว่าอุปาทิในกรณีนี้หมายถึง **ร่างกายหรือเบญจขันธ์** ซึ่งสอนกันอยู่ทั่วไปในสำนักเรียน. © สรุปความว่า **อุปาทิหรือเชื่อ** หมายถึงกิเลสก็มี หมายถึงความร้อน

ของสิ่งทมิความร้อนก็มี หมายถึงนามรูปหรือขันธห้าก็มี ผู้บัญญัติพิงศศึกษาใคร่-
ครวญดูเองตามควรแก่กรณีเกิด. สำหรับผู้รวบรวมหนังสือเล่มนี้มีความเห็นว่า
อุปาทิในกรณีแห่งนิพพานธาตุนั้น หมายถึงความร้อนเหลือเศษหรือความร้อน
แฝง ที่ยังไม่ดับสนิท แม้ต้นเหตุคือกิเลสหรือไฟจะได้ดับไปแล้ว; จึงถือเป็น
หลักว่า นิพพานธาตุทั้งสองอย่างนั้น เป็นนิพพานธาตุเมื่อพระอรหันต์ยังมีชีวิต
อยู่ด้วยกันทั้งสองอย่าง.

๕๘. การละนิเวรณห้ำ มีความหมาย ๒ ระดับ : บุคคลอยู่ใน
นิเวรณห้ำย่อมระงับไป แต่จะกลับมาอีกเมื่อไม่อยู่ในนิเวรณห้ำ; อย่างนี้เป็น
การละชั่วคราว คือละด้วยอำนาจของนิเวรณห้ำ. ส่วนพระอรหันต์ละนิเวรณห้ำได้เด็ด-
ขาด เพราะทำลายรากเง้าของนิเวรณห้ำแล้วโดยสิ้นเชิง ดังนั้นท่านจะอยู่ในนิเวรณห้ำ
หรือไม่อยู่ในนิเวรณห้ำก็ไม่มีนิเวรณห้ำเกิดขึ้นได้ เป็นการละอย่างเด็ดขาด; พระบาลี
มีอยู่อย่างนี้ ผิดกันจากที่เราเรียนเราสอนกันอยู่ว่า ละนิเวรณห้ำได้ด้วยนิเวรณห้ำ ซึ่งเป็น
การละได้ชั่วคราวเท่านั้น. (ดูข้อความในหนังสือนี้ ที่หน้า ๖๒๐ — ๖๒๑).

๕๙. คำแทนชื่อพระอรหันต์ที่เราไม่เคยได้ยิน เพราะไปแปล
เป็นภาษาไทยกันเสียหมด : ตัวอย่างเช่นคำว่า เกพลี นิททโส ตาทิ อตัมมโย
 เป็นต้น เรานิยมแปลเป็นภาษาไทยตามหลักการแปลในห้องเรียนกันเสีย จนไม่
รู้ว่าคำเหล่านี้เป็นคำที่ใช้เรียกพระอรหันต์กันอยู่ในยุคพุทธกาลหรือก่อนพุทธกาล
เช่นเดียวกับคำว่าอรหันต์เป็นคำกลางบ้านใช้กันอยู่ทั่วไปเพื่อเรียกพระอรหันต์นั้น
เอง. © สำหรับคำว่า เกพลี ไม่ควรจะไปแปลออกมาในความหมายภาษาไทย คงใช้
คำว่าเกพลีสำหรับพูดหรือเรียกผู้ที่เบ็นพระอรหันต์ให้เป็นคำธรรมดาคำหนึ่ง. ถ้า
อยากจะแปลก็ต้องแปลให้ได้ความหมายครบและชัด เพื่อรู้จักพระอรหันต์ดีขึ้น.
ถ้าแปลอย่างนักเรียนในห้องเรียนแปลก็คงจะแปลว่าผู้สิ้นเชิง หรืออะไรในทำนอง

นั้น คงไม่แปลว่า *ผู้มีไภวฉัตรธรรม* คือมีความสมบูรณ์ถึงที่สุด. เข้าใจว่าที่พวกฝรั่ง เขาแปลคำว่า อรหันต์ ออกมาว่า *The Man Perfected* นั้น คงจะได้ถอดเอาความหมายมาจากคำว่า เกพลินั่นเอง; จึงคิดว่าไม่แปลกกันดีกว่า. (ดูข้อความในหนังสือหน้า ๖๒๐ — ๖๒๙). © สำหรับคำว่า *นิทโส* นักเรียนบาลีคงจะแปลว่า ไม่มีสับ ไม่ใช่สับ, เลยไม่รู้ว่าจะหมายความว่าอะไร. ที่ถุณั้นเข้าใจว่าต้องแปลว่า *ผู้ไม่มีด้ายชายเชิงเหลือไว้สำหรับต่อด้ายชุดใหม่เพื่อทอทุกครั้งต่อไป*. คำว่า ทส แปลว่า ด้ายชายเชิง มิได้แปลว่าสับ, แต่ถ้าเราอย่าแปล เรียกทับศัพท์ว่า นิทสสะ ก็จะถูกต้องและศักดิ์สิทธิ์ สำหรับที่จะเป็นคำใช้เรียกพระอรหันต์อีกคำหนึ่ง อย่างทับศัพท์ไปเลย (ดูหนังสือ พุ. โส. ที่หน้า ๓๙๖ ประกอบ). © สำหรับ คำว่า *ตาที* เราแปลกันว่า *ผู้คงที่*. นี้คืออย่างยิ่งชั่วหน่อย พอจะมองเห็นความหมายของพระอรหันต์ ว่าท่านไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ใดๆ แต่ก็ไม่ใช่ดวงที่จะใช้เรียกใช้พูด; ใช้คำว่า *ตาที* ไปตามเดิมดีกว่า. © สำหรับคำว่า *อตัมมโย* นั้น เป็นคำที่ทำความยุ่งยากมากในการแปลทั้งในบาลีและในอรรถกถา จนไม่รู้ว่าจะเอาใจความกันอย่างไร เรียกทับศัพท์กันดีกว่า. ถ้าจะแปลก็ควรจะแปลว่า *ผู้ไม่สำเร็จมาจากสิ่งปรุงแต่งนั้น ๆ*. การแปลว่า *ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ* นั้น ไม่เข้ารูปกับพยัญชนะเลย หมัดความศักดิ์สิทธิ์ไปเป็นอันมาก ควรเรียกทับศัพท์ว่า *อตัมมโย* ดีกว่าอีกเช่นกัน. (ดูข้อความที่หน้า ๙๓๐ และ ๙๙๕ แห่งหนังสือนี้). © ยังมีไวพจน์ของพระอรหันต์คำอื่น ๆ อีก ที่ควรนำมาศึกษา.

๖๐. ความหมายอันยุ่งยากของทิฏฐิที่ว่า “มี” และทิฏฐิที่ว่า “ไม่มี” : เกี่ยวกับเรื่องนี้ ต้องรู้จักแบ่งทิฏฐิออกเป็น ๒ ระดับกันเสียก่อน คือระดับโลกิยะและระดับโลกุตตระ. ถ้าเป็น *ระดับโลกิยะ* จะมีการบัญญัติว่า “มี” หรือว่า “ไม่มี” ตามควรแก่กรณี เช่นว่าโลกหน้ามีหรือว่าโลกหน้าไม่มี เป็นต้น. แต่ถ้า *ระดับโลกุตตระ* จะไม่มีการบัญญัติว่า “มี” หรือว่า “ไม่มี” แต่

จะบัญญัติว่าเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นกำรบัญญัติที่ถูกต้องตามความเป็นจริงที่ดับตัวตนเพราะดับสมมติและบัญญัติ จึงเป็นไปเพื่อความสิ้นกิเลสและอาสวะ. © ความข้อนี้อาจจะนำมาจับกันกับคำพูดแห่งยุคปัจจุบัน คือคำว่า บวกหรือลบ. บวก หมายความว่า มี ลบ หมายความว่า ไม่มี พอที่จะเรียกได้ว่า ทิฏฐিবวก (ภวทิฏฐิ) หรือ ทิฏฐิลบ (วิภวทิฏฐิ). © พระอรหันต์ไม่มีทั้งทิฏฐিবวกและทิฏฐิลบ เพราะเห็นแจ่มแจ้งในอิทัปปัจจยตา มีผลเลยไปถึงกับว่าไม่อาจจะเกิดความรู้สึกที่เป็นฝ่ายค้านหรือเป็นฝ่ายยอมรับต่อทิฏฐิฝ่ายไหน, อยู่ในโลกได้โดยไม่มีกำรกระทบกับฝ่ายไหน. © พุทธบริษัทควรจะสนใจความหมายของคำว่าภพ (มี) และวิภพ (ไม่มี) ให้ดี คือให้ถูกต้อง จนไม่ไปยึดติดทั้งสองฝ่าย ไม่เป็นผู้คัดค้านไม่เป็นผู้สนับสนุนแก่ฝ่ายใด สมควรแก่ความเป็นพระอรหันต์เพราะความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา ดังที่กล่าวแล้ว. เรากำลังตีความของคำว่า “มี” หรือ “ไม่มี” กันอยู่อย่างผิดๆ ในการเรียนการสอนอยู่เป็นประจำ. (ดูข้อความที่หน้า ๖๓๖ แห่งหนังสือนี้).

๖๑. ลำดับแห่งพระอริยบุคคลที่แปลก ซึ่งตามธรรมดาเราไม่คอยสนใจกัน : เพราะเราไม่ค่อยจะได้ยินจึงถือว่าแปลก และเราไม่ค่อยสนใจ เพราะเข้าใจยาก มีคำที่ไม่เข้าใจอยู่เป็นอันมาก; กล่าวคือ © ๑. อุกโตภาควิมุคฺติ ซึ่งแปลว่า หลุดพ้นโดยส่วนสอง เรามักจะเข้าใจกันว่าได้แก่เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ที่แท้ท่านหมายถึงกำรบรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติด้วยและมีความแคล้วคล่องว่องไวในวิโมกข์ทั้งแปดด้วย จึงเรียกว่า วิมุตติโดยส่วนสอง. ผู้ที่เข้าใจอย่างแรกควรเข้าใจเสียใหม่ (ดูข้อความที่หน้า ๖๕๘ แห่งหนังสือนี้). © ๒. พวกปัญญาวิมุคฺติ เป็นผู้หลุดพ้นที่ไม่เกี่ยวกับวิโมกข์แปด หากแต่เห็นโทษแห่งวิญญาณฐิติเป็นต้นด้วยวิปัสสนาก็หลุดพ้นได้ (ดูข้อความที่หน้า ๖๖๒). [ทั้งสอง

พวกนี้ เป็นชั้นพระอรหันต์]. © ลำดับถัดไปคือ ๓. **กายสักขี**, กายสักขี คือผู้
 ถูกต้องวิโมกข์ แต่อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป (ดูข้อความ
 ที่หน้า ๖๖๖). © ๔. **กัญฐิปัตตะ** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ มีบัญญัติรุนแรง
 อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป (ดูข้อความที่หน้า ๖๖๘). ©
 ๕. **สัทธาวิมุตต์** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ มีสัทธารุนแรงเป็นรากฐานแห่งบัญญัติ
 อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางเหล่า ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป (ดูข้อความที่หน้า ๖๖๙). [ทั้ง
 สามพวกนี้ เป็นชั้นพระสกทาคามีและอนาคามี (ดูข้อความนี้ที่หน้า ๗๒๐)]. © ลำดับถัดไป
 คือ ๖. **อัมมานุสारी** คือผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ แต่มีกรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่ง
 ของเขา คือเขามีบัญญัติในการพิจารณาธรรมอยู่เป็นปกติ อาสวะสิ้นไปเพียง
 บางส่วน ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป (ดูข้อความที่หน้า ๖๗๐). © ๗. อันดับสุดท้าย
 คือ **สัทธานุสारी** ได้แก่ผู้ที่ไม่ถูกต้องวิโมกข์ แต่มีศรัทธาและความรักในตถาคต
 เหลือประมาณ อาสวะสิ้นไปแต่เพียงบางส่วน ยังจะต้องปฏิบัติต่อไป (ดูข้อความ
 ที่หน้า ๖๗๑). [ทั้งสองพวกนี้ อยู่ในชั้นพระโสดาบัน หรือเตรียมโสดาบัน คือแน่นอนว่า
 จะเป็นโสดาบันก่อนสิ้นชีวิต ดังบาลีโอกกันตสฺ. แห่งขันธ์. (ดูข้อความที่หน้า ๖๗๐—๖๗๑
 และหน้า ๕๙๒)]. © สรุปความว่า การวางลำดับแห่งพระอริยบุคคลชุดนี้ ท่าน
 ถือเอาการมีวิโมกข์หรือไม่มีวิโมกข์เป็นหลักใหญ่, การเสวยรสแห่งวิโมกข์หรือไม่
 และธรรมที่เป็นจริตินิสัย เช่นบัญญัติ เช่นสัทธา เช่นการเพ่งพิสูจน์ ความมี
 สัทธาและความรักในตถาคตเป็นต้น เป็นหลักรอง. นี้ทำให้เห็นลึกลงไปละเอียด
 อ่อนยิ่งกว่าหลักเกณฑ์แห่งการละสังโยชน์สืบตามลำดับ ดังที่เราเรารู้กันอยู่. ©
 ถ้าสังเกตดูให้ดีจะพบว่า **ชั้นเตรียมโสดาบัน** นั้น อยู่ในฐานะที่พวกเราเป็นจำนวนมาก
 อาจจะเข้าถึงได้ โดยไม่ยากเลย.

๖๒. การสันตติหาหรือนิพพาน เป็นสิ่งที่มิได้ทั้งที่กายยัง
 ปรากฏอยู่ : การสันตติหาหรือนิพพาน (ดูข้อความที่หน้า ๔๒๒ และหน้า ๔๔๔

แห่งหนังสือ), การสิ้นตณหานัน เป็นสิ่งที่มีได้ทั้งที่กายยังปรากฏอยู่ คือยังไม่ตาย (ดูข้อความที่หน้า ๖๕๗); ดังนั้นความจริงจึงมีว่า นิพพานนั้นมิใช่การแตกทำลายแห่งกาย แต่เป็นการสิ้นไปของกิเลสถึงที่สุด สำเร็จเด็ดขาดไปแล้วตั้งแต่กายยังมีชีวิตอยู่. การแสวงหานิพพานในกายที่แตกทำลายแล้วนั้น จะเป็นเรื่องบ้าหลังเสียมากกว่า. ข้อนี้แสดงว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** เป็นสิ่งที่มีแล้วตั้งแต่กายยังไม่แตกดับ การแตกดับของกายจึงมิใช่ นิพพาน แต่ นิพพานเป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสต่างหาก. ข้อความนี้จะช่วยอธิบายปัญหาเกี่ยวกับนิพพาน ๒ อย่างได้ดี พึงศึกษาประกอบกันกับข้อที่ ๓๗, ๔๓, ๔๔, และข้อที่ ๕๗, แห่งคำข้แจงนี้.

๖๓. เราพูดกันอยู่อย่างผิด ๆ ตลอดเวลาว่า พระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด : ท่านผู้พันพิเศษแล้ว (**พระอรหันต์**) ท่านถอนความเกิดในภพต่าง ๆ ได้หมดสิ้นแล้ว ทำลายเชื้อแห่งความเกิดหมดสิ้นแล้ว จึงไม่มีอะไรที่จะไปเกิด ดังนั้นคำถามที่ว่าเกิดอีกหรือ? ไม่เกิดอีกหรือ? เกิดบ้างไม่เกิดบ้างหรือ? เกิดก็ไม่ใช่ไม่เกิดก็ไม่ใช่หรือ? จึงเป็นคำถามที่เป็นโมฆะ ไม่มีที่ตั้งที่อาศัยแห่งวัตถุที่เป็นตัวปัญหา. © คนธรรมดาคิดด้วยอวิชชา พูดด้วยอวิชชา จึงเอาเบญจขันธ์มาเป็นตัวตนของตนเองบ้าง ของพระอรหันต์บ้าง ทำให้มีตัวตนสำหรับจะตายและจะเกิด จึงมีปัญหาเนื่องกันกับความเกิดและความตายให้ยุ่งไปหมด. © พระอรหันต์ไม่ใช่เบญจขันธ์ แม้ความเป็นพระอรหันต์จะตั้งอยู่หรืออาศัยเบญจขันธ์เป็นที่แสดงออก ท่านก็ไม่มีความเป็นตัวตนที่เบญจขันธ์ พระอรหันต์จึงอยู่นอกเหนือโวกหารที่จะพูดว่าตายหรือเกิด. © เราไม่ควรจะพูดกันผิด ๆ อีกต่อไปว่า พระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด หรือแม้แต่ว่าเกิด หรือเกิดบ้างไม่เกิดบ้าง หรือเกิดก็ไม่ใช่ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ดังนี้อีกต่อไป. นั้นแหละคือข้อที่เราพูดกันอยู่อย่างผิด ๆ ตลอดเวลาว่าพระอรหันต์ตายแล้วไม่เกิด ซึ่งโดยแท้จริงนั้นพระอรหันต์ไม่มีตัวตนที่จะตาย. (ดูข้อความที่หน้า ๖๕๘ แห่งหนังสือ).

๖๔. หลักเกณฑ์การตรวจสอบการบรรลุอรหัตตผลของตนเอง.

เอง : โดยไม่ต้องอาศัยคำบอกกล่าวของผู้อื่น หรือคำนวณด้วยเหตุผลใดๆ แต่ให้ทดสอบด้วยการสังเกตว่าต่อไปนี้ เมื่อรับอารมณ์ทางตาเป็นต้นแล้วเกิดราคะ โทสะ โมหะหรือไม่เกิด ถ้าไม่เกิดก็หมายความว่าบรรลุอรหัตตผลโดยแท้จริง ถ้ายังเกิดอยู่ก็หมายความว่ายังไม่บรรลุอรหัตตผล (ดูข้อความที่หน้า ๗๐๑ แห่งหนังสือนี้). ฟังดูเป็นเรื่องที่ง่ายมาก จนไม่มีใครสนใจที่จะใช้หลักเกณฑ์นี้ ไปสนใจหลักเกณฑ์อันวิถิตถาร เช่น เกียงให้แสดงปาฏิหาริย์ดูบ้าง เป็นต้น ซึ่งไม่เกี่ยวกันเลย (ดูหนังสือที่หน้า ๔๓๓-๔๓๖). © ผู้รวบรวมได้ฟังคำบอกเล่าหลักเกณฑ์นอกพระคัมภีร์อย่างน่าขบขันว่า รตนน้ำสามโองใหญ่ก็ไม่หนาว หรือเอาปืนแอบยิงข้างหลังท่านผู้นั้นก็ไม่สะดุ้ง ก็ถือว่าเป็นพระอรหันต์ ดังนี้เป็นต้น; กลายเป็นเรื่องชวนหัวไป. © ขอให้ถือเป็นหลักเกณฑ์ว่า ความไม่เกิดราคะ โทสะ โมหะเป็นเครื่องวัดที่แน่นอนของความสิ้นราคะโทสะโมหะ ซึ่งเป็นเรื่องของพระอรหันต์โดยตรง. (ดูข้อความที่หน้า ๗๐๒-๗๑๑ ประกอบ).

๖๕. ความหมายกำกวมของคำว่าสมณะเป็นต้น ที่ทำให้เกิด

ปัญหายุ่งยาก อันเป็นเหตุให้เถียงกัน : พวกเรามากจะไม่ทราบกันในข้อที่ว่า ลัทธิศาสนาต่างๆ ในอินเดียใช้คำที่สำคัญๆ ร่วมกัน เช่น คำว่า *สมณะ* *สมณพราหมณ์* และ *อรหันต์* เป็นต้น. แม้ลัทธิเหล่านี้ใช้คำเหล่านี้ร่วมกัน แต่ก็มี ความหมายต่างกัน ดังนั้นจึงเกิดปัญหาขึ้นมาเช่นว่า ลัทธิอื่นก็มีสมณะ พุทธศาสนาก็มีสมณะ แล้วมันจะต่างกันอย่างไร; หรือบางทีก็มีปัญหาว่ามีสมณะแต่ในลัทธินี้ ลัทธิอื่นไม่มีสมณะ. © ขอให้ทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า แต่ละลัทธิ มีสมณะ มีพราหมณ์ มีพระอรหันต์ ตามความหมายแห่งลัทธิของตนๆ. © พุทธศาสนามี *สมณะ* คืออริยบุคคลสี่ตั้งที่ทราบกันอยู่แล้ว; พวกอื่นก็มีสมณะไปตามแบบของเขา เรียกว่าสมณะเหมือนกัน; ดังนั้นจึงมีคำกล่าวซึ่งพระพุท-

เจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุบันลือสีหนาทว่า "ลัทธิอื่น ว่างจากสมณะแห่งลัทธิอื่น" ซึ่งหมายความว่า แต่ละลัทธิต่างก็มีสมณะตามแบบหรือตามบทบัญญัติแห่งลัทธิของตน. ๑ สำหรับคำว่า *พราหมณ์* นั้น ลัทธิพราหมณ์เขาก็มีพราหมณ์ตามแบบของเขา ในพุทธศาสนาหมายถึงพระอรหันต์นั่นเองที่เป็นพราหมณ์ คือผู้หมดบาป. ๑ พุทธศาสนามี *พระอรหันต์* ตามแบบที่เราเรารู้กันอยู่แล้ว พวกอื่นก็มีพระอรหันต์ตามแบบของเขา แปลกกันออกไปกระทั่งว่าพระอรหันต์ต้องไม่นั่งผ้าเป็นต้น (ดูข้อความที่หน้า ๗๑๑-๗๑๘ และที่หน้า ๗๑๘ แห่งหนังสือนี้). ๑ สรุปความว่าเราอย่าต้องเถียงกันด้วยเรื่องนเลย.

๖๖. โวหารพูดเกี่ยวกับความคับทุกข์ โดยหลายปริยาย :

โดยทั่วไปที่ทุกคนทราบอยู่แล้ว คือคับทุกข์ได้เพราะการดับแห่งตัณหา ตามหลักแห่งอริยสัจนั่นเอง. แต่ยังมีโวหารอื่นที่แยบคายเช่นว่า *คับทุกข์ได้เพราะคับอวิชชาแล้วดับอุปาทานส์ได้* ก็มี ดังข้อความที่หน้า ๗๓๑ แห่งหนังสือนี้; หรือว่า *คับอวิชชาแล้ว สายแห่งปฏิจสมุปบาทส่วนนิโรธวารก็ดับไป คือทุกข์ดับ* ดังนี้ก็มี ดังข้อความที่หน้า ๗๓๒. ๑ แม้ในคำที่กล่าววว่า *คับตัณหาเสียได้* ก็มี โวหารที่ลึก คือดับนันทิในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งตัณหาเสียได้ คือได้แก่ *ดับนันทิในอายตนะภายนอก* ดังข้อความที่หน้า ๗๓๒ และ *ดับนันทิในเบญจขันธ์* ดังข้อความที่หน้า ๗๓๓. ๑ ที่ลึกซึ่งไปกว่านั้นคือ *เห็นอาทีนพแห่งสัญญา नियมธรรม* (สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความผูกพัน) และอุปาทาน नियมธรรม (สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ) ทั้งหลายจนวิญญาณที่เกิดเกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ ไม่มีที่ตั้ง คือไม่มีสังขารที่จะปรุงแต่ง เป็นเหตุให้นามรูปดับ อายตนะดับ ฯลฯ ตามลำดับแห่งปฏิจสมุปบาท ความทุกข์ก็ดับ ดังข้อความที่หน้า ๗๓๓-๗๓๔ ดังนี้ก็มี. ๑ บางทีท่านก็ทรงใช้สำนวนว่า *เห็นอาทีนพแห่งสัญญา नियมธรรม* แล้ว ไม่มีการหยั่งลงแห่งนามรูป คือนามรูปไม่อาจจะตั้งขึ้น ก็ไม่มีอายตนะ ฯลฯ ตามสายแห่งปฏิจสมุปบาท ความทุกข์ก็ไม่มี

ตั้งข้อความในหมายเหตุท้ายข้อบนแห่งหน้า ๗๓๔. ๐ เป็นที่น่าสังเกตว่า บางแห่งท่านทรงใช้คำว่า **วิญญาณ** ในความหมายของอุปาทาน ดังข้อความที่หน้า ๗๔๙, ๔๐๐—๔๐๑. บางแห่งทรงใช้คำว่า **นันทิ** ในความหมายของอุปาทาน ดังข้อความที่หน้า ๓๓๖, ๓๕๕, ๗๓๓ และหน้า ๗๔๓. รวมความว่า วิญญาณก็คือนันทิกิตติ อุปาทานกิตติ ในกรณีอย่างนี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน คือเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. ๐ ข้อนี้ทำให้มีไวพจน์ของคำว่าความดับทุกข์ ขึ้นอีกหลายคำคือ ความดับแห่งอุปธิ ความดับแห่งอวิชชา ความดับแห่งสังขาร ความดับแห่งวิญญาณ ความดับแห่งผัสสะ ความดับแห่งเวทนา ความดับแห่งตัณหา ความดับแห่งอุปาทาน ความดับแห่งอาร์มภะ ความดับแห่งอาหาร ความดับแห่งอญชิตะ ความดับแห่งผัสสายตนะ ฯลฯ ซึ่งรวมกันแล้วก็หมายความว่า มีความดับแห่งอุปาทาน ในธรรมต่าง ๆ ชื่อเหล่านั้น ดังข้อความที่หน้า ๗๓๗, ๗๓๙ ฯลฯ. ๐ สำหรับ **อาการแห่งการดับ** พระองค์ทรงระบุว่า ถ้าไม่ปักใจลงไปในเรื่องใด สิ่งนั้นก็ไม่มีอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณไม่มีก็ไม่มีนามรูป ฯลฯ ก็ไม่มีนิตหรือตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ ฯลฯ ก็ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ ฯลฯ ก็ไม่มีสายนแห่งปฏิจัสมุปปาท ดังข้อความที่หน้า ๗๔๐ และ ๗๔๑. ๐ ส่วนฝ่ายที่เป็นปฏิบัติขันธ์ คือฝ่ายความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ก็มีสำนวนกล่าวไว้หลายปริยาย เช่นเดียวกัน ฟังทราบโดยนัยะตรงกันข้ามจากข้อความข้างบน หรือดูข้อความ เช่นที่หน้า ๓๒๘, ๒๙๖, ๓๓๖, ๓๓๗, ๓๔๐, ๓๕๐, ๓๕๕ แห่งหนังสือนี้.

๖๗. การละอวิชชาได้ เพราะเห็นอายตนิภรรมทั้งปวงตามที่ เป็นจริง : อายตนิภรรมมี ๕ หมวด หมวดละหก คืออายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก ผัสสะหก เวทนาหก รวมเป็นสามสิบ; เห็นตามที่เป็นจริงว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่น ตรงกันข้ามจากที่คนธรรมดาเห็น

คือเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๕ พร้อมทั้งเชิงอรรถ และหน้า ๑๑๒, ๓๑๕ แห่งหนังสือนี้). © ในการสอนนักรรรม เรื่องอวิชา การละอวิชา ยังไม่ค่อยชัดเจน ควรจะปรับปรุงกันเสียใหม่ให้เป็นคำอธิบายที่ ชัดเจน.

๖๘. ลำดับแห่งการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะที่ชัดเจน : คำว่า วิมุตติญาณทัสสนะต้องแปลว่า ญาณทัสสนะที่รู้เห็นวิมุตติอันเกิดแล้ว; มิได้ แปลว่าญาณทัสสนะเพื่อทำวิมุตติอันยังมีได้เกิดให้เกิด. © ปฏิจจสมุပ္บาทอัน เป็นกระแสแห่งการเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ที่ส่งเสริมกันเป็นลำดับๆ นั้น ท่าน ทรงแสดงไว้โดยสมบูรณ์ มีลำดับดังนี้คือ สติสัมปชัญญะ—หิริ โอตตปฺปะ— อินทริยสังวร—ศีล—สัมมาสมาธิ—ยถาภูตญาณทัสสนะ—นิพพิทาวีระ—วิมุตติ- ญาณทัสสนะ (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๖ แห่งหนังสือนี้). © ในที่บางแห่งทรงแสดง เรื่องเดียวกันนี้ ด้วยการขยายหรือรวบรัดชื่อธรรมเหล่านั้น มีลำดับคือ ศีล— อวิปปฏิสาร—ปราโมทย์—ปีติ—ปัสสัทธิ—สุข—สัมมาสมาธิ—ยถาภูตญาณ- ทัสสนะ—นิพพิทา—วีระ—วิมุตติญาณทัสสนะ อย่างนี้ก็มี (ดูที่หน้า ๑๔๗ และหน้า ๑๘๐—๑๘๑). ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้จะมีชื่อของธรรมหรือ การเรียงลำดับชื่อธรรมแตกต่างกันไปบ้าง แต่ก็ยังคงเป็นเรื่องเดียวกันอยู่นั่นเอง. © ในที่อื่นทรงแสดงลำดับไว้อย่างย่อที่สุดว่า ศีล—สัมมาสมาธิ—ยถาภูตญาณ- ทัสสนะ—นิพพิทาวีระ—วิมุตติญาณทัสสนะ ก็ยังมี (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๘); แม้จะสั้นอย่างนี้ก็ยังเป็นเรื่องเดียวกันและสมบูรณ์ด้วยกันอยู่นั่นเอง. © ผู้ ศึกษาพึงระวังอย่าเอาคำว่า *ยถาภูตญาณทัสสนะ* ไปปนกับคำว่า *วิมุตติญาณทัสสนะ* ซึ่งเป็นคนละอย่างกันและอยู่กันคนละระดับ. © หวังว่าด้วยหลักอธิบายอันนี้ จะทำให้ครูผู้สอนหรือผู้อธิบายธรรมทำหน้าที่ของตนได้สะดวกขึ้น.

๖๘. ลำดับแห่งธรรมเพื่อการบรรลุบังจัตตปรินิพพาน ที่น่าสนใจและชวนให้เกิดการปฏิบัติ : บังจัตตปรินิพพาน คือนิพพานที่บุคคลรู้สึกได้ด้วยตน ไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น. ข้อนี้ได้ทรงแสดงลำดับแห่งการบรรลุไว้ดังนี้คือ เห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา(ตามนัยแห่งอนัตตลักขณสูตร) ก็เกิดสัมมาทิฐิในขั้นอันเป็นปัจจุบัน สามารถห้ามกันมิจนาทิฐิวาเทียบว่าสุขว่าอรรถาในขั้นทั้งหลาย ห้ามกันอิทธิพลแห่งมิจนาทิฐิในอดีตที่ปรารภขั้นอย่างเดียวกัน (อุปพันทานุทิฐิ) และมิจนาทิฐิอย่างเดียวกันที่จะมีในอนาคต (อปพันทานุทิฐิ) แล้วความลุ่มคล้ำหรือยึดถืออย่างแรงกล้าก็ไม่มีในขั้นทั้งหลาย จิตก็คลายจากความกำหนดในขั้นห้า หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ยึดมั่น แล้วดำรงอยู่ตามสภาพ (เดิมแท้) ของจิต ก็มีความรู้สึกที่เรียกว่าสันตฺตฺฐิ (พอใจในตัวเอง ความหมายเดียวกับคำว่าสันโคธในกรณีสามัญ) จิตจึงไม่สะดุ้งหวาดเสียว แล้วจึงมีอาการที่เรียกว่าดับเย็นสนิทเฉพาะตน (บังจัตตปรินิพพาน) อย่างเป็นสันทิฐิโกที่สุด รู้ได้โดยประจักษ์แก่ตนเอง (ปัจจุตฺต) ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้มิได้มีอีก (ดูข้อความที่หน้า ๑๕๔ แห่งหนังสือนี้). © นับว่า เป็นสิ่งที่น่าสนใจและให้เกิดกำลังใจในการปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง. © ผู้ศึกษาพิเศษ ควรสนใจพิจารณาความหมายของคำว่า สันตฺตฺฐิ ในกรณีนี้เป็นพิเศษ.

๗๐. เกล็ดลับแห่งทางวิมุตติของจิต ที่ควรทราบ : คือจะต้องมีธรรมเป็นวัตถุแห่งการรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรม จนกระทั่งเกิดปราโมทย์ด้วยความรู้นั้น แล้วจะเกิดปีติจากปราโมทย์ มีกายระงับเพราะปีติ เสวยความสุขด้วยนามกายอันเกิดมาจากกายระงับ แล้วมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพราะความสุขนั้น แล้วผู้นั้นมีความไม่ประมาทสืบต่อไปในการทำสมาธิเพียรเผากิเลส มีตนสงบไปแล้วในกระแสแห่งธรรมสมาธิ จิตก็จะหลุดพ้นจากอุปาทาน อาสวะทั้งหลายก็สิ้นไป

หรือมีฉะนั้นกับบรรลุลหรรณตามลำดับ ๆ จนถึงที่สุด. © สิ่งสำคัญที่ต้องศึกษา ก็คือว่า อะไรจะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรม ในพระบาลีแห่งหนึ่งท่านแสดงไว้ ๕ อย่างคือ ๑. การฟังธรรมที่ผู้อื่นแสดง แล้วรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๒. เขาเป็นผู้แสดงธรรมเอง ในขณะที่แสดงอยู่มีความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๓. กำลังสาธยายธรรมอยู่ เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น ๔. นำธรรมที่เคยได้ยินได้ฟังแล้วมาตรึกตรองอยู่ เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น และ ๕. มีสมานินิมิตอันตนกระทำไว้ในใจ ทรงไว้ดีแล้ว แหงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา เกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งสมานินิมิตนั้น; ครั้นรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแม้ในแต่ละกรณี ๆ ดังนี้แล้ว จิตย่อมเดินไปตามกระแสดังที่กล่าวแล้วข้างต้น นับตั้งแต่มีปราโมทย์ มีปีติ เป็นลำดับไป จนกระทั่งถึงความสิ้นอาสวะ (ดูข้อความในหนังสือหน้า ๗๕๕ - ๗๕๙).

© ขอให้ผู้ศึกษาใคร่ครวญดูเถิดว่า โอกาสที่คนเราจะบรรลุลหรรณ มีมากถึง ๕ ทางเป็นอย่างน้อย ไม่ควรจะทอดทิ้งว่าเป็นสิ่งที่เหลือวิสัย.

๗๑. ความหมายอันซ่อนเร้นของประโยคที่ว่า "มีแต่ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี (เอเสว มกุโค นตถญญโฏ)" : มีพระบาลีเกี่ยวกับข้อนี้ว่า "ทางมีองค์แปด เป็นทางอันประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย ฯลฯ นี้แหละทางเพื่อความหมดจดแห่งทัสสนะ ทางอื่นมิได้มี (เอเสว มกุโค นตถญญโฏ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา) เธอทั้งหลายจงเดินตามทางนั้น ฯลฯ เธอทั้งหลายเดินตามทางนั้นแล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ทางเราบอกแล้วแก่เธอทั้งหลาย ฯลฯ ความเพียรเป็นกิจที่เธอทั้งหลายพึงกระทำ ตถาคคทั้งหลายเป็นเพียงผู้บอกทางเท่านั้น ฯลฯ" (ดูที่หน้า ๗๕๑ แห่งหนังสือ).

© ถ้อยคำเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันว่า ทางที่ว่ามีแต่ทางเดียว นั้น คืออริยมรรคมีองค์แปดซึ่งต้องครบสมบูรณ์ทั้งแปดองค์ จะเอามาแต่

เพียงองค์ใดองค์หนึ่งเช่นสัมมาสมาธิเป็นต้นไม่ได้ คือไม่เพียงพอ. แม้ใช้คำว่า **อริยสัมมาสมาธิ** อันมีบริวารเจ็ด ก็หมายถึงมีองค์มรรคทั้งเจ็ดที่เหลื่อมรวมอยู่ด้วย เป็นอริยมรรคมีองค์แปดที่สมบูรณ์อยู่นั่นเอง (ดูข้อความที่หน้า ๑๒๘๖). ©

สัมมาสมาธิเพียงองค์เดียวอย่างเดียว จะเรียกว่าทางไม่ได้. © ที่สำคัญไปกว่านั้น ก็ยังมีหลักธรรมอื่นที่ไม่เอ่ยชื่ออัฐฐังกิกมรรค แต่กัศตรัสไว้ว่าเป็นทางแห่งพระนิพพานได้ก็มี ดังบาลีว่า “เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง—เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบือนหายในสิ่งที่เบือนทุกข์ นั้นแหละเป็นทางแห่งความหมดจด (คือนิพพาน)” (ดูข้อความที่หน้า ๘๕๒).

นี้แสดงว่า การเห็นพระไตรลักษณ์เป็นหัวใจของมรรคหรือทาง ซึ่งได้แก่สัมมาทิฏฐิอันเป็นองค์ที่หนึ่งแห่งมรรคนั้นเอง; จึงอาจกล่าวได้ว่า ธรรมใดเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ย่อมสงเคราะห์ลงในหัวใจแห่งมรรคได้ทั้งนั้น. © ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุฟังธรรมอยู่ แสดงธรรมเองอยู่ สาราขยายธรรมอยู่ อาจเกิดความรู้พร้อมซึ่งอรรถและธรรมแห่งธรรมนั้น เกิดปราโมทย์ ปีติ กายระงับ เสวยสุขด้วยนามกาย มีจิตตั้งมั่น มีความเพียรเพิกเลส จนบรรลुकุศลสันนิสวาสะ (ดูข้อความที่หน้า ๗๕๕—๗๕๙) : นี้ก็ย่อมหมายความว่า ในการเห็นอรรถเห็นธรรมนั้น ย่อมมีการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตาอันเป็นหัวใจแห่งมรรคหรือทางรวมอยู่ด้วยอีกนั่นเอง. นี้เห็นได้ว่า ความสมบูรณ์แห่งองค์มรรคหรือมัคคสมังคี เป็นสิ่งที่มิได้แก้ด้วยต้นเหตุเพียงสักว่าการฟังธรรม—การแสดงธรรม หรือการสาราขยายธรรมอยู่. เป็นการกล่าวได้ว่า จุดตั้งต้นของหนทางเข้าสู่นิพพานนั้นมีได้มากแห่ง สัมกับข้อความในบาลีอีกแห่งหนึ่งว่า “วิญญาณ (หรือนิพพาน) นั้น เป็นสพพโคปภี—มีหนทางเข้ามาได้โดยรอบด้าน” (ดูข้อความที่หน้า ๔๓๘ และดูข้อที่ ๕๐ แห่งคำชี้แจงนี้ประกอบด้วย) เพียงแต่ว่าทุก ๆ ทางนั้น มีหัวใจเป็นการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตาก็พอ. ขอได้พิจารณาอุเกิด

จะเกิดกำลังใจในการปฏิบัติเพื่อนิพพาน ไม่ท้อแท้ว่ายากจนเหลือวิสัย; และ
เข้าใจให้ถูกต้องว่า คำว่า “มีแต่ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี” นั้นทรงมีความหมาย
อย่างไรงั้น. © อีกอย่างหนึ่ง ทรงแสดงไว้ในคำเริ่มต้นแห่งมหาสติปัฏฐาน-

สูตรว่า “เอกายโน อย์ ภิกขเว มคฺโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา ฯลฯ ยทิกํ จตุตาโร
สติปัฏฐานา” ซึ่งมีใจความว่า สติปัฏฐานทั้งสี่ เป็นเอกายนมรรค — หนทาง
อันเอกหรืออันเดียว เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย. ข้อนี้แม้ไม่ได้ทรง

แสดงไว้ด้วยคำว่าอฏฐังคิกมรรค ก็หมายถึงมีความหมายแห่งอฏฐังคิกมรรครวมอยู่
ด้วย จึงได้ทรงเรียกสติปัฏฐานสี่ว่าเอกายนมรรค เพราะมีบาลีว่า “สติปัฏฐาน
สี่อันบุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ทั้ง
เจ็ดบริบูรณ์แล้วย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์” ดังนี้ (ดูที่หน้า ๘๖๘, ๑๒๔๘
และ ๘๐๙ — ๘๑๔), ซึ่งหมายความว่าสติปัฏฐานสี่นั้นเป็นตัวทาง หรือสติปัฏฐานสี่
รวมอยู่ในคำว่ามรรคในฐานะเป็นองค์มรรคองค์หนึ่งที่อยู่ร่วมกันว่าสัมมาสมณินนั่นเอง.

© พระบาลีอีกแห่งหนึ่งมีใจความว่า เมื่อเจริญทำให้มากอยู่ซึ่งอริยอฏฐังคิกมรรค
แม้สติปัฏฐานสี่ก็บริบูรณ์ แม้สัมมปฺปธานสี่ก็บริบูรณ์ แม้อธิบาทสี่ก็บริบูรณ์
แมื่อนทรีย์ห้าก็บริบูรณ์ แม้พละห้าก็บริบูรณ์ แม้โพชฌงค์เจ็ดก็บริบูรณ์ ฯลฯ
(ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๐ และ ๗๙๐—๗๙๓); นี้แสดงว่าสติปัฏฐานสี่ก็รวมอยู่ในคำว่า
ทางอยู่นั่นเอง.

© สรุปความในที่สุดว่า คำที่ว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโญ นั้น
ท่านเล็งถึงอฏฐังคิกมรรคและหมวดธรรมชื่ออื่นชื่อไรก็ได้ **ทุก ๆ หมวด** ที่มีความ
หมายแห่งอฏฐังคิกมรรครวมอยู่ด้วย ไม่ได้กำหนดไว้อย่างตายตัวสำหรับหมวด
ธรรมชื่อใดชื่อหนึ่งโดยเฉพาะ; ฟังอ่านพระบาลีซึ่งเป็นที่มาแห่งคำว่า เอเสว
มคฺโค นตฺถญฺโญ อีกครั้งหนึ่ง คือข้อความในหนังสือหน้า ๘๕๑ ภายใต้หัวข้อ
ว่า “ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด”.

© แม้บาลีมหาจิตตาริสกสูตรที่กล่าว
ถึง อริยสัมมาสมาธิที่มีบริวารเจ็ด ซึ่งเป็นอฏฐังคิกมรรคที่สมบูรณ์ถึงขีดสุด ก็ยัง

มิได้ตรัสเรียกระบุงสิ่งนี้ว่า เอเสว มคโค นตถณฺโญ อยู่นั่นเอง เพราะทรงประสงค์จะให้คำ ๆ นี้หมายถึงอภฺฐจฺจิกมรรคที่อยู่ในรูปแบบใดหรือชื่อใดก็ได้. © ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญดูให้เป็นอย่างดีเถิด จะพบต้นหนทางแห่งพระนิพพานที่มีอยู่ทั่วไปทุกห้วงแห่งที่มีสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ซึ่งเป็นความเร้นลับแห่งความหมายของคำว่า เอเสว มคโค นตถณฺโญ. และพึงดูคำอธิบายที่ข้อที่ ๗๕ แห่งคำชี้แจงนี้ประกอบอีก.

๗๒. **หนทางให้ถึงพระนิพพาน ซึ่งทรงแสดงไว้ด้วยธรรมะ**
ชื่อต่าง ๆ อีกมากอย่าง ที่ควรนำมาพิจารณา : ผู้ศึกษาต้องทำใจไว้เสมอว่า ในที่แห่งหนึ่งตรัสไว้ในลักษณะที่แสดงว่า หนทางแห่งพระนิพพานมีทางเดียว (ดูข้อความที่หน้า ๘๕๑ และหน้า ๑๑๗๖ แห่งหนังสือนี้); แต่ในที่แห่งอื่นทรงแสดงหนทางแห่งพระนิพพานไว้ โดยหลายชื่อหรือหลายอย่าง พึงดูคล้ายกับว่า ตรัสไว้อย่างขัดแย้งกันเองหรือไม่คงเส้นคงวา. ข้อนี้เราจะต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องว่า ที่ตรัสไว้ว่ามีทางเดียวหรืออย่างเดียวนั้น พระองค์ทรงระบุอภฺฐจฺจิกมรรคเป็นหลัก (ดูที่หน้า ๘๕๑); ที่ตรัสไว้ว่ามีหลายอย่างหรือหลายทางนั้น ก็หมายความว่าในธรรมนั้น ๆ แต่ละอย่าง ๆ มีอภฺฐจฺจิกมรรคเป็นหัวใจ. ถ้าท่านเข้าใจความหมายข้อนี้แล้ว จะเห็นได้ว่ามิได้ตรัสไว้อย่างขัดกันเอง. © ต่อไปนี้จะได้แสดงหลักพระบาลีที่ตรัสถึงชื่อต่าง ๆ ของหนทางให้ถึงนิพพาน (นิพพานคามิมรรค) ซึ่งทรงแสดงไว้โดยชื่อต่าง ๆ กัน ดังต่อไปนี้. © ในพระบาลีสัจยุตตนิกาย สฬายตนวรรค มีข้อความที่ตรัสว่า “ภิกษุ ท! กายคตาสติ นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สมณะและวิปัสสนา นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สมาริมิวิตกและวิจาร สมาริไม่มีวิตกสักแต่ว่ามีวิจาร สมาริไม่มีวิตกไม่มีวิจาร นี้เรากล่าวว่า เป็นนิพพานคามิมรรค; สุกฺขณฺณตสมาริ อนิมิตตสมาริ อปฺปณฺหิตสมาริ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค;

สติปัญฐานสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; สัมมปฺปธานสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อิทธิบาทสี่ นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อินทรีย์ห้า นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; พละห้า นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; โพชฌงค์เจ็ด นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค; อริยอฏฐังคิกมรรค นี้เรากล่าวว่าเป็นนิพพานคามิมรรค.” (ในสูตรอื่น ๆ ทรงแจกโดยแยกกันเป็นอย่าง ๆ ไม่รวมกันเป็นหมวดหรือกลุ่มเช่นนี้ก็มิ แต่ก็ยังทรงเรียกแต่ละอย่าง ๆ นั้นว่า เป็นนิพพานคามิมรรคอยู่นั่นเอง). (ดูข้อความที่หน้า

๑๓๗/๒—๑๓๗/๓.) © นี้เป็นเครื่องแสดงว่า ถ้าจะเข้าใจข้อความแห่งพระพุทธภาษิตในพระบาลีต่างแห่ง ว่าไม่ขัดกันแล้ว จะต้องทำความเข้าใจอย่างทีกล่าวแล้วข้างต้น ว่าจะเล็งกันถึงใจความภายในของธรรมะชื่อนั้น หรือจะมองดูกันที่ตัวธรรมะนั้น ๆ จากภายนอก. © ชื่อของนิพพานคามิมรรคที่ตรัสไว้ถึง ๑๑ ชื่อดังที่กล่าวแล้วข้างต้นนั้น ฟังดูอย่างผิวเผินแล้ว รู้สึกว่ามันต่างกันคนละทิศทาง แต่ถ้ามองดูถึงใจความหมายในภายในซึ่งเป็นชั้นหัวใจ ก็ล้วนแต่แสดงว่าทำให้เกิดอฏฐังคิกมรรคได้ด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้นผู้ที่ยึดมั่นในคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺโณ (ทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มี) จึงได้เข้าใจว่า ทางอื่น ๆ นั้น มีอฏฐังคิกมรรคซ่อนอยู่ในตัว ถ้าตาไม่ถ้วเกินไปคงจะมองเห็นหัวใจอฏฐังคิกมรรคที่ซ่อนอยู่ในธรรมต่างชื่อนั้น ๆ.

๗๓. มัชฌิมาปฏิปทานั้นแหละ คือเอเสว มคฺโค นตฺถญฺโณ :

ในพระบาลีติกนิบาตอังกุตตรนิกาย หน้า ๓๘๑—๓๘๓ ข้อ ๕๕๖—๕๕๗ มีตรัสว่า สติปัญฐานสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา สัมมปฺปธานสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา อิทธิบาทสี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา อินทรีย์ห้าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา พละห้าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา โพชฌงค์เจ็ดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา มรรคมืองค์แปดเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ดูข้อความละเอียดในหนังสือนี้ ที่หน้า ๘๔๗—๘๔๘). © ใคร ๆ แม้เป็นภิกษุบวชพรรษา

เดียวก็ทราบอยู่แล้วว่า มัชฌิมาปฏิปทากับอริยอัฐังคิกมรรคนี้เป็นสิ่งเดียวกัน. เมื่ออริยอัฐังคิกมรรคเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย (ดังข้อความที่กล่าวไว้แล้วในหนังสือนี้ ที่หน้า ๘๕๑ ภายใต้หัวข้อว่า “ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด”) ดังนี้แล้ว **สติปัฏฐานสี่** ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, **สัมมปฺปธานสี่** ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, **อิทธิบาทสี่** ก็คือเอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, **อินทรีย์ห้า** ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, **พละห้า** ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, **โพชนกัจเจ็ด** ก็คือ เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย, ไม่ต้องพูดถึง **อริยอัฐังคิกมรรค** ซึ่งมีพระบาลีกล่าวไว้ชัดเจนอยู่แล้ว; ดังนั้น ขอให้ผู้ที่กระหายต่อคำว่า เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย จงได้พิจารณาดูโดยรอบคอบเถิดว่าอะไรเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย ได้บ้าง (ควรอ่านข้อความแห่งข้อที่ ๗๑ แห่งคำชี้แจงนี้ดูอีกครั้งหนึ่ง เป็นเครื่องประกอบด้วย).

๐ ผู้รวบรวมขอสรุปความว่า อะไร ๆ ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาแล้วย่อมเป็น เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย ได้ด้วยกันทั้งนั้น. ๐ มัชฌิมาปฏิปทามีหลายอย่างหลายระดับคือมัชฌิมาปฏิปทาพื้นฐานทั่วไป มัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นกว้าง และมัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึก (ดูรายละเอียดที่หน้า ๘๔๕, ๘๔๗ และที่หน้า ๘๔๘ แห่งหนังสือนี้).

๗๔. วิธีสะดวกและลัดสั้นที่สุดในการปฏิบัติอัฐังคิกมรรค :

แม้อัฐังคิกมรรค (มีองค์ ๘ ประการ) ซึ่งเป็นทางสายเดียวเพื่อนิพพาน ทางอื่นไม่มี (เอเสว มคฺโค นตฺถญฺเอย) นั้นก็ยังมีวิธีปฏิบัติที่ลัดสั้นสมบูรณ์และแน่นอนที่สุดคือการเพ่งความจริงที่ **อายตนิกรธรรม** (สิ่งที่ทำหน้าที่ติดต่อปรุงแต่ง ได้แก่อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก เวทนาหก) จนไม่กำหนดลุ่มหลงในธรรมเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ เห็นโทษของมันอยู่ตลอดเวลา ไม่เกิดอุปาทานในเบญจขันธ์ ไม่มีทางที่จะเกิดตัณหาใด ๆ จึงละความทุกข์ทั้งปวงได้เพราะละตัณหาเสียได้ มีความสุขอยู่ทั้งทางกายและทางจิต. เมื่อเขาเป็นอยู่ในภาวะเช่นนี้ ทิฐฐิของเขาก็เป็น

สัมมาทิฐิ ความดำริของเขาก็เป็นสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของเขาก็เป็น
 สัมมาวายามะ สติของเขาก็เป็นสัมมาสติ สมาธิของเขาก็เป็นสัมมาสมาธิ อยู่แล้ว
 โดยอัตโนมัติ; ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะของเขา เป็นธรรมอัน
 บริสุทธิ์อยู่แล้วโดยพื้นฐานยิ่งกว่าอัตโนมัติ : ด้วยอาการอย่างนี้เป็นอันว่า อริย-
 วัฏฐังคิกมรรคของเขาอมถึงซึ่งความเต็มรอบ. เมื่อเขาเป็นอยู่อย่างนี้ โภธิปัก-
 ขิยธรรมทั้งหลายก็สมบูรณ์โดยอัตโนมัติคือสติปัญญาสี่ สัมมปธานสี่ อิทธิบาทสี่
 อินทรีย์ห้า พละห้า โพชฌงค์เจ็ด และอวัฏฐังคิกมรรคซึ่งเป็นตัวการปฏิบัติอยู่
 แล้ว, จึงมีสมณะและวิปัสสนาที่เคียงคู่กันไปคือตัวอวัฏฐังคิกมรรคนั้นเอง, ความ
 สมบูรณ์แห่งกิจในอริยสัจทั้งสี่ก็มี, เป็นความดับทุกข์ถึงที่สุด (ดูข้อความที่หน้า ๑๙๐
 — ๑๙๓ แห่งหนังสือนี้); สรุปความว่า ข้อปฏิบัติที่ลัดสั้นที่สุดก็คือ การมองเห็น
 สิ่งทั้งปวงโดยความเป็นสิ่งที่ยึดถือไม่ได้อยู่เป็นประจำ ไม่เกิดตัณหา แต่เป็นการ
 ดับตัณหาอยู่เป็นปกติอย่างอัตโนมัติ. นี่แหละคือหัวใจของคำว่า เอเสว มคโค
 นตฺถญโณ ที่แท้จริงและลัดสั้นที่สุด. ผู้ที่สมาทานบทว่า เอเสว มคโค นตฺถญโณ
 เป็นหลัก ควรจะสนใจข้อความนี้ให้เป็นอย่างยิ่ง.

๑๕. การใช้ความตายและเวลาที่รอความตายให้เป็นประโยชน์

: เมื่อความตายกำลังคุกคามอยู่ เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ พิจารณาเวทนาอันเกิดขึ้น
 ในขณะนั้น. © ถ้ามี **สุขเวทนา** ก็พิจารณาว่า สุขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้ง
 แห่งสุขเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความสุขมาแต่ไหน
 จึงไม่มีความพอใจในกายและในสุขเวทนานั้น ย่อมละราคานุสัยเสียได้. © ถ้า
 มี **ทุกขเวทนา** ในขณะนั้นก็พิจารณาว่า ทุกขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข-
 เวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความเที่ยงมาแต่ไหน จึงไม่
 เกลียดขังกายและทุกขเวทนานั้น ย่อมละปฏิฆานุสัยเสียได้. © ถ้ามี **อทุกขมสุข-
 เวทนา** ในขณะนั้นก็พิจารณาว่า อทุกขมสุขเวทนาและกายอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขม-

สุขเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง แล้วมันจะเป็นตัวตนแห่งความเป็นของไม่ทุกข์ไม่
 สุขมาแต่ไหน จึงไม่หลงไหลในกายและอทุกขมสุขเวทนานั้น ย่อมละอวิชชานุสัย
 เสียได้. © เขาเป็นผู้ปราศจากกิเลสเสวยเวทนาทุกชนิด แม้จะเป็นเวทนาถึง
 ขนาดที่มีกายเป็นที่สุตฺรอบหรือมีชีวิตเป็นที่สุตฺรอบก็ตาม. นี้เรียกว่าเวทนาเป็น
 ของเย็นแก่บุคคลนั้น ซึ่งเป็นวิสัยแห่งอนุภาทิสสนิพพาน. © นั้นนับว่าเป็น
 สิ่งที่ควรสนใจสำหรับบุคคลทุกคน ซึ่งล้วนแต่จะต้องเจ็บต้องตายด้วยกันทั้งนั้น.
 (ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๑๘๗-๑๘๐ แห่งหนังสือ).

**๑๖. ลำดับหนทางไปแห่งจิตของสัตว์ แต่ต้นจนถึงความสิ้น
 อาสวะ อย่างน่าสนใจที่สุด :** แม้ว่าพระองค์จะได้ตรัสไว้ในลักษณะแห่ง
 จิตวิทยา ก็มีประโยชน์ในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์อย่างชัดเจนอย่างยิ่ง เริ่ม
 ต้นตั้งแต่จิตต่ำสุดขึ้นไปถึงจิตระดับสุดท้ายอันเป็นความหลุดพ้น มีลำดับดังนี้คือ
 © จิตที่เกี่ยวกับบ้านเรือน มีอาการแห่งโทมนัสเป็นของต่ำสุด สูงขึ้นไปเป็น
 โสมนัส สูงขึ้นไปอีกเป็น อุเบกขา : นี้เป็นกลุ่มอาศัยบ้านเรือน (เคหสิต) มีอยู่เป็น
 ๓ ชั้น. จิตกลุ่มที่ออกจากบ้านเรือน (เนกขัมมสิต) ต่ำสุดก็คือ โทมนัส สูงขึ้นไป
 ก็คือ โสมนัส สูงขึ้นไปอีกก็คือ อุเบกขา; เป็น ๓ ชั้นอีกอย่างเดียวกัน. © ใน
 การละนั้น กลุ่มที่อาศัยบ้านเรือนทุกชนิดทั้ง ๓ ชนิด จะละเสียได้ด้วยกลุ่มที่
 อาศัยการหลีกออกจากบ้านเรือน ตามคู่ที่ตรงกัน; ตัวอย่างเช่น โทมนัสที่
 อาศัยบ้านเรือนก็อาศัยโทมนัสที่อาศัยการหลีกออกจากบ้านเรือนเป็นเครื่องละเสีย
 ได้เป็นต้น. รวมความว่า ธรรมข้อใดที่เป็นเคหสิต ก็อาศัยธรรมข้ออื่นที่เบ
 เนกขัมมสิตละเสียได้. ในที่สุดก็ไปจบลงที่คำว่า อุเบกขาที่อาศัยเรือนจะ
 ละเสียได้ด้วยอุเบกขาที่อาศัยการหลีกออกจากเรือน. สรุปสั้นที่สุดก็ว่า อาศัย
 ชนิดที่เป็นเนกขัมมสิตเป็นเครื่องละ ชนิดที่เป็นเคหสิต มาสูงสุดอยู่ที่อุเบกขา
 อันเป็นเนกขัมมสิต. © ถ้ามันอยู่ในกลุ่มเดียวกัน โสมนัสจะเป็นเครื่อง

ละโทมนัส และอุเบกขาจะเป็นเครื่องละโสมนัส มีลำดับแห่งความสูงต่ำต่อกัน และกันอย่างนี้. © ในบรรดาอุเบกขาเหล่านั้น จะมีก็อย่างกัชนิดก็ตาม ถ้ามีรูปธรรมทั้งห้า (คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) เป็นอารมณ์ให้เกิด ก็มีชื่อเรียก รวมกันว่า นานัตตอุเบกขา มิได้ตั้งแต่ต่ำที่สุดถึงสูงที่สุดของธรรมประเภทนี้. ส่วนอุเบกขาใดมีรูปธรรมเป็นอารมณ์อย่างเดียว รวมเรียกชื่อว่า เอกัตตอุเบกขา; อาศัยเอกัตตอุเบกขานี้ ละเสียซึ่งนานัตตอุเบกขาทางสน; แล้วจึงอาศัยธรรมชื่อ อตัมมยตา เป็นเครื่องละเสียซึ่งเอกัตตอุเบกขานี้เป็นอันดับสุดท้าย คือถึงความสิ้นกิเลสอาสวะ. © คำว่า “อตัมมยตา” เป็นคำที่แปลยาก มีความหมายกำกวม เป็นที่ถกเถียงกันทั้งในบาลีและอรรถกถา ไม่ค่อยจะยุติ; ขอตัดบทในที่นี้ว่า ได้แก่สภาวะธรรมที่ปราศจากตัณหาทานิฏฐิ ซึ่งจะเรียกว่าไวพจน์ของพระนิพพาน ก็ได้ ไม่ควรจะแปลออกมาเป็นภาษาไทย ถ้าถูกบังคับให้แปลก็จะแปลว่า “ภาวะที่ไม่สำเร็จมาแต่ปัจจัยนั้น ๆ” คือเป็นตัวอสังขตธรรมหรือวิราจธรรมนั่นเอง. (ดูข้อความละเอียดในหนังสือนี้ ที่หน้า ๑๙๓ - ๑๙๖).

๑๗. เสวียนรองหม้อกับเสวียนรองจิต ที่น่าสนใจ : หม้อดินที่ไม่มีเสวียนรองย่อมกลิ้งง่ายและแตก ถ้ามีเสวียนรองย่อมปลอดภัย. จิตนี้ก็เหมือนกัน ถ้าไม่มีเสวียนรองย่อมไม่อาจจะตั้งอยู่โดยชอบ ชนิดที่ตรัสว่า “ถ้าจักเป็นอยู่โดยชอบไซ้ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์”. เสวียนรองจิตได้แก่ อริยมรรคมีองค์แปด; เมื่อมีเสวียนชนิดนี้รองจิตแล้วจิตก็ตั้งอยู่โดยชอบ ชนิดที่ไม่อาจจะเกิดกิเลสใดๆ กิเลสทั้งหลายก็ขาดปัจจัย สิ้นไปในที่สุด. © สรุปความว่า การตั้งอยู่ในอริยมรรคนั่นเอง คือการเป็นอยู่โดยชอบชนิดที่จะทำให้โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์. © ขอให้ทุกคนมีเสวียนรองจิตกัน โดยทำนองนี้เถิด. (ดูข้อความที่หน้า ๙๔๒ แห่งหนังสือนี้).

๑๘. **ธรรมที่สมมติกันว่าเลิศ เป็นสิ่งที่ควรระวังไม่ให้ปะปนกัน** : ธรรมทั้งปวงทั้งที่เป็น สังขตะและอสังขตะนั้น มีวิราคะธรรม (ซึ่งเป็นไวพจน์ของนิพพาน) เป็นเลิศ. ถ้าแบ่งแยกเอามาแต่ฝ่ายสังขตะธรรม คือธรรมที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งและปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไปด้วยแล้ว ปรากฏว่าอภิวรรณธรรมเป็นของเลิศ. เมื่อกล่าวถึงสังขตะธรรมย่อมาหมายความว่า สภาวธรรมตามธรรมชาติที่ยังมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เช่นขันธ ชาติ อายตนะ เป็นต้นกัตติ ที่เป็นธรรมปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลตามที่ประสงค์กัตติ และผลที่เกิดขึ้นกัตติ รวมเรียกว่าสังขตะธรรมด้วยกันทั้งสิ้น. สังขตะธรรมทั้งหมดนี้ มีส่วนเลิศอยู่ที่อริยอภิวรรณธรรม เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จประโยชน์ คือดับทุกข์ได้. แม้ผลของอภิวรรณธรรมก็ยังไม่เลิศไปกว่าตัวอภิวรรณธรรม เพราะคลอตออกมาจากอภิวรรณธรรมนั่นเอง.

๑๙. **ขอให้ทุกคนมองเห็นความเลิศของอภิวรรณธรรม แล้วให้ความสนใจ พยายามทำให้เกิดมี ก็จะได้รับผลอันเลิศถึงขนาดเป็นวิราคะธรรม ซึ่งเป็นของเลิศทั้งของฝ่ายสังขตะธรรมและอสังขตะธรรม ด้วยกันจงทุกคนเถิด.** (ดูข้อความที่หน้า ๔๕๐ และ ๔๕๒ แห่งหนังสือ).

๑๘. **พรที่เหมาะสมสำหรับภิกษุ แตกต่างจากพรสำหรับชาวบ้าน อย่างน่าสนใจ** : เราให้พรกันว่า จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ตามความหมายที่ใช้กันอยู่ตามปกติธรรมดาทั่วไป. ส่วนพรที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์สำหรับภิกษุ นั้น มีความหมายแตกต่างกันออกไปคือ

- ๑. **อายุ** ทรงหมายถึงมีความสามารถมีอิทธิบาท ๔ ประการ เพื่อประสพความสำเร็จในอายุที่พึงประสงค์.
- ๒. **วรรณะ** ทรงหมายถึงความมีศีล ส้ารวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมแล้วด้วยมารยาทและโคจร มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลาย แม้เป็นโทษเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายอยู่.
- ๓. **สุข** ทรงหมายถึงถึงความมีรูปฌานสี่ อันเป็นความสุขอย่างยิ่งในทิฐฐธรรม ถึงกับมีความหมาย

แห่งนิพพานโดยปริยาย. ๑ พละ ทรงหมายถึงความมีเจโตวิมุตติบัญญัติอันหาอาสวะมิได้ อันเป็นกำลังให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง. ๑ (ดูข้อความที่หน้า ๑๕๑๗ แห่งหนังสือ). ๑ ท่านผู้อ่านพึงเทียบเคียงดูเองเถิดว่า อย่างไรเป็นพรเด็กเล่น หรือสำหรับหลอกลวงเด็ก และอย่างไรเป็นพรอันแท้จริงสำหรับความเป็นพุทธบริษัทผู้รู้ ผู้ตน ผู้เบิกบาน.

๔๐. ความบกพร่องของพุทธบริษัทเกี่ยวกับเรื่องกรรม : พุทธ-

บริษัทแม้ในประเทศเรา ยังมีความบกพร่อง หรือถึงกับเหลวไหลในเรื่องเกี่ยวกับกรรมอยู่เป็น ๒ อย่าง คือ เรื่องกรรมในชั้นต่ำ ซึ่งในลัทธิอื่นก็มี นั่นก็ยังไม่ประพฤติกกันไม่ได้, ส่วนเรื่องกรรมในชั้นสูง ซึ่งเป็นเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาโดยแท้จริงนั้น กลับไม่สนใจกันเสียเลยว่าเป็นกรรมในพระพุทธศาสนา. ๑ กรรมประเภทแรกคือ ประพฤติชั่วแล้วได้ทุกข์โดยส่วนเดียว ประพฤติดีแล้วได้สุขโดยส่วนเดียว ประพฤติเจ้อกันก็ได้รับสุขและทุกข์เจ้อกัน นั่นก็ได้ถือกันอย่างเคร่งครัด กลับไปอ้างว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่วไปเสียก็มี; เรียกว่ากรรมชั้นลูกเด็ก ๆ ก็มี ได้ศึกษาและประพฤติกกันอย่างจริงจัง. ๑ ส่วนกรรมเป็นชั้นเป็นอันในระดับสูงคืออภิวรรค ก็ไม่มีใครในเมืองไทยรู้ว่าเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวงที่พุทธศาสนาประสงค์ให้มี คงพูดถึงกันแต่เรื่องกรรมดำกรรมขาวหรือกรรมดีกรรมชั่ว แล้วอ้างว่าเป็นกรรมในพุทธศาสนา ซึ่งที่แท้แล้วในลัทธิอื่นก็มีสอน ดังที่พระองค์ตรัสว่า ยังมีศาสดาเหล่าอื่นที่เป็นกัมมวาทีก็มีอยู่ในโลกนี้. ๑ ขอให้ถือกันว่า เรื่องกรรมดีกรรมช้วนั้นเป็นหลักทั่วไป ส่วนกรรมที่จะเพิกถอนเสียทั้งกรรมดีและกรรมช้วนั้น ไม่ใช่เรื่องทั่วไปในลัทธิอื่น คงมีแต่ในลัทธิที่มีการปฏิบัติในอภิวรรคเท่านั้น. ๑ ขอให้พวกเราประพฤติกตามหลักกรรมดีกรรมช้วนันให้จริงจัง แล้วเลื่อนขั้นมาประพฤติกกรรมที่เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมดีกรรมช้วนัน ตามหลักของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกรรม

แท้จริงของพุทธศาสนา กันเสียที; มิฉะนั้นก็จะได้ชื่อว่า แม้กรรมในชั้นลูก
 เด็ก ๆ ก็ยังประพฤติกันไม่ได้ แล้วจะประพฤติกกรรมที่ถึงขนาดเป็นผู้ใหญ่ กันได้
 อย่างไร. © อีกอย่างหนึ่ง ขอให้สังเกตว่า การกระทำกรรมนั้นท่านทรงใช้
 คำว่า *ปรุ่่งแต่ง* คือปรุ่่งแต่งกายสังขาร - วิจิตสังขาร - มโนสังขาร อันเป็นไปกับ
 ด้วยความเบียดเบียน หรือไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน แล้วแต่กรรม, ครั้น
 แล้วก็เข้าถึงโลกอันมีสัมผัสเป็นความเบียดเบียนหรือไม่เบียดเบียน แล้วแต่กรรม
 อีกเช่นเดียวกัน; โดยไม่มีถ้อยคำอันแสดงว่าเข้าถึงหลังจากตายแล้ว ซึ่งหมาย
 ความว่าเสวยผลกรรมนั้นในโลกนี้ก็ได้อีก อย่่างกะว่า เป็นสัตว์นรกหรือเป็นสัตว์
 สวรรค์กันได้ในโลกนี้ทีเดียว. © เรามักจะยึดถือกันแต่ในทางที่จะให้เป็นเรื่อง
 หลังจากความตายไปเสียทั้งนั้น เราจึงไม่สนใจกระทำกันอย่างจริงจังในเรื่องของ
 กรรม ในปัจจุบันนี้. ยิ่งสำหรับกรรมไม่ดำไม่ขาวคืออฏฐังคิกมรรคด้วยแล้ว
 ยิ่งไม่สนใจว่าเป็นสิ่งที่ต้องกระทำในชาติปัจจุบันนี้ หรือถึงกับถือว่าเป็นสิ่งที่ทำ
 ไม่ได้ ต้องรอกันอีกหลายชาติ โดยถือเสียว่าเป็นเรื่องของนิพพานในอนาคตกาล
 นานไกล เลยไม่ได้รับผลจากเรื่องกรรมไม่ดำไม่ขาวเลยสักนิดเดียว. © แม้
 ชาวต่างประเทศที่แต่งหนังสือเรื่องกรรมในพุทธศาสนา ก็จะกล่าวถึงกันแต่กรรม
 ดิกรรมชั่วอีกเช่นเดียวกัน ไม่กล่าวถึงกรรมที่สิ้นไปแห่งกรรมดิกรรมชั่ว ซึ่งไม่
 ถูกต้องหรือเป็นธรรมต่อพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง. © ขอให้ช่วยกันสังวรไว้
 ในเรื่องอันเกี่ยวกับกรรมในหมู่ชาวไทยเรา เช่นที่กล่าวมานี้. © เราน่าจะนึก
 กันไปในทางที่ว่า ถ้าดำรงตนอยู่ในอริยมรรคมีองค์แปดแล้ว จะไม่มีอะไรมาทำ
 ให้รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ได้ เพราะเห็นเป็นธรรมดาเช่นนั้นเองไปเสียหมด;
 ข้อนี้พอจะเป็นเครื่องแสดงว่า เราอยู่นอกอิทธิพลของกรรมดำกรรมขาวแต่หน
 หลังได้ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว บ้างกระมัง. (ดูรายละเอียดเรื่องหน้าที่หน้า ๑๖๑ - ๑๖๓
 แห่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งหมายเหตุท้ายเรื่องนั้น และควรอ่านข้อความแห่งข้อที่ ๑๖ ของคำชี้แจงนี้
 ประกอบด้วย).

๘๑. ความสำคัญของอริยสมาธิหรืออริยสัมมาสมาธิ : ข้อนี้
 เท่าที่พบแล้วในพระบาลีมีที่มา ๓ แห่ง คือ **แห่งที่หนึ่ง** พบในบาลีมัชฌิมนิกาย
 อุปริปัณณาสก์ มีอยู่ในสูตรชื่อมหาจัตตาริสกสูตร เล่ม ๑๔ หน้า ๑๘๐ ข้อที่ ๒๕๒
 เรียกชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ" (ดูข้อความที่หน้า ๑๒๘๖ แห่งหนังสือนี้). **แห่งที่สอง**
 พบในบาลีสงยุตตนิคายมหาวารวรรค เล่ม ๑๙ หน้า ๒๕ ข้อที่ ๘๑ เรียกชื่อว่า
 "อริยสัมมาสมาธิ" เหมือนกัน (ดูข้อความในหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอบุรุษ ที่หน้า ๓๐๐).
แห่งที่สาม พบในบาลีอังคตตรนิกายสัตตกนิบาต เล่ม ๒๓ หน้า ๔๒ ข้อที่ ๔๒
 เรียกชื่อว่า "อริยสมาธิ" (ขาดคำว่า "สัมมา" ไป) (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๑๑ แห่งหนังสือนี้);
 แต่ข้อนี้ที่ปรากฏในฉบับพิมพ์มา อังคตตรนิกายสัตตกนิบาต เล่ม ๒ หน้า ๔๒๘
 ข้อที่ ๔๕ ก็เรียกชื่อว่า "อริยสัมมาสมาธิ" เหมือนในที่มาสองแห่งข้างต้น.
 ความผิดกันในลักษณะอย่างนี้ไม่มีน้ำหนักหรือความหมายอะไร แม้ฉบับไทยจะ
 ขาดคำว่า "สัมมา" ไป ก็ยังคงหมายความว่า "อริยสัมมาสมาธิ" อยู่แน่นอน
 เพราะประกอบขึ้นด้วยองค์ ๗ องค์ ซึ่งล้วนแต่เป็น "สัมมาๆ" ึ่งนั้น; ยิ่ง-
 ปรากฏว่าในฉบับพม่ามีคำว่า "สัมมา" อยู่ด้วย ก็เป็นอันว่าของเดิมแท้ต้องเป็น
 อริยสัมมาสมาธิแท้ แต่มีการคัดลอกตกหล่นไปก็ได้. © สิ่งที่น่าสนใจอีกอย่าง
 หนึ่งคือ ในบาลีสงยุตตนิคายมหาวารวรรคขึ้นต้นด้วยคำว่าอะไรคืออริยสัมมาสมาธิ
 ที่มีที่ตั้งอาศัยและมีบริวาร แล้วตอบว่าได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ จนถึงสัมมาสมาธิ.
 ส่วนในมัชฌิมนิกายอุปปริปัณณาสก์ ตั้งคำถามอย่างเดียวกัน แล้วตอบว่าได้แก่
 สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ไปจนถึงสัมมาสติ หาได้เลยไปถึงสัมมาสมาธิไม่. ผู้รวบรวม
 เคยเข้าใจว่าข้อความในสังยุตตนิคายมหาวารวรรคถูกต้อง เพราะครบทั้งองค์แปด
 ส่วนในมัชฌิมนิกายอุปปริปัณณาสก์คงจะตกหล่นองค์ที่แปดไป ไม่สมบูรณ์หรือไม่
 ถูกต้อง บัดนี้เมื่อใคร่ครวญดูอย่างละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เข้าใจว่าที่กล่าวไว้เพียง
 เจ็ดองค์ (คือไม่เลยไปถึงสัมมาสมาธิ) ในอุปปริปัณณาสก์นั้นแหละเป็นการถูกต้องแล้ว

เพราะมีข้อความต่อมากล่าวตรงกันหมดทั้งสามแห่งว่า เอกัคคตาจิตที่ประกอบด้วย
องค์เจ็ด ชื่อว่า “อริยสัมมาสมาธิ” . ◎ สรุปความว่า อริยมรรคมีองค์แปดเมื่อ
เอาสัมมาสมาธิเป็นตัวตั้ง แล้วเอาเจ็ดองค์ที่เหลือเป็นตัวประกอบ กลมกลืนเป็น
อันเดียว ทำหน้าที่ด้วยกันหรือพร้อมกันในการตัดกิเลส นั้นแหละคือ “อริยสัมมา
สมาธิ” . กล่าวให้สั้นที่สุดอีกครั้งหนึ่งว่า เมื่ออภิวรรคทำหน้าที่กลมกลืน
กันทั้งแปดองค์ตัดกิเลส ก็ได้นามใหม่ว่า “อริยสัมมาสมาธิ” เพื่อจะชี้ให้เห็นชัด
ตรงที่ทำการตัดกิเลสอย่างไร ซึ่งจะได้อธิบายในข้อถัดไป. ◎ ในที่นี้ขอให้ทราบ
ไว้ก่อนว่า อภิวรรคนั้นแหละ เมื่อรวมกันทำหน้าที่ตัดกิเลสตามกฎเกณฑ์
ของธรรมชาติ ก็ได้ชื่อว่าอริยสัมมาสมาธิบ้าง อริยสมาธิบ้าง ซึ่งไม่เป็นปัญหา
อะไรในเรื่องชื่อ เพราะตัวแท้ของมันก็คือเอกัคคตาจิตที่ประกอบอยู่ด้วยองค์เจ็ด
ด้วยกันทั้งนั้น. ◎ ในที่นี้มิกล่าวถึงการเจริญอริยสัมมาสมาธิอันประกอบด้วย
องค์ห้า มีลักษณะเป็นสมาธิในรูปแบบแห่งรูปฌานสี่และปัจเจกขณฌาน ใน
ฌานนั้น ๆ เห็นว่าไม่เข้าเรื่องกัน จึงไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ ผู้สนใจจะหาอ่านได้
ในหนังสือนี้ ที่หน้า ๑๒๘๑ - ๑๒๘๕.

๔๒. อาการที่อภิวรรครวมกำลังกันทำหน้าที่ตัดกิเลส
ในนามของ “อริยสัมมาสมาธิ” : อาการที่อภิวรรคกลมกลืนกันทำ
หน้าที่ ที่เรียกว่าอริยมัคคสมังคี แล้วตัดกิเลส นั้น เราไม่ค่อยได้สนใจหรือนำมา
อธิบายกัน ยังเป็นเรื่องที่มีตนอยู่ ที่จริงในพระบาลีได้แสดงอาการเช่นนี้ไว้
ชัดเจนมากถึง ๒ รูปแบบ คือ ◎ **รูปแบบที่ ๑** ในบาลีมหาจัตถวรรคสกุตร
อธิบายไว้เป็นหลักว่า สัมมาทิฏฐิมิหน่าที่ทำความรู้ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิอย่างไร
เป็นมิจจาทิฏฐิแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจจาทิฏฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิอยู่ด้วย
ความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้ของผู้นั้นในขณะนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา ความ
พยายามของผู้นั้นในขณะนั้นเป็นสัมมาวายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่าง

นั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมาสติของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่
 ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้กลุ่มหนึ่งเรียกว่ากลุ่มสมาธิปฏิ. © แล้วสมาธิปฏิยังคง
 ทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้อย่างไรเป็นสมาสังกับปะอย่างไรเป็นมิจาสังกับปะ
 แน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจาสังกับปะเจริญสมาสังกับปะอยู่ ด้วยความมี
 สติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมาธิปฏิของเขา ความ
 พยายามในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้น เป็นสมาวายามะของเขา ความ
 มีสติในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้น เป็นสมาสติของเขา ธรรม ๓
 อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่ากลุ่มสมาสังกับปะ.
 © แล้วสมาธิปฏิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้อย่างไรเป็นสมาวาจาอย่างไร
 เป็นมิจาวาจาแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจาวาจาเจริญสมาวาจาอยู่ด้วย
 ความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมาธิปฏิของเขา
 ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้น เป็นสมาวายามะของเขา
 ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมาสติของเขา ธรรม ๓
 อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่ากลุ่มสมาวาจา.
 © สมาธิปฏิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้อย่างไรเป็นสมากัมมันตะอย่างไร
 เป็นมิจากัมมันตะแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจากัมมันตะเจริญสมา
 กัมมันตะอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง ความรู้อย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมา
 ธิปฏิของเขา ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้น เป็นสมา
 วายามะของเขา ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะที่ของผู้นั้นเป็นสมาสติ
 ของเขา ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของตน ๆ นี้อีกกลุ่มหนึ่งเรียกว่า
 กลุ่มสมากัมมันตะ. © สมาธิปฏิยังคงทำหน้าที่ต่อไป ในการรู้อย่างไรเป็น
 สมาอาชีวะอย่างไรเป็นมิจาอาชีวะแน่นอนแล้ว ผู้นั้นพยายามละมิจาอาชีวะ
 พยายามเจริญสมาอาชีวะอยู่ด้วยความมีสติอย่างยิ่ง; ความรู้อย่างนั้นในขณะที่

ของผู้นั้น นั้นเป็นสัมมาทิฏฐิของเขา, ความพยายามในการทำอย่างนั้นในขณะนั้น
 ของผู้นั้น นั้นเป็นสัมมาวายามะของเขา, ความมีสติในการทำอย่างนั้นในขณะนั้น
 ของผู้นั้น นั้นเป็นสัมมาสติของเขา : ธรรม ๓ อย่างนี้กลมกลืนกันอยู่ทำหน้าที่ของ
 ตน ๆ นอกรวมหนึ่งเรียกว่ากลุ่มสัมมาอาชีวะ. รวมเป็น ๕ กลุ่ม. © โดย
 เหตุที่สัมมาวายามะและสัมมาสติเข้าไปทำหน้าที่อยู่ในกลุ่มทั้งห้าอยู่ตลอดเวลา
 ตามคุณสมบัติของตน ในการพยายามและในการระลึกได้ ท่านจึงไม่จัดเป็นกลุ่ม
 เหมือน ๕ กลุ่มที่แล้มาแล้ว แม้กระนั้นก็มีได้หายไปไหน แต่ไปแทรกตัวอยู่ในกลุ่ม
 ทั้งห้าข้างต้น อย่างเต็มหน้าที่ของตน. © สัมมาทิฏฐิได้ชื่อว่าผู้นำหน้าของทุก
 กลุ่ม ดังที่ปรากฏอยู่ในข้อความตอนต้นแห่งกลุ่มนั้น ๆ แล้ว; แล้วยังทำหน้าที่
 เป็นพิเศษคือ ทำให้เกิดการเกิดขึ้นอย่างเพียงพอเป็นลำดับ ๆ ไปคือ สัมมาสังกัปปะ
 ย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาทิฏฐิ, สัมมาวาจาย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสังกัปปะ,
 สัมมากัมมันตะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาวาจา, สัมมาอาชีวะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มี
 สัมมากัมมันตะ, สัมมาวายามะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาอาชีวะ, สัมมาสติย่อมมี
 เพียงพอแก่ผู้มีสัมมาวายามะ, สัมมาสมาธิย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสติ, สัมมา-
 ญาณะย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมาสมาธิ, สัมมาวิมุตติย่อมมีเพียงพอแก่ผู้มีสัมมา-
 ญาณะ. © อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐิทำให้เกิดการละสิ่งที่ตรงกันข้ามต่อสัมมาทิฏฐิ
 และองค์แห่งสัมมัตตะองค์อื่น ๆ คือช่วยให้เปลี่ยนจากมิจฉาทิฏฐิเป็นสัมมาทิฏฐิ
 เปลี่ยนจากมิจฉาสังกัปปะเป็นสัมมาสังกัปปะ เปลี่ยนจากมิจฉาวาจาเป็นสัมมาวาจา
 เป็นต้น. © ในบรรดาธรรมที่สัมมาทิฏฐิจะต้องรู้หรือเห็นว่าเป็นอย่างไร คือ
 สัมมาทิฏฐิ — สัมมาสังกัปปะ — สัมมาวาจา — สัมมากัมมันตะ — สัมมาอาชีวะนั้น
 สัมมาทิฏฐิจะต้องแยกเห็นว่าเป็นสาสวะ (ยังมีอาสวะ) อย่างเป็นอนาสวะ
 (ไม่มีอาสวะ); ซึ่งสรุปความได้สั้น ๆ ว่า ในชั้นที่ยังเป็นคุณธรรมของคนสามัญ
 ยึดมั่นในชั้น ก็จัดเป็นพวกสาสวะ คือยังมีอาสวะ ส่วนที่เป็นชั้นของผู้ส

อาสวะก็เรียกว่าเป็นประเภทอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ; สัมมาทิฏฐิมีหน้าที่ที่จะ
 ู้เห็นทั้งสองฝ่าย ในการทำหน้าที่ของตน. ๑) สรุปความว่า องค์มรรคทั้งแปด
 องค์รวมกำลังกัน โดยสัมมาสมาธิเป็นตัวยืนโรงหรือเป็นเจ้าของเรื่อง องค์อีกเจ็ด
 องค์เป็นตัวประกอบทำหน้าที่ของตน ๆ คือ สัมมาทิฏฐิทำให้สัมมาสังกัปปะ —
 สัมมาวาจา — สัมมากัมมันตะ — สัมมาอาชีวะทำหน้าที่ของตน ๆ อย่างถูกต้อง โดย
 มีสัมมาวายามะและสัมมาสติเป็นตัวกำลังและเครื่องมือที่สำคัญ รวมกันเป็นอริย-
 มัคคสมังคีมีองค์แปด ได้นามว่า “อริยสัมมาสมาธิ” คือสัมมาสมาธิอันประเสริฐ
 เพราะมีบริวารถึงเจ็ดองค์; ทั้งหมดนี้เป็นส่วนเหตุหรือส่วนการปฏิบัติ เป็นฝ่าย
 เสชชะ; แล้วอริยสัมมาสมาธิก็ทำหน้าที่ต่อไปให้เกิด *สัมมาญาณะ* สัมมาญาณะให้
 เกิด *สัมมาวิมุกติ* สิ้นอาสวะ เป็นอเสชชะ ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เรียกว่ามี
 สัมมัตตะสัพพัตถุสสมบุรณ, สององค์หลังนี้เป็นส่วนผลของการปฏิบัติ ซึ่งมักจะถูก
 แยกออกไปเสีย ไม่นำมาพูดมาสอนพร้อมกัน เราจึงมักได้ยินแต่อัฐรังคิกมรรคมี
 องค์แปด ซึ่งที่แท้ก็ได้แก่สัมมัตตะแปดนั่นเอง. ๒) นี้เป็นหลักเกณฑ์ตามข้อ
 ความแห่งบาลีมหาจิตตาริสกสูตรในอุปริปัณณาสกัมมัชฌิมนิกาย. (ดูข้อความละ-
 ะเอียดที่หน้า ๑๒๘๖—๑๒๘๗ แห่งหนังสือนี้). ๓) ส่วน **รูปแบบที่ ๒** แสดง
 หลักเกณฑ์ปรากฏอยู่ในบาลี *สหายนวักกสูตร* ที่เจ็ด แห่งสหายนววรรค อุปริ-
 ปัณณาสกัมมัชฌิมนิกาย [สูตรนี้ในบาลีฉบับพม่าชื่อว่ามหาสหายนนิกสูตร, ในอรรถกถา
 (แห่งสูตรนี้) ชื่อว่ามหาสหายนนิกสูตร] นี้แสดงไว้ชัดเจนยิ่งไปกว่านั้น คือแสดงด้วย
 การเห็นธรรมตามที่ เป็นจริงของอายตนิกรรรมทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา. อายตนิกร-
 ธรรมนั้นคือ อายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก
 และเวทนาหก ตามที่รู้ ๆ กันอยู่ทั่วไป รวมเป็นอายตนิกรรรม ๓๐ อย่าง. คำว่า
 “รู้เห็นตามที่เป็นจริง” นั้น ตามหลักทั่วไปในพระบาลีก็คือ เห็น ลักษณะ เห็น
 สมุทัย (แดนเกิด) เห็น อักถังคมะ (การดับไปตามคราวเมื่อปัจจัยดับ) เห็น อัธสทา

(รสอร่อยอันจะพึงได้จากสิ่งนั้น) เห็น อาทีนะ (โทษอันทำทรมานอันซ่อนอยู่ในสิ่งนั้น) และ เห็น นิสสรณะ (อุปายเป็นเครื่องออกจากอำนาจของสิ่งนั้น). เมื่อเห็นอยู่อย่างนั้น ก็ไม่เกิดความกำหนัดยินดีในธรรม ๓๐ อย่างนั้น ไม่ยึดมั่นธรรมเหล่านั้นในฐานะเป็นขันธได้ขันธหนึ่งด้วยอำนาจอุปาทาน มีความสงบสุขไม่กระวนกระวายทั้งทางกายและทางจิต อยู่ตั้งนั้นแล้ว. ในคราวเดียวกัน ความรู้ความเห็นของเขาผู้นั้นเกี่ยวกับอายตนิกรรรมเหล่านั้นก็เป็น *สัมมาทิฏฐิ* ของเขา ความดำริของเขาในลักษณะอย่างนั้นในขณะนั้นเป็น *สัมมาสังกัปปะ* ของเขา ความเพียรพยายามอย่างนั้นของเขาในขณะนั้นเป็น *สัมมาวายามะ* ของเขา ความระลึกในธรรมเหล่านั้นของเขาในขณะนั้น เป็น *สัมมาสติ* ของเขา ความดำรงจิตมั่นในการกำหนดธรรมเหล่านั้นของเขาในขณะนั้น เป็น *สัมมาสมาธิ* ของเขา; ส่วนวิกรรม — กายกรรม — อาชีวะของเขาผู้เป็นกัลยาณชนตามปกติ บริสุทธ์อยู่เองแล้ว นั้นเป็น *สัมมาวาจา* — *สัมมากัมมันตะ* — *สัมมาอาชีวะ* ของเขา. สรุปความว่า เขามีอริยมรรคมีองค์แปดกลมกลืนกันเป็นอริยมัคคสมังคี ทำการตัดกิเลสอยู่ตลอดเวลาแห่งการกำหนดอายตนิกรรรม มีลักษณะที่อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นอริยสัมมาสมาธิเช่นเดียวกัน. หลักเกณฑ์นี้เข้าใจได้ง่ายและปฏิบัติได้ง่ายสำหรับคนทั่วไป ขอให้มีความสนใจกันเป็นพิเศษ. ท่านทรงแสดงอานิสงส์แห่งการปฏิบัตินี้ไว้จนถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ เพราะมีการเห็นอริยสัจทั้งสี่ โดยสมบูรณ์ (ดูข้อความพิสดารในหนังสือนี้ที่หน้า ๗๙๐ - ๗๙๓). นี่เป็นการทำหน้าที่ของอภิวุฑฒิกมรรคโดยรูปแบบที่สอง. แม้จะมีการแสดงไว้ในสูตรอื่นที่อื่น ก็ไม่พิสดารแจ่มแจ้งชัดเจนไปกว่าที่แสดงไว้ในสูตรนี้ จึงไม่ต้องยกมากล่าว เพราะเป็นการเพียงพอแล้ว.

๘๓. หลักเกณฑ์แบ่งแยกหัวข้อธรรมที่เป็นสาสวะและอนาสวะ :
ตามปกติที่เป็นหลักสั้น ๆ ที่สุดก็คือ ธรรมชั้นของคนธรรมดาที่ยังยึดถือตัวตน
จัดเป็นหลักธรรมชนิดสาสวะ (เป็นไปกับด้วยอาสวะ) ที่เป็นของพระอริยเจ้าชั้น

พระอรหันต์ หรือเป็นไปเพื่อความเป็นพระอรหันต์ จัดเป็นหลักธรรมชนิด
อนาสวะ (ไม่เป็นไปกับด้วยอาสวะ). มีรายละเอียดที่น่าสนใจคือ ที่เป็น **อัสสวะ**
มีคุณสมบัติว่า “บุญญาภคิยะ (เป็นส่วนแห่งบุญ : ไม่ถึงกับเหนือบุญเหนือบาป) อุประเวบกกะ
(มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก : ได้แก่ขันธโคขันธ์หนึ่งที่ถูกยึดถือ โดยความเป็นคนหรือของตน).”
ส่วนที่เป็น **อนาสวะ** มีคุณสมบัติว่า “อริยะะ (ไปจากชาติคือกิเลส) โลกุตตระ (นำสู่ระดับ
เหนือโลก) มัคคังคะ (เป็นองค์ประกอบแห่งหนทางเพื่อนิพพาน)” ซึ่งเป็นธรรมของผู้มี
อริยจิต ของผู้มีอนาสวจิต ของผู้เป็น **อริยมัคคสมังคี** (คือผู้ปฏิบัติอริยมรรคที่ครบ
ทุกองค์กลมเกลียวกันอยู่ในการตัดกิเลส) ผู้เจริญอยู่ซึ่งอริยมรรค. (ดูข้อความที่หน้า
๑๒๘๗ - ๑๒๘๘ แห่งหนังสือนี้). © และมีหลักสำหรับสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ
หลักธรรมปฏิบัติที่เป็น **อนาสวะ** จะถูกต่อท้ายด้วยคำว่า **วิเวกนิสฺสิต—วิราคนิสฺสิต**
—**นิโรธนิสฺสิต—**ไวสัคคปริณามิ นี้เป็นหลักทั่วไป; ที่เป็นพิเศษจะมีการ
ต่อท้ายด้วยคำว่า **ราควินยปริโยसान—โทสวินยปริโยसान—โมหวินยปริโยसान**
กัมมิ, อมโตคร—อมตปรายน—อมตปริโยसान กัมมิ, นิพฺพานนินฺน—นิพฺพาน-
ไปณ—นิพฺพานปพฺการ กัมมิ (ดูคำแปลและรายละเอียดเช่นที่หน้า ๑๔๑๘-๑๔๑๙ แห่ง
หนังสือนี้). © หลักธรรมประการหลังนี้ ยังใช้ได้กับธรรมที่จะจัดขึ้นเป็นชั้น
สัมมาแห่งองค์มรรค คือถ้าเป็นชั้นธรรมดา ธรรมชื่อนั้นก็จะเรียกโดยชื่อนั้นเฉยๆ
ถ้าจะให้เป็นชั้นสัมมาในองค์มรรค ก็ต่อท้ายธรรมชื่อนั้นด้วยคำว่า **วิเวกนิสฺสิต**
เป็นต้น. ตัวอย่างเช่น คำว่า **สัมมาทิฏฐิ** ถ้าถูกต่อท้ายด้วยคำว่า **วิเวกนิสฺสิต**
เป็นต้น ก็จะเลื่อนชั้นขึ้นเป็น**สัมมาทิฏฐิแห่งอฏฐังคิกมรรคชั้นอนาสวะ**. ©
ในกรณีที่ไม่ต้องใช้คำว่า “สัมมา” นำหน้า ก็ให้เข้าใจว่า ถ้าธรรมชื่อนั้นถูกต่อ
ท้ายด้วยคำว่า **วิเวกนิสฺสิต** เป็นต้นแล้ว ธรรมชื่อนั้นหมายถึงเป็นธรรมชั้นสูง
ก็จะเป็นไปเพื่อโลกุตตระหรือนิพพาน มิใช่ชั้นโลกียะตามธรรมดาของชาวบ้าน.
ตัวอย่างเช่นคำว่า **สัทธา** ในกรณีของคนธรรมดาใช้คำว่า **สัทธา** เฉยๆ ถ้าจะเป็น

เห็นอริยสัจสี่ คือเห็นทุกข์—สมุทัย—นิโรธ—มรรค ตามนัยแห่งมัชฌิมาปั-
 วัตตนสูตร ซึ่งเป็นที่รู้จักกันไป (ดูข้อความที่หน้า ๘๗๓, ๘๘๐). © สัมมาทิฐฐิ
 ในการเห็นข้อเท็จจริงของธรรมชาติทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรพูดว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่
 หรือสิ่งทั้งปวงไม่มี แต่ควรพูดว่ามีแต่กระแสน้ำที่บังจายตาของธรรมชาติเท่านั้น
 (ดูข้อความที่หน้า ๘๗๕-๖). © สัมมาทิฐฐิในการเห็นอายตนิกรรรม ๓๐ อย่าง
 (อายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ ผัสสะ เวทนา อย่างละหกๆ) หรือจะเห็น
 เพียงบางหมวดหรือเพียงบางอย่างก็ได้ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น หรือ
 โดยธรรมลักษณะว่า เกิดขึ้นอย่างไร ดับไปอย่างไรเป็นต้น จนไม่หลงยึดมั่น
 ในธรรมเหล่านั้น เป็นสัมมาทิฐฐิขั้นมูลฐานอย่างยิ่ง (ดูข้อความที่หน้า ๘๗๕, ๘๗๘
 และ ๗๙๗). © สัมมาทิฐฐิในการเห็นว่า กุศลอกุศลเป็นที่ตั้งแห่งราคานุสัย—
 ปฏิฆานุสัย—อวิชชานุสัย อย่างไร อันเป็นเหตุให้ละอนุสัยเหล่านั้นได้. ©
 สัมมาทิฐฐิในการเห็นกพพิการาหาร—ผัสสาหาร—มโนสัญเจตนาหาร—วิญญา-
 ณาหาร โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ว่า คืออะไร มาจากอะไร เพื่อประโยชน์อะไร โดย
 วิธีใด แล้วละกิเลสอนุสัยเกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ ได้. © สัมมาทิฐฐิในการเห็น
 ปฏิจจสมุปบันนธรรม คืออาการแห่งปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ มีอวิชา
 เป็นต้น ไปจนถึงทุกข์ทั้งปวง โดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ว่าคืออะไร เกิดจากอะไร
 เพื่อผลอะไร ละได้โดยวิธีใด อย่างชัดเจนแล้วละกิเลสอนุสัยเกี่ยวกับอาการนั้น ๆ
 ได้. © สัมมาทิฐฐิในการรู้เห็นอาสวะทั้งหลายโดยนัยแห่งอริยสัจสี่ ว่าคืออะไร
 เกิดจากอะไร เพื่อผลอันใด ละเสียได้โดยวิธีใด แล้วละอาสวะนั้น ๆ ได้. (ดูอย่าง
 นับจากข้อนี้ขึ้นไปข้างต้น เป็นสาริปุคคเตรภามิต ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๘๗๗-๘๘๖).
 © สัมมาทิฐฐิในการเห็นขันธทั้งห้าแต่ละขันธ ๆ โดยธรรมลักษณะต่าง ๆ คือ
 ลักษณะ—อาการ—ประเภท—สมุทัย—อตัถังคมะ (ดับเป็นครั้งคราว) —อัสสาทะ
 (รสอร่อยอันหลงกลวง)—อาทีนวะ (โทษค่าทรมานที่ซ่อนอยู่)—นิสสรณะ (อุปายเป็นเครื่อง
 พ้นจากอำนาจของมัน). ครั้นเห็นแล้วไม่เพิลิตเพิลินหลงไหล ไม่ยึดมั่นถือมั่น

ดับทุกข์ได้เฉพาะตน. แม้ในกรณีแห่งอายตนะ ธาตุ เป็นต้น ก็มีหลักเกณฑ์
 อย่างเดียวกัน. (ดูข้อความที่หน้า ๖๒๒ และ ๗๙). © สัมมาทิฏฐิในการเห็น
 กาม—กามสัญญา—รูป—รูปสัญญา อันเป็นกรรมเครื่องยึดถือในภูมิธรรมชั้น
 กามาวจรและรูปาวจร ว่าสิ่งเหล่านี้ยังเป็นเหยื่อของมาร คือยังเป็นที่ตั้งแห่งความ
 ยึดถือแล้วเกิดทุกข์. © สัมมาทิฏฐิในการเห็นกาม—กามสัญญา—รูป—รูป-
 สัญญา ว่าเป็นสังขตธรรม มีความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้ว
 ไม่ยึดถือให้เกิดทุกข์. © สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า อากิญจัญญายตนะเป็นธรรม
 เป็นที่ดับแห่งกามและรูป เป็นอายตนะที่ว่างจากอตตา—อตตนิยา ซึ่งมีความหมาย
 เดียวกันกับสัญญาตา เห็นแล้วเป็นทางดับทุกข์ได้. © สัมมาทิฏฐิในการเห็น
 ลักษณะอันเป็นคำสรุปความของยอดสุดแห่งสัญญาตา คือเห็นว่า “ไม่มีอะไรที่เป็น
 ตัวเรา (นาหิ กุวจินิ) ความกังวลต่อสิ่งใดหรือในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวเราก็ไม่มี (น กสฺสจ
 กิญจนตสฺมิ) และไม่มีอะไรที่เป็นของเรา (น จ มม กุวจินิ) ความกังวลในสิ่งใด ๆ
 ว่าเป็นของเราก็ไม่มี (กิสฺมึญฺจ กิญจนํ นตฺถิ)” ซึ่งสรุปความว่า “ไม่มีอะไรที่เป็น
 อตตาหรืออตตนิยาอีกนั่นเอง. © สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า เนวสัญญานา-
 สัญญายตนะเป็นธรรมเป็นที่ดับแห่งกาม—กามสัญญา—รูป—รูปสัญญา—
 อากิญจัญญายตนะสัญญา และเห็นว่าอายตนะนั้นเป็นสิ่งที่สงบประณีต ควรเข้าถึง.
 © มีสัมมาทิฏฐิในธรรมเป็นที่ถอน “ตน” ขึ้นจากโอฆะคือมีอุเบกขาเพราะแน่ใจ
 ได้ว่าตนไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย และก็ไม่ยึดถือในอุเบกขานั้นด้วยอุปาทาน
 ใดๆ ให้เกิดเป็นสักกายะขึ้นมา เห็นอยู่แต่ว่าวิโมกข์แห่งจิตจากสักกายะทั้งหลาย
 นั้นแหละคืออมตธรรม. (หกอย่างนับแต่ขั้นขึ้นไปข้างต้น ดูข้อความโดยพิสดารที่หน้า
 ๙๖๓ - ๙๗๐). © สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า เมื่อหมดตนหรือไม่มีความยึดถือว่า
 ตัวตนก็หมดกรรม ไม่ต้องเป็นไปตามกรรมอีกต่อไป (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๒๔, ๙๖๐
 และ ๙๖๖). © สัมมาทิฏฐิในการเห็นว่า ธรรมอะไรเป็นเครื่องละธรรมอะไร

เช่นเห็นว่าสุภะเป็นเครื่องละวาระ เมตตาเป็นเครื่องละโทสะ ปัญญาเป็นเครื่อง
ละโมหะ เป็นต้น (ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๔๕๖ - ๔๕๘). © เท่าที่ยกมานี้เป็น
ตัวอย่างเพียงพอแล้ว สำหรับจะศึกษาเทียบเคียงเรื่องสัมมาทิฏฐิประเภทอนาสวะ.

© สรุปความว่า ต้องเป็นไปเพื่อความเห็นว่า **กรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น**
โดยความเป็นตัวตน—ของตน บุญ—บาป ดี—ชั่ว สุข—ทุกข์ เป็นต้น ให้เกิด
เป็นอุปาทานขึ้นมา จึงหลุดพ้นไปจากสังสารวัฏ; ทำให้เกิดคำพูดประหลาดสำหรับ
คนธรรมดา เช่นพูดว่า ไม่ใช่คนนี้หรือคนนั้น ไม่ใช่คนนี้หรือคนอื่น ไม่ใช่อันนี้
หรืออันนั้น เพราะมันเป็นเพียงกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงของอิทัปปัจจยตา
ไม่ใช่ทำเองหรือคนอื่นทำให้ เพราะมันไม่มีบุคคลซึ่งเป็นผู้กระทำ เพราะมีแต่
ความเปลี่ยนแปลงตามกฎอิทัปปัจจยตาอีกนั่นเอง, ซึ่งเป็นภาษาพูดนอกเหนือไป
จากที่คนธรรมดาเขาพูดกัน จนต้องเรียกว่าเป็น **ภาษาธรรม** หรือภาษาพูดของคน
ที่รู้ธรรม. © สัมมาทิฏฐิมีความสำคัญจนถึงกับมีหลักอันสรุปความว่า สัตว์
ทั้งหลายก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวงได้เพราะสมათานสัมมาทิฏฐิ (สมมาทิฏฐิสมาทนา
สัพพี ทุกข์ อุปจุกฺ). (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๐).

๘๕. **ถ้ารู้จักใช้ก็สามารถใช้ความทุกข์ให้กลายเป็นเครื่องดับ-**
ทุกข์ : สัตว์ทั้งหลายตามธรรมชาติมีความทุกข์อยู่เป็นประจำ คือมีความแก่เป็น
ธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา มีความต้องพลัดพราก
จากของรักของชอบใจทั้งสิ้นเป็นธรรมดา และมีความต้องเป็นไปตามกรรมเป็น
ธรรมดา นี้นรวมเรียกว่าความทุกข์. เขาจะต้องใช้ความทุกข์นี้ให้เป็นประโยชน์
ในฐานะที่เห็นว่า เป็นความทุกข์ นำเบื่อหน่าย เมื่อเขาเห็นอยู่อย่างนี้ จะละความ
มัวเมาต่าง ๆ อันเกิดจากความไม่เห็นอย่างนี้ คือมัวเมาในความหนุ่ม ความไม่มีโรค
มัวเมาในชีวิต ความมีฉันทราคะในสิ่งเป็นที่รัก และความไม่รู้ว่สัตว์มีกรรมเป็น
ของตน แล้วประพติตุจจริตทุกชนิด, เสียได้; นี้เป็นส่วนของปฏุชน. ©

ถ้าเป็นอริยสาวกเมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมทำมรรคให้เกิดแล้วเจริญด้วยมรรคนั้น จนกระทั่งละสังโยชน์ สิ้นอนุสัย ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้. (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๑๓ - ๑๐๑๔ แห่งหนังสือ). © นี่เป็นสิ่งที่ไม่ค่อยจะมีใครคิด และนอนใจเสียว่าความทุกข์ก็ต้องเป็นความทุกข์ ไม่มีส่วนที่จะเป็นความดับทุกข์. © แต่ถ้าเรามองเห็นตามความเป็นจริงอย่างนั้นแล้ว เราอาจใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์ได้ ในทำนองที่เป็นอุปมาว่า เอาหนามบ่งหนาม, เอาเกลือจุ่มเกลือ, เนื้อเต่ายำเต่า, เป็นต้น.

๘๖. พรหมจรรย์ในพุทธศาสนา คือการประพฤติเพื่อความสิ้นสุดแห่งกรรม : เรารู้และสอนกันแต่เพียงว่า อย่าทำกรรมชั่วเพราะจะต้องรับผลชั่ว ให้ทำกรรมดีเพื่อจะได้รับผลดี นี้ยังไม่ใช่เรื่องกรรมอันเป็นพระพุทธรประสงค์หรือเป็นหลักแห่งพุทธศาสนา เราจะต้องรู้เรื่องกรรมโดยครบถ้วน จนทำให้หมดกรรม ไม่ต้องเป็นไปตามกรรมแต่ประการใด อันเป็นตัวพรหมจรรย์ในพุทธศาสนาโดยตรง. เราจะต้องรู้ว่า เจตนาเป็นตัวกรรม, เหตุให้เกิดกรรมคือผัสสะ, มาตรการต่าง ๆ ของกรรมคือทำให้ส่วยเวทนาในรูปแบบของสัตว์นรก — กำเนิดเดรัจฉาน — เปรตวิสัย — มนุษย์ — เทวดา, วิชาภแห่งกรรมคือที่จะได้รับทันที — เวลาต่อมา — เวลาต่อมาอีก, ความดับแห่งกรรมคือการดับแห่งผัสสะ, ทางให้ถึงความดับแห่งกรรมคืออริยอัฏฐังคิกมรรค. (ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๑๐๒๕ - ๑๐๒๗ แห่งหนังสือ). © ข้อสำคัญที่ควรสังเกตคือ **กรรมเป็นสิ่งที่เกิด — ดับเพราะผัสสะเกิด — ดับ** ซึ่งเราไม่ค่อยจะสอนกัน; และที่สำคัญที่สุดก็คือ **เราจะสิ้นกรรมได้ เมื่อยังมีชีวิตเป็น ๆ อยู่** ยังไม่ต้องตาย ดังนี้. © สรุปความว่าการประพฤติพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา มีความหมายอย่างหนึ่งคือ การทำให้สิ้นกรรมด้วยมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง. © ขอให้ครูบาอาจารย์ ผู้สอนเรื่องกรรมจงได้พิจารณาดูความข้อนี้อย่างละเอียดด้วย อย่าได้สอนเรื่องกรรมอย่างผิด ๆ

เพี้ยน ๆ เป็นกรรมในศาสนาอื่นหรือลัทธิอื่นไปเสีย; ดังที่ชาวต่างประเทศชอบกระทำกันอยู่ในหนังสือที่เขาแต่งขึ้นอันว่าด้วยเรื่องกรรม ซึ่งมีอยู่ทั่วไป.

๑๗. ความหมายพิเศษของคำว่า **ขันติ** ที่เราไม่เคยสังเกตและสนใจ : เรารู้กันแต่ว่า คำว่า **ขันติ** แปลว่า **ความอดทน** ดังที่เราเรียนกันจากนวโกวาทสำหรับนักธรรมชั้นตรี ซึ่งในที่นั้นหมายถึงความอดทนทุกชนิด ตามหลักแห่งศีลธรรมเบื้องต้น. ส่วนตามความหมายพิเศษของคำคำนี้ คือขันติที่เป็นตัวธรรมชั้นสูง เรียกว่า **อนุโลมิกขันติ** คือภาวะแห่งความควรที่จะเกิดสัจจानุโลมิกญาณ แห่งวิปัสสนาญาณแก่ มีชื่อโดยเฉพาะว่าอนุโลมิกขันติ ซึ่งถ้ามีแล้วจะง่ายแก่การหยั่งลงสู่นิยามแห่งสัมมัตตะสัพพิต ถึงที่สุดแห่งความทุกข์ได้. อนุโลมิกขันติเกิดมาจากการรู้ธรรมะตรงตามที่เป็นจริงแห่งสัจจะของธรรมชาติ คือรู้ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา. **ขันติ** ในกรณีอย่างนี้แปลว่า **“ความควร”** มิใช่แปลว่า **“ความอดทน”**. (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๒๗ แห่งหนังสือนี้).

๑๘. ทั้งเสียนั่นแหละกลับจะเป็นประโยชน์ **จับเอาไว้กลับจะเป็นโทษ** : ตลอดเวลาที่เรายังไม่รู้ ย่อมยึดถือเอาสิ่งต่าง ๆ โดยความเป็นตัวตนหรือของตน สิ่งต่าง ๆ นั้นได้แก่อาศัยตนนิกรรมทั้งหลาย ๕ หมวดและขันธห้า. © พระพุทธองค์ตรัสว่า **“สิ่งเหล่านั้น (แต่ละอย่าง ๆ) มิใช่ของเธอ เธอจงละมันเสีย; สิ่งเหล่านั้นอันเธอละได้แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เธอ”**. © ตามธรรมดาเรายึดถือสิ่งที่เราเห็นว่ามิใช่ประโยชน์ ว่าเป็นตัวเราหรือของเรา เราต้องเกิดทุกข์เพราะสิ่งนั้น ดังนั้นจึงตรัสว่าสิ่งนั้น ๆ ไม่ควรจะถือว่าเป็นตัวเราหรือของเรา. รวมความว่า ให้สลัดสิ่งที่เราเคยยึดถืออยู่ตลอดเวลา นั้นออกไปเสีย. © คำกล่าวนี้เป็นสำนวนภาษาธรรมว่า **“ทั้งเสียกลับจะเป็นประโยชน์”** ตรงกันข้าม

จากภาษาคน ซึ่งเขาจะกล่าวว่า มีไว้หรือเก็บเอาไว้ นั่นแหละจะเป็นประโยชน์.

๑๐ ขอให้สังเกตให้ดี ๆ ว่า ถ้ามองเห็นธรรมอันลึกซึ้งหรือแท้จริงแล้ว สำนวนโวหารแห่งการพูดจาย่อมเปลี่ยนไปอย่างตรงกันข้าม เช่นคำกล่าวนี้เป็นตัวอย่าง. (ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๔๐๑ แห่งหนังสือ).

๘๘. เหตุอันซ่อนเร้นลับที่ทำให้คนสมัยนี้ไม่สนใจเรื่อง

นิพพาน : คนยุคปัจจุบันที่เรียกกันว่ายุคปรมาณู หรือยุคอวกาศ ที่ถือกันว่ามีความฉลาดอย่างยิ่ง กลับไม่สนใจเรื่องนิพพาน บางคนถึงกับรังเกียจว่าเป็นเรื่องครีครระถ่วงความเจริญ ถึงกับพูดว่าผมไม่ต้องการเรื่องนิพพาน ครั้นได้รับคำชี้แจงว่า ถ้าเรื่องนิพพานไม่มีก็คือไม่มีพุทธศาสนานั่นเอง ดังนี้แล้วเขาก็เงิบเสีย ไม่ติดตามไถ่ถามว่านิพพานคืออะไร จึงอยากจะตั้งปัญหาขึ้นมาว่า ทำไมคนสมัยนี้จึงไม่สนใจเรื่องนิพพาน ก็ตอบได้ตามพระพุทธรักษาที่ทรงแสดงไว้ เป็นใจความที่สรุปได้ว่า สัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ก็ไม่มองเห็นโทษของการที่มีความเกิดเป็นธรรมดา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเกิดแห่งอุปาทานว่าตัวกู—ของกูซึ่งเป็นภาระหนักแห่งชีวิต เขาไม่รู้สึกรู้ว่า ถ้าไม่มีความเกิดแห่ง “ตัวกู—ของกู” แล้วจักมีความเบาสบาย จึงได้ลุ่มหลงในความเกิดของตน และของผู้อื่นสิ่งอื่นซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน. ๑๐ แม้มีความแก่—ความเจ็บ—ความตายเป็นธรรมดา ก็ไม่มองเห็นโทษแห่งความเป็นเช่นนั้น เพราะไปลุ่มหลงอยู่แต่ในอัสสาทะรสอร่อยสนุกสนานเพลิดเพลินจากสิ่งเหล่านั้น. ๑๐ แม้จะเป็นผู้มีความโศกเป็นธรรมดา ก็กลับไปเห็นเสียว่าเป็นธรรมด่าอย่างนั้นเอง ไม่ต้องเดือดร้อนอะไร. ๑๐ และข้อสุดท้ายก็คือ เขาเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างแคร์หมองรอบตัว หาอะไรเป็นที่น่าชื่นใจไม่ได้ ก็ยังมองไม่เห็นว่าคุณมีชีวิตอยู่อย่างแคร์หมอง จึงไม่เคยมีความรู้สึกที่จะแสวงหาสภาพที่ตรงกันข้าม หรือถึงกับเข้าใจไปว่าสิ่งนั้นมีได้มีอยู่

ด้วยซ้ำไป เขาจึงไม่มีความรู้สึกที่เป็นวิเวกแห่งนิพพาน ลุ่มหลงอยู่ด้วยความ
 เพลิดเพลินอันเกิดจากสิ่งที่มีชีวิตเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย—โสภะเคราะห์—เคราะห์หมอง
 เป็นธรรมดา อยู่เป็นปกติวิสัยของบุคคลสมัยนี้ จึงขอให้เพียงแต่สำนักในโทษ
 ต่ำทราวมของชีวิตในรูปแบบนั้นกันเสียบ้าง เรื่องพระนิพพานอันเป็นหัวใจสำคัญ
 ของพุทธศาสนาก็จะไม่เป็นหมัน. (ดูข้อความพิศดารที่หน้า ๕๘๖—๕๘๘ และ ๕๑๐).

๕๐. บัจฉัยหรืออุปกรรมที่ทำให้สัมมาทิฏฐิของพวกเขา ผลิ.

คอกกอกผล : ตามหลักพระพุทธศาสนา สัมมาทิฏฐิเป็นธรรมสูงสุดที่ทำให้
 สัตว์ทั้งหลายก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวงเสียได้ (สัมมาทิฏฐิสมาทกนา สทพฺพํ ทุกฺขํ อปฺยจฺจํ).
 แต่เราก็กังสนใจในสิ่งนี้กันแต่เพียงชื่อ ไม่ได้ทำให้เกิดเป็นตัวตนอันแท้จริงขึ้น
 มา โลกนี้จึงตกอยู่ในภาวะวิกฤตกาลทุกหวัระแห่ง. แม้ผู้ที่ได้เคยเรียนเรื่อง
 สัมมาทิฏฐิมาบ้าง ก็ไม่ได้ส่งเสริมให้เจริญองกวม จนถึงกับเป็นประโยชน์ได้
 แต่รู้จักใช้ฝ่ายตรงกันข้ามสำหรับคำผู้อื่นว่า “โหมิจจาทิฏฐิ”; นี่คือภาวะที่น่า
 เวทนาสาธสารอย่างยิ่ง. © ขอให้พวกเรารู้จักใส่ปุ๋ย รดน้ำ พรวนดิน ทำความ
 เจริญองกวมให้แก่สิ่งที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ ตามพุทธภาษิตที่ทรงแนะนำไว้คือ อยู่
 กันอย่าง มีศีล เป็นพื้นฐาน เพราะว่าคนไม่มีศีลไม่อาจจะมีสัมมาทิฏฐิ, มีสุตะ คือ
 การศึกษาเล่าเรียนที่เพียงพอ เป็นที่ตั้งแห่งความเข้าใจอันถูกต้อง, มีสากัจฉา คือ
 ต้องนำเรื่องนั้นมาปรึกษาหารือ วิพากวิจารณ์ ถกเถียงกันอยู่เป็นประจำ เพื่อให้
 แดกฉานยิ่งขึ้น, มีการทำสมาธิ หรือสมณะซึ่งเป็นการเตรียมใจให้สะอาด มั่นคง
 ว่องไว ในการที่จะแทงตลอดเรื่องอันลึกซึ้ง, แล้วก็ มีวิปัสสนา คือใช้จิตชนิดนี้แทง
 ตลอดปัญหาทุกชนิด ให้เห็นอย่างแจ่มแจ้ง; รวมเป็น ๕ ประการด้วยกัน;
 ซึ่งจะเป็นเสมือนหนึ่งปุ๋ยอันจะพึงใช้แก่ต้นไม้คือ สัมมาทิฏฐิ. ขอให้พวกเรา
 สนใจในเรื่องนี้กันเป็นพิเศษเถิด สัมมาทิฏฐิก็จะเจริญก้าวหน้า ผลิคอกกอกผล
 เป็นเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะได้. (ดูข้อความที่หน้า ๕๒๐ แห่งหนังสือ).

๕๑. ถ้าจะให้เห็นธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาโดยง่าย ต้องตั้ง
ความปรารถนาแห่งการเห็นให้ถูกต้อง : การเห็นอนัตตาเป็นข้อปฏิบัติชั้น
 สูงสุดในพระพุทธศาสนา เพราะเห็นแล้วจักหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง หรือบรรลु
 คุณธรรมชั้นสุดท้าย คือความสิ้นอาสวะเป็นพระอรหันต์. © เราศึกษากันแต่
 เพียงชนิดท่องจำ มีหน้าเอามาเป็นเรื่องพูดเล่นหรือล้อกันเล่นเสียมากกว่าที่จะตั้ง-
 ใจปฏิบัติเพื่อการละกิเลส ดังนั้นเครื่องกระตุ้น (Motif) โดยแท้จริง เพื่อเห็นอนัตตา
 ของพวกเราจึงไม่มี หรือมีอย่างไม่ถูกต้อง ไม่สำเร็จประโยชน์. © ขอให้เห็น
 ความสำคัญในข้อนี้ แล้วประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามที่ทรงแนะนำไว้ว่า เขาผู้นั้น
 ซึ่งเป็นผู้ต้องการให้ **อนัตตสังญา** เป็นไปโดยง่าย จะต้องมีความมุ่งมาด ๖ ประการ
 ก่อนแต่จะเจริญ ดังต่อไปนี้ © “เราจักเป็นออตัมมโยในโลกทั้งปวง” (คือเป็นผู้ที่
 ไม่อยู่ใต้อำนาจปรุงแต่งของสิ่งอะไร ๆ ในโลก) © และว่า “อหังการทั้งหลายของเรา
 จักเข้าถึงการดับ” (ความสำคัญด้วยมานะว่า “ตัวคน” ของเรา จักถึงซึ่งการดับไม่เหลือ) ©
 และว่า “มมังการทั้งหลายของเรา จักเข้าถึงการดับ” (ความสำคัญด้วยมานะว่า “ของตน”
 ของเรา จักถึงซึ่งการดับไม่เหลือ) © และว่า “เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธาณ-
 ญาณ” (เราจักเข้าถึงญาณอันมิใช่อุณาในระดับของคนทั่วไป) © และว่า “ธรรมอัน
 เป็นเหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วยดี” (เราจักเห็นธรรมประเภทที่เป็นเหตุแห่งธรรม
 ทั้งปวง) © และว่า “ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุ จักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้วด้วย
 ดี” (เราจักเห็นธรรมทั้งปวงประเภทที่เป็นผลอันเกิดมาแต่เหตุ) © รวมเป็น ๖ ประการ
 ด้วยกัน. © ผู้ใดมีความประสงค์ ๖ ประการนี้ เป็นต้นเหตุแห่งการบำเพ็ญ
 เพียร เพื่อให้เกิดอนัตตสังญาแล้ว อนัตตสังญาจักเกิดขึ้นแก่เขาผู้นั้นโดยง่าย
 ตามประสงค์. © (ดูข้อความที่หน้า ๙๓๐ แห่งหนังสือนี้). © ไหน ๆ เมื่อได้
 กล่าวถึงอนัตตสังญาแล้ว ควรจะกล่าวถึงอนิจจสังญา—ทุกขสังญา ไปเสียเลย
 ในคราวเดียวกัน ดังต่อไปนี้ © ถ้าต้องการให้ **อนิจจสังญา** เป็นไปโดยง่าย ผู้

เจริญจะต้องตั้งความมุ่งมาด ๖ ประการก่อนแต่จะเจริญในเบื้องต้น, ว่า “เราจักเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่อย่างไม่นั่นคง,” ว่า “เพื่อใจของเราจักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง,” ว่า “เพื่อใจของเราจักหน่ายจากโลกทั้งปวง,” ว่า “เพื่อใจของเราจักน้อมไปเพื่อนิพพาน,” ว่า “เพื่อสัจโยชน์ของเราจักถึงซึ่งการละชาติ,” และว่า “เพื่อเราจักถึงซึ่งคุณแห่งความเป็นสมณะอันยอดเยี่ยม;” รวมเป็น ๖ ประการด้วยกันดังนี้ (ดูข้อความที่หน้า ๙๒๘).

๑ ส่วนการเจริญทุกขสังขยา อันจะเป็นไปโดยง่ายนั้น ผู้เจริญจะต้องตั้งความมุ่งมาด ๖ ประการก่อนแต่จะเจริญในเบื้องต้น, ว่า “เราจักเกิดนิพพิทาเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง รวากะว่ามันเป็นเพชฌฆาตเงือดดาบอยู่ต่อหน้าเรา,” ว่า “เพื่อใจของเราจักหน่ายจากโลกทั้งปวง,” ว่า “เพื่อเราจักมองเห็นสันติว่ามีอยู่ในนิพพาน,” ว่า “เพื่ออนุสัยของเราจักหมดสิ้น,” ว่า “เพื่อเราจักได้ทำกิจในการทำที่สุดทุกขอยู่เป็นประจำ,” และว่า “เพื่อจะได้ชื่อว่าเราบำเรอพระศาสดาด้วยความรักโดยธรรม อย่างยิ่ง;” รวมเป็น ๖ ประการด้วยกัน ดังนี้. (ดูข้อความที่หน้า ๙๒๘).

๑ ขอให้สังเกตดูด้วยความบริสุทธิ์ใจว่า พวกเราสมัณย์นี้เจริญพระไตรลักษณ์ด้วยความมุ่งมาดอย่างไรในเบื้องต้น ดูจะไม่มี ความมุ่งมาดอะไรเลย มีแต่ความมกมายเสียมากกว่า.

๑ ขอให้พวกเราตั้งความปรารถนาในการที่จะเจริญพระไตรลักษณ์ให้ถูกต้องไปเสียตั้งแต่ต้น ตามกฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จะได้ประสพผลอันแท้จริง จะไม่เป็น การมกมายให้พวกเด็กสมัณย์ใหม่เอาไปล้อเล่น.

๘๒. เรื่องที่ทุกคนควรทราบเกี่ยวกับกาม อย่างจำเป็นที่สุด : บุคคลผู้มีได้สดับธรรม ย่อมลุ่มหลงจมอยู่ในกาม มีความทุกข์แสนสาหัสในการแสวงหา ในการได้ ในการยึดครอง เป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาท กระทั่งทำสงคราม อันไม่รู้จักจบจักสิ้น แล้วก็จบลงด้วยการไปจมอยู่ในอบาย หรือนรก; ทั้งนี้ เพราะว่าเขาไม่รู้จักอัสสาทะของกาม อาทินวะของกาม และนิสสรณะทางออกจาก

กาม จึงต้องเป็นอย่างนั้น. (ดูรายละเอียดที่หน้า ๑๓๓-๑๓๔, ๒๕๓-๕, ๓๖๖-๗ และ ๒๕๗-๓๑๒ แห่งหนังสือ). © ที่น้อกทางหนึ่ง พวกหนึ่งก็ตั้งหน้าตั้งตา ตีเตียนสาปแข่งกามไปเสียตะพึด ทั้งที่ตนก็ยังไม่เลิกกามไม่ได้ ยังต้องบริโภคกาม. ถ้าหากเขารู้จักอัสสทาพะอันหลอกลวงของกาม รู้ว่าที่นวะโทษเลวร้ายของกาม รู้นิสสรณะอุบายเครื่องละฉันทราคะในกาม ตามสมควรแล้ว เขาก็เป็นผู้บริโภคกามอยู่ในโลกได้โดยไม่ต้องรับทุกข์โทษมหาศาลจากกาม. © ใจความสำคัญมัน อยู่ที่ว่า เขายังหลีกจากกามไม่ได้ ยังต้องบริโภคกาม เขาควรจะต้องปัญหาขึ้นมาว่า จะเกี่ยวข้องกับกามในลักษณะอย่างไรจึงจะไม่ต้องรับทุกข์ทรมานมหาศาล มีลักษณะเหมือนกับว่า "กินเหยื่อแล้วไม่ติดเบ็ด" ฉันทกัฉันทนั้น. (ดูข้อความที่หน้า ๑๑๐๐ และ ๓๒-๓๕ ฯลฯ). © สรุปลความก็คือว่า บริโภคกามโดยไม่ต้องหลงกามนั่นเอง; แต่บุชชนบริโภคกามแล้วหลงกามเกินกว่าหลง เขาจะต้องเกี่ยวข้องกับกามอย่างมีสติปัญญา ไม่หลงกาม มองเห็นโทษ ละฉันทราคะในกาม พร้อมกันไป ก็จะเรียกได้ว่าเป็นคฤหัสถ์บริโภคกามที่เป็นสัตบุชชได้ คือบริโภคกามด้วยสติสัมปชัญญะ เหมือนกับบริโภคอาหารชนิดหนึ่งซึ่งยังจำเป็นแก่ชีวิตของบุชชน. © ขอให้ข้อความในพระบาลีเหล่านั้นเป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่ยังต้องบริโภคกามให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้เถิด.

๓๓. ความหมายอันลึกซึ้งของคำว่าอาหาร ซึ่งเรายังไม่ค่อยจะเข้าใจกัน : เรื่องอาหารที่เราเข้าใจกันน้อยมาก เป็นที่ลำบากใจแก่ครูผู้สอนนักรธรรม นับว่าเป็นปัญหาเฉพาะหน้าอยู่เรื่องหนึ่งซึ่งควรจะต้องคิดให้แตกไปโดยข้อความตามพระบาลีที่มีอยู่เป็นหลักฐาน. © กพพีการอาหาร (คำข้าว) ชื่อว่าเป็นอาหารเพราะหล่อเลี้ยงร่างกายอันเป็นที่ตั้งแห่งกามคุณ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งกามราคะอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในที่สุด; จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า เป็นสิ่งที่ควรบริโภคเหมือนพ่อแม่จำใจกินเนื้อลูกเมื่อหลงทางอยู่กลางทะเลทราย ซึ่งจะอรรอยสัก

เท่าไรจะกินได้สักเท่าไรก็ขอให้คำนวณดูเอง. ถ้าปฏิบัติเช่นนั้นได้จะละภวราคะ
 ได้ มีผลเท่ากับบรรลุความเป็นอนาคามี. ◎ **ผัสสาหาร (ผัสสะหก)** เป็นอาหารคือ
 ทำให้เกิดเวทนาอันจะทำให้เกิดตัณหาและอื่น ๆ ไปตามกฎอิทัปปัจจยตา จนกระทั่ง
 ถึงความทุกข์ในที่สุดอย่างเดียวกัน; *จะต้องพิจารณาให้เห็นว่า* ผัสสะทุกชนิดและ
 ทุกครั้งเป็นเหมือนผัสสะของแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม ก็จะมีสัตว์กัดตอมเจ็บปวดอยู่ทั่ว
 ทั่วตัว ในที่ทุกหนทุกแห่ง มีทุกขเวทนาแรงกล้าเป็นที่สุด. เมื่อพิจารณาเห็น
 อยู่อย่างนี้ ย่อมรู้แจ้งเวทนาตามที่เป็นจริง ละอุปาทานในเวทนาทั้งปวงได้ มีผล
 ถึงกับทำให้บรรลุความเป็นพระอรหันต์. ◎ **มโนสัญเจตนาหาร (เจตนาแห่งจิต)**
 ชื่อว่าเป็นอาหารเพราะเป็นเหตุให้เกิดการกระทำคือกรรม ซึ่งจะต้องรับผลกรรม
 เวียนว่ายไปตามกรรม ได้รับทุกขเวทนาถึงที่สุดอย่างเดียวกัน; *จะต้องพิจารณา*
ให้เห็นว่า สัญเจตนาอันคือตัวตัณหาที่นำเข้าไปหากองไฟ ราวจะว่าบุรุษถูกเขาจับ
 ตัวไปนั่งองไฟอยู่ที่ปากหลุมถ่านเพลิงอันแรงกล้า แล้วรู้สึกว่าเป็นเพราะตัณหาของ
 เราเอง จึงต้องถูกกระทำให้มานั่งอยู่ในลักษณะอย่างนี้, เขาก็จะละตัณหาได้และ
 บรรลุความเป็นพระอรหันต์. ทุกคนมีสัญเจตนาอยู่เป็นประจำวันแต่ไม่ค่อยรู้สึก
 หรือถึงกับไม่รู้จักสิ่งนี้ แม้แต่โดยชื่อ เท่ากับว่านั่งรมตัวเองอยู่ปากหลุมถ่านเพลิง
 ก็ยังไม่รู้สึกตัว ฉันทใดกัฉนัสนั้น. ◎ **วิญญาณาหาร (วิญญาณหก)** ชื่อว่าเป็น
 อาหารเพราะเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือให้อายตนะฝ่ายรูปธรรมทำหน้าที่เรียก
 ว่าให้เกิดรูป ให้จิตทำหน้าที่เกี่ยวกับอายตนะนั้น ๆ ชื่อว่าให้เกิดนาม. แม้จะใช้
 คำว่าวิญญาณให้เกิดปฏิสนธิ ก็โดยความหมายที่เป็นจุดตั้งต้นให้เกิดนามรูปโดย
 อากาณเช่นนี้อีกนั่นเอง. นับว่าวิญญาณเป็นอาหารที่มีความหมายยิ่งกว่าอาหาร
 ทั่วปวง เมื่อมีนามรูปแล้วย่อมเป็นที่ตั้งแห่งอายตนะ—ผัสสะ—เวทนา—และอื่น ๆ
 ตามกฎอิทัปปัจจยตา จนเกิดทุกข์ในที่สุดอย่างเดียวกัน; *จะต้องพิจารณาให้เห็น*
ว่า นามรูปอันบุคคลยึดถือด้วยอุปาทานแล้วย่อมเสวยทุกขเวทนาอยู่ตลอดเวลาแห่ง

อุปาทานนั้น ซึ่งอาจจะเป็นทั้งกลางวันและกลางคืนก็ได้ ท่านจึงทรงกระทำอุปมาไว้ว่าเสมือนนักโทษถูกลงอาชญาด้วยการถูกแทงด้วยหอก ๓๐๐ เล่ม ทั้งเข้าทั้งเที่ยงทั้งเย็น. ◎ อาหารทั้งสี่อย่างนี้ แต่ละอย่างทำหน้าที่ให้เกิดผลอันใหม่ขึ้นมา จึงได้ชื่อว่าอาหาร คือสิ่งที่นำผลมา เรารู้จักกันแต่อาหารคือคำข้าวอย่างเดียว แม้กระนั้นก็ยังรู้ไม่จริงไม่หมดสิ้น จึงดับทุกข์อะไรของตนไม่ได้; ขอให้รู้จักอาหารสี่กันให้สมบูรณ์เสียทีเถิด. ◎ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อาหารสี่นี้มีอยู่เพื่อความตั้งอยู่ของ กุศลสัตว์ (สัตว์ผู้เกิดแล้ว) และเพื่ออนุเคราะห์ สัมภเวสีสัตว์ (สัตว์ผู้กำลังแสวงหาที่เกิด) ซึ่งจะได้วินิจฉัยในข้อถัดไป. ◎ (ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๘๗๑ - ๘๗๕, ๘๗๘, ๑๑๒๑ และ ๒๘๗ แห่งหนังสือ).

๕๔. ความยุ่งยากเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “สัมภเวสีสัตว์” :

พระพุทธเจ้าตรัสว่า อาหารสี่ (ดังที่กล่าวแล้วในข้อข้างบน) มีเพื่อความตั้งอยู่ของ กุศลสัตว์ และเพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์. คำว่า กุศลสัตว์ หมายถึง สัตว์ที่เกิดแล้วโดยสมบูรณ์ ไม่มีปัญหาอะไร. ส่วนคำว่า สัมภเวสีสัตว์ นั้น ยังมีปัญหา; ◎ ตามที่กล่าวสอนกันอยู่ทั่วไปว่า ได้แก่วิญญาณที่เป็นตัวตนของบุคคลผู้ตายแล้วยังไม่มีที่เกิด ยังเที่ยวแสวงหาที่เกิดอยู่. ◎ คำกล่าวอย่างนี้ขัดกับหลักพระพุทธศาสนาในข้อที่ว่ามิวิญญาณที่เป็นตัวตน; ตามหลักพระพุทธศาสนาไม่มีวิญญาณชนิดนี้ ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีมหาตณหาสังขยสูตร ที่พระองค์ตรัสดำหนิสาตภิกษุผู้มีความยึดถือว่า วิญญาณเป็นผู้ทำอะไรๆ ในภพนี้ แล้วเป็นผู้ไปเกิดในภพใหม่ อย่างเป็นตัวตนคนเดียวกัน (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๖ แห่งหนังสือ). ◎ เมื่อไม่มีวิญญาณไปเกิดเช่นนั้นแล้ว สิ่งที่เรียกว่าสัมภเวสีนั้นจะได้อะไร เป็นปัญหาอยู่. ◎ ผู้รวบรวมเข้าใจว่า กุศลสัตว์ คือ กระแสจิตที่เป็นไปถึงที่สุดจนมีความรู้สึกตัวตนสมบูรณ์แล้ว ในกรณีหนึ่งๆ อาศัยการปรุงแต่งแห่งปัจจัยคืออาหารทั้งสี่แล้วดำรงอยู่ได้. ส่วน สัมภเวสีสัตว์ นั้น คือ กระแสจิต

ที่ยังเป็นไปไม่ถึงที่สุดแห่งความยึดถือว่าตัวตน เมื่อได้อาศัยการปรุงแต่งแห่งอาหาร ทั้งสี่แล้ว ย่อมถึงความรู้สึกว่าตัวตนโดยสมบูรณในโอกาสอันควร กลายเป็นภุค- สัตว์ไป. © ถ้ายังไม่ถึงขั้น (ภุคสัตว์) นั้น กระแสจิตนั้นควรจะเรียกว่า สัมภเวสี ไม่เกี่ยวกับการตายเข้าโลงหรือออกโลงของร่างกาย. © ข้อนี้จะมี ความจริงอย่างไร ขอฝากไว้แก่ท่านผู้เป็นนักศึกษา หรือผู้ปฏิบัติ หรือผู้ปฏิบัติ สำเร็จแล้ว ได้ช่วยพิจารณาหาความยุติกันต่อไปด้วยเถิด. (ดูข้อความที่หน้า ๒๘๗ แห่งหนังสือ).

๕๕. การพิจารณาอันเป็นไปในภายใน ชนิดที่เป็นหลักปฏิบัติ

อันถูกต้อง : ผู้ปฏิบัติแต่ละสำนัก ย่อมใช้คำพูดในทำนองดูหมิ่นผู้อื่นในข้อที่ว่า การปฏิบัติของท่านไม่เป็นไปในภายในแต่เป็นไปในภายนอก จึงใช้ไม่ได้. © ที่นี้ก็เกิดปัญหาในข้อที่ว่า อย่างไรเรียกว่าเป็นไปในภายใน อย่างไรเป็นไปใน ภายนอก ซึ่งแต่ละสำนักก็สงวนฐานะและเกียรติยศของตนด้วยการยืนยัน ว่า การปฏิบัติอย่างที่ท่านปฏิบัติอยู่นั้นแหละเป็นการพิจารณาชนิดที่เป็นไป ในภายใน. © ใจความสำคัญในข้อนี้เห็นได้ว่า ถ้าเอาสิ่งที่เป็นภาย นอกเข้าไปพิจารณาในภายในคือในจิต มันก็ยังเป็นการพิจารณาในภายนอก อยู่นั่นเอง. การพิจารณาทาน ศีล สวรรค์เป็นต้น ที่บุดูชนเขาพิจารณา กัน จะพิจารณากันอย่างไร มันก็ยังเป็นไปเพื่อผลทางวัตถุหรือของภายนอกอยู่ นั้นเอง ไม่ต้องกล่าวถึงเรื่องการทำมาหากิน การบ้านการเมือง ซึ่งเป็นเรื่อง ภายนอกยิ่งขึ้นไปอีก. © ผู้ที่มีความตั้งใจจริงและซื่อตรงต่อตัวเอง ควรถือเอา ตามพระพุทธานุชาตที่ตรัสไว้ว่าการพิจารณาที่เป็นไปในภายในนั้นเป็นอย่างไร. เราจะเห็นได้ว่าคำว่า "ที่เป็นไปในภายใน" ของพระองค์นั้น หมายถึงพิจารณา ธรรมชั้นลึกและมีผลดับทุกข์ถึงที่สุดได้ ได้แก่การพิจารณาธรรมในรูปแบบของ

ปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งพระองค์ตรัสว่าเป็นธรรมชั้นลึก; ตัวอย่างที่มีปรากฏอยู่ในพระบาลีนิทานส. ส. ทรงแสดงไว้เป็นหลักคือ พิจารณาโดยการตั้งปัญหาว่า **อะไรเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์** ตอบว่าอุปธิ **อะไรเป็นต้นเหตุแห่งอุปธิ** ตอบว่าตัณหา **อะไรเป็นที่เกิดที่ตั้งอยู่แห่งตัณหา** ตอบว่าปิยรูปสาตรูปซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความหลงไหลของบุคคล; ดังนี้เป็นตัวอย่าง (ดูข้อความละเอียดที่หน้า ๘๗๔-๘๗๗ แห่งหนังสือนี้). © สังเกตดูจากเรื่องที่ตรัสนี้ จะเห็นได้ว่าเรื่องทุกข์ เรื่องอุปธิ เรื่องตัณหา นั้นเป็นเรื่องภายในชั้นลึกจริงๆ. สำหรับปิยรูปสาตรูปนั้น ตามปกติเป็นอารมณ์ภายนอก แต่เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ เป็นภายในอันลึกซึ้งก็กลายเป็นเรื่องภายในอันลึกซึ้งไปด้วยกัน. © การพิจารณาให้เห็นว่า ทุกข์เกิดมาจากอุปธิ อุปธิเกิดมาจากตัณหา ตัณหาที่ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูป นั้นเป็นเรื่องลึกอย่างไรก็ลองพิจารณาดูเถิด. © สำหรับคำว่า **อุปธิ** นั้น แม้แต่อยู่ในรูปแห่งถ้อยคำก็เป็นเรื่องลึกเสียแล้ว ไม่รู้ว่าอะไรกันแน่ สอนกันอยู่อย่างเดาศุ่ม; แต่ถ้าเราสังเกตดูจากข้อความทั่วไปในที่มาทุกแห่ง พอจะเห็นได้ว่าเป็นคำเก่าแก่ก่อนพุทธกาลก็ได้ พวกชาวบ้านก็พูดเป็นและหมายถึงของหนักที่มีการแบกหรือถือเอาไว้. ในภาษาธรรมดาต่างๆไปของประชาชนเหล่านั้น อุปธิเขาหมายถึงร่างกายหรืออย่างมากที่สุดก็เบญจขันธ์ หากได้รู้สึกไปถึงหลักเกณฑ์ที่ว่าอะไรเป็นของหนักทางจิตใจแล้วก็เป็นอุปธิทั้งนั้นไม่, ไม่ว่าจะ เป็นทางวัตถุทางกายหรือทางจิตหรือทางทฤษฎีความคิดความเห็นก็ตาม. แม้แต่บุญก็เป็นอุปธิ เพราะเป็นของหนักแก่บุคคลผู้เข้าไปยึดถือไว้ด้วยอุปาทาน. © สรุปความว่า อุปธิแปลว่าของหนักที่มีบุคคลเข้าไปแบกไว้ทรงไว้; แต่ในบางกรณีหมายถึงกิริยาอาการที่ทำเช่นนั้นด้วยก็ได้. รวมความว่า สังขตธรรมทั้งหลายเป็นอุปธิได้ทั้งนั้น ถ้ามีใครเข้าไปแบกไว้; การแบกนั้นก็ เป็นของหนักอยู่ในตัว; แม้จะเป็นของดี แม้จะเป็นบุญเป็นกุศลหรือความสุข ถ้าเข้าไปแบกไว้ด้วยจิตใจก็เป็นของหนักทั้ง-

นั้น อย่างที่คำขยายความของ สัมมาทิฏฐิชนิกสาสวะ กล่าวไว้ว่า “อุปธิเวบ้กกะ—มีผลเนื่องอยู่กับของหนัก” เป็นต้น. ๑ คำอธิบายชั้นอรรถกถาพูดให้ยุ่งไปหมดจนตีความยาก. ที่จริงแล้วควรจะต้องว่า สังขารใด ๆ จะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม ถ้าจิตใจเข้าไปแบกไปยึดไว้แล้ว เป็นอุปธิทั้งนั้น แต่ที่พวกชาวบ้านครั้งกระโน้นถือกันอยู่เป็นหลักหมายความกันเพียงร่างกาย. ๒ ความลึกซึ้งต่อไปอีกก็คือ ความทุกข์เกิดมาจากอุปธิ คือการแบกของหนักนั่นเอง ก็เลสที่เป็นเหตุให้แบกเรียกชื่อว่าอุปาทาน มีอุปาทานที่ไหนก็มีอุปธิที่นั่น; กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็กล่าวได้ว่า ความทุกข์เกิดมาจากอุปธิ, เมื่อไปเอาสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการเกิด—แก่—เจ็บ—ตายมาถือไว้ในฐานะว่าเป็นของตนมันก็เป็นทุกข์ เพราะการแบกของหนักคือตัวตนอันเป็นที่ตั้งแห่งการเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย. ๓ ข้อว่าอุปธิเกิดมาจากตัณหา นั้น หมายความว่า การที่จะไปแบกสิ่งใด ก็เพราะมีตัณหาหรือความอยากในสิ่งนั้น, ดังนั้นจึงตรัสว่า อุปธิเกิดมาจากตัณหา. ๔ เมื่อดูลงไปทีตัณหาว่า เกิดที่ไหนตั้งอยู่ที่ไหน ก็จะพบว่า เกิดในสิ่งซึ่งเป็นอารมณ์ของตัณหา นั้นเอง ตั้งอยู่ในอารมณ์แห่งตัณหา นั้นเอง ซึ่งรวมเรียกว่าปียรูปสาตรูป. เมื่อเข้าไปยึดถือในปียรูปสาตรูปแล้ว ปียรูปสาตรูปก็กลายเป็นอุปธิไปอีกเช่นเดียวกัน; ความยึดถือของหนักย่อมพัวพันกันอยู่กับสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์. ๕ การพิจารณาในภายในย่อมเห็นความจริงเหล่านี้ทั้งหมด ทำให้หลุดพ้นหรือดับทุกข์ได้ นับว่าเป็นสิ่งควรกระทำ. ส่วนการพิจารณาที่เป็นภายนอกนั้น ห้ามผลถึงขนาดนี้ไม่ จึงศึกษาใคร่ควรดูให้เป็นอย่างดีเถิด.

๖. ความนำประหลาดที่มรชาวาสสนใจไปทูลถามเรื่องการปรีนิพพานในทิฏฐิธรรม แต่ไม่ปรากฏว่ามีภิกษุไปทูลถามเลย : เท่าที่ปรากฏอยู่ในสูตรทั้งหลาย มีแต่พวกมรชาวาสทั้งนั้นที่ไปทูลถามเรื่องการปรีนิพพานในทิฏฐิธรรม (คือท้าวสักกเทวราช, บัญญัติเทพบุตร, อุกคกหนบตีชาวเมืองเวสาลี, อุกคกหนบตี

ชาวบ้านหัดดีคาม, อุบลาคทหบดี, โสณคทหบดีบุตร, และนกุลบีทาคทหบดี) ไม่มีปรากฏที่ไหนว่ามีภิกษุชื่อใดรูปใดรูปหนึ่งไปทูลถามเรื่องนี้ จะสันนิษฐานว่าภิกษุเหล่านั้นรู้แล้วอย่างทั่วถึง ไม่ต้องไปทูลถาม ก็ไม่มีเหตุผลที่จะเชื่ออย่างนั้น หรือจะถือว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องเล็กหรือเรื่องง่ายเกินไป ก็ไม่มีเหตุผลอีกเช่นเดียวกัน. © แต่กลับมีข้อความที่แสดงว่า พระอานนท์สงสัยในเรื่องนี้ จนเข้าไปถามเรื่องนี้กะพระสารีบุตร แทนที่จะไปทูลถามกับพระพุทธเจ้า (ดูทุกก. อ. ๒๑/๒๒๖/๑๗๙, หรือดูหนังสือ ปฏิจ. โอ. ที่หน้า ๒๐). © ส่วนการที่ไม่ปรากฏว่ามีภิกษุรูปอื่น ๆ ไปทูลถามนั้น ทำให้สงสัยไปว่าพระทั้งหมดไม่สนใจเรื่องนี้นักเลยหรืออย่างไร ถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็สมแล้วที่พระทั้งหมดแห่งสมัยนี้ก็ไม่สนใจเรื่องนี้นักเหมือนกัน ทั้งไว้ให้ฆราวาสเป็นผู้สนใจแทน นี้ก็ดูแล้วก็น่าเศร้าหรือน่าเวทนา; ขอฝากไว้ให้ท่านที่เรียกตัวเองว่าเป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา จงได้พิจารณาเถิด. ©

การบรรลุปรินิพพานในทิวฐธรรม นั้น มีหลักว่า ถ้าบุคคลไม่ผลิตผลิตพร่าสรวร เสริญมหาหมกในอายตนิภธรรมเช่นรูปเป็นต้น วิญญาณที่ค้นหาอาศัยแล้วเพราะ อารมณ์นั้น ๆ ก็ไม่มีแก่เขา วิญญาณที่จะเป็นอุปาทานก็ไม่มี ผู้ไม่มีอุปาทานย่อม ปรินิพพานในทิวฐธรรม (ถ้าเป็นชั่วขณะก็เป็นปรินิพพานชั่วขณะ); นับว่าเป็นหลักปฏิบัติที่น่าสนใจอย่างยิ่ง. © (ดูข้อความโดยพิสดารที่หน้า ๑๗ - ๒๐ แห่งปฏิจ. โอ. และดูที่หน้า ๔๐๐, ๔๘๐ แห่งหนังสือเล่มนี้).

๓๑. การเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น ทำให้สันตตัหาหรืออวิชาโดยรวบรัด : เมื่อถูกถามว่า ด้วยการปฏิบัติเพียงเท่าไร จึงจะสันตตัหาหรืออวิชา ถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ตรัสตอบว่า เมื่อได้ดับหลักธรรมว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น (สพเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย) โดยความเป็นตัวตน — ของตน ก็ชื่อว่ารู้อย่างสิ่งทั้งปวง ครั้นรู้อันนี้แล้วก็ครอบรู้อย่างสิ่งทั้งปวง ครั้นครอบรู้อย่าง

ทั้งปวงแล้ว เมื่อเสวยเวทนาใดๆ ก็มองเห็นความไม่เที่ยง ความคลายกำหนด ความดับ ความสลัดคืนในเวทนานั้นๆ ไม่ยึดถืออะไรในโลก เมื่อไม่ยึดถือก็ไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งก็ดับสนิทรอบในภายใน. © (ดูรายละเอียดที่หน้า ๔๙๐ แห่งหนังสือนี้). © ด้วยข้อความนี้เราถือเป็นหลักว่า หัวใจของพระพุทธศาสนาคือการเห็นสิ่งทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ซึ่งทุกคนควรจะสนใจและถือเป็นหลักสูงสุดสำหรับใช้เป็นหลักปฏิบัติ อานิสงส์สูงสุดคือรอบรู้สิ่งทั้งปวง ตัดตัณหาและอวิชชาได้อย่างอัตโนมัติหรือโดยง่าย. © (ดูข้อความประกอบที่หน้า ๗๔๔ และที่หน้า ๗๔๓-๔).

๘๘. ความหมายของถ้อยคำที่เราใช้กันอยู่ เดินกันคนละทาง กับความหมายของพระองค์ : พวกเราในปัจจุบัน ถือเอาความหมายแห่งคำตามความพอใจ หรือความรู้สึกของตนเอง ความหมายจึงเดินไปคนละทางจนเป็นเหตุให้เถียงกัน หรือไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากการกระทำเช่นนั้น ; เราจึงควรระมัดระวังกันเสียใหม่ ให้มีบทนิยามแห่งคำชนิดที่มีประโยชน์ หรือตรงตามที่พระพุทธองค์ทรงใช้ ดังที่จะได้ยกมาเพื่อเป็นตัวอย่าง ซึ่งท่านทั้งหลายจะต้องสังเกตดูเอาเองให้ดีๆ ดังต่อไปนี้ © คำว่า **พหุสูตผู้ทรงธรรม** พวกเราให้ความหมายกันว่า เรียนอะไรมาๆ รู้มากๆ จำไว้มากๆ แต่พระองค์ทรงบัญญัติว่า ในบรรดานวัคส์ตฤศาสน์ ๙ ประเภทหรือหมดทั้งพระไตรปิฎกนั้น ผู้ใดรู้สรรพวัชรธรรมแห่งนวัคส์ตฤศาสน์ประเภทคาถาแม้เพียงสืบทเท่านั้น แต่นำมาประพฤติตามธรรมนั้นโดยสมควรแก่ธรรม ผู้นั้นคือพหุสูตผู้ทรงธรรม. ท่านคิดดูเถิดว่ามันต่างกันอย่างไร. © สำหรับคำว่า **นักศึกษาคู่มือปัญญาเฉียบแหลม** นั้น ทรงหมายถึงผู้มีปัญญาเจาะแทงความหมายแห่งอริยสังขันธ์แต่ละอย่างๆ เห็นอยู่อย่างแจ่มแจ้ง หาใช่ นักศึกษาหัวแหลมระดับมหาวิทยาลัยทั่วไปไม่. © สำหรับ

คำว่า **ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญา** มาก นั้น ทรงแสดงความหมายแห่งถ้อยคำนี้ว่า ได้แก่ ผู้ที่ความคิดของเขาไม่ดำเนินไปในทางทำตนและผู้อื่นให้เป็นทุกข์ แต่ดำเนินไปในทางทำตนเองและผู้อื่นให้ได้รับประโยชน์เกื้อกูลทั่วโลก. ส่วนพวกเราหมายถึงกันแต่เพียงผู้ได้รับปริญญากันเสียมากกว่า. © (ดูข้อความที่หน้า ๕๐๗ — ๕๐๘ แห่งหนังสือนี้). © ยังมีคำว่า **อมาตยาปุตติกภัย** (ภัยที่แม่แก่แม่กับลูกก็ช่วยกันไม่ได้) ประชาชนสมัยนั้นหมายถึงภัยเช่นไฟไหม้ใหญ่ น้ำท่วมใหญ่ บ้านแตกสาแหรกขาดเพราะข้าศึกยกเข้ามาปล้นบ้านเมืองตั้งนี้เป็นต้น; แต่คำนี้พระองค์ทรงหมายถึงภัยที่มีมาจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ในวิภวภูตสังสาร (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๔๔). © ทั้งหมดนี้ท่านทั้งหลายจะสังเกตเห็นได้เองว่า เราให้ความหมายแห่งถ้อยคำกันตื้น ๆ แคบ ๆ และประกอบอยู่ด้วยความหมายของความเห็นแก่ตัวอยู่มากน้อยเพียงไร.

๕๕. ปัญหาเกี่ยวกับผลสุดท้ายของพรหมจรรย์ ที่ยังเข้าใจ

ยุ่งเหยิงสับสนกันอยู่ : พวกเราในบัดนี้ ที่ถือกันว่ามีการศึกษาธรรมอันเจริญแล้วก็ยังคงกันอย่างสับสน ว่าอะไรเป็นผลสุดท้ายของพรหมจรรย์. ขอตอบอย่างรวบรัดโดยอ้างพระบาลีนั้น ๆ มาเป็นหลักคือ พรหมจรรย์นี้มีได้มีลาภสักการะและเสียงสรรเสริญเป็นอันสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยศีลเป็นอันสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยสมาธิเป็นอันสงส์ มิได้มีความถึงพร้อมด้วยญาณทัสสนะเป็นอันสงส์ แต่มี **วิมุตติอันไม่กำเริบ** เป็นอันสงส์ที่มุ่งหมาย — เป็นแก่นสาร — เป็นผลสุดท้าย (ดูข้อความที่หน้า ๔๘๕ แห่งหนังสือนี้). © อีกนัยหนึ่งมีว่า พรหมจรรย์นี้มีใช่มีแม่เพียงอิทธิวิธี หรือทิพโพสโต หรือเจโตปริยญาณ หรืออุปพเพนิวาसानุสสติญาณ หรือทิพพจักขุญาณเป็นอันสงส์ที่มุ่งหมาย แต่มี **นิพพานญาณอันนำมาซึ่งผลเป็นความดับอาสวะ** เป็นอันสงส์ที่มุ่งหมาย (ดูข้อความที่หน้า ๔๓๓ — ๔๓๖). และอีกนัยหนึ่งรู้ได้จากพระบาลีมหาสิสุตร ว่าการประพตติพรหมจรรย์

นี้มิได้มีการได้ทิพโสดธาตุทิพจักขุธาตุ (หุทิพย์ตาทิพย์) เป็นอานิสงส์ (ดูข้อความที่หน้า ๙๙๓ - ๙๙๔).

๑) สรุปความว่า สิ่งที่เรียกว่าวิมุติ กิติ อาสวกัษยญาณ กิติ สามัญญผล กิติ หมายถึงที่สุดทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น มิได้หยุดอยู่เพียงแค่ลาภสักการะหรืออุตตริมนุสสรรมใด ๆ ในขั้นที่ยังต่ำกว่าอาสวกัษยญาณ ไม่ต้องพูดถึงสิ่งที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เลยก็ได้.

๒) แม้พระองค์จะได้ตรัสถึงสมาธิภาวนาบางชนิดที่มีผลทำให้ได้รับความสุขในภิกขุธรรม หรือได้ญาณทัสสนะอันเป็นทิพย์ (ดูข้อความที่หน้า ๑๒๗๘ - ๑๒๘๐) นั้นก็มีได้หมายความว่า ให้ถือเอาสิ่งนั้นเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เพียงแต่ทรงบอกให้ทราบว่ามันเป็นสิ่งที่มียู่และประพฤติกะทำได้เท่านั้น.

๓) ขอให้พวกเรารู้จักจุดมุ่งหมายของพรหมจรรย์กัน อย่างถูกต้อง สืบต่อไปเถิด. (เพื่อรู้จักประสงค์ของพรหมจรรย์ กว้างออกไปอีก ควรดูที่ปทานุกรมท้ายเล่มเกี่ยวกับเรื่องนี้ ทุก ๆ หน้า ที่บอกให้กันดู).

๑๐๐. เรื่องเกี่ยวกับสิ่งน่าเกลียด - ไม่น่าเกลียด ที่ตรัสไว้

อย่างลึกซึ้ง : เรื่องนี้เกี่ยวกับเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน ของชาวโลกเป็นอย่างไร ถึงกับให้เกิดความทุกข์ส่วนบุคคลและอันตรายของสังคมอยู่เป็นประจำ ตามปกติของสัตวชาติญาณ.

๑) ถ้ารู้สึกว่ามีน่าเกลียด (คือที่น่ารัก) ก็เกิดราคะ, ถ้ารู้สึกว่ามีน่าเกลียด (คือไม่น่ารัก) ก็เกิดโทสะ, ถ้าระคนปนกันจนยุ่ง ก็เกิดโมหะ; พระองค์จึงทรงแนะนำไว้เป็นหลักปฏิบัติอย่างชัดเจน ดังต่อไปนี้

๒) ให้ทำความสำคัญว่าน่าเกลียดในสิ่งที่ไม่น่าเกลียด (คือเห็นมายาและโทษร้ายกาจ ของสิ่งที่น่ารัก) เพื่อไม่ให้เกิดราคะในสิ่งนั้น.

๓) ให้ทำความสำคัญว่าไม่น่าเกลียดในสิ่งที่น่าเกลียด (คือไม่รู้สึกอึดอัดขัดใจในสิ่งที่น่าเกลียด) เพื่อไม่ให้เกิดโทสะจากสิ่งนั้น.

๔) ให้ทำความสำคัญว่าน่าเกลียดทั้งในสิ่งที่ไม่น่าเกลียดและน่าเกลียด (เพราะทั้งสิ่งที่ไม่น่าเกลียดและน่าเกลียด ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ยึดถือไม่ได้ด้วยกันทั้งนั้น) เพื่อไม่ให้เกิดทั้งราคะและโทสะเนื่องด้วยสิ่งนั้น ๆ.

๕) ให้ทำความสำคัญว่าไม่น่าเกลียด ทั้งใน

สิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียด (เพราะมันเป็นสิ่งธรรมดาธรรมชาติโดยเสมอกัน) เพื่อไม่ให้เกิดทั้งโทสะและราคะเนื่องด้วยสิ่งนั้น ๆ. © ไม่ทำความรู้สึกว่่าน่าเกลียดหรือไม่น่าเกลียดในสิ่งทั้งปวง (เพราะทุกสิ่งเป็นคตทาหรือเช่นนั้นเองตามธรรมชาติโดยเสมอกัน แล้วมีสติสัมปชัญญะอยู่ด้วยความรู้สึกอันเป็นอุเบกขา) เพื่อไม่ให้เกิดทั้งราคะโทสะและโมหะในทุก ๆ สิ่ง. © (ดูข้อความที่หน้า ๙๙๑-๙๙๓ แห่งหนังสือนี้).

© ข้อปฏิบัติเหล่านี้สมควรสำหรับทุกคน ไม่ใช่สมควรเฉพาะผู้ปฏิบัติธรรมในชั้นสูงเท่านั้น. ถ้าประชาชนทุกคนปฏิบัติอย่างนี้ได้ ก็จะมีชีวิต "เฮ็น" ด้วยกันทุกคน และอยู่กันเป็นผาสุก ไม่กระทบกระทั่งกันด้วยสิ่งที่น่ารักและไม่น่ารัก.

© วัตถุประสงค์แห่งความเป็นปฏิภูลในชั้นละเอียด ตามที่ทรงแสดงไว้ มี ๖ อย่าง คือ ยศ - อูจจารบัสสวาระ - โสกะปริเทวะ ฯลฯ - นิมิตอันสวยงาม - ผัสสะ - อูปาทาน (ดูข้อความที่หน้า ๙๙๕ - ๙๙๖).

๑๐๑. ผู้ที่กล่าวว่า "ใคร ๆ ไม่ควรสอนอะไร ๆ แก่ใคร ๆ" ก็คือผู้ทำลายโลก : มีคนบางคนมีมิจฉาทิฏฐิว่า ใคร ๆ ที่รู้แล้วไม่ควรสอนอะไร แก่ใคร ๆ เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะทำอะไรให้แก่ใคร ๆ ได้ เป็นการเหนื่อยเปล่า เป็นการเสียอกกระโหลกไปทำสิ่งที่ไม่ต้องทำ ไปนอนเสวยสุขของตนเองดีกว่าอย่ามัวเที่ยวแสวงหาเกียรติยศชื่อเสียงด้วยการเที่ยวสอนผู้อื่นเลย. © ผู้มีมิจฉาทิฏฐิเช่นนี้ กล่าวเช่นนี้มุ่งกระทบพระพุทเจ้าและผู้สั่งสอนคนอื่น ๆ ทั่วไป อาจจะเป็นเพราะตนเองไม่สามารถจะสั่งสอนเสียมากกว่า แล้วริษยาผู้ที่จะเจริญก้าวหน้าเพราะได้รับคำสั่งสอน. คนชนิดนี้มีอยู่ในโลก ควรจะรู้จักกันไว้ว่าเป็นบุคคลอันตราย. © (ดูข้อความที่หน้า ๑๐๐๑ แห่งหนังสือนี้).

๑๐๒. กำแปลกใหม่สำหรับพวกเรา ที่ควรนำมาใช้ในการพูดกันเป็นประจำ : คำนี้คือคำว่า "จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ"; คำนี้หมายถึง

จิตมีสมาธิ คือกำหนดอยู่ซึ่งผลแห่งการปฏิบัติธรรมอันตนเสวยอยู่ด้วยนามกาย.รสแห่งธรรมที่เสวยอยู่ในขณะนั้นนั้นแหละเป็นอารมณ์แห่งสมาธิ จึงได้เรียกว่า "ธัมมสมาธิ" หรือสมาธิที่มีธรรม (ที่กำลังเสวยอยู่ในความรู้สึก) เป็นอารมณ์. ความรู้สึกในผลแห่งธรรมที่เป็นปัจจัยตั้งชนิดนี้ ให้ความเชื่ออันเฉียบขาดแก่ผู้นั้น โดยไม่ต้องพะวงว่าเรื่องนั้น ๆ ผู้นั้นเขาพูดกันหรือบัญญัติกันว่าอย่างไร ในรูปแบบที่เป็นทฤษฎีต่าง ๆ นานา เป็นสัมมาทฤษฎีของพวกหนึ่ง และเป็นมิัจฉาทฤษฎีของอีกพวกหนึ่งก็ได้. © คำคำนี้ เราไม่ค่อยได้ยินหรือถึงกับไม่เคยได้ยินเสียเลย ไม่ต้องพูดถึงการที่จะนำมาใช้พูดจากัน; ดังนั้นต่อไปนี้ขอให้เอาคำอันพิเศษและประเสริฐว่า "จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ" นี้ มาใช้พูดกันในวงการพูดจาของเรา. © อีกทางหนึ่ง ซึ่งสำคัญกว่านั้นก็คือว่า สิ่งนี้เป็นเครื่องตัดวิจิกจณาหรือกัฆาอันจะเกิดขึ้น เมื่อได้ฟังคำสั่งสอนต่าง ๆ กันหลายทิศทางที่ขัดแย้งกัน ว่าไม่ต้องกัฆา เพราะเรามีหลักปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นปัจจัยตั้ง เป็นเครื่องตัดสินอยู่แล้ว. © (ดูข้อความที่หน้า ๙๙๗ - ๑๐๐๐ และดูเรื่องกาลามสูตรที่หน้า ๑๕๐๒ - ๑๕๑๑ แห่งหนังสือนี้เป็นเครื่องประกอบ).

๑๐๓. เมื่อจิตประกอบอยู่ด้วย "ธรรมวิตก" แล้ว บััจจยัชั้นเลวจะเปลี่ยนรสเป็นบััจจยัชั้นเลิศโดยอัตโนมัติ : เรื่องนี้มีข้อที่ควรสังเกต คือ รสแห่งบััจจยัมีอาหารเป็นต้นเปลี่ยนไปตามความรู้สึกของจิต; ถ้าจิตสบายเป็นสุข อาหารมีรสอร่อยได้อย่างตรงกันข้ามโดยอัตโนมัติ. © จิตใจดีในที่นี้ หมายถึงจิตประกอบอยู่ด้วยความปรารณาน้อย มีความสันโดษ ยินดีในความสงบ ปรารณาความเพียร (ทำงานสนุก) มีสติสมบูรณ์ มีจิตมั่นคงเป็นสมาธิ มีปัญญาไวพอใจในการก้าวไปข้างหน้าโดยมิชักช้า และมีใจเอิบอ้อมอยู่ด้วยรสแห่งฌาน. เมื่อเขาดำรงจิตอยู่อย่างนี้ ความรู้สึกในรสแห่งบััจจยัก็จะเปลี่ยนไปเอง คือผ้าเนื้อหยาบมีสัมผัสแล้ว จะเปลี่ยนเป็นผ้ามีสัมผัสละเอียดอ่อนเหมือนผ้าในหีบของคหบดี.

มีชีวิตโหวง โดยน้ะดั่งกล่าวน้ะเกิด. © (ดูข้อความพิศการที่หน้า ๑๑๑๔—๑๑๒๐ แห่งหนังสือ).

๑๐๕. ศีลปะแห่งการท้างที่เป็นอุปสรรค ไม่ให้เป็นอุปสรรค
 ต่อความเพียรในการปฏิบัติธรรม : เรืองนี้มีความมุ่งหมายที่จะชี้ให้เห็นว่า
 ถ้าเป็นผู้มีปัญญาแล้วจะไม่มีอะไรที่เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติธรรมของตน. ใน
 กรณีที่คนธรรมดาถือกันว่าเป็นอุปสรรคแห่งการปฏิบัติธรรม ก็สามารท้่าให้
 ไม่เป็นอุปสรรค แต่กลับเป็นเครื่องส่งเสริมให้กระทำโดยเร็ว หรือท้่าได้ดียิ่งขึ้น
 ไป. © ในกรณีที่ภิกษุ มีการงานรอน้าอยู่ เธอตัดสินใจว่าปฏิบัติธรรมไม่ได้ใน
 ขณะท้่าการงาน เราต้องรีบปฏิบัติธรรมให้เสร็จเสียก่อนการท้่าการงาน เธอจึง
 มีกำลังใจในการปฏิบัติธรรมให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี. © อีกทางหนึ่ง ในกรณี
 ที่ภิกษุ ท้่าการงานเสร็จแล้ว ก็รู้สึกว่าเป็นโอกาสแล้ว เป็นความสะดวกแล้วที่
 จะปฏิบัติธรรม เพราะเราไม่อาจจะปฏิบัติธรรมในขณะที่ท้่าการงาน เธอก็มีกำลัง
 ใจถึงที่สุดในการตั้งหน้าปฏิบัติธรรม จนสำเร็จตามความประสงค์. © ในกรณี
 แห่งภิกษุผู้มีกิจการเกี่ยวกับการเดินทางรอน้าอยู่ เธอรู้สึกว่าเราไม่อาจปฏิบัติธรรม
 ได้ในขณะที่เดินทาง เราควรรีบปฏิบัติธรรมให้สำเร็จก่อนการเดินทาง เมื่อมอง
 เห็นอย่างนี้เธอก็มีกำลังใจอย่างย้งในการปฏิบัติธรรมสำเร็จได้ตามประสงค์ก่อนการ
 เดินทาง. © อีกทางหนึ่ง ในกรณีที่ภิกษุ เดินทางเสร็จแล้ว เธอมีความคิด
 ว่าเมื่อกำลังเดินทางอยู่ปฏิบัติธรรมไม่ได้ บัดนี้การเดินทางเสร็จแล้ว เป็นโอกาส
 เป็นความสะดวกสมควรที่เราจะปฏิบัติธรรม เธอจึงมีกำลังใจสูงสุดในการปฏิบัติ
 ธรรมจนปฏิบัติได้สำเร็จ. © ในกรณีที่ภิกษุ หาอาหารบิณฑบาตไม่ได้เต็มตามที่
 ต้องการ เธอมีความคิดว่า ดีแล้ว ๆ ที่เราไม่ได้บิณฑบาตตามที่ต้องการ เพราะท้่าให้
 ร่างกายเราเบา ร่างกายหนักปฏิบัติธรรมไม่ได้ ดังนี้แล้วก็เกิดกำลังใจจากการที่ได้
 อาหารบิณฑบาตไม่พอนั้นเป็นการดี จึงรีบปฏิบัติธรรมด้วยร่างกายที่เบาสำเร็จ

ผลตามประสงค์. © อีกทางหนึ่ง ในการที่ภิกษุได้อาหารบิณฑบาตเต็มตามที่
ต้องการ แต่เธอก็ฉันอาหารบิณฑบาตนั้นด้วยความสันโดษ เพื่อให้ร่างกายเบา
สบาย ด้วยการคิดว่าร่างกายหนักนั้นปฏิบัติธรรมไม่ได้ เธอมีกำลังใจดังนี้ แล้วก็
ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม. © ในกรณีอื่นเกี่ยวกับ การอาหารเจ็บไข้
ภิกษุผู้มีอาหารเล็กน้อย มีความคิดว่า อาหารเล็กน้อยนี้อาจจะกลายเป็นอาหาร
หนักขึ้นมาเมื่อไรก็ได้ เรารีบฉวยโอกาสนี้ปฏิบัติธรรมเถิดจะเป็นการถูกต้อง
เธอก็ขะมักเขม้นในการปฏิบัติธรรมจนบรรลุผล. © อีกทางหนึ่ง ในกรณีที่
ภิกษุหายจากอาหารใหม่ ๆ เธอคิดว่าอาหารนั้นอาจหวนกลับมาอีกก็ได้ เราจะ
รีบฉวยโอกาสปฏิบัติธรรมให้สำเร็จก่อนแต่อาหารนั้นจะกลับมา เป็นการถูกต้อง
อย่างยิ่ง เป็นการสมควรอย่างยิ่งแก่เราแล้ว เธอก็มีกำลังใจปฏิบัติธรรมนั้น ๆ จน
บรรลุผล. © (ดูข้อความที่หน้า ๑๑๕๒ แห่งหนังสือนี้). © แม้ว่าข้อความนี้กล่าว
สำหรับภิกษุ ผู้เป็นฆราวาสสามารถนำไปปรับปรุง ใช้ให้เหมาะสมสำหรับชีวิต
ของฆราวาสบ้างก็ได้. © ในที่อื่นนอกไปจากนี้ มีกล่าวถึงเรื่องสำหรับภิกษุโดย
เฉพาะ บรรารภเหตุต่าง ๆ ตามที่เกี่ยวข้องกับตนแล้วบรรารภความเพียรให้เหมาะสม
กับสถานการณ์นั้น ๆ คือไม่มีว่หลงอยู่ว่าเรายังหนุ่ม เรายังสบายดี อาหารยังหา
ง่าย พลเมืองกำลังเป็นสุข สงฆ์กำลังสามัคคีกัน เธอคิดว่าสักวันหนึ่งสถานการณ์
จะเป็นอย่างตรงกันข้าม ดังนั้นเราควรรีบปฏิบัติธรรมเสียแต่บัดนี้; เธอก็มี
กำลังใจปฏิบัติธรรมจนประสบความสำเร็จ. © (ดูข้อความที่หน้า ๑๑๕๘ - ๑๑๖๑).
© อีกนัยหนึ่ง กล่าวไว้สำหรับภิกษุผู้อยู่ป่าโดยเฉพาะ คือภิกษุนี้บรรารภว่า เรา
อยู่ป่าผู้เดียวเราอาจจะประสบภัยจากสัตว์เลื้อยคลาน จากการพลัดตกหกล้ม จาก
สิงห์สาราสัตว์ จากโจร จากคนป่า ถ้ากระไรเรารีบทำความเพียรเสียก่อนแต่
อันตรายเหล่านั้นจะมาถึง; เธอมีกำลังใจอย่างนี้แล้วรีบประกอบความเพียร จน
ประสบความสำเร็จ. © (ดูข้อความที่หน้า ๑๑๖๑ - ๑๑๖๓). © สรุปความว่า

ตัวอย่างทั้งหมดนี้ เป็นการชี้ให้เห็นศิลปะแห่งการทำสิ่งที่เป็นอุปสรรคไม่ให้เป็นอุปสรรค แต่กลายเป็นผลดี ให้เกิดกำลังใจได้ ด้วยกันทั้งนั้น.

๑๐๖. สติบัญญัติเกี่ยวกับสาวกโดยลำดับชั้น ตามฐานะ

ที่ต่างกัน : สติบัญญัติเป็นธรรมที่ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งในข้อที่ว่าปฏิบัติกันได้ทุกลำดับชั้นของสถานะแห่งบุคคล. ๐ **บุดูชน** ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ด้วยการเห็นตามเป็นจริงในสิ่งทั้งสี่นั้น. ๐ **พระเสขะ** ปฏิบัติเพื่อรอบรู้อะไรทั้งสี่นั้นยิ่งขึ้นไปจากที่รู้อยู่ก่อนแล้ว. ๐ **ส่วน พระอรหันต์** ดำรงตนอยู่ในสติบัญญัติทั้งสี่ เพื่อมีชีวิตอยู่อย่างวิสังยุตต์ (ไม่เกี่ยวข้อง) ด้วยธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือเหล่านั้น เพื่อความอยู่เป็นผาสุก และเพื่อเป็นตัวอย่างอันดีแก่ผู้ที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์. ๐ **ขอ**ให้บริษัททุกพวกสนใจในสติบัญญัติทั้งสี่ อย่างที่เรียกว่าตลอดกาล. ๐ (ดูข้อความพิสดารที่หน้า ๑๒๗๒-๑๒๗๔ แห่งหนังสือนี้). ๐ **ถ้าจะสงเคราะห์**ผู้อื่นด้วยการสงเคราะห์อันสูงสุด **ขอ**ให้สงเคราะห์เขาด้วยการทำให้เขามีสติบัญญัติทั้งสี่เกิด. (ดูข้อความที่หน้า ๑๒๗๗).

๑๐๗. กองกุศลและกองอกุศลที่เราไม่รู้จักและไม่ค่อยพูดถึง

กัน : พระพุทธเจ้าตรัสว่าสติบัญญัติเป็นกองกุศล แต่เรารู้จักกันเพียงการทำบุญสุนทรทาน มีการทอดกฐินและผ้าป่า เป็นต้น ที่ยังมีได้เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ซึ่งยังห่างไกลจากการเจริญสติบัญญัติมากมายนัก. ๐ **กองอกุศล**พระพุทธเจ้าตรัสว่า ได้แก่นิเวรณทั้งหลาย ส่วนพวกเรารู้จักกันแต่เพียงว่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทำบาปหยาบช้าอย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นความเศร้าหมองทางกายเท่านั้น ไม่ขึ้นไปถึงความเศร้าหมองทางจิต. ๐ **การเข้าใจ**เพียงเท่านั้นนับว่าไม่ตรงตามความจริง หรือตามพระพุทธประสงค์ พุทธบริษัทจึงไม่ได้รับความเจริญก้าวหน้า

ตามทางธรรม ขอให้พิจารณากันเสียใหม่. © (ดูรายละเอียดที่หน้า ๑๒๗๖ แห่งหนังสือนี้).

๑๐๘. สมานหรือฉานที่เป็นไปเพื่อที่ภุมมธรรมสุขวิหาร มิได้สงเคราะห์อยู่ในธรรมเครื่องขุดเกลา (สัลเลขธรรม) : ในบาลีหลายแห่งจัดรูปฉานสี่ไว้ในฐานะเป็นที่ภุมมธรรมสุขวิหาร (วิหารธรรมอันเป็นสุขในที่ภุมมธรรม), จัดรูปฉานสี่ไว้ในฐานะเป็นสันตวิหาร (วิหารธรรมอันเป็นความสงบระงับ) ซึ่งก็เป็นวิหารธรรมอันเป็นสุขในที่ภุมมธรรมอย่างเดียวกันอีกนั่นเอง. © สมานหรือฉานในลักษณะนี้ ท่านไม่ทรงจัดเป็นสัลเลขธรรม (ธรรมเป็นเครื่องขุดเกลากิเลส) เพราะเป็นแต่เพียงเครื่องอยู่เป็นสุข. © (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๐๐ — ๓ แห่งหนังสือนี้).

© ต่อเมื่อสมานหรือฉานทำหน้าที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขั้นที่เรียกว่า อนันตริยสมาน นั้นแหละ จึงจะจัดเป็นสัลเลขธรรมอย่างยิ่ง.

© ผู้ศึกษาและนักปฏิบัติธรรมพึงระมัดระวัง ใช้คำพูดเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ในกรณีนั้น ๆ มิฉะนั้นจักเป็นเหตุให้ทุ่มเถียงกัน.

๑๐๙. รูปแบบต่างๆ ของการปฏิบัติเพื่อทำอาสวะให้สิ้น ทำท่าหาพบในพระบาลี : พวกเราควรทราบว่ กระแสการปฏิบัติเพื่อความสิ้นอาสวะนั้น มีหลายระดับหรือหลายชนิด ควรจะสนใจให้เหมาะแก่สถานะของตน ๆ. © แบบทั่วไป ซึ่งอาจจะเหมาะแก่คนทั่วไป คือการพิจารณาเบญจขันธ์หรืออายตนิกรรรมหมวดอื่น ๆ เช่นอายตนะหกเป็นต้น โดยธรรมลักษณะมีไตรลักษณ์เป็นต้น สรุปพร้อมโดยความเป็นอนัตตาเป็นต้น มีกระแสแห่งนิพพานญาณเป็นลำดับไป ดังที่กล่าวไว้ในพระบาลีอนัตตลักขณสูตร คือเห็นความไม่เที่ยงแล้วเบื้องหน้าคล้ายกำหนด หลุดพ้นแล้วรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว. แบบนี้มีสมาธิประกอบอยู่กับปัญญา ในลักษณะเป็นอนันตริยสมาน บรรลุแล้วอาจจะประกอบอยู่

ด้วยปฏิสัมพันธ์ก็ได้ ถ้าอุปนิสัยแห่งความเป็นอย่างนั้นมียุ. แต่พึงสังเกตว่า
 แบบนี้ท่านมิได้ทรงกล่าวถึงฉานหรือสมาธิเลยเพราะแฝงอยู่ในรูปของอนันตริย-
 สมาธิตั้งกล่าวแล้ว. (ดูข้อความที่หน้า ๗๔๒, ๔๙๐, ๕๐๑, ๖๒๒, bmb, b๕๕-๗,
 bbn-๕, ๗๒๑ ฯลฯ แห่งหนังสือ). **๑** แบบที่บรรลุปฐมฉานแล้ว พิจารณาขั้น
 ทำอันเนื่องอยู่กับปฐมฉานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึง
 ความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. (ดูข้อความที่หน้า ๙๑๒, ๑๔๑๒ แห่งหนังสือ).
๒ แบบที่บรรลุทุติยฉานแล้ว พิจารณาขั้นทำอันเนื่องอยู่กับทุติยฉานนั้น โดย
 อาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี.
 (ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๓). **๓** แบบที่บรรลุตติยฉานแล้ว พิจารณาขั้นทำอันเนื่อง
 อยู่กับตติยฉานนั้น โดยอาการแห่งสามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้น
 อาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. (ดูที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๓). **๔** แบบที่บรรลุ-
 จตุตถฉานแล้ว พิจารณาขั้นทำอันเนื่องอยู่กับจตุตถฉานนั้น โดยอาการแห่ง
 สามัญญลักษณะเป็นต้น มีผลถึงความสิ้นอาสวะ หรือความเป็นอนาคามี. (ดูที่
 หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๔). **๕** แบบที่บรรลุจตุตถฉานแล้ว น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสา-
 นุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอัสวักขยญาณ ถึงความสิ้นอาสวะ. (ดูที่หน้า
 ๑๒๓๓, ๗๙๗) **๖** แบบที่บรรลุจตุตถฉานแล้ว น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณโดย
 ตรง ถึงความสิ้นอาสวะโดยไม่เกี่ยวข้องกับปุพเพนิวาसानุสสติญาณและจุตูปปาต-
 ญาณ. (ดูที่หน้า ๑๓๓๕ - ๑๓๓๖). **๗** แบบที่บรรลุจตุตถฉานแล้ว น้อมจิตไป
 เพื่อปุพเพนิวาसानุสสติญาณ - จุตูปปาตญาณ - อัสวักขยญาณตามลำดับ ถึงความ
 สิ้นอาสวะก็มี (ดูที่หน้า ๔๙๖, ๑๕๕๙ - ๑๕๖๔ ๗๙๗); ส่วนการที่จะมีอภิญา-
 ปฏิสัมพันธ์ - อิทธิวิธีเป็นต้นหรือไม่นั้น เป็นส่วนประกอบของอัสวักขยญาณ
 เป็นกรณีพิเศษเป็นบุคคล ๆ ไป. **๘** แบบที่บรรลุจตุตถฉานแล้ว ละรูปสัญญา
 เสีย ก้าวไปสู่อรุณานันตญาณ บรมธาตุญาณ พิจารณาขั้นทั้งสี่ (เว้นรูปขั้น)

อันเนื่องอยู่กับอากาศาณัญจายตนะนั้น โดยไตรลักษณ์นี้เป็นต้น บรรลุความสิ้น
 อาสวะหรือความเป็นอนาคามี (กฎที่หน้า ๙๑๓, ๑๔๑๔). © แบบที่บรรลุอากาศาณัญ-
 จายตนะแล้ว ก้าวล่วงอากาศาณัญจายตนะเสีย **บรรลุวิญญาณัญจายตนะ** แล้ว
 พิจารณาขั้นที่สี่อันเนื่องอยู่กับวิญญาณัญจายตนะนั้น โดยอาการแห่งไตรลักษณ์
 เป็นต้น บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะหรือความเป็นอนาคามี (กฎที่หน้า ๙๑๕, ๑๔๑๕).
 © แบบที่บรรลุอากาศาณัญจายตนะ — วิญญาณัญจายตนะ แล้วก้าวล่วงวิญญาณัญ-
 จายตนะเสีย **บรรลุอากิญจัญญายตนะ** แล้วพิจารณาขั้นที่สี่อันเนื่องอยู่กับ
 อากิญจัญญายตนะนั้น โดยอาการแห่งไตรลักษณ์เป็นต้น และบรรลุความสิ้นไป
 แห่งอาสวะหรือความเป็นอนาคามี (กฎที่หน้า ๙๑๕, ๑๔๑๕). © แบบที่บรรลุรูปฌาน
 สี่แล้วก้าวขึ้นสู่อรูปฌานสี่ แล้ว **บรรลุสัจญาเวทนิโรธ** แล้วอาสวะสิ้นไปเพราะ
 เห็นด้วยปัญญา ถึงความสิ้นแห่งอาสวะ (กฎที่หน้า ๓๓-๓๔, ๕๓๐-๕๔๐, ๖๒๐, ๖๓๖),
 (แต่พึงทราบว่ สัจญาเวทนิโรธที่ไม่ถึงความสิ้นอาสวะก็ยังมีอยู่อีกระบบหนึ่ง
 ซึ่งมีได้หมายถึงในที่นี้.) © ส่วนเวลาแห่งการบรรลุนี้ ก็มีมีต่าง ๆ กัน เช่น
 บรรลุช้า บรรลุเร็ว หรือบรรลุเมื่อดับจิต. ส่วนการที่บุคคลคนเดียวจะบรรลุได้
 หลายอย่าง ก็ยังมี, ที่สำคัญที่สุด คือมีการบรรลุถึงที่สุดทั้งฝ่ายเจโต(จิต) และ
 ปัญญา ซึ่งเรียกว่าอุกโตภาควิมุตตินั้น ก็มีจุดสำคัญอยู่ที่ความสิ้นอาสวะ แต่มี
 องค์ประกอบเข้ามาอีกส่วนหนึ่ง คือความมีอำนาจอย่างแคล่วคล่องในส่วนเจโต
 แต่ก็มีได้มีความสำคัญอะไรยิ่งไปกว่าความสิ้นอาสวะ.

๑๑๐. ประเภทแห่งอาสวะบางอย่าง ที่เรายังไม่เคยทราบและ
 นำมาสอน : ในพระบาลีอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต มหาวรรคที่ห้า แห่ง
 จตุตถปัณณาสก์ สูตรที่ ๕ ได้กล่าวถึงอาสวะ ๔ ชนิดคือ **อาสวะเกิดแต่กายสมา-**
รัมภะ **อาสวะเกิดแต่จัสมารัมภะ** **อาสวะเกิดแต่มนัสมารัมภะ** และ**อาสวะเกิด**
แต่อวิชชา รวมเป็นอาสวะ ๔ อย่าง (ดูข้อความที่หน้า ๗๖๐-๗๖๒ แห่งหนังสือนี้);

เราเคยได้ยินกันแต่กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งมีเรื่องราวต่างกันเป็นคนละอย่างกับอาสวะทั้งสี่นี้. © อาสวะสี่ตามบาลีอังคตตรนิกายจตุกกนิบาตนี้ แสดงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับอาสวะไว้ในฐานะเป็น **นิชชรรวม** คือกฎแห่งธรรมที่ไม่รู้จักเปลี่ยนแปลงตลอดนิรันดรว่า “ถ้ายังมีอาสวะ จะต้องทนทุกข์ชัรมาน, ถ้าสิ้นอาสวะ จะหมดทุกข์และหมดกรรม”. © ธรรมเป็นของเก่าแต่ไม่รู้จักเก่านี้ คือธรรมที่เป็นสันทิฎฐิโก อกาลิโก เอหิปัสสิโก โอปนยิโก บัณฑิตตั้งเวทิตัพโพวัญญูติ ซึ่งได้แก่ส้วกขาตธรรมหรือหลักพระพุทธศาสนานั้นเอง เป็นหลักสั้นๆ ว่า “มีอาสวะก็มีทุกข์ สิ้นอาสวะก็สิ้นทุกข์และสิ้นกรรม” เป็นกฎแห่งธรรมที่ไม่รู้จักชรา ซึ่งหมายความว่า เป็นธรรมแท้ ทำนองกฎแห่งธรรมชาติที่เป็นอสังขตะ เช่นเดียวกับกฎอิทัปปัจจยตาเป็นต้น. © ขอให้พวกเราได้รับความรู้ใหม่ว่า อาสวะที่น่าสนใจอีกหมวดหนึ่งคือ อาสวะสี่ ในที่นี้ และกฎอันเกี่ยวกับอาสวะนี้เป็นกฎที่ไม่เปลี่ยนแปลงจนได้นามว่าเป็นนิชชรา คือหลักพระพุทธศาสนาที่เราไม่เคยสนใจนำมาสอน หรือนำมาพูดจา.

๑๑๑. ข้อควรรู้ - ไม่ควรรู้ ข้อควรพยายาม - ไม่ควรพยายาม ข้อควรระวัง - ไม่ควรระวัง ในการปฏิบัติธรรมเพื่อสิ้นอาสวะ : เมื่อปฏิบัติธรรมอยู่อย่างถูกต้อง ก็เลสก็สิ้นไปโดยไม่อาจจะวัดดวงได้ว่าสิ้นไปเท่าไร เหมือนช่างไม้ไม่อาจจะรู้ว่าตำเครื่องมือของเขาสึกกร่อนไปวันละเท่าไร. © เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว ก็เลสก็พุ่งไปเหมือนเครื่องหวายที่วางไว้กลางแดดกลางฝน โดยไม่ต้องมีใครเจตนาว่าจงพุ่งไป. © เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว ผลย่อมปรากฏตามลำดับโดยไม่ต้องหวัง เช่นเดียวกับแม่ไก่กกไข่ดีแล้วไม่ต้องทำความหวังว่าลูกไก่จะออกมา. © (ดูข้อความที่หน้า ๗๗๔ - ๗๗๕ แห่งหนังสือนี้). © นี่เป็นกฎธรรมชาติที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบ มิฉะนั้น จะเกิดความฟุ้งซ่านเพราะความอยากหรือความหวังในการปฏิบัติของตน.

**๑๑๒. การหลีกเร้นมีอยู่ ๒ ประการ ซึ่งผู้ศึกษาควรรู้จักแยก
ความหมายที่ต่างกันออกจากกัน :** เราได้ยินคำว่า หลีกเร้น กันอยู่บ่อยๆ
ในเรื่องอันเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม แต่ไม่เข้าใจความหมายอันชัดเจนซึ่งต้องแบ่ง
แยกออกเป็น ๒ อย่างคือ อย่างหนึ่ง หลีกออกไปหาความวิเวกเพื่อการปฏิบัติธรรม
อีกอย่างหนึ่ง หลีกออกไปหาความวิเวกเพื่อการพักผ่อน. ๑) อย่างแรกมีหลักว่า
ยินดีในความหลีกเร้นเพื่อบำเพ็ญเจโตสมณะในภายใน มีวิปัสสนา จนบรรลุ
อรหัตตมรรคหรืออนาคามี. ๒) บางแห่งก็แสดงการปฏิบัติในขณะที่หลีกเร้นไว้
เป็นอย่างอื่นก็มี คือปฏิบัติจนกระทั่งมีผลเป็นรัฐัดความเกิดและความดับของขันธ-
ห้าแต่ละขันธ, รัฐัดอริยสัจสี่, รัฐัดความเป็นอนิจจังของอายตนิกรรรมทุกหมวด
ดังนี้ก็มี. ๓) (ดูข้อความที่หน้า ๑๓๔๐ แห่งหนังสือ พร้อมทั้งหมายเหตุ). ๔) การ
หลีกเร้นอย่างหลัง มีความมุ่งหมายเป็นการพักผ่อนด้วยวิเวก ส่วนใหญ่เป็นการ
กระทำของผู้เสร็จกิจในการปฏิบัติแล้ว เช่นพระองค์เองหรือพระอรหันต์ ในบาง
โอกาส (แต่ผู้ที่ยังไม่เสร็จกิจในการปฏิบัติจะกระทำอย่างนี้บ้างก็ได้ ถ้ามีความต้อง-
การหรือมีเหตุผลอันควร). ๕) (ดูข้อความในหนังสือ พุ.โอ. หน้า ๓๘๑ และหรือ
กุฎฎิจ.โอ. หน้า ๑๕๒-๓). ๖) ถ้าจะมีการหลีกเร้นชนิดที่สามขึ้นมา ก็เป็น
การหลีกเร้นของภิกษุอันธพาลผู้ชอบการหลีกไปนอนเสียเท่านั้นเอง.

**๑๑๓. กระแสแห่งสัทธาที่เรายังเข้าใจผิดกันอยู่ และควร
ศึกษากันเสียใหม่ :** แม้ว่าสิ่งที่เรียกว่าสัทธา จะถือกันว่าเป็นเรื่องเบื้องต้น
หรือหน้าปากคอก แต่ก็มิใช่เป็นการง่ายที่จะเข้าใจสิ่งนี้กันอย่างถูกต้องและสมบูรณ์
จึงพูดผิด ๆ สอนผิด ๆ หรือถึงกับปฏิบัติผิด ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่ทั่วไป ถึงขนาดให้
เกิดวิวาทะหุ่มเถียงกันก็มี; จึงขอชักชวนให้ทำความเข้าใจกันเสียใหม่ จากหลัก
พระบาลีโดยตรง. ๑) เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็พอจะกล่าวได้ว่า สัทธาประเภทต่ำสุด
ก็คือเชื่อมงาย เพราะเชื่อไปตามสิ่งแวดล้อมภายนอกเช่นคำเล่าลือเป็นต้น อัน

เป็นเหตุให้เกิดลัทธินงาย นี้อย่างหนึ่ง (ดูข้อความที่หน้า ๑๙ แห่งหนังสือนี้). **๑**
สูงขึ้นมา คือ สัทธาที่มาจากความเลื่อมใส ในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
 ยอมรับยอมนับถือยอมเสียสละถึงที่สุด อย่างที่เรียกกันในศาสนาสากลทั่วๆ ไปว่า
 “ภักดี”. สัทธาชนิดนี้นำไปสู่ความมกมายก็ได้, นำไปสู่ความถูกต้องก็ได้ ถ้าได้
 รับการแวดล้อมปรับปรุงดี; เช่นความเชื่อที่เกิดขึ้นใน พระพุทธ พระธรรม
 พระสงฆ์เป็นครั้งแรก, โดยเฉพาะอย่างยิ่งเชื่อในหลักปฏิบัติที่เห็นว่าจะดับทุกข์ได้
 แล้วก็ปฏิบัติไปตามนั้นด้วยอำนาจสัทธานั้น สัทธานั้นทำให้เกิดความเพียรพยายาม
 ชนิดที่เรียกว่าวิริยนิทรีย มีสติชนิดที่เรียกว่าสตินิทรียเข้าควบคุมไว้อย่างถูกต้อง
 บำเพ็ญไปจนเกิดสมาธิที่เป็นสมาธินิทรีย แล้วเกิดปัญญาชนิดที่เรียกว่าปัญญานิทรีย
 ในที่สุด แล้วสัทธานั้นก็ถึงที่สุดแห่งความเป็นสัทธา ซึ่งเรียกว่าสัทธาธิทรียกัน
 ในตอนนีเเอง. **๑** (ดูข้อความที่หน้า ๑๔๒๑ - ๑๔๒๓ พร้อมทั้งหมายเหตุ). **๑**
 ขอให้สังเกตให้เห็นว่า สัทธาธิทรีย ที่เรียงไว้เป็นอันดับหนึ่งของธรรมหมวดนี้
 กลายเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ต่อเมื่ออินทรีย์อื่น ๆ ที่สูงกว่าสัทธาสมบูรณ์แล้ว ตัวเองจึง
 จะสมบูรณ์. นับว่าเป็นสิ่งที่แปลกจากที่เรามักจะเข้าใจกัน และน่าประหลาด
 มหัศจรรย์ของธรรมชาติซื่อนี้. **๑** ผู้ศึกษาจะต้อง **สังเกตให้เห็นว่า สัทธา** ตาม
 ธรรมดากับสัทธาที่มีนามว่า **สัทธาธิทรีย** นั้น มิใช่สิ่งเดียวกัน แตกต่างกันมาก
 ดังจะเห็นได้จากกระแสแห่งสัทธาที่กล่าวแล้วในข้อความข้างต้น. **๑** ถึงแม้สิ่งนี้
 เรียกว่า **อินทรีย์** ๗ นี้ก็ยังมีอันดับสูงต่ำกว่ากันคือ ในความหมายทั่วไปก็เรียกชื่อว่า
 อินทรีย์ตามชื่อนั้น ๆ เฉย ๆ แต่ถ้ามีคำว่าวิเวกนิสฺสิตัง วิราคนิสฺสิตัง นิโรธนิสฺสิตัง
 ไวสุตฺตคฺคปริณามิ ต่อท้ายเข้าด้วยแล้ว ก็หมายถึงอินทรีย์ชนิดที่เป็นไปเพื่อ
 โลกุตตระโดยส่วนเดียว. **๑** เราจึงเห็นความสูงต่ำได้ดังนี้ว่า **สัทธาเฉย ๆ,**
สัทธาธิทรียเฉย ๆ, สัทธาธิทรียที่เป็นวิเวกนิสฺสิตังเป็นต้น; นี้แสดงให้เห็นกระแส
 แห่งสัทธาตามลำดับ ๆ ว่ามีอยู่อย่างสูงต่ำกว่ากันอย่างไร และไม่รวมสัทธาที่มกมาย

เข้าไว้ด้วย. ผู้ศึกษาควรรศึกษา *หลักกาลามสูตร* เป็นเครื่องประกอบในตอนนั้นด้วย (ดูข้อความที่หน้า ๑๕๐๒ - ๑๕๑๑).

๑) สรุปลักษณะอีกอย่างหนึ่งก็ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า สัทธานั้น มีทั้ง *สัทธาที่มาก่อนปัญญา* และ *สัทธาที่มาจากหลังปัญญา*; อย่างแรกยังไม่แน่นอนว่าจะถูกต้อง อย่างหลังแน่นอนว่าถูกต้อง.

๒) กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ว่า สัทธาหรือความเชื่อก่อนแต่ได้ผ่านสิ่งนั้น ๆ ก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นได้ผ่านสิ่งนั้น ๆ ด้วยตนเองแล้ว ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง; เช่น *สัทธาในธรรมที่ปฏิบัติ*, ก่อนแต่ได้ปฏิบัติก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นปฏิบัติธรรมนั้นจนเห็นแจ้งประจักษ์แล้วก็ เป็นอีกอย่างหนึ่ง.

๓) แม้ที่สุดแต่ *สัทธาในพระพุทธเจ้า* ที่มีตามข่าวเล่าลือ หรือ ได้อ่านได้ฟัง ก็เป็นอย่างหนึ่ง ครั้นปฏิบัติธรรมจนดับทุกข์ได้จริงแล้ว สัทธาในพระพุทธเจ้านั้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง คือแน่นแฟ้นถึงที่สุด.

๔) อีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับ *ความเชื่อในตนเองของผู้ที่บรรลุนิพพานถึงที่สุดแล้ว* ย่อมมีความเชื่อในผู้อื่น น้อยกว่า คือจะคิดจะทำไปทำตามความเชื่อของตนเอง ไม่ต้องคิดพูดทำตามความเชื่อในผู้อื่นอย่างที่เรียกว่าคิดพูดทำตาม ๆ กันไป. ตัวอย่างเช่นครูคนหนึ่ง บรรลุนิพพานแล้ว เขาก็สอนธรรมะไปตามความรู้สึกละเอียดที่เขามีอยู่จริง ไม่ต้องสอนตามตำราหรือคำพูดของผู้อื่น เพราะเขามีความเชื่อในตนเองอย่างถึงที่สุดและสมบูรณ์.

๕) ขอให้ผู้สนใจ ศึกษาลักษณะแห่งสัทธาว่ามีอยู่หลายชั้นตอนหรือหลายขั้ว จากข้อความที่กล่าวนี้ให้ตีเถิด.

๑๑๔. การเห็นหรือการถึงพระรัตนตรัย มีอยู่หลายระดับ ซึ่ง พวกเรากำลังสับสน ต้องคุ้นเสียใหม่ : การเข้าใจหรือการถึง *พระรัตนตรัย* ในชั้นลูกเด็ก ๆ *อมมิม* ก็ยังมี คือเราสอนลูกเด็ก ๆ ให้ถึงพระรัตนตรัย ให้ว่าคำ สรรณาคมนั้น ให้ไหว้พระพุทธรูป หรือเอาพระพุทธรูปเป็นพระพุทธรเจ้า จนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่จนเข้าโลงไป ดังนั้นก็เห็น ๆ กันอยู่ว่ามีอยู่เป็นอันมาก แม้ในประเทศไทยเรา, นี้พวกหนึ่ง. ๖) ชั้นต่อมาเราบวชเราเรียนรู้เรื่องพระ-

พุทธ พระธรรม พระสงฆ์มากขึ้น เรียกได้ว่า *พระรัตนตรัยโดยการศึกษาปฏิบัติ* ที่สอนกันชมอยู่ในห้องเรียน หรือเทศน์จ้ออยู่บนธรรมาสน์ แล้วเราก็สอบไล่ ได้ และตอบปัญหาได้โดยพิสดารเกี่ยวกับพระรัตนตรัย ภาคภูมิใจว่าเรามีเราถึงพระรัตนตรัย, นี้ก็พวกหนึ่ง. ◎ บางพวกก็ *เจริญพุทธานุสสติ ชัมมานุสสติ สังฆานุสสติ* ตามที่พระอาจารย์กัมมัฏฐานสอนให้อย่างไร. บางทีก็ *ทำสมาธิเพ่งเห็นพระพุทธรูป* ในรูปร่างต่าง ๆ อย่างที่เรียกว่า *อัญเชิญมาได้* หรือ *เห็นรูปของพระธรรม* ในรูปแบบต่าง ๆ เห็นนิมิตของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ในรูปร่างหรือรูปแบบต่าง ๆ กัน *ถือเอาเป็นพระรัตนตรัย*, อย่างนี้ก็อีกพวกหนึ่ง. ◎ ทั้งหมดนี้ ไม่เข้ากับหลักเกณฑ์ที่ตรัสไว้ว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต" เอาเสียเลย; นี้เป็นกลุ่มหนึ่ง. ◎ ที่นี้จะได้พิจารณากันให้สูงยิ่งขึ้นไปตามที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีมากแห่ง คือ *กุลบุตรผู้ได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องความดับทุกข์* ซึ่งสรุปรวมอยู่ในเรื่องอริยสัจ จนเข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสก นับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะของตนจนตลอดชีวิต โดยไม่มีพระพุทธรูปเจ้าหรือใคร ๆ ที่สอนให้ว่า พุทธิ์ สรณั คจฺจามิ เป็นต้นเลย. ขอให้ดูถึงจิตใจของบุคคลประเภทนี้ ที่เข้าถึง *พระรัตนตรัยในความรู้สึก* ของเขาจริง ๆ. ◎ ที่นี้ก็มาถึงพระรัตนตรัยอันแท้จริงและสูงสุด เป็นชั้นสุดท้าย คือ *พระรัตนตรัยในความรู้สึกของบุคคลที่บรรลุนิพพานในขั้นดับทุกข์สิ้นเชิง*. เขามีความรู้สึกอยู่ในใจในความดับทุกข์สิ้นเชิง ก็รู้ได้แจ่มแจ้งว่า พระพุทธรูปเจ้าผู้สอนให้รู้จักดับทุกข์นั้นจะต้องเป็นอย่างไร พระธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์นั้น จะต้องเป็นอย่างไร และพระสงฆ์ที่เป็นผู้ปฏิบัติตามแล้วดับทุกข์ได้ นั้นจะต้องเป็นอย่างไร; ทั้งหมดนี้ปรากฏอยู่ที่ความรู้สึกของเขาเอง ซึ่งแน่ใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสัมมาสัมพุทธะ พระธรรมเป็นสัจวาจาตะ พระสงฆ์เป็นสุปฏิปันณะ, โดยแท้จริง. ◎ (สำหรับ พวกหลังนี้ ดูความละเอียดชัดเจนนที่หน้า ๑๔๔๘ - ๑๔๐๐ แห่งหนังสือนี้). ◎

สรุปความว่า การเห็นหรือการถึงพระรัตนตรัย มีอยู่เป็นหลายชั้น คือ การถึง โดยการปฏิบัติตามประเพณี สำหรับลูกเด็ก ๆ หรือผู้ไม่เคยรู้เรื่องพระรัตนตรัยมาก่อน น้อย่างหนึ่ง, การถึงพระรัตนตรัยด้วยการเรียนปริยัติ บอกก่ล่าวกันตามที่จะทำได้ น้อย่างหนึ่ง, การทำกัมมัฏฐาน ตามแบบฉบับในพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ น้อย่างหนึ่ง, การเพ่งจิตให้เห็นภาพอันแปลกประหลาด ซึ่งสมมติเอาเอง ว่าเป็นพระรัตนตรัย น้อย่างหนึ่ง, การฟังธรรมจากพระพุทธรองค์ เห็นอริยสัจชัดแจ้ง จนประกาศตนเป็นอุบาสกเฉพาะพระพักตร์พระพุทธรองค์ โดยไม่ต้องมีใครแนะนำ น้อย่างหนึ่ง, การบรรลุธรรมถึงที่สุด แล้วรู้จักความหมายอันสูงสุด แห่งพระพุทธร พระธรรม พระสงฆ์ ขึ้นมาด้วยตนเอง ว่าเป็นจริงตามที่เขากล่าวสรรเสริญกันอย่างอุโฆษ น้อย่างหนึ่ง. สรุปความได้ว่า พอที่จะกล่าวได้ว่า มีอยู่สัก ๖ ชั้นอย่างนี้.

ข้อความทั้ง ๑๑๔ ข้อนี้ เป็นตัวอย่างของการแนะนำให้ท่านทั้งหลาย ขุดค้นเอาประโยชน์อันลึกซึ้ง จากหนังสือเล่มนี้. เมื่อมันเป็นเพียงตัวอย่าง ก็หวังว่าท่านทั้งหลายจะสามารถใช้ตัวอย่างนี้ เป็นเครื่องมือในการขุดค้นให้พบ ประโยชน์ในทำนองอื่น ๆ มากมายหลายร้อยข้อทีเดียว.

จบคำแนะนำในการที่จะใช้หนังสือเล่มนี้ให้เป็นประโยชน์.

ปทานุกรม
ในหนังสืออริยสัจจากพระโอษฐ์
 (เรียงลำดับตามหลักอักษรไทย)
 (จำนวน ๖,๓๕๗ คำ)

ก

กตาเป็นเครื่องขูดเกลาย่างยั้ง	๔๖๗	กพพิการาหารควรเห็น ว่ามีอุปมา-	
กตาเป็นที่สบายแก่ธรรมเป็นเครื่อง-		เหมือนเนือบุตร	๕๗๒
เปิดโล่งแห่งจิต	๑๑๘๙	กรรมแห่งการเกิดกามวิตก	๑๐๕๔
(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :—)		กรรมแห่งการเกิดเนกขัมมวิตก	๑๐๕๑
กตาให้ปรารภน้อย (อปปิจฉกตา)	๘๐๔	กรรมแห่งการเกิดพหยาปาทวิตก	๑๐๕๕
กตาให้สันโดษ (สันตภูริกตา)	๘๐๔	กรรมแห่งการเกิดวิหิงสาวิตก	๑๐๕๕
กตาให้สงัด (ปวิเวกกตา)	๘๐๔	กรรมแห่งการเกิดอวิหิงสาวิตก	๑๐๕๒
กตาให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ (อสังสัคคกตา)		กรรมแห่งการเกิดอพหยาปาทวิตก	๑๐๕๑
	๘๐๔	กรรม (การกระทำ)	๑๐๒๕
กตาให้ปรารภเพียร (วิริยารัมภกตา)	๘๐๔	กรรมกิเลส	๑๐๙๔
กตาให้มีศีล (สีลกตา)	๘๐๔	กรรมเก่า (กาย)	๑๐๑๖
กตาให้มีสมาธิ (สมาธิกตา)	๘๐๔	กรรมเก่า (ปราณกัมม)	๑๓๙๙
กตาให้มีปัญญา (ปัญญาภกตา)	๘๐๔	กรรมขามมีวิบากขาว	๘๖๑
กตาให้เกิดวิมุตติ (วิมุตติกตา)	๘๐๔	กรรมชนิดที่ทำอย่างมีขีดจำกัด	๑๒๙๘
กตาให้เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ (วิมุตติ-		กรรมดำมีวิบากดำ	๘๖๑
ญาณทัสสนกตา)	๘๐๔	กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว	๘๖๒
กพพิการาหาร	๘๗๙/๘๗๑/๘๗๒	กรรมที่ทรงกระทำให้แจ้งด้วยปัญญา-	
		อันยังเองแล้วประกาศ	๘๖๐

กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความ-	
กระเสือกกระสน	๑๐๘๗
กรรมที่เป็นเหตุให้ได้รับผลเป็นความ-	
ไม่กระเสือกกระสนทั้งดีและชั่ว	๑๐๘๘
กรรมเป็นที่สนกรรม	๘๖๐
กรรมเป็นที่สนกรรมคือเจตนาเป็น-	
เครื่องละกรรมดำกรรมขาว	๘๖๓
กรรมเป็นที่สนกรรมคือโพชฌงค์เจ็ด	๘๖๓
กรรมเป็นที่สนกรรมคืออริยมรรคมีองค์แปด	๘๖๒
กรรมเป็นเนื้อหา	๒๘๓
กรรมมีกามธาตุเป็นวิบาก	๒๘๓
กรรมมีรูปธาตุเป็นวิบาก	๒๘๔
กรรมมีอรูปธาตุเป็นวิบาก	๒๘๔
กรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นไปเพื่อความสนกรรม	๘๖๒
กรรมใหม่ (นวกัมม)	๑๓๕๕
กรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่	๑๐๕๔
กรวดเท่าเม็ดถั่วเขียว ๗ เม็ดกับขุมนเขาทิมาลัย	๒๓
กระต่ายคิดบ่วง	๒๘๑
กระต่ายที่เอาอย่างช้าง	๑๓๖๑
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในภฏฐธรรม	๘๗๘
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะรู้เฉพาะ-	
ซึ่งมานะโดยชอบ	๓๕๓/๑๔๘๗
กระทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะรู้จัก-	
หน้าตาของมานะอย่างถูกต้องแล้ว	๑๕๒

กระทำในใจซึ่งสักกายนิโรธ (ความดับ-	
แห่งสักกายะ)	๑๓๖๕
(สืบแก้คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็นภายใน-	
(แต่จิตไม่แล่นไป)	๑๑๕๐
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็น-	
ภายนอก (แต่จิตไม่แล่นไป)	๑๑๕๐
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็นทั้งภายใน-	
และภายนอก (แต่จิตไม่แล่นไป)	๑๑๕๑
กระทำในใจซึ่งอานัญชะ (แต่จิตไม่แล่นไป)	๑๑๕๑
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็นภายใน-	
(และจิตก็แล่นไป)	๑๑๕๒
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็นภายนอก-	
(และจิตก็แล่นไป)	๑๑๕๒
กระทำในใจซึ่งสัจจตาอันเป็นทั้งภายใน-	
และภายนอก (และจิตก็แล่นไป)	๑๑๕๒
กระทำในใจซึ่งอานัญชะ (และจิตก็แล่นไป)	๑๑๕๓
กระทำในใจในการเดินด้วยการตั้งจิตว่า-	
“บาปอกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม”	๑๑๕๓
กระทำในใจในการยืนด้วยการตั้งใจว่า “บาป-	
อกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม”	๑๑๕๔
กระทำในใจในการนั่งด้วยการตั้งใจว่า “บาป-	
อกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม”	๑๑๕๔

กระทำในใจในการนอนด้วยการตั้งใจว่า- “บาปอกุศลธรรมจักไม่ไหลไปตาม”	๑๑๙๔	กระทำในใจอยู่ซึ่งอวิหิงสา	๔๙๓
กระทำในใจในการพูด ตั้งจิตว่า- “เรจักไม่พูดเรื่องไม่ควรพูด”	๑๑๙๔	กระทำในใจอยู่ซึ่งอภัยบาป	๔๙๓
กระทำในใจในการตั้งจิตคิดว่า- “เรจักกล่าวแต่กถาที่ควรพูด”	๑๑๙๕	กระทำพระธรรมให้เป็นใหญ่	๑๕๐๑
กระทำในใจในการตริก ตั้งจิตว่า “เรจัก- ไม่ตริกในวิตกที่ไม่ควรตริก”	๑๑๙๕	กระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะด้วยนามกาย	๘๘
กระทำในใจในการตริก ตั้งจิตคิดว่า- “เรจักตริกในวิตกที่ควรตริก”	๑๑๙๖	กระทำให้เป็นของที่อาศัยได้	๑๒๓๖
กระทำในใจรู้ชัดว่า “ฉันทราคะ- ในกามคุณเรายังละไม่ได้”	๑๑๙๖	กระทำให้เป็นดูยาน	๑๓๒๑
กระทำในใจรู้ชัดว่า “ฉันทราคะ- ในกามคุณเราละได้แล้ว”	๑๑๙๗	กระทำให้เป็นยานเครื่องนำไป	๑๒๓๖
กระทำในใจรู้ชัดว่า “อัสสัมมานะในอุปาทาน- ขันธทั้งห้า เราละได้แล้ว”	๑๑๙๗	“กระทำให้เหมือนกับที่เรารู้”	๖๕
กระทำในใจซึ่งอวิชชาประเภท (การ- ทำลายแห่งอวิชชา)	๑๓๖๖	กระแสการปรุงแต่งแห่งการเกิด- วิมุตติญาณทัตถสนะ	๗๔๖
กระทำในใจอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย	๔๙๒	กระแส (โสด)	๕๙๓
กระทำในใจอยู่ซึ่งความดับแห่งสักกายะ	๔๙๔	กระแส (แห่งตณฺหา)	๒๘๑
กระทำในใจอยู่ซึ่งเนกขัมมะ	๔๙๒	กระแสไหลไปสู่นิพพาน	๘๓๙
กระทำในใจอยู่ซึ่งพหุบาท	๔๙๓	กรุณาเจโตวิมุตติ	๑๓๒๒
กระทำในใจอยู่ซึ่งรูปทั้งหลาย	๔๙๓	กล่าวต่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข	๔
กระทำในใจอยู่ซึ่งวิหิงสา	๔๙๓	กลางคืนมีปฏิสัลลภาวะ คือจิต- ไม่พึงชานไปในอารมณ์ต่างๆ	๑๔๖๔
กระทำในใจอยู่ซึ่งสักกายะ	๔๙๔	กลางวันมีวิเวก คือสังคจก-	
กระทำในใจอยู่ซึ่งอรูป	๔๙๓	ความรบกวนภายนอก	๑๔๖๔
		กล่าวความหลุดพ้นจากภพว่ามีได้เพราะภพ	๔
		กล่าวความออกไปได้จากภพว่ามีได้เพราะวิภพ	๔
		“กล่าวตรงตามที่เรากล่าว”	๓๓๘
		“กล่าวดูเราด้วยถ้อยคำที่ตนเองถือเอาผิด”	
			๑๐๐๗
		กล่าวโรคโดยความเป็นตัวตน	๓

กล่าวอย่างชาวโลก แต่มิได้ยึดถือ-		กัมมวารณภาวะ (มีกรรมเป็นเครื่องกัน)	
ความหมายอย่างชาวโลก	๖๗		๑๓๗๓
กลุ่มอายตนะเป็นของมืด	๒๖๖	กัลยาณเมตตตา (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร)	
กลุ่มอายตนะเป็นของร้อน	๒๖๕		๘๕๔/๑๕๒๙
ความมนุษย์จะหลุดจากบ่วง	๒๖	กัลยาณเมตตตา (ความมีมิตรดี)	๑๑๐๔
กองกุศลชนิดที่ไม่ต้อง ใช้เบียดหยเงินทอง	๑๒๗๖	(สัปดาห์ไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
กองถ่านถ้ำรีง	๒๔๗	กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความเกิด-	
กองทุกข์ที่เห็นได้เอง	๓๖๑	ให้หลุดพ้นจากความเกิด	๑๔๔๔
กองทุกข์มีกามเป็นเครื่องให้กระทำ	๓๖๑	กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความแก่-	
กองแห่งทุกข์อันบุคคลเห็นได้เองว่า-		ให้หลุดพ้นจากความแก่	๑๔๔๔
มีกามเป็นเหตุ	๕๓๔	กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีความตาย-	
กองแห่งโทษอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย	๘๖๗	ให้หลุดพ้นจากความตาย	๑๔๔๔
กองแห่งโทษอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย	๘๖๗	กัลยาณมิตรทำสัตว์ที่มีโสกะ ฯลฯ-	
กองแห่งโทษอันยังไม่เคยเจาะแทงทำลาย	๘๖๗	ให้หลุดพ้นจากโสกะ ฯลฯ	๑๔๔๔
กองอกุศลและกองกุศลชนิดแท้จริง	๑๒๗๖	กัลยาณเวตรที่ทรงฝากไว้	๑๔๘๘
ก่อสร้างอยู่ซึ่งเหตุปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง	๒๐	กัลยาณเวตรอันเป็นไปเพื่อความ-	
กะละภาค	๘/๒๒	เบือนหน้า ฯลฯ เพื่อนิพพาน	๑๔๘๘
กัมมนิโรธ (ความดับไม่เหลือแห่งกรรม)	๑๐๒๕	กาม (กิเลส)-กามสัญญา-กามวิตก-	
กัมมนิโรธ (ความดับแห่งกรรม)	๑๔๐๐	ในการเสพกาม	๑๐๕๗
กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึง-		กามของคนเรา	๓๐๗
ความดับแห่งกรรม) ๑๐๒๕/๑๓๘๘/๑๔๐๐		กามคุณ	๓๐๗
กัมมนิโรธคามินีปฏิปทา (คืออภิวรรค)	๑๐๒๖	กามคุณห้า ๑๑/๑๓/๓๔/๒๕๐/๓๐๗/๓๕๔/	
		๕๑๖/๖๑๙/๗๗๖/๗๘๖/๘๓๓/๘๓๓/๑๐๕๘	
		กามคุณห้าคือบ่วง	๒๕๐
		กามคุณห้าในอริยวินัยเรียกกันว่าโลก	๖๑๙
		กามตัณหา	๒๕๐
		กามทั้งหลายดับไปในปฐมฌาน	๕๒๔

ปทานุกรม

๑๖๘๑

กามทั้งหลายมีรสอร่อยน้อยมีทุกข์มาก	๒๙๙	กามภพ-ภพมีกาม	๒๙๙
กามธาตุ	๙๕๗/๑๐๕๔	กามโภคิไสยา (นอนอย่างคนบริโภคกาม)	
กามนันทิ (ความเพลินในกาม)	๒๙๐		๑๓๐๘
กามปริพาหะ (ความเร่าร้อนเพราะกาม)	๒๙๐	กามโภคิชั้นเลิศ	๑๑๐๐
กามบีป่าสา (ความหิวกระหายในกาม)	๒๙๐	กามมีรสอร่อยน้อยมีทุกข์มาก	๑๐๕๖
กามเป็นเครื่องผูก	๒๙๑	กามไม่มีความเย็น	๒๙๒
กามเป็นที่เที่ยวหาอาหารของมาร	๒๙๒	กามโยคะ	๔๒๗
กามเป็นที่พราบนหาของคนพาล	๒๙๒	กามโยคะ (การประกอบอยู่ด้วยกาม)	๒๙๐
กามเป็นมายา	๒๙๒	กามราคะ (ความกำหนัดในกาม)	๒๙๐
กามเป็นสิ่งที่มีการหลอกให้หลงเป็นธรรมดา	๒๙๒	กามราคะมีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้	๓๙๑
		กามราคะอันอริยสาวกละได้พร้อมทั้งอนุสัย	
กามเป็นวิสัยของมาร	๒๙๒		๓๙๑
กามเป็นเหยื่อของมาร	๒๙๒	กามราคานุสัย	๒๒๔
กามเป็นอาณาจักรของมาร	๒๙๒	กามวิตก (ความตริตริกในกาม)	๑๐๕๔
กามเปรียบด้วยของในความฝัน	๓๐๔	กามสัญญา	๙๕๖
กามเปรียบด้วยของขี้ม	๓๐๔	(หากคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
กามเปรียบด้วยแข็งสับเนื้อ	๒๙๙	กามสัญญาเกิดจากกามธาตุ	๑๐๕๔
กามเปรียบด้วยชั้นเนื้อคาปาก	๓๐๑	กามสังกัปปะเกิดจากกามสัญญา	๑๐๕๔
กามเปรียบด้วยถ้อยคบเพลิงทวนลม	๓๐๒	กามฉันทะเกิดจากกามสังกัปปะ	๑๐๕๔
กามเปรียบด้วยก้อนกระดูก	๓๐๐	กามปริพาหะเกิดจากกามฉันทะ	๑๐๕๔
กามเปรียบด้วยผลไม้	๓๐๕	กามปริเยสนาเกิดจากกามปริพาหะ	๑๐๕๕
กามเปรียบด้วยรูรั้วของเรือ	๓๑๒	กามปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่งการปฏิบัติมิต-	
กามเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง	๓๐๓	โดยกายวาจาใจ	๑๐๕๕
กามเปรียบด้วยหอกและหลาว	๒๙๙	กามสเนหะ (ความเสน่หาในกาม)	๒๙๐
กามเปรียบด้วยห้วง	๒๙๙	กามสุข	๑๒/๕๑๖/๗๙๗/๘๓๓
“กามแผดเผาอยู่ก็ยังไม่สิ้นสภาพ”	๒๙๘	กามสุขัลลิกาน โยค	๘๒๕
กามภพ	๒๘๓	กามชโลมสถานะ (ความเมามกในกาม)	๒๙๐

กามมัจฉา (ความสยบในกาม)	๒๙๐	กายสมาจาร (การประพฤติประจำ-	
กามุปาทาน ความถึอมั่นในกาม	๒๑๐	ทางกาย)	๑๑๔๓
“กายก็ไม่ลำบาก ตาก็ไม่ลำบาก”	๑๒๕๐	กายสมาธิ (ตั้งหาปรารภการกระทำ-	
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงกระทำ	๑๐๘๑	กรรมทางกาย)	๗๖๐
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเร่งกระทำ	๑๐๘๒	กายสักขีโดยนปปริยาย	๖๖๘
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงเลิกละเสีย	๑๐๘๑	กายสักขีโดยปริยาย	๖๖๘
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงแสดงพึง-		กายสักขี (ผู้มีการเสวยสุขด้วยนามกาย-	
เปิดเผยแล้วพึงระวังสังวรต่อไป	๑๐๘๒	เป็นพยาน)	๖๖๖
กายกรรมที่พิจารณาแล้วพึงอยู่ด้วยปติ-		กายสังฆารอันเป็นไปกับด้วยความ-	
และปราโมทย์	๑๐๘๒	เบียดเบียน	๘๖๑
กายกรรมที่พิจารณาแล้วไม่พึงกระทำ	๑๐๘๑	กายสังฆารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ-	
กาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชา)		เบียดเบียน	๘๖๑
	๑๐๒๔	กายสังฆาร (อำนาจที่ทำให้เกิดการ-	
กายของผู้ที่สนัตถ์มาแล้ว ก็ยังตั้งอยู่ชั่วขณะ	๖๙๗	ปรุงแต่งทางกาย)	๑๐๒๓
กายคตาสติเป็นอุปกรรมแก่อินทริยสังวร		กายสัญญาเจตนา (ความจงใจที่เป็นไปทางกาย)	๑๐๒๒
	๑๒๓๔	กายานุบัสสนา	๘๐๖
กายนุดไปหาสัมผัสที่ช่วยวนใจ	๑๒๓๔	กายานุบัสสนาตามนัยแห่งมหาสติบัญญัติฐานสูตร	๑๒๐๘
กายซึ่งมิใช่ของเราหรือของใครอื่น	๑๐๑๖	กายานุบัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร	๑๒๐๘
กายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง	๔๔๐	กายานุบัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร	๑๒๐๘
กายที่ยาววาหนึ่งซึ่งประกอบด้วย-		กายานุบัสสนาหมวดนวิสัฎฐิกา (คือกาย)	๑๒๑๔
สัญญาและใจ	๑๕๒๓	กายานุบัสสนาหมวดมนสิการในชาติ-	
กายนครที่ปลอดภัย	๖๘๘	(ซึ่งเป็นกาย)	๑๒๑๓
กายนครที่มีมารคอยรังควาญอยู่ตลอดเวลา		กายานุบัสสนาหมวดมนสิการ-	
	๖๘๕	ในสิ่งปฏิกุศล (คือกาย)	๑๒๑๒
กายในขณะแห่งอนิมิตตเจโตสมาธิ-			
เป็นกายที่ผาสุกกว่า	๑๓๔๔		

กายนุปัสสนาหมวดลมหายใจ- เข้า-ออก (คือกาย)	๑๒๐๙	การกล่าวถึงดวงมัยด้วยอุเบกขา (มติ- ของลัทธิตอื่น)	๑๐๖๕
กายนุปัสสนาหมวดสัมปชัญญะ (ในกาย)	๑๒๑๑	การกล่าวเท็จทั้งที่รู้ว่าเป็นเท็จเพราะกาม	๒๙๓
กายนุปัสสนาหมวดอิริยาบถ(คือกาย)	๑๒๑๑	การกล่าวอย่างของพระอรหันต์	๑๐๗๓
การกระทบ (ผัสสะ)	๑๓๐/๓๒๓/๔๑๑	การกล่าวอย่างไม่เกิดการทะเลาะวิวาท- กับใครๆ ในโลก	๑๐๗๒
การกระทำความเพียรอย่างมีระบบ	๘/๗๔	การก่อกวนแห่งทุกข์	๓๒๐
การกระทำโดยลำดับ	๘๕๒	การก่อกวนแห่งโลกทางอายตนะหก	๓๔๗
การกระทำตำหนิ	๘๒๗	การก้าวลงสู่ครรภ์	๑๐๙/๑๓๘
การกระทำที่ถูกต้องตามกาละ	๑๓๑๖	การก้าวลงแห่งนามรูป	๓๔๒/๓๔๘
การกระทำที่เป็นการขับไล่ไสส่ง (อุปสาทน)	๘๒๗	การก้าวลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี	๔๘๔/๗๔๐
การกระทำที่เป็นการเชิดชู (อุสสาทน)	๘๒๗	(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
การกระทำที่มีความลาดไปทางนิพพาน	๘๓๙	การก้าวล่วงซึ่งปฐมฌาน	๗๙๙
การกระทำในใจโดยไม่แยกกาย-		การก้าวล่วงซึ่งทุติยฌาน	๗๙๙
(อโยนิโส มนสิกาโร)	๙๓๒	การก้าวล่วงเสียซึ่งตติยฌาน	๘๐๐
การกระทำในใจโดยแยกกาย-		การก้าวล่วงซึ่งจตตฌาน	๘๐๐
(โยนิโส มนสิกาโร)	๖๒๙/๙๓๒	การก้าวล่วงเสียซึ่งอากาสนัญจายตนะ	๘๐๐
การกระทำปฏิการคุณที่ไม่สมกัน	๑๕๓๐	การก้าวล่วงเสียซึ่งวิมูขณัญจายตนะ	๘๐๐
การกระทำปฏิการคุณที่สมกัน (สุปฏิการ)	๑๕๓๐	การก้าวล่วงเสียซึ่งอากิญจัญญายตนะ	๘๐๑
		การก้าวล่วงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ	๘๐๑
การกระเสือกกระสนแม้ที่เป็นสุคติสวยาม	๑๐๘๙	การกำจัดสมารัมภะและอวิชชา	๗๖๐
การกล่าวคำหยาบว่า "มิง! มิง!"	๓๖๗	การกำเนิดที่เป็นการปรารถนาเพื่อความ- สิ้นอาสวะ	๑๔๓๖
การกล่าวถึงดวงมัยเพราะความเป็น-		การกู้หน (ในภาษาคน)	๒๗๐
ผู้รู้กาละในกรณีนั้น	๑๐๖๖	การกู้หน (ในภาษาธรรม)	๒๗๒

การเกิดของธาตุเท่ากับการเกิดของทุกข์	๑๕๙	การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนิจจสัญญาในสังขาร—	
การเกิดของวิมูขณาท่ากับการเกิดของทุกข์	๒๐๗	อย่างไม่จำกัดขอบเขต	๙๒๘
การเกิดของเวทนาเท่ากับการเกิดของทุกข์	๑๙๐	การเข้าไปนั่งใกล้ (ปิยโรปาสนา)	๙๒
การเกิดของสังขารเท่ากับการเกิดของทุกข์	๒๐๑	การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้ทั้งเจโตสมณะ—	
การเกิดของสัญญาเท่ากับการเกิดของทุกข์	๑๙๗	ในภายในและอธิบัญญัติมัฌมวิปัสสนา—	
การเกิดขึ้นของทุกข์	๑๕๙	แล้วถาม	๑๔๖๗
การเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์	๓๒๘	การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้เจโตสมณะแล้วถาม	๑๔๖๖
การเกิดขึ้นแห่งตัณหา	๓๒๐	การเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิบัญญัติ—	
การเกิดทุกครวเป็นทุกข์รำไป	๖๕๗	มัฌมวิปัสสนาแล้วถาม	๑๔๖๖
การเกิดและดับในอัตภาพนี้	๑๐๒๖	การเข้าไปหา (อุปสงฺกมณ)	๙๒
การเกิดขึ้นกิลเลสด้วยตบะ	๑๔๗๑	(สื่ค่าต่อไปนี้ ศึกษาเนื้ออกันไป :—)	
การเกิดขึ้นกิลเลสด้วยตบะที่ยัง—		การคบหากับสัปบุรุษ (สัปบุริสเสว)	๙๐๙
ไม่ถึงยอดถึงแก่น	๑๔๗๙	การฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน)	๙๐๙
การข่มขี้และการห้ามด้วยสังขารธรรม	๑๓๒๕	การทำในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)	๙๐๙
การขี้อนสดก่อนกลมข้ามแม่น้ำ	๘๓๗	การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม—	
การเข้าถึงซึ่งกาม	๑๐๔๘	(ธมฺมานุธมฺมปฏิบัติ)	๙๐๙
การเข้าถึงหัวใจแห่งความจริงในกรณีนั้น ๆ	๘๓	การเคลื่อนไหวและการบังเกิด (จฺติ + อฺปะปาตะ)	๓๔๓
การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งทุกขสัญญาในสังขาร—		การเคลื่อนไหวและการบังเกิด —	
อย่างไม่จำกัดขอบเขต	๙๒๙	(จฺติ + อฺปะปาตะ) ย่อมไม่มี	๗๔๑
การเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอนัตตสัญญาในธรรม—		การโฆษณาของคนเหล่านี้ (ปรโต โยโส)	๙๓๒
ทั้งปวงอย่างไม่จำกัดขอบเขต	๙๓๐	การงานชอบ	๑๓๕/๘๒๓
		การเงยลงซึ่งโสตะ (โสตะวาราน)	๙๒
		การจบกิจแห่งอริยสัจ กำหนดด้วยความ—	
		สมบูรณ์แห่งญาณสาม	๑๕๓๒

การจงจำที่เป็นอันตรรายต่อการ—		การดำรงชีพชั้นรองเลิศของขรราวาส	๑๑๐๑
บรรลุลโยคกัมเมชธรรม	๒๗๓	การดำรงชีพชั้นเลิศของขรราวาส	๑๑๐๐
การจุดและการเกิดขึ้นใหม่ไม่มี—		การดำรงชีพสัจจติมิได้มีเฉพาะเรื่องการ—	
ก็ไม่มีปรากฏในที่ใดๆ	๔๔๓	เลี้ยงชีพ	๑๑๒๕
การเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม	๕๕๕	การดำรงสมาธิจิต เมื่อถูกเบียดเบียน	๑๓๒๖
การเจริญธรรมสาม เพื่อละธรรมสาม—		การได้ทวีปทั้งสี่ค่าไม่ถึงเสียที่สิบหก—	
(อีกนัยหนึ่ง)	๕๕๖/๕๕๗	ของการได้โสตาปัตติยัคกรรม—	
การเจริญภวานาก็เหมือนแม่ไก่กกไข่	๗๗๕	๔ ประการ	๕๕๕
การเจริญสติปฏิฐานของคนฉลาด	๑๑๘๕	การได้รับกระสิทธิ์ทั้งสองฝ่าย	๕๔๕
การเจริญสติปฏิฐานเป็นการอารักขา	๑๒๖๘	การได้ (ลาโภ)	๓๖๖
การเจริญสมาธิมีนิพพานเป็นอารมณ์	๑๓๓๔	การตกที่ไม่แน่นอนของท่อนไม้อันซัด—	
การเจริญสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ห้า		ขึ้นสู่อากาศ	๕๗
	๑๒๘๑	การตอกโยกถอนลิ่มอันใหญ่ออกด้วยลิ่มเล็ก	
การฉันทโฆชนะแต่ในที่หนึ่งแห่งเดียว	๑๑๒๑		๑๐๔๓
การชิมรสพระนิพพานเป็นการล้วงหน้า	๕๓๐	การต่อสู้ของผู้เกลียดกลัวความทุกข์	๑๔๗๕
การใช้ความทุกข์ให้เป็นประโยชน์	๑๐๑๓	การต้องใช้ดอกเบญจ (ในภาษาคน)	๒๗๐
การใช้ดอกเบญจ (ในภาษาธรรม)	๒๗๒	การต้องใช้ดอกเบญจ (ในภาษาธรรม)	๒๗๒
การดับทุกข์สิ้นเชิง ไม่เนื่องด้วยอิทธิวิ		การตั้งจิตไว้ในนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่ง—	
	๔๓๓	ความเลื่อมใส	๑๒๓๑
การดำรงชีพชอบ กินความไปถึง—		การตั้งตนไว้ในธรรม (ปธาน)	๕๐
ความสันโดษ	๑๐๙๑	การตั้งอยู่ของสิ่งซึ่งมีปรกติเสียดแทง	๑๕๙/
การดำรงชีพชอบของพระอริยเจ้า	๑๑๑๐	๑๕๐/๑๕๗/๒๐๑/๒๐๗/๓๔๗/๓๕๐	
การดำรงชีพชอบคือการลงทุนเพื่อนิพพาน		การตั้งอยู่แห่งโรค	๓๔๗
	๑๑๑๔	การตัดขาดโหวารกรรม (โหวารสมุจเฉโท)	
การดำรงชีพชอบโดยทิศหก	๑๐๙๓		๑๐๙๙/๑๑๑๘
การดำรงชีพชอบตามหลักอริยวงศ์	๑๑๐๗	การตามบรรลุถึงซึ่งความจริง	๘๕
การดำรงชีพชั้นธรรมดาของขรราวาส	๑๑๐๑	การตามรักษาซึ่งสมาธิชนิดที่เกิดขึ้นแล้ว	
			๑๑๓๓

การตามรักษาไว้ซึ่งความจริง	๘๕	การทำกิจของอินทรีย์ในขณะบรรลุนิพพาน	
การตามรู้ซึ่งความจริง	๘๗		๑๔๒๑
การตามเห็นความเป็นของน่าเบื่อหน่าย—		การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย	๑๑๕๘
ในสัญญาปุณนิยธรรม	๗๗๑	การทำความเพียรแข่งกับอนาคตภัย—	
การตามเห็นความเป็นของน่ายินดี—		(อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๖๑
ในสัญญาปุณนิยธรรม	๗๗๑	การทำความรู้จักกับกาย	๑๐๑๖
การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่ง—		การทำในใจต่อลมหายใจเข้าและออก—	
การเกิดขึ้นแห่งทุกข์	๓๗๔	เป็นเวทนาอันหนึ่ง ๆ	๘๐๗
การตามเห็นอันเป็นเครื่องให้ถึงซึ่ง—		การทำในใจถึงลมหายใจเป็นเวทนา—	
การดับไปแห่งทุกข์	๑๔๒๖	อย่างหนึ่ง	๑๑๕๙
การติดตามทำความกำหนดรู้ในความจริง	๘๗	การทำบุคคลให้รู้ริยสัจจัดเป็นอนุศาสน์—	
การถอนอนุสัย	๗๐๖	ปาฏิหาริย์	๑๕๑๘
การถือว่ามเหตฺพลอดภัยกว่าการถือว่าไม่มีเหตุ		การทำรถให้แล่นไปได้ถึงนิพพาน	๔๗๘
	๕๕๒	การทำลายอหังการมมังการ	๑๔๘๖
การถือเอาซึ่งความสำเร็จทั้งสองฝ่าย	๕๕๑	การทำสติในรูปแห่งกายานุปัสสนา	๑๒๐๘
การถือเอาโดยแยกเป็นส่วน	๑๑๔๑	การทำสติในรูปแห่งจิตตานุปัสสนา	๑๒๒๐
การถือเอาศีลและพรตผิดความมุ่งหมาย—		การทำสติในรูปแห่งธมมานุปัสสนา	๑๒๒๓
ที่แท้จริง	๕๗๐	การทำสติในรูปแห่งเวทนานุปัสสนา	๑๒๑๘
การถูกจองจำในนรกหรือในกำเนิดเดรัจฉาน		การทำสติฝ่ายถูกชม	๑๒๔๓
	๒๗๓	การทำสติฝ่ายถูกติ	๑๒๔๒
การถูกจับกุม (ในภาษาคน)	๒๗๑	การทำสติเมื่อถูกประทุษร้าย	๑๒๔๔
การถูกจับกุม (ในภาษาธรรม)	๒๗๒	การทำสมาธิ	๙๒๓
การถูกติดตามหน้ (ในภาษาคน)	๒๗๑	การทำหน้าที่สัมพันธ์กันของบริหารเจ็ด	
การถูกติดตามหน้ (ในภาษาธรรม)	๒๗๒		๑๒๘๖
การถูกทวงหน้ (ในภาษาคน)	๒๗๑	การทำให้เกิดสัมมาทิฐิเมื่อมีปัญหา—	
การถูกทวงหน้ (ในภาษาธรรม)	๒๗๒	ระหว่างลัทธิ	๙๔๗
การทรงไว้ซึ่งธรรม (ธมมธรรมา)	๙๑	การทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะ—	
		ด้วยนามกาย	๑๑๓๕

การแทงตลอดอริยสัง	๑๕๐๑	การปฏิบัติที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว—	
การนอนทางวิญญาน	๑๓๐๙	โดยไม่ต้องเจตนา	๑๔๑๖
การนอน ๔ อย่าง	๑๓๐๘	การปฏิบัติเพื่อนิพพานก็เป็น “โวหาร” —	
การน้อมจิตไปสู่สมตธาตุ (คือนิพพาน) ๙๑๒		อย่างหนึ่ง	๑๑๒๐
การนิรมิตกายอันสำเร็จด้วยใจ (มโนมยิทธิ)	๑๕๕๙	การปฏิบัติอริยสัง ไม่มีทางที่จะขัด—	
การบรรพชาเป็นโอกาสอันโล่ง	๗๐๗	ต่อหลักกาลามสูตร	๑๕๐๒
การบรรรุธมานที่ ๑	๑๓๖๓/๑๕๕๕/วลา	การปฏิสนธิของสัตว์ในครรภ์	๓๕๓
การบรรรุธมานที่ ๒	๑๓๖๓/๑๕๕๖/วลา	การประกอบความเพียรในการ—	
การบรรรุธมานที่ ๓	๑๓๖๔/๑๕๕๗/วลา	ทรมานตนให้ลำบาก	๘๒๕
การบรรรุธมานที่ ๔	๑๓๖๔/๑๕๕๗/วลา	การประกอบตนพัวพันอยู่ด้วย—	
การบรรรุธถึงยอดถึงแก่น	๑๔๗๙	ความใคร่ในกาม	๘๒๕
การบรรรุธเนวสัญญานาสัญญายตนะ	๑๓๐๓	การประกอบตนอยู่ในกามสุขัลลิกะ—	
การบรรรุธวิญญานัญจายตนะ	๑๓๐๒	(กามสุขัลลิกานุโยค)	๘๓๓
การบรรรุธสัญญาเวทยิตนิโรธ	๑๓๐๐	การประกาศธรรมจักร	๖๐
การบรรรุธอรหัตต์หรืออนาคามีในภพปัจจุบัน	๑๕๓๘	การประพาศธรรมหมดจดด้วยดี ๕๖๐/๑๓๘๓	
การบรรรุธอากาธานัญจายตนะ	๑๓๐๒	การปรินิพพานในทิวฐธรรม	๗๔๙
การทรรุธากัญจัญจายตนะ	๑๓๐๒	การปรินิพพานในทิวฐธรรม—	
การบริโภคน้ำมันบุตรเดินทางอันกันดาร—		(อีกปริยายหนึ่ง)	๗๕๐
ที่ยังเหลืออยู่	๙๗๑	การปรุงแต่งสังขารแต่ละหมวด—	
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ๒๘๓/๓๔๙/๔๘๔		(๓ หมวด) มีอาการสี่	๑๐๒๓
การแบกของหนัก	๓๕๘	การปลงภาระหนัก	๔๑๘
การแบกถือของหนัก	๔๑๘	การปลงภาระหนักลงเสียได้	๔๑๘
การปฏิบัติเกี่ยวกับจิ๋ว	๑๑๒๐	การปลุกเร้าความเพียร	๑๑๕๑
การปฏิบัติโดยลำดับ	๘๕๒	(สืบสามคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :—)	
		การปลุกฝั่งศรัทธา	๘๘
		การเข้าไปหา	๘๘
		การเข้าไปนั่งใกล้	๘๘

การเงยโศดลงพัง	๘๘	การพากเพียรปิดกั้นการเกิดอกุศล	๑๑๔๑
การฟังธรรม	๘๘	การพิจารณาโดยแยบคาย	๖๓๐
การทรงจำธรรมไว้	๘๘	การพิจารณาที่ทำให้ละความเมา ๕ อย่างได้	๑๐๑๓
การใคร่ครวญเนื้อความของธรรมนั้น	๘๘	การพิจารณาเพื่อความสิ้นแห่งแดนเกิด—	
การที่ธรรมทนต่อการเพ่งพินิจ	๘๘	ของทุกข์	๙๗๗
การเกิดขึ้นแห่งฉันทะ	๘๘	การพิจารณาเมื่ออุปการะมากในกุศลธรรม—	๑๑๓๗/๑๑๓๘
การมีอุสสาหะ	๘๘	การพิจารณาหาความสมดุคฺลยแห่งธรรม—	
การพิจารณาหาความสมดุคฺลยแห่งธรรม	๘๘	(ตลนา)	๙๐
การตั้งตนไว้ในธรรม	๘๘	การพุดจาที่เป็นอริยะและอนริยะ	๑๐๖๐
การกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะ	๘๘	การเพ่งอย่างของภิกษุกระจอก	๗๘๓
การปิดกั้นอาสวะทั้งปวงโดยเจตวิธ	๖๓๔	การเพ่งอย่างของภิกษุอาชาไนย	๗๘๔
การเป็นพระอริยเจ้าไม่ใช่สิ่งสุดวิสัย	๖๘๘	การเพ่งอย่างของสัตว์กระจอก	๗๘๒
การเป็นอยู่ที่น้อมไปเพื่อนิพพานอยู่ในตัว	๑๔๑๖	การเพ่งอย่างของสัตว์อาชาไนย	๗๘๓
การไปจากที่มีไฉฝั่ง (วิภูฏสงสาร)	๘๕๕	การเพียรระลอกกุศลแข่งกับความตาย	๑๑๕๖
การผูกจิตติดกับอารมณ์	๓๕๕	การฟังซึ่งธรรม (ธมมสุสวน)	๙๒
การแผ่จิตอันสทรคตด้วยกรรมา	๕๕๘	การฟังอริยสัจเหมาะสำหรับจิตที่ฟอกแล้ว	๑๔
การแผ่จิตอันสทรคตด้วยมุตตา	๑๐๐๐	การมาการไปไม่มี การจติและการ—	
การแผ่จิตอันสทรคตด้วยเมตตา	๙๙๘	เกิดขึ้นใหม่ก็ไม่มี	๔๔๓
การแผ่จิตอันสทรคตด้วยอุเบกขา	๑๐๐๐	การมาการไป (อาคตคติ)	๓๔๓
การฝึกเพื่อความสมบูรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ	๑๒๓๙	การมาการไป (อาคตคติ) ย่อมไม่มี	๗๔๑
การฝึกเพื่อมีสติสัมปชัญญะโดยอ้อม—		การไม่เกิดอนสัยสามเมื่อเสวยเวทนาสาม—	
และโดยตรง	๑๒๓๙	แล้วดับเย็น	๗๘๗
“การพ้นจากบ่วง”	๓๓	การไม่ยึดถือธรรมที่ได้บรรลุ	๕๐๗
การพ้นทุกข์โดยไม่รู้อริยสัจ	๕	“การไม่สำรวมอินทริย์”	๓๓๔
การพลัดออกนอกทางจนหลงทาง	๔๗๓	การไม่สำรวมอินทริย์บริบูรณ์ย่อมทำ—	
		ทุจริตให้บริบูรณ์	๓๑๔/๓๓๔

การแยกกรรมอันไม่เป็นชาติคืออกเสย-		การละความตกอยู่ในอำนาจของกาย	๙๕๔
จากกรรมที่เป็นชาติก	๘๒๗	การละความผูกพันในความสุขทุกข์ชั้น	๗๙๖
การรวบถือเอาทั้งหมด (รวมเป็นภาพเดียว)		การละความผูกพันในรูปฉนและอรุปรฉน	
	๑๑๔๑		๗๙๙
การร้กษาโรคด้วยอำนาจสมาธิ	๑๓๕๐	การละซึ่งทฎฐิ	๘๐๒
การร้กษาแสงหาของมนุษย์	๙๙๖	การละทฎฐิด้วยอนุปัสสนาณฉน-	
การร้เบญจขันธ์โดยหลักแห่งอริยสัจสี่	๕๖๗	ในอรฉนของทฎฐิฉนนั้น ๆ	๘๐๒
การร้เบญจปาหนกัษันธ์โดยธรรมลักษณะทำ		การละปาณาคิปาตชื่อว่าอภัยทาน-	
	๕๖๘	อเวรทาน-อภัยปาชฉนทาน	๑๐๘๔
การร้และการละซึ่งธรรมที่ควรร้และควรละ		การละอหิฉนทานชื่อว่าอภัยทาน-	
	๑๓๙๖	อเวรทาน - อภัยปาชฉนทาน	๑๐๘๕
การร้สึกเสวยเวทนาตามทฎฐิ-		การเลิกละโฆหาร(การทงทง) ในอริยวินัย	
เฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ	๙๓๓		๑๑๑๕
การร้อริยสัจเป็นของ ไม่เหลือวิสัย	๙๓	การเลิกที่อยู่ใบบ่า(วนบัตถ์)	๑๔๕๙
การร้อริยสัจเป็นไปกับด้วยทุกขโถมฉนสหามิได้		การเลิกสถานที่และบุคคลเป็นอุปกรรม-	
	๙๙	แห่งมรรค	๑๔๕๙
การร้อริยสัจเป็นไปกับด้วยสุขโสมนัส	๙๙	การวางลัดบอริยสัจเสียใหม่ไม่มีเหตุผล	
การร้อริยสัจมิได้เนื่องอยู่กับการร้-			๑๑๗
อภิธรรมอภินัย	๑๕๒๘	การวินิจฉนในความสุข	๑๑
การร้อริยสัจไม่เป็นสิ่งสุวิสัย	๗๒	การศีกษาจากน้องสาวของตนเอง	๙๔๐
การเรียนปริยติมิใช่การร้อริยสัจ	๑๔๙๗	การศีกษาโดยลัดบ	๘๕๒
การลงกรรมกรรมฉนสืบเจ็ดชนิดแบบโบราณ		การสงครามระหว่างเทวดากับอสูร	๑๓๔๑
	๓๖๔	การสลัดคฉนซึ่งทฎฐิ	๘๐๒
การลงทงเพื่อหนีพหวน	๑๑๑๔	การสลัดคฉนเสียซึ่งทฎฐิ	๑๐๐๕
การล่งสีกขาบทเล็กน้อย	๕๖๑	การฉนนิษฐานโดยส่วนเดียว	๘๔
การละกาเมสมิจฉนจารชื่อว่าอภัยทาน-		การฉนฉนกาบ	๘๙๘
อเวรทาน - อภัยปาชฉนทาน	๑๐๘๖	การฉนฉนกาบคือเห็นโทษโดยความ-	
		เป็นโทษแล้วทำคฉนตามธรรม	๘๙๙

การสำรอกเสียได้หมดซึ่งอวิชชา	๗๓๑	การเสพอัตตภาวปฏิลาภ	๑๑๔๙
การสิ้นอาสวะจบพรหมจรรย์	๗๓๘	การเสพอารมณัทก	๑๑๔๙
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยจตตถฌาน	๙๑๓	การแสดงตัวของปัญญาอินทรีย์	๑๕๑๕
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยตติยฌาน	๙๑๓	การแสวงหากาม (กามเสนา)	๑๔๐๔
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยทุติยฌาน	๙๑๓	การแสวงหาความจริง	๘๓
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยเนวสัญญานา-		การแสวงหาที่ประเสริฐ(อริยปริเยสนา)	๙๘๙
สัญญาตนะ	๙๑๑	การแสวงหาที่พึงภายนอก	๒๕๕
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยปฐมฌาน	๙๑๑	การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ (อนริยปริเยสนา)	
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยวิมุตตญาณัญญาตนะ			๙๘๖
	๙๑๕	การแสวงหา (ปริเยสนา)	๓๖๖
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยอากาสนัญญาตนะ		การแสวงหาผิด (เฮสนา) ๓ อย่าง	๑๔๐๔
	๙๑๓	การแสวงหาพรหมจรรย์ (พรหม-	
การสิ้นอาสวะเพราะอาศัยอากิญจัญญาตนะ		จริเยสนา)	๑๔๐๔
	๙๑๕	การแสวงหากพ (ภเวสนา)	๑๔๐๔
การสืบทอดความไม่ประมาทของอริยสาวก		การแสวงหาอย่างประเสริฐ	๔๗๑/๙๑๐
	๑๔๖๒	การหยั่งลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี	๗๓๔
การเสพกายสมาจาร	๑๑๔๓	การหยั่งลงแห่งวิญญาณย่อมไม่มี	๗๓๔
การเสพคาม-นิคม-นคร-ชนบท	๑๑๕๐	การหลอเลียงความจริงอันนั้นไว้	๘๓
การเสพจิตตูปบาท	๑๑๔๗	การหลีกจากกามเป็นบูรพภาคของพรหมจรรย์	
การเสพทิวัฐปฏิลาภ	๑๑๔๘		๑๐๕๐
การเสพที่เป็นอุปกรรมแก่ความเพียร	๑๑๔๓	การหลีกออกทางกาย	๙๑๗
การเสพที่ไม่เป็นอุปกรรมแก่ความเพียร	๑๑๔๓	การหลีกออกทางจิต	๙๑๗
การเสพบุคคล	๑๑๕๐	การทวงกัน (อารกฺโข)	๓๖๗
การเสพปัจจัยสาม	๑๑๕๐	การเห็นกายและเวทนาในระดับแห่งผู้หลุดพ้น	
การเสพมโนสมาจาร	๑๑๔๖		๙๕๔
การเสพวจีสมาจาร	๑๑๔๔	การเห็นความเกิดดับของเบญจขันธ์	๑๓๓๗
การเสพस्थ्यปฏิลาภ	๑๑๔๗	การเห็นความปฏิกุลแห่งความรัก	๙๕๕

การเห็นความปฏิกุลแห่งผัสสะ	๕๕๕	การออกไปเสียได้จากทางเดิน-	
การเห็นความปฏิกุลแห่งยศ	๕๕๕	แห่งจิตของบุรุษน	๗๕๓
การเห็นความปฏิกุลแห่งสุขะ	๕๕๕	การออกไปอยู่ผู้มีได้เหมาะสำหรับทุกคน	
การเห็นความปฏิกุลแห่งอาหาร	๕๕๕		๑๓๖๒
การเห็นความปฏิกุลแห่งอุปาทาน	๕๕๕	การอารักขาทั้งตนเองและผู้อื่น	๑๒๖๘
การเห็นความไม่เที่ยงของอายตนิกรรรม		การอาศัยปฏิบัติทานนั้น ๆ แล้วข้าม-	
	๑๓๓๖	โอะมะเสียได้คืออริวิโมกข์	๕๗๐
การเห็นแจ้งในธรรมด้วยอำนาจปัญญาอันยิ่ง		กาลที่ตถาคตบังเกิด	๑๐
	๑๑๔๐	กาลที่ตถาคตยังไม่บังเกิด	๑๐
การเห็นชนิดที่ละมิจฉาภิภูริได้	๕๗๘	กาลวาทิ	๕๐๘
การเห็นชนิดที่ละมิจฉาภิภูริ-		กำจัดเสียซึ่งจักษุแห่งมาร	๓๓
ที่ปรารภอิตตาและโลก	๕๘๑	กำลังเร็วแรงหมดไปเจอโตวิมุตติก็เสื่อม	๒๕
การเห็นชนิดที่ละสัคกายภิภูริได้	๕๗๘	กำหนดรู้ใจแห่งสัตว์อื่นบุคคลอื่น-	
การเห็นชนิดที่ละอิตตานภิภูริได้	๕๘๐	ด้วยใจของตน	๔๕๖
การเห็นไตรลักษณ์เป็นทาง-		(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)	
แห่งความหลุดพ้น	๕๘๑	กำหนดสมาธินิमितโดยเอื้อเพื่อในเวลาเช้า	
การเห็นถูกตามธรรมชาติ	๑๐๒๘		๑๓๑๘
การเห็นผิดจากธรรมชาติ	๑๐๒๘	กำหนดสมาธินิमितโดยเอื้อเพื่อในเวลากลางวัน	
การเห็นอยู่ด้วยปัญญาอันชอบตามที่-			๑๓๑๘
เป็นจริงซึ่งอารมณ์โดยลักษณะสาม	๘๐๒	กำหนดสมาธินิमितโดยเอื้อเพื่อในเวลาเย็น	
การอยู่คนเดียวชนิตที่บริบูรณ์	๖๕๖		๑๓๑๘
การอยู่แบบพระอริยเจ้า	๖๑๑	กิจของปัญญาอินทรีย์	๑๕๑๖
การอยู่ป่ากับการเจริญสมาธิแยกกันไม่ได้		กิจที่ต้องกระทำด้วยการเกิดขึ้นแห่งสติ	๑๒๔๕
	๑๓๖๑	กิจแห่งองค์มรรคทั้งหลายสัมพันธ์กันด้วยดี	
การอยู่ป่าต่างกันหลายความหมาย	๑๐๕๒		๑๒๕๕
การอยู่เป็นสุขมีได้แม้เมื่อปฏิบัติธรรมชั้นสูง		กินอยู่อย่างลืมตัว	๒๖
	๑๑๗๓		

“ของหนัก”	๓๕๗/๔๑๘	ข้อปฏิบัติทำให้เกิดจักขุ	๘๒๖
ข้อแก้ตัวของคนขี้เกียจ	๑๑๖๘	ข้อปฏิบัติทำให้เกิดญาณ	๘๒๖
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับรูป	๑๖๘	ข้อปฏิบัติที่ตถาคตได้ตรัสรู้เฉพาะแล้ว	๘๒๖
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับวิญญาน	๒๐๗	ข้อปฏิบัติที่เป็นสัทธิกายนิโรธคามินีปฏิปทา	
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับเวทนา	๑๙๑		๑๔๒๕
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับสังขาร	๒๐๑	ข้อปฏิบัติที่ไม่ตั้งไปหาสิ่งสุดโต่ง	๘๒๖/๑๔๘๕
ข้อควรกำหนดเกี่ยวกับสังขยา	๑๙๗	ข้อปฏิบัติเท่าไร ๆ ก็ล้วนแต่มุ่งทำลาย-	
ข้อควรทราบเกี่ยวกับอภุคฺคผลมล	๓๘๕	อหังการมมังการมานานุสัย	๑๔๘๗
ข้อควรระวังในการเจริญสติปัฏฐานสี่	๑๒๓๒	ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)	
ข้อความที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับจตุราริยสัง			๘๒๖
	๑	ข้อปฏิบัติเป็นไปเพื่อความสงบ	๘๒๖
ข้อความนำเรื่องมรรค	๘๒๒	ข้อปฏิบัติเพื่อนิพพาน	๘๒๖
ข้อที่พวกเราควรจะให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง		ข้อปฏิบัติหลังจากการค้นหาคพบ-	
	๑๔๘๘	ผู้จะช่วยให้พบความจริงสิบสอง	
ข้อนั้นไม่สมควรแก่เรา	๑๕๐๐		๘๘/๕๐-๕๒
ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้	๖/๑๔/๓๖/๙๖/	ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา	
๔๓๑/๔๘๘/๖๔๙/๖๕๑/๖๘๙/๘๐๓/๘๖๓/			๘๙๔
๙๒๐/๙๔๐/๙๔๓/๙๔๖/๙๖๔/๙๖๕/๙๖๖/		ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ	
๙๖๗/๙๖๘/๙๙๗/๑๐๒๗/๑๓๐๐/๑๓๐๒/			๘๙๖
๑๓๑๕/๑๓๕๐/๑๔๔๐		ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือ-	
ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้	๕/๙๖/๑๘๔/	แห่งอาหาร	๘๙๙
๒๐๗/๓๙๓/๔๓๐/๔๓๑/๔๘๙/๕๔๗/		ข้อยุติที่ทนได้ต่อการเพ่งพินิจ-	
๕๙๔/๖๘๔/๗๗๑/๙๑๙/๙๓๙/๙๔๓/		ด้วยความเห็นของเขา (ว่าจริง)	๘๙
๙๔๖/๙๙๖/๑๐๒๗/๑๐๕๗/๑๐๕๘/๑๐๕๙/		ขันธซึ่งยังมีอาสวะเป็นที่ตั้ง-	
๑๐๗๕/๑๐๗๖/๑๑๖๔/๑๓๑๔/๑๓๕๖/		อาศัยอยู่แห่งอุปาทาน	๒๐๙
๑๓๕๗/๑๔๓๙		ขันธทั้งห้าเป็น “ของหนัก”	๔๑๘
ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับธาตุห้า	๙๕๘	ขันธที่ยังมีอุปาทาน	๒๑๐

ขั้นที่เป็นที่ตั้งแห่งสติโยชน์	๒๒๘	เขาทำกรรมใดไว้ เขาย่อมอุปบัติด้วยกรรมนั้น	
ขั้นที่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๔		๑๐๘๘/๑๐๘๕
ขั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือทั้งห้า	๑๒๙/๑๕๓	เข้ากันได้เหมือนน้ำมันกับน้ำ	๑๗๙
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของ-		เข้ากันและกันได้สนิทเหมือนน้ำมันกับน้ำ	๑๐๕๒
การละกาม-รูป-อรูปราคะ	๗๗๐	เข้าไปหาความตายเพราะกาม	๒๙๕
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของปัญญาขั้น	๙๑๙	(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :-)	
ขั้นตอนอันจำกัดแห่งปัจจัยของสัมมาสมาธิ	๑๓๑๔	เข้าสู่ปฐมฌาน วาจาดับ	๗๖๖
ข้ามแม่น้ำด้วยการร้องเรียกฝั่งโน้นให้มาหา	๑๐๗๘	เข้าสู่ทุติยฌาน วิตกและวิจารณ์ดับ	๗๖๖
ข้ามแล้วซึ่งเครื่องข่องในโลก	๖๒๐	เข้าสู่ตติยฌาน ปีติดับ	๗๖๖
ข้ามแล้วซึ่งตัณหาในโลก	๓๓/๓๕	เข้าสู่จตุตถฌาน อัสสาสะปีสะสาสะดับ	๗๖๖
“ขายเป็นเครื่องดักสัตว์”	๓๑๔	เข้าสู่อากาสนัญญาตนะ รูปสัญญาดับ	๗๖๖
ขาคีของมัชฌิมาปฏิปทา	๘๒๕	เข้าสู่วิญญาณัญญาตนะ-	
ขาคีของมัชฌิมาปฏิปทา (อีกนัยหนึ่ง)	๘๒๖/๘๒๘	อากาสนัญญาตนะสัญญาดับ	๗๖๖
ขีล (ตะปุดจริงจิตคือราคะโทสะโมหะ)	๑๔๐๕	เข้าสู่อกิญจัญญาตนะ-	
“ข้อคา” - “เครื่องจองจำ” ในอริยวินัย	๑๐๕๘	วิญญาณัญญาตนะสัญญาดับ	๗๖๖
เขตต์(กรรมที่เปรียบเทียบเหมือนเนื่อนา-		เข้าสู่เนวสัญญาณาสัญญาตนะ-	
สำหรับงอก)	๑๐๒๔	อกิญจัญญาตนะสัญญาดับ	๗๖๖
เขมมิกทายวัน	๑๕	เข้าสู่สัญญาเวทยิตนิโรธ-	
เขมะ (ที่เกษม)	๔๕๖/๔๖๓	สัญญาและเวทนาดับ	๗๖๖
เขมปป์ตต์โดยนินปปริยาย	๖๗๖	เข้าสู่ภาวะสันอาสาสะ ราคะโทสะโมหะดับ	๗๖๖
เขมปป์ตต์โดยปริยาย	๖๗๕	ไขเพราะวิบากกรรม	๑๓๕๒
		ก	
		คติสำหรับบุคคลผู้มีมัจฉาทิฏฐิ	๑๐๐๒
		คนกล่าวคำเท็จเพราะกาม	๒๙๓
		คนกำหนดแล้วด้วยกามราคานุสัย	๒๒๔

คนโกรธแล้วด้วยปฏิฆานุสัย	๒๒๔	คนมีตาข้างเดียว (เอกจกขุ)	๑๐๓
คนเขลาไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์- เพื่อสนทกษั	๑๓๙๔	คนมีตาสมบุรณ์ (จกขุมา)	๑๐๔
คนชาติขาวก่อให้เกิดนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว	๕๔๖	คนมีตาสองข้าง (ทวิจกขุ)	๑๐๓
คนดำหรือคนขาวล้วนมีหวังในนิพพาน	๕๔๒	คนไม่ปลุกเรื้อนและทังไม่อยู่	๔๗
คนตาบอด (อนโร)	๑๐๓	คนไม่มีป่า	๙๐๒
คนที่กล่าวตามไม่พลอยกลายเป็นผู้ควรถูกติ	๓๓๘	คนรวยก็มีธรรมะได้	๑๐๑๒
คนที่ปลุกเรื้อนแต่ไม่อยู่	๔๗	คนหลงแล้วด้วยอวิชชานุสัย	๒๒๔
คนที่ปลุกเรื้อนและทังอยู่	๔๘	คนอยู่แต่ไม่ปลุกเรื้อน	๔๗
คนที่รู้สึกแต่กรรมชั่วของตน- ก็เสมือนคนกัณฑ์มาบริโภคอยู่	๒๗๓	คลองแห่งจักษุของพราน	๓๕
คนเฝ้าใน	๗๙	คลองแห่งสัสสตะ (ทฎฐิติที่ถือว่าเที่ยง)	๒๖๒
คนพาลมีกรรม (การกระทำ) เป็นเครื่องหมาย	๑๔๕๔	คลองแห่งอำนาจของมารผู้มีบาป	๓๖
คนมีจิตเหมือนแผลกลัดหนอง	๑๑๗๔	คลองแห่งอุจเฉทะ (ทฎฐิติที่ถือว่าขาดสูญ)	๒๖๒
คนมีจิตเหมือนเพชร	๑๑๗๕	คลองแก้วด้วยวาจา-มองเห็นตามด้วยใจ- เจาะแทงด้วยความเห็น	๙๑๘
คนมีจิตเหมือนฟ้าแลบ	๑๑๗๕	ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกษั	๔๒๐
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดธรรมชาว	๕๔๕	ควรละธรรมบ่วงกล่าวทำไมถึงสิ่งไม่ใช่ธรรม	๔๖
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดธรรมดำ	๕๔๕	ความกระวนกระวาย (ทรถ)	๓๕๖/๗๙๑
คนมีชาติขาวก่อให้เกิดนิพพาน- อันเป็นธรรมไม่ดำไม่ขาว	๕๔๖	ความกระหึ่มในอนุตตริวิโมกษั	๑๘๘
คนมีชาติดำก่อให้เกิดธรรมชาว	๕๔๔	ความกลัวเกิดมาแต่ความรัก	๓๖๗
คนมีชาติดำก่อให้เกิดธรรมดำ	๕๔๔	ความกลัวเกิดมาแต่ตัณหา	๓๖๘
คนมีชาติดำก่อให้เกิดนิพพานอันไม่ดำไม่ขาว	๕๔๕	ความกลัวต่อการติเตียนจากผู้อื่น	๙๐๕
		ความกลัวต่อการติเตียนตนด้วยตน	๙๐๔
		ความกลัวต่อทุกติ	๙๐๖
		ความกลัวต่ออาชญา	๙๐๕
		ความกลัวเป็นเหตุแห่งสัมมาทฎฐิติ-	

(ชนิดโลกิยะ)	๕๐๔	ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน	๒๐๘
ความก่อกวนพร้อมแห่งอวิชชา	๘๕๔	ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา	๑๗๑
ความก่อกวนพร้อมแห่งอาสวะ	๘๕๖	ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร	๒๐๒
ความก่อกวนพร้อมแห่งอาหาร	๘๗๙	ความเกิดขึ้นแห่งสังขยา	๑๙๘
ความก่อกวนแห่งกาม	๒๙๐	ความเกิดขึ้นแห่งอาหาร	๑๖๙
ความก่อกวนแห่งผัสสสายตนะ	๔๒๘	ความเกิดและความดับแห่งทุกข์แก่ผู้นั่งอยู่ที่น	
ความก่อกวนแห่งภพ	๓๑๒		๓๔๐
ความกำหนดด้วยความพอใจ-		ความเกิดแห่งทุกข์ มีเพราะความเกิดแห่งนันทิ	
(ฉนุทธาโค)	๓๖๖		๓๔๔
ความกำหนดในกาม	๔๒๗	ความเกิดแห่งผัสสะ	๑๗๑/๑๙๒
ความกำหนดในทิฏฐิ	๔๒๘	ความแก่	๑๒๖/๑๔๘
ความกำหนดในภพ	๔๒๘	ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับตนเองและธรรมะ	
ความกำหนดไปตามอำนาจความตริตริก ๓๐๗			๖๕๓
ความกำหนดไปตามอำนาจ-		ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ-	
ความตริตริกคือกาม	๓๐๗	(อตถุปปริกษา)	๙๑
ความเกลียดเกิดจากความเกลียด	๑๓๔๘	ความเข้าไปเพ่งชั้นเลิศ	๖๐๘
ความเกลียดเกิดจากความรัก	๑๓๔๗	ความเข้าไปสงบรำงับของสิ่ง-	
ความเกิด	๑๒๖/๑๔๘	ซึ่งมีปรกคิเสียบแทง	๔๑๖/๔๒๕
ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ ๕๗๙/๑๓๓๘		ความคับแค้นใจ	๑๒๗/๑๕๐
ความเกิดขึ้น (สมุทัย)	๕๓๓	ความคิดของบุรุษที่ไม่อาจลงรอยกับอริยสัจ	
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ๑๘/๑๙๐/๑๙๗/			๑๓
๒๐๑/๒๐๗/๓๒๘/๓๓๐/๓๓๕/๓๓๖/๓๓๙/		ความเคยชิน (อนุสัย) แห่งการตั้งทัพบ-	
๓๔๑/๓๔๒/๓๔๔/๓๔๗/๓๕๐/๓๕๕/		และการฝังตัวเข้าไปแห่งจิต	๗๐๓
๑๐๑๖		ความจริงตามแบบของชาวโลก	๘๓
ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ๓๔๑/๓๔๘		ความจริงอันประเสริฐคือความดับไม่เหลือ-	
ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไปย่อมไม่มี ๗๔๒		ของทุกข์	๑๒๐/๔๐๗/๔๐๘
ความเกิดขึ้นแห่งรูป	๑๖๙		

ความจริงอันประเสริฐคือทางดำเนินให้ถึง- ความดับไม่เหลือของทุกข์	๑๒๐	ความจางคลายดับไปโดยไม่มีเหลือ- แห่งอวิชชา	๑๕๑๖
ความจริงอันประเสริฐคือทุกข์	๑๑๙/๑๔๕/ ๑๔๗	ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งผัสสาตนะ	๗/๓๙
ความจริงอันประเสริฐคือมรรค	๘๑๙/๘๒๑	ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอาร์มภะ	๗/๓๗
ความจริงอันประเสริฐคือเหตุให้เกิดทุกข์	๑๑๙/๒๗๗/๒๗๙	ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอาหาร	๗/๓๗
ความจริงอันประเสริฐที่ควรกำหนดรอบรู้	๑๑๙	ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอภิชิตะ	๗/๓๙
ความจริงอันประเสริฐที่ควรทำให้เจริญ	๑๑๙	ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอุปธิ	๗/๓๗
ความจริงอันประเสริฐที่ควรทำให้แจ้ง	๑๑๙	ความจางคลายไปโดยไม่เหลือของตัณหา	๔๑๙
ความจริงอันประเสริฐที่ควรละเสีย	๑๑๙	ความจำหมาย (สัญญา)	๑๓๑/๓๒๔/๔๑๒
(แก้คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ความเจริญด้วยพละสำหรับภิกษุ	๑๕๑๙
ความจัญญิตด้วยทฎฐิ (ทฎฐิคณเ)	๑๐๐๘	ความเจริญด้วยโภคะสำหรับภิกษุ	๑๕๑๙
ความลำบากด้วยทฎฐิ (ทฎฐิกนตาร)	๑๐๐๘	ความเจริญด้วยวรรณะสำหรับภิกษุ	๑๕๑๗
ความเป็นข้าศึกด้วยทฎฐิ (ทฎฐิสูก)	๑๐๐๘	ความเจริญด้วยสุขสำหรับภิกษุ	๑๕๑๗
ความโยกโคลงด้วยทฎฐิ (ทฎฐิวิพผนทิต)	๑๐๐๘	ความเจริญด้วยอายุสำหรับภิกษุ	๑๕๑๗
ความร้งรัดด้วยทฎฐิ (ทฎฐิสมโณชน)	๑๐๐๘	ความเจริญทางธรรมทางจิตทางวิญญาณ	๑๐๑๓
ความเป็นไปกับด้วยทุกข์ (สทุกข์)	๑๐๐๘	ความเจริญทางโลกหรือทางวัตถุ	๑๐๑๓
ความเป็นไปกับด้วยความยากลำบาก- (สวิฆาต)	๑๐๐๘	ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายที่หวังได้	๑๒๓๗
ความเป็นไปกับด้วยความคับแค้น- (สอฺปายาส)	๑๐๐๘	ความเจริญในอริยวินัย	๘๙๙
ความเป็นไปกับด้วยความเร่าร้อน- (สปริพาห)	๑๐๐๘	ความเจริญแห่งสังขาร	๓๔๙
ความจับอกจับใจ (ปริคคโท)	๓๖๗	ความชอบใจ (ว่าจริง)	๘๓
		ความชุ่มอยู่ในกามสุข (กามสุขัลลิกะ)	๘๓๓

ความเชื่อ (ว่าจริง)	๘๓	ความดับลงแห่งกองทุกข์	๔๑๔/๔๑๖/๔๑๘/
“ความดับ”	๔๑๕	๔๒๕/๕๗๗/๗๓๐/๗๓๑/๗๓๓/๗๓๔/	
ความดับของขันธคือความดับของทุกข์	๔๑๖	๗๓๕/๗๓๖/๗๔๐/๗๔๑/๗๔๒/๗๔๓/	
ความดับของอายตนะคือความดับของทุกข์	๑๐๑๖/๑๓๓๙		
	๔๒๕	ความดับสนิทแห่งวิญญาณ	๑๓๘๔
ความดับทุกข์มีเพราะความดับแห่งนันทิ		ความดับสนิทแห่งวิญญาณ-	
	๔๑๓	เหมือนความดับสนิทแห่งไฟ	๕๖๐
ความดับไปแห่งกาม	๒๙๐	ความดับแห่งกรรมคือความดับแห่งผัสสะ	
ความดับไปแห่งผัสสอายตนะ	๔๒๘		๑๐๒๖
ความดับไปแห่งภพ	๓๑๒	ความดับแห่งตัณหา	๔๑๐
ความดับไม่เหลือของเครื่องนำไปสู่ภพ	๒๘๓	ความดับแห่งทุกข์	๗๓๐
ความดับไม่เหลือของตัณหา	๒๕๕	ความดับแห่งทุกข์ย่อมมี-	
ความดับไม่เหลือของทุกข์	๒๕๕	เพราะความดับแห่งนันทิ	๗๓๒
ความดับไม่เหลือของทุกข์(อิกนัยหนึ่ง)	๘๑๔	ความดับแห่งผัสสะ	๑๗๒/๗๓๙
ความดับไม่เหลือของโลก	๕๘	“ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงมีอยู่”-	
ความดับไม่เหลือของเวทนา	๑๗๓/๑๙๒	(ทิฏฐิ)	๗๒๔
ความดับไม่เหลือของสัญญา	๑๙๖	“ความดับแห่งภพโดยประการทั้งปวงไม่มี”-	
ความดับไม่เหลือแห่งรูป	๑๖๙	(ทิฏฐิ)	๗๒๓
ความดับไม่เหลือแห่งโลก	๑๒๕	ความดับแห่งโลก	๗๓๐
ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ	๒๐๘	ความดับแห่งเวทนา	๑๗๒
ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร	๒๐๒	ความดับแห่งสิ่งใดหมายถึง-	
ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา	๑๙๘	ดับนันทิราคะในสิ่งนั้น	๔๑๖
ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา	๘๙๔	ความดับแห่งอาสวะมีเพราะ-	
ความดับไม่เหลือแห่งอาสวะ	๘๙๖	ความดับแห่งอวิชชา	๓๙๗
ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร	๑๖๙/๘๗๙	ความดับแห่งอุปาทานมีเพราะ-	
ความดับเย็นของเวทนามิได้แม้ในทิฏฐุธรรม	๔๔๘	ความดับแห่งนันทิ	๗๔๓
		ความดำริชอบ	๑๓๕/๘๒๓

ความดำริในการไม่เบียดเบียน	๘๒๓	ความต่างแห่งผลย่อมมีเพราะ-	
ความดำริในการไม่พยายาม	๘๒๓	ความต่างแห่งอินทรีย์	๖๘๘
ความดำริในการออก (จากกาม)	๘๒๓	ความตาย	๑๒๖/๑๔๘
ความตกจมอยู่ในกามทั้งหลาย	๘๓๐	ความตายหมายถึงการบอกคืนสิกขา	๖๕๒
ความตระหนักรู้	๑๓๕๘	ความเต็มเปี่ยมแห่งกำลังของสมาธิ	๑๓๑๑
ความตระหนักรู้ธรรม (เครื่องให้บรรลุมรรคผล)	๑๓๕๘	ความแตกต่างระหว่างคนเขลาและบัณฑิต	๑๓๙๓
ความตระหนักรู้ (มัจฉริยะ)	๓๖๗	ความแตกต่างระหว่างอริยสาวกและบุรุษ	๓๙๔
ความตระหนักรู้ลาภ	๑๓๕๘	ความไตร่ตรอง (วิจารณ์)	๑๓๑/๓๒๕/๔๑๓
ความตระหนักรู้วรรณะ (ความดี)	๑๓๕๘	ความถูกต้องเกี่ยวกับความรู้สึกว่า-	
ความตระหนักรู้ ๕ อย่าง	๑๓๕๘	ปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ	๕๕๑
ความตระหนักรู้อาวาส	๑๓๕๘	ความที่ธรรมทั้งหลายทนได้ต่อการเพ่งพินิจ-	
ความตรัสรู้ไปตามเหตุผลที่แวดล้อม-		(ธมฺมนิซฺฆมานกฺขนฺติ)	๕๑
(ว่าจริง)	๘๔	ความที่ไม่รู้ว่ามีการเป็นของตัว	๑๐๑๔
ความตริ (วิตก)	๑๓๑/๓๒๕/๔๑๒	ความที่สัตว์ปรารถนาแล้วไม่ได้สิ่งนั้นสมหวัง	๑๒๘/๑๕๑
ความตั้งใจมั่นชอบ	๑๓๗/๘๒๔	ความที่สัตว์เหล่านั้นไม่เห็นอริยสัจทั้งสี่	๘
ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชั้น	๕๑๙	ความทุกข์กาย	๑๒๗/๑๔๙
ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ	๔๑๖/๔๒๕	ความทุกข์ของคนบูชาการได้กาม	๒๗๓
ความตั้งอยู่ไม่ได้ (อติถักมะ)	๙๓๓	ความทุกข์ของบุรุษ	๒๖๗
ความต่างกันแห่งอินทรีย์	๖๘๖	ความทุกข์ของโสดาบันผู้ตัดกัณฑ์ตัดปุระมะ	๒๓
ความต่างระหว่าง "พระโคตม"-		ความทุกข์เจียนตายหมายถึงการต้องอาบัติ	๖๕๓
กับ "พระผู้มีพระภาค"	๑๑๑๕	ความทุกข์ใจ	๑๒๗/๑๕๐
ความต่างระหว่างอกุศลมูล ๓ อย่าง	๓๘๕	ความทุกข์ที่พวกไหนบัญญัติ-	
ความต่างแห่งบุคคลมีเพราะความต่างแห่งผล	๖๘๘	ก็ยังต้องอาศัยผัสสะ	๓๓๘

ความทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยคือผัสสะ	๓๓๘	สำหรับผู้กระทำ	๑๕๑๐
ความทุกข์ในโลก	๒๗๓	ความประพฤติเป็นไปด้วยปัญญา-	
ความทุกข์เป็นสิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น	๒๖๓	เครื่องรักษาตน	๑๒๗๕
ความทุกข์มิใช่การกระทำของบุคคลใด	๒๖๓	ความประหลาดมหัศจรรย์ในธรรมวินัยนี้	
ความทุกข์มีการแสวงหาที่พึงภายนอกเป็นผล	๒๕๕	ความปรากฏของชราและมรณะ	๑๕๙/๑๙๐/ ๑๙๗/๒๐๑/๒๐๗/๓๔๗/๓๕๐
ความทุกข์มีความหลงไหลเป็นผล	๒๕๕	ความปลงใจรัก (วินิจฺจนโย)	๓๖๖
ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย	๓๕๖	ความปลอดจากกามโยคะ	๕๒๗
ความทุกข์อันเป็นไปทางจิต	๓๕๖	ความปลอดจากทิวฏฐโยคะ	๔๒๘
ความทุกข์อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น	๓๓๘	ความปลอดจากภวโยคะ	๔๒๗
ความโหม่นสั่นเนื่องด้วยการหลีก-		ความปลอดจากอวิชชาโยคะ	๔๒๘
ออกจากเหย้าเรือน	๑๘๘	ความเป็นของปฏิกุศลในมิตอันสวยาม	๙๙๖
ความโหม่นสั่นเนื่องด้วยเหย้าเรือน	๑๘๘	ความเป็นของปฏิกุศลในผัสสะ	๙๙๖
ความน้อมไปของจิตไม่มี การมาการไปก็ไม่มี	๔๔๓	ความเป็นของปฏิกุศลในอุปาทาน	๙๙๖
ความนึกถึง (สัญญาเจตนา)	๑๓๑/๓๒๔/๔๑๒	ความเป็นข้าศึกต่อพระอริยเจ้า	๙๔๙
ความแน่ใจหลังจากการปฏิบัติ	๙๙๗	ความเป็นต่างกันของกรรม	๑๐๒๕
ความบังเกิดมีสำหรับสัตว์ผู้ยังมีอุปาทานอยู่	๓๕๑	ความเป็นต่างกันของกาม	๓๐๘
ความเบาใจของพุทธบริษัท	๑๕๑๐	ความเป็นต่างกันของทุกข์	๒๕๔
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ความเป็นต่างกันของเวทนา	๑๗๓
ความเบาใจ ถ้าปรโลกมี	๑๕๑๐	ความเป็นต่างกันของสัญญา	๑๙๕
ความเบาใจ แม้ถ้าปรโลกไม่มี	๑๕๑๐	ความเป็นต่างกันของอาสวะ	๓๙๗
ความเบาใจ ถ้าบาปเป็นอันกระทำ-		ความเป็นทุกข์สามลักษณะ	๒๕๗
สำหรับผู้กระทำ	๑๕๑๐	ความเป็นผู้มีมิตร์ดีเป็นพรหมจรรย์ทั้งสี่	๑๔๔๔
ความเบาใจ แม้ถ้าบาปไม่เป็นอันกระทำ-		ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรี	๑๒๗๒

ความเป็นผู้ไม่ถอยหลังในการทำความเพียร	๑๑๖๓	ความแผดเผา (สนฺตปา)	๓๕๖/๗๙๑
ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภค	๑๒๗/๒	ความพันพิเศษโดยสมัย	๔๘๘
ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกันเป็นหมู่	๑๒๗/๒	ความพันพิเศษอันประเสริฐ	๕๐๔
ความเป็นผู้ยินดีในการคู้ฟุ้ง	๑๒๗/๑	ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก	๑๒๘/๑๕๑
ความเป็นผู้ยินดีในการงาน	๑๒๗/๑	ความพอใจจกต้องเข้มงวดพอในการ-	
ความเป็นผู้ยินดีในการหลับ	๑๒๗/๑	สมาทานการปฏิบัติ	๑๔๗๐
ความเป็นพระโสดาบันไม่อาจแปรปรวน	๕๙๔	(สืบเจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :-)	
ความเป็นพระอรหันต์	๖๐๙	ความพอใจว่าตบะบริบูรณ์แล้วเป็น-	
ความเป็นสมุทฺถยแห่งรูป	๓๓๕	อุปกิเลสของผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๑
ความเป็นสมุทฺถยแห่งวิญญาณ	๓๓๕	ความยกตนข่มผู้อื่นด้วยตบะเป็น-	
ความเป็นสมุทฺถยแห่งเวทนา	๓๓๕	อุปกิเลสของผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๑
ความเป็นสมุทฺถยแห่งสังขารทั้งหลาย	๓๓๕	ความมัวเมาด้วยตบะเป็นอุปกิเลส-	
ความเป็นสมุทฺถยแห่งสัญญา	๓๓๕	ของผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๑
ความเป็นสหายแห่งพรหมภายหลังแต่การตาย	๑๓๕๖	ความพอใจด้วยลาภสักการะและเสียง-	
ความเป็นโสดาบันประเสริฐกว่า-		สรรเสริญ เป็นอุปกิเลสของผู้นำเพ็ญตบะ	
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ	๕๙๔	ความข่มผู้อื่นด้วยลาภสักการะและเสียง-	
ความเป็นอนาคามี	๑๓๕๐	สรรเสริญเป็นอุปกิเลสของผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๒
ความเป็นอริยบุคคลไม่เนื่องด้วย-		ความไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออกจากอัสสหา-	
อภิญญาทั้งหก	๔๓๔	แห่งสิ่งนั้นกินเอาๆ เป็นอุปกิเลสของ-	
ความแปรปรวนเป็นธรรมดาของโลกธรรม	๑๒๔๗	ผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๒
ความผูกโกรธตั้งเชือกหนังที่รังวัด	๔๗๘	ความคิดว่าอัสสรจนจักสักการะเรา-	
		เป็นอุปกิเลสของผู้นำเพ็ญตบะ	๑๔๗/๒

ความไม่เพลินในอายตนะคือ-		ความเกลียดเกิดจากความเกลียด	๖๓๘/๑๓๔๘
ความหลุดพ้นจากทุกข์	๔๒๔	ความรักตามประมาณ(ที่ควรจะมี)ในตถาคต	
ความไม่มีที่อาศัยอีกต่อไปของตัณหา	๔๑๘		๖๗๑
ความไม่มีโรค	๑๘	ความว่างแห่งจิตมี ความน้อมไป-	
ความไม่มีอะไรตั้งอยู่ในฐานะเป็นภพ	๔	ของจิตย่อมไม่มี	๔๔๓
ความไม่รู้จักอิมในกุศลธรรม	๑๑๖๓	ความรำไรรำพัน	๑๒๗/๑๔๘
ความไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน	๕๑๔	ความรู้แจ้ง (วิญญาน)	๑๓๐/๓๒๓/๔๑๑
ความไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน-		ความรู้ที่ถึงขั้นทำลายตัณหา-	
(อีกนัยหนึ่ง)	๕๑๕	แห่งกามคุณแม้ในอดีต	๔๒๖
ความไม่สะอาด (อโสเจยย)	๑๕๖๔	ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต	๑๓๑๐
ความไม่หวั่นไหวแห่งจิตตถุณยาน	๗๙๙	ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ	๑๔๙๕
ความยากจน (ในภาษาคน)	๒๗๐	ความรู้สึที่เกิดแต่การกระทบ (เวทนา)	
ความยากจน (ในภาษาธรรม)	๒๗๑		๑๓๐/๓๒๒/๔๑๑
ความยึดถือทำให้มีผู้ให้ตายและผู้ตาย	๒๔๖	ความรู้สึกของกัลปบุตรผู้ออกบวช	๑๕๔๐
ความเย็นที่ไม่มีอะไรเย็นยิ่งไปกว่า	๑๔๓๗	ความรู้สึกของบุรุษ	๑๒
ความรอดของสิ่งที่เกิดที่เป็นที่ถูก-		ความรู้สึกต่อธรรม (ธมมเวท)	๑๓๑๙
อะไรที่ถูกอะไรปรุง	๔๔๓	ความรู้สึกต่ออรรถ (อตุลเวท)	๑๓๑๙
ความระคนด้วยสิ่งไม่เป็นที่รัก	๑๒๗/๑๕๐	ความรู้สึกที่ทำให้ออกบวช	๑๐๔๒
ความระงับเฉพาะแห่งความหยาบ-		ความรู้สึกในใจของผู้ชนะตัณหาได้	๖๕๗
กระดังทางกาย	๑๔๑๒	ความรู้สึกอย่างแจ่มแจ้งเมื่อเวทนาสัญญา-	
ความระลึกชอบ	๑๓๖/๘๒๔	และวิตกเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป	๑๑๗๘
ความรัก-เกลียดที่มีอยู่ตามธรรมชาติ	๑๓๔๗	ความรู้อันแท้จริง	๔๘๗
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ความเร่าร้อน (ปริพาห)	๓๕๖/๗๙๑
ความรักเกิดจากความรัก	๖๓๘/๑๓๔๗	ความเร่าร้อนเพราะกาม	๔๒๗
ความเกลียดเกิดจากความรัก	๖๓๘/๑๓๔๗	ความเร่าร้อนเพราะกิฏฐิ	๔๒๘
ความรักเกิดจากความเกลียด	๖๓๘/๑๓๔๘	ความเร่าร้อนเพราะภพ	๔๒๘

ความลดหรือความเต็มของ-		ความวิเวกในกลางวัน	ความ-
มหาสมุทรไม่ปรากฏ	๔๔๑	หลักเร้นในกลางคืน	๑๔๖๓
ความลดหรือความเต็มขึ้นของ-		ความโศก	๑๒๖/๑๔๙
นิพพานธาตุไม่ปรากฏ	๔๔๑	ความโศกเกิดมาแต่ความรัก	๓๖๗
ความลดหลั่นแห่งพระอริยบุคคล-		ความโศกเกิดมาแต่ตัณหา	๓๖๘
ผู้ปฏิบัติอย่างเดียวกัน	๕๖๔	ความสมดุลย์ของสมณะและวิปัสสนา	
ความลงของกาม	๒๙๗		๑๔๖๔/๑๔๖๖
ความละไปของตัณหา	๔๑๘	ความสมดุลย์แห่งธรรม	๘๘
ความลั้งเลในปฏิปทาทางดับทุกข์	๕๗๐	ความสมบุรณ์แห่งสติสัมปชัญญะ	๑๒๓๘
ความลับของธาตุสี่	๑๖๐	ความสมประสงค์สูงสุดมิได้เพราะสัมมัตตะ	
ความลับของเบญจขันธ์	๒๒๘		๑๔๖๗
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ความสยบมัวเมา (อหฺโมธาน)	๓๖๗
ความเลื่อมใสในพระพุทธรเจ้าอย่างไม่-		ความสยบอยู่ในกาม	๔๒๗
หวั่นไหว (พุทธอเวจจิปฺปสาทะ)		ความสยบอยู่ในกิริยา	๔๒๘
	๕๗๒/๑๔๖๒	ความสยบอยู่ในภพ	๔๒๘
ความเลื่อมใสในพระธรรมอย่างไม่หวั่นไหว-		ความสลัดกลับคืนของตัณหา	๔๑๘
(ธัมมอเวจจิปฺปสาทะ)	๕๗๒/๑๔๖๓	ความสะดอกสบายแก่การดับของกิเลส	๙๘๓
ความเลื่อมใสในพระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว-		ความสะดุ้งหวาดเสียว	๒๑๗
(สังฆอเวจจิปฺปสาทะ)	๕๗๓/๑๔๖๓	ความสะดุ้งหวาดเสียว (อีกนัยหนึ่ง)	๒๑๘
ความมีศีลที่พระอริยเจ้าพอใจ (อริยกันตศีล)		ความสะอาด (โสเจยย)	๑๕๖๗
	๕๗๓/๑๔๖๓	ความสังเวช	๑๓๓๕
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในธรรมมา-		ความสัมพันธ์กันของสามัญญลักษณ์	๒๓๕
สู่พระสัทธิธรรมนี้	๘๗๗	ความสามารถทำได้จนเป็นสัทกัปิยานใน-	
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรม	๕๗๒	ธรรมนั้น ๆ ในเมื่ออายตนะยังมีอยู่	
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้า			๑๒๘๔/๑๓๑๘
	๕๗๒	ความสำคัญผิดเป็นเหตุให้เกิดนันทิ	๓๗๘
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์	๕๗๓	ความสำคัญอันวิปริตว่า "สุข"	๑๗

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป:—)

ความ ^๕ สนกรรมย่อมมีเพราะความ ^๕ สนตัณห	๘๖๖	ความสุขเกิดแต่ตัณหา	๕๑๘
ความ ^๕ สนทุกขย่อมมีเพราะความ ^๕ สนกรรม	๘๖๖	ความสุขเกิดแต่ทุติยฌาน	๕๑๗
ความ ^๕ สนตัณหาคือนิพพาน	๔๒๑	ความสุขเกิดแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	๕๒๐
ความ ^๕ สนนันทิและราคะ	๗๕๑	ความสุขเกิดแต่ปฐมฌาน	๕๑๗
ความ ^๕ สนไปแห่งตัณหาคือนิพพาน	๔๒๒	ความสุขเกิดแต่วิญญาณัญจายตนฌาน	๕๑๙
ความ ^๕ สนไปแห่งตัณหาชั่งตรัสไว้โดยสังเขป	๗๔๔	ความสุขเกิดแต่อากาสาณัญจายตนฌาน	๕๑๙
ความ ^๕ สนไปแห่งนันทิและราคะ	๘๗๕	ความสุขเกิดแต่อากิญจัญญายตนฌาน	๕๒๐
ความ ^๕ สนไปแห่งอุปาทาน	๔	ความสุขชนิดที่เป็นภายใน	๑๑
ความ ^๕ สนแห่งราคะ - โทสะ - โมหะ	๕๕	ความสุขที่ประณีตกว่าความสุขอันเกิดแต่-	
ที่สดแห่งพรหมจรรย์	๑๓๘๗	เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	๕๒๑
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัยจตตถฌาน	๙๑๓	ความสง่าแห่งการปฏิบัติตามที่อาจทำให้-	
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัยตัณหา	๙๑๓	เกิดขึ้น	๗๗๖
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัยทุติยฌาน	๙๑๓	ความเสนาหาในกาม	๔๒๗
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัยปฐมฌาน	๙๑๑	ความเสนาหาในภิกขุ	๔๒๘
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัย-		ความเสนาหาในภพ	๔๒๘
วิญญาณัญจายตนะ	๙๑๕	ความโสมนัสเนื่องด้วยการหลีกออกจาก-	
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัย-		เหยาเรือน	๑๘๗
อากาสาณัญจายตนะ	๙๑๓	ความโสมนัสเนื่องด้วยเหยาเรือน	๑๘๗
ความ ^๕ สนอัสวะเพราะอาศัย-		ความหมายของคำว่า "ความดับ"	๔๑๕
อากิญจัญญายตนะ	๙๑๕	ความหมายของคำว่า "จากพระโอบขฐ"	๑๒๑
ความ ^๕ สนอัสวะมิได้สำหรับผู้สามารถ-		ความหมายของคำว่า "รูป"	๑๖๓
รู่ยู่เห็นอยู่	๑๔๙๕	ความหมายของคำว่า "วิญญาณ"	๒๐๓
ความสุข	๕๒	ความหมายของคำว่า "เวทนา"	๑๖๙
ความสุขเกิดแต่กามคุณ	๕๑๖	ความหมายของคำว่า "สังขาร"	๑๙๙
ความสุขเกิดแต่จตตถฌาน	๕๑๘	ความหมายของคำว่า "สัญญา"	๑๙๓
		ความหมายของคำว่า "สัมมาอาชีวะ"	๑๐๙๙
		ความหมายของคำว่า "เสขะ"	๑๔๓๓

ความหมายของคำว่า “อริยะ”	๑๔๓๓	คันเกิดจะได้น้ำมัน!	๑๓๙๓
ความหมายของ “บาดาล”	๑๗๑	คมกริรตถา - มีอรรถอันลึกซึ้ง	๕๐๕
ความหนักแน่น (ปฏิสูลาณ)	๑๓๔๐	คมกริรา - อันลึกซึ้ง	๕๐๕
ความหลุดออกไปของตัณหา	๔๑๘	คาถาของพระพุทธรเจ้ากลายเป็นคาถาของ-	
ความหวังของผู้มีกัลยาณมิตร	๘๕๔	บุณฺชน	๔๗๗
ความหวั่นไหวไม่มี ความรังับแห่งจิต-		คาถาอันน่าเศร้า (อนจฺจริยา)	๑๖
ย่อมมี	๔๔๒	คำกลางใช้กันไ้ระหว่างศาสนาทุกศาสนา	๘/๗๔
ความหวั่นไหวแห่งตติยฌาน	๗๙๘	คำกล่าวที่หน้าหัว (หฺสฺสก) - ที่ต่ำต้อย(นามก)-	
ความหวั่นไหวแห่งทุติยฌาน	๗๙๘	ที่เปล่า ๆ ปลื้ ๆ (ริตฺตก) - ที่เหลวไหล-	
ความหวั่นไหวแห่งปฐมฌาน	๗๙๘	(ตฺจฺจนก)	๑๐๗๕
ความหิวกระหายในกาม	๔๒๗	คำกล่าวที่ไม่ประกอบด้วยปาฏิหาริย์-	
ความหิวกระหายในทิฏฐิ	๔๒๘	(อปฺปาฏิหิริกต)	๑๐๗๔
ความหิวกระหายในภพ	๔๒๘	คำไขความของสัมมากัมมันตะ	๑๐๘๓
ความเห็นชอบ	๑๓๕/๘๒๓	คำไขความของสัมมาวาจา	๑๐๖๖
ความเห็นว่ากายของตน	๕๗๐	คำชี้ชวนวิงวอนเกี่ยวกับอริยสัจ	๑๑๔/๖๑๖
ความอยาก (ตัณหา)	๑๓๑/๓๒๕/๔๑๒	คำถามที่อาจใช้ทดสอบความเป็นอรหันต์	
ความอยู่เป็นผาสูกของบุคคลผู้ถึงที่สุดแห่ง-		พรหมจรรย	๑๔๖๔
พรหมจรรย	๑๔๖๔	๗๐๒	
ความอ้อยกลางกองทุกข์	๒๙๗	คำแทนชื่อของสัมมาทิฏฐิ	๙๐๘
ความอ้อยที่ไม่คุ้มกับความทุกข์	๒๙๘	คำว่า “เกฬลึ”	๖๒๒/๖๒๘
ความอาภัพต่อการบรรลุโลกุตตรธรรม	๕๖๑/๕๖๔	คำว่า “ชินไปติดแห่งอยู่บนบก”	๗๘
๕๖๑/๕๖๔		คำว่า “เข้าถึง”	๕๘๒
คันถะ (สิ่งร้อยรัดนามกายคืออภิขณา-		คำว่า “ครรรก” เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๑
พยาบาท - สิลพรต - สัจจะเฉพาะตน)	๑๔๐๖	คำว่า “เครื่องข้อง” เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๑
๑๔๐๖		๓๑๑	
คันธัพพะ (สัตว์ที่จะเข้าไปปฏิสนธิในครรภ์)	๓๕๓	คำว่า “เครื่องตรวจ”	๖๕๑
๓๕๓		คำว่า “จมเสียในท่ามกลาง”	๗๘

คำว่า "ชรา"	๓๓๐	คำว่า "สังขาร"	๓๓๒
คำว่า "ชาติ"	๓๓๐	คำว่า "หม่อม่าตัด"	๖๕๑
คำว่า "ตัมหา"	๓๓๑	คำว่า "หัวผี" เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๐
คำว่า "ถูกเกลียวน้ำวนไว"	๗๘	คำว่า "อวิชชา"	๓๓๒
คำว่า "ถูกมนุษย์จับไว้"	๗๘	คำว่า "อายตนะหก"	๓๓๑
คำว่า "ถูกอมมนุษย์จับไว้"	๗๘	คำว่า "อุปาทาน"	๓๓๑
คำว่า "ทุกข์" เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๐	คิด (เจตติ)	๓๔๑
คำว่า "โทษอันเป็นพิษ"	๖๕๑	ภิรมานนทस्थ्यา	๑๓๕๐
คำว่า "นามรูป"	๓๓๒	คุณของกายกตาสติ	๑๒๓๕
คำว่า "เนาเสียเองในภายใน"	๗๘	คุณค่าของอริยสัจ	๙๕
คำว่า "ปฏิภูล"	๙๙๖	คุณค่าหรือคุณสมบัติชนิดที่ไม่ต้องมีสภาวะ-	
คำว่า "เบือกตม" เป็นคำแทนชื่อของกาม		เป็นรูปธรรม	๙๕๓
	๓๑๑	คุณลักษณะพิเศษของพระอรหันต์	๖๑๕
คำว่า "ผัสสะ"	๓๓๑	คุณแห่งสมาธิกับปะ	๑๐๔๐
คำว่า "แผล"	๖๕๐	เครื่องเกามาลวา	๒๘๐
คำว่า "ฝั่งนอก"	๗๘	เครื่องกระตุ้นให้ปรารถนาความเพียร	๑๑๕๑
คำว่า "ฝั่งใน"	๗๘	เครื่องกระทำความไม่สะอาด	๑๕๖๗
คำว่า "ภพ"	๓๓๑	เครื่องกระทำความสะอาด	๑๕๗๐
คำว่า "ภย" เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๐๙	เครื่องกระทำให้เกิดจักขุ	๑๐๓๑
คำว่า "มรณะ"	๓๓๐	เครื่องกระทำให้แตกต่างกันระหว่าง-	
คำว่า "โรค" เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๐	ตถาคตกับภิกษุผู้บัญญัติวิมุตต์	๗๒๑
คำว่า "ลูกศร"	๖๕๑	เครื่องกระทำให้มีติดบอด	๑๐๓๐
คำว่า "ลูกศร" เป็นคำแทนชื่อของกาม	๓๑๐	เครื่องกีดขวางการละสัณญูชนัน	๔๓๐
คำว่า "วิญญาณ"	๓๓๒	เครื่องจูงใจสู่ภพ	๒๘๒
คำว่า "วิภพ"	๔	เครื่องเจริญแห่งปัญญา	๙๐๙
คำว่า "เวทนา"	๓๓๑	เครื่องดำเนินเฉพาะตนในระดับเสขะ-	
คำว่า "ศาสตรา"	๖๕๑	(เสขปาฏิปท)	๑๔๓๑

เครื่องตรึงจิต (เจโตขีล) ๕ อย่าง	๑๑๖๕	เครื่องยึดเหนี่ยวโลกจตุรหมุคสลักยึดโยจรถ	
เครื่องตัดสิ้นความผิด - ถูกที่แน่นอน	๙๙๗		๑๐๙๙
เครื่องถอนอัสมีมานะในปัจจุบัน	๔๖๖	เครื่องละอุปพันตอปรรันตสหคตทวิภูฏินิสสัย	
เครื่องทำความเป็นพราหมณ์	๔๔		๑๒๖๗
เครื่องทำความเป็นสมณะ	๔๔	เครื่องให้ได้เฉพาะซึ่งปัญญา(ปัญญาปฏิลาภ)	
เครื่องทำตนให้เป็นที่พึ่ง	๑๑๗๘		๙๐๙
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งสภากามิผล	๙๐๙	เครื่องให้ถึงกระแสแห่งพระนิพพาน	๙๐๙
เครื่องทำให้แจ้ง ซึ่งโสดาปัตติผล	๙๐๙	เครื่องให้เป็นผู้มากด้วยปัญญา-	
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งอนากามิผล	๙๐๙	(ปัญญาพาหุล)	๙๑๐
เครื่องทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล	๙๐๙	เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาคมกล้า(ตักขปญญาตา)	
เครื่องนำไปสู่ภพ (ภวนตติ)	๒๘๒		๙๑๐
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่	๓๕๕	เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาเจาะแทง-	
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ - ตัณหา)	๓๔๓	(นิพเพชกปญญาตา)	๙๑๐
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ - ตัณหา) ย่อมมี		เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาฉับพลัน-	
	๓๔๔	(สัพพญญาตา)	๙๑๐
เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (นติ= ตัณหา)-		เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาเล่น (ชวณปญญาตา)	
ย่อมไม่มี	๗๔๑		๙๑๐
“เครื่องบ่มวิมุตติ”	๘๐๖	เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาไว(ลหุปญญาตา)	๙๑๐
เครื่องปรุ่จนเป็นบุญ	๔๓๙	เครื่องให้เป็นผู้มีปัญญาอันรวดเร็ว-	
เครื่องปรุ่จนเป็นอเนนุชา	๔๓๙	(หาสปญญาตา)	๙๑๐
เครื่องปรุ่จนมิใช่บุญ	๔๓๙	เครื่องให้มีความไพบุลย์แห่งปัญญา-	
“เครื่องปิด” - “เครื่องกั้น” - “เครื่องคลุม” -		(ปัญญาเวปุลล)	๙๐๙
“เครื่องร้อยรัด” ในอริยวินัย	๑๐๕๙	เครื่องให้มีปัญญาเสมือนแผ่นดิน-	
เครื่องผูกซึ่งผูกไว้หย่อนๆ แต่แก้ได้ยาก	๒๕๑	(ภริปญญาตา)	๙๑๐
เครื่องผูกพันจิต (วินิพนธ) ๕ อย่าง	๑๑๖๖	เครื่องให้มีปัญญาอันไพบุลย์(วิปุลปญญาตา)	
เครื่องผูกพันสัตว์	๒๔๘		๙๑๐
เครื่องผูกอันไม่มั่นคง	๒๙๑	เครื่องให้มีปัญญาอันลึกซึ้ง (คัมภีรปญญาตา)	
			๙๑๐

เครื่องให้มีปัญญาอันหนาแน่น(ปฤปะญญาตา)

๙๑๐

เครื่องให้มีปัญญาอันหาประมาณมิได้-

(อปปมตตปญญาตา)

๙๑๐

เครื่องให้มีปัญญาอันใหญ่หลวง-

(มหาปญญาตา)

๙๑๐

เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากรูป ๑๖๘

เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากวิญญาณ

๒๐๘

เครื่องออกพ้นไปได้ (นิสสรณะ) จากเวทนา

๑๙๑

เครื่องออกพ้นไปได้ (นิสสรณะ) จากสังขาร

๒๐๒

เครื่องออกพ้นไปได้(นิสสรณะ) จากสัญญา

๑๙๘

เครื่องอาบอันเป็นภายใน

๖๓๖

เคล็ดลับเหมือนแม่โคป็นภูเขาลาดชัน

๙๒๓

เคหสิตโสมนัส

๑๘๗

เคหสิตอเบกขา

๑๘๙

เค้าโครงของอริยสัจ

๑๑๑

โคจรสำหรับสมณะ

๑๑๘๐

โคจรอันเป็นวิสัยแห่งบิดาตน

๑๕๑๖

“โคที่หากินตามภูเขา”

๙๒๓

โคนไม้จะกลายเป็นปราสาทเรือนยอดของ-

คหบดี

๑๑๑๒

ฐ

ฐรวาสกีสัมภวเจริญสติปฏิฐาน ๑๒๗๖

ฐรวาสกัับแคบเป็นทางมาแห่งธลี

๗๐๗/๑๐๔๒/๑๕๔๐

ฐากิเลสไม่ต้องฆ่าคน

๙๐๒

ง

งานละเอียดอ่อนยิ่งกว่าการแทงทะลุ-

ชนทรายด้วยขนทราย

๑๕๐๑

เงื่อนต้นของพรหมจรรย์ ๓๙/๔๐/๔๑/๔๖

จ

จกระทำเหตุทั้งภายในและภายนอก ๑๕๒๘

“จงดัดป่าเถิด อย่าดัดต้นไม้ไผ่เลย” ๙๐๒

จทำให้จับการเล่น (การยึดถือ) ให้ถูกวิธี

๔๒๒

“จงปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งตัณหาเถิด”

๔๒๒

“จงพอกพูนทางแห่งสันติเถิด” ๙๐๒

“จงเพียรเผากิเลสอย่าได้ประมาท” ๑๔๑

จงมาถึงที่ไม่มีน้ำจากที่มินา

๘๕๙

จงยินดีเฉพาะต่อพระนิพพาน

๘๕๙

จงอบรมจิตให้เสมอด้วยน้ำ (อาโป) เกิด ๙๖๐

จงอบรมจิตให้เสมอด้วยแผ่นดิน (ปฐวี) เกิด

๘๕๙

จงอบรมจิตให้เสมอด้วยไฟ (เตโช) เกิด ๙๖๐	จากรูปฌานไปสู่อาสวักขยฌานโดยตรง
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยลม (วาโย) เกิด ๙๖๑	๑๓๓๕
จงอบรมจิตให้เสมอด้วยอากาศเกิด ๙๖๒	จาคสัมปทา ๑๑๐๗
จุดตถุฌานไม่อยู่ในวิสัยแห่งความหวั่นไหว ๗๙๙	จิตของผู้ที่จะเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๑๓๖๒
จมกามครั้งที่สอง ๒๗	จิตของผู้มีสุข (นिरามิส) ย่อมเป็นสมาธิ ๑๒๙๘
จมกามตามปกติ ๒๖	จิตตนิยมและวัตถุนิยมก็อยู่ด้วยกันได้ ๑๐๑๒
จมลงสู่ห้วงแห่งความมืด ๒๔	จิตตระหนี่เป็นสิ่งที่ดำเนินไปสำหรับ- การบรรลธรรม ๑๓๕๘
จมูกุดไปหากลิ่นที่น่าสุดดม ๑๒๓๔	จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ ๙๙๘
จ้องมองต่ออัสสาหะอยู่ บัญจุปาทานขันธ- ย่อมก่อเกิด ๓๕๖	จิตตั้งมั่นแล้ว ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ ๑๓๖๒
จะบรรลได้โดยง่ายเป็นไม่มี ๕๒	จิตตั้งไว้ถูก จำทำลายอวิชา- จักทำวิชาให้เกิดขึ้นได้ ๙๙๗
จักต้องตายหรือได้รับทุกข์เจียนตาย ๕๐	จิตตั้งไว้ผิด จักทำลายอวิชา- จักทำวิชาให้เกิดขึ้นไม่ได้ ๙๙๖
จักเป็นผู้ประกอบด้วยอสังฆารณฌาน- (อันไม่ทั่วไปแก่บุตฺถชน) ๙๓๐	จิตตานุปัสสนา ๙๐๗
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)	จิตตานุปัสสนาตามนัยแห่งมหาสติ- ปฏิฐานสูตร ๑๒๒๑
จักเป็นผู้ผู้เดียวชนิดยิ่งในวิเวก ๙๐๓	จิตตานุปัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร ๑๒๒๐
จักถือเอาซึ่งนิมิตสำหรับจิตได้ ๙๐๓	จิตตูปาท (ความมักเกิดขึ้นแห่งจิต) ๑๑๔๗
จักทำสมาธิภาวนาให้บริบูรณ์ได้ ๙๐๓	จิตตูปาทปริยาย (สักว่าคิดถึงก็มีคุณมากแล้ว) ๑๔๕๐
จักทำสมาธิสมาธิให้บริบูรณ์ได้ ๙๐๓	จิตตอยกลับ ไม่ยื่นเข้าไปในการคิดด้อย- ในเมถุนธรรม แต่ความรู้สึกว่าปฏิกุศล- ดำรงอยู่ในจิต ๗๖๗
จักละสังโยชน์ทั้งหลายได้ ๙๐๓	
จักทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ๙๐๓	
จักเป็นผู้เห็นสันติในนิพพานอยู่เป็นประจำ ๙๒๙	
จักเป็นอดัมมโยในโลกทั้งปวง ๙๓๐	
จักชุนันเป็นทิพย์ ๔๙๗	
จันหาลวงตีกะกายกรรม ๑๒๖๘	

จิตที่เจริญแล้วจะได้อะไร	๙๐๔	จินตนาอันเป็นบาปอกุศล	๑๐๓๓
จิตที่ปราศจากสติ	๑๒๗๐	จุดมุ่งหมายแท้จริงของพรหมจรรย์	๑๓๘๙
จิตที่ปัญญาอบรมแล้ว	๑๓๘๑	จุดอุปาทมญาณ	๔๙๗/๑๕๖๓
จิตที่ไม่มีเชิงรองรับ	๘๔๒	จุดอุปาทมญาณธาตุ	๔๙๗
จิตที่ยังไม่ได้ฟอก	๑๖	เจตนาเป็นกรรม	๑๐๒๕
จิตที่หลุดพ้นด้วยดี	๗๕๑	เจตโสฬสนัตตา (ความมีจิตหลุด)	๓๘๑
จิตอันเป็นธรรมชาติประภัสสร	๑๓๑๐	เจตโสฬสขะปะ (ความส่ายแห่งจิต)	๓๘๑
จิตประภัสสรตามธรรมชาติ	๑๓๑๐	เจตโสภณิโรปนา=วงกมแห่งความคิดถึง-	
จิตประภัสสรสมุจเฉท	๑๓๑๐	ที่สุดของจิต	๑๐๓๐
จิตเป็นสมาธิแล้ว ธรรมลักษณะย่อมปรากฏ-		เจโตปริยญาณธาตุ	๔๙๖
ตามที่ เป็นจริง	๑๓๓๖	เจโตวิมุตติชนิดที่ยังมีอุปสรรค	๑๓๖๕
จิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง		เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ	๔๘๙
	๑๓๓๗	เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติที่เข้าถึงแล้วไม่มี-	
จิตมีต้นเหตุเรียกว่าการอยู่สองคน	๓๕๘	อหังการมมังการมานานุสัย	๑๔๘๖
จิตไม่กำหนดในธรรมเป็นที่ตั้ง-		เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอหังการะ-	
แห่งความกำหนด	๑๑๘๗	มมังการะมานานุสัย	๔๖๙
จิตไม่ขัดเคืองในธรรมเป็นที่ตั้ง-		เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ	
แห่งความขัดเคือง	๑๑๘๗		๙๓/๖๐๘/๑๑๑๘
จิตไม่มัวเมาในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา		เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้	
	๑๑๘๗	๔๘๘/๕๕๙/๖๖๑/๗๒๙/๑๑๗๕/๑๓๘๓/	
จิตไม่มีต้นเหตุเรียกว่าอยู่คนเดียว	๓๕๙	๑๓๙๐/๑๔๓๔/๑๕๑๘	
จิตไม่หลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลง		เจโตวิมุตติอันสงบ	๑๓๖๕
	๑๑๘๗	เจโตสมาธิที่สามารถเพิ่มผัสสูกทางกาย	๑๓๔๔
จิตหยั่งลงสู่อมตะเมื่อประกอบด้วยสัญญา-		เจโตสมาธิอันไม่มีนิमित	๑๓๔๔
อันเหมาะสม	๗๖๖	(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้องันไป :-)	
จินดาที่เป็นอาทิพรหมจรรย์	๑๐๓๔	เจริญเนกขัมมธาตุ เพื่อละกามธาตุ	๙๕๘
จินดาที่ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์	๑๐๓๔	เจริญอภัยปาปธาตุเพื่อละพยาปาปธาตุ	๙๕๘

เจริญวิหิงสาธาตุ เพื่อละวิหิงสาธาตุ ๙๕๘

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เจริญเนกขัมมวิตก เพื่อละเสียซึ่งกามวิตก

๙๕๗

เจริญอัพยาปาทวิตก เพื่อละเสียซึ่ง-

พญาปาทวิตก

๙๕๗

เจริญวิหิงสวิตก เพื่อละเสียซึ่งวิหิงสวิตก

๙๕๗

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เจริญเนกขัมมสัมมัญญา เพื่อละกามสัมมัญญา ๙๕๖

เจริญอัพยาปาทสัมมัญญา เพื่อละพญาปาทสัมมัญญา

๙๕๖

เจริญวิหิงสาสัมมัญญา เพื่อละวิหิงสาสัมมัญญา

๙๕๖

(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เจริญเมตตาทาวนาเกิดพยาบาทจักละไป

๑๔๒๖

เจริญกรรมทาวนาเกิดวิหิงสาจักละไป ๑๔๒๗

เจริญมุกิตาทาวนาเกิดอรัญญจักละไป ๑๔๒๗

เจริญอุเบกขาเกิดปฎิฆะจักละไป ๑๔๒๗

เจริญอุสกะทาวนาเกิดราคะจักละไป ๑๔๒๗

เจริญอนิจจสัมมัญญาทาวนาเกิดอัสสมิมานะ -

จักละไป

๑๔๒๗

เจริญสติปัฏฐานทั้งสี่โดยวิธีทั้งสาม ๑๒๓๗

เจริญสมาริจักร์อริยสัจตามเป็นจริง ๗๕

(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เจริญอุสกะเพื่อละราคะ ๔๖๘/๘๐๕

เจริญเมตตาทาเพื่อละพยาบาท ๔๖๘/๘๐๕

เจริญอานาปานสติเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก

๔๖๘/๘๐๕

เจริญอนิจจสัมมัญญาเพื่อถอนอัสสมิมานะ

๔๖๘/๘๐๕

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เจริญอุสกะเพื่อละเสียซึ่งราคะ ๙๕๖

เจริญเมตตาทาเพื่อละเสียซึ่งโทสะ ๙๕๖

เจริญบิญญาเพื่อละเสียซึ่งโมหะ ๙๕๖

“เจ้าของสวนผัก” ๒๗

เจ้าเหนือหัวของสัตว์โลก ๒๘๒

ใจของเราจักออกจากโลกทั้งปวง ๙๒๙

ใจจดไปหาธรรมารมณ์ที่ถักใจ ๑๒๓๔

ใจที่ปราศจากมานะว่าเราว่าของเรา -

(อหังการมมุงการมาน) ๗๖๘

ฉ

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

ฉลาดในสมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในการเข้าสู่สมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในการออกจากสมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในความเหมาะสมแห่งสมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในธรรมเป็นโคจรแห่งสมาริ ๑๓๔๖

ฉลาดในอภินิหารแห่งสมาริ ๑๓๔๖

“ฉันทราคะ” ในความหมายที่กว้าง ๓๔๐

ฉันทราคะในแต่ละขั้นคือตัวสัณเฑาะฐ์ ๒๒๗

ฉันทะ	๙๑	ชีวิตมนุษย์กับจตุราริยสัง	๑๙
ฉันทะ (ความพอใจ)	๒๕๐	ชื่อแห่งกามคุณห้า	๕๐
ฉันทะเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์	๓๔๑	ชื่อแห่งการปรารภความเพียร	๕๑
ฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งชาวบ้าน	๑๒๔๔	ชื่อแห่งความโกรธและความคับแค้น	๕๐
ฉันทะและวิตกชนิดที่เป็นวิสัยแห่งบรรพชิต	๑๒๔๔	ชื่อแห่งตถาคตผู้รหันตสัมมาสัมพุทธะ	๕๑
เฉไปติดบ่วงทิวฐิ	๒๙	ชื่อแห่งตัณหา	๕๐
		ชื่อแห่งเนกขัมมะ	๕๑
		ชื่อแห่งมาตุคาม	๕๑
		ชื่อแห่งอายตนะหกในภายใน	๕๐
		ชื่อแห่งโอรัมภาคียสังโยชน์ห้า	๕๐
		เชิงรอรบับของจิต	๙๔๒
		เชือกหรือบ่วงที่จะจูงสัตว์ไปสู่ภพ	๒๘๒
		เชือกอกของพีช	๒๘๕
		ใช้จ่ายโภคทรัพย์ (อย่างสุรุษสุราย) -	
		เหมือนคนกินผลมะเดื่อ	๑๑๐๔

ช

ชอบตามระลึกถึงเรื่องเก่ากับมาตุคาม	๘๓๒		
ชอบเสียงของมาตุคาม	๘๓๑		
ชาคริยานุโยค	๑๑๕๑		
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)			
ช่างทองสูบลมตะพืดไปทำทองให้ใหม่ -			
(สูกเกิน)	๑๓๑๗		
ช่างทองพรมน้ำตะพืดไปทำทองนั้นให้เย็น	๑๓๑๗		
ช่างทองตรวจดูตะพืดทำให้ทองนั้นไม่สูก -			
อย่างพอดี	๑๓๑๗		
ช่างตันที่รู้ประหาร	๖๐๑		
ช่างตันที่รู้ไป	๖๐๑		
ช่างตันที่รู้ฟัง	๖๐๑		
ช่างตันที่รู้อดทน	๖๐๑		
ชาติชราและมรณะต่อไป	๓๔๙		๔๘๓
ชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบแต่งตัว	๑๑๓๙		๑๓๔๗
ชีวิตด้วยมิจฉานีเพราะเดรัจฉานวิชา	๑๕๔๗		๙๑๕

ฉ

ฉาน (ที่มีสัญญา)	๙๑๑		
ฉานที่ ๑	๑๐๖/๕๑๖/๑๒๗๙/๑๒๘๑	๗ล	
ฉานที่ ๒	๑๐๖/๕๑๗/๑๒๗๙/๑๒๘๒	๗ล	
ฉานที่ ๓	๑๐๖/๕๑๘/๑๒๗๙/๑๒๘๓	๗ล	
ฉานที่ ๔	๑๐๖/๕๑๙/๑๒๗๙/๑๒๘๓	๗ล	
ฉานทุกระดับมีชื่อเรียกว่านิพพานชนิดหนึ่ง			
ฉานระงับความรัก - เกลียด			๑๓๔๗
ฉายิกษุผู้ฉลาด			๙๑๕

ฎ

ฎานเกิดจากสมาธิของผู้ที่มีสติปัญญา-

รักษาดน ๑๓๒๔

ฎานเครื่องกำหนดรู้ใจผู้อื่น (เจโตปริยฎาน)

๑๕๖๑

ฎานเครื่องรู้ซึ่งจุดและอุปปะปาตะของสัตว์-

(จุดอุปปะปาฏฎาน) ๑๕๖๓

ฎานทัสสนะ (ก่อนการบรรลุ) ๑๕๕๘

ฎานทัสสนะ (ปัญญาเครื่องรู้เห็น) ๔๘๘

ฎานทัสสนะ (หลังการบรรลุ) ๑๕๓๔

ฎานทัสสนะอันวิเศษควรแก่ความเป็นอริยะ

๑๓๕๗

ฎานในตถาคตผลฎาน ๑๓๔๙

ฎานประเภทยงเร็ว ๘๙๙

ฎานเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอาสวะ

๕๓/๗๖/๑๔๙๙

ฎานมีได้เฉพาะแก่ผู้มีจิตตั้งมั่น ๑๓๔๙

ฎานสามในแต่ละอริยสัง ๑๕๓๒

ฎานหยั่งรู้ว่า "พ้นแล้ว" ๕๔

ฎานตัวอย่างยิ่ง ๔๗๐

ฎ

ฎานที่เกิดแห่งตัณหา ๓๒๑

ฎานที่ตั้งแห่งความมีสัมปชัญญะ ๑๙ ฎาน

๑๑๙๐

ฎานแห่งวิปัสสนาในตัวเอง ๙๑๑

ฎานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ ๑๒๓๙

ฎานะเป็นทางแห่งอมตะ ๘๓๙

ด

ดวงตา-ฎาน-ปัญญา-วิชา-และ-

แสงสว่างในอริยสัง ๑๕๓๒

ดับกิเลสและทุกข์เพราะออกเสียได้จาก-

ทิวฏฐิบวกทิวฏฐิลบ ๖๓๖

ดับตัณหาคือปลงภาระหนักลงได้ ๔๑๘

ดับไปเร็วเหมือนการกะพริบตาของคน ๑๔๓๐

ดำรงชีวิตอย่างคนหลุดพ้นตามที่เขาสम्मตกัน

๑๑๑๔

ดำริ (ปกปเปติ) ๓๔๑

ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ปุถุชนยังไม่ได้รื้ออบ

๕๕๑

ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้เสาะ-

จะต้องได้รื้ออบ ๕๕๒

ดินน้ำไฟลมเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้อรหันต์ที่สมาสพ-

ได้รื้ออบแล้ว ๕๕๔

เดช (แห่งธรรม) อันวิริยะนฤมิตขึ้น ๕๔๘

เตรจฉานกถา (เรื่องขวางหนทางธรรม-

สำหรับบรรพชิต) ๑๕๔๕

เตรจฉานวิชา ๑๕๔๗

เดิน-เดินค่อยๆ-ยืน-นั่งลง-นอนเสียดีกว่า

๑๐๔๕

แดนเกิดแห่งทุกข์ ๒๙๖

๑

ตกลงในแหวงแห่งความเกิด ฯลฯ	๒๐	ตัณหาเกิดในที่ไหน	๑๒๙/๓๒๒
ตถาคต	๓๑/๓๙/๖๓/๗๙/๓๗๕/ ฯลฯ	ตัณหาเกิดเพราะความได้เป็นหรือไม่ได้- เป็นอย่างที่ต้องการ	๓๒๒
ตถาคตเกิดขึ้นในโลกแสดงธรรม	๑๕๔๐	ตัณหาเกิดเพราะจิวร (เครื่องนุ่งห่ม)	๓๒๑
ตถาคตทั้งหลายเป็นเพียงผู้บอก (วิธีแห่ง- การกระทำ)	๘๕๒	ตัณหาเกิดเพราะเสนาสนะ (เครื่องอยู่- เครื่องใช้)	๓๒๒
ตถาคตถอนตัวออกได้แล้วจากโลก	๕๗	ตัณหาเกิดเพราะอาหาร	๓๒๒
ตถาคตภาสิตา - อันเป็นตถาคตภาสิต	๕๐๕	ตัณหา (ความทะยานอยาก)	๒๕๐
ตถาคตไสยา (นอนอย่างตถาคต)	๑๓๐๙	ตัณหา (เครื่องให้เกิดความสะดุ้ง)	๒๘๑
ตถาคตอุบัติขึ้นในโลก	๕๙	ตัณหาเจริญเพราะมีมัจฉาทิฎฐิในปิยรูป- สาตรูป	๓๗๙
ตถาค่อมมีความเป็นอย่างนั้น	๑๐๕	ตัณหาดับไปในที่ไหน	๔๑๐
ตทั้งคณิพพานโดยนิปปริยาย	๖๗๗	ตัณหาโดยวิภาค	๒๘๘
ตทั้งคณิพพานโดยปริยาย	๖๗๗	ตัณหาโดยวิภาค (อีกนัยหนึ่ง)	๒๘๘
ตทั้งคณิพพุโต	๖๗๖	ตัณหาตั้งอยู่ในที่ไหน	๑๒๙/๓๒๒
ตนเองก็ปฏิบัติตามหลักเกณฑ์อันนั้น	๘๓	ตัณหาถูทำให้แห่งสนิทแล้วก็ไหลไม่ได้	๕๔๒
ตไปชคฺจฉวาท	๘๓๘	ตัณหาทำให้มีการเกิดอีก	๒๘๐/๓๕๘
ตไปชคฺจฉวาท (การสอนเกยจกันบาป- ด้วยตบะ)	๘๓๗	ตัณหาที่จะนำไปสู่ภพ	๗/๓๕๖
ตไปชคฺจฉฉวัตร	๘๓๗	ตัณหาอันนั้นแหละเป็นเชื้อ	๓๕๒
ตรัสโหวหารโลกแต่มิได้ทรงยึดถือ	๖๕	ตัณหาอันสย	๒๘๐
ตรัสให้มีสติคู่กันไปกับสัมปชัญญะ	๑๒๓๘	ตัณหาในกาม	๒๗๙
ต้นเหตุแห่งมัจฉาทิฎฐิ	๙๓๒	ตัณหาในความมีความเป็น	๒๗๙
ต้นเหตุแห่งสัมมาทิฎฐิ	๙๓๒	ตัณหาในความไม่มีไม่เป็น	๒๗๙
ต้องละฉนฺทราคะในเบญจขันธ์	๒๕๒	ตัณหาในภพ	๗
ต้องแล่นไปในสังสารวัฏ	๖	ตัณหาเป็นเครื่องถ่วงรื้อยเพื่อให้เกิดขึ้น- แห่งภพนั่น ๆ	๗/๖๒
ตัณหักขยะ (ที่สิ้นตัณหา)	๔๕๗/๔๖๓		

ค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัดผัสสะให้ติดกัน	๗๖๒	ตามเห็นกายในกาย แต่อย่าตริกซึ่งวิตก-	
ค้นหาเป็นเชื้อแห่งการเกิด	๓๕๑	อันเข้าไปประกอบอยู่กับกาย	๑๒๓๓
ค้นหาเป็นเพื่อนสองของคน	๓๕๕	ตามเห็นจิตในจิต แต่อย่าตริกซึ่งวิตก-	
ค้นหาเป็นยางของพืช	๒๘๓	อันเข้าไปประกอบอยู่กับจิต	๑๒๓๓
ค้นหาเป็นเหตุแห่งความโศก	๓๖๗	ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูป	๒๑๘/๒๔๘
ค้นหาพร้อมทั้งราก (อวิชชา)	๔๗๘	ตามเห็นซึ่งตนว่ามีอยู่ในรูป	๒๑๘/๒๔๘
ค้นหาที่มีกระแสสามสิบหกสาย	๒๘๑	ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน	๒๑๘/๒๔๘
ค้นหาที่มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด	๒๘๗	ตามเห็นซึ่งรูปว่ามีอยู่ในตน	๒๑๘/๒๔๘
ค้นหาที่มีอยู่ปฏิบัติก็มีอยู่	๒๘๖	ตามเห็นธรรมในธรรมแต่อย่าตริกซึ่งวิตก-	
ค้นหาไม่มีปฏิบัติไม่มี	๒๘๖	อันเข้าไปประกอบอยู่กับธรรม	๑๒๓๓
ค้นหาละไปในที่ไหน	๔๑๐	ตามเห็นเวทนาในเวทนาแต่อย่าตริกซึ่งวิตก-	
ค้นหาวิจริต (ความนึกที่ซ่านไปด้วยอำนาจ-		อันเข้าไปประกอบอยู่กับเวทนา	๑๒๓๓
แห่งค้นหา)	๓๑๕	ตายตามสิ่งใดไป ย่อมถูกตรวนหน้าเพราะสิ่งนั้น	๒๒๖
ค้นหาสัญญาฐานัน	๒๘๒	ตริจฺจนกถา	๔๑
ตัวความไม่สะอาด	๑๕๖๗	ตวิรูปปริกขี	๖๒๒
ตัวความสะอาด	๑๕๗๐	เตโชธาตุที่เป็นไปในภายใน	๑๕๘/๘๖๐
ตัวฉันทราคะที่มีอยู่ในบัญญัติปาทานักขันธ-		เตโชธาตุที่เป็นภายนอก	๑๕๘/๘๖๐
คือตัวอุปาทาน	๒๑๓	เตโชธาตุ (ธาตุไฟ)	๑๕๖
ตัวชักนำมาซึ่งมิจฉามรรค	๑๐๐๘	เตรียมพระโสดาบัน (คือธัมมานุสารีและ-	
ตัวทาง	๕๐	สัทธานุสารี)	๕๙๒/๖๗๐-๑/๑๔๖๔
ตัวพรหมจรรย์	๑๓๘๗	เต้าตาบอด	๑๐๒
ตาณะ (ที่ป้องกัน)	๔๖๑/๔๖๓	ไตรสิกขา	๕๕๗
ตาจุดไปหารูปที่น่าพอใจ	๑๒๓๔	ไตรสิกขาของพระอเสชชะ	๕๕๕
ตาที่เป็นเหตุให้ได้โลกทรัพย์	๑๐๓	ไตรสิกขา (อีกนัยหนึ่ง)	๕๕๕
ตาที่เป็นเหตุให้รู้ธรรม	๑๐๓		
ตาบอดจุงตาบอดเป็นแกวยาว	๑๐๗๕		

ถ

ถ้วยดื่มสารพัดที่มีเครื่องดื่มใส่อยู่แล้วในโลก-
 มียาพิษปนติดอยู่ ๓๗๙

ถอนนอนสั้ยคืออวิชชา ๑๘๓

ถอนนอนสั้ยแห่งทวิฏฐิและมานะ ๘๗๘

ถ้อยคำที่ประกอบไปด้วยสมาบัติ ๑๔

ถ้อยคำที่ยึดถือเอาแตกต่างกัน ๔๐

ถ้อยคำอันพร่าบ่นถึงกามคุณ ๑๔

ถัมภะ (หัวค้อ) ๖๖๙

“ถ้ากระไรเราดำรงตนอยู่ในความลำบากเถิด” ๑๑๗๓

“ถ้าขันธจักได้มีสุขโดยถ่ายเดียว” ๒๓๑

“ถ้าขันธเป็นทุกข์โดยถ่ายเดียว” ๒๓๐

ถ้าจะมีตัวตนกันบ้าง ๑๐๑๔

“ถ้านิสสรณะจากขันธแต่ละขันธ มี” ๒๒๙

“ถ้านิสสรณะ (อุปายเครื่องออกพ้นไปได้)-
 จากขันธแต่ละขันธ ไม่มี” ๒๒๙

ถ้ามีใครกล่าวติเตียนต่อหน้า ๑๒๔๔

ถ้ามีใครประหารเธอด้วยฝ่ามือ ๑๒๔๔

ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหาในอาหาร ๓๔๘

ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหาในอาหาร ๔๘๔

ถ้ายังมีเชือกยังไม่ปรินิพพาน ๔๗๙

ถ้าหมดเชือกก็ปรินิพพาน ๔๗๙

“ถ้าอัสสาทะของแต่ละขันธ มี” ๒๒๘

“ถ้าอัสสาทะ (รสอร่อย) ของแต่ละขันธ ไม่มี” ๒๒๘

“ถ้าอาทินพของแต่ละขันธ มี” ๒๒๙

“ถ้าอาทินพ (โทษ) ของแต่ละขันธ ไม่มี” ๒๒๙

ถึงฝั่งนอกแห่งโลกคือถึงความสิ้นอาสวะ ๑๐๔๙

ถูกความกลัวคุกคามเอาแล้ว ๑๙

ถูกจิตนี้คิดโง่งมลงพลันปลอก ๑๘

ถูกตราหน้าเพราะตายตามเบญจขันธ ๒๒๖

ถูกตราหน้าเพราะอนสั้ยในเบญจขันธ ๒๒๔

ถูกต้องธรรมเหล่านั้นด้วยนามกายแล้วแลอยู่ ๑๔๒๒

ถูกทำให้ยุ่งเหยิงเหมือนด้ายยุ่ง ๓๑๔

ถูกภพบังหน้าแล้ว ๔

เถรภาษิต ๕๔๒

เถรีภาษิต ๔๓๙

เถวัลลย์ (คือตัณหา) ๒๘๑

ท

ทรงกล่าวธรรมปริยายอยู่ตามลำพังพระองค์ ๗๓๖

ทรงกำชับเรื่องการทาลายอหังการมมังการ ๑๔๘๖

ทรงบัญญัติแต่ความทุกข์และความดับทุกข์ ๖๔

ทรงเป็นแต่ผู้บอกทางเท่านั้น	๔๗๕	ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป	
ทรงพบ	๕๓		๑๖๙
ทรงพยากรณ์เฉพาะเรื่องอริยสัจสี่	๖๒	ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง -	
ทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะได้ -		วิญญูญาณ	๒๐๘
ตรัสรู้ริยสัจสี่	๕๗	ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง -	
ทรงรอบรู้โลก	๕๗	เวทนา	๑๙๒
ทรงรำพึงถึงหมู่สัตว์	๓	ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร	
ทรงแสวง	๕๒		๒๐๒
ทรัพย์สินประจำตัวของกษัตริย์	๕๔๘	ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสัญญา	
ทรัพย์สินประจำตัวของพราหมณ์	๕๔๘		๑๙๖/๑๙๘
ทรัพย์สินประจำตัวของแพศย์	๕๔๘	ทางเดินแห่งจิตของปุถุชน	๗๙๓
ทรัพย์สินประจำตัวของศูทร	๕๔๘	ทางนั้นอันเป็นที่หลงแห่งมาร	๘๕๑
ทรัพย์สินอย่างยิ่ง	๔๗๐	ทางเป็นเครื่องให้ถึงอมตะ	๔๗๖
ทอธารแห่งบุญ	๑๐๘๕	ทางไปแห่งจิตของสัตว์	๑๘๖
ทักษิณาทานที่มีผลเลิศในเบื้องบน	๑๑๒๔	ทางเพื่อการรู้จักการถอนซึ่งลูกศร	๘๕๒
ทัฬหาวาคระ	๓๐	ทางเพื่อความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม	๑๒๙๘
ทัสสนะไม่วิปริต	๑๕๖๙	ทางมาแห่งอนุสัย	๑๙๓
ทัสสนะวิปริต	๑๕๖๖	ทางมีองค์แปดประเสริฐกว่าทางทั้งหลาย	๘๕๑
ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการเกิดขึ้นแห่ง -		ทางโล่งอันแน่นอนไปสู่สัมมัตตนิยาม	๑๓๗๓
สัkkายะ	๓๗๓	ทางเสื่อมแห่งโรคะ	๑๐๙๔
ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่งการดับไปแห่ง -		ทางแห่งความหมดจด	๘๕๒
สัkkายะ	๑๔๒๖	ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งตามปฏิวัติ -	
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข		แห่งตน ๆ	๓๗๐
	๒๕๕/๘๒๑	ทางแห่งถ้อยคำที่กล่าวหา	๑๓๒๖
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของโลก	๕๘	ทางแห่งนิโรธ	๕๐๕
ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของเวทนา		ทางแห่งพระนิพพานอันเป็นธรรมหมดจด	
	๑๗๔		๙๘๒

ทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งโลก	๑๒๕	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางกำหนดย้อมใจ	
ทางให้ถึงความหลุดพ้นห้าทาง	๗๕๕		๗๒๔
“ทางให้ถึงนิพพานเราได้แสดงแล้ว”	๑๔๑	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางเข้าไปยึดมั่นถือมั่น	
ทายาทแห่งภษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า			๑๐๐๓
	๗๗๒	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางประกอบตน -	
ทากรไม่รู้ตามที่เป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ -		(อยู่ในภพ)	๑๐๐๓
บัญญัติวิมุตติ	๓๕๕	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางประกอบอยู่ในภพ	
ทำได้จนเป็นสักขีพยานในขณะที่อายุตนะ -			๗๒๔
ยังมีอยู่	๔๙๕	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางผลิตเพลิน	๑๐๐๓
ทำที่สุดทุกข์โดยไม่รู้วิธีสัง	๙๖	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางมีความกำหนด -	
ทำนองเส้นผมบังภูเขา	๓	ย้อมใจ	๑๐๐๓
ทำมารให้เป็นผู้ตาบอด	๓๓	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางไม่กำหนดย้อมใจ	
ทำไมจึงกล่าวกันว่ารูป	๔๙๙		๗๒๔
ทำไมจึงกล่าวกันว่าวิมุตตนิ	๕๐๐	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางไม่ประกอบอยู่ -	
ทำไมจึงกล่าวกันว่าเวทนา	๔๙๙	ในภพ	๗๒๔
ทำไมจึงกล่าวกันว่าสังขาร	๔๙๙	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางไม่ยึดมั่นด้วย -	
ทำไมจึงกล่าวกันว่าสัญญา	๔๙๙	อุปาทาน	๗๒๔
ทำอย่างไรสรียนตจักถึงฝั่งโน้นได้	๔๗๘	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางยึดมั่นด้วยอุปาทาน	
ทั้งเสียนั้นแหละกลับจะเป็นประโยชน์	๙๐๑		๗๒๔
ทิวฏฐิธรรมนิพพานโดยนปปริยาย	๖๗๕	ทิวฏฐิที่กระเตียดไปในทางสยบมัวเมา	๑๐๐๓
ทิวฏฐิธรรมนิพพานโดยปริยาย	๖๗๔	ทิวฏฐิที่เกี่ยวกับตัณหา	๓๗๐
ทิวฏฐิธรรมนิพพานวาท	๓๗๗	ทิวฏฐิที่ถือเอาได้ซึ่งประโยชน์โดยส่วนสอง	
ทิวฏฐิคตะ	๔๓๗		๕๕๒
ทิวฏฐิซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท	๑๐๐๒	ทิวฏฐินิสสัยที่สหระคตด้วยปุพพพันตขันธ์	๑๒๖๗
ทิวฏฐิตั้งเชือกที่ผูกกล่าม	๔๗๘	ทิวฏฐินิสสัยที่สหระคตด้วยอปรรันตขันธ์	๑๒๖๗
ทิวฏฐิที่สสนะที่ขึ้นไปเพื่อทุกขนิโรธ	๔๓๗	ทิวฏฐิบวก - ทิวฏฐิลบ	๖๓๖
		ทิวฏฐิปฎิกลาก (การได้ทิวฏฐิเฉพาะเรื่อง)	๑๑๔๘

ทิวฎิปปัตต (ผู้บรรลุแล้วด้วยความเห็น - ลงสูตรธรรม)	๖๖๘	ทิตเบองต่า	๑๐๙
ทิวฎิปรารภทงั้ปุพพันตะและอปรรันตขันธ์	๓๗๐	ทิตเบองบน	๑๐๙๘
ทิวฎิปรารภปุพพันตขันธ์	๓๗๐	ทิตเบองหน้า	๑๐๙๕
ทิวฎิปรารภอปรรันตขันธ์	๓๗๐	ทิตเบองหลัง	๑๐๙๖
ทิวฎิโยคะ	๔๒๘	ทิตเป็นที่ผาสกแกัดถาคัด	๑๐๕๓
ทิวฎิวา "ลมกั้ไม่พัด แม่น้ำกั้ไม่ไหล สตรี- มีครรรค์กั้ไม่คลอด พระจันทรและพระ อาทิตย์กั้ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ะเป็น ของตงั้อยู่อย่างมันคงคุดจการตงั้อยู่ของ- เสาระเนียด"	๕๘๔	ทิตปะ (เกาะที่พื้นน้ำ)	๔๖๐/๔๖๓
ทิวฎิสัญญโยชน (สังโยชนคือความเห็นผิด)	๓๘๘	ทิตเกิดของเวทนาทงั้สามได้แก่ "ผัสสะ"	๗๙๐
ทิวฎิสัมปทา (ความเป็นโสดาบัน)	๕๖๙	ทิตเกิดและการเกิดแห่งตณหา	๓๒๐
ทิวฎิสัมปันนบคคล	๒๒	ทิตเกิดแห่งอาหาร	๒๘๗
ทิวฎิให้เกิดเวทนาที่ล้วนแต่เป็นทุกขสมุทัย	๓๗๖	ทิตเกิดแห่งอุปธิ	๒๘๖
ทิวฎิอันเป็นไปตรง	๑๒๓๗	ทิตเกิดแห่งอุปาทาน	๒๘๗
ทิวฎิอันเป็นอริสมุตติบท	๓๗๐	"ทิต" ซึ่งจักษุของมารผู้มีบาปมองไม่เห็น	๑๓๔๒
ทิวฎิจุปาทานความถ้อมันในทิวฎิ	๒๑๐	"ทิต" ซึ่งดวงจันทรก็ไม่มีส่องแสง	๔๔๐
ทิวฎิพิโสตญายธาต	๔๙๖	"ทิต" ซึ่งดวงอาทิตย์ก็ไม่มีปรากฏ	๔๔๐
ทิวฎิแกกันและกันด้วยหอกปาก	๑๗๙	"ทิต" ซึ่งดาวศุกรีย่อมไม่มีส่องแสง	๔๔๐
ทิตไดอันเธอไม่เคยไปตลอดกาลยาวนาน	๖๐๓	"ทิต" ซึ่งดินหน้าไฟลมไม่อาจเข้าไปอยู่	๔๔๐
ทิตเบองขวา	๑๐๙๕	"ทิต" ซึ่งธาตุสี่หยั่งลงไม่ถึง	๔๓๘
ทิตเบองซ้าย	๑๐๙๗	"ทิต" ซึ่งนามรูปดับไม่มีเหลือ	๔๓๘
		"ทิต" ซึ่งมารผู้มีบาปมองไม่เห็น	๓๓
		"ทิต" ซึ่งมารและบริวารของมารไปไม่ถึง๓๒	
		"ทิต" ซึ่งวิฎิฎะยอมไม่หมุน	๔๓๘
		ทิตดับแห่งภพทงั้หลายโดยประการทงั้ปวง	
		ทิตตั้งอาศัยเกิดแห่งตณหา	๑๓๐/๓๒๒
		"ทิตตั้งอาศัยแห่งการเจริญ-	
		สัมโพธิบักขิกกรรม"	๘๐๖

ที่ตำนานสำหรับสัตว์ผู้กลัว	๑๓๔๑	ที่สุดแห่งพรหมจรรย์	๑๓๘๗
ที่ติดของสัตว์	๒๑๕	ที่สุดแห่งโลกที่ไม่อาจถึงได้ด้วยการไป	๔๔๐
ที่ที่ควรเที่ยวไปซึ่งเป็นวิสัยแห่งบิดาของตน	๑๑๘๐	ที่สุดแห่งอนสัย	๘๐๓
ที่ที่มารไปไม่ถึง	๔๓๙	ที่หลบพ้นภัยจากมาร	๑๓๔๑
ที่ที่มีโสก มีริฐี มีความคับแค้น	๓๔๘	ที่อันเป็นฝั่ง (นิพพาน)	๘๕๙
ที่ที่ไม่ใช่ที่เที่ยวของบุดูชน	๔๓๙	ทุกข์ตา (คือทุกข์เพราะทุกข์ ทุกข์เพราะ- ปรุงแต่ง ทุกข์เพราะแปรปรวน)	๑๔๐๕
ที่ที่เที่ยวนอกโลก	๔๓๙	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นสิ่งที่ควรทำ- ให้เกิดมี	๑๔๘๙
ที่หนึ่ง-นอน-ยืน-เดิน อันเป็นทิพย์	๑๓๔๕	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	๑๑๐
ที่เป็นที่ประชุมลงของสิกขาบททั้งปวง	๕๖๑	ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ(โดยพิสดาร)	๑๓๕
ที่ฟังอันเกษม	๑๙	ทุกข์นิโรธคามินีสมนุสสนา	๑๔๒๖
ที่ฟังอันสูงสุด	๑๙	ทุกข์นิโรธเรียกว่าสักกายนิโรธ	๗๔๔
ที่มีใช้ฝั่ง (วิภูฏสงสาร)	๘๕๙	ทุกข์นิโรธอริยสัจ	๑๑๐
ที่มุ่งแสวงของมุ่มองเห็นโทษในโลก	๔๗๑	ทุกข์นิโรธอริยสัจ (โดยพิสดาร)	๑๓๒
ที่ไม่โสก ไม่มีริฐีและไม่มี ความคับแค้น	๔๘๔	ทุกข์นิโรธอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง	๘๑๕
ที่ละไปดับไปแห่งตัณหา	๔๑๐	ทุกข์นิโรธอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๕
(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป:—)		ทุกข์เวทนา	๑๗๑
ที่สงบสังขารทั้งปวง	๔๔๓	ทุกข์เวทนาพึงเห็นโดยความเป็นลูกศร	๑๘๑
ที่สละคืนอุปธิทั้งปวง	๔๔๓	ทุกข์สมุทฺยคามินีสมนุสสนา	๓๗๔
ที่สนัตถมหา	๔๔๓	ทุกข์สมุทฺยอริยสัจ	๑๑๕
ที่คลายความกำหนัด	๔๔๓	ทุกข์สมุทฺยอริยสัจ (โดยพิสดาร)	๑๒๙/๓๒๒
ที่ดับกิเลส	๔๔๓	ทุกข์สมุทฺยอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรละ	๔๐๓
ที่สังัดซึ่งสัตว์ยินดีได้โดยยาก	๘๕๙	ทุกข์สมุทฺยอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๓๘
ที่สุดของพรหมจรรย์คือนิพพาน	๔๒๒	ทุกข์สัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่ง- อานิสงส์หกประการ	๙๒๙
ที่สุดในเบื้องต้นของภวตัณหา	๓๑๓		
ที่สุดในเบื้องต้นของอวิชชา	๓๓๓		
ที่สุดแห่งทุกข์	๔๔๑/๔๔๒/๔๔๓/๕๔๒/ ๗๖๕/๗๗๓		

ทุกขอริยสัจ	๑๐๙/๑๔๕	ทุกข์ที่ว่าตนทำเองด้วยผู้อื่นทำให้ด้วยก็-	
ทุกขอริยสัจ (โดยพิสดาร)	๑๒๕	อาศัยผัสสะเกิดขึ้น	๒๖๓
ทุกขอริยสัจเป็นสิ่งที่ควรรอบรู้	๒๗๔	ทุกข์ที่ว่าผู้อื่นทำให้ก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น	๒๖๓
ทุกขอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๓	ทุกข์โหม่นสัเพราะการอารักขาโรคทรัพย์	
ทุกขอริยสัจ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๔		๓๖๒
ทุกข์กล่าวโดยย่อ	๑๒๙/๑๕๓	ทุกข์โทษที่เกิดจากกาม	๓๖๑
ทุกข์เกี่ยวกับความยากจนในโลก	๒๗๑	ทุกข์นี้หน่อมมื่อปฏิบัติเป็นเหตุให้เกิด	๔๗๕
ทุกข์ของเทวดาและมนุษย์มีเสมอกันตาม-		ทุกข์ประเภทใหญ่ ๆ	๒๑
ธรรมชาติ	๒๕๘	ทุกข์เพราะการเข้าถึงอบาย	๓๖๖
ทุกข์คือกระแสการปรุงแต่งทางจิต	๒๖๒	ทุกข์เพราะการเข้าทำสงครามกัน	๓๖๓
ทุกข์ชนิดที่ธีรชนไม่เคยประสบ	๒๗๓	ทุกข์เพราะการปล้นเอาเมือง	๓๖๔
ทุกข์ชนิดปลายแถว (แสดงโดยภาษาคน)	๒๗๐	ทุกข์เพราะการไม่ได้บริโภครตามเวลา	๓๖๑
ทุกข์ชนิดปลายแถว (แสดงโดยภาษาธรรม)	๒๗๑	ทุกข์เพราะความพยายามไร้ผล	๓๖๒
		ทุกข์เพราะติดอยู่ในอายตนะ	๒๕๙
ทุกข์ดับไปทุกข์ขึ้นตอนแห่งการกระทำ-		ทุกข์เพราะถูกลงกรรมกรรม	๓๖๔
ที่กระทำแล้ว	๕๙๖	ทุกข์เพราะมัวเพลินในอายตนะ	๒๖๔
ทุกข์ทั้งหมดนั้นมันันตะเป็นมูล	๓๔๑	ทุกข์เพราะมีลักษณะทนได้ยาก	๒๕๘
ทุกข์ที่คลายช้า	๒๕๔	ทุกข์เพราะมีลักษณะเป็นของปรุง	๒๕๘
ทุกข์ที่คลายเร็ว	๒๕๔	ทุกข์เพราะมีลักษณะแปรปรวน	๒๕๘
ทุกข์ที่ทรงแสดงด้วยอายตนะภายใน	๑๑๔	ทุกข์เพราะยึดถือสิ่งที่ยึดถือไม่ได้	๒๖๐
ทุกข์ที่ทรงแสดงด้วยอุปาทานขันธ	๑๑๓	ทุกข์เพราะวิวาทบาดหมางกัน	๓๖๓
ทุกข์ที่มีประมาณยิ่ง	๒๕๔	ทุกข์มีขึ้นเพราะอุปธิ	๔
ทุกข์ที่มีประมาณเล็กน้อย	๒๕๔	ทุกข์มีอการแปด (อีกนัยหนึ่ง)	๑๐๙/๑๑๑
ทุกข์ที่ว่าตนทำเองก็ห้ามได้ผู้อื่นทำให้-		(สืบเอ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
ก็ห้ามได้ก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น	๒๖๓	ทุกข์มีอุปธิเป็นปัจจัย	๓๖๘
ทุกข์ที่ว่าตนทำเองก็อาศัยผัสสะเกิดขึ้น	๒๖๓	ทุกข์มีอวิชชาเป็นปัจจัย	๓๖๘
		ทุกข์มีสังขารเป็นปัจจัย	๓๖๘

ทุกขัมีวิญญูตามเป็นปัจฉัย	๓๖๘	“แต่ก่อนกระตุกที่ชำแหละเนื้อออก-	
ทุกขัมีผัสสะเป็นปัจฉัย	๓๖๘	หมดแล้ว”	๓๐๐
ทุกขัมีเวทนาเป็นปัจฉัย	๓๖๘	โทมนัสที่ควรเสพ	๑๑๔๒
ทุกขัมีตัณหาคือเป็นปัจฉัย	๓๖๘	โทมนัสที่ไม่ควรเสพ	๑๑๔๒
ทุกขัมีอุปาทานเป็นปัจฉัย	๓๖๘	ทิวัจัสสตา (ความเป็นคนว่ยาก)	๓๘๒
ทุกขัมีอารมณ์ระ (ความเกาะเกี่ยว) เป็นปัจฉัย	๓๖๘	โทษของกาม	๓๖๑
ทุกขัมีอาหารเป็นปัจฉัย	๓๖๘	โทษของการไม่มีกายคตาสติ	๑๒๓๔
ทุกขัมีอวิชิตะ (ความทวนไหว) เป็นปัจฉัย	๓๖๘	โทษของธาตุ	๑๖๐
ทุกขัมีรูปในบัญญัติปาทานักขันธ	๑๕๔	โทษที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิในการพูด	๑๐๐๑/๑๐๐๒
ทุกขัมีเล็กน้อยขนาดฝุ่นติดปลายเล็บ	๒๒	โทษในข้อที่ตนมีความเกิดเป็นธรรมดา	๔๗๑
ทุกขัมีอย่างย้ง	๔๗๐	โทษในข้อที่ตนมีความแก่เป็นธรรมดา	๔๗๑
ทุกขัมีอาศัยปัจฉัยคือผัสสะเกิดขึ้น	๒๖๓/๓๓๘	โทษในข้อที่ตนมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา	๔๗๒
ทุกขัมีเขอนัตตสัญญา	๗๖๘	โทษในข้อที่ตนมีความตายเป็นธรรมดา	๔๗๒
ทุกขัมีเขอนัตตสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ- เป็นอนัตตาในทุกขั)	๑๑๕๗	โทษในข้อที่ตนมีความเศร้าหมองรอบด้าน- เป็นธรรมดา	๔๗๒
ทุกขัมีเขอนัตตสัญญา (สัญญาว่ามีใช้ตนในสิ่ง- ที่เป็นทุกขั)	๖๘๐	โทษในข้อที่ตนมีความโศกเป็นธรรมดา	๔๗๒
ทุกขัมีแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับอกุศลมูล	๓๘๔	โทษแห่งกาม	๒๘๐
ทุกขัมีจิตบริบูรณ์ย่อมทำนิกรรมห้าประการ- ให้บริบูรณ์	๓๑๔/๓๓๔	โทษแห่งความโศก	๒๖๘
ทุกขัมีศีลยะ (ความทุศีล)	๓๘๒	โทษแห่งผัสสสายตนะ	๔๒๘
เทวดาทั้งหลายล้วนแต่ถูกผูกด้วยเครื่องผูก- คือกามคุณ	๔๓๘	โทษแห่งภพ	๓๑๓
เทวดาและมนุษย์มีอารมณ์เป็นที่มายินดี	๒๕๘	โทษแห่งมิจฉาสังกัปปะ	๑๐๓๘
		โทษแห่งอนัตตาคาทิกทิฏฐิสิบ	๑๐๐๘
		โทษอันต่ำทราม (อาทินวะ)	๙๓๓
		โทษ (อาทินวะ) ของรูป	๑๖๔/๑๖๘

โทษ (อาทินวะ) ของวิญญาณ	๒๐๘	ธรรมชาติเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง	
โทษ (อาทินวะ) ของเวทนา	๑๖๘/๑๗๒/๑๙๑		๑๓๓๑/๑๓๕๓
โทษ (อาทินวะ) ของสังขาร	๒๐๒	ธรรมชาติอันสงบ	๔๗๓
โทษ (อาทินวะ) ของสัญญา	๑๙๘	ธรรมโดยสายกลาง (อีกปริยายหนึ่ง)	๒๖๒
โทษที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย	๕๗๐	(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
โทษเป็นอกุศลมูล	๓๘๔	ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูลราก	๑๕๓๑
โทษมีโทษมากคล้ายเร็ว	๓๘๖	ธรรมทั้งปวงมีมโนการเป็นแดนเกิด	๑๕๓๑
		ธรรมทั้งปวงมีผัสสะเป็นสมทัย	๑๕๓๑
		ธรรมทั้งปวงมีเวทนาเป็นที่ประชุมลง	๑๕๓๑
		ธรรมทั้งปวงมีสมาธิเป็นประมุข	๑๕๓๑
		ธรรมทั้งปวงมีสติเป็นอธิปัตติ	๑๕๓๒
		ธรรมทั้งปวงมีปัญญาเป็นอันดับสูงสุด	๑๕๓๒
		ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นแก่น	๑๕๓๒
		ธรรมทั้งปวงมีอมตะเป็นที่หยั่งลง	๑๕๓๒
		ธรรมทั้งปวงมีนิพพานเป็นที่สุดจบ	๑๕๓๒
		ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา	๘๕๒
		ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อความเพ่งพินิจ	๘๘
		ธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่เหตุจักเป็นสิ่งที่ -	
		ที่เราเห็นแล้วด้วยดี	๙๓๑
		ธรรมทำความเป็นเทวดา	๑๓๔๖
		ธรรมทำความมีกำลังในสมาธิ	๑๓๑๒
		ธรรมทำความสงบ - ไม่ทำความสงบ	๑๓๗๑
		ธรรมทำความหลุดพ้นเพราะความสิ้นไป -	
		แห่งตัณหา ซึ่งตรัสไว้โดยสังเขป	๗๔๔
		ธรรมทำจิตให้อยู่ในอำนาจ	๑๓๔๖
		ธรรมที่ควรกระทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง	
			๑๑๗

ธ

ธรรมกถึกแห่งยุค	๑๔๐๖
ธรรมเกษมจากโยคะ	๙๑๐
ธรรมเกี่ยวกับสัญญาชนียธรรม ๒ อย่าง	๓๘๗
ธรรมของสัตว์บุรุษ - ไม่เป็นของสัตว์บุรุษ	๑๓๗๑
ธรรมของอาหุเนยยบุคคล ๆ	๑๔๘๑
ธรรมขั้นธของพระอเสขะ	๕๕๕
ธรรมเครื่องข้ามฝั่ง	๘๕๙
ธรรมเครื่องรักษาจิตด้วยสติ	๑๑๘๖
ธรรมเครื่องสนอาสวะ	๑๔๒๓
ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐิธรรม	๑๓๐๑
ธรรมเครื่องอยู่สงบ	๑๓๐๒
ธรรมจักรที่ใคร ๆ ในโลกให้หมุนกลับมิได้	๑๔๓
ธรรมจักร	๑๕
ธรรมชาติของกาม	๑๐๕๖
ธรรมชาติจริงแท้	๔๗๐
ธรรมชาติเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง	
	๑๓๓๑/๑๓๕๓

ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง	๑๑๗	ธรรมที่ผิดไม่ได้ทั้งสองฝ่าย	๙๕๒
ธรรมที่ควรเจริญ-ธรรมที่ไม่ควรเจริญ ๑๓๗/๒		ธรรมที่ฟังแล้วจักพากันเกิดความประมาท	๖๐๗
ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น - ธรรมที่ -		ธรรมที่ไม่ทรงเคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อน	๑๕๓๒
ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น	๑๓๗/๒	ธรรมที่ไม่ประกอบด้วยทุกข์	๘๒๗/๘๒๘
ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง - ธรรมที่ไม่ควร -		ธรรมที่ยังไม่เคยแสดงให้ปรากฏ	๖๐๗
ทำให้แจ้ง	๑๓๗/๒	ธรรมที่เรากล่าวต่อเมื่อถูกถามเจาะจง	๖๐๗
ธรรมที่ควรทำให้มาก - ธรรมที่ไม่ควรทำ -		ธรรมที่สมควรแก่การหลุดพ้นจากทุกข์	๔๙๐
ให้มาก	๑๓๗/๒	ธรรมที่สิ้นไปแห่งอาสวะ	๔๔๔
ธรรมที่ควรรอบรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง	๑๑๖	ธรรมที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี	๕๗๙
ธรรมที่ควรระลึกถึง-ธรรมที่ไม่ควรระลึกถึง	๑๓๗/๒	ธรรมที่อาศัยกันและกันแล้วทยอยกันเกิดขึ้น	๓๒๘
ธรรมที่ควรรู้และควรละ	๑๓๙๖	ธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหลายทรง -	
ธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง	๑๑๗	ยกขึ้นแสดงเอง	๑๕
ธรรมที่ควรเสพ - ธรรมที่ไม่ควรเสพ ๑๓๗/๒		ธรรมธาตุต่างๆ	๔๙๕
ธรรมที่ใคร่ค้ำไม่ได้	๑๐๘	ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคือสัมมาสติ	
ธรรมที่ชื่อว่า "นิพพาน"	๔๔๓		๑๔๒๔
ธรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑๔๘๘		ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคือสัมมาสมาธิ	
ธรรมที่ทรงแสดงแล้วเปรียบได้กับพวงแหวน	๔๖		๑๔๒๔
ธรรมที่ทำความเห็นซ้ำแก่การบรรลู่ -		ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคืออนภิชฌา	
พระนิพพาน	๑๑๑๐		๑๔๒๔
ธรรมที่ทำความเป็นผู้มีอำนาจเหนือจิต ๑๓๔๖		ธรรมบทเก่าที่รับรู้กันว่าเลิศคืออัพยาบาท	
ธรรมที่ประกอบด้วยทุกข์	๘๒๗/๘๒๘		๑๔๒๔
ธรรมที่เป็นเครื่องหน่วงของพรหมจรรย์ ๑๔๔๓		ธรรมบำบัตกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ -	
ธรรมที่เป็นนิพพานคามิมัคคะ	๑๓๗/๒	(โดยนិปรียาย)	๑๓๔๔
ธรรมที่เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด	๑๔๔๓	ธรรมบำบัตกิเลสเป็นเครื่องระคายใจ -	
		(โดยปรียาย)	๑๓๔๔

ธรรมปริยายซึ่งมีปริยายร้อยแปด	๑๗๖	ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๕ -	
ธรรมปริยาย ๔๐ อันตถาคตให้หมั่นไปแล้ว -		(การมีสมาธิแทงตลอดซึ่งธรรม)	๗๕๙
อันใครๆ ในโลกให้หมั่นกลับไม่ได้		ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติ -	
	๑๒๙๗	(วิมุตตตายตนะ ๕ ประการ)	๗๕๕
ธรรมปริยายอันชื่อว่าแวนธรรม	๕๙๐	ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า	๖๑๑
ธรรมปริยายอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์		ธรรมเป็นที่กำจัดโทสะ (โทสวินโย)	๔๔๔
	๗๓๖	ธรรมเป็นที่กำจัดโมหะ (โมหวินโย)	๔๔๔
(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ (ราควินโย)	๔๔๔
ธรรมเป็นกุศลนับเนื่องในกุศล	๙๖๓	ธรรมเป็นที่ขจัดความกระหาย	๔๕๐
ธรรมไม่มีโทษนับเนื่องในธรรมไม่มีโทษ		ธรรมเป็นที่คลายความกำหนัด	๔๕๐
	๙๖๓	ธรรมเป็นที่ดับกิเลส	๔๕๐
ธรรมควรเสพนับเนื่องในธรรมที่ควรเสพ		ธรรมเป็นที่ดับตามลำดับซึ่งยังไม่ถึงนิพพาน	
	๙๖๓		๕๒๒
ธรรมควรแก้อริชนับเนื่องในธรรม -		ธรรมเป็นที่ดับแห่งตัณหา	๔๓๗
ควรแก้อริชะ	๙๖๓	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการชูดกลา	๑๔๔๘
ธรรมฝ่ายฆวานับเนื่องในธรรมฝ่ายขาว	๙๖๓	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสติ	๑๑๙๖
ธรรมเป็นเครื่องเปิดโล่งแห่งจิต	๑๑๙๙	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ	๘๗
ธรรมเป็นเครื่องสะดุ้งหวาดเสียว	๒๑๘	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ	๘๗
(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลภะ	๘๗
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๑ -		ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ	๔๕๐
(การฟังธรรม)	๗๕๖	ธรรมเป็นที่ถอนความอาลัย	๔๕๐
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๒ -		ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา	๔๕๐
(การแสดงธรรม)	๗๕๗	ธรรมเป็นไปเพื่อการตัดขาดซึ่งโหวหาร -	
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๓ -		ในอริยวินัย	๑๑๑๕
(การสาธยายธรรม)	๗๕๗	ธรรมเป็นรุ่งอรุณแห่งอภิญ्ञาซึ่งมรรค	๘๕๔
ธรรมเป็นเครื่องให้ถึงวิมุตติข้อที่ ๔ -		ธรรมเป็นส่วนแห่งวิชา	๙๐๓
(การตรีกตรองธรรม)	๗๕๘	ธรรมเป็นเหตุให้เห็นเข้า	๖๔๒

ธรรมเป็นอุปการะมากแก่การตามบรรลุดึง- ซึ่งความจริง ๙๐	ธรรมไม่เป็นข้าศึก (อรณ) ๘๒๙
(สัปดาห์ต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	ธรรมไม่เป็นเครื่องสังสมกิเลส-สังสมกิเลส ๑๓๗๑
ธรรมพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒	ธรรมไม่เป็นไปเพื่ออาสวะ-ธรรมเป็นไป- เพื่ออาสวะ ๑๓๗๑
ธรรมพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒	ธรรมไม่แผดเผา-ธรรมแผดเผา ๑๓๗๑
ธรรมพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒	ธรรมไม่มีความแก่ ๙๑๐
ธรรมพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง ๗๙๒	ธรรมไม่มีความเจ็บไข้ ๙๑๐
ธรรมเพื่อการรอบร้อปาทานทั้งปวง ๗๕๙	ธรรมไม่มีความตาย ๙๑๑
ธรรมมีการนำออกซึ่งราคะ-โทสะ-โมหะ- เป็นประโยชน์ ๑๓๖๙	ธรรมไม่มีความเศร้าหมอง ๙๑๑
ธรรมมีความงามในเบื้องต้น-ท่ามกลาง-ที่สุด ๙๑๘	ธรรมไม่มีโทษ-ธรรมมีโทษ ๑๓๗๑
ธรรมมีนิพพานเป็นที่ไป (นิพพานคม) ๘๖๕	ธรรมยอดเยี่ยม (บรมธรรม) ๔๔๔
ธรรมมีนิพพานเป็นที่สุดจบ- (นิพพานประโยชน์) ๘๖๕	ธรรมละเอียดลึกซึ้งเห็นได้ยากเป็นอนัน ๑๖
ธรรมมีนิพพานเป็นเบื้องหน้า- (นิพพานปรายน) ๘๖๕	ธรรมลักษณะ ๘ ประการแห่งเวทนา ๑๗๑
ธรรมมีประโยชน์-ธรรมไม่มีประโยชน์ ๑๓๗๑	ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม ๙๓๓
ธรรมมีสุขเป็นกำไร-มีทุกข์เป็นกำไร ๑๓๗๑	ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป ๙๔๐
ธรรมมีสุขเป็นผลตอบแทน- มีทุกข์เป็นผลตอบแทน ๑๓๗๑	ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา ๙๔๔
ธรรมมีอุปการะมากแก่บุคคลผู้เป็นเสขะ ๑๕๒๘	ธรรมลักษณะ ๕ ของทิวฐิติ ๓๗๑
ธรรมมีอุปการะมากแก่มนุษย์ ๙๐๙	ธรรมลักษณะ ๕ ของอุปาทานขันธห้า ๕๖๘
ธรรมไม่ทำความมีกำลังในสมาธิ ๑๓๑๑	ธรรมลักษณะ ๕ แห่งผัสสาชยตนะหก ๙๓๓
ธรรมไม่ประกอบด้วยทุกข์ ๘๒๙	ธรรมลุ่มลึกอันไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งถึงได้- ด้วยการตรึก ๖๙๘
	ธรรมเลิศมีวิบากที่เลิศ ๘๔๒
	ธรรมวิจัยสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๓
	ธรรม ๒ อย่างเป็นส่วนแห่งวิชา ๙๐๓
	ธรรมสัญญาในฐานะแห่งธรรมโอสถ ๑๓๕๐
	ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ ๙๕๖

ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่ง- สัมมากัมมันตะ	๑๒๙๓	ธรรม ๕ ประการของผู้ควรเพื่อเข้าถึง- สัมมาสมาธิ	๑๓๑๓
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาทิฎฐิ	๑๒๙๘	ธรรม ๕ ประการเครื่องอนุเคราะห์สัมมาทิฎฐิ	๙๒๑
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา	๑๒๙๑	ธรรม ๕ ประการสำหรับคนเจ็บไข้	๑๔๓๔
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อม- ซึ่งสัมมาสังกัปปะ	๑๒๙๐	ธรรมห้าเป็นอนุประการแก้อาณาปานสติภาวนา- (นัยที่ ๑)	๑๑๘๗
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อม- ซึ่งสัมมาอาชีวะ	๑๒๙๕	ธรรมห้าเป็นอนุประการแก้อาณาปานสติภาวนา- (นัยที่ ๒)	๑๑๘๘
ธรรมสำหรับพวกที่ยังไม่มีศัสตาดอันเป็นที่- พอใจ	๙๔๗	ธรรมห้าเป็นอนุประการแก้อาณาปานสติภาวนา- (นัยที่ ๓)	๑๑๘๙
ธรรม ๔ ประการที่ควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไป	๔๖๘	ธรรม-อธรรม	๑๓๗๑
ธรรม ๔ ประการที่ต้องเจริญให้ยิ่งขึ้นไป- ในตอนสุดท้าย	๘๐๕	ธรรม-อธรรม-อรรถ-อนรรถ เป็นสิ่งที่- ควรทราบ	๑๓๘๖
ธรรม ๔ ประการสำหรับปฏิบัติ	๘๙๙	ธรรมอันเป็นกุศลครอบงำความกลัวเสียได้	๑๔๘๐
ธรรม ๖ ประการที่เป็นอุปสรรคแก่การก้าว- ลงสู่นิยามธรรม	๑๓๗๓	ธรรมอันเป็นเกาะที่พึ่ง	๔๔๔
ธรรม ๖ ประการที่ไม่เป็นอุปสรรคแก่การ- ก้าวลงสู่นิยามธรรม	๑๓๗๔	ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์	๗๓๓
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้- ต่อกาลไม่นาน (นัยที่ ๑)	๑๑๘๗	ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๓/๓๕๐/ ๗๓๔
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้- ต่อกาลไม่นาน (นัยที่ ๒)	๑๑๘๘	ธรรมอันเป็นที่สร้างแห่งความเมา	๔๕๐
ธรรมห้าช่วยให้แทงตลอดอกุปปธรรมได้- ต่อกาลไม่นาน (นัยที่ ๓)	๑๑๘๙	ธรรมอันเป็นที่สุดของสมณปฏิบัติ	๑๔๑๑
		ธรรมอันเป็นเบื้องต้นอย่างยิ่งในบรรดา- กุศลธรรม	๑๒๓๗
		ธรรมอันเป็นเหตุจักเป็นสิ่งที่เราเห็นแล้ว- ด้วยดี	๙๓๑
		ธรรมอันไปทวนกระแส	๑๖

ธรรมอันพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งคือ - ปัญญาปาทานขันธ	๑๔๑๗	ธัมมานุปัสสนาหมวดนิวรรณ์ (คือธรรม)	๑๒๒๔
ธรรมอันพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง - คือสมณะและวิปัสสนา	๑๔๑๘	ธัมมานุปัสสนาหมวดโพชฌงค์ (คือธรรม)	๑๒๒๗
ธรรมอันพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งคือ - วิชาและวิมุตติ	๑๔๑๘	ธัมมานุปัสสนาหมวดอริยสัจ (คือธรรม)	๑๒๒๘
ธรรมอันพึงละด้วยปัญญาอันยิ่งคืออวิชา - และภวตถ์หา	๑๔๑๘	ธัมมานุปัสสนาหมวดอายตนะ (คือธรรม)	๑๒๒๖
ธรรมโอสถโดยธรรมบีติ	๑๓๕๐	ธัมมานุสารี	๕๙๒/๖๘๗
ธรรมะที่ยิ่งกว่าสมาธิภาวนา	๘๕๗	ธัมมานุสารี (ผู้แล่นไปตามธรรม)	๖๗๐
ธรรมะสำหรับคนชรา	๗๗๑	ธาตุชั้นกลาง (รูปธาตุ)	๒๘๔
ธรรมะอันผิดไม่ได้ (อปปีณณกรรม)	๙๔๗	ธาตุชั้นทรม (กามธาตุ)	๒๘๓
ธรรมารมณ์เกี่ยวกับความรัก-เกลียด	๑๓๔๗	ธาตุชั้นประณีต (อรูปรธาตุ)	๒๘๔
ธัมมจริยา	๑๐๒	ธาตุที่ทำความง่ายให้แก่การละตัณหา	๔๙๒
ธัมมญาณ (ญาณในธรรม)	๕๘๗	ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งกาม	๔๙๒
ธัมมยานอันประเสริฐ	๑๓๖๘	ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งพยาบาท	๔๙๓
ธัมมวาคะธัมมนันท์	๙๑๒	ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งรูป	๔๙๓
ธัมมวาที	๕๐๘	ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งวิหิงสา	๔๙๓
ธัมมสังเคราะห์ที่ทุกคนควรกระทำ	๑๒๗๗	ธาตุเป็นเครื่องสลัดเสียซึ่งสักกายะ	๔๙๔
ธัมมสมาธิ	๙๙๘	ธาตุไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา	๑๖๑
ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่)	๑๕๐๐	ธวัะ (ของยังยืน)	๔๕๔/๔๖๒
ธัมมานุปัสสนา	๘๐๘	“เรื่องจริงจางอริยสัจสี่ไว้โดยประการที่เรา- แสดง”	๑๑๖/๑๑๘
ธัมมานุปัสสนาตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐาน - สูตร	๑๒๒๔	(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
ธัมมานุปัสสนาตามนัยแห่งอานาปานสติสูตร	๑๒๒๓	โธณะที่ผู้มีความเกิด หลุดพ้นจากความเกิด	๑๔๔๓
ธัมมานุปัสสนาหมวดขันธ(คือธรรม)	๑๒๒๕	โธณะที่ผู้มีความแก่ หลุดพ้นจากความแก่	๑๔๔๓

โธนะที่ผู้มีความตาย หลุดพ้นจากความตาย	๑๔๔๓	นานัตตสัญญา (ความกำหนดหมายในภาวะ- ต่าง ๆ)	๕๓๕
โธนะที่ผู้มีความโศก ฯลฯ หลุดพ้นจาก - ความโศก ฯลฯ	๑๔๔๓	นาบาปคือสมณพราหมณ์มีมิจฉามรรค ๑๔๔๕	
โธนะอันประเสริฐ	๑๔๔๓	นาบุญคือสมณพราหมณ์มีสัมมามรรค ๑๔๔๖	
		นาบุญหรือนาบาปเนื่องอยู่กับองค์แห่งมรรค	๑๔๔๕

น

นอนอย่างราชสีห์	๑๑๕๑	นามรูป	๒๒๒
น้อมจิตไปสู่สมตธาตุ (คือนิพพาน)	๑๔๑๒	นามรูปดับสนิทเพราะการดับสนิทของ - วิญญาณ	๔๓๘
นักรบผู้เชี่ยวชาญการยิงศร	๖๔๖	น้ำชำระกระดูกให้บริสุทธิ์ (โธนะ)	๔๖๖
นักรบผู้ยิงได้ไกล	๖๔๖	น้ำติดปลายใบหญ้าคา กับน้ำในสระกว้าง - ๕๐ โยชน์	๒๓
นักรบผู้ยิงได้แม่นยำ	๖๔๗	น้ำในมหาสมุทรไม่มีอยู่แม้สักว่าองคุลีเดียว	๑๐๑๘
นักรบผู้สามารถทำลายหมู่พลอันใหญ่ได้	๖๔๗	น้ำ ๒-๓ หยดกับน้ำทั้งมหาสมุทร	๒๓
นักเรียนอริยสัจ	๔๗	น้ำ ๒-๓ หยดกับน้ำในแม่น้ำ ๕ สายรวมกัน	๒๓
นัตถิก - อตถิกวาท	๙๔๗	นิชชะ (สิ่งกระทบจิตคือราคะโทสะโมหะ)	๑๔๐๕
นันทิ (ความเพลิดเพลิน)	๒๐๕/๓๕๘	นิชฉามปฏิบัติ	๘๓๐
นันทิในกาม	๔๙๔	นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งกรรม	๑๐๒๕
นันทิในพยาบาท	๔๙๔	นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งกาม	๓๐๘
นันทิในรูป	๔๙๔	นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งทุกข์	๒๕๔
นันทิในเวทิงสา	๔๙๔	นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด) แห่งเวทนา	๑๗๓
นันทิในสักกายะ	๔๙๔		
นันทิราคะพึงเห็นว่าเหมือนกับน้ำ	๒๐๖		
"นันทิของเรา นันทิเป็นเรา นันทิเป็นอิตตา - ของเรา"	๒๑๘		
"นันทิ โคนไม้, นันทิ เรือนว่าง"	๑๔๑/๕๐๕		

นิปปีติกมาน (คือมานที่ ๓)	๕๓๒	นิพพานที่เห็นได้เอง (ตามคำของพระอานนท์)	
นิปฺณะ (ของละเอียด)	๔๕๓/๔๖๒		๔๘๒
นิพพาน ๕/๑๖/๑๘/๔๒๒/๔๔๓/๔๔๔/๔๕๐/๔๕๑/๔๖๒/๔๖๙/๔๗๐/๔๗๖/๖๐๓		นิพพานธรรมปรากฏทั้งหมดสงฆ์	๔๗๐
นิพพานก็เป็นธาตุอย่างหนึ่ง	๔๙๕	นิพพานธาตุ	๔๔๔
นิพพานก็เป็นอารมณ์แห่งสัญญาได้	๑๓๓๓	นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ	๔๔๖
นิพพานชื่อของคนตาบอด	๔๗๕	นิพพานธาตุยังมีอุปาทิเหลือ	๔๔๖
(สืบเอ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		นิพพานธาตุสองชนิด	๔๔๕
นิพพานคามิมรรคคือกายกตาสติ	๑๓๗/๒	นิพพานในทักขณธรรม	๔๖๘/๔๘๐/๗๕๐/๘๐๕
นิพพานคามิมรรคคือสมณะและวิปัสสนา	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิมุตติ	๔๒๓
นิพพานคามิมรรคคือสวิตกกสวิจาร- อวิตกกสวิจารมัตตะ-อวิตกกอวิจารสมาธิ	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนยังไม่ได้รู้อุป	๕๕๓
นิพพานคามิมรรคคือสัญญาต-อนิมิตต- อปปณิหิตสมาธิ	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นสิ่งที่พระสคตแสดงไว้แล้ว	๙๐๒
นิพพานคามิมรรคคือสติปัญฐานสี่	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้เสาะจะต้องได้รู้อุป	๕๕๓
นิพพานคามิมรรคคือสัมมัมปธานสี่	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นสิ่งที่ภิกษุผู้รหัดขันธสาสน- ได้รู้อุปแล้ว	๕๕๔
นิพพานคามิมรรคคืออิทธิบาทสี่	๑๓๗/๒	นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง	๔๗๐
นิพพานคามิมรรคคืออินทรีย์ห้า	๑๓๗/๒	นิพพานเพราะไม่ยึดถือธรรมที่ได้บรรลุ	๕๐๗
นิพพานคามิมรรคคือพละห้า	๑๓๗/๒	นิพพาน : ภาวะอันไม่เกิด	๔๗๑
นิพพานคามิมรรคคือโพชฌงค์เจ็ด	๑๓๗/๓	นิพพาน : ภาวะอันไม่แก่	๔๗๑
นิพพานคามิมรรคคืออริยอัฐังคิกมรรค	๑๓๗/๓	นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความเจ็บไข้	๔๗๒
		นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความตาย	๔๗๒
นิพพานคามิมัคคะ	๑๓๗/๒	นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความเศร้าหมอง- รอบด้าน	๔๗๒
นิพพานคือวิราชธรรม	๔๕๐	นิพพาน : ภาวะอันไม่มีความโศก	๔๗๒
นิพพานที่เห็นได้เอง	๔๘๐/๔๘๑	“นิพพานเราได้แสดงแล้ว”	๑๔๑

นิพพานเห็นได้ยากยิ่ง	๔๗๐	นิโรธ (ความดับ) แห่งกาม	๓๐๘
นิพพานอริวจนะ (คำแทนชื่อ)	๔๖๒	นิโรธ (ความดับ) แห่งอาสวะ	๓๙๗
นิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นไปแห่งความเกิด- ความตาย	๖๕๓	นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา	๑๗๒
นิพพิทา	๗๔๘	นิโรธมิใช่ความตาย	๖๙๗
นิพพิทาถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๘	นิโรธสัญญา (ความสำคัญรู้ในความดับ- ไม่เหลือ)	๑๑๕๗
นิพพิทาวีรละ	๗๔๗	นิโรธสัญญา (สัญญาในความดับ)	๖๘๑
นิพพิทาวีรละถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๖	นิโรธแห่งกามย่อมมีเพราะนิโรธแห่งผัสสะ	๓๐๘
นิพพิทาสัญญาจักปรากฏเหมือนมี- เพชรขนาดเงือดดาบอยู่ต่อหน้า	๙๒๙	นิโรธแห่งเวทนา	๑๗๒
นิमितเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๑	๑๐๔๒	นิโรธอริยสัง	๔๐๗/๔๐๙
นิमितเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๒	๑๐๔๓	นิโรธอริยสังเป็นสิ่งที่จะต้องทำให้แจ้ง	๘๑๕
นิमितเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๓	๑๐๔๔	นิโรธอริยสัง (อีกนัยหนึ่ง)	๘๑๔
นิमितเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๔	๑๐๔๕	นิวรณ - ข้ำศึกแห่งสมาธิ	๑๓๕๖
นิमितเพื่อการบรรลุอธิจิตประการที่ ๕	๑๐๔๕	นิวรณทั้งห้าคืออกุศลราสี (กองอกุศล)	๑๒๗๖
นิมิตลวงหน้ากล่าวคืออรุณ	๘๙๗	นิวรณบริบูรณ์ย่อมทำอวิชชาให้บริบูรณ์	๓๑๔/๓๓๔
นิมิตลวงหน้าแห่งกุศลธรรมคือสัมมาทิฏฐิ	๘๙๗	นิวรณเป็นเครื่องทำกระแสดิจิตไม่ให้รวมกำลัง	๑๓๕๗
นิमित ๕ ประการสำหรับการบรรลุอธิจิต	๑๐๔๒	นิวรณเป็นเครื่องเศร้าหมองจิตทำปัญญา- ให้ถอยกำลัง	๑๓๓๖
นิยามคือความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย	๓๑๘	นิวรณเป็นอาหารของอวิชชา	๓๓๓
นิยามธรรม (บทสรุปอันแน่นอน) อันเป็น สัมมัตตะ (ภาวะแห่งความถูกต้อง)	๑๓๗๓	นิสสรณะของรูป	๑๖๘
นิรามิสตระ (ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส)	๗๗๖	นิสสรณะในฐานะปัจจัยแห่งการออกไปพ้น	๒๒๙
นิรามิส (ไม่ประกอบด้วยอามิส)	๗๗๖	นิสสรณะ (อุปายเครื่องออก) จากกาม	๙๓๙
		นิสสรณะ (อุปายเครื่องออก) จากรูป	๑๖๘/๙๔๓

บทแห่งอริยสัจสี่ประเสริฐกว่าบททั้งหลาย	๘๕๑	บวชแล้วโดยพิจารณาเห็นว่ามัทกข์หยั่งลง - แล้ว มัทกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว	๑๕๐๐
บทอธิษฐานจิตเพื่อทำความเพียร	๑๑๖๓	บัญญัติได้แต่กามุปาทาน	๒๒๐
บรรเทาปฏิฆานุสัย	๘๗๘	บัญญัติได้แต่กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน - และสัสสปัตตูปาทาน	๒๒๑
บรรเทาอนุสัยคือปฏิฆะ	๑๘๓	บัญญัติได้แต่กามุปาทานและทิฏฐุปาทาน	๒๒๑
บรรพชาที่ไม่เป็นหมัน แต่มีผลมีกำไร ๑๓๙๑		บัญญัติทรัพย์ประจำตัวของศุทธ	๕๔๘
บรรพชาเป็นโอกาส (คือที่ไปรุ่งโรจน์) อันยิ่ง	๑๐๔๒/๑๕๕๐	บัณฑิตประพฤติพรหมจรรย์เพื่อสิ้นทุกข์	๑๓๙๔
บรรลอรุหนต์โดยละมัญญนะหกชนิด	๗๖๙	บัณฑิตมีกรรม (การกระทำเป็นเครื่องหมาย)	๑๔๕๕
บริวารเจ็ดของอริยสัมมาสมาธิ	๑๒๘๖/๑๓๑๑	บัณฑิตละธรรมดำแล้วเจริญธรรมขาว	๘๕๙
บริโศคกามโดยไม่จมกาม	๓๔	บางคราวทรงครองคหบดีจิ๋ว	๖๗
บริโศคเพียงเพื่ออนุเคราะห์	๑๑๒๑	บางคราวทรงบริโศคเสมอขอบปากบาตร	๖๗
บริโศคแล้วโดยชอบด้วยเหตุผล (อายุตนโต)	๑๑๒๔	บางคราวทรงอยู่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คนทั้งหลาย	๖๗
บริษัทข้อปฏิบัติจนวินิตาปริสาโนอกกาจิต - วินิตา	๕๐๖	“บาดาล” คำแทนชื่อของทุกขเวทนา	๑๗๑
บริษัทข้อออกกาจิตวินิตาปริสาโนปฏิบัติจน - วินิตา	๕๐๕	บาดาลไม่มีที่ยืนเหยียบถึง	๑๗๑/๑๗๕
บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ	๑๕๑๑	บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ	๑๐๓๑
บริษัทที่เลิศในบรรดาบริษัท	๑๕๑๒	บุคคลที่กายก็ไม่ออกจิตก็ไม่ออก	๑๐๓๒
บริษัทที่เลิศในบรรดาบริษัททั้งสอง	๕๐๗	บุคคลที่กายก็ออกจิตก็ออก	๑๐๓๒
บริษัทประเสริฐ (อริย)	๑๕๑๒	บุคคลที่กายไม่ออกแต่จิตออก	๑๐๓๒
บริษัทไม่ประเสริฐ (อนริย)	๑๕๑๒	บุคคลที่กายออกแต่จิตไม่ออก	๑๐๓๑
บริษัทเลิศเพราะสนใจโลกุตระสมุญญา	๕๐๕	บุคคลที่ชื่อว่าถึงแล้วซึ่งวิชา	๓๗
บ่วงแห่งมัจจุที่ข้ามได้ยากนัก	๘๕๙	บุคคลที่ชื่อว่าถึงแล้วซึ่งวิชา	๓๗/๒๕๑/
บวชเพื่อรู้ความดับทุกข์	๔๒		๔๐๒

บุคคลที่เพียงแต่จะคิดว่าเด็กอ่อนนอนหงาย- อยู่บนเบาะบ้างเท่านั้น	๑๓๘๕	บุรุษที่ชื่อว่าบุรุษคนสุดท้ายแห่งบุรุษทั้งหลาย	๑๔๘๙
บุคคลที่มเชื่อเหลือ	๖๐๓	บุรุษผู้สูงสุด	๕๐๓
บุคคลที่ศึกษานั้นแหละชื่อว่าเสขะ	๕๖๐	บุรุษพริกที่มีความเร็ว มีผิวพรรณ มีท่าทาง- ผ่าเผยด้วย	๑๕๒๘
บุคคลผู้ลงซึ่งวิชา	๖๘๑	บุรุษพริกที่มีความเร็ว มีผิวพรรณ ไม่มี- ท่าทางผ่าเผย	๑๕๒๗
บุคคลผู้บรรลونهاปาปปรินิพพาน	๖๐๘	บุรุษพริกที่มีความเร็ว ไม่มีผิวพรรณ- ไม่มีท่าทางผ่าเผย	๑๕๒๗
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๑	๖๐๔	“บุรุษโรคเรื้อน”	๒๙๗
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๒	๖๐๔	บุรุษอาชาไนย	๕๐๓
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๓	๖๐๕	บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ	๑๑๓๕
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๔	๖๐๕	เบญจขันธ์	๑๕๔
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๕	๖๐๕	เบญจขันธ์โดยวิภาค	๑๕๔
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๖	๖๐๖	เบญจขันธ์โดยสรุป	๒๒๑
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๗	๖๐๖	เบญจขันธ์ทั้งสามกาลเป็นที่ตั้งแห่งการ- บัญญัติกฎสังขตะ	๒๒๓
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๘	๖๐๖	เบญจขันธ์เป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ตาย	๒๔๖
บุคคลผู้มเชื่อเหลือพวกที่ ๙	๖๐๗	เบญจขันธ์เป็นที่บัญญัติกฎแห่งสังขตะ	๒๒๓
บุคคลผู้มีอุปการะมาก	๗๐	เบญจขันธ์เป็นทุกข์	๒๓๖
บุญญกิริยา	๑๐๒	เบญจขันธ์เป็นธรรมฝ่ายที่แตกสลายได้	๒๓๒
บุพพภาคแห่งการเจริญสมาธิ	๑๓๑๓	เบญจขันธ์เป็นภาวะที่หนัก	๒๔๖
บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความ- สันติสุข	๑๑๓๗	เบญจขันธ์เป็นสิ่งที่ควรรอบรู้	๒๒๑
บุพพภาคแห่งการทำความเพียรเพื่อความ- สันติสุข (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๓๙	เบญจขันธ์เป็นอนัตตา	๒๓๙
บุรพภาคแห่งการเจริญสมาธิ	๑๓๗๘	เบญจขันธ์ไม่เที่ยง	๒๓๓
บุรุษแข็งแรงจับบุรุษอ่อนแอขี่บิบนัน- ทำให้เร่าร้อน	๑๐๔๖	เบญจพิรพทที่ทรงระบุไว้สำหรับภิกษุ	๑๕๑๖
บุรุษตาบอดมาแต่กำเนิด	๔๗๖	เบญจพิรพทที่ไม่เกี่ยวกับตัณหา	๑๕๑๖
บุรุษตามืดมาแต่กำเนิด	๑๗		

ปทานุกรม

๑๗๓๑

“เบ็ดหกตัว”	๓๕๗	ปฏิบัติลำบาก ประสบผลช้า	๑๔๒๗
แบกบันไดไปผาดประสาธซึ่งไม่รู้ว่-		ปฏิบัติลำบาก ประสบผลเร็ว	๑๔๒๘
อยู่ที่ไหน	๑๐๗๗	ปฏิบัติสบาย ประสบผลช้า	๑๔๒๘
โมฆะขามบ่อมใช้ใส่หน้า	๙๖	ปฏิบัติสบาย ประสบผลเร็ว	๑๔๒๙
		ปฏิบัติอย่างที่ความตายจะไม่แลเห็นท่าน	

ป

ปภินเนกทุกข์ที่มีกามตัณหาเป็นมูล	๓๖๖	ปฏิบัติยากการอบรมอินทรีย์	๑๔๓๐
ปฏิขนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกกระทบกระทั่ง)	๓๘๖	ปฏิบัติเป็นเครื่องสะดวกรบกวนการเพิกถอน-	
ปฏิขสัจญา (ความกำหนดหมายอารมณ์ที่-		เสียซึ่งความมั่นหมายทั้งปวง	๕๑๒
กระทบใจ)	๕๓๕	ปฏิบัติเป็นที่สบายแก่การบรรลุนิพพาน	๙๘๓
ปฏิขสัจญาณ (สังโยชน์ คือความโกรธ-			
ไม่ได้ตั้งใจ)	๓๘๘	ปฏิบัติเป็นที่สบายแก่แนวสัจญาณา-	
ปฏิขานุสัย	๑๗๕/๒๒๔	สัจญาตนะ	๕๐๗
ปฏิขานุสัยยอมไม่นอนตาม	๗๘๖	ปฏิบัติเบียดแฉะ (อากาศฟ้าปฏิบัติ)	๘๒๙
ปฏิขจสมุปปาท	๑๖/๓๒๘	ปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้ซึ่งทุกข์	๘๔๕
ปฏิขจสมุปปาทนิโรธวารเป็นทุกขนิโรธ-		ปฏิบัติเพื่อความเป็นอริยบุคคลสี่	๘๕๗
อริยสัจ	๑๓๗๑	ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยิ่งกว่า-	
ปฏิขจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวารเป็น-		สมาธิภาวนา	๘๕๘
สัมมาปฏิบัติ	๑๓๗๐	ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตผลของคนที่เจ็บไข้	๑๔๓๔
ปฏิขจสมุปปนธรรม	๒๖๓/๓๓๘		
ปฏิบัติแต่เพียงทำ, สามยอมเต็มเอง	๗๙๑	ปฏิบัติเพื่อละโอรัมภากิจสังโยชน์ก็คือมรรค	๑๔๑๑
ปฏิบัติเพื่อเบือนหน้าต่อขันธอันเป็นปัจจุบัน	๕๐๐	ปฏิบัติเพื่อเลิกละภยทั้งสมาดาปุตติภย-	
ปฏิบัติเพื่ออริยสัจต้องเป็นธัมมาธิปไตย	๑๕๐๐	และอมาดาปุตติภย	๑๓๙๙
		ปฏิบัติเพื่อสันอาสาสะ	๑๔๒๗
		ปฏิบัติสายกลาง (มัชฌิมาปฏิบัติ)	๘๒๙
		ปฏิบัติให้ถึงความเกิดขึ้นแห่งเวทนา	๑๗๒

ปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งเวทนา	๑๗๒	ประพัตติพรหมจรรย์โดยไม่หวังผล	๑๓๙๒
ปฏิบัติให้ถึงซึ่งนิโรธแห่งกาม	๓๐๙	ประพัตติพรหมจรรย์โดยหวังเข้าสู่เทพนิกาย	
ปฏิบัติให้ถึงซึ่งนิโรธแห่งอาสวะ	๓๙๗		๑๑๖๗
ปฏิบัติใหม่เกรียม (นิชฌามปฏิบัติ)	๙๒๙	ประพัตติพรหมจรรย์โดยหวังผล	๑๓๙๒
ปฏิบัติอันเป็นที่สบายแก่นวสัณฺญาณา -		ประพัตติพรหมจรรย์โดยหวังผลก็มีใช้ -	
สัณฺญาตนะ	๔๗๘	ไม่หวังผลก็มีใช้	๑๓๙๓
ปฏิบัติอันสมควรแก่การเพิกถอนความ -		ประพัตติพรหมจรรย์ทั้งโดยหวังผลและ -	
มันหมายทั้งปวง	๕๑๐	ไม่หวังผล	๑๓๙๓
ปฏิบัติจนวินิตาปริสาในอกกาจิตวินิตา	๕๐๕	ประพัตติพรหมจรรย์นี้เพื่อรอบรู้ทุกข์	๒๖๙
ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)	๑๕๖	ประพัตติพรหมจรรย์เพื่อไปเป็นเทพยดา	
ปฐวีธาตุอันเป็นภายนอก	๑๕๗/๙๕๘		๘๓๓
ปฐวีธาตุอันเป็นภายใน	๑๕๖/๙๕๘	ประพัตติพรหมจรรย์เพื่อละเพื่อตัดอนุสัย	
ปณีตะ (สิ่งประณีต)	๔๕๖/๔๖๓		๔๓๑
ปธานสี่ในฐานะสัมมปปธาน	๑๑๓๒	ประเพณีสวดคิริมานนทสูตร	๑๓๕๕
ปธานสี่ในฐานะแห่งสัมมาวายาโม	๑๑๒๗	ประเภทและอาการแห่งทุกข์ตามหลักทั่วไป	
ปธาน ๔ อย่าง (พิเศษ)	๑๑๓๒		๑๔๘
ปธานียังคะ (องค์แห่งผู้สมควรประกอบ -		ประมวลพรหมจรรย์ตลอดสาย	๑๕๓๙
ความเพียร)	๑๑๕๕	ประมวลสิ่งที่ต้องรู้เกี่ยวกับเวทนา	๑๙๒
ปมาทะ (ความประมาท)	๓๘๒	ประมาณเครื่องกำหนดไม่มีทางที่จะเอามา -	
ประกาศอนุตตรธรรมจักร	๑๔๓	ใช้แก่ผู้ถึงซึ่งความดับแห่งการยึดถือ -	
ประพรมกายด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก		ตัวตน	๗/๐๐
	๑๒๘๑	ประโยชน์ของการเจริญสมาธิ	๑๓๓๖
ประพรมกายด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ		ประโยชน์ที่ตนเข้ามาเป็นพราหมณ์	๕๖๙
	๑๒๘๒	ประโยชน์ที่ตนเข้ามาเป็นสมณะ	๕๖๙
ประพรมกายด้วยสุขหาปีติมิได้	๑๒๘๓	ประโยชน์ที่มุ่งหมายของนิพพิทา	๔๒๓
ประพรมไปตลอดกายด้วยใจอันบริสุทธิ์ -		ประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิมุตติ	๔๒๓
ผ่องใส	๑๒๘๓	ประโยชน์ที่มุ่งหมายของวิราคะ	๔๒๓
		ประโยชน์ที่มุ่งหมายของสัมมาทสฺสนะ	๔๒๓

ประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์	๔๓/๔๔	ปริญาที่แท้จริง	๔๘๗
ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ	๔๓/๔๔	ปรีนิพพาน	๔๔๑
ประโยชน์อันสูงสุดของสัมมัตตะ	๑๔๘๔	ปรีนิพพานเฉพาะตน	๕๑๐/๖๘๔/
“ประสานกันสืบสนตุจรงัก”	๓๑๔		๗๓๑/๗๔๔
ปราโมทย์	๗๔๗	ปรีนิพพานเฉพาะตน (ปัจจุตต์ ปรีนิพพายติ)	
ปราโมทย์ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๗		๕๑๑
ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม	๑๓๑๘	ปรีนิพพานในทฎฐธรรม	๕๐๘
ปรายณะ (ที่สุดทาง)	๔๖๑/๔๖๓	ปรีนิพพานในทฎฐธรรมด้วยการตัดอกุศลมูล	
ปรารณาลาทงที่ชอบอยู่ป่า	๑๒๗๐		๕๐๘
ปรารภโพฆฌค์แล้ว มรรคก็เป็นอัน -		ปรีนิพพานปรียาย (การละจากร้อนสู่เย็น)	
ปรารภด้วย	๘๖๗		๑๔๕๒
ปรารภสติฎฐานแล้ว มรรคก็เป็นอัน -		ปรียติธรรม	๔๗
ปรารภด้วย	๘๖๘	“ปลาติดอวน”	๓๗๐
ปราศจากนิวรรณ์ อุปมาด้วยการพันความ -		ปลาที่เข้าไปสู่ปากแห่งเครื่องดัก	๒๙๕
เป็นทาส	๑๓๐๔	ปลาบปลื้มยินดีด้วยการได้เห็นการบำเรอ -	
ปราศจากนิวรรณ์ อุปมาด้วยการพันทางกันดาร		ด้วยกาม	๘๓๒
	๑๓๐๔	ปวีเวกกถา (เรื่องความสงบ)	๔๖๗
ปราศจากนิวรรณ์ อุปมาด้วยการพันหนั	๑๓๐๓	ปวีเวก (ความอยู่สงบจากกาม)	๕๓๐
ปราศจากนิวรรณ์ อุปมาด้วยการหลุดเรือนจำ		ปทานปธาน	๑๑๒๘
	๑๓๐๔	ปทานปธาน (พิเศษ)	๑๑๓๓
ปราศจากนิวรรณ์ อุปมาด้วยการหายป่วย	๑๓๐๓	ปทานสัญญา (ความสำคัญรู้ในการละเสีย)	
ปราศจากผัสสะหรือเวทนาย่อมไม่มีทางที่ -			๑๑๕๗
จะเกิดทฎฐิ	๓๗๗	ปทานสัญญา (สัญญาในการละ)	๖๘๐
ปราศจากสังจจะแห่งตถา	๖๔๓	บักคาหนิमित	๑๓๑๖
ปริกกมนปรียาย (การละทางผิดสู่ทางถูก)		บักคาหนิमितโดยส่วนเดียว เป็นไปเพื่อ -	
	๑๔๕๑	ความพึงชาน	๑๓๑๖
ปรีญา (ความรอบรู้)	๔๘๗	ปัจจเวกชนนิमितที่แทงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา	
			๑๒๘๔

ปัจจัยของปัญญาขั้น	๙๑๙	ปัญญาขั้นหวมวดจุดูปาตญาณ	๑๕๖๓
ปัจจัยของสัมมาสมาธิ	๑๓๑๔	ปัญญาขั้นหวมวดอาสาวิภยญาณ	๑๕๖๓
ปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์	๒๓๐	ปัญญาขั้นอันเป็นอเสชชะ	๕๕๕/๕๕๖
ปัจจัยเพื่อความเศร้าหมองของสัตว์	๒๓๐	ปัญญาเครื่องเจาะแทงกิเลส(นิพเพทิกปัญญา)	
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมัจฉาทิฎฐิ	๙๓๒		๙๐๗
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฎฐิ	๙๓๒	ปัญญาเครื่องรู้เครื่องเห็น (หลังการบรรลุนิพพาน)	๕๕
ปัจจัยแห่งการกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน	๙๐๓	ปัญญาเครื่องรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสัจ	๑๕๓๓
ปัจจัยแห่งความเศร้าหมองและบริสุทธิ์	๒๓๐	ปัญญาเฉียบแหลม ปฏิภาณงดงาม- คำถามสวยสสวย	๙๐๗
ปัจจัยแห่งทุกข์ (โดยอเนกปริยาย)	๓๖๘	ปัญญาที่เจริญแล้วจะได้อะไร	๙๐๔
ปัจจัยแห่งภวตณหา	๓๑๓	ปัญญาที่ต้องมีในเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์	๙๑๖
ปัจจัยแห่งอวิชชา	๓๓๓	ปัญญาที่เป็นอริยะ	๔๖๗
ปัจเจกสัจจะ	๖๑๓	ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้ว	๑๓๘๑
ปัจโจโรหมอันเป็นอริยะ	๑๔๔๘	“ปัญญาวิมุตต์”	๗/๒๑
ปัญญาปาทานขั้น	๑๕๔/๗๐๓	ปัญญาวิมุตต์โดยนิปปริยาย	๖๖๖
ปัญญาปาทานขั้นเป็นทุกขอริยสัจ	๒๕๖	ปัญญาวิมุตต์โดยปริยาย	๖๖๕
ปัญญาปาทานักขั้น	๒๐๘	ปัญญาวิมุตต์(ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา)	๖๖๒
ปัญญาปาทานักขั้นเป็นทุกข	๒๕๖	ปัญญาสติกับนามรูปดับเพราะวิญญาณดับ	๕๔๑
ปัญญาภาตา (เรื่องปัญญา)	๔๖๗	ปัญญาสัมปทา	๑๑๐๗
(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้องันไป :-)		ปัญญาอันเป็นอาทิพรหมจริยิกา	๙๑๖
ปัญญาขั้นหวมวดญาณทัสสนะ	๑๕๕๘	ปัญญินทรีย์เห็นได้ในอริยสัจสี่	๑๕๑๕
ปัญญาขั้นหวมวดมโนมยิทธิ	๑๕๕๙	ปัญหาเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่อาจจะมองเห็นตัว	๙๕๓
ปัญญาขั้นหวมวดอิทธิวิธี	๑๕๖๐	ปัญหาทางลัทธ	๙๕๓
ปัญญาขั้นหวมวดทิพโสต	๑๕๖๐		
ปัญญาขั้นหวมวดเจโตปริยญาณ	๑๕๖๑		
ปัญญาขั้นหวมวดปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๑๕๖๒		

ผลของอาการที่ตักหาไม่นำไปสู่ภพใหม่	๗๙๐	ผัสสายตนะหกประการ	๙๓๓
ผลที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีมัจฉัตตะ	๑๔๖๘	ผัสสอาหาร	๘๗๙/๙๗๒
ผลที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีสัมมัตตะ	๑๔๖๙	ผัสสอาหารควรเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่-	
ผลสำเร็จแห่งการกำจัดอกุศลวิตก	๑๐๔๖	โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม)	๙๗๒
ผลสี่แห่งสขุฉลิกานุโยคของสัมมาทิฏฐิ	๘๓๖	ผาสกธรรมชาติสำหรับผู้เกลียดต่อทุกข์	๑๔๗๙
ผลสืบต่อของสัมมาอาชีวะ	๑๑๒๒	ผ้าขจรจะกลายเป็นผ้าที่เต็มอยู่ในหีบผ้าของ-	
ผลแห่งการถอนความมั่นหมายในธรรม-		กหบดี	๑๑๑๒
หังปวง	๕๑๐	ผู้กระทำที่สุดทุกข์ได้เพราะรู้เฉพาะซึ่ง-	
ผลแห่งการท่องเที่ยวไปในโคจรอันเป็น-		มานะโดยชอบแล้ว	๓๙๓/๔๙๔/๖๓๔/ ๖๘๓
วิสัยแห่งบิดาตน	๑๕๑๖	ผู้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในทวิภูตรธรรม	๗๖๒
ผลแห่งการปิดกั้นอ้าวสะหังปวงโดยเจตวิริ		ผู้กระทำเพียงบางส่วน ย่อมทำให้สำเร็จได้-	
	๖๓๔	บางส่วน	๕๖๔
ผลแห่งการเห็นเวทนาโดยถูกต้อง	๑๘๒	ผู้กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ-	
ผลแห่งความเป็นโสดาบัน	๕๙๕	อันหาอ้าวสะมิได้	๕๖๔/๖๖๑
ผลแห่งพรหมจรรย์	๘๖๐	ผู้กระทำให้แจ้งซึ่งอนาสวเจโตวิมุตติปัญญา-	
ผลอันบุคคลพึงบรรลุด้วยเสขญาณ	๔๙๕	วิมุตติ	๖๒๗/๗๑๒/๘๓๗
ผัสสนิโรธมีในท่ามกลาง	๗๖๒	ผู้กระทำให้บริบูรณ์ก็ย่อมทำให้สำเร็จได้-	
ผัสสสมุทัยเป็นส่วนสุดข้างที่สอง	๗๖๒	บริบูรณ์	๕๖๔
ผัสสละ	๑๘๓/๒๒๒	ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิ่งอันเลิศ	๑๓๘๔
ผัสสละถูกต้องแล้วมากมายเท่าไรก็ยังไม่มี-		ผู้กลัวต่อความเป็นทาสของกิเลส	๑๑๓๐
กิเลสท่วมทับใจ	๑๔๘๐	“ผู้กล่าวซึ่งธรรม” (ธมมกถิก)	๗๕๐
ผัสสละทั้งหลายย่อมถูกต้องภูตสัตว์ผู้อยู่ปกติแล้ว		ผู้กล่าวโดยธรรม (ธมมาวาทิ)	๘๖๔
	๑๐๘๘/๑๐๘๙	ผู้กล่าวโดยวินัย (วินยาवาทิ)	๘๖๔
ผัสสละที่ไม่เป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน		ผู้กล่าวโดยอรรถ (อตุถาวาทิ)	๘๖๔
	๘๖๑	ผู้กล่าวตามกาล (กาลาวาทิ)	๘๖๔
ผัสสละเป็นส่วนสุดข้างหนึ่ง	๗๖๒	ผู้กล่าวตามกาล (กาลาวาทิ)	๘๖๔
ผัสสละอันเป็นไปกับด้วยความเบียดเบียน	๘๖๑	ผู้กล่าวถูกต้องตามที่เป็นอย่างจริง (ภูตาวาทิ)	๘๖๔

ผู้กล่าวโอวาทที่เขากล่าวกันอยู่ในโลก- แต่ไม่ยึดมั่นความหมายไร ๆ	๔๕๕	ผู้ซึ่งอยู่ในภพ	๕๑๒
ผู้กลืนเบ็ดของมาร	๓๕๗	ผู้ขาดจากความรู้สึกว่าสิ่งไม่ปฏิกุศลและสิ่ง- ปฏิกุศลเสียทั้งสองอย่าง	๙๙๒
ผู้กายสัทธิ	๖๖๖	ผู้ข้ามได้แล้วซึ่งเครื่องขังในโลก	๖๒๐/ ๑๓๔๒
ผู้กายสัทธิ (ตามคำของพระอรหันต์)	๖๖๗	ผู้ข้ามพ้นโลกที่ยังไม่เชื่อว่าข้ามพ้นโลก	๖๑๙
ผู้กำจัดมารและเสนามารเสียได้	๔๗๑	ผู้ข้ามเสียได้ซึ่งความเกิดและความแก่	๕๖๙/๖๑๑
ผู้กำลังจะไม่ยึดถือ	๕๕๑	ผู้เขมปปีตัต (ตามคำของพระอรหันต์)	๖๗๕
ผู้กำลังต้องการทางนั้นอยู่	๕๐	ผู้เข้าถึงซึ่งเจโตสมาธิอันไม่มีนิमित	๖๗๒
ผู้กำลังโน้มเอียงไปสู่นิพพาน	๖๕๓	ผู้เข้าถึงแนวสัจญาณาสัจญาตนะ	๖๖๐
ผู้กำหนดนิมิตนั้นได้	๑๑๙๖	ผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ	๖๖๐
ผู้กำหนดนิมิตนั้นไม่ได้	๑๑๙๕	ผู้เข้าถึงสัจญาเวทยิตินิโรธ	๖๖๐
ผู้เกิดอยู่อย่างมีเครื่องผูกพัน	๒๔๙	ผู้เข้าถึงอากาสนัญญาตนะ	๖๕๙
ผู้แก้อยู่อย่างผู้มีเครื่องผูกพัน	๒๔๙	ผู้เข้าถึงอากิญจัญญาตนะ	๖๖๐
(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ผู้เข้าไปเพ่งเป็นอย่างดีแล้วเพราะเห็นการ- ละอภิขณาและโทมนัส	๘๐๙
ผู้ขมจิตในสมัยที่ควรขม	๑๔๓๘	ผู้เข้าไปหาเป็นผู้ไม่หลดพัน	๖๘๓
ผู้ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง	๑๔๓๘	ผู้คงที่	๕/๔๔๖
ผู้ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรทำจิตให้ร่าเริง	๑๔๓๘	ผู้คงที่อยู่	๖๑๐
ผู้เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัยที่ควรเข้า- ไปเพ่งอย่างยิ่ง	๑๔๓๘	ผู้ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทวิภูติสัมปทา	๕๗๐
ผู้มึนจิตโน้มไปในธรรมประณีต- (ปณินตาริมุตติโก)	๑๔๓๘	ผู้ควรแก้ความสันไปแห่งทุกข์	๙๓๑
ผู้ยินดียิ่งในนิพพาน (นิพพานาราม)	๑๔๓๘	ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์	
ผู้ขะแยงต่อสิ่งที่ควรขะแยง	๓๙๙	ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ	๔๓/๕๖๗
ผู้ขะแยงต่อสิ่งที่ไม่ควรขะแยง	๓๙๙	ผู้ควรถูกรัตราหน้า	๒๒๔/๒๒๖
ผู้ข้องติดในสิ่งนั้น ๆ เรียกว่า สัตว์	๔๒๑	ผู้ควรถูกเรียกว่าเป็นกาลวาที	๕๐๘
ผู้ข้องแล้วด้วยสัจญ์	๒๘๑		

ผู้ควรถูกเรียกว่าเป็นนอกลาวาทิ	๓๘๔	ผู้ฉลาดในการดำรงอยู่ในสมาธิ	๑๓๑๒
ผู้คัดค้านต่อภวทิกฎุ์	๓๗๑	ผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ	๑๓๑๒
ผู้คัดค้านต่อวิภวทิกฎุ์	๓๗๑	ผู้มปฏติกระทำ (สมาธิ) โดยเอื้อเฟื้อ	๑๓๑๒
ผู้เคลื่อนจากสัทธิธรรมเพราะลาภ	๑๒๗๐	ผู้มปฏติกระทำ (สมาธิ) โดยติดต่อ	๑๓๑๒
ผู้ใคร่ในสิกขา	๑๓๔๕	ผู้มปฏติกระทำด้วยธรรมเป็นที่สบาย - (แก่สมาธิ)	๑๓๑๒
ผู้ายที่จะสลัดคืนซึ่งอุปาทาน- (สอุปปฏินิสสคคิ)	๑๔๕๐	ผู้ฉลาดในฐานะเจ็ดประการ	๖๒๒
ผู้เิงหัวอยู่ในช่ายนน	๓๗๑	ผู้ฉลาดในวาระจิตแห่งตน	๑๑๓๗/๑๑๓๘
ผู้จบเวท	๑๗๕/๓๙๔	ผู้ชนะโลกแล้วทั้งเบองบนเบองขวาง- และเบองล่าง	๖๑๘
ผู้จนนำครราวเดียวแล้วก็จมเลย	๗๒๗	ผู้ชทาง	๕๐
ผู้จมลงแล้วในบาดาล (แห่งเวทนา)	๑๗๑/๑๗๕	ผู้ชว่าทำโพชฌงค์ทั้งเจ็ดให้บริบูรณ์	๘๑๓
ผู้จะมาสโลกน้อกครั้งเดียวแล้วกระทำที่สุด- แห่งทุกขได้	๕๖๒	ผู้ชว่าทำสติปฏิฐานทั้งสี่ให้บริบูรณ์	๘๐๙
ผู้จักเกิดในภพแห่งมนุษย์หนเดียว	๕๖๒	ผู้ชว่ามีวิชชา	๒๕๑
ผู้จักตรัสธรรมได้ในกาลเบองหน้า	๕๗๑	“ผู้ชว่าไม่ทำตามคำสอนของเรา”	๑๓๓๐
ผู้จักต้องท่องเทียวไปสู่สกุลสองหรือสามครั้ง	๕๖๒	ผู้ชอ่านาจให้เป็นไปในกามที่ผู้นนริมิตให้	๑๐๔๘
ผู้จักถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ในธรรม- วินัยน	๑๑๓๔	ผู้ดับตัณหา	๕๕๑
ผู้จากโลกน ไปสู่โลกนอย่างผู้มีเครื่องผูกพัน	๒๔๙	ผู้ดับเยนด้วยองคณนๆ (ตทงคณนพพุด)	๖๗๖
ผู้เจริญด้วยความเจริญของพระอริยเจ้า	๑๐๑๒	ผู้ดับเยน (ปรีนินพพตา) ในโลก	๘๖๐
ผู้เจริญด้วยความเจริญทั้งสองฝ่ายใน- ทิกฎุ์ธรรม	๑๐๑๓	ผู้ดับเยนสนิทแล้ว	๕
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)		ผู้ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือ	๔๑๙
ผู้ฉลาดในการเข้าสู่สมาธิ	๑๓๑๒	ผู้ดับสนิทรอบในภายใน	๙๙๑
		ผู้เดินสดทางสายไกลแล้ว	๖๐๙
		ผู้ได้จิตตสมาธิในธัมมสมาธิ	๙๙๙
		ผู้ได้เจโตสมณะแต่ไม่ได้ธัมมวิปัสสนา	
			๑๔๖๔/๑๔๖๖

ผู้ได้เจโตสมณะในภายในได้ธัมมวิปัสสนา-
ธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๑

ผู้ได้เจโตสมณะในภายในแต่ยังไม่ได้-
ธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๐

ผู้ได้โดยง่ายซึ่งกถาสิบ ๔๖๗

ผู้ได้ทั้งเจโตสมณะและธัมม-
วิปัสสนา ๑๔๖๕/๑๔๖๗

ผู้ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ๔๔๕

ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๗๒๑

ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่มีใครกล่าวให้-
เป็นมรรคที่กล่าว ๗๒๑

ผู้ได้ทำมรรคที่ยังไม่มีใครรู้ให้มีคนรู้ ๗๒๑

ผู้ได้ธัมมวิปัสสนาแต่ไม่ได้เจโต-
สมณะ ๑๔๖๕/๑๔๖๖

ผู้ได้บรรลถึงประโยชน์ของตนแล้ว ๔๔๕

ผู้ได้พ้นแล้วในทุกๆ สิ่ง ๖๐๙

ผู้ได้รับความสุขอันหยั่งลงสู่พรหมจรรย์-
ในกาลอันควร ๕๗๔

ผู้ได้สุขวิหารในทิวาสธรรม ๑๑๙๖

ผู้ได้เห็นนอชิ่งพระสัทธรรม ๕๙๙

ผู้ได้ธัมมวิปัสสนาธัมมวิปัสสนาแต่ไม่ได้-
เจโตสมณะในภายใน ๑๑๔๐

ผู้ตกอยู่ในที่มีต ๒๓

ผู้ตกอยู่ในหลุมเพลิงเป็นนิจ ๒๕

ผู้ตกคนิพโต ๖๗๖

ผู้ต้องกลับไปสู่อานาจของมารอีก ๔๓๙

ผู้ตรองความทุกข์เพียงดังลูกศรที่-
คอยทิ่มแทงในภพได้ ๖๑๑

ผู้ตรองต่อคือกิเลสที่จะต่อภพต่อชาติ ๖๑๐

ผู้ตั้งทัฬหะซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิตอัน-
ตั้งไว้ด้วยดี ๙๒๕

ผู้ตั้งอยู่ในธรรมจนกระทั่งกายแตก ๑๗๕/
๓๙๔

ผู้ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่งกุศล ๙๕๐

ผู้ตั้งอยู่อย่างลิดรอนซึ่งรากฐานแห่ง-
อกุศล ๙๕๑

ผู้ตามประกอบเจโตสมณะในภายใน ๑๓๔๐

ผู้ตามประกอบไตรสิกขา ๑๕๔๕

ผู้ตามประกอบในธรรมเป็นเครื่องต้น ๑๑๕๑

ผู้ตามมาในภายหลัง ๗๒๑

ผู้ตามเห็นกายในกาย ๘๐๖/๘๐๙/๑๑๗๙/๑๑๙๘

ผู้ตามเห็นความเป็นของน่าเบื่อหน่าย-
ในสัญญาขนิยธรรม ๓๙๙/๗๗๑

ผู้ตามเห็นความเป็นของน่ายินดีใน-
สัญญาขนิยธรรม ๗๗๑

ผู้ตามเห็นความเป็นทุกข์ในขันธ ๔๙๑

ผู้ตามเห็นความเป็นอนัตตาในขันธ ๔๙๑

ผู้ตามเห็นความไม่เที่ยงในขันธ ๔๙๐

ผู้ตามเห็นจิตในจิต ๘๐๘/๘๑๒/๑๑๗๙/๑๒๐๐

ผู้ตามเห็นธรรมในธรรม ๘๐๙/๘๑๓/๑๑๗๙/
๑๒๐๑

ผู้ตามเห็นเวทนาในเวทนา ๘๐๗/๘๑๑/๑๑๗๙/
๑๑๙๙

ผู้ตามเห็นนอชิ่งความเกิดขึ้นและ-
ความเสื่อมไปในอุปาทานขันธห้า ๙๙๖

ผู้ตายคาประตุนิพพาน	๖๕๑	ผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฏฐิ (อิกนัยหนึ่ง)	๕๘๓
ผู้ตายอยู่อย่างผู้มครองผูกพัน	๒๔๙	ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยทัสสนะ	๕๘๘
ผู้ตัดบัว	๒๑๖	ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยทิวฏฐิ	๕๘๘
ผู้คิดเหี่ยวโลก	๑๓	ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยรัตนะเจ็ด	๖๑๗
ผู้ถอดกลอนประตอออกเสียได้- (นิรโรคโไพ)	๖๔๘	ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยองค์ (แห่งสัม- มัตตะ) ทังสิบ	๖๑๗
ผู้ถอนความเห็นว่าเป็นจริงดังไปคนละ- ทางจนเสียแล้ว	๖๑๓	ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส (แห่งนิพพาน)	๕๗๗
ผู้ถอนตนจากโลก	๑๒๔	ผู้ถึงแล้วซึ่งนิพพานในทิวฏฐิธรรม	๔๘๐
ผู้ถอนตัณหาขึ้นได้กระทั่งราก	๔๑๙	ผู้ถึงอาเนญชา	๑๐๗
ผู้ถอนรากแห่งความรักและความ- เกลียดได้	๖๓๗	ผู้ถือเอาแก่นสารทางฝ่ายกายได้ด้วย	๑๐๑๒
ผู้ถอนลิมสลักได้แล้ว (อกุชิตตปฺลิโม)	๖๔๘	ผู้ถือเอาซึ่งนิมิตแห่งจิตได้อยู่ จักทำ- สมาทิวฏฐิให้บริบูรณ์ได้	๔๓๑
ผู้ถอนเสาระเนียดขึ้นเสียได้ (อพุ- พฺเพหสิโก)	๖๔๘	ผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการถือเอา- โดยแยกเป็นส่วน ๆ	๑๓๓๕
ผู้ถึงความเจริญงอกงามในธรรมวินัยนี้	๑๑๓๔/๑๒๔๕/๑๔๕๓	ผู้ถือเอาในลักษณะที่เป็นการรวบรวมถือเอา- ทั้งหมด	๑๓๓๕
ผู้ถึงความตายหรือความทุกข์เจียนตาย	๖๕๒	ผู้ถูกกระทำแล้วให้ตกอภัยในแห่งข้าย	๓๗๑
ผู้ถึงความเบเนเทพ	๑๐๖	ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็- ปิดพรว	๓๘๔
ผู้ถึงความเบเนพรหม	๑๐๗	ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็- ยอมรับไม่ปิดพรว	๕๐๘
ผู้ถึงความเบเนอริยะ	๑๐๗	ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง- ก็พยายามที่จะทำให้แจ้งชัด	๕๐๘
ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว	๕๘๘	ผู้ถูกกล่าวหาด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง- ก็ไม่พยายามที่จะทำให้แจ้งชัด	๓๘๕
ผู้ถึงซึ่งวิชา	๖๘๑	ผู้ถูกตัดสินหาปกคลุมแล้ว	๒๘๐
ผู้ถึงซึ่งอวิชา	๔๐๑/๔๐๒/๑๐๐๙		
ผู้ถึงทบซึ่งธรรมอันเป็นสาระ	๔๔๖		
ผู้ถึงทบสันติบทในโลกนี้	๑๐๓๑		
ผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฏฐิ	๕๘๑-๕๘๓		

ผู้ทุมาโรใจบาปไม่ทำอะไรให้ได้-		ผู้บวชแล้วโดยชอบ	๔๒
ตามชอบใจ	๖๘๓	ผู้บอกทางและผู้เดินทางมีการหลุดพ้น-	
ผู้ทุมาโรอันมีบาปกระทำอะไรไม่ได้	๖๘๕	อย่างเดียวกัน	๗๒๑
ผู้ที่ไม่ยึดถือแม่ในนิพพาน	๕๕๔	ผู้แบกของหนัก	๓๕๗/๓๕๘/๔๑๘
ผู้ที่ยังต้องมองสีหน้าของผู้อื่น	๑๐๐	ผู้ปฏิบัติจนเสร็จกิจในพรหมจรรย์แล้ว	๖๑๑
ผู้ที่ยังไม่รู้จักนิพพาน	๕๕๒	ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม	๙๐๗
ผู้ทั้งหมดความยึดถือในทุกสิ่ง	๕๕๓	ผู้ปฏิบัติเปรียบด้วยนักรบ	๖๔๖
ผู้ที่เหมือนกับถูกนำตัวไปเก็บไว้-		ผู้ปฏิบัติเพื่อความดับเย็นเป็นนิพพาน	๖๕๔
ในสวรรค์	๑๕๗๑	ผู้ปฏิบัติเพื่อหมดบาป	๔๗๐
ผู้ที่เหมือนกับถูกนำตัวไปเก็บไว้ในนรก	๑๕๗๐	“ผู้ปฏิบัติแล้วซึ่งธรรมตามสมควรแก่-	
ผู้เที่ยงแท้ต่อพระนิพพาน (นียต)	๕๖๑/๕๗๑/	ธรรม” (ธมมานุสรมปฏิบัติปุนโน)	๗๕๐
	๕๗๒/๕๙๓	ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อชนะโลกทั้งสอง	๑๐๙๓
ผู้เที่ยงแท้ต่อสัทธรรม (สัทธมมุนียโต)	๕๙๖	ผู้ปฏิบัติอย่างเดียวกันมีผลต่างกัน	๕๖๔
ผู้ธมมานุสรี	๖๗๐	ผู้ปรกติดอยู่ได้เพราะเห็นธรรม-	
ผู้น้อมใจด้วยความรู้สึกว่ “งาม” เท่านั้น	๖๕๙	ลักษณะท่า	๒๕๘
ผู้น่าอภิขมาและโหมนัสในโลกออกเสีย-		ผู้ประกอบด้วยกามโยคะและภวโยคะ	๑๐๔๙
ได้	๘๐๖/๘๐๙/๑๑๙๘/๑๒๓๑/๑๒๓๒	ผู้ประกอบด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์	๓๕๙
ผู้นิพพาน (ตามคำของพระอานนท์)	๖๗๔	ผู้ประกอบด้วยตณฺหาสัญญูชน	๒๘๒
ผู้บรรลุคุณวิเศษอันโอฬารยิ่งกว่า-		ผู้ประกอบด้วยบัญญัติซึ่งสามารถ-	
ที่บรรลุอยู่ก่อน	๑๒๓๑	กำหนดความเกิดขึ้นและความดับ	๑๑๕๕
ผู้บรรลุฉานที่ ๑	๑๕๕๕	ผู้ประกอบด้วยวิชาอันเป็นเสขะ	๕๘๘
ผู้บรรลุฉานที่ ๒	๑๕๕๖	ผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ	๑๑๗๗/๑๕๕๒
ผู้บรรลุฉานที่ ๓	๑๕๕๗	ผู้ประกอบด้วยวิชา	๓๗
ผู้บรรลุฉานที่ ๔	๑๕๕๗	ผู้ประกอบด้วยยอสาธารณญาณ	๕๙๖
“ผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในกสิฐ-		ผู้ประกอบฝึกฝนเพื่อบรรลุอิฉิต	๑๐๔๒
ธรรม” (กสิฐธมมุนิพพานปโต)	๗๕๐	ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์หก	๖๑๒
ผู้บรรลุแล้วตามลำดับซึ่งทันตภูมิ	๖๑๘	ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยธรรม ๔ เพื่อ-	

ความเป็นโสดาบัน ๕๗๓	ผู้ปรีนิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร- เร็วแรง ๕๖๓
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้ง- ๘ ชื่อว่าเป็นพระเสขะ ๕๕๗	ผู้ปรีนิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความ- เพียรเร็วแรง ๕๖๓
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้ง ๑๐ ชื่อ- ว่าเป็นพระอรหันต์ (พระอเสขะ) ๕๕๗	ผู้ปรีนิพพาน (ตามคำของพระอานนท์) ๖๗๔
ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์แห่งการ- บรรลซึ่งโสดา ๕๗๘	ผู้ปรีนิพพานในทิวฐธรรม ๕๐๙
ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ ๕๘๘	ผู้ปรีนิพพานในระหว่างอายุยังไม่- ทันถึงกึ่ง ๕๖๓
ผู้ประกาศธรรมในลักษณะบันลือ- สีหนาท ๖๑๘	ผู้ปรีนิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจน- ถึงที่สุด ๕๖๓
ผู้ประเดี่ยวยอมรับประเดี่ยวกัดคำณ ๓๗๑	ผู้ปลงภาระลงได้แล้ว ๔๔๕
ผู้ประพฤติเข็ตวจจาระของตนด้วยมือ ๘๓๐	ผู้บัญญัติวิมุตต์ ๖๖๒
ผู้ประพฤติเปลือยกาย ๘๓๐	ผู้บัญญัติวิมุตต์ (ตามคำของพระอานนท์) ๖๖๕
ผู้ประเสริฐในโลก ๖๑๗	ผู้บัญญัติวิมุตต์ (อีกนัยหนึ่ง) ๖๖๓
ผู้ปรารภความเพียรไม่ทอดทิ้งธุระ- ในกุศล ๑๑๕๕	ผู้บังคับทิศทางหกโดยเฉพาะ ๑๐๙๕
ผู้ปราศจากกามโยคะแต่ยังประกอบ- ด้วยภวโยคะ ๑๐๔๙	ผู้เป็นเกพลี ๖๒๐
ผู้ปราศจากกามโยคะและภวโยคะ ๑๐๔๙	ผู้เป็นเกพลีบุคคลในพุทธศาสนา ๖๒๒
ผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้ว- เสวยเวทนา ๗๖๓	ผู้เป็นทตงแห่งความเคารพ ๙๑๗
ผู้ปราศจากความครั่นคร้าม ๙๔	ผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ๙๐๘
ผู้ปราศจากภยเวรโดยสิ้นเชิง ๖๑๗	ผู้เป็นบุตรที่เกิดแต่อกพระพุทธเจ้า ๖๑๗
ผู้ปราศจากสิ่งเสียบแทงแห่งจิต ๖๔๔	ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงคิดประทุษ- ร้ายตถาคต ๕๘๓
ผู้ปราศจากอาลัย ๔๙๔	ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงถือศาสนาอื่น ๕๘๓
ผู้ปรีนิพพานเฉพาะตน ๕๑๒/๖๓	ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงทำสงฆ์ให้- แตกกัน ๕๘๓
	ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิตบิดา ๕๘๓
	ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิต- พระอรหันต์ ๕๘๓

ผู้เป็นไปไม่ได้ที่จะพึงปลงชีวิตมารดา ๕๘๓
 ผู้เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ๖๓๕
 ผู้เป็นพหุสผู้ทรงธรรม ๙๐๗
 ผู้เป็นมหานาคผู้จัดตั้งมันแล้ว ๖๑๗
 ผู้เป็นมหาวีระเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ๖๑๗
 ผู้เป็นมุนีล่วงเสียได้ซึ่งโยคะกิเลส ๔๓๐
 ผู้เป็นอุคตบุรุษ ๖๑๐

ผู้เปรียบเหมือนต้นไม้อใหญ่ ๆ ถูก-
 เครื่องเอากลุมแล้วพินาศ ๓๘๕/๕๐๙

ผู้เปิดเผยตนเองตามที่เป็นอย่างจริง ๑๑๕๕
 ผู้ไปสู่สังสารวัฏ ๔๒๙
 ผู้ศรัทธาครั้งหนึ่งแล้วจึงจมเลย ๗๒๗
 ผู้ศรัทธาแล้ว เดินเข้ามาถึงที่ตนแล้ว ๗๒๘
 ผู้ศรัทธาแล้ว เดินเข้าหาผิง ๗๒๘
 ผู้ศรัทธาแล้ว ถึงฝั่งข้ามชนบทแล้ว ๗๒๙
 ผู้ศรัทธาแล้วยืนอยู่ ๗๒๗
 ผู้ศรัทธาแล้วเหลียวดูรอบ ๆ อยู่ ๗๒๘
 ผู้พ้นไปจากรูป อรูป สุข ทุกข์-
 โดยสันเชิง ๔๔๑

ผู้พ้นพิเศษเพราะความสันตตัหา ๖๓๔
 ผู้พ้นแล้วจาก (เครื่องผูกแห่ง) มาร ๒๑๖
 ผู้พรากมาเสียจากกิเลสสาვეได้หมด ๖๑๐
 ผู้พอกพูนบาปกรรมเนื่องนิตย์ ๒๗๓
 ผู้พอใจในความไม่เห็นข้า ๑๑๑๐

ผู้พิจารณาไกร่กรรมธรรมโดยวิธี-
 สามประการ ๖๒๒/๖๒๖

ผู้พิจารณาเห็นสภาพที่มั่งและมี-
 หย่อนในวิสัยโลก ๖๑๑
 ผู้เปล็ดเปล็นอยู่ในสิ่งที่เบ่งทุกข์ ๒๕๑
 ผู้เพียรเพ่งเผือกเลสอยู่ ๔๗๐
 ผู้มีมัดแต่เห็นเป็นของอร่อยใน-
 สัญโญชนิยธรรม ๓๘๗
 ผู้มาถึงพระสัทธรรมนแล้ว ๕๘๘
 ผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัสใน-
 ทิฏฐธรรม ๑๔๓๖

ผู้มากอยด้วยความรู้สึกเบื้อหน่ายในขันธ ๔๙๐
 ผู้มิได้เบียดเบียนสัตว์ที่สะดังหัวน-
 ไหวและไม่สะดังหัวนไหว ๙๙๙
 ผู้มีกระแสในเบ่องบนไปถึงอกนิฏฐภาพ ๕๖๓
 ผู้มีกัลยาณธรรม ๖๒๗
 ผู้มีกัลยาณปัญญา ๖๒๗
 ผู้มีกัลยาณบัตมุงปัญญาเป็นเบ่องหน้า ๑๔๘๐
 ผู้มีกัลยาณศีล ๖๒๗
 ผู้มีกามอันตนเข้าไปดำรงอยู่ ๑๐๔๘
 ผู้มีการตรัสรู้พร้อมในเบ่องหน้า ๕๖๑
 ผู้มีการปรินิพพานในภพนั้น ๕๖๓
 ผู้มีการศึกษามีปัญญาเครื่องเจาะ-
 แแทงกิเลส ๙๐๗
 ผู้มีการศึกษาแล้วแทงตลอดซึ่งเนอ-
 ความด้วยปัญญา ๙๐๗
 ผู้มีการสติบ ๑๗๑/๒๔๗/๒๕๗/๓๘๑/๓๘๔/
 ๕๑๔/๕๑๕/๖๑๘/๖๒๘/๖๕๕/๖๗๘/๖๘๑
 ๖๘๒/๗๔๒/๗๘๘/๑๐๑๖/๑๐๕๑/๑๒๔๖/
 ๑๓๑๐

“ผมการอยุ่อย่างมีเพื่อนสอง”	๓๕๙	ผมความพิน้อย่างว่างกิเลสเป็นโคจร	๖๑๐
“ผมการอยุ่อย่างอยู่คนเดียว”	๓๖๐	ผมความพอใจในความคลุกคลีกัน-	
ผมกายสังขารอันสงบว่างบแล้ว	๖๑๔	เป็นหม	๔๓๐
ผมกายอันเครียดครัดในการปฏิบัติ-		ผมความเพียรอันปรารถแล้ว	๔๖๗
ธรรม	๑๑๓๘	ผมความยินดีในธรรมอันไม่ทำ-	
ผมกำเนิดเดรัจฉานสิ้นแล้ว	๕๗๗	ความเนิ่นช้า	๖๓๗
ผมกิเลสอันเป็นเครื่องผูกจิตให้อยู่-		ผมความสงสัยอันข้ามได้แล้ว	๙๔
กับภพสิ้นไปรอบแล้ว	๔๔๕	ผมความสำเร็จถึงที่สุด	๖๓๕
ผมโกสัชชะ	๓๘๓	ผมเอว่องผกแห่งมาร	๒๑๖
ผมความเกษมจากโยคะถึงที่สุด	๖๓๕	ผมจักษ	๔๔๖
ผมความดำริไม่ขุ่นมัว	๖๑๔	ผมจิตเป็นมัทคคตะอันไพบลย์-	
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		อธิษฐานจิตครอบงำโลกอยู่	๙๖๓
ผมความต้องการน้อย	๑๑๘๘	ผมจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ได้ตาม-	
ผมอาหารน้อย	๑๑๘๘	เป็นจริง	๗๕
ผมไม่มีความมีนชา	๑๑๘๘	ผมจิตไม่เข้าไปมีอนุสัยในแต่ละขันธ์	๒๒๕
ผมสุขุมมาก	๑๑๘๘	ผมจิตสงบแล้วในภายใน	๔๒๖
ผมพิจารณาเห็นเฉพาะอยู่ซึ่งจิตอัน-		ผมจิตสทหคตด้วยกรรมา	๑๕๐๙
หลุดพ้นแล้ว (ตามลำดับ)	๑๑๘๘	ผมจิตสทหคตด้วยมุตตา	๑๕๐๙
ผมได้ตามปรารถนาซึ่งกถาอันเป็น-		ผมจิตสทหคตด้วยเมตตา	๑๕๐๙
ไปเพื่อการขัดเกลากิเลส	๑๑๘๘	ผมจิตสทหคตด้วยเมตตาแผ่ไป	๑๓๒๖
ผมอยู่บ่ามีเสนาสนะอันสงัด	๑๑๘๘	ผมจิตสทหคตด้วยอเบกขา	๑๕๐๙
ผมความเนิ่นช้าเป็นทมายินดี	๓๗๒	ผมจิตหลุดพ้นด้วยดี	๖๑๔
ผมความประพฤติกู้เข้ากันได้ในเพื่อน-		ผมจิตหลุดพ้นเพราะสิ้นภวนตติ	๔๔๖
สพรหมจารี	๙๒๐	ผมจิตอันกามราคะกลุ้มรม	๓๙๑
ผมความเป็นโดยประการอัน	๕๑๒	ผมจิตอันกามราคะไม่กลุ้มรม	๓๙๑
ผมความพิน้อย่างไม่มีอะไรให้หมาย-		ผมจิตอันความทุกข์รวบรัดแล้ว	๒๕๕
ได้เป็นโคจร	๖๑๐	ผมจิตอันความโลกกลมุ่มแล้ว	๓๘๔

ผู้มีจิตอันความโลภไม่กลุ้มรุมแล้ว	๕๐๘	ผู้มีทศตแห่งกิจถึงที่สุด	๖๓๕
ผู้มีจิตอันโทสะวิ่งรัดแล้ว	๔๘๑	ผู้มีทศศีลยะ	๓๘๓
ผู้มีจิตอันพยาบาทกลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีธรรมญาณและอันวิญาณ	๕๘๗
ผู้มีจิตอันพยาบาทไม่กลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีธรรมเป็นประทีป	๑๑๗๘
ผู้มีจิตอันโมหะวิ่งรัดแล้ว	๔๘๒	ผู้มีธรรมอันไม่ทำความเห็นซ้ำเป็น-	
ผู้มีจิตอันราคะวิ่งรัดแล้ว	๔๘๑	ที่มายินดี	๖๓๗
ผู้มีจิตอันวิจิกิจฉากลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีธรรมอันไม่รู้สึก้อม (อุปริทานธมฺโม)	๕๕๖
ผู้มีจิตอันวิจิกิจฉาไม่กลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีนรกสิ้นแล้ว	๕๗๗
ผู้มีจิตอันสักกายทิฏฐิกลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีปกติตามเห็นกายในกาย	๑๓๒๒
ผู้มีจิตอันสักกายทิฏฐิไม่กลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีปกติตามเห็นความเกิดขึ้นและ-	
ผู้มีจิตอันสีลัพพตปรามาสกลุ้มรุม	๓๘๑	ความเสื่อมไปในขันธ	๘๑๘
ผู้มีจิตอันสีลัพพตปรามาสไม่กลุ้มรุม	๓๘๑	ผู้มีปกติตามเห็นความตั้งขึ้นและ-	
ผู้มีจิตอันหาขอบเขตมิได้	๖๕๖	เสื่อมไปในอุปาทานขันธทั้งห้า	๑๒๘๐
ผู้มีเจตโสสินัตตา	๓๘๓	ผู้มีปกติตามเห็นความไม่งามในกาย	๕๘๘
ผู้มีเจตโสวิกเขปะ	๓๘๓	ผู้มีปกติตามเห็นจิตในจิต	๑๓๒๔
ผู้มีใจยินดีในการบำเพ็ญ	๑๑๐๘	ผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรม	๑๓๒๔
ผู้มีใจยินดีในการละ	๑๑๐๘	ผู้มีปกติตามเห็นว่าไม่เที่ยงใน-	
ผู้มีฌานอันตนไม่ละเลย	๑๓๔๐	สังขารทั้งปวง	๕๘๘
ผู้มีตทังคนิพพาน (ตามคำของพระ-		ผู้มีปกติตามเห็นเวทนาในเวทนา	๑๓๒๓
อานนท)	๖๗๗	ผู้มีปกติในอ้อมไปในนิพพาน	๕๗๔
ผู้มีตนเป็นประทีป	๑๑๗๘	ผู้มีปกติพิจารณาเห็นกายในกาย	๑๒๐๘/๑๒๑๐
ผู้มีแต่การเดียวกันซึ่งกันและกัน	๑๐๒	ผู้มีปกติพิจารณาเห็นจิตในจิต	๑๒๒๑
ผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์-		ผู้มีปกติพิจารณาเห็นธรรม-	
ทั้งหลาย	๑๕๕๑	ในธรรม	๑๒๒๓/๑๒๒๕
ผู้มีทฤษฎธรรมนิพพาน (ตามคำของ-		ผู้มีปกติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา	๑๒๑๘
พระอานนท)	๖๗๔	ผู้มีปกติไม่ต้องถามคนอื่นว่าอะไร-	
ผู้มีทฤษฎีว่าโทษในกามทั้งหลายไม่มี	๘๒๘	เป็นอย่างไร	๖๑๑

ผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอาทินวะใน-		ผู้มีรูปกาย ^{๕๕} ขาวาสน ^{๕๖} สดกันเพียง ^{๕๗}	๖๑๑
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๗๓๔	ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย	๖๕๕
ผู้มีปกติเห็นเป็นภยในโทษแม้น้อย	๙๑๗	ผู้มีลักษณะควรประกอบความเพียร	๑๑๕๕
ผู้มีปกติอยู่คนเดียว	๖๙๖	ผู้มีวิจิตร	๓๘๓
ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท	๑๓๖๒/๑๓๖๓	ผู้มีวิริยะเป็นพลกาย	๖๙๑
ผู้มีปมาท	๓๘๓	ผู้มีศรัทธาเชื่อความตรัสของตถาคต	๑๑๕๕
ผู้มีปกติเกษมจากโยคะ	๔๒๙	ผู้มีศีลงาม-ธรรมงาม-ปัญญางาม-	
ผู้มีปกติไปสู่นิพพานและมรณะ	๔๒๙	ก็เป็นเทพี	๖๒๗
ผู้มีปกติมองเห็นผิง ^{๕๘} (คือวัฏฏสงสาร)	๖๗๙	(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาอย่างต่อเนื่องกันไป :-)	
ผู้มีปกติมองเห็นผิงโน้น (คือนิพพาน)	๖๗๙	ผู้มีศีลมีปกติเห็นเป็นภยในโทษ-	
ผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอาทินวะ-		แม้มีประมาณน้อย	๑๔๙๒
ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์	๗๓๓	ผู้ฉันทโทษนะโดยเคารพไม่เดือด-	
ผู้มีประโยชน์ตนอันตามถึงแล้ว	๑๓๘๘	ร้อนกระวนกระวาย	๑๔๙๒
ผู้มีปัญญา	๔๖๗	ผู้เกลียดต่อกายทุจริตวจีทุจริต-	
ผู้มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส	๕๘๘	มโนทุจริต	๑๔๙๒
ผู้มีปัญญาในความหลุดพ้นด้วยดี	๖๑๔	ผู้มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุขไม่ทำ-	
ผู้มีปัญญาเป็นความสมบูรณ์ด้วยการ-		ผู้อื่นให้वादกถว	๑๔๙๒
ก่อและการฉาบ	๖๙๒	ผู้เปิดเผยความคดของตนในผู้เป็นวิญญู-	
ผู้มีปาปมิตตตา	๓๘๓	ชนเพื่อกำจัดโทษนั้นของตนเสีย	๑๔๙๒
ผู้มีอุปพันตาปรันตทานวิญญู	๓๗๐/๓๗๗	ผู้ศึกษาว่าผู้อื่นจะศึกษาหรือไม่-	
ผู้มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว	๕๗๗	ก็ตามใจ แต่เราจะศึกษา	๑๔๙๒
ผู้มีพนกพิงส์ต่าน	๖๑๒	ผู้ถ้าไปก็ไปตรง	๑๔๙๒
ผู้มีพวกพ้องดี (กลุณสมมุติ)	๔๖๖	ผู้มีความเพียรอันปรารถนด้วยเนื้อ-	
ผู้มีพุทธจักษประเสริฐกว่าสัตว์สอง-		และโลหิตในสัตว์	๑๔๘๓
เท่าทั้งหลาย	๘๕๑	ผู้มีสติ	๗๘๗
ผู้มีมรณสัญญาอันตั้งไว้ดีแล้วในภายใน	๕๙๘	ผู้มีสติประพฤติธรรมถึงที่สุดรอบด้าน-	
ผู้มีมิตตวิ (กลุณมิตต)	๔๖๖	ไม่พึงเกรงต่อภย	๑๔๗๙

ผู้สติปัญญา ไม่มีทางที่จะเกิดความ-	ผู้ทรเป็นเคลือบรอบ	๖๙๐
เห็นว่าอัตตาและโลกเป็นของเที่ยง ๑๒๖๘	ผู้มองค้ำหอนประกอบพร้อมแล้ว	๖๒๑
ผู้สติปัญญา ย่อมไม่มีความรู้สึกว้า-	ผู้มองค้ำหอนละขาดแล้ว	๖๒๐
สัตว์บุคคล ๑๒๖๘	ผู้อนัตตสัญญา ย่อมถึงซึ่งการถอน-	
ผู้สติเป็นนายทวาร	อัสสัมมานะในทิวรรวม	๙๐๕
ผู้สติลมหง ซื่อว่าไม่มีจิต	ผู้อนาสวจิต	๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/
ผู้สติสมบรรณ		๑๐๘๑
ผู้สติสัมปชัญญะรอกอยการทำกาลละ	ผู้มอบายทุกติวินิปาตสิ้นแล้ว	๕๗๗
ผู้สติอยู่อย่างมีสัมปชัญญะ	ผู้มีอริยจิต	๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/๑๐๘๑
ผู้สหายดี (กลยาณสหาย)	ผู้มีอริยมัคคสมังคี	๘๗๔/๑๐๓๐/๑๐๖๒/๑๐๘๓/
ผู้สัญญาว่าปฏิกุลทั้งในสิ่งไม่ปฏิกุล-		๑๐๘๑
และสิ่งปฏิกุลอยู่	ผู้มีอชฌาสัยน้อมไปในเหยื่อของโลก	๑๔
ผู้สัญญาว่าปฏิกุลในสิ่งไม่ปฏิกุลอยู่	ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา	๕๖๑/๕๗๑/๕๗๒
ผู้สัญญาว่าปฏิกุลในอาหาร	ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา (อวิ-	
ผู้สัญญาว่ามีไซ้สิ่งน่ายินดีในโลก-	ปาตรมม)	๕๘๓
ทงปวง	ผู้เอาพารน้อย	๑๓๑๒
ผู้สัญญาว่าไม่ปฏิกุลทั้งในสิ่งปฏิกุล-	ผู้เอาพารน้อยมีโรคน้อย	๑๑๒๑/๑๑๕๕
และสิ่งไม่ปฏิกุลอยู่	ผู้มีอวิกรขาอย่างเดียว	๖๑๒
ผู้สัญญาว่าไม่ปฏิกุลในสิ่งปฏิกุลอยู่	ผู้มีอำนาจในคลองแห่งชนิดต่าง ๆ-	
ผู้สัทธรรมเจตเป็นที่โคจร	ของวิตก	๑๐๔๘
ผู้สัทธาเป็นเสาระเนียด	ผู้มีอำนาจเห็นอิจิต	๑๓๔๖
ผู้สันทิฏฐิกรรม (ตามคำของพระ-	ผู้มีอุเบกขาเป็นอุปาทาน	๔๗๘
อานนท์)	ผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน	๔๐๑
ผู้สัมปชัญญะ	ผู้มีอุปารมกจิตตตา	๓๘๓
ผู้สัมโพธิเป็นเบื้องหน้า (สมโพธิ-	ผู้มีโอดตปปะเป็นเชิงเทินเดินรอบ	๖๙๑
ปรายน)	ผู้มตมณเฑาะระอำนาจแห่งกาม	๒๙๕
ผู้สตะเป็นอาวุธ	ผู้ไม่กระวนกระวายใจได้แล้ว	๖๑๐

ผู้ไม่กล่าวคำประจบหรือคำขัดแย้งใครๆ	๙๕๕	ผู้ไม่ควรที่จะทำกาลก่อนแต่ที่จะ-	
ผู้ไม่กลืนเบ็ดของมาร	๖๘๓	ทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล	๕๙๒
ผู้ไม่เกิดนันทิ (อุปาทาน)	๖๔๕	ผู้ไม่ควรเพื่อความสันไปแห่งทุกข์	๓๒๖
ผู้ไม่ขะเขยงต่อสิ่งที่ควรขะเขยง	๓๙๘	ผู้ไม่จมลงแล้วในบาดาล	๑๗๑/๑๗๕
ผู้ไม่ขะเขยงต่อสิ่งที่ไม่ควรขะเขยง	๓๙๙	ผู้ไม่จำต้องเชื่อไปกับผู้อื่นเขา	๖๑๐
(หกลำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		ผู้ไม่ดูหมิ่นความหนึ่งอย่างพระอริยเจ้า	๙๑๘
ผู้ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม	๑๔๓๗	ผู้ไม่ได้ทั้งเจโตสมณะและไม่ได้ธัมม-	
ผู้ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง	๑๔๓๗	วิปัสสนา	๑๔๖๕/๑๔๖๗
ผู้ไม่ทำจิตให้รำเวงในสมัยที่ควร-		ผู้ไม่ได้ยินได้ฟัง	๑๖๒/๒๑๖/๒๑๙/๒๔๘/ ๒๕๑/๒๖๐/๓๗๘/๕๕๑
ทำจิตให้รำเวง	๑๔๓๗	ผู้ไม่ได้สัทธิวิหารในทิฏฐธรรม	๑๑๘๕
ผู้ไม่เข้าไปเพ่งอย่างยิ่งซึ่งจิตในสมัย-		ผู้ไม่ตกอยู่ในอำนาจของจิต	๑๓๔๖
ที่ควรเข้าไปเพ่งอย่างยิ่ง	๑๔๓๗	ผู้ไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่น	๙๔
ผู้มีจิตน้อมไปในธรรมทราวม-		ผู้ไม่ต้องมองสีหน้าของผู้อื่น	๑๐๐
(หินาราโม)	๑๔๓๗	ผู้ไม่ต้องอาศัยปัจจัยจากใครอื่นใน-	
ผู้ยินดีในสัทธิกายะ (สัทธิกายาราโม)	๑๔๓๗	สาระแห่งพรหมจรรย์	๖๑๘
ผู้ไม่ข้องติดอยู่ในธรรมทั้งปวง	๖๙๕	ผู้ไม่ตอบโต้ (น ปฏิสเสเนติ)	๖๔๐
ผู้ไม่เข้าถึงซึ่งการนับ (ว่าเป็นอะไร)	๑๗๕/ ๓๙๔	ผู้ไม่ตั้งทบซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นนิมิต-	
ผู้ไม่เข้าไปหาเป็นผู้หลุดพ้น	๖๘๓	อันตนตั้งไว้ด้วยดี	๙๒๔
ผู้ไม่เข้าไปหาย่อมหลุดพ้น	๖๘๓	ผู้ไม่ตามประกอบในธรรมที่ไม่-	
ผู้ไม่ครั้นคร้ามต่อชนเหล่าอื่นผู้มี-		เป็นที่สบายแก่นิพพาน	๖๕๐
ธรรมเป็นปรบักษ์	๑๔๘๐	ผู้ไม่ตามเห็นว่าเป็นอัตตา (ตัวตน)	๖๘๒
ผู้ไม่ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา	๕๗๐	ผู้ไม่ตามเห็นว่าเป็นอัตตนิยา (ของตน)	๖๘๒
ผู้ไม่ควรแก้ความรู้พร้อมอันไม่มี-		ผู้ไม่ติดพัน (ในเวทนา)	๗๘๗
อะไรยิ่งกว่า	๘๓๘	ผู้ไม่ติดพันแล้วด้วยทุกข์	๗๘๗
ผู้ไม่ควรแก้ความสันไปแห่งทุกข์	๙๓๑	ผู้ไม่ถึงความตายหรือความทุกข์-	
ผู้ไม่ควรแก้ภยามทัสสนะ	๘๓๘	เจียนตาย	๖๕๐
ผู้ไม่ควรถูกตราหน้า	๒๒๕/๒๒๖		

ผู้ไม่ถือตัว (น อสเสเนติ)	๖๓๙	ผู้ไม่มีความพอใจในความคลุกคลี- กันเป็นหมู่	๔๓๑
ผู้ไม่ถูกผูกพันด้วยเครื่องผูกใด ๆ ทั้ง- ภายในภายนอก	๖๗๙	ผู้ไม่มีความห่วงไหวไปในอารมณ์- ไหน ๆ	๔๖๙
ผู้ไม่ทอดทิ้งฐานะในกุตลธรรมทั้งหลาย	๙๑๙	ผู้ไม่มีปัจจัยแห่งการมาสู่ฝั่งใน	๖๔๔
ผู้ไม่ทอดทิ้งสัมปชัญญะ	๑๗๕	ผู้ไม่มีเรื่องยุ่งเกี่ยวกับอาหาร	๖๑๐
ผู้ไม่ทำความทุกข์ให้แก่ผู้อื่นโดยที่- ไม่ควรจะมี	๕๐๙	ผู้ไม่มีสัญญาในรูปซึ่งเป็นภายในย่อม- เห็นรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก	๖๕๙
ผู้ไม่ทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์	๙๕๐	ผู้ไม่มีเสียหนามหมดเสียหนาม	๑๓๖๐
ผู้ไม่ประกอบด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์	๓๖๐	ผู้ไม่มีหนามขอกใจ	๖๙๕
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันเป็นบุญ	๔๓๙	ผู้ไม่มีหนามขอกต่ำ	๖๙๕
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันเป็นอเนนุชา	๔๓๙	ผู้ไม่มีหนาม หมดเสียหนามขอกต่ำ	๖๙๕
ผู้ไม่ปรุงเครื่องปรุงอันมิใช่บุญ	๔๓๙	ผู้ไม่มีเหตุหรือคุณลักษณะอะไร ๆ ที่- ใคร ๆ จะกล่าวว่าเป็นอะไร- ได้อีกต่อไป	๗๐๐
ผู้ไม่ปรุงแต่งอกสังขารอันเป็นบุญ	๗๖๓	ผู้ไม่มีเหตุแห่งภพอันเป็นเครื่องผูกพัน	๖๔๔
ผู้ไม่ปรุงแต่งอกสังขารอันเป็นอเนนุชา	๗๖๓	ผู้ไม่มีอนสัย	๓๙๓
ผู้ไม่ปรุงแต่งอกสังขารอันมิใช่บุญ	๗๖๓	ผู้ไม่มีอารมณ์เป็นที่มายินดี	๒๕๙
ผู้ไม่พูดเรื่องนอกเรื่อง	๙๑๙	ผู้ไม่มีอาสวะในทักขุธรรม	๑๗๕/๑๗๖/๓๙๔
ผู้ไม่ผลิตเพลลินกะสังอันเป็นทุกข์	๔๒๔	ผู้ไม่มีอุปธิเลส	๖๙๖
ผู้ไม่ผลิตเพลลินพราสรวรเสริญสยบ- มัวเมาซึ่งอเบกขา	๙๖๙	ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมปรินิพพาน	๕๐๗/๗๔๙/ ๙๖๙
ผู้ไม่มีการระคนด้วยหมเป็นทมายินดี	๙๐๓	ผู้ไม่มียึดถืออย่างเหนียวแน่น- (อนาธานคาคี)	๑๔๕๐
ผู้ไม่มีการสดับ ๑๗๑/๒๕๑/๓๙๑/๓๙๔/๖๙๕/ ๑๐๑๔/๑๐๕๕/๑๒๔๕/๑๓๑๐/๑๓๙๗/ ๑๓๙๙		ผู้ไม่ยึดมั่นแล้ว ยินดีในความสลัดคืน- ซึ่งความยึดมั่น	๙๖๐
ผู้ไม่มีกิจอะไร ๆ ที่ต้องทำด้วยความ- ไม่ประมาท	๑๓๙๙		
ผู้ไม่มีกิเลสพึงกลุ้มเหมือนคว้น	๔๖๙/๖๑๑		
ผู้ไม่มีความกังวล	๙๕๙		

ผู้ไม่เคยมันอะไรๆ ในโลก	๑๒๑๐/๑๒๒๐/ ๑๒๒๒/๑๒๒๕	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก เครื่องข้อง	๓๑๑
ผู้ไม่รับอาหารที่เขาร้องเชิญ	๘๓๐	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ทกข์	๒๕๑/๓๑๐
ผู้ไม่รู้จักรูป	๑๕๖	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก เบือกตม	๓๑๑
ผู้ไม่รู้จักเตว้าโตก	๖๐๙	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ภย	๓๐๙
ผู้ไม่รู้ชัดธรรมชาติลักษณะ ๕ ของทิวฎี	๓๗๑	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก โรค	๓๑๐
ผู้ไม่รู้ชัดอุบายเบ็นเครื่องสลัดออก- จากสักกายทิวฎี	๓๙๑	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ลุกศร	๓๑๑
ผู้ไม่รู้เบญจขันธ์โดยนัยอริยสัจสี่	๒๕๑	ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก หัวผี	๓๑๐
ผู้ไม่รู้ไม่เห็นพรหมจะมากล่าวแสดง- หนทางไปสู่พรหม	๑๐๗๕	ผู้ไม่หวังอะไรแล้ว	๔๖๙/๖๑๑
ผู้ไม่รู้สีกความหลวมตัวของตัว	๒๙๕	ผู้ไม่เห็นซึ่งอริยสัจทั้งสี่	๙๗/๑๐๐
ผู้ไม่ร้อยไม่เห็นอยู่	๑๐๔	ผู้ไม่เห็นผิงน	๒๔๙
ผู้ไม่รู้หรือยสัจ	๑๙/๒๓/๒๕	ผู้ไม่เห็นผิงโน้น	๒๔๙
ผู้ไม่ล่วงพันอบายทุกคติวินิบาต- และสังสารวัฎฎี	๓๑๕/๖๘๕	ผู้ไม่ไหม้เกรียม (น ปชฌายติ)	๖๔๒
ผู้ไม่ลุกโพลง (น ปชชลติ)	๖๔๑	ผู้ไม่อดควัน (น ฐปายติ)	๖๔๐
ผู้ไม่ลูปคล่าด้วยทิวฎีของตน- (อสณทิวฎีปรามาสี)	๑๔๕๐	ผู้ไม่อาจกระทำอนันตริยกรรม	๕๙๑
ผู้ไม่เล่นอ้าวไปข้างหน้า	๖๔๒	ผู้ไม่อาจเข้าถึงธรรมะใดๆ โดย- ความเป็นตัวตน	๕๙๑
ผู้ไม่วกอ้าวมาข้างหลัง	๖๔๒	ผู้ไม่อาจเข้าถึงสังขารใดๆ โดย- ความเป็นของเที่ยง	๕๙๑
ผู้ไม่สมควรที่จะรือถอนซึ่งโอชะ	๘๓๘	ผู้ไม่อาจเข้าสู่ทิวฎีว่า "สุขและทุกข์- เกิดขึ้นได้ตามล้าพัง"	๕๙๔
ผู้ไม่สะดุ้งหวาดเสียวแล้ว	๖๑๑	ผู้ไม่อาจเข้าสู่ทิวฎีว่า "สุขและทุกข์ ตนทำเอง"	๕๙๔
ผู้ไม่สามารถถลงหลักแห่งความรู้ของตน	๑๐๐	ผู้ไม่อาจเข้าสู่ทิวฎีว่า "สุขและทุกข์- ตนทำเองก็ มีผู้อื่นทำก็มี"	๕๙๔
ผู้ไม่สำคัญมันหมาย	๖๔๕		
ผู้ไม่หลงไหล	๓๕๒		
ผู้ไม่หลุดพ้นไปได้จาก ครอบภ	๓๑๑		

ผู้ไม่อาจมาสู่ภริยาว่า “สุขและทุกข์ผู้- อื่นทำให้” ๕๘๔	ผู้ยังไกลจากนิพพาน ๗๗๓
ผู้ไม่อาจมาสู่ภริยาว่า “สุขและทุกข์- ไม่ต้องใครอื่นทำให้ (เกิดขึ้นได้- ตามลำพัง)” ๕๘๔	ผู้ยังต้องเที่ยวไปในภพแห่งเทวดา- และมนุษย์อีกเจ็ดครั้ง ๕๖๒
ผู้ไม่อาจมาสู่ภริยาว่า “สุขและทุกข์- ไม่ต้องทำเองและไม่ต้องใครอื่น- ทำให้ (เกิดขึ้นได้ตามลำพัง) ๕๘๔	ผู้ยังมีอุปาทานอยู่จะปรินิพพานไม่ได้ ๔๗๘
ผู้ไม่อาจมาสู่อนาคมนิเวตถุ (วัตถุ- ที่ไม่ควรเข้าหา) ๕๘๒	ผู้ยังมีอุปาทานอยู่ย่อมไม่ปรินิพพาน ๔๗๙
ผู้ไม่อาจยังภพที่แปดให้เกิดขึ้น ๕๘๒	ผู้ยังไม่ได้เจโตสมณะในภายในยัง- ไม่ได้อธิษฏญฺฐามวิปัสสนา ๑๑๔๐
ผู้ไม่อาจแสวงหาทักษิณียบุคคล- ภายนอกจากศาสนานี้ ๕๘๑	ผู้ย้ายเสียได้ทั้งความไม่ยินดีและ- ความยินดี ๑๑๐๙
ผู้ไม่อาจหวังการถึงความบริสุทธิ์- โดยโกตฺถลมงค ๕๘๑	ผู้ยินดีในกามอันตนนิรมิตเอง ๑๐๔๘
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ- ยำเกรงในพระธรรม ๕๘๒	ผู้ยึดถือเต็มท้ ๕๕๑
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ- ยำเกรงในพระศาสนา ๕๘๒	ผู้ยินยอมอยู่จุดประตแห่งอมตะ ๕๘๘
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ- ยำเกรงในพระสงฆ์ ๕๘๒	ผู้รวมอยู่ในกลุ่มโสดาบัน ๕๙๒
ผู้ไม่อาจอยู่อย่างไม่มีความเคารพ- ยำเกรงในสิกขา ๕๘๒	ผู้รอดไปได้ไม่ตายกลางทาง ๖๔๙
ผู้ไม่โอ้อวดไม่มีมารยา ๑๑๕๕	ผู้รอดพ้นเสียได้จากนรก ฯลฯ ๕๙๕
ผู้ยอมทำลายโอกาสที่จะมีเพื่อเอา- อะไรเสีย ๖๑๐	ผู้รอดบรูซึ่งเวทนา ๑๗๕
ผู้ยอมติดอยู่ในการบริโภคม ๒๙๔	ผู้รับผลของการปฏิบัติเกี่ยวกับชาติสี่ ๖๘๒
	ผู้รอดถอนสังโยชน์ได้แล้ว ๔๙๔
	ผู้หรือรำล่อมออกเสียได้ (สงฺกิณณ- ปริกฺโข) ๖๔๘
	ผู้รู้ความลับของบิยรูป-สาตรูป ๖๕๕
	ผู้รู้จักรูป ๑๕๖
	ผู้จักเลือกเอาฝ่ายดับไม่เหลือแห่งภพ ๗๒๓
	ผู้จักหน้าตาของมานะอย่างถูก- ต้องแล้ว ๑๘๒/๓๘๘
	ผู้แจ้งปรินิพพานอันอะไรปรุง- แต่งให้แปรเปลี่ยนไม่ได้ ๖๑๐

ผู้ชดอูบายเป็นเครื่องสลัดออกจาก-

สักกายทิฏฐิ ๓๙๑

ผู้ซึ่งประโยชน์

๙๙

ผู้ทวถึงธรรมหายากทงททรงแสดง-

เองโดยย่อและพิสดาร ๑๔๘๖

ผู้ในโลกอย่างไม่มรอื่นยิ่งกว่า

๖๑๘

ผู้พร้อมในโลกมีปัญญาถึงที่สุด

๑๓๘๓

ผู้สกตอเวทนาตามทิฏฐิของตน ๆ

๓๗๗

(สืบทกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

ผู้สกตตัวทวถึงว่าเราหายใจยาว

๑๑๘๒

ผู้สกตตัวทวถึงว่าเราหายใจสั้น

๑๑๘๒

ผู้พร้อมเฉพาะซึ่งกายทงปวง

๑๑๘๒

ผู้ทากายสังขารให้ว่างบออยู่

๑๑๘๒

ผู้พร้อมเฉพาะซึ่งบติ

๑๑๘๒

ผู้พร้อมเฉพาะซึ่งสข

๑๑๘๒

ผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร

๑๑๘๓

ผู้ทาจิตตสังขารให้ว่างบออยู่

๑๑๘๓

ผู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิต

๑๑๘๓

ผู้ทาจิตให้ปราโมทยยังบอยู่

๑๑๘๓

ผู้ทาจิตให้ตงมนบอยู่

๑๑๘๓

ผู้ทาจิตให้ปลออยบอยู่

๑๑๘๓

ผู้ตามเห็นซึ่งความไม่เที่ยงบอยู่เป็น-

ประจำ ๑๑๘๓

ผู้ตามเห็นซึ่งความจางคลายบอยู่เป็น-

ประจำ ๑๑๘๓

ผู้ตามเห็นซึ่งความดับไม่เหลือบอยู่เป็น-

ประจำ ๑๑๘๔

ผู้ตามเห็นซึ่งความสลัดคินบอยู่-

เป็นประจำ ๑๑๘๔

(สืบทกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติไม่-

น้อมไปสู่อัญญตออันเป็นภายใน ๑๑๘๐

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติไม่น้อม-

ไปสู่อัญญตออันเป็นภายนอก ๑๑๘๑

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติ-

ไม่น้อมไปสู่อัญญตออันเป็นทง-

ภายในและภายนอก ๑๑๘๑

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติไม่-

น้อมไปสู่อานัญชะ ๑๑๘๑

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติบอ-

ไปสู่อัญญตออันเป็นภายใน ๑๑๘๒

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติบอ-

ไปสู่อัญญตออันเป็นภายนอก ๑๑๘๒

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติ-

น้อมไปสู่อัญญตออันเป็นทง-

ภายในและภายนอก ๑๑๘๓

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณีทจติ-

น้อมไปสู่อานัญชะ ๑๑๘๓

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณี-

แห่งการเดิน (ปฏิบัติธรรมบอยู่) ๑๑๘๓

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณี-

แห่งการยืน (ปฏิบัติธรรมบอยู่) ๑๑๘๔

ผู้สกตตัวทวพร้อมในกรณี-

แห่งการนั่ง (ปฏิบัติธรรมบอยู่) ๑๑๘๔

ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่ง-		ผู้ลดธงปลงภาระปราศจากเครื่องผูกพัน	๖๔๔
การนอน (ปฏิบัติธรรมอยู่)	๑๑๔๔	ผู้ลงมัจจุราชให้หลง	๖๔๕
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีไม่พูด-		ผู้ลงพินิตมหานอนส่ายไปในโลก	๓๑๒
เรื่องไม่ควรพูด	๑๑๔๕	ผู้ลงพินิตบุณชฌมิมิ	๕๙๒
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งกถา-		ผู้ลงเสียใจจากเครื่องข้อง	๖๔๖
ที่ควรพูด	๑๑๔๕	ผู้ลอกคราบทิ้งแล้ว	๖๔๒
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่ง-		ผู้ลงการแสวงหาสันเชิงแล้ว	๖๑๓
วิตกอันไม่ควรตรึก	๑๑๔๕	ผู้ลงกิเลสเครื่องร้อยรัดได้แล้วทุกกรรม	๖๐๙
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งวิตก-		ผู้ลงขาดจากการต้องตาย	๖๔๖
อันควรตรึก	๑๑๔๖	ผู้ลงระคะ-โทสะ-โมหะระดับโสดาบัน	๕๖๙
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันท-		ผู้ลงเสียได้ซึ่งอนุสัยในกายและใน-	
ราคะในกามคุณที่ตนยังละไม่ได้	๑๑๔๖	เวทนา	๗๘๘
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งฉันท-		ผู้ลงเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและ-	
ราคะในกามคุณที่ตนละได้แล้ว	๑๑๔๗	ความยินร้าย	๗๔๓
ผู้สีกตัวทั่วพร้อมในกรณีแห่งอสมิ-		ผู้ลงองค์ห้าได้ขาด	๖๑๒
มานะในบัญญัติปาทานขันธอัน-		ผู้ลงอาลัยและสิ่งที่ทำให้อาลัยเสียได้	๖๐๙
ตนละได้แล้ว	๑๑๔๗	ผู้ลงอาสวะนานาแบบ	๖๒๘
ผู้รื่อยผเห็นอยู่	๑๐๔	ผู้เลิศที่สุด	๑๓๔๕
ผู้อรธรรุธรรมแห่งคาถาแม่เพียงสี่บท	๙๐๗	ผู้เลือกเอาการปฏิบัติฝ่ายที่เป็นไป-	
ผู้อริยสัจ	๒๐	เพื่อดับแห่งภพทั้งหลาย	๗๒๕
ผู้อริยสัจเป็นหลักอยู่ในใจ	๓๖	ผู้แล้วแต่มารต้องการจะทำตามอำเภอใจ	๒๙๑
ผู้อริยสัจไม่จำเป็นต้องรู้อภิรกรรม-		ผู้วางายแท้จริง	๑๑๒๖
และรวรลามภ	๑๕๒๖	ผู้วางเาะอยู่ตามฝั่งใน	๘๕๙
ผู้อนทรียหกแล้วไม่ยึดมั่นกัม	๕๙๑	ผู้เว้นขาดแล้วจากกายสมารัมภะ	๗๖๐
ผู้อนทรียหกแล้วยังยึดมั่นน้อยกัม	๕๙๑	ผู้เว้นขาดแล้วจากมโนสมารัมภะ	๗๖๑
ผู้รอปาทานขันธแล้วไม่ยึดมั่นกัม	๕๙๐	ผู้เว้นขาดแล้วจากวจีสมารัมภะ	๗๖๑
ผู้รอปาทานขันธแล้วยังยึดมั่นน้อยกัม	๕๙๐	ผู้สงบเสงี่ยมจริง	๑๑๒๕

ผู้สอนงโอาวาท	๙๔	ผู้สำคัญว่าอาบัติในสิ่งที่เป็นอาบัติ	๓๙๙
ผู้สมควรเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์	๓๒๖	ผู้สำคัญว่าอาบัติในสิ่งที่มีใช้อาบัติ	๓๙๙
ผู้สมบูรณ์ด้วยทักขณวิญญูโดยธรรมชาติ	๕๘๑	ผู้สำรวจเที่ยวไปในหมู่บ้าน แม่-	
ผู้ลัดตงเสียได้แล้วทั้งผงในและผงนอก	๖๔๓	ถูกด่าก็ไม่กล่าวคำหยาบ	๑๔๘๐
ผู้สักการะธรรมะอยู่	๑๑๒๖	ผู้สำเร็จกิจแห่งชีวิต	๑๑๑๔
ผู้สัทธานสารี	๖๗๑	ผู้สิ้นความหวัง	๖๑๐
ผู้สัทธาวิมุตต์	๖๖๙	ผู้เสวยความสุขทั้งทางกายและ-	
ผู้สิ้นโคธ	๑๕๕๒	ทางจิต	๗๙๑/๑๔๖๑
ผู้สิ้นโคธด้วยจิรวรรตามมีตามได้	๑๑๐๘	ผู้เสวยเวทนาเพียงอย่างเดียว	๗๘๕
ผู้สิ้นโคธด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้	๑๑๐๘	ผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล	๕๐๕
ผู้สิ้นโคธด้วยเสนาสนะตามมีตามได้	๑๑๐๘	ผู้หมัดกิเลสที่จะรับเพื่อรักษามานะ-	
ผู้สิ้นโคธ (ยินดีตามที่มียอยู่)	๑๐๙๑	เสียแล้ว	๖๑๑
ผู้สำคัญว่าควรในสิ่งที่ควร	๓๙๙	ผู้หมัดสิ่งปรารถนา	๔๑๙
ผู้สำคัญว่าควรในสิ่งที่ไม่ควร	๓๙๙	ผู้หมัดอุปาทานย่อมปรีนิพพาน	๔๘๐
ผู้สำคัญว่าธรรมในสิ่งที่เป็นธรรม	๔๐๐	ผู้หยั่งลงสู่สัพปปริสภภูมิ (ภูมิแห่งสัตบุรุษ)	๕๙๒
ผู้สำคัญว่าธรรมในสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม	๓๙๙	ผู้หยั่งลงสู่สัมมตนิยาม (ระบบแห่ง-	
ผู้สำคัญว่าไม่ควรในสิ่งที่ควร	๓๙๙	ความถูกต้อง)	๕๙๒
ผู้สำคัญว่าไม่ควรในสิ่งที่ไม่ควร	๓๙๙	ผู้หยั่งลงสู่อมตะ	๖๑๑
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ธรรมในสิ่งที่เป็นธรรม	๓๙๙	ผู้หย่าขาดจากความทุกข์ที่ต้องมาเกิด-	
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ธรรมในสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม	๔๐๐	อีกต่อไป	๖๘๖
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่วินัยในสิ่งที่เป็นวินัย	๓๙๙	ผู้หลงไหล	๓๕๒
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่วินัยในสิ่งที่ไม่ใช่วินัย	๔๐๐	ผู้หลีกออกเจริญสติปฏิฐานอยู่ผู้เดียว	๑๒๓๖
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่อาบัติในสิ่งที่เป็นอาบัติ	๓๙๙	ผู้หลุดจากบ่วง	๒๑๖
ผู้สำคัญว่าไม่ใช่อาบัติในสิ่งที่ไม่ใช่-		ผู้หลุดพ้นด้วยอรรถตตผลญาณ	๕๖๑
อาบัติ	๓๙๙	ผู้หลุดพ้นได้เพราะไม่มีคัมมันตมมัน	๖๕๓
ผู้สำคัญว่าวินัยในสิ่งที่เป็นวินัย	๔๐๐	ผู้หลุดพ้นแล้วเป็นเจ้าใจวิมุตต์-	
ผู้สำคัญว่าวินัยในสิ่งที่ไม่ใช่วินัย	๓๙๙	และปัญญาวิมุตต์	๖๔๗

ผู้หลุดพ้นแล้วมีอุปมา ๕ อย่าง	๖๔๗	ผู้อยู่อย่างมีจิตเสมอกันกับหญิง-	
ผู้ทวาดสะดุ้งด้วยอุปาทาน	๒๑๘	สะใภ้ใหม่	๑๐๗๑
ผู้หายหิว ดับเย็นสนิท	๑๗๔	ผู้รหันตสัมมาสัมพุทธะ	๑๔๓
ผู้เห็นซึ่งอริยสัจทั้งสี่ด้วยดี	๑๐๑	ผู้อันตถะหาและทวิภูฏิไม่อาศัยแล้ว	๔๔๖
ผู้เห็นโดยถูกต้อง (สมมททโส)	๑๘๒	ผู้อาจและไม่อาจเจริญสติปัญญาอันสี่	๑๒๗๑
ผู้เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว-		ผู้อาบแล้วด้วยเครื่องอาบ	๖๓๕
ทำคินตามธรรม	๘๘๘	ผู้อาบแล้วด้วยเครื่องอาบอันเป็นภายใน	๖๓๖
ผู้เห็นธรรมทั้งหลายที่เกิดมาแต่เหตุ	๕๘๖	ผู้ทศตนในการเผาภิเลส	๑๑๒๙
ผู้เห็นธรรมที่เป็นเหตุ	๕๘๖	ผู้บดขุ่นในทันที	๕๖๓
ผู้เห็นภัยในความยึดถืออันเป็น-		ผู้ภโตภาควิมุตต์	๖๕๘
ตัวเหตุให้เกิดและให้ตาย	๖๕๓	ผู้ภโตภาควิมุตต์โดยสมบูรณ์	๖๕๙
ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ (ภิกขุ)	๖๓๕	ผู้ภโตภาควิมุตต์ (ตามคำของ-	
ผู้เห็นสภาพยิ่งและหย่อนในโลก-		พระอรหันท์)	๖๖๑
(ว่าเป็นของว่างเสมอกัน)	๔๖๙	ผู้เอ็นดู	๕๐๕
ผู้เห็นสิ่งอันเป็นที่รักที่สนิทใจในโลก-		ผู้แอบอิงภวทวิภูฏิเข้าถึงภวทวิภูฏิ-	
โดยความเป็นของเที่ยง	๓๘๐	หยั่งลงสู่ภวทวิภูฏิ	๖๓๖
ผู้อนิมิตตวิหารี	๖๗๒	ผู้แอบอิงวิภวทวิภูฏิเข้าถึงวิภวทวิภูฏิ-	
ผู้ภกรรมในความสงบสงัดอยู่ จักถือ-		หยั่งลงสู่วิภวทวิภูฏิ	๖๓๖
เอาซึ่งนิมิตแห่งจิตได้	๔๓๑	“แผ่นดินคือศีล”	๑๔๕๗
ผู้ยู่ไกลต่อนิพพาน	๗๗๓	แม่เมตตาสโลกทกทิศทาง มี-	
ผู้ยู่คนเดียว	๖๙๕	บุคคลผู้มีเวรนั้นเป็นอารมณ์	๑๓๒๖
ผู้ยู่คนเดียวในระดับที่สมบูรณ์-			
ลึกซึ้งที่สุด	๖๙๗		
ผู้ยู่เดียวโตคอภกรรมในความสงบสงัด	๔๓๐		
ผู้ยู่ในสถานะอันเลิศที่สุด	๑๑๗๙	ผู้ฝ้ายแห่งทุกขที่มี (กาม)-	
ผู้ยู่อย่างคนมีสุขที่ทำวาระ-		ตถะหาเป็นมูล	๓๖๗
ให้ปรากฏได้	๗๒๕	ผู้ฝ้างแล้วอย่างดี	๓๖

ฟ

ผีเท้าไววัดด้วยการร้อยยาส์ ๗/๒๒
 ผู้คนที่ซ่อนขึ้นด้วยปลายเล็บเทียบกับ-
 มหาปรุพี ๗/๒๒

พ

พินได้จากทุกษ์ ๒๑/๒๔/๒๕/๓๘๘/๔๑๕/
 ๔๒๔/๔๙๐/๔๙๑/๔๙๒/๖๓๗/๖๕๖/๖๗๙/
 ๗๗๑/๑๒๔๗/๑๓๙๔

พินทุกษ์เพราะไม่เพลินในธาตุ ๔๑๔
 พินวิเศษเพราะปราศจากอุปกิเลส ๑๓๑๐
 พยาบาทมีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้ ๓๙๑
 พยาบาทอันอริยสาวกละได้พร้อม-
 ทัถอนุสัย ๓๙๑

พยาบาทธาตุ ๙๕๗/๑๐๕๕
 พยาบาทวิตก [ความตริตริกใน-
 พยาบาท (มุงร้าย)] ๑๐๕๕

พยาบาทสัญญา ๙๕๖
 (หกลำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

พยาบาทสัญญาเกิดจากพยาบาทธาตุ ๑๐๕๕
 พยาบาทสังกัปปะเกิดจากพยาบาท-
 สัญญา ๑๐๕๕

พยาบาทฉันทะเกิดจากพยาบาท-
 สังกัปปะ ๑๐๕๕

พยาบาทปริพาหะเกิดจากพยาบาท-
 ฉันทะ ๑๐๕๕

พยาบาทปริเยสนาเกิดจากพยาบาท-
 ปริพาหะ ๑๐๕๕

พยาบาทปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่ง-
 การปฏิบัติผิดโดยกายวาจาใจ ๑๐๕๕

พรหมจรรย์ ๙๖๐
 พรหมจรรย์ที่ทรงฝากไว้กับพวกเรา ๑๔๘๗

พรหมจรรย์ที่เป็นไปเพื่อนิพพาน ๑๓๘๙
 พรหมจรรย์ที่แสดงไว้โดยขันธ์สาม ๑๕๓๙

พรหมจรรย์นี้เป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส ๓๐๙
 พรหมจรรย์นี้เป็นที่ดับไม่เหลือ-
 แห่งกรรม ๑๐๒๖

พรหมจรรย์นี้เป็นนิโรธแห่งอาสวะ ๓๙๘
 พรหมจรรย์นี้เป็นไปเพื่อนิพพิทา-
 าลฯ เพื่อนิพพาน ๑๓๘๙

พรหมจรรย์นี้เพื่อการละขาดซึ่งภพ ๔
 พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
 กำหนดรู้ความที่สัตว์ต้องเดินทางไกล-

ด้วยอวิชา (อุทธธานปริณญัตถ) ๙๔๑
 พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-

ดับเย็นในทิวฐธรรมเพราะไม่มีด-
 มัน (อนุปาทาปรินิพพานตถ) ๙๔๑

พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
 ถอนอนุสัย (อนุสยสมุคฺชาตณตถ) ๙๔๑

พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ-
 ทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชาและวิมุตติ-

(วิชาวิมุตติผลสจฺฉิกิริยตถ) ๙๔๑
 พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การรู้-

การเห็น (ญาณทสฺสนตถ) ๙๔๑
 พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การละ-

สังโยชน์ (สมฺโณชนปทานตถ) ๙๔๐

พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่การ- สารอกซึ่งวาระ (วาระวิรัตถ) ๘๕๐	พรหมจรรย์สำหรับผู้ยังไม่ถึงที่สุด- แห่งทุกข์ ๑๓๘๘
พรหมจรรย์นี้เพื่อประโยชน์แก่ความ- สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย- (อาสวานิ ชยตถ) ๘๕๑	พรหมจรรย์ให้ผลอย่างเครื่องจักร ๑๓๘๒
พรหมจรรย์นี้เพื่อบรรลุทุกข์ ๒๖๘	พระคุณของผู้ทำให้เราเร่งอริยสัจสี่ ๕๓๐
พรหมจรรย์นี้เพื่อละสัญญาวิชฌ ๓๘๘	พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ล้วนแต่- ตรัสรู้อริยสัจ ๖๘
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยญาณทัสสนะเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระพุทธองค์กับจตุราริยสัจ ๕๐
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยศีลเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระพุทธอรหันเมื่อตรัสรู้ได้ ๗ วัน ๕
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระยาสัตว์ข้อสี่หะ ๕๘
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสติเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระศาสดาจักเป็นผู้ที่เราบำเรอแล้ว ๘๒๘
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระสัททาคามี ๕๘๗
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระเสขะ ๕๕๑/๕๕๗/๑๒๗๓
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระเสขะคือผู้กำลังจะไม่ยึดถือ ๕๕๑
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระเสขะคือผู้ที่กำลังจะรู้จักนิพพาน ๕๕๓
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์แปด- แห่งสัมมัตตะ ๑๒๗๖
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันกับพระอรหันต์- ต่างกันในการเห็นธรรม ๕๕๐
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันกับพระอรหันต์ต่าง- กันในการเห็นธรรม (อีกนัยหนึ่ง) ๕๕๑
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันเป็นใครกัน ๕๗๑
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันเป็นใครกัน (อีกนัยหนึ่ง) ๕๗๒
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันเป็นใครกัน (อีกนัยหนึ่ง) ๕๗๔
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันเป็นใครกัน (อีกนัยหนึ่ง) ๕๗๖
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันผู้รู้จักบัญญัติปาหนกันขันธ์ ๕๗๑
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระโสดาบันผู้รู้จักอินทรีย์หก ๕๘๘
พรหมจรรย์นี้มิใช่มีความถึงพร้อม- ด้วยสมาธิเป็นอันสิงส ๕๘๘	พระองค์เป็นแต่ผู้ชทาง ๕๐

ฟังเจริญให้เป็นธรรมสหระคด-
 ด้วยอุเบกขา ๑๓๒๑/๑๓๒๓
 ฟังตัดกระแสแห่งกามอันหยั่งลง-
 ในปีรูปและสาตรูป ๑๐๔๘
 ฟังถูกต้องสัตว์ทั้งที่ยังสะดุ้งและ-
 มั่นคง ด้วยเมตตา ๑๔๘๐
 ฟังแกล้งให้เห็นเรื่องไม่จริง โดย-
 ความเป็นเรื่องไม่จริง เมื่อถูกติ ๑๒๔๓
 ฟังทำความสมดุศลย์ของสมณะ-
 และวิปัสสนา ๑๔๖๔/๑๔๖๕
 (สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)
 ฟังทำในใจซึ่งสมาธินิมิตโดย-
 กาลอันควร ๑๓๑๖
 ฟังทำในใจซึ่งปักคาหนิมิตโดย-
 กาลอันควร ๑๓๑๖
 ฟังทำในใจซึ่งอุปกษานิมิตโดย-
 กาลอันควร ๑๓๑๖
 ฟังทำลายข้อขัดแย้ง(ขี้ด)ในเพื่อน-
 สพรหมจารีทั้งหลาย ๑๔๘๑
 ฟังประพฤติอิทธิลอิธิจิตและ-
 อธิบัญญัติเกิด ๑๓๘๓
 ฟังเป็นผู้ทอดสายตาต่ำ ไม่-
 หลกหลิกด้วยเท้า ๑๔๘๑
 ฟังเป็นผู้มีสติศึกษาเพื่อนำออก-
 เสียซึ่งรูลในโลก ๑๔๘๑
 ฟังเป็นเสขะไม่มีที่อยู่ที่อาศัย-
 เทียวไปเกิด ๑๔๘๐

ฟังแผ่จิตครอบงำทิศทั้งปวงด้วย-
 สมาธิอันหาประมาณมิได้ ๑๓๘๓
 ฟังเรียนเอาให้ดี ฟังเจริญทำให้มาก-
 โดยอาการที่พรหมจรรย์จักตั้งอยู่-
 ได้ตลอดกาลนาน ๑๔๘๗
 ฟังละฉันทะและวิตกชนิดที่-
 เป็นวิสัยแห่งชาวบ้าน ๑๒๔๔
 ฟังเว้นกามทั้งที่เป็นของทิพย์และ-
 ของมนุษย์ ๑๐๔๘
 ฟังสงเคราะห์ชนด้วยการชักชวน-
 ในการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ ๑๒๗๗
 ฟังอยู่โดยชอบโลกก็จะไม่ว่างจาก-
 พระอรหันต์ ๑๔๐๒
 พิษของภพ ๒๘๗๓
 พุทธานุสสติแม้เมื่อกำลังทำงานอยู่ ๑๓๑๘
 พุทธานุสสติ แม้เมื่อเดินอยู่ ๑๓๑๘
 พุทธานุสสติ แม้เมื่อนอนเบียด-
 บุตรอยู่บนที่นอน ๑๓๑๘
 พุทธานุสสติ แม้เมื่อนอนอยู่ ๑๓๑๘
 พุทธานุสสติ แม้เมื่อนั่งอยู่ ๑๓๑๘
 พุทธานุสสติ แม้เมื่อยืนอยู่ ๑๓๑๘
 พุดจาชกชเลนหัวสัพยอกกับมาตุคาม ๘๓๑
 เพชรพลอยเม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา ๑๕๓๐
 เพราะกำหนดยินดีจึงพัวพัน ๒๓๑
 เพราะคลายกำหนด ย่อมบริสุทธิ ๒๓๑
 เพราะความสิ้นไปรอบแห่งสังโยชน์-
 เบื้องต่ำห้าเป็นสสังขารปรีนิพพายี ๕๖๓

เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- เบื้องต่ำทำเป็นอสังขารปรีนิพพายี ๕๖๓	เพราะเบื้อหน่ย ย่อมคลายกำหนด ๒๓๑
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้อง- ต่ำทำเป็นอนตรปรีนิพพายี ๕๖๓	เพราะปรุ่แต่งให้สำเร็จรูปจิง- ถูกเรียกว่าสังขาร ๑๙๙
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์เบื้อง- ต่ำทำเป็นนุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ๕๖๓	เพราะพัวพันจิงเศร่าหมอง ๒๓๑
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- เบื้องต่ำทำเป็นนุพหัจจปรีนิพพายี ๕๖๓	เพราะมิจจาทิฏฐิจิงเป็น "ปลาติตอวน" ๓๗๑
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- เบื้องต่ำทำเป็นนุพหัจจปรีนิพพายี ๕๖๓	เพราะมีสิ่งที่ไม่ตาย สิ่งที่ตายจิง- มีทางออก ๔๗๒
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- เบื้องต่ำทำเป็นนุพหัจจปรีนิพพายี ๕๖๓	เพราะไม่ทำในใจซึ่งนานัตตสญญา- จิงบรรลือกาสานัญญาจยตนะ ๕๓๕
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- เบื้องต่ำทำเป็นโอปปาติกอนาคามี ๕๖๓	เพราะไม่หวาดสะดั่ง ย่อมปรีนิพพาน- (ดับรอบ) เฉพาะตน ๗๕๕
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- สามเป็นผู้ไกลังไกละ ๕๖๒	เพราะรู้แจ้ง (ต่ออารมณ์ที่มากระทบ) - ได้ จิงถูกเรียกว่าวิญญาณ ๒๐๓
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- สามเป็นผู้เป็นเอกพีซี ๕๖๒	เพราะรู้สึก (ต่อผลอันเกิดจากผัสสะ) - ได้จิงถูกเรียกว่าเวทนา ๑๖๙
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- สามเป็นผู้สัดตักขัตตปรมะ ๕๖๒	(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- สามเป็นโสดาบัน ๕๖๑	เพราะละระคะได้ ที่ตั้งของวิญญาณ- ก็ไม่มี ๖๘๔
เพราะความสั้นไปรอบแห่งสังโยชน์- สามระคะโทสะโมหะก็เบาบาง - เป็นสกกาคามี ๕๖๒	เพราะวิญญาณไม่มีที่ตั้ง ก็ไม่องงาม ๖๘๔
(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)	เพราะไม่ถูกปรุ่แต่ง ก็หลุดพ้นไป ๖๘๔
เพราะเจริญสัมโพชฌงค์ ตัณหะ- ย่อมละไป ๘๖๖	เพราะหลุดพ้นไป ก็ตั้งมั่น ๖๘๔
เพราะตัณหะละไป กรรมก็ละไป ๘๖๖	เพราะตั้งมั่น ก็ยินดีในตนเอง ๖๘๔
เพราะกรรมละไป ทุกข์ก็ละไป ๘๖๖	เพราะยินดีในตนเอง ก็ไม่หวั่นไหว ๖๘๔
เพราะแตกสลายได้จิงถูกเรียกว่ารูป ๑๖๓	เพราะไม่หวั่นไหว ก็ปรีนิพพาน- เฉพาะตน ๖๘๔
	เพราะหมายรู้ได้พร้อมจิงถูกเรียกว่า- สญญา ๑๙๔

(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)
 เพราะเห็นด้วยปัญญาโดยชอบ-
 ปุพฺพพันตานุทฺตวิภูทิจฺจหลาย-
 ย่อมไม่มี ๗๕๔
 เพราะปุพฺพพันตานุทฺตวิภูทิจฺจไม่มี-
 อปรนฺตานุทฺตวิภูทิจฺจไม่มี ๗๕๕
 เพราะอปรนฺตานุทฺตวิภูทิจฺจไม่มี ความ-
 ยึดมั่นลบล้างย่อมไม่มี ๗๕๕
 เพราะความยึดมั่นลบล้างไม่มี-
 จิตย่อมจางคลาย ๗๕๕
 เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น ๗๕๕
 เพราะจิตหลุดพ้นแล้ว จิตจึงดำรงอยู่ ๗๕๕
 เพราะเป็นจิตที่ดำรงอยู่ จิตจึงยินดี-
 ราเรงด้วยดี ๗๕๕
 เพราะเป็นจิตที่ยินดีว่าเรงด้วยดี-
 จิตจึงไม่หวาดสะดุ้ง ๗๕๕
 เพราะอาสวะไม่มี ก็ไม่กระทำซึ่งกรรม-
 ใหม่และกรรมเก่าก็สิ้น ไปด้วย ๗๖๐
 เพราะอุปริมี ชรามรณะจึงมี ๙๗๖
 เพลินในทุกข์ ๒๕๑
 เพลินในชาติเท่ากับเพลินในทุกข์ ๑๕๙
 เพลินในเบญจขันธ์เท่ากับเพลิน-
 ในทุกข์ ๒๕๑
 เพลินอย่างยิ่งซึ่งดิน ๓๗๘
 เพลินอายตนะเท่ากับเพลินทุกข์ ๒๙๖
 เพียงแต่รู้ชัดอริยสัจห้าแวบสัสมา-
 วายามะยังไม่ใช้ถึงที่สุด ๑๑๗๔

เพียงเพื่อการบังเกิดในแนวสัมมญา-
 นาสนัญญายตนภพ ๕๓
 โภชณฺคฺเจต ๕๔๖
 โภชณฺคฺเจตที่ท้าววิชาและวิมุตติ-
 ให้บริบูรณ์ ๑๑๘๑
 โภชณฺคฺเจต หมวดกายาฯ ๘๐๙
 โภชณฺคฺเจต หมวดจิตตาฯ ๘๑๒
 โภชณฺคฺเจต หมวดธัมมาฯ ๘๑๓
 โภชณฺคฺเจต หมวดเวทนาฯ ๘๑๑
 โภชณฺคฺถึงซึ่งความเต็มรอบ-
 แห่งความเจริญ ๗๙๑
 โภชณฺคฺทั้งเจ็ด ๘๑๓
 โภชณฺคฺทั้งเจ็ดชนิดที่ท้าววิชา-
 และวิมุตติให้บริบูรณ์ ๘๑๔
 โภชณฺคฺในฐานะเป็นมรรค ๘๖๕
 โภชณฺคฺบริบูรณ์เพราะสติปัญญา-
 บริบูรณ์ ๘๐๙
 โภชณฺคฺบริบูรณ์ย่อมท้าววิชาและ-
 วิมุตติให้บริบูรณ์ ๑๒๐๗
 โภชณฺคฺอันบุคคลปรารถนาคือ-
 แล้ว อริยมรรคก็เป็นอันปรารถ-
 นาคือด้วย ๘๖๗
 โภชณฺคฺอันบุคคลปรารถนาคือแล้ว-
 อริยมรรคก็เป็นอันปรารถนาคือด้วย ๘๖๗

พ

ฟองไข่ออกเป็นตัว มิใช่โดยเจตนา-
 ของแม่ไก่ ๗๗๕

ภ

ภพโดยวิภาค	๒๘๘	ภวาราคสัณฺเฑาะฐ (สังโยชน์คือความ- กำหนดในภพ)	๓๘๘
ภพที่แปด	๕๘๒	ภวาราคะ (ความกำหนดในภพ)	๓๑๓
ภพ (ผลแห่งภวตณฺหา)	๓๑๙	ภวาราคานุสสัย	๖๐๘
ภพแม้ชั่วขณะตติณฺวโมกฺกียังนารังเกียจ	๓๑๙	ภวสึเนหะ (ความเส่นหาในภพ)	๓๑๓
ภพแม้ชั่วตติณฺวโมกฺกียังไม่มีคุณอะไร- ที่พอจะกล่าวได้	๓๑๙	ภวชฺโฆसान (ความเมาหมกในภพ)	๓๑๓
ภพแห่งอสุร	๓๘	ภักฺขมฺมุข (วิชฺฐุททะ)	๒๙๓
ภวตณฺหา	๓๑๓	ภักฺขเกิดจากความแค้น (ชราภย)	๑๓๙๘
ภวตณฺหาเป็นธรรมชาติมีอาหาร	๓๑๓	ภักฺขเกิดจากความเจ็บไข้ (พฺยารภย)	๑๓๙๘
ภวตณฺหาเพียงมีต่อภายหลัง	๓๑๓	ภักฺขเกิดจากความตาย (มรณภย)	๑๓๙๘
ภวตณฺหาหยาบปรากฎเพราะมีสิ่งนี้- เป็นปัจจัย	๓๑๓	ภักฺขที่เขาไม่รู้จัก	๕
ภวทิสฺฐิ (ทิสฺฐิฝ่ายบวก)	๓๗๑	ภักฺขที่มารดาและบุตรช่วยกันไม่ได้	๑๓๙๘
ภวทิสฺฐิ (ว่ามี)	๖๓๖	ภักฺขที่แม่ลูกก็ช่วยกันไม่ได้	๑๓๙๗
ภวานนฺทิ (ความเพลิดเพลิดในภพ)	๓๑๓	ภักฺขเวร ๕ ประการ	๕๗๗
ภวานิโรธวาท	๙๕๗	ภาระ (ของหนัก)	๒๕๖
'ภวเนตฺติ'	๒๘๒	ภาวนาปธาน	๑๑๒๘
ภวเนตฺติ	๕๕๖	ภาวนาปธาน (พิเศษ)	๑๑๓๓
ภวปริพาหะ (ความเร่าร้อนเพราะภพ)	๓๑๓	ภาวนาย่อมมีด้วยการดำรงจิตไว้- (ในนิमितเป็นที่ตั้งแห่งความ- เลื่อมใส)	๑๒๓๑
ภวบีปาสา (ความหิวระหายในภพ)	๓๑๓	ภาวะบริสุทฺธที่แห่งการประพฤติ- พรหมจรรย์	๑๕๗๕
ภวมุจฺฉา (ความสยบในภพ)	๓๑๓	ภาวะเป็นที่รักที่ยินดี ๕๐/๑๒๙/๓๒๒/๓๒๗/ ๓๗๙/๔๑๐/๖๕๕/๙๗๗/๑๐๕๘	
ภวโยคะ	๔๒๗	ภาวะเป็นที่รักที่ยินดี (บิยุรปสาตฺรูป)	๓๒๗
ภวโยคะ (การประกอบอยู่ด้วยภพ)	๓๑๒	ภาวะเป็นที่รักที่ยินดีเป็น "หนาม"	๓๒๗
'ภวราช'	๒๘๒	ภาวะไม่บริสุทธิ์แห่งการประพฤติ- พรหมจรรย์	๑๕๗๑

ภาวะแห่งความถุก (สมมตฺต)	๑๔๔๑
ภาวะแห่งความผิด - ถุก	๑๔๔๒
ภาวะแห่งความผิด (มิจฺจตฺต)	๑๔๔๑
ภาวะแห่งความสิ้นตัวตนและสิ้นโลก	๗๗๑
ภาวะแห่งผัสสะ	๓๔๕
ภิกษุณีผู้สาวิกา (ในศาสนา)	๕๓
ภิกษุที่เป็นผู้ฉลาดในฐานะที่ตั้ง	๕๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ทำลายกองทัพใหญ่ได้	๕๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้ไกล	๕๐๐
ภิกษุที่เป็นผู้ยิงได้เร็ว	๕๐๐
ภิกษุที่รู้ประหาร	๖๐๒
ภิกษุที่รู้ไป	๖๐๓
ภิกษุที่รู้ฟัง	๖๐๒
ภิกษุที่รู้อดทน	๖๐๒
ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร	๑๕๒๕
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยชวะ	๗๒๒
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยชวะ (อีกนัยหนึ่ง)	๗๒๓
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยชวะ (อีกนัยหนึ่ง)	๗๒๓
ภิกษุผู้สาวก (ในศาสนา)	๕๓
ภิกษุผู้ได้เจริญภาวนาเพื่อได้รับทิพย์- เสียงทิพย์	๕๕๓
ภิกษุขึ้นแอบฟังพระผู้มีพระภาค	๗๓๖
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยพละ	๗๒๒
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยวรรณะ	๗๒๒
ภิกษุผู้สมบรูณ์ด้วยอาโรหปรินาหะ	๗๒๓
ภิกษุผู้สติแก้วฏฐบุตร	๑๐๐๗
ภุตวาที	๕๐๘
โภคะที่ไม่สูญเปล่า	๑๑๒๒

ม

มนต์เครื่องปิดเป้า (นิทฺธมน)	๔๖๖
มนุษย์ถือเอาที่พึงผิด ๆ	๑๕
มโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วย- อวิชชา)	๑๐๒๔
มโนสมาจาร (การประพฤติประจำ- ทางใจ)	๑๑๔๖
มโนสมาธิระ (ตักฺหาปรารภการ- กระทำกรรมทางใจ)	๗๖๑
มโนสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ- เบียดเบียน	๘๖๑
มโนสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ- เบียดเบียน	๘๖๑
มโนสังขาร (อำนาจที่เกิดการปรุง- แต่งทางใจ)	๑๐๒๓
มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจที่เป็น- ไปทางใจ)	๑๐๒๒
มโนสัญญาเจตนาหาร	๘๗๕/๕๗๓
มโนสัญญาเจตนาหารควรเห็นว่ามี- อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง	๕๗๓
มมังการคือการกระทำในใจด้วยความ- ยึดถือว่าของเราว่าของตน	๕๓๐
มมังการทั้งหลายของเราจักเข้าถึงการดับ	๕๓๐
มรณสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ- ตาย)	๑๑๕๗

มรณสัญญาเครื่องทำจิตให้ถอยกลับ- จากความยินดีในชีวิต ๗๖๗	มหาปรุฐพีและขุนเขาสิเนรุมีควนขัน ๑๐๑๙
มรณสติที่มีอมตะเป็นปรีโยสาน ๑๑๕๖	มหาปรุฐพีและขุนเขาสิเนรุมีไฟลุก ๑๐๒๐
มรรคทำกิจแห่งอริยสัจสี่พร้อมกัน- ไปในตัว ๑๔๑๗	มหาปริสวิตก ๑๑๑๐
มรรคทำให้โพธิปักขิยธรรมสมบูรณ์- ไปในตัว ๑๔๑๙	มหาภูตคือธาตุสี่ ๑๕๖
มรรคที่เป็นเสขะของเสขบุคคล ๑๔๘๓	มหาภูต (ธาตุ) ๑๕๕/๒๒๒
มรรคปฏิบัติเพื่อการสำรอกซึ่งราคะ ๘๔๑	มหาภูตรูปสี่ ๕๙๔
(สัจคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)
มรรคเป็นวิเวก-วิราค-นิโรธนิสสิต- ไวสสุคคปริณามิ ๑๔๑๙	มหาศีล หมวดการทำพิธีรีตอง ๑๕๔๗
มรรคเป็นราก-โทส-โมหวินยปริ- โยสาน ๑๔๑๙	มหาศีล หมวดทนายลักษณะ ๑๕๔๗
มรรคเป็นอมโตศร-อมตปรายน- อมตปรีโยสาน ๑๔๑๙	มหาศีล หมวดทนายฤกษ์การบ่วง ๑๕๔๘
มรรคเป็นนิพพานนิพน-นิพพาน- ไปณ-นิพพานปพการ ๑๔๑๙	มหาศีล หมวดทนายโคจรแห่งนักษัตร ๑๕๔๘
มรรคมุ่งแก้แปดรวมอยู่ในพรหมจรรย์- ตลอดสาย ๑๓๙๑	มหาศีล หมวดทนายข้าวยาก- หมากแพง ๑๕๔๙
มรรคและปฏิบัติเพื่อละเสียซึ่ง- โอรัมภาคียสังโยชน์ ๑๔๑๒	มหาศีล หมวดฤกษ์ยามและเข้าทรง ๑๕๔๙
มรรคอันเป็นส่วนเจาะแทงกิเลส- (นิพเพรภาคีย) ๘๖๖	มหาศีล หมวดหมอมือและหมอยา ๑๕๕๐
มละ (มลทินของจิตคือราคะโทสะ- โมหะ) ๑๔๐๕	มองดูกันและกันด้วยสายตาแห่ง- ความมรัก ๑๐๕๓
มหาทานที่รู้จักกันว่าเป็นของเลิศ ๑๐๘๕	(ห้าคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)
	มะม่วงสี่ชนิด ๑๔๙๘
	มะม่วงดิบ สีเหมือนนกก ๑๔๙๘
	มะม่วงสุก สีเหมือนนคิบ ๑๔๙๘
	มะม่วงดิบ สีเหมือนนคิบ ๑๔๙๘
	มะม่วงสุก สีเหมือนนกก ๑๔๙๘
	มคคโกวิท (ฉลาดในมรรค) ๗๒๑
	มคคปฏิบัติต้องอาศัยที่ตั้งคือศีล ๑๔๕๗
	มคคภวานาฝ่ายฤก ๑๔๔๐
	มคคภวานาฝ่ายผิด ๑๔๓๙

มัจฉวิทู (รู้งแจ้งมรรค)	๗๒๑	มัจฉิมาปฏิบัติโดยอัตโนมัติ	๑๔๑๖
มัจฉคอวีสัจ	๘๑๘	มัจฉิมาปฏิบัติที่ตรัสรู้เอง	๑๔๘๕
มัจฉคัญญู (รู้งแจ้งมรรค)	๗๒๑	มัจฉิมาปฏิบัติที่แสนสุข	๑๔๓๖
มัจฉคานุกา (ผู้เดินตามมรรค)	๗๒๑	มัจฉิมาปฏิบัติ (ในความหมาย-	
มัจฉุราชไม่เห็นผู้ที่เห็นโลกเหมือน-		ซันกว้าง)	๘๔๗
พองน้ำและพยับแดด	๔๓๓	มัจฉิมาปฏิบัติ (ในความหมายซันลึก)	๘๔๘
มัจฉริยสัจญ์ (สังโยชน์คือความ-		มัจฉิมาปฏิบัติในฐานะเหตุให้เกิด-	
ตระหนี่)	๓๘๐	จักขุและญาณเพื่อนิพพาน	๘๔๕
(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		มัจฉิมาปฏิบัติ (พื้นฐานทั่วไป)	๘๔๖
มัจฉิมศีลหมวดพิชคามภูตคาม	๑๕๔๓	มัจฉิมาปฏิบัติ ๓ ลำดับ	๘๔๖
มัจฉิมศีลหมวดการบริโภคนิสสม	๑๕๔๓	มัจฉิมาปฏิบัติสำหรับธรรมกถิก-	
มัจฉิมศีลหมวดการเดิน	๑๕๔๓	แห่งยุค	๑๔๐๖
มัจฉิมศีลหมวดการพนัน	๑๕๔๔	“มันเป็นของทุกซัดด้วยกันทั้งคู่”	๒๓๘
มัจฉิมศีลหมวดที่นั่งนอนสูงใหญ่	๑๕๔๔	“มันเป็นของไม่เที่ยงด้วยกันทั้งคู่”	๒๓๖
มัจฉิมศีลหมวดประดับตกแต่งกาย	๑๕๔๕	“มันเป็นอนัตตาด้วยกันทั้งคู่”	๒๔๕
มัจฉิมศีลหมวดดิรัจฉานกถา	๑๕๔๕	มัจฉิยาชาติที่พลัดเข้าสู่เครื่องดัก	๒๔๔
มัจฉิมศีลหมวดการชอบทำความ-		มานสัจญ์ (สังโยชน์คือความ-	
ขัดแย้ง	๑๕๔๖	สำคัญตน)	๓๘๘
มัจฉิมศีลหมวดการรับใช้เป็นทนต์	๑๕๔๖	มานะ (ถือตัว)	๗๖๘
มัจฉิมศีลหมวดโกหกหลอกลวง-		มานานสัย	๖๐๘
เพื่อลาภ	๑๕๔๖	มารเป็นพวกพ้องของผู้ประมาท	๒๔๕
มัจฉิมาปฏิบัติ	๘๒๖/๘๓๐	มาลงกัยบุตร	๔๔/๗๘/๘๒
มัจฉิมาปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติเป็น-		มิฉฉัตตะ (ภาวะแห่งความเป็นผิด)	๑๔๔๒
ทางสายกลาง)	๘๔๖/๑๔๘๕	มิฉฉาทิฎฐิ (โดยพื้นฐาน)	๑๒๘๖
มัจฉิมาปฏิบัติคือโพธิปักขิยธรรม	๘๔๗	มิฉฉาทิฎฐิต่อโลกอื่น	๘๔๘
มัจฉิมาปฏิบัติได้แก่กระแสแห่ง-		มิฉฉาทิฎฐิที่ว่าวิญญาณเป็นผู้-	
ปฏิจสุมปบาท	๘๕๑	ท่องเที่ยว	๑๐๐๖

มีจนาปฏิปทา	๑๓๗๐	มีธรรมอันไม่ทำความเห็นซ้ำเป็นที่-	
มีจนาปฏิปทา (เป็นข้าศึกต่อมัจฉิมา-		มายินดี (นิปปัญญาราโม)	๑๔๓๖
ปฏิปทา)	๘๒๗	มีผลจักนั่งเป็นผาสุก	๑๓๒๔
มีจนาจาทต่อโลกอื่น	๙๔๘	มีผลจักไปเป็นผาสุก	๑๓๒๔
มีจนาสังกับปะตอโลกอื่น	๙๔๘	มีผลจักยืนเป็นผาสุก	๑๓๒๔
มิใช่ถึงธรรมเพราะเหตุแห่งคำของ-		มีผลจักสำเร็จการนอนเป็นผาสุก	๑๓๒๔
สมณะ!	๑๑๘๗	มีผัสสะบังหน้า	๓
มีผัสสุข	๑๒/๗๘๗	(ลืบท่าต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)	
มีผัสสุข มีทสรุข และสุขอันเกิดจาก-		มีศีลแล้วอวิปฏิสสารย่อมเกิด (เอง)	๗๘๐
ลาภสักการะและเสียงสรรเสริญ	๙๙๕	มีอวิปฏิสสารแล้วปราโมทย์ย่อมเกิด-	
มีการเกิดปรากฏ (อุปปาโท ปญญาติ)	๔๔๘	(เอง)	๗๘๐
มีการเสื่อมปรากฏ (วโย ปญญาติ)	๔๔๘	มีปราโมทย์แล้ว บิติยอมเกิด (เอง)	๗๘๐
มีจิตผิงลงไป (อนเสติ)	๓๔๑	มีใจบิติแล้ว กายยอมรังับ (เอง)	๗๘๑
มีจิตเหมือนแผ่นดินใหญ่	๑๓๒๗	มีกายรังับแล้ว ย่อมได้เสวยสุข (เอง)	๗๘๑
มีจิตเหมือนแม่น้ำคงคา	๑๓๒๙	มีสุขแล้ว จิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ (เอง)	๗๘๑
มีจิตเหมือนอากาศ	๑๓๒๘	มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ยอม-	
มีจิตอ่อนนุ่มเหมือนแผ่นหนังแมวป่า	๑๓๓๐	เห็นตามที่เป็นจริง (เอง)	๗๘๑
(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)		มีการรื้อยเห็นอยู่ตามที่เป็นจริงแล้ว-	
มีธรรมเป็นที่มายินดี (ธัมมาราโม)	๑๔๓๖	ยอมเบือหน่าย (เอง)	๗๘๑
มีการเจริญภาวนาเป็นที่มายินดี-		มีความเบือหน่ายแล้ว ย่อมคลาย-	
(ภาวนาราโม)	๑๔๓๖	กำหนด (เอง)	๗๘๑
มีการละกิเลสเป็นที่มายินดี-		มีความคลายกำหนดแล้ว ย่อมทำให้-	
(ปะทานาราโม)	๑๔๓๖	แจ้งซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะ (เอง)	๗๘๑
มีความสังัดจากโยคธรรมเป็นที่มา-		มีโศกหรือไม่มีก็เพราะมีหรือไม่มี-	
ยินดี (ปวิเวการาโม)	๑๔๓๖	แห่งฉันทราคะ	๓๔๐
มีธรรมอันไม่เบียดเบียนเป็นที่-		มีสติด้วยคิดอยู่ว่า "หนามอย่าขอก-	
มายินดี (อัพยาบชฌาราโม)	๑๔๓๖	เราเลย"	๓๒๗

มีสติเห็นธรรมอันเป็นภายในภายใน

นอก-ทั้งภายในและภายนอก ๑๒๓๗

มีหลังงอเหมือนโคปานสีแห่งลังกา ๕๔๐

มีอนุสัยในสิ่งใด ย่อมตายไปตามสิ่งนั้น ๒๒๖

มีดีเพราะ (ความกลัดกลุ้มแห่ง)-

ความทุกข์ ๒๖๗

มุกฺขุสัจจะ (ความมีสติอันลึมหล) ๓๘๑

มุตติ (ความพ้น) ๔๕๙/๔๖๓

มุกฺกิตาเจโตวิมุตติ ๑๓๒๒

มุนน้อยของความทุกข์ที่พระองค์ไม่มี ๕๑

มูลฐานแห่งการบัญญัติขันธ์-

(แต่ละขันธ์) ๒๒๒

เมฆฝนที่คำรามแล้วไม่ตก ๑๔๙๗

เมฆฝนที่ตกแต่ไม่คำราม ๑๔๙๗

เมฆฝนที่ทั้งคำรามทั้งตก ๑๔๙๘

เมฆฝนที่ทั้งไม่คำรามและไม่ตก ๑๔๙๗

เมฆฝน ๔ จำพวก ๑๔๙๗

เมตกระเบา ๗ เมต กับมหาปรุพี ๒๓

เมตผกภาค ๒-๓ เมต กับขุณา-
หิมาลัย ๒๓

เมตดาเจโตวิมุตติ ๑๒๙๘/๑๓๒๑

เมตดาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้น-
แห่งจิตอันประกอบอยู่ด้วยเมตดา) ๓๘๗

เมื่อกามนันทิไม่นอนตาม ๔๙๔

เมื่อกิริยาที่ไปนิพพานเบาสบาย-
เหมือนไม้ลอยตามน้ำ ๗๗

เมื่อความสงสัยทั้งปวงสิ้นไป ๔๗๑

เมื่อคิดว่าจักรักษาดน ก็จึงเจริญ-

สติปฏิฐาน ๑๒๖๙

เมื่อคิดว่าจักรักษาผู้อื่น ก็จึงเจริญ-

สติปฏิฐาน ๑๒๖๙

เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรมย่อมปรากฏ ๑๔๖๓

เมื่อเจริญภาวนาอยู่อย่างถูกต้อง,-

สังโยชน์ทั้งหลายย่อมสูญสิ้น-

ไปเอง ๗๗๔

เมื่อดูอยู่เห็นอยู่ซึ่งอายตนิกรธรรม-

องค์แห่งมรรคก็พรังพรู ๑๔๖๑

เมื่อใดตัว "เธอ" ไม่มี, เมื่อนั้น-

เธอก็ไม่ปรากฏ ๔๔๑

เมื่อใดธรรมปรากฏ ๔๗๐

เมื่อต้นหาเจริญอย่างทั่วถึง ๓๕๐

เมื่อตั้งอยู่ ก็มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ ๔๔๘

เมื่อตั้งอยู่ ก็ไม่มีภาวะอย่างอื่นปรากฏ ๔๔๘

เมื่อตีความคำบัญญัติผิด แม้ทำรก-

นอนเบาจะมีศีลโดยอัตโนมัติ ๑๓๘๔

เมื่อทฎฐิตั้งไว้ถูก มักกล่าวนาเป็นสิ่ง-

ที่ตั้งไว้ถูก ๑๔๔๐

เมื่อทฎฐิตั้งไว้ผิด มักกล่าวนาเป็น-

สิ่งที่ตั้งไว้ผิด ๑๔๔๐

เมื่อเที่ยวโง่หัวก็โง่หัวอยู่ในอวน ๓๗๐

เมื่อเที่ยวผิดก็ยังคงผิดอยู่ในอวน ๓๗๐

เมื่อ "เธอ" ไม่มี ๔๔๑

เมื่อบุคคผลรู้สึกต่อความสิ้นวาระ-

โทษะ-โมหะ ๔๘๐

เมื่อปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้ ๑๒๐
เมื่อบัญญัติปาทานขันธถึงซึ่งความ-
ไม่ก่อเกิดต่อไป ๗๙๐

เมื่อบัญญัติปาทานขันธถึงซึ่งความ-
ไม่ก่อขึ้นอีกต่อไป ๑๔๖๑

เมื่อผู้ตกผู้อยู่ในอวน ๓๗๐

เมื่อพ้นจากบ่วง ๓๑

เมื่อเปลือดเปลือในสุขเวทนา อนนุสัย-
คือราคะย่อมตามนอน ๓๙๒

เมื่อมีบัญญัติระหว่างลัทธิ ๙๔๗

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

เมื่อมีสักแต่ว่าเห็น-ได้ยิน-รู้สึก-
รู้แจ้ง, ตัวท่านก็ไม่มี ๗๗๒

เมื่อตัวท่านไม่มีเพราะเหตุนั้น,-
ตัวท่านก็ไม่มีในที่นั้นๆ ๗๗๒

เมื่อใดตัวท่านไม่มีในที่นั้นๆ ฯลฯ ๗๗๓

(สิบสองคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :-)

เมื่อมีสัทธาเกิดขึ้นแล้วยอมเข้าไปหา-
(สัตว์บุรุษ) ๙๕๓

เมื่อเข้าไปหายอมเข้าไปนั่งใกล้ ๙๕๓

เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ยอมเงยโศตลงสดับ ๙๕๓

เมื่อเงยโศตลงสดับยอมได้ฟังธรรม ๙๕๓

เมื่อฟังธรรมแล้วยอมทรงจำธรรมไว้ได้ ๙๕๓

เมื่อทรงจำธรรมไว้ได้ยอมพิจารณา-
เนื้อความแห่งธรรม ๙๕๓

เมื่อพิจารณาเนื้อความแห่งธรรม-
ธรรมทั้งหลายยอมทนต่อการ-
เพ่งพิศดูนี้ ๙๕๓

เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิศดูนี้มีอยู่-
ฉันทะยอมเกิด ๙๕๓

เมื่อเกิดฉันทะแล้วย่อมมีอุตสาหะ ๙๕๓

เมื่อมีอุตสาหะแล้วย่อมใช้ศุลยพินิจ ๙๕๓

เมื่อใช้ศุลยพินิจ (พบ) แล้วยอม-
ตั้งตนไว้ในธรรมนั้น ๙๕๓

เมื่อมีตนส่งไปแล้วในธรรม ย่อม-
กระทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจด้วย-
นามกาย ๙๕๓

เมื่อมีอนัตตสัญญายอมถอนเสียได้-
ซึ่งอสมมานะ ๔๖๘

เมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญา-
ยอมตั้งมั่น ๔๖๘

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

เมื่อไม่ปรองยอมไม่ถือมั่น ๔๓๙

เมื่อไม่ถือมั่นยอมไม่เสียวสะตั้ง ๔๔๐

เมื่อไม่เสียวสะตั้งยอมปรีนิพพาน ๔๔๐

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

เมื่อไม่มั่นหมายก็ไม่ถือมั่นสิ่งใดๆ ๔๑๑

เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่สะตั้ง ๔๑๑

เมื่อไม่สะตั้งก็ปรีนิพพานเฉพาะตน ๔๑๑

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

เมื่อไม่ยึดมั่นยอมไม่หวั่นใจ ๔๑๓

เมื่อไม่หวั่นใจยอมดับสนิทเฉพาะตน ๔๑๓

(สองคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เมื่อไม่ยึดมั่นอยู่ ย่อมไม่สะดุ้ง ๗๓๑
เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมปรีนิพพานเฉพาะตน ๗๓๑
เมื่อไม่จริงจังในเวทนานอนไม่ใช่ทุกข์-
ไม่ใช่สุข อนุสัยคืออวิชชาย่อม-

ตามนอน ๓๙๒

เมื่อยังไม่ทรงรู้อริยสัจ ๕๔
เมื่อยังไม่ปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้ ๑๒๐
เมื่อยังไม่รู้อริยสัจ ๑๐๐

เมื่อระทมใจในทุกขเวทนา อนุสัย-
คือปฏิฆะย่อมตามนอน ๓๙๒

เมื่อรักษาตนก็ควรรักษาผู้อื่น ๑๒๖๙

เมื่อรักษาผู้อื่นก็ควรรักษาตน ๑๒๖๙

เมื่อละโทสะได้แล้ว ๔๘๑

เมื่อละโมหะได้แล้ว ๔๘๒

เมื่อละราคะได้แล้ว ๔๘๑

เมื่อลามเกิดขึ้นแก่บถชน ๑๒๔๕

เมื่อลามเกิดขึ้นแก่อริยสาวก ๑๒๔๖

เมื่อสงฆ์แตกกัน ๑๑๗๑

เมื่อสงฆ์สามัคคีกัน ๑๑๗๒

(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เมื่อสติของภิกษุผู้เข้าไปตั้งไว้แล้ว-
ไม่ลืมหลง, นั่นคือสติสัมโพชฌงค์ ๘๑๐

เมื่อเป็นผู้มีสติใคร่ครวญธรรมนั้น-
อยู่ด้วยปัญญา, นั่นคือธัมมวิจย-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๐

เมื่อความเพียรไม่ย่อหย่อนอันภิกษุ-
ผู้ใคร่ครวญในธรรมปรารภแล้ว,
นั่นคือวิริยสัมโพชฌงค์ ๘๑๐

เมื่อบิณฑอนเป็นนิรามิสเกิดขึ้นแก่-
ภิกษุผู้มีความเพียร, นั่นคือบิณฑ-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๐

เมื่อทงกายและทงจิตของภิกษุผู้มี-
บิณฑ ร่างับ, นั่นคือบิสัทธาธิ-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๑

เมื่อจิตของภิกษุผู้มกายร่างับแล้ว-
ตั้งมั่น, นั่นคือสมาธิสัมโพชฌงค์ ๘๑๑

เมื่อภิกษุเป็นผู้เข้าไปเพ่งเฉพาะซึ่ง-
จิตอันตั้งมั่น, นั่นคืออุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ๘๑๑

เมื่อสังโยชน์เหมือนเครื่องหวายสิ้นอายุ ๗๗๔

เมื่อสตัดบรูษได้โภคะอันโอฬาร ๑๑๒๒

เมื่อเห็นความดับไม่เหลือแห่งโลก-
(โลกนิโรธ) อยู่, ทิฎฐิติวาสัง-
ทงปวงมี ย่อมไม่มี ๘๗๖

เมื่อเห็นแดนเกิดขึ้นแห่งโลก (โลก-
สมุทฺย) อยู่, ทิฎฐิติวาสังทงปวง-
ไม่มี ย่อมไม่มี ๘๗๖

(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เมื่อเห็นสักว่าเห็น ๔๔๑

เมื่อได้ฟังเสียงสักว่าฟัง ๔๔๑

เมื่อได้กลิ่นสักว่าดม ๔๔๑

เมื่อลมรสสักว่าลิ้ม ๔๔๑

เมื่อสัมผัสทางผิวกายก็รู้สึกว่าสัมผัส ๔๔๑
 เมื่อได้รู้แจ้งสัจว่าได้รับแจ้ง ๔๔๑
 เมื่ออริยสัจสี่ถูกแยกออกเป็น ๒ ซีก ๑๕๑๒
 เมื่ออานาปานสติบริบูรณ์ ๑๑๘๘
 แม้จะเป็นโค รสด้วยกัน แต่ไม่อาจ-
 เกิดพร้อมกัน ๖๖
 แม้จะเป็นอัตตาด้วยกัน แต่ไม่อาจ-
 เกิดพร้อมกัน ๖๖
 แม้เดินอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิรวณ ๑๑๓๐
 แม้เดินอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
 เพียรเพากิเลส ๑๑๒๙
 แม้หนาว-เสวย-อเสวยก็พึงเจริญ-
 สติปฏิฐาน ๑๒๗๒
 แม้นอนตื่นอยู่ก็เป็นผู้ปราศจาก-
 นิรวณ ๑๑๓๑
 แม้นอนตื่นอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำ-
 ความเพียรเพากิเลส ๑๑๓๐
 แม้ นั่งอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิรวณ ๑๑๓๑
 แม้ นั่งอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
 เพียรเพากิเลส ๑๑๒๙
 แม้ในการละกิเลสชั้นสูงก็ยังมี การ-
 อยู่เป็นสุข ๑๑๗๓
 แม้เป็นเวทนาด้วยกัน ก็ไม่อาจ-
 เกิดพร้อมกัน ๑๗๙
 แม้เพียงปฐมฌานก็ชื่อว่าเป็นที่-
 หลบพ้นภัยจากมาร ๑๓๔๑
 แม้เพียงปฐมฌานก็บัพติภิเลสอัน-
 เป็นเครื่องระคายใจได้ ๑๓๔๒

แม้มีการปฏิบัติอย่างเดียวกันแท้-
 ก็ยังได้รับผลลดหลั่นกัน ๕๖๖
 แม้ยืนอยู่ก็เป็นผู้ปราศจากนิรวณ ๑๑๓๐
 แม้ยืนอยู่ก็เรียกว่าเป็นผู้ทำความ-
 เพียรเพากิเลส ๑๑๒๙
 แม้เรื่องจริง-มีประโยชน์-นำฟังก็-
 ยังต้องรู้กาละที่ควรกล่าว ๑๐๗๒
 แม้อยู่อย่างคนมีทุกข์ก็ทำกศลธรรม-
 ให้เต็มเปี่ยมได้ ๑๑๗๓
 โมกขจิตะ ๓๕๕
 โมหะที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย ๕๗๐
 โมหะเป็นอกุศลมูล ๓๘๔
 โมหะมีโทษมากคล้ายซ้ำ ๓๘๖
 ไม่ก่อสร้างขึ้นซึ่งเหตุบังจยเครื่อง-
 ปรุงแต่ง ๒๐
 ไม่ก่ออยู่ไม่ยุบอยู่แต่เป็นการยุบแล้ว-
 ดำรงอยู่ ๕๐๒
 ไม่ขวางทงอยู่ไม่ถือเอาอยู่ แต่เป็น-
 การขวางทงแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒
 ไม่เข้าไปติดเสียที่ฝั่งนอก ๗๘
 ไม่เข้าไปติดเสียที่ฝั่งใน ๗๘
 ไม่ควรกล่าวอย่างรีบร้อนจนปากสั้น ๘๒๗
 ไม่ควรแก่ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ๔๒๐
 ไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย-ไม่ดำริถึงสิ่งใด-
 ด้วย-ไม่มีใจฝังลงไป ในสิ่งใดด้วย ๗๔๐
 ไม่จมเสียในท่ามกลาง ๗๘
 ไม่จำเป็นจะต้องผ่านทุกข์ทุกชนิด ๒๑

ไม่จำเป็นต้องรู้ภีกรรมและรวยลาภ ๑๕๒๖	ไม่นิพพานเพราะยึดถือธรรมที่ได้-
ไม่ใช่ละตัวตัวตนนี้ แต่ละความ-	บรรล ๔๗๗
กำหนดพอใจในสิ่งนั้น ๔๒๐	ไม่เนาเสียเองในภายใน ๗๘
ไม่ตกจมลงในแหวงแห่งความเกิด ฯลฯ ๒๐	ไม่ปรากฏมีการเกิด (น อุปปาโท-
ไม่ตกจมลงสู่ห้วงแห่งความมืด ๒๔	ปญญาติ) ๔๔๘
ไม่ต้องการจะเห็นรูปก็หลับตาเสีย-	ไม่ปรากฏมีการเสื่อม (น วโย-
หรือเหลียวมองไปทางอื่นเสีย ๑๐๔๔	ปญญาติ) ๔๔๘
ไม่ตามเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน-	ไม่เป็นทั้งฝ่ายรับและฝ่ายกำน ๖๓๖
ฯลฯ ๑๔๒๕	ไม่พันทุกข์เพราะมัวเพลินในอายตนะ ๒๖๔
ไม่ตามเห็นซึ่งวิญญาณโดยความ-	ไม่พันไปจากทุกข์ ๒๐/๒๔/๒๕/๑๕๙/๒๕๑/
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๖	๒๖๔/๒๕๗/๓๗๒/๓๗๙/๓๘๘/๗๗๑/
ไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาโดยความ-	๑๒๔๖/๑๓๙๔
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕	ไม่พึงกระทำความตื่นเต้นแห่งใจ-
ไม่ตามเห็นซึ่งสังขารโดยความ-	ในคำกล่าวสรรเสริญ ๑๒๔๓
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕	ไม่พึงตามประกอบซึ่งกามสข ๘๒๖
ไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาโดยความ-	ไม่พึงตามประกอบซึ่งอัตตกิลมตา-
เป็นตน ฯลฯ ๑๔๒๕	นุโยค ๘๒๖
ไม่ติดแห่งอยู่บนบก ๗๘	ไม่พึงทำความอาฆาตเกลียดชัง-
ไม่ถึงนิพพานเพราะพลัดออก-	เจ็บใจในชนผู้กล่าวติ ๑๒๔๒
นอกทางจนหลงทาง ๔๗๓	ไม่พึงยึดถือภาษาพูดของชาวเมือง ๘๒๗
ไม่ถูกเกลียดว่านวนวนไว้ ๗๘	ไม่เพ่งต่อชั้นธอันเป็นอดีต ๕๐๐
ไม่ถูกมนุษย์จับไว้ ๗๘	ไม่ผลิตเพลินชั้นธอนาคต ๕๐๐
ไม่ถูกอมมนุษย์จับไว้ ๗๘	ไม่ผลิตเพลินไม่พรั่าสรรเสริญ-
ไม่ทำให้กระจัดกระจายอยู่ไม่ทำให้-	ไม่เมาหมกอยู่นันทิในสิ่งนั้น-
เป็นกองอยู่ แต่เป็นการทำให้-	ย่อมดับไป ๗๔๓
กระจัดกระจายแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒	ไม่เพิกถอนโลกสมัญญา ๘๒๗
ไม่ทำให้หมอดอยู่ไม่ทำให้โพลงอยู่-	ไม่มั่นหมายซึ่งสิ่งทั้งปวง ๕๑๑
แต่เป็นการทำให้หมอดแล้วดำรงอยู่ ๕๐๒	

ไม่มีนัยหมายโดยความเป็นสิ่งทั้งปวง	๕๑๑
ไม่มีนัยหมายในสิ่งทั้งปวง	๕๑๑
ไม่มีนัยหมายสิ่งทั้งปวงว่าของเรา	๕๑๑
ไม่มีความพอใจเพียงแต่ความ- เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า	๑๔๖๓
ไม่มีความเย็นในกาม	๒๙๒
ไม่มีบุคคลผู้ทุกข์	๒๖๒
ไม่มีผู้เป็นบงจายเพื่อความเชื่อ	๘๗๖
ไม่มีฤทธิ์หรืออำนาจที่จะบันดาลว่า- หลุดพ้นวันนหรือพรุ่งนี้	๑๔๗๐
ไม่มีสัตว์บุคคลที่เป็นผู้กระทำหรือ- ถูกระทำ	๒๖๓
ไม่มีอาการสันตะเทือนเพราะถูกยกวาทะ	๓๖
ไม่ยินดีในเหตุบงจายเครื่องปรุงแต่ง	๒๐
ไม่ยึดถือในบัญญัติปาทานชั้น	๗๐๓
ไม่ยึดถือในไวยาหารทั้งสี่	๗๐๒
ไม่ยึดมั่นในธาตุทั้งหก	๗๐๔
ไม่ยึดมั่นในอายตนะทั้งหลาย	๗๐๕
ไม่รู้จักเบญจขันธ์ชื่อว่ามิอวิชชา	๒๕๑
ไม่เร่าร้อนอยู่เพราะความแผดเผา- ของความเกิด	๒๕
ไม่สะดุ้งหวาดเสียวเพราะไม่มีอุปาทาน	๕๑๔
ไม่อาจจะกล่าวได้ว่าใครดีกว่าใคร- (เพราะอาศัยเหตุสักว่าชื่อ)	๗๑๙
ไม่อาจจะระคะโทสะโมหะก็เพราะ- หลงในสัญญาขนิยธรรม	๓๘๗

ย

ยถาภูตญาณทัสสนะ	๗๔๖/๗๔๘
ยถาภูตญาณทัสสนะถึงพร้อมด้วย- อุปนิสัย	๗๔๖
ยถาภูตญาณในการจตุตถะและอุปติ	๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในความเศร้าหมอง ฯลฯ- แห่งฉาน ฯลฯ	๑๓๔๙
ยถาภูตญาณในความสิ้นไปแห่ง- อาสวะ	๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ	๑๓๕๐
ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นฐานะ ฯลฯ	๑๓๔๙
ยถาภูตญาณในสิ่งซึ่งเป็นวิบาก ฯลฯ	๑๓๔๙
“ยศก็อย่ามาเกี่ยวข้องกันเราเลย”	๕๕๕
ยอดของสังขตธรรมและอสังขตธรรม	๔๕๐
ยอดสี่ยอดของสญญตานุสสนา	๙๖๖
ยอดแห่งกุศลธรรม	๘๕๕
ยอดแห่งสังขตธรรมทั้งปวง	๘๔๒
ย่อมขวางทั้งคือไม่ถือเอา	๕๐๑
ย่อมทำให้กระจัดกระจายคือไม่ทำให้- เป็นกอง	๕๐๒
ย่อมทำให้มอดคือไม่ทำให้ลุกโผลง	๕๐๒
ย่อมยุบคือไม่ก่อ	๕๐๑
ยังคงอยู่เป็นสุขแม้เพราะความ- แปรปรวนดับไปแห่งอารมณ์	๒๕๘
ยังมีกิจที่จะต้องทำด้วยความไม่- ประมาท	๑๓๘๘
ยังไม่ได้แทงตลอดซึ่งอนาสววิมุตติ	๕๖๕

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

ยากที่จะเป็นไปได้ที่ใคร ๆ จะพึงได้-
ความเป็นมนุษย์ ๑๔๙๖

ยากที่จะเป็นไปได้ที่ตถาคตผู้อรหันต-
สัมมาสัมพุทธะจะเกิดขึ้นในโลก ๑๔๙๖

ยากที่จะเป็นไปได้ที่ธรรมวินัยอัน-
ตถาคตประกาศแล้วจะรุ่งเรือง-
ไปทั่วโลก ๑๔๙๖

ยากด้วยนามบุตรน่าจะกลายเป็น-
เกศขนานาชนิดของคหบดี ๑๑๑๓

ยากถ่ายอันเป็นอริยะ (อริยวิเวก) ๔๖๔

ยากถ่ายอันให้ผลพ้นจากชาติ ฯลฯ ๔๖๔

ยากสำรอกความเกิด-แก่-ตาย ๔๖๔

ยากสำรอกให้อาเจียน (วณฺเณ) ๔๖๖

ยินดีการรูปคล้ำที่ได้รับจากมาตุคาม ๘๓๑

ยินดีชาติเพราะไม่รู้จักชาติ ๑๖๒

ยินดีอย่างยิ่งในเหตุบังจยเครื่องปรุงแต่ง ๒๐

“ยิตมฺนอยู่” (อุปาทิยมาน) ๒๑๗

ยีนอยู่ เคนอยู่ นังอยู่ นอนอยู่ก็-
สง่างาม ๓๕

โยคกรรม ๘/๑๐/๒๒/๒๓/๒๔/๒๖/๔๙/๗๔/
๘๗/๘๘/๘๙/๑๐๑/๑๐๒/๑๐๔/๑๐๕/๑๐๖/
๑๑๕/๑๔๑/๑๐๓๓/๑๐๓๔/๑๑๓๘/๑๑๔๐/
๑๔๙๖/๑๕๐๒

โยคกรรมเพื่อการได้ใจโตสมณะ-
ในภายใน ๑๑๔๐

โยคกรรมเพื่อการได้อธิปไตยญา-
ธัมมวิปัสสนา ๑๑๔๐

โยคกรรมเพื่อความสิ้นอาสวะ-
ทั้งหลาย ๑๑๓๙/๑๑๔๑

โยคะ (กิเลสตรังจิตคือกาม ภพ-
ทิฏฐิ อวิชชา) ๑๔๐๕

โยคะคือกาม ๔๒๗

โยคะคือทิฏฐิ ๔๒๗

โยคะคือภพ ๔๒๗

โยคะคืออวิชชา ๔๒๗

โยคกุเขมี ๔๒๙

โยนิโสมนสการ ๓๘๗/๑๕๒๙

ว

“รมตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ” ๒๙๗

รสของสิ่งที่ประเสริฐกว่ากามรส ๑๐๓๗

รสอร่อยของธาตุ ๑๖๐

รสอร่อยแห่งกาม ๒๙๐

รสอร่อยแห่งผัสสายตนะ ๔๒๙

รสอร่อยแห่งภพ ๓๑๒

รสอร่อย (อัสสาหะ) ๙๓๓

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของรูป ๑๖๘

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของวิญญาณ ๒๐๗

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของเวทนา ๑๗๒

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของเวทนา-
(อีกนัยหนึ่ง) ๑๘๔

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของสังขาร ๒๐๑

รสอร่อย (อัสสาหะ) ของสัณญา ๑๙๗

รโหพาหะ (การกล่าวในที่ลับหลัง)	๘๒๗	รายชื้อธรรมเนียมแห่งการชดเชลา	๑๔๔๘
ร้อนเพราะไฟกิเลสและไฟทุกข์	๒๖๕	รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้อง- เกี่ยวกับเรื่องกรรม	๑๐๒๕
รอบ (ปรีวิภูฏ) สามแห่งการรู้อริยสัจ	๑๕๓๒	รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับกาม	๓๐๗
รอบรู้แล้วเพราะความหลุดพ้น- (วิโมกข์ปรีณญาต)	๗๖๐	รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับอาสวะ	๓๘๖
“รอยแฉะงาแห่งตถาคต”	๑๔๕๕	ริตเกิด จะได้น้ำนม!	๑๓๕๓
รอยทางเก่าที่เคยเป็นหนทางเก่า	๘๔๓	ริบปฏิบัติแต่ไม่ต้องร้อนใจว่าจะ- สำเร็จ (นั่นแหละคือมัชฌิมา- ปฏิบัติ)	๑๔๖๕
“รอยเท้าแห่งตถาคต”	๑๔๕๕	รุ่งอรุณแห่งการรู้อริยสัจสี่	๘๕๗
“รอยสี่ตัวแห่งตถาคต”	๑๔๕๕	รุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม	๘๕๗
รอให้รู้เรื่องไม่จำเป็นก็ตายเปล่า	๔๔	(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาต่อเนื่องกันไป :-)	
ระดับแห่งบุคคลผู้ถอนตัวขึ้นจากทุกข์	๗๒๗	รุ่งอรุณแห่งมรรคคือกัลยาณมิตตตา- (ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร)	๘๕๔
ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น- ๒ แผนก	๑๓๘๘	รุ่งอรุณแห่งมรรคคือศีลสัมปทา- (ความถึงพร้อมด้วยศีล)	๘๕๔
ระลึกได้ถึงขั้นที่ที่เคยอยู่อาศัย- ในภพก่อน	๔๕๖	รุ่งอรุณแห่งมรรคคือฉันทสัมปทา- (ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ)	๘๕๔
ระวังมกคภาวนา : มีทั้งผิดและถูก	๑๔๓๕	รุ่งอรุณแห่งมรรคคืออิตตสัมปทา- (ความถึงพร้อมด้วยความ- เหมาะสมแห่งตน)	๘๕๕
รักษางามซึ่งไม่รู้ว่าจะอยู่ที่ไหน	๑๐๗๗	รุ่งอรุณแห่งมรรคคือทวิฐฐิสัมปทา- (ความถึงพร้อมด้วยสัมมาทวิฐฐิ)	๘๕๕
รัตนะในธรรมวินัย	๑๕๓๐	รุ่งอรุณแห่งมรรคคืออัปปมาทสัมปทา- (ความถึงพร้อมด้วยความไม่- ประมาท)	๘๕๕
รัตนะในมหาสมุทร	๑๕๓๐		
รากเง่าแห่งอุปาทานขั้น	๒๑๒		
รากะ (ความกำหนัด)	๒๕๐		
รากะที่ควรแก่การถึงซึ่งอบาย	๕๗๐		
รากะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด	๘๗๒		
รากะมีโทษน้อยคล้ายขี้	๓๘๖		
รากานุสัย	๑๗๕		
รากานุสัยก็ไม่นอนตาม	๗๘๖		
ร่างกายมีเหตุผลที่จะเป็นตัวตน- ดีกว่าจิต	๑๐๑๔		

รู้งอรุณแห่งมรรคคือโยนิโสมนสิการ- สัมปทา (ความถึงพร้อมด้วย- โยนิโสมนสิการ)	๘๕๕	รู้จักอุปาทานแท้จริงต่อเมื่อหมด- อุปาทาน	๗๕๙
รู้งอรุณแห่งอภิวรรคกิมรรค	๘๕๔	รู้งจั้งขีดความสั้นไปแห่งปัจเจก- ทั้งหลาย	๔๗๑
รูปปรุธรรม (คุณสมบัติหรือคุณค่าที่- มีรูป)	๘๕๓	รู้งจั้งขีดธรรมพร้อมทั้งเหตุ วิชิตกิเลสซึ่งเกิดมีอยู่ในภายในว่า-	๔๗๑
รูป (กาย) เป็นที่ตั้งแห่งสัญญาชั้น	๒๒๗	เกิดมีอยู่ในภายใน	๗๐๑
รูป (กาย) เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๓	วิชิตกิเลสอันไม่เกิดมีอยู่ในภายใน-	
รูปขันธ์	๑๕๔	ว่าไม่เกิดมีอยู่ในภายใน	๗๐๑
รูปขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่	๑๖๘	วิชิตซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับ-	
รูปขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน	๒๐๙	แห่งอาหาร	๘๗๙
รูปฌานเป็นสขัลลิกานโยค	๘๓๕	วิชิตซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอาหาร	๘๗๙
รูปฌานมีขันธ์ครบห้า	๘๑๓/๑๔๑๔	วิชิตซึ่งเหตุเป็นแดนเกิดแห่งอาหาร	๘๗๙
รูปฌานและอรุณฌาน ยังมีใช้ธรรม- ชนที่เป็นเครื่องขุดเกล้า	๑๓๐๐	วิชิตซึ่งอาหาร	๘๗๙
รูปที่อาศัยมหาภูตสี่อย่าง	๑๕๕	วิชิตโทษในความแก่แล้วแสวงหา-	
รูปเป็นอุปาทานขันธ์	๑๒๑	นิพพาน	๙๑๐
รูปภพ	๒๘๔	วิชิตโทษในความเจ็บไข้แล้วแสวงหา-	
รูปภพ-ภพมีรูป	๒๘๙	นิพพาน	๙๑๐
รูปและรูปอาศัย	๑๕๕	วิชิตโทษในความตายแล้วแสวงหา-	
รูปสัญญา (ความกำหนดหมายในรูป)	๕๓๕	นิพพาน	๙๑๑
รูปสัญญาทั้งหลายดับไปในอากาศา-		วิชิตโทษในความเศร้าหมองแล้ว-	
นัญจายตนะ	๕๒๗	แสวงหานิพพาน	๙๑๑
รูปสัญญาย่อมดับในอากาศานัญ-		วิชิตอาหารสี่โดยนัยอริยสัจสี่	๘๗๙
จายตนะ	๕๒๒	วิชิตซึ่งความเกิดและความดับ	๔๖๗
รูปปาทานขันธ์	๑๒๒	รู้งแต่เพียงว่าสั้นไปเมื่อมัน-	
รู้จักสุขอันแท้จริงต่อเมื่อปัญญาเกิด	๑๗	สั้นไปๆเท่านั้น	๗๗๔
		รู้งเบญจขันธ์โดยนัยอริยสัจสี่	๕๕
		รู้งมิจนาก็รู้ว่าเป็นมิจนาก็รู้	๑๒๘๖

รู้เวทนาเพื่อคบบัดก้าวรู้เพื่อเป็น-

บัจจยแก้ตัณหา ๕๓๒

รู้สัมมาทิฏฐิว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ๑๒๘๖

รู้สึกชังคนโดยความเป็นคน ๓๗๘

รู้ริยสัจแจ่มใสเหมือนเห็นของ-

ในน้ำใส ๗๖

เรว่อนไปสู่ภพน้อยภพใหญ่เหมือน-

วานร ๒๘๐

เราจักถูกขันธ์เคี้ยวกิน ๕๐๐

เราถูกขันธ์เคี้ยวกินแล้ว ๕๐๐

เราถูกขันธ์เคี้ยวกินอยู่ ๕๐๐

“เราอย่าต้องเกี่ยวข้องกับยศเลย” ๕๙๕

เราร้อนอยู่เพราะความแผดเผาของ-

ความเกิด ฯลฯ ๒๕

เริ่มเบื่อหน่ายในสิ่งที่เป็นทุกข์ ๘๕๒

เรียกว่า “สัตว์” เพราะติดเบญจขันธ์ ๒๔๙

เรื่องขวางหนทางธรรม ๔๑

เรื่องความพ้นทุกข์ ๔๐

เรื่องที่ฟังตาม ๆ กันมา (ว่าจริง) ๘๓

เรื่องที่รับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มี-

พระภาคเจ้า ๑๒๐

เรื่องทรมเถียงแก่งแย่งกัน ๔๐

เรื่องนารูปพิเศษเกี่ยวกับเวทนา ๑๗๔

เรื่องไม่มีประโยชน์ ๔๑

เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกัน-

(อารกษาริกรณี) ๓๖๗

เรื่องสำคัญที่สุดในพุทธศาสนา ๒๖๓

๖

ฤๅษีเก่าแก่ทั้งหลาย

๑๐๗๔

๖

ลมย่อมเป็นเชื้อของเปลวไฟ ๓๕๑

ลมหายใจเข้าออกเป็นกายอันหนึ่ง ๆ ๘๐๖

ลมหายใจเป็นกายอย่างหนึ่ง ๑๑๙๘

ลมอัสสาสะปัสสาสะอันจะมีเป็น-

ครึ่งสุดท้าย ๑๒๖๕

ลวงไปร้อยปี ๆ จึงผดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ๆ ๑๐๒

ละกรรมที่มีโทษเจริญกรรมที่-

ไม่มีโทษ ๑๕๐๑

ละกิเลสตัณหาได้คือละเบญจขันธ์ได้ ๔๑๙

ละความเพลิดเพลिनในอุปาทานขันธ์-

พร้อมกับการเกิดแห่งธรรมจักขุ ๑๘

ละฉันทราคะในสิ่งที่เป็นทุกข์ ๒๕๓

ละฉันทราคะในสิ่งที่เป็นอนัตตา ๒๕๓

ละฉันทราคะในสิ่งที่ไม่เที่ยง ๒๕๒

ละฉันทราคะแห่งสิ่งใดคือการละซึ่ง-

สิ่งนั้น ๔๒๐

(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

ละตัณหาได้ ย่อมละอุปธิได้ ๖๕๖

ละอุปธิได้ ย่อมละทุกข์ได้ ๖๕๖

ละทุกข์ได้ ย่อมพ้นจากชาติขรา-

มรณะ ฯลฯ ๖๕๖

ปทานุกรม

๑๗๘๕

ละภาวตัณหาได้และไม่ผลิตเพลิน-	ลักษณะของผู้มีสติ	๑๒๓๘
วิภาวตัณหาด้วย ๕	ลักษณะของผู้มีสัมปชัญญะ	๑๒๓๘
ละราคะโทสะโมหะก่อน ละชาติ-	ลักษณะของคู่อัจและไม้อาจเจริญ-	
ชรามรณะ ๓๘๑	สติปฏิฐานสี่ ๑๒๗๑	
ละราคะโทสะโมหะได้เพราะไม่หลง-	ลักษณะของวิเวียนทรีย์	๑๔๒๑
ในสัญญาอนุยธรรม ๗๗๑	ลักษณะของสตินทรีย์	๑๔๒๑
ละราคานุสัย	ลักษณะของสมาธิในทรีย์	๑๔๒๒
ละสัญญาอนุสัยได้ จักทำให้แจ้งซึ่ง-	ลักษณะของสตินทรีย์	๑๔๒๒
นิพพานได้ ๔๓๑	ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ	๘๗๕
ละอกุศลเจริณุกุศล	ลักษณะของสัมมาทิฏฐิ (ระดับสูงสุด)	๘๗๕
ละอนุสัยคือราคะ	ลักษณะของอทินนาทานา เวรมณี	๑๐๘๔
ละอาสวะได้จึงเป็นผู้ไม่หลงไหล	ลักษณะของอบิสฺสวาท	๑๐๖๖
ละอาสวะไม่ได้จึงเป็นคนหลงไหล	ลักษณะของอสุรฺสวาท	๑๐๖๖
ลักษณะของกาเมสุ มิจฉารา-	ลักษณะของอพรหมจริยา เวรมณี	๑๐๘๔
เวรมณี ๑๐๘๔	ลักษณะของอมสวาท	๑๐๖๖
ลักษณะของความจริง	ลักษณะของอสมฺหปฺปลาปวาท	๑๐๖๗
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์	ลักษณะความทุกข์ (อีกปริยายหนึ่ง)	๒๕๖
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์-	ลักษณะความสมบุรณ์แห่งศีล	๑๓๘๔
(อีกปริยายหนึ่ง) ๗๔๐	ลักษณะความสะอาด-ไม่สะอาดใน-	
ลักษณะของความดับแห่งทุกข์-	อริยวินัย ๑๕๖๔	
(อีกปริยายหนึ่ง) ๗๔๑	ลักษณะเจ็ดที่ประจำสังขตธรรม	๘๕๔
ลักษณะของบถชน	ลักษณะทั่วไปของความเป็นพระ-	
๑๖๒	อรหันต์ ๖๐๘	
ลักษณะของบัญญัติในทรีย์	ลักษณะที่เป็นโอรัมภาคียสังโยชน์	๓๘๐
๑๔๒๒	ลักษณะและวิบากแห่งสัมมากัมมันตะ	๑๐๘๔
ลักษณะของปาณาติปาตา เวรมณี	ลักษณะสิบเอ็ดประการของกายที่-	
๑๐๘๓	สมาธิ ๑๓๑๓	
ลักษณะของมุ้ง่ายต่อการเข้าอยู่ใน-	ควรเห็น ๘๕๔	
สมาธิ ๑๓๑๓	ลักษณะหนทางแห่งความหมดจด	๘๕๑
ลักษณะของผู้มีความเพียรสู่อริยาบถ	๑๑๓๐	

ลักษณะแห่งกามตัณหา	๒๙๐	ลักษณะการแห่งการรู้อริยสัจ	๗๓๘
ลักษณะแห่งการเจริญอริยมรรค	๑๔๕๘	ลัทธิวิญญูณนอกพุทธศาสนา	๑๐๐๗
ลักษณะแห่งการถึงที่สุดทุกข์	๗๖๓	ลัทธิอื่นไม่รู้เรื่องอดีตวาทุปาหน	๒๑๙
ลักษณะแห่งขั้นที่ ๑๑ ประการที่ควร-		ลัทธิอื่นว่างจากสมณะแห่งลัทธิอื่น	๗๑๙
ตามเห็น	๙๑๒	ลากอย่างย้ง	๔๗๐
ลักษณะแห่งความทุกข์ (อีกปริยาย-		ลำดับการดับตามลำดับของสิ่งที่พึงดับ	๕๓๐
หนึ่ง)	๒๕๗	ลำดับการปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล	๘๕๒
ลักษณะแห่งความเป็นอนัตตา	๒๓๙-๒๔๔	ลำดับการหลุดพ้นโดยละเอียด-	
ลักษณะแห่งจิตที่หลุดพ้นด้วยดี	๗๕๑	(เมื่อเห็นอนัตตา)	๗๕๔
ลักษณะแห่งจิตที่หลุดพ้นด้วยดี-		ลำดับปัจจัยแห่งการกระทำให้แจ้ง-	
(อีกนัยหนึ่ง)	๗๕๒/๗๕๓/๗๕๔	ซึ่งนิพพาน	๘๐๓
ลักษณะแห่งตัณหา	๒๘๐	ลำดับแห่งการเข้าอยู่ตามลำดับ	๕๓๐
ลักษณะแห่งบัญญัติขั้นที่โดย-		ลำดับแห่งการดับของสังขาร	๗๖๖
รายละเอียด	๑๓๘๐	ลำดับแห่งการเสวยรสของการเข้าอยู่-	
ลักษณะแห่งบัญญัติขั้นที่	๑๕๑๖	ตามลำดับ	๕๓๐
ลักษณะแห่งผู้เจริญอินทรีย์ขั้นอริยะ	๑๔๓๒	ลำดับแห่งโลกียสุขซึ่งยังไม่ถึงนิพพาน	๕๑๖
ลักษณะแห่งผู้เป็นเสขปาฏิบพ	๑๔๓๑	ลำดับแห่งอริยสัจมีอย่างตายตัว	๑๑๖
ลักษณะแห่งภวตัณหา	๓๑๒	ล้นจุดไปหารสที่ขบใจ	๑๒๓๔
ลักษณะแห่งสติสัมปชัญญะของภิกษุ	๑๑๗๗	ลูกโคที่ยังค้มนมเข้าไปหาแม่	๒๙๕
ลักษณะแห่งสมาธิขั้นที่โดย-		ลูกโซ่แห่งความดับทุกข์	๔๑๔
รายละเอียด	๑๓๗๘	ลูขปฏิบัติ	๑๔๗๓
ลักษณะแห่งสิกขาสามโดย-		ลูขร่างกายด้วยฝ่ามือ แล้วร้องว่า-	
รายละเอียด	๑๓๗๖	นึ่งงิ่งละนิพพาน	๔๗๕
ลักษณะแห่งศีลขั้นที่โดยละเอียด	๑๓๗๖	เลณะ (ที่ซ่อน)	๔๖๐/๔๖๓
ลักษณะแห่งอินทรีย์ภวานาขั้นเลิศ	๑๔๓๐	เลื่อนไหลไปสู่นิพพาน	๗๘
ลักษณะอีกปริยายหนึ่งแห่งกาม-		(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้ออกันไป :-)	
สุขัลลิกานุโยค	๘๓๑	โลก	๑๒๔/๔๔๐

วจีกรรมที่พิจารณาแล้วพึงอยู่ด้วย- บิณฑิและปราโมทย์ ๑๐๖๔	วนบัตถ์ที่ไม่ควรเลือกเอา ๑๔๕๕
วจีสมาจาร (การประพฤติประจำ- ทางวาจา) ๑๑๔๔	วันปัจฉิมโรหณี (ปลงบาป) ของ- พวกสกุลพราหมณ์ ๑๔๔๗
วจีสมารัมภะ (ตณฺหาปรารภการ- กระทำการทางวาจา) ๗๖๑	วาจากล่าวแล้วควรแก่เวลา ๑๐๖๗
วจีสังขาร - สึงปรุงแต่งการพูด ๑๐๓๐	วาจากล่าวแล้วด้วยเมตตาคจิต ๑๐๖๗
วจีสังขารอันเป็นไปกับด้วยความ- เบียดเบียน ๘๖๑	วาจากล่าวแล้วตามสัจจจริง ๑๐๖๗
วจีสังขารอันไม่เป็นไปกับด้วยความ- เบียดเบียน ๘๖๑	วาจากล่าวแล้วอย่างประกอบด้วย- ประโยชน์ ๑๐๖๗
วจีสังขาร (อำนาจที่ให้เกิดการปรุง- แต่งทางวาจา) ๑๐๒๓	วาจากล่าวแล้วอย่างอ่อนหวาน ๑๐๖๗
วจีสัญเจตนา (ความจงใจที่เป็นไป- ทางวาจา) ๑๐๒๒	วาจาของสะเกไ้ใหม่-สะเกไ้เก่า ๑๐๗๑
วัตถุ (ที่ตั้งแห่งกฏฐิติ) ๖๒ ประการ ๕๓๓	วาจาของสัตว์บุรุษ ๑๐๖๕
วัตถุที่ไม่ควรเข้าหา ๕๕๒	วาจาของอสัตบุรุษ ๑๐๖๘
วัตถุ (พืชเพื่อการงอก) ๑๐๒๔	“วาจาเครื่องพรา้สอนพวกเธอของ- เรา” ๑๔๑/๕๐๕/๗๗๐/๑๔๐๐/๑๔๓๔
(สี่คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)	วาจาชอบ ๑๓๕/๘๒๓
วัตถุแห่งการกำหนดรู้ ๑๔๑๕	วาจา (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วย- อวิชชา) ๑๐๒๔
วัตถุแห่งการละ ๑๔๑๕	วาจาที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นสัตว์บุรุษ ๑๐๖๕
วัตถุแห่งการทำให้แจ้ง ๑๔๑๕	วาจาที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นอสัตบุรุษ ๑๐๖๘
วัตถุแห่งการทำให้เจริญ ๑๔๑๕	วาทบทคือคลองแห่งถ้อยคำสำหรับ- เรียก ๗๐๐
วัตถุแห่งกิจของบัญญัติในทริย ๑๕๑๖	วาทะว่าตน ๘๐๒
วัตถุแห่งสัมมาทฐิติ ๕๓๓/๕๔๐/๕๔๔	วาทะว่าโลก ๘๐๒
วนบัตถ์ที่ควรเลือกเอา ๑๔๖๐	วานร : อุปมาการเกิดดับของจิต ๑๐๑๕
วนบัตถ์ที่ควรอยู่จนตลอดชีวิต ๑๔๖๐	วาโยธาตุนั้นเป็นภายนอก ๑๕๘/๕๖๑
	วาโยธาตุนั้นเป็นภายใน ๑๕๘/๕๖๑
	วาโยธาตุ (ธาตุลม) ๑๕๖

วิฉิททกตัญญา (ความสำคัญรู้ใน- ศัพเป็นชั้น ๆ ทั่อน ๆ)	๑๑๕๘	วิญญาณซึ่งประกอบด้วยปัจจัยพึง- เห็นว่าเหมือนกับพืชสด	๒๐๖
วิฉิกิจฉา	๕๗๐	วิญญาณฐิติ	๖๖๓
วิฉิกิจฉา (ความล่งเลในธรรมทัไม่- ควรล่งเล)	๓๘๑	วิญญาณฐิติพึงเห็นว่าเหมือนกับดิน	๒๐๖
วิฉิกิจฉามีกำลังจนเขานำออกไปไม่ได้	๓๙๑	วิญญาณทัจะเป็นอุปาทานไม่มี	๗๔๙
วิฉิกิจฉาสัญโญชน (สังโยชนคือ- ความล่งเลสงสัย)	๓๘๘	วิญญาณทัเปลี่ยนแปลงไปตามความ- แปรปรวนของรูป	๒๑๘
วิฉิกิจฉาอันอริยสาวกละได้พร้อมทั- อนุสัย	๓๙๑	วิญญาณนั้นคืออุปาทาน	๔๐๑
วิชา	๓๗	วิญญาณเป็นทัตั้งแห่งสัญโญชน	๒๒๘
วิชาของผู้ถึงซึ่งวิชา	๖๘๑	วิญญาณเป็นทัตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๔
วิชาเป็นทัวิชาทันำมาซึ่งองค์แปด- แห่งสัมมามรรค	๙๐๓	วิญญาณเป็นปฏิจจสมบุปันนธรรม	๑๐๐๗
วิชาและวิมุตติ	๑๑๗/๑๒๒/๑๒๐๗/๑๔๑๘	วิญญาณเป็นเมล็ดพืช	๒๘๓
วิชา-วิมุตติบริบูรณ์เพราะโพชฌงค์- บริบูรณ์	๘๑๓	วิญญาณเป็นอุปาทานขันธ	๑๒๑
วิชาข้อคัณธาริ	๑๕๑๙	วิญญาณมีธรรมดาแปรปรวน	๒๐๔
วิชาข้อมณิกา	๑๕๑๙	วิญญาณเมื่อวิชาเป็นเครื่องกัน	๒๘๓
วิญญาณ	๓๔๙	วิญญาณเมื่อทำหน้าที่เป็นพืช	๒๐๕
วิญญาณขันธ	๑๕๕	“วิญญาณไม่มีทัสิ้นสุด”	๑๐๗/๕๓๖
วิญญาณขันธโดยนัยแห่งอริยสัจสี่	๒๐๘	วิญญาณัญญาายตนะ	๑๐๗/๕๑๙
วิญญาณขันธทัยังมีอุปาทาน	๒๐๙	วิญญาณัญญาายตนะสัญญาดับไปใน- อากัญญาัญญาายตนะ	๕๒๘
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอารูป	๒๐๖	วิญญาณัญญาายตนะสัญญาย่อมัดับใน- อากัญญาัญญาายตนะ	๕๒๒
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาเวทนา	๒๐๖	วิญญาณาหาร	๘๗๙/๘๗๖
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาสังขาร	๒๐๗	วิญญาณาหารควรเห็นว่ามื่ออุปมา- เหมือนนัทธิโทษถูกประหาร	๙๗๔
วิญญาณซึ่งเข้าถือเอาสัญญา	๒๐๖	วิญญาณอุปาทานขันธ	๑๒๒
		วิญญาณผู้จะตามรักษาไว้ซึ่งความจริง	๘๔
		วิตกเกิดขึ้นทัแจ่มแจ้ง (วิตติตา)	๑๑๗๘

วิตกเข้าไปตั้งอยู่ที่แจ่มแจ้ง	๑๑๗๘	วิบากของมิจจกัมมันตะ	๑๐๘๖
วิตกดับลงก็แจ่มแจ้ง	๑๑๗๘	วิบากของอทินนาทาน	๑๐๘๖
วิตกโดยปริยายสองอย่าง	๑๐๓๐	วิบากที่ทำให้มาเกิดเป็นสัตว์ที่-	
วิตกที่เป็นอาทิพรหมจรรย์	๑๐๓๓	ไม่อาจจะเข้าใจธรรมได้	๑๓๗๔
วิตกที่ไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์	๑๐๓๓	วิบากที่เป็นไปเพื่อก่อเวรด้วยศัตรู	๑๐๘๗
วิตกและวิจารณ์ทั้งหลายดับไปใน-		วิบากที่เป็นไปเพื่อการได้ฟังเสียง-	
ทุตติยมาน	๕๒๕	ที่ไม่น่าพอใจ	๑๐๗๕
วิตกและวิจารณ์ย่อมดับในทุตติยมาน	๕๒๒	วิบากที่เป็นไปเพื่อการแตกจากมิตร	๑๐๗๘
วิตกวิจารณ์เป็นสิ่งหวนไหวในปฐมมาน	๗๘๘	วิบากที่เป็นไปเพื่อการถูกกล่าวดู-	
วิชา (ความรู้สึกลึกลับที่ทำให้เกิดการ-		ด้วยคำไม่จริง	๑๐๗๘
เปรียบเทียบ)	๑๔๐๕	วิบากที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่ง-	
วิธีการเพื่อให้ได้รับประโยชน์-		โภคะ	๑๐๘๖
ถึงที่สุด (อุปนิสา) ในการฟัง	๑๕๑๒	วิบากที่เป็นไปเพื่อมีอายุสั้น	๑๐๘๖
วิธีการบ่มวิมุตติให้ถึงที่สุด	๘๐๔	วิบากที่เป็นไปเพื่อวาจาที่ไม่มีใคร-	
วิธีพิจารณาธรรมในภายในเพื่อความ-		เชื่อถือ	๑๐๗๕
สิ้นทุกข์	๙๗๕	วิบากที่เลศย้อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใส-	
วิธีพิจารณาเพื่อกำจัดอกุศลวิตกตาม-		ในธรรมอันเลิศ	๘๔๒
ลำดับ	๑๐๔๒	(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
วิธีพิจารณาเพื่อเกิดสัมมาสังกัปปะ	๑๐๓๘	วิบากในทิวฏฐธรรม (คือทันควัน)	๑๐๒๕
วิธีพิจารณาเพื่อ "หมดปัญหา"-		วิบากในอุปัชชชะ (คือในเวลา-	
เกี่ยวกับอาหาร	๙๗๑	ต่อมา)	๑๐๒๕
วินยวาท	๕๐๘	วิบากในอุปปริยายะ (คือในเวลา-	
วินยวาทกับการเห็นจตุรวิริยสัจ	๑๐๑	ต่อมาอีก)	๑๐๒๕
วินิลกสัญญา (ความสำคัญรู้ในศพ-		วิบาก (ผลสุกพิเศษ) แห่งกรรม	๑๐๒๕
ชั้นเขียว)	๑๑๕๘	วิบากแห่งกาม	๓๐๘
วิบากของกามสมุจจาจาร	๑๐๘๗	วิบากแห่งบิสุณวาท	๑๐๗๘
วิบากของปาณาติบาต	๑๐๘๖	วิบากแห่งผรุสวาท	๑๐๗๘

วิภาคแห่งมิจฉวาจา	๑๐๗๘	วิภาคแห่งบัญญัติปาทานักขันธ	๒๐๘
วิภาคแห่งมธุราท	๑๐๗๘	วิภาคแห่งภวตัมหาร้อยแปด	๓๑๔
วิภาคแห่งสัมผัปลาวาท	๑๐๗๙	วิภาคแห่งรูปขันธ	๑๕๕
วิภาคแห่งสัมมากัมมันตะ	๑๐๘๔	วิภาคแห่งวิญญาณขันธ	๒๐๓
วิภาคแห่งอาสวะ	๓๙๗	วิภาคแห่งเวทนา	๑๗๖
วิปฏิสารเครื่องทรมานใจติดตามเขา- ทั้งในบ้านและในป่า	๒๗๓	วิภาคแห่งเวทนาขันธ	๑๖๙
วิปัสสนาญาณมีฌานเป็นบาท	๙๑๒	วิภาคแห่งสังขารขันธ	๑๙๘
(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		วิภาคแห่งสัญญาขันธ	๑๙๓
วิปัสสนาญาณมีปฐมฌานเป็นบาท	๑๔๑๒	วิภูตะ-เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง	๗๘๔
วิปัสสนาญาณมีทุติยฌานเป็นบาท	๑๔๑๓	วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ)	๔๖๗
วิปัสสนาญาณมีตติยฌานเป็นบาท	๑๔๑๓	วิมุตติกัมภวิมุตติของคนต่างวรรณะ- ไม่ต่างกัน	๕๔๘
วิปัสสนาญาณมีจตุตถฌานเป็นบาท	๑๔๑๔	วิมุตติขันธอันเป็นอเสชชะ	๕๕๖
วิปัสสนาญาณเมื่ออากาศานัญญาจนนะ- เป็นบาท	๑๔๑๔	วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องวิมุตติ- ญาณทัสสนะ)	๔๖๗
วิปัสสนาญาณมีวิญญาณัญญาจนนะ- เป็นบาท	๑๔๑๕	วิมุตติญาณทัสสนขันธอันเป็นอเสชชะ	๕๕๖
วิปัสสนาญาณเมื่ออภิัญญาจนนะ- เป็นบาท	๑๔๑๕	วิมุตติญาณทัสสนะ	๗๔๗/๗๔๘
วิปัสสนาที่เจริญแล้วจะได้อะไร	๙๐๔	วิมุตติญาณทัสสนะถึงพร้อมด้วย- อุปนิสัย	๗๔๗/๗๔๘
วิปัสสี	๑๔	วิมุตติต่างกันทั้งที่เป็นผลของการ- ปฏิบัติอย่างเดียวกัน	๖๘๖
วิปากาวรรณภาวะ (มีวิปากเป็น- เครื่องกัน)	๑๓๗๔	วิมุตติถอนรากความรัก-เกลียด- ตามธรรมชาติ	๖๓๗
วิภาตัมहा	๓๑๙	วิมุตติไม่มีความต่างกันตามวรรณะ- ของผู้ปฏิบัติ	๕๔๖
วิภาทวิภูริ (ทวิภูริฝ่ายลบ)	๓๗๑	วิมุตติอันหาอาสวะมิได้	๘๕๘
วิภาทวิภูริ (ว่าไม่มี)	๖๓๖	วิโมกข์	๔๘๗
วิภาคแห่งเบญจขันธ	๑๕๕		
วิภาคแห่งปฏิจจสมุปบาท	๓๒๙		

วิโมกข์ที่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๙	วิเวกสุข	๗๙๗
วิโมกข์ที่ไม่เกี่ยวกับการสิ้นอาสวะ	๔๓๓	วิสังขาร (สภาพที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้- อีกต่อไป)	๖๕๗
วิโมกข์ที่ไม่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๙	วิหารธรรม	๕๒๓
วิโมกข์ที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๙	วิหิงสาธาตุ	๙๕๗/๑๐๕๖
วิโมกข์ที่ ๑	๖๕๙	วิหิงสาวิตก [ความตริตริกในวิหิงสา- (เบียดเบียน)]	๑๐๕๕
วิโมกข์ที่ ๒	๖๕๙	วิหิงสาสัญญา	๙๕๖
วิโมกข์ที่ ๓	๖๕๙	(หกลำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
วิโมกข์ที่ ๔	๖๕๙	วิหิงสาสัญญาเกิดจากวิหิงสาธาตุ	๑๐๕๖
วิโมกข์ที่ ๕	๖๖๐	วิหิงสาสังกัปปะเกิดจากวิหิงสาสัญญา	๑๐๕๖
วิโมกข์ที่ ๖	๖๖๐	วิหิงสานันทะเกิดจากวิหิงสาสังกัปปะ	๑๐๕๖
วิโมกข์ที่ ๗	๖๖๐	วิหิงสาปริพาหะเกิดจากวิหิงสานันทะ	๑๐๕๖
วิโมกข์ที่ ๘	๖๖๐	วิหิงสาปริเยสนาเกิดจากวิหิงสา- ปริพาหะ	๑๐๕๖
วิโมกข์แปด	๑๒๙๙	วิหิงสาปริเยสนาที่เป็นเหตุแห่งการ- ปฏิบัติผิดโดยกายวาจาใจ	๑๐๕๖
วิโมกข์แห่งจิต	๕๐๔/๕๖๐/๑๓๘๔	เวทนาเกิดขึ้นก็แจ่มแจ้ง (วิทิตา)	๑๑๗๘
วิราคะธรรม	๔๕๐	เวทนาขันธ์	๑๕๕
วิราคะธรรมประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย	๘๕๑	เวทนาขันธ์โดยนัยแห่งอริยสัจสี่	๑๙๒
วิราคะสัญญา (ความสำคัญรู้ในความ- กลายกำหนด)	๑๑๕๗	เวทนาขันธ์ที่ยังมีอุปาทาน	๒๐๙
วิราคะสัญญา (สัญญาในความกลาย- กำหนด)	๖๘๑	เวทนาเข้าไปตั้งอยู่ที่แจ่มแจ้ง	๑๑๗๘
วิราคะ	๗๔๘	เวทนาคือทางไปแห่งจิตของสัตว์	๑๘๖
วิราคะถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๘	เวทนาดับลงก็แจ่มแจ้ง	๑๑๗๘
วิราคะ (ที่กลายกำหนด)	๔๕๙/๔๖๓	เวทนาโดยปัจจัย ๔๑ ชนิด	๑๕๒๔
วิราธนา (ความไม่ประสบความสำเร็จ)	๑๔๖๗	เวทนาทั้งหลายของเธอดับเย็นใน- โลกนี้เอง	๔๔๕
วิริยสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด)	๑๒๐๓		
วิริยารัมภกถา (เรื่องมีความเพียร)	๔๖๗		
วิริยินทรีย์เห็นได้ในสัมมัมปธานสี่	๑๕๑๕		

เวทนาที่เกิดจากการครองเรือน	๑๑๔๒	เวทนาเป็นทางมาแห่งอนุสัย	๑๘๓
เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัติตนับ- ตั้งแต่ทศตยฆานขึ้นไป	๑๑๔๒	เวทนาเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาชนัน	๒๒๘
เวทนาที่เกิดจากการปฏิบัติตนับตั้งแต่- ปฐมฆานลงมา	๑๑๔๒	เวทนาเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๔
เวทนาที่เป็นไปกับด้วยความ-		เวทนาเป็นสิ่งที่บัญญัติได้หลายปริยาย	๑๗๘
เบียดเบียน	๘๖๑	เวทนาเป็นอุปาทานชั้นร	๑๒๑
เวทนาที่เป็นไปทางกาย	๑๗๖	เวทนามีกายเป็นที่สูตรอบ	๔๔๙/๗๖๓/๗๘๙
เวทนาที่เป็นไปทางใจ	๑๗๖	เวทนามีชีวิตเป็นที่สูตรอบ	๔๔๙/๗๖๓/๗๘๙
เวทนาที่เป็นสุขและทุกข์เจือกัน	๘๖๒	เวทนามีธรรมดาแปรปรวน	๑๘๐
เวทนาที่ไม่เป็นไปกับด้วยความ-		เวทนามีธรรมดาไม่เที่ยง	๑๗๙
เบียดเบียน	๘๖๑	เวทนาสามเกี่ยวกับความเพียร	๑๑๔๒
เวลาที่เหมาะสมซึ่งเมื่อภิกษุนั้น-		เวทนาสามเป็นสิ่งที่ไม่อาจเสวยได้-	
ปฏิบัติแล้ว จิตก็จะหลุดพ้น-		พร้อมกัน	๙๕๔
จากอวสวะ	๑๔๗๐	เวทนา ๓ อย่าง	๑๗๑
เวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ	๑๑๔๒	เวทนาอันเกิดจากรูปเป็นอเนก-	
เวทนาทุกชนิดสรุปลงในความหมาย-		ประการ	๗๗๓
ว่า "ทุกข์"	๑๘๒	เวทนาอันบุคคลไม่ผลิตผลิตแล้ว-	
เวทนานุปัสสนา	๘๐๗	จักเป็นของดับเย็นในอัตตภาพนี้	๔๔๕/ ๔๔๙/๗๖๔/๗๘๙/๑๒๖๐
เวทนานุปัสสนาตามนัยแห่งมหา-		เวทนาอันไม่ทำความเดือดร้อนแต่-	
สติปฏิฐานสูตร	๑๒๑๙	อย่างไร	๙๔๔
เวทนานุปัสสนาตามนัยแห่ง-		เวทนาอันไม่ผลิตผลิตแล้วจัก-	
อานาปานสติสูตร	๑๒๑๘	เป็นของเย็นในอัตตภาพนี้	๗๘๙
เวทนาเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้-		เวทนาอาศัยเหตุปัจจัยคือกาย	๗๘๘
จนกระทั่งถึงที่สุดแห่งชีวิต	๔๔๙	เวทนูปาทานชั้นร	๑๒๒
เวทนาเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้-		เว้นจากปัจจัยแล้ว ความเกิดแห่ง-	
สรีระทั้งหลายที่เหลืออยู่ จน-		วิญญาณมิได้มี	๑๐๐๗
กระทั่งถึงที่สุดแห่งชีวิต	๗๖๔	เว้นจากโทษระอนัตตราช	๒๘

สติปฏิฐานอันบุคคลปรารถนาแล้ว-

อริยอฏฐังคิกมรรคก็เป็นอัน-

ปรารถนาคด้วย ๘๖๘

สติเร็วเหมือนน้ำอาชาไนย ๑๒๔๕

สติสัมปชัญญะ ๗๔๖

สติสัมปชัญญะโดยตรง ๑๒๔๒

สติสัมปชัญญะโดยอ้อม ๑๒๓๙

สติสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๒

สติอธิฐานการงาน ๑๒๔๒

สนันตนครวมโบราณเมื่อกษณะแปด ๑๔๒๔

สนิมจิตเทียบสนิมทอง ๑๓๕๙

สนิมแห่งจิต ๕ ประการ ๑๓๕๙

สบตาต่อตากับมาตคาม ๘๓๑

“สบายเนื้ออยู่บ้างก็ตรงที่แปลได้-

รับการเก่า” ๒๙๘

สพรหมจารีผู้รู่อยู่เห็นอยู่ซึ่งธรรม-

นั้นก็มอยู่ ๑๕๐๐

สภาพที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้อีกต่อไป ๖๕๘

สภาพแห่งความไม่มีอะไรเป็นที่-

จำนงหวัง ๕๔๒

สมควรที่จะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ๔๔

สมจรรยา ๑๐๒

สมชีวิตา (ความเลียงชีวิตอย่างสมา-

เสมอ) ๑๑๐๔

สมณปุถุฆะ (ผู้เสมือนบัวปทุม) ๗๑๓/๗๑๔/

๗๑๖/๗๑๗

สมณปุถุฆะ (ผู้เสมือนบัว-

บุณฑริก) ๗๑๓/๗๑๔/๗๑๖/๗๑๗

สมณเพราะหมณัพวกที่ได้พ้นไปจาก-

อิทธานภาพแห่งมาร ๒๗

สมณเพราะหมณัพวกที่พ้นไปจาก-

อิทธานภาพของมาร ๓๓

สมณเพราะหมณัพวกที่มีวาตะว่า-

“บางสิ่งควรแก่ข้าพเจ้า บางสิ่ง-

ไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ๑๐๐๔

สมณเพราะหมณัพวกที่มีวาตะว่า-

“สิ่งทั้งปวงควรแก่ข้าพเจ้า” ๑๐๐๓

สมณเพราะหมณัพวกที่มีวาตะว่า-

“สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า” ๑๐๐๓

สมณสุขุมล (ผู้ละเอียดอ่อน)-

ในหมัสมณะ ๗๑๓/๗๑๔/๗๑๖/๗๑๗

สมณเอจล (ผู้ไม่ทวนใจ) ๗๑๒/๗๑๔/

๗๑๖/๗๑๗

สมณะ (ที่ ๑)

๗๑๑

สมณะที่ ๒

๗๑๒

สมณะที่ ๓

๗๑๒

สมณะที่ ๔

๗๑๒

สมณะสี่ประเภท

๗๑๑

สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)

๗๑๒

สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)

๗๑๔

สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)

๗๑๕

สมณะสี่ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)

๗๑๗

สมณะหาได้ในธรรมวินัยที่มี-

อฏฐังคิกมรรค ๑๔๐๒

สมณะแห่งลัทธิหนึ่ง ๆ ต่างจาก-

สมณะแห่งลัทธิอื่น ๗๑๙

สมณะที่อบรมแล้วจะได้อะไร ๙๐๔

สมณะและวิปัสสนา ๑๑๗/๑๒๒/๔๙๕/๙๐๓/

๑๔๑๘

สมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมเคียงคู่-

กันไป ๗๙๑

สมัยวิโมกข์ ๔๘๗

สมัยที่ไม่เหมาะสมสำหรับการทำความ-

เพียร ๑๑๗๑

สมัยที่สมควรกระทำความเพียร ๑๑๗๑

สมาตาปุตติกภัย (ภัยที่มีราคาและ-

บุตรช่วยกันได้) ๑๓๙๘

สมาธิกา (เรื่องสมาธิ) ๔๖๗

สมาธิของผู้ที่มีสติปัญญาวิเศษ ๑๓๒๔

(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

สมาธิขั้นหมวดอินทริยสังวร ๑๕๕๑

สมาธิหมวดสติสัมปชัญญะ ๑๕๕๒

สมาธิหมวดสันโดษ ๑๕๕๒

สมาธิหมวดเสนาสนะสังค-

ละนิวรรณ์ ๑๕๕๓

สมาธิหมวดปฐมฌาน ๑๕๕๕

สมาธิหมวดทุติยฌาน ๑๕๕๖

สมาธิหมวดตติยฌาน ๑๕๕๗

สมาธิหมวดจตุตถฌาน ๑๕๕๗

สมาธิขั้นอันเป็นอเสขะ ๕๕๕

สมาธิจากการเดิน (จงกรม) ย่อม-

ตั้งอยู่นาน ๑๓๑๒

สมาธิที่เป็นอสังขตมนสิการ ๑๓๓๓

สมาธิที่มีผลเป็นความไม่มีอหัง-

การะมมังการะมานานสัย ๔๖๙

สมาธิที่มีสัญญาในนิพพาน ๑๓๓๓

สมาธิที่ศีลอบรมแล้ว ๑๓๘๑

สมาธิในทริยเห็นได้ในฉานสี ๑๕๑๕

สมาธินิमित ๑๓๑๖

สมาธินิमितโดยส่วนเดียวเป็นไป-

เพื่อความเกียจคร้าน ๑๓๑๖

สมาธิบริวาร ๗ ประการ ๑๓๑๑

สมาธิเป็นมรรค (แท้) ๑๓๕๐

สมาธิภาวนาแต่ละอย่าง ๆ อาจทำได้-

ถึง ๗ ระดับ ๑๓๒๐

สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อการได้-

เฉพาะซึ่งญาณทัสสนะ ๑๒๗๙

สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อความ-

สิ้นแห่งอาสวะ ๑๒๘๐

สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อความอยู่-

เป็นสุขในทิวฏฐธรรม ๑๒๗๙

สมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อสติ-

สัมปชัญญะ ๑๒๘๐

สมาธิภาวนามีประเภทสี่ ๑๒๗๙

สมาธิภาวนาอันเป็นไปเพื่อ-

สติสัมปชัญญะ ๑๒๓๙

สมาธิสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด) ๑๒๐๕

สมาบัติที่ไม่มีสัมมัญญา	๙๑๕	สักกายทิฏฐิอันอริยสาวกจะได้-	
สมุทฺยคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา	๑๗๒	พร้อมทั้งอนุสัย	๓๙๑
สมุทฺยอริยสัจ	๒๗๗	สักกายนิโรธ	๕๙/๑๒๔/๗๔๔
สมุทฺยที่เป็นเพียงแอ่งน้ำใหญ่	๖๘๕	สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา	๕๙/๑๒๔
สมุทฺยที่มีทั้งสัตว์ร้ายที่มีทั้งรากษส-		สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา-	
มีทั้งคลื่นวังวน	๖๘๖	(ทางดำเนินแห่งจิตให้ถึงซึ่ง-	
สมุทฺยในวินัยของพระอริยเจ้า	๖๘๕	การดับไปแห่งสักกายะ)	๑๔๒๕
สมุทฺยแห่งเวทนา	๑๗๑	สักกายนิโรธันตะ	๗๔๔
สรวณะ (ที่ฟัง)	๔๖๑/๔๖๓	สักกายสมุทฺยคามินีปฏิปทา	๓๗๓
สระบัวชื่อ สุมาคธา	๓๘	สักกายสมุทฺยันตะ	๒๘๑
สรีรยนต์	๔๗๘	สักกายสมุทฺย	๕๙/๑๒๔/๒๘๑
สรุปอานสงส์ของสัมมาทิฏฐิ	๑๐๐๐	สักกายสมุทฺยไวพจน์แห่งคัมภีร์	๒๘๑
สวนศกัถศีล	๑๙	สักกายะ	๕๙/๑๒๔/๒๑๔
ส่วนประกอบของความเพียร	๑๑๕๑	สักกายะและสักกายันตะ	๒๑๔
ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงมี (อดีติตา)	๘๗๕	สักกายะ (เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ-	
ส่วนสุดว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี (นตฺติตา)	๘๗๕	ด้วยอุปาทาน)	๘๗๐
ส่วนสุด (อนฺตา) ทั้งสอง	๘๒๕	สักกายันตะ	๒๑๕
ส่วนสุด (อนฺตะ) ทั้งสอง-		สักว่าดำเนินอยู่ในอัฐฐังคิกมรรค-	
(อีกปริยายหนึ่ง)	๒๖๒/๘๗๕	ก็เป็นอาหุเนยยบุคคล ๆ แล้ว	๑๔๘๑
สังฆารปรินิพายี	๕๖๕	สงกุปฺปราค	๓๐๗
สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ	๔๔๕	สังขตธรรม	๔๕๐
สะดุ้งหวาดเสียวเพราะอุปาทาน	๒๑๗	สังขตธรรมทั้งหลายอัฐฐัง-	
สักกายทิฏฐิ	๕๗๐	คิกมรรคเป็นธรรมเลิศ	๘๔๒
สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่ากายของตน)	๓๘๑	สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม	๔๔๘
สักกายทิฏฐิมีกำลังจนเขานำออกไป-		สังฆารขันธ	๑๕๕
ไม่ได้	๓๙๑	สังฆารขันธโดยนัยแห่งอริยสัจ	๒๐๒
สักกายทิฏฐิมีกัดด้วยอาการอย่างไร	๓๗๒	สังฆารขันธที่ยังมีอุปาทาน	๒๐๙

สัญญาที่เป็นส่วนประกอบแห่งวิชา	๖๘๐	สัญญาเวทยิตนิโรธ	๕๒๑
สัญญาที่มีอมตะเป็นปรีโยสถาน	๗๖๖	สัญญาสมาบัติเจ็ด	๙๑๕
สัญญาในกาม	๑๓๖๓	สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปรีโยสถาน	๑๑๕๗/
สัญญาในสิ่งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความ- ยึดถือ	๑๓๓๑	สัญญา ๑๐ ที่มีอมตะเป็นปรีโยสถาน- (อีกปริยายหนึ่ง)	๑๑๕๘
สัญญาในอุปาทานระงับไป เมื่อ- อารมณ์แห่งสัญญานั้นเป็นวิภูตะ	๗๘๒	สัญญาอันละเอียดในปิตติและสุขที่- เกิดจากกวิเวก	๑๓๖๓
สัญญาปฏิลาภ (การได้ความหมาย- มันเฉพาะเรื่อง)	๑๑๔๗	สัญญาอันละเอียดในปิตติและสุขที่- เกิดจากสมาธิ	๑๓๖๔
สัญญาเป็นที่ตั้งแห่งสัญญาชน	๒๒๘	สัญญาอันละเอียดในอทุกขมสุข	๑๓๖๔
สัญญาเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๔	สัญญาอันละเอียดในอุปภกขาสุข	๑๓๖๔
สัญญาเป็นอุปาทานชั้น	๑๒๑	สัญญาอันสุขุมยิ่งขึ้นไปตามลำดับ	๑๓๖๓
สัญญามิได้ทั้งในสิ่งที่เป็นสังขตะ- และอสังขตะ	๑๓๓๓	สัญญาอันเหมาะสม	๗๖๖
สัญญาที่มีธรรมดาแปรปรวน	๑๙๖	สัญญาอุปาทานชั้น	๑๒๒
สัญญาและเวทนาย่อมดับในสัญญา- เวทยิตนิโรธ	๕๒๒	สัญญาโยคะ (ความผูกจิตติดกับอารมณ์)	๓๕๙
สัญญาว่าความน่ากลัวอันแรงกล้า- (ตีพหุภยสญญา)	๗๖๗	สัญญาชนและที่ตั้งแห่งสัญญาชน	๒๒๗
สัญญาว่าปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล- และทั้งในสิ่งที่ปฏิกูล	๑๒๕๑	สัญญาชนอย่างเอก	๒๘๒
สัญญาว่าปฏิกูลในสิ่งที่ไม่เป็นปฏิกูล	๑๒๕๑	สญญาชนนยธมม	๒๒๘/๓๘๘/๗๗๑
สัญญาว่าปฏิกูลและไม่ปฏิกูลทั้งสอง- ระงับไปเหลืออยู่แต่อุเบกขา	๑๒๕๒	สัญญาชนนยธรรม	๓๕๑
สัญญาว่าไม่ปฏิกูลทั้งในสิ่งที่ปฏิกูล- และในสิ่งไม่ปฏิกูล	๑๒๕๒	สัญญาชนนยธรรมคือขันธ์	๒๒๗
สัญญาว่าไม่ปฏิกูลในสิ่งที่ปฏิกูล	๑๒๕๑	สัตตักขัตตปุระมะ	๕๖๖
		สตตตภูฐานกุตโล	๖๒๒
		สตับบุรุษที่ยิ่งกว่าสตับบุรุษ	๑๔๐๓
		สตับบุรุษลักษณะ	๑๐๗๐
		สตับบุรุษลักษณะ (อีกนัยหนึ่ง)	๑๔๐๓
		สัตว์เกิดกลับมาเป็นมนุษย์มีน้อย	๗

สัตว์เกิดเป็นสัตว์บกมีน้อย	๙	สัตว์อ่อนน้อมถ่อมตนมีน้อย	๙
สัตว์จำพวกวินิบาต	๑๐๒	สัตว์เอื้อเฟื้อบิดามีน้อย	๙
สัตว์ติดอยู่กับหลักก็ไม่เห็นหลัก	๒๑๕	สัตว์เอื้อเฟื้อพราหมณ์มีน้อย	๙
สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั่งเจ้านอนเจ้าอยู่- ข้างเสาหลัก	๑๒๓๕	สัตว์เอื้อเฟื้อมารดา มีน้อย	๙
สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดย่อยแย่งจุดตั้งกัน	๑๒๓๔	สัตว์เอื้อเฟื้อสมณะมีน้อย	๙
สัตว์ทั้งหลายอันอวิชชาบังหน้า	๔	สังฆกรรมประการที่ ๑	๖๙๐
สัตว์ที่ตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถมีน้อย	๙	สังฆกรรมประการที่ ๒	๖๙๐
สัตว์ที่มีน้อยนักในโลก	๒๙๔	สังฆกรรมประการที่ ๓	๖๙๑
สัตว์ที่มีอยู่มากในโลก	๒๙๔	สังฆกรรมประการที่ ๔	๖๙๑
สัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น	๙๗	สังฆกรรมประการที่ ๕	๖๙๒
สัตว์บริสุทธ์เพราะเบือนหน้าคลาย- กำหนด	๒๓๑	สังฆกรรมประการที่ ๖	๖๙๒
สัตว์เบียดเผยคือพวกปลุสัตว์	๑๒๗/๖	สังฆกรรมประการที่ ๗	๖๙๒
สัตว์ผู้กำลังแสวงหาที่เกิด (สัมภเวสี)	๒๙๗	สังฆัมมัญญัติ (ทำให้ผู้อื่นหมายมัน- ในสังฆกรรม)	๙๕๐
สัตว์ผู้เกิดแล้ว (ภุตสัตว์)	๒๙๗	สังฆา	๙๓
สัตว์ผู้ไม่เป็นไทต่อความกำหนด	๑๖	สังฆาตามประมาณ (ที่ควรจะมี)- ในตถาคต	๖๗/๑
สัตว์ผู้สามารถสวैयाเวทนา	๑๐๙/๑๓๘/๑๕๒๓	สังฆานุสารี (ผู้แล่นไปตามสังฆา)	๕๙๒/ ๖๗๑/๖๙๗
สัตว์มาเกิดในมัชฌิมชนบทมีน้อย	๙	สังฆาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยสังฆา)	๖๖๙
สัตว์มีปัญญาจักษุมีน้อย	๙	สังฆาสมบุรณ์ต่อเมื่อบรรลुरुธรรมแล้ว	๑๔๒๓
สัตว์ไม่เสพของเหมายมีน้อย	๙	สังฆาสมบุรณ์ต่อเมื่อประกอบอยู่- ในญาณที่เห็นความหลุดพ้น- ของตนแล้ว	๑๔๒๓
สัตว์ลึกลับคือพวกมนุษย์	๑๒๗/๖	สังฆาสัมปทา	๑๑๐๖
สัตว์โลกกับจตุราริยส์จ	๓	สังฆินทรีย์เห็นได้ในโสตาปัตติ- ยังกะสี	๑๕๑๕
สัตว์โลกมีอุปายะอุปาทานะและ- อภิเนวสเป็นเครื่องผูกพัน	๙๗/๖	สันตะ (สิ่งสงบระงับ)	๔๕๕/๔๖๓
สัตว์วินิบาต	๑๐๑		
สัตว์เศร้าหมองเพราะกำหนดพัวพัน	๒๓๑		

สัมมาภิกษุที่มีลักษณะเป็นอริยะ (อริยะ)-

ไม่มีอาสวะ (อนาสวะ) ๑๐๘๓/๑๒๙๓

สัมมาญาณะ ย่อมเพียงพอสำหรับ-

ผู้มีสัมมาสมาธิ ๑๒๙๖

สัมมาญาณะย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้-

มีสัมมาสมาธิ ๙๐๓

สัมมาทัศนะ (การเห็นโดยชอบ) ๔๒๒

สัมมาทิฐิ ๖๔๗/๗๕๑-๗๕๓/๘๗๓

สัมมาทิฐิก็อยากดับ ๑๐๑๐

สัมมาทิฐิควรจะรวมไปถึงการสำนึก-

บาป ๘๙๘

สัมมาทิฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) ๘๒๖

สัมมาทิฐิชนิดที่เป็นสันทิฐิโก ๑๐๐๐

สัมมาทิฐิชนิดที่ระงับผลร้ายเสียได้-

ในเมื่อเกิดการขัดแย้ง ๙๕๒

สัมมาทิฐิโดยปริยายสองอย่าง ๘๗๓/๑๒๘๗

สัมมาทิฐิต่อโลกอื่น ๙๕๐

สัมมาทิฐิต่อโฆมนิตถรรณะ ๙๖๘

สัมมาทิฐิที่ควรมี ๙๕๒

สัมมาทิฐิที่ควรสร้างขึ้น ๙๕๒

สัมมาทิฐิที่นำขึ้นสู่ระดับเหนือโลก ๑๒๘๘

สัมมาทิฐิที่เป็นส่วนแห่งบุญ-

(บุญญาภคิย) ๘๗๔/๑๒๘๗

สัมมาทิฐิที่เป็นองค์ประกอบแห่ง-

หนทางเพือนิพพาน ๑๒๘๘

สัมมาทิฐิที่มีผลเนื่องอยู่กับของ-

หนัก (อุปธิเวปกก) ๑๒๘๗

สัมมาทิฐิที่มีลักษณะเป็นตัวตน ๘๗๔

สัมมาทิฐิที่มีอุปธิเป็นวิบาก-

(อุปธิเวปกก) ๘๗๔/๑๒๘๗

สัมมาทิฐิที่ไม่มีทางจะผิดได้ ๙๕๓

สัมมาทิฐิที่ไม่มีลักษณะแห่งตัวตน ๘๗๔

สัมมาทิฐิที่ยังเป็น ไปกับด้วยอาสวะ-

(สาสว) ๘๗๔/๑๒๘๗

สัมมาทิฐิในการรู้จักแยกแยะและ-

เลือก ๑๐๑๕

สัมมาทิฐิในแนวสัญญา นาสัญญา ยตน-

สปปายปฏิบัติทา ๙๖๗

สัมมาทิฐิในอากิญจัญญา ยตน-

สปปายปฏิบัติทา ๙๖๕

สัมมาทิฐิในอานนชสปปายปฏิบัติทา ๙๖๓

สัมมาทิฐิบริบูรณ์ จักทำสัมมาสมาธิ-

ให้บริบูรณ์ ๔๓๑

สัมมาทิฐิเป็นธรรมนำหน้า ๑๒๘๖

สัมมาทิฐิเป็นผู้นำในการละมิจจิตตะ ๑๒๙๕

สัมมาทิฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งการรู้-

อริยสี่จสี ๘๘๗

สัมมาทิฐิเป็นรุ่งอรุณแห่งกุศลธรรม ๘๘๗

สัมมาทิฐิเป็นองค์นำหน้า ๑๒๙๕-๑๒๙๖

(แปลคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื่องกันไป :-)

สัมมาทิฐิเมื่อถูกลบุดรพึงธรรมจน-

เกิดสัมมาทิฐิ ๑๓๙๑

สัมมาสังกับไป เมื่อถูกลบุดรอยาก-

บวชแล้วออกบวช ๑๓๙๑

สัมมาวาจา เมื่อกุลบุตรเว้นจาก- วจีทุจริตและเตร็จฉานกถา	๑๓๙๑
สัมมากัมมันโต เมื่อกุลบุตรเว้นจาก- กรรมอันเป็นอกุศล	๑๓๙๒
สัมมาอาชีโว เมื่อกุลบุตรเว้นจาก- มิจจาชีพ	๑๓๙๒
สัมมาวาจาโม เมื่อกุลบุตรทำความ- เพียรอยู่ในที่ทุกสถาน	๑๓๙๒
สัมมาสติ เมื่อกุลบุตรมีสติสัมปชัญญะ	๑๓๙๒
สัมมาสมาธิ เมื่อกุลบุตรตั้งตนเจริญ- สมาธิและได้รูปฌานสี่	๑๓๙๒
สัมมาทิฏฐิยอมไม่ตั้งทับซึ่งอุปายะ- และอุปาทาน	๘๗๖
สัมมาทิฏฐิระดับโลกุตตระ	๘๗๖
สัมมาทิฏฐิ ๒ ชนิด	๑๒๘๗
สัมมาทิฏฐิหมวดหนึ่งด้วยกุศล- อกุศล	๘๗๗
สัมมาทิฏฐิหมวดหนึ่งด้วยปฏิจ- สัมปบาท	๘๘๒
สัมมาทิฏฐิหมวดหนึ่งด้วยอริยสัจสี่	๘๘๐
สัมมาทิฏฐิหมวดหนึ่งด้วยอาหารสี่	๘๗๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นโลกุตตระ- (โลกุตตร)	๘๗๔/๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นองค์แห่งมรรค- (มคฺคจฺจ)	๘๗๔/๑๒๘๘
สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะนำขึ้นสู่- ระดับเหนือโลก	๑๒๘๘

สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ (อริย)- ไม่มีอาสวะ (อนาสว)	๘๗๔/๑๒๘๘
(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
สัมมาทิฏฐิ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาสังกัปปะ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาวาจา อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมากัมมันตะ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาอาชีวะ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาวายามะ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาสติ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาสมาธิ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาญาณะ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑
สัมมาวิมุตติ อันเป็นอเสชะ	๑๔๑๑

(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

สัมมาทิฏฐิอันศีลอนุเคราะห์แล้ว	๘๒๐
สัมมาทิฏฐิอันสุตรอนุเคราะห์แล้ว	๘๒๑
สัมมาทิฏฐิอันสากัจฉาอนุเคราะห์แล้ว	๘๒๑
สัมมาทิฏฐิอันสมถะอนุเคราะห์แล้ว	๘๒๑
สัมมาทิฏฐิอันวิปัสสนาอนุเคราะห์แล้ว	๘๒๑
สัมมาทิฏฐิอันอนุเคราะห์แล้วด้วย- องค์ธรรม ๕ ประการ	๘๒๐
สัมมาปฏิบัติ	๑๓๗๐
สัมมาปฏิบัติ	๑๓๗๐
สัมมาปฏิบัติ ไม่เป็นข้าศึกต่อ- มัชฌิมาปฏิบัติ	๘๒๘
สัมมาวาจา	๑๐๖๐

สัมมาวาจา (การพูดจาที่ถูกต้อง)	๘๒๖	สัมมาวิมุตติย่อมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-	
สัมมาวาจาชั้นสูงสุด	๑๐๗๒	สัมมาญาณะ	๙๐๓
สัมมาวาจาชั้นสูงสุด (ระดับพระ-		สัมมาสติ	๑๑๗๖
พุทธเจ้า)	๑๐๗๒	สัมมาสติ (ความรำลึกที่ถูกต้อง)	๘๒๖
สัมมาวาจาโดยปริยายสองอย่าง	๑๐๖๑/๑๒๙๐	สัมมาสติในฐานะเครื่องทำตนให้-	
สัมมาวาจาต่อโลกอื่น	๘๕๐	เป็นที่พึง	๑๑๗๘
สัมมาวาจาที่เป็นส่วนแห่งบุญ-		สัมมาสติยอมเพียงพอสำหรับผู้มี-	
(บุญญาภคิย)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	สัมมาวายามะ	๑๒๙๖
สัมมาวาจาที่มีอุปธิเป็นวิบาก-		สัมมาสมาธิ	๖๔๖/๗๔๖/๗๔๗/๑๒๗๘
(อุปธิเวปกก)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นคงที่-	
สัมมาวาจายังเป็นไปกับด้วย-		ถูกต้อง)	๘๒๖
อาสวะ (สาสว)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	สัมมาสมาธิชนิดที่มีพรหมวิหาร-	
สัมมาวาจาย่อมเพียงพอสำหรับ-		เป็นอารมณ์	๑๒๙๘
ผู้มีสัมมาสังกัปปะ	๑๒๙๖	สัมมาสมาธิชั้นเลิศ	๑๒๘๑
สัมมาวาจาอันเป็นโลกุตตระ-		สัมมาสมาธิถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๖/๗๔๗
(โลกุตตร)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	สัมมาสมาธิบริบูรณ์จักละสัญญาชนันได้	๔๓๑
สัมมาวาจาอันเป็นองค์แห่งมรรค-		สัมมาสมาธิยอมเพียงพอสำหรับผู้มี-	
(มคคก)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	สัมมาสติ	๑๒๙๖
สัมมาวาจาอันเป็นอริยะ (อริย)-			
ไม่มีอาสวะ (อนาสว)	๑๐๖๒/๑๒๙๑	(สามคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
สัมมาวายามะ	๑๑๒๗	สัมมาสมาธิยอมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-	
สัมมาวายามะ (ความพากเพียรที่ถุก-		สัมมาสติ	๘๘๗/๙๐๓
ต้อง)	๘๒๖	สัมมาญาณะยอมมีอย่างเต็มที่แก่-	
สัมมาวายามะยอมเพียงพอสำหรับ-		ผู้มีสัมมาสมาธิ	๘๘๗
ผู้มีสัมมาอาชีวะ	๑๒๙๖	สัมมาวิมุตติยอมมีอย่างเต็มที่แก่ผู้มี-	
สัมมาวิมุตติ	๖๔๗	สัมมาญาณะ	๘๘๗
สัมมาวิมุตติยอมเพียงพอสำหรับ-		สัมมาสังกัปปะ	๑๐๒๙
ผู้มีสัมมาญาณะ	๑๒๙๖	สัมมาสังกัปปะ (ความดำริที่ถูกต้อง)	๘๒๖

สัมมาสังกัปปะโดยปริยายสองอย่าง	๑๐๒๙/๑๒๘๘	สัมมาอาชีวะที่ยังเป็นไปกับด้วย-	
		อาสา (สาสว)	๑๐๙๐/๑๒๘๔
สัมมาสังกัปปะต่อโลกอื่น	๙๕๐	สัมมาอาชีวะย่อมเพียงพอสำหรับ-	
สัมมาสังกัปปะทำให้เกิดสังขสามัคคี	๑๐๕๒	ผู้มีสัมมากัมมันตะ	๑๒๙๖
สัมมาสังกัปปะที่เป็นส่วนแห่งบุญ-		สัมมาอาชีวะสมบูรณ์แบบสำหรับ-	
(ปญฺญภาคิย)	๑๐๒๙/๑๒๘๘	กฤหัสถ์	๑๑๒๓
สัมมาสังกัปปะที่มีอุปธิเป็นวิบาก-		สัมมาอาชีวะ ๒ ชนิด	๑๒๙๔
(อุปธิเวปกุ)	๑๐๒๙/๑๒๘๘	สัมมาอาชีวะอันเป็นเป็นโลกุตตระ-	
สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นไปกับด้วย-		(โลกุตตระ)	๑๐๙๑/๑๒๘๔
อาสา (สาสว)	๑๐๒๙/๑๒๘๘	สัมมาอาชีวะอันเป็นองค์แห่งมรรค-	
สัมมาสังกัปปะย่อมเพียงพอสำหรับ-		(มคฺคกฺ)	๑๐๙๑/๑๒๘๔
ผู้มีสัมมาทิฏฐิ	๑๒๙๖	สัมมาอาชีวะอันเป็นอริยะ (อริย)-	
สัมมาสังกัปปะ ๒ ชนิด	๑๒๘๘	ไม่มีอาสา (อนาสว)	๑๐๙๑/๑๒๘๔
สัมมาสังกัปปะอันเป็นโลกุตตระ-		ศีลเลขธรรม (ความชุกเถลา)	๑๔๔๘
(โลกุตตระ)	๑๐๓๐/๑๒๘๘	ศีลสัตติฏฐิกิโยยากอยู่	๑๐๑๐
สัมมาสังกัปปะอันเป็นองค์แห่ง-		ศีลสัตตวาท	๓๗๖
มรรค (มคฺคกฺ)	๑๐๓๐/๑๒๘๘	สารุธรรม-อสารุธรรม	๑๓๗๑
สัมมาสังกัปปะอันเป็นอริยะ (อริย)-		สามัญญลักษณะของขันธ	๒๓๕
ไม่มีอาสา (อนาสว)	๑๐๓๐/๑๒๘๘	สามิส (ประกอบด้วยอามิส)	๗๗๖
“สัมมาสัมพุทธะ”	๗๒๑	สายแห่งปฏิจจสมุปปาท	๓๒๘
สัมมาอาชีวะ	๑๐๙๐	สวาราคะ (ความกำหนดกล้า)	๓๕๙
สัมมาอาชีวะ (การดำรงชีพที่ถูกต้อง)	๘๒๖	สาวกมาอยู่อาศัยพระองค์ เพราะ-	
สัมมาอาชีวะโดยปริยายสอง	๑๐๙๐/๑๒๘๔	ปัญหาอริยสัจ	๖๗
สัมมาอาชีวะที่เป็นส่วนแห่งบุญ-		สำคัญแต่ในอันที่จะติดตามครูเท่านั้น-	
(ปญฺญภาคิย)	๑๐๙๐/๑๒๘๔	(ไม่สนใจที่จะหลีกออกอยู่ปฏิบัติ-	
สัมมาอาชีวะที่มีอุปธิเป็นวิบาก-		ผู้เดียว)	๑๒๓๖/๑๓๒๐
(อุปธิเวปกุ)	๑๐๙๐/๑๒๘๔	สำคัญมั่นหมายซึ่งดิน	๓๗๘

สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน	๓๗๘	สิ่งซึ่งมีปรกติเสียบวาง	๔๒๕
สำคัญมั่นหมายในดิน	๓๗๘	สิ่งเดียวเป็นทั้งผู้ฆ่าและผู้ตาย	๒๔๖
สำคัญมั่นหมายว่าดินของเรา	๒๗๘	สิ่งท่อมทับจิตแล้ว ทาบัญญาให้ถ้อย-	
“สำคัญมั่นหมายอยู่” (มถุญฺมาน)	๒๑๗	กำลัง	๑๓๕๗
สำคัญสิ่งใดโดยประการใด สิ่งนั้น-		สิ่งท่งปวงที่ต้องรู้จักเพื่อความสนทนุทกข์	๙๓๑
เป็นโดยประการอื่น	๓	สิ่งท่งปวงเป็นของมืด	๒๖๖
ลักษณะท่งหลาย ย่อมไม่เป็นหมันเลย	๕๖๔	สิ่งท่งปวงเป็นของร้อน	๒๖๕
ลักษณะท่งที่เป็นเบืองต้นแห่งพรหม-		สิ่งท่งปวงเป็นเพียงการเกิดขึ้นของ-	
จรรย	๕๖๑	ธรรมชาติล้วน ๆ	๕๔๑
ลักษณะท่งหรือห้าสิบลักษณะ	๕๖๑	สิ่งท่งปวงเป็นเพียงการสืบเนื่องกัน-	
ลักษณะสาม เป็นสิ่งที่ส่งเสริมกันตาม-		เป็นสายของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงต่อ ๆ-	
ลำดับ	๑๓๘๑	กันมาล้วน ๆ	๕๔๑
สิ่งท่งที่ไม่รู้จักเปลี่ยนตัว	๑๑	สิ่งท่งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น	๗๔๔
สิ่งท่งควรราบเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ	๑๐๓๖	สิ่งท่งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไป-	
สิ่งท่งควรราบเกี่ยวกับอกุศลสังกัปปะ	๑๐๓๕	ยึดมั่นถือมั่น	๙๙๐
สิ่งท่งควรแลกเอาแม่ด้วยการถูกแทง-		สิ่งท่งหลายท่งปวงอันใคร ๆ ไม่ควร-	
ด้วยหอกวันละ ๓๐๐ ครั้ง ๑๐๐ ปี	๙๙	ยึดมั่น	๗๔๕
สิ่งท่งซึ่งแตกสลายได้	๒๓๒	สิ่งท่งที่ควรกล่าวกะผูนว่าท่านจงมาดู-	
สิ่งท่งซึ่งแตกสลายไม่ได้	๒๓๒	เกิด	๔๘๑
สิ่งท่งซึ่งท่านอาศัยแล้วเฟื่อง	๕๐๓	สิ่งท่งที่ควรน้อมเข้ามาใส่ใจ	๔๘๑
สิ่งท่งซึ่งทำให้รู้จักพระศาสดาอย่าง-		สิ่งท่งที่ควรรอบรู้	๒๒๑
ถูกต้อง	๙๖๓	สิ่งท่งที่ความยาวความสั้นความเล็ก-	
สิ่งท่งซึ่งเป็นของลามก	๒๘๐	ความใหญ่ความงามความไม่งาม-	
สิ่งท่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสัญญา	๒๒๗/๓๕๑	ไม่หยั่งลงได้	๔๓๘
สิ่งท่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๓/๓๕๐	สิ่งท่งที่ใคร ๆ ไม่ควรผลิตเพลิน	๔๗๓
สิ่งท่งซึ่งเป็นไปเพื่อแห่งตลอดซึ่ง-		สิ่งท่งที่ชื่อว่ากระแสะ	๕๙๓
ธาตุเป็นอเนก	๔๙๕	สิ่งท่งที่คินน้ำไฟลมไม่หยั่งลงได้	๔๓๘

สิ่งที่ตรัสไว้สมบุรณ์ก็ยังมีเอามาขัดแย้ง-

กันได้ ๑๗๙

สิ่งที่ต้องยั่ววันละ ๓ วัน ในวงการ-

สมาธิ ๑๓๑๘

สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ

๓๒๖

สิ่งที่ต้องรู้ต้องละ (อีกนัยหนึ่ง)

๓๒๖

“สิ่งที่ตรงกันข้ามไปเสียทุกอย่าง”

๔๔๒

สิ่งที่ตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยอยู่ได้

๔๔๒

สิ่งที่ตัณหาและทิฏฐิอาศัยอยู่ได้

๔๔๒

สิ่งที่ทรงบัญญัติการกำจัดมันเสีย-

ในทิฏฐุธรรมนี้ ๘๑

สิ่งที่ท่านอาศัยแล้วเพ่ง

๗๘๔

สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสก-

แม่ในคราวที่เกิดโจรภัย ๑๑๖๐

สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสก-

แม่ในคราวที่เกิดทพภิกขภัย ๑๑๖๐

สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วจักอยู่เป็นผาสก-

แม่ในคราวเมื่อสงฆ์แตกกัน ๑๑๖๑

สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วแม่จะแก่เด่าก-

จักอยู่เป็นผาสก ๑๑๕๙

สิ่งที่ทำให้ผู้ถึงแล้วแม่จะเจ็บไข้ก-

จักอยู่เป็นผาสก ๑๑๕๙

สิ่งที่นามรูปดับสนิทไม่มีเหลือ

๔๓๘

สิ่งที่บุคคลนั้นพึงกระทำโดยยิ่ง

๙๘

สิ่งที่บุถุชนยังไม่ได้กำหนดรู้โดยทั่วถึง

๑๖๒

สิ่งที่ประเสริฐกว่าความเป็นพระเจ้า-

จักรพรรดิ ๕๙๔

สิ่งที่ประเสริฐชนิดที่ไม่มีอะไรยิ่ง-

ไปกว่า ๕๒

สิ่งที่บังจัญทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น-

(อภิสมเจตยิต) ๑๐๑๖

สิ่งที่บังจัญปรุงแต่งขึ้น (อภิสงขต)

๑๐๑๖

สิ่งที่บุถุชนไม่รู้จักแล้วหมายมั่น-

เพลิดเพลิน ๕๕๑

สิ่งที่เบ็นทุกข

๒๓๗/๒๕๖

สิ่งที่เบ็นทุกขธรรม

๒๓๗

สิ่งที่เบ็นธรรมและเป็นอรรถ

๑๓๘๖

สิ่งที่เบ็นเสียนหนามต่อกัน-

โดยธรรมชาติ ๑๓๕๙

สิ่งที่เบ็นอรรถและเป็นอรรถ

๑๓๘๖

สิ่งที่ผู้รู้รู้ได้เฉพาะตน

๔๘๑

สิ่งที่ผู้สมบุรณ์ด้วยทิฏฐิทำไม่ได้-

โดยธรรมชาติ ๕๘๑

สิ่งที่พึงเห็นว่าทุกข

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าทุกขที่เกิดขึ้นแล้ว

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าเป็นผู้ให้ตาย

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าเบ็นมาร

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าผู้ตาย

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าโรค

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าลูกศร

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงเห็นว่าหาวผี

๒๔๗/๔๒๒

สิ่งที่พึงแล้วสักว่าไต่ยีน

๗๗/๒

สิ่งที่มาลวงหน้าเพื่อความถึงพร้อม-

แห่งกุศลธรรม ๙๐๓

สิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้-		สิ่งที่เราพยากรณ์	๔๕/๖๔/๘๐
(เวลานี้) ๑๐๑๖		สิ่งที่เราไม่พยากรณ์	๔๕/๖๒/๗๙
สิ่งที่มีได้เป็นได้	๑๔	สิ่งที่เรียกกันว่า "กาย"	๑๐๑๔
สิ่งที่มีทางปฏิบัติเข้ามาถึงได้โดยรอบ	๔๓๘	สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต"	๑๐๑๕
สิ่งที่มีผลเป็น ๒ ฝ่าย	๘๓	สิ่งที่เรียกว่ากามคุณและกามสุข	๘๓๓
สิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักมีภาวะเป็นที่เกลียด		สิ่งที่เรียกว่ากุศล	๘๗๘
๕๐/๑๒๙/๓๒๒/๓๒๗/๓๗๙/๔๑๐/๖๕๕/		สิ่งที่เรียกว่ากุศลมูล	๘๗๘
๙๗๗/๑๐๔๘		สิ่งที่เรียกว่าทกขรรกรรม	๒๕๗
สิ่งที่มีไม่ได้แก่บุคคลผู้มีสติอันลึมหลาง	๘๐๘	สิ่งที่เรียกว่า 'มาร มาร'	๒๔๖/๔๒๒
สิ่งที่มีสลับของอดีตภพ	๙๔๘	สิ่งที่เรียกว่า 'สัตว์ สัตว์'	๒๔๙/๔๒๑
สิ่งที่มีอาหารและเนตติ (ตัมหา)-		สิ่งที่เรียกว่าอกุศล	๘๗๗
เป็นแดนเกิด ๔๗๓		สิ่งที่เรียกว่าอกุศลมูล	๘๗๗
สิ่งที่ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ฟัง	๒๙๓	สิ่งที่เรียกว่าอมตะ	๘๓๙
สิ่งที่ไม่เต็มขึ้นหรือพร่องลง	๔๔๑	สิ่งที่เล่นดังไปสุดโต่ง (อนุต)	๘๒๕
สิ่งที่ไม่เที่ยงในหม่มมนุษย์	๑๒๔๗	สิ่งที่หวังได้สำหรับผู้มีมิตริดี	๔๖๖
สิ่งที่ไม่ประกอบด้วยกาล	๔๘๑	สิ่งที่เห็นแล้วดีกว่าเห็น	๗๗๒
สิ่งที่ไม่ปรุง	๔๓๙	สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น-	
สิ่งที่ไม่มีการเกิดใหม่อีกต่อไป	๕๔๒	(ปฏิจุจ สมุปปันน)	๑๔๓๐
สิ่งที่ไม่มีการปรากฏการณ์	๔๓๘	สิ่งธรรมดาในหมู่มสัตว์จำพวกวินิบาต	๑๐๒
สิ่งที่ไม่มีการสลับของนตติภพ	๙๔๗	สิ่งนั้นมีแน่	๔๔๓
สิ่งที่ไม่มีการหรือไม่เป็นอะไรเลย-		"สิ่งนั้น" ทาพบในกายนี้	๔๔๐
นอกจากตัวมันเอง ๔๔๒		สิ่งโน้นซึ่งร่างบับและประณีตกล่าวคือ-	
สิ่งที่รู้แจ้งแล้วดีกว่ารู้แจ้ง	๗๗๒	อุเบกขา	๑๔๓๐
สิ่งที่รู้ยังแล้ว แต่ไม่ทรงนำมาสอน	๖๐	สิ่งเป็นนิโรธธรรม	๒๓๔
สิ่งที่รู้ยังแล้วทรงนำมาสอน คือ-		สิ่งเป็นวยธรรม	๒๓๔
เรื่องความพันทุกข์ ๖๑		สิ่งเป็นสมุทยธรรม	๒๓๔
สิ่งที่รู้สึกแล้วดีกว่ารู้สึก	๗๗๒	สิ่งมิได้เกิด (อชาติ)	๔๗๒

สุขที่บุคคลไม่ควรเสพ	๑๒	สุขัลลิกานุโยค ๒ แบบ	๘๓๔
สุขที่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๗	สุขญจตปฏิสัยุตตา-ประกอบด้วย-	
สุขที่ไม่ควรกลัว	๗๗๗	เรื่องสุขญจตปฏิสัยุตตา	๕๐๕
สุขที่ไม่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๗	สุดตันตะ	๕๐๕
สุขที่ยังหวั่นไหวและไม่หวั่นไหว	๗๗๗	สุดตันตะที่กวีแต่งขึ้นใหม่	๕๐๖
สุขที่ยังกว่าไม่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๘	สุดตันตะที่ตภาคตภาษิต	๕๐๖
สุขที่สัตว์โลกควรกลัว	๑๑	สุดเต โอสาเรตพพิ วินเย สนทส-	
สุขที่สัตว์โลกไม่ควรกลัว	๑๑	เสตพพิ	๕๐๓
สุขทุกข์เนื่องจากการมีอยู่แห่งขันธ	๒๖๘	สุทฐิ (สังบริสุทฐิ)	๔๕๙/๔๖๓
สุขเวทนา	๑๗๑	สุทททสะ (ของเห็นได้ยากอย่าง-	
สุขเวทนาพึงเห็นโดยความเป็นทุกข์	๑๘๑	ยั้ง)	๔๕๓/๔๖๒
สุขโสมนัสที่เป็นไปเพื่อสันอาสาสะ	๑๔๓๖	สุกนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกว่างาม)	๓๘๖
สุขโสมนัสอันเกิดขึ้นเพราะกามคุณ	๑๒	สุภาษิตวาจาในฐานะสัมมาวาจา	๑๐๖๗
สุขหรือทุกข์ในใจย่อมเกิดขึ้นเพราะ-		สุภาษิตวาจาในฐานะสัมมาวาจา-	
อาศัยขันธ	๒๖๘	(อีกนัยหนึ่ง)	๑๐๖๗
สุขอย่างยิ่ง	๔๗๐	เสขญาณ	๔๕๕
สุขอย่างอื่นที่สงบระงับกว่ากาม	๑๐๓๘	เสขธรรม (ธรรมที่ควรศึกษาสูง-	
สุขอาศัยเนกขัมมะ	๑๒	ขึ้นไป)	๗๗๐/๙๑๙/๑๓๑๕
สุขัลลิกานุโยคของมิจจาภิภูริ	๘๓๔	เสขปฏิปทา	๕๖๐/๑๓๘๓
สุขัลลิกานุโยคของสัมมาภิภูริ	๘๓๕	เสขปาฏิปทา	๑๔๓๑
สุขัลลิกานุโยคที่ตำรา ๔ อย่าง	๘๓๔	เสขวิชชา	๔๕๕
สุขัลลิกานุโยคที่เป็นไปเพื่อนิพพาน-		เสขะ ๑๒๖๓/๑๒๗๓/๑๒๗๔/๑๓๘๘/๑๕๒๘	
๔ อย่าง	๘๓๕	เสวียนรอกันหม้อ	๘๔๒
สุขัลลิกานุโยคที่สอง (ทุติยฌาน)	๘๓๕	“เสาเขื่อน หรือ เสาหลัก” เป็นคำ-	
สุขัลลิกานุโยคที่สาม (ตติยฌาน)	๘๓๕	แทนชื่อแห่งกายคตาสติ	๑๒๓๖
สุขัลลิกานุโยคที่สี่ (จตุตถฌาน)	๘๓๖	เสาอินทขิล	๑๐๐
สุขัลลิกานุโยคที่หนึ่ง (ปฐมฌาน)	๘๓๕	เสียงเล่าลือเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า	๙๔๗

(แก้คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

เขียนหนามแก่ผู้ยัดในปวิเวก ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่ผู้ตามประกอบใน-
อสุภานิมิต ๑๓๖๐เขียนหนามแก่ผู้คุ้มครองทวารใน-
อินทรีย์ทั้งหลาย ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่พรหมจรรย์ ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่ปฐมฌาน ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่ทุติยฌาน ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่ตติยฌาน ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่จตุตถฌาน ๑๓๖๐

เขียนหนามแก่สัญญาเวทิตนโรธ-
สมาบัติ ๑๓๖๐เสื่อหญ้าจะกลายเป็นเครื่องลาดของ-
คหบดี ๑๑๑๓

แสดงธรรมโดยสายกลาง (มชฺฌน) ๘๔๘

แสนปีที่ฝนไม่ตกเลย ๑๐๑๗

แสวงหาอยู่ว่าจะอะไรเป็นกุศล ๕๒

โสกะปริเทวะ ฯลฯ อุปายาส เกิดจาก-
ของรัก ๑๓

โสคาบัน ๕๖๑/๕๗๑/๕๘๖/๗๑๑/๘๕๗/๑๓๘๑

โสคาบัน (ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส) ๕๘๓

โสคาบันผู้ตัดกัชัตตปรมะ ๒๓

โสตราต่อนเป็นทิพย์ (ทิพโสตรา) ๔๘๖/
๑๕๖๐

โสตราปัตติยังคะสี ๕๗๗

โสตราบันนะ ๕๘๓

โสมนัสซึ่งซาบซ่านและมีเยื่อโย ๒๘๑

โสมนัสที่ควรเสพ ๑๑๔๒

โสมนัสที่มีวิตกมีวิจารณ์ ๑๑๔๒

โสมนัสที่ไม่ควรเสพ ๑๑๔๒

โสมนัสที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ๑๑๔๒

ก

หญ้าวิระณะ ๒๘๐

หนทางเก่าที่ทรงพบใหม่ ๘๔๒

หนทางเก่าอันพระพุทธเจ้าในกาล-
ก่อนเคยทรงดำเนิน ๘๔๓

หนทางเครื่องไปอันเอกทางเดียว ๑๑๗๖

หนทางเพื่อการตรัสรู้ ๗๓๕

หนทางแห่งการกำหนดรู้ทุกข์ ๘๔๔

หนทางให้ถึงจุดหมาย ๘๔๐

หนทางอันประเสริฐประกอบด้วย-
องค์แปด ๑๒๔

“หนามข้างใต้” ๓๒๗

“หนามข้างบน” ๓๒๗

“หนามข้างล่าง” ๓๒๗

“หนามข้างหน้า” ๓๒๗

“หนามข้างหลัง” ๓๒๗

“หนามข้างเหนือ” ๓๒๗

“หนามในวินัยของพระอริยเจ้า” ๓๒๗

“หนาม” ในอริยวินัย ๓๒๗

หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องขวา ๑๐๘๕

หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องซ้าย ๑๐๘๗

หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องต่ำ	๑๐๙๗	หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-	
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องบน	๑๐๙๘	สัมมาสติ	๑๒๗๐
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหน้า	๑๐๙๕	หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-	
หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อทิศเบื้องหลัง	๑๐๙๖	สัมมาสมาธิ	๑๓๕๖
หน้าที่ที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อ "กาม"	๑๐๙๘	หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-	
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมา-		สัมมาสังกัปปะ	๑๐๕๔
กัมมันตะ	๑๒๙๒	หมวดว่าด้วยโทษและอาณิสต์ของ-	
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาทิฏฐิ	๑๒๙๖	สัมมากัมมันตะ	๑๐๙๖
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาวาจา	๑๒๙๐	หมวดว่าด้วยธรรมข้ออื่นที่มีความ-	
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมา-		หมายถึงกับมรรค	๑๔๒๓
สังกัปปะ	๑๒๘๘	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับข้อ-	
หน้าที่สัมพันธ์ของกลุ่มสัมมาอาชีพะ	๑๒๙๓	ความนำมรรค	๘๖๔
หน้าที่อันเกี่ยวกับอริยสัจ	๑๑๘	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หนุที่ขจรแต่ไม่อยู่	๔๗	สัมมาทิฏฐิ	๑๐๑๐
หนุที่ทั้งขจรและทั้งอยู่	๔๗	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หนุที่ไม่ขจรและทั้งไม่อยู่	๔๗	สัมมาวายามะ	๑๑๖๔
หนุที่อยู่แต่ไม่ขจร	๔๗	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หมดกรรมก็หยุดหม่น	๕๔๒	สัมมาสติ	๑๒๗๑
หมดตัวตนก็หมดเครื่องผูกพัน	๖๗๘	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หมดตัวตนก็หมดอหังการ	๖๗๘	สัมมาสมาธิ	๑๓๕๘
หมด "อาหาร" ก็นิพพาน	๔๘๔	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หมวดว่าด้วยการทำหน้าที่ของมรรค	๑๔๑๗	สัมมาสังกัปปะ	๑๐๕๖
หมวดว่าด้วยการสงเคราะห์องค์มรรค	๑๓๗๕	หมวดว่าด้วยปกิณณะเกี่ยวกับ-	
หมวดว่าด้วยคุณค่าของมรรค	๑๓๘๗	สัมมาอาชีพะ	๑๑๒๕
หมวดว่าด้วยโทษของการขาด-		หมวดว่าด้วยมรรคกับพระพุทธองค์	๑๔๘๕
สัมมาทิฏฐิ	๑๐๐๑	หมวดว่าด้วยมรรคกับอาหุเนยย-	
หมวดว่าด้วยโทษของการขาดสัมมา-			
วาจา	๑๐๗๓	บุคคิล	๑๔๘๑

หมวดว่าด้วยลักษณะของมรรค	๘๓๙	หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-	
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมา-		สมาอาชีวะ	๑๑๒๐
กัมมันตะ	๑๐๘๓	หมวดว่าด้วยเหตุปัจจัยของมรรค	๘๕๔
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมาวาจา	๑๐๖๖	หมวดว่าด้วยอันตะ ๒ จากมรรค	๘๒๕
หมวดว่าด้วยลักษณะของสัมมา-		หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของมรรค	๘๕๗
สังกัปปะ	๑๐๓๒	หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาทิฐิ	๘๗๘
หมวดว่าด้วยลักษณะ-ไวพจน์-		หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาสติ	๑๒๔๘
อุปมาของสัมมาวายามะ	๑๑๒๙	หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาสมาธิ	๑๓๓๖
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-		หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมาสังกัปปะ	๑๐๕๐
สัมมาสติ	๑๑๗๗	หมวดว่าด้วยอานิสงส์ของสัมมา-	
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-		อาชีวะ	๑๑๒๒
สัมมาสมาธิ	๑๒๘๑	หมวดว่าด้วยอุทเทศ-นิทเทศของ-	
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมาของ-		มรรค	๘๒๒
สัมมาอาชีวะ	๑๐๙๑	หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
หมวดว่าด้วยลักษณะ-อุปมา-ไวพจน์-		สัมมากัมมันตะ	๑๐๘๐
ของสัมมาทิฐิ	๘๗๕	หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
หมวดว่าด้วยไวพจน์ของมรรค	๑๓๖๘	สัมมาทิฐิ	๘๗๓
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-		หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
สัมมาทิฐิ	๙๓๒	สัมมาวาจา	๑๐๖๐
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-		หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
สัมมาวายามะ	๑๑๕๖	สัมมาวายามะ	๑๑๒๗
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-		หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
สัมมาสติ	๑๒๐๘	สัมมาสติ	๑๑๗๖
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-		หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
สัมมาสมาธิ	๑๓๑๓	สัมมาสมาธิ	๑๒๗๘
หมวดว่าด้วยหลักการปฏิบัติของ-		หมวดว่าด้วยอุทเทศ-วิภาคของ-	
สัมมาสังกัปปะ	๑๐๓๘	สัมมาสังกัปปะ	๑๐๒๙

หมวดว่าด้วยอุทเทส-วิภาคของ-		หลงในสัญโญชนียธรรม	๓๘๗
สัมมาอาชีวะ	๑๐๕๐	“หลงเพลิดเพลินอยู่” (อภิณหมาน)	๒๑๗
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์การปฏิบัติมรรค	๑๔๔๘	หลักการควรสรรเสริญหรือควร-	
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์ของสัมมา-		ติเตียนเกี่ยวกับสัมมาวาจา	๑๐๖๔
สังกัปปะ	๑๐๓๕	หลักการดำรงชีพเพื่อผลพร้อมกัน-	
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-		ทั้งสองโลก	๑๑๐๒
ของสัมมาทิฐิ	๕๐๔	หลักการทดสอบตัวเองว่าเป็น-	
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-		อรหันต์หรือไม่	๗๐๐
ของสัมมาวายามะ	๑๑๓๕	หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปัจจัยสี่	๑๑๒๐
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-		หลักการศึกษเกี่ยวกับกุศลศีล	๑๕๑๔
ของสัมมาสมาธิ	๑๓๑๐	หลักการศึกษเกี่ยวกับกุศลสังกัปปะ	๑๕๑๔
หมวดว่าด้วยอุปกรณ์-เหตุปัจจัย-		หลักการศึกษเกี่ยวกับอภกุศลศีล	๑๕๑๓
โดยอัตโนมัติของสัมมาสติ	๑๑๘๖	หลักการศึกษเกี่ยวกับอภกุศลสังกัปปะ	๑๕๑๔
หมวดว่าด้วยอุปมาธรรมของมรรค	๑๔๓๘	หลักเกณฑ์การเลือกสถานที่และ-	
หม้อที่ไม่มีเสวียนรองรับ	๘๔๒	บุคคล	๑๔๕๙
หม้อร้อนออกจากเตาเผา ไออุ่น-		หลักเกณฑ์พยากรณ์ภาวะโสตถาบัน-	
หายไป กระเบื้องหม้อเหลืออยู่	๗๖๔	ของตนเอง	๕๗๗
(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		หลักจำแนกความเป็นสัตว์บรรพ-	
หม้อสี่ชนิด	๑๔๘๘	อสัตว์บรรพ	๑๔๐๒
หม้อเปล่า-ปิด	๑๔๘๘	หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขใน-	
หม้อเต็ม-เปิด	๑๔๘๘	ทิฐิธรรม	๑๑๐๒
หม้อเปล่า-เปิด	๑๔๘๘	หลักดำรงชีพเพื่อประโยชน์สุขใน-	
หม้อเต็ม-ปิด	๑๔๘๘	สัมปราชะ	๑๑๐๖
หมักเกิด จะได้เนย!	๑๓๘๓	หลักที่ควรระวังเกี่ยวกับทุกข์	๒๕๔
หมู่บ้าน นิคม นคร ชนบทและ-		หลักที่ควรระวังเกี่ยวกับเวทนา	๑๗๒
บุคคล ที่ควรเสพหรือไม่ควรเสพ	๑๔๖๐	หลักที่ควรระวังเกี่ยวกับสัญญา	๑๙๕
หยุดถือมั่นก็หยุดหวั่นไหว	๕๑๓	หลักธรรมปฏิบัติทออันไม่รู้จักเก่า-	
		(นิชชรา)	๗๖๐

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับการถึงสัจจะ	๘๓	ห้วงน้ำลึก เกาลึก	๑๔๙๘
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับคิลานเภสัช	๑๑๒๒	หัวข้อแห่งอรณวิภังคะ	๘๒๗
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับบิณฑบาต	๑๑๒๑	หิริโศตตปเป	๗๔๖
หลักปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ	๑๑๒๑	หิริโศตตปเปถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๖
หลักวิธีการศึกษาอริยสัจสี่ใช้ได้กับ-		หลุดไปหาเสียงที่น่าฟัง	๑๒๓๔
หลักทั่วไป	๑๕๑๓	เหตุดับแห่งทุกข์ที่ตรัสไว้โดย-	
หลักวินิจฉัยกายกรรม	๑๐๘๑	อเนกปริยาย	๗๓๗
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อกระทำแล้ว	๑๐๘๒	เหตุที่ได้มีค่ากล่าวว่า "ตถาคต"	๕๘
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อกระทำอยู่	๑๐๘๑	เหตุที่ต้องมีพระพุทธรองค์และธรรม-	
หลักวินิจฉัยกายกรรมเมื่อจะกระทำ	๑๐๘๑	วินัยอยู่ในโลก	๖๙
หลักวินิจฉัยวจีกรรม	๑๐๖๒	เหตุที่ทรงพยากรณ์	๖๔
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อกระทำแล้ว	๑๐๖๔	เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้กายัสสเสทาส-	
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อกระทำอยู่	๑๐๖๓	สังขารปรินิพพายี	๕๙๘
หลักวินิจฉัยวจีกรรมเมื่อจะกระทำ	๑๐๖๒	เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้กายัสสเสทาส-	
หลักสำคัญของพุทธศาสนา	๒๖๓	อสังขารปรินิพพายี	๖๐๐
หลักสำคัญที่คนธรรมดาจะไม่นึกฝัน	๗๖๐	เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้ทฎฐูฐวมเม-	
หลักสำคัญสำหรับผู้หลีกออก	๑๒๓๖	อสังขารปรินิพพายี	๕๙๘
หลักเร้น แล้วจกรู้อริยสัจ	๗๕	เหตุที่ทำให้เป็นเพียงผู้ทฎฐูฐวมเม-	
หลุดพ้นจากทุกข์เพราะไม่เพลินใน-		อสังขารปรินิพพายี	๕๙๘
ขันธ	๔๒๔	เหตุที่ทำให้ฟังธรรมไม่รู้เรื่อง	๓๑๗
หลุดพ้นได้เพราะการรู้ออกจาก-		เหตุที่ทำให้ฟังธรรมไม่รู้เรื่อง (อีก-	
สัญญาาคะตังสาม	๖๓๕	ปริยายหนึ่ง)	๓๑๘
(หาคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)		เหตุที่ทำให้แสงทานิพพาน	๙๑๐
ห้วงน้ำสี่ชนิด	๑๔๙๘	เหตุที่พระอริยบุคคลมีปริมาณมาก	๙๓
ห้วงน้ำตม เกาลึก	๑๔๙๘	เหตุที่ไม่ทรงพยากรณ์	๖๔
ห้วงน้ำลึก เกาลึก	๑๔๙๘	เหตุที่สัจจะได้นามว่า "อริยะ"	๑๐๔
ห้วงน้ำตม เกาลึก	๑๔๙๘	เหตุที่สัจจะได้นามว่า "อริยะ" (อีก-	
ห้วงน้ำตม เกาลึก	๑๔๙๘	นัยหนึ่ง)	๑๐๕

เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็เป็นทุกข์	๒๓๘	เหตุเป็นแดนเกิดของทุกข์	๒๕๔
เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็เป็น-		เหตุเป็นแดนเกิดของเวทนา	๑๗๓
อนัตตา	๒๕๕	เหตุเป็นแดนเกิดของสัญญา	๑๙๕
เหตุปัจจัยของเบญจขันธ์ก็ไม่เที่ยง	๒๓๖	เหตุแปรปรวนเพื่อให้ได้อาทิพรหม-	
เหตุปัจจัยที่ทำให้โทษะเกิดหรือเจริญ	๓๘๖	จริยกับัญญา	๙๑๖
เหตุปัจจัยที่ทำให้โทษะไม่เกิดหรือ-		เหตุภายนอกคือกัลยาณมิตตตา	๑๕๒๙
ละไป	๓๘๗	เหตุภายในคือโยนิโสมนสิการ	๑๕๒๘
เหตุปัจจัยที่ทำให้ปรินิพพานใน-		เหตุสืบให้เกิดอนตคาถิกกสิฏฐิสืบ	๓๗๕
ทิฏฐธรรม	๗๔๙	เหตุให้เกิดจักขุและญาณเพือนิพพาน	๘๔๕
เหตุปัจจัยที่ทำให้โมหะเกิดหรือเจริญ	๓๘๖	เหตุให้เกิดและเจริญแห่งอาทิพรหม-	
เหตุปัจจัยที่ทำให้โมหะไม่เกิดหรือ-		จริยกับัญญา	๙๑๖
ละไป	๓๘๗	เหตุให้เกิดโลก	๕๗/๑๒๔
เหตุปัจจัยที่ทำให้ราคะเกิดหรือเจริญ	๓๘๖	เหตุให้ปรารถนาความเพียร	๑๑๓๕
เหตุปัจจัยที่ทำให้ราคะไม่เกิดหรือ-		เหตุให้ไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม	๔๐๐
ละไป	๓๘๗	เหตุให้สาวกบูชาแล้วและอยู่อาศัย	๖๘
เหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์ไม่ปรินิพพาน-		เหตุให้อาสวะเจริญและไม่เจริญ	๓๙๘
ในทิฏฐธรรม	๔๐๑	เห็นการละอภิชฌาและโทมนัสจึงชื่อ-	
เหตุปัจจัยที่สัตว์ปรินิพพานใน-		ว่าเป็นผู้ตามเห็นธรรมในธรรม	๑๒๐๑
ปัจจุบัน	๔๘๐	เห็นแก่เหยื่อจึงติดเบ็ด	๓๕๖
เหตุปัจจัยที่สัตว์ไม่ปรินิพพานใน-		“เห็นทุกข์โดยความเป็นลูกศร”	๑๗๕
ปัจจุบัน	๔๗๙	เห็นธรรมที่เกิดแล้วเป็นแล้ว	๑๐๑๑
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์	๒๒๒	เห็นผิดจากธรรมชาติก็ไม่อาจทำให้-	
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติเวทนามขันธ์	๒๒๒	แจ้งมรรคผล	๑๐๒๗
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติเวทนาขันธ์	๒๒๒	เห็นพระรัตนตรัยแท้จริงก็ต่อเมื่อ-	
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติสังขารขันธ์	๒๒๒	หลุดพ้นจากอาสวะแล้ว	๑๔๙๘
เหตุปัจจัยเพื่อการบัญญัติสัญญาขันธ์	๒๒๒	เห็นแล้วด้วยดี	๓๖
เหตุปัจจัยแห่งวิชาและวิมุตติ	๙๒๑	“เห็นแล้วด้วยปัญญา”	๓๓

เห็นโลกชนิดที่มีจรัราชไม่เห็นเรา	๔๓๓	อกุศลวิตกย่อมเกิดอย่างมีเหตุให้-	
เห็นโลกมีค่าเท่ากับเศษหญ้าเศษไม้	๕๔๑	เกิด (นิทาน)	๑๐๕๔
เห็นโลกเหมือนฟองน้ำและพยับแดด	๔๓๓	อกุศลสังกัปปะมีปฐมฉานเป็นที่ดับ	๑๐๓๕
เห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่นจากที่-		อกุศลสังกัปปะมีประเภทสาม	๑๐๓๕
เขาเคยเห็นเมื่อยังไม่รู้แจ้ง	๗๔๕	อกุศลสังกัปปะมีสัญญาสามเป็น-	
“เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์”	๑๗๕	สมภูฐาน	๑๐๓๕
เห็นอกุศลขมสุขอันกำลังมีอยู่โดย-		อกุศลสังกัปปะมีสัมมปปธานสี่เป็น-	
ความเป็นของไม่เที่ยง	๑๗๕	ทางดับ	๑๐๓๕
เหมือนกุมารน้อยๆ เล่นเรื่อนน้อยๆ-		อกุศลราสี (กองอกุศล) คือนิวรร-	
ที่ทำความดี	๔๒๑	ทั้งห้า	๑๒๗๖
เหมือนกุมารน้อยๆ เลิกเล่นเรื่อน-		องค์คุณที่จำเป็นแก่ผู้เป็นธรรมกถิก	๑๔๑๐
น้อยๆ ที่ทำความดี	๔๒๑	องค์คุณที่ทำให้เจริญงอกงามใน-	
“เหรียญกษาปณ์”	๓๖๕	พรหมจรรย์	๑๔๕๒
แหวนแห่งความทุกข์เพื่อตัวเอง	๑๙	องค์ ๗ ประการที่แวดล้อม-	
		เอกัคคตาจิต	๑๒๘๖
		องค์แปดแห่งสัมมัตตะเป็นธรรม-	
		สำหรับพระเสขะ	๑๒๙๗
		องค์แปดแห่งอริยมรรคสงเคราะห์-	
		ลงในสิกขาสาม	๑๓๗๕
อกาลวาที	๓๘๔	องค์มรรคชนิดที่มีการนำออกซึ่ง-	
อกิริย-กิริยวาท	๙๔๗	ราคะ-โทสะ-โมหะเป็นปรีโยสาน	๘๔๐
อกุศลกรรมบถโดยนิตเทศอันละเอียด	๑๕๖๔	องค์มรรคชนิดที่มีการหยั่งลงสู่อมตะ	๘๔๐
อกุศลกรรมบถสืบ	๑๕๖๖	องค์มรรคชนิดที่ลาดไปสู่นิพพาน	๘๔๐
อกุศลธรรมทั้งหลายอันติดตามา-		องค์มรรคชนิดที่อาศัยวิเวกอาศัย-	
ด้วยอหิริกะและอนัตตตัปปะ	๑๐๐๙	วิราคะเป็นต้น	๘๔๐
อกุศลธรรมอันลามกซึ่งเกิดแต่-		องค์สืบสำหรับภิกษุผู้ควรถูกติ	๑๐๒๑
ความโลภ	๓๘๕/๕๐๙	องค์สืบสำหรับภิกษุผู้ควรสรรเสริญ	๑๐๒๑
อกุศลวิตก	๑๐๓๐		

๑

องค์สืบหาเพื่อการทำลายกระเปาะ-

ของอวิชา ๑๔๓๕

องค์สืบแห่งสัมมัตตะเป็นธรรม-

สำหรับพระอรหันต์ ๑๒๙๗

องค์แห่งความเป็นพระเสขะ ๕๕๗

องค์แห่งความเป็นพระอเสขะ ๕๕๗

อชัชชระ (ของที่ไม่คว่ำครว) ๔๕๓/๔๖๒

(แก้คำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)

อดีตกามสัญญาจะมากอยเป็นอาหาร ๕๕๐

อดีตวิตกกกรรมมสัญญาจะมากอยเป็น-

อาหาร ๕๕๐

อดีตบิตสัญญาจะมากอยเป็นอาหาร ๕๕๐

อดีตอุปภชาสัญญาจะมากอยเป็น-

อาหาร ๕๕๐

อดีตรูปสัญญาจะมากอยเป็นอาหาร ๕๕๐

อดีตอากาศาณัญจายตนสัญญาจะมา-

คอยเป็นอาหาร ๕๕๐

อดีตวิญญาณัญจายตนสัญญาจะมา-

คอยเป็นอาหาร ๕๕๐

อดีตอากัญญาณัญจายตนสัญญาจะมา-

คอยเป็นอาหาร ๕๕๑

อดีตเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา-

ไม่อาจมาเป็นอาหาร ๕๕๑

อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน มีบุคคล-

บวชแล้วรู้อริยสัจ ๗๓

อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน ล้วนแต่มี-

การรู้อริยสัจ ๗๓

อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน ล้วนมีการ-

ประกาศอริยสัจ ๗๒

อดีตมมยตา ๗๙๕

อดีตมมโย ๙๓๐

อดีตขีณวาท (การกล่าวใส่หน้ากัน) ๘๒๗

อดีตนิปาตะ (สำคัญตัวเองว่าแล้ว) ๗๖๙

อดีตมานะ (ยกตัว) ๗๖๙

อทุกขมสุขธรรม (คือฉานที่ ๔) ๕๓๔

อทุกขมสุขเป็นธรรมอันว่างับ ๑๗๕

อทุกขมสุขเวทนา ๑๗๑

อทุกขมสุขเวทนาพึงเห็นโดยความ-

เป็นของไม่เที่ยง ๑๘๑

อโทสะเป็นกุศลมูล ๕๐๘

อรัมมวาท ๓๘๔

อิทธิกรรม (กรรมเป็นเครื่องกระทำ-

ให้เกิดการงอก) ๑๐๒๔

อิทธิสมปบันนิกวาท ๓๗๖

อิทธิจิตตสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒

อิทธิปัญญาสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒

อิทธิปัญญาสิกขา (อีกนัยหนึ่ง) ๕๕๙/๑๓๘๓

อิทธิมานะ (ถือตัวจัด) ๗๖๙

อิทธิมุตติบท ๓๗๐

อิทธิกขาสาม ๑๓๘๒

อิทธิกขาสาม (อีกนัยหนึ่ง) ๑๓๘๒

อิทธิลสิกขา ๕๕๘/๑๓๘๒

อิโรภาวักมณียธรรม (นำไปสู่ฝ่ายต่ำ) ๑๔๕๑

อนตะ (สิ่งซึ่งอะไร ๆ น้อมไปไม่ได้)	๔๕๑/๔๖๒	อนาสวะ (สิ่งที่ไม่มีอาสวะ)	๔๕๒/๔๖๒
อนริยมรรคชนิดมีองค์สิบ	๑๓๗๑	อนิจจสัญญา (ความสำคัญรู้ในความไม่เที่ยง)	๑๑๕๗
อนริยมรรคซึ่งหมายถึงอกุศล- กรรมบถสิบ	๑๓๗๕	อนิจจสัญญาเครื่องทำจิตให้ถอย- กลับจากลาภสักการะและเสียง-	
อนริยโหวหาร (โหวหารพูดที่มีไช้อริยะ)	๑๐๖๐	สรณเสริญ	๗๖๗
อนริยสุข	๗๙๗	อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อ- มุ่งอ่านสังสัททกประการ	๙๒๘
อนัญญถาคคือไม่เป็นไปโดยประการ- อื่นจากความเป็นอย่างนั้น	๑๐๕	อนิจจสัญญา (สัญญาว่าไม่เที่ยง)	๖๘๐
อนัตตสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อ- มุ่งอ่านสังสัททกประการ	๙๓๐	อนิจเจตทุกขสัญญา	๗๖๗
อนัตตวาที	๓๘๔	อนิจเจตทุกขสัญญา (ความสำคัญรู้ใน- ความเป็นทุกข์แห่งความไม่เที่ยง)	๑๑๕๗
อนันตริยกิจคือสมณะและวิปัสสนา- รวมกำลังกัน	๑๔๒๘	อนิจเจตทุกขสัญญา (สัญญาว่าทุกข์- ในสิ่งที่ไม่เที่ยง)	๖๘๐
อนาคตภัย	๑๑๕๘	อนิทัสสนะ (สิ่งที่ไม่แสดงตัว)	๔๕๔/๔๖๒
อนาคตภัย (อีกนัยหนึ่ง)	๑๑๖๑	อนิมิตตวิหารี (ผู้อยู่ด้วยวิหารธรรม- อันไม่มีนิमित)	๖๗๒
อนาคมนิยวัตถุ	๕๘๒	อนิติกัมมะ (ธรรมที่ไม่มีเสนียด)	๔๕๘/๔๖๓
อนาคามิผล	๑๔๓๙	อนิติกะ (สิ่งที่ไม่มีเสนียด)	๔๕๘/๔๖๓
อนาคามี	๑๕๑๓	อนุตตรธรรมจักร	๖๐
อนาคามีคือผู้ไม่มาสู่ความเป็น- อย่างนี้	๑๐๔๙	อนุตตรวิโมกข์	๑๘๘
อนาทรียะ (ความไม่เอื้อเฟื้อใน- บุคคลและธรรมอันควรเอื้อเฟื้อ)	๓๘๒	อนุตตรสมโพธิ	๘๓๘
อนาลยะ (สิ่งที่ไม่เป็นอาลัย)	๔๖๐ ๔๖๓	อนุนยสัญญาโยชน (สังโยชนคืออกาม- ราคะเป็นเหตุให้ติดตาม)	๓๘๘
อนาสวเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ	๖๓๙	อนุปัสสนา (การตามเห็น) หมวดที่ ๑	๑๕๑๓
อนาสววิมุตติ	๕๖๕	อนุปัสสนา (การตามเห็น) หมวดที่ ๒	๑๕๑๓
อนาสวสัญญาเวทิตนโรธ	๖๑๙	อนุปัสสนาญาณในอารมณ์ของ- ทิฐฐินั้น ๆ	๘๐๒

อนุปัสสนาหนึ่งๆ	๗๓๘	อนุสัย (กิเลสเคยชินอยู่ในสันดาน)	๑๔๐๖
อนุปาทาปรีนิพพาน	๖๐๘	อนุสัยคือภวราคะ	๔๓๑
อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ	๔๔๑/๔๔๕	อนุสัยคือทวิฏฐิ	๔๓๑
อนุปุพพัสสัทธิโดยนิปปริยาย	๕๒๓	อนุสัยคือปฏิฆะ	๑๘๓/๔๓๑
อนุปุพพัสสัทธิโดยปริยาย	๕๒๒	อนุสัยคือปฏิฆะ เกิดจากทุกขเวทนา	๓๙๓
อนุปุพพวิหารอาหาร	๕๓๐	อนุสัยคือปฏิฆะ ต้องละด้วยการ-	
อนุปุพพสังฆารนิโรธ	๗๖๖	บวรเทา	๓๙๓
อนุปุพพสังฆารปฏิปัสสัทธิ	๗๖๖	อนุสัยคือปฏิฆะ ย่อมไม่ตามนอน	๖๘๘
อนุปุพพสังฆารวุปโม	๗๖๖	อนุสัยคือภวราคะ	๔๓๑
อนุรักษนาปธาน	๑๑๒๘	อนุสัยคือมานะ	๔๓๑
อนุรักษนาปธาน (พิเศษ)	๑๑๓๓	อนุสัยคือภวราคะ	๑๘๓
อนุโลมิกขันติ (ความสมควรแก่-		อนุสัยคือภวราคะเกิดจากสุขเวทนา	๓๙๓
อนุโลมิกญาณ)	๑๐๒๗	อนุสัยคือภวราคะ ต้องละด้วยการละ	๓๙๓
อนุศาสนีปาฏิหาริย์	๖๑๖/๑๕๒๐	อนุสัยคือภวราคะ ย่อมไม่ตามนอน	๖๘๘
อนุสสติเป็นไปเพื่อการได้เฉพาะซึ่ง-		อนุสัยคืออวิจิกจณา	๔๓๑
ญาณทัสสนะ	๑๒๔๐	อนุสัยคืออวิชชา	๑๘๓/๔๓๑
อนุสสติเป็นไปเพื่อการแทงตลอด-		อนุสัยคืออวิชชาเกิดจากอกุศลทุกขมสุข-	
ซึ่งธาตุเป็นอเนก	๑๒๔๒	เวทนา	๓๙๓
อนุสสติเป็นไปเพื่อการละซึ่งกาม-		อนุสัยคืออวิชชา ต้องละด้วยการถอน	๓๙๓
ราคะ	๑๒๔๐	อนุสัยคืออวิชชา ย่อมไม่ตามนอน	๖๘๘
อนุสสติเป็นไปเพื่อความอยู่เป็น-		อนุสัยเจ็ดสลายเมื่อขาดความยึดมั่น-	
สุขในทวิฏฐธรรม	๑๒๔๐	ในอารมณ์แห่งบัญญัติสัญญา	๘๐๒
อนุสสติเป็นไปเพื่อถอนขึ้นซึ่ง-		อนุสัยทั้งสามเกิดได้แม้เมื่อเสวยทุกข-	
อัสสัมมานะ	๑๒๔๑	เวทนา	๓๙๔
อนุสสติเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ	๑๒๔๒	อนุสัยทั้งสามไม่เกิดแก่อริยสาวกแม้-	
อนุสสติภาวนาเป็นสิ่งที่เจริญได้-		เมื่อเสวยทุกขเวทนา	๗๘๕
ในทุกอิริยาบถ	๑๓๑๙	อนุสัยเนื่องอยู่กับเวทนา	๓๙๓

อนุสัยในรูป	๒๒๔/๒๒๖	อภิชาติ ๖ ชนิด ของปฐมกัศสป	๕๔๓
อนุสัยในวิญญาณ	๒๒๕/๒๒๖	อภิชาติ ๖ ชนิด ของพระองค์	๕๔๓
อนุสัยในเวทนา	๒๒๔/๒๒๖	อภิเนเวสของจิตว่า "อัตตาของเรา"	๘๗๖
อนุสัยในสังขาร	๒๒๕/๒๒๖	อภิเนเวส คืออนุสัยเป็นเครื่องนอนตาม	๘๗๖
อนุสัยในสัญญา	๒๒๕/๒๒๖	อภิสมาจาริกธรรม	๗๗๐/๙๑๙
อนุสัยในสิ่งใดจะถูกตราหน้า-		อภุควาที	๓๘๔
เพราะสิ่งนั้น	๒๒๔	อมตธรรม	๕๐๔
"อนุสาสนีของเราแก่พวกเธอ"	๗๘๗/๑๒๓๘	อมตธรรมคือวิโมกข์แห่งจิต	๕๐๔/๙๗๐
อนุสาสนีเป็นสิ่งที่ไม่ต้องกระทำ-		อมตะ (สิ่งไม่ตาย)	๔๕๕/๔๖๓
ในภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยสติ	๑๒๔๕	อมราวีกเขบี่กาวท	๓๗๖
อเนกสังขาร	๙๕	อมาตาปุตติกภัย (ภัยที่มารดาและ-	
อโนตตปัปะ (ความไม่กลัวในสิ่งที่-		บุตรช่วยกันไม่ได้)	๑๓๙๘
ควรรกลัว)	๓๘๒	อโมหะเป็นกุศลมูล	๕๐๘
อบายที่กว้างใหญ่	๒๑	อยากิคิดเรื่องโลก	๓๘/๓๙
อปรันตกบปีกาวท	๓๗๗	อย่าถือเอาว่าจริง :-	
อปโลกินะ (เบ้าที่หมาย)	๔๕๔/๔๖๒	เพราะเหตุสักว่าฟังตาม ๆ กันมา	๑๕๐๓
อปันณกกรรม (กรรมอันผิดไม่ได้)	๙๕๐	เพราะเหตุสักว่ากระทำตาม ๆ กันมา	๑๕๐๓
อพายคมนียโทสะ (โทสะที่ควรแก่-		เพราะเหตุสักว่าเล่าลือกันอยู่	๑๕๐๓
การถึงซึ่งอบาย)	๗๕๐	เพราะเหตุสักว่ามีที่อ้างในปฏิภ	๑๕๐๓
อพายคมนียโมหะ (โมหะที่ควรแก่-		เพราะเหตุสักว่าใช้เหตุผลทาง-	
การถึงซึ่งอบาย)	๕๗๐	ตรรกาคาดคะเน	๑๕๐๓
อพายคมนียราคะ (ราคะที่ควรแก่การ-		เพราะเหตุสักว่าใช้เหตุผลทาง-	
ถึงซึ่งอบาย)	๕๗๐	นยะสนันนิษฐาน	๑๕๐๓
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วย-		เพราะเหตุสักว่าการตรึกตามอาการ	๑๕๐๓
ทิวฐิ	๕๘๒	เพราะเหตุสักว่าทนต่อการเพ่ง-	
อภัพพฐานสำหรับผู้ที่ถึงพร้อมด้วย-		แห่งทิวฐิ	๑๕๐๓
ทิวฐิ (อีกนัยหนึ่ง)	๕๘๓	เพราะเหตุสักว่าฟังคุ่น่าเชื่อ	๑๕๐๓

เพราะเหตุสักว่าสมณะผู้พูดเป็น-		อริยญาธรรมคืออทิปปัจจยตา	๕๗๙
ครูของตน	๑๕๐๓	อริยธรรม-อนริยธรรม	๑๓๗๑
“อย่าเป็นบุรุษพวกสุดท้ายแก่เรา-		อริยธัมมังโสดกัมมัตตา (ความไม่-	
เลย”	๑๔๘๙	อยากพึงธรรมของพระอริยเจ้า)	๓๘๒
อย่ายึดถือธรรมแต่ใช้เป็นเครื่องมือ	๔๖	อริยบุคคลชั้นต้นที่สุด	๒๓
อยู่ในสังสารวัฏก็ไม่รู้เห็นสังสารวัฏ	๒๑๖	อริยปัญญา	๗
อย่าไม่มีสมาธิ จิตจักจม จิตจัก-		อริยปัญญาขั้น	๑๕๕๘
ปลิวไป	๑๓๖๑	อริยมรรคชนิดมีองค์สิบ	๑๓๗๑
อโยนิโสมนสิการ (การกระทำในใจ-		อริยมรรคซึ่งมิใช่อริยอัฐจุกิมรรค	๑๓๗๕
โดยไม่แยบคาย)	๓๘๖	อริยมรรคซึ่งหมายถึงกุตลกรรมภ-	
อโยนิโสมนสิการ (ความทำในใจ-		สิบ	๑๓๗๕
ไม่แยบคาย)	๓๘๑	อริยมรรคและอนริยมรรค	๑๓๗๑
อรหัตตผลทันทีในทวิภูตรธรรม	๑๒๔๘	อริยโลกุตตรธรรม	๕๕๘
อรหัตตผลในกาลแห่งมรณะ	๑๒๔๘	อริยโลกุตตรธรรมสำหรับคนทุกคน-	
อรหัตตผลในทวิภูตรธรรม	๑๓๔๐/๑๔๓๙/	ทุกวรรณ	๕๕๘
	๑๕๑๓	อริยวงศ์ (ธรรมที่เป็นเชื้อสายของ-	
อรหันต์	๑๒๖๓	พระอริยเจ้า)	๑๑๐๗
อรหันต์ขีณาสพ	๑๒๗๓	อริยवास	๖๑๑
อรหันต์คือผู้สิ้นอาสวะ	๑๐๔๙	อริยวิมุตติ	๗
“อรหันต์สัมมาสัมพุทธะ”	๕๗	อริยวิโมกข์	๕๐๔
อริยฐาณิกขุคันธวาริบุพพะ	๒๙๘	อริยวิโมกข์ (ความพ้นพิเศษอัน-	
อริยกันตศีล (ศีลเป็นที่ชอบใจของ-		ประเสริฐ)	๙๖๙
พระอริยเจ้า)	๑๓๘๕	อริยวิโมกข์คืออ้อมตธรรม	๕๐๔
อริยขันธสาม	๑๕๓๙	อริยวิโมกข์หรือโสมนิตถรรณะ	๙๖๙
อริยจักขุสำหรับจะรู้จักความไม่มี-		อริยวิหาร-พรหมวิหาร-ตถาคตวิหาร	๑๒๖๓
โรคและเห็นนิพพาน	๔๗๗	อริยโวิหาร (โวิหารพูดที่เป็นอริยะ)	๑๐๖๑
อริยญาธรรม	๕๗๗/๕๗๙	อริยศีล	๗
		อริยสมาธิ	๗

อริยสมาธิขั้น	๑๕๕๑	อริยสังสี่สามารถรอบ	๑๑๙
อริยสังคือความก่อกวนแห่งทุกข์	๓๒๘	อริยสังสี่มีสิบสองอาการ	๑๑๙
อริยสังจจินตนา	๑๐๓๓	อริยสังสี่สำหรับความเป็นอริยบุคคล	๑๐๖
อริยสังญาณเป็นญาณประเภทยิงเร็ว	๘๙๙	อริยสังสี่เห็นแต่อริยสังเดียวไม่ได้	๑๒๐
อริยสังจิตก	๑๐๓๒	อริยสัง (หรือโลกสัง) ที่ทรงบัญญัติ-	
อริยสังทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ที่-		ไว้ในกายเป็น ๆ	๑๕๒๒
อาจมีเวทนา	๑๕๒๓	อริยสัมมาสมาธิที่มีที่ตั้งอาศัยที่มี-	
อริยสังทำให้มีตาครบสองตา	๑๐๓	บริวาร	๑๒๘๖/๑๓๑๑
อริยสังที่ใคร ๆ ควรรอบรู้	๔๐๓	อริยสัมมาสมาธิที่มีบริวารเจ็ด	๑๒๘๖
อริยสังที่ใคร ๆ ควรละ	๔๐๓	อริยสาวกคือผู้มีปกติอยู่ด้วยความ-	
อริยสังบัญญัติสำหรับสัตว์ผู้สามารถ-		ไม่ประมาท	๑๔๖๒
เสวยเวทนา	๑๐๙/๑๓๘	อริยสาวกใช้โภคทรัพย์เพื่อหน้าที่-	
อริยสังมีหลักอย่างเดียว มีปริยาย-		๔ ประการ	๑๑๒๓
มากมาย	๑๑๑	อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย (สัมมา) ทิฏฐิ	๒๒
อริยสังสี่	๑๑๑/๑๒๕/๑๓๘ ฯลฯ	อริยสี่ขั้น	๑๕๓๙
อริยสังสี่โดยพิสดาร (นัยที่สอง)	๑๓๘	อริยอภิวรรคิกมรรคถึงซึ่งความเต็ม-	
อริยสังสี่โดยพิสดาร (นัยที่หนึ่ง)	๑๒๕	รอบแห่งความเจริญ	๗๙๑
อริยสังสี่โดยสังเขป (นัยทั่วไป)	๑๑๑	อริยอภิวรรคิกมรรคคนใดคือพรหมจรรย์	๑๓๘๗
อริยสังสี่โดยสังเขป (แสดงด้วยบัญญัติ-		อริยอภิวรรคิกมรรคเป็นกรรมที่สิ้นกรรม	๘๖๐
ปาทานขันธ)	๑๑๒	อริยอภิวรรคิกมรรคเป็นสังฆตธรรม	๑๓๗๖
อริยสังสี่โดยสังเขป (แสดงด้วยอาย-		อริยอภิวรรคิกมรรคคืออริยฐานะ	๑๓๖๘
ตนะหก)	๑๑๔	อริยานังอภิสันกัมยิตา (ความไม่-	
อริยสังสี่ในรูปแบบพิเศษ	๑๑๖	อยากเห็นพระอริยเจ้า)	๓๘๒
อริยสังสี่เป็นที่ตั้งแห่งการแสดงตัวของ-		อรุปฌานมีขั้นเพียงสี่	๙๑๓/๑๔๑๔
บัญญัติในทรี	๑๕๑๕	อรุปภพ	๒๘๔
อริยสังสี่เป็นอารมณ์แห่งนิพเพทิก-		อรุปภพ-ภพไม่มีรูป	๒๘๙
ปัญญา	๙๐๗	อโลหะเป็นกุศล	๕๐๘

หน้า ๑๒๖

ปทานุกรม

๑๗๒๕

อโลหะเป็นกุศลมูล	๕๐๘	อวิปปฏิสาร	๗๔๗
อวทัญญตา (ความไม่เป็นวทัญญ)	๓๘๒	อวิปปฏิสารถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย	๗๔๗
อวิชา	๓๗/๒๕๑/๔๐๑/๔๐๒	อวิหิงสาธาตุ	๕๕๘/๑๐๕๒
อวิชาของผู้ถึงซึ่งอวิชา	๔๐๒	อวิหิงสาวัตถ (ความตริตริกใน-	
อวิชาแทรกแซงอยู่ในธรรมทั้ง-		อวิหิงสา)	๑๐๕๒
หลายสิบสอง	๑๐๒๔	อวิหิงสาสัมมญา	๕๕๖
อวิชาอนุสัย	๒๒๔/๖๐๘	(หกลำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
อวิชาอนุสัยยอมไม่นอนตาม	๗๘๖	อวิหิงสาสัมมญาเกิดจากอวิหิงสาธาตุ	๑๐๕๒
อวิชาบริบูรณ์ยอมทำภาวตัณหาทให้-		อวิหิงสาสังกัปปะเกิดจากอวิหิงสา-	
บริบูรณ์	๓๑๔	สัมมญา	๑๐๕๒
อวิชาเป็นธรรมชาติมีอาหาร	๓๓๓	อวิหิงสานันทะเกิดจากอวิหิงสาสัง-	
อวิชาเป็นนิทานสัมภวะแห่งอาสวะ	๓๙๖	กัปปะ	๑๐๕๒
อวิชาเป็นสิ่งที่มาล่วงหน้าแห่ง-		อวิหิงสาปริพาหะเกิดจากอวิหิงสา-	
อกุศลธรรมทั้งหลาย	๑๐๐๘	จันทะ	๑๐๕๒
“อวิชาเป็นอาหารของภาวตัณหาท”	๓๑๓	อวิหิงสาปริเยสนาเกิดจากอวิหิงสา-	
อวิชาเพ็งมีต่อภายหลัง	๓๓๓	ปริพาหะ	๑๐๕๒
อวิชาที่มีสิ่งขึ้นเป็นปัจจัย	๓๓๔	อวิหิงสาปริเยสนาเป็นเหตุให้มีการ-	
อวิชาขยอมปรากฏเพราะมีสิ่งขึ้น-		ปฏิบัติถูกโดยกายวาจาใจ	๑๐๕๒
สิ่งขึ้นเป็นปัจจัย	๓๓๓	อสมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นที่ไม่มี-	
อวิชาโยคะ	๔๒๘	สมัย)	๔๘๘
อวิชาละได้แล้วมีผลสี่	๗๓๑	อสมยวิโมกข์	๔๘๘
อวิชาและภาวตัณหาท	๑๑๗/๑๒๑/๑๔๑๘	อสมาริเป็นมรรคหลวง (กุ่มมคค)	๑๓๕๐
อวิชาและอัญญาณ	๔๒๙	อสังขตธรรม	๔๕๐
อวิชาสามัญชน (สังโยชนคืออวิชา)	๓๘๘	อสังขตบพ	๔๔๖
อวิตกธรรม (คืออณานที่ ๒)	๕๓๑	อสังขตมนสิการ	๑๓๓๓
อวิตถาคือไม่ผิดไปจากความเป็น-		อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม	๔๔๘
อย่างนั้น	๑๐๕	อสังขตะ (สิ่งที่ไม่ถูกอะไรปรุงแต่ง)	๔๕๑/
อวินยวาทิ	๓๘๔		๔๖๒/๔๗๒

อสังขารปรีนิพพายี	๕๖๕	“อากาศไม่มีที่สิ้นสุด”	๑๐๗
อสังวระ (ความไม่ส้ารวม)	๓๘๒	อังกาพพแห่งพระราชา	๖๔๖
อสังสัคคกถา (เรื่องไม่คลุกคลี)	๔๖๗	อัจฉริยะ (สิ่งนำอัจฉริยะ)	๔๕๗/๔๖๓
อสนัญญิสัตตตายตนะ	๖๖๔	อัญญาณ	๔๒๙
อัสติบรุษที่ยิ่งกว่าอัสติบรุษ	๑๔๐๓	อัญญาปฏิเวธ (การแทงตลอด-	
อัสติบรุษลักษณะ	๑๐๖๘	อรหัตตผล)	๙๑๕
อัสติบรุษลักษณะ (อิกนัยหนึ่ง)	๑๔๐๒	อัญฐังคิกมรรคกับนิพพาน	๘๖๔
อัสถัมมสญญัตต (ทำให้ผู้อื่น-		อัญฐังคิกมรรคคือหนทางเก่าที่ทรง-	
หมายมั่นในอัสถัมม)	๙๔๙	พบใหม่	๘๔๒
อัสถัมม (ความไม่มีสัทธิ)	๓๘๒	อัญฐังคิกมรรคชนิดที่แน่นอนว่า-	
อัสสัมชัญญะ (ความปราศจาก-		บ่อกันการแสวงหาผิด	๑๔๐๔
สัมชัญญะ)	๓๘๑	อัญฐังคิกมรรคทำหน้าที่เสมือนหนึ่ง-	
อสุกนิมิต (สิ่งที่แสดงให้รู้สึกลัวไม่-		เสวียนรอกันหม้อ	๘๔๒
งาม)	๓๘๗	อัญฐังคิกมรรคในฐานะกัลยาณวัตรที่-	
อสุกสัจญา	๗๖๗	ทรงฝากไว้	๑๔๘๘
อสุกสัจญา (ความสำคัญรู้ในความ-		อัญฐังคิกมรรคในฐานะตัวพรหมจรรย์	๑๓๘๗
ไม่งาม)	๑๑๕๗	อัญฐังคิกมรรคในฐานะธรรมเครื่อง-	
อเสขธรรมสิบ	๑๔๑๑/๑๔๔๒	ข้ามฝั่ง	๘๕๙
อหังการคือการกระทำในใจด้วย-		อัญฐังคิกมรรคในฐานะเป็นทาง-	
ความยึดถือว่าเราว่าตน	๙๓๐	แห่งอมตะ	๘๓๙
อหังการทั้งหลายของเราจักเข้าถึง-		อัญฐังคิกมรรคในฐานะเป็นหนทาง-	
การดับ	๙๓๐	แห่งการกำหนดรู้ทุกข์	๘๔๔
อหังการมมังการมานานุสัย	๙๓๐/๑๔๘๖	อัญฐังคิกมรรคในฐานะพรหมจรรย์	๘๖๐
อหิริกะ (ความไม่ละอายในสิ่งที่ควร-		อัญฐังคิกมรรคในฐานะเพชรพลอย-	
ละอาย)	๓๘๒	เม็ดหนึ่งแห่งพระศาสนา	๑๕๓๐
อเหตุก-เหตุกวาท	๙๔๗	อัญฐังคิกมรรคในฐานะหนทางให้ถึง-	
“อะไรๆ ไม่มี”	๑๐๗/๕๓๗	จุดหมาย	๘๔๐

อภฺรฺรํชํคํมรรคในฐานะแห่งธัมมยาน-	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าชฌนิมาปฏิปทา	๑๓๖๘
อันประเสริฐ	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าสมณะและ-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคบริบูรณ์ได้โดยวิธีลต	วิปัสสนา	๑๓๖๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคบริบูรณ์ ธรรมอีก-	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าสัมมัตตะ	๑๓๖๘
๖ หมวดกับบริบูรณ์	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าสัมมาปฏิปทา	๑๓๖๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นกัมมณีโรธคามินี-	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าสัมมาปฏิบัติ	๑๓๖๘
ปฏิบัติ	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าสามัญญะ	๑๓๖๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นกัลยาณมิตร	อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าอนุตตร-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นทางอันเกษม-	สังคามวิชัย	๑๓๖๘
กว่าทางทั้งหลาย	อภฺรฺรํชํคํมรรคสำเร็จได้ด้วยยอ-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นปฏิบัติเพื่อความ-	แห่งกุศลธรรม	๘๕๕
เป็นอริยบุคคลสี่	อภฺรฺรํชํคํมรรคสำเร็จได้ด้วยอปฺปมาท	๘๕๕
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นพรหมจรรย์	อภฺรฺรํชํคํมรรคให้เกิดความปรากฏ-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นยอแห่งสังขต-	แห่งตถาคต	๑๓๘๔
ธรรมทั้งปวง	อภฺรฺรํชํคํมรรคให้เกิดสุคตวินัย	๑๓๘๕
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นสัมมัตตัญญุตา-	อภฺรฺรํชํคํมรรค (ความสำคัญรู้ในศพ-	
ของศาสนาที่มีความหลุดพ้น	มีแต่กระตุก)	๑๑๕๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นสัมมาปฏิบัติ	อิตตกิลมณฺเฑน โยค	๘๒๖
อภฺรฺรํชํคํมรรคเป็นอิทธิปาถภาวนา-	อิตตภาพจากกามเป็นวิบากแห่งกาม	๓๐๘
คามินีปฏิบัติ	อิตตภาพจากอวิชาเป็นวิบากแห่ง-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคมีกระแสไหลไปสู่-	อาสวะ	๓๘๗
นิพพาน	อิตตภาพมีส่วนแห่งบุญ	๓๐๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่ากุศลธัมม	อิตตภาพมีส่วนแห่งอบุญ	๓๐๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าธรรมยาน	อิตตภาพปฏิลาภ (การได้อิตตภาพ-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าพรหมจริยะ	เฉพาะชนิด)	๑๑๔๘
อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าพรหมัญญะ	อิตตวาทุปาทานความถึอมนั้นใน-	
อภฺรฺรํชํคํมรรคเรียกว่าพรหมยาน	วาทะว่าตน	๒๑๐

อรรถาขนิตไม่มีรูป	๖๖	อภัยปาชณะ (สิ่งที่ไม่เบียดเบียน-	
อรรถาขนิตสำเร็จด้วยใจ	๖๕	สัตว์) ๔๕๘/๔๖๓	
อรรถาขนิตหยาบ	๖๕/๑๑๗๓	อภัยปาทธาตุ	๔๕๘/๑๐๕๑
อรรถาธิปไตย	๑๕๐๑	อภัยปาทวิตก (ความตริตริกใน-	
อรรถามีรูปประกอบด้วยมหาภูตสี่	๖๕	อภัยปาท) ๑๐๕๑	
อรรถามีรูปสำเร็จด้วยใจ	๖๕	อภัยปาทสัญญา	๔๕๖
อรรถาอันเป็นมโนมยะ	๑๑๗๔	(หกคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
อรรถาอันเป็นอรูปี	๑๑๗๔	อภัยปาทสัญญาเกิดจากอภัย-	
อรรถาอันหารูปมิได้	๖๖	ปาทธาตุ	๑๐๕๑
อรรถาวาทิ	๕๐๘	อภัยปาทสังกัปปะเกิดจากอภัย-	
อรรถิกวาท	๕๕๑	ปาทสัญญา	๑๐๕๑
อันตคาหกทิกฏฐิกับการรู้อริยสัจ	๗๙	อภัยปาทฉันทะเกิดจากอภัยปาท-	
อันตคาหกทิกฏฐิสืบ	๖๒/๕๕/๑๐๐๘	สังกัปปะ	๑๐๕๒
อันตราปรีนิพพายี	๕๖๕	อภัยปาทปริพาหะเกิดจากอภัย-	
อันตรายแก่ผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรม-		ปาทฉันทะ	๑๐๕๒
วินัยน	๒๕๒	อภัยปาทปริเยสนาเกิดจากอภัย-	
อันตะคือสักกายนิโรธ	๑๒๓	ปาทปริพาหะ	๑๐๕๒
อันตะคือสักกายนิโรธคามินีปฏิปทา	๑๒๓	อภัยปาทปริเยสนาเป็นเหตุให้มี-	
อันตะคือสักกายสมุทัย	๑๒๓	การปฏิบัติถูกโดยกายวาจาใจ	๑๐๕๒
อันตะคือสักกายะ	๑๒๒	อัสสมิมานะ (ความสำคัญว่าเรามีเรา-	
อันตานันติกวาท	๓๗/๖	เป็น) ๗๘/๖๑๖/๖๔๒/๖๔๙/๑๑๙๗/	
อันวยญาณ (ญาณในการรู้ตาม)	๕๘๘	๑๒๔๑/๑๔๒๗	
อปปฎิวานี (ไม่ถอยหลัง)	๙๘	อสุสขลุงก-ปฺริสขลุงก	๑๕๒๖
อปปมาทธรรม ๒ อย่าง	๑๑๖๓	อัสสาทะของรูป	๑๖๔
อปปิจจกถา (เรื่องปรารถนาล้อย)	๔๖๗	อัสสาทะของเวทนาที่ไม่ทำความ-	
อภกฺตะ (สิ่งที่ไม่มีไม่เป็น)	๔๕๗/๔๖๓	เดือตรอันแก่ผู้ใด	๑๘๔
		อัสสาทะชั้นเลิศ	๑๘๔

อัสสาทะในฐานะปัจจัยแห่งความ-		อาการเกิดแห่งความทุกข์ (โดยสังเขป)	๓๔๔
กำหนดยินดี	๒๒๘	อาการเกิดแห่งความทุกข์ (แสดง-	
อัสสาทะ (รสอร่อย) ของกาม	๕๓๓	ด้วยฉันทราคะ)	๓๓๙
อัสสาทะ (รสอร่อย) ของรูป	๕๔๐	อาการเกิดแห่งความทุกข์ (แสดง -	
อัสสาทะ (รสอร่อย) แห่งเวทนา	๑๗๒/๑๙๑/	ด้วยนันทิ)	๓๓๙
	๕๔๔	อาการเกิดแห่งเนกขัมมสังกัปปะ	๑๐๔๑
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของกาม	๕๓๓	อาการเกิดแห่งอกุศลวิตกหรือมิจฉา-	
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของ-		สังกัปปะ	๑๐๕๔
รูปกาย	๕๔๐	อาการดับแห่งความทุกข์	๗๓๐
อัสสาทะ-อาทีนวะ-นิสสรณะของ-		อาการดับแห่งความทุกข์ (อีกปริยาย-	
เวทนา	๕๔๔	หนึ่ง)	๗๓๓-๗๓๖
อัสสาสะและปัสสาสะย่อมดับใน-		อาการดับแห่งตัณหาทะ	๗๓๐
จตตถฌาน	๕๒๒	อาการดับแห่งตัณหาทะในนามแห่งนันทิ	๗๔๓
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-		อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสมบุรณ์)	๗๓๒
ด้วยผัสสะ)	๓๓๘	อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสังเขป)	๗๓๒
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-		อาการดับแห่งทุกข์ (โดยสังเขปที่สุด)	๗๓๑
ด้วยอารมณ์เป็นที่กำลงแห่ง-		อาการดับแห่งโลก	๗๓๐
นามรูป)	๓๔๒	อาการที่ตัณหาทะเจริญขึ้น	๓๕๕
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-		อาการที่ตัณหาทะทำให้เกิดทุกข์	๓๒๘
ด้วยอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งนติ)	๓๔๓	อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ชั้นจุลศีล)	๑๕๔๑
อาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ (แสดง-		อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ชั้น-	
ด้วยอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งภพใหม่)	๓๔๑	มหาศีล)	๑๕๔๗
อาการเกิดขึ้นแห่งทุกข์โดยสมบุรณ์	๓๒๘	อาการที่ถึงพร้อมด้วยศีล (ชั้น-	
อาการเกิดขึ้นแห่งโลก	๓๔๕	มัชฌิมศีล)	๑๕๔๓
อาการเกิดดับแห่งเวทนา	๑๙๐	อาการที่ทำให้เกิดสัตว์ผู้สามารถ-	
อาการเกิดแห่งกุศลวิตก	๑๐๕๑	เสวยเวทนา	๑๐๙/๑๓๘
อาการเกิดแห่งความทุกข์	๓๓๕	อาการที่ทุกข์เกิดขึ้น (จากเบญจขันธ์)	๓๓๕

อาทินพของรูป	๑๖๔	อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อความ-	
อาทินวะ (โทษ) แห่งเวทนา	๑๗๒/๑๙๑	รอบรู้ทางไกล (อวิชา) ๑๒๖๔	
อาทินวะ (โทษอันต่ำทราม) ของรูป	๙๔๐	อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อความ-	
อาทินวะ (โทษอันต่ำทราม) ของ-		สิ้นไปแห่งอาสวะ ๑๒๖๓/๑๒๖๔	
	เวทนา ๙๔๖	อานิสงส์ของการหลีกเร้น	๑๓๔๐
อาทินวะ (โทษอันต่ำทราม) แปร-		อานิสงส์ของการอบรมกระทำให้มาก-	
	หมวดของกาม ๙๓๔	ในกายคตาสติ ๑๒๓๕	
อาทินวะในฐานะปัจจัยแห่งความ-		อานิสงส์ของอานาปานสติตามที่เคย-	
	เบื่อหน่าย ๒๒๙	ปรากฏแก่พระองค์เอง ๑๒๕๐	
อาเทศนาปาฏิหาริย์	๖๖๖/๑๕๑๙	อานิสงส์ของอานาปานสติในการทำ-	
อานาปานสติที่ทำสติปัฏฐานทั้งสี่ให้-		สติปัฏฐานสี่ ฯลฯ ให้บริบูรณ์ ๑๒๔๙	
	บริบูรณ์ได้ ๑๑๙๘	อานิสงส์ของอานาปานสติในการละ-	
อานาปานสติที่มีผลมาก	๑๑๘๑	ความดำริอันอาศัยเรือน ๑๒๕๐	
อานาปานสติที่มีผลมาก (แบบที่ ๑)	๑๑๘๒	อานิสงส์ตามปกติของอานาปานสติ-	
อานาปานสติที่มีผลมาก (แบบที่ ๒)	๑๑๘๔	๗ ประการ ๑๒๔๘	
อานาปานสติป้องกันการดำริใน-		อานิสงส์ตามปกติแห่งอานาปานสติ ๑๒๔๘	
ทางกามแต่จะให้น้อมไปใน-		อานิสงส์ตามลำดับการเกิดแห่ง-	
	ทางเนกขัมมะ ๑๒๕๑	ธรรมโดยไม่ต้องเจตนา ๗๘๐	
อานาปานสติเป็นสิ่งที่มิได้แก่-		อานิสงส์ทางจิตห้าของผู้มีมหาปริวิตก ๑๑๑๒	
บุคคลผู้มัสติอันลุ่มหลง ๑๒๐๐		อานิสงส์ในการเดิน (จุงกม) ๑๓๑๒	
อานาปานสติสมาธิ	๑๒๕๐	อานิสงส์พิเศษแห่งอภิวรรค ๘๖๓	
อานาปานสติสมาธิเป็นธรรมอันเอก	๑๒๔๘	อานิสงส์พิเศษแห่งอานาปานสติ ๑๒๕๗	
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อการ-		อานิสงส์สี่แห่งมหาปริวิตก ๑๑๑๑	
กำจัดเสียซึ่งอนสัย ๑๒๖๔		อานิสงส์แห่งการปฏิบัติโดยหลัก-	
อานาปานสติสมาธิเป็นไปเพื่อการ-		พื้นฐาน ๑๔๒๖	
ละสัญโญชน์ ๑๒๖๔		อานิสงส์แห่งการละซึ่งอรรถาทั้งสาม ๖๖	
		อานิสงส์แห่งความไม่ประมาทคือสติ ๑๒๖๖	

(สืบคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้องันไป :-)

อานิสงส์แห่งศีลคืออวิปปฏิสาร	๗๘๐
อานิสงส์แห่งอวิปปฏิสารคือปราโมทย์	๗๘๐
อานิสงส์แห่งปราโมทย์คือปีติ	๗๘๐
อานิสงส์แห่งปีติคือปัสสัทธี	๗๘๐
อานิสงส์แห่งปัสสัทธีคือสุข	๗๘๐
อานิสงส์แห่งสุขคือสมาธิ	๗๘๐
อานิสงส์แห่งสมาธิคือยถาภูตญาณ- ทัสสนะ	๗๘๐
อานิสงส์แห่งยถาภูตญาณทัสสนะ- คือนิพพิทา	๗๘๐
อานิสงส์แห่งนิพพิทา คือวิราคะ	๗๘๐
อานิสงส์แห่งวิราคะคือวิมุตติญาณ- ทัสสนะ	๗๘๐
อานิสงส์อย่างสังเขปที่สุดของอานา- ปานสติ ๒ ประการ	๑๒๔๘
อานิสงส์อานาปานสติควรแก่นามว่า- อริยวิหาร-พรหมวิหาร-ตถาคต- วิหาร	๑๒๖๓
อานิสงส์อานาปานสติทำสังโยชน์- ให้สิ้น ฯลฯ สิ้นอาสวะ	๑๒๖๔
อานิสงส์อานาปานสติทำให้เป็นสุขแล้ว- ดำเนิน ไปในตัวจนสิ้นอาสวะ	๑๒๖๒
อานิสงส์อานาปานสติทำให้มีกาย- ไม่โยกโคลง	๑๒๕๗
อานิสงส์อานาปานสติทำให้มีสุข- วิหารอันสงบเย็น	๑๒๖๐

อานิสงส์อานาปานสติทำให้รู้จักลม- หายใจอันจกมีเป็นครั้งสดท่าย- แล้วดับจิต	๑๒๖๕
อานิสงส์อานาปานสติทำให้รู้ต่อ- เวทนาทุกประการ	๑๒๕๙
อานิสงส์อานาปานสติในการควบคุม- ความรู้สึกเกี่ยวกับความปฏิกุศล	๑๒๕๑
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุบังจาย- ที่พระศาสนาจะตั้งอยู่นานภาย- หลังพุทธปรินิพพาน	๑๒๖๖
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้- ได้รูปฌานทั้งสี่	๑๒๕๒
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้- ได้สัญญาเวทยิตนิโรธ	๑๒๕๖
อานิสงส์อานาปานสติเป็นเหตุให้- ได้อรุปรฌานทั้งสี่	๑๒๕๔
อานิสงส์อานาปานสติสามารถกำจัด- บาปอกุศลทุกทิศทาง	๑๒๕๗
อานุภาพแห่งสมาธิ	๑๓๓๙
อานุภาพแห่งอภิญ्ञฐงค์มรรค	๑๓๙๔
อานนุชัสถัญญา	๕๐๔
อานนุชัสถปายปฏิบัติภา (ข้อที่ ๑)	๙๖๔
อานนุชัสถปายปฏิบัติภา (ข้อที่ ๒)	๙๖๔
อานนุชัสถปายปฏิบัติภา (ข้อที่ ๓)	๙๖๕
อาไปธาตุที่เป็นไปในภายใน	๑๕๗
อาไปธาตุที่เป็นภายนอก	๑๕๗
อาไปธาตุ (ธาตุห้า)	๑๕๖

อาไปธาตุอันเป็นภายนอก	๕๕๙	อารามธรรม	๑๔๓๖
อาไปธาตุอันเป็นภายใน	๕๕๙	อารูปปธรรม (คุณสมบัติที่เป็น-	
อาหารต่างๆ ๔๓ อย่าง โดยชื่อ	๑๓๕๒	สภาวะไม่มีรูป)	๕๕๒
อาหาร (ในทางจิต)	๕๓๑	อารูปปาท	๕๔๗
อาภิสมาจาริกรรม	๑๓๑๔	อารูปปิโมกข์	๔๓๖
อามิสส (กาม) สัญญาย่อมัดับใน-		อาวรณียกรรม (กิเลสที่กั้นจิต)	๑๑๕๑
ปฐมฌาน	๕๒๒	(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
อายตนะ (การสัมพันธ์เพื่อให้เกิด-		อาศัยเนกขัมมสิตโตมนัส ละเคหสิต-	
การรงอก)	๑๐๒๔	โตมนัส	๗๕๖
“อายตนะนี้ว่างจากอดีต ว่างจาก-		อาศัยเนกขัมมสิตโตมนัส ละเนกขัมม-	
อดีตนิยา”	๕๖๖	สิตโตมนัส	๗๕๖
อายตนะสองอย่างอาศัยสัญญาสมาบัติ-		อาศัยเนกขัมมสิตโตมนัส ละเคหสิต-	
๗ อย่าง	๕๑๕	โตมนัส	๗๕๖
อายตนะหกเป็นทุกขอริยสัจ	๒๖๔	อาศัยเนกขัมมสิตอุเบกขา ละเคหสิต-	
อายตนิกรรม ๕ หมวด	๕๓๑	อุเบกขา	๗๕๖
อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก็ไม่มีสิ่งที่-		อาศัยเนกขัมมสิตอุเบกขา ละเนก-	
รู้สึกอึดอัดขยะแขยง	๑๒๓๕	ขัมมสิตโตมนัส	๗๕๖
อารมณ์ ๕ อย่าง หาใช้กามไม่	๓๐๗	อาศัยเอกัตตอุเบกขา ละนันทัต-	
อารมณ์แห่งนิพเพธิกปัญญา	๕๐๗	อุเบกขา	๗๕๖
อารมณ์อันวิจิตรในโลกหาใช้กามไม่	๓๐๗	อาศัยอติมมยตา ละเอกัตตอุเบกขา	๗๕๖
อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการ-		อาสวะใด ๆ ที่วิมุตติจะพึงทำลายไม่-	
รักษา)	๑๑๐๓	ได้ไม่มี	๑๑๗๕
อาร์พกวัตถุ (ที่ตั้งแห่งการปรารถ-		อาสวะทำหน้าที่อย่างเดียวกับตัณหา	๓๕๒
ความเพียร)	๑๑๕๑	อาสวะทำให้เกิดในภพใหม่	๓๕๒
อาร์มภะ (ความเกาะเกี่ยว)	๓๖๘/๗๓๗	(เจ็ดคำต่อไปนี้ ศึกษาเนื้อกันไป :-)	
อาราธนา (ความสำเร็จสูงสุดชนิด-		อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเห็น	๖๒๘
เป็นที่พอใจของพระอริยเจ้า)	๑๔๖๗	อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการสำรวม	๖๓๐

อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเสพ	๖๓๐	อาหาเรปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญรู้- ในปฏิกุลแห่งอาหาร)	๑๑๕๗
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการอดกลั้น	๖๓๑	อาหาเรปฏิกูลสัญญาเครื่องทำจิต- ให้ถอยกลับจากตัณหาในเรส	๗๖๗
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเว้น	๖๓๒	อาหารดาบสผู้กาลามโคตร	๕๒
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการบรรเทา	๖๓๓	อำนาจทางกายเป็นไปตลอดถึง- พรหมโลก	๔๙๕
อาสวะส่วนที่ละได้ด้วยการเจริญทำ- ให้มาก	๖๓๓	อำนาจแห่งธัมมราคะธัมมนันทิ	๙๑๒
อาสวะสิ้นไปเพราะการกำจัดสมา- รัมภะและอวิชชา	๗๖๐	อัญชิตะ (ความหวนไหว)	๗๓๘/๓๖๙
อาสวะสิ้นเองเมื่อปฏิบัติชอบ	๗๗๕	อิทธานภาพแห่งมาร	๒๗
อาสวกัชฌญาณ ๔๘๖/๔๙๘/๗๓๘/๑๓๓๖/ ๑๕๖๔		อิทธิบาท	๑๔๐๐
อาสวกัชฌญาณธาตุ ๔๙๘		อิทธิบาทถึงซึ่งความเต็มรอบแห่ง- ความเจริญ	๗๙๑
อาสวกัชฌญาณเป็นเครื่องให้พ้นจาก- อาสวะ	๔๘๖	อิทธิบาทภาวณา	๑๔๐๑
อาหารของคนขอทานจะกลายเป็นข้าว- สาละมีแกงและกับขของคหบดี	๑๑๑๒	อิทธิบาทภาวณาคามินีปฏิปทา	๑๔๐๑
อาหารของนิรวรณทั้งหลาย	๓๑๔	อิทธิบาท (สี่ประการ) มีอุสโสฬหี- เป็นที่ทำ	๑๔๓๕
อาหารของภวตัณหา	๓๑๓	อิทธิปาฏิหาริย์	๖๑๖/๑๕๑๘
อาหารของอวิชชา	๓๑๓/๓๓๓	อิทธิบาทภาวณาคามินีปฏิปทา	๑๔๐๐
อาหารที่ ๑ คือคำข้าว	๒๘๗	อิทธิพลของกาม	๒๙๔
อาหารที่ ๒ คือผัสสะ	๒๘๗	อิทธิวิญาณธาตุ	๔๙๕
อาหารที่ ๓ คือมนโสนัญเจตนา- (มโนกรรม)	๒๘๗	อิทธิวิธีมีอย่างต่างๆ	๔๙๕
อาหารที่ ๔ คือวิญญาณ	๒๘๗	อิทธิวิธี (วิธีเครื่องแสดงฤทธิ์)	๑๕๖๐
อาหารมีตัณหาเป็นเหตุให้เกิด	๒๘๘	อิทัปปัจจยาคืออริยญาธรรมชาติ	๕๗๙
อาหาร ๔ อย่าง	๘๗๙	“อิทัปปัจจยา อวิชชา”	๓๓๔
อาหารแห่งวิชาและวิมุตติ	๙๒๒	อินทร์พรหมและปชาบดี	๕๐๓/๗๘๔

อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากธาตุ	๑๖๐	อุเบกขามีภาวะต่างๆ (นานัตตอุเบกขา)	
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากวิญญาณ	๒๐๘		๗๙๔/๗๙๕
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากเวทนา	๑๗๒/ ๑๙๑/๙๔๖	อุเบกขามีภาวะอย่างเดียว (เอกัตต-	
		อุเบกขา)	๓๐๐/๗๙๔/๗๙๕
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากสังขาร	๒๐๒	อุเบกขามีอารมณ์เดียวอันเป็นที่ดับ-	
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากสัญญา	๑๙๘	อุปาทาน	๓๐๐/๑๑๑๘
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้-		อุเบกขามีอารมณ์ต่างๆ	๓๐๐/๑๑๑๘
(นิสสรณะ) จากรูป	๑๖๘/๙๔๓	อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (โดยละเอียด)	๑๒๐๖
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากกาม	๒๙๐	อุเบกขาสุขดับไปในจตุตถฌาน	๕๒๖
อุบายเครื่องออกไปพ้นได้จากภพ	๓๑๓	อุเบกขาสุขเป็นสังขันธ์ในตติยฌาน	๗๙๘
อุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น (นิสสรณะ)	๙๓๓	อุปกกรรมแก่สัมมวายามะ	๑๑๔๑
อุบายแห่งการดำรงจิตในสติปัฏฐาน	๑๒๓๐	อุปกกรรมแก่อินทริยสังวร	๑๒๓๔
อุบายอันยังเป็นเครื่องออกจาก-		อุปกกรรมแห่งการปฏิบัติมรรค	๑๔๕๒
สัญญาอุคตะ	๖๓๕	อุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ	๑๔๗๑
อุบาทว์ผู้สาวก (ในศาสนานี้)	๙๓	อุปธิมัตตมหาเป็นเหตุให้เกิด	๙๗๖
อุบาทว์ผู้สาวิกา (ในศาสนานี้)	๙๔	อุปธิมัตตมหาเป็นเหตุให้เกิด	๒๙๖
อุเบกขาเจโตวิมุตติ	๑๓๒๒	อุปนินสัย	๗๔๖
อุเบกขาที่ควรเสพ	๑๑๔๒	อุปมาการฝึกขังศึกด้วยการฝึกตน-	
อุเบกขาที่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๘	ของอริยสาวก	๖๐๐
อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ	๑๑๔๒	อุปมาสยบอย่างแห่งความเลิศจของ-	
อุเบกขาที่ไม่ประกอบด้วยอามิส	๗๗๘	อปปมัท	๘๕๖
อุเบกขาที่ยิ่งกว่าไม่ประกอบด้วย-		อุปมาห้าแห่งจิตที่ปราศจากนิเวรห้า	๑๓๐๓
อามิส	๗๗๘	อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในจตุตถฌาน	๑๓๐๘
อุเบกขาเนื่องด้วยการหลีกออกจาก-		อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในตติยฌาน	๑๓๐๗
เหยาเวือน	๑๘๘		
อุเบกขาเนื่องด้วยเหยาเวือน	๑๘๘		

อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในทุติยฌาน	๑๓๐๖	อุปทานิยธรรมคือขันธ	๒๑๔/๓๕๐
อุปมาแห่งการตั้งอยู่ในปฐมฌาน	๑๓๐๕	อุปทานิยธรรมคืออายตนะภายนอก	๒๑๔
อุปมาแห่งความเป็นอนิจจัง	๑๐๑๗	อุปทานิยธรรมคืออายตนะภายใน	๒๑๔
อุปมาแห่งรูป	๑๖๓	อุปายะ (กิเลสเป็นเหตุเข้าไปสู่ภพ)	๒๘๓
อุปมาแห่งวิญญาณ	๒๐๔	อุปายะคือตัดมหาเครื่องนำเข้าไป	๘๗/๖
อุปมาแห่งเวทนา	๑๗๐	อุปารัมภจิตตตา (ความมีจิตเดี่ยว-	
อุปมาแห่งสังขาร	๑๙๙	เกาะเกี่ยว)	๓๘๒
อุปมาแห่งสัญญา	๑๙๔	อุปেকขานิมิต	๑๓๑๖
อุปภิภาวังคมนปริยาย (การละทางต่ำ-		อุปেকขานิมิตโดยส่วนเดียวจะไม่ทำ-	
สู่ทางสูง)	๑๔๕๑	จิตให้ตั้งมั่นโดยชอบ	๑๓๑๖
อุปภิภาวังคมนิยธรรม (นำไปสู่ฝ่าย-		อุกโตภาควิมุตต์โดยนិปปริยาย	๖๖๒
สูง)	๑๔๕๑	อุกโตภาควิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นโดยส่วน-	
อุปสมสุข	๗๘๗	ทั้งสอง)	๖๕๘
อุปสรรคของการประกอบสมา-		อุกโตภาควิมุตต์เมื่อก้าวโดยปริยาย	๖๖๑
วายามะ	๑๑๖๔	อุรเวลาเสนานิคม	๕๓
อุปหัจจบรินิพพายี	๕๖๕	อุสสาหะ	๙๐
อุปาทานกับอุปาทานขันธมิใช่อัน-		อุสโสฬหี (ขะมักเขมัน)	๙๘
เดียวกัน	๒๑๓	เอกพีซี	๕๖๖
อุปาทานขันธห้ามีฉันทะเป็นรากเง่า	๒๑๒	เอกังสิกกรรมในธรรมวินัยของพระ-	
อุปาทาน (ความยึดมั่นด้วยกาม-ทิฐิ-		องค์	๙๕
ศีลพรต-อัตตวาท)	๑๔๐๖	เอกัคคตาจิตที่เป็นอริยสัมมาสมาธิที่มี-	
อุปาทาน คืออุปาทานเครื่องยึดมั่น	๘๗๖	ที่ตั้งอาศัย	๑๒๘๖
อุปาทานมีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด	๒๘๗	เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์-	
อุปาทานและที่ตั้งแห่งอุปาทาน	๒๑๓	เจ็ดประการ	๑๓๑๑
อุปาทานิยธรรม	๒๑๓/๓๕๐	เอกัจจสัสสติกเอกัจจอสัสสติกวาท	๓๗/๖
		เอกายนมรรค	๑๑๗/๖
		เอสนา (การแสวงหา)	๑๔๐๕

เอตสิกฐาฎฐาฎฐิตสสสทฎฐฎฐ	๕๘๖	โอบปาติกอนาคามี	๕๖๓/๙๑๒
โอกาสแห่งการเห็นอริยสัจับันถึง-		โอบปาติกะ(อนาคามี)	๗๑๒/๘๕๘/๑๓๙๐
พร้อมแล้ว	๑๔๙๖	โอมานะ(แกล้งลดตัว)	๗๖๙
โอมนิตถณะ(การถอน "ตน"-		โอรัมภาคียสังโยชน	๓๙๐
ชนจากโอมะ)	๙๖๙	โอรัมภาคียสังโยชน(กิเลสเครื่องร้อย-	
โอมะ(กิเลสท่วมจิตคืออกาม ภพ-		รัดสัตว์เป็นไปในภพเบ็องต่ำ)	๑๔๐๖
ทฎฐฎฐ อวิชชา)	๑๔๐๕	โอบาทแห่งการทำสติ เมื่อถูกตีหรือ-	
โอบปาติกสตั(พระอนาคามี)	๙๓	ถูกชม	๑๒๔๒

ลำดับหมวดกรรม
ในหนังสืออริยต์จากพระโศภน
 (เรียงลำดับจากน้อยไปหามากและตามลำดับอักษร)

(จำนวน ๖๕๕ หมวด)

๑

กุตลสังกัปปะมีทุกิตยฉานเป็นที่ดับ หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๐๓๖
ฉานหนึ่ง ที่ไม่อยู่ในวิสัยแห่งความทวนไหว หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๕๕
ธรรมบัญญัติกลีสเป็นเครื่องระคายใจ (โดยนิปปริยาย) หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๓๔๔
สังโยชน้อย่างเอก หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๒๘๒
เหตุทำให้สังจะได้นามว่าอริยะ หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๐๖
อกุตลสังกัปปะมีปฐมฉานเป็นที่ดับ หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๐๓๕
อรัทฺธา หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๖๑๒
อิทธิบาท หนึ่ง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๔๐๐

๒

กามโกคิผู้ควรสรรเสริญโดยฐานะสอง สอง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๑๐๒
ความไม่มีอหังการะมมังการะมานุสยในที่สองสถาน สอง	---	---	---	---	---	---	---	---	๔๖๕
ความรู้ที่ทำให้มีการอบรมจิต ๒ อย่าง สอง	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๓๑๐
ฐานแห่งสังจะเป็นสิ่งที่มีผลได้ทั้งสองฝ่าย สอง	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๔

ตลอดกาลทรงบัญญัติเฉพาะเรื่อง ๒ เรื่อง สอง	๖๔
ตาสองชนิด สอง	๑๐๓
ทิวฎีเกี่ยวกับภพ ๒ ประเภท สอง	๓๗๑
โทมนัสสองอย่าง สอง	๑๑๔๒
ธรรมเกี่ยวกับสัญญาชนิยธรรม ๒ อย่าง สอง	๓๘๗
ธรรมที่สัตว์ผู้มีอภยเห็นได้ยาก สอง	๑๖
ธรรมมีอุปการะมากแก่บุคคลผู้เป็นเสขะ สอง	๑๕๒๘
ธรรม ๒ ประการ สอง	๗๗๑
ธรรม ๒ อย่างเป็นส่วนแห่งวิชา สอง	๙๐๓
ธรรมอันเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรม สอง	๑๒๓๗
นิพพานชาติมี ๒ อย่าง สอง	๔๔๕
บริษัทที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๒ จำพวก สอง	๑๕๑๑
บริษัท ๒ จำพวก สอง	๕๐๕
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมัจฉาทิฎฐิ สอง	๙๓๒
ปัจจัย ๒ อย่างเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฎฐิ สอง	๙๓๒
ผลของทุกข์สอง สอง	๒๕๕
มานานุสัยมี๘๕๕ สอง	๖๗๙/๗๐๖
ระบบพรหมจรรย์ทรงแบ่งไว้เป็น ๒ แผนก สอง	๑๓๘๘
วิตกโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง	๑๐๓๐
วิโมกข์ ๒ ระดับ สอง	๔๘๗
เวทนา ๒ ฝ่าย สอง	๓๘๕
เวทนา ๒ อย่าง สอง	๑๗๖
ส่วนสุดทั้งสอง สอง	๘๗๕
สัมมากัมมันตะโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง	๑๐๘๒/๑๒๘๒
สัมมากัมมันตะ ๒ ชนิด สอง	๑๒๙๒
สัมมาทิฎฐิโดยปริยาย ๒ อย่าง สอง	๘๗๓/๑๒๘๗
สัมมาทิฎฐิ ๒ ชนิด สอง	๑๒๘๗

ลำดับหมวดกรรม

๑๙๔๓

ทิวฐิฐซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการวิวาท ๓ จำพวก สาม	๑๐๐๒
โทษของกามมีลักษณะสาม สาม	๑๖
ธรรมชาติ ๓ อย่างที่มีอยู่ในโลก สาม	๖๙
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของกาม สาม	๙๓๓
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของรูป สาม	๙๔๐
ธรรมลักษณะ ๓ ประการของเวทนา สาม	๙๔๔
ธรรมสามเป็นเครื่องวินิจฉัยผู้กล่าวความจริง สาม	๙๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ สาม	๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ สาม	๙๕๕
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๖
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ (อีกนัยหนึ่ง) สาม	๙๕๗
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมากัมมันตะ สาม	๑๒๙๓
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาทิวฐิฐ สาม	๑๒๙๘
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาวาจา สาม	๑๒๙๑
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาสังกัปปะ สาม	๑๒๙๐
ธรรม ๓ อย่างที่ติดตามแวดล้อมซึ่งสัมมาอาชีวะ สาม	๑๒๙๕
บุคคลที่กระทำปฏิการะได้ยาก ๓ จำพวก สาม	๗๑
บุคคลมีอุปการะมากต่อบุคคล ๓ จำพวก สาม	๗๐
บุคคล ๓ จำพวก สาม	๑๐๓
บุรุษพริก ๓ ชนิด สาม	๑๕๒๖
ปฏิบัติทาการอบรมอินทรีย์ ๓ ระดับ สาม	๑๔๓๐
ปฏิบัติทา ๓ อย่าง สาม	๙๒๙
ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ สาม	๔๔

ลำดับหมวดกรรม

๑๙๔๕

หลักวินัจฉัยกายกรรม ๓ สถาน สาม	— — — — —	๑๐๘๑
หลักวินัจฉัยวจีกรรม ๓ สถาน สาม	— — — — —	๑๐๖๒
เหตุที่ต้องมีพระพุทธรองค์และธรรมวินัยอยู่ในโลกสาม สาม	— — — — —	๖๙
เหตุให้สัจจะได้นามว่าอริยะ สาม	— — — — —	๑๐๕
อกุศลธรรม สาม	— — — — —	๙๔๘
อกุศลมูล ๓ อย่าง สาม	— — — — —	๓๘๔
อกุศลวิตก ๓ อย่าง สาม	— — — — —	๖๐๒/๖๓๓/๑๐๓๐
อกุศลสังกัประมีประเภทสาม สาม	— — — — —	๑๐๓๕
อกุศลสังกัประมีสัญญาสามเป็นสมุฏฐาน สาม	— — — — —	๑๐๓๕
อริยศึกษาสาม สาม	— — — — —	๑๓๘๒
อริยศึกษาสาม (อีกนัยหนึ่ง) สาม	— — — — —	๑๓๘๒
อนสัยสาม สาม	— — — — —	๑๘๓
อริยขันธ สาม	— — — — —	๑๕๓๙
อริยสังคีตสามรอบ สาม	— — — — —	๑๑๙
อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม ๓ อย่าง สาม	— — — — —	๔๔๘
อาสวะ ๓ อย่าง สาม	— — — — —	๕๔/๓๙๖/๖๒๙/๘๙๕
อุเบกขาที่มีลักษณะสาม สาม	— — — — —	๗๗๖

๑

กรรมกิเลส ๔ ประการ สี่	— — — — —	๑๐๙๔
กรรม ๔ อย่าง สี่	— — — — —	๘๖๐
กรรมอันเป็นบาปโดยฐานะทั้งสี่ สี่	— — — — —	๑๐๙๔
กามโภคีผู้ควรสรรเสริญโดยฐานะทั้งสี่ สี่	— — — — —	๑๑๐๐
การกล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่ สี่	— — — — —	๓๓๘
การตามเห็นเกี่ยวกับตัวตนโดยอาการสี่ สี่	— — — — —	๒๑๘/๒๔๘/๒๖๐

ฌานสี่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม สี่	---	---	---	---	---	6๙๓
ฐานที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่าง สี่	---	---	---	---	---	๓๒๑
ถอนความมั่นหมายโดยความหมายสี่สถาน สี่	---	---	---	---	---	๕๑๓
ทรัพย์สี่ประการที่พวกพราหมณ์บัญญัติ สี่	---	---	---	---	---	๕๔๘
ที่ค้ำทานสำหรับสัตว์ผู้กลัว สี่	---	---	---	---	---	๑๓๔๑
ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม สี่	---	---	---	---	---	๑๓๐๑
ธรรมเครื่องอยู่สงบ สี่	---	---	---	---	---	๑๓๐๒
ธรรมที่ใคร่ค้ำไม่ได้ทั้งหมด สี่	---	---	---	---	---	๑๐๘
ธรรมเทศนาซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงเอง สี่	---	---	---	---	---	๑๕
ธรรมบทเก้า ๔ อย่าง สี่	---	---	---	---	---	๑๔๒๓
ธรรมเป็นเครื่องเจริญแห่งปัญญา สี่	---	---	---	---	---	๙๐๙
ธรรมสี่ที่บัญญัติสำหรับสัตว์ผู้สามารถสวैयाเวทนา สี่	---	---	---	---	---	๑๐๙/๑๓๘
ธรรมสี่ประการที่ควรเจริญให้ยิ่งขึ้นไป สี่	---	---	---	---	---	๔๖๘
ธรรมสี่ประการที่ต้องเจริญให้ยิ่งขึ้นไปในตอนสุดท้าย สี่	---	---	---	---	---	๘๐๕
ธรรม ๔ ประการเพื่อความเป็นโสดาบัน สี่	---	---	---	---	---	๕๗๒
ธรรม ๔ ประการสำหรับผู้ปฏิบัติ สี่	---	---	---	---	---	๘๙๙
ธรรม ๔ ประเภท สี่	---	---	---	---	---	๑๐๓
ธรรม ๔ อย่างในกายที่ยาวาหาหนึ่ง สี่	---	---	---	---	---	๑๒๕/๔๔๐
ธรรมะที่ยิ่งกว่าสมาธิภาวนา สี่	---	---	---	---	---	๘๕๗
ธรรมารมณเกี่ยวกับความรัก-เกลียด ๔ ประการ สี่	---	---	---	---	---	๑๓๔๗
ธรรมารมณแห่งความรัก-เกลียด ๔ ประการ สี่	---	---	---	---	---	๖๓๗
ชาติมีสี่อย่าง สี่	---	---	---	---	---	๑๕๖
นักเรียนอริยสัจ ๔ จำพวก สี่	---	---	---	---	---	๔๗
บุคคลเกี่ยวกับการละสังโยชน์ ๔ จำพวก สี่	---	---	---	---	---	๕๙๖
บุคคลเกี่ยวกับเจตสมถะ ๔ จำพวก สี่	---	---	---	---	---	๑๔๖๔/๑๔๖๖
บุคคลเกี่ยวกับเนกขัมมะ ๔ ประเภท สี่	---	---	---	---	---	๑๐๓๑
บุคคลเกี่ยวกับสัมมาวาจา ๔ จำพวก สี่	---	---	---	---	---	๑๐๖๔

รัชต์ภพโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๔
รัชต์อุปาทานโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๕
รัชต์คตมหาโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๖
รัชต์เวทนาโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๗
รัชต์ผัสสะโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๘
รัชต์สพายตนะโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๘๙
รัชต์นามรูปโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๙๐
รัชต์วิญญานโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๙๑
รัชต์สังขารโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๙๒
รัชต์อวิชชาโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๙๓
รัชต์อาสวะโดยนัยอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๘๙๔
รัชต์อุปาทานขันธโดยปริวัฏฏ์	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๕๕
ลักษณะของผู้มีความเพียรสูริยาบถ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๑๓๐
โลกอริยสังคีติ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๕๒๓
วรรณะ ๔ เหล่า	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๕๕๗
วาจาที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นสัตบุรุษ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๐๖๙
วาจาที่แสดงว่าผู้กล่าวเป็นอสัตบุรุษ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๑๐๖๘
วิชา	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๓๗
วิญญานขันธโดยปริวัฏฏ์	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๕๖
วิญญานฐิติ ๔ อย่าง	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๒๖๖
เวทนาขันธโดยปริวัฏฏ์	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๕๖
โวหาร ๔ ประการ	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๐๒
สติปฏิฐาน ๔ ประการ	สี่	๑๑๗๗/๑๑๘๐/๑๑๘๘/๑๒๖๖/๑๒๖๗/๑๒๗๒/๑๒๗๕/๑๒๗๖-๗	---	---	---	---	---	---	---	๙๙๗
สมณพราหมณ์ศาสนาต่าง ๆ ๔ จำพวก	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๑๑
สมณะ ๔ ประเภท	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๑๒
สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๑๔
สมณะ ๔ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง)	สี่	---	---	---	---	---	---	---	---	๗๑๔

๕๕๖

ผู้ถือการรอยโคนไม้เป็นวัตร ๕ จำพวก ทำ	— — — — —	๑๐๙๓
ผู้ถือการรอยในเสนาสนะที่เขาจัดให้เป็นวัตร ๕ จำพวก ทำ	— — — — —	๑๐๙๓
ผู้ถือการรอยบ่าเข้าเป็นวัตร ๕ จำพวก ทำ	— — — — —	๑๐๙๓
ผู้ถือการรอยบาเป็นวัตร ๕ จำพวก ทำ	— — — — —	๑๐๙๒
ผู้ถือผ้าบังสกุลเป็นวัตร ๕ จำพวก ทำ	— — — — —	๑๐๙๓
ผู้ปรกตอยู่ได้เพราะเห็นธรรมชาติของห้า	ห้า	๒๕๘
ผู้หลุดพ้นแล้วมีอุปมา ๕ อย่าง ทำ	— — — — —	๖๔๗
พลีกรรม ๕ ประการ ทำ	— — — — —	๑๑๒๔
ภรรยาอันสามีพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า	ห้า	๑๐๙๖
ภยันอนาคต ๕ ประการ ทำ	— — — — —	๑๑๕๘
ภยันอนาคต ๕ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) ทำ	— — — — —	๑๑๖๑
ภยันเวร ๕ ประการอันอริยสาวกทำให้สงบ	ห้า	๕๗๗
ภาวะ (ของหนัก) ทำ	ห้า	๒๔๖
มารดาบิดาอันบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า	ห้า	๑๐๙๕
มิตรสหายอันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า	ห้า	๑๐๙๗
ลักษณะแห่งสัมมาสมาธิชั้นเลิศ ๕ ประการ ทำ	— — — — —	๑๒๘๑
เวทนา ๕ อย่าง ทำ	— — — — —	๑๗๗
เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย	ห้า	๑๐๒๕
ไวพจน์ของความเพียร ๕ คำ ทำ	— — — — —	๑๑๓๘
ไวพจน์ห้าแห่งธรรมที่ต้องมีเมื่อเห็นธรรม	ห้า	๑๑๙
ไวพจน์แห่งนิพพาน	ห้า	๑๖
สติสัมปชัญญะโดยอ้อม	ห้า	๑๒๓๙
สนิมจิตเทียบสนิมทอง	ห้า	๑๓๕๙
สนิมแห่งจิต ๕ ประการ	ห้า	๑๓๕๙
สนิมแห่งทอง ๕ ประการ	ห้า	๑๓๕๙
สมณพราหมณ์อันกุลบุตรพึงปฏิบัติต่อโดยฐานะห้า	ห้า	๑๐๙๘
สมัยที่ไม่สมควรแก่การกระทำความเพียร ๕ อย่าง	ห้า	๑๑๗๑

อุปทานิยธรรม ห้า	๒๑๓/๓๕๐
ไอรัมภาคิยสังโยชน ๕ ประการ ห้า	๓๙๐

๖

การก่อกำเนิดแห่งโลกทางอายตนะหก หก	๓๔๗
ความโหม้นิสเนื่องด้วยการหลีกออกจากเหี้ยเรือ่น ๖ อย่าง หก	๑๘๘
ความโหม้นิสเนื่องด้วยเหี้ยเรือ่น ๖ อย่าง หก	๑๘๘
ความสงสัย (กังขา) ในฐานะ หก	๕๘๖
ความโสมนัสเนื่องด้วยการหลีกออกจากเหี้ยเรือ่น ๖ อย่าง หก	๑๘๗
ความโสมนัสเนื่องด้วยเหี้ยเรือ่น ๖ อย่าง หก	๑๘๗
คำถามที่อาจใช้ทดสอบความเป็นอรหันต์ ๖ หมวด หก	๗๐๒
ฐานะที่ตั้งแห่งอนุสสติ หก	๑๒๓๙
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ หก	๕๘๑
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก	๕๘๒
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก	๕๘๓
ฐานะที่ไม่อาจเป็นไปได้ ๖ ประการ (อีกนัยหนึ่ง) หก	๕๘๓
ตถาคตพลญาณ ๖ ประการ หก	๑๓๔๙
ทางเสื่อมแห่งโภคะ ๖ ทาง หก	๑๐๙๔
ทุกข์เกี่ยวกับความยากจนในโลก หก	๒๗๑
ทุกข์สัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก	๙๒๙
ธรรมของผู้ทำความเย็น ๖ ประการ หก	๑๔๓๘
ธรรมของผู้ไม่ทำความเย็น ๖ ประการ หก	๑๔๓๗
ธรรมทำความมีกำลังในสมาธิ ๖ ประการ หก	๑๓๑๒
ธรรมเป็นข้าศึกแก่สติปฏิฐาน ๖ อย่าง หก	๑๒๗๑
ธรรมมีส่วนแห่งวิชา (วิชาภาคิย) ๖ อย่าง หก	๖๘๐
ธรรมไม่ทำความมีกำลังในสมาธิ ๖ ประการ หก	๑๓๑๑

กรรม ๖ ประการที่เป็นอุปสรรคแก่การก้าวลงสู่นิยามธรรม หก	---	---	๑๓๗๓
กรรม ๖ ประการที่ไม่เป็นอุปสรรคแก่การก้าวลงสู่นิยามธรรม หก	---	---	๑๓๗๔
กรรม ๖ อย่างของผู้ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทวิภูมิตัมปทา หก	---	---	๕๗๐
กรรม ๖ อย่างของผู้ไม่ควรกระทำให้แจ้งซึ่งทวิภูมิตัมปทา หก	---	---	๕๗๐
กรรม ๖ อย่างของผู้ไม่ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผล หก	---	---	๗๖๙
ชาติ ๖ อย่าง หก	---	---	๗๐๔
“เบ็ดหกตัว” หก	---	---	๓๕๗
ปรณกัสนบัญญัติชาติ ๖ ชนิด หก	---	---	๕๔๒
ผู้ปกคณทิศหกโดยเฉพาะ หก	---	---	๑๐๙๕
รายละเอียดที่ควรเข้าใจให้ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องกรรม หก	---	---	๑๐๒๕
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับกาม หก	---	---	๓๐๗
รายละเอียดที่ควรศึกษาเกี่ยวกับอาสวะ หก	---	---	๓๙๖
ลำดับหกแห่งปัจจัยการกระทำให้แจ้งซึ่งวิเพพาน หก	---	---	๘๐๓
วิญญาณมีประเภทหก หก	---	---	๒๐๓
เวทนามีประเภทหก หก	---	---	๑๖๙
เวทนา ๖ อย่าง หก	---	---	๑๗๗
สตติวิหารธรรม ๖ ประการ หก	---	---	๔๔๘
สังขารมีประเภทหก หก	---	---	๑๙๘
สัญญา มีประเภทหก หก	---	---	๑๙๓
สัญญาหก หก	---	---	๑๙๕
หมแห่งตณหาหก หก	---	---	๒๘๘
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับทุกข์ หก	---	---	๒๕๔
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับเวทนา หก	---	---	๑๗๒
หลักที่ควรรู้เกี่ยวกับสัญญา หก	---	---	๑๙๕
อนัตตสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก	---	---	๙๓๐
อนิจจสัญญาเป็นไปโดยสะดวกเมื่อมุ่งอานิสงส์ ๖ ประการ หก	---	---	๙๒๘
อภัพฐานสำหรับผู้ถึงพร้อมด้วยทวิภูมิตัมปทา หก	---	---	๕๘๒

โพชฌงค์ ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๖๓๓/๘๑๓/๘๖๕
เมถุนสังโยคเจ็ดมีลักษณะเป็นกามสุขัลลิกานุโยค เจ็ด	---	---	---	---	---	๘๓๓
ลักษณะเจ็ดที่ประจำสังขตธรรม เจ็ด	---	---	---	---	---	๙๕๔
วิญญานฐิติเจ็ด เจ็ด	---	---	---	---	---	๖๖๓
ไวพจน์ของคำว่าสังกับปะ ๗ คำ เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๐๓๐
ไวพจน์ของวิราชธรรม เจ็ด	---	---	---	---	---	๔๕๐
ไวพจน์เจ็ดของการเห็นธรรม เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๕
สมาธิบริวาร ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๓๑๑
สมาธิภาวนาแต่ละอย่างๆ อาจทำได้ถึง ๗ ระดับ เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๓๒๐
สัญญา ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๗๖๖
สัญญาสมบัติเจ็ด เจ็ด	---	---	---	---	---	๙๑๕
สัญญาโยชน์ (สิ่งผูกพัน) ๗ อย่าง เจ็ด	---	---	---	---	---	๓๘๘
สัญญาโยชน์ (สิ่งผูกพัน) ๗ อย่าง (อีกนัยหนึ่ง) เจ็ด	---	---	---	---	---	๓๘๙
สัทธรรม ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๖๘๙
อนุสัย ๗ อย่าง เจ็ด	---	---	---	---	---	๔๓๑/๘๐๓
อริยสัมมาสมาธิมีบริวารเจ็ด เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๒๘๖
อาการแห่งการประกาศธรรม เจ็ด	---	---	---	---	---	๖๐
อานิสงส์ตามปกติของอานาปานสติ ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๒๔๘
อุปมาทุกข์ของโสดาบัน เจ็ด	---	---	---	---	---	๒๓
เอกัคคตาจิตที่แวดล้อมอยู่ด้วยองค์ ๗ ประการ เจ็ด	---	---	---	---	---	๑๓๑๑

๘

กุสัต์วัตถุ (ที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน) ๘ อย่าง แปร	---	---	---	---	---	๑๑๖๘
เครื่องกระตุ้นให้ปรารถนาความเพียร แปร	---	---	---	---	---	๑๑๕๑
เครื่องทำความเป็นสมณะ แปร	---	---	---	---	---	๔๔
ทุกข์โทษที่เกิดจากกาม แปร	---	---	---	---	---	๓๖๑

๓๖

คัมภีร์วิจิริต ๓๖ อย่าง สามสิบหก	๓๑๗
ทางไป (แห่งจิต) ของสัตว์ ๓๖ แห่ง สามสิบหก	๑๘๖
เวทนา ๓๖ อย่าง สามสิบหก	๑๗๗

๓๗

กรรมที่ทรงแสดงแล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง สามสิบเจ็ด	๑๔๘๘
โพธิปักขิยธรรม สามสิบเจ็ด	๑๔๘๗

๔๐

ธรรมปริยาย ๔๐ อันตถาคตให้หม่นไปแล้วอันใครๆ ในโลกให้หม่นกลับไม่ได้ สิบ ๑๒๙๗

๔๑

เวทนาโดยปัจจัย ๔๑ ชนิด สิบเอ็ด	๑๕๒๔
--------------------------------	-------	------

๔๓

อาหารต่างๆ ๔๓ อย่างโดยชื่อ สิบสาม	๑๓๕๒
-----------------------------------	-------	------

๔๔

รายชื่อธรรมแห่งการขุดเกลา สิบสี่	๑๔๔๘
----------------------------------	-------	------

โปรดแก้คำผิด
ในหนังสืออริยสัจจากพระโอษฐ์
 (เฉพาะเล่มภาคปลาย)

(การนับบรรทัด ให้นับตั้งแต่บรรทัดบนสุด คือบรรทัดของเลขหน้า ถ้ามี (จล) ให้นับขึ้นมาจากบรรทัดล่าง : เพื่อประหยัดเวลา)

(คำผิด ชนิดที่ต้องแก้ ก่อนอ่าน)

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๘๒๕	๗	มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม	มีความอยู่เป็นปกติสุข
๙๖๐	๒ (จล)	จิตเสมอ	จิตให้เสมอ
๙๗๗	๓ (จล)	ทุกข์สมุทัย	ทุกข์
	๘ (จล)	เป็นหก	เป็นสิบ
๙๙๕	๖	อสุภ	สุภะ
๑๐๖๖	๘	มั่ง	มัน
๑๑๐๙	๑ (จล)	จตุก	จตุก
๑๑๒๓	๗ (จล)	คบทดี	คบทดี
๑๑๒๘	๑ (จล)	/๙ /	/๙๖ /
๑๑๖๐	๘ (จล)	สะดวกเลย;	สะดวกเลย; และจะเสพเสนาสนะอันเจียม- สังัดซึ่งเป็นปาชัญญ์ ก็ไม่ทำได้ง่ายๆเลย;
๑๑๙๘	๓	๑๔ อย่าง	๑๘ อย่าง
๑๒๐๔	๓	ธรรมวิจย	ธรรมวิจยะ — วิริย
๑๒๑๑	๒	โลกนั.	โลก.
๑๒๑๒	๕ (จล)	พังผิด	พังผิด

[๒]

อริยสัจจากพระโสมง์

๑๒๑๘	๘	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๐	๘ (จล)	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๓	๒	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๕	๑๐	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๖	๖	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๗	๓	โลกน ^๕ .	โลก.
	๑ (จล)	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๒๙	๙ (จล)	ผ่านพิ	ผ่านพัน
๑๒๓๐	๗ (จล)	โลกน ^๕ .	โลก.
๑๒๓๔	๙	ยอแย่ง ^๕	ยอแย่ง ^๕
๑๒๓๕	๘	ยอแย่ง ^๕	ยอแย่ง ^๕
๑๒๗๒	๖ (จล)	มหาวาร. ส. ๑๙	ฉก. อ. ๒๒
๑๒๗๓	๑ (จล)	๒๙๑ — ๒๙๔	๖๙๑ — ๖๙๔
๑๓๐๑	๕ (จล)	จุกทะ	จุนทะ
๑๓๐๖	๓ (จล)	อนุปป	อนุปป
๑๓๔๓	๕	กษัตริย์	ราชา
	๖	ทั้งหลาย;	สาวกของเด็ยรณีย์ ^๕ ทั้งหมด;
	๗	กษัตริย์	ราชา
๑๔๒๗	๘	อยู่, เมื่อ	เกิด. เมื่อ
๑๔๕๓	๔ (จล)	ท.	ท.!
๑๔๖๗	๕	การณ	การณ
๑๔๗๙	๘ (จล)	— ๕๕/ — ๒๘	— ๕๐/ — ๒๕
๑๔๘๘	๖ (จล)	มิตรที่	วัตรที่

ใบแก้คำผิด (เล่มภาคปลาย)

[๓]

๑๕๑๖	๑ (จล)	กัน.	กัน. และเนื้อความแห่ง- หัวข้อนี้ มีความเนื่องกันมาจากหัวข้อที่แล้ว.
๑๕๒๗	๓ (จล)	ปัญญา	ปัญญา
๑๕๒๙	๑ (จล)	อิติว.	อิติวุ.
๑๕๕๕	๒ (จล)	ถูกตัว	ถูกตัว
๑๖๐๒	๒	จะล	จะรุ
๑๖๐๔	๕	ให้รู้	ให้ผู้
๑๖๓๗	๙	สัมพันธ์	สัมพันธ์

(คำผิด ชนิดธรรมดา)

๘๙๒	๑๐ (จล)	รู้ชัด	รู้ชัด
๑๐๔๑	๗	วิตก)	วิตก).
๑๐๗๘	๑ (จล)	วิสัย	วิสัย.
๑๐๘๐	๓	มิ	มิ
๑๑๙๒	๒ (จล)	นอก	นอก.
๑๒๒๔	๙ (จล)	ภิกษ	ภิกษุ
๑๒๒๘	๑๐	ชด	ชัด
๑๒๔๗	๖	อยู่	อยู่
๑๓๙๗	๒	หนึ่ง	หนึ่ง
๑๔๐๓	๘ (จล)	สัตว์	สัตว์
๑๔๑๒	๓ (จล)	ตั้ง	ตั้ง.
๑๔๑๙	๘	นิพพาน นิพ	นิพพาน, นิพ
๑๔๕๒	๒	อุปาทาน"	อุปาทาน".
	๑๐ (จล)	๑๐๘	๑๐๘.

[๔]

อริยสัจจากพระโสมง์

๑๕๖๔	๒	นุสาริ	นุสาริ
๑๕๒๓	๒	เมื่อ	เมื่อ
	๕ (จล)	๑๓๘.	๑๓๘).
๑๕๖๔	๒	นัทุกข์	"นัทุกข์
	๑๒	"ห้วง	ห้วง

บันทึก

หนังสือชุด "ธรรมโมฆะของพุทธกาล" ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนา
มาจนถึงวันนี้ มีรายชื่อ และเลขหมายประจำเล่ม ดังนี้ :-

ลำดับพิมพ์ออก	ชื่อหนังสือ	เลขประจำเล่ม
(๑)	พุทธประวัติจากพระโฆษฐี	๑ [พิมพ์ครั้งที่ ๕]
(๒)	อิทัปปัจจยตา	๑๒ [พิมพ์ครั้งที่ ๓]
(๓)	สันทัสเสตัพพธรรม	๑๓ [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๔)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑	๓๖
(๕)	พุทธกิจวัตรธรรม	๑๘
(๖)	ขุมทรัพย์จากพระโฆษฐี	๓ [พิมพ์ครั้งที่ ๕]
(๗)	ไอสาเรตัพพธรรม	๑๓ . ก [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๘)	พุทธจริยา	๑๑
(๙)	ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑	๑๖
(๑๐)	มหิตลธรรม	๑๗ . ข
(๑๑)	บรมธรรม ภาคต้น	๑๙ [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๑๒)	บรมธรรม ภาคปลาย	๑๙ . ก [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๑๓)	อานาปานสติภาวนา	๒๐ . ก [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๑๔)	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑	๓๑
(๑๕)	สุญญาตปริทรรคณ์ เล่ม ๑	๓๘
(๑๖)	กายธรรมบุตร	๓๗
(๑๗)	ฆราวาสธรรม	๑๗ . ก [พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๑๘)	ปรมัตตสภาวะธรรม	๑๔ . ก
(๑๙)	ปฏิบัติปาปริทรรคณ์	๑๔
(๒๐)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒	๓๖ . ก
(๒๑)	สุญญาตปริทรรคณ์ เล่ม ๒	๓๘ . ก
(๒๒)	เทกัจจนกรรม	๑๗ . ง

ลำดับพิมพ์ออก	ชื่อหนังสือ	เลขประจำเล่ม	
(๒๓)	โมกขธรรมประยุกต์	๑๗ . ก	
(๒๔)	สารทกาลิกเทศนา	๒๖	
(๒๕)	ศีลธรรม กับ มนุษย์โลก	๑๘ . ข	
(๒๖)	อริยศีลธรรม	๑๘ . ก	
(๒๗)	การกลับมาแห่งศีลธรรม	๑๘ . ก	
(๒๘)	ธรรมสังฆสงเคราะห์	๑๘ . ข	
(๒๙)	ปฏิจาสมุปบาทจากพระโอรุ	๔	[พิมพ์ครั้งที่ ๒]
(๓๐)	ธรรมะกับการเมือง	๑๘ . จ	
(๓๑)	เยาวชนกับศีลธรรม	๑๘ . ง	
(๓๒)	เมื่อธรรมครองโลก	๑๘ . ฉ	
(๓๓)	ไควลัยธรรม	๑๒ . ก	
(๓๔)	อาสาฬหบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๔	
(๓๕)	มาฆบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๒	
(๓๖)	พระพุทธคุณบรรยาย	๑๑ . ก	
(๓๗)	วิสาขบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๓	
(๓๘)	ชุมนุมล้ออายุ เล่ม ๑	๔๒ . ก	
(๓๙)	ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข	๓๙ . ก	
(๔๐)	เทคนิคของการมีธรรมะ	๓๗ . ก	
(๔๑)	อะไรคืออะไร ?	๓๗ . ก	
(๔๒)	ใครคือใคร ?	๓๗ . ข	
(๔๓)	อริยสังจากพระโอรุ	๒	[พิมพ์ครั้งที่ ๒]

**ผู้บริหารทรัพย์สินในการพิมพ์ และผู้มีมือช่วยเหลือทุกท่าน
ขออุทิศส่วนกุศลแก่สรรพสัตว์**

๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๗

[โปรดช่วยค่าพิมพ์ อริยสังจากพระโอรุ ชุดละ ๔๘๐ บาท (๒ เล่ม)]